C. Louise Thijssen-Schoute

NEDERLANDS CARTESIANISME

AVEC SOMMAIRE ET TABLE DES MATIÈRES EN FRANÇAIS

BEZORGD EN VAN AANVULLENDE BIBLIOGRAFIE VOORZIEN DOOR TH. VERBEEK

HES UITGEVERS BV, UTRECHT

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door de Dr C. Louise Thijssen-Schoute-stichting

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Thijssen-Schoute, C. Louise

Nederlands cartesianisme / C. Louise Thijssen-Schoute / ingel. en van aant. voorz. door Th. Verbeek. - Utrecht : HES
Eerder verschenen: Amsterdam : Noord-Hollandsche U.M., 1954. -
(Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde ; Nieuwe Reeks Dl. 60). -
Met lit. opg., reg. - Met samenvatting in het Frans.
ISBN 90-6194-237-3 geb.
SISO 155.1 UDC 141 (492)"16" NUGI 612
Trefw.: Cartesianisme ; Nederland.

© 1989 HES UITGEVERS BV, postbus 129, 3500 AC Utrecht

INHOUD

Woord Vooraf	VII
Inleiding van F.L.R. Sassen	XXI
Afkortingen	XXIII
Nederlands cartesianisme	1
Le cartésianisme néerlandais, Sommaire	651
Table des matières	680
Register der paragrafen	701
Personenregister	723
Addendum	743

WOORD VOORAF

Caroline Louise Schoute werd geboren te Wageningen in 1904, als dochter van de later te Groningen tot hoogleraar benoemde botanicus Dr J.C. Schoute, en als kleindochter van de uitgever P. Noordhoff aan moederszijde en van de wiskundige, Prof. Dr P.H. Schoute, aan vaderszijde. Minder exact georiënteerd dan haar vader en grootvader, liet zij zich in Groningen inschrijven voor een studie in de rechten, die zij echter al spoedig opgaf voor een studie Nederlands, met als bijvakken kunstgeschiedenis en Italiaans. In 1939 promoveerde zij op een proefschrift over *Nicolaas Jarichides Wieringa*, de laatzeventiende eeuwse vertaler van Rabelais.[1]) Het boek is kenmerkend voor bijna al haar latere werk. Weliswaar neemt het zijn uitgangspunt ondubbelzinnig in de nederlandse cultuur van de 17e eeuw, maar het eigenlijke onderwerp is dat van de representatie van de franse literatuur in Nederland. Het is het thema van de uitwisseling van ideeën en vormen en dat van de wederzijdse beïnvloeding van de culturen, veeleer dan dat van de nationale cultuur op zichzelf dat haar interesseerde. Ofschoon nimmer op officiële titel als onderzoekster aangesteld, vervolgde de jonge doctor, inmiddels gehuwd met Dr W.J. Thijssen, haar onderzoekingen. De studie over Wieringa werd gevolgd door een onderzoek naar het werk van een andere vertaler: Jan Hendriksz. Glazemaker, de productieve doopsgezinde ambachtsman die niet alleen de werken van Spinoza en andere filosofen als Montaigne, Descartes en Malebranche vertaalde, maar ook van Homerus, Livius, Epictetus, en vele andere oude en moderne auteurs.[2] Het bleek de inleiding te zijn tot een veel grotere studie, die haar via het nederlands spinozisme uiteindelijk tot het nederlands cartesianisme voerde. Het resultaat van vijftien jaar arbeid op dit gebied werd uiteindelijk gedrukt in 1954 onder de titel *Nederlands Cartesianisme*. De laatste jaren van haar leven heeft Mevr. Thijssen besteed aan het opzetten van een gelijksoortig onderzoek over de invloed van Locke in Nederland, dat zij echter nooit heeft kunnen voltooien.[3]) Haar nalatenschap bracht zij onder in een door haar opgerichte stichting, in de hoop dat op die manier haar werk kon worden voortgezet.[4]) Zij overleed, na een smartelijk lijden, op 11 februari 1961

---

[1]) Het proefschrift is uitgegeven als deel II in de reeks *Teksten en Studiën op het gebied van Taal, Stijl en Letterkunde*, onder redactie van Prof. Dr G.S. Overdiep (Assen 1939).

[2]) Het werk werd niet voltooid en eerst posthuum gepubliceerd in de bundel: *Uit de Republiek der Letteren: Elf Studiën op het Gebied der Ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw*, uitgegeven door de Dr C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, 's Gravenhage 1967 (Martinus Nijhoff), pp. 206-261.

[3]) Een voordracht over dit onderwerp werd op 18 december 1959 gehouden voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden; een verkorte versie daarvan vindt men in *Uit de Republiek der Letteren*, pp. 90-103.

[4]) Sedertdien heeft haar echtgenoot, Dr W.J. Thijssen, overleden in maart 1987, de Stichting nog met een legaat verrijkt.

te Utrecht, op een moment dat haar werk ook institutionele erkenning leek te krijgen: de plannen om haar als privaat-docent aan de Rijksuniversiteit te Utrecht toe te laten kwamen echter niet tot verwezenlijking.
Hoewel haar aanvankelijke bedoeling zich bescheiden beperkte tot een inventarisatie, is *Nederlands Cartesianisme* het meest ambitieuze maar ook het minst volledige werk van Dr C. Louise Thijssen-Schoute geworden.[5]) Dat was in zekere zin onvermijdelijk: het cartesianisme, en zeker de nederlandse verschijningsvorm daarvan, is een opmerkelijk pluriform verschijnsel met vertakkingen op het gebied van theologie, geneeskunde, wiskunde en literatuur. Zeker moet het achteraf als een daad van overmoed gezien worden, dat een neerlandica, vrijwel zonder hulp van anderen, zonder de steun ook van een instituut, en zonder dat het onderzoeksterrein door voorgangers bewerkt en gestructureerd was, zich eraan gewaagd heeft.

De oudere studies waarop Thijssen-Schoute zich kon beroepen waren schaars. Het gaat voornamelijk om Francisque Bouillier's *Histoire de la Philosophie Cartésienne* (3e ed. in 2 delen, Paris 1868)[6]) dat zijn oorsprong dankt aan een in 1839 door de *Académie des Sciences Morales et Politiques* uitgeschreven prijsvraag en van Gustave Cohen: *Ecrivains Français en Hollande dans la première moitié du XVIIe Siècle* (Paris/La Haye 1921)[7] waarvan het tweede gedeelte geheel betrekking heeft op Descartes. Daarnaast vallen te noemen de enigszins vergeten, maar waardevolle werken van Mgr. Georges Monchamp, *Histoire du Cartésianisme en Belgique* (Bruxelles 1886), en van Josef Bohatec, *Die Cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jhdts* (Leipzig 1912; herdr. Hildesheim 1965). Van deze werken is dat van Bouillier het enige, dat meer rechtstreeks bruikbaar had kunnen zijn. Bouillier spreekt over het cartesianisme in Nederland in de hoofdstukken XII-XIX van deel I, maar slechts de eerste twee hoofdstukken daarvan zijn gewijd aan een „tableau général du Cartésianisme en Hollande". De overige worden besteed aan wat hij als de twee belangrijkste nederlandse cartesianen beschouwt: Geulincx en Spinoza. Naast dezen zijn Wittichius, Clauberg, Velthuysen (Bouillier noemt hem „Welthuysen") en Heereboord vrijwel de enigen wier ideeën, overigens zeer summier, aan de orde komen. Het boek is voorzover het Nederland betreft, niet op oorspronkelijk onderzoek gebaseerd. Bovendien had deze leerling van Victor Cousin een inmiddels sterk verouderde kijk op de geschiedenis van de filosofie. Descartes was voor hem allereerst de vader van het moderne, vrije denken, dat dan vooral werd gezien in tegenstelling tot het autoriteitsgebonden denken van de Scholastiek. Daarnaast zag Bouillier

---

[5]) Zie voor haar complete bibliografie: *Uit de Republiek der Letteren*, pp. 263-264.

[6]) Het boek beleefde twee eerdere edities (1842, en 1854); de derde is echter de meest uitgebreide. Voor een meer volledig overzicht van de voor 1950 verschenen literatuur zij verwezen naar: Paul Dibon, „Notes bibliographiques sur les cartésiens néerlandais" in: *Descartes et le Cartésianisme Néerlandais: Etudes et Documents*, door E.J. Dijksterhuis e.a., Paris/Amsterdam 1950, pp. 261-300, en in het algemeen: Gregor Sebba, *Bibliographia Cartesiana: a critical Guide to the Descartes literature, 1800-1960*, The Hague 1964.

[7]) Oorspronkelijk als dissertatie verdedigd te Parijs in 1920. Het gedeelte over Descartes beslaat de blzz. 355-681.

Descartes primair als grondlegger van het idealisme. Niet alleen vindt men dan ook bij hem vrijwel geen woord over het cartesianisme in de geneeskunde, in de fysica of in de wiskunde, maar worden de tegenstanders van het cartesianisme afgeschilderd als bij uitstek obscure geesten die voornamelijk door kwade trouw zich voor het cartesianisme hebben afgesloten. Bovenal ontbrak het Bouillier echter aan kennis van de nederlandse geschiedenis en cultuur.

Dat kan zeker niet gezegd worden van Cohen en Monchamp, die beiden voor de totstandkoming van hun boeken in nederlandse bibliotheken en archieven gewerkt hebben. Zij kenden bovendien nederlands zodat ze in staat waren om van de secundaire literatuur in het nederlands kennis te nemen. Van beide werken is dat van Gustave Cohen ongetwijfeld het meest rechtstreeks van belang. Als eerste heeft hij de nederlandse periode van Descartes' leven systematisch onderzocht. Het onderzoek eindigt echter op het moment dat Descartes Nederland verlaat, en heeft vrijwel geen betrekking op de invloed van de cartesiaanse ideeën. Het werk van Monchamp heeft uitsluitend betrekking op de zuidelijke Nederlanden, en is dus, voor zover het niet gaat om Nederlanders die van zuidelijke afkomst waren (b.v. Reneri) of die in Leuven gestudeerd hadden (b.v. de alkmaarse priester Caterus, auteur van de *Primae Objectiones*) voor het nederlands cartesianisme hooguit indirect van belang. Het boek van Bohatec ten slotte, dat overigens onvoltooid bleef, is van grote waarde voor het bestuderen van de zogeheten „Philosophia Novantiqua", een synthese van aristotelische en cartesiaanse elementen, die in Nederland vooral ontwikkeld is door Heereboord en De Raey. Het is echter, met een omvang van niet meer dan 158 bladzijden waarvan het grootste gedeelte besteed wordt aan biografische bijzonderheden over de behandelde auteurs, teleurstellend kort, en beperkt zich, uiteraard, tot slechts één zeer bepaalde sector van de academische filosofie. Het gaat bovendien niet alleen over Nederland, maar ook en vooral over Duitsland.

Haar theoretische uitgangspunt heeft Thijssen-Schoute geformuleerd in een artikel dat ze in 1950 bijdroeg aan de bundel: *Descartes et le Cartésianisme Hollandais* (Amsterdam/Paris 1950).[8]) Ook vindt men het terug in de franse samenvatting die aan *Nederlands Cartesianisme* is toegevoegd (pp. 651-679).[9]) Het hield in, dat het in Nederland de universiteiten zijn geweest van waaruit het cartesianisme zich verspreid heeft. Dit uitgangspunt ligt geenszins voor de hand. Descartes had zelf geen universitaire functie, ambieerde er ook geen, en had zich bovendien in zijn *Discours de la Méthode* (1637) nadrukkelijk tot een algemeen publiek eerder dan tot de geleerde wereld gericht.[10]) In Frankrijk ging het cartesianisme dan ook, zeker tot het einde van de zeven-

---

[8]) *Op. cit.*, pp. 183-260.

[9]) Zie ook haar artikel: „Descartes en het Nederlands Cartesianisme" *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 42 (1950) 152-159, en de congresbijdrage: „Le Cartésianisme Néerlandais", *Proceedings of the Tenth International Congress of Philosophy Amsterdam 1948*, Amsterdam 1949, pp. 1128-1129.

[10]) *Discours* VI, AT VI 77-78; zie Descartes, *Inleiding over de Methode*, vertaling en inleiding van Th. Verbeek, derde druk, Amsterdam 1987, pp. 110-111.

tiende eeuw, geheel buiten de universiteiten om. Onder Descartes' nederlandse vrienden echter bevonden zich weliswaar veel „amateurs", maar hebben zijn ideeën invloed en gewicht verworven door de activiteit van hoogleraren als Reneri, Regius, Heereboord en De Raey.

Haar tweede uitgangspunt was dat het cartesianisme zich niet als één ondeelbaar geheel aan de nederlandse cultuur heeft opgelegd, maar dat wie cartesiaan was op het ene gebied dat niet noodzakelijk ook was op het andere. En tenslotte was zij er zich van bewust dat in de zeventiende eeuw voor zowel tegenstanders als aanhangers de betekenis van de term „cartesiaan" soms zeer vaag was en meer in de buurt kwam van „modern" of „nieuw" dan van „rechtstreeks teruggaand op Descartes". Het gebruik ervan moest dus telkens opnieuw kritisch bekeken worden.

De opzet die zij koos was dan ook niet chronologisch, maar concentreerde zich enerzijds op wat men zou kunnen noemen de „institutionele" ontwikkeling van het cartesianisme, dat wil zeggen op de geleidelijke aanvaarding van de cartesiaanse ideeën aan universiteiten en „illustre" scholen; en anderzijds op bepaalde inhoudelijke zwaartepunten, zoals bijv. de ontwikkeling van het cartesianisme in de wiskunde en in de geneeskunde.[11] Bij de uitwerking wreekte zich echter het feit dat de auteur een pionier op vrijwel onverkend terrein was. Weliswaar waren er talloze biografisch georiënteerde detailstudies (overigens meest van oudere datum en zelden echt verhelderend), maar samenvattende en bruikbare studies over de geschiedenis van het filosofieonderwijs aan de nederlandse universiteiten ontbraken. De meest recente studies op het gebied van het geneeskundig onderwijs en van de theologie in de zeventiende eeuw dateerden veelal uit de negentiende eeuw. Oorspronkelijk archief- en bronnenonderzoek was nauwelijks verricht. Dit alles leidde ertoe dat vrijwelk elke bron die werd aangeboord een overvloed aan nieuwe gegevens opleverde, zodat de oorspronkelijke opzet steeds verder bedolven raakte onder de uitweidingen waartoe elk van de behandelde figuren of kwesties aanleiding gaf. Een zeker gebrek aan evenwicht was daarvan het onmiskenbare gevolg, temeer daar de auteur ook werd geconfronteerd met de zeldzaamheid van het materiaal, zelfs als het gedrukte bronnen betrof. Veel moest daardoor onvolledig blijven.

Het boek heeft op die manier het karakter gekregen van een serie exploraties van enkele, op het eerste gezicht willekeurig gekozen, thema's. De chronologische lijn, die voor de oorspronkelijke opzet weliswaar irrelevant was, maar die aan het omvangrijke eindresultaat de structuur van een verhaal had kunnen geven, ontbreekt. De auteur was zich van dit gebrek pijnlijk bewust, en heeft dan ook met moeite ingestemd met publikatie. Enkel het inzicht dat het materiaal dat zij inmiddels verzameld had, al zeer omvangrijk was en hoe dan ook voor de wetenschap behouden diende te blijven, heeft haar doen toegeven aan de op haar uitgeoefende pressie. In werkelijkheid echter zijn de thema's allerminst willekeurig gekozen, en is het ontbreken van eenheid achteraf wellicht een voordeel te noemen. Het cartesianisme vormde geen echte

---

[11]) Zie de bespreking van het boek door Paul Dibon in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 47 (1954-1955) 163-165.

eenheid, en de geschiedenis ervan is niet te beschrijven als die van de overwinning van het licht op de duisternis, of van de Nieuwere Tijd op de Middeleeuwen. Elke geschiedenis van het cartesianisme in Nederland zal zich dienen te concentreren op een aantal hoofdthema's als ze het gevaar wil vermijden van eenheid en eenduidigheid te suggereren waar in werkelijkheid sprake was van gescheiden ontwikkeling en van wisselende coalities. Door haar materiaal te publiceren zoals het was, als een reeks van getitelde paragrafen die elk op zich een of meer afgerond geheel aan gegevens bevatten, deed Thijssen-Schoute recht aan de veelvormigheid van haar onderzoeksgebied, en maakte zij haar boek bruikbaarder voor anderen. Zonder de ogen te sluiten voor de genoemde tekortkomingen, kan men haar beslissing dan ook slechts toejuichen: het feit alleen al dat thans, na meer dan dertig jaar, een herdruk nodig blijkt, bewijst dat velen in binnen- en buitenland deze bronnenverzameling op juiste waarde weten te schatten. Verwacht mag dan ook worden dat dit initiatief een nieuwe impuls zal geven aan de studies van het cartesianisme in Nederland.

De publikaties die sinds de eerste verschijning van *Nederlands Cartesianisme* aan dit onderzoeksgebied zijn gewijd, hebben het boek nog altijd niet overbodig gemaakt, integendeel. Het terrein ligt voor het grootste gedeelte nog steeds braak. Niettemin zijn er een aantal studies verschenen, die het beeld op wezenlijke punten aanvullen. In vrijwel alle is intensief gebruik gemaakt van het door Thijssen-Schoute verzamelde materiaal. Als een daad van hulde aan de auteur en als een teken van trouw aan het door haar immer beleden ideaal van volledigheid volgt hier dan ook het resultaat van een poging om de sinds 1954 verschenen literatuur enigszins in kaart te brengen. Ik heb mij daarvoor laten leiden door de in het boek behandelde personen en thema's. Voor de hulp ondervonden bij de samenstelling ervan, dank ik Dr A. de Groot en Dr J.A. van Maanen alsook de leden van het bestuur van de Dr C. Louise Thijssen-Schoute Stichting.

Dr Th. Verbeek,
Secretaris Dr C. Louise Thijssen-Schoutestichting.[12])

[12]) Het Bestuur van de Stichting bestaat voorts uit Mw Prof. Dr A.M. Luyendijk-Elshout (voorz.); B. Schoute (penningmeester); Prof. Dr A.G.H. Bachrach, Prof. Dr H.J.M. Bos, Drs J. Kingma, leden.

BIBLIOGRAFIE

1. *Recensies van Nederlands Cartesianisme*

- *Algemeen nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte*, 47 (1954-'55) 163-165 (Paul Dibon);
- *Het Spinozahuis*, 58 (1956) 35-37 (Paul Dibon);
- *Revue d'histoire des sciences*, 7 (1954) 382 (E.J. Dijksterhuis);
- *Revue philosophique de Louvain*, 53 (1955) 101-102 (J. Dopp);
- *Archives internationales d'histoire des sciences*, 8 (1955) 76-77 (R. Hooykaas);
- *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 41 (1955) 61-62 (M. v. Rijn);

2. *Hulpmiddelen bij de bestudering van het nederlands cartesianisme*[13])

- Paul Dibon, *Le fonds Néerlandais de la bibliothèque académique de Herborn*, Amsterdam 1957

Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, afd. Letterk., N.R., vol. 20:14; beschrijving van een unieke collectie van in Nederlands gedrukte academische publikaties uit de 17e eeuw, waarvan in sommige gevallen zelfs de titel niet bekend was.

3. *Werken op het gebied van Nederlands Cartesianisme en van de Nederlandse Filosofie in de 17e eeuw*

- Paul Dibon, *Sur l'Histoire de la philosophie cartésienne*, Openbare Les, Groningen 1955.
- Ferd. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw*, Amsterdam/Brussel 1959.

De ontwikkeling van de filosofie aan de nederlandse universiteiten en Illustre Scholen is beschreven in een reeks van publikaties van Sassen zelf, of in onder zijn leiding geschreven proefschriften:

- Paul Dibon, *L'Enseignement Philosophique aux Universités Néerlandaises à l'Epoque Pré-cartésienne (1575-1650)*, Amsterdam 1954.

Oorspronkelijk verschenen als Leidse dissertatie; de handelseditie, verschenen bij Elzevier, zou het eerste deel vormen van een trilogie over „La Philosophie Néerlandaise au Siècle d'Or", waarvan de beide andere, tot nog toe niet verschenen delen resp. zouden gaan over „Aristotélisme et Cartésianisme" en over „Méthode Cartésienne et Théologie". Het boek is door Thijssen-Schoute besproken in het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, 47 (1955) 213-214; zie ook D. Grosheide, „De Wijsbegeerte in de Nederlanden van 1575 tot 1650" *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 55 (1955) 97-103.

- S. Galama, *Het wijsgerig Onderwijs aan de Hogeschool te Franeker, 1585-1811*, Franeker 1954 (diss. Leiden).

---

[13]) In de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (Studiezaal Handschriften, en Zeldzame en Kostbare Werken) bevindt zich een door een der vorige bibliothecarissen, Prof. Dr S. van der Woude, opgezet fichier van zich in binnen- en buitenlandse bibliotheken bevindende nederlandse academische publicaties tot 1800, dat ook door het publiek te raadplegen is.

- A.A.M. de Haan, *Het Wijsgerig Onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk, 1599-1811,* Harderwijk 1960 (diss. Leiden).

Een verhandeling over het wijsgerig onderwijs te Deventer zou door dezelfde auteur zijn voorbereid, maar is, voorzover mij bekend, nooit verschenen; zie F.L.R. Sassen, „Desiderata voor de beschrijving van de Wijsbegeerte in Nederland gedurende de 18e eeuw", *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw,* nº. 14 (Februari 1972) 4-22.

- Ferd. Sassen, *Het wijsgerig Onderwijs aan de Illustre School te Breda (1646-1669),* Amsterdam 1962.

Med. KNAW, Afd. Letterk. N.R., deel 25:7.

- Idem, *Het wijsgerig Onderwijs aan de Illustre School te 's Hertogenbosch (1636-1810),* Amsterdam 1963.

Med. KNAW, Afd. Letterk. N.R., deel 26: 10.

- *De Universiteit van Franeker 1585-1811: Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese Hogeschool,* onder red. van G.Th. Rensma, F.R.H. Smit, en F. Westra, Leeuwarden 1985.

- R. Specht, *Commercium Mentis et Corporis: Über Kausalvorstellungen im Kartesianismus,* Stuttgart/Bad Canstadt, 1966.

- --, „Über Occasio und Verwandte Begriffe im Kartesianismus", *Archiv für Begriffsgeschichte* 16 (1972) 198-226; 17 (1973) 36-65.

Zowel het boek als de artikelen handelen ook over niet-nederlandse cartesianen; ruime aandacht is echter besteed aan filosofen als Regius, Heereboord, Clauberg etc.; zie ook van dezelfde auteur: „Über Occasio und verwandte Begriffe vor Descartes", *Archiv für Begriffsgeschichte* 15 (1971) 215-255; „Über Occasio und verwandte Begriffe bei Zabarella und Descartes", *ibid.* 16 (1972) 1-27.

- W. Weier, „Cartesianischer Aristotelismus in 17. Jhdt", *Salzburger Jahrbücher für Philosophie* 14 (1970) 35-65.

Handelt vooral over Clauberg.

- Wilhelm Risse, *Logik der Neuzeit, Bd. II: 1640-1780,* Stuttgart/Bad Canstatt 1970.

-Thomas Arthur McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands, 1639-1676: the New Science and the Calvinist Counter-Reformation,* Ph.D. University of Pennsylvania 1976 (University Microfilms 1980).

Bespreekt voornamelijk de verschillende, vooral theologische, crises waartoe het cartesiamisme aan de nederlandse universiteiten heeft geleid; een waardevol, zij het soms niet geheel nauwkeurig boek.

- P. Dibon, „En marge de la Préface à la traduction latine des Passions de l'Ame de Descartes", *Studia Cartesiana* 1 (1979) 91-110.

Zie *Nederlands Cartesianisme,* pp. 483-484.

- Maria Emanuela Scribano, „I Cartesiani e il libero arbitrio: 1650-1710", *Annali dell'Instituto di Filosofia 5* (1983) 127-176.

Zie de bespreking (J.-R. Armogathe) in „Bulletin Cartésien XIV", *Archives de Philosophie* 48 (1985).

- Th. Verbeek, *La Querelle d'Utrecht,* Paris (Les Impressions Nouvelles) 1988.

Bevat in franse vertaling de belangrijkste documenten betreffende de Utrechtse crisis van 1641-1645, met aantekeningen en inleiding; het geheel is voorafgegaan door een voorwoord van Jean-Luc Marion.

4. *Theologie*

- *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, [onder redactie van D. Nauta e.a.], 2 delen verschenen, Kampen 1978-1983.

Het derde deel wordt verwacht vóór het einde van 1988.

- Rosalie C. Colie, *Light and Enlightenment: A Study of the Cambridge-Platonists and the Dutch Arminians*, Cambridge 1957.
- E. Bizer, „Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus", *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 55 (1958) 306-372.
- P. Swagerman, *Ratio en Revelatio. Een Theologisch Onderzoek naar het Godsbewijs en de Godsleer uit de menselijke Ratio en de verhouding van de natuurlijke Theologie tot de geopenbaarde Theologie bij enkele Nederlandse Hoogleraren in de Theologie of in de Filosofie van 1650 tot 1750*, Diss. Groningen 1967.
- M. Backhouse, „Het Rationalisme van Descartes en het Protestantisme", *Dialoog* 10 (1969/'70) 240-267.
- J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin: Geloof en Natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland*, Assen 1972.
- G.H.M. Posthumus Meyjes, *Geschiedenis van het Waals College te Leiden 1606-1699*, Leiden 1975.
- John Platt, *Reformed Thought and Scholasticism: The Arguments for the Existence of God in Dutch Theology*, 1575-1650, Leiden (Brill) 1982.

Studies in the History of Christian Thought, vol. XXIX; het boek bevat niets over het cartesianisme als zodanig, maar geeft een onmisbare bespreking van de nederlandse theologie uit de periode van de opkomst van het cartesianisme.

- H.J. Siebrand, *Spinoza and the Netherlanders: an Inquiry into the early Reception of his Philosophy of Religion*, Diss. Groningen 1988.

5. *Natuurfilosofie*

- Edward G. Ruestow, *Physics at 17th and 18th century Leiden*, The Hague (Nijhoff) 1973.

Archives Internationales d'Histoire des Idées, „Series Minor", vol. 11.

- C. de Pater, „Experimentel Physics", in: *Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning*, ed. by Th.H. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes, Leiden 1975, pp. 309-327.

6. *Geneeskunde*

- G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, Amsterdam 1984.
- --, *De Geschiedenis van de Medische Wetenschap in Nederland*, Bussum 1972.
- --, „The Impact of Descartes on seventeenth century Medical Thought in the Netherlands", *Janus* 58 (1971) 201-206.
- --, „Dog and Frog - Physiological Experiments", in: *Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning*, ed. by Th.H. Lunsingh

Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes, Leiden 1975, pp. 279-294.
- --, *Descartes and Medicine*, Amsterdam 1979.
Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde, N° 1.
- G. ten Doesschate, *De Utrechtse Universiteit en de Geneeskunde 1636-1900*, Nieuwkoop 1963.
- L.S. King, *The Road to Medical Enlightenment 1650-1750*, London/New York 1970.
- P.R. Sloan, „Descartes, the Sceptics and the rejection of Vitalism in 17th century Physiology", *Studies in the History and Philosophy of Science* 8 (1977) 1-28.
- M.J. Lieburg/R. Toellner, eds., *Deutsch-Niederländische Beziehungen in der Medizin des 17. Jhdts.*, Amsterdam 1982.
Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en Natuurwetenschappen, vol. VII/Münstersche Beiträge zur Geschichte und Theorie der Medizin, vol. XVII.

7. *Wiskunde*

- J.A. van Maanen, „Die Mathematik in den Niederländen im 17. Jhdt und ihre Rolle in der Entwicklungsgeschichte der Infinitesimalrechnung", in: A. Heinekamp (ed.), *300 Jahre „Nova Methodus" von G.W. Leibniz (1684-1984)*, Stuttgart 1986 [*Studia Leibnitiana*, Sonderheft 14], pp. 1-13.
- --, *Facets of seventeenth century Mathematics in the Netherlands*, Diss. Utrecht 1987.

8. *Politieke Theorie*

- E.H. Kossmann, *Politieke Theorie in het Zeventiende-eeuwse Nederland*, Amsterdam 1960.
Verh. van de KNAW, vol. 61.
- H.J. Siebrand, „On the early Reception of Spinoza's Tractatus Theologico-Politicus in the Context of Cartesianism" in: *Spinoza's Political and Theological Thought*, ed. C. de Deugd, Amsterdam 1984, pp. 214-225.

9. *Afzonderlijke Cartesianen, Semi-Cartesianen en Anti-Cartesianen (in alfabetische volgorde)*

[Amesius]-K.L. Sprunger, *The learned Doctor William Amesius*, Urbanus 1972.
[Beeckman]-H. Watanabe, „On the divergence of the concept of motion in the collaboration of Beeckman and Descartes", *Proceedings of the XIVth Congress of the History of Science Tokyo 19-27 aug. 1974*, Tokyo 1975, II, pp. 338-340.
- K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het Wereldbeeld*, Diss. Utrecht 1983.
[Bekker]-R. Steyls, „De Kritiek van Balthazar Bekker (1643-1698) op het bijgeloof, de domheid en de illusie", *Dialoog* 14 (1973-'74) 245-282.

- --, „Balthasar Bekker (1634-1698). Enkele Beschouwingen", *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting* 2 (1974) 243-282.

[Clauberg]-Johannes Clauberg, *Opera Omnia*, Hildesheim 1968.

Herdruk van de uitgave Amsterdam 1691.

- W. Weier, *Die Stellung des Joh. Clauberg in der Philosophie*, Mainz 1960.
- J. Mancini, „L'Ontosofia di Joh. Clauberg", in: *Feestbundel H.J. de Vleeschauwer*, Pretoria 1960, pp. 66-83.
- E. de Angelis, „Riflessioni di Johannes Clauberg sul Prinzipio di Inerzia", *Giornale Critico della Filosofia Italiana* 11 (1965) 364-368.
- W. Hübener, „Descarteszitate bei Clauberg", *Studia Leibnitiana* 5 (1973) 233-239.
- E. Viola, „Scolastica e Cartesianesimo nel Pensiero di Joh. Clauberg", *Rivista di Filosofia Neoscolastica* 67 (1975) 247-266.
- W. Weier, „Der Okkasionalismus des Johannes Clauberg und sein Verhältnis zu Descartes, Geulincx und Malebranche", *Studia Cartesiana* 2 (1981) 43-62.

[Coccejus]-H. Faulenbach, *Weg und Ziel der Erkenntnis Christi: Eine Untersuchung zur Theologie des Coccejus*, Neukirchen 1973.

- W.J. van Asselt, *Amicitia Dei: een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus*, Diss. Utrecht 1988.

[Comenius]-W. Rood, *Comenius and the Low Countries*, Amsterdam 1970.

[Craanen]-A.M. Luyendijk-Elshout, „The Rise and Fall of the Mechanical School of Theodoor Craanen", in: *Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning*, ed. by Th.H. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes, Leiden 1975, pp. 295-308.

[Desmarets]-Paul Dibon, „Samuel Desmarets; les Rapports de Descartes et de Rivet; Samuel Desmarets et la Philosophie Cartésienne", *Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes*, [IVe Section: Sciences Historiques et Philologiques]9, 1970-1971, pp. 585-600.

- Paul Dibon, „Lettres de Samuel Desmarets à Claude Saumaise", *Lias* 1 (1974) 267-299.

[Geulincx]-Arnold Geulincx, *Sämtliche Schriften in fünf Bänden*, Stuttgart/Bad Canstatt 1968.

Door H.J. de Vleeschauwer bezorgde herdruk van de uitgave van Land (Den Haag 1892-1893) aangevuld met belangrijk nieuw materiaal.

- H.J. de Vleeschauwer, *Three Centuries of Geulincx-Research*, Pretoria 1957 [Bibliografie].

Communications of the University of South Africa.

H.J. de Vleeschauwer, *L'Opera di Arnoldo Geulincx*, Torino 1958.

De talloze andere publicaties van de Vleeschauwer over Geulincx konden bij gebrek aan ruimte niet worden opgenomen.

- Karl Dürr, „Arnold Geulincx und die klassische Logik", *Studium Generale* 18 (1965) 521-541.
- Alain Delattre, *L'Occasionalisme d'Arnold Geulincx*, Paris 1967.
- Corn. Verhoeven, *Het Axioma van Geulincx*, Bilthoven 1973.
- G. Malbreil, „L'occasionalisme d'Arnold Geulincx", *Archives de Philosophie* 37 (1974) 77-105.

- A.J. Cooney, „A. Geulincx: a Cartesian Idealist", *Journal of the History of Philosophy*, 16 (1978) 167-180.

Gebaseerd op een (ongepubliceerde) aan McGill-University (Montreal) verdedigde dissertatie.

- H.G. Hubbeling, „Arnold Geulincx: origineel vertegenwoordiger van het cartesio-spinozisme", *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 75 (1983) 77-80.

- G. Nuchelmans, *Geulincx' karakterisering van relationele predikaten en van voegwoorden*, Brussel 1984.

Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België; Academiae Analecta, Klasse der Letteren Jaarg. 46, 1984, nº 1.

- --, *Geulincx' Containment Theory of Logic*, Amsterdam/Oxford/New York 1988.

Med. KNAW, Afd. Letterk. N.R. deel 51:8.

[Glazemaker]-*Glazemaker 1682-1982: Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendriksz. Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*, Amsterdam 1982.

- F. Akkerman, „H.J. Glazemaker: an early Translator of Spinoza", in: *Spinoza's Political and Theological Thought*, ed. C. de Deugd, Amsterdam/Oxford/New York 1984, pp. 23-29.

Zie ook: F. Akkerman, *Studies in the Posthumous Works of Spinoza*, Diss. Groningen 1980, waarin een hoofdstuk is gewijd aan Glazemaker.

[Heereboord]-H. de Dijn, „Adriaan Heereboord en het Nederlands Cartesianisme", *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 75 (1983) 56-69.

[Van Heuraet]-J.A. van Maanen, „Hendrick van Heuraet (1634-1660?): His Life and Mathematical Work", *Centaurus* 27 (1984) 218-279.

Ook in J.A. van Maanen, *Facets of 17th c. Mathematics in the Netherlands*, Diss. Utrecht 1987, pp. 43-106.

- A.W. Grootendorst/J.A. van Maanen, „Van Heuraet's letter (1659) on the rectification of curves: text, translation and commentary", *Nieuw Archief voor Wiskunde* 30 (1982) 95-113.

[Hudde]-K. Kaas, „Die mathematischen Arbeiten von Johann Hudde (1628-1704), Bürgermeister von Amsterdam", *Centaurus* 4 (1956) 235-284.

- A.W. Grootendorst, „Joh. Hudde's „Epistola de Maximis et Minimis": Tekst, vertaling en commentaar", *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 4e serie, vo. 5 (1987) 303-339.

[Chr. Huygens]-A. Elzinga, *Notes on the Life and Works of Christian Huygens*, Göteborg 1976.

- H.J.M. Bos, *Christiaan Huygens: a Biographical Sketch*, Lisse 1980.

- *Studies on Christiaan Huygens*, ed. by H.J.M. Bos/M.J.S. Rudwick/H.A.M. Snelders, R.P.W. Visser, Lisse 1980.

- *Huygens et la France: Table ronde du C.N.R.S., Paris 27-29 mars 1979*, Paris 1982.

- Chr. B. Burch, *Christiaan Huygens: the development of scientific research-programs in the foundation of Mechanics*, Ann Arbor (University Microfilms) 1984.

[Const. Huygens]-A.G.H. Bachrach, *Sir Constantine Huygens and Britain*

1596-1687: A Pattern of Cultural Exchange, vol. I „1596-1619", London/Oxford 1962.

- Jac. Smit, *De Grootmeester van Woord en Snarenspel: Het Leven van Constantijn Huygens*, 's Gravenhage 1980.

[Labadie]-T.J. Saxby, *The Quest for the New Jerusalem: Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744*, Dordrecht 1987.

Archives Internationales d'Histoire des Idées, vol. 115.

[Maresius, zie: Desmarets]

[Lod. Meyer]-*La Philosophie Interprète de l'Ecriture Sainte, par Louis Meyer.* Traduction du Latin, notes et présentation par Jacqueline Lagrée et Pierre-François Moreau, Paris 1988.

[Pell]-J.A. van Maanen, „The Refutation of Longomontanus' quadrature by John Pell", *Annals of Science* 43 (1986) 315-352.

Ook in *Facets of seventeenth century mathematics in the Netherlands*, Diss. Utrecht 1987, pp. 107-146.

[Regius]-Klaus Dechange, *Die frühe Naturphilosophie des Henricus Regius (Utrecht 1641)*, Diss. Münster 1966.

Zie ook G.A. Lindeboom in *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 116 (1972) 1124-1129.

- Paolo Farina, „Henricus Regius: Santorio Santorio e il ‚Statica Medicina", *Rivista Critica di Storia della Filosofia* 30 (1975) 363-399.

- --, „Il corpuscolarismo di Henricus Regius" in: *Ricerche sull'Atomismo del Seicento: Atti del Convegno di Santa Margherita Ligure (14-16 ottobre 1976)*, Firenze 1976, pp. 119-178.

- K. Rothschuh, „Henricus Regius und Descartes: neue Einblicke in die frühe Naturphilosophie (1640-1641) des Regius", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 21 (1968) 39-66.

Paul Dibon, „Sur deux lettres de Descartes à Regius", *Nouvelles de la République des Lettres*, 1985, pp. 167-189.

[Rivet]-Paul Dibon, *L'Inventaire de la Correspondance d'André Rivet*, La Haye 1971.

Supplement in *Lias* 2 (1975) 275-280.

[Schoock]-J.D.R. van Dijk/W.R. Foorthuis/M.-C. van der Sman, *Martinus Schoockius, Tractatus de Turffis 1658*, Groningen 1984.

Tentoonstellingscatalogus van het Gronings Universiteitsmuseum.

[Fr. van Schooten]-J.E. Hoffmann, *Frans van Schooten der Jüngere*, Wiesbaden 1962.

[A.-M. Schurman]-A.-M. Schurman, *Eucleria of uitkiezing van het beste deel*, Leeuwarden 1978.

Herdruk van de uitg. Amsterdam 1684, bezorgd door S. v.d. Linde.

- Katlijne van der Stighelen, *Anna Maria van Schurman of Hoe hooghe dat een maeght kan in de konsten stijgen*, Diss. Leuven 1987.

[Schuyl]-G.A. Lindeboom, *Florentius Schuyl (1619-1669) en zijn Betekenis voor het cartesianisme in de Geneeskunde*, Den Haag 1974.

Zie ook een artikel van Lindeboom over dezelfde auteur in *Janus* 59 (1972) 25-37.

[Spinoza]-Th. van der Werf/H. Siebrand/C. Westerveen, *A Spinoza Bibliography 1971-1983*, Leiden 1984.

Mededelingen XLVI vanwege het Spinozahuis.[14])

[Voetius]-Gysbertus Voetius, *Inaugurele Rede over Godzaligheid te verbinden met Wetenschap*, vert. en ing. door Dr A. de Groot, Kampen 1978.
- W. van 't Spijker, „Gysbert Voetius", in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie*, 's Gravenhage 1986.[15])
[Walaeus]-J. Schouten, *Johannes Walaeus: Zijn Betekenis voor de verbreiding van de Leer van de Bloedsomloop*, Diss. V.U. Amsterdam 1972.
[Witsius]-J. van Genderen, *Herman Witsius: Bijdrage tot de Kennis der Gereformeerde Theologie*, 's Gravenhage 1953.

9. *Het Cartesianisme in andere Landen*

- Rolf Lindborg, *Descartes i Uppsala: Striderna om „Nya Filosofien" 1663-1689*, Stockholm 1965.
- J.F. Battail, „Essai sur le Cartésiamisme Suédois", *Nouvelles de la République des Lettres*, 2 (1982) 25-71.
- R.A. Watson, *The Downfall of Cartesianism 1673-1712: A Study of Epistemological Issues in late seventeenth Century Cartesianism*, The Hague 1966.
Een volledig herziene versie van dit boek maakt deel uit van R.A. Watson, *The Breakdown of Cartesian Metaphysics*, Atlantic Highlands NJ (Humanities Press), 1987.
- M. Moraes, *Cartesianismo em Portugal: Antonio Cordeiro*, Braga 1966.
- W. Shugg, „The Cartesian Beast-Machine in English Literature" *Journal of the History of Ideas* 29 (1968) 279-292.
- Arrigo Pacchi, *Cartesio in Inghilterra: da More a Boyle*, Bari 1973.
- P. Cristofolini, *Cartesiani e Sociniani: Studio su Henry More*, Urbino 1974.
- W. Röd, „Descartes et la Philosophie universitaire allemande au XVIIIe siècle, *Les Études Philosophiques* (1985) 400-406.

---

[14]) Gezien de overweldigende hoeveelheid literatuur over Spinoza en over het Spinozisme, moet volstaan worden met een verwijzing naar deze bibliografie.

[15]) Er wordt op gewezen dat de Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Utrecht in het voorjaar van 1989 een symposium zal organiseren over Voetius, dat ook door enige publicaties begeleid zal worden.

INLEIDING

Dat de beschrijving van de geschiedenis der wijsbegeerte in Nederland zulke opvallende leemten vertoont, is vooral hieraan te wijten, dat een groot deel van de bronnen van die geschiedenis moeilijk bereikbaar is en dat een nog groter deel van die bronnen nog op een eerste noodzakelijke bewerking wacht.

Meer dan van enige andere periode geldt dit van de tijd van de Republiek. Het religieuze en kerkelijke, politieke en sociale leven van die tijd is door de historici van alle zijden belicht; ook de letterkunde en de beeldende kunsten hebben ruimschoots beschrijving gevonden, maar aan de wijsgerige gedachten, die de dragers van onze vaderlandse cultuur mede hebben beïnvloed, is niet voldoende aandacht geschonken.

Toch is de wijsbegeerte in ons land ook in de 17de en 18de eeuw met veel animo beoefend. Zij werd beschouwd als een onmisbaar onderdeel van elke hogere vorming en zij werd aan alle Hogescholen en andere instellingen van hoger onderwijs als verplicht vak gedoceerd, hetgeen voor de docenten in dat vak ook het voordeel meebracht, dat zij voor hun wijsgerige geschriften een publiek van niet geheel onvoorbereide lezers konden verwachten.

Er is in de Gouden Eeuw en tot het einde van de Republiek in Nederland op wijsgerig gebied zeer veel gepubliceerd. Een groot deel daarvan is aan het hooghartig misprijzen van de Kantiaanse en na-Kantiaanse wijsbegeerte ten offer gevallen en thans niet of nauwelijks meer te vinden. Aan de hogescholen is de Aristotelische Scholastiek, die aanvankelijk overal bij het onderwijs was voorgeschreven, geleidelijk overgegaan in een Cartesiaanse Scholastiek, die op haar beurt heeft plaats gemaakt voor een „proefondervindelijke wijsbegeerte" in de geest van Locke en Newton en voor de common-sense-philosophie van de Schotse School, die ten laatste de overgang naar de 19de eeuw heeft overleefd. Ook buiten het onderwijs heeft zich echter een rijke bloei van wijsgerige litteratuur vertoond, die deels rond de figuur en het werk van Spinoza geconcentreerd is, deels aan de denkbeelden der Verlichting in ruime kringen van ons volk verspreiding heeft verzekerd.

Het merkwaardigste verschijnsel in het wijsgerig leven der Republiek is zonder twijfel het Cartesianisme. In geen land ter wereld is het zo fel bestreden als te onzent, maar in geen land buiten Frankrijk heeft het zulk een diepgaande invloed op het gehele culturele leven uitgeoefend als in het onze. Over de bestrijding van Descartes in Nederland — hoofdzakelijk van de zijde van de gereformeerde theologen — zijn wij door tal van belangrijke publicaties onderricht. Over de invloed van

Descartes op de Nederlandse cultuur staan ons echter nog slechts verspreide gegevens ter beschikking.

Het is de grote verdienste van de schrijfster van dit boek, dat zij een volledig overzicht geeft van alles, wat op de geschiedenis van het Cartesianisme in Nederland betrekking heeft. Nu zij ons het resultaat aanbiedt van meer dan 15 jaren wetenschappelijk onderzoek, beseffen wij eerst goed, welk een speurzin, nauwgezetheid en volharding voor dit onderzoek nodig zijn geweest en wat de verdere onderzoekers aan het werk van Mevrouw Thijssen-Schoute te danken hebben, maar ook, hoeveel er nog te doen is, eer wij aan een adaequate beschrijving van dit deel van de Nederlandse cultuurgeschiedenis toe zijn.

De schrijfster heeft haar onderzoek niet beperkt tot „Renati Cartesii commercium cum philosophis belgicis", dat door F. J. Domela Nieuwenhuis meer dan een eeuw geleden (1827) in antwoord op een Leuvense prijsvraag in eerste aanleg is beschreven, maar zij heeft dat uitgestrekt tot de veelvuldige betrekkingen, die Descartes tijdens zijn langdurig verblijf in de Nederlanden met wijsgeren en theologen, wis- en natuurkundigen, staatslieden en geestelijken heeft onderhouden, en tot de talloze geschriften pro en contra, tijdens zijn leven en tot lang na zijn dood verschenen, waar die betrekkingen aanleiding toe hebben gegeven. Zij is de lotgevallen nagegaan van het Cartesianisme aan de onderscheiden Hogescholen, Illustre Scholen en Athenaea van de Republiek, zij heeft nog eens de maatregelen van burgerlijke en kerkelijke overheden tegen de „nieuwe wijsbegeerte" in herinnering gebracht en zij laat ons zien, hoe de werken van Descartes door vertalingen in het Nederlands onder het bereik van een groot publiek zijn gekomen. Daarbij heeft zij zich van de bestaande litteratuur over haar onderwerp volledig rekenschap gegeven.

Een groot aantal bijzonderheden van allerlei aard, die met het optreden van Descartes in Nederland verband houden, zijn door de schrijfster aan het licht gebracht. Het is thans mogelijk de wegen te overzien, langs welke het Cartesianisme in de Nederlandse cultuur is binnengedrongen. Wij hebben met dit boek niet alleen de inventaris in handen van het materiaal voor het boek, dat eens als pendant van G. Monchamp, *Histoire du Cartésianisme en Belgique* (1886) een synthetisch beeld zal moeten geven van het Cartesianisme in Nederland, maar ook de onderwerpen voor tientallen speciale studies en proefschriften, die de trekken van dat beeld op den duur nog scherper zullen moeten doen uitkomen. Op vele plaatsen spoort de schrijfster zelf tot verder onderzoek aan; op vele andere plaatsen nodigt de stof tot zulk een onderzoek uit. Er is hier voor een verre toekomst nog werk genoeg.

Dat de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen dit boek onder haar Verhandelingen heeft willen opnemen, is een reden tot grote verheugenis.

F. L. R. SASSEN

AFKORTINGEN

B. – J. Broekema, Catalogus van pamfletten, tractaten enz. aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland.

B. Berch. Nijm. – Bibliotheek van het Collegium Berchmanianum te Nijmegen.

B.N.P. – Bibliothèque nationale Paris.

Exp. D. – Descartes. Exposition organisée pour le IIIe centenaire du Discours de la méthode. Paris 1937 (Bibliothèque nationale).

K. – W. P. C. Knuttel, Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de koninklijke bibliotheek.

K.B. – Koninklijke bibliotheek 's Gravenhage.

K.B.Br. – Koninklijke bibliotheek Brussel.

K.B.M. – Koninklijke bibliotheek 's Gravenhage, Museum Meermanno-Westreenianum.

Œuvres (de Descartes) – Charles Adam et Paul Tannery, Œuvres de Descartes. Paris 1897–1913 XII vol. en een Supplément (vol. XIII).

P.B.L(w). – Provinciale bibliotheek Leeuwarden.

P.Rep. – J. J. Poortman, Repertorium der nederlandse wijsbegeerte. Amsterdam enz. 1948.

S.H.R. – Spinozahuis Rijnsburg.

St.B.Lw. – Stedelijke bibliotheek Leeuwarden.

T. – P. A. Tiele, Bibliotheek van nederlandse pamfletten. Eerste afdeeling. Verzameling van Frederik Muller te Amsterdam.

T.H.D. – Technische Hogeschool Delft (bibliotheek van de).

U.B.A.; U.B.Gr.; U.B.L.; U.B.U. – Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Groningen, Leiden, Utrecht.

W. – J. K. van der Wulp, Catalogus van tractaten, pamfletten enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman.

Nota bene! De schrijfster heeft gemeend de lezer te gerieven met het opgeven van een of meer vindplaatsen bij zeldzame geschriften. Deze mededelingen houden niet per se in, dat de betreffende werken slechts in de genoemde bibliotheken voorkomen.

1. Descartes en Spinoza

a. Spinoza voortzetter en bestrijder van het werk van Descartes

Descartes en Spinoza. Vaak hoort men deze twee wijsgeren in één adem noemen. Toch heeft het geenszins aan waarschuwingen ontbroken om de tweede niet slechts als voortzetter van het baanbrekend werk van de eerste te beschouwen. Zo werd Hegels stelling „Spinozismus ist Vollendung des Cartesianismus", verder ontwikkeld door Kuno Fischer, bestreden door Victor Delbos [1]). Leon Roth schetste Descartes en Spinoza als elkanders tegenstanders in een eeuwenoud conflict [2]). Van de lezing door Louis Lavelle op 26 November 1949 in het Maison Descartes te Amsterdam gehouden over het thema *De Descartes à Spinoza* bleef mij de opmerking bij, dat er een „spinozisme cartésien" bestaan heeft en dat men misschien Spinoza zelf tot de aanhangers daarvan mocht rekenen [3]).

b. Verschil in het beloop der waardering voor Descartes en Spinoza

De curven van de belangstelling voor en de invloed van Descartes en Spinoza vertonen een geheel ongelijksoortig beloop. Van beide wijsgeren is Spinoza het meest verguisd en het meest vergood; nimmer werd de kritiek op Descartes tot zwijgen gebracht, maar de roem van de franse wijsgeer, die zovele jaren in ons land woonde en werkte, verspreidde zich snel en bleef, ondanks schommelingen in de algemene waardering, door de eeuwen heen zeer stabiel.

Tijdens Descartes' leven en in de eerste decennia daarna heeft het in Nederland gewemeld van cartesianen, terwijl behoudend en anti-cartesiaan vrijwel synonieme termen werden. Dan volgt een periode, waarin de nieuwlichters, die open ogen gekregen hebben voor de vele onvolmaaktheden en onhoudbare theorieën in het cartesiaanse stelsel, veel belangstelling hebben voor wat Engeland en Duitsland op wijsgerig gebied voor nieuws brengen en zich vrij ondankbaar tonen voor wat zij toch van Descartes geleerd hebben. Wanneer deze reactie geluwd is, willen weinigen zich meer met de naam „cartesiaan" sieren, maar blijft een levendige belangstelling en kritische bewondering, telkens weer anders genuanceerd,

---

[1]) V. Delbos *Le spinozisme* Paris 1916 pag. 212. Cf. W. R. de Vaynes van Brakell Buys *Het godsbegrip bij Spinoza* diss. Utrecht z.j. blz. 27 –28 en Geneviève Lewis *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme* thèse comp. Paris 1950 pag. 123 n. 5.

[2]) L. Roth *Spinoza, Descartes and Maimonides* Oxford 1924.

[3]) Voor de litteratuur over Spinoza's verhouding tot Descartes, zie: Stan. von Dunin Borkowski *Spinoza nach dreihundert Jahren* Berlin und Bonn 1932 S. 196–197; Ernst Cassirer *Die Philosophie im XVII und XVIII Jahrhundert*, Actualités scientifiques et industrielles 841 S. 92.

voor de persoon en de wijsbegeerte van Descartes. En de afstand in tijd schijnt de dankbaarheid dan steeds meer te vergroten.

In de zeventiende eeuw zijn verscheidene lieden voor spinozist uitgekreten; slechts enkelen hebben die naam willen dragen en slechts aan zeer weinigen kwam hij toe. Het spinozisme heeft sterk de neiging vertoond, meer van zijn aanhangers te eisen dan een bepaald filosofisch inzicht; het is voor velen een vorm van religie geweest. Het cartesianisme was in Nederland ten nauwste betrokken in vele en lange theologische debatten en heeft m.i. de ontwikkeling van het vrijzinnig protestantisme beïnvloed, daar vele nederlandse cartesianen zich allerminst neergelegd hebben bij de scheiding van wetenschap en geloof, zoals Descartes die zich voorgesteld heeft. Het cartesianisme bleef echter een wijsbegeerte.

In de 19e en 20e eeuw ontstaan in ons land, ten dele onder duitse invloed, nieuwe spinozistische scholen; aan de opvattingen van deze scholen zal in een geschiedenis van het nederlands spinozisme veel aandacht geschonken moeten worden. Belangrijke nederlandse dichters als Gorter, Verwey en Leopold hebben in dit tijdperk spinozistische invloed ondergaan; het moet interessant zijn dit nader te onderzoeken. Wanneer ik dus in een vervolg op deze studie over het nederlands cartesianisme er toe over zal gaan het nederlands spinozisme te beschrijven, gelijk mijn plan is, dan zullen ampele beschouwingen gewijd moeten worden aan het spinozisme in de jongste eeuwen. Daarentegen meende ik bij de behandeling van het nederlandse cartesianisme vrijwel al mijn aandacht te mogen concentreren op de tweede helft van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw.

2. De triumftocht van het cartesianisme begint vanuit de nederlandse hogescholen

Vrijwel van meet af aan vond Descartes erkenning in wijde kring. Francisque Bouillier schreef in zijn *Histoire de la philosophie cartésienne:*

> L'histoire des systèmes de philosophie anciens ou modernes n'offre peut-être pas un autre exemple d'un plus prompt, d'un plus éclatant et plus universel triomphe. C'est dans la patrie adoptive de Descartes, dans la Hollande, où il avait passé la dernière moitié de sa vie, où il avait publié tous ses ouvrages, et enseigné lui-même sa doctrine à quelques disciples d'élite, c'est dans les universités hollandaises, plus accessibles que celles de France aux opinions nouvelles, qu'on voit d'abord la philosophie cartésienne se répandre et entrer ouvertement en lutte avec l'ancienne philosophie [1]).

Aan het begin van het nederlandse cartesianisme kan men de namen plaatsen van drie utrechtse hoogleraren: Renerius, Aemilius en Regius. H. Renerius is een der oudste vrienden van Descartes, de kennismaking

---

[1]) Fr. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] Paris 1868 I pag. 255.

dateert van 1629. Renerius was in 1631 hoogleraar geworden te Deventer, maar trok naar Utrecht, toen daar in 1634 een illustre school werd opgericht, die weldra omgezet werd in een hogeschool. Hij kwam in dezelfde straat te wonen als de medicus Henricus Regius en ijverde met gunstig gevolg voor diens benoeming tot hoogleraar. Renerius beleefde nog de benoeming van zijn vriend tot buitengewoon hoogleraar, maar toen enkele maanden later, op 18 Maart 1639, een benoeming tot gewoon hoogleraar afkwam, was Renerius overleden; Ant. Aemilius sprak die dag een *Oratio funebris* voor Renerius in de Dom uit [1]).

3. Descartes en Regius

a. Descartes noemt Regius zijn innerlijke vriend

Regius staat in de geschiedenis van het cartesianisme bekend als de ontrouwe discipel; een aanvankelijk hooggestemde vriendschap tussen hem en Descartes liep vrij spoedig uit op een volslagen breuk. Hoe hogelijk Descartes in den beginne Regius schatte, komt tot uiting in een brief aan een landgenoot, die er over dacht een zoon naar een nederlandse universiteit te sturen. Descartes is allerminst ingenomen met dit studieplan, want de wijsbegeerte wordt z.i. in Nederland qualijk onderwezen. Hij tracht dus eerst de vader van zijn voornemen af te brengen en eindigt zijn brief als volgt:

> Maar mijn Heer, ik vrees dat het al te groot gevoelen, 't welk gij mij van mij zelf doet hebben, met de moeite te nemen van mijn gevoelen daar af te verzoeken, mij gelegentheit heeft gegeven om vrijmoediglijker, dan ik behoorde, aan u te schrijven. Ik dar dieshalven niets meer hier bij voegen, dan dat, zo mijn Heer uw zoon in dese gewesten koomt, ik hem in al 't geen, dat mij mogelijk zal zijn, zal dienen. Ik heb te Leiden in een huis ter herberg geweest, daar hij wel zou zijn, zo veel 't voedsel aangaat, maar wat de leeroeffeningen aangaat, ik geloof dat hij veel beter t' Uitrecht zou zijn; want daar is een hoge School, die, sedert vier of vijf jaren opgerecht, noch geen tijt om te bederven heeft gehad: en daar is een Hoogleeraar, Regius genoemt, die mijn innerlijke vrient is, en die, naar mijn oordeel, beter is dan alle de genen van Leiden [2]).

b. Regius laat Joh. de Raey een stelling over de „anima triplex" verdedigen

In de zomer van 1641 wil Regius door zijn leerling Johannes de Raey, die later een der prominente figuren in de geschiedenis van het cartesianisme zal worden, stellingen laten verdedigen en correspondeert daar

---

[1]) *Antonii Aemilii orationes* Traiecti ad Rhenum 1651 (aanwezig U.B.U.: B. oct. 542, exemplaar in perkamenten band met het wapen van Enkhuizen in 1698 als prijs uitgereikt door de rector Q. Biman) pag. 105–124.

[2]) *Brieven aan veele hoog-geagte personen van verscheide ampten, geschreven . . . door Renatus Des-Cartes beschreven: en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 blz. 557 II br. 90; *Oeuvres de Descartes* II pag. 377 L CXLV.

over met Descartes, die er wel het een en ander op aan te merken heeft. In het biezonder mishaagde het Descartes, dat Regius bij monde van de Raey een drievoudige ziel wilde aannemen; deze „anima triplex" werd gevormd door „mens, vis vegetativa et vis motrix animalium spirituum" [1]). De scholastici waren gewoon van drie zielen te spreken: anima rationalis, anima vegetativa, anima sensitiva. Het denkbeeld van de drievoudige ziel laat zien, dat Regius en de Raey nog gedeeltelijk aan de scholastieke voorstelling willen vasthouden; echter niet louter uit halfslachtigheid, het bevat ook de kern van een actief verzet tegen Descartes' verheffing van de geest ten koste van het lichaam, waardoor de wisselwerking tussen deze beide slechts zeer gewrongen verklaard kan worden. Descartes schreef vriendelijk aan Regius:

> Zeer vermaarde Heer, ons geheel geschil van de [r]drievoudige ziel bestaat meer in de naam, dan in de daat. Maar voor eerst, dewijl het aan een Roomsch Katholijk niet geoorloft is te zeggen dat de ziel in de mensch drievoudig is, en dewijl ik vrees dat de menschen 't geen, 't welk gij in uw [s]stellingen stelt, mij zullen aantijgen, zo wilde ik wel dat gij u van dese wijse van spreken onthield. 2. Hoewel de [t]macht van te groejen en te gevoelen in de beesten d' eerste [u]bedrijven zijn, zo zijn zij echter niet de zelfden in de mensch, om dat de [w]geest eerder is, ten minsten in [x]waerdigheit. 3. Hoewel de dingen, die onder enige [y]algemene reden te zamen komen, van de [z]Redenkunstenaars gelijk delen van een zelfde [a]geslacht gestelt konnen worden, zo is echter dusdanige algemene reden niet het ware geslacht; en de deling is niet goet, zo zij niet van 't ware geslacht in ware [b]gedaanten is. En hoewel de delen tegengestelt en verscheiden moeten wezen, zo moeten, opdat echter de [c]deling goet zou zijn, de delen niet al te verre van malkander af zijn. Want indien iemant, tot een voorbeelt, het geheel menschelijk lighaam in twee delen onderscheidde, in 't een van de welken hij de neus alleen, en in 't ander alle d' andere leden stelde, zo zou deze deling, gelijk d'uwe, gebrekkelijk wesen, om dat de delen al t'ongelijk zouden zijn. 4. Ik laat niet toe dat de macht van te groejen en te gevoelen in de beesten de [d]benaming van [e]ziel verdient, gelijk de [f]geest in de mensch verdient; maar het gemeen volk heeft dus gewilt, om dat het niet wist dat de beesten geen geest hebben: en dieshalven is de naam van ziel [g]gelijknamig, ten opsicht van de mensch, en van de beesten [1]).

Maar zoals vaker voorkomt, dat, waar een verschil slechts schijnt te bestaan, doordat partijen zich niet van dezelfde terminologie bedienen, tòch achter de verschillende benaming een ongelijkheid in appreciatie bestaat, zo was het ook in dit, hier nog niet tot rijpheid gekomen, conflict.

---

[1]) Men kent de Raeys stellingen slechts uit Descartes' brieven aan Regius. Het is daarin niet altijd even duidelijk, waar Descartes de stellingen citeert en waar hij zijn eigen mening uitspreekt.

[2]) *Brieven enz.* Amst. 1692 blz. 231 I br. 82. r Anima triplex, s. Theses, t Vis vegetandi & sentiendi, u Actus, w Mens, x Dignitas, y Ratio generalis, z Logici, a Genus, b Species, c Divisio, d Appellatio, e Anima, f. Mens, g Aequivocum.

c. Regius laat de stelling, dat de mens een „ens per accidens" zijn kan, verdedigen

Regius ging door met stellingen te laten verdedigen, die de Aristotelici aan de utrechtse universiteit schokten en die soms ook niet de goedkeuring van Descartes wegdroegen. Een geliefd denkbeeld van Regius is, dat de mens een „ens per accidens" zijn kan; hij wil tenslotte wel op bijbelse gronden aannemen, dat de mens een „ens reale" is, maar a priori moet men toch rekening houden met de veronderstelling, dat de verbintenis tussen lichaam en ziel een louter toevallige, waarbij geen „ens per se existens" gevormd wordt, zij. Naar aanleiding van de stellingen, die Regius 8 December 1641 liet verdedigen door Henricus à Loon [1]), schreef Descartes aan Regius:

> Zeer vermaarde Heer, gij hebt naauwelijks iets, dat harder is, en groter gelegentheit van aanstoot en misdrijf kan geven, in uw [w]Stellingen konnen voorstellen, als dit, dat de mensch een [x]wezend bij toeval is. Ik zie niet door welke middel gij dit beter sult konnen goetmaken, als met te zeggen...enz. [2]),

en put zich dan uit met aan te geven, hoe Regius zich er het beste uit kan praten; het beste zal allicht zijn te bekennen, dat de verbintenis tussen lichaam en ziel niet volstrektelijk, maar slechts in zekere zin toevallig genoemd kan worden [3]).

d. De Responsio seu notae in appendicem ad corollaria theologico-philosophica

Op 18, 23 en 24 December 1641 liet de rector magnificus Gisbertus Voetius door Lambert van den Waterlaet stellingen verdedigen tegen de stelling, dat de mens een „ens per accidens" zou zijn, tegen de draaiing der aarde en vóór de „formae substantiales". Het ontwerp van een verweerschrift daartegen werd door Regius aan Descartes gezonden, die, van oordeel, dat Regius zich soms te hard, soms te onduidelijk had uitgedrukt, een heel nieuw ontwerp samenstelt, gedeeltelijk in het Frans gedeeltelijk in het Latijn:

> naar dat de woorden mij gezwindelijk voorkomen; op dat gij, indien ik alleenlijk in 't Latijn schreef, misschien verwarelozen zoud mijn

---

[1]) C. de Waard maakt er in zijn artikel *Descartes et Regius. A propos d'une lettre ouverte peu connue adressée à Descartes, Revue philosophique* 1947 pag. 347 n. 4 op attent, dat de door Regius' leerling Henricus à Loon Harlemo-Batavus 8 Dec. 1641 verdedigde *Disputatio* aanwezig is in de bibliotheek van de Sorbonne.

[2]) *Brieven enz.* ed. cit. blz. 245 I br. 92. w Theses, x Ens per accidens.

[3]) *Idem* blz. 246; cf. *idem* blz. 247 I br. 94:

> Gelijk ik weet dat gij hier in, dat de mensch een [k]wezend bij toeval is, niets anders verstaan hebt, dan dat alle anderen toelaten, namelijk, dat hij uit twee dingen, die [l]zakelijk onderscheiden zijn, bestaat: maar om dat dit woord, wezend bij toeval, in dese zin niet in de Scholen gebruikt word, zo is 't veel beter ....enz.

k Ens per accidens, l Realiter.

woorden te veranderen; en de stijl, niet genoech beschaaft zijnde, niet voor d'uwe bekent zou worden [1]).

Toen M. J. A. de Vrijer in 1917 zijn studie *Henricus Regius. Een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de utrechtsche hoogeschool* publiceerde, was hem geen enkel exemplaar bekend van Regius' *Responsio seu notae in appendicem ad corollaria theologico-philosophica*, waarvan de utrechtse vroedschap op verzoek van de academische senaat de oplaag zoveel doenlijk kort na het verschijnen in beslag had genomen [2]). In 1918 echter was gebleken, dat de bibliotheek van de utrechtse hogeschool een exemplaar bezat, hetwelk de Vrijer analyseerde in een artikel *Henricus Regius' responsio*, opgenomen in het *Ned. archief voor kerkgeschiedenis* van 1929 [3]). Over het algemeen bleek Regius zich gehouden te hebben aan Descartes' adviezen.

e. Regius geeft zijn Fundamenta physices uit tegen de wens van Descartes in

Lijnrecht tegen Descartes' raad in handelde Regius, toen hij in 1646 zijn *Fundamenta physices* bij Lodewijk Elzevier te Amsterdam liet drukken. Natuurlijk moest Descartes toegeven, dat Regius vrij was te beslissen, wat hij wilde publiceren en wat niet:

> zo gij ook niet moejelijk word, dat ik opentlijk bekent maak dat ik zeer verre van u in gevoelen verschil [4]).

Maar in brief op brief verzocht Descartes Regius met klem het werk, dat deze hem ter inzage gezonden had, voorlopig onder zich te houden en grondig te herzien:

> Voor eerst, om dat, dewijl uw Overigheit u verboden heeft enige nieuwe Wijsbegeerte, of in 't bezonder, of in 't openbaar te leren en onderwijzen, gij, zo gij iets zodanig uitgeeft, oorsaak genoech aan uw vijanden sult geven, dat zij u hierom self uit uw [s]Hoogleeraarsampt sullen stoten, en u ook andere breuken opleggen: want zij zijn noch sterk en machtig, en sullen misschien met'er tijt groter kracht krijgen, dan gij vreest [5]).

Descartes toonde zich hier bezorgder dan gebleken is nodig te zijn; zelfs het verbod, Regius in Maart 1642 opgelegd, fysische colleges te mogen geven, is meer in naam dan in feite gehandhaafd [6]). Dan komt het diepere motief, het vernietigend oordeel, dat Descartes, wie het niet aan gevoel van eigenwaarde mangelde, over Regius' boek velde:

---

[1]) *Brieven enz.* ed. cit. blz. 248 I br. 94.

[2]) Cf. de Vrijer *Henricus Regius* blz. 124.

[3]) N.S. 22 blz. 105–118. Bij de Exposition Descartes, in 1937 te Parijs gehouden, bleek, dat een exemplaar der *Responsio* zich ook in bezit der bibliothèque nationale bevond. Cf. Exp. D. 242 en U.B.U. Pflt. 673[a].

[4]) *Brieven enz.* ed. cit. blz. 260 I br. 98.

[5]) *Idem* idem. g Professio.

[6]) Cf. de Vrijer *Henricus Regius* blz. 126.

> Daar na, om dat ik niet zie dat gij enige lof uit die dingen, in de welken gij met mij gevoelt, kond verkrijgen, vermits gij niets van 't uwe daar bij voegt, als d'ordening en kortheit; welke twee dingen, zo ik mij niet bedrieg, van alle wel gevoelenden beschuldigt sullen worden. Want ik heb noch niemant gesien, die mijn ordening niet goet kent, en die niet eer mijn al te grote kortigheit, als langwijligheit beschuldigt. D'andere dingen, in de welken gij van mij verschilt, sijn, naar mijn oordeel, berisping en schande, maar geen lof waerdig; en dieshalven zeg ik weêr met uitgedrukte woorden, dat ik u zo zeer, als mij mogelijk is, [h]d'uitgeeving van dit boek afraad; toef ten minsten enige tijt, en, Horacius raat volgende, hou het tot in't tiende jaar [1]).

Ongetwijfeld zijn de *Fundamenta physices* ondenkbaar zonder Descartes' *Principia philosophiae*. Lodewijk Elzevier had in 1644 zowel een latijnse vertaling van het *Discours de la méthode* met bijbehorende verhandelingen onder de titel *Specimina philosophiae* als de editio princeps van de *Principia philosophiae* uitgegeven. Voor de illustratie van Regius' *Fundamenta physices* kon hij zich voor een groot deel bedienen van de cliché's gemaakt voor de verluchting van genoemde werken van Descartes [2]).

f. Regius en Constantijn Huygens

Regius was echter, wat Descartes er ook van denken mocht, geen slecht didacticus. Constantijn Huygens, die, wij zullen het zo meteen nader zien, zeker niet blind was voor de verdiensten van Descartes, schreef 12 September 1646 aan zijn en Descartes' vriend Mersenne:

> Le livre de Regius vous contentera en sa méthode, il est parti en chapitres...et ces chapitres par articles fort distincts, lesquels, de plus, sont accompagnés d'une chaîne de notes marginales; de sorte que la lecture en sera plaisante et commode plus que celle des discours plus étendus de M. Descartes [3]).

Het was ook Constantijn Huygens, die als secretaris van Frederik Hendrik er zijn bemiddeling toe verleende, dat Regius toestemming verkreeg zijn *Fundamenta physices* aan de Prins op te dragen, welke opdracht voor hem een ruggesteun betekende, wat zijn positie te Utrecht betrof.

g. Oordeel van Paul Mouy over de Fundamenta physices

Te dramatisch moet men zich natuurlijk die strijd van Regius tegen de Voetianen niet voorstellen; het is pure dwaasheid te denken, dat Regius zich ooit bezorgd heeft moeten maken voor zijn leven:

> De plus au moment même de ces visites familières (scil. à Eyndegeest chez Descartes), Regius souffrait persécution pour le cartésianisme et cette persécution pouvait lui coûter la vie, puisqu'en 1572, Ramus avait été assassiné à Paris par les péripatéticiens [4]),

---

[1]) *Brieven enz.* ed. cit. blz. 260 I br. 98. h Editio.

[2]) Cf. de Vrijer *Henricus Regius* blz. 202–203; Paul Mouy *Le développement de la physique cartésienne 1646–1712* Paris 1934 pag. 84; Adam & Tannery *Œuvres* XI pag. 674.

[3]) Paul Mouy *op cit.* pag. 83 n. 1.

[4]) *Idem* pag. 73. Cf. *Œuvres* XII pag. 344.

geeft een gedachtengang weer, die moeilijk in een nederlands brein had kunnen opkomen [1]). Wij vinden deze bij Paul Mouy, die in zijn *Le développement de la physique cartésienne* 1646–1712 de *Fundamenta physices* uitvoerig analyseerde, daarbij tot de conclusie komende:

> C'est le livre d'un professeur qui n'a aucune originalité, mais qui a beaucoup de métier. Ce professeur cartésien a écrit un manuel de physique cartésien, un abrégé assez succinct des grands traités de Descartes [2]).

Waarschijnlijk hebben taalkundige moeilijkheden Mouy belet de Vrijers *Henricus Regius* goed te bestuderen. Hij maakte er zich af met de opmerking in een noot:

> Cette thèse s'intéresse surtout à la théologie et à la philosophie générale de Regius [3]),

terwijl hij er toch uit had kunnen leren, dat Regius niet op ieder terrein een slaafs navolger van Descartes was; dan immers was er geen sprake geweest van een conflict tussen deze beiden.

h. Descartes verzaakt openlijk Regius

Descartes, die van te voren gewaarschuwd had, niet te zullen dulden, dat men in de waan zou verkeren, dat hij ingenomen was met de uiteenzetting van zijn principia in de *Fundamenta physices*, sprak zijn teleurstelling daarover openlijk uit in de voorrede, die hij opstelde voor de vertaling in het Frans door l' abbé Picot van zijn *Principia philosophiae*. Mensen als Regius zouden:

> in korten tijt al't geen, dat ik gemaakt heb, konnen bederven, en d'onseekerheit en twijffeling in mijn wijse van Wijsheit betrachten, daar uit ik sorgvuldiglijk getracht heb hen te verbannen, invoeren, so men hun geschriften als de mijnen, of als vol van mijn gevoelens, ontfing [4]).

Schijnt het al dat Regius in de *Fundamenta physices:*

> so veel de Natuurkunde en Geneeskunde aangaat, niets gestelt heeft, 't welk hij niet uit mijn geschriften heeft getrokken, so uit de genen, die ik in 't licht gegeven heb, als uit een ander, dat noch onvolmaakt is, van de natuur der dieren, 't welk in sijn handen is gevallen, zo ben ik echter, vermits hij qualijk overgeschreven, en d'ordening verandert, en enige waarheden van d'Overnatuurkunde ontkent heeft, op de welke de gehele Natuurkunde steunen en rusten moet, verplicht hem geheellijk te verzaken, en hier de lezers te bidden dat zij nooit enig gevoelen aan mij toeëigenen, zo zij 't niet uitdrukkelijk in mijn schriften vinden, en dat zij geen voor waar aanneemen, noch

[1]) Door een onjuiste interpretatie van een passage uit een brief van A. Heereboord aan A. Colvius (*Œuvres* VIII 2 pag. 196) dichten Ch. Adam en Mouy dit denkbeeld aan Heereboord toe.

[2]) Paul Mouy *op. cit.* pag. 83.

[3]) *Idem* pag. 73 n. 1.

[4]) *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte ...door Renatus Des-Cartes beschreven: en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1690 *Brief van den schrijver aan de geen, die dit Boek in de Fransche taal heeft vertaalt* fol. **** 1 v.

in mijn geschriften, noch elders, zo zij niet seer klaarblijkelijk zien dat het van ware gronden of Beginselen afgeleid is [1]).

i. Herdrukken en franse vertaling van de Fundamenta physices

Regius' *Fundamenta physices* was geen onverkoopbaar boek. In 1654 gaf Regius een sterk vermeerderde herdruk uit onder de titel *Philosophia naturalis*; in 1661 droeg hij een nieuwe druk van deze *Philosophia naturalis* [2]) op aan Karel II, in 1660 hersteld op de engelse troon, die, naar Graevius in zijn *Oratio funebris in obitum viri clarissimimi et celeberrimi Henrici Regii* memoreren zal, Regius daarvoor beloonde „cum Aurati Equitis insignibus & dignitate" [3]). In 1686 werd in de *Nouvelles de la république des lettres* een franse vertaling van de *Philosophia naturalis* aangekondigd [4]).

k. Wassenaars Programma en Descartes' Notae in programma

Het was Descartes wel allermeest een gruwel, dat Regius in zijn *Fundamenta physices* het voorkomen van ideae innatae loochende. Dat

---

[1]) *Principia* enz. **** 1 v. — **** 2 r. De ontlening aan inedita van Descartes zou vooral de theorie van de voortplanting betreffen, cf. Mouy *op. cit.* pag. 86.

[2]) De *Fundamenta physices* is aanwezig U.B.U. Phys. et chem. Quarto 168; de *Philosophia naturalis* van 1654 U.B.U. Phys. et chem. Quarto 24 en U.B.A. 638 G. 8, de *Philosophia naturalis* van 1661 U.B.A. 1820 G. 33. Alle drie edities zijn ook aanwezig B.N.P. (Exp. D. 707–709).

[3]) Deze *Oratio funebris* werd uitgesproken A. D. VIII Aprilis Anni CIↃIↃC LXXIX. Regius overleed 19 Februari 1679. Hij werd in de Cathrijnekerk te Utrecht begraven, waar ook zijn vrouw rustte (Maria de Swart, overleden 25 Jan. 1670), een dochter (Maria de Roy, overleden 23 Jan. 1657) en zijn beide ouders, Judocus de Roy en Deliana Petri Adriani de Wyckersloot, en een jong gestorven broeder Hugo de Roy. Deze laatste drie werden in 1604 door de pest weggerukt. Dit blijkt uit een aantekening bij de *Recepta ex pulsatione campanarum in funeribus defunctorum* (Gem. Archief Utrecht. Archief Domkapittel no. 651). In de Domkerk werden ze overluid achtereenvolgens op 27 April 1604 (Judocus de Roy), 29 April 1604 (zijn vrouw), 13 Mei 1604 (de zoon Hugo). Uit de *Rekening van de Buurkerk* 1603/1604, *Ontvang vant wit en swart laecken* (Rijksarchief Utrecht) blijkt dat Joost de Roy met vrouw en zoon in de St. Catharina kerk zijn begraven. Henricus Regius, die dus op zo jeugdige leeftijd zijn ouders verloor, werd opgevoed in het gezin van een oom Hadrianus de Roy. Terecht zag C. G. N. de Vooys, toen hij onder de titel *Een utrechtse navolging van Huygens' Voorhout* de in 1642 verschenen *Lind-en iepe loff van Ians kercken-hoff*, gesigneerd *βασιλισκος* in deel XL van het *Tijdschrift voor ned. taal- en letterkunde* herdrukte, in, dat dit geschriftje niet aan onze Henricus Regius toegeschreven moet worden (toeschrijving die ik aantrof in de catalogus van de K.B.). De dichter van de lofzang op het Janskerkhof bezoekt in de Janskerck het graf van zijn vader, een graf getekend met drie kronen. Dit moet het graf van een Johannes Regius, overleden 6 April 1638, geweest zijn.

[4]) De *Philosophie naturelle de Henry le Roy docteur en philosophie & professeur en médecine dans l'université d'Utrecht traduite de latin en François* uitgegeven „A Utrecht chez Rodolphe van Zyll" wordt in de *Nouvelles de la république des lettres* aanbevolen met de woorden: Les personnes de l'un & de l'autre sexe qui sans latin ni étude veulent raisonner sur les matières de philosophie doivent se pourvoir de cet ouvrage (*op. cit*, 1686 pag. 1221).; cf. Mouy *op. cit.* pag. 95.

sommige denkbeelden de mensen aangeboren zijn, is een hoeksteen in de cartesiaanse metafysica; een Godsbewijs steunt er op. In 1647 wilde Regius door zijn leerling Petrus Wassenaar bij een medische disputatie 21 metafysische stellingen laten verdedigen. Daar de academische senaat het verdedigen dier stellingen verbood [1]), gaf Wassenaar ze afzonderlijk uit als een *Programma* (*Plakschrift* zegt de nederlandse vertaling) onder de titel *Explicatio mentis humanae sive animae rationalis, ubi explicatur quid sit, & quid esse possit* [2]). Descartes reageerde hierop met *Notae in programma quoddam, sub finem anni* 1647 *in Belgio editum, cum hoc titulo: Explicatio etc.*, in 1648 door Lodewijk Elzevier uitgegeven [3]). Ietwat kinderachtig distantieerde Descartes zich van die uitgave door het voor te stellen, dat hij ze alleen op aansporen van een vriend uitgaf; hij geneert zich steeds voor de mate, waarin hij gevoelig is voor kritiek op, of het in zijn ogen onjuist hanteren van zijn deducties. Wassenaar schreef vervolgens de 9e Februari 1648 een open brief aan Descartes, die men opgenomen vindt in de herdruk van de *Explicatio: Brevis explicatio mentis humanae sive animae rationalis antea publico examini proposita et deinde opera Henrici Regii Ultrajectini nonnihil elucidata et a Notis Cartesii vindicata. Editio postrema* te Utrecht in 1657 verschenen [4]). Wij zullen ons er ook niet veel van aantrekken, dat Wassenaar, die tekent „P. W. Programmatis Author" aan Descartes schrijft de stellingen zelf opgesteld te hebben en buiten voorkennis van zijn Praeses (Regius) te hebben uitgegeven; hij moge dan al de stellingen geredigeerd hebben, het zijn en blijven zuiver regiaanse stellingen. In stelling XII–XV worden de ideae innatae en het daaruit voortvloeiend bewijs van Gods bestaan verworpen:

> XII. De [l]geest behoeft geen denkbeelden, of [m]kundigheden, of [n]ingebore gemene kundigheden: maar des zelfs enige [a]macht van te denken is aan hem genoech, om zijn [b]doeningen [c]uit te voeren.
>
> XIII. En dieshalven, alle [d]gemene kundigheden, [e]in de geest ingedrukt, hebben hun oorsprong uit de [f]waarneeming of [g]overlevering der dingen.
>
> XIV. Ja [b]Gods denkbeelt zelf is in de [l]geest [k]ingeplant, of uit

---

[1]) Cf. de Vrijer *Henricus Regius* pag. 172 n. 1; de Waard *art. cit.* pag. 350.

[2]) Van het *Programma* zijn geen exemplaren bekend. Regius nam Wassenaars stellingen op in de *Brevis explicatio* van 1657. Bovendien geven zowel Descartes als Tobias Andreae in hun bestrijdingen de 21 stellingen volledig weer. Lodewijk Elzevier nam Descartes' *Notae*, in 1648 afzonderlijk uitgegeven, op in zijn uitgaven der *Meditationes* vanaf de editio tertia van 1650. Tobias Andreae liet in 1653 zijn *Brevis replicatio*, waarin Wassenaars stellingen en Descartes' *Notae*, door Lodewijk Elzevier uitgeven. Ook werden *Programma* en *Notae* opgenomen in deel I van de *Lettres de Mr. Descartes.*

[3]) *Renati des Cartes notae in Programma quoddam, sub finem anni* 1647 *in Belgico editum, cum hoc titulo: Explicatio mentis humanae, sive animae rationalis, ubi explicatur quid sit, & quid esse possit* vindt men volgens de ed. pr. van 1648 herdrukt in *Œuvres de Descartes* VIII pag. 335–370.

[4]) Aanwezig U.B.A. 661 G 2 3).

[l]goddelijke openbaring, of [m]overlevering, of [n]waarneeming der dingen.
XV. Onse [o]bevatting van God, of [p]Gods denkbeelt, in onse geest [q]wesentlijk zijnde, is een [r]bewijs, dat niet krachtig genoech is om [s]Gods wesentlijkheit te tonen: dewijl niet alle dingen wesentlijk zijn, welkers [t]bevatting in ons waargenomen word, en dewijl dit [u]denkbeelt, als van ons bevat ,en dit noch [w]onvolmaaktelijk, niet meer, dan een andere bevatting van enig ding, onse eige [x]krachten van te denken overtreft [1]).

Stelling XII kon Descartes nog enigszins billijken:

> In 't twaalfde Lid schijnt hij niet, dan in de woorden alleen, van mij te verschillen. Want als hij zegt dat de [c]geest geen [d]denkbeelden, of [e]kundigheden, of [f]ingebore gemene kundigheden behoeft, en ondertusschen aan hem de [g]macht van te denken toegeeft, (te weten [h]naturelijk of ingeboren), zo bevestigt hij in der daat even 't zelve, als ik, maar ontkent het met de woorden [2]).

Stelling XIII acht Descartes helemaal fout; zintuiglijke waarneming van voorwerpen buiten haar kan onze geest nopen bepaalde lichamelijke bewegingen te veroorzaken, maar de denkbeelden van pijn, kleur, klank enz. zijn aangeboren. Zintuiglijke waarneming dàarentegen is een onbetrouwbare en secondaire kennisbron.

Zoals Regius het gezag van de H. Schrift nodig heeft voor het geloof aan God, zo kan ook slechts de autoriteit van de H. Schrift hem ervan overtuigen, dat de menselijke geest een substantie is. Zagen wij Regius in 1641 de mogelijkheid opperen, dat de verbintenis tussen lichaam en ziel slechts toevallig zou wezen, in de tweede stelling van de *Explicatio* wordt het a priori niet uitgesloten geacht, dat de geest een modus van het lichaam zou kunnen zijn:

> II. Wat de [g]natuur der dingen aangaat, zij schijnt te lijden dat de [h]geest of [i]selfstandigheit, of een [k]wijse van lighamelijke selfstandigheit kan wesen; of indien wij enige anderen [l]volgen, die sich in de Wijsbegeerte oeffenen, de welken stellen, dat [m]uitstrekking, en denking [n]toevoegingen zijn, die in zekere [o]selfstandigheden, als hun [p]onderwerpen, [q]in zijn, dewijl dese [r]toevoegingen niet [s]tegenstellig, maar [t]verscheiden zijn, zo is'er niets 't welk belet dat de [u]geest sekere [w]toevoeging kan wesen, die aan 't selve [x]onderwerp, met [y]d'uitstrekking past, schoon d' een niet in de [z]bevatting van d'ander begrepen word. Want al 't geen, 't welk wij [a]bevatten konnen, kan wesen: en men kan bevatten dat de [b]geest iets van dit al 't geen is,

---

[1]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte... door Renatus Des-Cartes beschreven: en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1690 blz. 334–335. l Mens, m Notiones, n Axiomata innata, a Facultas cogitandi, b Actiones, c Peragere, d Notiones communes, e Menti insculpta, f Observatio, g Traditio, h Dei idea, i Mens, k Insita, l Divina revelatio, m Traditio, n Observatio rerum, o Conceptus Dei idea, q Existens, r Argumentum, s Dei existentia, t Conceptus, u Idea, w Imperfectè, x Vires.

[2]) *Idem* blz. 344. c Mens, d Ideae, e Notiones, f Axiomata innata, g Facultas cogitandi, h Naturalis sive innata.

vermits hier geen [c]tegenseggelijkheit is: dieshalven kan de geest iets hier af wesen.

III. Zij dolen dieshalven, die versekeren dat wij de [d]menschelijke geest [e]klarelijk en onderscheidelijk, als nootwendiglijk [f]dadelijk van 't lighaam [g]onderscheiden, [h]bevatten.

IV. Voorts dat de [i]geest [k]warelijk niets anders is, dan [l]self-standigheit, of [m]wesen, [n]dadelijk van 't lighaam onderscheiden, en [o]in bedrijf daar van [p]afscheidelijk, en dat hij [q]besonderlijk [i]door sich kan bestaan, is in de heilige Schrift, op veel plaatsen aan ons geopenbaart: en in deser voegen is 't geen, 't welk door de natuur aan enigen twijffelachtig kan wesen, door de goddelijke openbaring in de heilige Schrift aan ons nu ontwijffelijk [1]).

Stelling III kant zich lijnrecht tegen een cartesiaans grondbeginsel; wat stelling IV aangaat, Descartes merkt in zijn repliek op, dat hij sommige dingen, zoals de Drieëenheid, slechts door geloof aanvaardbaar acht:

maar anderen, hoewel zij tot het geloof behoren, konnen echter door [e]naturelijke reden [f]opgesogt worden, onder welken [g]Gods wesentlijkheit, en [h]d'onderscheiding der menschelijke ziel van 't lighaam gemenelijk van de [i]rechtzinnige Godgeleerden getelt worden [2]).

l. De veronderstelling, dat de geest een wijze van het lichaam zou kunnen zijn, werkhypothese van Regius

Regius kan de veronderstelling, dat de geest een modus corporis zou kunnen zijn als werkhypothese niet missen, omdat de opvatting van de geest als substantie, gelijk de H. Schrift die openbaart, het menselijk begrip te boven gaat. Want wie voorgeeft helder en duidelijk in te zien, hoe de geest „realiter" van het lichaam gescheiden is, die wantrouwe men, zegt Regius met een steek op Descartes. Regius streefde er naar het cartesiaanse dualisme minder star te maken door er veel nadruk op te leggen, dat geest en stof wel verschillend, maar niet tegengesteld zijn. In het eerste caput van het vijfde boek van de *Philosophia naturalis*, dat caput XII *De homine* van zijn *Fundamenta physices* sterk uitbreidt, plaatst Regius kanttekeningen als:

Mens potest esse vel substantia; vel quidam modus corporis; vel attributum, cum extensione eidem subjecto inhaerens: proptereà quod extensio & mentis cogitatio sint diversa; nequaquam vero opposita. Mens sive facultas cogitandi est consideranda, ut genus, variis speciebus competere potens. Cogitatio & extensio non ideo sunt opposita, quia sunt diversa: — Nec, quia unius conceptus in alterius conceptu non comprehenditur — Quamvis cogitatio & extensio eidem simplici subjecto possent inesse, non tamen idcircò cogitatio longa,

[1]) *Meditationes* enz. blz. 333. g Natura rerum, h Mens, i Substantia, k Modus substantiae corporeae, l Philosophantes, m Extensio & cogitatio, n Attributa, o Substantia, p Subjecta, q Inesse, r Attributa, s Opposita, t Diversa, u Mens, w Attributum, x Subjectum, y Extensio, z Conceptus, a Concipere, b Mens, c Contradictio, d Mens humana, e Clarè & distinctu, f Realiter, g Distincta, h Concipere, i Mens, k Revera, l Substantia, m Ens, n Realiter, o Actu, p Seperabile, q seorsim, r Per se subsistere.

[2]) *Idem* blz. 340. e Ratio naturalis, f quaeri, g Dei existentia, h Distinctio anime humanc à corpore, i Theologi Orthodoxi.

lata, profunda; & extensio cogitans, affirmans, vel negans, esset dicenda. — Quamvis de corpore, non autem de mente dubitare possimus; nihilominus mens potest esse quidem corporis modus. — Nulla in ea est implicatio contradictionis, quod mens dicatur posse esse & substantia, & attributum, & modus corporis. Mens non potest clarè & distinctè concipi, tanquam necessariò à corpore realiter distincta. Et si quis dicat se mentem ita concipire, ille fidem non meretur. In conceptu, quo mens concipitur, quod possit esse & substantia, & attributum, & modum corporis, non est contradictio, qualis est in conceptu montis sine valle. — Quod mens humana sit substantia, indubitabile est ex SS. literis.

De geest is onverderfelijk („quod alii immortalem appellant"), hij zou, zegt Regius, dat ook kunnen zijn, indien hij slechts een wijze van het lichaam ware. Ook zou hij als modus corporis niet deelbaar behoeven te zijn; het punt in het sensorium commune (de cartesiaanse glandula pinealis) waar de geest op het lichaam werkt, kan men zich voorstellen als een deeltje „propter parvitatem & soliditatem suam naturaliter indivisibilis" [1]). Deze passage in de *Philosophia naturalis* ontsnapte niet aan de kritiek van Henry More, gelijk wij in de volgende paragraaf zullen zien.

4. Descartes—More—Regius

a. De kennismaking van More met de werken van Descartes markeert het begin van het engels cartesianisme

Men laat het cartesianisme in Engeland omstreeks 1644 beginnen, wanneer Henry More de werken van Descartes ontdekt en er op Christ College te Cambridge vol bewondering over spreekt met zijn pupil John Finch en diens boezemvriend Thomas Baines [2]). John Finch had een zeer begaafde zuster Anne en wanneer deze de werken van Descartes wil gaan bestuderen, roept zij de hulp in van haar broers jeugdige leermeester. Daarbij wordt de eerste knoop gelegd van een vriendschap, die voortduurt en zich verder ontwikkelt ook als Anne het jaar daarop Lady Anne Conway wordt. „Thus began", schrijft Marjorie Hope Nicolson in haar uitgave van *The correspondence of Anne, Viscountess Conway and their friends, 1642–1684*:

> a correspondence that lasted all her (scil.: Anne's) life, an interchange of letters which commenced formally, but increased in intimacy until More wrote to Anne Conway as to his other self [3]).

Het is een groot genot aan de hand van de door Marjorie Hope Nicolson uitgegeven brieven en met behulp van haar voortreffelijk commentaar de groei van de vriendschap tussen Henry More en Lady Conway tot een diepe, geenszins sentimentele, platonische liefde te volgen. Het is voor ons jammer, dat de vertalingen naar en de verhandelingen over Descartes, die More Anne stuurde, en die buiten het kader van een brief vielen, bij deze

[1]) *Philosophia naturalis* Amst. 1654 pag. 346.

[2]) Marjorie Hope Nicolson *Conway letters* London 1930 pag. 42. Cf. ook een artikel van dezelfde schrijfster *The early stage of cartesianism in England, Studies in philology* 26 (1929) pag. 356–374.

[3]) *Conway letters* pag. 46.

gelegenheid niet mee uitgegeven zijn [1]). Zij bevinden zich in het brits museum te Londen en kunnen daar dus geconsulteerd worden door ieder, die voldoende geverseerd is in het lezen van zeventiende-eeuws schrift om More's kriebelpootje te kunnen ontcijferen [2]). Evenmin zijn een *Cartesian discourse* van John Finch en *Animadversiones upon Des-Cartes his principalls of philosophy, wherein the whole is compendiously delivered, lightly touching those places wherein he is not correspondent to himself, or to the truth of the matter delivered* van Thomas Baines, die zich in privaat bezit bevinden, uitgegeven [3]).

b. More een even ontrouw discipel als Regius

More verging het ten opzichte van Descartes' wijsbegeerte als Regius, alleen kwam bij hem de ontgoocheling nadat Descartes reeds overleden was. Descartes heeft geantwoord op tegenwerpingen, die More hem in 1648 en 1649 toezond, evenwel bleef het antwoord op de twee laatste brieven van More, waaraan Descartes kort voor zijn vertrek naar Zweden nog te Egmond begon, onvoltooid. Clerselier vroeg More verlof diens briefwisseling met Descartes te mogen uitgeven en riep daarbij More's medewerking in. Deze hulp verleende More gaarne. Hij schreef aan Clerselier zeer getroffen te zijn door de plotselinge dood van Descartes. De cartesiaanse wijsbegeerte, was:

> niet alleenlijk aangenaam om te lezen, maar ook zeer nut tot het opperste einde van de gehele Wijsbegeerte, namelijk de Godsdienst, wat anderen ook daar tegen morren en blaeten [4]).

Er was geen wijsbegeerte, schrijft More dan verder nog aan Clerselier:

> 't en zij men misschien de Platonische uitzondert, die zo krachtiglijk den godverloghenaars de weg afsluit tot dese verkeerde spotterijen en uitvluchten, die zij gemenelijk verkiesen, als deze Cartesiaansche Wijsbegeerte, zo men haar wel grondelijk verstaat [5]).

Voor de goede verstaander, die aan een half woord genoeg heeft, ligt in het tussenzinnetje „'t en zij men misschien de Platonische uitzondert" reeds de kern verscholen van de kritiek, die de neo-platonist More weldra op het cartesianisme zal hebben, en welke hem geheel af zal brengen van zijn aanvankelijke mening, dat de godsdienst geschraagd zou kunnen worden door de cartesiaanse wijsbegeerte. Raillerend komt deze critiek

---

[1]) Cf. *Conway letters* pag. XI, 47.

[2]) Een specimen van More's handschrift in de *Conway letters* tegenover pag. 80. Cf. *idem* pag. 46.

[3]) Genoemde verhandelingen van Finch en Baines bevinden zich in de *Burley papers*. Cf. *Conway letters* pag. 282. (Finch) en *Report on the manuscripts of Allan George Finch Esq. of Burley on the Hill. Rutland* II, London 1913 pag. 503.

[4]) *Brieven aan veele hoog-geagte personen... door Renatus Des-Cartes beschreven: en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 I pag. 146 br. I 65.

[5]) *Idem* I pag. 146. Voor een engelse uitgave van *Henrici Mori epistolae quatuor ad Renatum Des-Cartes* Londini 1662, zie Marjorie Nicolson *Studies in philology* 26 *art. cit.* pag. 367 n. 32.

tot uiting in de in 1668 gepubliceerde *Divine dialogues, containing sundry disquisitions and instructions touching the attributes of God and his providence in the world;* More voert er „a zealous but airy-minded Platonist and Cartesian" in ten tonele, waarin John Finch te herkennen is en Hylobares „a young, witty, and well moralized materialist", dat een portret geeft van Baines [1]). Ook More's vriend en collega Ralph Cudworth is een rol toebedacht [2]). Het *The publisher to the reader* moet door More zelf geschreven zijn [3]). De cartesianen worden er „Nullibists" genoemd; de definitie van Descartes voor de geest als een „res cogitans" zonder enige extensie wordt niet aanvaard. Een ding dat werkelijk is, moet enige plaats innemen, hoe dan ook. „It is a queer situation", schrijft Basil Willey in zijn *The seventeenth century background*:

> More, the champion of „spirit" appears, at least at first sight, to be paying unconscious tribute to the sovereignty of „matter", for he can only defend the reality of spirit by endowing it with extension, which was supposed to be the peculiar and essential attribute of matter [4]).

In zijn *Enchiridion metaphysicum* van 1671 critiseert More dan Descartes zonder verzachtende spot. In 1658 ontwikkelde More in een verhandeling over *The immortality of the soul* zijn denkbeeld van een „principium hylarchium":

> a substance incorporeal, but without sense and animadversion, pervading the whole matter of the universe, and exercising a plastic power therein, according to the sundry predispositons and occasions in the parts it works upon, raising such phenomena in the world, by directing the parts of matter, and their motion, as cannot be resolved into mere mechanical powers [5]).

More en Regius laten hun kritiek op Descartes op éénzelfde punt aangrijpen: de verbintenis tussen lichaam en ziel. Maar zij komen tot geheel verschillende oplossingen. Regius deinsde er voor terug de geest enige extensie toe te kennen; More daarentegen wil deze een lichaamloze uitgebreidheid toeschrijven. In zijn verhandeling over de onsterfelijkheid der ziel becritiseert hij enkele malen Regius; zo schrijft hij, verschillende opvattingen aangaande de zetel der ziel besprekende:

---

[1]) *Conway letters* pag. 255, cf. *Studies in philology* 26 *art. cit.* pag. 368 n. 34.

[2]) *Idem* pag. 254. Cf. echter J. A. Passmore *Ralph Cudworth. An interpretation* Cambridge 1951 pag. 17.

[3]) Cf. John Tulloch *Rational theology and christian philosophy in England in the seventeenth century* II Edinburgh and London 1874 pag. 374.

[4]) Basil Willey *The seventeenth century background* London 1946 pag. 165. Cf. ook het caput *More's notion of extension as a category of spirit* bij Edwin Arthur Burtt *The metaphysical foundations of modern physical science* Revised edition London 1932, 1949 pag. 127–133. Zie ook de algemene artikelen van Paul Russell Anderson *Descartes' influence in seventeenth century England, Travaux du IXe congrès international de philosophie* III *Etudes Cartésienes* III pag. 113–121; en van J. Laird *Descartes et la philosophie anglaise, Revue philosophique de la France et de l'étranger* 62 (1937) pag. 226–256.

[5]) H. More *Immortality of the soul* III. 2.1.

> Neque in exigua solidáque particula Regii sedes illa quaerenda. Ni dicam enim non esse vero simile, ut perceptionis centrum adeò minutum sit, nimium praeterea absurdum est id ponere in corpore omnino solido, marmore ferròque ipso duriore [1]).

c. Direct contact tussen More en Regius

In het register van de Vrijers boek over Regius zoekt men tevergeefs de naam More, toch moet er contact tussen de hollandse en de engelse ontrouwe discipel van Descartes bestaan hebben. 17 Juli 1674 schrijft More in een brief vol wissewasjes aan Lady Conway:

> I hope I shalle convince him (scil. Baron Christian Knorr von Rosenroth, door More gemeenlijk met de bijnaam Peganius aangeduid) of my principium Hylarchium or Spiritus Naturae as well as I have Henricus Regius [2]).

Zeker verdient de betrekking tussen Regius en de hoofdman van de neo-platonisten meer aandacht dan haar hier in deze ene paragraaf geschonken kon worden; zij worde voor een nader onderzoek aanbevolen.

5. Overeenkomst en verschil tussen Regius' opvattingen en die van Gassend en Spinoza

Evenals Regius verwierp de provençaalse wijsgeer Pierre Gassend [3]), één der genen wier Objectiones met de *Meditationes* van Descartes werden gepubliceerd, de cartesiaanse aangeboren denkbeelden en het daarop steunend cartesiaanse godsbewijs. Maar Regius verdedigde, als Descartes, dat de natuur van de menselijke geest bekender is dan die van het menselijk lichaam [4]) en dat is iets, waarvan Gassend niet weten wil.

In zijn tegenwerpingen op de *Tweede bedenking* van Descartes schreef hij o.m.:

---

[1]) *Henrici Mori Cantabrigensis scriptorum philosophicorum tomus alter* Londini 1679 pag. 350 *Immortalitas animae quatenus ex cognitione naturae rationisque lumine est demonstrabilis* cap. 7 lib. II § 13. More zelf heeft de vertaling in het Latijn, van die werken, die hij oorspronkelijk in het Engels schreef, zoals o.a. zijn verhandeling over *The immortality of the soul*, verzorgd.

[2]) *Idem idem* I pag. 146. Aan een uitgave Londini 1662 van *Henrici Mori epistolae quatuor ad Renatum Des-Cartes* is toegevoegd een *Epistola H. Mori ad V.C quae apologiam complecitur pro Cartesio, quaeque introductionis loco esse poterit ad universam philosophiam cartesianam.* Men weet niet tot wie deze *Epistola* gericht werd. Cf. Marjorie Nicolson *Studies in philology* 26 *art. cit.* pag. 367 n. 32 en *Conway letters* pag. 196 n. 1. Deze *Epistola ad V.C.* vindt men in de londense uitgave van More's *opera omnia* van 1679 alsook in de uitgave „Amstelodami apud Jacobum de Zetter 1679": *Enchiridion ethicum, praecipua moralis philosophiae rudimenta complectens. Illustrata...per Henricum Morum Cantabrigiensem. Editio nova. Cui accessit Auctoris Epistola ad V.C.* (aanwezig U.B.A. 2007 E. 1).

[3]) De genetief-vorm „Petri Gassendi" op de titel van sommige werken van Gassend heeft veroorzaakt, dat ten onrechte „Gassendi" als betiteling van deze wijsgeer in zwang kwam. Cf. *Œuvres de Descartes* XII pag. 85 n.a; Gerhard Hess *Pierre Gassend* Habil. Schrift Berlin, Jena etc. 1938 *Vorbemerkung.*

[4]) *Fundamenta physices* pag. 248; *Philosophia naturalis* pag. 346: Mens corpore est intelligibilior.

> Wijders, als gij u [n]denkend noemt, zo zegt gij wel een bekent ding, maar echter niet te voren onbekent, noch van u geëischt; want wie twijffelt dat gij denkend zijt? Maar 't geen, 't welk wij niet weten, en daar wij naar vragen, is uw [o]innerlijke zelfstandigheit, [p]welks eigen is te denken. Dieshalven zo behoort gij, gelijk wij vragen, te besluiten, niet dat gij een denkend ding zijt, maar hoedanig ding gij zijt, dat denkend is [1]).

Ironisch spreekt Gassend Descartes aan met „ô geest" (o mens), waarop Descartes antwoordt met een „ô vleesch" (o caro). Wij komen later terug op de verhouding van Descartes tot Gassend en op de invloed van Gassend op de nederlandse wijsgeren [2]).

Wanneer in stelling II van het door Wassenaar uitgegeven *Programma* en in het vijfde boek van Regius' *Philosophia naturalis* verondersteld wordt, dat de geest een modus corporis zou kunnen zijn, denkt men al spoedig aan Spinoza, die één substantie met verschillende attributen en modi aannam. Stanislaus von Dunin Borkowski schreef in zijn *Der junge De Spinoza*, dat Regius' opvatting van de verbintenis tussen lichaam en ziel:

> nur noch durch eine ganz dünne Scheidewand von der spinozistischen entfernt ist [3]).

Later echter typeerde hij het verschil tussen de opvattingen van Regius en Spinoza als volgt:

> Es bedeutet selbstverständlich einen gewaltigen Unterschied, ob man mit Spinoza behauptet, der Geist des Menschen sei ein Modus der unendlichen Substanz, oder mit Regius, er sei ein Modus der endlichen körperlichen Ausdehnung [4]).

6. Ludovici Wolzogenii Annotationes in meditationes metaphysicas Renati Des Cartis

Een weergalm van Gassends en Regius' kritiek op Descartes vinden wij in *Ludovici Wolzogenii Annotationes in meditationes metaphysicas Renati Des Cartis*. De auteur is niet die Lodewijk Wolzogen, die hoogleraar in de kerkelijke geschiedenis te Utrecht en Amsterdam is geweest, bekend door zijn *De Scripturarum interprete libri duo* en door zijn polemiek met Jean de Labadie [5]), maar diens vader, die officieel Johann Ludwig von Wollzogen heette, hoewel verscheidene van zijn geschriften onder de naam Ludovicus Wolzogen uitgegeven zijn. Hij was een bekend sociniaan en zijn werken zijn opgenomen in de *Bibliotheca fratrum polono-*

[1]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte enz.* Amst. 1690 blz. 204. n Cogitans, o Intima substantia, p Cujus proprium est cogitare.

[2]) Beneden § 40, 264, 285 c, 287.

[3]) St. von Dunin Borkowski *Der junge De Spinoza*[2], *Spinoza* I Münster i. W. 1933 (aanwezig U.B.Gr. *v l a* 17 1)) S. 95.

[4]) Idem *Aus den Tagen Spinozas* I, *Spinoza* II Münster i. W. 1933 (aanwezig U.B.Gr. *v l a* 17 2)) S. 241.

[5]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 743–746.

rum [1]). Ook in zijn *Annotationes in meditationes metaphysicas Renati Des Cartis* [2]) komen zijn sociniaanse gevoelens tot uiting. Evenals Regius en Gassend verwerpt hij de aangeboren denkbeelden:

> De stelling des Autheurs van [h]d'ingeboren denck-beelden der denckingen is zeer duyster [3]).

Maar, waar Regius op gezag van de heilige Schrift aanneemt, dat lichaam en geest twee afzonderlijke substanties zijn, daar is Wolzogens overtuiging, dat de menselijke geest een lichaam behoeft. Indien een mens overlijdt:

> zijn noch lichaam noch ziel [h]door zich [i]volkomen zelfstandigheden; als dewelcke tot [k]de dadelijke t'zamen zetting van een mensch niet meer [l]toegeschikt zijn; maar 't lichaam is een lijk, dat in korten tijdt verdorven en weder tot stof gebracht moet worden, doch [m]de geest is enige [a]zelfstandigheydt (of lichamelijk of onlichamelijk, heeft den Autheur ons tot noch toe niet geleerdt) inderdaadt geen [b]volmaaktheydt in zich hebbende, ten zij zij met een nieuw lichaam t'zamengevoegt werdt [4]).

De socinianen waren er van overtuigd, dat bij het jongste gericht de zielen der zaligen:

> zullen bekleedt worden met een nieuw lichaam, en dat onverderffelijk, en 't welck in eeuwigheydt daar niet zal worden afgescheyden, op dat de [k]onvolmaaktheydt in beyde delen door de doodt ingebracht, hermaakt, en het gescheyden in zijn geheel herstelt worde [5]).

„Hier uyt blijkt vorder", schrijft Wolzogen:

> dat of schoon men al zeer toestaat dat [l]de geest een onlichamelijke en [m]louter geestelijke zelfstandigheydt is, de zelve echter zonder 't [a]werk-tuyg des lichaams niet dencken, verstaan, [b]reden-kavelen, of andere [c]bedieningen volbrengen kan [6]).

---

[1]) Zie voor hem: Chr. Sandius *Bibliotheca anti-trinitariorum* Freistadii 1684 pag. 137–139; Otto Fock *Der Socianismus* I Kiel 1847 S. 202–204; J. C. van Slee *De geschiedenis van het socianisme in de Nederlanden, Verhandelingen rakende den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst uitgegeven door Teylers godgeleerd genootschap* N.S. 18 Haarlem 1914 blz. 21.

[2]) Irenopoli (Amsterdam) Post annum Domini 1656. Aanwezig U.B.Gr. 539 A. 10 en U.B.A 266 A. 4 in *Johannis Ludovici Wolzogenii Baronis Austriaci opera tomus alter* (opgenomen in de *Bibliotheca fratrum polonorum*).

[3]) *Korte aanmerckingen van L. W. op de over-natuur-wetige bedenckingen van Renatus Descartes. Uyt het Latijn in Nederduyts vertaalt door M.K.* Amst. 1657 (aanwezig K.B. 791 C. 26; U.B.L. 722 C. 16 1)) blz. 16. h Ideae cogitationum innatae. Op blz. 45 derde regel v.o. van deze vertaling leze men inplaats van „ondeelbaar" (kantt. „indivisibilis"): „deelbaar" (kantt. „divisibilis").

[4]) *Idem* blz. 43. h Per se, i Substantiae completae, k Compositio realis, l Ordinare, m Mens, a Substantia, b Perfectio.

[5]) *Idem* blz. 44. k. Imperfectio. Cf. Otto Fock *Der Socianismus* II Kiel 1874 S. 718. In de *Revue de synthèse* XIV *Science de la nature et synthèse générale* VII (avril-octobre 1937) pag. 106 wordt een artikel, dat in het Pools geschreven moet zijn, van Louis Chmay vermeld: *Wolzogen contre Descartes. De la liaison de l'arianisme polonais avec la pensée philosophique de l'Occident. Archives de la commission pour l'examen de philosophie en Pologne* Cracovie 1914 T.I.P.I. p. 81–132.

[6]) *Korte aanmerckingen van L. W. enz.* blz. 44. l Mens, m Merè spiritualis substantia, a Organum corporis, b Ratocinari, c Functiones obire.

7. Henricus Renerius evenals Regius slechts onder voorbehoud een cartesiaan te noemen

Dat niet alleen aan Regius maar ook aan Renerius het epitheton „cartesiaans" slechts onder veel voorbehoud kan worden toegekend, blijkt uit een studie *Henricus Renerius, de eerste „cartesiaansche" hoogleeraar te Utrecht* van Ferd. Sassen [1]). Waarschijnlijk heeft het feit, dat Renerius daar toen hoogleraar in de filosofie aan het Athenaeum was, Descartes in de zomer van 1632 Deventer voor ruim een jaar als woonplaats doen kiezen. In de oratie *De lectionibus ac exercitiis philosophicis*, waarmede Renerius 18 Juni 1634 het ambt van hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Illustre School te Utrecht aanvaardde, openbaart zich Renerius' cartesianisme slechts in een levendige belangstelling voor natuurkundig onderzoek en voor methodische oefeningen. Acontius' *De methodo* [2]), dat een zelfde onderwerp behandelt als Descartes' *Discours de la méthode*, was Renerius bekend. De lijkrede, die Aemilius hield voor Renerius, was tevens een lofrede op Descartes; Aemilius dichtte voorts een *Ad manes Henrici Renerii, Phil. Prof. in Acad. Ultraject, qui cum nobilissimo, viro Renato des Cartes, nostri seculi Atlante & Archimede unico, vixit conjunctissimè, abdita Naturae et Cœli extima penetrare, ab eodem edoctus* [3]); echter ook bij deze hoogleraar moet het adjectief „cartesiaans" zonder twijfel tussen aanhalingstekens geplaatst worden; bij een conflict tussen Voetius en Regius schaarde hij zich eerst na veel aarzeling aan de kant van de laatste [4]).

8. Een geducht tegenstander: Gisbertus Voetius

Utrechts Illustre School heeft niet alleen de eerste aanhangers, maar ook de meest geduchte van Descartes' tegenstanders geleverd: Gisbertus Voetius [5]). De eerste nummers van onze bibliografie in deel II [6]) zullen

[1]) *Mededeelingen der nederlandsche akademie van wetenschappen, afdeeling letterkunde* N. R. Dl. 4, No. 20 Amst. 1941. Zie verder voor Renerius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 1191–1193; Ch. Adam en G. Milhaud *Descartes Correspondance* I Paris 1936 pag. 461; P. *Rep.* en beneden blz. 97, 459–460.

[2]) Voor het eerst uitgegeven te Bazel in 1558. Later o.a. opnieuw uitgegeven door Vossius in zijn *Dissertationes de studiis bene instituendis* Utrecht 1658 en in 1932 met een inleiding door H. J. De Vleeschauwer, Antwerpen-Paris. Cf. P. *Rep.* blz. 65.

[3]) Dat Aemilius ook een *Oratio funebris in R. Cartesii honorem* zou hebben opgesteld zoals Ds G. D. J. Schotel, *Antonius Aemilius, Utrechtsche volks-almanak voor het jaar* 1845 blz. 106, en Dr G. J. Loncq C.Jzn., *Historische schets der utrechtsche hoogeschool tot hare verheffinge in* 1815 Utrecht 1886 blz. 93, vermelden, zal stellig een onjuist bericht zijn, daar een dergelijke redevoering niet in *Antonii Aemilii orationes* Traj. ad Rhenum 1651 is gebundeld. C. de Waard maakte er dan ook geen melding van in zijn gedegen artikel over Aemilius *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 38–39.

[4]) Cf. A. C. Duker *Gisbertus Voetius* II Leiden 1910 blz. 155 n. 1, 171 n. 2; M. A. J. de Vrijer *Henricus Regius* blz. 37 n. 2, 38, 129.

[5]) Zie voor G. Voetius: C. Burman *Traiectum eruditum* Traieti ad Rhenum 1738 pag. 396–426; *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 1279–1282, de aldaar opgegeven litteratuur, G. A. Evers *Lijst van gedrukte geschriften over de Rijksuniversiteit te Utrecht* 1937 blz. 70–87, II Utrecht 1941 blz. 23–24 en P. *Rep.*

[6]) Cf. beneden blz. 649–650.

getuigen van Descartes' schermutselingen met Voetius en de stad Utrecht, want 23 Juli 1643 had de vroedschap van Utrecht Descartes plechtig ter verantwoording geroepen over zijn aanvallen op Voetius. Verscheidene malen is het relaas van deze twisten opgesteld [1]). Le père Daniel is de auteur van een niet onvermakelijke en niet zonder kennis van zaken geschreven satire *Voiage du monde de Descartes*. Hij beschrijft hoe enkele zielen van personen, die ingewijd waren in de kunst, waarvan Descartes niet alleen het geheim bezeten heeft, om lichaam en ziel te kunnen scheiden [2]), zich op reis begeven naar de derde hemel, waar de geest van Descartes bezig is een wereld te bouwen en laat hen in de verblijfplaats der Peripatetici op de maan Voetius aantreffen als stedehouder van Aristoteles. Voetius toont zich daar meer verzoeningsgezind dan te Utrecht; hij geeft de reizigers een geschrift van de fransman Du Hamel *De consensu philosophiae veteris & novae* mede om aan hun meester voor te leggen [3]). Indien Descartes er toe zou kunnen besluiten de dieren een ziel toe te kennen, zouden de aanhangers van Aristoteles wat toegeeflijker kunnen worden op andere punten, b.v. dat der „formae substantiales", en zo voortgaande zou men misschien tot een vergelijk kunnen komen [4]).

---

[1]) Zie: Adrien Baillet *La vie de Monsieur Descartes* Paris 1691 2 tom. (van een verkorte editie werd een nederlandse vertaling *'t Leven van den Heer Descartes* gemaakt door G. v. Broekhuizen, welke te A'dam in 1700 werd uitgegeven, aanwezig U.B.A. 525 B. 35, nieuwe titeluitgave Amst. By Andries van Damme en Karel van Rysschooten 1716 in mijn eigen bezit) ; A. C. Duker *Disquisitio historico-theologica de pugna Voetium inter et Cartesium (School-gezag en eigen-onderzoek)* Leiden 1861 (diss.); Dezelfde *Gisbertus Voetius* 3 dln. en 1 deel registers Leiden 1897–1915; Dezelfde *De oude en de nieuwe philosophie aan Utrechts jonge academie, Teylers theologisch tijdschrift* III (1905) blz. 338–361; Dezelfde *Toevoegsels, Ned. archief voor kerkgesch.* XII (1915/16) blz. 158–201; L. Knappert *Geschiedenis der nederlandsche hervormde kerk gedurende de* 16*e en* 17*e eeuw* Amst. 1911 hfst. IX; Josef Bohatec *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des* 17 *Jahrhunderts* I Leipzig 1912 S. 38–42; Gustave Cohen *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle* Paris 1920 L. III chap. XVI–XIX, XXI; Dr C. Serrurier *Descartes leer en leven* 's Grav. 1930 hfst. VI, IX.

[2]) Waarbij het helaas nog al eens voorkwam, dat de ziel terugkomend om haar plaats in het lichaam te hernemen, bemerken moest, dat door een in- of uitwendige stoornis de mechaniek van het lichaam verbroken was; op een dergelijke wijze „stierven" Socrates, Descartes en vele anderen, cf. *Voiage du monde de Descartes Paris* 1691 pag. 74, 27.

[3]) De eerste uitgave van *De consensu veteris et novae philosophiae* verscheen in 1663. Cf. H. Busson *La religion des classiques* Paris 1948 pag. 72 n. 1. Jean-Baptiste du Hamel, auteur ook van een *De mente humana* (1672) was, zo karakteriseerde Busson *op. cit.* pag. 175: conciliant et éclectique; attaché à l'aristotélisme et curieux de cartésianisme, platonisant qui lit Marsile Ficin et sourit du platonisme, admirateur défiant de Descartes et sincère des Pensées de Pascal. Sur le sujet de l'âme des bêtes, il suit et cite Pardies et il adopte sa position intermédiaire entre Montaigne et Descartes. Zie behalve Busson en de litteratuur waarheen deze verwijst voor J. B. du Hamel ook nog Josef Bohatec *Die cartesianische Scholastik* I. S. 64–67.

[4]) *Voiage du monde de Descartes* pag. 127, 139–161.

9. De vriendschap tussen Constantijn Huygens en Descartes

a. Gedichten van Constantijn Huygens over Descartes

Tussen onze grote staatsman-dichter Constantijn Huygens en Descartes heeft een vriendschap bestaan, die beiden gelijkelijk tot eer strekt [1]). Descartes' voornaam René ontlokte Huygens menige vleiende woordspeling [2]); naar aanleiding van de *Discours de la méthode* schreef Huygens aan Descartes:

> S'il importe que vous en sachiez mon opinion, je proteste qu'elle me satisfaict en toute extremité [3]),

van *Les passions de l'ame* geeft Huygens een goede karakteristiek, waarin uitkomt, wat het verschil is tussen de moraal van Descartes en die van de Stoa in het distichon:

> Un coutteau bien trenchant dedans la main d'un sage,
> Ce sont les Passions à qui en sçait l'usage [4]),

in een grafdicht noemt hij Descartes:

> Le fouët du Stagirite et de son imposture [5]),

maar, hoezeer hij in zijn vriend de stichter van een nieuwe wijsbegeerte zag, toch bleef Huygens onpartijdig genoeg om ook de verdiensten van een Voetius te kunnen erkennen. 18 December 1676 dichtte hij:

---

[1]) Zie over deze vriendschap: D. J. Korteweg *Een en ander over Constantijn Huygens als beminnaar der stellige wetenschappen en zijne betrekking tot Descartes, Verslagen en mededeelingen der koninklijke akademie van wetenschappen, afdeeling natuurkunde* III 4 blz. 253–278; Gustave Cohen, *Descartes en Constantijn Huygens, Haagsch maandblad* X blz. 148–161; A. Zijderveld *De calvinist Constantijn Huygens en de rooms katholieke wijsgeer Descartes, Neophilologus* Jrg. 22 (1937) blz. 241–256; Léon Roth *The Descartes-Huygens correspondence, Etudes cartésiennes* II, *Travaux du IXe congrès international de philosophie* II, *Actualités scientifiques et industrielles* No. 531 pag. 101–108; Paul Dibon *Constantin Huygens et le „Discours de la méthode", Glanes, Cahiers de l'amitié franco-néerlandaise* No. 11 (1950) pag. 17–26.

[2]) Zie J. A. Worp *De gedichten van Constantijn Huygens* 9 delen Groningen 1892–1899 III blz. 300 *In Renati Cartesii Principia philosophiae* lin. 9–10; IV blz. 143 *In Renati nomen* (dit gedichtje:

> Renatus iste quem videtis, hospites,
> Renatus infans perperam dictus fuit:
> Nulli secundus ante se mortalium,
> Natus vocari, non Renatus debuit,
> Natura nasci vidit hactenus nihil,
> Ex quo renato surgeret Cartesius.

is een nabootsing van *Carmen* IV van Catullus:

> Phaselus ille, quem videtis, hospites,
> ait fuisse navium celerrimus etc.);

IV blz. 232 *In mortem Renati Cartesii* lin. 15–16; IV blz. 233 *Du Latin* lin. 21–22.

[3]) Léon Roth *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens 1635–1647* Oxford 1926 pag. 40 lin. 11–13.

[4]) Worp *op cit.*. IV blz. 170 *Inscriptum Passionibus Cartesii.*

[5]) *Idem* IV blz. 237 *Epitaphe de M. Descartes* lin. 6.

'Επαμφοτερίζοντες

Cartesius rerum causas excussit, et illi
Clarius omne luce Mathema fuit.
Cocceius locuplete penu, sudore stupendo
Collectâ, sese doctior emicuit.
Voetius, a teneris Fidei defensor, ut inter
Mille libros liber, et maximus ipse fuit.
Tres variâ pietate, pari virtute decori,
Fulserunt Patriae sidera quisque suae.
Ergo Cartesius, Cocceius, Voetius, omnis
Affectu mihi impare chara Trias.
De sciolis autem, quibus haec tam sacra proterve
Traduci video nomina, scire libet,
Quis non Cartesius (si detur copia), quis non
Cocceius, quis non Voetius esse velit? [1])

b. Belangstelling van Descartes voor de moeilijkheden van Const. Huygens als gevolg van een lofdicht van Const. Huygens voor een werk van D. Heinsius

In 1639 raakte Constantijn Huygens onvoorzien in een wat lastig parket, doordat hij een lofdicht maakte voor een filosofisch-theologische exegese van het Nieuwe Testament door Daniel Heinsius [2]). Toen Claude Saumaise [3]), die vanaf zijn komst in 1632 te Leiden, van meet af aan niet met Heinsius had kunnen opschieten, *Danielis Heinsii Sacrarum exercitationum ad Novum Testamentum libri XX* becritiseerde, kregen ook diens blinde bewonderaars, die lofdichten schreven, waarin ze Heinsius hemelhoog verhieven en dat zonder zijn nieuwe werk gelezen te hebben, een reprimande. Huygens, die zich gekwetst voelde, schreef een uitvoerige, te uitvoerige kan men wel zeggen, apologie, waarin hij uiteenzette, dat hij met zijn lofdicht geen geheel onbekend werk prees, want Heinsius had hem tevoren zijn bedoelingen uiteengezet, wel is waar had hij, Huygens, het manuscript niet gelezen, maar de reputatie van de auteur was hem waarborg geweest, dat de lezers wat goeds konden verwachten en meer had hij ook niet laten doorschemeren, het was dus onbillijk te beweren, dat hij a priori partij vóór Heinsius en tegen Saumaise had gekozen en dat nog wel in een kwestie, waarin hij zichzelve niet competent tot oordelen achtte. A. Kluyver zal wel gelijk hebben gehad, toen hij in 1914 in een opstel *Constantijn Huygens tusschen Salmasius en Heinsius* [4]) opperde, dat Huygens' apologie zo lang geworden was, omdat Huygens' zaak niet sterk stond en Huygens toch niet wilde toegeven, dat men zijn lofdicht,

[1]) Worp *op. cit.* VIII blz. 156–157.

[2]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 554–557, Cohen *Ecrivains français en Hollande* chap. XII en J. H. ter Horst *Daniel Heinsius* (diss. Leiden) Utrecht 1934.

[3]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* V kol. 649–652 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[4]) Herdrukt in *Verspreide opstellen van Dr A. Kluyver* Groningen–Den Haag 1929 blz. 127–142.

als zovele andere lofdichten, niet al te letterlijk moest opnemen en niet al te nauwkeurig ontleden. Huygens zond zijn apologie aan Descartes ter inzage en toen hij later in 1643 bemerkte, dat Descartes de moeite genomen had zijn stuk te copiëren, was hij daardoor dermate vereerd, dat hij Descartes verzocht hem die copie te schenken in ruil voor een nieuw afschrift. Die eigenhandig door Descartes geschreven copie berust thans in de Koninklijke Bibliotheek; twee pagina's ervan vindt men gereproduceerd op planche 43 en 44 van Gustave Cohens *Ecrivains français en Hollande* [1]).

c. *Stemming van Const. Huygens, toen hij in* 1676 *Descartes, Voetius en Cocceius met elkander vergeleek*

Naar aanleiding van Constantijn Huygens' houding in de geleerdentwisten van zijn tijd, tussen Saumaise en Heinsius, tussen Heinsius en Balzac [2]), wordt in een gronings proefschrift van 1923 de vraag gesteld of Huygens' zucht met iedereen vrede te willen houden niet te ver ging en of zij niet voor een uiting van een zekere zwakheid van karakter genomen moest worden [3]). Zo kan men zich ook afvragen of het gedichtje van 18 December 1676, waarin Huygens zowel Voetius als Cocceius en Descartes wil eren, ingegeven werd door ware verdraagzaamheid dan wel door een neiging alle verschillen te verdoezelen en alle partijen te vriend te willen houden.

Toen Huygens het gedichtje, dat hij *'Επαμφοτερίζοντες* betitelde, neerschreef, was het nog maar een maand geleden, dat Voetius het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, maar meer dan vijftien jaar, dat de epidemie te Leiden woedde, die Cocceius onder zijn slachtoffers telde, terwijl het langer dan een kwart eeuw her was, dat Descartes in het koude en verre Stockholm zijn laatste adem uitblies, naar aanleiding waarvan niet alleen Constantijn Huygens gedichten had opgesteld, maar ook Constantijns zoon Christiaan een frans grafdicht had geschreven, dat Cohen later „l'adieu de la Hollande à celui qui l'enrichit de sa présence" noemde [4]). Constantijn Huygens ging in 1676 in zijn tachtigste jaar en had zich op nieuwjaarsdag afgevraagd:

> Wanneer sal 't einde zijn? hoe lang staet d'oude Boom
> Op taeye wortelen en weert sich onder allen
> Die 's daeghs by dusenden rond om hem neder vallen? [5])

Reeds lang koesterde Huygens het gevoel, dat alles wat hem nog over-

---

[1]) Zie voorts L. Roth *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens 1635–1647* Oxford 1926 pag. 310.

[2]) Cf. Cohen *Ecrivains français en Hollande* chap. XII.

[3]) G. J. Buitenhof *Bijdrage tot de kennis van Constantijn Huygens' letterkundige opvattingen* Gouda 1923 blz. 33, 38.

[4]) *Ecrivains français en Hollande* pag. 684. Cf. beneden blz. 68.

[5]) Worp *op. cit.* VIII blz. 132.

komen mocht, slechts matte herhalingen van vroegere belevenissen konden zijn:

> Mijn roll is afgespeelt, en all wat kan gebeuren
> Van lachen en van treuren
> Is mij te beurt geweest, en all wat beuren sal
> Sal 't selve niet met all,
> En d'oude schaduw zijn van dingen die wat schijnen
> En komende verdwijnen [1])

had Huygens reeds geschreven, toen hij zijn 69ste verjaardag had gevierd. Toen hij in 1676 Voetius, Cocceius en Descartes in één gedichtje tesamen noemde, moet de weemoedige gedachte, dat nu geen enkele van deze drie meer leefde, overheerst hebben. Kon Huygens de nagedachtenis van Voetius meer eren dan door Voetius te vergelijken met Cocceius en Descartes? Dat hij van deze drie Descartes het hoogst schatte wordt verraden door het tussenzinnetje in de laatste regel: „Si detur copia". Cocceius en Voetius mochten geleerde mannen geweest zijn, Descartes was een zeldzaam genie geweest. De woordspeling, die Constantijn Huygens maakte, toen het nieuws van Descartes' dood nog maar kort bekend was:

> Cuncta renascentur quae nunc cecidere; Renatum
> Nulla renascentem saecula restituent [2])

of in het Frans:

> Tout s'en va, tout revient: Mais, miserable Mais!
> Mon unique René ne renaistra jamais [3]),

drukte een overtuiging uit, die Huygens zijn leven lang bijbleef.

d. Const. Huygens prijst zijn vriend C. Barlaeus het „Cogito ergo sum" aan

Nimmer heeft Constantijn Huygens gepretendeerd op filosofisch gebied meer dan een leek te zijn en Buitenhof had dan ook in zekere zin gelijk, toen hij opmerkte, dat de bewondering van Huygens voor Descartes weinig critisch was [4]). In zijn ijver, zijn vriend Caspar Barlaeus te winnen voor de heldere en toch zo diepzinnige wijsbegeerte van Descartes, heeft Huygens zich gewaagd aan een aanprijzing van het „Cogito ergo sum", die niet al te gelukkig uitviel. Het cartesiaanse axioma moest wel algemene geldigheid bezitten:

> ut si verbi gratia corruat tò Existo quia cogito, nec verum esse possit, tres angulos trianguli pares esse duobus rectis,

schreef Huygens aan Caspar van Baerle, wat Buitenhof in zijn dissertatie deed zeggen:

---

[1]) Worp *op. cit.* VII blz. 90.
[2]) *Idem* IV blz. 232.
[3]) *Idem* IV blz. 233.
[4]) *Bijdrage tot de kennis van Constantijn Huygens letterk. opvattingen* blz. 51.

Huygens beschouwt dus hier de stelling van de hoeken van een driehoek, als een gevolg van cogito ergo sum en men betwijfelt of hij het betoog van zijn geleerden vriend wel begrepen heeft; en al zal men hierbij natuurlijk in het oog dienen te houden dat het onmogelijk is de leer van Descartes in enkele woorden vast te leggen, de formuleering van Huygens kan men echter moeilijk anders dan als zeer gebrekkig beschouwen, omdat hij twee dingen zóó met elkaar in verband bracht als Descartes nooit bedoeld heeft [1]).

Men zal zich herinneren, dat Voetius in 1641 stellingen, die Regius zeer ontstemden, liet verdedigen door een zekere Lambert van den Waterlaet [2]). Een jaar later bepleit Huygens, op verzoek van de leidse hoogleraar Conr. Vorstius, bij de Prins de belangen van deze zelfde Waterlaet, die naar het schijnt moeite had om zijn vaderlijk erfdeel in handen te krijgen. Buitenhof meende, dat Huygens dusdoende van dezelfde eigenaardige tweeslachtigheid blijk gaf, die ook op te merken valt bij zijn houding in de twist tussen Saumaise en Heinsius [3]). Zo men wil, kan men nog meer voorbeelden vinden van gevallen, waarin Huygens niet weigerde tegenstanders van Descartes behulpzaam te zijn. Wij hebben reeds vermeld, dat Huygens niet geaarzeld heeft te bevorderen, dat Frederik Hendrik aan Regius toestond hem zijn *Fundamenta physices* op te dragen. Straks zullen wij zien hoe volijverig en belangeloos Huygens zijn vriend Descartes secondeerde, toen deze in een emotie-volle strijd gewikkeld was met de wiskunstenaar Johan Stampioen de Jonge [4]); toch verhinderde dit geenszins, dat Huygens Johan Stampioen tot leermeester van zijn zoons uitkoos, waarbij de werken van Descartes op het programma werden geplaatst [5]).

e. Vermeende fouten in Const. Huygens' karakter

Wat betreft de geschiedenis van het lofdicht voor Heinsius, daarbij zal Huygens wellicht toch wel enigszins het gevoel gehad hebben zijn vingers gebrand te hebben, maar zou Huygens' vriendschap voor Descartes er nu bij gewonnen hebben, indien Huygens van den Waterlaet en Regius niet de behulpzame hand had willen bieden en indien hij Stampioen, die toch een zekere naam als wiskundige genoot, onmogelijk had geacht als onderwijzer voor zijn zoons? Was Huygens niet juist hierin zich zelf, dat hij theologische en wijsgerige twisten niet al te zwaar op kon nemen? Wie het karakter van Huygens wil corrigeren, moet zich er voor hoeden positieve eigenschappen als negatieve te zien. M.i. ontkwam ook W. A. P. Smit dit gevaar niet geheel, toen hij onder de indruk van bezetting en oorlogsgeweld zijn overigens zeer te appreciëren *Stede-troost* dichtte [6]).

[1]) *Bijdrage tot de kennis van Constantijn Huygens' letterk. opvattingen* blz. 53.
[2]) Cf. boven blz. 5.
[3]) *Bijdrage tot de kennis van Constantijn Huygens' letterk. opvattingen* blz. 50.
[4]) Zie beneden § 27*b*.
[5]) Cf. W. Ploeg *Constantijn Huygens en de natuurwetenschappen* diss. Leiden, Rotterdam 1934 blz. 64–65. En cf. beneden blz. 75 n. 1.
[6]) *Stede-troost* Deventer 1945.

Smit laat de geest van Constantijn Huygens de gebombardeerde Hagenaars toespreken en berouwvol verklaren tijdens zijn aardse leven goddelijke bloesems, gelijk zijn Sterre, meer bemind te hebben dan God zelf. Maar zo iemand, dan was toch Huygens wel zeer diep doordrongen van het stoïcijns-christelijk besef, dat alles wat men op aarde geniet, slechts te leen gegeven wordt. Waarom dan een domper gezet op de renaissancistische vreugde, waarmee Huygens wist te genieten van de goede dingen dezer wereld, waarbij het bezit van een geliefde ega niet een der geringste is? Huygens was ondogmatisch, maar men mag dat niet als een gebrek zien.

f. Huygens brengt de Meditationes met de tegenwerpingen van J. Caterus aan Mersenne

Toen Descartes doende was zijn *Meditationes de prima philosophia* uitgegeven te krijgen, was het weer Huygens, die trachtte te bemiddelen. Persoonlijk bracht Huygens het manuscript te Parijs aan Descartes' trouwe vriend, pater Mersenne. Descartes had er aan toegevoegd de tegenwerpingen van Johannes Caterus, deken te Alkmaar en kanunnik van het kapittel te Haarlem [1]), met zijn antwoord daarop. Caterus had op verzoek van de haarlemse priesters J. A. Bannius en A. A. Bloemaert, die met Descartes bevriend waren, maar zich zelven niet geleerd genoeg achtten het werk van Descartes te beoordelen, de *Meditationes* becritiseerd. Ook Caterus had het een zwaar en afmattend werk gevonden op te tornen tegen Descartes' scherp vernuft, toch had hij getracht overeenkomst en verschil met St. Thomas te releveren; overigens zou hij zich gaarne geheel gewonnen willen geven. „Gij, mijn Heeren", schrijft hij aan het slot van zijn brief aan Bannius en Bloemaert:

> besiet nu welk gy best sult oordelen. Indien gy u aan mijn zijde begeeft, zo sullen wy Des-Cartes overreden dat hy my niet hatig sal zijn, schoon ik hem een weinig tegenspreek. Maar indien gy hem toevalt, zo steek ik terstont de hant uit, en beken verwonnen te zijn, en dit gewilliger, om niet weêr verwonnen te worden. Vaart wel [2]).

„Peut être Descartes s'imaginait-il", schrijft Charles Adam in zijn *Vie & œuvres de Descartes:*

---

[1]) Biezonderheden over Johan de Kater of Caterus, overgenomen uit de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem III* Haarlem 1875 vindt men in noot c op blz. 289 van de *Œuvres de Descartes* XII, die de *Vie & Œuvres de Descartes, étude historique par Ch. Adam* behelzen. Cf. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] I pag. 218–220; Georges Monchamp *Histoire du cartésianisme en Belgique* Bruxelles 1886 pag. 124–132. Monchamp bestreed Bouillier, waar deze Caterus, door zijn kritiek op de cartesische godsbewijzen, enigszins beschouwde als een voorloper van Kant. Volgens Baillet studeerde Caterus te Leuven, hoewel hij daar niet promoveerde. Als Caterus' geboorteplaatsen worden zowel Antwerpen als Haarlem en Alkmaar opgegeven, zodat men om hier zeker te gaan hernieuwd onderzoek zal moeten afwachten.

[2]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte door Renatus Des-Cartes beschreven en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1690 blz. 64.

que la Sorbonne de Paris ferait à son ouvrage un accueil plus favorable, s'il se présentait avec l'approbation de cette petite Sorbonne de la Hollande, le chapitre diocésain de Harlem; et c'est ainsi que les objections du théologien Caterus accompagnèrent en France la métaphysique du philosophe: sorte de passeport, ou de brevet, ou de patente d'orthodoxie, comme en avaient les pèlerins qui se rendaient à Lorette [1]).

g. Descartes hoopt op approbatie der Meditationes door de Sorbonne

Want Descartes hoopte vurig, dat zijn *Meditationes* met approbatie van de Sorbonne zouden kunnen verschijnen. Hij wist, dat de Jezuïeten hem over het algemeen niet welgezind waren; daarom juist was hij begerig naar de goedkeuring van de theologische faculteit van de parijse universiteit, welke tot bewijs zou kunnen strekken, dat zijn wijsbegeerte geenszins in strijd was met de theologie, maar integendeel nauwkeurige betogingen van de natuurlijke bewijzen voor het bestaan van God en de onsterfelijkheid der ziel bevatte [2]). Indien de parijse theologische faculteit zijn *Meditationes* in hun bescherming wilde nemen, dan, zo zeide Descartes in de opdracht van zijn *Meditationes* aan *Mijn Heeren de deken en leeraren der heilige Godgeleertheid in de Sorbone te Parijs*, twijfelde hij niet, of:

> alle dolingen, die oit van dese geschillen geweest hebben, sullen in korte tijt uit de geesten der menschen uitgewischt worden: want de waarheit selve, sal lichtelijk teweegbrengen dat d'andere verstandige en geleerde lieden uw oordeel onderschrijven, en goetkennen; en uw Achtbaarheit sal maken dat de Godverloghenaars, die gemenelijk roemsuchtiger, dan vernuftig of geleert zijn, hun geest van tegenspreken sullen afleggen, ja dat zy misschien selven de redenen, die zy sullen weten van alle de verstandige lieden voor betogingen geacht te worden, sullen voorstaan, op dat niet zou schijnen dat zy hen niet verstaan: En eyndelyk, all d'anderen sullen onbeschroomdelyk zo veel getuigenissen geloven; en daar sal voortaan niemant in de werrelt zijn, die of Gods wesentlijkheit, of de dadelijke onderscheiding der menschelijke ziel van't lighaam sal darren in twijfel trekken [3]).

Descartes' verwachtingen werden niet vervuld; de Sorbonne hield zich afzijdig.

h. Al te grote ijver van Const. Huygens wat betreft het verkrijgen van Objectiones tegen Descartes' Meditationes

Descartes wenste achter zijn *Meditationes* op nog meerdere tegenwerpingen dan enkel die van Caterus te antwoorden, daarom legde Mersenne

---

[1]) *Œuvres de Descartes* XII pag. 292.

[2]) Bij de eerste uitgave te Parijs bij M. Soly in 1641 droegen de *Meditationes de prima philosophia* als ondertitel: *in qua Dei existentia et animae immortalitas demonstratur*. Maar Descartes behandelde meer het onderscheid tussen lichaam en ziel, dan wel de onsterfelijkheid der ziel; bij de tweede uitgave in 1642 bij L. Elzevier te Amsterdam luidt de ondertitel wat minder wijds: *in quibus Dei existentia et animae humanae a corpore distinctio demonstrantur*. Cf. *Œuvres de Descartes* XII pag. 304.

[3]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 fol.* 3 v.

de *Meditationes* voor aan père Gibieuf en aan de jeugdige Antoine Arnauld, die reeds naam begon te maken [1]). Ja, Mersenne ging verder dan Descartes hem opgedragen had, toen hij ook de engelsman Th. Hobbes en de reeds meermalen door ons genoemde Pierre Gassend verzocht kritiek te geven. Beiden heeft Descartes beantwoord, maar met tegenzin [2]). Maar ook vriend Huygens maakte een plan, dat Descartes weinig aanstond. Johannes Caterus was een nederlandse katholiek; was het nu niet gewenst, dat ook aan een nederlandse protestant gelegenheid geboden zou worden zijn kritiek op de *Meditationes* te formuleren? Daarbij dacht Huygens aan zijn vriend Caspar van Baerle, die te Leiden subregens van het Statencollege en hoogleraar in de logica was geweest, maar in 1619 uit beide ambten wegens zijn arminiaanse gevoelens was ontslagen en in 1632 weer hoogleraar geworden was, nu aan het pas opgerichte Athenaeum te Amsterdam (in de moeilijke tussenperiode had Huygens er voor gezorgd, dat latijnse lofdichten van Barlaeus op Frederik Hendrik de auteur enig geldelijk voordeel brachten) en die, door Huygens geïntroduceerd in de Muiderkring, persona grata op het Muiderslot geworden was [3]).

De 17e Juli 1641 schreef Huygens uit het kamp te Osselen aan Descartes, en voegde aan zijn brief als postscriptum toe:

> Monsieur,
> J'ay osé dire quelque mot au Pere Mersenne touchant les objections qui paroistront à la fin de vostre livre; et s'il ne seroit bon que parmi vos adversaires catholiques il en fust veu aussi de nostre Religion. J'avoy pensé que Barlaeus, qui est un bon Philosophe et bien disant, en eust peu estre [4]).

Het was een vrij onzalig plan. Want in de eerste plaats voelde Descartes, zo lang hij nog hoopte op een approbatie van de Sorbonne, er weinig voor, dat protestantse theologen zijn werk zouden prijzen of laken; zo verontschuldigde Descartes zich in November 1640 by Andreas Colvius, waals predikant te Dordrecht en de nieuwe wijsbegeerte welgezind, dat hij hem nog geen inzage van zijn *Meditationes* kon geven [5]) en aan Mersenne

---

[1]) Guillaume Gibieuf, priester van het Oratorium, doceerde aan de Sorbonne. Antoine Arnauld was één der belangrijkste volgelingen van Jansenius; eind 1641 kreeg hij na veel tegenwerking, toestemming aan de Sorbonne te doceren.

[2]) Cf. *Œuvres de Descartes* XII pag. 295, 297 en Robert Lenoble *Mersenne ou la naissance du mécanisme* Paris 1943 pag. 48, 294, 442, 582 n. 2.

[3]) Aan de litteratuur over Caspar van Baerle opgegeven door Worp *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 67–70 kan men nog toevoegen het beminnelijke laatste werk van deze geleerde: *Een onwaerdeerlijcke Vrouw. Brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade* 's Gravenhage 1918. Weduwnaar geworden maakte Barlaeus, gelijk de kenners van de nederlandse letteren zullen weten, ook hierin zelfs geholpen door Huygens, de charmante weduwe van Allard Crombalgh het hof. Het is onjuist, dat Roth, *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens* pag. 153, C. v. Baerle de „brother in law" van Huygens noemt. Zie het artikel over Huygens' vrouw Susanna van Baerle *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 72–73.

[4]) *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens* pag. 154.

[5]) Cf. *Œuvres de Descartes* XII pag. 294. Zie ook beneden § 355.

schreef Descartes over de mogelijke gevaren bij het vooraf laten drukken van een twintig of dertig exemplaren van zijn *Meditationes:*

> Ik zou de kosten hier al gedaan hebben, maar ik dar my niet op enig Boekverkoper betrouwen, en ik wilde niet gaerne dat de Predikanten van dit lant het eer zagen, dan onse Godgeleerden [1]).

In de tweede plaats moest Barlaeus al bitter weinig hebben van Descartes' nieuwlichterij, al stemde hij niet in met alles wat Voetius beweerde. 29 Juli 1641 schreef Descartes aan Huygens:

> Mais pour Mr. Barlaeus, j'aurois tort de rien attendre de son costé, sachant comme il a cy devant traité mes Meteores, desquelles il a dit en bonne compagnie, apres les avoir gardées pres d'un an, qu'il n'avoit pas trouvé un mot qu'il approuvast, ny auquel il n'eust à contredire, et toutesfois je n'ay sceu depuis obtenir de luy un seul mot de ses contradictions, quoy qu'on luy ait assez tiré l'oreille pour le convier à les produire [2]).

i. Barlaeus schrijft in afkeurende zin aan Const. Huygens over Descartes' metafysica

Het was geen vals gerucht, dat tot Descartes doorgedrongen was over het ongunstig oordeel van Barlaeus over zijn filosofie. Aan Constantijn Huygens schreef Barlaeus 7 Aug. 1642 op diens aandringen:

> Metaphysica clarissimi Cartesii legi. Quid de iis judicem, non ausim dicere apud alios, audeo apud te, cum quo loqui non soleo nisi nudato pectore et diducto sipario. Non capio, quid subtilissimus vir sibi velit, aut, si capio, muscas capio et fumos. Ubi nova loqui vult, loquitur trita. Ubi trita reprehendit et damnat, meliora non profert. ...Ita me Deus amet, aut vigilans somniat, aut somnians disputat ...iisdem argumentis probat esse Deum et animam esse immortalem, quibus usi sunt et alii; induit simiae alia insignia et veritatem aliis incrustat coloribus...Magis physica ejus placent quam haec metaphysica. Contra formas substantiales non inepte alibi disputat; nec frigide eas asserit theologus Ultrajectinus. Nolo palpum tibi obtrudere, non sunt haec mei saporis, malo veterum glandibus vesci, quam gaudere mucidis hisce et rancidis ferculis...etc. [3]).

Dit oordeel is rijker aan scheldwoorden dan aan zakelijke argumenten; Barlaeus moge in veel opzichten een geleerd man geweest zijn; „bon philosophe" is toch een titel, die men hem niet meer zal toekennen, al was Barlaeus dan hoogleraar in de logica zowel te Leiden als te Amsterdam. Aan Joachim de Wickquefort [4]) schreef Barlaeus 10 Maart 1642:

---

[1]) *Bricven aan vele hoog-geagte personen van verscheide ampten geschreven.... door Renatus Des-Cartes beschreven en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 pag. 490 (dl. II br. 50), *Œuvres* III Ep. 223 pag. 267.

[2]) Roth *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens* pag. 156.

[3]) Worp *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608–1687)* III *Rijks gesch. publicatiën* 21 blz. 328.

[4]) Zie voor hem: Worp *Een onwaerdeerlijcke vrouw* blz. XXIV.

J'ai quelque chose à dire sur le sentiment du sçavant Descartes, mais je le dirai lorsqu'il sera tems et qu'il se sera expliqué plus au long et plus clairement [1]).

Maar nimmer achtte Barlaeus de tijd voor een uiteenzetting of afrekening met Descartes gekomen, wat toch zeker meer aan zijn eigen dan aan Descartes' onvermogen „clare et distincte" van wijsgerige zaken te kunnen redekavelen geweten zal moeten worden.

10. Johannes Cocceius, zijn vriendschap met Abraham Heidanus en zijn houding ten opzichte van Descartes

a. Cocceius' foederaal-theorie

Was Descartes een fransman, Voetius een nederlander, Johannes Cocceius door Huygens in zijn gedichtje *'Επαμφοτερίζοντες* als derde genoemd, was een duitser. Geboortig uit Bremen, bleef hij zijn leven lang, dat hij grotendeels in Nederland doorbracht, zeer gehecht aan die stad. Het christelijk milieu, waaruit hij voortkwam en de lessen van Martinius, de rector van het gymnasium, dat hij bezocht, drukten een blijvend stempel op de jonge Cocceius. Hij was reeds zeer ervaren in de oosterse talen, toen hij in 1626 als student te Franeker werd ingeschreven. Hier vond Cocceius als hoogleraar in de theologie de engelsman Guilielmus Amesius, om zijn puriteinse gevoelens uit zijn vaderland geweken. In 1629 keerde Cocceius naar Bremen terug, waar hij in 1630 met een *Oratio de philologia sacra* een hoogleraarschap aanvaardde. In 1636 kwam Cocceius weer naar Franeker, voorlopig als hoogleraar in de oosterse talen, later ook in de theologie [2]). Thans ontwikkelde Cocceius een theorie over de verschillende wer - verbonden door God met de mens gesloten, waarvan reeds een kern te vinden is bij Amesius en bij Johannes Cloppenburg, die tijdens zijn hoogleraarschap te Harderwijk elf disputatiën hield *De foedere Dei* [3]); in 1644 kreeg Cocceius hem te Franeker als collega naast zich. Het oude Testament ziet Cocceius geheel als voorafschaduwing, voorspelling van het nieuwe. De geschiedenis na Christus' hemelvaart deelt hij in zeven perioden in, hij acht dat hij zelve leeft in de zesde periode, die een aanvang nam met de dertigjarige oorlog, hij hoopt en verwacht nog het aanbreken van de zevende periode, die van Gods rijk op aarde mee te mogen maken [4]).

---

[1]) Cf. Cohen *Ecrivains français en Hollande* pag. 551.

[2]) Men vindt dus artikelen over Cocceius in de *Athenarum frisicarum libri duo* van E. L. Vriemoet en in *Frieslands hoogeschool en het rijksathenaeum te Franeker* door Mr W. B. S. Boeles. Cf. P. *Rep.*

[3]) Cf. de Bie en Loosjes *Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* II blz. 116–117.

[4]) Voor een uiteenzetting van de foederaal-theologie verwijs ik naar Gotlob Schrenk: *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus, Beiträge zur Förderung christlicher Theologie* II 5. Gütersloh 1923.

b. Op aanbeveling van Heidanus wordt Cocceius hoogleraar te Leiden

In 1650 verwisselde Cocceius de theologische leerstoel te Franeker voor een te Leiden. Het was vooral Abraham Heidanus, sedert 1627 predikant en sedert 1648 hoogleraar in de theologie te Leiden, die zich ingespannen had Cocceius als collega en vakgenoot naar Leiden te halen [1]). Heidanus werd cartesiaan en was dit gematigd maar zeer beginselvast gelijk in 1676 zal blijken [2]).

c. Cocceius onttrekt zich zoveel doenlijk aan de bestudering van het cartesianisme, dat hij onderschat

Heeft nu deze eerwaardige hoofdman der cartesianen bij zijn geliefde vriend en ambtgenoot Cocceius sympathie gewekt voor cartesiaanse denkbeelden en heeft omgekeerd Cocceius de theologische opvattingen van Heidanus beïnvloed? De nauwkeurige beantwoording van de laatste vraag mogen wij aan de theologen overlaten, hier slechts opmerkende, dat Heidanus en Cocceius zij aan zij gestreden hebben voor een ondogmatische evangelische zondagsviering: de opvatting, dat de joodse sabbatsheiliging een ceremonieel en niet een moreel gebod geweest was en dat die ceremoniële wet vervallen was bij Christus' komst, vloeide logisch voort uit Cocceius' interpretatie van de verhouding van het nieuwe tot het oude Testament [3]). Volgens Cramer was Heidanus wel een aanhanger van Cocceius' verbondstheorie, maar domineerde deze toch niet in Heidanus' *Corpus theologiae christianae* [4]). Het antwoord op de eerste vraag moet luiden, dat Cocceius, ook in een omgeving, die confrontatie met de cartesiaanse principia uitlokte, zich daaraan zo veel mogelijk onttrokken heeft. Hij vond, dat dit hem als theoloog, die zijn theologische wijsheid geheel putte uit de bestudering van de Bijbel, geoorloofd was. Maar al te gaarne ook heeft hij de betekenis van het cartesianisme onderschat. Zo schrijft Cocceius, als hij korte tijd te Leiden is, aan de cartesiaan Tobias Andreae te Groningen:

> Nam quum ipse necdum potuerim indagare, nomen quidem Cartesii audio, dogmata & inventa nova non audio [5]).

---

[1]) Cf. J. A. Cramer *Abraham Heidanus en zijn cartesianisme* diss. Utrecht. 1889 blz. 31.

[2]) Zie beneden § 20–22 Cf. P. *Rep.*

[3]) Cf. Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16de en 17de eeuw* II Leiden 1874 blz. 225–229; Cramer *op. cit.* blz. 38–41; Duker *Gisbertus Voetius* II blz. 207–221; Knappert *Gesch. der ned. hervormde Kerk* blz. 267–270; Schrenk *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus* S. 116–123; H. B. Visser *De geschiedenis van den schoolstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw* (diss. V.U. Amst.) Utrecht 1939 passim.

[4]) Cramer *op. cit.* pag. 53, 54.

[5]) *Operum Johannis Coccei dum viveret in Academia Lugduno-Batava S.S. Theologiae Professoris Tomus* VI Amstel. 1673 (aanwezig Librije, Westerkerk, Enkhuizen) *Epistolae et ex epistolis excerpta* Ep. 27.

Ja, zelfs wil Cocceius in de illusie verkeren, dat Andreae en hij op dezelfde wijze op Descartes reageerden; want hij vervolgt genoemde brief aan Andreae:

> quae tamen audivi hactenus, apud me fere idem effecere, quod apud te. Risi enim.

Waarbij dan enkel het voorbehoud gemaakt wordt, dat men niet in naam van Descartes aan alles mag twijfelen:

> Nisi quod indignatus sum studiosos sibi permittere, sub nomine hujus Philosophiae, de omnibus dubitare.

De studenten mochten evenzeer kennis nemen van de wijsbegeerte van Plato en Aristoteles, als van die van Descartes, steeds indachtig zijnde en blijvende:

> Philosophiam Verbo Dei ancillam imo & discipulam praestare.

Maar inderdaad, men moet niet „opinari", niet zonder bewijs aannemen dat iets zo of zo zou kunnen zijn, maar òf zeker weten òf geloven. Klaarheid heerse in de wijsbegeerte en geen gesol met termen:

> Hoc tamen probo, debere hominem non opinari, sed scire vel credere. Iccirco opus esse scrutatione veritatis. In Philosophia ego requiro cognitionem rerum & causarum, tum sapientiam loquendi. Nunc in Philosophia regnat barbaries & abusus terminorum.

Overigens meent Cocceius, dat Descartes, evenmin als hijzelf, de ijdelheid bezat hoofd van een nieuwe richting te willen worden:

> Ego puto, nec Cartesium voluisse *πατέρα αἱρέσεως* fieri. Certè quod me attinet, etiamsi in multis cogerer loqui aliter ac priores, mallem tamen videri cum prioribus facere in praecipuis & ad illorum inventa adjicere mea, quam *κενοδοξιαν* novae methodi in Theologiae & sic Sectae auctor & caput haberi.

d. Heidanus keurde goed, dat Cocceius enkel theoloog was

Heidanus was van oordeel, dat de theologie en de filosofie elk op eigen grond moesten timmeren; daarom konden de theologie van Cocceius en de filosofie van Descartes geen nauw verband met elkaar houden. Dwaas was het te menen, schrijft Heidanus in 1676, dat:

> niemant voor een goet Coccejaan konde passeren, als die 't met de Cartesianen hiel: en geene Philosophie bequaem om die Theologie als Dienstmaecht te dienen, als de Cartesiaensche [1]).

Voor niets was Cocceius Heidanus meer dankbaar dan voor het verlof, zich enkel met de theologie te mogen bezig houden. Aan L. Tronchin te Genève schrijft Cocceius in 1669:

> Collega meus D. Heidanus valde probat Cartesii Philosophiam: sed patitur me ejus ignarum [2]),

---

[1]) Cf. Cramer *op. cit.* blz. 156.

[2]) *Operum Johannis Coccei* VI Amst. 1673 *Epistolae etc.* Ep. 181.

welke zinsnede wij bij Cramer verkeerd vertaald vinden:

> Mijn collega Heidanus staat geheel op de zijde van deze Philosophie (scil.: de cartesiaanse), maar het doet hem leed, dat ik er niets van weet [1]).

e. Cocceius over de cartesiaanse twijfel

In 1650 plaatste Cocceius in zijn *Considerationes de ultimis Mosis* een vrij platte glosse op de twijfelzucht,

> die sich nur nicht auf das erstrecke, was auf dem Tisch stehe und den Gaumen behage. Grundsätzlicher Zweifel mache ungläubig und gottlos und entferne von der Erkenntnis Gottes und seiner Wege [2]).

Natuurlijk vielen de aanhangers van Descartes hier over. In een brief van 19 Maart 1661 verdedigt Cocceius zich; bedoelde passus was tegen de sceptici, niet tegen Descartes gericht, wiens werken hij in 1650 nog niet gelezen had. Hij erkent nu, dat voor Descartes de twijfel een middel was om tot zekere en heldere kennis te komen, acht echter de formulering, die Descartes haar gaf, ongelukkig gekozen:

> Quum ultima Mosis scriberem, multa audiebam garrire de dubitatione. Putabam Scepticismum reduci. Et multi sic loquebantur. Non habebam tunc Cartesii libros; & illum quoque non nominavi. Eadem illa dubitatio nobis, dum hic fui, turbas dedit. Semper judicavi, Cartesium, dum Aristotelicè locutus est de dubitatione, infeliciter locutum esse. Incipiunt, ni fallor, etiam magistri videre.... Caeteroquin Cartesius non vult, de omnibus esse dubitandum, sed, quae distinctè & clarè cognoscimus, ea nobis affirmanda & tenenda judicat [3]).

Dit standpunt is Cocceius steeds, niet zonder koppigheid, blijven innemen. Als in 1669 een herdruk van de *Considerationes de ultimis Mosis* voorbereid wordt, verzoekt Burman Cocceius § 74 weg te laten of zo te wijzigen, dat duidelijk wordt, dat ze niet gericht is tegen de cartesianen. Cocceius schrijft terug, dat het zo ongelukkig is, dat de cartesianen zich bedienen van de term „dubitatio":

> Scriptura non commendat dubitationem, sed *σύνεσιν, νόησιν, προσοχήν, ζήτησιν* & imprimis studium *ἀγαθὴς συνείδησεως*. Ideoque non tam (quod bona tua venia dicam) propendeo ad tollendum eum paragraphum, quàm etiam, si nondum satisfeci, explicandum amplius [4]).

Wat Cocceius aan de bewuste paragraaf toevoegde, zal Burman niet voldaan hebben: het bleef in en uit praten.

f. Cocceius begeert geen hulp van cartesiaanse zijde

Dat Descartes, even als hijzelf, de scholastieke terminologie verwierp

---

[1]) Cramer *op. cit.* blz. 77.

[2]) Cf. Schrenk *op. cit.* S. 18. Tot mijn spijt heb ik slechts latere drukken van de *Considerationes de ultimis Mosis* onder ogen kunnen krijgen, niet de ed. pr. van 1650.

[3]) *Opera anecdota* Amst. 1706 Ep. 489.

[4]) *Idem* Ep. 441.

en dat Descartes langs wijsgerige weg soms tot conclusies kwam, die hijzelf uit de Schrift putte, zoals:

Deum, rerum intelligilium primum, notiorem esse natura [1]),

en de onstoffelijkheid van de geest, heeft Cocceius toegegeven [2]). Evenwel, Cocceius begeert geen cartesiaanse hulp. Als zijn schoonzoon, Willem Anslaar hem er op gewezen heeft, dat hun opvatting van Gods alomtegenwoordigheid overeenstemt met de cartesiaanse, schrijft Cocceius „Mi Fili Charissime" terug:

> Dicis, Colligent, te non improbasse sententiam Cartesii, quae tamen Theologis nostris displicuit. Ego Professor fui, antequam Cartesius nominaretur: & non putavi ad me pertinere, scire, quid is sentiat. & ut rem dicam, ipsius sententiam adhuc ignoro; aut, si scivi, oblitus sum. Ignoro etiam qui Theologi sententiam ejus rejecerint; neque id inquiro [3]).

Is het verwonderlijk, dat men verhaalt, dat de cartesiaan de Raey Cocceius bij een disputatie over de twijfel heeft toegesnauwd:

tu ignarus es omnis philosophiae? [4]).

g. De opvattingen van G. Schrenk over het bondgenootschap tussen cartesianen en coccejanen

Irriteerde Cocceius Johannes de Raey, in vrede en vriendschap heeft hij met vele andere cartesianen verkeerd, maar hij heeft niet kunnen keren, dat vele van zijn volgelingen met grote vrijmoedigheid hun theologische gevoelens geschraagd hebben met cartesiaanse stutten. En geheel tegen Cocceius' bedoeling in, werd de wijsbegeerte daarbij soms uit haar assepoestersrol van dienaresse der theologie te zijn verlost. Zo door Johannes Braun [5]). En het is de ironie van het lot geweest, dat juist deze meer zelfstandige voortzetters het coccejanisme tot een belangrijke theologische stroming hebben gemaakt. Maar hierover later meer. Citeren wij voorlopig slechts enkele markante zinsneden uit Schrenks beschouwing over het bondgenootschap tussen cartesianisme en coccejanisme:

> Die gleiche Kampfesfront förderte die Bundesgenossenschaft. Die neue biblisch gerichtete Theologie fühlte sich philosophisch entwurzelt. Der Coccejanismus hatte aber die Empfindung, dasz er nicht wohl, wenn er in den Strom des damaligen Geisteslebens einmünden wollte, ohne philosophische Begleitmacht bleiben konnte. Der Aristotelische Scholastizismus schien abgenutzt...Es bot sich diese neue Denkrichtung an. So kam trotz der Abneigung des theologischen Urhebers die Synthese zustande. Beim Gottesbeweis und bei der natürlichen Theologie konnte sich der Cartesianismus ein Terrain

---

[1]) *Operum Johannis Coccei* T. VI Amst. 1673 *Summa theologiae ex Scripturis repetita* Cap. VIII § 32.

[2]) Cf. Schrenk *op. cit.* S. 19.

[3]) *Operum Johannis Coccei* T. VI Amst. 1673 *Epistolae etc.* Ep. 170.

[4]) Cf. Cramer *op. cit.* blz. 76.

[5]) Cf. beneden blz. 490.

sichern, ohne das man den Offenbarungsbegriff preiszugeben brauchte. So hat es z.B. ein Heidanus gehalten, bei dem die Mysterien durch die Philosophie nicht angetastet werden. Im genuinen Coccejanismus lag keine stärkere, innere Beziehung zu jener neuen Macht vor [1]).

11. Pamflettenstrijd tussen Irenaeus Philalethius (Heidanus) en Suetonius Tranquillus (Voetius)

a. De Nader openinge van eenige stucken in de cartesiaanse philosophie raeckende de H. Theologie

Abraham Heidanus, zeiden wij, werd de hoofdman van het cartesianisme te Leiden. In hem vond Voetius een geducht tegenspeler. Het moet Heidanus geweest zijn, die in 1656 onder de schuilnaam Irenaeus Philalethius antwoordde op twee pamfletten van Voetius, geschreven onder het pseudoniem Suetonius Tranquillus: *Staat des geschils over de cartesiaansche philosophie* [2]) en *Nader openinge van eenige stucken in de cartesiaensche philosophie raeckende de H. Theologie* [3]). In de *Nader openinge* vindt men niet de allereerste, maar wel een overzichtelijke, opsomming van punten uit de cartesiaanse leer, die de rechtzinnigen het meest hinderden. Onder de titel *Van Godt* keurt Suetonius Tranquillus het af, dat Descartes niet „uyt het vervolgh der oorsaecken d'een op d'ander", maar wel uit het feit:

> Dat in den mensch ghevonden wert een Idea Entis infiniti, dat is, een Beeldt van een oneyndich Wesen,

het bestaan van God kon besluiten. Voor:

> Dat het wesen Godts bestaet in denckinge,

wordt verwezen naar Lambert van Velthuysens *Tweede bewijs* [4]); voor:

> Dat Godt alom-tegenwoordich is ten aensien van sijn macht, maer niet so ten aensien van sijn wesen,

naar een brief van Descartes aan Henricus More [5]). Onder de titel *Van de Scheppinge* wordt Descartes verweten, dat voor hem de stelling:

> Uyt niet wort niet,

absolute geldigheid bezit. In het volgend hoofdstuk *Van de eynden des Werelts* wordt een plaats uit de *Principia philosophiae* en een uit de reeds eerder geciteerde brief aan Morus aangehaald [6]) om te tonen, dat Descartes meende:

> Dat de Werelt geen eynden noch palen en heeft van hare grootheyt, ofte uytstreckinge, en dat het daerom onmogelijck is, datter meer als een Werelt soude zijn.

---

[1]) Schrenk *op. cit.* S. 21.

[2]) K. 7801, T. 4511, U.B.U.

[3]) K. 7802, T. 4512, U.B.U.

[4]) *Bewijs, dat noch de leere van der sonne stilstant ..enz.* K. 7794 blz. 49.

[5]) Cf. Descartes *Brieven* Amst. 1692 I blz. 170.

[6]) *Idem* l.c. en *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 57 (II 21, 22).

In *Van d'Aerde* wordt vermeld, dat de cartesianen van mening zijn, dat de aarde „wel eer een luchtige sterre", maar nu „met vlecken overdeckt":

> haer dagelijckse drayinge, als oock haer Jaerlijcksche loop heeft rondom de Sonne.

Onder het hoofd *Van de ziele* wordt afgekeurd:

> Dat het wesen der ziele in den mensch bestaet in cogitatio, dat is, dencken.

Voor:

> Dat de Beesten geen ghevoelende ziel en hebben, maer dat alle haer bewegingen zijn motus automatici, even als van een uyrwerck,

een veelomstreden punt uit de cartesiaanse leer, wordt verwezen naar Descartes' werken en naar de *Cogitationes, quibus Dei existentia, item animae spiritalitas et possibilis cum corpore unio demonstrantur etc.* van Descartes' vriend Cornelis van Hoghelande [1]).

Kernpunten van Descartes' filosofie worden aangeroerd in de hoofdstukken *Van de twijffelingen* en *Van de vrije wille:*

> Datmen om tot vaste kennisse eenmael te gheraecken, beginnen moet van alles in twijfel te trecken, oock de aldersekerste dingen, ende selfs, of er een Godt is: of twee en drij vijf zijn, en wat sulcx meer is.
>
> Dat de vrije wille in den mensch so wijt ende volmaect is, alsse kan bedacht werden.

Onder de titel *Van de begeerlickheyt* vindt men voorts in de *Nader openinge:*

> Dat de begeerlijckheyt des vleesches, die ons gheboden wordt te cruycigen, ende de bewegingen, die den mensch tot dronckenschap, geylheyt, toorn, en diergelijcke de fauten verlocken, motus automatici, uyrwercks-bewegingen zijn,

waarvoor naar geschriften van van Hoghelande verwezen wordt.

Uit de werken van Wittich, van Velthuysen en de groningse hoogleraar Tobias Andreae putte Suetonius Tranquillus de stellingen in het laatste hoofdstuk *Van de H. Schriftuyr* gesignaleerd:

> Dat de H. Schriftuyr niet altijt en over al en leert, ofte van de saecken na de waerheyt en spreeckt: maer veel secht en spreeckt na de dwalende opinie van 't gemene volck.
>
> Dat de reden, of het ghevoelen des menschen, behoort als een gront-regel in de uytleggínge der H. Schrifture aengemerckt ende gevolght te worden.

b. De Bedenkingen op den staet des geschils enz.

De *Bedenkingen op den staet des geschils, over de cartesiaensche philosophie en op de nader openinghe over eenige stucken de theologie raeckende door*

---

[1]) Men zie voor Cornelis van Hoghelande en zijn *Cogitationes* beneden § 104.

Irenaeus Philalethius [1]) werden door Knuttel op naam van Joh. de Raey gesteld, maar Jacobus Koelman heeft in zijn *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* [2]) te kennen gegeven, dat „het Hooft der Cartesiaanen tot Leyden" en „den ouden Anticartesiaansche Theologant van Utrecht" zich verscholen achter de namen Irenaeus Philaletius en Suetonius Tranquillus en daarmede bedoelt Koelman de beide professoren Heidanus en Voetius [3]). Irenaeus Philaletius vindt, dat Suetonius Tranquillus verscheidene malen Descartes' mening verkeerd weergaf of interpreteerde; dat volgens Descartes de beesten wèl leven en gevoel, maar geen bevatting hadden [4]); dat de kwestie van „der sonnestilstand en des aardrijks omdraaing" de cartesiaanse filosofie niet eigen was [5]); dat zo Suetonius al van Hoghelande's mening over de begeerte en zonde juist begrepen had, wat hij betwijfelde, die opvatting allerminst cartesiaans was [6]); dat men in het stuk van de vrije wil van Descartes tegen wil en dank een Pelagiaen wilde maken:

> daar nochtans niemant beter, en meer ten faveur van de leere der Gereformeerde Kerck, van den Vrijen Wil geschreven heeft [7]);

dat Descartes' theorie omtrent de schepping der wereld en der aarde slechts als werkhypothese was gegeven en dus niet tegen het Schriftverhaal streed [8]); dat de cartesiaanse twijfel niet godslasterlijk

---

[1]) K. 7803, T. 4513, U.B.U.

[2]) Amst. 1692, aanwezig U.B.U. E. oct. 924.

[3]) *Op. cit.* blz. 192, 539. Wel schijnt Voetius bij het opstellen van de *Staat des geschils* door vrienden geholpen te zijn; in *De overtuigde quaetwilligheidt van Suetonius Tranquillus* blz. 8 wordt geïnsinueerd:

> Dit kan ik hem (scil.: S. Tranquillus) verseekeren dat over de Bedenkingen geen acht Theologanten zijn besigh geweest, als een van Suetonius Vrienden van den Staat des Geschils bekent heeft.

[4]) *Bedenkingen op den staet des geschils* blz. 85.

[5]) *Idem* blz. 86. Voetius verdedigde zich later (*Den overtuighden cartesiaen* blz. 28) door te zeggen, dat hij nooit had willen beweren, dat de theorie, dat de aarde om de zon zou draaien een cartesiaanse vinding was, maar dat de cartesiaanse filosofie „ten grooten deele op desen rietstock" steunde. Ten tijde van deze pamflettenstrijd trachtte de utrechtenaar Lambertus van Velthuysen in verscheidene vlugschriften te bewijzen „dat noch de leere van der sonne stilstant, en des aertrijx beweginghi, noch de gronden van den philosophie van Renatus Des Cartes strijdig sijn met Godts woort".

[6]) *Idem* blz. 91.

[7]) *Idem* blz. 90.

[8]) Op welke wijze Descartes zich voorstelde een conflict tussen geloof en wetenschap te kunnen vermijden, blijkt ten duidelijkste uit wat hij schrijft in het 45ste lid van deel III van de *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 112:

> 't Is' er zo verre af dat men alle dingen, die ik schrijven zal, geloof, dat ik, in tegendeel, hier enigen meen voor te stellen, die ik volkomentlijk acht valsch te wezen. Want ik twijffel niet hier aan, dat de werrelt in't begin met zo grote volmaaktheit, als hij heeft, geschapen is, ja zo, dat de Zon, d'Aarde, de Maan, en de Starren van toen af hebben geweest, en dat d'aarde niet alleenlijk de

was [1]) enz. Voetius antwoordde met een pamflet *Den overtuyghden cartesiaen, ofte clare aenwijsinge uyt de bedenckingen van Irenaeus Philalethius, dat de stellingen en allegatien in de nader openinge tot laste der cartesianen, in saecken de theologie raeckende, nae waerheyt en ter goeder trouwe zijn by een gebracht door Suetonius Tranquillus* [2]), waarop, aldoor nog in hetzelfde jaar 1656, een pamflet *De overtuigde quaetwilligheidt van Suetonius Tranquillus.... door Irenaeus Philalethius* [3]) volgde.

c. Een pamflet ten onrechte aan Heidanus toegeschreven

Het pseudoniem Irenaeus Philalethius was geliefd in het tijdperk der cartesiaanse twisten; in 1656 verschenen nog pamfletten op naam gesteld van Irenaeus Philalethius, de tweede van die naam en Irenaeus Philalethius de derde van die naam [4]) en zelfs in 1708 noemde de auteur van een *Kort en oprecht verhaal van den eersten oorsprong der broedertwisten; die nu veertig jaaren de nederlantsche kerken ontrust hebben* zich nog Ireneus Filalethes [5]). Ook in 1673 verscheen een pamflet, waarvan de schrijver zich Ireneus Philaletius noemde, het is getiteld: *Een heylige voorsienigheyt van verscheyde voorname godsgeleerden in het Koninckrijck van Engelant... mitsgaders, een antwoorde op de vrage: Wat dat de Coccejanerie is* [6]). In het tweede gedeelte van dit pamflet worden de aanhangers van Cocceius aangevallen en hun onder meer verweten, dat zij Descartes zeer hoog schatten; het is dus zonder meer duidelijk, dat de vraag betreffende de schrijver van dit pamflet „Moet hier misschien gedacht worden aan

zaden der planten in zich heeft gehad, maar dat de planten zelven een deel van d'aarde hebben bedekt, en dat Adam en Eva geen kinderen, maar volwasse menschen zijn geschapen. De Christelijke Godsdienst wil dat wij 't dus geloven, en de naturelijke reden overreed ons volkomentlijk in deze waarheit, om dat wij, Gods almachtigheit aanmerkende, behoren t' oordelen dat al 't geen, 't welk hij gemaakt heeft, van 't begin af alle de volmaaktheid heeft gehad, die 't behoort te hebben. Maar echter, gelijk wij veel beter zouden kennen hoedanig de natuur van Adam, en van de bomen in 't Paradijs geweest heeft, zo men onderzocht had hoe de kinderen allengs in huns moeders buik gevormt worden, en hoe de planten uit hun zaden voortkomen, dan of men alleenlijk aangemerkt had hoedanig zij geweest hebben, toen zij van God geschapen waren, zo zullen wij ook beter doen verstaan hoedanig in 't algemeen de natuur van alle dingen is, die in de werrelt zijn, zo wij enige beginselen konnen bedenken en uitvinden, die zeer enkel, en licht om te verstaan zijn, van de welken wij klarelijk betonen dat de Starren, èn d'Aarde, en eindelijk de gehele zichtbare werrelt, als van enige zaden, voortgebracht konnen wezen, hoewel wij weten dat de werrelt niet in dezer voegen voortgebracht is; wij zullen, zeg ik, dit alles beter doen verstaan, dan of wij hem alleenlijk beschreven gelijk hij is, of gelijk wij geloven dat hij geschapen heeft geweest.

Cf. Dr E. J. Dijksterhuis *De mechanisering van het wereldbeeld* Amst. 1950 IV § 219.

[1]) *Bedenkingen op den staet des geschils* blz. 87–89.
[2]) K. 7804, T. 4514, U.B.U.
[3]) K. 7805, T. 4515, U.B.U.
[4]) K. 7807, 7808, U.B.U.
[5]) Cf. *Boekzaal der geleerde wereld* 1708 I blz. 433.
[6]) K. 11018, U.B.U.

Abraham Heidanus?" gesteld in het *Biogr. wdb. van protestansche godgeleerden in Nederland* [1]), ontkennend beantwoord moet worden [2]).

12. Philalethius Elieser (Willem Anslaar) komt de coccejanen te hulp

Zich bedienende van het pseudoniem Philalethius Elieser sprong de schoonzoon van Cocceius, de predikant Willem Anslaar [3]), de belaagde coccejanen te hulp met een lijvig blauwboekje: *Ontdeckinge van de quade trouw en 't onverstand van Irenaeus Philalethius, in sijn bittere antwoord, op de vrage wat is cocceanerye?* [4]).

13. Verscheidene pamfletten tegen de coccejanen — cartesianen

Anslaars geschrift werd op zijn beurt, met nog andere pamfletten, onder handen genomen in het anonieme pamflet *Een sonderlingh discours, van de swevende kerckelijcke verschillen, ende ontdeckinge van de quade trouwe en onverstandt van Irenaeus Philaletius, in sijn bittere antwoorde op de vrage Wat is coccejaneye? door Philaletius Eliëser* [5]). De samenspraak in dit discours tussen Philopatris, Thimotheus en Mysteriognostes wordt gehouden op een hofstede van Mysteriognostes ergens in Zeeland. In het biezonder interesseert de heren een „voordeftige Missive van de E. Classis van der Goes" en de voor- en tegenschriften die deze missive — bedoeld wordt een brief 5 September 1673 door de classis van Zuid-Beveland aan de classis van Walcheren gezonden om te waarschuwen tegen gevaarlijke filosofische en theologische stellingen, die prof. Wittich te Leiden durfde onderwijzen — uitlokte [6]). Als in *Een sonderling discours* Philopatris en Thimoteus elkaar op een schone lenteavond ontmoeten, is de laatste ontdaan over een blauwboekje van een zich noemende Timotheus Verinus tegen de *Missive* verschenen [7]). Philopatris troost zijn vriend met het bericht, dat dominee Barentzonius de *Missive* tegen Timotheus Verinus verdedigd heeft [8]). Philopatris heeft de *Ontdeckinge van de quade trouw* van Philalethius Eliëser bij zich en is daarover zeer bekommerd, maar als Mysteriognostes ten tonele verschijnt, brengt die een tractaatje *Bericht*

[1]) I blz. 187 n. 1.

[2]) Evenals bij de *Bedenkingen op den staet des geschils* veronderstelt Knuttel ook bij dit pamflet, dat Joh. de Raey Ireneus Philaletius zou zijn, maar evenmin als van Heidanus kan men van de Raey een aanval op de coccejanen verwachten.

[3]) Zie voor hem *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 43–44 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[4]) K. 11236, U.B.A. J. o. 4, U.B.U. Alvorens tot de bestrijding ervan over te gaan, herdrukte Anslaar het *Antwoorde op de Vrage: Wat dat de Coccejanerie is.*

[5]) K. 11237, T. 7224, U.B.U., U.B.A.

[6]) Cf. Cramer *op. cit.* blz. 124–128. Blijkens K. 11234 werd de *Missive* te Middelburg bij Benedictus Smit gedrukt.

[7]) K. 11234, W. 5337.

[8]) K. 11235, W. 5338. U.B.U. N. Barentzonius was predikant te Goes.

rakende de cocceaensche en cartesiaensche nieuwigheden in de theologie, waerin die eygentlijck bestaen en watse voor een quaedt gevolgh hebben [1]) mee en weldra zetten zich de drie vrienden op Mysteriognostes' hofstede ter neder en ontdekken, de pamfletten nauwkeurig vergelijkend, de cartesiaanse en coccejaanse gruwelen, want cartesianen en coccejanen, dat is tenslotte één pot nat:

> Invoegen dese Luysen, al genomen sij in eenige stellingen van malkanderen mochten verschillen, soo blijven sij evenwel als de Vossen van Simson gebonden, tot schade van den Acker des Heeren, welck is sijn Kerck [2]).

Naar aanleiding van het *Bericht* verschenen een *Voor-looper*, een *Tegenbericht*, een *Naerder-bericht*, een *Antwoort op het nader beright*, en een *Naeloper op het nader beright* [3]). Ook een pamflet *De draad van Ariadne* [4]), oorspronkelijk in het Latijn geschreven door de leidse hoogleraar Antonius Hulsius [5]), waarin aangewezen wordt, dat „de hedendaaghse nieuwigheden strijden tegens de nederlantsche belijdenisse des geloofs", sluit zich bij deze berichten aan. Evenals in het *Bericht* vindt men hele celen van stellingen de coccejanen en cartesianen ten laste gelegd in *De oude rechtsinnige waerheyt verdonckert, en bedeckt door Des Cartes, Coccejus, Wittich, Burman, Wolzogen, Perizon, Groenewegen, Allinga, etc. En nu weder opgeheldert en ontdeckt* [6]) van de hand van de voetiaanse predikant Leonard van Rijssen. Dit is een pamflet van 1674; in 1676 betitelde van Rijssen een ander *Doot-stuypen der cartesianen en coccejanen* [7]), terwijl een medicus Coenradus Sarcerius een *Begravenis der cartesiaense en cocceaense nieuwigheden* [8]) schreef; van de kant der tegenpartij verscheen toen van de hand van de zeer strijdvaardige predikant Petrus Allinga [9]): *Uitvaard van Dr. Leonardus Rijssenius, verstikt in sijn ingebeelde Dood-stuipen der Cartesianen en Coccejanen* [10]). Het was echter in 1676 nog veel te vroeg om de strijdbijl in het gevecht tegen de cartesiaan-coccejaan te begraven; een *Toet-steen der waarheid en der dwalingen ofte klaere en beknopte verhandelinge van de coccejaansche en cartesiaansche verschillen* van Henricus

---

[1]) U.B.A. 413 G. 19 1) (2de druk), cf. Cramer *op. cit.* blz. 130.

[2]) *Een sonderlingh discours* blz. 57.

[3]) *Voor-looper, Tegenbericht* (cf. Cramer *op. cit.* blz. 131); *Naerder bericht* U.B.A. 413 G. 19 2); *Antwoort op het nader bericht* U.B.A. 471 F. 21 2); *Naeloper op het nader berigt* U.B.A. 471 F. 21 1). Cf. nog W. 5346, 5347.

[4]) U.B.A. 471 F. 21 5).

[5]) Voor A Hulsius zie: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 888–889.

[6]) K. 11239, T 7225, U.B.U.

[7]) K. 11445, W. 5558, B. 1361, U.B.U.

[8]) K. 11433, U.B.A.J.U. 6.

[9]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 37–38 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[10]) K. 11448. Blijkens de *Catologus der bibliotheek van Constantijn Huygens verkocht op de groote zaal van het hof te 's Gravenhage* 1688 opnieuw uitgegeven 's Grav. 1903 blz. 29 nr. 96, 97 kwamen pamfletten over cartesianen en coccejanen van 1676 voor in Huygens' bibliotheek.

Brink [1]), in 1685 te Amsterdam uitgegeven, werd in 1691 te Utrecht op nieuw ter perse gelegd [2]). Nog in 1715 spookten de geesten van Cartesius en Coccejus; toen verscheen te Leiden een berijmd *De geesten van Coccejus en Cartesius in redenkaveling met Jocoserius, of een bespiegeling der vlekken die zich in den spiegel en zijn lijst van eenen Theophilus Zelotes zeer lelijk vertoonen, door Sanus Origenes, voorstander der Kocceaansche of bijbelsche waarheden* [3]).

14. Een aanval op cartesianen, coccejanen en voetianen gezamenlijk (1691)

Slechts zelden gebeurde het, dat een aanval op de cartesianen niet van orthodoxe zijde kwam, maar uit de hoek, waar men evenmin gediend was van „voetiaensche talmerijen" als van „de verborgentheden der Coccejanen"; in 1691 was dit echter het geval, toen de satirische roman *Het leven van Philopater* verscheen, een hoogst merkwaardig en amusant geschrift, waarop wij nog nader zullen terugkomen [4]).

15. Een cartesiaan-coccejaan: Petrus Allinga en diens aanvallen op H. Wits' Bijzondere staaltjes van wonderlijke en vremt luidende nieuwigheden

a. De tien staaltjes

Een goed voorbeeld van de, in de zeventiende eeuw onder de theologen zo veelvuldig voorkomende, cartesiaan-coccejaan verstrekt Petrus Allinga, die wij reeds als tegenstander van Ds van Rijssen noemden. Hij had een leeuwenaandeel in het protest tegen een opsomming van *Bijzondere staaltjes van wonderlijke en vremt luidende nieuwigheden* in caput XXI van de *Twist des Heeren met sijn wijngaert* van Ds Hermannus Wits [5]), in 1669 voor het eerst verschenen en nadien herhaaldelijk herdrukt [6]). De specimina van de in Wits' oogen verderfelijke stellingen luidden:

1. Datmen, om tot ware wijsheyt te komen aen alles mach en moet twijffelen, oock offer een God is.
2. Dat God wel soud konnen bedriegen indien hij wilde.
3. Dat Gods Overaltegenwoordigheyt is sijn Alderkrachtigste wille, alle dingen onderhoudende en bestierende. En dat de weerelt geen palen van haer uytstreckinge heeft.
4. Dat de zielen van de Beesten alsoo bequaem tot de onsterffelijckheyt zijn als de zielen van de Menschen.

---

[1]) Men zie voor hem *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 203–204 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[2]) De uitgave van 1685 is aanwezig K.B. 1001 F. 19.

[3]) Auctie-catalogus J. L. Beyers Sept. '43 nr. 240. Cf. K. 16298, 16299, 16300.

[4]) Beneden blz. 296, 518. Bij een eventuele bestudering van het nederlands spinozisme zullen we deze sleutelroman met het *Vervolg van 't leven van Philopater* 1697, moeten ontleden.

[5]) Zie voor hem beneden § 332.

[6]) De tweede druk Leeuwarden 1671 is aanwezig St. B. Leeuw. A. 62; de zevende druk Utrecht 1748 K.B. 1001 F. 33.

5. Dat de Schriftuyre in natuurlijcke dingen spreeckt na de dwalende meeninge van het slechte volck, enz.
6. Dat de Schriftuyre na de menschelijcke Reden, die haar niet alleen een dienaresse, maer oock een Leydsman is, moet verklaert worden.
7. Dat God eygentlijck geen Uytlegger is van de Schrifture, noch de Schrifture van haer selve.
8. Dat de 10 Geboden niet anders in sich behelsen als het verbondt der Genade.
9. Dat een Christen mensche de deughden niet betrachten moet, om dat God het geboden heeft: maer om dat de verlichte reden die oordeelt met de billijckheyt over een te komen.
10. Dat het gebodt van de Sabbat niet Moreel maer Cerimonieel is, ja onmogelijck dat het Moreel soud zijn enz.

b. De stellingen over de cartesiaanse twijfel

De beide eerste stellingen slaan op de bekende cartesiaanse twijfel. Naar men weet, wenst Cartesius, dat men over alle zaken zijn oordeel opschort, totdat men een vast uitgangspunt gevonden heeft, van waaruit andere waarheden stap voor stap en stuk voor stuk door duidelijke en eenvoudige betogingen kunnen worden afgeleid. Men moet er aan twijfelen, dat men een mens is, een lichaam heeft, hitte en koude kan gevoelen enz., ja zelfs aan het bestaan van God moet men twijfelen en de veronderstelling bij zich laten opkomen, dat er geen „zeer goede God, de bron der waarheit" zou bestaan:

> maar enig [k]quade geleigeest, ten hoogsten machtig en listig, die alle zijn naarstigheit hier in gestelt heeft, dat hij mij bedriegen zou [1]).

Als Descartes dan, als een zeventiende-eeuwse Archimedes op zoek naar een onwankelbaar houvast, dit gevonden meent te hebben in de uitspraak „Cogito, ergo sum", kan hij ook bewijzen, dat God wezenlijk is en geen bedriegelijke geest.

c. De stelling over Gods alomtegenwoordigheid

Voor:

> Dat Gods Overaltegenwoordigheyt is sijn Alderkrachtigste wille, alle dingen onderhoudende en bestierende,

verwijst Wits naar een theologisch dispuut [2]) en in een latere verdediging naar Descartes' brief aan H. Morus, waarop in de *Nader openinge* ook reeds opmerkzaam gemaakt werd [3]). Op:

> Maar ik acht dat God, ten opsicht van zijn [t]vermogen, overal wezentlijk is, doch dat hij, ten opsicht van zijn [u]wezentheit, geheellijk geen [w]betrekking tot plaats heeft,

---

[1]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 5; k Genium malignum.

[2]) *Twist des Heeren met sijn wijngaert*[2] blz. 271.

[3]) H. Wits *Het aenstootelijcke nieuw in waerheyt en liefde ontdeckt* Amst. 1673 blz. 39; cf. boven blz. 35.

liet Descartes in bedoelde brief aan Henry More onmiddellijk volgen:

> Maar dewijl in God het vermogen, en de wezentheit niet onderscheiden worden, zo acht ik't beter te zijn dat men in zodanige dingen van [x]onse geest, of van d'Engelen, als [y]evenmatiger aan onse [z]bevatting, dan van God, [a]redeneert [1]).

Een kwestie als deze, die juist de theologen erg bezig hield, interesseert Descartes niet diepgaand. Als hij zich met kerkelijke leerstellingen bezighoudt, dan is het om aan te tonen, dat zij niet in strijd zijn met het door hem ontworpen systeem. Allinga zal in zijn verdedigingen tegen Witsius trachten uit te leggen, dat Descartes niet met sommige socinianen Gods wezenlijke alomtegenwoordigheid wilde ontkennen [2]), maar dat Descartes meende, dat God niet ruimtelijk bepaald kan worden [3]). In de rede, waarmede Chr. Wittich in 1671 te Leiden zijn ambt als hoogleeraar in de godgeleerdheid op zich nam, vindt men de door Wits gewraakte stelling onomwonden:

> Sed & hactenus Deum dicimus omnipraesentem ratione suae essentiae, quatenus actio divina prout active & in Deo spectatur nihil aliud est quam efficax & operosa divina voluntas, quae quoque est ipsissima Dei essentia [4]).

Wittich staat dan ook bekend als een volslagen cartesiaan [5]).

d. Het cartesiaanse onderscheid tussen infinitus en indefinitus

Descartes maakt onderscheid tussen „infinitus" en „indefinitus"; God moet „infinitus" genoemd worden, van de kosmos kunnen wij slechts zeggen, dat hij „indefinitus" is. Aan More schreef Descartes:

> Maar het strijd tegen mijn [m]bevatting dat ik enige [n]eindpaal aan de werrelt toeëigen; en ik heb geen andere maat der dingen, die ik bevestigen of ontkennen moet, als mijn eige [o]begrip. Ik zeg dieshalven dat de werrelt [p]onbepaalt is, om dat ik geen eindpalen daar in ken: maar ik zou hem niet [q]oneindig darren noemen, om dat ik begrijp dat God groter is dan de werrelt, niet ten opsicht van [r]uitgestrektheit, die ik, gelijk ik meermaals gesegt heb, niet eigen in God versta, maar ten opsicht van zijn [s]volmaaktheit [6]).

---

[1]) *Brieven* Amst. 1692 I blz. 170. t Potentia, u Essentia, w Relatio, x Mens, y Magis adaequati, z Perceptio, a Ratiocinari.

[2]) Voor de opvatting der socinianen over Gods alomtegenwoordigheid cf. *Het aenstootelijcke nieuw enz.* blz. 40 en Joannis Crellii *Beschrijvinghe van Godt en zijne eygenschappen... Ghetrouwelijck overgheset uyt Latijn* Rakou z.d. (Cf. Dr W. P. C. Knuttel *Verboden boeken in de republiek der Ver. Nederlanden* 's Grav. 1914 nr. 108). blz. 300 Capit. XXVII *Van de grootheyt, oneyndelijckheyt, en over-al-tegenwoordigheyt Godts.*

[3]) P. Allinga *Seker oudt in waerheyt bevestight en in liefde gesuyvert van de kladde van aenstootelijk nieuw* Amst. 1673 blz. 71–73.

[4]) *Idem* blz. 62.

[5]) Cf. beneden blz. 58.

[6]) *Brieven* Amst. 1692 I blz. 170. m Conceptus, n Terminus, o Perceptio, p Indefinitus. q Infinitus, r Extensio, s Perfectio.

Het is een kwestie, waarop wij nog zullen moeten terugkomen, dit slechts voorlopig om toe te lichten, hoe Wits er toe kwam in de tweede helft van zijn derde staaltje te schrijven: „En dat de weerelt geen palen van haar uytstreckinge heeft".

e. *Een bewijs uit het ongerijmde tegen het toekennen van een ziel aan de dieren*

„Dat de zielen van de beesten alsoo bequaem tot de onsterflijckheyt zijn als de zielen van de menschen" had Wits op een dispuut door Regnerus (van) Mansveld horen verdedigen. Het negende corollarium had geluid:

> Omne vivens est immortale. Unde sequitur vel bestias immortales esse vel viventes dici non posse, contra diserta Dei verba (Gen.: 1, 20, 21, 24) [1]).

Was Wits er werkelijk van overtuigd, dat in dit corollarium Mansvelds eigen mening werd weergegeven? vroeg Allinga. Het moest toch bekend zijn:

> dat de Philosophen dickwils losse en paradoxe stellingen voorstellen om betwistredent te worden, niet als of dat haer gevoelen was, maer of om haer leerlingen te oeffenen, of om bij die gelegentheyt dese of gene poincten breeder te ontvouwen, of om te ontdecken eenige swarigheden welcke sij oordeelen te steecken in de leere harer partijen [2]).

Evenals Allinga was Mansveld een cartesiaan in hart en nieren [3]) en de stelling „dat de zielen van de beesten alsoo bequaem tot de onsterflijckheyt zijn als de zielen van de menschen" moet ongetwijfeld begrepen worden als een soort strikvraag voor hen, die niets weten wilden van Descartes' vergelijking der dieren met kunstige fonteinen. Ze is niet anders dan een veelgebruikt middel om via een bewijs uit het ongerijmde (indien de dieren een ziel bezaten, zou deze onsterfelijk moeten zijn, wat absurd is) tot de erkenning te nopen, dat de dieren dan ook geen ziel bezitten [4]). Uit een ander dispuut van Mansveld citeert Wits het corollarium:

> Bruta non agunt, sed aguntur, non vivunt, non sentiunt [5]),

en deze toegift, in Wits' ogen al even verwerpelijk als de eerstgenoemde, zal beter Mansvelds eigen mening weerspiegelen. Mansveld drukte zich hier sterker uit dan Descartes, die slechts schreef:

---

[1]) *Twist des Heeren met sijn wijngaert*[2] blz. 276 n.a. In het pamflet *Het College der scavanten van Utrecht* van 1674 (K. 11241) wordt de verdediging van het corollarium „Animae bestiarum sunt aeque capaces immortalitatis, ac animae hominum" Prof. Johannes de Bruin in de schoenen geschoven.

[2]) *Sedige verdedigingh van de eer en leer der wijdt-beroemste professoren en voornaemste leeraren van Nederlandt. Tegen. . . D. Hermannus Witsius* Amst. 1672 blz. 60.

[3]) Men zie voor Mansveld beneden § 275.

[4]) Cf. beneden blz. 199.

[5]) *Twist des Heeren met sijn wijngaert* blz. 278.

Ik laet niet toe dat de macht van te groejen en te gevoelen in de beesten de [d]benaming van [e]ziel verdient, gelijk de [f]geest in de mensch verdient [1]).

Allinga meent, dat ook Mansvelds corollarium nog wel te verdedigen valt, mits men daarin „leven" niet in te algemene zin opvat — zijn er geen auteurs geweest, die ook van de stenen en metalen schreven, dat zij leefden? — maar als een „actueus inwendigh beginsel". Als zovele andere twiststukken, kwam ook het vraagstuk, of de dieren al of niet een ziel bezitten, eerst tot rust, toen men inzag, dat de vraagstelling te beperkt, dus onjuist was. De opwinding over de vraag of de zon rond de aarde of omgekeerd de aarde rond de zon draaide, is gezakt, niet alleen omdat het helio-centrische wereldbeeld voor de praktijk van de fysica en astronomie het verkieslijkst is gebleken, maar ook omdat men er toe gekomen is, er in te berusten geen vast punt te kennen ten opzichte waarvan de beweging der hemellichamen bepaald kan worden. Descartes wist wel, dat de vraag of de dieren een ziel bezitten, afhing van de definitie van „ziel", die men gebruikte, maar, daar hij alleen de mens bewustzijn wilde toekennen, wilde hij ook alleen bij hen van „ziel" spreken, om geen ongelijksoortige zaken gelijkelijk te benoemen [2]). Een derde vraagstuk, waarover tegenwoordig in rustiger toon gedebatteerd wordt dan in de zeventiende eeuw, is het zogenaamde causaliteitsvraagstuk. Ook voor het huidige denken is het vaak moeilijk, datgene wat men meent te weten omtrent gedetermineerde processen enerzijds, menselijke en goddelijke vrijheid anderzijds, met elkaar te rijmen, maar de moderne natuurkunde, wijsbegeerte en theologie drijven het conflict niet meer op de spits [3]).

f. De overige stellingen

Descartes' opvatting omtrent de vrije menselijke wil werd niet door Wits opgenomen onder de staaltjes van gevaarlijke nieuwigheden, wel vindt men er wat in de *Nader openinge* onder de titel *Van de H. Schriftuyr* als verderfelijk werd genoemd, in staaltje 5, 6 en 7 aangewezen. Met staaltje 8 keert Wits zich tegen een bepaald punt van de foederaal-theologie, waarvan hij overigens in vele opzichten een aanhanger was [4]); staaltje 10 wraakt Cocceius' opvatting van de zondagsrust. Uit welke koker Wits zijn negende staaltje haalde, weet Allinga niet, wel wil hij volgaarne staande houden, dat men God niet alleen als een oppermachtig, maar ook als een billijk gebieder gehoorzamen moet [5]).

---

[1]) *Brieven* Amst. 1692 I blz. 231. d Appellatio, e Anima, f. Mens (uitvoeriger geciteerd boven blz. 4). ; cf. Wits *Twist des Heeren met sijn wijngaert* blz. 277, Allinga *Sedige verdedigingh* blz. 63.

[2]) Cf. boven blz. 4.

[3]) Zoals b.v. tot uiting komt in de voordrachten over *Causaliteit en Wilsvrijheid* in 1936 te Groningen op de eerste interfacultaire leergang gehouden.

[4]) Cf. Sepp *op. cit.* II blz. 290–293.

[5]) *Sedige verdedigingh* blz. 141; *Seker oudt* Cap. X.

16. Samuel van Diest en Hubertus van der Meer partijgenoten van Wits

De stedelijke bibliotheek te Leeuwarden bezit een bandje, waarin niet minder dan acht strijdschriften over de *Bijsondere staeltjes van wonderlijcke en vremtluydende nieuwigheden* uit de *Twist des Heeren met sijn wijngaert*, vier pro en vier contra, gebundeld zijn. Drie van de aanvallen op Wits zijn van Allinga's hand [1]); van de *Cartesiaensche waerheyt tegen de valsche thien staeltjes Renatus Des Cartes en sijn navolgers tegenwoordigh opgedight* [2]) is de schrijver niet bekend. Tweemaal nam Wits zelf de pen ter hand om zich te verdedigen [3]), voorts kwamen hem Sam. van Diest [4]) en Hubertus van der Meer [5]) te hulp. De eerste, „Der theologie en Philosophie Doctor, en Professor", stelde „tot Verdedigingh van de waare, bevestighde Gereformeerde Leer der Oude Reghtsinnige Gods-geleerden van Nederland" een *Nodigh en grondigh ondersoek eniger nieuwigheden, onlanghs ontfonkt* [6]) in; uit een *Bijvoeghsel* van dit *Nodigh en grondigh ondersoek* blijkt dat Ds van der Meer de auteur is van een anoniem verschenen *Nodige naspraak* op een *Aenspraeck aen den Leser* voorin Allinga's *Sedige verdedigingh* [7]). In deze *Nodige naspraak* en in een *Missive*, toegevoegd aan van Diests *Nodigh en grondigh ondersoek*, verdedigt van der Meer de minderheid van de classis Enkhuizen, die geweigerd had Allinga's *Sedige verdedigingh* te approberen.

17. H. van der Meer als navolger van Descartes

In 1669 had Ds Hubertus van der Meer een *Boom der kennis, niet alleen bloeiende tot vermaak van leergierige verstanden, maar ook vruchtdragende tot voedsel van deughd-lievende herten . . . enz.* gecompileerd. Elders heb ik de zonderlinge wijze, waarop hierin stukken uit Boccalini's *Ragguagli di Parnaso* werden opgenomen, besproken [8]); nu moet ik even de aandacht

---

[1]) *Sedige verdedigingh enz.* St.B.Lw. A. 63 1); *Seker oudt enz.* St.B.Lw. A. 63 4); *Korte bedenckingen over de genaemde goede trouwe van D. Hermannus Witzius ende het genaemd grondigh ondersoek van D. Samuel van Diest* Enchuysen 1674 St.B.Lw. A. 63 7).

[2]) Enchuysen 1674 St.B.Lw. A. 63 8); U.B.A. 471 F. 21 3).

[3]) *Het aenstootelijcke nieuw enz.* St.B.Lw. A. 63 3); *Goede trouwe van Hermannus Witz verdedigt tegen de ongegronde schennis van D. Petrus Allinga enchusanus* Amst. 1673 St.B.Lw. A. 63 5), K. 11021.

[4]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 505; Sepp *op. cit.* II blz. 327–328.

[5]) Zie voor hem: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XII 1 blz. 457.

[6]) Amst. 1673 St.b.Lw. A. 63 6); U.B.A. 559 J. 26 1).

[7]) *Nodige naspraak op de aanspraak D. Petri Allinga aan den Leser, gesteld voor sijn boek, dat de naam heeft van Sedige verdedigingh enz.* Enkhuizen 1672 St.B.Lw. A. 63 2).

[8]) *Nicolaas Jarichides Wieringa* (diss. Gron.) Assen 1939 blz. 76–79. In de *Missive* aan van Diest komt een reminiscentie aan van der Meers lectuur van de *Ragguagli* voor; Allinga doet van der Meer:

gedenken aan't geene de aardige Boccalini verhaald van de brand binnen

vestigen op de *Natuurkundige oeffeningen*, waarmee deze *Boom der kennis* ook beladen werd. Van der Meer berichtte zijn lezers, dat hij voor de *Natuurkundige oeffeningen* onder meer putte uit de geschriften van Descartes. Waren dan toch enkele cartesiaanse nieuwigheden naar de smaak van van der Meer, die de naam van de cartesiaan Allinga omzette in „Al in gal" [1]) en die bevriend was met van Diest? Ziehier de vruchten, die van der Meer uit Descartes' opera las: de bron van de 32ste natuurkundige oeffening:

> Waar't van daan komt dat wij met geopende lippen een warme, en met geslooten lippen een koude aassem uitblasen,

is *R. Descartes van de verhevelingen* II 5:

> Waarom d'adem warmer is als men met een wijde mond blaast, dan als men hem bijna gesloten houd enz. [2]).

Met de *Natuurkundige oeffeningen* XL *Van de gematightheid des souts* en XLI *Op wat wijse 't sout het vleesch voor verrottingh bewaard* vergelijke men *Verhevelingen* III 2 en 3; naast de oeffeningen XXXVII *Waarom de kolen, die met asch bedekt zijn, langer kunnen bewaard worden, dan die in de vrije lught gestelt zijn* en XXXVIII *Waarom 't lijnwaat, in brandewijn nat gemaakt, niet verbrand* legge men *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte* IV 108 en 102. Het was zeker niet de quintessence, die van der Meer uit de cartesiaanse fysica haalde.

18. Schermutseling tussen Balthasar Bekker en van der Meer

Het voorlaatste couplet van een lofdicht dat van der Meer voor van Diests *Nodigh en grondigh ondersoek* schreef, luidende:

> Ghij leerd, hoe weinigh 't past als vaste spijs te roemen
> 't Geen daar een Christen Ziel voor schrikt,
> Dat d'aassem-toght der deught verstikt,
> En 't geen bei Staat en Kerk als schadelijk kon doemen,

bevat een zinspeling op Balthasar Bekkers *De vaste spijse der volmaakten* [3]), een uitleg op de heidelbergse catechismus bij wijze van vraag en antwoord opgesteld, die heel theologisch Friesland in rep en roer bracht [4]). Bekker

---

Parijs, tot welk sigh ook eenige geburen vertoonden, die andere voorbij liepen, om, soo men meende, de vlam te blusschen, maar als men de Brand-emmers nau besagh, soo wierd bevonden, datse met swevel, pek en olie in plaats van Water gevuld waren.

[1]) *Nodigh en Grondigh ondersoek* blz. 178.

[2]) *De verhevelingen* is de zeventiende-eeuwse puristische vertaling van *Les meteores*, cf. *L. Meyers woordenschat.*

[3]) Voor het eerst verschenen in 1670, cf. Dr A. van der Linde *Balthasar Bekker. Bibliografie* 's Grav. 1869 blz. 6.

[4]) Cf. het *Nodig beright, behelsende een verhaal van 't gene den auteur in Friesland over sijne schriften, en insonderheid het boek de vaste spijse wedervaren is* in *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker* Amst. 1693.

verstond de toespeling en antwoordde met een vers [1]) nog langer en zo mogelijk nog slechter berijmd dan dat van van der Meer. Deze, die niet kon velen:

> dat men mij die Dichtsnaar zou slaan, sonder dat sij weêr geluid zou geven

dichtte een *Antwoord op de veersen van den hoogh-geleerden Heere D. Balthasar Bekker, S.T.D. Predikant tot Franeker*, dat te vinden is in *De dood in de pot, bedektelijk opgedischt door de ongenoemde schrijver der genaemde cartesiaansche waarheid; en met een nieuwe sauce overgoten van D. Petrus Allinga, in sijn leste schrift, uitgegeven onder den naam van Korte bedenkingen &c. Ontdekt en aangewesen door Hubertus van der Meer, predikant tot Bovenkarspel; met een nareden aan den leser nopende 't aanstotelijk schrift van D. Alhardus de Raad* [2]). De titel wijst reeds uit, dat dit pamflet bij de acht twistschriften uit de leeuwarder bundel behoort; met „'t aanstotelijk schrift van D. Alhardus de Raad", dat van der Meer in een nareden aanvalt, wordt de *Apologia veritatis adversus Maresium* [3]) bedoeld, in 1673 te Amsterdam verschenen [4]).

19. De resolutie van de leidse curatoren van 1676 tegen de schadelijke nieuwigheden

Wanneer in 1676 de curatoren van de leidse universiteit en de burgemeesters van de stad Leiden [5]), wakende voor de rechtzinnigheid der academie, een resolutie opstellen, waarin een twintigtal positiën worden opgenoemd, die onder geen beding aan de universiteit geleerd zouden mogen worden, staan de hoogleraren Spanheim [6]) en Hulsius, die curatoren voorlichten, verscheidene opsommingen van schadelijke nieuwigheden ten dienste, waaruit ze keus kunnen maken [7]). „Publice nogh privatim", zo besluit men, zou in de academie mogen worden gedoceerd:

---

[1]) In *De friesche godgeleerdheid* blz. (65)–(69) te vinden met *Een woord hier over aan den leser*, waarin de voorgeschiedenis verteld wordt. Bekker spreekt van de „schotspijkers" uit zijn *Vaste spijse*, die Witsius niet verteren kon. Cf. *Het aenstootelijck nieuw* fol. b 4 v.

[2]) Enkhuizen 1674, aanwezig U.B.L. 693 I. 28.

[3]) Cf. Sepp *op. cit.* II blz. 328–331. In 1674 verscheen te Rotterdam een nederlandse vertaling van de *Apologia* gemaakt door Everard van Someren en getiteld *De vijfde monarchie, ofte 't rijke der heyligen schriftmatig bewezen.*

[4]) Zie voor Allard de Raadt *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol 774–776; aan de aldaar opgegeven litteratuur kan nog worden toegevoegd: C. W. Roldanus *Coenraad van Beuningen staatsman en libertijn* 's Grav. 1931 blz. 181–185.

[5]) In het vervolg worden curatoren en burgemeesters bedoeld, waar slechts curatoren van de leidse universiteit genoemd worden.

[6]) F. Spanheim Jr., zie *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 955–956 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[7]) Zie voor deze resolutie Cramer *op. cit.* blz. 137–155; Dr P. C. Molhuysen *Bronnen tot de geschiedenis der leidsche universiteit* III 's Grav. 1918 blz. 317–318, 320.

de Methaphysica van Renatus Descartes off van die gene, die desselfs opinien souden mogen hebben geamplecteert.

Studenten, die zich niet aan de resolutie stoorden, zouden van de universiteit verwijderd worden; mochten professoren zich er niet aan houden, dan zouden die worden afgezet.

20. Het Extract uit deze resolutie

Het decreet werd te Leiden openlijk aangeplakt [1]) en weldra verscheen een *Extract uyt de resolutien van de curateuren over de universiteyt en burgemeesteren der stadt Leyden genomen tegen de schadelijcke nieuwigheden. Den 16 January 1676. Met aenwijsinge van d'autheuren, boecken, pagien ende eygene woorden, gesteldt in 't Latijn en in Duytsch vertaelt; in ende bij de welcke de verboden positien zijn te vinden* [2]). Hierin werd, behalve naar de werken van Descartes zelf, vooral verwezen naar leidse disputatiën en naar werken van Cocceius en Wittich. Bij de zestiende stelling:

Dat Godt sou konnen bedriegen, indien hij wilde,

werd opgemerkt, dat L. van Wolzogen deze expressie had durven gebruiken. Van Wolzogens *De Scripturarum interprete libri duo* [3]) was in veler oog slechts een quasi-bestrijding van L. Meyers *Philosophia S. Scripturae interpres* en lokte dan ook nog meer protest uit van orthodoxe zijde dan het aan Meyer toegeschreven werk, dat de stof leverde voor de laatste verboden positie:

Dat de Philosophie is een Uytleghster van het woort Gods.

21. Consideratien over deze resolutie van Abraham Heidanus

a. Heidanus' inleiding

Als antwoord op het *Extract enz.* verscheen *Abrahami Heidani consideratien over eenige saecken onlanghs voorgevallen in de universiteyt binnen Leyden* [4]). Er op zinspelend, dat in 1647 bij een conflict tussen Descartes en de curatoren der leidse universiteit, door de laatsten gelast werd, dat in disputen over de cartesiaanse leer gezwegen moest worden [5]), schrijft Heidanus:

---

[1]) Cf. *Abrahami Heidani consideratien* blz. 1:

Maer alsmen 's anderen daeghs dese Resolutie sagh door den druck gemeyn gemaekt, en aan de deure vande Academie, en door de gantsche Stadt, selfs aen de poorten der Stede, so ons bericht is, aengeplakt.

[2]) U.B.A. 471 F. 21 4), T. 7480; cf. K. 11434, T. 7492.

[3]) „Een cartesiaansche vrucht" noemt J. Koelman Wolzogens tractaat, cf. *Het vergift van de cartesiaansche philosophie* blz. 172, 388, 471–486, 491 en beneden blz. 00.

[4]) U.B.A. Pflt. J. U. 8, T. 7491; cf. K. 11434, 11435, T. 7492, W. 5556.

[5]) Cf. Gustave Cohen *Ecrivains français en Hollande* pag. 655–662 en beneden blz. 102.

> Hier sien wij dan D. des Cartes nu voor de tweedemaal in dese Academie de selve fortuyne loopen, die eertijts Aristoteles in de Universiteyt van Parijs tot verscheyde malen geloopen heeft.

De strijd tussen de aanhangers van Aristoteles en die van Petrus Ramus eertijds aan de Sorbonne gevoerd, moest, meent Heidanus, tot een leeringe strekken:

> van niet te voorbarigh voort te gaan met ons oordeel, en voornamelick in't condemneren van yemants persoon of leere niet te haesten [1]).

Heidanus ontveinsde zich niet, dat de resolutie van 1676 vooral genomen was om zijn collega Wittich in toom te kunnen houden; desalniettemin voelde hij zich gedrongen persoonlijk op de bres te springen:

> Want of 't al soo ware, dat hare Ed. Acht. soo seer op mij de ooge niet gehad en hebben, als wel op eenige mijner Collegen: soo ist nochtans dat ick bevinde, dat door 't drucken, en 't veelvoudigh naedrucken van dit Decreet...mijnen naem neffens mijn Collega over al is gespelt geworden, en ick als een voorname vriend van d'Heeren Coccejus en des Cartes, en voorstander van hare gevoelens over al te boeck stae [2]).
>
> En hoewel ick wel kan sien, dat het misschien meer op mijn Collega Wittichius, als op mij mochte aangesien en gemunt zijn: soo en heb ick van mijn gemoet niet konnen verkrijgen, hem in dese conjuncture te verlaten, sonder met hem het selfde peryckel te loopen, of hij met mij de selfde uytkomste te hebben. Gelijck die seyde, *Unum & commune periculum, una salus ambobus erit* [3]).

Bovendien, de herinnering aan het vriendschappelijk verkeer, dat hij èn met Descartes èn met Cocceius gehad had, belette hem thans lijdelijk toe te zien:

> Oock en wil nochte en kan ick niet ontkennen, jae achte 't mij tot eere, en is de memorie daar van bij mij noch in goeden reuck, vrientschap gehad en gecultiveert te hebben met twee sulke mannen, sulke twee lichten, elck in't sijne, van onse eeuw, soo uytstekende in wetenschap, geleertheyt en allerlei deuchden, soo aantreckelick in de conversatie en aangenaam in hare dagelicksche propoosten, soo communicatif, en bequaem om anderen mede te deylen dat sij wisten, dat ick bekennen moet, haers gelijcke niet vele, jae bij nae geene beademt te hebben. En daarom sal hare gedachtenisse bij mij altijt in segeninge zijn [4]).

Hierop volgt een zeer loffelijk getuigenis over Descartes „sijne ongeveinsde vrolijckheyt, sijne goetheyt in alles", dat ik wijder af zou schrijven, indien er niet reeds eerder de aandacht op gevestigd was [5]). Dat de stellingen, in de resolutie van 1676 vervat, reeds jarenlang heftig besproken waren, doet Heidanus verzuchten:

---

[1]) *Consideratien* blz. 27.
[2]) *Idem* blz. 29.
[3]) *Idem* blz. 33.
[4]) *Idem* blz. 30.
[5]) Cf. Cramer *op. cit.* blz. 107–108.

> Hier moet oock gelet worden op een verkeert konsgen, 't welck dese lieden in't extraheren van dese positien, gebruycken. 'T gene men met dese positien voorheeft en is niet nieuw, nu eerst versch gesmeet, maar een goeden tijt herwaarts tusschen den Predikanten pro & contra geventileert en bedisputeert. Daar en is niet door forme van extracten geproduceert en geobjicieert of't is dadelick beantwoort. Echter komen sij t' elckens weder met de selve Extracten en Objectien, even of daar noit yet gesegt ware geweest, en sij de eerste waren, die de selve voor den dach brochten [1]).

Als Heidanus zijn verdediging opstelt, is hij bijna tachtig; hij hoopt, dat men terwille van zijn „grijse hayren, lange en getrouwe diensten, volstandigheit in de ware leere" zal dulden, dat hij thans met vrijmoedigheid sprak.

b. Het Onderricht over die befaemde 20 positien

Een *Onderricht over die befaamde 20 positien, vertoonende, dat de meest derselver noyt, de andere weynige noyt met die woorden, ofte in dien sin, daerse mede opgegeven worden, in de Universiteyt tot Leyden sijn geleert; waerin oock de ontrouwe van een seker Boeckjen onlangs uytgekomen onder de naeme van Extract uyt de Resolutien van de Curateuren over de Universiteyt &c. met aenwijsinge van d'auteuren, boecken, pagiën ec. klaerlick wort ontdeckt* beslaat het tweede gedeelte van de *Consideratien*. Door beroepen te doen op de *Aenwijsinge van d'autheuren* uit het *Extract* kon in het *Onderricht over die befaemde 20 positien* menigmaal staande gehouden worden, dat een gewraakte stelling nooit of te nimmer aan de leidse academie gedoceerd was. Zo merkte men naar aanleiding van de zestiende positie „Dat God zou kunnen bedriegen, indien hij wilde": op:

> De sestiende stellinge raeckt de Heer Wohlzogen, die immers noyt op dese Academie geleert heeft. Die heeft geseidt, *dat Godt sou kunnen bedriegen, indien hij wilde*, maar hij heeft oock met eenen aessem daarbij geseidt, *dat hij niet en wil*. Hij heeft daar over sich soo verklaart, dat't Franse Synode volkomene satisfactie in sijn verklaringh heeft genomen...enz. [2]).

Zowel Heidanus als Cocceius hadden in 1669 het afwijzend advies, door de theologische faculteit te Leiden uitgebracht aan de Staten van Holland over de *Philosophia S. Scripturae interpres* [3]), ondertekend. Zich hierop beroepende alsmede op het feit, dat Wittichius:

> bij alle gelegentheit de selve sententie in sijn Collegien ende Lessen wederleyt (heeft), gelijck sulcks uit het getuigenisse van sijn discipulen tot allen tijde kan vernomen worden [4]),

kon men bij de twintigste positie „dat de philosophie is een uytlegster van de H. Schrift" zijn handen in onschuld wassen en vragen:

---

[1]) *Consideratien* blz. 15.
[2]) *Idem* blz. 112.
[3]) Cf. K 9796 en Cramer *op. cit.* blz. 90 n. 1.
[4]) *Consideratien* blz. 139.

Wat raackt dan dese stellinge de Universiteyt van Leiden? Maar heeft dese stellinge wel yemant soo yverich tegengesproken, en die soo heerlick wederleght, als de genaamde Cartesianen, die se te last wort geleidt, om dat den Autheur van dit Tractaet (scil.: *Philosophia S. Scripturae interpres*) een Cartesiaan praetendeert te sijn. Siet daar over Velthuisen en Wolzogen [1]).

22. Een kritische geest: Burchardus de Volder

a. Het aandeel van de Volder en Chr. Wittich in de Consideratien

Jacobus Koelman schreef in zijn *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt:*

> De professor Heidanus, 't Hooft der Cartesiaanen, heeft zich verstout, zijn *Consideratien* (hoewel niet zonder hulp van Cartesianen) te schrijven [2]).

Wat schuilt achter de parenthese „hoewel niet zonder hulp van Cartesianen" van dit citaat, wordt ons duidelijk, wanneer wij in het achttiende deeltje van Leclercs *Bibliothèque choisie* de *Eloge de feu Mr. De Volder professeur en philosophie & aux mathematiques, dans l'academie de Leide* opzoeken [3]). Deze uitvoerige en levendig geschreven *Eloge* is heel wat interessanter dan de officiële *Burcheri de Volder philosophiae & matheseos professoris laudatio ab Jacobo Gronovio peracta ex decreto rectoris magnifici & senatus academici* na de Volders overlijden uitgegeven door Hermannus Boerhaave met een, ook al niet bijster belangrijke, *Oratio de novis et antiquis* in 1699 door de Volder bij een plechtige promotie uitgesproken [4]). Leclerc zegt, dat hij de Volder maar enkele malen 's jaars ontmoette, maar dat hij desalniettemin de Volder misschien beter had leren kennen:

> que d'autres, qui l'ont vû plus fréquemment que moi; mais qui ne l'ont pas entretenu de choses, qui concernassent ses études & sa profession [5]).

Leclerc beschikte over het handschrift van een betoog 28 Juni 1674

---

[1]) *Consideratien* blz. 138. Met „siet daar over Velthuysen en Wolzogen" wordt gedoeld op de *Dissertatio de usu rationis in rebus theologicis & praesertim in interpretatione Sacrae Scripturae* van Lambert van Velthuisen en Wolzogens *De Scripturarum interprete libri duo.*

[2]) *Op. cit.* blz. 600.

[3]) Geheel op deze *Eloge* gebaseerd zijn de artikelen over de Volder in Louis Moréri *Le grand dictionaire historique* [18] Amsterdam etc. 1740 VIII V 168 b –169 b en in Paquot *Mémoires* I Louvain 1763 pag. 334–342. Zie voorts voor de Volder: Jacques George de Chauffepié *Nouveau dictionnaire historique et critique pour servir de supplement ou de continuation au dictionnaire historique et critique de Mr. Pierre Bayle* I Amst. etc. 1750 V pag. 589–592 en de aldaar opgegeven litteratuur; R. Andala *Examen ethicae Clar. Geulingii sive dissertationum philosophicarum... pentas* Franeq. 1716 pag. 15–20; G. C. B. Suringar *De leidse hoogleraren in de natuurkundige wetenschappen enz., Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 1865 blz. 292–295 en P. *Rep.*

[4]) Lugd. Bat. 1709. Aanwezig U.B.L. 1435 C 55, U.B.A. 286 C 4. 4).

[5]) *Bibliothèque choisie* XVIII 1709 pag. 347.

door de Volder tegen de raadpensionaris Fagel afgestoken, toen de Volder deze in gezelschap van Heidanus en Wittich opzocht:

> Comme en ce tems-là les Cocceïens & les Cartesiens s'étoient unis ensemble, non qu'il eût aucune liaison entre leurs sentimens particuliers; mais parce que les Voetiens s'opposoient également aux uns & aux autres; Mrs. Heidanus, Wittichius & de Volder, furent voir Mr. Fagel, Conseiller Pensionaire de la Province de Hollande, pour le desabuser des préventions, qu'on avoit voulu lui donner contre eux [1]).

Descartes, zo zeide de Volder tot de opvolger van Johan de Witt, had zich nimmer met politiek ingelaten:

> puis qu'il n'avoit écrit que de Physique & de Métaphysique [2])

en de cartesiaanse wijsbegeerte was geacht in landen met verschillende regeringsvorm:

> comme en France & en Angleterre, où la Societé Royale étoit établie sur les fondemens du Cartesianisme; & que cette Philosophie avoit même fleuri dans les Provinces Unies, ce qui étoit une marque que l'on pouvoit très-bien souffrir les Cartesiens sous toutes sortes de Gouvernemens, & qu'ils suivoient cette maxime, *boni cives esse praesertim Reipublicae statum tueri* etc. [3]).

Hetzelfde driemanschap, dat in 1674 bij Fagel een bezoek aflegde, werkte tesamen, toen de leidse curatoren de resolutie van 1676 hadden afgekondigd. Leclerc schrijft in de Volders *Eloge* over deze resolutie:

> Ceux que cette défense regardoit résolurent de donner un Ecrit au Public, pour se défendre contre des accusations, qui pouvaient leur nuire; car quoi qu'il n'y eût personne de nommé, on savait assez à qui la défense s'adressoit. Mrs. Wittichius & de Volder se partagerent l'examen des propositions, Le premier se chargea d'expliquer celles qui regardoient la Théologie, & le second les Philosophiques. Pour Mr. Heidanus, il convint de faire l'Avant-propos, & voulut bien que tout l'Ouvrage parut sous son nom [4]).

Er is geen enkele reden om Leclercs mededeling, dat de Volder en Wittich het *Onderricht over die befaemde 20 positien* voor hun rekening hebben genomen, niet betrouwbaar te achten.

b. Heidanus wordt als hoogleraar afgezet en sauveert zijn collega's Wittich en de Volder

Niet uit eerzucht, maar om zijn medewerkers te sauveren, heeft Heidanus zich aansprakelijk gesteld voor de *Consideratien* in zijn geheel. Deze moedige houding kostte hem zijn hoogleraarschap; 5 Mei 1676 werd de

---

[1]) *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 356. De stelling in 1889 door J. A. Cramer aan zijn proefschrift over *Abraham Heidanus en zijn cartesianisme* toegevoegd: „Het verband tusschen Coccejanisme en Cartesianisme is altijd een uiterlijk verband geweest" huldigt dus een opvatting, die Leclerc aanhing.

[2]) *Idem* XVIII pag. 357.

[3]) *Idem* XVIII pag. 357–358.

[4]) *Idem* XVIII pag. 370–371.

grijze Heidanus van zijn ambt gelicencieerd [1]). Leclerc schrijft hierover:

> L'ouvrage de ces trois Messieurs ayant paru, sous le nom de Mr. Heidanus, il (scil.: Heidanus) fut appellé devant les Curateurs; & l'ayant reconnu en leur présence pour sien, sans accuser ses Collegues d'y avoir eu part, il fut déposé de sa Profession en Théologie, & demeura seulement Ministre de Leide. Il sauva ainsi ses deux Collegues qui auroient été obligez de quitter l'Academie, sans cela. On ne peut pas manquer de louër sa générosité, en cette occasion; mais on assure que ce qui avoit le plus choqué, c'étoit l'Avant-propos, qui, comme je l'ai dit, étoit de sa façon [2]).

c. De Volder, van origine doopsgezind, ging over naar de waalse kerk

De juiste dag en het preciese uur van de Volders geboorte vindt men opgetekend in de *Laudatio* van Gronovius. Leclerc bericht ons, dat de ouders van de Volder doopsgezinden waren, die hun zoon Burcher medicijnen lieten studeren met de bedoeling:

> de l'employer en suite à prêcher dans quelques unes de leurs Assemblées, selon leur coûtume, car leurs Ministres exercent très-souvent la Médecine, en même tems [3]).

Burcher studeerde eerst in zijn geboortestad Amsterdam, waar volgens Leclerc de professoren Arnold Senguerd [4]) en Alexander de Bie hem niet ver op weg konden helpen in de wijsbegeerte en wiskunde, legde 18 October 1660 examen af te Utrecht [5]), studeerde vervolgens te Leiden onder Franciscus de le Boe Sylvius [6]) en promoveerde 3 Juli 1674 in de medicijnen op stellingen *De natura* „très-opposées aux idées Péripateticiennes" [7]). Als men in 1670 de Volder tot hoogleraar in de wijsbegeerte te Leiden wil beroepen, vinden curatoren het enigszins een bezwaar dat de Volder doopsgezind is:

> Mais comme il sut que les Curateurs de l'Université déliberoient là-dessus, il leur fit dire qu'il avoit dessein de se joindre à l'Eglise Wallonne Réformée de Leide; mais qu'au reste il ne prétendoit pas acheter par-là la Chaire de Professeur, où on l'avoit appellé, ni qu'on lui reprochât à l'avenir d'avoir rien fait contre sa conscience; qu'autrement il aimeroit mieux renoncer à cette vocation [8]).

Wij geloven gaarne, dat de overgang naar de Waalse Kerk de weinig

---

[1]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 324.

[2]) *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 373.

[3]) *Idem* pag. 348–349. Het meest illustere voorbeeld van een doopsgezind prediker, die een medische opleiding had genoten, is Galenus Abrahamsz. de Haan.

[4]) Cf. beneden § 265.

[5]) *Album promotorum* Traiecti ad Rhenum pag. 16. J. de Bruyn trad als promotor op.

[6]) Cf. beneden § 116.

[7]) Cf. *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 349. De Volders medisch proefschrift is aanwezig U.B.L. 236 B 78), ze werd opgedragen aan de le Boe Sylvius en aan Johannes Hudde (voor de protectie die de Volder van Hudde genoot, cf. *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 350–393).

[8]) *Idem* XVIII pag. 350.

dogmatische de Volder geen gewetenswroeging heeft bezorgd en dat hij zich daar misschien beter thuis heeft gevoeld dan bij de volgelingen van Menno, maar enigszins opportuun, althans meer ingegeven door wetenschapsdrift dan door geloofsovertuiging, zal die overgang toch wel geweest zijn. Leclerc oordeelde:

> D'autres ne le voudroient peutêtre pas faire, mais c'est à chacum à se conduire, par ses propres lumieres, & non par l'exemple d'autrui [1]).

d. De Volder als uitgever van Chr. Huygens' nagelaten werk

Als hoogleraar zocht en verkreeg de Volder toestemming om ook fysica te mogen doceren. In 1675 kreeg hij, nadat een reis naar Engeland de lust tot proefnemingen bij hem had aangewakkerd, zelfs een soort laboratorium voor experimentele natuurkunde [2]). In 1682 bovendien nog met het onderwijs in de wiskunde belast, hield hij een *Oratio de conjungendis philosophicis & mathematicis disciplinis* [3]). Hij en Christiaan Huygens behoorden tot de eerste nederlanders, die zich interesseerden voor Newtons *Philosophiae naturalis principia mathematica* [4]). Na het overlijden van Chr. Huygens gaf de Volder diens *Cosmotheooros* [5]) uit en tesamen met de franeker hoogleraar Bernhardus Fullenius gaf de Volder uit *Christiani Hugenii Zelemii, dum viveret, toparchae opuscula postuma* [6]).

e. De Volders kritiek op Descartes en Rohault

De Volder besprak en weerlegde verscheidene jaren op zijn colleges de *Censura philosophiae cartesianae* van de bisschop Pierre-Daniel Huet [7]). Toen echter in 1695 buiten hem om te Amsterdam zijn *Exercitationes academicae, quibus Ren. Cartesii philosophia defenditur adversus Petri Danielis Huetii episcopi suessionensis censuram philosophiae cartesianae* werden uitgegeven [8]), desavoueerde de Volder die uitgave [9]). In zijn

---

[1]) *Bibliothèque choisie* pag. 352.

[2]) Cf. Molhuysen *op. cit.* III blz. 301.

[3]) Lugd. Batav. 1682. Aanwezig U.B.A. 286 C. 4. 1).

[4]) Cf. *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 379.

[5]) Cf. beneden blz. 65.

[6]) Lugd. Batav. 1703. Aanwezig U.B.A. 316 D. 7.

[7]) In *Le grand dictionaire historique* [18] Amsterdam etc. 1740 van Louis Moréri worden pag. H. 219 van Huets *Censura philosophiae cartesianae* opgegeven de uitgaven: Paris 1689 & 1694 in -12° (cf. Exp. D. 777 en 781), Helmstad 1690 in quarto, Franequer 1690 in -12°. Het artikel geeft voorts van verscheidene andere werken van Huet in Nederland verschenen uitgaven, zowel in het Latijn, Frans als Nederlands, op. Cf. ook beneden blz. 521 n. 7. en Fr. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne* [3] I Paris 1868 chap. XXVIII. Zie voor Huets *Censura philosophiae cartesianae* en de reacties daarop ook: Geneviève Lewis *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme* Paris 1950 pag. 116–126.

[8]) Aanwezig U.B.L. 2313 H. 1 4), U.B.A. 283 E 28 4) en 2497 F. 29. 4) en B.N.P. (cf. Exp. D. 784).

[9]) *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 381–384. Ook de Volders *Disputiones philosophicae omnes contra Atheos* (U.B.A. 249 F. 29 3) en 283 E. 28 3) en U.B.L. 2313

laatste levensjaren stond de Volder niet alleen kritisch tegenover veel wat Descartes en de cartesiaanse fysicus Jacques Rohault [1]) hadden geleerd, maar hij was ook sceptisch gestemd wat betreft de vooruitgang van het menselijk denken. Het is weer Leclerc, die het ons bericht:

> Il n'étoit nullement entêté de la Philosophie, qu'il enseignoit; sur la fin de ses jours, & même quelques années auparavant, il avoit reconnu le foible du Cartesianisme; autant apparemment par sa propre méditation, que par le secours des habiles Anglois, qui ont établi d'autres principes. Je l'ai ouï se moquer, plus d'une fois, d'une bonne partie des Méditations de Descartes, quoi qu'il les eût expliquées pendant long-tems. S'il est permis d'ajoûter cette raison à celles, qu'il a rendues de l'envie qu'il avoit de vivre en repos [2]); je croirois qu'il ne vouloit pas composer un nouveau Système, qu'il étoit ennuyé d'expliquer ces Méditations, aussi bien que la Physique de Rohault, qu'il avoit expliquée dans les derniers tems; par ce qu'il voyoit combien peu il y avoit de choses assurées dans ces Livres. Il lui échappoit de tems en tems des plaintes, en s'entretenant avec ses amis, du peu de progrès que l'on avoit fait, dans la connoissance de la Verité, & de la petitesse de nos lumieres; dont on peut voir une partie dans l'exorde de sa Harangue de l'usage de la Raison, dans les Sciences [3]).

f. De Volders relaties met Joh. Bernoulli en met Leibniz

Ontdekte dus de Volders critische geest feilen en fouten in het cartesiaanse wereldbeeld, ook aan dat wat Leibniz hem voortoverde, wilde hij zich, zeer tot Leibniz' spijt, niet gewonnen geven. Als Leibniz' vriend, de Zwitser Johannes Bernoulli, die hoogleraar te Groningen is, naar

---

H. 1 2)) werden in 1685 te Middelburg buiten zijn toestemming door zijn leerlingen uitgegeven, cf. *Nouvelles de la République des lettres* 1685 pag. 216–218.

[1]) Zie voor de figuur en de werken van Rohault bovenal: Paul Mouy *Le développement de la philosophie cartésienne* 1646–1712 pag. 108–138; L. Cohen–Rosenfield *From Beast-Machine to Man-machine* diss. Columbia University New-York 1940 pag. 252–256. en H. Busson *La religion des classiques* 1660–1685 Paris 1948 pag. 83–84 en andere plaatsen volgens index. De eerste franse uitgave van het *Traité de physique* verscheen te Parijs in 1671. Reeds het volgend jaar verscheen te Amsterdam een nadruk „chez Jacques le Jeune 1672" (aanwezig U.B.A. 1100 D. 4, 5). Het *Traité* werd in het Latijn vertaald, zowel door Th. Bonet (Geneve 1674, aanwezig U.B.L. 634 G. 2) als door Antoine Legrand (1e ed. London 1700, ed. Amst. 1700 U.B.U.) als door Sam. Clarke. Deze laatste, een leerling van Newton, maakte er uitvoerige commentaren bij, die ook in ons land belangstelling vonden. Een tweede druk London 1702 is aanwezig in de U.B.U., een zesde druk *Rohaulti physica ex Is. Newtoni Philos. maximam partem hausta cum notis Sam. Clarke* vindt men aangekondigd op een *Catalogue de livres françois imprimés a Leide chez Jean Arn. Langerak* achter in de *Dissertation sur la perfection du monde corporel et intelligent* van W. G. Muys in 1750 uitgegeven te Leiden door Corneille de Pecker; zij is, blijkens Mouy *op. cit.* pag. 137 n. 6, aanwezig in de B.N.P.

[2]) Leclerc doelt hier op de Volders afscheidsrede *Oratio qua consentientibus Illustr. Acad. Curatoribus, Urbisque Leidensis Coss. sese laboribus academicis abdicavit habita a. d. XIX Octobris anni CIↃ IↃ CCV* (aanwezig U.B.A. 286 C 4. 3).

[3]) *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 398–399.

Leiden gaat, verzuimt deze niet een bezoek af te steken bij de Volder, die hem vriendelijk ontvangt. 5 Juli 1698 schrijft Bernoulli aan Leibniz:

> Cum nuper Leida transirem, Volderum conveni saepius, isque me semel ad prandium invitavit [1]),

en Bernoulli acht het heel wat waard, indien zij de eminente de Volder, die een grote schare van studenten trekt, voor hun denkbeelden zouden kunnen winnen:

> Sunt enim in Batavis nonnulli egregii Viri, qui hunc Tuum ingenii foetum fortiter foverent et defenderent, interque illos ipse Ds. Volderus, qui cum cartesiana principia tanquam insufficientia et plurimum falsa, ut ipse mihi fassus est, jam a longo tempore deseruerit, si Tua semel probe percepisset et imbibisset, dubium non est quin ea gnaviter propagaturus fuisset suisque discipulis, quorum semper insignem numerum habet, adeo esset inculcaturus, ut forte brevi dominium haberet supra Philosophiam Cartesianam et Aristotelicam, veteresque cum modernis quasi reconciliaret [2]).

Weldra dient Bernoulli als tussenpersoon bij een correspondentie tussen Leibniz en de Volder. Die briefwisseling is bestudeerd door L. J. Russel, die in April 1928 op een *Meeting of the Aristotelian Society at 74, Grosvenor Street, London* een voordracht hield over *The correspondence between Leibniz and de Volder*. De Volder verklaart niet in te zien hoe Leibniz met zijn monade-begrip de kloof, door Descartes tussen stof en geest gesteld, kan overbruggen:

> Thus Bernoulli tells Leibniz (16/26 August 1698) that De Volder objects that body cannot be made of infinite monads, for such monads must either be extended or not: if they are extended, they are no more true unities than the body they are meant to explain, while if they are not extended, then it is difficult to see how extension can arise from them [3]).

De Volder laat zich niet intimideren door Leibniz' nieuwe term „entelechia" of door het onderscheid, dat Leibniz maakt tussen „materia prima" en „materia secunda":

> Entelechy, materia prima, materia secunda: vis primitiva being modified by materia prima and producing complete substance or materia secunda which possesses vis derivativa and motion: while yet entelechy develops by itself independently of materia secunda and materia secunda develops independently of entelechy, and yet

---

[1]) *Leibnizens mathematische Schriften herausgegeben von C. I. Gerhardt* Zweite Abth. III Halle 1855 S. 505.

[2]) *Idem* S. 558–559. Met enigszins afwijkende bewoordingen en spelling ook in: *Virorum celeberr. Got. Gul. Leibnitii et Johan Bernoullii commercium philosophicum et mathematicum* I Lausannae & Genevae 1745 pag. 422 (beide uitgaven aanwezig U.B. Gr.). Dit citaat uit een brief van 8 December 1698.

[3]) *The correspondence between Leibniz and de Volder* pag. 161. Men vergelijke Dr J. Hunfeld *Leibniz en zijn monadenleer* Utrecht 1941 blz. 171, 175.

entelechy acts on materia secunda and is the source of the mass and the forces in it — how on earth can we get all this into one consistent picture? It is no wonder that De Volder confesses that he cannot make head or tail of it. „De principio activo, ipsa extensione priori, nihil quod addam habeo" he says to Leibniz „cum qui meus est stupor, nihil horum intelligam" [1]).

Russels gedegen en helder artikel, geschreven met volle bewondering voor Leibniz' rijke fantasie en speculatieve geest, laat zien hoe Leibniz, door de nuchterder en logische de Volder getroffen in de zwakke steden van zijn betoog, zich hoe langer hoe meer verwart in zijn pogingen tot explicatie — de lectuur van het gehele artikel worde warm aanbevolen.

23. Een cartesiaans theoloog: Chr. Wittich

Het enige gevolg van de resolutie van 1676 was dus voor de Volder geweest, dat hij een tijdlang wat omzichtig te werk moest gaan bij het expliceren van het cartesianisme, dat hij in die tijd nog warm aanhing:

> Mr. de Volder, à qui l'on fit entendre que ce n'étoit pas à lui, à qui l'on en vouloit, continua d'enseigner son Cartesianisme, mais avec un peu plus de précaution [2]).

Chr. Wittich, op wie men meer gebeten was dan op de Volder, zal zich zeker ook enige tijd hebben moeten matigen bij het ventileren van zijn cartesiaanse gevoelens; in tegenstelling tot de Volder bleef Wittich cartesiaan tot zijn laatste snik. Voordat hij in 1671 als hoogleraar in de theologie naar Leiden kwam, was hij hoogleraar geweest te Herborn, Duisburg en Nijmegen. Te Nijmegen was in Mei 1655 een illustre school ingewijd, die reeds het volgend jaar universitaire rechten verkreeg, maar zich slechts enkele tientallen van jaren heeft weten staande te houden [3]).

In zijn duisburgse tijd publiceerde Wittich *Dissertationes duae quarum prior de S. Scripturae in rebus philosophicis abusus examinat*, 1. *An physicae genuinum principium sit Scriptura?* 2. *An haec de rebus naturalibus loquens accuratam semper veritatem, an potius sensum & opinionem vulgi*

---

[1]) *The correspondence between Leibniz and de Volder* pag. 167.

[2]) *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 373.

[3]) Zie voor de quartierlike academie te Nijmegen beneden § 348. De gelderse Synoden moeten het Wittich lastig gemaakt hebben in zijn nijmeegse tijd, cf. Ypey en Dermout *Geschiedenis der ned. hervormde kerk* II Breda 1822 blz. 456. Men zie voor Chr. Wittich: Lic. Paul Althaus *Die Prinzipien der deutschen reformierten Dogmatik im Zeitalter der aristotelischen Scholastik* Leipzig 1914 S. 111–125; Bouman *Gesch. van de voormalige geldersche hoogeschool* I blz. 263, II blz. 650 en 655; *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 1233–1234 en P. *Rep.* De noch in het *Nieuw ned. biogr. wdb.* noch in het *Repertorium* opgegeven *Christophori Wittichi...Gibea gelrica sive oratio quâ convenientia inter Gibeam Beniaminus & Neomagum demonstratur* etc. is een onbelangrijke gelegenheidsrede in 1656 te Nijmegen bij de rectoraatsoverdracht gehouden (aanwezig U.B.A. R 4°). De handtekening van Wittich vindt men in de *Verzameling van originele handtekeningen van zeer voorname en geleerde mannen ...1500–1800* in het bezit van de postzegelhandel Bistenbosch St. Luciensteeg A'dam.

saepius sequatur? Altera dispositionem & ordinem totius universi & principalium ejus corporum tradit, sententiamque nobilissimi Cartesii, de vera quiete & vero motu Terrae defendit [1]); in 1659 te Nijmegen een *Consensus veritatis in Scriptura divina et infallibili revelatae...cum veritate philosophica a Renato Descartes detecta* [2]); na zijn dood gaf de cartesiaan-coccejaan Salomon van Til [3]) Wittichs *Annotationes ad Renati des Cartes meditationes* uit [4]) en een broer van Wittich, Tobias Wittich [5]), diens *Examen ethices Benedicti de Spinoza et commentarius de Deo et ejus attributis* onder de titel *Anti-Spinoza* [6]). Ondanks deze laatste titel en ondanks de vaak niet malse kritiek van Wittich op Spinoza's *Ethica* [7]), heeft Wittich er toch steeds last van gehad, dat hij in de reuk stond van Spinozist te zijn. Abraham van Poot, over wie later, vertaalde Wittichs *Anti-Spinoza* en godgeleerde werken van Wittich in puristisch Nederlands [8]).

Met de afzetting van de oude Heidanus in 1676 is de climax bereikt in het verzet tegen het binnendringen van de cartesiaanse en andere nieuwigheden aan de universiteit te Leiden; een verzet dat de ontwikkeling van het cartesianisme weinig geschaad heeft. Om nog eenmaal te citeren uit de *Eloge de feu Mr. de Volder*:

> Un peu de tems & de calme ont plus nui au Cartesianisme, que ne firent tous les efforts des Théologiens des Provinces Unies [9]).

24. Chr. Huygens verkiest Newton boven Descartes

a. Chr. Huygens' kritiek op de cartesiaanse fysica en metafysica

Onder degenen, die met kalme en zakelijke kritiek, zonder een enkel scheldwoord te bezigen, integendeel niet zonder bewondering voor Descartes' genialiteit, niettemin onverbiddelijk hebben bevorderd, dat het cartesiaanse stelsel als een fraaie maar verouderde hypothese werd beschouwd, moet in Nederland wel allermeest gerekend worden de tweede zoon van Descartes' vriend Constantijn Huygens, Christiaan, die zich als natuurkundige een grote vermaardheid verwierf. Vergeleek vader Huygens Descartes met Voetius [10]), daarbij dan wel Descartes een zeldzamer geest

---

[1]) Amstel. 1653. Aanwezig U.B.A. 455 G 12, cf. beneden § 236.

[2]) Exp. D. nr. 811, aanwezig B.N.P. Het *Nieuw ned. biogr. wdb.* geeft hiervan op een uitgave Lugd. Bat. 1682.

[3]) Men zie voor Salomon van Til: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 1027–1028. In 1702 werd hij hoogleraar te Leiden.

[4]) Dordrecht 1688. Exp. D. nr. 812, aanwezig B.N.P. en U.B.U. Phil. Theor. Q. 33.

[5]) 28 October 1647 werd Tobias Wittichius Brega Silesias als 20-jarige jongeling als student in de filosofie te Leiden ingeschreven.

[6]) Cf. Dr A. van der Linde *Benedictus Spinoza Bibliografie* nr. 384, 385, aanwezig U.B.A. 2445 C 14.

[7]) Cf. beneden blz. 178.

[8]) Cf. beneden § 263.

[9]) *Bibliothèque choisie* XVIII pag. 361.

[10]) Cf. boven blz. 21.

achtend, beter en niet zonder rechtmatige trots kunnen wij Nederlanders Christiaan Huygens als typisch nederlands vernuft naast Descartes stellen. Christiaan Huygens heeft nimmer gepretendeerd de wijsbegeerte te beoefenen, maar de kritiek, waarmee Christiaan de cartesiaanse fysica aangreep, strekte zich ook uit tot fundamentele stellingen van Descartes' metafysica. Hij twijfelt aan de cartesiaanse twijfel, gelooft niet, dat uitstrekking zonder meer reeds voor lichamelijkheid gehouden moet worden en acht, dat Descartes het bestaan van God en de onsterfelijkheid der ziel niet overtuigend heeft bewezen. In 1691 schreef Christiaan aan B. de Volder:

> Que je ne suis tout a fait pour le Criterium de des Cartes. Parceque dans la geometrie mesme on s'image souvent de comprendre tres clairement des choses qui sont fausses. Il y reste donc tousjours a scavoir si l'on a compris clairement et distinctement, ce que est assez douteux dans les longues demonstrations. Et de la naissent les paralogismes. Je serais donc plus pour les divers degrez de vraisemblances, laquelle dans certaines rencontres est si grande que d'estre quelque fois comme 100000000000 et plus contre un, que le vray ou le faux d'une proposition, et qu'en de certaines choses cela va comme à l'infini [1]).

In het zelfde jaar besloot Christiaan in een brief aan de bremenaar Gerhard Meyer [2]) een opsomming van zijn bezwaren tegen de cartesiaanse fysica met de opmerking:

> Sed nec in metaphysicis unquam Cartesij rationibus assentiri potui de Dei existentia et animae immortalitate [3]).

Huet vereerde Huygens zijn *Censura philosophiae cartesianae* en Christiaan, die het werk aandachtig las, schreef aan G. Meyer:

> Huetij Censuram legi cum primum prodijt ab Ipso Authori mihi missam, in qua non pauca mihi probari memini, sed et aliqua notavi quibus responderi posset. Quod negotiam et vestrales aliquot [4]) et Volderus noster sibi sumserunt [5]).

Over het cartesiaanse begrip van het wezen van het lichaam correspondeerde Chr. Huygens onder andere met de zweedse baron Fr. W. de Nulandt, auteur van het in 1669 in Den Haag verschenen werkje *Elementa physica sive nova philosophiae principia ubi Cartesionarum principiorum falsitas ostenditur ipsiusque errores ac paralogismi ad oculum demonstrantur ac refutantur* [6]) en met Leibniz, aan wie hij in 1692 schreef:

---

[1]) *Œuvres complètes de Christiaan Huygens publiées par la société hollandaise des sciences* X pag. 739.

[2]) Een korte notitie vindt men over hem *idem* X pag. 48 n. 1.

[3]) *Idem* X pag. 195.

[4]) Hiermede worden bedoeld Johann Eberhard Schweling (cf. *op. cit.* X pag. 90 n. 3, Exp. D. 778), Andreas Petermann (cf. *op. cit.* X p. 100 n. 8, Exp. D. 785) e.a.

[5]) *Idem* X pag. 195.

[6]) Cf. *idem* VI pag. 304 n. 1.

> La raison qui m'oblige de poser les atomes infrangibles est que ne pouvant m'accomoder, non plus que vous, Monsieur, du dogme Cartesien, que l'essence des corps consiste dans la seule etendue, je trouve qu'il est necessaire, a fin que les corps gardent leur figure, et qu'ils resistent aux mouvements les uns des autres, de leur donner l'impenetrabilité, et une resistence à estre rompus ou enfoncez. Or cette resistence il faut la supposer infinie [1]).

Christiaan heeft een handschrift van Leibniz' aanmerkingen op de *Principia* van Descartes [2]) te leen gehad en hij schrijft daarover aan Leibniz:

> Mr. de Beauval m'a prestè vos Remarques sur les 2 premieres parties des Principes de des Cartes, que j'ai examinées avec plaisir. Il y a ample matiere de contredire à ce Philosophe, aussi voit on venir des objections de tous costez. Pour ce qui est de ses demonstrations metaphysiques de Existentia Dei, animae non corporeae et immortalis, je n'en ay jamais estè satisfait. Nous n'avons nullement cette idée entis perfectissimi. Je n'approuve non plus son κριτήριον Veri, et suis d'acord avec vous dans la pluspart de| vos raisonnemens, quoy que non pas dans tous [3]).

Van de cartesiaanse bewegingswetten achtte Chr. Huygens er maar één houdbaar; andere fysische dwalingen maakte Descartes volgens Chr. Huygens:

> in vorticibus caelestibus, in causa cometarum, in magnete, in causis refractionis et colorum, in parelijs, in lucis expansione momentanea, multisque alijs [4]).

Voor een nauwkeurig onderzoek van de hier opgesomde punten van verschil tussen Descartes en Chr. Huygens bieden de *Œuvres complètes* overvloed van materiaal [5]). Het beste deel van Descartes' fysica achtte Chr. Huygens de verklaring in het achtste hoofdstuk van de *Meteores* van de regenboog gegeven, maar hier was Descartes waarschijnlijk leenplichtig aan Snellius:

> La plus belle chose qu'il ait trouvè en matiere de physique et dans la quelle seule peut-estre il a bien rencontrè, c'est la raison du double arc en ciel....Il est vray que ces loix de la refraction ne sont pas de l'invention de Mr. des Cartes selon toutes les apparences, car il est certain qu'il a vu le livre manuscrit de Snellius, que j'ay vu aussi; qui estoit ecrit exprès touchant la nature de la refraction [6]).

---

[1]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 299–300.

[2]) Leibniz' *Animadvertiones ad Cartesii principia* werden eerst in 1894 uitgegeven.

[3]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 302.

[4]) *Idem* X pag. 104.

[5]) Cf. *Idem* X pag. 194, 302, IX nr. 2640, VIII pag. 198, VII pag. 206, VI nr. 1737 a, III nr. 199 a, I pag. 288, e.a. De relatie tussen Chr. Huygens en E. W. von Tschirnhausen hopen wij in deel II bij het nederlands spinozisme te behandelen. In P. *Rep.* vindt men een artikel van mijn hand over de invloed van Rabelais op Constantijn Huygens bij vergissing onder de litteratuur over Chr. Huygens opgegeven.

[6]) *Idem* X pag. 405.

b. Chr. Huygens' Aantekeningen bij La Vie de M. des Cartes van Adr. Baillet

Dit oordeel treffen wij niet in een brief aan, maar in aantekeningen, die Chr. Huygens maakte bij *La vie de M. des Cartes* van Adrien Baillet [1]) Men vond ze onder Chr. Huygens' nagelaten papieren, geschreven op de blanco kanten van een „Comptoir Almanach op 't jaar ons Heeren Jesu Christi MDCLXXXVI" [2]). Verschillende malen dichtte Baillet, waar het ging om de relatie tussen Descartes en Constantijn Huygens deze Christiaan toe en in zijn aantekeningen zette Constantijns zoon dit recht. Wij weten, dat Constantijn er voor zorgde, dat zijn zoons onder leiding van Stampioen de cartesiaanse filosofie bestudeerden [3]). In zijn aantekeningen beschrijft Christiaan welk een overweldigende indruk de *Principia* van Descartes in zo'n rustige en innemende stijl geschreven op zijn jeugdig gemoed maakten:

> Mr. des Cartes avoit trouvè la maniere de faire prendre ses conjectures et fictions pour des veritez. Et il arrivoit a ceux qui lisoient ses Principes de Philosophie quelque chose de sembable qu'a ceux qui lisoient des Romans qui plaisent et font la mesme impression que des histoires veritables. La nouveautè des figures de ses petites particules et des tourbillons y font un grand agrement. Il me sembloit lorsque je lus ce livre des Principes la premiere fois que tout allait le mieux du monde, et je croiois, quand j'y trouvois quelque difficultè, que c'etoit ma faute de ne pas bien comprendre sa pensée. Je n'avois que 15 à 16 ans.

En de ruim zestigjarige voegt er aan toe:

> Mais y ayant du depuis decouvert de temps en temps des choses visiblement fausses, et d'autres tres peu vraisemblables je suis fort revenu de la preoccupation ou j'avois estè, et à l'heure qu'il est je ne trouve presque rien que je puisse approuver comme vray dans toute la physique ni metaphysique, ni meteores [4]).

Over de wijze waarop Descartes zijn bewegingswetten ingang wilde doen vinden, tekent Chr. Huygens aan:

> Il assuroit de certaines choses sans demonstration, comme ces loix du mouvement dans les corps qui se rencontrent, qu'il croioit faire accepter pour vraies en permettant de croire que toute sa physique fust fausse si ces lois l'estoient. C'est a peu pres comme s'il vouloit les prouver en faisant serment. Cependant il n'y a qu'une seule de ces loix de veritable, il me sera fort aisè de le prouver [5]).

Christiaan besluit zijn aantekeningen met deze gereserveerde lofspraak:

> Nonobstant ce peu de veritè que je trouve dans le livre des Principes de Mr. des Cartes, je ne disconviens pas qu'il ait fait paroitre bien

---

[1]) Cf. boven blz. 20 n. 1.
[2]) Cf. *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 399.
[3]) Cf. boven blz. 25.
[4]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 403.
[5]) *Idem* X pag. 405.

> de l'esprit à fabriquer, comme il a fait, tout ce systeme nouveau, et a luy donner ce tour de vraisemblance qu'une infinitè de gens s'en contentent et s'y plaisent. On peut encore dire qu'en donnant ces dogmes avec beaucoup d'assurance, et estant devenu autheur tres celebre, il a excitè d'autant plus ceux qui escrivoient apres luy a le reprendre et tacher de trouver quelque chose de meilleur. Ce n'est pas aussi sans l'avoir bien meritè, qu'il s'est acquis beaucoup d'estime; car a considerer seulement ce qu'il a escrit et trouvè en matiere de Geometrie et d'algebre, il doit estre reputè un grand esprit [1]).

Het ontbrak Chr. Huygens al evenmin als Descartes aan zelfvertrouwen. Hij laakte het vooral in Descartes, dat deze waande, dank zij zijn analytische methode, tot absoluut geldende uitspraken te kunnen geraken. Inderdaad heeft Descartes door deze houding zich zelve onnodig in een netelige dwangpositie gebracht en de vaak hooghartige wijze, waarop Descartes op kritiek reageerde, hangt hiermede tesamen [2]).

c. Newton en Huygens koesterden wederzijds bewondering voor elkander

De verhouding Newton-Huygens werd wederzijds gekenmerkt door gevoelens van respect vermengd met kritiek. In 1672 was, de voor kritiek zeer gevoelige, Newton zeer terneergeslagen, toen bleek dat Chr. Huygens zijn nieuwe theorie over de kleuren niet in volle omvang kon waarderen [3]). Later echter nam de bewondering van Huygens voor Newton toe, al bleef hij steeds met enige aarzeling staan tegenover Newtons gravitatietheorie. C. A. Crommelin besloot een artikel over *Spinoza's natuurwetenschappelijk denken*, waarin behalve de houding van Spinoza ook die van Huygens ten opzichte van de cartesiaanse fysica behandeld werd, met op te merken:

> Huygens zelf, over 't algemeen geenszins Cartesiaan, heeft sommige beschouwingen overgenomen van Descartes, bv. die aangaande de verklaring van de zwaartekracht door wervels of tourbillons. Hoewel Huygens de moeilijkheden, die de ontwikkeling van deze theorie meebracht, zeer goed inzag, verkoos hij haar toch boven Newton's algemeene gravitatie en „actio in distans", waarmede hij zich in zijn mechanistische opvattingen der natuur niet kon vereenigen [4]).

Met de wetten voor centrifugale krachten door hem gegeven in zijn *Horologium oscillatorium* (1673) is Huygens de engelsman voor geweest, het belang ervan voor zijn gravitatie-leer zag Newton onmiddellijk in [5]).

Als Huygens heeft ook Leibniz zich niet gewonnen willen geven aan Newtons gravitatie-theorie. Beide vreesden, dat Newton daarmede op-

---

[1]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 406.

[2]) Cf. een kort artikel van mijn hand *Descartes en het nederlands cartesianisme*, *Algemeen nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 42 (1945) blz. 154.

[3]) Cf. Louis Trenchard More *Isaac Newton, a biography* New York–London 1934 pag. 86.

[4]) *Mededeelingen van wege het Spinozahuis* VI Leiden 1939 blz. 19.

[5]) Cf. Trenchard More *op. cit.* pag. 294–295.

nieuw een geheimzinnig element als het paard van Troje in de verklaring der verschijnselen der natuur naar binnen haalde [1]).

d. Dijksterhuis noemt Chr. Huygens een volmaakt cartesiaan

Tegenover Crommelins uitspraak, dat Christiaan Huygens „over 't algemeen geenszins Cartesiaan" was, kunnen wij de opvatting van Dijksterhuis stellen, die in zijn *De mechanisering van het wereldbeeld* schreef:

> De volmaakte Cartesiaan, bij wien ook die andere zin van mathematische behandeling (scil.: axiomatische opbouw van het geheel) tot zijn recht komt, is eerst Christiaan Huygens.

Wat als volgt gemotiveerd werd:

> Want deze spot, gelijk we gezien hebben [2]), wel eens wat met de al te rijke phantasie die Descartes bij zijn verklaringen ontwikkelt en hij ziet ook heel scherp de fouten die hij maakt, maar den grondslag der Cartesiaanse natuurbeschouwing blijft hij zijn leven lang trouw en op dien grondslag bouwt hij dan de theorieën waarin de idealen van zijn groten voorganger verwezenlijkt worden [3]).

Huygens' *Traité de la lumiere* bouwt voort op in wezen cartesiaanse stellingen: Huygens werd voor Descartes, wat Kepler voor Copernicus geweest was:

> in beide voltooiers is het denken der beide grondleggers eerst tot vollen rijkdom ontbloeid [4]).

In het proces van de mechanisering van het wereldbeeld, dat Dijksterhuis beschrijft, kan inderdaad Chr. Huygens gezien worden, als de voltooier van het werk van Descartes. Toch men beseffe wel, dat, ook indien men de betiteling „volmaakte Cartesiaan" voor Huygens alleen beperken wil tot het terrein der fysica, die titel allerminst strookt met wat Chr. Huygens zelf gewaardeerd zou hebben.

e. Huygens' Kosmotheooros

Men mene nu niet, dat Christiaan Huygens zich enkel gewaagd heeft aan bespiegelingen, die de hoogst mogelijke waarborgen van waarschijnlijkheid boden; hij heeft zich ook verlustigd, veronderstellingen over de gedaante en bewoonbaarheid van andere planeten dan de aarde:

---

[1]) Cf. Henri Busson *La religion des classiques (1660–1685)* pag. 115; Dijksterhuis *De mechanisering van het wereldbeeld* IV § 313–330.

[2]) Dijksterhuis citeerde *De mechanisering van het wereldbeeld* IV § 202 de bekende uitlating van Huygens „Mr. des Cartes avoit trouvè la maniere de faire prendre ses conjectures et fictions pour des veritez etc.". Zie boven blz. 62.

[3]) Dr E. J. Dijksterhuis *op. cit.*, *Wetenschappelijk-wijsgerige bibliotheek* III Amst. 1950 IV § 212.

[4]) Dezelfde *Het wereldbeeld vernieuwd. Van Copernicus tot Newton, Gastmaal der eeuwen* Arnhem 1951 blz. 54. Dezelfde *Christiaan Huygens, Haarlemse voordrachten* X Haarlem 1951 blz. 21–22.

zoo als ze my telkens zijn te binnen gekomen, op kladpapieren aangeteekend [1]),

bij een te schikken in een uitvoerige latijnse brief aan zijn broeder Constantijn, met de bedoeling deze te publiceren. Noch Christiaan zelf, noch diens broeder Constantijn, hebben de laatste hand aan deze uitgave kunnen leggen; wij vermeldden reeds, dat tenslotte B. de Volder de zorg voor de uitgave van *Christiani Huygenii KOΣMOΘEΩPOΣ sive de terris caelestibus earumque ornatu, conjecturae. Ad Constantinum Hugenium Fratrem: Gulielmo III Magnae Britannicae Regi a Secretis* [2]) op zich nam. Een franse vertaling werd betiteld *Nouveau traité de la pluralité des mondes*[3]) met kennelijke zinspeling op de *Entretiens sur la pluralité des mondes* van Bernard La Bouyer de Fontenelle [4]). De charmante speelsheid van de samenspraken, waarin Fontenelle een schone markiezin het cartesiaanse wereldbeeld voor ogen toverde, heeft Huygens niet nagestreefd; hij blijft voortdurend ernstig, zonder zwaarwichtig te worden echter en zijn verzekering, dat het schrijven van zijn *Kosmotheooros* hem „vermakelijk" was gevallen [5]), willen wij gaarne geloven. Zover Huygens wist, had nog niemand vóór hem het aangedurfd een beeld te ont-

---

[1]) *Christiaan Hugens, wereldbeschouwer, of gissingen over de hemelsche aardklooten, en derzelver cieraad... uit het Latijn vertaald door P. Rabus* 2de dr. Rotterdam 1717 (aanwezig U.B.Gr. P. f. 12* en U.B.U. 169 G. 12; 1ste dr. 1699) blz. 4.

[2]) Hagae Comitum 1698. Aanwezig K.B. 497 D. 80, 497 D. 81). Herdrukt Hagae Comitum 1699 (volgens J. L. Beyers N.V. *Catalogue* 72, 1950, no. 52), Francofurti & Lipsiae 1704 en in *Œuvres complètes de Christian Huygens* XXI pag. 653–821. (Huygens manuscript is aanwezig in de U.B.L., cf. *idem* XXII pag. 921). Voor een opgave van de verschillende vertalingen in het Nederlands, Frans, Engels en Duits zie: *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 581 n. 6, XXI pag. 674, XXII pag. 768. De bibliotheek der universiteit te Groningen bezit in tweede druk een duitse vertaling *Herrn Christian Hugens Cosmotheoros oder Welt-betrachtende Muthmassungen von denen himmlischen Erd-Kugeln und deren Schmuck .... Aus dem Lateinischen ins Teutsche übersetzt. Zweyte Auflage* Leipzig Bey Friedrich Lanckischens Erben 1743. De voorrede is gesigneerd J.N.J. (U.B.Gr. (P. f. 12, cf. *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 581, n. 6).

[3]) *Nouveau traité de la pluralité des Mondes. Par feu Mr. Hughens... traduit du Latin en François par M.D.**** (Dufour) Paris 1702 (cf. *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 581 n. 6). De K.B. bezit een uitgave Amsterdam 1718 onder nr. 607 H. 26, welke ook aanwezig is in de U.B.A. onder nr. 662 F. 22. De uitgever, Etienne Roger, verklaart de vertaling grondig herzien te hebben: „Si j'avois connu le Traducteur, j'aurois pris la liberté de lui marquer mes difficultés sur sa Traduction; mais ne le conoissant pas, j'ai cru la devoir plutôt retoucher moi-méme que de laisser ce Livre tel qu'il étoit. Na de *Preface* komt een *Approbation*: „Fait à Paris ce 7 Juin 1701. Fontenelle".

[4]) Iste ed. Paris 1686. Ook in Nederland herdrukt: Amst. 1701, La Haye 1745 alsmede in uitgaven van Fontenelle's *Œuvres*. In het Nederlands vertaald door A. B. *Reden-voeringe over verscheidene waerelden in 't geheelal* Amst. 1702. 2de dr. Dordrecht 1728; nieuwe vertaling door Joh. Christ. Gottsched, Amst. 1765 en door F. J. van den Bossche, Brussel 1826.

[5]) Cf. *Christiaan Hugens wereldbeschouwer* [2] Rotterdam 1717 blz. 5.

werpen van het dierlijk, plantaardig en menselijk leven op een andere komeet:

> zelfs niet de Franschman [Fontenelle] die onlangs de vernuftige samenspraak van de véelvuldigheid der Werelden in 't licht gaf. Sommige hebben alleenlijk, uit vermaak, eenige verdigtsels van de Maanvolkeren opgestelt, niet veel waarschijnlijker als Lucianus vertellingen, die u bekent zijn; waar onder ik ook die van Kepler rekene, met welke het hem zijn Starreloopkundigen Droom lust te spelen [1]).

Doelend op degenen, die over maanbewoners gefilosofeerd en gefantaseerd hadden, zal Chr. Huygens mogelijk vooral gedacht hebben aan de *Histoire comique...contenant les estats et empires de la lune* van Savinien de Cyrano de Bergerac [2]), in zo menig opzicht een geestige en scherpe satire op cartesiaanse theorieën. Leest men de Bergeracs maanreis met een glimlach, wel wetende, dat voor de auteur de satire de hoofdzaak was als voor zovele schrijvers van denkbeeldige reizen, Huygens' *Kosmotheooros* wekt de indruk, dat de schrijver ervan zich bewust was, dat wel is waar voorlopig zijn hypothesen niet te verifiëren waren, maar dat het hem zou verbazen, indien zij in hun algemeenheid onjuist zouden blijken te zijn. Hij poneerde:

> Men moet geen al te groot verschil tusschen de dingen die in de andere Dwaalstarren, en op deze onze Aarde zijn, verbeelden [3]).

Het leven moet er als op onze aarde:

> uit een vogtige Hoofdstoffe in groey gebragt, en aangequeekt [4])

zijn. Dit vocht zal niet juist de eigenschappen van het aardse water bezitten:

> Want dit ons Water zou in Jupiter en Saturnus, om den grooten afstand van de Zon gestadiglijk bevriezen. Men moet derhalven denken, dat de natuur van het Water in de Dwaalstarren, naar een's ygelijks gewest is gematigd; zoo dat het in Jupiter en Saturnus bezwaarlijk ys werd, en in Venus en Merkurius zoo ligt niet tot dampen vervliegt [5]).

De voortplanting van het plantaardig en dierlijk leven moet op de planeten op analoge wijze als op aarde geschieden, zeker heeft men er geen generatio spontanea, want die strijdt met de goddelijke en natuurlijke wetten [6]). Neemt men plantaardig en dierlijk leven op de planeten aan, dan zou het verwaand van ons zijn te veronderstellen, dat enkel op aarde

---

[1]) *Christiaan Hugens wereldbeschouwer* [2] blz. 3–4.

[2]) 1e ed. Paris 1657. Herdrukt in *Les œuvres libertines de Cyrano de Bergerac parisien par Fr. Lachèvre* Paris 1921 I pag. 5–99.

[3]) *Christiaan Hugens wereldbeschouwer* [2] blz. 28.

[4]) *Idem* blz. 31.

[5]) *Idem* blz. 34.

[6]) *Idem* blz. 37.

dieren met rede begaafd voorkomen konden. Niemand mag daar tegen aanvoeren:

> dat in dat zelve menschelijk geslagt zoo vele rampen en gebreken zijn, dat men met reden mag twijfelen, of de Werelden der Dwaalstarrelingen, door zoodanig een Dier aan haar toe te eigenen, in plaats van aanzienlijkheid en cieraad, niet veel eer het tegendeel zouden krijgen [1]).

Immers vermenging van goed en kwaad, van deugden en gebreken, schijnt in de mensen nodig om hen tot activiteit op te wekken. Met de redelijke wezens op de andere planeten zal het waarschijnlijk niet veel anders gesteld zijn. Zo door redenerende, kent Huygens de bewoners van de andere planeten ogen, handen en voeten, zintuigen, soortgelijke hartstochten als de menselijke, kennis van scheepvaart, bouw-, meet- en zangkunst (deze laatste kunst waarschijnlijk met niet-aardse toonaarden), maatschappelijk leven enz. toe. Dit is in grote trekken het wel zeer geomorfe beeld, dat Chr. Huygens zich vormde van het leven op andere planeten dan onze aarde. Het tweede boek van de *Kosmotheooros* is minder speculatief en meer natuurkundig dan het eerste. Het begint met een kritiek op de *Iter exstaticum* van Athanasius Kircher en eindigt met een kritiek op de cartesiaanse draaikringen met aan het slot deze scherpe woorden:

> Maar al dat geschrijf van den oorsprong der Hairstarren, als mede van de Dwaalstarren, en van de Wereld, is by Deskartes met zulke slegte bewijzen samengeweven, dat ik my menigmaal verwondere, hoe hy zoo veel moeite heeft konnen nemen in zulke verdigtsels op te schikken.

Waarop Chr. Huygens eindigt met te zeggen:

> Ik zal meinen iets groots verkregen te hebben, indien wy verstaan mogen, hoe 't in de Natuur gelegen is met die dingen, welke wy nu zeer verre af zijn. Dog hoe een yder derzelver gemaakt is, en begonnen heeft te wezen dat gene, dat ze zijn, dat achte ik geenzins met het menschelijk verstand te konnen bedagt of gegist werden [2]).

Pieter Rabus plaatst onder zijn vertaling een zesregelig versje door zijn zoon W. Rabus Pieters-zoon Mathes. Stud. gemaakt:

> Zoo iemand, in de Wiskonst niet bedreven,
> De Stelsels van Heer Hugens wederspreekt,
> Hy denk', de Man heeft gissingen geschreven,
> Waar aan de schijn van Waarheid niet ontbreekt.
> In and're stoffe is't Wijsheid niet te missen.
> Al gist men hier, 't is Wijsheid dus te gissen.

Verwijzen wij aan het slot van deze paragraaf naar het alleraardigste werkje van Marjorie Nicolson. *A world in the moon. A study of the changing*

---

[1]) *Christiaan Hugens wereldbeschouwer* [2] blz. 47.
[2]) *Idem* blz. 203.

attitude toward the moon in the seventeenth and eighteenth centuries, waarin men ook Huygens' *Kosmotheooros* genoemd zal vinden [1]).

f. Chr. Huygens' grafdicht voor Descartes

Chr. Huygens telde twintig jaar, toen het bericht uit Zweden kwam, dat Descartes was overleden. 29 Mei 1650 schreef hij aan zijn broer Constantijn:

> Mon pere a fait quantité de vers sur la mort du dit des Cartes, que peut estre il vous envoye; ceux qu j'ay enfermé icy dedans sont les miens, que je vous envoye pour toute nouvelle [2]).

Toen Christiaan deze brief haastig wilde drogen, greep hij bij vergissing de inktpot in plaats van het zand:

> En me hastant a depescher cellecy j'ay par mesgarde pris le pot à encre en voulant mettre du sable sur mon escriture, c'est pourquoy cette lettre icy a fort mauvaise mine.

De brief is met inktvlek en al aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Leiden, evenwel zonder de verzen, die Christiaan zeide in te sluiten. Men houdt hiervoor — en waarschijnlijk wel terecht — een gedicht voor het eerst gepubliceerd door Foucher de Careil in 1859 [3]):

Sous le climat glacé de ces terres chagrines,
Où l'hiver est suivi de l'arrière-saison,
Te voici sur le lieu que couvrent les ruines
D'un fameux bastiment qu'habita la Raison.

Par la rigueur du sort et de la Parque infâme,
Cy gist Descartes au regret de l'Univers.
Ce qui servoit jadis d'interprête à son âme
Sert de matière aux pleurs et de pâture aux vers.

Cette âme qui tousjours, en sagesse féconde,
Faisoit voir aux esprits ce qui se cache aux yeux,
Après avoir produit le modèle du monde,
S'informe désormais du mystère des cieux.

Nature, prends le deuil, viens plaindre la première,
Le Grand Descartes, et monstre ton désespoir;
Quand il perdit le jour, tu perdis la lumière:
Ce n'est qu'à ce flambeau que nous t'avons pu voir! [4])

---

[1]) H. Nicolson *A world in the moon, Smith College Studies in modern languages* XVII 2 pag. 58–59.

[2]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* I pag. 125.

[3]) Aan de heer J. A. Volgraff te Leiden dank ik de mededeling, dat Foucher de Careil in de *Préface* voor zijn *Œuvres inédites de Descartes précédées d'une introduction sur la méthode* Paris A. Durand 1859 spreekt over de *Catalogue van Voorst*, daarmede een veilingcatalogus bedoelende, waarin een gedicht „de la main de Chr. Huygens" moet zijn opgenomen. De collectie van Voorst werd 27 Jan. 1860 bij Fred. Muller te Amsterdam verkocht.

[4]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* I pag. 125; Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* V pag. 480.

Het is een ongemeen boeiend gedicht en het is dan ook heel begrijpelijk, dat G. Cohen er in 1920 de hoofdstukken over *Descartes en Hollande* in zijn *Ecrivains français en Hollande* en op 11 Februari 1950 zijn herdenkingsrede in het Maison Descartes te Amsterdam mee afsloot. En al hadden wij graag strikter bewijsmateriaal wat het auteurschap van Chr. Huygens betreft, dan het feit, dat Foucher de Careil het uitgaf als een gedicht van Chr. Huygens, wij mogen met de geboden zekerheid toch wel genoegen nemen, en ons voorstellen, hoezeer Christiaan met dit lijkdicht voor de onvervangbare Descartes zijn vaders hart verkwikt moet hebben. En ongetwijfeld is toch wel iets van de grote bewondering voor de franse filosoof, die uit de geciteerde *Epitaphe* spreekt, Chr. Huygens zijn leven lang bijgebleven.

g. Const. Huygens komt op voor de belangen van „son Archimede"

Descartes zelf heeft voorspeld, dat de tweede zoon van zijn vriend Constantijn Huygens een groot wiskundige zou worden [1]) en ook pater Marin Mersenne verwachtte, dat Christiaan zich als een tweede Archimedes zou ontpoppen [2]). „Mon Archimede" zo noemde Constantijn Huygens zijn zoon Christiaan gaarne, op wiens wis- en natuurkundige ontdekkingen de vader met zijn verbazingwekkende veelzijdige belangstelling ook directe invloed heeft uitgeoefend. Zo houdt het feit, dat Constantijn zich interesseerde voor de lengtebepaling op zee, verband met de constructie van een slingeruurwerk door Christiaan [3]). En over Christiaan, die ongetrouwd bleef, die niet sterk van gezondheid was en misschien niet al te doortastend in de gewone zaken des levens, heeft de vaderlijke zorg zich lang uitgestrekt. Hoe menselijk en hoe waardig, hoe typisch nog in de hem eigen zo verzorgde stijl is de brief, die vader Constantijn, 89 jaar oud, 2 November 1684 aan H. de Beringhen [4]) schreef om „les interests de mon precieux Archimede" te behartigen. In 1681 was Christiaan ziek naar Holland gekomen, maar na drie jaar had zijn gezondheid zich hersteld, zodat hij weer naar Parijs zou kunnen vertrekken. Maar daar scheen men niet meer zeer op zijn aanwezigheid prijs te stellen en in elk geval niet genegen hem het toegezegde pensioen weer uit te betalen. Vergeefs wachtte Christiaan nu al maandenlang op antwoord op zijn brief aan de minister Monseigneur de Louvois [5]), weshalve Constantijn aan de Beringhen schrijft:

> Cette attente, Monsieur, le tient en incertitude de la maniere dont on a intention de disposer de sa personne, et me semble qu'au moins

---

[1]) Cf. *Œuvres de Descartes* IV pag. 436.

[2]) Cf. W. Ploeg *Constantijn Huygens en de natuurwetenschappen* diss. Leiden 1934 blz. 97.

[3]) Cf. *idem* blz. 57.

[4]) Cf. voor deze franse hoveling en vriend van Const. Huygens: *Œuvres complètes de Chr. Huygens* I pag. 83 n. 1.

[5]) Cf. *idem* VIII pag. 456 no. 2321.

la raison veut qu'il en soit averti à temps. J'ajousteray, comme Pere, qu'apres que ce digne Fils m'a esté demandé et pour dire ainsi, enlevé au nom du Roy par de grandes et belles persuasions..., ce seroit chose peu decente de le renvoyer chez luy comme une personne de rien tels que, grace à Dieu, nous ne sommes ni nez ni connus chez nous [1]).

Maar het getij was gekeerd en ook Constantijn Huygens kon niets meer voor Christiaan bereiken. Christiaan berustte er zonder rancune in; 22 Februari 1685 schreef hij aan de Beringhem:

Le dessein du Roy a proteger et faire fleurir les sciences m'a toujours paru si grand et si beau, que j'ay estè bien ayse d'y estre employè avec d'autres. Toutefois quand je me souviens de mes maux et maladies passées et qu'avec l'age la santè ne devient pas plus ferme, je ne puis pas dire que c'est avec bien de regret que je resteray dans mon païs natal [2]).

h. Chr. Huygens een libertijn?

Reeds in 1671 was Christiaan Huygens ernstig ziek geweest. Ongerust was zijn jongste broer Lodewijk naar Parijs gegaan om hem op te zoeken. De oudste broer Constantijn „mauvaises nouvelles du mal opinatre du bon et cher Frere" ontvangend, schrijft aan Lodewijk, dat hij hoopt, dat het middel dat men nu wil toepassen — het toedienen van moedermelk — baten mag:

Mais quand il plairoit à Dieu d'en ordonner autrement je scay qu'il a l'ame assez grande pour se resouldre avec courage au passage qui mene à la vie dans laquelle Dieu rejoindra les membres et les parties de nostre famille que de temps en temps il en a retranchées et voudra en retrancher encore pour les reunir dans l'heureuse eternité [3]).

Wat Lodewijk hierop teruggeschreven moet hebben over de geestelijke toestand van de patiënt [4]), behaagde broeder Constantijn niet:

Ce que vous dites de l'amour qui luy reste pour la vie, je puis bien le luy pardonner en l'aage ou il est et remply de pensees pour de beaux desseins qu'il pourroit executer si Dieu luy allongeoit ses jours. Mais qu'estant en l'estat ou il se trouve, dans lequel il devroit comme envisager de pres l'immortalité, il s'amuse a la controverter comme une question problematique pour et contre, c'est ce qu'en verité j'ay appris avec beaucoup d'affliction...etc. [5]).

Constantijn er is zo ontdaan over, dat hij Lodewijk een hele gedragslijn

---

[1]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* VIII pag. 550 no. 2375.

[2]) *Idem* IX pag. 4 no. 2381.

[3]) *Idem* VII pag. 25. no. 1805. Constantijn Huygens, frère, à Lodewijk Huygens 8 Mai 1670.

[4]) In een brief, die niet bewaard bleef.

[5]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* VII pag. 27 no. 1807. Constantijn Huygens, frère, à Lodewijk Huygens 22 Mai 1670. Uitvoeriger geciteerd bij H. Busson *La religion des classiques* (1660–1685) Paris 1948 pag. 119–120.

voorschrijft ter bekering van Christiaan. Het bericht over diens geestelijke lichtzinnigheid wil hij voorlopig maar voor hun vader verzwijgen. Onderschatten hier Christiaans broers niet de verdraagzaamheid en begrijpende liefde van hun vader? In zijn *La religion des classiques* (1680–1685) stelt Henri Busson Chr. Huygens als één der weinige echte libertijnen voor, die hij bij zijn studie ontmoette [1]). Als vroom calvinist naar Parijs gekomen, zou Christiaan daar spoedig veranderd zijn. Sloot hij er niet o.a. vriendschap met Adrien Auzout, die aan „l'ame corporelle" geloofde? [2]). Moeten wij toegeven, dat Chr. Huygens al even weinig geloof in de leerstellingen van de christelijke godsdienst als in die van het cartesianisme overhield? Aan de strenge dogmatiek van beide ontgroeide hij zeker. Of men Chr. Huygens libertijn wil noemen of niet, hangt af, van wat men daaronder belieft te verstaan. Zeker beantwoordde Chr. Huygens allerminst aan de definitie welke Fr. Lachèvre van de „libertin" gaf: „un faible d'esprit incapable de maîtriser ses passions... un déséquilibré chez qui la sensation l'emporte sur la raison" [3]). Weinig andere vreugden dan de wetenschapsbeoefening en het mondeling en schriftelijk verkeer met de geleerden van zijn tijd heeft Christiaan Huygens gekend. In de zomer van 1694, als hij zich weer niet goed gevoelt, schrijft hij aan broer Constantijn:

> Je ne suis pas encore delivré de ces interruptions et battemens inordinez du pouls, mais les ressens de temps en temps. Je suis bien fasché de n'y trouver point d'autre remede que l'abstinence des estudes, que je compte pour autant de temps perdu [4]).

Hij overlijdt 9 Juli 1695 na de laatste maanden de hevigste pijnen geleden te hebben. Tegen de wil van de zieke had de familie op het laatst nog een predikant ontboden [5]). Misschien was Christiaan Huygens gelukkiger geweest, indien hij iets minder eenzijdig gespannen had kunnen leven; tenslotte is ook de wetenschapsdrang een drift, die men moet weten te beheersen — maar, hoe verdient hij de lof, die Leibniz hem nagaf van te zijn geweest „un des premiers ornemens" van zijn tijd! [6]).

25. Opkomst van het cartesianisme te Leiden: Franciscus du Ban

Ik heb mij slecht bekommerd om de chronologische volgorde; met het verhaal van de strijd rond de afzetting van de cartesiaanse nestor werd de lezer in medias res geplaatst, met de behandeling van de houding van de beroemde zoon van Descartes' vriend Constantijn Huygens ten opzichte van het cartesianisme zijn wij de grens van het cartesiaanse

[1]) H. Busson *La religion des classiques* pag. 391: Jusqu'ici nous avons rencontré trois libertins authentiques: Ch. Huygens, Guillaume Lamy, Auzout.

[2]) *Idem* pag. 119.

[3]) F. Lachèvre *Les successeurs de Cyrano de Bergerac* Paris 1922, *Avant-propos*, cf. idem *Les derniers libertins* Paris 1924 pag. XI.

[4]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* X pag. 616 no. 2855. Chr. H. à Constantijn Huygens frère 6 juin 1694.

[5]) Cf. *idem* X pag. 719 n. 1.

[6]) Cf. *idem* X pag. 721 no. 2894.

tijdperk in engere zin genaderd; haasten wij ons dus nu om over de opkomst van het cartesianisme aan de leidse hogeschool te spreken. Als eerste cartesiaanse hoogleraar te Leiden wordt gemeenlijk Franciscus du Ban genoemd [1]). Aan het college de la Flèche heeft du Ban, volgens Cohen, tot de leermeesters van Descartes behoord; tot het protestantisme overgegaan, kwam hij naar Holland; 1 Februari 1630 liet hij zich te Leiden als student in de theologie inschrijven. In 1634 had men du Ban aanbevolen voor de leerstoel in de wijsbegeerte te Utrecht, maar Renerius werd toen benoemd; in 1636 verkreeg hij echter te Leiden een benoeming als buitengewoon hoogleraar in de logica [2]), ook de ethica en de fysica heeft hij te Leiden gedoceerd [3]). 16 Juni 1639 wordt D. M. Franciscus du Ban, Professor Logices extraordinarius gequalificeerd:

> tot allen examinatien, disputatien ende promotien van den studenten off candidati, die tot Magistri of Baccalaurei in Philosophia sullen versoecken in dese Univ. gepromoveert te werden [4]).

26. Conflict tussen du Ban en Golius over de promotie van Johannes Klenck

Als echter een zekere Johannes Klenck bij du Ban wil promoveren, stuit deze op tegenstand van Jacobus Golius, de hoogleraar in de wiskunde en in de oosterse talen [5]). In de resoluties van curatoren wordt op 25 Augustus 1641 aangetekend:

> Op het different tusschen D. du Ban ter eenre, ende D. Golium metten anderen Professoren van de faculteyt der Philosophie, Talen ende Konsten, ter andere zijden, ontstaan over het publycq promoveren tot het Magisterium Artium van een student genaemt Joannes Klenck, die discipel ende auditor van den voors. prof. du Ban is geweest, wort goetgevonden dat D. Golius zal worden versocht ende gedisponeert om D. du Ban voor deze maal de voors. promotie te laten doen mits dat daer naer de beurten van soodanige promotien sullen worden onderhouden onder de Professoren, daer toe recht hebbende [6]).

Bij de senaatsbesluiten van 8 Juli 1642 vinden wij:

> Eadem sessione visum est permittendum D. du Ban, ut post disputationem in Philosophia habitam in Senatu compareat ac sententiam suam de candidato dicat.
>
> Eadem sessione significat Senatui D. Magnificus Rector Golius,

---

[1]) Zie voor du Ban: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 58–59, de aldaar opgegeven litteratuur; Gustave Cohen *op. cit.* pag. 335–337 en P. *Rep.* Men vindt du Ban niet genoemd in de *Notes sur Descartes* I *Descartes le College de la Flèche* door Monchamp (overl. 1907) nagelaten en in 1913 te Luik verschenen.

[2]) Cf. Molhuysen *op. cit.* II blz. 193, 197, 199, 200, 202 en 204.

[3]) *Idem* II blz. 219, 223.

[4]) *Idem* II blz. 238.

[5]) Zie voor Jacobus Golius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 287–289 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[6]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 261.

rogatu D. D. Curatorum permississe se D. du Ban, ut vice hac gradum in Philosophia Ioanni Klenck conferret, ea lege ne in posterum id fraudi sit sibi.

En enkele dagen later, 11 Juli 1642, wordt dan aangetekend:

Visus est dignus D. Ioannes Klenck, cui Magisterii in Philosophia conferatur gradus [1]).

De *Disputatio philosophica inauguralis continens positiones mescelaneas, ex universa philosophia depromtas*, waarmede Johannes Klenck 6 Id. Jul. 1642 promoveerde, is aanwezig in de leidse universiteitsbibliotheek [2]). Eveneens *Carmina gratulatoria in honoris Joannis Klenckii, cum ipsi, in florentissimum batavorum academia, summi in philosophia & artibus honores publicè darentur a clarissimo viro D. Francisco du Ban L.A.M. Philos. Doct. & Proffessori in eadem Academia longe praestantissimo* [3]). De veelbelovende jongeling, die hierin bezongen werd, vertrok in 1648 naar Amsterdam; Klenck werd de eerste hoogleraar in de wijsbegeerte, die het Athenaeum bezeten heeft [4]). Als cartesiaan staat hij niet te boek; in zijn dissertatie vinden wij dan ook geen cartesiaanse stoutigheden, wel is een vergelijking van zijn positiones met Descartes' opvattingen interessant. Zo zien wij, dat Klenck zich bij het definiëren van het „ens rationis" [5]) aansluit bij de door Fr. Suarez gegeven bepaling:

ens rationis esse illud, quod habet esse objective tantum in intellectu [6]).

Men vergelijke hiermede Heereboords bepaling van het „ens rationis":

non est nihil, non est reale, sed medium negationis [7])

en andere leidse disputaties uit die tijd [8]) en hetgeen Descartes en Spinoza over het wezend der reden schreven [9]).

---

[1]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 264.

[2]) U.B.L. 236 A 16 17).

[3]) U.B.L. 236 A 16 18).

[4]) Men zie voor Klenck allereerst het *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 467–469.

[5]) Klenck *op. cit.* pos. metaph. III.

[6]) *R. Patris Francisci Suarez e societate Jesu metaphysicarum disputationum... tomi duo* Moguntiae 1605 pag. 646 a (disp. LIV de entibus rationis sectio I, VI). Cf. voor het gebruik van dit handboek aan de leidse hogeschool F. Sassen *Het oudste wijsgeerig onderwijs te Leiden, Meded. der ned. Ak. v. Wetensch.* N. R. IV (1941) blz. 38, 40.

[7]) *Meletemata philosophica* Lugduni-Batavorum 1659 *Disput. ex philosophia select.* pag. 188.

[8]) 8 Mei 1658 disputeerde onder leiding van Heereboord Thomas Belcampius *De medio inter ens reale & nihil* (U.B.L. 236 A. 16 9)); 5 Juli 1659 hield Jacobus Rhijndijk een dispuut onder Heereboord over *Positiones miscellaneas* (U.B.L. 236 A. 16 12)), waarbij „Inter ens & nihil nullum datur medium", terwijl 19 Juli 1660 Abraham Bredius, disputerende over *De libero hominis arbitrio* (U.B.L. 236 A 16 14)), eveneens onder Heereboord, het omgekeerde „Inter ens reale & nihil, datur aliquid medium" als corollarium verdedigde.

[9]) Cf. beneden § 227 c.

27. Jacobus Golius als paladijn van Descartes

a. Golius maakt Descartes opmerkzaam op het probleem van Pappus

Het zou onjuist zijn uit het feit, dat Golius met du Ban twistte over een promotie, te besluiten, dat een verschillende houding ten opzichte van de moderne filosofie maakte, dat deze beiden niet met elkaar over weg konden. Het conflict Golius–du Ban moet enkel hieraan geweten worden, dat Golius het niet goed velen kon, dat aan een buitengewoon hoogleraar het recht van promotie was toegekend [1]). Golius stond nog in nauwere betrekking tot Descartes dan du Ban gestaan heeft. Ja, het was Golius, die de kennismaking tussen Descartes en Huygens, die, naar wij weten, tot een diepgaande vriendschap uitgroeide, bewerkstelligde [2]). Het was ook Golius, die in 1631 Descartes opmerkzaam maakte op een bekend meetkundig vraagstuk der oudheid, het zogenaamde probleem van Pappus. Descartes was zeer verheugd, dat hij het kon oplossen en dus een overtuigend bewijsstuk leveren van de waarde van zijn methode van werken [3]). In 1632 zond Descartes de oplossing van het probleem aan Golius [4]), in zijn *Geometria* neemt het een belangrijke plaats in [5]).

b. Golius een der rechters in het geschil Johan Stampioen de Jonge–Jacob van Wassenaer

In 1637 gaf Jan Maire te Leiden op fraaie wijze uit het *Discours de la methode pour bien conduire sa raison, & chercher la verité dans les sciences. Plus la dioptrique, les meteores et la geometrie. Qui sont des essais de cete methode* zonder dat de naam van de schrijver, wiens eerste lang overwogen publicatie dit was, op het titelblad vermeld werd [6]). Twee jaar later verscheen te „'s Gravenhage. Gedruckt ter Huyse van den Autheur. In Sphaera Mundi 1639" een nederlands werk *Algebra ofte nieuwe stel-regel waer door alles ghevonden werdt inde wiskunst wat vindtbaer is. Noyt voor desen bekendt. Gevonden ende beschreven door Johan Stampioen d'Jonghe mathematicus residerende in 'sGraven-Hage* [7]), waarvan de schrijver zich

---

[1]) Cf. beneden blz. 100.

[2]) Cf. Korteweg *art. cit.* (blz. 81 n. 2) blz. 259; Léon Roth *op. cit.* (blz. 21 n 3) pag. LXIX–LXXIV.

[3]) Cf. Ch. Adam *Vie de Descartes* in Ch. Adam & P. Tannery *Œuvres de Descartes* XII pag. 209–210: Rien ne pouvait mieux montrer l'excellence de sa méthode: elle triomphait là où jusqu'ici on avait echoué.

[4]) Cf. *Œuvres de Descartes* I pag. 235.

[5]) Cf. *Idem* VI pag. 377–382 en Gaston Milhaud *Descartes savant* Paris 1921.

[6]) De eerste editie van het *Discours* is in Nederland aanwezig U.B.A. Reproducties van het titelblad vindt men o.a. bij Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* VI pag. XIII, in het hierbeneden geciteerde (n. 7) artikel van H. Bosmans en in de catalogus Exp. D. pag. 93.

[7]) Beschreven bij D. Bierens de Haan *Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurkundige wetenschappen (Overgedrukt uit de Verslagen en mededeelingen der kon. akademie van wetenschappen, Afd. Natuurkunde)* II [Amst.] 1878 blz. 427. Aanwezig U.B.A. 720 E. 31 en K.B.B. volgens H. Bosmans, S.J. *A propos de la*

verbeeld heeft zich met Descartes te kunnen meten. Het werk was opgedragen aan Frederik Hendrik, wiens zoon wiskundig onderricht ontving van de auteur [1]). In later tijd heeft men zich zeer vernietigend over Stampioens *Algebra* uitgelaten. H. Bosmans achtte Stampioen niet begaafd genoeg om plagiaat op de *Geometrie* van Descaters te kunnen plegen [2]). Leert dus de geschiedenis al, dat Descartes verstandiger had gedaan Stampioen te negeren en dat juist de notitie, die hij van Stampioen genomen heeft, gemaakt heeft, dat diens naam en diens werk bekend bleven, niet het feit, dat Descartes zich verwaardigde met Stampioen

---

correspondance de Descartes avec Constantin Huygens récemment publiée par M. Léon Roth. L'auteur principal de l'Onwissen wiskonstenaer J. J. Stampioenius ontdeckt door Jacobus a Waessenaer (Leyde, 1640), Extrait de la Revue des Questions scientifiques, janvier 1927 Louvain 1927. Hoewel Bosmans in dit artikel pag. 4 n. 3 bij deze *Algebra ofte nieuwe stelregel* opgeeft „'s Gravenhage. Gedruckt ter Huyse van den Autheur. In Sphaera Mundi. 1639", vermeldt hij op blz. 9 van dat zelfde artikel: „Stampioen publie chez.. Jean Maire de Leyde, son *Algebra ofte Nieuwe Stel-Regel*". Was Bosmans hier in de war met *Jacobi a Wassenaer Aenmerckingen op de nieuwe stelregel* bij Jan Maire in 1639 uitgegeven? Zeer zeker bezat Stampioen een eigen drukkerij, wat Descartes in *Den onwissen wiskonstenaer van* Stampioen deed zeggen: „Eindelijck heeft hij oock opgericht een Druckerije, alleenlijck soo het schijnt, tot behulp van sijne bedriegelijcke practijken". In de bundel U.B.A. 720 E 32 2) vindt men bij *Den onwissen wiskonstenaer* verscheidene door Stampioen geschreven en uitgegeven pamfletten bijgebonden, te weten: *Openbaeringe der valschter practijcken ghepleegt door Jacobus A. Wassenaer*...1638; *Verclaringe over het gevoelen bij de E. H. Professoren Matheseos der Universiteyt tot Leyden*...1640; *J. J. Stampioen Wiskonstigh ende reden-maetigh bewijs*...1640 (de twee laatste ook aanwezig U.B.L.). Men zie voor Stampioen *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 1358–1360, de aldaar opgegeven litteratuur en cf. nog *Œuvres de Descartes* II pag. 611–615, III pag. 59; Roth *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens* pag. 98–99, 264–289 alsmede W. Ploeg *Constantijn Huygens en de natuurwetenschappen* blz. 62–67, 133–135. De amsterdamse en leidse universiteitsbibliotheken bezitten een werkje van W. J. Stampioen Mathematicus in 's Gravenhage, getiteld: *Ephemeris sive Annalis ofte dagelijckx Journael op het Jaer nae de gheboorte ons Heere ende Salichmaeckers Jesu Christi, duysent ses hondert ende veertigh*, dat tot adres heeft: „Men vintse te koop in 's Graven-Hage ten huyse van den Autheur, woonende op de Marckt, alder naest de Vlees-halle in Sphaera Mundi, in het huys ghenaemt den Raem, Anno 1640". Blijkens een mededeling op de laatste bladzijde werd het gedrukt te Amsterdam „bij Joost Broersz. woonende in de Pijl-steegh in de Druckerye. Anno 1640". W. J. Stampioen was waarschijnlijk een broer van onze Jan Jansz. Stampioen de Jonge (Cf. D. Bierens de Haan *Bouwstoffen* II blz. 429; *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 1360). In de bibliotheek van de vereniging tot bevordering van de belangen des boekhandels te Amsterdam vindt men onder nr. 3453 b) een lijst, gecopieerd door A. J. Servaas van Rooyen, van de boeken „4 Junii 1652 geinventariseerd ten huyze van de weduwe van zaliger Balthasar van der Kiste, wijnkoper, op de Middelgracht daer W. J. Stampioen gelogeert hebbende, nu ontrent de twee jaren geleden ende nyet wedergecomen sijnde".

[1]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 1359. Ook Constantijn Huygens liet zijn zoons les geven door Stampioen. In *Œuvres complètes de Chr. Huygens* I no. 5 vindt men het studieprogramma, dat Stampioen voor Chr. Huygens ontwierp. Zowel de studie van Descartes' *Dioptrique* als van diens *Géométrie* werden aanbevolen.

[2]) *Art. cit.* pag. 14.

de strijd aan te binden, valt te betreuren, maar wel is het jammer, dat Descartes de overwinning op Stampioen niet behaalde zonder zelf een morele veer te laten. Reeds eind 1633 was Descartes in conflict geraakt met Stampioen, die zijn uitdaging aan de wiskunstenaars in Nederland een bepaald probleem op te lossen door bemiddeling van Isaac Beeckman aan Descartes had doen toekomen. Descartes vond in een handomdraai de oplossing, die hij aan Stampioen meedeelt in een brief, die beleefd, maar zeer hautain begint:

> Encore que j'aye fort peu estudié aux mathematiques & mesme que je fuye les occasions de m'y exercer le plus qu'il m'est possible, a cause du temps qu'elles emportent; toutefois j'ay creu estre obligé d'examiner vostre question puisque vous avés pris la peine de me l'envoyer tout expres [1]).

Ook verder toont deze brief wel, dat het niet Descartes' bedoeling was Stampioen een vernedering te besparen. Descartes zendt, omdat Stampioen om andere vraagstukken in ruil verzocht had, het probleem van Pappus, waarop Golius hem gewezen had, met zijn oplossing en nog een ander probleem, waarschijnlijk opzettelijk, wat niet fair is, te beknopt en te vaag geformuleerd [2]), zodat Stampioen er dan ook niet uit kon komen. In 1638 daagde Stampioen volgens een toenmalig gebruik wederom de geleerden van zijn tijd bij plakkaat uit bepaalde problemen op te lossen; hij gebruikte daarbij de schuilnaam Johannes Baptista, maar toen de *Algebra of nieuwe stelregel* onder Stampioens eigen naam verschenen was, begreep ieder dat Stampioen en Johannes Baptista een en dezelfde persoon waren. Johannes Baptista had een *Solutie* ontvangen van de landmeter Jacob van Wassenaer [3]), die weldra ook *Aenmerkingen op den nieuwen stelregel*, waarbij gebruik gemaakt was van Descartes' verhandeling over de *Geometrie* toegevoegd aan het *Discours de la methode*, het licht liet zien. Tenslotte dwong van Wassenaer, aangespoord en geïnstrueerd door Descartes, zijn tegenstander Stampioen ernst te maken met diens zeggen over zekere kwesties zeshonderd gulden te willen verwedden: het geld werd door beide partijen gedeponeerd bij de rector magnificus van de leidse hogeschool en rechters door hen aanvaard. Het was weer Constantijn Huygens, die, getuige de tussen hen gewisselde brieven, zijn vriend Descartes, door de twist met Stampioen in hoge mate bezig gehouden, èn met zijn belangstelling èn door actief aan de onderhandelingen met Stampioen deel te nemen [4]), in deze tijd tot steun was. Geenszins gerust op de goede uitslag en vrezend voor machinaties ten gunste van

---

[1]) *Œuvres de Descartes* I pag. 275 L. LI lin. 1 — pag. 276 lin. 2.

[2]) Cf. Bosmans *art. cit.* pag. 11, waar gesproken wordt over „concision intentionelle et obscurité voulue".

[3]) Men zie voor Jacob van Wassenaer: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 1308–1309 en de aldaar opgegeven litteratuur. Van van Wassenaers Solutie is volgens *Œuvres de Descartes* II pag. 612 geen exemplaar meer bekend.

[4]) Cf. Roth *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens* pag. 280.

Stampioen, schreef Descartes 3 April aan Golius, die één der rechters was:

> Vous avez interest à faire cesser ces faux bruits; et croyez moy, Monsieur, que de tous ceux qui vous peuvent maintenant prier pour St[ampioen], il n'y en aura aucun qui se soucie de luy apres que cete affaire sera finie, ny qui n'ait meilleure opinion de vous, lorsque vous aurez donné un jugement libre et equitable, que si vous aviez fleschi a leurs prieres [1]).

Zeker was het waardiger geweest, indien Descartes rustig het scheidsgerecht had weten af te wachten, maar, wij zullen het nog vaker kunnen opmerken, Descartes was niet wijsgerig-berustend, maar impulsief van aard en het oordeel van de geleerde wereld liet hem — moge hij zelf soms anders verondersteld hebben — alles behalve onverschillig. 24 Mei 1640 gaven Golius en zijn mederechter Frans van Schooten Sr [2]) een uitspraak ten gunste van van Wassenaer.

c. De voorrede van Den onwissen wiskonstenaer door Descartes opgesteld en door Abr. van Surck vertaald

De feitelijke overwinnaar was Descartes, die hierna nog niet zijn handen van de zaak aftrok. In nauw overleg met Descartes recapituleerde van Wassenaer de gehele strijd in een geschrift getiteld *Den onwissen wiskonstenaer J. J. Stampioenius ontdeckt door sijne ongegronde weddinge ende mis-lucte solutien van sijne eigene questien. Midtsgaders eenen generalen regel om de cubic-wortelen ende alle andere te trecken uyt twee-namighe ghetallen: dewelcke voor desen niet bekent en is geweest. Noch de solutien van twee sware geometrische questien door de algebra: dienstich om alle andere te leeren ontbinden. Door Jacobum à Waessenaer, land-meeter tot Vytrecht* in 1640 te Leiden gedrukt „by Willem Christiaens voor Johannes Maire" [3]). Een uitvoerige brief, half in het Nederlands en half in het Frans geschreven, waarin Descartes van Wassenaer instructies geeft voor *Den onwissen wis-konstenaer* bleef bewaard [4]). Bovendien leert ons een brief van Huygens aan Descartes, dat de franse wijsgeer, wat de voorrede van *Den onwissen wis-konstenaer* betreft, geen genoegen nam met het geven van aanwijzingen, maar deze zelf volledig in het Frans opstelde en dat Huygens geloofde, dat zij in het Nederlands vertaald werd door de heer van Surck. Van „la Preface, qui se va publier soubs le nom de Waessenaer" zegt Huygens:

> j'estime que vous n'aurez pas voulu prendre la peine de l'escrire en flamen; et de la vous juge heureux d'avoir trouvé de si bons interpretes, qui veritablement vous suivent de si bonne façon, et en

---

[1]) *Œuvres de Descartes* III pag. 57 lin. 24–30.

[2]) Andreas van Berlickom, secretaris van de stad Rotterdam en de utrechtse hoogleraar Bernard Schotanus waren mede tot arbiters benoemd, maar trokken zich terug. Cf. D. Bierens de Haan *Bouwstoffen* II blz. 398, 400, 401 en 413.

[3]) Aanwezig U.B.A. 720 E. 32 2).

[4]) *Œuvres de Descartes* III pag. 21–33 (L. CLXXXIV).

termes si propres, que la traduction seulement n'y paroist pas, qui n'est pas un don commun à touts translateurs. Mr. van Surck, qui est poli en tout, vous y pourra avoir presté de sa diligence; qui que ce soit, vous luy en avez un peu bien d'obligation [1]).

Huygens zal wel het naadje van de kous geweten hebben, zodat de voorrede, die blz. 3–30 van *Den onwissen wis-konstenaer* beslaat, als nr. 1 zal moeten fungeren in een bibliografie van vertalingen in het Nederlands van geschriften van Descartes. De „ik" van deze voorrede *Den onwissen wiskonstenaer J. J. Stampioenius ontdeckt door sijne ongegronde weddingh ende misluckte solutien van sijne eygene questien* is Wassenaer, maar de utrechtse landmeter is in deze slechts de stroman van Descartes. De bedoelde bibliografie zal dus dienen te beginnen met de vertaling in het nederlands van een franse cartesiaanse tekst, waarvan weinig personen, buiten Descartes, Wassenaer allicht en de vertaler, het origineel onder ogen gehad zullen hebben. Voor die vertaler mogen wij dan houden Antoine (Studler) van Surck, wiens vriendschap met de Sieur de Perron vergemakkelijkt zal zijn door gelijkheid in rang en stand. Samen hebben zij op de jacht ontspanning gezocht; in 1637 roept Descartes de bemiddeling van zijn vriend Huygens in om van Surck een jachtvergunning te bezorgen. In 1643 kocht van Surck de heerlijkheid Bergen; als Descartes dus van 1644–1649 te Egmond Binnen woont, zijn zij bijkans buren. Antoine (Studler) van Surck behoorde tot een amsterdamse familie van antwerpse origine en was een volle neef van Eleonora Hellemans, de tweede vrouw van Pieter Cornelisz. Hooft, vandaar dat men zijn naam ook aantreft in de briefwisseling van P. C. Hooft [2]). Wanneer Descartes naar Zweden vertrekt, is het in de hoede van van Surck dat hij wetenschappelijke en geldswaardige papieren achterlaat.

d. Golius bleef steeds een behulpzaam vriend voor Descartes

Golius was als hoogleraar in de wiskunde een waardig opvolger van Snellius. Zeker was hij niet blind voor het nieuwe dat Descartes bracht, maar toch klaagde de franse wijsgeer in een brief aan zijn vriend Mersenne, dat geen der „Professeurs de l'Ecole" zijn *Géométrie* begreep „ny meme Golius" [3]). Golius van zijn kant werd nimmer moede op te wekken tot

[1]) *Œuvres de Descartes* III pag. 151 l. 11–19 (L. CCI).

[2]) Zie voor A. (Studler) van Surck: Dr. P. Leendertsz. Jr *Uit den Muiderkring* Haarlem 1935 pag. 37, 51–54; Ch. Adam et G. Milhaud *Descartes. Correspondance publiée avec une introduction et des notes* I Paris 1936 pag. 466, waar echter ten onrechte Susanna Thibaut, die 23 October 1635 te Amsterdam huwde met Antoni van Surck, voor een française gehouden wordt, zij was waarschijnlijk een aangetrouwd nichtje van haar echtgenoot. Bij een boekverkoping in November 1950 te Utrecht gehouden door van Huffels Antiquariaat werd onder nr. 383 aangeboden enkele schuldbekentenissen, transporten, acten van ruiling enz. ten voordele van Jhr Anthonis Studler van Surck, Heer van Bergen. Zie voor een zak stukken afkomstig van Descartes in 1692 aanwezig in de nalatenschap van A. Studler van Surck Jr: *De navorscher* 94 (1953) blz. 43–44.

[3]) *Œuvres de Descartes* II pag. 30 lin. 25–27.

bewondering voor, zoals Baillet schrijft, „la grandeur de l'esprit de M. Descartes et la beauté de ses découvertes" [1]). Noch in 1640 met de zaak Stampioen–Wassenaer, noch in 1642, toen hij verhinderde, dat een geschrift van Voetius en Schoockius tegen Descartes en Regius te Leiden gedrukt werd [2]), heeft Golius Descartes in de steek gelaten. Golius was een grondig kenner van het Arabisch, weshalve het hem ook mogelijk was arabische teksten bij zijn wiskunde-onderwijs te gebruiken; zijn verdiensten als oriëntalist moeten zeer hoog geschat worden.

28. Nederlandse wiskundigen en Descartes' Geometria

a. Fr. van Schooten Jr vertaalt de Geometria in het Latijn en geeft haar met verscheidene toevoegingen uit

Frans van Schooten Sr, de mede-arbiter van Golius in de twist Stampioen—Wassenaer, gaf te Leiden wiskundige colleges in het Nederlands, vooral bedoeld voor ingenieurs. In 1646 werd hij als „Nederduyts Professor Matheseos" opgevolgd door zijn zoon Frans Jr [3]). Aan de jonge van Schooten dankt Descartes de figuren voor de meeste van zijn werken alsmede een latijnse vertaling van zijn *Géométrie.*

Blijkens een uitlating te vinden in zijn correspondentie [4]) was Descartes niet bijster tevreden over de latiniteit van de *Geometria a Renato Des Cartes anno 1637 gallice edita...in linguam latinam versa et commentariis illustrata opera atque studio Francisco a Schooten* te Leiden in 1649 verschenen [5]). De uitgave van het eerste deel van een vermeerderde herdruk in 1659 heeft Fr. van Schooten Jr nog beleefd; het tweede deel verscheen in 1661 door de zorg van de Deen Erasmius Bartholinus, die te Leiden de leerling van van Schooten Jr was geweest [6]). Dit eerste deel bevatte behalve de *Geometria* met de noten van Fl. de Beaune en *Commentarii, Appendix en Addimenta* van van Schooten, wetenschappelijke brieven van de amsterdammer Johannes Hudde [7]) en de haarlemmer H. van

[1]) *Œuvres de Descartes* II pag. 625.

[2]) Cf. De Vrijer *Henricus Regius* blz. 131; de mededeling over deze aangelegenheid bij F. J. Domela Nieuwenhuis *Commentatio de Renati Cartesii commercio cum philosophis belgicis* Lovanii z. d. (1827) is niet geheel correct.

[3]) Cf. Molhuysen *op. cit.* II blz. 304. Zie voor Fr. van Schooten, vader en zoon: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 1108–1114. Door van Stockums antiquariaat werd in haar catalogus voor de auctie Mei 1950 onder nr. 1296 een belangrijke verzameling genealogieën van nederlandse geslachten aangeboden, waaronder van Schooten (2×).

[4]) *Œuvres de Descartes* V pag. 392 lin. 5–9, *Brieven* Amst. 1692 III blz. 161.

[5]) Aanwezig U.B.L. 535 F. 14; B.N.P. (cf. Exp. D. 538, 539) Beschreven bij Bierens de Haan *Bouwstoffen* blz. 273–274. Van Schooten droeg het werk op aan prinses Elisabeth van de Palts, zoals ook Descartes met zijn *Principia philosophiae* gedaan had.

[6]) Men vindt de beide delen van de vermeerderde herdruk 1659–1661 beschreven bij Bierens de Haan *Bouwstoffen* blz. 274–276, *Bouwstoffen* II blz. 179–180. Aanwezig K.B.; U.B.A.; U.B.L.; B.N.P. (cf. Exp. D. 540). Herdrukt Amst. 1683.

[7]) Zie voor J. Hudde: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1172–1176. In de *Correspondence of scientific men of the seventeenth century in the collection of the right honourable*

Heuraet [1]). In het tweede deel vindt men *duo tractati posthumi* van Fl. de Beaune, van de jonge van Schooten *Principia matheseos universalis seu introductio ad cartesianae Geometriae methodum* [2]) en een *Tractatus de concinnandis demonstrationibus geometricis ex calculo algebraico in lucem editus a Petro a Schooten* [3]) alsmede *Elementa curvarum linearum libri duo* van Johan de Witt. Johannes Hudde en Johan de Witt bezaten beiden een uitstekende mathematische aanleg, die zich door de staatkundige en maatschappelijke plichten, die zij op zich genomen hebben, niet volledig heeft kunnen ontplooien.

Over de waarde van Descartes' *Geometria* behoeven wij hier niet te schrijven, wij kunnen ervoor verwijzen naar de vele verhandelingen en uitspraken van deskundigen [4]). Al mag Descartes niet de uitvinder van

---

the Earl of Macclesfield in 1841 door de zorg van St. J. Rigaud te Oxford uitgegeven, wordt herhaaldelijk melding gemaakt van een kritisch commentaar door een zekere Mr. Merry geschreven op de aantekeningen van J. Hudde bij Descartes' *Geometria*. Uitgave ervan schijnt in de bedoeling gelegen te hebben, maar niet doorgegaan te zijn (cf. *op. cit.* II pag. 525, 560, 587), het handschrift bleef evenwel bewaard (cf. *op. cit.* I pag. 127). In de amsterdamse universiteitsbibliotheek berust onder nr. 461 A 1–3 een „editio nova in usum illustris Athenaei Amstelaedami accommodata" *Renati Des Cartes opera omnia quae exstant in tres tomos distributa* in 1694 „Amstelaedami. Excudit Gerardus Borstius Bibliopola" verschenen. Slechts de titelpagina en de opdracht zijn voor deze uitgave in folio nieuw gedrukt, voor de rest bestaat zij uit uitgeknipte bladen uit edities in 8°, waarvan vier op één pagina werden geplakt. De dus ontstane editie, die waarschijnlijk slechts uit enkele exemplaren bestaan zal hebben, werd door Petrus Schaak, Bibliothecaris, opgedragen aan de „Ingenti viro Johanni Hudde consuli & senatore amstelodami".

[1]) Zie voor H. van Heuraet: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1098–1099.

[2]) Reeds afzonderlijk in 1651 verschenen, cf. Bierens de Haan *Bouwstoffen* blz. 276.

[3]) Zie voor Petrus van Schooten, halfbroer van Fr. van Schooten Jr: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII, kol. 1116.

[4]) Van de oudere litteratuur worde hier slechts genoemd: Dr K. D. Schönfeld *Cartesius als wiskundige, Programma gymnasium Groningen* 1869. Van de meer recente litteratuur noemen wij: de geschriften van F. Cajori opgegeven in de *Revue de synthèse* XIV *Sciences de la nature et synthèse générale* VII (1937) pag. 110; G. Loria *Descartes géomètre, Revue de métaphysique et de morale* 44 (1937) pag. 199–220; A. Robert *Descartes et l'analyse des anciens, Archives de philosophie* vol. XIII cahier II *Autour du Discours de la méthode* (1937) pag. 221–245; A. Rey *De Viète à Descartes, Travaux du IXe congrès international de philosophie, Etudes cartésiennes* II pag. 27–32; Ernst Cassirer *Die Philosophie im XVII. und XVIII. Jahrhundert, Actualités scientifiques et industrielles* Paris 1939 S. 36–37; Dr E. W. Beth *Descartes' Idee einer „mathesis universalis" en hare betekenis voor de natuurphilosophie, Alg. ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 31 (1937) blz. 41–49; idem *De wijsbegeerte der wiskunde van Parmenides tot Bolzano, Philosophische bibliotheek* Antwerpen–Nijmegen 1944 blz. 104–108; H. J. E. Beth *Descartes als mathematicus, Alg. ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 42 (1950) blz. 134–144 (uitvoerig over het probleem van Pappus); E. J. Dijksterhuis *La methode et les essais de Descartes, Descartes et le cartésianisme hollandais* Amst.–Paris 1950 pag. 21–44 (voor verdere geschriften van Dijksterhuis, zie beneden blz. 81 n. 1); Joseph Ehrenfried Hofmann *Descartes und die Mathematik, Descartes Drei Vorträge,*

de analytische meetkunde heten, daar de gedachte de algebra op de meetkunde toe te passen zeer oud is, toch kreeg eerst door Descartes de analytische meetkunde praktische betekenis. Analyse is bovendien de hoeksteen van Descartes' wetenschappelijke methode. Descartes was een rasmathematicus. In 1932 schreef E. J. Dijksterhuis:

> Deze mathematische instelling van de geest van Descartes verklaart veel èn van de deugden èn van de zwakheden van zijn denken. Ze verklaart den strengen bouw van zijn wereldomvattend systeem, de helderheid van zijn schrijfwijze en het dwingend-overtuigende, dat zijn redeneeringen vaak ook dan nog schijnen te bezitten, wanneer hij reeds op een dwaalweg verkeert; en ze verklaart ook zijn uiteindelijk falen in zoo menig probleem, dat zich nu eenmaal niet liet dwingen in de ideaal-mathematische vorm [1]).

Overtuigd van het belang van Descartes' meetkundige vondsten heeft van Schooten zeer modern wiskundig onderwijs gegeven, wat niet weinig bijgedragen heeft tot de luister van de leidse universiteit en een tijdperk van bloei in de beoefening der wiskunde in Nederland heeft ingeluid [2]).

b. Voorstudies voor van Schootens uitgave van de Geometria in een handschrift te Groningen, dat ook een copie bevat van Descartes' Compendium musicae

Voorstudies voor zijn uitgave van de *Geometria* vinden wij in een handschrift aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Groningen [3]). Dit handschrift werd op gebrekkige wijze beschreven door D. Bierens de Haan in diens *Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurkundige wetenschappen* van 1878 [4]). Ditzelfde handschrift bevat ook een copie van Descartes' *Compendium musicae*. Gewaarschuwd door C. de Waard hebben Adam & Tannery in de *Additions* van deel X van hun uitgave der *Œuvres de Descartes* nog melding kunnen maken van de varianten, die van Schootens copie van het *Compendium musicae* opleverde [5]). Bij de herdruk

---

Abhandlungen der Gesellschaft zur Förderung der Westfälischen-Landes Universität Heft II Münster Westfalen 1951 S. 48–80. Ook consultere men het vierde hoofdstuk *Etudes traitant surtout de l'aspect scientifique de l'œuvre de Descartes* van de *Bibliographie* door Jean Boorsch toegevoegd aan zijn *Etat présent des études sur Descartes, Etudes françaises* 39 Paris 1937, alsmede P. *Rep.*

[1]) *Descartes als wiskundige* Openbare les Leiden, Groningen 1932 blz. 19. Op de bij uitstek mathematische instelling van Descartes' geest zal Dijksterhuis bij voortduring blijven wijzen, zie zijn *De mechanisering van het wereldbeeld, Wetenschappelijk-wijsgerige bibliotheek* III Amst. 1950 IV 194–220 en *Het wereldbeeld vernieuwd. Van Copernicus tot Newton, Gastmaal der eeuwen* Arnhem 1951 blz. 45–54.

[2]) Zie Dr D. J. Korteweg *Het bloeitijdperk der wiskundige wetenschap in Nederland.* Redevoering uitgesproken op den jaardag der amst. universiteit den 8sten Januari 1894.

[3]) Onder nr. 108.

[4]) *Bouwstoffen ...etc. Overgedrukt uit de Verslagen en mededeelingen der kon. akademie van wetenschappen, Afd. natuurk. 2e Reeks, Deel VIII, IX, X en XII,* I blz. 263, 265–270.

[5]) *Œuvres de Descartes* X pag. 635–647.

van de eerste uitgave van het *Compendium musicae* van 1650 [1]) hadden Adam & Tannery slechts de varianten gegeven van de copie voorkomende in het *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634* [2]) en van de copie door Constantijn Huygens gemaakt [3]). De Waard dateerde de copie opgenomen in Beeckmans *Journal* op 1627, die van Constantijn Huygens op 1637 en die in het van Schooten-handschrift te Groningen op omstreeks 1640. Wel is waar begint dit laatste manuscript met het opschrift „Franciscus à Schooten. Anno 1632", maar reeds op de eerste bladzijde vindt men een verwijzing naar de *Géométrie* volgens de editio princeps van 1637 [4]). Hoewel nu in dit manuscript, te Groningen gecodificeerd als nr. 108, niet alles met één hand geschreven schijnt te wezen, is het grootste gedeelte er van, waartoe ook de copie van het *Compendium musicae* behoort, ongetwijfeld van de hand van Fr. van Schooten Jr [5]). Men kan het schrift vergelijken met het facsimile van een brief van Fr. à Schooten Jr aan Chr. Huygens van 13 Juli 1656, te vinden achter in deel III van de *Œuvres complètes de Chr. Huygens*, alsmede met het handschrift der groningse universiteitsbibliotheek nr. 435: *Lessen gehouden door Fr. van Schooten 9 December 1655 over de natuur, constructie en 't gebruyk der logaritmische tafelen van Briggs en Vlacq* [6]).

---

[1]) *Renati Des-Cartes musicae compendium* werd posthuum uitgegeven in 1650 Trajecti ad Rhenum, Typis Gisbertus à Zijll, & Theodori ab Ackersdijck.

[2]) De Waard nam in zijn uitgave van dit *Journal* La Haye 1939–1953, de copie van het *Compendium musicae*, dat niet door Beeckman zelf afgeschreven werd, niet op.

[3]) Aanwezig U.B.L.

[4]) En dit is niet het enige citaat uit de *Géométrie*. Op een losse inlas behorende bij blz. 104 van het handschrift vindt men een verwijzing naar een werk van John Pell van 1644.

[5]) Het opmerkelijkste van van Schootens copie van het *Compendium musicae* is het naschrift onder Descartes' datering „Bredae Brabantinorum pridie Calendas Januarias anni MDCXVIII completo" luidende: „Scripsit haec pro domino Beemanno Scolae Dordracenae moderatore, tunc temporis cum primum in has regiones venisset, et ex Schola Flechiana in Gallia ubi studuisset, sortitus esset, ut ibi multas se imcumberet. Mansit autem Bredae per 15 menses unde in Germaniam discessit, dum intestina bella ibi orirentur: ut mihi ipse narravit. Habentur et libri in Bibliotheca Flechiana sua manu notati et Collegio donati, nam ibidem moris est quemquam non egredi scholam qui non donarit ipsae Bibliothecae librum aliquem" (blz. 83 v.).

Fr. van Schooten Jr heeft in 1641 in Frankrijk gereisd, het is dus niet uitgesloten, dat hij persoonlijk in La Flèche is geweest (cf. *Œuvres de Descartes* X pag. 636) en daar boeken met Descartes' handtekening gezien heeft.

[6]) Voorin in dit hs.: „Hier met aengevangen te leesen op een Donderdach, sijnde den 9 December 1655, naer mijne wederkomst van Alfen tot Leyden". Met dezelfde hand is ook geschreven het hs. der groningse universiteitsbibliotheek 110, dat weinig terecht het opschrift *Petri et Francisci van Schooten fratrum varia arithmetica* draagt. De verdienstelijke C. de Waard heeft zich ook hiermede bezig gehouden en geconstateerd, dat het bevatte: „des copies d'écrits de Fermat et de Roberval, ainsi que des copies de lettres échangées entre eux et le Père Mersenne (Cf. *Lettres inédites de Fermat* in *Mémoires de l'académie des Sciences, inscriptions et belles-lettres de Toulouse*. 11e S. T. V. Toulouse 1917 pag. 71–88).

c. Een handschrift van Fr. van Schooten Sr te Leiden

Bierens de Haan heeft, foutief redenerende, het groningse handschrift 108, dat toch zo duidelijk een college- en werkschrift van de jonge van Schooten toont te zijn, aan Fr. van Schooten Sr willen toeschrijven [1]). Een gevolg van deze vergissing was, dat Bierens de Haan de veronderstelling van J. G. de Hoop Scheffer, die een handschrift *Uitgewerkte voorstellen uit de theoretische en toegepaste meetkunde* aan de leidse universiteitsbibliotheek schonk, dat de voornaamste hand van dat geschrift die van Fr. van Schooten Sr zou zijn [2]), moest tegenspreken, omdat zij in geheel niet leek op die van het groningse hs. 108. En toch staat duidelijk in het zware, energieke en eerlijke handschrift, waarmede het grootste gedeelte van het leidse hs. 1013 geschreven en geïllustreerd werd, op fol. 113 van dat manuscript:

> Begonnen den 25 November Anno 1632 door Frans van Schooten professor der Fortificatien en dependerende Scientien in de universiteyt tot Leyden.

Het schrift draagt meer de kenmerken van een klerkenhand dan van de zeventiende-eeuwse geleerdenhand; wat niet bevreemdend is, wanneer wij denken aan de eenvoudige afkomst van de man, die, leerling van Ludolf van Ceulen, diens opvolger werd aan de door Prins Maurits aan de leidse hogeschool verbonden school voor ingenieurs, waar in het Nederlands les gegeven werd. De aan de Hoop Scheffer onthouden bevestiging van diens vermoeden betreffende het schrift van het door hem afgestane manuscript, is te verkrijgen door vergelijking met de door Fr. van Schooten Sr geannoteerde en gesigneerde kaart van landerijen van leidse kloosters anno 1612, aanwezig op het gemeente-archief te Leiden [3]).

d. Godefroid van Haestrecht expliceert de Geometria

Descartes schreef zijn *Géométrie* niet zonder enige terughouding. Hij schijnt het gevoel gehad te hebben, dat men de oplossing van sommige problemen moest aangeven, maar niet uitwerken, opdat de lezer zich vooral de aanvankelijke moeilijkheid van het probleem bewust zou blijven. Adam, die dit afkeurde en vond dat geen biezondere voorzichtigheid geboden was voor Descartes bij het schrijven van een meetkundige verhandeling, vroeg zich af:

> Mais qu'avait-il à craindre pour sa Géométrie? Plus complète et plus claire, elle eût été plus vite entendue, et d'un plus grand nombre.

---

[1]) Toeschrijving door Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* X pag. 635 overgenomen.

[2]) De Hoop Scheffer sprak deze veronderstelling uit in een brief, die zijn gift vergezelde en die thans nog te Leiden bij het hs. 1013 bewaard wordt.

[3]) Prentenverz. III nr. 8599. Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 1108. Dat de genoemde handschriften identiek zijn, werd mij verzekerd door Æ. Pelinck te Leiden.

> C'est précisément ce que ne voulait pas Descartes: méfiant et ombrageux à l'excès, il craignait qu'on ne méconnût l'originalité de son œuvre, si elle était trop aisée à entendre, ou qu'on ne s'appropiât ses inventions [1]).

Descartes was geen schoolmeester, anderen moesten zijn werk maar aan beginnelingen uitleggen en zo zien wij Descartes 27 Mei 1638 aan zijn vriend Mersenne schrijven:

> Vous aurez à ce voyage ou au prochain l'Escrit que je vous avois promis pour l'intelligence de ma Géométrie, car il est presque achevé, & c'est un Gentil-homme d'icy de tres bon lieu qui le compose [2]).

Adam houdt voor de hier bedoelde *Introduction* op de *Géométrie* de *Calcul de Mons. Descartes* in handschrift te Hannover aanwezig en door Adam het eerst gepubliceerd in 1896 [3]). Voor de auteur wil hij aanzien Godefroid de Haestrecht [4]). De luikse edelman Godefroid van Haestrecht was in militaire dienst der Staten-Generaal, woonde op het kasteel Renswoude bij Utrecht, liefhebberde in de geografie en wiskunde en heeft Descartes persoonlijk gekend [5]). In zijn commentaar op de *Geometria* nam van Schooten een opmerking van van Haestrecht op, na daarover met Descartes gecorrespondeerd te hebben [6]).

e. Jean Gillot, leerling en dienaar van Descartes

Een ander plan om zijn meetkunde geheel in zijn geest te Parijs onderwezen te krijgen heeft Descartes door het hoofd gespeeld. Men weet, dat hij geen dankbaarder leerling heeft gehad, dan de hugenotenzoon Jean Gillot, die een tijdlang ook zijn bediende is geweest [7]). Later onderwees Gillot evenals de jonge van Schooten te Leiden de wiskunde aan de toekomstige ingenieurs. Als men Gillot nu eens naar Parijs kon laten komen, stelt Descartes aan Mersenne voor [8]). Hij heeft voldoende invloed op Gillot om hem een benoeming te Parijs te doen aannemen, want Gillot „est fort docile, & de sa fidelité j'en voudrois répondre comme de mon frère". Alleen diens ouders zouden wel eens bezwaar kunnen maken; die hadden het ook al niet goed gevonden, dat hun zoon een tijd in Engeland geweest was. Daarom mocht vooral professor Rivet [9]) niet ingelicht worden:

---

[1]) *Œuvres de Descartes* XII pag. 224.

[2]) *Idem* II pag. 146.

[3]) In *Bulletin des sciences mathématiques* 2 S. XX. Herdrukt *Œuvres de Descartes* X pag. 659.

[4]) Cf. *Œuvres de Descartes* XII pag. 225.

[5]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1017.

[6]) Cf. *Œuvres de Descartes* II pag. 574.

[7]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 471 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[8]) In een brief van 31 Maart 1638.

[9]) Over hem beneden § 285 c.

> Car il a tant de pouvoir sur ses parens, qu'il les empescheroit d'y consentir, sous pretexte de la Religion, bien que ce ne fust en effet que pour empescher son avancement; car c'est son humeur [1]).

Het plan schijnt plan gebleven te zijn.

f. De doopsgezinde schoenlapper Dirck Rembrandtsz. van Nierop, liefhebber der mathematische konsten

Als Jean Gillot was Dirck Rembrandtsz. van Nierop een leerling van Descartes in de striktste zin des woords. Bekend is Baillets verhaal over de wijze waarop deze eenvoudige maar schrandere man, schoenmaker van beroep, die geen andere taal dan zijn moedertaal kende, door Descartes ontvangen en onderwezen werd [2]). In het eerste stukje van het derde deel van de *Maandelijkse mathematische liefhebberij, waar in voorkomen eenige opgeloste voorstellen met nog eenige weinige die te ontbinden voorgesteld worden geschikt ten dienst der genen, die zig in de algebra en rekenkonst zouden willen oeffenen door J. Oostwoud* [3]) een soort vak- en vacatureblad voor onderwijzers, werden opgenomen *Brieven door eenige wiskonstenaren geschreven aan Dirk Rembrandtsz. van Nierop met zijne antwoorden op deselve, behelsende verscheydenen disputen over der zonnen stilstant en des aardkloots beweginge, mitsgaders zommige raare mathematische voorstellen met haare ontbindinge en andere astronomische en geographische stoffen, een deel bij een gebragt door Pieter Rembrandtsz. van Nierop en nader verzamelt door Govert Maartensz. Oostwoud* [4]). Hierbij zijn twee brieven van Fr. van Schooten Jr aan Dirck Rembrandtsz., te weten een brief van 9 October 1653, waarin van Schooten bedankt voor de toezending van „dat loflijk werk des Hemelloops dat U.E. nu hebt laten in't ligt komen" [5]) en een brief van 27 November 1653, waarin van Schooten de copie opzendt van brieven hem 2 en 12 Februari 1650 vanuit Zweden toegezonden door H. Schluter, de ook alweer wiskundig ontwikkelde

[1]) *Œuvres de Descartes* II pag. 146.

[2]) Cf. *idem* V pag. 265–267 en Gustave Cohen *Ecrivains français en Hollande* pag. 592. In het korte onbeduidende artikel *Nieuw ned. biogr. wdb.* V kol. 373–374 aan Dirk Rembrandtsz. van Nierop gewijd ontbreken verwijzingen naar: J. F. Gebhard Jr *Het leven van Mr Nicolaas Cornelisz. Witsen 1641–1717* I Utrecht 1881 blz. 501; Bierens de Haan *Bouwstoffen* blz. 196–198, 208–210; II blz. 73–75, 102–103, 107–110 en naar *Œuvres de Descartes* V pag. 265–267; XII pag. 470, 480–481.

[3]) In *Mathematische liefhebberye met het nieuws der fransche en duytsche schoolen in Nederland van July tot December ingesloten* III Purmerend bij P. Jordaan, boekverkoper. Aanwezig U.B.A. XX 834. J. Oostwoud, „lid van de societeit der mathematische wetenschappen te Hamburg en leermeester der wiskunde te Oostzaandam", redigeerde van 1754–1765 de *Maandelijkse mathematische liefhebberij*. Zie voor hem: Bierens de Haan *Bouwstoffen* blz. 76–77, 96–98.

[4]) Govert Maartensz. Oostwoud was, gelijk nog op de titel vermeld werd, „in zijn leven mathematicus tot Hem" geweest.

[5]) De *Nederduytsche astronomia* waarvan de eerste druk in 1653 te Harlingen bij Jan Hessels verscheen (cf. het *Aen den Leser* van het *Bijvoeghsel op de nederduytsche astronomia* Amst. 1677). Herdruk 1658 beschreven bij Bierens de Haan *Bouwstoffen* II blz. 102–103.

bediende, die Descartes mee naar Zweden genomen had [1]). Zo werd een nederlands onderwijzersblad uit het jaar 1755 een bron voor onze kennis van de laatste levensdagen van de franse wijsgeer.

Dirck Rembrandtsz. van Nierop was geen filosoof, maar, gelijk hij op de titels van zijn werken genoemd wordt, een „liefhebber der mathematische konsten". Welk een zekere waarheden biedt de wiskunst hare beoefenaren! In de *Inleydinge* van zijn *Mathematische calculatie, dat is, wiskonstige rekening*, een werk dat in 1659 te Amsterdam verscheen [2]), zeide van Nierop van de wiskundige stelligheden:

> Deze niet te min altijdt op haer vaste gronden steunende blijven eeuwigh en onwedersprekelick, alsoo dat hier in gheen strijdt en is, noch alderminste doolinghe of bewimpelingen, welcke niet terstont aen de toetsteen der waerheyt wordt neder gevelt.

Aan zijn *Mathematische calculatie* voegde Dirck Rembrandtsz. een *Wiskonstige musyka* toe. Descartes, wiens *Musicae compendium* in 1650 verschenen was, wordt niet genoemd; wèl worden genoemd Adriaan Metius en Simon Stevin. In zijn vierde deel *Een aenhangh inhoudende van der ouden musijck, en verscheyden gevoelens der selfder* komen capita voor getiteld *De redens der sanghtoonen bij Adriaan Metius gestelt; De redens der sanghtoonen na 't gevoelen van Symon Stevin* en *Aenmerkingen op de sanghtoonen van Symon Stevin*. Van Nierop betreurde het, dat de beloofde *Spiegeling der singconst* van Stevin niet verschenen was [3]); hij nam echter van Stevins inzichten in deze kennis door wat Stevin daarover meegedeeld had in zijn *Eerdclootschrift* [4]).

Adriaan Metius was een aanhanger van de meer voorzichtige Tycho Brahe, maar Dirck Rembrandtsz. van Nierop koos onomwonden partij voor Copernicus. Als de utrechtenaar Lambert van Velthuysen, die in 1655 een pamflet uitgaf *Bewijs dat het gevoelen van die genen, die leeren der sonne stilstandt en des aertrijcks beweging niet strijdich is met Godts woort* [5]), was ook Dirck Rembrandtsz. er van overtuigd dat het scheppingsverhaal volgens Genesis te verenigen was met de leer van Copernicus. Hij schreef hierover in 1661 in zijn *Des aertrijcks beweging en de sonne stilstant bewijsende dat dit geensins met de Christelijke Religie is strijdende* [6]), kwam er op terug toen hij in 1674 *Eenige oefeningen in godlijcke, wiskonstige en natuerlijcke dingen* deed uitgeven [7]), en nog eens in 1677 toen

---

[1]) Cf. *Œuvres de Descartes* XI pag. 35.

[2]) Beschreven door Bierens de Haan *Bouwstoffen* II blz. 109.

[3]) De *Spiegeling der Singconst* werd eerst in' 1878 uitgegeven door Bierens de Haan in diens *Bouwstoffen* II blz. 235–323. Herdrukt in 1884, cf. Dr E. J. Dijksterhuis *Simon Stevin* 's Gravenhage 1943 blz. 60–61, 270–276.

[4]) Cf. Dijksterhuis *Simon Stevin* blz. 46.

[5]) K. 7712. Verder over van Velthuysen beneden § 273.

[6]) Cf. Bierens de Haan *Bouwstoffen* II blz. 107.

[7]) De uitgever was Abel van der Storck, boeckverkooper op 't water bij de nieuwe brug t'Amsterdam. Het werkje, niet beschreven door Bierens de Haan in diens *Bouwstoffen*, is aanwezig U.B.A. 723 E. 27 3).

hij een *Bij-voeghsel op des aertrijks beweging en sonne-stilstant* de wereld inzond [1]). Hij bestreed daarin bepaalde opvattingen van Stevin, die overigens een voorstander was van het heliocentrische wereldbeeld [2]) en hij bestreed de *Mathematische ofte wisconstige bewijs-redenen, waer mede bewesen wort, dat de Aerdcloot stil staet en de Sonne daghelijcx en jaerlijcx sijnen loop doet; naer de leeringhe van Ptolomaeus....Door Mr. Sybrand Hansz. Cardinael, Reecken-Meester tot Amsterdam*, een werkje in 1635 uitgekomen en in 1655 herdrukt [3]). Dirck Rembrandtsz. had alle achting voor Sijbrandt Hanssen „die hem de Wiskonst soo overvloedigh wel verstondt", maar met zijn *Mathematische ofte wisconstige bewijsredenen* beging deze toch een misslag. Maar misschien geloofde Sybrandt Hansz. zelve wel niet rotsvast, wat hij daarin beweerde, doch achtte hij de kwestie van de al of niet bewegende aardkloot een netelig vraagstuk, waarbij het maar veiliger was zich bij de conservatieve opvatting te houden. Dit althans wil D. R. van Nierop insinueren. Volgens Dirck Rembrandtsz. had Cardinael zich in deze richting tegen niemand minder dan Descartes uitgelaten. Descartes zelf had aan Dirck Rembrandtsz. verteld, dat hij Cardinael eens had opgezocht om over diens verdediging van Ptolomaeus te spreken en dat Cardinael, die niet wou debatteren, hem toen afgescheept had:

> ...heeft mij de heer Des Kartes self gesayt, als dat hij bij desen Syb. Hanssen gegaen was, om met hem van wegen dit Boeckjen (scil. de *Mathematische ofte wisconstige bewijsredenen*) te spreecken: maer hij sulcks niet van sinne wesende, gaf tot antwoort, dat hij dit om seeckere oorsaecke alsoo gestelt hadde [4]).

g. Sijbrandt Hansz. Cardinael, schoonvader van Jan Hendrik Glazemaker

Laten wij de intieme roerselen van Cardinaels gedachten in deze voor wat zij geweest mogen zijn, maar onthouden wij, dat dus persoonlijk contact bestaan heeft tussen Descartes en de doopsgezinde rekenmeester Sijbrandt Hansz. Cardinael, die te Harlingen geboren was, maar vanaf 1607 tot zijn dood in 1647 te Amsterdam gewoond heeft in de Nieuwe Nieuwstraat, waar hij in het huis met de drie vergulde Ossenhoofden school hield. Hij was tevens landmeter en onderwees korte tijd wiskunde aan Costers Academie. Zijn leerboeken over arithmetica, geometrie, boekhouden en het wijnroeien maakten veel opgang [5]). Sijbrandt Hansz. Cardinael was gehuwd met Levijntje Panten, die hem zes dochters schonk [6]),

---

[1]) Als in noot 7, blz. 86. Aanwezig U.B.A. 723 E. 26 4).

[2]) Cf. Dijksterhuis *Simon Stevin* hoofdstuk VI.

[3]) Cf. Mr H. F. Wijnman *De amsterdamsche rekenmeester Sybrandt Hansz Cardinael, Het boek* N.R. XXII 1933/34 blz. 83.

[4]) *Bijvoeghsel op des aertrijks beweging of de sonne stilstant* blz. 11.

[5]) Over Sijbrandt Hansz. Cardinael schreef Wijnman artikelen in *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 253–255, *Het boek* N.R. XXII 1933/34 blz. 73–94 en *Winkler Prins encyclopaedie* [6] V blz. 516.

[6]) Geheten: Levijntje, Sibilla, IJtje, Tanneke, Martijntje en Catalijntje.

waarvan er een, Catalijntje, 18 Juni 1651 op 30 jarige leeftijd in het huwelijk trad met „Jan Hendricks van Amsterdam glaesemaecker out 31 jaer, woonende op de Princegracht". Zij was ondertrouwd op 27 Mei 1651 op dezelfde dag als haar zuster Levijntje, weduwe van Jan Pietersz. Bruyningh, die hertrouwde met Jacob Colvenier, van Haarlem, grognainier, weduwnaar van Margrieta Moerbeeck [1]). Dit laatste huwelijk werd 11 Juni 1651 voltrokken. Wij hebben op het amsterdamse oudarchief der gemeente en op het archief van de verenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam verscheidene nieuwe gegevens gevonden over de familie Cardinael en in het biezonder over de schoonzoon van Sijbrandt Hansz.: Jan Hendrik Glazemaker. Het is onze bedoeling deze in een afzonderlijk artikel of in vervolg op dit boek te publiceren [2]). Ondertussen zal men begrijpen, dat de mededeling van Dirck Rembrandtsz., dat Descartes — in 1635? — Sijbrandt Hansz. Cardinael heeft opgezocht, onze belangstelling heeft, al mogen wij er niet uit besluiten, dat dus de man, die de kroon op zijn werk als vertaler zal zetten door het vertalen van bijna het gehele œuvre van Descartes en Spinoza, in zijn jonge jaren Descartes persoonlijk ontmoet heeft.

h. Abraham de Graaf

In 1659 treffen wij aan in de drie vergulde Ossenhoofden in de Nieuwstraat de „wis- en sterre-konstenaer" Abraham de Graaf. Deze heeft zich een voortreffelijk opvolger van Cardinael betoond. In het *Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek* zeide Wijnman van hem:

> Abraham de Graaf moet beschouwd worden als een onzer belangrijkste wiskundigen. Hij publiceerde gezaghebbende werken op mathematisch, sterrekundig en zeevaartkundig gebied en droeg o.a. in belangrijke mate bij tot de verbreiding van de door Descartes ingevoerde analytische meetkunde [3]).

In 1672 schreef de Graaf in het *Aan den Leser* van zijn *De beginselen van de algebra of stelkonst; volgens de manier van Renatus Des Cartes verklaart met uytgelezene voorbeelden; zoo wel in de meetkonst, als in de rekenkonst* [4]):

> Weet dan, dat U alhier vertoont wert een verhandelinge over de Beginselen van de Algebra, of de Stelkonst, bij de Neêrduytzen alzoo genaemt, beschreven naar de methode, ofte de manier van de wijtvermaarde Philosooph en Mathematicus Renatus des Cartes.
>
> Wilde iemand in korte tijd een goed mathematicus worden:
>
> die is 't van noden eerst een grondige kennisse te hebben van eenige

---

[1]) Oud-archief Amsterdam *Doop-, trouw- en begraafboek* 681 fol. 48 v., 49. Deze beide huwelijken niet bij Wijnman.

[2]) Zie ondertussen voor Glazemaker: *Winkler Prins encyclopaedie* [6] IX blz. 584–585; *Verslag omtrent de lotgevallen der vereeniging Het Spinozahuis 1951/52* Leiden 1952 blz. 19–21.

[3]) *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 294.

[4]) Amst. 1672. Aanwezig U.B.A. en U.B.U.

weynige Propositien uyt de vijftien boeken van Euclides... En, om in de Kromme Lijnen der Kegelsneden niet gantsch onkundig te wezen, zoo kan men onderzoeken eenige weynige Propositien uyt Apollonius, of uyt de Heer J. de Wit. En om ze te beschrijven, zo leze hij de Tuygwerkelijke Beschrijvinge der Kegelsneden op een Vlak, beschreven door F. van Schoten, in zijn vierde Boek der Mathematische Oeffening ....Kinkhuysen nemende, zoo kanmen beginnen in zijn Algebra pag. 43, het tweede Hooftstuk, en hem vervolgen tot den eynde toe, en vergelijken het gedurig met het darde Boek van des Cartes, om dat deze op malkanderen slaan, uytgenomen het 25 Lit, pag. 395, alwaar des Cartes een Regel beschrijft, de Questie Meetkonstig zijnde, om de Æquatien van drie en vier Dimensien op te lossen, gelijk mede pag. 407, het 31 Lit, een Regel passende op die van vijf en zes Dimenzien, 't welk Kinkhuysen alles overslaat, om dat hij zijne Algebra alleenlijk naar de Telkonst geschikt heeft, maar wel in zijn Boek van de Geometria, daar in eenige zeer uytstekende Exempelen te vinden zijn, niet lichtelijk overlopende het gene des Cartes in het 24 Lit pag. 395 zegt, en ook in 't eynde van zijn Werk, op dat men zich daarvan in 't overige zoude konnen bedienen. En de gene dewelke de Latijnze Taal verstaan, die zullen een groote verlichtinge vinden in de Annotatien van de Beaune, en van Schoten over de Geometria van des Cartes, en om in veele zwarigheden van de Herlydinge der Aequatien verlost te werden, zoo zal men zeer dienstig vinden het gene de Heer Johannes Hudde dies aangaande geschreven heeft in een Brief genaamt de Reductione Æquationum [1]).

i. Gerard van Kinckhuysen Jr

Het is een heel programma, dat de Graaf hier op stelt: eerst enige grondbeginselen, dan de *Elementa curvarum linearum* van Johan de Witt en de *Notae* van de Beaune by Descartes' *Geometria* voor hen die het Latijn machtig zijn, een hoofdstuk uit de *Mathematische oeffeningen* van Fr. van Schooten Jr [2]) en tenslotte de *Algebra* en *Geometrie* van Kinkhuysen. Wie was deze laatstgenoemde? Ook al weer een mennist, evenals Dirck Rembrandtsz. van Nierop, Sijbrandt Hansz. Cardinael, Jan Hendrik Glazemaker, en Abraham de Graaf [3]). Hij was een zoon van Gerard

[1]) De verwijzingen naar Descartes betreffen: *Renatus des Cartes Proeven der wijsbegeerte: of redenering van de middel van de reden wel te beleiden, en de waarheit in de wetenschappen te zoeken; de verregezichtkunde, verhevelingen en meetkunst. Door J. H. Glazemaker vertaalt.* Amst. 1659.

[2]) Van Fr. van Schootens *Exercitationes mathematici libri V* Lugd. Bat. 1656–1657 was in 1659–1660 een nederlandse vertaling *Mathematische oeffeningen* verschenen.

[3]) In het pamflet *Aenhangh genaemt den bril voor de amsterdamsche belachelijke geometristen* Amst. 1663 van de landmeter Cornelis van Leeuwen hoofdzakelijk gericht tegen Abraham de Graaf, die volgens van Leeuwen inplaats van „Wis- en Starre-konstenaer" zich beter „Mis- en Narre-konstenaer" had kunnen noemen, vindt men een merkwaardige passage over het hoge percentage doopsgezinden onder de liefhebbers van de mathematische konsten (geciteerd bij Bierens de Haan *Bouwstoffen* II blz. 64–65), waarbij de namen van professor A. de Bye, Fr. van Schooten, Abel W. Wassenaer te Utrecht en Jacob Brasser te Hoorn worden genoemd ten bewijze dat de menisten toch geen monopolie bezaten.

Kinckhuysen, koopman te Haarlem en Grietgen Filipsdr. Maeseyck [1]). Wanneer Gerard Kinckhuysen Jr. 2 Jan. 1650 te Haarlem voor Schepenen huwt met Elisabeth Ampen wordt hij in een kort tevoren opgemaakt huwelijkscontract [2]) ook van beroep koopman genoemd. Naast de koopmanschap echter moet hij de wiskunst intens beoefend hebben. Hierin was hij een leerling van Pieter Wils, wiens *Wis-konstighe wercken* hij in 1648 na het verscheiden van de auteur uitgaf [3]). In 1643 had van Kinckhuysen reeds een werk over *Het ghebruyck des quadrants* en in 1645 een *Verklaringe ende ghebruyck van den altijdt-duerende maen-wijser* gepubliceerd; in 1660 verscheen zijn *De grondt der meetkonst*, in 1661 zijn *Algebra ofte stel-konst* en in 1663 zijn *Geometrie ofte meet-konst* [4]).

k. Gerard van Kinckhuysen en Newton

In het *Nieuw ned. biogr. wdb.* ontbreekt een artikel over van Kinckhuysen, maar in het oude *Biogr. wdb. der Nederlanden* van van der Aa vindt men in het tiende deel een korte opgave van Kinckhuysens geschriften met bij de *Algebra ofte stel-konst* de volgende aantekening:

> Dit werk werd zoo zeer geacht bij Newton, dat hij het niet alleen vlijtig bestudeerde, maar ook vele vraagstukken met de woorden des schrijvers en geheel op diens wijze, in zijne *Arithemetica universalis* zijn opgelost; ja, zoozeer was hij met Kinckhuysen ingenomen, dat hij diens *Algebra* in het Engelsch heeft vertaald, welke vertaling zeker het licht zou hebben gezien, ware het handschrift met vele van Newtons papieren, niet eene prooi der vlammen geworden [5]).

Dit is zeker verrassend. Een in Nederland zo snel vergeten mathematicus als Kinckhuysen zou de biezondere aandacht van Newton getrokken hebben. Kunnen wij dit bericht, door van der Aa ontleend aan *Hollands roem in kunsten en wetenschappen* van H. Collot d'Escury [6]), verifiëren? Zeker, het is in beginsel juist, al zal de toedracht van zaken wat anders geweest zijn dan in het *Biogr. wdb.* wordt voorgesteld. Allereerst dit: Newton heeft geen Nederlands gekend en dus ook niet daaruit vertaald. Wij vinden de verzekering „I understand not Dutch" in een brief door Newton aan zijn vriend John Collins [7]) geschreven te Cambridge op de

---

[1]) Ik dank deze mededeling aan Mej. Dr G. H. Kurtz, gemeente-archivaris te Haarlem. Gerard Kinckhuysen Sr werd in de Grote Kerk te Haarlem begraven 8 Jan. 1647.

[2]) Gemeente-archief Haarlem Not. prot. 192 fol. 166 v. d. d. 27 Oct. 1649. Ook testamenten van Grietgen Filipsdr. Maeseyck d.d. 3 Aug. 1654 en 22 April 1660 zijn aanwezig op het oud-archief der gemeente Haarlem.

[3]) Bierens de Haan *Bouwstoffen* II blz. 160–161.

[4]) Cf. Bierens de Haan *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique* Rome 1883 nr. 2472–2477. Al deze werken aanwezig U.B.A., verdere vindplaatsen in de centrale catalogus te 's Gravenhage.

[5]) *Op. cit.* X blz. 176.

[6]) *Op. cit.* VI 1 blz. 91–93. Collot d'Escury noemde weer als zijn bron een werkje van James Lockhart.

[7]) Zie voor John Collins: *Dictionary of national biography* XI pag. 368–369.

zesde Februari 1669 en Newton zegt dit juist naar aanleiding van geschriften van Kinckhuysen. In deze brief werkt Newton een probleem uit, dat door Kinckhuysen in diens *Algebra* werd gesteld, er aan toevoegend:

> You seem to apprehend as if I was about writing elaborate notes upon Kinkhuysen. I understood from Mr. Barrow [1]) that your desire was only to have the book reviewed, that, if any thing were defective or amiss, it might be amended, and to that purpose, about two months since, I reviewed it, and made some such observations upon it.

Collins wordt hier dus gewaarschuwd, dat Newton losse aantekeningen maakt bij Kinckhuysens *Algebra*, geen doorlopend commentaar. Van het werk van Kinckhuysen zegt Newton hier:

> But, though the book be a good introduction, I think it not worth the pains of a formal comment, there being nothing new or notable in it which is not to be found in other authers of better esteem.

Tenslotte leren wij nog uit deze brief, dat een ander werk van Kinckhuysen (welk?) in slecht Latijn vertaald werd:

> You make mention of another book of the same author translated badly into Latin by a German gunner, which you would have me correct. I understand not Dutch, and would not willingly do the author so much wrong as to undertake to correct a translation, where I understand not the original [2]).

Ook Collins kende geen Nederlands, maar hij was uitstekend op de hoogte van wat er aan wiskundige werken in Nederland uitgekomen was. Als hij John Wallis [3]) wat litteratuur opgeeft, worden na werken in het Engels en Latijn genoemd:

> in Dutch, which I understand not, Sybrant Hantz [4]), Frans Van der Huips [5]), &c. All these are in 8vo or 12mo. In 4to in 1661 came out Gerard Kinkhuysen's Algebra, after his analytic conics, which I presume to be an excellent introduction. He was the first author of the problem of the three sticks in Des Cartes, and hath published in his conics his own solution thereof.

Collins maakte meer kennissen attent op van Kinckhuysen. Zo schreef hij in 1666 aan John Pell [6]) over de Algebra in „low Dutch" te Haarlem in 1661 verschenen en door de auteur bedoeld als:

> introductory for understanding a treatise of conics he published

[1]) Zie voor Dr Isaac Barrow: *Dictionary of national biography* III pag. 299–307.

[2]) Stephen Jordan Rigaud *Correspondence of scientific men of the seventeenth century... in the collection of the right honourable the Earl of Macclesfield* Oxford 1841 II pag. 268.

[3]) Zie voor John Wallis: *Dict. of nat. biogr.* LIX pag. 141; Sir Henry Lyons *The Royal Society 1660–1940* Cambridge 1944 s.v.; D. Bush *English literature in the earlier seventeenth century* s.v.

[4]) Scil.: Cardinael, wiens „Table of areas of segments" Collins ook anderen aanprijst.

[5]) Van Fr. van der Huips moet in 1654 in het Nederlands een *Algebra* verschenen zijn, cf. Rigaud *Correspondence of scientific men* II pag. 300, 519.

[6]) Over John Pell beneden blz. 94.

the year before, algebraically performed. The author seems very learned, having published a treatise of a Maan Wyser &c. [1]).

In een brief, die Collins aan Slusius [2]) geschreven moet hebben, lezen we:

Gerard Kinckhuysen, before his death, published three tracts of Algebra in low Dutch, viz. an Introduction, Conical Sections, and a tract of Geometrical Problems, solved by algebra, wherein he treats somewhat of the method de maximis et minimis [3]).

En in 1676, toen hij een franse algebra *Elemens de mathematiques* gelezen had, schreef Collins, aan wie wegens de uitgebreide wetenschappelijke correspondentie, die hij onderhield, de bijnaam „the french Mersenne" is gegeven, aan Thomas Strode [4]), dat de auteur van de *Elemens de mathematiques* geen nota genomen had van:

Kinkhuysen and Abraham de Graaf, each of which I much more esteem than the French author [5]).

In de brieven, tussen Newton en Collins gewisseld, neemt Kinckhuysens *Algebra* werkelijk een belangrijke plaats in. Het werk liet Newton niet los; zijn aantekeningen erover groeiden en groeiden; 11 Juli 1670 zond Newton deze naar Collins, opdat ze met de vertaling van de *Algebra* gedrukt zouden worden; 13 Juli 1670 bedankte Collins er voor:

I received yours with Kinkhuysens Introduction, and perceive you have taken great pains, which, God willing, shall be inserted into the translation and printed with it [6]).

Doch enkele dagen later heeft Newton alles weer terug, hij zal nog wat over de onmeetbare getallen aan zijn aantekeningen toevoegen en weer gaat hij aan het werk. Eind September 1670 meent hij, dat het eigenlijk beter zou zijn zelf een geheel nieuw werk te schrijven:

I sometimes thought to have set upon writing a complete introduction to Algebra, being chiefly moved to it by this, that some things I had inserted into Kinkhuysen were not so congruous as I could have wished to his manner of writing [7]).

25 Mei 1672 schrijft Newton aan Collins:

The additions to Kinkhuysen's Algebra I have long since augmented with what I intended, and particularly with a discourse concerning invention, or the way of bringing problems to an equation; and those are at your command. If you have not determined any thing about them, I may possible hereafter review them, and print them with the discourse concerning infinite series [8]).

---

[1]) Rigaud *Correspondence of scientific man* II pag. 484.

[2]) Waarschijnlijk R. Fr. de Sluse of broers van deze, cf. Monchamp *Histoire du cartesianisme en Belgique* pag. 452–458.

[3]) Rigaud *Correspondence of scientific men* I pag. 149.

[4]) Zie voor Th. Strode: *Dict. of nat. biogr.* LV pag. 59.

[5]) Rigaud *Correspondence of scientific men* II pag. 456.

[6]) *Idem* II pag. 299.

[7]) *Idem* II pag. 307.

[8]) *Idem* II pag. 322.

l. De vertalingen in het Engels van de Algebra van G. van Kinckhuysen

Kinkhuysen heeft dus met zijn *Algebra* Newton zeer bezig gehouden en stimulerend op hem gewerkt. Nooit echter is de vertaling van Kinckhuysens *Algebra* met of zonder de noten van Newton verschenen. Er zijn onderhandelingen gevoerd, waarbij de boekverkoper Moses Pitt betrokken was [1]), maar de zaak kwam niet voor elkaar; in 1676 schrijft Newton aan Collins:

> I have nothing in the press, only Kinkhuysen's Algebra I would have got printed here to satisfy the expectation of some friends in London, but our press cannot do it [2]).

Blijven nog twee vragen: zijn Newtons aantekeningen naar aanleiding van Kinckhuysens werk een prooi der vlammen geworden en wie maakte de engelse vertaling van Kinckhuysens *Algebra*, waarvan Newton zich bediende?

In 1693 heeft Newton een periode van geestelijke inzinking, ja afwijking, doorgemaakt. Chr. Huygens hoorde hierover toen Newton gelukkig alweer aan de beterende hand was en noteerde het 29 Mei 1694 in zijn dagboek, van de oorzaak van Newtons ziekte zeggende:

> An ex nimia studii assiduitate, an dolore infortunii, quod incendio laboratorium chemicum et scripta quaedam amiserat [3]).

Andere berichten over deze brand in Newtons studeervertrek zijn tegenstrijdig, waarschijnlijk echter vond hij in 1692 plaats [4]).

17 Juni 1669 schreef Collins aan Wallis over het *Labyrinthus Algebrae* van Joannes Jacobus Ferguson in 1667 te Den Haag in het Nederlands verschenen [5]), een gedeelte hieruit was vertaald door een zekere Mr. Old:

> and by me almost transcribed, which, annexed to Kinkhuysens Introduction, (with your help, advice, or assistance, which the Lord Brounker [6]) may possible crave, the books being translated at his Lordships' desire), will render the said Introduction very acceptable [7]).

Is de hier genoemde Mr. Old ook de vertaler geweest van Kinckhuysens *Algebra*? Ik zou het niet durven zeggen, wel is het zeker dat ook John Pell en Thomas Branker [8]) daarbij betrokken zijn geweest. 28 December 1667 schreef Branker aan Collins, dat hij hoopte, dat Collins en zijn vrienden

---

[1]) Rigaud *Correspondence of scientific men* I pag. 126; II pag. 299, 331, 335, 358.

[2]) *Idem* II pag. 398.

[3]) Cf. Louis Trenchard More *Isaac Newton. A biography* New-York 1934 pag. 388. n. 59.

[4]) *Idem* pag. 390.

[5]) J. J. Ferguson droeg zijn *Labyrinthus Algebrae* 's Grav. 1667 op aan de raadpensionaris Johan de Witt. Het werkje is aanwezig op de U.B.A.

[6]) William Brouncker, de eerste president van de Royal Society. Hij vertaalde in 1653 onder het pseudoniem "A person of Honour" Descartes' *Musicae compendium*.

[7]) Rigaud *Correspondence of scientific men* II pag. 516.

[8]) Zie voor Thomas Branker: *Dict. of nat. biogr.* VI pag. 211.

genoegen zouden beleven van de Kinckhuysen, die hij hem gestuurd had:

> Only, I pray take care that it be not printed, either as it is or with any amendments, without my own, but especially Dr. Pell's consent [1]).

Nu schijnt Thomas Branker de vertaling in het Engels van de *Teutsche Algebra oder algebraische Rechenkunst* van Joh. Heinrich Rahn (Rhonius) gemaakt te hebben, die in 1668 te London uitkwam met vermeerderingen van John Pell, misschien dus dat Branker zich ook aan een vertaling uit het Nederlands gewaagd zal hebben. Pell, die van 1643 tot 1652 in Nederland verbleef, eerst als hoogleraar aan het athenaeum te Amsterdam, vervolgens als hoogleraar aan de illustre school te Breda, kende verscheidene talen en ook Nederlands. Men kan veel over Pell te weten komen uit de *Correspondence of scientific men...in the collection of the right honourable the Earl of Macclesfield*, bv. dat Pell, waar hij kwam, schulden en handschriften achterliet, dat Thomas Haak, een in Engeland wonende Nederlander, die lid van de Royal Society was, een kritiek van Descartes op Pells *An idea of mathematics* bezat, maar als bewonderaar van Pell niet wilde afstaan [2]); dat Collins, hoewel deze Pell voor een geleerd man hield, Pells wiskundige kennis in veel opzichten toch niet hoog aansloeg enz. [3]). Een nader onderzoek van de geschriften en brieven van Pell, aanwezig op het brits museum, zal waarschijnlijk nieuwe gegevens aan het licht kunnen brengen over de nederlands-engelse betrekkingen op wetenschappelijk gebied rond 1650. Deze betrekkingen zijn zeer innig geweest. Het is opvallend, zoveel namen van Nederlanders voorkomen in de *Correspondence of scientific men of the seventeenth century* uit de collectie Macclesfield. Behalve bekende namen, zoals die van Simon Stevin, de van Schootens, van Chr. Huygens en Johannes Hudde, van Golius, Stampioen en G. Vossius, zijn er verscheidene namen bij, die in Nederland geen bekende klank gekregen of behouden hebben, van voor-cartesiaanse auteurs [4]).

29. Intense belangstelling voor de nieuwe wijsbegeerte en wetenschap bij doopsgezinden

Het is treffend, welk een belangrijk aandeel nederlandse doopsgezinden hebben gehad in de popularisering van de cartesiaanse meetkunde. Dit is zeker niet louter toeval. De doopsgezinden behoorden in de tweede helft van de zeventiende eeuw tot een intellectuele nijvere opkomende middenstand. Amsterdam was een middelpunt van hun activiteit. Uit hun geschriften en pamfletten leren wij hen in al hun eigenaardigheden kennen:

---

[1]) Rigaud *Correspondence of scientific men* I pag. 131.

[2]) Cf. beneden blz. 616.

[3]) Rigaud *Correspondence of scientific men* I pag. 197.

[4]) Als J. Jac. Ferguson, Fr. van der Huip, Wouter Verstap en Martin Wilkens (een Oost-fries).

veel fel en zeer persoonlijk twistgeschrijf — hoe moeilijk viel het hun personen en zaken te scheiden! — een sterk sectebewustzijn, veel onderlinge scheurzucht en heerszucht, veel getheologiseer, maar ook een oprecht geloofsleven en een gedurfde en brandende belangstelling voor wijsbegeerte en wetenschap. Behalve voor Descartes interesseren zij zich ook voor Spinoza, maar daarover later in het vervolg op dit boek. Wij moeten terugkeren naar Leiden en naar de hoogleraar Jacobus Golius, wiens onbaatzuchtige belangstelling voor Descartes ons deed uitweiden over de fortuin van de cartesiaanse *Geometria* in Nederland en via Nederlanders in Engeland.

30. Aanvallen van Jacobus Trigland op cartesiaanse stellingen van de promovendi Paulus Biman en Henricus Bornius

18 September 1646 werd door een promovendus van Golius, een zekere Paulus Biman [1]) de stelling:

Dubitatio indubitatae Philosophiae initium est,

verdedigd, wat de heftige verontwaardiging van de predikant en tevens hoogleraar in de theologie Jacobus Trigland [2]) opwekte. „Ait" zo verhaalt de hoogleraar in de wijsbegeerte Adriaan Heereboord van zijn collega Trigland in een voor de cartesiaanse twisten zeer instructieve *Epistola* in 1648 aan de leidse curatoren gezonden [3]):

> voce grandi, vultu gravi, se mirari; quod tales theses & sub praesidio & sine praesidio ventilarentur: esse illas periculosas, novas & contra Aristotelem: Viam sternere ad Scepticismum: easdem dubitationes ex Philosophia transferri in Theologiam: Studiosos dubitare sic de omnibus, de se, de Deo, &c. [4]).

Golius kwam op dit voorval terug, toen acht dagen later Heereboord een promotie verrichtte:

---

[1]) Misschien de Paulus Bimaus op 12 jarige leeftijd 15 Febr. 1638 te Leiden als student ingeschreven, en zeer waarschijnlijk de Paulus Biman, die in 1663 als medicus te Enkhuizen werd ingeschreven en aldaar in 1687 overleed. Behalve medicus was Biman ook rector van de latijnse school te Enkhuizen (twee ambten ook gelijktijdig of achtereenvolgens bekleed door Antonius Hendriks van der Linden). In het enkhuizer *Resolutieboek* oud-archief vlgnr. 257 treft men d.d. 18 Sept. 1665 een verzoek van de rector Paulus Biman aan. Na het overlijden van Paulus Biman kreeg zijn zoon Quintus een officiële aanstelling als rector, echter met de mededeling, dat de benoeming geschiedde met biezondere relatie tot zijn moeder en dat de vroedschap het recht aan zich hield bij een eventueel huwelijk van Quintus een deel van diens salaris aan zijn moeder uit te keren.

[2]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 1282–1284.

[3]) Adr. Heereboords *Epistola ad Nob. Ampliss. Spectatiss. Acad. Leid. Curatores* werd uitgegeven achter *Adriani Heereboord professoris philosophiae Sermo extemporaneus de rectè philosophicà disputandi ratione* Lugd. Batav. 1648. Aanwezig U.B.A. 418 E. 35. Herdrukt in *Adriani Heereboord, professoris philosophi in academia patria ordinarii Meletemata philosophica...* Lugd. Batav. 1654 (aanwezig U.B.L. 668 E. 2) en in latere uitgaven der *Meletemata philosophica.*

[4]) *Meletemata philosophica* Voorwerk pag. 12 b.

> dixit (scil.: Golius) aetatem suam & annos non decere ut ita quid imprudenter fieri permittat, quod ad tam gravia & atrocia mala, Scepticismum & Atheismum, viam paret, sed nihil quippiam talis pericoli esse in hac thesi: quin nec novam esse, nec contra Aristotelem...etc. [1]).

Blijkens de acta senatus anni 1646 was de promovendus, over wiens hoofd deze twist werd uitgevochten, niemand anders dan Henricus Bornius „Professor Logices et Ethices in Illustri Gymnasio Auriaco-Bredano" [2]), die in 1652, als het collegium auriacum te Breda in verval verkeert, als buitengewoon hoogleraar in de filosofie naar Leiden geroepen zal worden [3]). Het zal dan blijken, dat Bornius' enthousiasme voor Descartes een jeugdbevlieging was geweest. De student, als hoogleraar te Leiden teruggekeerd, heeft het cartesianisme tegengewerkt; in een brief aan Johan de Witt van 1656 noemt Heidanus Bornius:

> een verloochende Cartesiaen, die nu al sijn venijn tegen die philosophie uytbraeckt, die hij te voren soo hooch heeft gepresen [4]).

31. Twee tegenstanders: Adriaan Heereboord en Adam Stuart

Toen Bornius naar Leiden kwam als buitengewoon hoogleraar, was er geen leerstoel in de wijsbegeerte vacant, maar daar de beide gewone hoogleraren in de filosofie Adam Stuart en Adriaan Heereboord hun taak niet meer behoorlijk waarnamen, wat een slechte invloed had op de toeloop der studenten, achtte men het raadzaam de filosofische faculteit wat te versterken. In de resoluties van curatoren van 16 Januari 1652 werd aangetekend:

> dat den Professor Steuart eenige indispositie heeft, daerdoor hij somtijts niet kan uytgaen; dat oock den Professor Heereboord laboreert van indispositie in geest en lichaem, sulcx dat de Philosophie wat dient geadsisteert [5]).

De Schot Adam Stuart was na het overlijden van du Ban als hoogleraar in de wijsbegeerte naar Leiden geroepen; de voetsporen van zijn voorganger drukte hij daar geenszins, hij moet aarts-conservatief geweest zijn: Sorbière noemde hem oneerbiedig een „tousseux", die:

> contredisoit maussadement à la plupart des choses qui y étoient avancées [6]).

Daarentegen interesseerde zich Heereboord veel onstuimiger dan du Ban voor de nieuwe wijsbegeerte. Volgens zijn eigen getuigenis kon

---

[1]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 12 b–13.

[2]) Zie Molhuysen *op. cit.* II blz. 302.

[3]) Zie *Idem* III blz. 68, 69, 83–86, *33, *34. In 1654 wordt Bornius op zijn herhaald aandringen gewoon hoogleraar. Men zie verder voor Bornius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 147–149 en P. *Rep.*

[4]) Cf. Cramer *op. cit.* blz. 69.

[5]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 60.

[6]) Cf. Gustave Cohen *op. cit.* pag. 331. Zie voor Stuart ook P. *Rep.*

Heereboord met zijn collega du Ban, hoewel zij vaak van mening verschilden, uitstekend overweg:

> Viximus animo conjunctissimi, etsi opinionibus in Philosophia saepissime disjuncti [1]).

Stuart en Heereboord echter konden elkaar luchten noch zien. Reeds de benoeming van Stuart moet Heereboord gehinderd hebben, want hoewel Heereboord te Leiden geboren was, te Leiden gestudeerd had en sinds 1640 aan de leidse universiteit verbonden was, besloten curatoren 22 Augustus 1644:

> D. Adamum Steuart te beroupen tot ordinarium ende primarius Philosophiae Professorem in dese Universiteyt sulex dat hij sijnen rang voor D. Professorem Hereboordium sal hebben [2]).

De rol door du Ban te Leiden ten opzichte van het cartesianisme gespeeld, heeft men vergeleken met die van Renerius te Utrecht en die van Heereboord met die van Regius [3]) en inderdaad in vele opzichten zijn deze vergelijkingen treffend.

32. Afkomst en carrière van Heereboord

Betreurenswaardige gebeurtenissen in zijn persoonlijk leven noodzaakten Heereboord in 1648 een *Naackte ende nodige verdedigingh* van zijn eer en leven op te stellen [4]); de eerste bladzijden hiervan verschaffen ons inlichtingen over zijn afkomst en levensloop.

Allereerst vernemen wij:

> De plaetze mijner gheboorte is dese Stad van Leyden: het Jaer 1613 den 13 October. Mijne Vader is geweest, Johannes Heereboord, Fransche Schoolmeester ende geswooren Landmeter: mijne Moeder Cornelia van Duyfhuizen: beide te Leyden mede geboren. Mijn Groot-Vader van 's Vaderswegen, is geweest Adriaen Heereboord, uit Loo in Vlaenderen om de vryicheid der Religie gevlucht zijnde, in de tijden der troublen, ende sich neerstellende tot Leyden, heeft aldaer zijnen cost met Schoolhouden seer eerlik gewonnen [5]).

In 1616 werd zijn vader frans schoolmeester te Zaltbommel:

> twelk hij des te liever aennam, om dat hij bij occasie des trefves gelegenheid vond om profijt ende winste aldaer te doen met land te meten [6]).

In het droevig pestjaar 1625 verloor Heereboord zijn vader. In 1629

---

[1]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 9 b.

[2]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 287.

[3]) Zie bv. Gustave Cohen *op. cit.* pag. 653.

[4]) *Naackte ende nodige verdedigingh vande eer ende het leven van Adrianus Heereboord, professor philosophiae, ende subregens collegii theologici, tot Leyden, door ende voor denselven* Leyden 1648. Aanwezig U.B.L. Bibl. Thys. Mr. 3366 en K.B. Pflt. 5808 **. Een vermeerderde tweede druk van het zelfde jaar is aanwezig in de K.B. (Pflt. 5808) en in de pamflettenverzameling der U.B.U.

[5]) *Idem* fol. A 3 v.

[6]) *Idem* fol. A 4 r.

kwam hij te Leiden aan. Daar het zijn moeder, die hertrouwde, zwaar viel zijn studie te betalen, werd hij in 1631 opgenomen in het nederduits collegium theologiae, waarin hij zes jaren verbleef.

> Mijn ses jaren in Coll. Ord. geeindicht hebbende, ben in den Jare 1637 voor Paedagog gaen woonen te Amsteldam, tot Juffrou Alitha Six, Weduwe van Zal. Adriaen Cromhout, Schepen tot Amsterdam in sijn leven, om haren Soon Monsr. Wilhem Cromhout te onderwijsen in goede consten, talen ende wetenschappen, alwaer ik hebbe geleeft 3. Jaren, tot dat ik den voornoemden Monsjeur hadde gemaekt bequaem om de Academische lessen te frequenteren [1]).

In 1640 is Heereboord eerst weer te Leiden, dan gaat hij naar Middelburg, waar hij tot conrector van de triviale school was benoemd. Hij is echter nog geen maand te Middelburg of hij wordt door de leidse curatoren benoemd:

> tot Professor Logices extraordinarius in de Universiteyt alhier, op een wedden van 500 guldens jaerliks [2]).

9 Februari 1641 houdt Heereboord zijn inaugurale rede, waarin hij o.a. verklaarde:

> Excutiamus tandem pulverem ex oculis nostris, nec in uno haeremus Aristotele, non Aristotelis tantum sed Naturae scholam ingrediamur, non Aristotelis tantum sed Naturae codicem aperiamus, non illius tantum sed hujus praesertim folia evolvamus, &, ut uno verbo veram philosophandi rationem ob oculos ponam, ipsam rerum Naturam adoriamur, istic causas inquiramus, inventas observemus, observatas aliis experientiis probemus, probatas ad vita humanae usum referamus, atque applicemus, & sic in Natura, naturae opificem, potentissimum, sapientissimum, optimum, miremur, cognoscamus, celebremus [3]).

Uit deze fraaie woorden besluite men niet, dat Heereboord inderdaad enig experimenteel onderzoek verrichtte, slechts, dat hij onder de invloed van Francis Bacon heeft gestaan. Heereboords verering voor de „illustris Heros, Franciscus Baco de Verulamio" wordt enkel overtroffen door die voor den „Philosophiae exorientis Phosphorus, Renatus Des-Cartes" [4]). 27 Februari 1641 kent Golius Heereboord de graad van magister in de filosofie toe [5]). In Augustus 1641 willen curatoren het onderwijs in de wijsbegeerte regelen met een *Ordo, secundum quem deinceps in academia leidensi philosophia docebitur* [6]). Aristoteles' leer moet de grondslag van het onderwijs blijven vormen en zo veel mogelijk moet:

> Aristoteles per Aristotelem et ex antiquis, praesertim Graecis

---

[1]) *Naackte ende nodige verdedigingh* fol. A 4 v.

[2]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 246, 251.

[3]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 6a.

[4]) Zie voor deze uitdrukkingen het slot van het *Consilium de ratione studendi philosophiae*, *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 28b.

[5]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 252.

[6]) *Idem* II blz. 331*–333*.

uitgelegd worden. Du Ban ondertekende dit decreet, maar Heereboord weigerde beslist zulks te doen en diende consideratien er over in [1]). Hij beschouwde als zijn leeropdracht:

> Logicam, quam brevissimo temporis spatio ad maximum Studiosorum emolumentum,

te onderwijzen, en tenslotte werd hem door curatoren toegestaan op de door hem ingeslagen weg voort te gaan. Dit deed hij volgens zijn zeggen met evenveel enthousiasme als succes. In het biezonder maakte hij er werk van de filosofische disputen te doen herleven.

> Indulsi Studiosis meis, nulli negandam, in disputando, ingenii & judicii libertatem, uti ipse sum liberior, sub libero ac Batavo aëre natus [2]),

schrijft hij met pathos. Deze disputationes werden gehouden zowel in de academie als in het collegium theologiae, waarvan Heereboord, de vroegere bursaal, in 1642 subregent werd [3]):

> Den eersten Maij 1642, ben ik gesteld, door Autoriteyt van de bovengemelte Ed. Achtb. Heeren Curateurs der Universiteyt ende Borgemeesteren der Stad Leyden tot Subregens Collegii Theologici Ordinum Hollandiae & WestFrisiae, alwaer ik tot op dese ure noch door des Heeren genade leve: tot den Jare 1646, de 27 November toe, ongetrout; dien tijd af, getrout [4]).

Als du Ban in Mei 1643 overlijdt, wordt om te beginnen aan Albertus Kyperus, Medicinae doctor, zonder dat hem uitzicht op een hoogleraarszetel wordt gegeven, tijdelijk het onderwijs in de fysica opgedragen. Kyperus mag ook disputatien praesideren:

> mits hem houdende in terminis philosophiae Aristotelicae receptae [5]).

Dan wordt bepaald, dat:

> Heereboord zal blijven continueren in de professie Logices, sonder in de professie Ethices te treden; dat hij als Subregens van 't Neder-duytsch Collegium Theologiae sal voortaen genieten tot ordinaris wedden 600 g. jaerlicx ende extraordinarie 100 g. jaerlicx, ende als professor Logices 500 g. jaerlicx; ende sijn versouck van qualificatie totte examina ende promotiones candidatorum wert alsnoch in bedencken gehouden [6]).

24 Mei 1644 verzoekt Heereboord curatoren hem tot gewoon hoogleraar te benoemen:

---

[1]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 260; *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 8b.

[2]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 9a.

[3]) Molhuysen *op. cit.* II pag. 267, 269.

[4]) *Naackte ende nodige verdedigingh* fol. A. 4 v.

[5]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 278. Res. v. C. 20 Sept. 1643. In 1650 werd Kyperus te Leiden hoogleraar in de medicijnen. Men zie over hem behalve deel II en III van Molhuysens *Bronnen*: J. Banga *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland* Leeuw. 1868 blz. 407–415.

[6]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 278–279. Res. v. C. 17 Nov. 1643.

> 't sij dan dat de Ed. H. C. en B. gelieven hem te laten blijven in dat deel der Philosophie, dat hij tot noch toe heeft geprofiteert, 't zij dat hare Ed. gelieven hem te transporteren tot een ander [1]).

Men kan dit immers veel beter doen dan hem enkel het recht verlenen om promoties te mogen verrichten. Zinspelend op het conflict tussen Golius en du Ban over de promotie van Klenck, merkt Heereboord in zijn verzoekschrift op:

> de extraordinaire authorisatie om te promoveren, verleendt aen dengeenen, die geen lidtmaet van de Senaet is, en baert niet als jalousie, 't welck het exempel van D. du Ban za: noch onlangs heeft geleert [1]).

Curatoren stonden Heereboord zijn verzoek toe en besloten voorts de 24e Mei 1644:

> dat mette verdeelinge der formele professien Philosophiae sal werden gewacht tot nadere gelegentheyt, ende ondertusschen omgesien naer een vermaert philsoooph, om tot een van de professien in de selve Philosophie te beroupen [2]).

Voorshands zal Heereboord logica, Kyperus fysica blijven doceren; bovendien wordt Joannes Klenck toegestaan:

> om excercitia gratia in de Academie publycquelick te mogen praesideren in Ethica [2]).

Als de vermaarde filosoof is gevonden in de persoon van Adam Stuart, wordt 9 Februari 1645 verordonneerd, dat Stuart fysica en meta-fysica, Heereboord logica en ethica zal geven [3]).

Wat Heereboord 27 Maart 1645 over het onderscheid tussen de oude en de nieuwe filosofie zeide in de rede, waarmede hij zijn colleges in de ethica opende, moet, blijkens het uittreksel in de *Epistola* [4]), ongeveer overeenkomen met wat wij vinden in *Adriani Heereboord, philosophiae professoris ordinarii Consilium de ratione studendi philosophiae*, in de *Meletemata philosophica* van 1654 opgenomen [5]). Nog uitbundiger dan in de rede van 27 Maart 1645 prees Heereboord de „veritatis Philosophiae, Libertatis in Philosophando, Stator, Assertor, Vindex" Descartes in een rede *De libertate philosophandi*, 17 Januari 1647 uitgesproken [6]).

---

[1]) Molhuysen *op. cit.* II blz. 344*.

[2]) *Idem* II blz. 286.

[3]) *Idem* II blz. 296.

[4]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 9b–10b.

[5]) *Idem* voorwerk pag. 27–28. Blijkens de slotalinea is het *Consilium*, zoals het in de *Meletemata* werd opgenomen, geredigeerd na Descartes' dood. Het *Consilium* is duidelijk en bondig geschreven en het is interessant op te merken, welke namen van oude en nieuwe filosofen door Heereboord genoemd worden. In *Adriani Heereboord Philosophia naturalis* Lugd. Batav. 1663 vindt men achterin een herdruk van het *Consilium*. Evenzo in *Adriani Heereboord Philosophia naturalis* Oxoniae 1676 (aanwezig U.B.A. 2455 F. 29).

[6]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 13a.

Heereboord zelf verhaalt ons, dat sommigen aanstoot namen aan de hoogdravende termen, waarmee de lof van de franse wijsgeer gezongen werd [1]).

33. Descartes' brief van 4 Mei 1647 aan de leidse curatoren, waarin hij zich beklaagt over de houding van Trigland en Jacobus Revius

4 Mei 1647 bemoeit Descartes zich persoonlijk met de twisten aan de leidse academie naar aanleiding van de wijsgerige theorieën door hem voorgestaan. Hij schrijft een lange brief aan curatoren [2]). Onder de leidse professoren zijn er vele „quos ut amicissimos colo"; daarom bedroeft het Descartes zeer, dat hij toch meent reden tot beklag te hebben. Wat is de zaak? De regent van het collegium theologiae, Jacobus Revius, heeft een dispuut voorgezeten, waar Descartes wegens de woorden:

> Sola est voluntas, sive arbitrii libertas, quam tantam in me experior, ut nullius majoris ideam apprehendam,

van pelagianisme werd beschuldigd. Bedoelde woorden zijn een citaat uit de vierde bedenking der *Meditationes de prima philosophia*, waar zij in het volgende verband voorkwamen:

> Eâdem ratione, si facultatem recordandi vel imaginandi, vel quaslibet alias examinem, nullam plane invenio, quam non in me tenuem & circumspectam, in Deo immensam, esse intelligam. Sola . . . apprehendam; adeo ut illa praecipue sit, ratione cujus imaginem quandam & similitudinem Dei me referre intelligo [3]).

Descartes' bedoeling was: De menselijke wil bestrijkt minder gebieden dan de goddelijke, maar in die gevallen, waar wij bepaalde dingen kunnen doen of laten, is er geen principieel verschil tussen onze wil en de goddelijke, zoals er bv. wel principieel verschil bestaat tussen onze en Gods „facultas intelligendi". Slechts als men „nullius maioris ideam" niet, gelijk behoort, verbindt met „facultatis" of „libertatis", maar met „rei", kan men besluiten, dat Descartes zich boven God durfde verheffen. De opponent bij het dispuut had er dan ook op aan gedrongen, dat men de plaats niet uit haar verband zou rukken maar juist interpreteren:

> ut antecedentia et consequentia legeret, et grammatice construeret adjectivum „nullius majoris" cum suo substantivo [4]).

Voorts was Descartes er verontwaardigd over, dat 6 April 1647 onder praesidium van Trigland in de academie een corollarium was verdedigd, waarin het godslasterlijk genoemd werd:

---

[1]) *Meletemata Philosophica* voorwerk pag. 13b.

[2]) De beste uitgave van deze brief bij Molhuysen *op. cit.* III blz. 1*–6*.

[3]) *Œuvres de Descartes* VII pag. 57 lin. 8–15. Cf. *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 31.

[4]) Molhuysen *op. cit.* III pag. 2* lin. 19–20; Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* V pag. 4 lin. 12–14.

Spiritum Sanctum (seu ipsum Deum, ut male Carthesius) pro impostore ac deceptore habere seu fingere [1]).

Nu was wel is waar Heereboord „cui sane maximas ob id factum gratias debeo" met een „seria & gravi admonitione veritatis" voor Descartes op de bres gesprongen, maar dat verhinderde niet, dat Descartes zelf zich ook gedrongen voelde zich te verweren tegen dergelijke afschuwelijke betichtingen. In een postscriptum, waarin duidelijk Descartes' primaire aard en de mate, waarin het conflict hem opwond, uitkomt, verzocht de wijsgeer curatoren met aandrang de zaak niet te verwijzen naar de theologische faculteit:

> denique quia non de blasphemia vel Pelagianismo vel ulla alia re ad doctrinam pertinente quaestio est, sed an non sint atroces et plane inexcusabiles calumniae, prima quod vester primarius Theologiae Professor affirmet „me Deum pro impostore et deceptore habere", cum e contra illud ipsum, nempe Deum esse deceptorem, ac etiam fingi posse deceptorem, in omnibus meis scriptis negem magis expresse quam ullus unquam alius scriptor negaverit; Altera quod Regens vestri Collegii Theol. fingat in sua disp. 23 th. 13 me scripsisse in Meditationum mearum pagina 55 „nos liberi nostri arbitrii ideam habere formaliter ac praecise maiorem quam sit imago Dei", cuius impiae absurditatis nullum vel minimum vestigium in pagina citata, nec in ullo alio meorum scriptorum loco reperitur [2]).

34. Resolutie van 20 Mei 1647 van de Leidse curatoren om de hoogleraren te gelasten over Descartes te zwijgen

Inderdaad verwezen de curatoren de zaak niet naar de theologische faculteit, maar toch is Descartes geenszins gesticht over de wijze waarop zij haar behandelden. 20 Mei 1647 besluiten curatoren om professoren en regenten te belasten:

> van sich te onthouden van den name van des Cartes voortaen te laten drucken off stellen in de Theses, onder haer praesidie te defenderen, ende oock van den selven naem ende opinie mondeling in hare disputatien te gebruycken, maer daervan te swijgen [3]).

Vervolgens verzoeken zij Descartes, aan wie zij dit besluit mededelen, van zijn kant nu eveneens het zwijgen tot de zaak te doen. Heftig is Descartes verontwaardigd:

> Soli sunt omnium scelestissimi qui „nefarii" vel „nefandi" appellantur, de quibus ne fari quidem licet. An ergo me pro tali deinceps a Professoribus vestris habendum esse iudicatis? Non possum adhuc animum inducere ut id credam, sed literarum vestrarum sensum a me non percipi mihi potius persuadeo [4]).

---

[1]) Cf. over deze beschuldiging boven blz. 42.
[2]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 5*–6*. Cf. *Œuvres* XII pag. 344–348.
[3]) *Idem* III blz. 5.
[4]) *Idem* III blz. 7*.

En op dezelfde dag, waarop hij het schrijven van curatoren ontving en beantwoordde, lucht hij zijn hart bij een vriend, aan wie hij copieën van beide brieven zendt:

> Vous en trouverez icy la copie (scil.: d'une lettre que j'ay receuë ce matin de Messieurs les Curateurs de l'Université de Leyde), avec celle de la réponse que j'y ay faite à l'heure mesme; par où vous verrez de quelle façon je suis traité, & comment, aprés avoir esté calomnié par leurs Theologiens, & leur en avoir demandé justice, au lieu de me la faire, ils me mettent au nombre des Herostrates & des plus infames qui ayent jamais esté au monde, en deffendant qu'on ne parle de moy ny en bien ny en mal [1]).

35. Het dispuut, 23 December 1647 door Stuart gepresideerd; Joh. de Raey opponeert

Evenmin als Descartes, waren zijn tegenstanders te Leiden content. Een groot kabaal ontstond, toen prof. Stuart 23 Dec. 1647 een dispuut liet houden, waarbij de stelling:

> Inveniuntur Neoterici nonnulli Philosophi, qui certam omnem fidem sensibus abrogant, & Philosophos Deum negare, & de ejus existentia dubitare posse contendunt, qui insitas interim à natura humanae menti de Deo notitias actuales, species, & ideas admittunt [2])

verdedigd zou worden. De belangstelling was enorm:

> Conscenduntur subsellia, &, quae sessioni erant destinata, pedibus ad standum subserviunt [3]).

Johannes de Raey, Philosophiae Magister & Medicinae Doctor, opponeert en vraagt, wie met de „nonnulli philosophi" bedoeld worden. Hij krijgt ten antwoord, dat geen namen genoemd mogen worden „sed satis constare, quinam illi essent". Tenslotte komt het zo ver, dat de Raey oppert: „Est inter eos, cujus nomen non audes proferre, D. Cartesius?" Als de Raey dan uit een dispuut in 1643 onder Heereboord gehouden *De notitia Dei naturali* wil gaan citeren, wordt hem door de praeses de mond gesnoerd: „Tace, nolo te audire" [4]).

36. Ingrijpen van de Leidse curatoren van 8 Februari 1648

8 Febr. 1648 beraadslagen curatoren over de overtredingen van de resolutie van 20 Mei 1647 en de rumoerige debatten „in Auditorio philosophico". Zowel Heereboord als Stuart krijgen een fikse uitbrander, zij mogen geen van beiden meer metafysica doceren, echter wordt Heereboord toegestaan de stellingen *De notitia Dei naturali* opnieuw te laten ver-

---

[1]) *Œuvres de Descartes* V pag. 42.
[2]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 18b.
[3]) *Idem* voorwerk pag. 18a.
[4]) *Idem* voorwerk pag. 19a.

dedigen [1]). Verscheidene geschriften van Revius, Stuart en Heereboord (o.a. de *Sermo extemporaneus*) zullen worden opgehaald; protesten hierover van Revius en Stuart bleven bewaard [2]). In de volgende jaren moeten curatoren herhaalde malen de professoren in de filosofie aan de resolutie herinneren [3]).

37. Decreet van 1656 van de Staten van Holland tegen de cartesiaanse filosofie

In 1656 moeten de hoogleraren in de filosofie, waartoe dan ook Bornius en de Raey behoren, en de hoogleraren in de theologie, een eed afleggen op een decreet van de Staten van Holland en Westfriesland, waarin wordt uitgesproken dat men „meerder gelooff aen de goddelijcke authoriteyt alleen, als aen 't menschelicke oordeel heeft te attribueren" en „dat men oock, om vrede ende gerustheyts wille, de philosophemeta, die wt de Philosophie van Do. Cartesius getrocken nu ter tijt bij eenige offensie geven, sal naerlaten voort te setten" [4]).

38. Het beleid van Johan de Witt ten opzichte van de cartesiaanse twisten te Leiden

Ook wie cartesiaanse sympathieën koestert, kan zich neerleggen bij dit decreet, meende Heidanus, want, zo schrijft hij aan Johan de Witt, wien hij dank zegt voor zijn voorzichtig beleid in deze zaak:

> het geschiet om vredes wille; en daer wert niet geposeert, hoe waerlick sij (scil.: de gewraakte philosophemeta) uyt Descartes philosophie getrocken sijn, noch welke sij sijn; en die offensie die eenige daer uyt nemen, kan alsoo wel voor een scandaleus alleptum als datum genomen werden [5]).

Verstonden de Witt en Heidanus elkander, niet was dit het geval met de raadpensionaris en Heereboord. Naar aanleiding van theses, corollaria en bijgevoegde articulen, die Heereboord in November 1656 door een zekere Jacobus Hoochcamer wil laten verdedigen, schrijft de Witt aan de rector magnificus Golius:

> dat de voors. art. niet t'eenemael vrij sijn van odieuse sugillatien

---

[1]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 14–17. De stellingen *De notitia Dei naturali* zijn afgedrukt met de *Sermo extemporaneus*, dus ook weer in de *Meletemata philosophica*. 25 Maart 1643 waren zij verdedigd door Jacobus Souterius; 28 December 1647 wilde Heereboord ze opnieuw laten verdedigen door Daniel Duzeel, wat echter tegengehouden werd door de rector magnificus Fr. Spanheim. 8 Febr. 1648 besluiten curatoren:

> Noch dat de voorgeslagen Theses van Daniel Duzeel alsnoch souden mogen gedisputeert werden.

[2]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 12*–15*, 17*–18*.

[3]) Cf. *Idem* III blz. 56, 58, 126.

[4]) *Idem* III blz. 57*.

[5]) Cramer *op. cit.* blz. 73.

ende exaggeratien van een anders gevoelen; oock niet van haetelijcke consequentien,

en:

dat de verhandelinge van het meerendeel der voors. corollarien, ende van alle de voors. bijgevoechde art. is een transgressie van de limiten binnen dewelcke de voorgeroerde haer Ed. Gr. Mo. resolutie eenen ygelyck is bepaelende [1]).

Aan Heidanus schrijft hij over deze zelfde aangelegenheid:

Het heeft mij bedroeft wt de jongst wtgegegane theses van dom. Heereboord te bemercken dat luyden, die professie doen van de rechte philosophie, ende sulx liefhebbers behooren te zijn van wijsheyt ende waerheyt, door haeren onmatigen ijver haer selven ende de saecke, die sij willen voorstaen, tegens haer eygen begeerte meer naedeel toebrengen, als die gene die ter contrarie geporteert wesende sulx gaerne sien, ende van herten wenschen [2]).

39. Descartes wrevelig over de wijze, waarop Heereboord hem verdedigt

Heereboords niet altijd even tactvol optreden schijnt zelfs de wrevel van Descartes zelf gaande gemaakt te hebben. In Descartes' brief van 27 Mei 1647 aan een vriend over de affaires te Leiden, waaruit wij reeds aanhaalden [3]), komt de volgende tirade voor:

Au reste, ce n'est point que je desire qu'on parle de moy en leur Academie; je voudrois qu'il n'y eust aucun pedant en toute la terre, qui sceust mon nom; & si entre leurs Professeurs il se trouve des chahüans, qu'il n'en puissent suporter la lumiere, je veux bien que, pour favoriser leur foiblesse, ils mettent ordre, en particulier, que ceux qui jugent bien de moy, ne le témoignent point en public par des loüanges excessives [4]).

De laatste regels hiervan moeten met de gedachte aan Heereboord geschreven zijn.

40. Petri Gassendi Objectiones quintae

Het parallellisme in Regius' en Heereboords verhouding tot Descartes wordt versterkt door het feit, dat beide Nederlanders bewonderaars van Gassend waren. Van de zes stel *objectiones* van geleerde mannen, waarmee Descartes in 1641 zijn *Meditationes de prima philosophia* uitgaf, droegen alleen de vijfde de naam van hun auteur: Petrus Gassendus. Koelman schreef in zijn *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* over Gassendus:

Nu deze Philosooph was niet een uit de gemeenen hoop der Scholastijken, maar een, die Aristoteles en de Aristotelische Philosophie

[1]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 63*.
[2]) *Idem* III blz. 64*.
[3]) Boven blz. 103.
[4]) *Œuvres de Descartes* V pag. 43.

> veel bestreden had; het was eenen, die een groote verwonderaar was van Epicurus, wiens Philosophie hij ook beschreven en nagelaaten heeft; 't was eenen, die de Sceptici in veel dingen zeer na-quam, en die ook haar voorsprak, waar hij behoudens de zaaken des geloofs konde... In summa 't was een man, die men zoude achten, dat de allerbequaamste was, om tot de gedachten van Cartes (indien zij waar en gegrondt waren) overgebracht te worden [1]).

Op Descartes' antwoord op zijn tegenwerpingen deed Gassend *Dubitationes et instantiae adversus Renati Cartesii metaphysicam et responsa* volgen, die geruime tijd in handschrift circuleerden, eer zij in 1644 werden uitgegeven [2]). Descartes reageerde hierop slechts met, wat Koelman verachtelijk noemt: „een Chartabellet, of een brief van acht zijdjens", waarmee de *Lettre de Monsieur Des-Cartes à Monsieur C. L. R. servant de réponse à un recueil des principales instances faites par Monsieur Gassendi contre les précédentes réponses*, in 1647 gepubliceerd bij een franse vertaling van de *Meditationes*, bedoeld wordt. Descartes probeert niet de *Dubitationes et instantiae* zelve te weerleggen, maar een kort uittreksel daarvan te zijnen gerieve door vrienden van Clerselier (Monsieur C. L. R.) opgesteld, want, zoals Descartes, vrij hooghartig, aan het einde van de brief *Aan mijn Heer C. L. R.* verklaart:

> hoewel ik misschien aangenamer ding aan de vrienden van de Schrijver (scil.: Gassend) zou doen, als ik alle zijn Dringreedenen, d'een na d'ander, weêrlag, zo vrees ik echter dat ik hier door aan de mijnen mishagen zou, en dat zij mij voorwerpen zouden dat ik de tijt met dingen, die zo weinig nootwendig zijn, verquistte, en dat ik dus alle de genen, dien't lusten zou hun tijt te verquisten met onnutte geschillen aan mij voor te stellen, meesters van mijn besigheit zou maken [3]).

Het kost Koelman weinig moeite aan te tonen, dat deze en dergelijke uitlatingen van Descartes, zoals diens verzoek aan de uitgever van de *Meditationes* de vijfde tegenwerpingen en zijn antwoord daarop maar weg te laten [4]), opgevat moesten worden als tekenen, dat Gassends kritiek Descartes zeer hinderde, en in strijd waren met de oorspronkelijke voorrede van de *Meditationes*, waarin Descartes de lezers aan het slot verzocht:

---

[1]) Jacobus Koelman *Het vergift enz.* Amst. 1692 blz. 65–66.

[2]) *Disquisitio metaphysica, seu dubitationes et instantiae etc.* Amst. 1644.

[3]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 303.

[4]) Koelman heeft het (*op. cit.* blz. 74) over de Elzevier-uitgave van 1650 van de *Meditationes*, volgens het *Auctoris de objectionibus quintis monitum* daarvan verzoekt Descartes Elzevier de *objectiones quintae* alsmede de daarbij behorende *responsiones* niet te herdrukken. Het is echter mogelijk, dat het *Auctoris de objectionibus quintis monitum* simpel een navolging is van het *Avertissement de l'auteur touchant les cinquièmes objections* van de vertaling *Les méditations métaphysiques* in 1647 te Parijs verschenen.

dat zij hun oordeel niet van deze Bedenkingen geven, voor dat zij dese Tegenwerpingen, en der selver oplossingen alle gelezen hebben [1]).

41. Ontvangst van Gassends Dubitationes et instantiae in Nederland

Koelman verhaalt voorts:

> Als dat boek van Gassendus, bevattende zijn Twijffelingen en Instantien tegen de Meditatien en antwoorden van Cartes, voor den dag quam, wierdt het met zonderlinge toejuyching en hoogachting in Hollandt, in Engelandt en elders ontfangen [2])

en staaft het eerste gedeelte dezer bewering met citaten uit brieven van Rivet, Bornius en Heereboord. Deze laatste schreef 25 Februari 1644 aan Gassend, dat hij diens vroegere geschriften zeer bewonderd had, maar nu hij onlangs de *Dubitationes et instantiae* gelezen had, was hij getroffen door:

> tantâ modestiâ, tam facili et levi stylo, tam dextrâ analysi, ac tanto judicio concinnatum omnium sectionum ac punctorum examen, ita me Deus amet, ut ego totius fui abreptus, tui amore atque admiratione [3]).

42. Het dispuut De principiis cognoscendi resp. Casparo à Wallendal door Heereboord 16 Juli 1644 voorgezeten

„En daar op ist", zegt Koelman:

> dat Heereboordt dat Dispuit publijk gedisputeert (voeg in: heeft) over de grond-beginsels van te kennen, den 16 July 1644. 't welk Gisb. Voetius geheel in zijn boek heeft laaten drukken, dewijl hij (scil.: Heereboord) daarin getoont heeft, dat hij de ongerijmtheidt en zwakheidt van het Cartesiaansch gevoelen genog merkte [4]).

Inderdaad vinden wij in het vijfde deel van Voetius' *Selectarum disputationum* het dispuut *De principis cognoscendi, resp. Casparo à Wallendal Amstelodamensi*, door Heereboord 16 Juli 1644 geleid, volledig opgenomen[5]). Gemakkelijk vindt men er de kritiek van Gassend op Descartes' „Cogito, ergo sum" in terug. Wie mocht menen, dat Heereboord helemaal niet verantwoordelijk gesteld mag worden voor de opvattingen van de student Caspar van Wallendal [6]), die wil Voetius bij voorbaat de pas afsnijden:

> Sed forte quis excipiet contra allegatam hanc disputationem Heereboordi, esse eam conscriptam à Respondente, uti hoc innuere videntur literae A & R (hoc est, autor & Respondens) subjectae

---

[1]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 fol. **2 r.

[2]) *Het vergift enz.* blz. 70.

[3]) P. Gassend *Opera omnia* VI (*Epistolae*) Lugduni 1658 pag. 465a.

[4]) *Het vergift enz.* blz. 71.

[5]) *Op. cit.* (aanwezig U.B.U. E. qu. 138) Ultrajecti 1669 pag. 507–513.

[6]) 19 Mei 1642 werd te Leiden als student in de filosofie en letteren Casparus a Wallendal Amstelodamensis (leeftijd 20 jaar) ingeschreven.

> nomini Respondentis in dedicatione. Et cautelam salutarem in titulo & frontispicio disputationis insertam, Exercitii Gratiâ. Ad hoc Respondemus: Quidquid de eo sit: nihilominus praestandam Heereboordo hanc disputationem: quod disputationi illi à Respondente scriptae & à se perlectae, & typis descriptae, publicum suum praesidium omnino donaverit. Hoc per conscientiam ab illo fieri potuisse, nemo sanus & sobrius affirmabit: ne quidem maxime *Καρτησιομανῶντες* [1]).

Heereboord zelf noemt in zijn meergenoemde *Epistola* de:

> Theses De principiis cognoscendi, Resp. Wallendal, contra Cartesium: & De primo, Resp. Kellenaer, pro Cartesio: à doctissimis juvenibus, utrasque eodem anno 1644 me Praeside disputatas [2])

als voorbeelden van de wijze, waarop hij zijn leerlingen aanzette „in utramvis multa disputare partem". Het verwondert ons echter niet, dat de voetianen Heereboords sympathie voor Gassend gaarne uitspeelden tegen de cartesianen.

43. Geschriften over de verhouding van Gassend tot Descartes

a. Twee duitse dissertaties (H. Schneider en R. F. Pfaff)

In twee dissertaties van de universiteit van Leipzig, waarop Dr Med. Hermann Schneider en Rudolph Franz Pfaff resp. in 1904 en 1905 in de filosofie promoveerden [3]), wordt de wijsbegeerte van Gassend met die van Descartes vergeleken. De meeste verschillen in beider opvattingen vloeien voort, meent Pfaff, uit een verschillende instelling ten opzichte van het experiment: Gassend is een rasechte empirist: Descartes versmaadt het experiment niet, maar beschouwt het als een proef op de som, die bevestigen kan, dat men van juiste praemissen is uitgegaan en correct geredeneerd heeft [4]). Gassend, bewonderaar van Epicurus [5]), die hij, zover als zijn godsdienstige overtuiging zulks veroorloofde, volgde, neemt het bestaan van atomen aan; voor Descartes, die stof en uitbreiding identiek verklaart, kan er geen grens zijn aan de deelbaarheid van de materie. Dezelfde identificatie van lichaam en uitbreiding brengt Descartes er toe het bestaan van het absoluut ledige te loochenen; Gassend gelooft aan het vacuum. Indien er geen ledige ruimte ware, meent hij, zou er ook geen beweging mogelijk kunnen zijn. Voor Descartes behoren

---

[1]) Voetius' *op. cit.* pag. 513.

[2]) *Meletemata philosophica* voorwerk pag. 11b.

[3]) Dr Med. Hermann Schneider *Die Stelling Gassendis zu Deskartes* Halle a.S. 1904; Rudolph Franz Pfaff *Die Unterschiede zwischen der Naturphilosophie Descartes' und derjenigen Gassendis und der Gegensatz beider Philosophen überhaupt* Borna-Leipzig 1905.

[4]) Pfaff *op. cit.* zweites Kapitel.

[5]) Tot het œuvre van Gassend behoort zowel een *De vita et moribus Epicuri* als een *Systema philosophiae Epicuri.*

beweging en rust niet tot de essentie van de materie [1]); Gassend schrijft zijn atoom zekere actieve kracht toe. Over het algemeen passen de moderne natuurfilosofische theorieën beter bij die van Gassend, dan bij die van Descartes, hoe groot het verschil ook moge wezen tussen de atoomtheorie van de proost van Digne en die van de negentiende-eeuwer Dalton. Toch behield Descartes een veel grotere vermaardheid dan Gassend. Ten onrechte? Nee, eigenlijk niet, moet Pfaff toegeven; want Descartes is de apostel van de geestelijke autonomie van het denken. Dat Descartes weinig citeert en het niet gaarne laat merken, dat hij ook op tijdgenoten en voorgangers steunt, heeft zijn bezwaren buiten het vele werk, dat hij hierdoor zijn commentatoren bezorgde, maar deze handelwijze en de vaak meeslepende stijl bezorgden Descartes ettelijke lezers:

> Er stellte keine Anforderungen an umfangreiches historisches Wissen. Nur der ureigenste Verstand wurde in Anspruch genommen ...Es ist eine historische Notwendigkeit, dasz von den beiden gleichzeitigen philosophischen Systemen dasjenige Descartes' sich ruhmstrahlend erhob, nicht durch Überlegenheit der Methode, Ideen, Ergebnisse, sondern viel mehr trotz seiner Mängel einzig durch den Geist der Freiheit, der ihm innewohnt...Solange es eine Wissenschaft gibt, wird sie Descartes Dank schulden, weil er ihn als notwendiges Attribut die Selbständigkeit des denkenden, forschenden Individuums gegeben hat. Aber seine Tat stellen wir eben höher als sein Denken; das Merkmal der Freiheit, mit dem er, vorbildlich philosophierend, den Inhalt des Begriffes der Wissenschaft ausgestattet hat, ist wichtiger als das System, mit dem er den Umfang der Geschichte der Philosophie vergröszert hat.
>
> Gassendi aber ist es, der in seinem System den Weg gezeigt hat, auf den die Wissenschaft der modernen Zeit nicht nur ihre groszen Einzelergebnisse gewonnen hat und noch gewinnt, sondern auch, von der Natur ausgehend, überall zur Übereinstimmung und Einheit mit ihren ewigen Gesetzen, zur Wahrheit an sich, gelangt [2]).

Pfaff en Schneider genoten eenzelfde filosofisch onderwijs te Leipzig; hun proefschriften hebben ze echter onafhankelijk van elkaar geschreven. Schneider wijst vooral op het verschil in milieu, waaruit beide franse wijsgeren sproten: Gassend stamt uit een vroom boerengeslacht; Descartes is het type van de franse „gentilhomme". Hoewel Schneider erkent, dat „sich im modernen Denken fast mehr Stücke aus Gassendis als aus Deskartes' Lehre" bevinden, gaat hij toch minder ver dan Pfaff in het op één lijn stellen van beider wijsbegeerte. Zijn slotconclusie luidt:

> Gassendi ist ein Spätling des Humanismus, Deskartes, sein Zeit- und Altersgenosse, der Schöpfer einer neuen (naturwissenschaftlichen) Epoche in der Philosophie [3]).

---

[1]) Cf. Joseph Prost *Essai sur l'atomisme et l'occasionalisme dans la philosophie cartésienne* Paris 1907 pag. 24.

[2]) Pfaff *op. cit.* S. 61–62.

[3]) Schneider *op. cit.* S. 67.

b. Een franse dissertatie (L. Andrieux)

Leest men na de dissertaties van Schneider en Pfaff die van Louis Andrieux *Pierre Gassendi prévôt de Dignes* [1]), dan kijkt men tweemaal op het titelblad eer men gelooft, dat ze eerst in 1927 verscheen. Naar ik vrees, was Andrieux het Duits niet machtig, in elk geval laat hij tot zijn schade de duitse litteratuur over Gassend geheel buiten het geding. Biedt deze studie in wijsgerig of natuurkundig opzicht zeer weinig, zo verleent het feit, dat Andrieux in provençaalse archieven documenten over het leven van Gassend vond en bestudeerde, haar toch enige waarde.

c. Een Habilitationsschrift (G. Hess)

Degelijker is weer een duits werk: *Pierre Gassend* door Gerhard Hess in 1939 als *Habilitationsschrift* bij de filosofische faculteit van de universiteit te Berlijn ingeleverd. Het voert tot ondertitel: *Der französische Späthumanismus und das Problem von Wissen und Glauben* en houdt zich dus in het biezonder bezig met een probleem, waarmee ook Descartes en vooral ook Descartes' commentatoren hebben geworsteld. Gassend deelt niet Descartes' verzekerdheid, dat natuurlijke en geopenbaarde waarheid niet met elkaar in strijd kunnen zijn en is dus uiteindelijk bereid de natuurlijke kennis ondergeschikt aan het geloof te stellen. Als dus Descartes en Gassend beiden het copernicaanse stelsel als werkhypothese aannemen, dan hebben ze niet alleen hun goed recht daartoe verschillend gegrond, maar ook hun bedoelingen lopen uiteen. Beiden werden, toen de katholieke inquisitie Galilei veroordeelde, voor ernstige gewetensproblemen gesteld. Zeker is het boeiend na te gaan, hoe ieder van deze beide mannen, voor wie de wetenschapsbeoefening een levensbehoefte was en die beiden overtuigd waren van de grote wetenschappelijke waarde van Copernicus' wereldbeeld, die geen van beiden hun katholiek geloof wilden verzaken, beiden misschien wel tot enige voorzichtigheid en diplomatie maar niet tot schijnheiligheid geneigd [2]), zich uit de impasse hebben trachten te redden, toen zij in 1633 vernamen, dat Galilei zijn dialogen had moeten herroepen. Gassend heeft geprobeerd staande te houden, dat van wetenschappelijk standpunt bezien, de theorie van Copernicus op zijn minst genomen even waarschijnlijk geacht moest worden als die van een Tycho Brahe, wiens leer alleen om dogmatische redenen „verisimillima" geacht moest worden [3]). „Wir werden sehen", schrijft Hess van Gassend:

> dasz er ...nicht wie Descartes einen klaren Kompromisz schlieszt, er hält die Überzeugung von der grösztен Wahrscheinlichkeit des kopernikanischen Systems im Bereich des Wissens hoch, beschwert sie aber mit Klauseln und Vorbehalten [4]).

[1]) Thèse pour le doctorat ès lettres Paris 1927.

[2]) Voor een paar voorbeelden, dat Descartes en Gassend niet roekeloos, maar evenmin zonder zedelijke moed te werk gingen, cf. Gerhard Hess *Pierre Gassend* Jena und Leipzig 1939 S. 127 en 133.

[3]) Hess *Pierre Gassend* S. 148.

[4]) *Idem* S. 146.

Descartes volgde Copernicus niet alleen in zijn fysische, maar ook in zijn metafysische beschouwingen, maar 1° maakte hij de beperking, dat met evenveel recht gezegd kan worden, dat de aarde om de zon draait als het omgekeerde, omdat beweging en rust, bij het ontbreken van een derde vast punt, steeds relatieve begrippen zijn [1]) en 2° wenste hij alles wat hij zeide over de opbouw van het heelal slechts als werkhypothese, nuttig voor een juist inzicht, maar die er geen aanspraak op maakte de ware toedracht te schetsen, beschouwd te zien [2]).

Het is vooral een afkeer van de natuurlijke theologie, die Gassend in zijn *Objectiones quintae* het ingeboren Godsidee van Descartes doet bestrijden [3]). Zet Gassends fideïsme de betrouwbaarheid van alle langs natuurlijke weg verkregen kennis enigszins op losse schroeven, aan de andere kant is Gassend zeer realistisch en geneigd te blijven binnen de grenzen van het gebied der wetenschap:

> Denn mag auch bei Gassend das Bild des Menschen letztlich theoretisch auf die höhere übernatürliche Ordnung bezogen sein, so sind die Züge der Diesseitigkeit so ausgeprägt, dasz der Denker praktisch keine unmittelbare Verbindung zwischen dem niederen und dem höheren Bereich mehr herstellt, und dasz die Anhänger und Fortsetzer ungeachtet der theoretischen Verknüpfung erst recht nur noch den autonomen Daseinsbereich in Gassends Philosophie abgegrenzt und — verherrlicht finden. Hier ist dann die Trennung der beiden Wertwelten so weit vorgetrieben, dasz die Glaubenswahrheit bei aller Anerkennung praktisch unwichtig werden kann. In diesem Sinne ist Gassend der wahre Erbe Montaignes im 17 Jh., mehr als La Mothe le Vayer, der die lebendige Erfahrung des Verfassers der „Essais" oft zu einem Spiel der Gedanken entarten läszt, mehr als Descartes, der die organische Verbindung zwischen Mensch und Natur löst, mehr als Bayle, dem die persönliche Grösze und Geschlossenheit mangelt [4]).

d. Een mededeling van het 9de en van het 10de internationale filosofische congres (R. Pintard en B. Rochot)

Voor zover ik na kon gaan, maakte Hess geen gebruik van een voordracht door René Pintard te Parijs in 1937 gehouden op het negende internationale filosofisch congres, waarin het conflict tussen Descartes en Gassend beschouwd wordt als een uiting van Descartes' fel verzet tegen het zeventiende eeuwse „scepticisme fidéiste" [5]). Op het tiende internationale filosofisch congres, in Augustus 1948 te Amsterdam gehouden, deed B. Rochot een mededeling over *La querelle entre Descartes et Gassendi*

---

[1]) Cf. Hess, *Pierre Gassend* S. 132–133.

[2]) Cf. boven blz. 37 n. 8.

[3]) Cf. Hess *Pierre Gassend* S. 153.

[4]) *Idem* S. 159–160.

[5]) *Etudes cartésiennes, Travaux du IXe congrès international de philosophie* II Paris 1937 pag. 115–122. Zie ook R. Pintard *Le libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle* Paris 1943 pag. 205, 482–S90.

d'après la „Disquisitio metaphysica" [1]). Rochot zette het verschil tussen Descartes' en Gassends opvatting aangaande de twijfel uiteen, zeide de eindconclusie van Pintard niet te onderschrijven en kondigde tenslotte een nieuwe uitgave van de *Disquisitio metaphysica* voor het *Corpus des philosophes français* aan. Het laatste woord in deze kwestie is dus nog niet gesproken [2]).

e. Een engelse studie (G. S. Brett)

Het jongste algemene werk over Gassend zal nog wel dat van G. S. Brett *The philosophy of Gassendi* zijn, dat in 1908 te Londen uitkwam [3]). Het geeft een uitvoerige uiteenzetting van Gassends beginselen. Van de litteratuur over Gassend, in de voorgaande onderafdelingen van deze paragraaf besproken, hield Brett zich afzijdig:

> The only book on Gassend which I have read is *La Philosophie de Gassendi*, par P. Felix Thomas, Paris 1889 [4]).

Wat Brett over de verhouding Descartes-Gassend zegt is niet veel en niet biezonder interessant.

Nadien verschenen twee studies van Paul Pendzig, waarin Gassends verhouding tot Aristoteles en tot Epicurus bepaald werd [5]), als ook artikelen van C. J. Beyer en R. B. Lindsay in Amerikaanse tijdschriften [6]).

f. Vermenging van cartesianisme en gassendisme

In de paragrafen aan Gassend gewijd in zijn handboek *De mechanisering van het wereldbeeld* en in zijn schets voor de serie *Gastmaal der eeuwen* over *Het Wereldbeeld vernieuwd. Van Copernicus tot Newton* wees tenslotte Dijksterhuis erop, dat men de tegenstelling tussen cartesiaanse en gassendistische theorieën vooral niet te schril mag denken; fysici, die niet al te dogmatisch-filosofisch wilden zijn, gelijk de eerste leden van de Royal Society te Londen, hebben zich zeer wel van beider opvattingen gelijktijdig weten te bedienen [7]).

g. Opmerkingen in een amerikaans proefschrift over Gassend als tegenstander van het automatisme der dieren (L. Cohen–Rosenfield)

In haar dissertatie *From Beast-Machine to Man-Machine, the theme of*

---

[1]) *Bibliothèque du Xme congrès international de philosophie.* Amst. 1949 pag. 1119–1121.

[2]) Een artikel van B. Rochot *Les vérités éternelles dans la querelle entre Descartes et Gassendi* vindt men in de *Revue philosophique* 1951 pag. 288–298. Zie voorts: B. Rochot *Les travaux de Gassendi sur Epicure et sur l'atomisme 1619–1658* Paris 1944.

[3]) In geen nederlandse bij de centrale catalogus aangesloten bibliotheek is dit werk te vinden. Ik kreeg het tenslotte te leen via koninklijke bibliotheek en national central library.

[4]) Brett *op. cit.* pag. XV.

[5]) *Pierre Gassendis Metaphysik und ihr Verhältnis zur scholastischen Philosophie* Bonn 1908 en *Die Ethik Gassendis und ihre Quellen* Bonn 1910.

[6]) G. A. de Brie *Bibliographia philosophica 1934–1945* I, 11329, 11331.

[7]) Dr E. J. Dijksterhuis *De mechanisering van het wereldbeeld, Wetenschappelijk-wijsgerige bibliotheek* III Amst. 1950 IV § 218, 231–240; idem *Het wereldbeeld vernieuwd van Copernicus tot Newton* blz. 52.

the animal soul in french letters from Descartes to la Mettrie behoorde het tot de taak van Leonara Cohen-Rosenfield er op te wijzen, dat Gassend afwijzend gestaan heeft tegenover Descartes' opvatting van de dieren als levende automaten. Het paste in Descartes' systeem de dieren alle rede te ontzeggen, maar Gassend geloofde niet in een principieel doch slechts in een gradueel verschil wat het verstand van mens en dier aangaat [1]). Verscheidene tegenstanders van het automatisme der dieren beroepen zich dan ook op Gassend of geven er althans blijk van door Gassend beïnvloed te zijn. Hiertoe moeten wij enige precieuse-verzenschrijvende dames rekenen, tot zelfs een nichtje van Descartes toe: Catherine Descartes [2]). Ook hebben zich onder hen, wat de vrome Gassend allerminst voorzien kan hebben, verscheiden notoire vrijgeesten, als de Cyrano de Bergerac, Bayle en Voltaire geschaard [3]).

44. Een maanreis van Savinien de Cyrano de Bergerac

Wanneer iemand op originele en tevens perspectieven-openende wijze in één of meerdere voordrachten een publiek zou willen inleiden zowel in de gassendische als in de cartesiaanse wereldbeschouwing, dan zou hij als thema kunnen kiezen de vergelijking van twee denkbeeldige reizen: de *Histoire comique-contenant les estats et empires de la lune* van de door Gassend geïnspireerde Savinien de Cyrano de Bergerac [4]) en de als satire tegen Descartes bedoelde *Voyage du monde de Descartes* van Gabriel Daniel. Beide verhalen bieden op iedere bladzijde aanknopingspunten te over om uit te wijden over zeventiende-eeuwse strijdvragen. Wie mijn suggestie zou willen uitwerken, zou gebruik kunnen maken van de in 1933 door de Wereldbibliotheek uitgegeven samenvattende vertaling en bewerking van de Bergeracs *Een maanreis*. Met een soort raketvliegtuig op de maan geland, deed Cyrano, alles volgens het verhaal dat hij ons opdist, daar vergeefse moeite de vierbenige maanbewoners te doen inzien, dat hij geen papegaai zonder veren, maar een met rede begaafd wezen was. Bijna waren sommige maanbewoners geneigd aan te nemen, dat het vreemdsoortige tweebenige monster op hun aarde verzeild, meer verstand moest bezitten dan een kunsten vertonende aap, toen de zaak voor Cyrano weer geheel verkorven werd, doordat de maan-theologen zulk een gevoelen voor godslasterlijk verklaarden [5]). Waarlijk, terecht heeft Paul Hazard de reisverhalen, de echt beleefde, maar vooral ook de gefingeerde, aangewezen als een belangrijke factor, die in West-Europa

[1]) L. Cohen-Rosenfield *From Beast-Machine to Man-Machine* New-York 1940 pag. 11, 112, 271.

[2]) *Idem* pag. 158.

[3]) *Idem* pag. 114, 121, 128.

[4]) De *Œuvres libertines de Cyrano de Bergerac* werden in 1921 uitgegeven door Fr. Lachèvre. Men zie voor een karakterisering van de werken van Cyrano de Bergerac: Henri Busson *La pensée religieuse française de Charon à Pascal* Paris 1933.

[5]) Mr H. P. L. Wiessing *S. de Cyrano de Bergerac Een maanreis* Amst. 1933 blz. 88.

„les grands changements psychologiques de la stabilité au mouvement" hielp te weeg brengen:

> Ce fut une des raisons pour lesquelles la conscience de la vieille Europe se troubla, et, voulant être bouleversée, le fut [1]).

De maan, leert ons Cyrano, kent reizende en zittende steden. Wat Cyrano over de eerstgenoemde soort steden bericht, doet de Nederlander onmiddellijk opmerken, dat, naar het schijnt, de gebouwen van de reizende maan-steden geplaatst zijn op de zeilwagens van Simon Stevin. Stevins uitvinding maakte veel furore; in 1606 probeerde een vriend van Gassend, Nicolas Claude Fabri de Peiresc, ze op het scheveningse strand.

Het was de sympathie van Heereboord voor Gassend, die ons er toe bracht de vraag naar de betrekking tussen de cartesiaanse en de gassendistische wijsbegeerte aan te roeren. Brieven uit de in 1658 te Lyon uitgegeven *Epistolae* van P. Gassend laten zien, hoe Heereboord en ook Bornius zich beijverd hebben Gassend behulpzaam te zijn, maar daarover kunnen wij het best spreken bij de behandeling van de bewondering voor Gassend aan de illustre school te Breda, die Bornius onder haar hoogleraren heeft geteld; thans zijn het meer private aangelegenheiden van Heereboord, die onze aandacht moeten hebben.

45. Heereboords huwelijk met Jeanne de la Court en de pamfletten daarover

Voelde Heereboord zich in 1648 verplicht zijn beleid als hoogleraar in een brief aan curatoren te verdedigen, in ditzelfde jaar greep hij naar de pen ter verdediging van zijn particuliere leven. De *Naackte ende nodige verdedigingh van de eer en het leven van Adrianus Heereboord*, gedateerd 15 Augustus 1648 [2]) en de *Brief van Adrianus Heereboord, ghesonden aen sijn Vrouw Johanna de la Cour*, geschreven „In Leyden den 21 August. Anno 1648" [3]), tonen, dat Heereboord een goed stilist

---

[1]) P. Hazard *La crise de la conscience européenne* I Paris 1935 pag. 37. Cf. beneden blz. 629.

[2]) Cf. boven blz. 97 n. 4.

[3]) Aanwezig K.B. pflt 5808 en U.B.U. Origineel op het algemeen rijksarchief te 's Gravenhage. De originele brief is ondertekend „Van u eygen selfs Man Adrianus Heereboord" en gedateerd „In Leiden 21 August. 1648". In de *Brief van Adrianus Heereboord ghesonden aen sijn Vrouw Johanna de la Cour* „Ghedruct tot Leyden, Bij Severijn Matthysz., in de Nonne-steegh, CIↃ IↃ XLVIII" is aan de ondertekening toegevoegd „Professor Philos. &c." en luidt de datering foutievelijk „In Leyden den 21 August. Anno 1647". Aan de uitgave voegde Heereboord toe een *Aen den Leser* en als motto *Proverb.* 11–16 „Een aengename Huys-Vrouwe, hout de eere vast: ghelijck de gheweldighen den Rijckdom vast houden". Het begin van de brief luidt volgens het origineel: „Ik heb u aengesproken in druk voor de geheele wereld, nu spreek ik u aen in schrift in het besonder", volgens de uitgave: Ick hebbe u aengesproken in druk, *Achter mijne verdediging*, voor de geheele Werelt, nu spreeck ik u aen in schrift in het bysonder". Verder vooral grafische verschillen.

en handig advocaat was, maar kunnen ons niet overtuigen van zijn gelijk, maar slechts van zijn vermogen tot dramatiseren, zodat wij er door gewaarschuwd worden ook grote voorzichtigheid te betrachten bij het interpreteren van Heereboords *Epistola* aan curatoren. Heereboord moet zich in zijn *Naackte ende nodige verdedigingh* verweren tegen het *Factum ofte gherechtigheydt van de huysvrouwe van Adriaen Heereboord* [1]), waarin door zijn zwager Pieter de la Court de Jonge de beledigingen en mishandelingen, Johanna de la Court door haar man aangedaan, waren opgetekend. Niet te loochenen feiten, bewijzende, dat Heereboord, verslaafd aan de drank, alle perken van elementair fatsoen te buiten was getreden en zijn vrouw het leven tot een hel gemaakt had, zijn in het *Factum* bijeengebracht. Heereboord ontbrak het te zijner verdediging dan ook niet aan, zoals van Vloten het uitdrukt, „de noodige kracht van zeggen" en aan „welsprekende woorden", maar:

> De aangewende feiten spreken echter te sterk tegen hem, en al de kracht en bewogenheid zijner woorden voldoen niet om gene, hoe overdreven misschien hier en daar opgevat en voorgesteld, in hunne waarheid omver te werpen [2]).

In het *Factum* vinden wij vele zaken aangetekend, waarvan wij het alleszins begrijpelijk gevonden zouden hebben, indien men ze liever „en famille" had willen houden of althans liever niet op schrift gesteld zou hebben, maar het ziektebeeld van de ijdele, sadistische, querulante, bijwijlen sentimentele en berouwvolle, geheel aan lager wal geraakte, dronkaard is er zo duidelijk in getekend, dat wij vrezen, dat weinig als overdreven kan worden afgeschreven. Het *Factum* is niet het werk van een teerhartig man, die vreest het mes erin te zetten, maar ook niet het werk van een geboren pamflettist en dan ook veel waarachtiger aandoend dan de insinuerende, slecht berijmde, libellen door Heereboords vrienden uitgegeven, nadat zijn vrouw hem verlaten had en in het ouderlijk huis bevallen was van een zoon, die maar luttele uren leefde [3]).

In een bundel *Mengelingen en bijdragen*, die hij *IJselkout* noemde, vestigde van Vloten in 1855 in een artikel *Adriaan Heereboord* de aandacht op de pamflettenlitteratuur rond diens huwelijk. In de jongste biografie van Heereboord, een artikel van 1942 van de hand van Sassen voor het *Algemeen nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* [4]), worden deze pamfletten van 1648 niet als bron benut; wij menen echter hier opnieuw een tip van de barmhartige sluier der vergetelheid te moeten oplichten en genoemde pamfletten in ons onderzoek te moeten betrekken, daar zij ons de gelegenheid bieden ons een, helaas

---

[1]) Aanwezig U.B.L. Bibl. Thys. Mr. 3365.

[2]) Johannes van Vloten *IJselkout* Deventer 1855 blz. 89.

[3]) Zie de pamfletten K.B. 5808b–5808h; U.B.L. Bibl. Thys. 2451, 2452.

[4]) Ferd. Sassen *Adriaan Heereboord (1614–1661). De opkomst van het Cartesianisme te Leiden, Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 36 (1943) blz. 12–22.

ongunstig, beeld te vormen van de persoonlijkheid van Heereboord en het weten met welk type mens wij te doen hebben, bij kan dragen tot het juist verstaan en waarderen van zijn prestaties als auteur. Nog directer dan door tijd en omstandigheden wordt de levensloop van de mens bepaald door zijn aanleg, weshalve genealogische, biografische en iconografische gegevens ons kunnen helpen de ontwikkeling van een individu te volgen, al zal er, ook bij de meest minutieuse kennis van afkomst en omstandigheden, steeds veel onverklaarbaars blijven in de menselijke acties en reacties en wel des te meer naarmate de geest, waar tegenover wij ons gesteld zien, oorspronkelijk is [1]). Voor een vergelijkend biografisch onderzoek naar psychische eigenschappen van filosofen, zoals W. A. Pannenborg verrichtte ten opzichte van treur- en blijspelschrijvers [2]), leent zich, dank zij de vele gegevens, waarover wij beschikken, de figuur van Heereboord zeer goed. Van Heereboord kunnen wij, mij dunkt, zeggen, dat hij een onevenwichtige geest was, doorgaans zeer actief, die vermaak schiep in scherpzinnige redeneringen en fonkelende betogen. Gevoelig en geestdriftig voor de nieuwe denkbeelden waarvan Leiden zo zeer het centrum was, zou hij, de leerling van Fr. Burgersdijck [3]), bij uitstek geschikt geweest zijn een synthese tusschen de scholastieke en de nieuwe wijsbegeerte te vormen, indien hij een gaver en zelfstandiger persoonlijkheid geweest ware. Bij de door hem gevoerde levenswijze verwondert het ons eerder, dat Heereboord nog zovele geschriften heeft kunnen nalaten, dan dat hij voor zijn vijftigste jaar overleed. Voor het huwelijk maakte hem, behalve zijn uitspattingen, een Oedipus-complex volkomen ongeschikt. Finantiële overwegingen speelden een belangrijke rol bij het aangaan daarvan. Toen Heereboord als hoogleraar en subregens dubbel salaris en vrij wonen genoot, terwijl bovendien de disputatien, die geen hoogleraar zo veelvuldig hield als hij [4]), ook emolumenten opleverden, was het met zijn finantiën toch slecht gesteld. Met zijn inkomsten waren ook zijn lasten toegenomen, klaagt Heereboord:

> 't Ghebeurde, door Gods bestieringh, dat ick 1642 Subregens geworden zijnde, most een huys bewoonen in Collegio, dat meubeleren, ende huis houden: weshalven ick, die niet en hadde als Studenten huisraed, een bed met mijn boecken, wierd ghenoodssaackt mij van

[1]) Cf. Prof. Dr H. J. Pos *Het onverklaarbare in een oorspronkelijk denker, Uren met Bergson* blz. 3–7.

[2]) *Een vergelijkend biografisch onderzoek naar eenige psychische eigenschappen van de tragedie- en comedieschrijvers, Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 36 (1943) blz. 107–123.

[3]) De litteratuur over Burgersdijck geeft Sassen op *Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 36 blz. 13 n. 3. In *M. Francone Burgerdicio collegium physicum disputationibus XXXII absolutum* treft men bij de 31ste disputatio (*op. cit.*[2] Lugd. Bat. 1643 pag. 333) *De voluntate & libero arbitrio* Adrianus Heereboord als respondens aan. Zie ook P. *Rep.* Eerlang mogen wij een studie verwachten van Paul Dibon over Burgersdijck en Heereboord, juist ook in verband met het opkomend cartesianisme.

[4]) Cf. Molhuysen *op. cit.* III blz. 34*.

de ghereedste meubelen te versien, 't welck dewijl het sonder gelt niet conde gheschieden, nam te Amsteldam op bij N.N. 1000. gul., waar van ick den Hospes, van het voorleden Jaer mondcosten, dat hem reste, ende voorts boecken ende huys-raad cofte: als doen genietende een tractament van 1000. gul., [1]), hoopte den bergh over gecomen te zijn. Doch bevond in teghendeel, dat het huishouden (hoe seer oock de Gouvernante ende dienstmaeghd mesnageerde, dat ick haer tot lof moet na segghen) so veel costede, dat ick dat capital niet conde aflegghen [2]).

In 1646 nam Heereboord een kloek besluit:

Na dat het Jaar 1645 gheeyndicht was, siende, dat ick mij niet conde ontlasten van dese lasten door dien eensamen staat van leven, resolveerde een anderen cours te nemen, ende te soecken een partuir, waar mede ick neffens de godvruchticheyd ende andere goede deuchden (die het principale wit ende oogmerck des huwelicx zijn) so veele huwelicx goet mochte becomen, dat des selfs renten comende bij mijn tractementen mij niet alleen den cost, maar oock occasie verlenen mochten om mij te redden van dese verhaalde belastinge: ende meende sulck aan mijne vrouwe ende hare Ouders ghevonden te hebben [2]).

Die vrouw was Jeanne of Johanna de la Court (of Cour), geboren 23 Juli 1620 en haar ouders Pieter de la Court (of Cour) de Oude, een bekend en welgesteld lakenfabrikant te Leiden en Jeanne des Planques [3]). Alras moest Jeanne ervaren, dat haar huwelijksdag, 27 November 1646 [4]), geen gelukkig tijdperk voor haar ontsloot. De echtelijke woning in het Staten-college betrekkende, moest zij bemerken:

dat Heereboords Huys, met Pieter de Grients [5]) Huysraedt, dat noch betaeldt most worden, ghestoffeert was. Daer en boven, datter veel van 't Huysraedt, datter te vooren pronckte wegh ghehaeldt was, ende dat sijn Schuymers in ses Weecken, sijn welghestoffeerde Kelder, Keuke, Spinde, Hout ende Turffsolder t'eenemael hadden gheledight, ende datter in recompense wel 8000 guldens van haer

---

[1]) Later, in 1645, geniet Heereboord voor al zijn „chargen ende diensten" volgens zijn eigen opgave, *Naackte ende nodige verdedigingh* fol. C 2 v., een tractament van 1400 gulden, hetgeen voor die tijd een heel behoorlijk salaris was.

[2]) *Naackte ende nodige verdedigingh* fol. C 2 r.

[3]) Zie *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 335 s.v. Pieter de la Court (1). Een geslachtstafel van de familie de la Court vindt men in: B.W. Wttewaal *Proeve uit een onuitgegeven staathuishoudkundige geschrift Het welvaren der stad Leyden opgesteld in den jare 1659 door Mr. Pieter de la Court* Leyden 1845. Aanwezig U.B.U. H.G. oct. 1963 2).

[4]) In de *Bloemkrans van verscheiden gedichten door eenige liefhebbers der poezij bij een verzamelt* Amsterdam 1659 — de Vondelliefhebbers, omdat er gedichten van Vondel in voorkomen, welbekend — treft men op blz. 196 aan een *Echtgedicht toegeeigent den wijdberoemden Hooggeleerden Heer Mr. Adriaan Heereboord en de eerbare en deugdrijke Jofrouw Joanna la Court. Te zamen in den Echten-staat vereenigt binnen Leiden den 27 Novembris des Jaers 1646* gemaakt door Heereboords leerling Jakobus Karoli Zouterius.

[5]) Bij Pieter de Griend, biersteker op de Bierkay, had Heereboord in 1640 en '41 zijn intrek genomen, zie *Naackte ende nodige verdedigingh* fol. A 4 v., C 1 v.

> Huwelijck goed tot schulden (die haer Man met binnens Huys, ende op de Dorpen te slempen en andersints hadde ghemaeckt) moste besteedt worden [1]).

Jeanne hielp haar man zijn schulden zo veel mogelijk af te betalen, ook belette zij niet, dat hij jaarlijks aan zijn moeder 200 gulden, aan zijn stief-beste-moeder wekelijks een gulden, uitkeerde, maar hiermee was de huiselijke vrede niet verzekerd. Heereboord bekeef zijn vrouw dikwijls:

> ende daer en boven begaf hij sigh meer ende meer tot den dranck, drinckende dickwils vijf ofte ses daghen, jae nachten nae een, selfs in sijn hemd opstaende om stillekens te gaen tappen, ende den soeten Wijn voor 't Vat in 't Lijf te slorpen, op dat het sijn Vrouw niet ghewaer en wierde [2]).

Altemets vond Jeanne haar man:

> meenende dat hij in sijne Boecken besigh was, bij sijn Boeck-kamer droncken ghekleet te Bedde legghen, als hij sigh met Wijn, die bij sijn Boecken in Flessen verborghen was, opghevold had [3]).

Als dan Heereboords moeder komt logeren, die partij kiest voor haar zoon, komt het tot een breuk tussen de echtelieden, die echter 1 December 1647, als Heereboord schriftelijk beterschap belooft, bijgelegd wordt [4]). Om de verzoening te bezegelen, zullen Heereboord en zijn vrouw tesamen op reis gaan om voor Heereboords moeder, inplaats van het jaarlijks onderhoud, „de beste prove", die men maar vinden kon, te kopen. De reis, voor de zesde Maart beraamd, moet, omdat Heereboord weer te diep in de fles gekeken had, een dag uitgesteld worden, maar:

> Den sevenden Maert ginghen sij beyden naer Noordt-Hollandt, om voor sijne Moeder een Proof te koopen, op dese reyse stelde hij sigh de volghende daghen even beestigh aen: want geduyrigh droncken zijnde, wierp hij in de Herbergh te Munniken-Dam sonder eenighe reden, maer uyt enckele boosheydt sijn slaap-Muts ende sijner Vrouwe Moff in 't vyer, schoppende inde Schuyt die sij op Amstelredam gehuyrdt hadden, haer Stoof ende Test aen stucken, slaende sijn Vrouw gheduyrigh met de Lijck-Reden over Professor Barlaeus [5]) in 't aensight, spottende en schimpende als sij door de vinnigh vriesende kou qualijck wierdt, segghende het al beveynstheydt was: Dese wreedtheydt over een seer bevruchte Vrouw, en was noch niet groot genoegh: t'Amsterdam inde Herbergh dwongh hij haer, sijn beslickte Botijns uyt te trecken; 't welck sij eerst uyt al hare macht dêe, doch ghevoelende dat het haere Vrucht soude schaeden, en wilde verder niet: maer versocht de Dienst-Maeghdt te mogen roepen: hij daerom gestoort zijnde, nam de kopere Kandelaer met de Brandende Kaers, ende wierp die datse even bezijde haer hooft swierde [6]).

---

[1]) *Factum* fol. B 2 r.
[2]) *Idem* fol. B 2 v. — C 1 r.
[3]) *Idem* fol. C 1 r.
[4]) *Idem* fol. D 1 r.
[5]) Caspar Barlaeus was 14 Jan. 1648 overleden; J. A. Corvinus schreef de lijkrede.
[6]) *Factum* fol. D 2 v.

Men spare mij verdere citaten uit het *Factum*, het bovenstaande moet genoegzaam zijn om te tonen, dat Heereboords psychische defecten zeer ernstig waren. De 19de April smijt Heereboord in letterlijke zin zijn vrouw het huis uit; sinds die dag leeft het echtpaar gescheiden van tafel en bed, hoewel Jeanne nog voor enige tijd terugkeert in het huis van haar man, daar zijn toestand zo ernstig is, dat hij niet zonder verzorging gelaten kan worden. Heereboord heeft afwisselend buien van woede en buien van berouw en depressie, hij dreigt met zelfmoord. Zelfs zijn stief-beste-moeder moet bekennen:

> dat sijne sinnetjens op den hol waeren [1]).

Typerend voor de ziekelijke gebondenheid van de patient aan zijn moeder is, dat bezoekers hem aantroffen met:

> eenen brief die hij uyt sijn sack ghenomen hebbende, meenighmael kuste, roepende Moeder lief, Moeder lief, van u moet ick mijn troost hebben [2]).

Als Jeanne de 10de Juli ten huize van haar ouders een zoon ter wereld brengt, die maar één dag zal leven en wiens doop en begrafenis nieuw krakeel veroorzaakten, is men doende over een gerechtelijke scheiding. Het nederlandse huwelijksrecht uit deze tijd kent officieel geen andere echtscheiding dan die wegens overspel. Misdraagt zich een echtgenoot dan kan boete opgelegd worden. Maar, zo lezen wij bij Hugo de Groot:

> Wert ook bij wijlen na gelegentheyt van saken swaerder gestraft. De onlusten lang duyrende wert ook wel bij het Geregt toegestaen scheydinge van de bijwoning, den Egt-bant blijvende, ende met verstant dat altijdt wederom getragt moet worden tot vereeniging [3]).

De 20ste Augustus 1648 zendt Heereboords zijn schoonvader een briefje met het verzoek hem in de voormiddag te mogen komen opzoeken in diens tuin:

> soude geern eens met u alleen spreken; ende sal dat doen sonder eenige hevighijd, ende met die eerbiedinge, die gij verdient [4]).

Of Johanna's vader het rendez-vous toestond, weten wij niet, wel dat de uitvoerige brief met roerende woorden over de huwelijkstrouw, die Heereboord de volgende dag aan zijn vrouw zond, Johanna de la Cour niet deed terugkeren in de echtelijke woning.

Grafologisch zijn beide brieven van Heereboord, het kattebelletje aan zijn schoonvader, de lange brief aan zijn vrouw, interessant; beter dan

---

[1]) *Factum* fol. G 1 v.

[2]) *Idem* fol. F 2 r. — F 2 v.

[3]) Hugo de Groot *Inleydinge tot de hollandsche regts-geleertheyt... befestigt... door Mr. Simon van Groenewegen van der Made* Delft 1657 blz. 21.

[4]) In facsimile gepubliceerd door Felix Driessen achter zijn uitgave van *Het welvaren van Leiden* 's Gravenhage 1911. Aldaar ook een request van Pieter de la Cour de Jonge aan het gerecht van Leiden, verband houdende met de verdediging van zijn zusters eer.

de gedrukte teksten doen zij ons de emotie van de schrijver navoelen. Heereboords handtekening en die van zijn vrouw, die tekende Johanna de la Cour, trof ik met een portret van Heereboord aan in de *Verzameling van originele handtekeningen van zeer voorname en geleerde mannen ...van anno 1500 tot 1800. Met biographische aanteekeningen en portretten* [1]).

2 September 1659 wordt Heereboord wegens openbare dronkenschap het gebruik van het avondmaal ontzegd [2]). 17 Juni 1661 overlijdt hij [3]); zijn erfenis wordt slechts onder benefice van inventaris aanvaard [4]). Het kostbaarste deel der nalatenschap was ongetwijfeld de bibliotheek, de erfgenamen laten haar publiek veilen [5]).

46. Een vergelijking door Heereboord van de inzichten van Cl. de Bérigard, Regius en Descartes

In de *Meletemata philosophica* had Heereboord een *Collegium physicum*, een behandeling van natuurkundige stellingen volgens Aristoteles, opgenomen. Een uitvoerig commentaar op dit *Collegium physicum*, in Heereboords nalatenschap gevonden, werd met de tekst waarop het betrekking heeft, uitgegeven door Cornelis Driehuysen onder de titel: *Adriani Heereboord (dum viveret) in Academia patria philosophi, philosophia naturalis, cum commentariis peripateticis antehac edita: nunc vero hac posthumâ editione mediam partem aucta, & novis commentariis, partim è nob. D. Cartesio, Cl. Berigardo, H. Regio, aliisque praestantioribus philosophis, petitis, partim ex propria opinione dictatis, explicata* [6]). Doorlopend vergeleek Heereboord in het nieuwe commentaar de aristotelische opvattingen met die van drie moderne wijsgeren: Claude de Bérigard [7]), Regius en Descartes. Heereboord verklaart:

> Ego quidem non video cur horum Philosophia hodie audiat ac dicatur nova, cum ejus principia jam ante Aristotelem, veteribus, & ipso antiquioribus, fuerint probata, quod in Circulo Pisano abundantissime est demonstratum [8]).

Inderdaad heeft de Bérigard, wiens beroemdste, in dialoog-vorm geschreven werk, de *Circulus pisanus*, uit 1643 dateert, teruggrijpend op voor-aristotelische wijsbegeerte een atomistische filosofie verdedigd. In

---

[1]) In het bezit van de heer L. Bistenbosch, postzegelhandelaar in de St. Luciensteeg te Amsterdam.

[2]) J. van Vloten *IJselkout* blz. 102.

[3]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 169.

[4]) Sassen *art. cit.* blz. 21.

[5]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 170 aant. 5 Dec. 1661.

[6]) Lugd. Bat. 1663. Aanwezig U.B.L. 634 G. 1). De U.B.A. bezit, 339 A. 17 2). een uitgave Amst. 1665, waaraan nog een herdruk van Heereboords *Pneumatica* is toegevoegd.

[7]) Zie voor de Bérigard: *Nouvelle biographie universelle* V pag. 526 b; Dr J. Presser *Das Buch „De tribus impostoribus"* Amst. 1926 blz. 75, 151 n. 21–3⁰, 161 n. 38.

[8]) *Philosophia naturalis* Lugd. 1663 pag. 2–3.

een opdracht prees Driehuysen Heereboord als degeen „qui lucem maximam & splendorem Philosophiae Aristotelicae praevalens aliis attulit", wat von Dunin Borkowski van de „erschreckende Unwahrhaftigkeit" van C. Driehuysen doet spreken [1]). Toch mag de voorstelling van Heereboord als de hersteller van de aristotelische wijsbegeerte in haar zuivere gedaante niet geheel geschoven worden op de begeerte de weg van de minste weerstand te zoeken. Het zijn altijd de scholastici, meer dan Aristoteles zelf, tegen wie de nieuwlichters te velde trekken. En Heereboord, die de geschriften van zijn leermeester Burgersdijck gecommentarieerd en uitgegeven heeft, heeft bij alle onstuimigheid, waarmede hij zich op de nieuwe filosofie geworpen heeft, toch ook naar continuïteit gestreefd. Hij nam niet van de Bérigard of Descartes een vrijere schrijftrant over:

> Quamvis autem Cartesius et Berigardus non processerint methodo doctrinae consueta, per definitiones, divisiones, similave praecepta, uti quidem rectius hic procedit Regius, nos tamen studebimus ea, in hac comparatione instituendâ, ex continua oratione Cartesii, & dialogis Berigardi, quantum fieri potest, eruere, & definitionibus ac divisionibus commentariisque rerum Physicarum Aristotelicis, accommodare, & cum iis comparare [2]).

Het antieke keurslijf, waarin de *Philosophia naturalis* geprangd werd, verleende haar een ouderwets cachet. Von Dunin Borkowski vond Heereboords exposé's niet diepgaand genoeg, maar moet toch bekennen:

> Heerebords Darstellung der peripatetischen und der neuen Absichten ist im ganzen sorgfältig, geschickt und nicht ungenau [3]).

Wil men een voorbeeld van Heereboords werkwijze? Wij citeren de aanvang van de *Sententia Cartesii, Regii, Berigardi ad caput nonum.* In de negende *Disputatio de anima* van het *Collegium physicum* [4]) werd het aristotelische onderscheid van anima rationalis, vegetativa & sensitiva behandeld; in het commentaar, door Driehuysen uitgegeven, lezen wij nu:

> De Anima non eodem modo sentiunt ac loquuntur tres illi Authores quorum sententias cum Aristotelicorum opinione comparamus: Animam Vegetantem & Sentientem pro substantia non agnoscunt Cartesius & Regius, sed talem habent solam rationalem. Berigardus magis versatur in antiquorum sententiis recensendis, quam in sua proferenda, & non videtur Animam exemisse substantiarum numero, admittitque definitionem Animae in genere Aristotelicam, quâ dicitur actus primus corporis organici, potentiâ vitam habentis, item, quâ definitur esse id, quo vivimus, sentimus, & intelligimus, Vid. Circulum I ad lib. Arist. de Anima. Animam Vegetantem & Sentientem Cartesius & Regius ponunt in sola partium sensibilium & insensibilium dispositione variâ, secundum variam earum magnitudem, situm,

---

[1]) Stanislaus von Dunin–Borkowski S. J. *Spinoza* II Münster i.W. 1933 II S. 275.
[2]) *Philosophia naturalis* pag. 3.
[3]) S. von Dunin-Borkowski *op. cit.* II S. 275.
[4]) *Meletemata philosophica* 1654 *Collegium physicum* pag. 35.

figuram &c. Animam rationalem substantiam faciunt intelligentem, expertem omnis materiae, omnisque magnitudinis, ac figurae, &c. [1]).

Descartes en Regius erkennen niet de „anima vegetativa" en de „anima sensitiva", maar ook de Bérigard wilde deze toch niet op één lijn plaatsen met de „anima rationalis":

videtur Animam Vegetantem & Sentientem, tantum existimare pro facultatibus Animae unius quoad substantiam, quae est rationalis [2]).

Men kan echter, meent Heereboord, de aristotelische opvattingen over „anima vegetans" en „anima sentiens" vergelijken met wat Regius in hoofdstuk 8 en 9 van zijn *Fundamenta physices* schrijft „sub titulo corporum viventium & stirpium" en in cap. 12 over de zintuigen [3]). Dat er inderdaad bij Regius, die tot Descartes' ontzetting de Raey stellingen over de „anima triplex" liet verdedigen, nog sterke bindingen met de scholastieke opvatting over de ziel voorhanden zijn, hebben wij in de aanvang van onze studie reeds besproken [4]). Heereboord memoreert, dat Regius, evenals Descartes, de zetel van het gevoel in de pijnappelklier wilde plaatsen en vermeldt de breuk tussen Descartes en Regius ontstaan naar aanleiding van het gebruik door Regius gemaakt van een onuitgegeven werk van Descartes „de animali, Gallice conscriptus" [5]). Handschriften hiervan, (bedoeld wordt wat in 1662 in latijnse vertaling door de leidse hoogleraar Fl. Schuyl zal worden uitgegeven onder de titel *Renatus Des Cartes de homine* en in 1664 in het Frans door Clerselier als *L'homme de René Descartes* [6])), moeten voor Heereboord toegankelijk geweest zijn, maar hij citeert er niet uit [7]). Voor de „anima rationalis" verwijst Heereboord naar de *Principia* en de *Meditationes* van Descartes en naar caput 12 van Regius' *Fundamenta*, waar Regius:

agit de Anima Rationali, sub titulo & vocabulo mentis, & definit hominem, animal mente praeditum [8]).

Wat de Bérigard betreft, deze hield de menselijke geest zowel voor lichamelijk als voor onsterfelijk en bespeurde daarin geen tegenspraak [9]).

Hoewel op het titelblad van de *Philosophia naturalis* de lezer ook

---

[1]) *Philosophia naturalis* pag. 163–164.

[2]) *Idem* pag. 164b.

[3]) *Idem* pag. 182a, 198b.

[4]) Zie boven § 3b.

[5]) *Idem* pag. 181b, 198b. Cf. boven blz. 8.

[6]) Cf. beneden blz. 262, 270.

[7]) Cf. l'abbé Georges Monchamp *Histoire du cartésianisme en Belgique* Bruxelles 1886 pag. 316 n. 3.

[8]) *Philosophia naturalis* pag. 255b. Cf. Descartes *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 336:

Wat aangaat dat hij (scil. Regius) de redelijke ziel met de naam van menselijke geest noemt, ik prijs hem daar in; want dus vermijd hij de gelijknamigheit, die in de naam van ziel is, en volgt mij na in dese zaak.

Cf. voorts beneden § 84 c.

[9]) *Philosophia naturalis* pag. 256a.

Heereboords eigen mening beloofd wordt, is het toch niet steeds duidelijk, welke de opvatting is, die Heereboord deelt. Wel is het veelzeggend, dat Heereboord een werk nagelaten heeft, waarin hij, uitgaande van de aristotelische stellingen, de wijzigingen door de moderne filosofen daarin aangebracht, registreerde en niet een geschrift, waarin hij, de nieuwe denkbeelden behandelende, hun afwijkingen van de oude wijsgerige meningen vaststelde. Behalve dat hij zich bemoeide met het uitgeven en verklaren van werken van Burgersdijck, bezorgde Heereboord herdrukken van de *Summa quadripartita de rebus dialecticis, ethices, physices, & metaphysices* van Fr. Eustache de S. Paul (1647) [1]), de *Philosophiae primae seminarium* van Johan Henricus Bisterfeld (1657) [2]) en van de *Metaphysica* van de franeker hoogleraar Johannes Maccovius (1658) [3]).

47. EINDOORDEEL OVER HEEREBOORD ALS FILOSOOF

In 1887 schreef prof. Land, die volgens eigen zeggen slechts van Heereboords œuvre de tweede druk van de *Ἑρμενεία logica*, dat een commentaar is op de *Synopseos logicae Burgersdicianae*, had kunnen opsporen, dat Heereboord, eens onbesuisd voorvechter van de nieuwe richting, eindigde met het hoofd in de schoot te leggen en zich te lenen tot het voortplanten van verouderde doch gewilde methoden [4]). In 1942 praat De Vleeschauwer Land nog na, als hij Heereboord typeert als:

> de tot den orthodoxen schaapstal terugkeerende half-Cartesiaan [5]).

Dat dit inzicht onjuist is, blijkt uit het door ons ingestelde onderzoek van Heereboords geschriften. Bezwaar hebben wij ook tegen de mening van Sassen, dat de tegen de aristotelische filosofie opstandige geest van Heereboord, zoals hij die uit de notulen van curatoren had leren kennen, niet in Heereboords werken zou zijn terug te vinden. Alleen de *Meletemata philosophica* zouden een enigszins zelfstandig karakter dragen [6]). Daar Sassen echter zijn artikel over Heereboord schreef zonder bekend te zijn met de *Epistola* en de *Philosophia naturalis*, kan dit oordeel in voor Heereboord gunstige zin herzien worden. Zonder Heereboord een wijsgeer

---

[1]) Cf. Paquot *Mémoires* X Louvain 1767 pag. 99. Descartes heeft er een tijdlang over gedacht een exposé van zijn eigen leer te geven aan de hand van een doorlopende bestrijding van Eustache de S. Pauls *Summa*, in de indeling en de keuze der behandelde onderwerpen in Descartes' *Principia* kan men de invloed van en de rivaliteit met de *Summa* bespeuren. Cf. *Œuvres de Descartes* III pag. 185, VIII 2 pag. 196, XII volgens index. Cf. Exp. D. nr. 685.

[2]) Cf. Molhuysen *op. cit.* III blz. 126; von Dunin Borkowski *Spinoza* II S. 243–246, 456, 457.

[3]) Cf. von Dunin Borkowski *Spinoza* II. S. 381.

[4]) J. P. N. Land *Arnold Geulincx te Leiden*, *Verslagen en mededeelingen van de koninklijke akademie van wetenschappen, afd. Letterkunde* III 3 (1887) blz. 295 n. 1, 306.

[5]) H. J. De Vleeschauwer *De orationes van Arnold Geulincx*, *Meded. van de k. vl. academie voor wetenschappen etc., klasse der letteren* IV 3 (1942) blz. 26.

[6]) Sassen *Art. cit.*, *Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 36 blz 21.

van groot formaat te willen noemen, onderschrijven wij toch geenszins de zinsnede uit het *Biographisch woordenboek van Nederland* van Kobus en de Rivecourt, waarin van Heereboords wijsgerige geschriften gezegd wordt, dat ze thans niet meer de minste waarde hebben [1]). Integendeel, wij zouden wensen, dat er nog eens een nauwkeurige bibliografie van werd opgesteld, want de opgaven van Paquot en van der Aa zijn zeer onvolledig, en in het *Nieuw ned. biogr. wdb.* werd geen artikel aan Heereboord gewijd, terwijl ook in Poortmans *Repertorium* de zaak nog niet in het reine gebracht werd [2]). Die bibliografie zou goede diensten kunnen bewijzen aan degenen, die zouden willen betogen, dat Descartes niet een plotselinge ommekeer in het wijsgerig leven en het daarop stoelende theologisch leven in Nederland veroorzaakt heeft. Reeds voordien waren vernieuwende tendenties werkzaam en vele der nieuwlichters wilden niet zozeer Aristoteles bestrijden dan wel het aristotelisme zuiveren en louteren. Wij zien dan ook geenszins de invloed van een Fr. Burgersdijck (gestorven te Leiden in 1635), die te Saumur beïnvloed werd door Marcus Duncan [3]), een abrupt einde nemen

---

[1]) *Op. cit.* Nieuwe uitgave Arnhem enz. 1886 I blz. 714.

[2]) Paquot *Mémoires* X Louvain 1767 pag. 96–99; van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* VIII 1 blz. 377–378 (folio uitgave V blz. 116); P. *Rep.* blz. 256. De toekomstige bibliograaf van Heereboords geschriften zij er op gewezen, dat zich in de koninklijke bibliotheek bevindt als pamflet 938 E. 53 *Disputationum ex philosophia selectarum septima de concursu Dei...sub praesidio D. Adriani Heereboord publice censurae subjicit Joannes Outhusius* van 13 Jan. 1644 (IV Explicatâ sententiâ nostrà, probandum testat Deum immediate ad verè influere cooperando in omnem actionem & effectum causae secundae) en onder nr. 214 J. 5 een *Editio tertia, prioribus auctior, & ad usus philosophicos accommodatior* Cantabrigiae 1741 van de *Quaestiones philosophicae in justi systematis ordinem dispositae; auctoribus adductus, et singulis in proprias hypotheses dispertitis...Ad calcem subjicitur Appendix de legibus disputandi* van Thomas Johnson. Blijkens de voorrede verscheen de eerste druk in 1735. Het is een handig compendium, waarin men allerlei *Quaestiones physicae, chemicae, meteorologicae, mechanicae, hydrostaticae, opticae, astronomicae, logicae, metaphysicae, ethicae* geformuleerd vindt telkens met lijstjes van geleerden, die de gestelde vraag bevestigend of ontkennend beantwoordden met verwijzingen naar passi uit hun werken. Men treft er herhaaldelijk de namen aan van Newton, Locke, Clarke, van Stillingfleet en Cudworth, van Cartesius — vaak ook in het algemeen Cartesiani —, van Clauberg, Rohault, Legrand, van Huygens, 's Gravesande, Nieuwentyt etc. etc. De naam van Heereboord viel mij in het werk zelf niet op, maar de *Appendix* bevat een „de Legibus Disputandi brevis monitio à cl. Heereboordo olim conscripta" aan Heereboords *Praxis logica* ontleend, die Johnson toevoegde:

> non animo conditiones caeteris praescribendi aut quasi voluerim meo more inter disputandum agi, sed quia observaverim Juventutem nostram disputantem nullis legibus facile se pati contineri, interea dum meliores prodierint commodum ratus, has potius observari quam nullas.

Eén van Heereboords regels luidde:

> Quicquid excedit captum disputantium, de eo nulla fiat disputatio.

Hierbij behoorde de noot:

> Sic in scholis philosophicis non sunt tractandae theses theologicae, nec in quaestione philosophicâ petenda sunt argumenta ex sacris literis.

[3]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 230.

bij de intrede van het cartesianisme; cartesiaansgezinde hoogleraren als een Heereboord te Leiden, een Greidanus te Franeker [1]), bleven de werken van Burgersdijck, die nog lang herdrukt werden, op hun colleges expliceren.

In 1659 verdedigde een zekere Fransciscus Nysius, uit Gouda afkomstig, in een *Disputatio de metaphysicae constitutione*, door Heereboord voorgezeten, als *Impertinens:*

> Verus Philosophus partes, nec facit, nec sectatur: nec
> Aristotelis est Mancipium, nec Aristotelis Mastix; nec
> Cartesio-Mimus, nec Cartesio-Momus, sed,
> Nullius addictus jurare in verba Magistri,
> observat illud cujusdam Recentioris
> Nec pro Cartesio, nec pro te pugno Stagira:
> Verus uterque places; falsus uterque jaces [2]).

48. Joh. de Raey, zoeker naar de aristotelisch-cartesiaanse sleutel

a. De Raey als leerling van Regius en Heereboord

De geest, die uit deze woorden spreekt, bezielde ook Johannes de Raey, van wie wij reeds vermeldden, dat hij op 23 December 1647 professor Stuart het vuur zo na aan de schenen legde [3]). In 1641 zien wij de Raey te Utrecht stellingen voor Regius verdedigen, wier inhoud wij gedeeltelijk kennen, namelijk voor zover Regius daarover met Descartes correspondeerde [4]). Naar Leiden gekomen, werd de Raey 15 Juli 1647 tot magister in de filosofie bevorderd door Heereboord en promoveerde hij de daarop volgende dag onder Vorstius in de medicijnen [5]). Zich beklagende over de resolutie van 20 Mei 1647, schrijft Jacobus Revius 8 Juni 1648 aan Curatoren:

> Voorts, alsoo eenen seeckeren Doctor de Raey hem vervordert collegium Cartesianum alhier te houden, in 't welcke hij Metaphysicam Cartesii voorleest, waer door de goede meeninge van U.Edd. A.A. van dese secten uyt de Academie van Leyden uyt te roeyen wert illusoir gemaeckt, versoucke dat hem sulcx moghe verboden werden [6]).

Het gevolg was, dat we in de acta senatus van 11 Juni 1648 lezen:

> Visum est D. Raio nomine D.D. Curatorum indicandum esse,

---

[1]) Cf. beneden § 316.

[2]) Diss. cit. (U.B.L. 236 A 16 11), fol. A 4 r.

[3]) Zie boven § 35. Over de Raey ontbreekt een artikel in het *Nieuw ned. biogr. wdb.* Men zie voor hem: van der Aa *Biogr. wdb.* XVI blz. 43; J. Banga *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland voor en na de stichting der hoogeschool te Leiden tot aan den dood van Boerhaave* Leeuw. 1868 blz. 372–373; *Gedenkboek van het athenaeum en de universiteit van Amsterdam* Amst. 1932 blz. 294–295, 659; Bohatec *Die cartesianische Scholastik* S. 72–76; Ch. Adam *Vie de Descartes, Œuvres de Descartes* XII pag. V, 376 en P. *Rep.*

[4]) Cf. Duker *Gisbertus Voetius* II blz. 147, 148; *Œuvres de Descartes* III L. CCXL.

[5]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 2.

[6]) *Idem* III blz. 15*.

privata collegia, nisi consulto D.D. Rectore et singularum Facultatum Professoribus, non esse habenda: et ab omni philosophia Cartesiana abstinendum esse [1]).

9 Febr. 1651 krijgt de Raey verlof om:

> de verborgentheden der nature, beschreven van Aristoteles in een bouck, genaemt Problemata, door publycke lessen te ontdecken... mits hem altijt houdende binnen de palen van de Aristotelische philosophie, die alleene in dese Universiteyt is gerecipieert...ende dit al met dese uytdruckelicke verklaringe, dat men met dit voors. consent geensints en verstaet den voorn. Doctor de Raey eenigen voet off hoope te geven tot den titule van Professor, veel min tot de professie Philosophiae selfs, off tot eenige belooninge ten laste van dese Universiteyt, als werdende hem 't gunt voors. toegestaen alleenlick ten eynde hij sich publice wat soude mogen ouffenen ende dit alles maer bij provisie tot wederseggens toe [2]).

b. De Raey als hoogleraar te Leiden; de opdracht van zijn Clavis philosophiae naturalis aan curatoren (1654)

Zijn de curatoren in 1651 nog bevreesd zich te binden, toch zien wij, dat de Raey 10 Juni 1653 tot buitengewoon, 8 Februari 1661 tot gewoon hoogleraar in de filosofie benoemd wordt [3]).

In een beetje moeilijk parket bracht de Raey curatoren in 1654 met de opdracht aan hen van zijn *Clavis philosophiae naturalis, seu introductio ad naturae contemplationem aristotelico-cartesiana*. Het was gebruikelijk, dat curatoren de professoren voor het opdragen of enkel aanbieden van een geschrift, een verering toekenden. Bovendien moeten wij veronderstellen, dat zij de Raey, wiens colleges zeer tot de roem van de universiteit bijdroegen, welgezind waren. De Raey's streven om aan te tonen, dat er groter onderscheid was tussen Aristoteles en de scholastieken dan tussen Aristoteles en Descartes, moet de meesten van hen behaagd hebben. 17 Augustus 1654 besluiten zij dan ook de Raey voor de dedicatie van zijn *Clavis philosophiae naturalis* honderd gulden toe te kennen [4]); een beslissing, die waarlijk moeilijk te rijmen valt met de handhaving van de resolutie van 20 Mei 1647. Het was henzelve tenslotte dan ook wel wat te gortig: 8 Februari 1655 wordt in de resoluties aangetekend:

> Bij resumptie in deliberatie geleyt wesende wat bij dese vergaderinge dient gedaen te werden ten aensien van seecker bouck van den Professor de Raey, dat gedruckt ende geintituleert is „Clavis Philosophiae naturalis, seu Introductio ad Naturae contemplationem Aristotelico-Cartesiana", wert, verstaen ende geresolveert dat in alle d'exemplaren van 't voors. bouck, die noch voorhanden sijn, den voors. titul sal werden verandert ende den naem van Cartesius daer uytgelaten ende dat gedaen sijnde, dat alsdan eene ordonnantie van

---

[1]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 11.
[2]) *Idem* III blz. 54.
[3]) *Idem* III blz. 76, 171.
[4]) *Idem* III blz. 93.

50 guldens ten behouve van den voorn. Professor de Raey sal werden verleent, sonder dat nochtans in de selve ordonnantie eenige mentie van 't voors. bouck sal werden gemaeckt, maer alleenlijck gestelt, dat hij mette voors. somme, om seeckere consideratien, wert vereert [1]).

In 1658 kreeg de Raey ook toestemming de „Institutiones Medicinae" te lezen en te expliceren [2]), waartegen de medische faculteit in 1659 protesteerde. Deze wil, dat de institutiones medecinae onderwezen zullen worden door één harer leden:

ende niet bij den genen, die eene nieuwe philosophie (dewelcke de voors. Professoren in haer waerde en onwaerde willen laten) gebruycken [3]).

In 1660 stellen curatoren de Raey voor:

dat bij hem een ander gedeelte van de Medecine wierde publice gedoceert. in de welcke de Physica, daer van hij Professor is, meer te passe soude komen. Waer op hij verclaerde sulxs wel te willen doen, mits hebbende de titul van Professor Medecinae ende daer toe tractement. Doch is die sake voor als noch opgehouden [4]).

Tenslotte komt het zover, dat de Raey in 1662 dispensatie van de lessen in „Institutionibus Medicinae" verzoekt en verkrijgt [5]).

c. De rede, waarmee de Raey zijn ambt als hoogleraar aan het Athenaeum te Amsterdam aanvaardde (1669)

12 November 1668 verleenden de curatoren van de leidse hogeschool de Raey op diens verzoek eervol ontslag en 17 Januari 1669 aanvaardde de Raey zijn ambt als hoogleraar in de wijsbegeerte aan het Athenaeum met een rede *De sapientia veterum quae partim vera partim non vera Philosophia fuit* [6]).

d. De Raey draagt zijn Cogitata de interpretatione op aan de curatoren van het Athenaeum (1692)

Zoals een predikant op een nieuwe standplaats vaak gebruik maakt van oude preken, die hij dan wat oppoetst, zo herhaalde de Raey voor de amsterdamse studenten disputaties die hij reeds te Leiden had gehouden. Verscheidene ervan vindt men in de aanhang van een werk, dat de Raey in 1692 aan de curatoren van het Athenaeum opdroeg: *Cogitata de interpretatione quibus natura humani sermonis et illius rectus usus, tum in communi vita & disciplinis ad vitae usum spectantibus, tum in philosophia,*

---

[1]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 107.
[2]) *Idem* III blz. 139.
[3]) *Idem* III blz. 150.
[4]) *Idem* III blz. 159.
[5]) *Idem* III blz. 178.
[6]) Zowel opgenomen in de tweede druk Amst. 1677 van de *Clavis philosophiae naturalis* (aanwezig U.B.A. 247 E. 9 en K.B.) als in *Joannis de Raei...Cogitata de interpretatione* Amst. 1692.

ab hujus seculi errore & confusione vindicantur. Accedunt Notae recentes ad partem primam generalem; cum Appendice ex olim scriptis, propter cognationem [1]). Als in zijn *Clavis philosophiae naturalis* tracht de Raey ook in zijn gedachten over de menselijke taal naar verzoening tussen de aristotelische en de cartesiaanse opvattingen. Zo is de strekking van § CXII *Error ab una parte in Aristotelis, ab alia opposita in Cartesii sectatoribus notatus, quatenus illi multiplicant, hi minuunt entia sine necessitate* geen andere dan te betogen, dat het Descartes al niet beter vergaat dan het Aristoteles verging. Beiden werden door hun volgelingen vaak verkeerd begrepen. De scholastici stelden nutteloze vragen:

> an attributa Dei sint Deus, an attributa entis sint ens, an detur medium inter ens & nihil, an mundus sit finitus an infinitus, an dentur spatia imaginaria, species intentionales & mille figmenta, quae quidem entia rationis vocant, & tamen non explicant non dicunt distincte, quae in his rationis sive cogitationis qualitas sit, quae non possit alterius rei existentis qualitas esse [2]).

Daarentegen zondigden niet weinige cartesianen, hun eigen dwaling of die van Hobbes volgend, door in het andere uiterste te vervalllen:

> quando similiter confuse atque inconsiderate contendunt, non esse, ita simpliciter atque sine distinctione, quae suo modo sunt & veritatem habent saltem in cogitatis, ut jam de apparentibus non dicam, quorum illi nomina similiter perverse interpretantur, in arctum coacta significatione [3]).

De verkeerde cartesianen:

> suo proprio vel Hobbesio errore seducti, prima Philosophiae quam Cartesius tradidit, fundamenta evertunt, destruuntque communem inter homines sermonem [4]).

Zij, die de filosofie van Descartes op de richtige wijze voortzetten, en niet als de hobbesianen bevreesd waren voor een abstract wezen van reden, konden een „intellectus humani sermonis abstractus" aannemen en dit abstracte wijsgerig begrip zo veel doenlijk in 't alledaagse leven, in kunsten en toegepaste wetenschappen verwezenlijken:

> Boni (scil. Cartesii sectatores), philosophiae istius principiis sive fundamentis propriis aliena superstruunt, atque intellectum humani sermonis abstractum, quem admittunt, ut & illum nudum & simplicem, qui est proprius Philosophiae, in communem vitam, in alias artes & disciplinas, ipsamque Theologiam intrudunt, quantum audent & possunt [5]).

Een gedachte namelijk, die de Raey biezonder belangrijk achtte, was, dat men twee soorten verstand moest onderscheiden: het algemeen-

---

[1]) Aanwezig K.B. 447 F. 19. Zeer zeldzaam.
[2]) *Cogitata de interpretatione* pag. 207.
[3]) *Idem* pag. 208.
[4]) *Idem* pag. 215.
[5]) *Idem* idem.

menselijke en een wijsgerig en dat men dieshalve ook het door de menselijke spraak bedoelde onder beide aspecten, volgens het „intellectus communis sive vulgaris" en volgens de „veritas quae censeri possit ipsa rerum veritas esse", moest beschouwen [1]).

e. Ioanni de Raei philosophi ad Christophorum Wittichium Theologum Epistola familiaris (1680)

Buitengewoon instructief voor onze kennis van de bedoelingen, die de Raey nastreefde, is een brief opgenomen in de aanhang van zijn *Cogitata de interpretatione* onder de titel *Ioannis de Raei philosophi, ad Christophorum Wittichium Theologum, Epistola familiaris; Wittichio absente, tradenda Gualtero Boudaen hospiti: Absens ab urbe 1680. 12 Augusti raptim scripsi hanc Epistolam belgice, quae sic Latine sonat.* De brief is een vervolg op de gesprekken die de Raey voerde met de leidse hoogleraar Chr. Wittich en met Gualtherus Boudaan, predikant te Amsterdam en verdediger van de leer en eer van Cocceius [2]), over de vraag of de studie der medicijnen tot de wetenschap behoorde of niet. Tobias Andreae [3]), die ook in het dispuut betrokken werd, meende, dat de medicijnen niet van de wijsbegeerte losgemaakt mocht worden, maar Wittich en de Raey deelden die opvatting niet. De Raey, voor alle niet-geopenbaarde kennis een „duplex intellectus" aannemend, waarvan de ene:

> ac natura, ut videtur, prior, omnium hominum omniumque aliarum artium & disciplinarum communis,

de ander:

> natura posterior, proprius Philosophiae [4]),

laat de medische kennis, de jurisprudentie en de theologie stoelen op het gewoon-menselijk verstand, maar niet aldus de filosofie. En van de filosofie is de fysica een onderdeel, in tegenstelling tot de medicina [5]). Want de fysica, zo zette de Raey uiteen in een *Disputatio de constitutione physicae* in 1668 te Leiden en in 1684 te Amsterdam gehouden,

> scientia in intellectu plus quam experientia in sensu est [6]).

Zij streeft naar, en bereikt soms, een zodanige volmaakte kennis van de zaken der natuur, gelijk men nimmer zal vinden in de medische of andere kunsten, die daarom van de filosofie afgescheiden kunnen worden.

Theologie, jurisprudentie, geneeskunde, chemie, anatomie en vele andere „artes & disciplinae" zijn gericht „ad usum vitae"; daarom is bij hen

---

[1]) *Cogitata de interpretatione* pag. 6.

[2]) Zie voor G. Boudaan: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 264–265.

[3]) Dit moet op de franeker hoogleraar Tobias Andreae doelen, want diens oom, de groninger hoogleraar Tobias Andreae was in 1676 overleden.

[4]) *Cogitata de interpretatione* pag. 661.

[5]) Cf. *idem* pag. 660.

[6]) *Idem* pag. 610.

geen plaats voor de volmaaktste en eerste wetenschap, de wijsbegeerte „quae ad usum vitae necessaria non est", maar slechts voor:

> opinio, fides, imaginatio, & ex eo quod supponimus ratiocinatio [1]).

f. De Raey's indeling der wetenschappen; twee vormen van intellect, twee vormen van logica en spraak

Ook in de *Mantissa* toegevoegd aan een *Disputatio philosophica; specimina exhibens modestiae & prudentiae in philosophando; Ex Renato Descartes Dissertatione de Methodo recte utendi ratione & veritatem in scientiis investigandi* van 1687 herhaalt de Raey het:

> Praecipuus Philosophiae fructus est ac debet esse, quod nos doceat, haec duo potissimum: Unum, Extra philosophiam philosophandum non esse; Alterum, quod hinc sequitur, Medicinam artesque mechanicas, neque fuisse hactenus, neque unquam posse esse, philosophiae huc usque promotae partem [2]).

Bij een dergelijke instelling, is het begrijpelijk dat de Raey niets dan afkeuring over heeft voor de iatrofysica. In de genoemde brief aan Wittich beschrijft de Raey hoe hij met bezorgdheid het streven van de le Boe Sylvius, fysica en medicijnen te vermengen, had gade geslagen:

> Franciscus Sylvius vocatur ad Medicinam docendam in Academia Leidensi, atque conatur Physicam scientiam miscere & confundere cum Medica arte, confidenter docens, tam in Physica quam in Medicina id omne quod vere scitur, sola experientia sciri. Quo solo propria Physici-philosophi cognitio secundum sublimiorem intellectum rejicitur, revocanturque omnia ad intellectum communem, qualis à natura junctus cum sensu in omni homine invenitur, etiam absque philosophiae studio [3]).

En ongeveer in dezelfde tijd als wanneer de le Boe Sylvius met deze dwaalleer kwam [4]), begonnen, zo vervolgt de Raey in zijn brief aan Wittich, ook Spinoza en de auteur van de *Philosophia S. Scripturae interpres* [5]), om van vele anderen te zwijgen, beroemd te worden. Door dit alles ten zeerste verontrust, had de Raey zich des te meer ingespannen om zijn theorie over de twee vormen van verstand en, daarmee samenhangend, over twee vormen van spraak uit te werken. Het resultaat konden Wittich en diens vrienden aantreffen in de Raey's *Cogitata de interpretatione.*

Het was ook de Raey's overtuiging, dat men twee soorten van logica moest onderscheiden:

> una vulgaris, altra philosophica: posterior Philosophiae propria, prior omnium aliarum artium & disciplinarum communis est [6]).

---

[1]) *Cogitata de interpretatione* pag. 605.

[2]) *Idem* pag. 654.

[3]) *Idem* pag. 659.

[4]) De le Boe Sylvius staat meer bekend als iatrochemicus dan als iatromechanicus: het is echter begrijpelijk dat de Raey, die de chemie niet als zuivere wetenschap beschouwde, hem aanvalt over de vermenging van fysica en geneeskunde.

[5]) Lodewijk Meyer.

[6]) *Cogitata de interpretatione* pag. 535.

Op de logica philosophica konden de regels voor het wetenschappelijk onderzoek, door Descartes in diens *Discours* gegeven, toegepast worden [1]).

In de tijd dat Johannes Clauberg bij de Raey studeerde, dat was in 1648 en 1649, stond dit alles de Raey nog niet zo duidelijk voor de geest. In de *Logica vetus et nova* van Clauberg [2]) vindt men dan ook niet de door de Raey tenslotte ontwikkelde indeling. Op zijn private colleges behandelde de Raey Claubergs *Logica* zodra deze verschenen was. Maar zonder het gewenste gevolg, wat de Raey uiteindelijk slechts daaraan weet, dat de grondindeling volgens de beide vormen van verstand bij Clauberg ontbrak [3]).

Men moet over een behoorlijke dosis historisch gevoel beschikken om thans niet schouderophalend af te geven op de Raey's lievelingsdenkbeeld, waarbij schei- en natuurkunde zo verschillend gewaardeerd en gerubriceerd worden: de kennis van de natuur als wetenschap, de scheikunde als een kundigheid. Zijdelings wordt hier aangetoond welk een jonge wetenschap de scheikunde in de zeventiende eeuw, toen zij bezig was zich los te maken uit de omhelzing van de alchemie, nog was. Niemand zal ontkennen, dat het dagelijks leven van de mens een andere taal en andere graad van nauwkeurigheid van uitdrukking als ook een andere omzichtigheid van handelen eist dan de wetenschap, maar om twee soorten van intellect als twee afzonderlijke grootheden in de mens naast elkaar te plaatsen, dat gaat toch niet aan.

g. De Raey mengt zich in het franeker theologisch dispuut van 1686 met een brief aan een ongenoemde theoloog

8 October 1686 promoveerde te Franeker Gisbertus Wesselus Duker Marco-Westphalus met een *Disputatio philosophica inauguralis de recta ratiocinatione*, waarvan de achtste stelling veel pennen en tongen in beweging heeft gebracht [4]). Duker poneerde, dat zowel zij dwaalden, die te gemakkelijk op gezag van de H. Schrift de onwaarschijnlijkste zaken geloofden als zij, die de mogelijkheid, dat de rede, juist gebruikt en de H. Schrift, juist geïnterpreteerd, tegenstrijdige zaken konden leren, niet a priori verwierpen. In de *Bibliothèque universelle et historique* VI van 1687 vindt men, het proefschrift van Duker meegeteld, niet minder dan achttien geschriften behandeld, welke aan het door Duker ontketende dispuut over de relatie tussen rede en geloof werden gewijd. In dit uitvoerig verslag vindt men de naam van J. de Raey niet genoemd en toch schijnt deze zich niet afzijdig gehouden te hebben. Ik zou niet durven zeggen tot wie de *Epistola ad virum celeberrimum, Theologum, qui latere voluit, in sua de litibus Franequeranis dissertatione*, welke wij als *Epistola familiaris altera* aan het slot van de *Appendix* van de Raey's *Cogitata de interpretatione*

[1]) *Cogitata de interpretatione* pag. 598.
[2]) Ed. pr. Amsterdam 1654.
[3]) *Cogitata de interpretatione* pag. 658.
[4]) Hierover nader bij de behandeling van het cartesianisme te Franeker.

aantreffen, gericht werd. De Raey dateerde zijn brief 25 October 1687. In zijn brief aan de theoloog, die onbekend wenste te blijven, verwijst de Raey op een gegeven moment naar een aantekening op pag. 5 „in *Epist. ad Hub.*":

> quae currente calamo scripta est, cum primum me ad scribendum hanc Epistolam accingerem [1]).

Wat kan men hier anders uit afleiden dan dat een brief door de Raey aan Ulrich Huber geschreven, uitgegeven moet zijn? Huber, hoogleraar in de rechten te Franeker had, blijkbaar secondair van aanleg, zich bij de promotie van Duker laten overdonderen. Hoewel hem onvoldoende gelegenheid geschonken werd te opponeren, verzette hij zich toen niet tegen het toekennen van de doctorale waardigheid aan Duker. Maar weldra formuleerde hij zijn bezwaren tegen Dukers achtste stelling en liet deze in druk verschijnen [2]). Huber was de mening toegedaan, dat Duker en diens beschermers, de hoogleraren Roëll en van der Waayen, zich ten onrechte op Descartes beriepen, Descartes nota bene, die zo zorgvuldig het onderscheid tussen geopenbaarde en natuurlijke kennis handhaafde [3])! Hier sprak Huber naar het hart van de Raey. De Raey schrijft in zijn brief aan de ongenoemde theoloog:

> Et si liceat id quod sentimus libere eloqui, periculosum errant errorem, qui Philosophicas considerationes de Terra, Sole, Planetis, aliisque rebus naturalibus miscent cum considerationibus Theologicis, ac si una consideratio per alteram corrigi debeat; Theologica simplex per Philosophicam subtiliorem; sensualis quam S.S. sequitur, per intellectualem, quae propria Philosophiae est. Neque in Fidei mysteriis, neque in iis quae mysteria non sunt, quando eorum mentio in Sacris fit, tolerando ea de qua confusio atque permistio est. Theologia simpliciter tractanda ex Scripturis, sive illae de Deo, sive de Dei operibus loquantur. Haec mea, haec Cartesii mens est, quem deserunt communiter Cartesiani, sapere volentes supra magistrum [4]).

Maar drukt de Raey zich hier niet scherper of in elk geval anders uit dan Descartes deed? Door Descartes wordt de voorstelling gewekt, alsof geopenbaarde en natuurlijke kennis als het ware in twee cirkels besloten liggen, die elkander snijden. Op het gemeenschappelijk gebied liggen waarheden als het bestaan van God en de onstoffelijkheid van de ziel, die zowel geopenbaard zijn als door de rede bewezen kunnen worden [5]). Daarbuiten late men ieder het zijne. De Raey speelt ook hier naast de

---

[1]) *Cogitata de interpretatione* pag. 664.

[2]) *Positiones Juridico-Theologicae de auctoritate S. Scripturae ... etc.* Franeq. 1686 (cf. *Bibl. univ. et historique* pag. 371).

[3]) Cf. beneden blz. 530.

[4]) *Cogitata de interpretatione* pag. 665.

[5]) Dat Descartes tenslotte ook gemeend heeft een fysische verklaring passend bij zijn filosofie te kunnen geven van het dogma der transsubstantiatie, heeft wel opzien gebaard, maar weinig instemming gevonden. Cf. H. Gouhier *La pensée religieuse de Descartes* Paris 1924 pag. 248–258; Jean Laporte *Le rationalisme de Descartes* Paris 1945 pag. 405–499 en beneden blz. 541.

onderscheiding in natuurlijke en geopenbaarde kennis die van twee vormen van intellect door het hoofd. De voetianen zagen ten onrechte niet in, zo meent de Raey voorts, dat de cartesiaanse twijfel enz. alleen op het gebied van de wijsbegeerte geldig was:

> hic praecipuus error fuit eorum omnium qui Philosophiam Cartesianam oppugnaverunt, ipsiusque Celeberrimi Voetii: quod non intellexerint Cartesium sua omnia ad propriam Philosophiae cognitionem referre, quae toto cœlo ab omni alia aliarumque artium & disciplinarum cognitione diversa est [1]).

h. De Raey in zijn laatste levensjaren ontmoedigd

Maar al had dan Voetius, gelijk ieder mens, zijn gebreken gehad, toch had deze zich niet zonder ernstige reden tegen de cartesiaanse filosofie verzet. Reeds bij de aanvang van zijn academische loopbaan had de Raey aan leerlingen, die zijn private colleges te Leiden volgden, voorspeld:

> facilius cum Voetio quam cum Regio redibimus in gratiam [2]).

Regius was in het bederven van de wijsbegeerte een voorganger van Spinoza &c.:

> à quorum ille erroribus infandis alienus non erat.

Nadat de Raey Leiden had verlaten om zich in het volkrijk Amsterdam te verbergen:

> Postquam ego stationem mutavi, & latere cœpi in urbe amplissima,

— hij apprecieert dus deze stad op dezelfde wijze als Descartes deed [3]) — beklaagt hij zich bitter, dat jeugdige overmoed meer vermocht dan zijn bezadigdheid:

> consilia juvenum praevaluerunt monitis meis senilibus; quin accusabant paucos post annos, accusant his temporibus aperte, nimium provectam in me aetatem, contra Hobbesii fui in politicis, & nostri Aristotelis in Ethicis monita [4]).

Ook klaagt hij over geestelijke eenzaamheid:

> quod in hac urbe amplissima tam paucos inveniam quibus cum plena fiducia liceat communicare cogitationes meas & per quos in aliquibus proficere possim [5]).

Tenslotte verzoekt hij de ongenoemde theoloog geen misbruik te maken van hetgeen hij deze zo openhartig schreef. Hij wil zich buiten de theologische twisten houden: hij heeft al genoeg te stellen met de wijsgerige.

In 1689 plaatste de Raey zijn handtekening onder een acte van de

---

[1]) *Cogitata de interpretatione* pag. 663.
[2]) *Idem* pag. 666.
[3]) Cf. *Œuvres* I pag. 202–203.
[4]) *Cogitata de interpretatione* pag. 666.
[5]) *Idem* pag. 668.

heren professoren der illustre school tot Amsterdam *Tegen het misbruyk der philosophie* [1]).

i. De Raey's medewerking aan de uitgave van Descartes' opera philosophica

De Raey heeft niet enkel door zijn onderwijs en door zijn geschriften de verbreiding en ontwikkeling van cartesiaanse denkbeelden beïnvloed; wij dienen hier ook zijn bemoeienissen bij het tot stand komen van amsterdamse uitgaven van de werken van Descartes te memoreren. Misschien echter is „memoreren" hier niet het juiste woord; want het bepalen, hoever die bemoeienissen zich uitgestrekt hebben, moet aan het herdenken ervan voorafgaan en daarbij zien wij ons wel voor enkele moeilijkheden geplaatst.

De *Opera philosophica* van Descartes werden tot zesmaal toe uitgegeven door de Elzeviers te Amsterdam, te weten in 1644, 1650, 1656, 1664, 1672 en 1677 [2]). Daarna verschenen nog herdrukken van de *Opera philosophica* bij de Blaeus te Amsterdam, te weten in 1685 en 1692 [3]). In enkele dier uitgaven treft men een *Typographus ad lectorem* aan, waarin bericht wordt, dat Fr. van Schooten en Johannes de Raey, beiden hoogleraar te Leiden, de tekst gecorrigeerd hadden. Ik trof zo'n bericht aan in edities van 1664 en 1672 [4]) en in de gewijzigde uitgave van 1685 [5]). Waarschijnlijk is de *Typographus ad lectorem* in de Elzevier van 1664 en in die van 1672 een nadruk van een bericht uit een vroegere uitgave [6]), volgens de inhoud evenwel is de datering lastig. Want de drukker belooft zowel, dat de *Geometria* binnen weinige weken zal volgen, o.a. uitgebreid met de nagelaten geschriften van De Beaune, als dat hij van plan is binnenkort:

> Cartesii de Homine tractatus cum genuinis figuris (cujus nobis ab amico jam spes facta est)

uit te geven. Nu verschenen de beide delen van de vermeerderde tweede editie van Descartes' *Geometria* door van Schooten vertaald in 1659 en 1661 bij Louis en Daniel Elzevier, terwijl Daniel Elzevier in 1677 *Renati Des-Cartes tractatus de homine et de formatione foetus* uitgaf. Hoe kunnen deze beide uitgaven in één mededeling aangekondigd zijn?

k. De Raey en de uitgave van Renati Descartes' Epistolae

In 1668 gaf Daniel Elzevier uit *Renati Descartes epistolae, partim ab auctore latine sermone conscriptae, partim ex gallico translatae* [7]), die de

---

[1]) Cf. beneden § 272.

[2]) Cf. Willems *Les Elzevier* pag. 255 nr. 1008.

[3]) Cf. Rahir *Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par Les Elzevier et divers typographes hollandais du XVIIe siècle* nr 3006.

[4]) K.B. 232 L. 3; U.B.A. 196 F. 49.

[5]) U.B.A. 628 D. 14 en K.B. 305 B. 7.

[6]) De laatste uitgave, waaraan F. van Schooten kan hebben meegewerkt, is die van 1656. In het *Nieuw ned. biogr. wdb.* vermeldt de Waard dan ook dat van Schooten met de Raey de Elzevier-uitgave van 1656 verzorgde. In het exemplaar dier uitgave, aanwezig U.B.A. 752 J. 8 trof ik echter geen *Typographus ad lectorem* aan.

[7]) Willems *Les Elzevier* nr. 1393. Aanwezig U.B.A. 398 H. 8.

brieven behelsden door Clerselier in deel I (Paris 1657) en II (Paris 1659) van de *Lettres de M. Descartes* opgenomen. De latijnse uitgave van het derde deel van de *Lettres de M. Descartes* (Paris 1667) verscheen eerst te Amsterdam in 1683 „ex typographia blaviana". Deel I en II van *Renati Descartes epistolae* waren in 1682 met adres van de Blaeus verschenen, echter met het vignet van de Elzeviers en dat niet zonder reden, want het betrof hier slechts een nieuwe titeluitgave, de titel en de eerste bladen met de *Praefatiuncula ad lectorem* en de *Index* zijn nieuw, de rest niet [1]). Die *Praefatiuncula* heb ik volgens beide uitgaven enkele malen herlezen, want tot mijn verbazing trof ik er noch de naam van de Raey noch die van Fr. van Schooten in aan. Ik moet dan ook wel aannemen, dat Adam & Tannery verkeerd ingelicht waren, toen zij in deel I van hun uitgave van Descartes' *Œuvres* over Elzeviers latijnse uitgave van Descartes' brieven van 1668 schreven:

> Elle avait été préparée, dit un *Praefatiuncula ad Lectorem* par les soins de Jean de Raei en de François de Schooten, deux anciens amis du philosophe [2]).

Nu kan het best zijn, dat de Raey de latijnse uitgave *Renati Descartes epistolae* heeft voorbereid, daarbij tot 1660 geholpen door Fr. van Schooten[3]), en ook dat de Raey getracht heeft zo veel mogelijk originele latijnse teksten te geven van brieven door Clerselier in franse vertaling gepubliceerd [4]), maar uit de ongesigneerde *Praefatiuncula* blijkt dit niet.

Tenslotte heeft, naar men meent, de Raey de hand gehad in de uitgave van *R. Des-Cartes opuscula posthuma physica et mathematica* met het adres: „Ex Typographia P. & J. Blaeu. Prostant apud Janssonio-Waesbergios, Boom & Goethals 1701" [5]). Ook dit blijkt niet uit het *Benevole Lectori S.P.*, waarin veel uit *La vie de M. Des Cartes* van A. Baillet geciteerd wordt en de naam van de Raey niet genoemd. De inhoudsopgave der *Opuscula* luidt als volgt:

1. Mundus, sive Dissertatio de Lumine, ut & de aliis sensuum objectis primariis.
2. Tractatus de Mechanica cum Elucidationibus N. Poissonii.
3. N. Poissonii Elucidationes Physicae in Cartesii Musicam.
4. Regulae ad Directionem Ingenii, ut & de inquisitio veritatis per Lumen Naturale.
5. Primae Cogitationes circa Generationem Animalium & nonnullae de Saporibus.
6. Excerptae ex Mss. R. Des-Cartes.

Le monde de Mr Descartes, ou le traitté de la lumiere & des autres principaux objets des sens was voor de eerste maal te Parijs uitgegeven

[1]) Aanwezig U.B.A. 260 E. 24, 25, 26.

[2]) *Œuvres* I pag. XXVI.

[3]) Fr. van Schooten overleed 29 Mei 1660.

[4]) Cf. *Œuvres* IV pag. 475, XII pag. 5; *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications* III (1950) pag. 252.

[5]) *Œuvres* X pag. 353.

in 1664 met een voorrede gesigneerd D. R., waarvoor men m.i. echter niet De Raey moet lezen maar waarschijnlijk De Rouvière [1]). In 1668 was te Parijs verschenen het *Traité de la mécanique, composée par M. Descartes. De plus l'Abrégé de musique du mesme autheur, mis en françois, avec les eclaircissemens nécessaires par N.P.P.D.L. (Nicolas Poisson, prêtre de l'Oratoire)* [2]). De *Regulae ad directionem ingenii* en de *Inquisitio veritatis per lumen naturale* waren voordien slechts in nederlandse vertaling uitgegeven, namelijk in 1684 door Jan Riewertsz. te Amsterdam met het derde deel van de *Brieven* van Descartes, waarin zowel *Van 't licht en van d'andere voornaamste voorwerpen der zinnen* als de *Regulen van de bestieringe des verstants* en *Onderzoek der waarheit door 't naturelijk licht* opgenomen werden [3]). Daar van *La recherche de la verité par la lumière naturelle* — een onvoltooide dialoog, naar Ernst Cassirer veronderstelde door Descartes in Stockholm voor zijn koninklijke leerlinge Christina van Zweden geschreven en dan dus het laatste geschrift van de wijsgeer [4]) — slechts een onvolledige copie van het franse origineel werd gevonden [5]), moet zowel aan de nederlandse als aan de latijnse vertaling biezondere waarde toegekend worden [6]). Ch. Adam veronderstelde, dat Johannes de Raey de copie, die hij van *La recherche de la verité par la lumière naturelle* bezeten moet hebben, aan de nederlandse vertaler Glazemaker uitleende [7]). Ook de *Primae cogitationes circa generationem animalium et nonnulla de saporibis* waren voordat zij in *R. Descartes opuscula posthuma* werden afgedrukt, enkel in nederlandse vertaling gepubliceerd en wel in 1692 door Jan ten Hoorn te Amsterdam [8]). „Latinum nostrum exemplar cum Belgico omnino convenit" wordt de lezer van de *Primae cogitationes* in 1701 bericht [9]). De *Excerptae ex Mss. R. Descartes* konden later vermeerderd worden volgens een handschrift van Huygens aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Leiden [10]).

De Raey en van Schooten behoorden tot de personen in wier hoede Descartes bij zijn vertrek naar Zweden een koffer met paperassen achterliet [11]), maar in hoeverre de Raey zich bemoeid heeft met de uitgave van de *Opuscula posthuma* en in welke mate hij daarvoor handschriften of

---

[1]) Cf. beneden blz. 269.

[2]) Exp. D. nr. 407; aanwezig Gem. Bibl. Rotterdam.

[3]) Hierover nader in de bibliografie van de nederlandse vertalingen van de werken van Descartes, die wij van plan zijn op te stellen.

[4]) Zie het hoofdstuk *Descartes' Recherche de la vérité* in Ernst Cassirers *Descartes* Stockholm 1939.

[5]) Thans in de koninklijke bibliotheek te Hannover bij de geschriften van Leibniz.

[6]) Cf. *Descartes et le cartésianisme hollandais* Paris-Amsterdam 1950 pag. 192 n. 25.

[7]) *Œuvres* X pag. 353.

[8]) Cf. beneden blz. 324.

[9]) Zie het *Ad Lectorem*. Cf. *Œuvres* XI pag. 501.

[10]) Cf. *Œuvres* X pag. 285–324.

[11]) Cf. *Œuvres* V pag. 409.

afschriften heeft verstrekt — dat is een vraag waarop het antwoord misschien wel verscholen ligt in de correspondentie van Descartes' vrienden en bewonderaars, maar dan toch nog opgedolven zal moeten worden.

l. De Raey wenst niet behulpzaam te zijn voor Descartes' biograaf Baillet

In de *Préface* van zijn leven van Descartes verwijst Baillet naar brieven van 10 Maart en 15 April 1690 van Ph. van Limborch, waarvan ik niet weet waar zich de originelen bevinden. Uit die brieven blijkt, dat zowel van Limborch als diens collega Jean Leclerc Baillets verzoek aan de Raey om gegevens voor zijn biografie van Descartes hadden ondersteund. Maar ietwat nurks had de Raey zijn medewerking geweigerd zeggend:,

> Vita Cartesii res est simplicissima, et Galli eam corrumperent [1]).

Baillet vond deze weigering van de Raey wel wat vreemd, want:

> Ou je me trompe, ou jamais il ne desavoüera ce qu'il doit à M. Descartes pour l'affection & l'estime dont il en a été honoré jusqu'à sa mort.

Maar Baillet troostte zich dat het verlies niet groot was, indien de Raey althans de waarheid sprak, toen hij verzekerde:

> qu'il ne luy restoit qu'une seule lettre de tous les papiers de Monsieur Descartes, & que cette même se trouve imprimée dans le recueil que nous en avons [2]).

m. Een loslippig student van de Raey (Abraham van Berkel?) verschafte Daniel Lipstorf gegevens over Descartes

Misschien werd de Raey's houding hier in de hand gewerkt door de kwade ervaring, die hij had opgedaan met Daniel Lipstorf. Toen diens *Specimina philosophiae cartesianae* in 1653 te Leiden uitgegeven werden [3]), waren daarin enkele gegevens verwerkt, die Lipstorf aan de weet gekomen was door een loslippig student van de Raey. Baillet verhaalt het in de genoemde *Préface* van zijn *La vie de Monsieur Descartes:*

> Il est bon qu l'on sçache que c'a été à l'insçu de M. de Raey & sans sa participation que M. Lipstorpius a publié ce qu'il en avoit appris touchant la vie de M. Descartes. M. de Raey avoit un disciple nommé M. van Berhel jeune homme de beaucoup d'esprit & de grande capacité, à qui il avoit donné divers petits mémoires curieux. M. Lipstorpius ayant reçû de M. Van-Berhel quelques-uns de ces mémoires qui regardoient M. Descartes, les avoit donnez de bonne foy au Public, sans examiner s'il avoit besoin du consentement de M. de Raey. ou s'il devoit les autoriser de son nom [4]).

Inplaats van „Van-Berhel" zal in dit citaat wel „van Berkel" gelezen moeten worden. Een Abrahamus Theodori van Berkel werd te Leiden ingeschreven op 27 Oct. 1654 (oud 15 jaar); een Abrahamus van Berckel

---

[1]) *La vie de Monsieur Descartes* I Paris 1691 pag. XXX.
[2]) *Idem* I pag. XXXI (kanttekening: „c'est la XIV du 2. tom.).
[3]) Exp. D. nr. 720.
[4]) *La vie de Monsieur Descartes* I pag. XIV.

18 Aug. 1662 (als medisch student, oud 22 jaar), 21 April 1664 (Med. dr) en 4 Juli 1669 (Leidensis, oud 29 jaar, Med. dr). Moeten nu al deze inschrijvingen op een en dezelfde persoon betrokken worden en wel op die Dr van Berkel, die in 1668 te Kuilenberg Adriaan Koerbagh assisteerde bij het uitgeven van diens *Een ligt schijnende in duystere plaatsen* [1]), die later praeceptor, vervolgens rector aan de latijnse school te Delft werd, wiens uitgaven van klassieke werken wij in het *Biogr. wdb.* en het *Nieuw biogr. wdb.* vinden opgenoemd [2]) en die wij bovendien zullen moeten houden voor de vertaler en annotator van de *Religio medici* van Sir Thomas Browne [3])? Men is geneigd te veronderstellen, dat de inschrijving van 1654 niet bij de latere drie getrokken moet worden. Hoort hij er wel bij, dan werd de leeftijd in 1654 geflatteerd opgegeven. Daniel Lipstorf schijnt wel afgegaan te zijn op de inlichting, verschaft door een zeer jeugdig persoon!

49. Herdenkingen van en oordelen over de Raey

a. Grafschriften van P. Francius en B. Bolk

In 1704 verscheen met ongewijzigd adres een herdruk van *R. Des-Cartes opuscula posthuma* [4]). De Raey heeft dit niet meer beleefd; hij was in 1702 overleden. Petrus Francius, hoogleraar in de welsprekendheid en in de historie te Amsterdam, die een lofdicht gemaakt had voor de *Cogitata de interpretatione* schreef ook een *Epitaphium* [5]). Ook werd de Raey herdacht door zijn leerling Bartholomeus Bolk in een *Monumentum Raianum* [6]). Deze Bolk, een theoloog, werd in 1704 predikant te Sas van Gent, waar hij in 1719 overleed, nadat hij nog de voldoening gesmaakt had zijn *Animadversiones philosophicae in decantatam Spinozae propositionem, Quae res nihil commune inter se habent, earum una alterius causa esse non potest, quibus in hujus, ac annexarum propositionum, sensum, hujusque in primis veritatem, falsitatem, usum & abusum, inquiritur, ac Spinozaei systematis fundamenta subinde evertuntur* uitgegeven te zien [7]). Het anti-spinozistisch geschriftje eindigt met een peroratie op de wijsheid

---

[1]) Cf. K. O. Meinsma *Spinoza en zijn kring* 's Gravenhage 1896 blz. 302–315.

[2]) *Biogr. wdb.* II blz. 410; *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 309–310.

[3]) Cf. beneden blz. 196.

[4]) Aanwezig U.B.A. 1490 C. 26.

[5]) Aanwezig K. B.

[6]) Dit *Monumentum Raianum S. Memoriae viri clarissimi, D. Ioannis De Raei Medic. et Philos. Doctor, huius olim in Leidensi Academia, dein in illustri Amstelaedamensium Athenaeo, professoris primarii. Obiit D. Quarto Calend. Decembr. M.D.CCII,* voorzien van een griezelig vignet met doodskop in lauwerkrans, is aanwezig K.B. Pflt. 14884. Het bestaat uit vier ongenummerde bladen.

[7]) Amstel. 1719. Aanwezig K.B. 599 H. 35.

In de *Catalogus selectissimorum librorum Cel. V. Petri Francii* Amst. 1705 treft men, pag. 216, zowel de Raey's *De interpretatione* aan als de brieven en werken van Descartes.

en bescheidenheid bij het filosoferen betracht door de schrijver van de *Cogitata de interpretatione*, de voortreffelijke Johannes de Raey.

Bolk heeft inderdaad de Raey begrepen, zoals deze begrepen wenste te worden. In Bolks ogen reinigde de Raey als een tweede Hercules de augiasstal van de scholastieke wijsbegeerte door een nieuwe methode „ex Platone, Aristotele, Cartesio" te onderwijzen. Over de amsterdamse jaren van de Raey beitelt Bolk in het herdenkingsmonument:

> Ita tres annorum decades et triennium
> Magnus in urbe maxima implevit philosophus,
> Praecedentis seculi magnum post Cartesium maximus,
> Vel Renatus alter Cartesius,
> Detecta nova, utili, necessaria,
> De sermonis humani interpretatione,
> Huiusque vario usu,
> Philosophia [1]).

In de aanvang van Bolks gedenkschrift vernemen wij, dat de Raey te Wageningen geboren werd in 1621 [2]) en dat hij te Harderwijk studeerde voordat hij naar Utrecht trok:

> Maiorem in Ultraiectina adeptus doctrinam,
> Se, aliosque, docendo
> In purioris philosophiae crepusculo,
> Dum ipse novus surgeret Phosphorus;
> Mox in Lugdunensi Batavorum Academia etc. etc..

b. Joh. Braun prees het streven van de Raey

Francius en Bolk waren niet de enigen, die met lof over de Raey en diens pogen Aristoteles met Descartes te verzoenen, schreven. De groningse hoogleraar Johannes Braun oordeelde:

> Sane Cl. de Raey in sua clavi Philosophiae clare ostendit Philosophiam Aristoteles cum Cartesio tantopere non discrepare, multoque magis convenire cum ejus principiis, quam cum Scolasticis [3]).

c. Leibniz meer beïnvloed door cartesianen dan door Descartes

Ook Leibniz waardeerde het, dat de Raey in zijn *Clavis* Descartes en andere moderne wijsgeren afschilderde als herstellers van het zuivere Aristotelisme [4]). Misschien werd Leibniz meer beïnvloed door sommige cartesianen, in het biezonder door de Raey, dan door Descartes zelf. Zijn kennis van het œuvre van Descartes moet, zo men althans afgaan wil op Leibniz' eigen getuigenis, geruime tijd een tweede handse geweest zijn. In 1676 schreef Leibniz in een zijner brieven:

---

[1]) *Monumentum Raianum* fol. (2) r.

[2]) P. *Rep.* geeft als geboortejaar van de Raey 1622.

[3]) *Johannis Braunii necessaria atque modeste defensio contra protestationem falsamque narrationem apologeticam Johannis Marckii* Groningae 1687 pag. 27.

[4]) Cf. J. Hunfeld *Leibniz en zijn monadenleer* Utrecht 1941 blz. 59.

> Cependant ce que je sçay des méditations métaphysiques et physiques de Mons. des Cartes, n'est presque venu de la lecture de quantité de livres écrits un peu plus familierement, qui rapportent ses opinions. Et il peut arriver que je ne l'aye pas encore bien compris . . . J'avoue que je n'ay pas pû lire ses écrits avec tout le soin que je me suis proposé d'y apporter; et mes amis sçavent qu'il s'est rencontré que j'ay leu presque tous les nouveaux philosophes plus tost que luy [1]).

Moge Leibniz hier al zijn onkunde wat chargeren en moge hij haar in zijn verder leven gecorrigeerd hebben, toch moeten wij rekening houden met het feit, dat Leibniz meer door cartesianen dan door Descartes werd beïnvloed.

Dr J. Hunfeld heeft in een interessante studie „over Leibniz' philosophische ontwikkeling aan de hand van zijn jeugdschriften" getracht Leibniz' positie zowel ten opzichte van het aristotelisme als ten opzichte van het cartesianisme te bepalen. Deze was in iedere fase van Leibniz' ontwikkeling verschillend; want Leibniz werkte niet als Descartes één inspiratie uit, maar Leibniz worstelde voortdurend met de grondbeginselen, waaruit hij een wijsgerig stelsel zou kunnen ontwikkelen en ook aan de rijpste ontplooiing van zijn genialiteit, de monadologie, heeft Leibniz nimmer een systematische vorm gegeven. Men moet dus om een denkbeeld te krijgen omtrent Leibniz' doctrine diens werk lezen en herlezen en bij het citeren zich steeds rekenschap geven van de periode, waaruit het citaat stamt. L. J. Russel eindigde zijn gedegen artikel *The correspondence between Leibniz and de Volder*, waarop helaas niemand Dr Hunfeld opmerkzaam schijnt gemaakt te hebben, met van Leibniz te zeggen:

> But while he did not succeed, he did not give up the attempt. In the years after 1706 we still find him working with the conceptions with which he worked and which he had elaborated in his correspondence with De Volder; nor did success ever reward his efforts [2]).

Naast haar onoverzichtelijkheid noemde Hunfeld als tweede oorzaak van de betrekkelijk geringe opgang, die Leibniz' filosofie maakte, haar gekunsteldheid. Leibniz trachtte hardnekkig aan de aristotelische terminologie vast te houden en de scholastiek wel, maar Aristoteles zelf zo min mogelijk af te vallen, meent Hunfeld, en dat terwijl Leibniz een gebrekkige en vaak onjuiste kennis bezat van Aristoteles' leer. Hunfelds eindkritiek over Leibniz' filosofie luidt:

> De verschillende elementen, die dit systeem opbouwen, de principen, die het bezielen, zijn niet uit een spontaan denken voortgekomen, maar hoofdzakelijk ontsproten aan een niet begrepen Aristotelisme, dat Leibniz in mechanische zin tracht uit te bouwen [3]).

---

[1]) Cf. Dr J. Hunfeld *Leibniz en zijn monadenleer* Utrecht 1941 pag. 104.

[2]) *Art. cit., Meeting of the Aristotelian Society at 74 Grosvenor Street, London 23 April 1928*, pag. 176.

[3]) Hunfeld *Leibniz en zijn monadenleer* blz. 232.

Het is niet onze taak deze uitspraak te toetsen [1]).

In de uitgave van de *Opuscula posthuma* van Descartes stelde Leibniz, die zelf een gedeeltelijke copie van *La recherche de la verité par la lumiere* als ook copieën van een *Fragmentum Dialogi gallici* en van de *Primae cogitationes de animalium generatione*, etc. bezat, belang [2]). 2 October 1703 schrijft hij er over aan de groningse hoogleraar J. Bernoulli; hij heeft wel iets horen verluiden over de amsterdamse uitgave, maar kent die dan nog niet en daarom denkt hij zelf over uitgave van zijn afschriften, waaraan hij dan wilde toevoegen:

meas notas, quas vidisti in Cartesii partem Principiorum generalem [3]).

d. Een betuiging van instemming van de Raey's leerling Johannes Clauberg

De meeste weerklank met zijn opvatting over de verhouding van de nieuwe wijsbegeerte tot de oude vond de Raey wel bij Johannes Clauberg, die, zoals wij al vermeldden, in 1648 en 1649 te Leiden bij de Raey college liep [4]). Als de Raey vond Clauberg soms het verschil tussen Aristoteles en de scholastici groter dan dat tussen Aristoteles en Descartes. Uitdrukkelijk verklaarde Clauberg in zijn geschriftje *Differentia inter cartesianam et in scholis vulgo usitatam philosophiam:*

> Alleen dit moet ik noch eenmaal den Leser inscherpen, dat ik de Cartesiaansche Philosophie tegen de School-Philosophie gestelt hebbe, maar niet tegen de Aristotelische aan ende voor sich selfs, dewijl bewijselijk is, dat de Aristotelische in veel Hoofd-stukken meer met de Cartesiaansche, als met de Schoolphilosophie overeenstemt, gelijk sulks die treffelijke Philosophus Ioannes de Raey in Clave Philosophiae naturalis een goet deel bewesen heeft [5]).

---

[1]) Voor Leibniz en het cartesianisme consultere men ook: Ernst Bergmann *Die Einflüsse der cartesischen Philosophie in Deutschland, Actualités scientifiques et industrielles No. 532, Travaux du IXe congrès international de philosophie* III, III pag. 105–108; Geneviève Lewis *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme* Thèse complémentaire Paris 1950 pag. 259–271; R. W. Meyer *Leibniz and the 17th century revolution* London 1952 (omwerking van een Habilitationsschrift, Zürich, van Meyer *Leibniz und die europäeische Ordnungskrise* Hamburg 1948). Zie ook Exp. D.: 737a–743.

[2]) Cf. *Œuvres* X pag. 354–356.

[3]) Cf. *Virorum celeberr. Got. Gul. Leibnitii et Johan Bernouillii commercium philosophicum et mathematicum* Lausannae et Genevae 1745 I pag. 96.

[4]) Men zie voor Clauberg: de levensbeschrijving van Henr. Christianus Henninus *Johannis Claubergii opera omnia philosophica* Amst. 1691 fol. b 3 r. — b 4 v.; H. Müller *Johannes Clauberg und seine Stellung im Cartesianismus mit besonderer Berücksichtigung seines Verhältnisses zu der occasionalistischen Theorie* Inaug. Diss. Jena 1891; Pius Brosch *Die Ontologie des Johannes Clauberg* Inaug. Diss. Greifswald 1926; L. Cohen–Rosenfield *From Beast-Machine to Man-machine* pag. 249–252; Albert G. A. Balz *Cartesian Studies* New York 1951 pag. 159–194 (*Clauberg and the development of occasionalism*); P. *Rep.*

[5]) De *Differentia inter cartesianam et in scholis vulgo usitatam philosophiam, Johannis Claubergii opera omnia philosophica* pag. 1217–1236 werd oorspronkelijk in het Duits geschreven. Ik citeer volgens de *Cartesiaanse reden-konst: met het onderscheid tussen de cartesiaanse en schoolse philosophie* Amst. 1683 blz. 87.

50. JOH. CLAUBERG, CARTESIAANS HOOGLERAAR TE HERBORN EN DUISBERG

a. Een brief van de Raey aan Clauberg van 12 November 1652, waarin Clauberg aangeraden wordt slechts kort op de aanval van Cyriacus Lentulus te antwoorden

Clauberg had zowel te Leiden als te Groningen, dààr onder de felle cartesiaan Tobias Andreae, gestudeerd, aleer hij hoogleraar werd eerst te Herborn, vervolgens te Duisberg. Een lijvig dictaatcahier *Dictata philosophica annotata in collegio habito super principiis Cartesii a Cl. D. D. Johanne Claubergio SS. Theologiae et Philosophiae Doctore et Professore in illustri Academiâ Duisburgensi* uit het jaar 1661 is aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Leiden [1]). Ook vindt men daar een tweetal brieven, welke de Raey aan Clauberg schreef: één naar Herborn, en één naar Duisburg [2]). Laatstgenoemde brief werd in der haast („raptissime") uit Leiden geschreven op 3/12 November 1652. De Raey heeft net de aanval van Cyriacus Lentulus, hoogleraar te Herborn, op Clauberg gelezen [3]). De Raey beklaagt Clauberg, dat hij met dergelijk uitvaagsel („Cum tali philosophorum faece") te maken heeft. Hij raadt zijn vriend aan zich te verdedigen, zich daarbij wachtende voor wijdlopigheid:

> Sed cave tibi a prolixitate. Si coram tecum agerem, plura indicare possem.

Clauberg verweerde zich tegelijkertijd tegen Jacobus Revius en tegen Lentulus. Maar kort viel dat antwoord niet uit: *Johannis Claubergii defensio cartesiana adversus Jacobum Revium Theologum Leidensem et Cyriacum Lentulum Professorem Herbornensem: Pars Prior Exoterica in qua Renati Cartesii Dissertatio de methodo vindicatur, simul illustria cartesianae Logicae & philosophiae specimina exhibentur* beslaat pag. 937–1119 van *Johannis Claubergii opera omnia philosophica* [4]) Amst. 1691.

In zijn brief van November 1652 vertelt de Raey nog, dat hij nu vier dagen in de week college moet geven; ook geeft hij de laatste — niet zeer opwekkende — nieuwtjes over zijn collega's. Heidanus is ziek, Schotanus overleden [5]). Heereboord, enigszins uit zijn lethargie ontwaakt door de benoeming van Bornius [6]), was weer down geworden, toen hij Lentulus' geschrift las. De brief eindigt met de groeten voor Wittich.

b. Briefwisseling tussen Clauberg en T. Andreae

Onder de titel *Johannis Claubergii et Tobiae Andreae excercitationes et epistolae varii argumenti nunc primum editae* treft men in de uitgave van

[1]) U.B.L. afd. Mss. B.P.L. 906.

[2]) U.B.L. afd. Mss. B.P.L. 293 B. Naar ik meen ligt het in het voornemen van Paul Dibon deze brieven uit te geven met andere cartesiaanse brieven.

[3]) Zie voor C. Lentulus: *Nouvelle biogr. générale* 30 pag. 685 en A. van der Linden *Die Nassauer Drucke der Königlichen Landesbibliothek in Wiesbaden* I Wiesbaden 1882 S. 203–204.

[4]) Eerste uitgave van de *Defensio* Amstel. 1652. Cf. Exp. D. 805.

[5]) De jurist Bernardus Schotanus.

[6]) Tot hoogleraar te Leiden.

1691 van Claubergs *opera omnia philosophica* een brief van Andreae aan Clauberg aan uit 1655 en twee brieven van Andreae aan de jongeling Theodorus Mustert [1]) geschreven in 1657. In de eerste wordt Gassends mening aangaande het ledig weerlegd [2]); in de tweede wordt Descartes' gevoelen over het verschijnsel van de vloed tegen Varenius verdedigd [3]). Naar het schijnt vertoeft Theodorus Mustert in Parijs, want Andreae vraagt hem of hij de groeten kan overbrengen aan Chanut en aan Clerselier.

Ook Clauberg zocht contact met en onderging de invloed van franse cartesianen.

c. Claubergs occasionalisme

Met Louis de la Forge en Geraud Cordemoy wordt Clauberg gerekend tot de eersten, die Descartes' dualisme van geest en stof ontwikkeld hebben tot het zogenaamde „occasionalisme", waarmee een theorie wordt aangeduid, volgens welke de directe werking van het lichaam op de ziel, vervolgens ook van de ziel op het lichaam geloochend wordt [4]). Aan Descartes had het reeds toegeschenen, dat de samenwerking van lichaam en ziel alleen mogelijk was door Gods voortdurend ingrijpen; van „causae efficientes" wilde Descartes niet weten, de enige oorzaak van alle gebeuren was God. Hoewel hij een klier in het midden der hersenen gelegen, de glandula pinealis of pijnappelklier, aanwees als zetel der ziel, wilde Descartes op generlei wijze uitbreiding aan het denken toekennen, maar bedoelde daarmede slechts, dat hij de pijnappelklier beschouwde als de centrale, waar door middel van de „dierige geesten" („esprits animaux") hartstochten in de ziel verwekt konden worden en waar omgekeerd de ziel met behulp van deze dierige geesten in staat gesteld kon worden in te beelden, op te merken, het lichaam te bewegen enz. [5]). Wat Descartes over dit alles schreef, bleef zeer schetsmatig; zijn volgelingen moesten het nader uit werken — een taak, die verre van gemakkelijk was.

In een geschrift *Corporis et animae in homine conjunctio plenius descripta* zette Clauberg uiteen, hoe het lichaam niet op de ziel kon werken „per contactum physicum":

---

[1]) *Johannis Claubergii opera omnia* pag. 1256–1258. Een Theodorus Mustert Emdanus werd 4 Maart 1652 als student in de filosfie te Groningen ingeschreven.

[2]) *Johannis Claubergii opera omnia* pag. 1258–1268.

[3]) *Idem* pag. 1268–1278. B. Varenius was de auteur van een *Geographia generalis* (Amst. 1650, Cantabr. 1672 uitgaven verzorgd door Is. Newton).

[4]) Men zie hierover allereerst Joseph Prost *Essai sur l'atomisme et l'occasionalisme dans la philosophie cartésienne* thèse Paris 1907 en de door Prost in een *Bibliographie générale* bijeengebrachte litteratuur.

[5]) Cf. *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* 31 en vlgd. Ook verschillende brieven van Descartes aan prinses Elisabeth (*Brieven* I 8–11) dienen voor Descartes' denkbeelden in deze gelezen te worden. Afbeeldingen van de pijnappelklier, welke Descartes zo'n belangrijke rol toedichtte, vindt men o.a. bij het artikel van Christofredo Jakob *Descartes en la biologa, Homenaje en el tercer centenario del „Discurso de método"* Buenos Aires 1937 I pag. 56 en vlgd.

> Sed corpus potest agere in animam, inducendo varietatem & mutationem efficiendo in illis actibus, qui ad animum pertinent ipsiusque proprii sunt. Exempli gratiâ, si corpus improbi hominis flammis uratur, anima quidem simul non incenditur; attamen tristem valde & molestam perceptionem habet ex tali corporis receptione immediatè profectam [1]).

De verbintenis tussen lichaam en ziel bestaat slechts uit ,,utriusque actionibus passionibusque" [2]); de daden van lichaam en ziel zijn in de mens verbonden ,,nulla cognatione naturale, at sola Dei voluntate" [3]); deze verbintenis is echter zeer nauw [4]). In cap. XVI legt Clauberg nogmaals uit *Ad quod genus causae spectet tum anima movens corpus, tum corpus movens animam.* De menselijke geest is niet de fysieke, maar slechts de morele oorzaak van de lichaamsbewegingen, deze laatste:

> sunt causae procatarcticae, quae menti tanquam causae principali occasionem dant, has illasve ideas, quas virtute quidem semper in se habet, hoc potiùs tempore quàm alio ex se eliciendi ac vim cogitandi in actum deducendi [5]).

Men vindt hier de term ,,occasio" gebruikt, waaraan zij, die de denkrichting, die wij thans behandelen, waren toegedaan, de naam van ,,occasionalisten" te danken hebben [6]). Claubergs *opera omnia* werden in 1691 uitgegeven door Johannes Theodorus Schalbruch, rector van de latijnse school te Amsterdam [7]). In 1694 bezorgde deze Schalbruch een uitgave van het tweede deel van de *Theologica profetica* van de coccejo-cartesiaan Abraham Gulichius [8]); in 1697 werd hij ter verlichting van de taak van de Raey aangesteld als hoogleraar aan het Athenaeum; in 1698 promoveerde hij honoris causa in de wijsbegeerte te Harderwijk [9]). Schalbruch bezat een fraaie bibliotheek [10]); eigen werken kennen wij niet van hem [11]).

---

[1]) *Johannis Claubergii opera omnia philosophica* Amst. 1691 pag. 218.

[2]) *Idem* pag. 215 titel cap. IX.

[3]) *Idem* pag. 219 titel cap. XIV.

[4]) *Idem* titel cap. XV: *Nec tamen eò minùs arctam esse corporis animique conjunctionem.*

[5]) *Idem* pag. 221.

[6]) Descartes gebruikte het woord ,,occasio" in dit verband slechts éénmaal, *Brieven* I. 10:

> Hij heeft ook alle d'andere dingen, die buiten ons zijn, geschikt om te maken dat zodanige en zodanige dingen in zulk en zulk een tijt voor onse sinnen zouden verschijnen; *ter gelegentheit* van de welken hij geweten heeft dat onse vrije wil tot ons zodanig of zodanig ding zou besluiten.

[7]) Deze *opera omnia* zijn aanwezig U.B.L. 546 D. 9.

[8]) Cf. de Bie en Loosjes *Biogr. wdb. van prot. godgeleerden in Nederland* I blz. 92.

[9]) Zie *Gedenkboek van het athenaeum en de universiteit van Amsterdam* 1632–1932 blz. 295, 671, 672; H. Bouman *Geschiedenis van de voormalige geldersche hoogeschool en hare hoogleeraren* II blz. 194.

[10]) Zach. Conr. von Uffenbach wijdde in het derde deel van zijn *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engeland,* Ulm 1754, meerdere bladzijden aan de beschrijving dezer bibliotheek.

[11]) Cf. P. *Rep.* blz. 347.

d. Een misprijzend oordeel over Clauberg van St. von Dunin Borkowski

Volgens von Dunin Borkowski heeft men de betekenis van Clauberg als commentator en ook als zelfstandig doordenker van Descartes' leer schromelijk overdreven:

> Um nichts ihrer Zeit voraus, zum Teil die besten Forschungen nicht einmal erreichend, sind auch Claubergs Bücher über die Logik. Seine Theorie der lebenden Wesen, seine Sätze über die Verbindung von Leib und Seele schreiten über Descartes nicht heraus. Die Paraphrase zu Descartes' Meditationen, weitschweifig und schwerfällig, empfindet man eher als Last neben dem klaren Werk Descartes' selbst. Auch die „Defensio Cartesiana" ermüdet mehr als dass sie aufklärte...etc. [1]).

Von Dunin Borkowski nam Claubergs geschriften en vele andere boeken van wijsgerige aard, omstreeks 1657 verschenen [2]), ter hand om te onderzoeken, of Spinoza er al of niet profijt van had kunnen trekken en dit speciale doel heeft m.i. zijn oordeel over het werk zelf wel eens vertekend. Zijn grote belezenheid heeft von Dunin Borkowski in staat gesteld soms bijna in vergetelheid geraakte geschriften naar voren te halen ten koste van beter bekend gebleven werken, die niet zo origineel geweest zijn als zij in hun isolement wel leken; in de bladzijden echter, die von Dunin Borkowski aan Clauberg wijdde, vond ik geen afdoende argumenten om het meer gangbare en meer waarderende oordeel over Clauberg te laten varen [3]).

e. Nederlandse vertalingen van geschriften van Clauberg

In 1683 verscheen een nederlandse vertaling van Claubergs *Paraphrasis in Renati Descartes meditationes de prima philosophia* [4]); deze *Nadere uitbreiding wegens Renati Cartesii bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* [5]) staat nog op naam van de in 1682 overleden Jan Hendrik Glazemaker. In 1683 verscheen bij dezelfde uitgever, Jan ten Hoorn te Amsterdam, de *Cartesiaanse reden-konst: met het onderscheid tusschen de cartesiaanse en schoolse philosophie: beneffens een verhandeling van de ziele der beesten* [6]). Hierin werd onder meer een vertaling van Claubergs *Differentia inter cartesianam et in scholis vulgo usitatam philosophiam*

[1]) *Spinoza* II S. 192.

[2]) 1657 was, zegt von Dunin Borkowski een „Entscheidungsjahr" in het leven van Spinoza. Dit was hem aanleiding tot het schrijven van het hoofdstuk *Spinoza und die Bücherwelt um das Jahr 1657*, *Spinoza* II S. 148–286.

[3]) Zie hiervoor: Fr. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne* I pag. 293–300; Josef Bohatec *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts* I S. 55–58, 78–83, 88–99, 120 n. 6, 122–125; Baron Cay von Brockdorff *Descartes und die Fortbildung der kartesianischen Lehre* München 1923 S. 123–124; Dr Ferd. Sassen *Geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte tot Kant* Antwerpen enz. 1933 blz. 143. Voorts de litteratuur boven blz. 141 over Clauberg opgegeven.

[4]) Ed. pr. Duisburg 1658 Exp. D. 807. P. *Rep.* pag. 212.

[5]) Aanwezig U.B.A. en U.B.Gr.

[6]) Cf. beneden blz. 198.

opgenomen, waarschijnlijk niet meer door Glazemaker vertaald, hoewel de *Cartesiaanse reden-konst* wel de herdruk van een vertaling door Glazemaker gemaakt van een werk van de cartesiaan Jacques du Roure bevat [1]).

51. Jacobus Gousset over Louis de la Forge

Louis de la Forge, arts te Saumur, wilde geheel in cartesiaanse geest het werk van Descartes verklaren en voort zetten [2]). Wanneer Descartes' vriend Claude Clerselier in 1664 *L'homme de René Descartes & un traité de la formation du foetus du mesme autheur* uitgeeft, vergezellen uitvoerige *Remarques de Louis de la Forge docteur en médecine sur le traité de L'homme de René Descartes; et sur les figures par luy inventées* deze uitgave [3]). In 1666 verschijnt de la Forge's *Traitté de l'esprit de l'homme*, waaraan jarenlang gewerkt was.

C'est Dieu qui est la cause premiere, universelle, & totale du mouvement, meent de la Forge en:

> C'est que l'ame n'a pas la puissance d'augmenter ny de dimunuer le mouvement des esprits qui sortent de la glande, mais seulement de les terminer, c'est à dire, de les fléchir vers le costé où il est nécessaire qu'ils aillent pour aller executer sa Volonté [4]).

Met instemming citeert de la Forge, wat Descartes in brieven aan prinses Elisabeth schreef over de menselijke geest, die vrijheid kent ondanks haar afhankelijkheid van God en met Descartes acht hij het hoogste menselijk goed gelegen in het recht gebruik van de, de mens verleende, vrijheid van wil. Hechten wij geloof aan herinneringen van Jacobus Gousset, dan is de la Forge, hoewel zulks niet tot uiting kwam in het *Traitté de l'esprit de l'homme*, geneigd geweest, met uitzondering van God, niet alleen aan ieder ding, maar aan elk wezen alle activiteit te ontzeggen [5]). Toen Gousset als jongeling te Saumur studeerde, werd hij ondanks verschil in leeftijd, studie, en godsdienst allervriendelijkst door de la Forge ontvangen; hen bond de belangstelling voor Descartes:

> Diversa quidem nobis erant Sacra, diversa aetas, Professioque. Ille tunc vir erat, & paterfamilias; Adolescens ego juvenibus inseri

[1]) De vertaling van de *Differentia etc.* geschiedde niet in zeer puristisch nederlands, gelijk Glazemaker gewend was te schrijven. Glazemakers vertaling *Redenkonst uit de schriften van Renatus Descartes door Jaques du Roure getrokken en in de Fransche taal gestelt* was reeds in 1656 door Jan Rieuwertsz. te Amsterdam uitgegeven met Glazemakers vertaling *Meditationes de prima philosophia: of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte.*

[2]) Cf. Paul Mouy *Le développement de la physique cartésienne 1646–1712* Paris 1934 pag. 106–108; Albert G. A. Balz *Cartesian studies* New York 1951 pag. 80–105.

[3]) In 1682 werden deze aantekeningen in het Nederlands vertaald door J. Copper, toen deze zijn vertaling *De verhandeling van den mensch en de makinge van de vrugt in's moeders lichaam* liet verschijnen. Cf. beneden blz. 354.

[4]) *Traitté de l'esprit de l'homme, de ses facultez et fonctions et de son union avec le corps. Suivant les principes de René Descartes* Paris 1666 (aanwezig U.B.L. 726 G. 39) pag. 253, 261.

[5]) Cf. Prost *op. cit.* pag. 130–135.

> incipiens. Romanensi ille, ego puriori Religione addictus. Ille Medicus Doctor, ego Theologorum discipulus. At ista discrimina nihil ad rem facere judicabat vir profecto comis. Nec turbare consensum in communi erga Cartesiam diligentiâ,

schrijft Gousset aan de Hautecour in zijn *Causarum primae & secundarum realis operatio* [1]), de gesprekken in de la Forge's studeerkamer verhalend. In deze gesprekken waagde de la Forge zich soms verder dan in zijn *Traitté de l'esprit:*

> Intereà observare est non omnes illas theses quas Forgius in privato Colloquio posuerat, iterari ab eo in Libro suo, sed aliquas taceri. Illam sanè quâ mentis finitae facultatem formandarum novarum cogitationum, simulque transitum mentis ab unâ ad aliam accersebat a solâ operatione Dei, qui praesentem cogitationem nostram deturbet, & sequentem nobis ingeneret; illam, inquam, suam opinionem, non modò non promulgavit in Libro edito, verum etiam scripsit plurima animo ab illa thesi alieno digna. Talia multa jam recitavi. Talia & haec Capitis VIII verba sunt „Insuper in mente nostrâ sunt aliae facultates, ...ut potentia illa quam habemus reflectandi in nostras cogitationes, dividendi ideas vel conjungendi ipsas, & conferendi inter se: itemque potentia ratiocinandi, hoc est, ex vero cognito in ignoti cognitionem veniendi..." [2]).

Prost veronderstelde, dat de wijzigingen in de la Forge's denkbeelden, waarover Gousset bericht, ontstaan zijn onder invloed van de Cordemoy [3]). Na de opheffing van het edict van Nantes, vond Gousset een hem passende werkkring als hoogleraar te Groningen. Hij overleed er in 1704, eerst in 1716 werd zijn *Causarum primae & secundarum realis operatio* uitgegeven [4]).

52. Géraud de Cordemoy's atomisme en occasionalisme

In hetzelfde jaar 1666, waarin de la Forge's *Traitté de l'esprit de l'homme* uitkwam, verschenen de Cordemoy's *Dissertations sur le discernement du corps et de l'âme.* Ook de Cordemoy wil voor een rasechte cartesiaan gehouden worden, maar hij veroorloofde zich veel grotere vrijheden ten opzichte van des meesters leer dan de la Forge [5]). De Cordemoy is een aanhanger van het atomisme en hoewel Prost er de aandacht op vestigt, dat Descartes niet zo ver verwijderd stond van de atomisten als men gewoonlijk aanneemt, toch stoelen hierdoor Descartes' en de Cordemoy's theorieën op verschillende grondslag. Bij Descartes was de deelbaarheid tot in het oneindige van de stof een eigenschap der materie, die in werkelijkheid niet doorgevoerd hoefde te zijn, bovendien zien wij Descartes

[1]) *Causarum primae et secundarum realis operatio rationibus confirmatur, & ab objectionibus defenditur. De his apologia sit pro Renato Des Cartes adversus discipulos ejus pseudonymos. A Jacobo Gussetio, in epistolâ ad celeb. dominum Hautecurtium scripta* Leovardiae 1716 (aanwezig U.B.Gr. *v* m 7) pag. 4.

[2]) *Idem* pag. 30, cf. Prost *op. cit.* pag. 132–134.

[3]) Prost *op. cit.* pag. 135.

[4]) Men zie voor Gousset (Gussetius): de Bie en Loosjes *Biogr. wdb. van protestantsche godgeleerden in Nederland* III blz. 317–319, de aldaar opgegeven litteratuur, P. *Rep.* en beneden § 307.

[5]) Cf. Paul Mouy *op. cit.* pag. 101–106.

de natuurverschijnselen verklaren door bewegingen van corpuscula, zodat practisch niet zo'n grote tegenstelling tussen het cartesianisme en het atomisme bestaat, als de theorie doet vermoeden [1]). Toch schrijft ook Prost over de ingrijpende wijzigingen door Cordemoy's atomisme in de cartesiaanse physica gebracht:

> Il n'y a plus une seule substance étendue, étoffe dans laquelle sont taillés les êtres, il y a une pluralité de substances étendues, existant en elles-mêmes, et dont la réalité fait celle des composés. L'étendue continue qu'on perçoit masque la discontinuité réelle; ce n'est qu'une illusion sensible, le vide existe. Le mouvement reste toujours l'agent universel, mais il n'est plus le principe unique qui différence, individualise, il est subordonné à son support sans lequel il est considéré comme inintelligible. La constance, la fixité qu'il y a dans la nature n'est plus un effet seul de ses lois; elles dépendent des éléments composants. Il en est de même du repos. Cependant, ce n'est pas un schisme que Cordemoy croit faire, comme le lui reprochera Dom Robert Desgabets: c'est une simple correction qu'il prétend apporter [2]).

De Cordemoy's atomen hebben geen beginsel van kracht in zich, alle beweging komt van buiten, te weten van God [3]). Maar van nature zijn de atomen verscheiden van aard. Bij deze gedachtengang past het ook de menselijke wezens individuele vrijheid toe te kennen, al fungeren zij slechts als „causes occasionelles". Prost schrijft naar aanleiding van de Cordemoy's occasionalisme:

> Mais, de même que cette toute puissance divine fait que dominant les êtres, elle reste distincte d'eux, ne peut être altérée en rien par leur contact, de même elle se doit, s'agissant sur des êtres autres qu'elle, d'en tenir compte, de ne pas supprimer leur individualité; sa perfection lui défend de ne pas rester fidèle à ses décisions, de violer une séparation qu'elle a établie. Et c'est ainsi que les êtres, pour n'être que des causes occasionelles, n'en jouent pas moins un rôle. Dieu, malgré, sa toute-puissance, se trouve lié dans son action à ses créatures [4]).

53. Malebranche's Ontdeckinge der waerheydt

De roem van de la Forge en de Cordemoy, de eigenlijke stichters der occasionalistische school, werd overschaduwd door die der latere occasionalisten Malebranche en Geulincx. Van Malebranche's hoofdwerk *La Recherche de la vérité* verscheen in 1681 een nederlandse vertaling [5]). De onbekende vertaler liet weinig recht wedervaren aan Malebranche's fraaie stijl; hij schreef een weinig puristisch Nederlands en verzwaarde zijn

[1]) Cf. Prost *op. cit.* pag. 13–15.

[2]) *Idem* pag. 54–55.

[3]) *Idem* pag. 57.

[4]) *Idem* pag. 99.

[5]) *Ontdeckinge der waerheydt, waer in gehandeld werd van den aard en nature van 's menschen verstand en oordeel; en daar nevens getoont wat men voor gebruyck daar van moet maaken, om de dwalingen en misslagen, die men omtrent alderhande wetenschappen begaat, te vlieden en te ontgaan* Rotterdam en Amsterdam. Deel I van deze vertaling is aanwezig U.B.A. 350 H. 35, deel I en II K.B. 366 L. 9.

vertaling door dikwijls èn het vreemde èn het nederlandse woord te geven: meeninge en opinie; objecten en voorwerpsels; principium en grontregel enz. De eerste jaargangen van Bayle's *Nouvelles de la république des lettres* vindt men voor een groot deel gevuld met besprekingen van uitgaven van Malebranche's werken en van de geschriften, die deze uitlokten [1]). Gousset, na de la Forge in zijn *Causarum primae et secundarum realis operatio* Malebranche behandelend, schreef:

> Nec sola illa quae in Libro Forgius repetierat, sed & id quod mihi in Colloquio dixerat, docet Malebranchius, nempe mentem non habere potentiam novae cogitationis in se formandae. Nempe hoc vel a Forgio acceperat, vel nec id necesse est, ipse proprio Marte apud se constituerat [2]).

54. Was Geulincx occasionalist?

Op de vraag, of Geulincx tot de occasionalisten gerekend moet worden, is verschillend geantwoord. In 1882 verscheen te Tübingen een dissertatie van Edm. Pfeiferer *A. Geulincx als Hauptvertreter der occasionalistischen Metaphysik und Ethik;* in 1886 wees Monchamp er op, hoe Geulincxs theorie van de „causes occasionelles" reeds in kiem te vinden was in de *Medulla logicae* (1661) van Geulincxs leermeester Guillaume Philippi, door Monchamp als eerste occasionalist beschouwd [3]). Jelgersma gaf in het *Gedenkboek 1885–1910* van *De nieuwe gids* een ontkennend antwoord op de vraag *Is Geulincx occasionalist* en beschouwde Geulincx als een voorloper van Leibniz met zijn leer der „harmonia praestabilita"; De Vleeschauwer betoogde in 1941, dat hij het occasionalisme van Geulincx niet fundamenteel achtte voor de bouw van diens metafysica [4]).

55. Joh. Flenderus en diens belangstelling voor de la Forge, Clauberg, Geulincx en Bontekoe

De la Forge's *Traitté de l'esprit de l'homme* bleef in Nederland niet onopgemerkt; het werd te Amsterdam herdrukt [5]) en in 1669 verscheen

---

[1]) Voor de uitgebreide litteratuur over Malebranche verwijzen wij hier naar: Fr. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne* II; *Revue de métaphysique et de morale* 23 (1916) met allerlei artikelen ter herdenking van de *Deuxième centenaire de la mort de Malebranche*; Emile Faguet *Dix-septième siècle, études littéraires* Paris s.d. pag. 73–134; Hazard *La crise de la conscience européenne, Notes et références* pag. 65 en *La pensée européenne au XVIIIième siècle, Notes et références* pag. 118–119; Mouy *Le développement de la physique cartésienne* pag. 264–399; *Rivista di filosofia neo-scolastica* XXX Suppl. (1938); Cassirer *Die Philosophie im XVII. und XVIII. Jahrhundert, Actualités scientifiques et industrielles* 841, Paris 1939, Hptst. II met litt.-opgave op S. 92; Busson *La religion des classiques* chap. XVI; Lewis *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme* chap. II met litteratuur opgave op pag. 285–286; G. A. de Brie *Bibliographia philosophica 1934-1945* I pag. 365–367 en P. *Rep.*

[2]) *Op. cit.* pag. 50.

[3]) G. Monchamp *Geulincx et sa théorie des causes occasionelles, Revue générale* 1886 pag. 867 et seq.

[4]) *Arnout Geulincx* 1624–1669, *Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 35 blz. 12–21.

[5]) z.j.

een latijnse vertaling van onbekende hand bij Daniel Elzevier [1]). In 1673 werd deze vertaling te Bremen herdrukt, voorzien van kanttekeningen en een register door J. F. (Johannes Flenderus) [2]); de universiteitsbibliotheek te Amsterdam bezit een nieuwe (titel?) uitgave hiervan „Amstel. Ex typographia Blaviana 1688", met opdracht gesigneerd:

> Johannis Flenderi Sigêna-Nassovî. Scribebam die 28 Octob. A à nato Christo 1673.

Van de latere uitgaven, die Land vermeldt [3]), bezit ik die van 1701; de naam of initialen van Flenderus ontbreken dan op het titelblad, een herdruk van het *Enchiridion philosophicum* van Petrus Jens [4]) is er aan toegevoegd [5]).

Johannes Flenderus stelde niet alleen belang in de la Forge, maar ook in Clauberg en in Geulincx. In 1696 gaven de Janszoons van Waesberghe te Amsterdam uit *Johannis Flenderi, Sigena-Nassovii, profess. & rect. Zutph. phosphorus philosophicus*, d.w.z. een buitengewoon langdradig commentaar op Clauberg's *Logica contracta* [6]) en een herdruk van Geulincx's *Ethica* [7]) verzorgd door Flenderus en een zekere Abraham Hazeu [8]). Aan

---

[1]) Cf. voor de uitgaven in het Frans en in het Latijn van de la Forge's *Traitté*: J. P. N. Land *Arnoldi Geulincx antv. opera philosophica* III Hagae Comitum 1893 pag. VI; idem *Louis de la Forge of de gevolgen van achteloosheid, De nederlandsche spectator* 1893 blz. 44.

[2]) Zie voor hem: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* VII blz. 102–103.

[3]) *Arnoldi Geulincx antv. opera philosophica* III pag. VI n. 1.

[4]) Cf. beneden § 206.

[5]) *Ludovici de la Forge, medicinae apud Salmurienses doctoris, tractatus de mente humana, ejus facultatibus et functionibus, nec non de ejusdem unione cum corpore, emendatus & auctus... Accesserunt in hac nova editione Petri Jens, med. doct. aphorismi cognitionis humanae omnia secundum principia Renati Descartes.* Bremae 1701.

[6]) Een bespreking van de ed. pr. van de *Phosphorus philosophicus* vindt men in *De boekzaal van Europe* 1695 II blz. 229 en vlgd. Voor latere uitgaven zie: A. M. Ledeboer M.D. *Het geslacht van Waesberghe* 's Grav. 1859 blz. 137. De K.B. bezit onder nr. 1124 C. 56 een in fraai perkament met goudopdruk gebonden exemplaar van *Johannis Flenderi, Sigena-Nassovii, profess. & rect. Zutph. phosphorus philosophicus novissimus, seu logica contracta claubergiana illustrata locupletissimo commentario logico-metaphysico... editio quarta* Amst. 1731.

[7]) De uitgave van Geulincxs *Ethica* van 1696 is aanwezig U.B.A. 2497 C. 38; U.B.L. 759 G. 43; U.B.U. 214 G. 34. Een „editio ultima" van 1709 bevindt zich te Rijnsburg (S.H.R. 318). Voor buitenlandse vindplaatsen, zie Van der Haeghen *Geulincx* Gand 1886 pag. 223. Zonderling is de mededeling, die Stanislaus von Dunin Borkowski, *Spinoza* III S. 373, doet over een uitgave van Geulincxs *Ethica, duobus libris comprehensa ...opera et studio Philareti* van 1696, welke von Dunin Borkowski voor een plagiaat, door Jean Leclerc bedreven, wil houden.

[8]) De leidenaar Abraham Haseu vinden wij viermaal in het *Album studiosorum Lugduni-Batavorum* ingeschreven: 11 Febr. 1664, volgens de opgave is hij dan 15 jaar, maar zijn de latere opgaven juist, dan was hij toen nog jonger; 28 Dec. 1667 als alumnus van het Staten-College onder de naam Abrahamus Haséi; 25 Juni 1680, hij moet dan 29 zijn en theol. cand.; 28 Oct. 1717 honoris causa, Haseu is dan emeritus-predikant „Verbi Divini Ministri S. Oegstgeest emeritus" en 66 jaar. Blijkens het *Typographi lectoris* van de *Ethica* van 1696 stond Haseu, toen hij Flenderus

de „editio novissima ab innumeris mendis, quibus priores scatebant, accuratissimè emendata" van *Arnoldi Geulincs, (dum viveret) med. ac philos. doct. hujusque in Academia Lugd. Batavâ profess. celeberrimi ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ, sive ethica, post tristia authoris fata omnibus suis partibus in lucem edita, & tam seculi hujus, quàm atheorum quorundam philosophorum impietati, scelestisque moribus, quamquam specioso ut plurimum virtutis praetextu larvatis, opposita per Philarethum* voegde Flenderus toe een nog nimmer uitgegeven *Tractatus ethico-physicus de animi & corporis passionibus earundemque certissimis remediis* van Cornelis Bontekoe, dat wil zeggen van de vriend en leerling van Geulincx, die in 1675, zich bedienend van het pseudoniem Philaretus [1]), de eerste volledige uitgave der *Ethica* verzorgde. De zutfense predikant Nicolaas van der Meer [2]) had Flenderus een afschrift bezorgd van Bontekoe's geschriftje over de hartstochten, dat volgens Flenderus:

> necessarium & utillissimum Quarti Tractatûs Ethicae Geulingiani est supplementum, imò Ejusdem Ethicae Compendium & quasi Anima.

Wel moest dat afschrift persklaar gemaakt worden door een indeling in paragrafen, het toevoegen van een inhoud enz., maar dat was een kolfje naar Flenderus' hand.

56. De eerste volledige uitgave van Geulincxs Ethica door Philaretus (Bontekoe) in 1675 opgedragen aan Heidanus

Geulincx heeft zelf van zijn *Ethica* slechts de uitgave van het eerste boek, zowel in het Latijn als in het Nederlands bezorgd [3]). Te Leiden heeft Abraham Heidanus Geulincx moreel gesteund en finantieel geholpen. Met reden droeg dus Philaretus (Bontekoe) de volledige *Ethica* in 1675 op aan de eerbiedwaardige grijzaard Abraham Heidanus:

---

behulpzaam was met het uitgeven van Geulincxs werk reeds te Oegstgeest. Dat Haseu een leerling van Geulincx is geweest, wordt bewezen door de disputaties te Dordrecht in 1691 uitgegeven met *Arnoldi Geulincx annotata majora in principia philosophiae Renati Des Cartes*; 14 Maart 1668 verdedigde Abrah. Haseu Lugd. Bat. Geulincxs *disputatio ethica quarta.*

[1]) Flenderus onthult in de voorrede van Bontekoe's *Tractatus ethico-physicus*, dat Bontekoe niemand anders is dan de „optimus Geulingii discipulus et amicus", die als Philaretus de *Ethica* uitgaf. Wij zullen beneden blz. 183 zien, waarom Bontekoe als pseudoniem „Philaretus" koos.

[2]) Zie voor N. van der Meer: *De boekzaal van Europe* 1694 I blz. 337–347, 1698 I blz. 303; Bontekoe *Tractatus ethico-physicus* ed. cit. *Praefatio* fol. T. 6 r., T. 7 r.; van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XII 1 blz. 478–479; van der Haeghen *Geulincx* pag. 179 n. 2.

[3]) Voor *Arnoldi Geulincx Antverpiensis, de virtute et primis ejus proprietatibus, quae vulgo virtutes cardinales vocantur tractatus ethicus primus* Lugd. Bat. 1665 cf.: van der Haeghen *Geulincx* pag. 204; de nederlandse tekst *Van de hooft-deuchden. De eerste tuchtverhandeling* Leiden 1667, werd herdrukt door J. P. N. Land in *Uitgaven der antwerpsche bibliophilen* Nr. 19 Antwerpen enz. 1895.

cui sanè debetur haec Ethica, siquidem ipse auctor, cùm viveret, et pene quod viveret, tibi deberet: postquam enim ex naufragio rerum suarum certè amplissimarum ad hanc Academiam appulsus esset, rem cum paupertate habuit, cum eaque diu luctatus est, eò usque, ut tandem fame pereundum, aut honesto viro mendicandum fuisset, nisi tua liberalitas & munificentia eum sustentasset [1]).

57. Geulincx te Leiden

In 1658 had Geulincx een toevlucht te Leiden gezocht [2]). Waarschijnlijk was het vooral een beschuldiging van Jansenisme, die hem noodzaakte Leuven, waar hij filosofie aan het collegium *De Lelie* onderwees, te verlaten [3]). Toen Geulincx in 1652 tot voorzitter van de jaarlijks aan de leuvense academie gehouden *Quaestiones quodlibeticae* was gekozen, had hij die gelegenheid benut om in fraaie, geestige betogen menig welgemikte pijl tegen de schoolse filosofie af te schieten; het is dus verklaarbaar, dat Leiden hem trok [4]). Enkele maanden na zijn komst te Leiden, promoveert hij er in de medicijnen [5]). 13 Maart 1659 wordt Geulincx toegestaan private colleges te houden [6]). Een verlof, hem 8 November 1659 verleend om filosofische disputen te mogen presideren [7]), wordt 8 November 1660 weer ingetrokken, op welke dag tevens zijn verzoek:

---

[1]) *Ethica* 1696 *Dedicatio Philarethi* fol. * 11 *v*. Men vindt deze passus uitvoeriger geciteerd bij J. P. N. Land *Arnoldi Geulincx opera philosophica* III Hagae Comitum 1893 pag. X–XI.

[2]) 5 Mei 1658 werd Geulincx honoris causa ingeschreven in het leidse *Album studiosorum*. Voor de verschillende data uit Geulincxs leven consultere men de *Summa rerum ad vitam Arnoldi Geulincx pertinentium* bij Land *Arnoldi Geulincx antverpiensis opera philosophica* I Hague Comitum 1891 pag. XI–XVI, III idem 1893 pag. IX–X; het *Résumé de la vie et de la carrière de Geulincx* als *Appendice I* toegevoegd aan Eugène Terraillons thèse complémentaire *La morale de Geulincx dans ses rapports avec la philosophie de Descartes* Paris 1912 en H. J. de Vleeschauwer *De orationes van Arnoud Geulincx, Mededeelingen van de koninklijke vlaamsche academie voor wetenschappen, letteren en schoone kunsten van België* Antwerpen 1942 blz. 24.

[3]) Cf. Land *Arnold Geulincx te Leiden, Verslagen en mededeelingen der kon. Akademie van Wetenschappen* afd. Letterk. 3de reeks III (1887) blz. 277–327; A. Eekhof *De wijsgeer Arnold Geulincx te Leuven en Leiden, Ned. archief voor kerkgeschiedenis* XV (1919) blz. 1–24.

[4]) Cf. Van der Haeghen *op. cit.* pag. 197–200; l'abbé Georges Monchamp *Histoire du cartésianisme en Belgique* Bruxelles etc. 1886 pag. 224–246; J. P. N. Land *Arnold Geulincx als essayist, De gids* 1892 III blz. 265–307; J. Salsman *Arnout Geulincx herdacht, Verslagen en mededeelingen der kon. vlaamsche academie voor taal en letterkunde* 1924 blz. 37–39; H. J. De Vleeschauwer *De orationes van Arnoud Geulincx.*

[5]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 290*; Geulincxs *disputatio med. inauguralis de febribus* is aanwezig U.B.L. 236 A. 13 71).

[6]) *Idem* III blz. 142.

[7]) *Idem* III blz. 154.

te mogen in Auditorio philosophico publice leesen, ende dat buyten belastinge van d'Universiteyt, maer om sijn talent niet vruchteloos te begraven [1]),

werd ingetrokken:

Dewijle dese vergaderinge bij hare resolutie van den 7en Augusti voorleden goetgevonden had met den Professoren van de Philosophische faculteyt te spreken aengaende de requeste, doenmaels aen de selve vergaderinge gepraesenteert bij Arnoldus Geulinxs, Philosophiae et Medicinae Doctor, versouckende eenige philosophische materien diebus feriatis in Auditorio philosophico publice te mogen lesen, soo is goetgevonden in de selve vergaderinge te laten komen de Professoren Golius, Heereboort, Bornius ende de Raey, als constituerende de voors. faculteyt, dewelcke na dat hen was voorgedragen 't voors. versouck van Arnoldus Geulinxs, daer op ende op de qualiteyten van den selven Geulinxs hebben gedient van hare berichtinge. Waer na verstaen ende geresolveert is dit versouck t' excuseren, ende d'acte, daer bij den meergenomden Geulinxs, bij provisie ende tot wederseggens toe, allenelijck op een preuve is toegestaen de macht om publice in Auditorio philosophico deser Academie te praesideren over philosophische materien, in te trecken [1]).

In 1662 echter, als Heereboord overleden is en Bornius zijn hoogleraarschap maar gedeeltelijk kan waarnemen, daar hij belast is met het toezicht op de studie van de Prins, benoemen curatoren een zoon van Adam Stuart tot buitengewoon hoogleraar in de filosofie en keuren goed:

dat D. Arnoldus Geulingh lessen ende exercitien in Philosophia sal mogen doen [2]).

Zowel David Stuart als Geulincx zullen jaarlijks 300 gulden ontvangen. David Stuart wordt in 1664 gewoon hoogleraar [3]); Geulincx krijgt in 1665 de titel van buitengewoon hoogleraar, terwijl hem dan ook de woning van de sub-regent van het Staten-college, die leeg stond, ter bewoning aangeboden wordt [4]). Tweemaal sprak Geulincx te Leiden een inaugurale rede uit, de eerste keer 14 October 1662 „cum Lectiones publicas in Logicam auspicaretur", de tweede maal 9 November 1665 „cum auctor Professoris extraordinarii munis auspicaretur". Over de inhoud van deze redevoeringen zullen wij in § 60 iets zeggen. Wanneer Geulincx zijn tweede inaugurale rede houdt, is het al enige maanden geleden, dat hij, 27 Juli 1665, de opdracht aan curatoren van het eerste boek van zijn *Ethica* signeerde en het is begrijpelijk, dat hij die stof ook gaarne op zijn colleges wil behandelen; 8 Februari 1667 verwerft hij dan ook vergunning om onderwijs „in morali Philosophia" te mogen geven [5]). 1 Juni 1669 volgt het verlof om „collegia oratoria" te mogen geven [6]). Kort na deze datum

[1]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 165.
[2]) *Idem* III blz. 178.
[3]) *Idem* III blz. 193.
[4]) *Idem* III blz. 198, 200.
[5]) *Idem* III blz. 210.
[6]) *Idem* III blz. 224, 232.

overlijdt Geulincx als één der talrijke slachtoffers, die een besmettelijke ziekte dat jaar te Leiden eiste [1]). Behalve Geulincx vielen de professoren Johannes Cocceius, Adriaan Beeckerts van Thienen en Florentius Schuyl er aan ter prooi. Ook voor David Stuart was 1669 het sterfjaar.

58. Heidanus herdenkt de slachtoffers onder de professoren te Leiden van de epidemie van 1669

Heidanus, die zelf zijn vrouw tijdens de epidemie verloor, herdenkt hen allen, in het biezonder echter zijn boezemvriend Cocceius, in een rede 20 November 1669 uitgesproken [2]). Van Geulincx memoreert Heidanus diens armoede:

> Geulincx, ille quidem ingenio felix, et eloquio disertus, ut nisi paupertas, illa quidem bonae mentis mater, sed magnum, ne emergant qui cum illa conflictantur, impedimentum obstitisset, inter excellentes hujus seculi philosophos et oratores, nomen et decus tueri potuerit [3]).

59. Werkte Heereboord Geulincx tegen?

Dat Heidanus er waarlijk wel het zijne toe bijgedragen heeft de omstandigheden van Geulincx te Leiden te verbeteren, weten wij reeds. Philaretus spreekt over de „calumniae nebulas", die verjaagd moesten worden eer curatoren Geulincx wilden aanstellen [4]), en Land heeft Heereboord als de „ergste tegenstander" van Geulincx gedoodverfd:

> Niet dan na zijnen dood (1661) gelukte het, van Curatoren te verkrijgen dat Geulincx tot lector (1662), vervolgens tot buitengewoon hoogleeraar (1665) werd benoemd [5]).

Voordat curatoren Geulincx's request „om te sijner gelegentheyt publice in Auditorio Philosophico deser Academie te praesideren over disputen, philosophische materien rakende" 8 November 1659 inwilligden, hadden zij 16 September 1659 advies gevraagd aan de professoren Golius, Bornius en de Raey, die in hun vergadering waren gekomen „als daertoe geciteert"[6]). Toen precies een jaar later besloten werd, dat Geulincx noch disputen

---

[1]) Het is waarschijnlijk de aanvang dezer epidemie, die beschreven wordt in de *Disputatio medica inauguralis de febre nuperrima epidemica* waarop Johannes van der Marck 7 Febr. 1668 promoveerde. De dissertatie, aanwezig U.B.L. 236 B 3 6), werd o.a. aan Prof. Schuyl opgedragen. Ook de hoogleraar Franciscus de le Boe Sylvius trachtte de natuurlijke oorzaken van de moorddadige koorts op te sporen, cf. G. C. B. Suringar *Ned. tijdschrift voor geneeskunde* VII (1863) pag. 503–505, Banga *Gesch. v. d. geneeskunde enz.* blz. 489–490, 501–502.

[2]) Cf. Van der Haeghen *op. cit.* blz. 16.

[3]) *Abrahami Heidani...oratio de luctuosa calamitate quae anno CIↃ IↃC LXIX civitatem Leidensam, curiam, ecclesiam et academiam graviter afflixit etc.* Lugd. Bat. 1670 fol. 12 v.

[4]) *Ethica* 1696 *Dedicatio Philarethi* fol. * 12 r.

[5]) *Van de hooft-deuchden* Antw. 1895 blz. XV.

[6]) Molhuysen *op. cit.* III blz. 151, 153, 154.

presideren noch colleges houden zou, hadden curatoren wederom de leden van de filosofische faculteit in hun vergadering ontboden: verschenen waren de drie bovengenoemden en Heereboord [1]). Dit doet Land schrijven:

> Der gefährlichste Gegner für Geulincx war unter den Professoren ohne Zweifel Heereboord, dessen conservative Rathschläge dann der Historiker Hornius und etwa der ältere Arabist und Mathematiker Golius zu unterstützen geneigt waren. Als Geulincx in Spätsommer 1659 bei den Curatoren einkam, um das Recht zum Vorsitz bei öffentlichen Disputationen zu erbitten, war Heereboord im Augenblick ziemlich unschädlich, weil er gerade wegen Trunkenheit auf offener Strasse unter Kirchencensur gerathen [2]); auch wurde er nicht befragt, und die gewünschte Befugniss dem Bittsteller probeweise zugestanden. Hingegen gleich im folgenden Jahr, als Dieser um Erlaubniss ersuchte, im Hörsal der Facultät unentgeltlich über philosophische Materien zu lesen, war der Widersacher auf seinem Posten und entzog man dem Armen auch das was ihm seitens der höchsten Behörde gewährt worden war [3]).

Dat Land hier Hornius noemt, moet daaraan geweten worden, dat hij abusievelijk, in de resolutie van curatoren van 8 November 1660 [4]) Hornius inplaats van Bornius las; prof. G. Hornius, er mogen onder zijn talrijke geschriften dan ook filosofische voorkomen [5]), werd officieel in de beraadslagingen van de leidse curatoren over Geulincx niet gekend [6]). Zeker is omzichtigheid geboden bij het brandmerken van Heereboord als onverbiddelijke vijand van Geulincx. Gezien de geheel verschillende wijze, waarop beiden op het cartesianisme gereageerd hebben en gegeven Heereboords opvliegend karakter, is het zeer wel mogelijk, dat Heereboord getracht heeft Geulincx dwars te zitten, maar enkel het feit, dat Heereboord op 16 September 1659 niet, op 8 November 1660 wèl aanwezig

---

[1]) Cf. Molhuysen *op. cit.* III blz. 165.

[2]) Cf. van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* VIII 1 blz. 378.

[3]) J. P. N. Land *Arnold Geulincx und seine Philosophie* Haag 1895 S. 65–66.

[4]) Geciteerd boven blz. 153.

[5]) Zie voor G. Hornius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 848–849 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[6]) De op zich zelf verklaarbare leesfout Hornius voor Bornius heeft Land hardnekkig gepropageerd. Wij vinden haar in het reeds genoemde artikel van 1887 *Arnold Geulincx te Leiden* op blz. 303. Hoewel duidelijk in de resolutie van 8 November 1660 staat, dat de vier hoogleraren Golius, Heereboord, Bornius (waarvoor Land las: Hornius), de Raey de filosofische faculteit vormden, laat Land, *art. cit.* blz. 297, de filosofische faculteit te Leiden in 1660 bestaan uit „vertegenwoordigers van taalkunde en mathesis" en de hoogleraren Heereboord, Bornius, de Raey en Hornius. Onjuist is Lands samenvatting van de resoluties van 7 Augustus en 8 November 1660 *Arnoldi Geulincx antverpiensis opera philosophica* I pag. XIV:

> A. 1660 d. 7m Aug. Curatores adit (scil.: Geulincx), ut de argumentis aliquibus philosophicis palam et gratis dicere sinatur. Consultis Golio, Heerebordio [in sola re physica Cartesiano], Hornio, de Raei d. 8 m Nov. cum hoc negatur, tum rescinditur id quod anno ante concessum erat.

Ten derdemale wordt dan deze onjuiste voorstelling in de door ons in de tekst geciteerde passus uit Lands monografie in het Duits over Geulincx herhaald.

was in de vergadering met curatoren, is onvoldoende bewijs. Waarschijnlijk op gezag van Land schreef von Dunin Borkowski in het derde deel van zijn opus over Spinoza:

> Heereboord blieb Geulincx' Gegner [1]),

en evenmin zullen wij ons vergissen als wij invloed van Land onderstellen, wanneer De Vleeschauwer in zijn artikel voor de *Mededeelingen van de koninklijke vlaamsche academie voor wetenschappen etc.* over *De orationes van Arnoud Geulincx* Heereboord als Geulincxs „grootste tegenstander" beschouwt [2]). Voor legendevorming moet men dus hier op zijn hoede zijn.

60. Hoe Prof. Dr H. J. De Vleeschauwer in 1942 zijn Geulincx-interpretatie wijzigde om bij de nazi's in het gevlij te komen

a. Het artikel in de Mededelingen van de kon. vlaamse academie voor wetenschappen etc. van België

In genoemd artikel, door de vlaamse academie van wetenschappen gepubliceerd, was het de bedoeling van De Vleeschauwer de ontwikkeling van Geulincx in wijsgerig opzicht maar ook in stilistisch opzicht te demonstreren aan drie redevoeringen door Geulincx uitgesproken resp. in 1652, 1662 en 1665. Met de eerste redevoering opende Geulincx 14 December 1652 de zogenaamde *Saturnalia* te Leuven. Het was namelijk gebruikelijk aan de universiteit van Leuven jaarlijks omstreeks het feest van St. Lucia een week lang te disputeren over *Quaestiones quodlibeticae*. In zijn artikel *Arnold Geulincx als essayist* dat hij in 1892 voor *De gids* schreef, vertaalde Land brokstukken uit de *Quaestiones quodlibeticae* onder Geulincxs leiding behandeld [3]). Zeer uiteenlopende vragen werden gesteld, o.a.:

> An tradentem audientemque Scientias, recentibus quam antiquis Auctoribus operam dare sit satius?
> An mulieres ad Philosophicas Scholas admittendae?
> An suam Patriam suosque cives apud exteros laudare conveniat?
> An expediat viros doctos divites, an, ut sit, pauperes esse?
> Utra praestantior, Belgica an Latina lingua? [4])

Uit het antwoord op de vraag:

> An laudabile diversarum gentium idiomata perdiscendi studium [5])

citeer ik volgens Lands vertaling de conclusie:

> Wij kunnen volstaan, naast de landtaal, met de latijnsche; deze om met onze leerlingen, de andere om met het volk te spreken; waarom ons afgebeuld met het overbodige?

---

[1]) St. von Dunin Borkowski *Spinoza* III S. 148.

[2]) *De orationes van Arnoud Geulincx, Mededeelingen van de koninklijke vlaamsche academie voor wetenschappen, letteren en schoone kunsten van België, Klasse der letteren en der moreele en staatkundige wetenschappen* IV 3 (1942) blz. 24–25.

[3]) *De gids* 1892 III blz. 265–307.

[4]) *Quaestiones quodlibeticae* II, X, XIII, XV, XXIV.

[5]) *Idem* XI.

Bovendien loopt men gevaar met de taal de gebreken van een vreemde natie over te nemen:

> Ten slotte zijn in de talen van vreemden, alsof er een geheimzinnige smetstof aan kleefde, ook hunne ondeugden afgedrukt: de eene is snapachtig, de andere wellustig, weer een andere overdreven deftig en omslachtig, nog een andere geneigd tot kruipend gevlei van aanzienlijken. Het onbevlekt gemoed, o Nederlanders, dat toch zoo licht smetten aanneemt, loopt gevaar van door dat alles bezoedelt te worden [1]).

Ook Descartes vond het jammer, als er veel tijd gespendeerd werd aan het aanleren van vreemde talen; overigens is er een groot verschil tussen de heldere, vrij beeldarme taal, waarin Descartes zich uitdrukt en de barokke zwier van Geulincxs woordkeus en stijl. De *quaestiones quodlibeticae* werden ingeleid door een *Oratio* waarin drie dwaalgeesten gedaagd werden voor de rechtbank der filosofie. Zij heetten Pantomimus, Mango en Dogmatistes; Geulincx zelf heeft bij de heruitgave van de *Quaestiones quodlibeticae* in 1665 duidelijk omschreven wat zij personifiëren:

> Pantomimus est instinctus quidam atque proclivitas, Metaphoram cum Proprietate confundendi.
> Mango est instinctus ornandi, ordinandi, concinne disponendi.
> Dogmatistes denique est instinctus et proclivitas generatim statuendi, Regularum et Axiomatum formulas tradendi, artium et scientiarum Systemata condendi [2]).

Ieder van hen leidt van de ware weg der ratio af:

> Mango ducit ad ornatum, ad Regulas Dogmatista; eodem saepe Ratio tendit, sed aliâ viâ: haec per lucem, per caliginem illi [3]).

In de *Oratio de removendis parergis et nitore conciliando disciplinis* waarmede Geulincx 14 October 1662 te Leiden zijn colleges in de logica opende, is de stijl wat minder uitbundig en de allegorie meer ingetoomd dan in de *Quaestiones quodlibeticae*. Geulincx was niet ongevoelig voor de kritiek, die men te Leiden oefende op zijn „barbarus ac incultus sermo"[4]), maar zijn stijl is toch altijd veel rhetorischer gebleven dan te Leiden gangbaar was, zoals wel zal blijken als wij Geulincxs *Ethica* en de nederlandse bewerking daarvan bespreken.

De diepe betekenis, die de nederlandse drang naar zindelijkheid moet worden toegekend, zal later op voortreffelijke wijze verwoord worden door Johan Huizinga, wanneer deze zal opmerken:

> Er spiegelt zich in die zindelijkheid iets van een ethisch evenwicht, dat den Nederlandschen vorm van vroomheid typeert [5]).

---

[1]) *De gids* 1892 III blz. 278–279.

[2]) J. P. N. Land *Arnoldi Geulincx antverpiensis opera philosophica* I pag. 45–46.

[3]) *Idem* pag. 46.

[4]) Cf. de opdracht aan de leidse curatoren door Geulincx van zijn *Logica fundamentis suis a quibus hactenus collapsa fuerat restituta* van 1662, Land *Arnoldi Geulincx Antv. opera phil.* I pag. 167–169.

[5]) *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* Haarlem 1941 blz. 102.

In zijn oratie van 1662 poneert Geulincx, dat de „nitor, quocum Belgis tanta necessitudo" ook heersen moet in het logisch betoog. In zijn artikel *De orationes van Arnoud Geulincx* meende De Vleeschauwer, dat Geulincx getroffen was door het contrast tussen de democratisch-burgerlijke zindelijkheid van het universiteitsstadje Leiden en het meer rommelige havenbedrijf van zijn geboortestad Antwerpen, maar de tekst der oratio steunt deze veronderstelling m.i. niet; Geulincx zeide, Noord en Zuid-Nederland samen vattend onder de naam Belgium, tot zijn hoorders:

> Sentio equidem, mihi Belgae, ad vos Belgas dicenti, promptum et facile Nitoris encomium esse [1]).

Om in zuivere eenvoud te kunnen glanzen, moet de logische redenering van alle bijwerk zijn ontdaan:

> Parergon illud, illuviem, inquam, Scientiarum nitidas lymphas inquinantem, eructant hae quatuor potissimum Cloacae: Prologus, Prognosis, Rhapsodia et Anomalia [2]).

Welke uitwassen van de scholastieke logica Geulincx onder deze vier titels heeft willen treffen, vindt men uiteengezet in het genoemde artikel van De Vleeschauwer. De derde oratie, die De Vleeschauwer in zijn onderzoek betrok, die van 9 November 1665, handelde *De abarcendo contemptu, quem familiaritas rebus optimis, et praesertim ad disciplinas spectantibus conciliavit.* Geulincx stelt er de ingeboren denkbeelden en de heldere voorstellingen van Descartes boven de onzuivere zintuiglijke waarnemingen en boven de producten van de fantasie:

> Principio, harum rerum (scil.: rerum spiritualium) admodum faciles, familiares, et veluti domi nostrae natae Notiones et Ideae sunt, omnibus Imaginibus et Phantasmatibus priores, puriores, et certiores. Quid enim facilius cogitabo quam ipsam meam cogitationem? [3])

En De Vleeschauwer schreef over deze inaugurale rede:

> In deze vrij korte oratie is een Geulincx aan het woord die eindelijk de volle hoogte van zijn kunnen had bereikt en het stelsel meester was dat hij deels in gedrukt werk voor het groot publiek, doch voor het grootste gedeelte in zijn lessen voor zijn studenten ontwikkelde. De Zweiweltenlehre van Descartes was het geestelijk uitgangspunt van zijn geest geworden, en hij dreef deze leer tot in de laatste schuilhoeken harer diepste consequenties. En hierin ziet hij er volstrekt niet tegen op Descartes voorbij te streven in de concilieerende houding die hem immer toeliet zich achter de traditie te verschuilen. Geulincx gaf zich geen moeite om de belijdenis van zijn Platonische gedachten onder de maat te houden en om zijn onverwoestbaar geloof in de zuiver geestelijke wereld als zelfgenoegzaam orgaan tot de constructie eener levens- en wereldbeschouwing uit te spreken. Zijn weerstand tegen het peripatetisch sensualisme dat door het beroep op het getuigenis van zintuigen en verbeelding de louterheid der ideeën-

---

[1]) Land *Arnoldi Geulincx Antv. opera phil.* I pag. 151.
[2]) *Idem* I pag. 153.
[3]) *Idem* II pag. 130.

> wereld voortdurend bedreigt maakt de basis uit van zijn stelsel. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat hij de ervaring in haar geheel uitsluit. Integendeel, zulks wil zeggen dat de scheiding tusschen de rationeele, ware metaphysica en de peripatetische in zijn geest voltrokken was. Boven alles echter proclameert hij urbi et orbi zijn grenzeloos vertrouwen in de zuivere rede, nu dat hij duidelijk begrepen heeft dat de levensleiding een oneindig belangrijker zending is voor het philosophisch denken dan als voorschool tot een zij het ook modernistische natuurwetenschap te dienen. Hij wil dan in de volle maat van zijn professoraal kunnen den metaphysicus Descartes volgen. De natuurkundige Descartes trekt hem minder aan. Hij houdt wel zijn physica voor de beste doch bepaalt zich tot het slafelijk copieeren ervan in zijn schooldictaten [1]).

De Vleeschauwer wijst hier dus enerzijds op de geleidelijke doordrenking met cartesianisme van Geulincxs filosofie, anderzijds op het verschil in temperament bij de vlaamse en de franse wijsgeer, waaraan mede toe te schrijven valt, dat Geulincx sterker dan Descartes zich tot ethica voelde aangetrokken. Door zijn „specifieke zielsconformatie" was Geulincx als het ware aangewezen:

> om de eerste moraal onder bewerking van den nieuwen wetenschapsstijl te codificeeren [2]).

Wij citeerden hier De Vleeschauwers oordeel vrij uitvoerig, niet alleen omdat wij geneigd zijn het te onderschrijven, maar ook omdat De Vleeschauwer, die na de bezetting van België een hoge functie bij het nazicregiem aanvaardde, daarbij zijn Geulincx-studie in dienst gesteld heeft van zijn collaboratie.

b. De Vleeschauwers artikel in Die Tatwelt

Als nog in hetzelfde jaar 1942, waarin het artikel *De orationes van Arnoud Geulincx* als mededeling van de koninklijke vlaamsche academie verscheen, in *Die Tatwelt, Zeitschrift fur Erneuerung des Geisteslebens* een artikel *Arnold Geulincx, der Vertreter germanischen Geistes in der flämischen Philosophie Von prof. Dr. h.c. H. J. De Vleeschauwer, Gent* werd opgenomen, dan stellen wij ons heden de vraag: in hoeverre heeft De Vleeschauwer welbewust gemarchandeerd met zijn wetenschappelijk geweten en in hoeverre heeft hij zich zelve bedot en heeft de Blut und Boden-theorie waarlijk „einleuchtend" op hem gewerkt, of met andere woorden: in hoeverre is De Vleeschauwer zich bewust geweest van vleierij aan de bezetters en in hoeverre heeft hij geloofd, dat zij hem toegangen openden tot grootse wijsgerige visioenen?

Het is een psychologische kwestie: bij iedere geleerde die in de bezette gebieden „fout" ging, is het interessant na te gaan, op welke wijze hij daarbij om zijn wetenschappelijke reputatie bekommerd was en het geval De Vleeschauwer vertoont nog de biezonderheid, dat men van de auteur

[1]) *De orationes van Arnoud Geulincx* blz. 35–36.
[2]) *Idem* blz. 39.

van een monografie over Descartes mocht verwachten, dat hij meer op de franse dan op de duitse filosofie georiënteerd zou wezen. Maar De Vleeschauwer heeft Descartes prijs gegeven om Geulincx te kunnen sauveren als de grote filosoof van een Vlaanderen, dat „seit dem Anfang des dreiszigjährigen Krieges westlich-rationalistisch geworden" in diepste wezen middeleuropees gebleven was [1]).

Stellen wij voorop, dat de Blut und Boden-theorie alleen door overdrijving en andere nog hatelijker ondeugden haar in onze ogen zo ridicule en onwaardige vorm heeft aangenomen. Afkomst en milieu zijn factoren, die ons bij ieder persoonlijkheidsonderzoek interesseren en onze eigen overtuiging is het, dat er geen of weinig objectieve waarheden door de mensen gevonden kunnen worden, weshalve het voor een zo objectief mogelijke interpretatie van reacties en meningen zeker zaak is eigen en ander karakter te kunnen typeren [2]). Een adder school reeds onder het gras, toen De Vleeschauwer in een artikel *Arnold Geulincx (1624–1669)* opgenomen in het *Algemeen nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* en wel in de aflevering van October 1941, schreef:

> Geulincx verankerde zijn metaphysica in God zooals Descartes, doch op een reeds in een panentheistische richting voortbewegenden gedachtegang. Daarom moeten wij Geulincx spijts zijn Cartesiaanschen inslag als wezensverwant met de Germaansche beschouwingswijze van wereld en leven aanzien [3]).

In het genoemde artikel in *Die Tatwelt* tracht De Vleeschauwer dan de these te ontwikkelen, dat de Vlaamse geest:

> ursprünglich nicht abgestimmt auf dem eckigen und kantigen rationalistischen Geist des Westens [4])

zich in Geulincx bevrijdt van de westerse overheersing en aansluiting zoekt bij:

> dem mystisch-irrationalen Denken Zentraleuropas, seine natürliche Heimat [5]).

De Vleeschauwer moet wel enige vreemde capriolen maken bij zijn bewijsvoering. Als De Vleeschauwer de invloed van Descartes in Duitsland zeer laag aanslaat, willen wij, zonder zulks een heuglijk feit te achten, erkennen, dat deze relatief gering is geweest, maar wanneer De Vleeschauwer, sprekend van de kortstondige zegetocht van het cartesianisme, daarin de Nederlanden wil betrekken, dan is, dunkt mij, de overvloedige stof, waarmede wij in dit lijvige werk te worstelen hebben, op zich zelve voldoende protest. Ziehier De Vleeschauwers redenering, waarvan ik mij kan voor-

---

[1]) *Die Tatwelt* 18. Jahrg. II 1942 S. 76.

[2]) De voordracht door G. Berger op het 10de internationale filosofisch congres gehouden over *L'homme et les systèmes* (*Bibliothèque du Xme congrès international de philosophie* Amst. 1949 I pag. 166–168) had dan ook mijn volle sympathie.

[3]) *Art. cit.* blz. 19.

[4]) *Die Tatwelt* 18 II S. 63.

[5]) *Idem* 18 II S. 68.

stellen, dat zij door haar halve waarheden en schijnbare monumentale visie imponerend kan werken op iemand, die niet ter dege thuis is in het geestelijk leven tijdens de tweede helft der zeventiende eeuw:

> Typisch für die rationalistische Entwicklung war sicherlich der Cartesianismus, der seit der Mitte des 17. Jahrhunderts einen kurzlebigen Siegeszug durch den ganzen Westen machte, während er in Deutschland, abgesehen von einigen sporadischen und belanglosen Einbrüchen, auf die Kritik von Leibniz warten muszte, um aufgenommen zu werden, aber auch dann nur als Widersacher in einem Lande, dem es an natürlicher Anlage für ihn zu fehlen schien. Auch die Niederlande wurden in den kurzen Siegesmarsch von Descartes hineingezogen, denn sie waren im Westen auf der Suche nach einem geistigen Kraftfeld, das nach dem Dreiszigjährigen Kriege nicht mehr im Osten liegen konnte, und sie hatten sich als peripherisches Land, dank der unterbewuszten Nachwirkung uralten Geisteslebens, sehr rasch durch das Trugbild des Rationalismus in der aufkommenden exakten Wissenschaft überwältigen lassen, bis gegen Ende desselben Jahrhunderts der englische Empirismus Newtonschen Stiles als die zweite geistige Macht die westliche Denkart des Descartes in der Rolle des regulierenden Lehrmeisters des wissenschaftlichen Denkens in den Niederlanden ablöste [1]).

Ook De Vleeschauwers waardering van de invloed van Descartes op Geulincx wijzigde zich. In de *Mededeelingen van de koninklijke vlaamsche academie* besprak De Vleeschauwer de drie redevoeringen van Geulincx, omdat deze de fasen weergaven van de weg die Geulincx:

> aflegde van de vroegste, bijna zuiver externe aanleuning bij Descartes tot de laatste doordringing in de geestelijke diepten van diens philosophische leer [2]).

Hiermede is niet in evidente tegenspraak de eerste zin, maar wel de rest van het volgend citaat:

> Das Wahrscheinlichste ist, dasz Geulincx in keinem Moment ein unbedingter Anhänger des gesamten Cartesianismus gewesen ist. Vielleicht kann man noch weitergehen und sagen, dasz er keineswegs ohne den innerlichen Zwang einer quälenden Unsicherheit dem Cartesianismus nähergetreten ist, vielmehr dasz er zuerst in einem unbestimmten Gefühl der Unzufriedenheit, später aber in einem sehr klar gewordenen Geisteszustand den irrationalen Faden seines naturbedingten Gemütes weitergesponnen und den Rationalismus französischer Prägung so stark umgebogen hat, bis er in seinen anwendbaren Elementen einem Geist assimiliert wurde, dessen eigentliches Wesen auszerhalb der Dimension eines auf rein verstandesmäsziger Einsicht und auf rationaler Evidenz beruhenden Wesens stand. Denn meiner Ansicht nach liegt die einzigartige Stellung von Geulincx gerade in dem Lebenskampf um den Einbau eines irrational gestimmten Geistes in den überzeugenden Kreis des westlichen Rationalismus und um die innigste Verflechtung eines mystischen Gemüts mit einer der

[1]) *Die Tatwelt* 18 II S. 64.

[2]) *De orationes van Arnout Geulincx* blz. 39.

feinsten Vernunftkonstruktionen, die die Geschichte des europäischen Denkens aufzustellen gewuszt hat [1]).

Uit de volgende bladzijden zal duidelijk blijken, welke verschillen wij waarnamen tussen de filosofie van Geulincx en Descartes en wij willen het niet verhelen, dat Geulincxs bescheidenheid enerzijds, die hem soms beter dan zijn meester Descartes de grenzen, waarin het menselijk denken besloten ligt, deed aanvoelen, anderzijds Geulincxs belangstelling voor de ethica ons somwijlen de vermoeiende woordenstroom van de vlaamse wijsgeer sympathieker maakte dan het cartesiaanse betoog, tintelend van beheerste hoogmoed en geforceerde klaarheid. Desalniettemin willen wij waarschuwen tegen het overnemen van De Vleeschauwers conclusie, ook al zou dat geschieden in ontnazi-de vorm. Immers het erkennen van een, hetzij voorlopige, hetzij nimmer te overschrijden grens van het menselijk denkvermogen, is niet tegen de rede, of zoals Geulincx zelf schreef:

> Daer en is ook niet aengelegen, dat de Reden in seer veele voorvallen, onbekendt, duyster ende bewimpelt is: want op dat sy niet voor onbekent en worde gerekent, so isset genoech, dat sy in eenige voorvallen bekent sy [2]),

en men zij voorzichtig met het toepassen van de termen „irrationeel" en „mystisch" op de geest van iemand, wiens filosofie culmineerde in de uitspraak:

> Ook is de Deucht eene Liefde van de oprechte en gereckelijke Rede [3]).

De overspannenheid van Descartes' „Vernunftkonstruktionen" lijken mij in eerste instantie veroorzaakt door een krampachtigheid, waarvan men de verklaring moet zoeken in het karakter van de franse wijsgeer. Wij zullen er later nog op terugkomen, hoe Descartes zich zelve als het ware in een dwangpositie bracht, door te veronderstellen, dat zijn systeem ook in details niet kon falen [4]).

61. Welke bedoeling bij Philaretus-Bontekoe voorzat bij het uitgeven van Geulincxs Ethica

In de *Dedicatio* aan Heidanus van Geulincxs *Ethica* spreekt Philaretus-Bontekoe oneerbiedig van de drie of vier regels van zedelijk beleid door Descartes neergelegd in zijn *Discours de la methode*. Hij is er van overtuigd, dat Descartes, die ergens gezegd heeft „totam suam Philosophiam sequelam esse Altissimae cujusdam Ethicae" [5]), andere normen voor het zedelijk gedrag dan de provisorische regels van het *Discours* opgesteld heeft of makkelijk had kunnen vinden:

---

[1]) *Die Tatwelt* 18 II S. 167.

[2]) Geulincx *Van de hooft-deuchden* Leyden 1667 (herdrukt Antwerpen 1895) blz. 19.

[3]) *Idem* blz. 22.

[4]) Zie beneden blz. 190, 378, 559.

[5]) *Ethica* 1696 fol. * 7 v.

> Non possum à me impetrare, ut credam, Nobill. Cartesium non aliam Ethicam aut novisse, aut, si ad eam has cogitationes deduxisset, componere potuisse [1]).

Kwam nu Descartes er al niet toe een definitieve zedekunde uit te geven, toch, zo vindt Philaretus-Bontekoe, bezitten wij een cartesiaanse ethica, namelijk die van Geulincx:

> quae tam cum principiis Cartesii, quàm cum sacris litteris apprimè conspirat [2]).

Philaretus geeft haar uit, niet zo zeer ten believe van verscheidene studerenden, die hierop aandrongen, dan wel om zeker slag van filosofen, die zich cartesianen durven noemen, maar allerlei goddeloosheden verkondigen, de pas af te snijden. Deze lieden komen tot hun ongerijmde veronderstellingen, doordat zij slechts rekening houden met de cartesiaanse fysica en mathematica, zich echter niet bekommeren om Descartes' metafysica, logica en ethica. Uit de voorbeelden van ongeoorloofde conclusies, die Philaretus vervolgens geeft, waaronder:

> deinde pro vero Deo mundum habet, ut adeò illi ipsi, & nos, & omnia quae sunt, simul componunt Deum — deinde nexum faciunt omnium causarum, & cuncta, quae eveniunt, accidere necessario; voluntatem esse aliquid negativum — nullum dari legem, nisi ex magistratûs beneplacitô — nullum dari peccatum, nisi adversûs legem civilem ac politicam — nullum bonum esse, nihil utile,

blijkt, dat hij vooral het oog heeft op spinozistische stellingen.

62. De „morale provisoire" van Descartes

Tegenwoordig meent men, dat, al heeft Descartes geen *Ethica* nagelaten, wij ons toch zeer wel een voorstelling kunnen maken van de ontwikkeling en uiteindelijke vorm van zijn denkbeelden over het hoogste goed en de wijze, waarop de mens er naar streven kan dat te verwerven. Ook behandelt men de voorlopige moraal, in het *Discours de la méthode* gegeven, niet meer geringschattend. „La construction de la Morale provisoire" is, schrijft Pierre Mesnard in zijn *Essai sur la morale de Descartes:* „dans l'édification de l'éthique cartésienne, un moment fort important" [3]). Zij was noodzakelijk, omdat men wèl zijn oordeel, maar niet zijn handelwijze kan opschorten, totdat men geheel zeker is van de juistheid van zijn besluiten. Geleidelijk kan men de voorlopige ethische regels vervangen door regels, die steunen op inzicht en kennis in de andere gebieden van de filosofie verworven. „De gehele Philosophia of Wijsbegeerte" is volgens Descartes:

---

[1]) *Ethica* 1696 fol. * 7 r–7 v.

[2]) *Idem* 1696 *Dedicatio Philarethi* fol. * 7 v.

[3]) *Essai sur la morale de Descartes* thèse compl. Paris 1936 pag. 64. Cf. ook H. Gouhier *Descartes et la vie morale, Revue de métaphysique et de morale* 44 (1937) pag. 165–197.

gelijk een boom, daar af de wortel d'Overnatuurkunde, en de stronk de Natuurkunde is, en de takken, die uit dese stronk voortkomen, sijn alle d'andere wetenschappen, die tot drie voornaamsten gebracht worden, te weten de Geneeskunde, Hantwerkskunde, en de Zedekunde, die, een gehele kennis der andere wetenschappen vooronderstellende, de leste trap der Wijsheit is [1]).

En daar men vruchten plukt, niet van wortel of stam, maar van de takken:

so hangt ook de voornaamste nuttigheit van de Wijsbegeerte van desen van haar delen af, die men alleenlijk lest kan leren [1]).

Eenzelfde opvatting huldigt Geulincx in de opdracht van zijn *De virtute et primis ejus proprietatibus* aan de leidse curatoren:

Igitur in Sapientiae fano laquearium et tectum est Ethica [2]).

Zonder ethica zou de wijsbegeerte geen heiligdom, maar een „impluvium" zijn. En zoals de ethica de bekroning is van de filosofie, zo is het beantwoorden van de vraag, wat tot de deugd behoort, nog weer het hoogste doel van de zedekunde:

Cum in Philosophiae fano tectum sit Ethica, Tractatus ille, qui Virtutem ipsam proxime tractat, tecti ipsius culmen et Coronis est [2]).

63. Geulincx en Descartes over de vrijheid van wil

Terraillon heeft, vooral gebruik makend, wat Descartes betreft, van *Les passions de l'ame* en de briefwisseling met prinses Elizabeth van de Palts, de ethiek van Descartes met die van Geulincx vergeleken, en is daarbij tot de slotsom gekomen, dat Geulincx met recht een cartesiaan genoemd mag worden:

Le principe fondamental des deux systèmes est le même: C'est un mélange d'intellectualisme et de „voluntarisme" [3]).

Welke belangrijke plaats Descartes in zijn ethiek voor de menselijke wil inruimde, bespraken wij reeds [4]). Uitgaande van de regel „Impossibile est, ut is faciat, qui nescit quomodo fiat" meent Geulincx, dat de mens nooit ofte nimmer de eigenlijke oorzaak van zijn handelingen kan zijn: de enige oorzaak van alle gebeuren is God. Men verwarre niet het doel, dat de mens zich stelt (finis operantis) met het resultaat van een handeling (finis operis). Het ligt nu binnen het menselijk vermogen deze beide doeleinden te laten samenvallen, d.w.z. geen andere verlangens te koesteren dan het zich willen onderwerpen aan Gods raadslagen. De mens, die hiernaar streeft, is deugdzaam en gelukkig; het feit, dat hij daarnaar al of

---

[1]) *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte* Amst. 1690 *Brief van de schrijver aan de geen, die dit boek in de fransche taal heeft vertaald* *** 3 v.

[2]) Land *Arnoldi Geulincx antverpiensis opera philosophica* III pag. 4.

[3]) Terraillon *op. cit.* pag. 174.

[4]) Cf. boven blz. 101. Dat het cartesianisme begrepen moet worden als een „philosophie de la liberté", verdedigde J. Laporte in een opstel *La liberté selon Descartes* in de *Revue de métaphysique et de morale* XLIV (1937) pag. 101–164.

niet kan streven, waarborgt zijn vrijheid van wil. Het is uiterst moeilijk, den mens zekere vrijheid van wil toe te kennen en tevens niets prijs te geven van het geloof aan de almacht en alwetendheid Gods; ook Geulincx slaagde er niet in alle bezwaren op te lossen [1]). Bij Spinoza zal men een geheel ander standpunt verdedigd vinden, namelijk:

> dat de menschen wanen dat zij vrij zijn, vermits zij van hun [z]willingen, en van hun [a]begeerten bewust zijn, zonder op d'oorzaken, van [a]de welken zij [b]geschikt worden [c]tot te begeren, en te willen, dewijl zij onkundig daar in zijn, te denken, ja zelfs niet in hun dromen [2]).

In het tweede deel der *Zedekunst* poneert Spinoza:

> De [e]ziel heeft geen [o]volstrekte, of vrije wil, maar zij word tot dit, of dat te willen van een andere [p]oorzaak bepaalt, die ook van een andere bepaalt is, en deze weêr van een andere; en dus tot aan 't oneindig [3]).

64. Spinoza over de vrijheid van wil

Dat Descartes meende, dat de menselijke wil vrij was en zich wijder uitstrekte dan het verstand, vond Spinoza één der ergste fouten van diens systeem [4]). Toch zijn Spinoza's opvattingen in deze minder lijnrecht tegenovergesteld aan die van Descartes of Geulincx dan bovengenoemde citaten doen vermoeden. De mens is namelijk, volgens Spinoza, in zoverre vrij, als hij naar het beleid van de rede leeft [5]). De wil, waaronder Spinoza verstaat het vermogen van bevestigen en ontkennen [6]), en het verstand zijn identiek [7]). De vrijheid van wil is een deugd of volmaaktheid, die de mens niet bezit, want het ligt niet in de macht van de mens:

> de reden altijt te gebruiken, en op de hoogste top van de menschelijke vrijheit te wezen [8]).

Men mene echter vooral niet, dat de menselijke vrijheid bestaat in het vermogen zowel redelijke als onredelijke besluiten te kunnen nemen:

> Hoe wij dan de mensch meer aanmerken vrij te wezen, hoe wij minder konnen zeggen, dat hij de reden niet kan gebruiken, en 't quade voor 't goede verkiezen [9]).

---

[1]) Cf. Terraillon *op. cit.* pag. 56.

[2]) *De nagelate schriften van B.D.S.* [Amst.] 1677 blz. 38–39. (*Eerste deel der zedekunst* 36ste voorstelling, aanhangsel) z Volitiones, a Appetitus, b Disponi, c Ad appetendum & volendum.

[3]) *Idem* blz. 96 (*Tweede deel der zedekunst* 48ste voorstelling). e Mens, o Absoluta vel libera voluntas, p Causa.

[4]) *Idem* blz. 452 (*Brieven* 2).

[5]) *Idem* blz. 246 (*Vierde deel der zedekunst* 68ste voorstelling, betoging).

[6]) *Idem* blz. 97 (*Tweede deel der zedekunst* 48ste voorstelling, bijvoegsel).

[7]) *Idem* blz. 98 (*Tweede deel der zedekunst* 49ste voorstelling, toegift). Gertrud Jung heeft er op gewezen, *Die Affektenlehre Spinozas*, *Kant-Studien* 32 (1927) S. 145, dat de identificatie van wil en verstand reeds voorkomt bij den veertiendeeeuwer Durandus a Sto. Porciano.

[8]) *Idem* blz. 309 (*Staatkundige verhandeling* 2de hooftdeel VIII).

[9]) *Idem* blz. 309 (*Staatkundige verhandeling* 2de hooftdeel VII).

Het is waarlijk een grove dwaling van het gemene volk te geloven:

> dat zij zo verre vrij zijn, als zij hun lusten mogen volgen, en zo verre van hun recht afstaan, als zij gehouden zijn naar 's voorschrift van de goddelijke wet te leven [1]).

65. Geulincxs opvatting aangaande de eenheid van de deugd

Zowel Descartes als Geulincx definiëren de deugd als amor rationis. Evenals de Stoicijnen verklaart Geulincx, dat wij weliswaar de verschillende facetten van de deugd verschillende namen geven, maar dat er wezenlijk maar één deugd, één juiste levenshouding, is. Wat de verschillende gedaanten der deugd betreft, geldt: ubi una est, ibi omnes, ubi una aliqua non est, ibi nulla [2]). Het tegendeel van de amor rationis, die ook wel, maar minder eigenlijk, amor Dei genoemd kan worden [3]), is de philautia, de eigenliefde, de bron van alle ongeluk. Vier dochters heeft de deugd: diligentia, obedientia, justitia en humilitas. De nederlandse namen van deze vier hoofddeugden zijn: neerstigheid, gehoorzaamheid, rechtveerdigheid en ootmoedigheid of nedrigheid. Neerstigheid tracht de rede wel te leren kennen, haar vrucht is wijsheid:

> want wijsheyt en is niet anders dan een recht begrijp van het gene dat de waere rede aensegt; het welke begrijp ongetwijfelt ontstaet naturelijk uyt een vlijtigh toeluysteren na de rede [4]).

De vrucht van gehoorzaamheid is vrijheid:

> want die de rede dient, en dient niemant; maer is midts dien den alder vrijsten: Hij doet dat hij wilt, dat hij niet en wilt, en doet hij niet: en so veel doet en laet hij, als hem selfs goeddunkt, niet een stroobreet, meer of min (waer in voorzeker den oppersten vrijdom gelegen is) want aengesien een goet man die de rede gehoor geeft, al om doet en ghestadelijk voorgenomen heeft te doen dit alleen dat de rede gebiet; soo blijkt daer aen, dat hij altoos doet dat hem belieft, en noyt en doe dat hem niet aen en staet [5]).

Uiterlijke omstandigheden hebben geen vat op deze vrijheid: een goed man, tot slaaf geworden, gehoorzaamt slechts in zoverre de bevelen zijns meesters, als hij acht, dat de rede hem gebiedt, deze bevelen op te volgen: lasten zal hij dragen, verkens drijven, keren en vegen, lappen en spinnen, maar:

---

[1]) *De nagelate schriften van B.D.S.* [Amst.] 1677 blz. 298 (*Vijfde deel der zedekunst* 41ste voorstelling, bijvoegsel). z Praescriptum.

[2]) *Arnoldi Geulincx antv. opera philosophica* III pag. 69. Cf. Paul Barth *Die Stoa*, [3], [4] Stuttgart 1922 S. 119.

[3]) *Idem* III pag. 14:

> Virtus est Amor Rationis, et non tam proprie, aut saltem non tam prope, ipsius Dei in se.

Cf. *idem* III, *Annotata ad Ethicam* pag. 165, 169.

[4]) *Van de hooft-deuchden* Antw. enz. 1895 blz. 41.

[5]) *Idem* blz. 55–56.

soo hem sijn meester gebiede sijn mede-slaef te dooden, anderen aen te randen, te stelen en te stropen, sich behulpsaem te zijn in 't schenden en schoffieren: hij en sal het niet doen, om dat hij het niet doen en wil; doch hij en willet niet doen, om dat het de rede afseyt [1]).

De rechtvaardigheid heeft tot vrucht de genoegzaamheid, waarmede Geulincx bedoelt het maat houden, het weten vermijden zowel van gebrek als overvloed in handel en wandel. Ne quid nimis [2]).

De vrucht van de ootmoedigheid is zeer schoon [3]), maar men vrage er niet naar; de ootmoed draagt als Pandora haar schat in een verdekdoosje [4]), wie nieuwsgierig en begerig de deksel van de doos wil lichten, bederft alles voor zich:

Het gheluck is een schaduwe: vliet' er van, het loopt u nae, loopt het na, het vliet van u: jae al vliedt ghij schoon, noch sal 't misschien niet volgen: want so ghij den aert des geluks verstaen hebbende, daerom vliedt om dat het u volgen soude, 't en sal niet volgen: want soo 't gheluck vlieden, en is niet vlieden, maer nae jagen [5]).

Men trachte dus niet het geluk rechtstreeks of door list te bekomen; men verstote het echter ook niet:

Edoch ick en segghe dit niet daerom, dat ik van meyning soude zijn, een goet man moet sijn gheluck met de voet stooten, en soo 't niet bij tijdts op een packte, necken of worgen [6]).

66. Geulincx over de zeven verplichtingen de mens opgelegd

Geulincx moge de deemoed verheffen, zijn moraal is geenszins pessimistisch, zij maant tot berusting, maar is overigens praktisch ingesteld. De nederigheid, die bestaat uit inspectio sui en despectio sui — „hem selven insien" en „hem selven afsien" — legt de mensen zeven verbintenissen op. 1°. Het ten alle tijde bereid zijn te sterven, zo God hem roept. 2° Nimmer eigenmachtig uit het leven willen scheiden [7]). 3° De zorg voor het onderhoud van zijn lichaam en de voortplanting van zijn ras. 4° Het leren van een ambacht of konst om in dat onderhoud te kunnen voorzien. 5° Veel te kunnen doen en verdragen. 6° Echter te weten dat de boog niet altoos gespannen kan zijn:

Het altar van goede cier moet bij-wijlen ook eens rooken: bij-wijlen moet men spelen, der vrinden klap en ral, lachgen ende gabberen toe-staen: men moet somwijlen gasten nooden, en te gaste gaen,

---

[1]) *Van de hooft-deuchden* Antw. enz. 1895 blz. 59.

[2]) *Idem* blz. 73–75.

[3]) Cf. *Arnoldi Geulincx antv. opera philosophica* III pag. 281:
Fructus Humilitas nullus ipsâ pulchrior. Illa ipsa inter res secundas Temperantia, inter adversas Fortitudo est.

[4]) *Van de hooft-deuchden* Antw. enz. 1895 blz. 240.

[5]) *Idem* blz. 207.

[6]) *Idem* blz. 209–210.

[7]) Geulincx bestrijdt hier „eenighe Stoïken, met name, Seneca". Cf. van der Haeghen *op. cit.* pag. 131–132.

jae slempen en dempen, drincken en klincken, loopen en rennen, dansen en springen: ick hadde bij nae gesegt *uyter dullen*, maer * (gelijk hij wel daer bijvoegt) *ter plaets en stonde* [1]).

7° Ook al wordt men van het ene verdriet in het andere geslingerd, nimmer het uur van zijn geboorte vervloeken.

Met recht constateerde Terraillon:

> Ainsi toutes les obligations que Geulincx dérive de la formule générale de l'humilité le conduisent à un optimisme confiant, ou plutôt résigné, qui est fondé sur l'amour de Dieu et l'abandon de l'homme aux desseins de sa suprême sagesse [2]).

67. Verschillend accent van de moraal van Descartes en van Geulincx

Het onderscheid tussen de moraal van Descartes en die van Geulincx is, meent Terraillon, niet principieel, d.w.z. berust niet zozeer op verschillend metafysisch inzicht dan wel op het verschil in karakter tussen beide wijsgeren:

> Enfin et surtout, il devait y avoir une dissemblance complète entre le caractère de Descartes, élève des Jésuites de La Flèche, et celui de Geulincx, étudiant et professeur à l'Université janséniste de Louvain. Le premier, soucieux de ne jamais déplaire à ses maîtres, dont il connaissait la puissance, avait appris d'eux, dès l'enfance, l'art mondain et politique de composer avec les passions, de les diriger vers le bien, de les faire tourner à la plus grande gloire de Dieu. L'autre unit à l'austérité janséniste le rigorisme moral du calvinisme vers lequel il évolue; on lui a enseigné que les passions, quelles qu'elles soient, sont des obstacles à la raison et au salut; tout ce que son système lui permet de faire en leur faveur, c'est de les déclarer indifférentes et de n'en prendre aucun souci [3]).

68. Descartes acht de edelmoedigheid de hoogste deugd

Voor de edelman Descartes is de „générosité", de edelmoedigheid, de voornaamste deugd. Zij toch maakt, dat de mens zich zo hoog acht, „als hij zich wettelijk achten kan" en maakt, dat de mens erkent, dat alleen de vrije wilsbeschikking hem eigen is, zodat hij geen beter besluit kan nemen dan die wil wel te gebruiken:

> dat is, nimmer van wil te gebreken, om alle de dingen, die hij oordelen zal de besten te wezen, aan te vangen, en uit te voeren; 't welk is volmaaktelijk de deucht volgen [4]).

De edelmoedigen kennen geen minderwaardigheidsgevoel ten opzichte van geestelijk of materieel rijker begaafden, aan de andere kant:

---

[1]) *Van de hooft-deuchden* Antw. enz. 1895 blz. 173. * Horatius.

[2]) Terraillon *op. cit.* pag. 110.

[3]) *Idem* pag. 211–212.

[4]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* blz. 74 (§ 153).

zo achten zij zich ook niet verre boven de genen, die zij overtreffen; vermits alle deze dingen hen niet zeer aanmerkelijk schijnen te wezen, in vergelijking van de goede wil, om de welke alleen zij zich achten, en die zij onderstellen ook in alle andere menschen te zijn, of ten minsten te konnen wezen [1]).

Dit voert Descartes weer tot de conclusie, dat gemeenlijk de edelmoedigsten tevens de ootmoedigsten zullen zijn. Tegenover „de deuchdelijke Nederigheit", bestaande in:

onze herdenking op de zwakheit van onze natuur, en op de misslagen, die wij eertijds bedreven konnen hebben, of noch machtig zijn te bedrijven, die niet minder zijn dan de genen, die door andere bedreven konnen worden [2]),

stelt Descartes de „zondelijke Nedrigheit":

Wat de [s]verworpentheit, of zondelijke Nederigheit aangaat, zij bestaat voornamelijk hier in, dat men zich zwak, of weinig bestandig gevoelt, en dat, als of men geen volkomen gebruik van zijn vrije wil had, men zich niet onthouden kan van dingen te doen, daar af men weet dat men namaals berou zal hebben. In dezer voegen staat zij recht tegen d'Edelmoedigheit; en 't gebeurt dikwijls dat de genen, die een nederige geest hebben, de verwaantsten en hoogmoedigsten zijn, op gelijke wijze gelijk d'Edelmoedigsten de zedigsten en ootmoedigsten zijn [3]).

Descartes wil dus de mens een gepast besef van eigenwaarde bijbrengen, dat hem moet behoeden zowel voor schijnheiligheid als voor hoogmoed; Geulincx predikt christelijke gelatenheid en blijmoedigheid.

69. Bontekoe over hartstochten, die gebreken der ziel zijn

Vele zogenaamde hartstochten zijn, zegt Geulincxs leerling en vriend Bontekoe, welbeschouwd geen „passiones", maar „vitia animi [4]), de wijze wordt er niet door gekweld:

Want die wijs is, en de deugd opvolgt, van de Selvslievde ontslagen zijnde, siet en doet wat God belast, en slaat geen agt nog op sig selvs, nog op het sijne, maar alleen op de aan hem voorgeschrevene wet; en so lang hij dat doet, kan hij nog vergrammen, nog droevig zijn, nog haat dragen, nog verlievt zijn [5]), nog door begeerte gedreven werden, nog sig verontwaardigen of berouwen, nog schaamrood werden, nog wanhopen, nog nijdig zijn, nog medelijden hebben, nog

---

[1]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* blz. 74 (§ 154).

[2]) *Idem idem* blz. 74 (§ 155).

[3]) *Idem idem* blz. 76 (§ 159). s Abjectio.

[4]) *Tractatus ethico-physicus* (achter Geulincxs *Ethica* 1696) pag. 39. Cf. boven blz. 151, beneden § 150.

[5]) „verlievt zijn", waarschijnlijk in dit verband te enge vertaling van „amare"; Bontekoe stelt als Geulincx tegenover elkaar de „amor nostri" en de „amor Legis divinae seu Dei", deze laatste is een „rara avis in terra", op de eerstgenoemde liefde zal het „amare" van ons citaat betrekking hebben.

vresen, nog verschrikken, nog verslagen zijn, nog verhovaardigen, nog ietwes anders doen, dat de rede niet gebied [1]).

70. Descartes, Spinoza, Bontekoe en Hobbes over het berouw en het medelijden

Men verbaze zich niet, het berouw en het medelijden ook genoemd te vinden onder de ondeugden. Men moet, zegt Bontekoe, onderscheid maken tussen „pœnitere" en „peccatorem se judicare & ducere" [2]), berouw is alleen dan nuttig, wanneer het voert tot „emendatio":

> Is dan't berouw geensins de baarmoeder der verbetering, en is 't een vergeevs werk, om dat het gedane met berouw hebben, noyt kan, niet gedaan werden, waar toe zal het dienen? seker het is een onnutte pijnbank, en geen klijnen stap na de dolhijd [3]).

Ook Descartes onderscheidde twee soorten berouw: Het berouw, hoewel zeer bitter, is nuttig:

> als de daat, daar af wij berou hebben, quaat is, en dat wij'er zekere kennis af hebben, om dat zij ons aanmaant tot op een ander tijt beter te doen [4]).

Er zijn echter ook lieden met zwakke gemoederen, die:

> berou hebben van de dingen, die door hen gedaan zijn, zonder zekerlijk te weten dat zij quaat zijn. Zij beelden 't zich alleenlijk in, om dat zij 't vrezen, en indien zij recht anders gedaan hadden, zij zouden op gelijke wijze berou daar af hebben; en dit is in hen een onvolmaaktheit, die erbarmenswaardig is [4]).

Spinoza schrijft zonder aarzeling:

> Berou is geen deucht, en spruit niet uit reden: maar de geen, die berou van zijn bedrijf heeft, is dubbelt elendig, of onvermogende [5]).

De nederigheid en het medelijden behandelde Spinoza op dezelfde consequente wijze:

> De Nederigheit is geen deucht, en spruit niet uit reden [6]).
> Het Medelijden in een mensch, die naar 't beleit der reden leeft, is uit zich zelve quaat, en onnut [7]).

Wel erkent Spinoza, dat het berouw en de nederigheid, evenals de hartstochten hoop en vrees, over het algemeen meer nuttigheid dan

---

[1]) Ant. de Reus *Een zedelijk-lichhaamkundige verhandeling van des ziels en lichhaams lijdingen en derselver sekere geneesmiddelen door... Kornelis Bontekoe* Dordregt 1696 blz. 144.

[2]) *Tractatus ethico-physicus* pag. 55.

[3]) *Een zedelijk-lichhaamkundige verhandeling* blz. 111.

[4]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* blz. 90 (§ 191).

[5]) *De nagelate schriften van B.D.S.* [Amst.] 1677 blz. 233 (*Zedekunst* IV 54ste voorstelling).

[6]) *Idem* blz. 232 (*Zedekunst* IV 53ste voorstelling).

[7]) *Idem* blz. 230 (*Zedekunst* IV 50ste voorstelling).

schade aanrichten en dat het begrijpelijk is, dat de profeten haar aankweekten, want weinig mensen zijn in staat, enkel door de stem van de rede te volgen, die goede daden te verrichten, waartoe door berouw, nederigheid, medelijden enz. velen worden gedreven [1]). De propositie dat het medelijden „uit zich zelve quaat" is, bewijst Spinoza aldus:

> Want het medelijden is een droefheit, en dieshalven uit zich zelve quaat. Wat het goet aangaat, 't welk daar uit volgt, namelijk dat wij de mensch, met de welk wij medelijden hebben, van d'elende pogen te verlossen, wij begeren het zelfde alleenlijk uit de voorspelling der reden te doen, en konnen niet iets doen, 't welk wij zekerlijk weten goet te wezen, dan volgens d'enige voorspelling van de reden; en dieshalven, het medelijden in een mensch, die naar 't beleit der reden leeft, is uit zich zelve quaat, en onnut [2]).

Al voegt Spinoza hieraan toe, dat „de geen, die noch door reden, noch door medelijden bewogen word om aan anderen behulpsaam te zijn" geen mens, maar een onmens zou zijn, toch schijnt het ons toe, dat Descartes van een juister psychologisch inzicht blijk gaf, toen hij de hoogstaande, volgens de wetten der redelijkheid levende, mens niet het vermogen tot het voelen van deernis ontzei:

> Maar hier in is verschil, dat het gemeen deernis met de genen heeft, die klagen, om dat het meent dat de qualen, die zij lijden, zeer lastig zijn; en 't voornaamste voorwerp van de Deernis der grootse mannen is de zwakheid van de genen, die zij klagen zien; vermits zij niet achten dat enig ongeval, 't welk komen kan, een zo groot quaat is, als de Flaaumoedigheit der gener, die 't niet stantvastelijk konnen lijden. En hoewel zij de zonden haten, zo haten zij echter daarom niet de genen, die zij hen onderworpen zien: zij hebben alleenlijk Deernis met hen [3]).

Niet door deernis geraakt worden slechts, meent Descartes, de „bozen en nijdigen", de door voorspoed verblinden en de door eigen tegenspoed geheel overstelpten [4]). Dat het medelijden vaak een verkapte vorm van eigenliefde was, ontveinsde Descartes zich niet:

> De genen, die zich zeer zwak, en de tegenspoeden van 't geval onderworpen bevinden, schijnen meer, dan d'anderen, tot deze lijding (scil.: deernis of meêdogen) genegen te wezen, vermits zij 't quaat van anderen, als hen overkomen konnende, voor zich vertonen: en dus zijn zij eer door Liefde, die zij zich zelven toedragen, bewogen, dan door de Liefde, die zij tot anderen hebben [5]).

Een uitspraak, die weerklank vond bij Hobbes:

> The contempt of good Reputation is called Griefe, for the calamaty of another, is Pitty; and ariseth from the imagination that the like

[1]) Cf. *De nagelate schriften van B.D.S.* [Amst. 1677] blz. 233 (*Zedekunst* IV 54ste voorstelling, bijvoegsel).

[2]) *Idem* blz. 230 (*Zedekunst* IV 50ste voorstelling, betoging).

[3]) *Med. de pr. phil. of bedenk. van d'eerste wijsbeg.* Amst. 1690 *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* blz. 88 (§ 187).

[4]) *Idem idem* blz. 89 (§ 188).

[5]) *Idem Idem* blz. 88 (§ 186).

calamaty may befall himselfe; and therefore is called also Compassion, and in the phrase of this present time a Fellow-feeling: and therefore for calamity arriving from great wickedness, the best men have the least Pitty, that have least Pitty, that think themselves least obnoxious to the same [1]).

Bij Spinoza vindt men Descartes' bewering, dat juist onder de nederigen van geest vaak de verwaandsten en hoogmoedigsten worden aangetroffen [2]), herhaald:

en dieshalven, de genen, die meest [q]nederslachtig en [r]nederig geacht worden, zijn deurgaans meest [s]eerzuchtig en [t]nijdig [3]).

Dat er behalve de zondige ook een deugdelijke nederigheid onderscheiden kan worden, vermeldt Spinoza niet in zijn *Ethica* [4]); nederigheid en nederslachtigheid „humilitas" en „abjectio") zijn beide droefheden en als zodanig regelrecht kwaad [5]). Dat in de bepalingen der hartstochten van Descartes, Hobbes, Bontekoe, Spinoza veel stoïsch erfgoed is verweven [6]), is juist bij de definities van medelijden en berouw, omdat daar de christelijke kerk een lijnrecht met de stoïsche opvattingen in strijd zijnde leer predikte, duidelijk zichtbaar. Men vergelijke met Seneca's bepaling:

Misericordia est tristitia ex alienis malis contracta, quae accidere immerentibus credit [7]).

die van Descartes:

De [n]Deernis of Meêdogen is [o]zeker slach van Droefheit, met Liefde of goede wil tot de genen vermengt, die wij enig quaat zien lijden, tot het welk wij hen onwaerdig achten [8]).

En als Descartes opmerkt, dat het juist niet de sterksten van geest zijn, die het meest vatbaar zijn voor het medelijden, dan treft ons de overeenkomst met Seneca's:

Misericordia est vitium pusilli animi ad speciem alienorum [malorum] succidentis [9]).

---

[1]) *Leviathan* I cap. 6.

[2]) Cf. boven blz. 169.

[3]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 175 (*Zedekunst* III bepalingen der hartstochten XXIX verklaring). q Abjectio, r Humilltas, s Ambitiosi, t Invidi.

[4]) Wel nog in zijn *Korte verhandeling*. Daar worden op voetspoor van Descartes edelmoedigheid en nederigheid als goed en heilzaam gesteld tegenover verwaandheid en strafbare nederigheid, die kwaad en verdorven zijn, zie Carl Gebhardt *Spinoza opera* Heidelberg z.j. I S. 69.

[5]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blzz. 172, 174, 223 en 232 (*Zedekunst* III bep. der hartstochten XXVI, XXIX; IV 41ste en 53ste voorstelling).

[6]) Voor Spinoza's verhouding tot de Stoa zie men: Paul Barth *Die Stoa* ed. cit. S. 214; W. Dilthey *Gesammelte Schriften* II S. 285–289; Dr K. H. E. de Jong *Spinoza en de Stoa, Mededeelingen vanwege het Spinozahuis* V Leiden 1939 en de aldaar op blz. 2 opgegeven litteratuur.

[7]) Cf. G. J. ten Veldhuys *De misericordiae et clementiae apud Senecam philosophum usu atque ratione* diss. Gron., Utrecht 1935, pag. 58.

[8]) *Med. de pr. phil. of bedenk. van d'eerste wijsbeg.* Amst. 1690 *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* blz. 88. n Commiseratio, o species tristitiae.

[9]) Cf. G. J. ten Veldhuys *op. cit.* p. 58.

Bij Cicero en Seneca zal men ook Descartes' stelling, dat de wijze met iemand medelijden koestert, niet wegens de rampen die deze treffen, maar omdat het slachtoffer er niet tegen opgewassen is, voorbereid vinden[1]).

71. Spinoza herleidt alle hartstochten tot blijdschap, droefheid en begeerte

In *Les passions de l'ame* deelt Descartes de hartstochten in naar zes grondtypen [2]). Geulincx is, zoals wij zagen, geneigd alle deugden tot de „amor Dei", alle ondeugden tot de „philautia" te rekenen [3]), Spinoza zien wij er naar streven alle hartstochten tot slechts drie oorspronkelijke te herleiden: begeerte, blijdschap en droefheid. Zo wil hij achting en verachting — door Descartes als „gedaanten van verwondering" beschreven [4]) — respectievelijk als een blijdschap en een droefheid beschouwen; zij zijn namelijk gewrochten of eigenschappen van liefde en haat:

> [e]D'Achting is, van iemant, liefdeshalven, een groter gevoelen te hebben, dan billijk is.
> [f]D'Ongeachtheid is, van iemant, haatshalven, een kleinder gevoelen te hebben, dan billijk is [5]).

Als een vorm van liefde behoort de achting tot de blijdschap, als een vorm van haat de verachting tot de droefheid:

> De [y]Liefde is een [z]blijschap, van het [a]denkbeelt van een uitterlijke oorzaak verzelt.
> De [p]Haat is een droefheit, [q]met het denkbeelt van d'uitterlijke oorzaak verzelt [6]).

72. Spinoza beschouwt de lijdingen der ziel als onevenmatige denkbeelden

Eveneens zijn de bovengenoemde bepalingen van achting en verachting typerend voor Spinoza's mening, dat alle hartstochten (affectus), voor zo ver zij lijdingen (passiones) en geen doeningen (actiones) zijn, verwarde en onevenmatige denkbeelden (ideae confusae et inadaequatae) voorstellen [7]) en dat de mens moet trachten daden te verrichten niet door hartstocht,

---

[1]) Cf. G. J. ten Veldhuys *op. cit.* pag. 28.

[2]) *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* § 69.

[3]) Cf. boven blz. 166.

[4]) *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* § 150.

[5]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 171 (*Zedekunst* III bepalingen der hartstochten XXI en XXII). e Existimatio, f Despectus.

[6]) *Idem* blz. 168 (*Zedekunst* III bepalingen der hartstochten VI en VII). y Amor, z Laetitia, a Idea, p Odium, q Idea.

[7]) Cf. *Idem* blz. 109-110 (*Zedekunst* III 1ste voorstelling), blz. 270 (*Zedekunst* V 3de voorstelling). Bij Descartes vindt men ook onderscheid gemaakt tussen doeningen en lijdingen, maar op andere wijze; in het eerste lid van *Les passions de l'ame of van de lijdingen van de ziel* merkt de franse wijsgeer op:

> Dat het geen, 't welk Lijding is ten opzicht van 't een onderwerp, altijt Doening is in enig ander opzicht.

maar door rede gedreven. Spinoza's doelwit hierbij is niet zo zeer een loutering der lijdingen dan wel hun vervanging door doeningen ingegeven door de rede. De 59ste voorstelling van het vierde deel der *Zedekunst* luidt:

> Wij konnen tot alle de [n]doeningen, tot de welken wij door enig [o]hartstocht, die een [p]lijding is, worden bepaalt, zonder deze hartstocht, door de reden bepaalt worden [1]).

Degeen, die zich door rede laat leiden, is deugdzaam en doet niet anders dan gehoorzamen aan zijn wezenlijkste drift, die van het zelfbehoud; dat is het thema, dat men telkens en telkens in Spinoza's bewijsvoering vindt herhaald en o.a. uitgedrukt in:

> Bij [i]deucht en [k]vermogen versta ik een en't zelfde: dat is de deucht, voor zo veel zij tot de mensch toegepast word, is de [m]wezentheit, of natuur zelve van de mensch, voor zo veel hij macht heeft om enige dingen uit te werken, de welken door wetten van zijn natuur alleen verstaan konnen worden [2]).
>
> Hoe meer yder zijn nut, dat is zijn [o]wezen te bewaren, poogt en kan zoeken, hoe hij meer met deucht begaaft is. In tegendeel, voor zo veel iemant zijn nut, dat is zijn wezen te behouden, verwareloost, voor zo veel is hij ook onmachtig [3]).
>
> Uit de deucht volkomentlijk te werken is bij ons niet anders, dan uit het beleit van de reden te werken, te leven, en zijn [r]wezen te behouden, (deze drie dingen hebben een zelfde betekenis) en dit uit de grontvest van zijn eige nut te zoeken [4]).

73. Volgens Spinoza spruiten alle hartstochten uit de „Conatus in suo esse perseverandi"

Opvallend en vermoeiend zijn bij Spinoza de talrijke identificaties en het is niet steeds toe te schrijven aan een moedwillig niet willen begrijpen, indien de criticus door de eerste en laatste term van een lange reeks gelijkstellingen naast elkaar te leggen, ongerijmdheden in Spinoza's systeem meent te kunnen aantonen [5]). Aan het slot van het vijfde deel van de *Ethica* wordt de deugd nog weer herkend als het zelfde te zijn als de zaligheid:

> De zaligheid is niet de vergelding des deuchts, maar de deucht zelve..enz. [6]).

Deze zaligheid bestaat uit de, van Spinoza's systeem zo bekende, „amor intellectualis Dei", de verstandelijke liefde tot God [7]).

---

[1]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 238. (*Zedekunst* IV 59ste voorstelling) u Actiones, o Affectus, p Passio.

[2]) *Idem* blz. 189 (*Zedekunst* IV bepalingen 8). i Virtus, k Potentia, m Essentia.

[3]) *Idem* blz. 204 (*Zedekunst* IV 20ste voorstelling). o Esse.

[4]) *Idem* blz. 206 (*Zedekunst* IV 24ste voorstelling). r Esse.

[5]) Cf. Gertrud Jung *art. cit. Kant-Studien* 32 S. 122, 123.

[6]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 298 (*Zedekunst* V 42ste voorstelling).

[7]) *Idem* blz. 299 (*Zedekunst* V 42ste voorstelling, betoging); cf. *idem* blz. 290 (*Zedekunst* V 32ste voorstelling, toegift).

Al noemt Spinoza in de verklaring van de derde bepaling der hartstochten de droefheid „geen derving", want dan zou het slechts iets negatiefs, dat wil zeggen niets zijn, maar een daad, namelijk „de daat van tot minder volmaaktheit over te gaan" [1]), toch wordt in de 59ste voorstelling van het derde deel van de *Zedekunde:*

> Alle de [a]hartstochten, die tot de ziel toegepast worden, voor zo veel zij [b]doet, of werkt, zijn geen anderen, dan die tot de blijdschap, of tot de begeerte toegepast worden [2]),

betoogd, dat, daar „voor zo veel de ziel zich bedroeft, ook haar vermogen van te verstaan, dat is haar vermogen van te doen, vermindert en ingetoomt word", de droefheid altijd een lijding (passio), nimmer een doening (actio) is. Krachtens zijn onvolmaaktheid is de mens aan de hartstochten blijdschap en droefheid onderhevig; God kent ze niet [3]). Het voelen van blijdschap of droefheid behoort tot de menselijke natuur:

> het is de begeerte, of de lust zelve, voor zo veel zij door uitterlijke oorzaken vermeerdert of vermindert, geholpen, of ingetoomt word [4]),.

En hiermede blijft er van Spinoza's drie oorspronkelijke hartstochten feitelijk maar één over, de „cupiditas", die omschreven moet worden als de „conatus in suo esse perseverandi" [5]). „Am Begriff des Selbsterhaltungstriebes ist die Affektpsychologie Spinozas orientiert" en „Der Selbsterhaltungstrieb dient als Bindeglied zwischen Erkenntnislehre und Affektpsychologie Spinozas" constateert Gertrud Jung in haar, reeds eerder geciteerde [6]), boeiende studie *Die Affektenlehre Spinozas.* In zijn leer van de hartstochten streeft Spinoza er naar, wat hij bruikbaar vond in de theorieën hierover van zijn voorgangers in te lijven in zijn systeem:

> Bei der Betrachtung der Affektenlehre Spinozas unter dem Gesichtpunkt ihrer Einordung ins System, erscheint seine Affektpsychologie nicht als Glied eines Organismus, sondern als ein künstlich eingefügter Fremdkörper [7]).

Slechts ten dele gelukte Spinoza's opzet:

> Die Affekte einteilen heiszt nach den systematischen Voraussetzungen Spinozas nichts anderes, als zeigen, wie des Menschen tätige Wesenheit, die im conatus in suo esse perseverandi zum Ausdruck kommt, sich den Einwirkungen aüszerer Objekte gegenüber unter bestimmten Bedingungen verhält. Diese Aufgabe wollte Spinoza

---

[1]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 166. (*Zedekunst* III bepalingen der hartstochten III, verklaring).

[2]) *Idem* blz. 163. a Affectus, b Agere.

[3]) Cf. *idem* blz. 280 (*Zedekunst* V 17de voorstelling).

[4]) *Idem* blz. 162 (*Zedekunst* III 57ste voorstelling, betoging).

[5]) Dr J. D. Bierens de Haan wil, *Chronicon spinozanum* III pag. 45, in de uitdrukking „conatus in suo esse perseverandi" „esse" laten slaan op de essentie en niet op de existentie van de mens; Spinoza's leer, in schijn naturalistisch, is in wezen idealistisch. Cf. Stan. von Dunin Borkowski *Spinoza nach dreihundert Jahren* S. 166.

[6]) *Kant-Studien* 32 S. 124, 126.

[7]) *Idem* S. 137.

lösen durch Herleitung der Affekte aus ihren ersten Ursachen nach geometrischer Methode. Hat er dies Ziel erreicht? Nur zu einem geringen Teil. Die Grundaffekte cupiditas, laetitia, tristitia allein sind mit dem Selbsterhaltungstrieb in so enge Verbindung gebracht, wie man es von allen, auch den abgeleiteten Affekten, fordern sollte [1]).

74. Descartes, Geulincx en Bontekoe verzetten zich tegen de stoicijnse leer, dat men alle hartstochten moet trachten uit te roeien

Descartes besloot zijn *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel:*

> Doch de Wijsheit is voornamelijk in dit stuk nut, dat zij leert zich zodanig meester van hen te maken, en (scil.: de lijdingen) te maken, en hen met zo grote behendigheit te stieren, dat de quaden, die zij veroorzaken, zeer verdragelijk zijn, en ook dat men in alle deze lijdingen blijschap schept.

Tegen de Stoïci, die iedere hartstocht voor slecht hielden, polemiseren ook Geulincx en Bontekoe [2]). Geneesmiddelen tegen de „vitia animi" moeten echter gezocht worden. En zij kunnen gevonden worden, want:

> Virtus non tantùm regit, seu moderatur (ut hactenus voluêre Philosophi) sed omnino exstirpat passiones à dementia aliquâ profectas verâ Sapientiâ [3]).

De ware wijsheid, hiervoor nodig, bestaat, leert Bontekoe, in het volgen van de gulden regel door Geulincx gevonden:

> firmum habere propositum id faciendi, quod per rationem Deus jubet[4]).

75. Spinoza bestrijdt hier ook de Stoa, maar is het evenmin met Descartes eens

In de voorrede van het vijfde deel van de *Ethica* keert Spinoza zich zowel tegen de Stoïci, die meenden, dat de hartstochten „volstrektelijk van onze wil afhingen" [5]), als tegen Descartes' theorie, dat de, in het midden der hersenen gelegen, pijnappelklier (glandula pinealis) de zetel der ziel zou zijn, waar de „dierige geesten" (spiritus animales) hun gewaarwordingen aan de geest kunnen overbrengen en waar ook, omgekeerd, onze wil de dierige geesten bepaalde bewegingen kan mededelen [6]). Geheel onjuist is dan ook, meent Spinoza, Descartes' conclusie:

> Dat'er geen ziel zo zwak is, of zij kan, wel beleid zijnde, een volkomen macht op haar [k]lijdingen verkrijgen [7]).

---

[1]) Gertrud Jung *op. cit.* S. 136.

[2]) *Ethica* IV § 3; *Tractatus ethico-physicus* § 18, 4.

[3]) *Tractatus ethico-physicus* § 27, opschrift geciteerd volgens de opgave in de *Series rerum.*

[4]) *Idem* § 27, 3.

[5]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 264. (*Zedekunst* V voorreeden).

[6]) *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel* § 32 en vlgd.

[7]) *Idem* § 50. k Passiones.

Het vermogen van de ziel wordt alleen door het verstand bepaald. In zoverre wij de wezendheid der dingen begrijpen, dat wil zeggen daarvan een „evenmatige kennis" (cognitio adaequata) bezitten, in zoverre zijn wij de deugd of zaligheid deelachtig. Van de laatste voorstelling van boek V van de *Zedekunst* citeerden wij reeds de aanhef: „De zaligheit is niet de vergelding des deuchts, maar de deucht zelve" [1]); Spinoza liet hierop volgen:

> en wij genieten niet de zelfde, om dat wij de lusten intomen: maar integendeel, wij konnen de lusten intomen, om dat wij de deucht genieten [2]).

Behalve naar het waarom, kan men naar het hoe vragen. Op de vraag „hoe tomen wij de lusten in" geeft Spinoza een antwoord, dat ons lichtelijk verbijstert:

> Een [d]hartstocht kan niet ingetoomt, noch wechgenomen worden, dan door een strijdige hartstocht, en die sterker is, dan de geen, die ingetoomt moet worden [3]).

76. Volgens Spinoza is de kennis van goed en kwaad het denkbeeld van blijdschap of droefheid; kritiek hierop van Chr. Wittich

Dit antwoord verrast niet door zijn nieuwheid; de opvatting, dat slechts de hartstocht de hartstocht kan bestrijden, in kern bij de Stoa te vinden, werd uitgewerkt door Hobbes [4]). Maar, hoe rijmt Spinoza het met zijn propositie:

> Wij konnen tot alle de doeningen, tot de welken wij door enig hartstocht, die een lijding is, worden bepaalt, zonder deze hartstocht, door de reden bepaalt worden [5])?

Citeren wij over de wijze waarop Spinoza zich uit deze impasse trachtte te redden weer Gertrud Jung:

> Da aber Spinozas System wahre Erkenntnis zum Sieger über falsche, die actio zum Herrn der passio machte, so ist nur ein Schlusz möglich: die wahre Erkenntnis musz als Affekt betrachtet werden können. Spinoza zögert nicht, diese Folgerung zu ziehen: vera boni et mali cognitio, quatenus vera, nullum affectum coërcere potest; sed tantum quatenus ut affectus consideratur (IV, 14). Die cognitio boni et mali aber definiert Spinoza als nihil aliud... quam laetitiae vel tristitiae affectus, quatenus eius sumus conscii (IV, 8); er hilft sich also hier mit seiner Lehre von der Idee der Idee weiter [6]).

Naar aanleiding van de achtste voorstelling van boek IV van de *Zedekunst* betoogt Spinoza, dat de kennis van goed en kwaad niets anders is dan het denkbeeld van blijdschap of droefheid, en dat dit denkbeeld

---

[1]) Cf. boven blz. 174.

[2]) *De nagelate schriften van D.B.S.* blz. 298–299 (*Zedekunst* V 42ste voorsstelling).

[3]) *Idem* blz. 194 (*Zedekunst* IV 7de voorstelling). d Affectus.

[4]) Cf. Dilthey *Gesammelte Schriften* II S. 462.

[5]) Cf. boven blz 174.

[6]) *Kant-Studien* 32 S. 117.

op dezelfde wijze met de hartstocht zelf van blijdschap of droefheid verenigd is als de ziel met het lichaam, dat wil zeggen door een verbintenis, die wij alleen met onze bevatting (conceptus) kunnen scheiden [1]).

De bedoeling van de veertiende voorstelling van het vierde deel van de *Zedekunst*:

> De ware kennis van 't goet en quaat, voor zo veel als waar, kan geen [b]hartstocht intomen, maar alleenlijk voor zo veel zij als een hartstocht aangemerkt word [2]),

omschreef Bierens de Haan aldus:

> Het inzicht moet aandrift worden; de mensch kan slechts zedelijkheid hebben doordat het eeuwige in hem zich omzet tot spontane natuurlijkheid d.i. de ware Algemeenheid treedt op in de gestalte der bloote subjektiviteit [3]).

Met Gertrud Jung ben ik echter van mening, dat Spinoza's denken zich hier in een kring bewoog [4]).

En zeker greep Chr. Wittich een kwetsbaar punt uit Spinoza's *Ethica* aan, toen hij naar aanleiding van Spinoza's achtste voorstelling van boek IV:

> De kennis van goet en quaat is niets anders, dan de hartstocht van blijschap, of droefheit, voor zo veel wij daar af meêwustig zijn,

zijn ongenoegen over en afkeer van Spinoza's werkmethode aldus luchtte:

> Deese mensch heeft voor een gewoonte, die dingen geduuriglijk onder een te verwarren, welke op het allermeeste ondermalkanderen verschillen. In het voorgaande heeft hij God met het schepsel verward, de Ziel met het lichaam, een mensch met een beest, de Blijdschap met de Liefde, een Denkbeeld met de Wil en het Oordeel, nu tracht hij ook de kennisse van Goed en Quaad met de Blijdschap en Droefheid te verwarren. Wij bekennen eevenwel dat de kennisse van goed en quaad, die gewoon is een werkstellige genoemd te worden Blijdschap of Droefheid baard, maar wij konnen het goed en quaad beschouwelijk kennen sonder Hartstocht van Blijdschap of Droefheid[5]).

77. Geulincx beschuldigd van spinozisme (C. Tuinman en R. Andala)

Na het bovenstaande is het wel duidelijk, dat de overeenkomst tussen Geulincxs en Spinoza's beschouwingen over het hoogste goed meer negatief dan positief uitvalt; zij is vooral hierin gelegen, dat beiden het speculeren op een loon naar werken afkeuren.

---

[1]) Cf. *De nagelaten schriften van B.D.S.* blz. 195 (*Zedeknnst* IV 8ste voorstelling, betoging).

[2]) *Idem* blz. 199 (*Zedeknnst* IV 14de voorstelling) b Affectus.

[3]) Dr. J. D. Bierens de Haan *Conatus in suo esse perseverandi, Chronicon spinozanum* III pag. 64.

[4]) *Kant-Studien* 32 S. 118, cf. ook S. 114.

[5]) *Ondersoek van de zede-konst van Benedictus de Spinoza....in het Latijn beschreeven door de Hr. Christophorus Wittichius...vertaald door Abraham van Poot M.D.* Amst. 1695 (aanwezig K.B. 300 D. 45) blz. 330.

Evenmin als Bontekoe dacht Antoni de Reus, een leerling van Geulincx, die volijverig diens geschriften heeft bestudeerd en vertaald [1]) er aan, dat men hun leermeester van spinozisme zou kunnen betichten. Juist het feit, dat Geulincxs geschriften door de vertalingen van de Reus binnen het bereik van de massa waren gebracht, verontrustte de middelburgse predikant Carolus Tuinman [2]) dermate, dat hij in 1715 aan een ontmaskering van de vermomde Constantius Prudens (Martinus Booms) als vrijgeest en volgeling van Pontiaan van Hattem een beschuldiging tegen Geulincx, die hij voor een medemaat van Spinoza hield, heeft toegevoegd [3]).

Iets eerder dan Tuinman, omstreeks 1712, had Ruardus Andala de theorieën van Geulincx voor besmet met spinozisme verklaard. Aanvankelijk had deze Fries, wij weten het door zijn eigen woorden, bekoord door Geulincxs sierlijke stijl en elegante betogen, behoord tot de vereerders van Geulincx, die om strijd des wijsgeers nagelaten werken afschreven, overtuigd als zij waren, dat daarin diepe wijsheden verborgen lagen [4]). In 1684 bij zijn promotie tot doctor in de wijsbegeerte en magister in de vrije kunsten aan de universiteit te Franeker verdedigde Andala dan ook in corollaria Geulincxs „sententiam de Deo non colendo intuitu remunerationis, de abdicanda cura propriae salutis [5]), maar als hoogleraar in de wijsbegeerte aan diezelfde hogeschool heeft hij zijn leerlingen anti-geulincxiaanse disputen laten verdedigen, want toen was hij tot het inzicht gekomen, dat Geulincx gerekend moest worden tot de „clandestini hostes non tantum Cartesianae, sed omnis Philosophiae" [6]). Onder schone schijn verhulde Geulincx voor de theologie zeer gevaarlijke stellingen, die men in al hun naaktheid kon vinden bij Spinoza. Terraillon sloeg de kritiek van Andala niet hoog aan:

> Nous ne nous attarderons pas à refuter ces critiques d'Andala, qui sont presque toutes superficielles et mesquines, parfois même entachées d'une évidente mauvaise foi. Andala a affecté de ne considérer dans le système de Geulincx que la conduite extérieure de l'homme et c'est parce qu'il a pu y voir que le bon et le méchant, soumis au même déterminisme, mûs par le même mécanisme, accomplissent des actes également nécessaires, qu'il a cru légitime de conclure à l'immoralité de la doctrine [7]).

---

[1]) Zie voor de Reus beneden blz. 181.

[2]) Zie voor Tuinman: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1248–1250.

[3]) *De liegende en bedriegende vrijgeest ontmaskert in een andwoord aan den vermomden Constantius Prudens op zijn missive... Hierbij is gevoegt A. Geulincx medemaat van B. de Spinoza en der vrijgeesten.* Middelburg 1715. Aanwezig S.H.R. en K.B.

[4]) Zie R. Andala *Examen ethicae clar. Geulingii sive dissertationum philosophicarum... pentas* Franeq. 1716 pag. 24.

[5]) *Idem* pag. 25.

[6]) *Idem* pag. 28. Een bibliografie van Andala's anti-geulincxiaanse geschriften vindt men bij van der Haegen *op. cit.* pag. 187–192.

[7]) *La morale de Geulincx etc.* pag. 191.

Bovendien bleef Andala in gebreke de door hem beloofde vergelijking tussen Descartes en Geulincx te leveren [1]).

78. Mogelijke invloed van Geulincx op Spinoza

Het interessante bij de verhouding van Geulincx tot Spinoza is, dat men, wat de feitelijke gegevens betreft, gerechtigd is zowel invloed van Geulincx op Spinoza als van Spinoza op Geulincx aan te nemen [2]). Aan de laatstgenoemde invloed heeft Andala geloofd [3]). Von Dunin Borkowski meent, dat de invloed door Geulincx op Spinoza uitgeoefend veelal sterk overdreven wordt voorgesteld [4]). Geulincx beschouwde de menselijke geest niet als een „mens", maar als „modi mentis" [5]); bij zijn geringschatting van het lichamelijke, het „brutum", vervaagt bij Geulincx het cartesiaans dualisme tot spinozistisch monisme [6]). Ook vindt men Geulincxs commentaar op Descartes' definities van de reale en de modale onderscheidingen bij Spinoza terug [7]). Overigens moest Spinoza niets hebben van het occasionalisme, waarvan volgens sommigen Geulincx de voornaamste vertegenwoordiger is [8]), noch van Geulincxs mening, dat de uitbreiding begrensd werd door het denken [9]) of van Geulincxs opvatting over de deugd der nederigheid [10]). Dat Geulincx met dit al toch „wesentlich zur Vorgeschichte Spinozas gehört", geeft zelfs Borkowski toe [11]) en het is dan ook niet zeer bevreemdend, dat prof. Land in 1891–'93 de uitgave der *opera philosophica* van Geulincx kon verzorgen op kosten van een Spinoza-fonds [12]).

79. Ant. Driessen anti Geulincx

Evenals Andala las Antonius Driessen [13]) in zijn:

> Studentze jaaren de Zedekunde van Geuling met ene zonderlinge graagheid en verwondering [14]),

---

[1]) *La morale de Geulincx etc.* pag. 192.

[2]) Cf. van der Haeghen *op. cit.* pag. 168.

[3]) Cf. Terraillon *op. cit.* pag. 193 n. 2.

[4]) *Spinoza* III S. 154.

[5]) Cf. Land *Arnoldi Geulincx antverpiensis opera philosophica* II pag. 273; von Dunin Borkowski *Spinoza* III S. 153.

[6]) Cf. van der Haeghen *op. cit.* pag. 148; Terraillon *op. cit.* pag. 196; Georg Hoffmann *Das Gottesproblem bei Geulincx und Malebranche* (diss. Bonn) Düren-Rhld. 1931 S. 16; von Dunin Borkowski *Spinoza* III S. 154.

[7]) Cf. Land *Arnoldi Geulincx antverpiensis opera philosophica* III pag. 399; von Dunin Borkowski *Der erste Anhang zu De Spinozas kurzer Abhandlung, Chronicon spinozanum* I pag. 77.

[8]) Cf. boven blz. 149.

[9]) Cf. von Dunin Borkowski *Spinoza* III S. 153.

[10]) Cf. Terraillon *op. cit.* pag. 195 en boven blz. 167.

[11]) *Spinoza* III S. 372.

[12]) Toen deze uitgave ten dele verschenen was, hield C. B. Spruyt in de letterk. afd. der Akademie van Wetenschappen een voordracht *Iets over Arnold Geulincx en de nieuwe uitgaaf zijner opera philosophica, Verslagen en Mededeelingen der kon. Ak. van Wetenschappen, Afd. Letterk.* 3e R. Dl IX.

[13]) Zie voor Driessen: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 525–529.

[14]) *Kort begrip der geuliaanse zedekonst....voorgestelt aan 't oordeel van den*

maar de bekeerde Andala maakte nieuwe bekeerlingen en deed Driessen „de diepten des Zatans in die zeden-verpestende zede-leer" van Geulincx inzien. Toen in 1722 aan Driessen als hoogleraar in de theologie te Groningen een *Kort begrip der geuliaanse zedekonst opgesteld door Kepotyrannos Germanus met de aanmerkingen van den heer Cartesius Kristianus* werd toegezonden, voldeed Driessen volgaarne aan het verzoek daarbij een inleiding te schrijven, al was hij van mening, dat Cartesius Kristianus misschien al te ver ging met het identificeren van de stoïcijnse en spinozistische gronden; weshalve hij hem verwees naar de:

> Exercitatio Philosophica De Stoa a spinosismo exculpanda, die ik UE. toezende, in den vorigen jaare geventileert te Wittenberg onder den Heer Christianus Burgman [1]).

Wie de zich noemende Cartesius Kristianus was, bleef onbekend, misschien dat eens te zijner ontmaskering kan dienen, dat hij naar aanleiding van Geulincxs vier hoofdeugden bekent:

> Ik hebbe voor mij zelven eene Kristelijke zedekunde gemaakt, in welke ik drie Hooftdeugden stelle, naar het driederlei personeel voorwerp, omtrent welke de deugt altijdt moet geoeffendt worden, als de Godtzaligheidt omtrent Godt, de Matigheidt omtrent zig zelven, en de Regtvaerdigheidt omtrent den eevenaasten [2]).

Met van der Haeghen geloof ik echter, dat Cartesius Kristianus en Kepotyrannos Germanus een en dezelfde persoon zijn [3]); om niet het odium op zich te laden een uittreksel uit de *Ethica* van Geulincx gemaakt te hebben, zal de rechtzinnige cartesiaan zijn vriend met de zonderlinge naam Kepotyrannos Germanus ten tonele gevoerd hebben.

80. Geulincxs vertaler Ant. de Reus een spellinghervormer

Voor het *Kort begrip der geuliaanse zedekonst* werd gebruik gemaakt van de nederlandse vertaling der *Ethica* door Antonius de Reus [4]) in 1690 te Dordrecht verschenen. Alleen de Reus' „eigene manier van speldinge" had men niet aangehouden, deze week dan ook zeer af van de gebruikelijke, hoewel de Reus blijkens zijn *Berigt aan de redelivende lezer* terwille van het anders te vreemde schriftbeeld in zijn hervormingen

---

Hoog-geleerden en wijdberoemde heer Antonius Driessen professor in de godsgeleerdtheidt te Groningen. Onder wiens aanspraak aan den autheur dit geschriftje 't licht ziet Gron. 1772 fol. 2 r.

[1]) *Idem* fol. * 3 r.

[2]) *Idem* blz. 2 aanm. γ.

[3]) Van der Haeghen *op. cit.* pag. 183.

[4]) 24 April 1668 werd Antonius de Reus Gorcomiensis, 23 jaar oud, als juridisch student ingeschreven in het leidse *Album stud.* In 1686 was hij schepen van de stad Gorinchem, zie Cornelis van Zomeren *Beschrijving der stadt Gorinchem en landen van Arkel* Gorinchem 1755 blz. 566a.

minder ver gegaan was dan hij eigenlijk wenste [1]). In 1895 kon Land bij de herdruk van Geulincxs *Van de hooft-deuchden* berichten, dat een exemplaar van de Reus' *Ethica of zedenkonst, zijnde een kennisse sijns selvs van Arnold Geulings* zich bevond in de bibliotheek van Dr P. H. Ritter te Amsterdam: dit exemplaar is thans in bezit van Dr P. H. Ritter Jr te Utrecht. De titelplaat van het zeldzame werkje is gegraveerd door Jan Luiken [2]).

81. Resultaat van een stilistisch-vergelijkend onderzoek naar de verhouding tussen Geulincxs Ethica tractatus I (De virtute et primis ejus proprietatibus) en Geulincxs bewerking hiervan in het Nederlands (Van de hooftdeuchden. De eerste tucht-verhandeling)

Naar men weet heeft Geulincx nog zelf in 1665 gezorgd voor de uitgave van het eerste boek van zijn *Ethica* onder de titel *Arnoldi Geulincx antverpiensis, de virtute et primis ejus proprietatibus, quae vulgo virtutes cardinales vocantur tractatus ethicus primus* en in 1667 voor de uitgave van een vertaling in het Nederlands van dit eerste boek van de *Ethica*, verschenen onder de titel *Van de hooft-deuchden. De eerste tucht-verhandeling* [3]). De vergelijking van de latijnse met de nederlandse tekst is in tweeërlei opzicht, namelijk èn filosofisch èn filologisch, interessant. Ik heb deze vergelijking ondernomen, maar houd haar achter als te weinig in direct verband staande met het cartesianisme; bovendien zou zij als te litterair uit de toon vallen. Men kan zich echter licht indenken, welk een uitgelezen stof beide teksten boden voor een vergelijkend onderzoek van stilistische aard. Geulincx vernederlandste het eerste boek van zijn *Ethica* inderdaad; hij verwijderde bij de nederlandse bewerking klassieke toespelingen, dofte anderzins zijn bewerking op met uitbreidingen en stilistische franje. Hij bezat bij een blakende geestdrift voor zijn beginselen, die benijdenswaardige vrijheid bij het vertalen, waarover alleen een auteur-bewerker beschikt.

82. De relatie tussen twee personages uit Geulincxs Ethica, in het Nederlands geheten Reynhert Deuchtminner en Reyntong, en Cornelis en Paulus Bontekoe

Een van de middelen, waarmede Geulincx zijn *Ethica* een dor filosofisch karakter wilde ontnemen, is het laten optreden van een leerling Philaretus;

---

[1]) Op sterk aandringen van zijn drukker deed de Reus nog meer water in de wijn zijner spellingshervormingen bij de uitgave van *De geestkunde van Arnold Geulings* van 1696 en de herdruk van de *Ethica of zeden-konst* van 1697.

[2]) Cf. P. van Eeghen en J. Ph. van der Kellen *Het werk van Jan en Casper Luyken* Amst. 1905 I blz. 189 nr. 179, II blz. 877.

[3]) *Van de hooft-deuchden. De eerste tucht-verhandeling door Arnout Geulincx* werd in 1895 herdrukt als nr. 19 van de *Uitgaven der antwerpsche bibliophilen.*

deze heet in de bewerking Reynhert Deuchtminner. Ook heeft Philaretus nog een broer Reyntong. Bij de eerste volledige *Ethica*-uitgave van 1675 behoren twee reeksen van noten: een reeks genummerde noten, naar men aanneemt van Geulincx zelf afkomstig en een reeks noten, aangeduid door de letters van het alfabet; deze stelde de uitgever Philaretus (Bontekoe) op [1]). In de eerstgenoemde reeks lezen wij:

> Philaretus in hoc tractatus est persona ficta, amans quidem virtutem (ut nomen ejus sonat), sed cum zelo indiscreto.

En over Philaretus' broeder:

> Hic similîter zelosus, sed parum prudens virtutis amator [2]).

Het is dus geen raadsel waarom Cornelis Bontekoe zich van het pseudoniem Philaretus bediende, bij het uitgeven van de volledige *Ethica*. Cornelis Bontekoe heeft te Leiden gestudeerd, maar ook een Paulus Bontekoe. Wij vinden in 1664 en 1665 in het *Album studiosorum Ac. Lugd. Batav.* ingeschreven:

> 10 Dec. 1664: Paulus Bontekoe Harlingo-Frisus, studeert filosofie, 20 jaar oud; 22 Sept. 1665: Cornelius Bontekoe Alcmariensis, studeert medicijnen, geeft op 20 jaar oud te zijn (onjuiste opgave, zie beneden).

De beide Bontekoe's promoveren in 1667 in de medicijnen; Paulus 17 Maart *De alimentorum in ventriculo alteratione*, Cornelis de 6de Mei *De gangraena et sphacelo* [3]). Paulus droeg zijn proefschrift op aan de professoren Fr. de le Boe Sylvius en Geulincx en aan zijn vriend Alexander Cup J.U.D., advocaat bij het friese hof; Cornelis het zijne aan professor de le Boe Sylvius en aan zijn vriend Franciscus de Moraes, predikant te Langerack. Evenals Cornelis heeft Paulus op de collegebanken onder Geulincxs gehoor gezeten; 20 October 1666 moet Paulus Bontekoe opgetreden zijn als respondens bij Geulincxs *Disputatio physica de respiratione secunda* [4]). Ik ben niet aan de weet gekomen, of en zo ja op welke wijze de harlinger Paulus Bontekoe en de alkmaarder Cornelis Bontekoe (wiens vader Dekker heette), met elkaar verwant waren [5]); misschien echter waren Philaretus en zijn broeder in Geulincxs *Ethica* geen zuiver fictieve personen, maar werden zij ten tonele gevoerd met een bijgedachte aan de beide Bontekoe's.

---

[1]) Alleen de noten, die aan Geulincx worden toegeschreven, herdrukte Land onder de titel *Annotata ad Ethicam* in *Arnoldi Geulincx antv. opera philosophica* III pag. 153–272.

[2]) *Opera philosophica* III pag. 179 n. 18, 267 n. 20.

[3]) Beide dissertaties zijn aanwezig op de U.B.L. in de bundel 236 B. 3 (nr. 5 en 15).

[4]) Zie *Arnoldi Geulincx annotata majora in principia philosophiae Renati Des Cartes* Dord. 1691 *Series eorum quae hoc volumine continentur.*

[5]) Een onderzoek op mijn verzoek te Leeuwarden ingesteld in de harlinger doop-, trouw en begrafenisregisters naar Paulus Bontekoe leverde geen resultaat. Ook vindt men Paulus Bontekoe niet onder de te Franeker ingeschreven studenten.

83. Ant. de Reus vertaler en verdediger van Geulincx

a. Zijn vertalingen van werken van Geulincx

In genoemd stilistisch-vergelijkend onderzoek konden wij ook de vertaling *Ethica of Zeden-konst, zijnde een kennisse sijns selvs van Arnold Geulings...door Ant. de Reus,* Dordrecht 1697, betrekken; de Reus vertaalde redelijk wel maar niet fraai en heeft hier en daar iets overgenomen uit Geulincxs *Van de hooft-deuchden* [1]).

Een jaar eerder dan de *Ethica of Zeden-konst* was reeds van de hand van de Reus een vertaling verschenen van Geulincxs *Metaphysica vera, Metaphysica ad mentem peripateticam, Physica vera* benevens van verscheidene *Disputationes* onder de titel *De Geestkunde van Arnold Geulings* [2]). De Reus stelde nog een vertaling van:

> De aantekeningen en uytbraidinge van onsen schrijver over de Beginselen der Allichaamkunde van den Groten Deskartes [3])

in het zicht, maar vertalingen van Geulincxs *Annotata praecurrentia ad Renati Cartesii principia* [4]) of van zijn *Annotata majora in principia philosophiae Renati Des Cartes* [5]) zijn niet bekend.

b. De Reus' connectie met de predikanten Paulus Steenwinkel en Joannes Aalstius

De Reus droeg *De geestkunde van Arnold Geulings* op aan de predikanten Paulus Steenwinkel [6]) en Joannes Aalstius [7]), wie hij al eerder zijn vriendschap bewezen had door hen te hulp te komen, toen zij door Jacobus Leydekker [8]) aangevallen waren over de *Zedige aanmerkingen,* die zij zich veroorloofd hadden te maken naar aanleiding van het tweede boek van Balthasar Bekkers *De betoverde weereld* [9]). Aalstius en Steenwinkel verweten in hun *Zedige aanmerkingen waarin de gronden en de daar op gebouwde redeneringen van den wijtberoemden Heer D. Balth. Bekker, nopende den aard en werkingen der geesten aan Gods woort en de reden getoetst worden* [10]) Bekker niet, dat hij een cartesiaan was, maar zij vonden dat hij geen goed cartesiaan was:

---

[1]) Ten onrechte meende J. P. N. Land in zijn *Inleiding* op de door hem verzorgde herdruk van Geulincxs *Van de hooft-deuchden* blz. XLIII, dat de Reus Geulincxs eigen bewerking van het eerste boek van de *Ethica,* van welks bestaan hij toch niet onkundig kon zijn, niet gebruikt heeft.

[2]) Van der Haeghen *op. cit.* blz. 218–220. Aanwezig U.B.L. 1368 F. 5.

[3]) *De geestkunde van Arnold Geulings, Aan den Leser* fol. 8 v.

[4]) Dordr. 1690. Aanwezig U.B.A. 2340 C. 5 2); U.B.L. 546 C. 12 1). Cf. Van der Haeghen *op. cit.* pag. 213.

[5]) Dordr. 1691. Aanwezig U.B.A. 2340 C. 5 1); U.B.L. 546 C. 12 2. Cf. Van der Haeghen *op. cit.* pag. 214.

[6]) Zie voor hem: *Biogr. wdb. der Nederlanden* XVII 1 blz. 982.

[7]) Zie voor hem: *Biogr. wdb. van protestantsche godgeleerden in Nederland* I blz. 49–53 en de aldaar opgegeven litteratuur. Cf. beneden § 375.

[8]) Zie voor hem *idem* V blz. 785–791 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[9]) Cf. beneden blz. 515.

[10]) Dr A. van der Linde *Balthasar Bekker. Bibliografie* 's Grav. 1869 nr. 71.

> Want 't is klaarder als wanneer de Sonne, op den vollen middag schijnd, dat hij noyt, nog enig mensch, tot sijn bijsondere gedagten sou vervallen hebben, soo hij de denking en de uytgebreydheyd wel had begrepen, en na dat begrip te werk gegaan [1]).

De orthodoxe predikant Jacobus Leydekker, die, evenals zijn broer, de utrechtse hoogleraar Melchior Leydekker, tot de vele bestrijders van Bekker behoorde [2]), schreef *Een brief aan D.D. Joh. Aalstius en Paul. Steenwinkel, over derselver Seedige aanmerkingen, waar in getoond word, dat hare gronden uit de cartesiaansche philosophie de dwalingen van Dr. Bekker niet konnen wegnemen, maar daar selfs toe heenleiden* [3]), waarop de Reus reageerde met een *Ernstig ondersoek des Briivs van D. Jak. Leydekker, predikant tot Heusden aan D.D. Joannes Aalstius en Paulus Steenwinkel predicanten tot Hoornaar en Schellyunen over der selver Zedige aanmerkingen. Waar in klaar aangewezen werd, dat dese Briiv niits minder bewijst, als des selvs opschrivt behoort te tonen: maar dat de gronden der Zedige aanmerkingen, uyt de karteziaanse wijsbegeerte, de dwalingen van Dr. Bekker alleen konnen wegnemen, en daar selvs regtlijnig van afgaan* [4]). Bekker zelf zond de eerwaardige predikanten Aalstius en Steenwinkel een *Brief* [5]), waarop deze nog weer een *Antwoord* [6]) uitgaven.

c. *De Reus' vertalingen van geschriften, waarin de dieren alle kennis ontzegd wordt*

In 1699 gaf Dirk Goris te Dordt nogmaals een vertaalwerk van de Reus uit: *Antoni Le Grands Redenerend betoog dat de beesten geen bewusthyd van hun singevoelen hebben. Of, 't geen het selvde is. Dat de beesten niet gevoelen. En een verhandeling van de ziel en kennis der beesten. Met een Uyttreksel uyt het Letternieuws van de Hr. Piter Bayle. De beesten herschapen tot konsttuygen. Tot een klare overtuyging van alle godversakers, dat den mens alleen een denkende ziel heeft* [7]). Men weet, dat het probleem, of de dieren al of niet een ziel toegekend moest worden, de cartesianen in twee kampen verdeelde. Voor velen, die overigens hogelijk ingenomen waren met Descartes, was en bleef de theorie, dat de dieren als, zij het dan ook uiterst kunstige, door God gemaakte, automaten beschouwd moesten worden, een paradox, die men niet in ernst kon aanhangen.

---

[1]) *Zedige aanmerkingen* fol. **7 v. Cf. beneden blz. 514.

[2]) Cf. B. Bekker *Kort beright ...aangaande alle de schriften welke over sijn boek De betoverde weereld enen tijd lang heen en weder verwisselt zijn* Franeker 1692 blz. 62–63; van der Linde *Balthasar Bekker* nr. 126–129.

[3]) *Biogr. wdb. van prot. godgeleerden in Nederland* V blz. 786.

[4]) Cf. *idem* I blz. 51 n. 4 en V blz. 786 n. 1. (op deze laatste plaats wordt de Reus ten onrechte voor een dordtenaar gehouden).

[5]) Van der Linde *Balthasar Bekker* nr. 72. Cf. beneden § 323.

[6]) Aanwezig U.B.A. 262 F. 15 2).

[7]) Aanwezig U.B.A. 1202 G. 9.

Aan bespottingen ontbrak het niet; De la Fontaine kleedde zijn spot in een paar alleraardigste fabels [1]) en ook Molière meende:

Les bêtes ne sont pas si bêtes que l'on pense [2]).

Evenwel was de opvatting, dat de dieren en evenzo het menselijk lichaam, fraaie raderwerken zouden zijn een logisch uitvloeisel van het ontkennen van de „anima sensitiva" en de „anima vegetativa". Terecht schreef Bouillier dan ook in het heldere, goed gedocumenteerde hoofdstuk, dat hij in zijn *Histoire de la philosophie cartésienne* aan *Les bêtes-machines* wijdde:

> D'ailleurs, il faut prendre garde que cette hypothèse de l'animal-machine n'est point épisodiquement mêlée à la philosophie de Descartes. Non seulement elle tient étroitement à l'ensemble de sa physiologie, mais elle découle des principes fondamentaux de sa métaphysique. Après avoir placé l'essence de l'âme humaine dans la seule pensée consciente d'elle même, en dehors de laquelle il n'y a plus que l'étendue matérielle inerte, après avoir ôté toute force et toute causalité aux créatures, après avoir fait de Dieu l'unique force, l'unique cause efficiente, où Descartes aurait-il pris des principes de vie et de sentiment pour animer les bêtes? Dans l'impossibilité de leur donner, d'après son système, aucune force active, il devait être amené à les concevoir, comme une pure matière inerte, soumise aux lois générales du mouvement [3]).

84. Zijn de dieren te vergelijken met automaten of niet?

a. Belangrijkheid van het probleem

Welk een belangrijke rol de discussies over de vraag, of de dieren een ziel toegekend moet worden en zo ja, van welke aard, in de ontwikkeling van het cartesianisme gespeeld hebben, is echter eerst recht in het licht gesteld door Leonora Cohen Rosenfield, die in 1940 aan de Columbia University promoveerde op een proefschrift *From Beast-Machine to Man-Machine, the theme of animal soul in french letters from Descartes to La Mettrie*, waarvoor Paul Hazard, die mevrouw Cohen Rosenfield opwekte dit gegeven uit te werken, een voorrede schreef [4]).

Het probleem of de dieren al of niet rede toegekend moest worden was ten tijde van Descartes zeer in de mode; vooral Montaigne's *Apologie de Raimond de Sebonde* (*Essais* II chap. 12) had de pennen en gemoederen over dit vraagstuk in beweging gebracht [5]).

---

[1]) *Les deux rats, le renard et l'œuf* in *Discours à Madame de la Sablière* en *Les souris et le chat-huant*; cf. *Bibl. nat. Descartes. Exp.* nr. 798, 799.

[2]) *Amphitryon, prologue.*

[3]) *Histoire de la philosophie cartésienne* [3] I pag. 165–166.

[4]) Door de oorlogsomstandigheden werd dit proefschrift niet naar nederlandse bibliotheken gezonden. Ik had het genoegen de schrijfster in Augustus 1948 tijdens het tiende internationale filosofisch congres te Amsterdam te ontmoeten, bij welke gelegenheid zij mij een exemplaar van haar dissertatie ter hand stelde, hetwelk thans in de bibliotheek van de amsterdamse universiteit berust.

[5]) Cf. Henri Busson *La pensée religieuse française de Charron à Pascal* Paris 1933 chap. IV § 2.

b. Volgens Descartes is de ziel der dieren hun bloed

Cohen Rosenfield resumeerde in het eerste hoofdstuk van deel I *Descartes' denial of soul in animals* de verschillende plaatsen in Descartes' geschriften en correspondentie, waar uitspraken te vinden zijn over de ziel der mensen en de wijze waarop z.i. de dieren gevoelden. Wij weten reeds, dat hij Regius aanspoorde, de term „ziel" scherp te definiëren en niet toe te passen op het gevoel der dieren [1]). De ziel der dieren is, zo antwoordde Descartes op bezwaren van de leuvense hoogleraar L. Fromondus, die, La Mettrie's materialisme voorvoelend, tegenover V. F. Plemp [2]) de vrees geuit had, dat de ontkenning van de zelfstandige ziel in de onredelijke beesten er toe zou leiden, dat men ook de redelijke ziel uit het menselijk lichaam zou sluiten:

> niets anders dan hun bloet...te weten 't geen, dat, in hun harten verwarmt, en in geesten verkeert zynde, sich uit de slagäders deur de harssenen in alle de zenuwen, en in alle de spieren verspreid [3]).

Deze opvatting, constateerde Descartes, was geheel in overeenstemming met de H. Schrift. Aan de dordrechtse rechtzinnige predikant en scholarch Gosuinus Buytendijk [4]), die hem vragen gesteld had over zijn methode van de twijfel, over de veronderstelling, dat God zou kunnen bedriegen en over de ziel der beesten, schreef Descartes:

> De darde vraag betreft de beweging, die gy gelooft dat ik aan de beesten voor hun ziel toevoeg. 't Heugt my niet dat ik ooit geschreven heb dat de beweging de ziel der beesten is; en ik heb my noch niet opentlyk daar op verklaart. Maar vermits wy by 't woort ziel gemenelyk een zelfstandigheit verstaan, en vermits ik acht dat de beweging alleenlyk een wijse van 't lighaam is, (voorts, ik laat niet verscheide slach van bewegingen toe, alleenlyk de plaatsige beweging, die aan alle de lighamen, zo bezielt, gemeen is) zo zou ik niet willen zeggen dat de beweging de ziel der beesten is, maar liever met de heilige Schrift, in 't boek van 't Verhaal der Wet, in 'drieentwintigste vaers van 't twaalfde hooftdeel, dat het bloet hun ziel is. Want het bloet is een vloedig lighaam, 't welk sich zeer snellyk beweegt, van't welk het dunste deel geest genoemt word, en dat, geduriglyk uit de slagaders deur de harssenen in de zenuwen en spieren vloejende, 't geheel gebou des lighaams beweegt [5]).

c. Regius' hoofdstuk De bestia in zijn Fundamenta physices (1646)

Moest dus Cohen Rosenfield al bij het exposé van Descartes' uitlatingen over de rede- en zielloosheid der dieren zeker rekening houden met zijn

---

[1]) Cf. boven blz. 4.

[2]) Zie voor deze beneden blz. 237 n. 3.

[3]) *Brieven aan veele hoog-geagte personen....door Renatus Des-Cartes beschreven en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 blz. 338 (II br. 8).

[4]) Zie voor hem *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 245–246. Het aldaar genoemde geschrift van Buytendijk *De roemruchtige Jesuyt* is aanwezig op het gemeentearchief te Dordrecht.

[5]) *Brieven aan veele hoog-geagte personen enz.* blz. 349. (II br. 10). Cf. *Œuvres* IV L. CCXXXII.

nederlandse correspondenten en vrienden, wanneer zij in een volgend hoofdstuk *The doctrine spreads* de ontwikkeling schetst van de cartesiaanse theorie, dan is de eerste figuur, die zij bespreekt Henricus Regius. Weliswaar ging Regius in het hoofdstuk *De bestia* van zijn *Fundamenta physices* noch uitvoerig noch met groot enthousiasme in op Descartes' theorie van het automatisme, maar hij neemt deze toch over:

> This Holland formulation antedated all French books defending the Cartesian animal mechanism [1]).

d. Fl. Schuyls voorrede voor Descartes' De homine (1662)

Cohen Rosenfield vestigde er voorts de aandacht op, dat de voorrede, die de leidse hoogleraar Fl. Schuyl [2]) in 1662 voor zijn vertaling in het Latijn van Descartes' nog onuitgeven *Traité de l'homme* stelde, voor verreweg het grootste gedeelte handelt over het dierlijk automatisme, ondanks het feit, dat de cartesiaanse tekst daartoe niet direct aanleiding gaf. Met Descartes' *De homine* werd deze voorrede alom gelezen; bovendien vertaalde Clerselier haar in het Frans, toen hij in 1664 *L'Homme de René Descartes* in de originele taal uitgaf. Het was Schuyl bekend, dat lang vóór Descartes het automatisme der dieren verdedigd was door de spaanse medicus Gómez Pereira [3]). „To all appearences", zeide Cohen Rosenfield:

> Florens Schuyl's rôle in diffusing knowledge of and justification for Descartes' theory of the beast-machine was more important than has been generally realized. His was the first lengthy treatment accorded the subject by any Cartesian. It received a wide distribution in Latin and in French translation. Like subsequent followers of Descartes, Schuyl both imitated the master and offered new demonstrations. His work contained religious and scientific elements that were to recur in future treatments, not the least notable of which embryonic Providentialism. His most important contribution, however, was his emphasis on the connection between animal mechanism and the general principal of mechanistic physiology [4]).

e. De hoofdstukken over de handelingen der dieren in de Two treatises van Sir Kenelm Digby (1644)

De genoemde utrechtse en de leidse hoogleraren waren zeer vroege verdedigers van het dierlijk automatisme; wil men zich strikt aan de

---

[1]) *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 242. In zijn *Philosophia naturalis* Amst. 1654 handhaaft Regius zijn standpunt inzake het automatisme der dieren: Hic motus sensitivus & loco-motivus sit in animalibus, eodem modo, ut automata agitantur & moventur; sine ulla scilicet cognitione, vel appetitu propriè dicto (pag. 230).

[2]) Zie voor Fl. Schuyl en zijn vertaling van Descartes' *Traité de l'homme* beneden § 126.

[3]) Zie voor Pereira: Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne* [3] I pag. 153, *Isis* II (1914–1918) pag. 85 n. 6 en Exp. D. nr. 716.

[4]) *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 248–249.

chronologische volgorde houden, dan moet de engelsman Sir Kenelm Digby tussen beiden in geplaatst worden. In enkele hoofdstukken van zijn in 1644 te Parijs verschenen *Two treatises in the one of which the nature of bodies, in the other the nature of man's soul is looked into in way of discovery of the immortality of reasonable soules* [1]), gewijd aan handelingen van dieren, die schenen te getuigen van inzicht of voorkennis, somde Digby verscheidene voorbeelden van sluwheid van dieren, die hij bij Montaigne en anderen gevonden had, op, om daarna naar andere verklaringen dan het gebruik van rede voor die handelingen te zoeken [2]). Deze hoofdstukken kunnen enigszins onder invloed van Descartes geschreven zijn; zij zijn weinig belangrijk. Toch is het interessant de relaties, die verder tussen Descartes en Digby bestaan hebben, gade te slaan.

85. Descartes en Digby

a. Briefwisseling en plan dat Descartes naar Engeland zal komen

Sir Kenelm Digby is een merkwaardige figuur geweest in het engelse politieke en society-leven; een romantische voorganger van de welbekende Samuel Pepys. Sir Kenelms leven, zijn eerst gedwarsboomde, maar later toch door een gelukkig huwelijk bekroonde, liefde voor de bekoorlijke Venetia Stanley werd in 1912 beschreven door een nazaat H. M. Digby [3]). Deze biografie werd geïllustreerd met reproducties naar schilderijen van A. van Dijck; het ontroerende schilderij *Venetia, Lady Digby on her death-bed* bevindt zich in de Dulwich Gallery. In de *Œuvres de Descartes* van Adam & Tannery vindt men de volgende karakteristiek van Digby:

> Esprit ouvert, mais inquiet, très crédule et entiché des qualités occultes, Kenelm Digby n'était pas fait pour contracter une liaison sérieuse avec Descartes [4]).

Misschien behoorden wij in een werk over het nederlands cartesianisme niet te spreken over het contact dat Digby eerst schriftelijk, later ook mondeling met Descartes heeft gehad, maar ik waag het er toch maar op dit zo kort mogelijk te doen, omdat in Nederland een grote belangstelling bestaan heeft voor de geschriften van Digby en omdat het m.i. merkwaardig is te zien, hoe Descartes aangepapt heeft met een figuur als deze.

In 1638 schijnt Digby zich tegenover Mersenne gunstig over Descartes te hebben uitgelaten; 29 Juni 1638 schrijft Descartes aan Mersenne:

---

[1]) *Exp. D.* nr. 715.

[2]) Zo wordt cap. XXXVI 2 de „dubitatio", die dieren soms schijnen te vertonen, vergeleken met het aarzelend omkantelen van golven. Voor voorbeelden, die Digby aan Montaigne ontleende, cf. Busson *La penseé religieuse française de Charron à Pascal* pag. 198.

[3]) H. M. Digby *Sir Kenelm Digby and George Digby, Earl of Bristol* London 1912, aanwezig K.B. 1125 D. 19. Zie voorts voor Kenelm Digby: *Dictionary of national biography* XV pag. 60–66; cf. Ch. Adam en G. Milhaud *Descartes. Correspondance* II Paris 1939 pag. 375.

[4]) *Œuvres* III pag. 89–90.

J'ay beaucoup d'obligation à Mr. d'Igby de qu'il par le si avantageusement pour moy, comme vous me mandez [1]).

Kort hierop nam Digby de moeite een geschriftje tegen Descartes naar Holland te zenden. De heimelijke vrees, die Descartes gekoesterd moet hebben voor aanvallen op zijn systeem, deed hem hooghartig schrijven:

Je n'ay point receu le pacquet que Mr. d'Igby avoit pris la peine de m'envoyer; mais ce n'est pas grand perte [2]).

En, hoogst kinderachtig:

J'ay receu l'escrit contre moy que M. d'Igby avoit adressé, mais je ne l'ay pas encore decacheté, & si vous ne me mandez derechef qu'il importe que je le lise, je ne luy en veux pas faire l'honneur, mais je vous le renvoyeray tel qu'il est, lorsque M. de Zuylichem sera à la Haye, car je n'ay point d'autre commodité [3]).

In 1640 vormde Digby met enkele vrienden het plan Descartes naar Engeland te laten komen en even heeft Descartes daar wel oren naar, want hij schrijft aan Mersenne:

Je n'ay point du tout ouij parler de ce que vous me mandez qu'on vous a écrit d'Angleterre, qu'on estoit sur le point de m'y faire aller, mais je vous diray, entre nous, que c'est un pais dont je prefererois la demeure à beaucoup d'autres; & pour la Religion, on dit que le Roy mesme est Catholique de volonté; c'est pourquoy je vous prie de ne point détourner leurs bonnes intentions [4]).

Hoe duidelijk geeft Descartes hier blijk van het nerveuse complex, dat, meer dan de uitwendige omstandigheden, hem dreef, telkens van woonplaats te verwisselen! Het is zeker goed, dat het engelse plan geen uitvoering kreeg; ware het verwezenlijkt, dan zou zeker Digby niet de meest geschikte persoon geweest zijn om Descartes in Engeland te introduceren. Wel zou hij onmiddellijk Descartes in aanraking gebracht hebben met de Conways en dezen zouden het persoonlijk contact tussen Descartes en Henry More tot stand gebracht hebben. Anne Conway had met waardigheid eenzelfde rol in het leven van Descartes kunnen spelen als prinses Elisabeth gedaan heeft. De ontmoeting met More en de verdere neo-platonici van Cambridge zou op een breuk zijn uitgelopen.

b. Ontmoetingen tussen Digby en Descartes in 1641 en 1644

In 1641 heeft Digby Descartes in Holland opgezocht; een week lang hebben zij tesamen dagelijks gesprekken gevoerd. Digby bracht over deze gesprekken verslag uit aan Saint'Evremond en zo komt het, dat wij in

---

[1]) *Œuvres* II pag. 192 L. CXXVI.

[2]) *Idem* II pag. 271 L. CXXXI Descartes à Mersenne 27 juillet 1638.

[3]) *Idem* II pag. 336 L. CXXXVIII Descartes à Mersenne 23 août 1638. Tenslotte leest Descartes het werkje en geeft er in een brief van 11 october 1638, *Œuvres* II L. CXLVI pag. 397 een vernietigend oordeel over.

[4]) *Idem* III pag. 50 L. CLXXXVI. Descartes à Mersenne 1 avril 1640; cf. *idem* IV pag. 213.

Des-Maizeux's *Vie de Saint-Evremond* (1706) inlichtingen vinden over de onderwerpen, waarop Digby en Descartes van gedachten wisselden. Descartes meende, dat de mens, mits juist en hygiënisch levend, gemiddeld veel en veel ouder kon worden dan in zijn dagen het geval was en Digby stelde belang in alchemie en wonderlijke recepten. Volgens Saint-Evremond waagde Digby het tegen Descartes te zeggen, dat het verstandiger was te zoeken naar de middelen, die het leven zouden kunnen verlengen dan zich met filosofische speculaties op te houden.

Wanneer Digby in 1642 gevangen gezet wordt door het engelse parlement wegens zijn partijkiezen voor Karel I, schrijft Descartes aan Mersenne, dat deze tijding hem „extremement marry" heeft gemaakt en even later:

> On m'a dit aussi que Mr. d'Igby estoit remis en liberté, dont je suis fort ayse [1]).

In October 1644 ontmoetten Descartes en Digby elkaar opnieuw te Parijs; zij voeren lange discussies in het college de Boncourt op een zo heuse toon, dat alle toehoorders zeer gecharmeerd zijn [2]).

c. Een oordeel van prinses Elisabeth over Digby's Two treatises en Descartes' antwoord daarop

Wanneer Digby's *Two treatises* verschijnen, kan Descartes, die geen Engels verstaat, er geen kennis van nemen. Maar zijn vorstelijke leerlinge, prinses Elisabeth van de Palts, biedt hem aan de twee hoofdstukken, waarin Digby tegen Descartes polemiseert te doen vertalen door Samuel Johnson, de predikant van haar moeders hof in den Haag [3]):

> Le docteur Jonson m'a dit qu'il vous traduira ces deux chapitres; & je pense que vous n'aurez pas grande curiosité pour le reste du livre, parce qu'il est du calibre & suit la methode de ce prestre Anglois qui se donne le nom d'Albanus [4]), quoyqu'il ait de tres belles meditations, & que difficilement on en peut attendre davantage d'un homme qui a passé le plus grand tems de sa vie a poursuivre des desseins d'amour ou d'ambition [5]).

Achteraf heeft Elisabeth het gevoel, dat zij onvoorzichtig handelde, het oordeel over Digby's levenswijze zwart op wit te zetten en zij voegt een P.S. aan haar brief toe:

> En relisant ce que je vous mande de moy mesme, je m'aperçois que j'oublie une de vos maximes, qui est de ne mettre jamais rien par escrit, qui puisse estre mal interpreté de lecteurs peu charitables. Mais je me fie tant au soin de M. de Palotti [6]), que je say que ma

---

[1]) *Œuvres* III pag. 590. L. CCLXXXVII.

[2]) *Idem* IV pag. 145–146.

[3]) Cf. voor Johnson: Ch. Adam *Descartes et ses correspondants anglais, Revue de litt. comparée* XVII (1937) pag. 445.

[4]) Thomas White, cf. *idem, idem* XVII (1937) pag. 447.

[5]) *Œuvres* IV pag. 210 L. CCCLXXVII. Cf. pag. 221 L. CCCLXXX.

[6]) Alphonse Pallot, cf. *Œuvres* XII pag. 116 n. c.

lettre vous sera bien rendue, & a votre discretion, que vous l'osterez par le feu, du hazard de tomber en mauvaises mains.

Maar Descartes verbrandde de brief niet en ook een brief van Elisabeth aan Descartes, waarin zij Digby betrekt in een beschouwing over het voortbestaan na de dood, bleef bewaard:

> Si on est bien persuadé de l'immortalité de l'ame, il est impossible de douter qu'elle ne sera plus heureuse apres la separation du corps (qui est l'origine de tous les deplaisirs de la vie, comme l'ame des plus grands contentements) sans l'opinion de M. Digby, par laquelle son precepteur (dont vous avez veu les escrits) [1]) luy a fait croire la necessité du purgatoire, en luy persuadant que les passions qui ont dominé sur la raison, durant la vie de l'homme, laissent encore quelques vestiges en l'ame, apres le deces du corps, qui la tourmentent d'autant plus qu'elles ne trouvent aucun moyen de se satisfaire dans une substance si pure. Je ne vois pas comment cela s'accorde a son immaterialité. Mais je ne doute nullement, qu'encore que la vie ne soit point mauvaise de soy, elle doit estre abandonnée pour une condition qu'on connoistra meilleure [2]).

Hierop antwoordde Descartes:

> Pour ce qui regarde l'estat de l'ame apres cete vie, j'en ay bien moins de connoissance que Mr. d'Igby; car, laissant a part ce que la foy nous en enseigne, je confesse que, par la seule raison naturelle, nous pouvons bien faire beaucoup de conjectures a nostre avantage & avoir de belles esperances, mais non point aucune assurance. Et pour ce que la mesme raison naturelle nous apprent aussy que nous avons tousjours plus de biens que de maux en cete vie, & que nous ne devons point laisser le certain pour l'incertain, elle me semble nous enseigner que nous ne devons pas veritablement craindre la mort, mais que nous ne devons aussy jamais la rechercher [3]).

Dit door en door cartesiaanse antwoord, waarin verscholen ligt Descartes' houding tegenover het christelijk geloof alsook een verzet tegenover de stoïcijnse opvatting van het recht dat de mens toe zou komen zelve over zijn leven te mogen beschikken, staat, naar mijn gevoel, op eenzelfde geestelijke hoogte als de bekende uitspraken van Spinoza, dat de ware wijze de dood niet vreest en weinig gedachten aan hem schenkt.

Voor ten dele beleefdheidsfrase zullen wij moeten houden, wat Descartes aan de markies van Newcastle [4]) schreef:

> J'ai bien du regret de ne pouvoir lire le livre de M. d'Igby faute d'entendre l'Anglois; je m'en suis fait interpreter quelque chose, & pource que je suis entierement disposé à obeir à la raison, & que je sçay que son esprit est excellent, j'oserois esperer, si j'avois l'honneur de conferer avec luy, que mes opinions s'acorderoient aisément avec les siennes [5]).

---

[1]) Waarschijnlijk wordt Thomas White bedoeld.

[2]) *Œuvres* IV pag. 323. L. CDIX.

[3]) *Idem* IV pag. 333 L. CDXI; cf. Busson *La pensée religieuse française de Charron à Pascal* pag. 435.

[4]) Lord William Cavendish.

[5]) *Œuvres* IV pag. 572 L. CDLX.

Prinses Elisabeth nam het Digby niet zozeer kwalijk, dat diens opvatting over de bloedsomloop geheel de theorie van Harvey weerspiegelde, als wel dat hij geen ontzag toonde voor de wetten over de breking en weerkaatsing van het licht door Descartes gevonden [1]). Digby's *Two treatises* werden spoedig in het Latijn vertaald; in November 1950 verwierf de amsterdamse universiteitsbibliotheek een exemplaar van de „editio secunda auctior" *Demonstratio immortalitatis animae rationalis sive tractatus duo philosophici, in quorum priori natura et operationes corporum, in posteriori vero, natura animae rationalis ad evincendam illius immortalitatem, explicantur... Ex Anglico in Latinum versa operâ & studio I. L.* Parisiis 1655 [2]), een fraaie foliant, welke ik dus nog heb kunnen gebruiken.

d. De kritiek op Descartes in Digby's Demonstratio immortalitatis animae rationalis sive tractatus duo philosophici (Paris 1655 ed. sec. auctior van de Two treatises)

Vooral in de eerste verhandeling van Digby is de kritiek op de cartesiaanse theorieën niet incidenteel, maar principieel. Digby wist uitgelezen woorden van lof en bewondering voor Descartes te vinden [3]), maar liet ook blijken allesbehalve onder de ban van Descartes' subtiele gedachten geraakt te zijn. Digby wilde niet weten van de cartesiaanse licht-theorie, hij verdedigde nadrukkelijk de oude opvatting, dat het licht een „corpus" was. Vele bezwaren koesterde Digby ook tegen de cartesiaanse opvatting aangaande de overbrenging van de gewaarwordingen, eveneens werd volgens hem door Descartes onvoldoende verklaard op welke wijze de gedachten in het geheugen bewaard worden [4]). Voor de zetel van de fantasie hield Digby het „septum lucidum" [5]); de laatste drie hoofdstukken van het *Tractatus primus* handelen dan over de dieren, die soms de indruk wekken met rede begaafd te zijn, wat echter schijn is. In zijn tweede verhandeling zette Digby uiteen, dat de ziel beschouwd moet worden als een onstoffelijke, onsterfelijke substantie. In de uitgave van 1655 worden Digby's verhandelingen gevolgd door een *Institutionum peripateteticarum ad mentem summi viri, clarissimique philosophi Kenelmi Equitis Digbaei. Pars theoretica. Item appendix theologica de origine mundi. Authore Thoma Anglo, ex Albiis East-Saxonum* en voorafgegaan door een *Praefatio metaphysica* in twee delen van dezelfde Thomas Anglus [6]). In deze *Praefatio* wordt eerst over de vraag gediscussieeerd of in „composito"

[1]) *Œuvres* IV pag. 209–210.

[2]) U.B.A. 2463 A. 4. De eerste uitgave verscheen te Parijs in 1651.

[3]) Cf. *Demonstratio immortalitatis* ed. cit. pag. 269.

[4]) Cf. *Idem* I cap. XXXII 9.

[5]) Cf. *Idem* I cap. XXXV 1.

[6]) Volgens de *Dictionary of national biography* LXI pag. 80b verscheen de eerste uitgave van de *Institutionum peripateticarum etc.* in 1646. Descartes kende de *De mundo dialogi tres* van Thomas White te Parijs in 1642 verschenen, cf. *Œuvres* III pag. 582.

en speciaal in „continuo" deeltjes „actu" kunnen bestaan, wat ontkend wordt ondanks de formele deelbaarheid van de stof. Het tiende artikel van het eerste deel der *Praefatio* luidt: *Quod vacuum implicet contradictionem, & in quo consistat ratio loci.* In de daaropvolgende artikelen wordt over verdikking en verdunning gehandeld. In de *Appendix sive secunda praefatio* worden de methoden van Gassend, Descartes en Digby met elkander vergeleken. Opmerkelijk is het, dat in de ogen van Thomas Anglus zowel Gassend als Descartes niet volgens de analytische methode te werk gingen. Deze beiden kwamen door zich een weg te zoeken,,à notis compositis ad ignota principia" de één tot de suppositie van een oneindig aantal atomen, de ander tot zijn veronderstelling van drie elementen. Digby daarentegen, de weg van de analyse bewandelende:

> ad compositionem conversus, simplicissima arripit: quid sit quantum? quae primae ipsius differentiae? quomodo ex his primae qualitates? ex iis elementa? ex iis mixta? & hic continuato ordine usque ad illa à quibus incipiunt reliqui [1]).

Voert Descartes met zijn draaikringen in de derde hemel:

> ubi ratio scalis proportionum & consequentiarum multiplicitate sublimis, non ampliùs invenit solum ubi figat machinas quibus orbem moveat, sed Æsopeis par aquilis lateres & bitumen ad se clamet [1]),

Digby houdt zich aan gangbaarder en veiliger wegen:

> Digbaeus definitiones communes accipit, magis particulares ex universalioribus suspendit, ab ipsâ ratione quantitatis ad specialissimas progreditur, & apertam viam ad demonstrationem cernit, caeteri per rationes nihil expediunt & magis dicunt posse explicari quae fiunt, quam quicquàm ex propriis declarant [1]).

Het is niet als Descartes de uitbreiding, maar de kwantiteit die Digby vooropstelde als karakteristiek voor de hoedanigheid van het lichaam:

> Quantitas prima notissimaque corporis affectio,

luidt de titel van de eerste paragraaf van het eerste hoofdstuk van het eerste *Tractatus,* Later volgt dan, cap. II 2:

> Extensio seu divisibilitas est communis notio quantitatis.

Uit historisch oogpunt zijn de beide verhandelingen, die Digby in 1644 te Parijs liet verschijnen, zeker nog interessant te noemen. Niet omdat het zo nuttig of nodig zou zijn precies na te gaan, waar Digby invloed van Descartes heeft ondergaan, maar meer omdat beide verhandelingen een beeld bieden van wat ten tijde van de opkomst van het cartesianisme gistte in het brein van iemand, die zich niet zonder voorbehoud aan aristotelische denkbeelden overgaf. De originaliteit van Digby wordt gemeenlijk niet hoog aangeslagen [2]); zij valt moeilijk te bepalen, omdat de beoordelaar

---

[1]) *Demonstratio immortalitatis* ed. cit. sec. praef. membrum tertium.

[2]) Zo schreef Henri Busson in zijn *La pensée française de Charron à Pascal* pag. 142 over Digby's verhandelingen: „Son traité n'est original qu'à l'apparence".

zeer belezen moet wezen in de wijsgerige geschriften van Digby's tijdperk en vroeger. Toch lijkt mij de opzet van het eerste tractaat niet onverdienstelijk. Niet alleen door hun meningen hebben Descartes en Digby veelal zeer verschild, maar ook door de wijze waarop zij tegenover de filosofie stonden. Was voor Descartes zijn filosofie levensvoorwaarde, Digby heeft zich bij tijden op de filosofie geworpen uit weetlust en drang het leven in zijn volheid te genieten. Zijn beide verhandelingen concipieerde Digby, nadat hij door een ongeluk met zijn koets gedwongen was enige tijd rust te houden. In 1640 schreef hij daarover aan Mersenne en meende „des considerations qui choqueront beaucoup les vulgaires" te moeten beloven. Daar zou hij zich echter niets van aantrekken:

> Et l'approbation d'un Pere Mersenne, d'un Galilee, et d'un Monsr des Cartes, me sera plus que tout le reste du monde [1]).

Begingen ook Galileus en Descartes vergissingen, deze waren toch:

> plus a estimer et plus ingenieux que touts les volumes des Philosophes modernes vulgaires, qui se croyent bien subtils et profonds, quand ils bastissent et texunt des toiles de airaignées sur des termes qu'ils n'entendent point, et qui, en effet, ne signifient rien [1]).

In 1658, wat Descartes dus niet meer beleefd heeft, verscheen in het Frans een geschrift van Digby, de tekst van een *Discours sur la poudre de sympathie*, te Montpellier uitgesproken [2]). Met dat poeder kon Digby allerlei wonden genezen, niet echter door directe applicatie, nee, het was voldoende dat een stuk lijnwaad, dat met de wond in aanraking geweest was, er mede behandeld werd. Daar het poeder uit zuiver koperrood (vitriool) bestond, was dit voor de patiënt misschien ook nog wel het veiligst. In 1661 werd het *Discours* in het Nederlands vertaald en uitgegeven door Johannes Casteleyn te Haarlem, die het ook later herdrukte, vermeerderd met vervolgen van Nic. Papinius, Sylv. Rattray en Ath. Kircher, die er wonderwel bij pasten — zij handelden over de wichelroede en over magnetische krachten — onder de titel *Theatrum sympathicum* [3]).

Te Utrecht was in 1681 verschenen het *Discours fait en une celebre assemblée touchant la guerison des playes et la composition de la poudre de sympathie par le chevalier Digby... Avec divers secrets pour la conservation de la beauté des dames* [4]), terwijl in Amsterdam in 1663 Digby's *Dissertatio de plantarum etc.* verscheen [5]).

---

[1]) *Œuvres* IV pag. 212.

[2]) Aanwezig K.B. 503 B. 70. Cf. H. J. Reesink *L'Angleterre et la littérature anglaise* Paris 1931 nr. 1185.

[3]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 137.

[4]) Zie Prof. Dr A. J. J. Van de Velde *Het theatrum sympathicum en het theatrum chimicum van Kenelm Digby, Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal en letterkunde* 1935 blz. 707–737.

[5]) Aanwezig U.B.A. 497 G. 34. Het werk werd door Olferd Dapper, medicus te Amsterdam, opgedragen aan Nic. Witsen. Misschien was dus O. Dapper (*Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 354–356) de vertaler.

e. Vertalingen in het Nederlands van geschriften van Digby

Het merkwaardigste van alle digbiana in Nederland uitgegeven is voor ons het *Theatrum chimicum ofte geopende deure der chymische verborgentheden etc.* [1]) door de amsterdamse uitgever Jan ten Hoorn opgedragen „Aan den ervarene en gelukkige genees-heer J. Roman Ph. & Med. Doct. tot Amsterdam". Het boek draagt 1693 als jaartal der uitgave, een *Voorreden* werd door N.N. „in mijn Laboratorium den 12 November 1692" opgesteld. Een duitse vertaling *D. Stephan Blancards theatrum chimicum oder eröffneter Schau-Platz und Thür zu den Heimligkeiten in der Scheidekunst*, te Leipzig in 1694 verschenen [2]) onthult ons, dat de compilator en vertaler N.N. identiek is met Stephen Blankaart. Wanneer wij straks Blankaart behandelen als vertaler van enkele kleinere werken van Descartes en als cartesianerend medicus, zal het duidelijk worden, dat de geschriften van Digby en soortgenoten grote aantrekkingskracht voor Blankaart bezeten moeten hebben.

De *Two treatises* van Digby schijnen niet in het Nederlands vertaald te zijn geworden, wel daarentegen de aanmerkingen, die Digby maakte bij de *Religio medici* van Sir Thomas Browne. Men vindt ze in de tweede druk (1683) van de vertaling *Religio medici dat is noodwendige beschrijvinge van Mr. Thomas Browne vermaert medicijn-meester tot Norwich*, die gemaakt werd door Abraham van Berkel [3]).

86. Zijn de dieren te vergelijken met automaten of niet? *Vervolg*

a. Ant. Legrands Dissertatio de carentia sensus et cognitionis in brutis

Tenslotte heeft Digby niet zeer veel bijgedragen tot de diffusie en ontwikkeling van cartesiaanse denkbeelden. Heel wat meer deed daarvoor Antoine Legrand, een Franciscaan uit Douai, die als missionaris naar Oxford trok [4]). Volgens de *Nouvelle biographie générale* heeft hij getracht „de réduire la philosophie de Descartes à la méthode scolastique", dat wil dus zeggen, dat hij gerekend moet worden tot hen, die de kloof tussen de aristotelische en de nieuwe wijsbegeerte trachtten te overbruggen. Zijn *Dissertatio de carentia sensus et cognitionis in brutis*, London 1675, werd, zagen wij, in 1699 door de Reus vertaald onder toevoeging van *Een verhandeling van de ziel en kennis der beesten.*

---

[1]) Cf. Van de Velde *art. cit., Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal en letterkunde* 1935 blz. 737–740. Van de Velde herkende St. Blankaart niet als de vertaler.

[2]) Aanwezig U.B.A. 655 H. 141. Alsmede een herdruk Leipzig 1780.

[3]) Cf. R. Colie *Sir Thomas Browne's „Entertainement" in the XVIIth century Holland, Neophilologus* 36 (1952) blz. 162–171. De ed. pr. van Abr. van Berkels vertaling verscheen in 1655 te Laege-duynen (Leiden).

[4]) Zie voor Legrand: *Nouvelle biographie générale* XXX col. 422–423; *Dictionary of national biography* XXXII pag. 421–422; Cohen Rosenfield *Un chapitre de l'Animal-Machine, Revue de littérature comparée* XVII (1937) pag. 462; Henri Busson *La religion des classiques* volgens index; G. Lewis *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme* volgens index; de Brie *Bibliogr. philos. 1934–1945* I nr. 12233. 12234.

b. Twee nederlandse vertalingen van het Traitté de l'ame van A. Dilly

Dit toevoegsel is een vertaling van een *Traitté de l'ame et de la connoissance des bêtes, ou apres avoir demontré la spiritualité de l'ame de l'homme l'on explique par la seule machine, les actions les plus surprenantes des animaux, suivant les principles de Descartes. Par A.D.****** De initialen van de auteur moeten aangevuld worden tot Antoine Dilly; van diens persoonlijk leven weet men niet veel meer dan dat hij priester te Embrun geweest is [1]). Een merkwaardigheid van zijn *Traitté de l'ame* is, dat het opgezet werd als een bestrijding van een *Discours de la connoissance des bestes* (eerste uitgave Paris 1672) [2]) van Ignace Gaston Pardies, een Jezuïet en bekend mathematicus [3]). Velen, waaronder Dilly, hebben geloofd, dat het *Discours* van den Jezuïet maar een schijnaanval op Descartes' theorie bevatte, daar het de indruk maakte, dat de argumenten pro Descartes krachtig, die contra maar slapjes werden voorgedragen. Daarom is dus Dilly's *Traitté de l'ame* in zekere zin op zijn beurt ook slechts een schijnbestrijding. In de *Préface* van Dilly's *Traitté de l'ame et de la connoissance des bêtes* lezen wij:

> Il est vray que le Pere Pardies dans le livre qu'il a composé de la connoissance des Bêtes, rapporte avec beaucoup de force & d'élegance, quelques-unes des raisons dont Descartes ou ses sectateurs se sont servis pour appuyer leur sentiment: il y répond mesme d'une maniere assez foible, & soit ou par impuissance, ou pour cause, les solutions qu'il apporte laissent dans leur entier les objections qu'il s'étoit faites [4]).

Pierre Bayle schreef in de eerste jaargang van zijn *Nouvelles de la république des lettres:*

> Alle de werrelt is in 't vermoeden geweest, dat den Vader Pardies met énen aardigen trek het gevoelen van den Heer Deskartes heeft willen opbouwen, onder den schijn van het wederleggende te willen afbreken: En in der daad hij beandwoord sijne ygen tegenwerpingen so wel, en die hij onbeandwoord laat sijn so swak en kragtloos, dat men geen Oedipus behoevt te zijn om te raden wat dat betékent [5]).

---

[1]) Cf. Cohen Rosenfield *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 269. Zie ook voor Dilly: Larousse *Grand dictionnaire universel* VI pag. 856 b; Georg Boas *The happy beast in french thought of the seventeenth century* Baltimore 1933 pag. 107–111; H. Busson *La religion des classiques* volgens index.

[2]) Cf. Exp. D. nr. 801. Men vindt een 4de druk *Discours de la conoissance des bêtes* in Pardies' *Œuvres de mathematiques* [5] Amst. 1725, aanwezig U.B.A. 719 F. 25.

[3]) Men zie voor Pardies: *Nouvelle biographie générale* XXXIX col. 190; *The catholic encyclopedia* XI pag. 477 a; Georg Boas *The happy beast in french thought of the seventeenth century* pag. 106–107; Cohen Rosenfield *Pardies and the cartesian Beast-Machine, Publications of the modern language association* LIII (1937) pag. 763–773; H. Busson *La religion des classiques* volgens index. Pardies' *Elemens de géometrie*, Paris 1671, werden in het Nederlands vertaald: *Beginselen der geometrie* Hoorn 1690, aanwezig U.B.A. 1074 F. 3, *idem* Amst. 1717, aanwezig T.H.D.

[4]) *Traitté de l'ame et de la connoissance des bêtes* Amst. 1691 (U.B.A. 1083 H. 22) fol. iij r.

[5]) *Letterniews van de Hr. Piter Bayle* in de Reus' *Antoni Le Grands Redenerend betoog* blz. 294–295.

Wij citeren volgens een vertaling van de Reus, het *Letterniews van de Hr. Piter Bayle*, ook al toegevoegd aan *Antoni Le Grands Redenerend betoog dat de beesten geen bewusthyd van hun singevoelen hebben.* Wanneer Bayle echter in het artikel „Rorarius" van zijn *Nouveau dictionnaire historique et critique* het probleem van het automatisme aanpakt, tapt hij uit een ander vaatje; hij beschouwt Pardies dan als een „fort habile Peripateticien" [1]). Cohen Rosenfield heeft aangetoond, dat de latere mening van Bayle juister was dan de vroegere, welke de meeste verbreiding gevonden heeft [2]).

Ant. de Reus is niet de eerste vertaler geweest van Dilly's *Traitté de l'ame*, want men vindt daarvan ook een vertaling in het bundeltje: *Cartesiaanse reden-konst: met het onderscheid tusschen de cartesiaanse en schoolse philosophie: beneffens een verhandeling van de ziele der beesten... Door A.D.*****. Uit het Frans vertaalt, door P. R. Med, Doct.*[3]); in 1683 door Jan ten Hoorn te Amsterdam uitgegeven. Deze bundel bevat: een herdruk van J. H. Glazemakers vertaling *Redenkonst, getrokken uit de schriften van Renatus des Cartes door Jaques du Roure* [4]), een vertaling van Claubergs *Differentia inter cartesianam et in scholis vulgo usitatam philosophiam* en dan de *Verhandeling van de zielen der beesten.* Wie de P. R. Med. Doct. is, die deze laatste of beide laatste vertalingen maakte, kan ik niet zeggen; onjuist is het zeker P. R. aan te vullen tot Pieter Rabus, zoals sommige bibliotheek-catalogi doen. De vertaling van de Reus van Dilly's *Traitté* is te verkiezen boven die van de onbekende P. R.

c *De Conferences philosophiques van Jacques Darmanson*

Het *Letterniews van de Hr. Piter Bayle*, door de Reus toegevoegd aan zijn *Antoni Le Grands Redenerend betoog*, werd geschreven naar aanleiding van twee lezingen door Jacques Darmanson te Amsterdam gehouden en in 1684 zonder naam van de uitgever verschenen met een approbatie van de franeker universiteit, gedateerd „X Kal VIII Ann. CIↃ IↃC XXCIII" en gesigneerd „J. v. Waeyen", onder de titel *La beste transformée en machine divisée en deux dissertations prononcées à Amsterdam, par J. Darmanson, dans ses conferences philosophiques* [5]). Op de bibliothèque wallonne te Leiden berusten gegevens over Darmanson: „Jacques d'Armenson, komende van Ville Franke" werd 8 September 1683 amsterdams poorter;

---

[1]) *Dictionnaire historique et critique*[5] Amst. enz. 1740 III pag. 649–656. Cf. Cohen Rosenfield *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 220 n. 28.

[2]) *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 81.

[3]) Aanwezig K.B. 1122 D. 4; U.B.L. 2004 I. 32; U.B.A. 602 J. 16.

[4]) De eerste uitgave verscheen in 1656 achter een vertaling van Descartes' *Meditationes.* De *Meditationes de prima philosophia, of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte... door Renatus Descartes in Latijn beschreven. Beneffens de redenkonst uit de schriften van Renatus Descartes, door Jaques du Roure, getrokken en in die Fransche taal gestelt. Beide door J. H. G. vertaalt,* Amst. 1656, bevindt zich U.B.A. 1071 E. 28 1) en K.B.

[5]) Aanwezig U.B.A. 344 G. 32.

20 November 1684 werd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een kind van „Jacob Darmanson gehuwd met Anna de Veer, wonende op de Nieuwe Heerengragt begraven" [1]). Hield Darmanson zijn *conferences philosophiques* aan het Athenaeum? Ik vond er niets over opgetekend. Wanneer zij in 1691 herdrukt worden, blijkt uit de titel *La beste degradée en machine, divisé en deux discours par J. M. Darmanson, profess. en philos. dans l'academie de Francfort sur l'Oder* [2]), dat de schrijver inmiddels als hoogleraar in de wijsbegeerte naar Frankfort geroepen is. Darmanson ontwikkelde de stelling, dat men, indien de dieren, die niet als de mens de zonde kennen, toch aan hartstochten, dus ook aan smart onderhevig zouden zijn, zou moeten besluiten, dat God noch rechtvaardig noch wijs was. Derhalve moet aan de dieren niet de minste graad van kennis toegekend worden. Bovendien zou de ziel der dieren, gesteld dat de beesten er een bezaten, of sterfelijk of onsterfelijk moeten zijn, wat beide onmogelijk is. Want in het eerste geval zou de substantie „geest" vernietigbaar zijn, terwijl de beschouwing van de natuur ons leert, dat alle substanties onvernietigbaar zijn; dat wil zeggen stof blijft stof, in welke vorm dan ook, en geest blijft geest; in het tweede geval zou ons tevens alle grond voor het geloof aan de onsterfelijkheid van de menselijke ziel ontnomen worden. Na aldus vastgesteld te hebben, dat dus de dieren geen ziel kunnen bezitten, worden alle lichamelijke bewegingen op occasionalistische wijze verklaard. Cohen Rosenfield heeft er op gewezen, dat sommige passages uit Darmansons redevoeringen woordelijk overeenkomen met gedeelten uit Malebranche's *De la recherche de la verité* [3]).

87. De Idea generalis morborum et passionum hominis van de réfugié Jean Fr. Vallade

Als Darmanson hechtte Jean François Vallade [4]) waarde aan de redenering, dat de dieren geen ziel kon worden toegekend, omdat dan de onsterfelijkheid van de menselijke ziel niet te bewijzen zou zijn. Vallade was een land- en geloofsgenoot van Darmanson, die eerst naar de Nederlanden uitweek, om vervolgens naar Engeland te trekken.

Cohen Rosenfield besprak uitvoerig Vallade's *Discours philosophique sur la création et l'arrangement du monde* [5]); diens *Idea generalis morborum et passionum hominis. In tres partes divisa. Quarum prima, principia*

---

[1]) Deze gevens werden mij verstrekt door de heer commissaris van de bibliothèque wallone.

[2]) Deze herdruk, verschenen „A Amsterdam, Pour l'Autheur MDCXCI", is aanwezig U.B.A. 1808 G. 17.

[3]) *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 273–277.

[4]) In het artikel J. F. Vallade *La France protestante* IX pag. 414 wordt slechts één werk, het *Discours philosophique sur la création du monde*, genoemd en niets over Vallade's levensloop vermeld.

[5]) *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 292–294.

continet ad constitutionem hominis spectantia. Secunda, de morbis. Tertia agit de passionibus schijnt haar niet bekend geweest te zijn, althans zij betrekt het niet in haar betoog. Het werkje kwam in 1714 uit met het adres van zowel een rotterdamse als een londense uitgever [1]) en werd door Vallade opgedragen aan de illustre jongeling „Benedicto Sherard, Baronis Letrimij, Provinciae Rutlandiae Gubernatoris meritissimi unico Filio". Een der lofdichten, van een vriend van Vallade, die tekent met de letters M. L. A., is getiteld *Ad Dominum Valladum Doctorem Medicum Gallicâ Profugum Religionis ergo, & nunc in Anglia degentem ubi Librum hunc scripsit.* De *Idea generalis morborum et passionum hominis* is een zeer systematisch geschrift, dat in zijn drie delen: algemene filosofie, pathologie en leer der hartstochten, een duidelijk beeld geeft van de hoge mate, waarin de cartesiaanse principia met de filosofische, fysische en medische inzichten van de réfugié strookten, alsook van de punten, waarop Vallade's geloof en de invloed, die hij van de geleerden in Nederland en Engeland moet hebben ondergaan, hem dwongen die beginselen te modifiëren.

Caput XIII van deel I van de *Idea generalis etc.* handelt *De unione animae cum corpore.* De marginale samenvatting van de eerste paragraaf hiervan luidt:

> Nullum dari relationem inter animam & corpus & haec duo entia sola Dei voluntate potuisse jungi.

In de vierde paragraaf van dit hoofdstuk zegt Vallade het niet geheel eens te wezen met de wijze, waarop Descartes het ontstaan van de indrukken in de hersenen verklaarde, want diens voorstelling was in strijd met anatomische onderzoekingen. Anders dan Louis de la Forge, naar wiens *Traitté de l'esprit de l'homme* men om voor de hand liggende redenen ter vergelijking spoedig grijpt, wil Vallade niet weten van de pijnappelklier als ontmoetingspunt tussen lichaam en ziel; de hersenen in haar geheel zijn het gebied waar de ziel haar functies uitoefent. In caput VII van zijn derde deel weer *De sede animae* handelend, stelt Vallade voorop:

> non potest concipi ullum posse ab spiritibus occupari locum, sed ibi dicuntur residere, ubi suas functiones exercent,

om dan te besluiten:

> totum cerebrum dicendum est animae domicilium.

Overigens wijken Vallade's fysiologische opvattingen niet zeer af van de cartesiaanse. Na de praemisse, dat het lichaam niet op de geest kan werken, stelt hij zich voor, dat God gebruik maakt van de dierige geesten en de zenuwen, die als de snaren van een muziekinstrument bespeeld kunnen worden, om gewaarwordingen bij de mens op te wekken:

> Machina non potest illuminare animam, nec ex se habet ideas rerum anima, sed se determinare dignatus est Deus ad rerum propterea

[1]) Abraham Achter te Rotterdam en S. Smith & B. Walford te London. Aanwezig U.B.A. 606 E. 22.

notitias seu ideas homini repraesentandas, atque sic nihil facilius conceptu mihi videtur, quam hoc quod statuimus de motu spiritum in cerebro; & de commotione fibrarum ejus... Imaginatio est ergo in commotionibus spirituum cerebri incolarum, & fibrarum, memoria autem consistit in illa aptitudine fibrarum acquisitâ ad eundem situm recipiendum, id est, ad se flectendum pari modo quo primum objecto agitatae & flexae sunt [1]).

Er is geen principieel verschil tussen het vermogen, dat de ziel vóór en na de zondeval over het lichaam had. Ook voor Adam in het paradijs gold, dat God slechts de bewegingen kon opwekken:

Subinnuimus jam jam legem quâ unitur anima corpori, voluntatem nimirum divinam, posse solam producere illos motus. Animam dumtaxat esse causam determinantem, & occasionalem [2]).

Ook zijn in principe het menselijk intellect en de menselijke wil vóór en na de zondeval gelijk gebleven; het onderscheid schuilt slechts hierin, dat de mens eerst slechts zijn heil zocht bij God, later op zichzelf zijn belangstelling richtte. Ook dit werkt Vallade nader uit in zijn derde deel. Caput V ervan is getiteld *Ubi fusius probatur facultates animae non in se vitiari, sed quod dirigantur dumtaxat versus creaturas.* Men vindt er als kanttekeningen *Intellectum hominis post peccatum non degenerasse* en *Voluntatem esse eandem sed in eo illius vitium latere quod summum bonum quaerat ubi non est.* Evenals Geulincx, wiens invloed duidelijk te bespeuren valt, houdt Vallade de „amor nostri" voor de wortel van alle kwaad. Met het *Tractatus ethico-physicus de animi & corporibus passionibus earundumque certissimis remediis* van Geulincxs leerling Bontekoe kan men het derde deel van Vallade's *Idea generalis etc.* vergelijken. Bontekoe sprak van de „passiones" als „vitia animi" en Vallade begint het laatste hoofdstuk van zijn geschrift:

Cartesius aestimavit passiones omnes naturâ sua esse bonas sed malas fieri pravo usu. Ergo non inquirenda essent remedia contra passiones, sed contra earum excessus; nobis autem non est eadem cum Cartesio sententia. Quasdam stabilivimus innocentes, quasdam diximus criminales.

Zelfs de rechtvaardige mens kan „exacte loquendo" slechts door hartstochten, die op zijn minst ten dele schadelijk zijn, aangegrepen worden, want het goed dat zij hem doen nastreven is beperkt en bovendien:

novit satis animus quod ex se entia finita nihil bona sint, & quod habent, à Deo habent [3]).

Zodat er dus slechts de liefde tot God kan overblijven:

Atque in eo justitiam hominis consistere intelligimus, quod tametsi non poterat non obnoxius esse passionibus quibusdam respectu objectorum, earum tamen magister erat, & ita illis uti poterat, & certè utebatur quandiù justus, tanquam si non fuisset obnoxius [3]).

---

[1]) *Idea generalis etc.* pag. 50.
[2]) *Idem* pag. 60.
[3]) *Idem* pag. 142.

Uit het feit dat de materie deelbaar is mag volgens Vallade niet de vergankelijkheid van het menselijk lichaam besloten worden, dat immers vóór de zondeval onsterfelijk was. De oorzaken der ziekten zijn tweeërlei:

> Ex duplice fonte suboritur naturaliter morborum cohors quos homo evitare non potest...Hęc autem duo sunt materia primum aetherea quae una cum corpusculis aëris motum sanguinis, & spirituum causat & alit. Secundum. Quę, appetitibus naturalibus potissimum alimenta assumuntur necessario, ut reparentur sanguinis, & succi nervosi particulae deperditę, atque refocillentur machinae partes omnes [1]).

Grondslag voor een goede therapie acht Vallade een juist dieet; met Descartes is hij bevreesd voor teveel aderlaten; voor het gebruik van purgantia verwijst Vallade naar een tractaat van Boyle [2]). Zeer origineel is het werk van Vallade zeker niet, en heel wat dorder en dogmatischer dan het werk van Geulincx; wel is het karakteristiek voor de wijze, waarop het cartesianisme, in occasionalistische richting ontwikkeld, de wijsbegeerte kon worden, waarbij de calvinist zwoer.

88. De l'usage des passions van J. Fr. Senault, lid en later leider van het Oratorium

a. De editio princeps van 1641

Vallade's leer der hartstochten is veel en veel somberder dan die ontwikkeld door Jean François Senault, lid en later (sedert 1662) leider van het door kardinaal Pierre Bérulle gestichte Oratorium [3]). De eerste druk van Senaults *De l'usage des passions* verscheen in 1641, acht jaar dus eerder dan Descartes' *Les passions de l'ame*. Senault was er van overtuigd: *Que dans le desordre où sont nos Passions, la Grace est necessaire pour les conduire* [4]), maar hij houdt de hartstochten niet voor op hun best onschadelijk. Zij bevatten de kiemen zowel van de deugden als van de ondeugden en Senault beweert: *Qu'il n'y a point de Passions qui ne puissent estre changées en vertus* [5]). Tegenover de stoïsche opvatting, dat men trachten moet naar de uitroeiing der hartstochten, stelt Senault: *Qu'il faut moderer nos Passions pour les conduire* en *Qu'en quelque estat que soient nos Passions, la raison les peut conduire* [6]). Op de vraag *S'il y avoit*

---

[1]) *Idea generalis etc.* pag. 127.

[2]) *Idem* pag. 138.

[3]) In 1613 verwierf Bérulle's orde de pauselijke goedkeuring. Zie voor J. F. Senault: *Nouvelle biogr. générale* XLIII kol. 749; *Dictionnaire de théologie catholique* XIV, 2 col. 1854–1858 en de dissertatie van Voukossava Miloyévitch *La théorie des passions du P. Senault et la morale chrétienne en France au XVIIe s.* Paris 1934, een werk door Busson (*La religion des classiques* pag. 206 n. 6) niet hoog geschat.

[4]) *De l'usage des Passions* Dern. éd. Leide 1658 (aanwezig K.B. 235 F. 29) I *Second traité. Discours* III.

[5]) *Idem* I *Quatriesme traité. Discours* III.

[6]) *Idem* I *Troisiesme traité. Discours* III, IV.

des Passions en l'Estat d'innocence, & si elles estoient de mesme nature que les nostres [1]) geeft Senault het antwoord, dat de hartstochten van Adam vóór de zondeval:

> n'estoient pas differentes des nostres par leur nature, mais par leur obeïssance [2]).

Senault beroept zich hierbij op de heilige Augustinus met wie hij het eveneens eens is:

> que l'amour est l'unique Passion qui nous agite [3]).

Het werkje van Senault toont duidelijk, hoe Descartes met zijn welbeleide reden aansluit bij een bestaande traditie en zeker is het interessant ook de inzichten over aantal en aard der hartstochten van Geulincx, Bontekoe en Spinoza te vergelijken met de opvattingen hieromtrent van de vriend van Bérulle.

b. Een dernière édition van De l'usage des passions in 1658 door Johan Elsevier aan Const. Huygens opgedragen

Les passions de l'ame van Descartes verscheen in 1649 bij Lodewijk Elsevier te Amsterdam; Jean Elsevier te Leiden droeg in 1658 een „derniere Edition" van *De l'usage des Passions par le R. I. F. Senault* met hartelijke woorden op aan „Monsieur Mr. Constantin Huygens":

> Et je ne doute point que nôtre Autheur, qui se montre si eloquent en sa langue, ne soit ravi que j'aye offert son ouvrage à celuy, qui en connoist toutes les beautez [4]).

De uitgave in 1658 door Johan Elsevier van Senaults geschriftje over het gebruik der hartstochten was een herdruk van een „derniere Edition" door Bonaventura en Abraham Elsevier reeds in 1643 „Suivant la copie imprimée à Paris" ter perse gelegd [5]), zonder enige opdracht, hoewel Bonaventura en zijn neef Abraham zeker wel aanleiding hadden kunnen vinden voor een opdracht aan Constantijn Huygens; want zij hadden het werkje leren kennen doordat Valentin Conrard, één der stichters van de académie française [6]), het Abrahams zoon Johannes, die in Parijs geweest was [7]), had meegegeven als geschenk voor Huygens. André Rivet [8]) schreef 1 October 1641 aan Huygens, die met de Prins te velde was:

> Le jeune Elzevier retourné de Paris nous a apporté de la part de Monsr. Conrard un livre d'un pere Senault de l'oratoire intitulé De l'usage des passions. Le voyant resolu de le vous garder jusques

---

[1]) *De l'usage des Passions* I *Premier traité. Discours* V.
[2]) *Idem* pag. 49.
[3]) *Idem* pag. 28.
[4]) *Idem Dedicace* * 3 r.
[5]) Cf. Willems *Les Elzevier* no. 559.
[6]) Cf. *Nouvelle biogr. gén.* XI pag. 522–526.
[7]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 236.
[8]) Zie voor Rivet beneden § 285.

a vostre retour, je le prioy de me le laisser quelques jours, et l'ayant parcouru, je luy ai rendu le tesmoignage que je croy que nul, à mon gré, n'a traicté plus elegamment et solidement cette partie de la morale. Cela leur en a faict venir l'eau a la bouche, et le livre estant in 4⁰ et fort cher, ilz n'en ont point apporté d'autre exemplaire. Ilz le voudroient imprimer de leurs beaux petits characteres in 12⁰; ilz disent qu'ilz vous en feroient venir un autre, mais je leur ai respondu qu'il falloit que cela dependist de vous [1]).

Waarop Huygens een week later uit Bergen op Zoom op de hem zo eigen raillerende toon terugschreef:

Je vous suis tres-obligé de ce qu'il vous a pleu garantir mon livre de la griphe des imprimeurs, qui libros mutuo, non commandato capiunt, et ne s'en sçauroyent servir qu'en les destruisant; ce que je seroy bien marry de souffrir à l'esgard d'un present de M. Conrard, qui est homme tres-curieux en belles editions et relieures. En tout cas, il me semble raisonnable que je voye ce que j'ay, avant que je le perde, à quoy je pense que les Elzeviers auront de la peine à m'induire par tout ce qu'ils ont jamais imprimé de rhetoriques [2]).

Het was dus haast een verzuim, dat Johan Elsevier met zijn opdracht in 1658 goed maakte [3]).

c. Senaults houding ten opzichte van de Stoa

Senault was, al bestreed hij noodgedwongen de Stoa, geen fel anti-stoïcijn. Juist in zijn tijd begon men, vooral onder invloed van de Jansenisten, ervan overtuigd te geraken, dat de idealen van Zeno, Seneca en Epictetus, zelfs als ze zo verchristelijkt waren als die van de Epictetus van Justus Lipsius, door oprechte christenen toch niet onderschreven behoorden te worden. Het is spijtig, maar de hoogmoed van de stoïci was, welke nobele beginselen zij overigens ook voorstonden en welke edele gedragingen zij ook vertoonden, lijnrecht in strijd met de nederigheid en het besef van nietswaardigheid dat Port-Royal zijn volgelingen en geestverwanten wilde bijbrengen. „Vers 1660 le stoïcisme chrétien est mort", schrijft Busson:

La verité, c'est que l'on a senti l'incompatibilité du Christianisme et du Portique dans la mesure où le Christianisme s'est purifié au cours du siècle [4]).

Malebranche bestreed Seneca in zijn *La recherche de la verité*. Ook Descartes' leer der hartstochten met het bovenaanstellen van de edelmoedigheid getuigde van te weinig nederigheid, zij werd dan ook na de wijsbegeerte der Stoïci veroordeeld in een in 1676 anonym verschenen geschrift *La phantôme du Sage, ou la morale de la grâce et la science de*

[1]) Worp *Briefwisseling van Constantijn Huygens* III blz. 241 no. 2881.

[2]) *Idem* III blz. 242 no. 2886.

[3]) Zie voor de uitgave van 1658 Willems *Les Elzevier* no. 836. Ook verscheen er nog een „derniere Edition" van *De l'usage des passions*: „A Amsterdam, chez Jean de Ravesteyn 1668" (aanwezig U.B.A. 1045 H. 51). Daarin komt geen opdracht voor.

[4]) *La religion des classiques* pag. 204.

la croix opposée à la vanité des sciences, in 1682 herdrukt onder de titel *La phantôme du Sage, ou remarques sur les philosophies en general, et sur les cartésiens en particulier* [1]).

89. Voorstanders van het toekennen van een sterfelijke ziel aan de dieren

a. De denkbeelden van Jean Pierre de Crousaz over de ziel der dieren

De stelling, door Darmanson en Vallade voorgestaan, dat het toekennen van een ziel aan de beesten, het bewijzen van de onsterfelijkheid van de menselijke ziel zou belemmeren, werd bestreden door Jean Pierre de Crousaz, een zwitser, die enkele jaren hoogleraar aan de groningse universiteit was [2]). Deze wilde de dieren „une Ame qui soit une substance distincte du Corps" toekennen. „Très mal à propos, & sans fondement" verbeeldde men zich:

> qu'une Substance qui pense, & qui est distincte du Corps, se trouve par là même toute semblable à l'Ame de l'homme, comme s'il ne pouvoit pas y avoir autant de dégrés entre les Substances pensantes, par où elles différassent en Nature & en Espéce, comme il s'en trouve entre les Corps [3]).

De Crousaz meende:

> L'Ame d'une Bête ne réfléchit point sur son existence, ne connoit point le prix de ce présent, n'en souhaite point la continuation; jamais il ne lui vient en pensée d'acquérir des Lumières, de se connoitre elle-même, & de se former des justes Idées de ce que l'environne: Des Sentimens sont tout ce qui l'occupent, elle n'a aucune Idée de l'avenir, elle n'en a aucune de son Auteur, elle ignore absolument ce que c'est que Loix, & que Devoirs. Après des Différences si immenses y auroit-il la moindre ombre de Raison de conclurre que le sort de l'Ame des Bêtes, doit être le même que le sort de l'Ame des Hommes, & que les unes & les autres doivent être Mortelles ou Immortelles? [4]).

Wij citeren hier een lijvige foliant, in 1733 in den Haag bij Pierre de Hondt verschenen: *Examen du pyrrhonisme ancien & moderne par Monsieur De Crousaz.*

b. David Renaud Boullier geeft in zijn Essai philosophique sur l'ame des bêtes een variant op R. Cudworth' theorie van de „naturae plasticae"

De Crousaz maakt er in zijn *Examen du pyrrhonisme* aanspraak op zijn mening over de ziel der dieren reeds vijftien jaar geleden gepubliceerd te hebben [5]), dat zou dan dus zijn vóór het verschijnen van de *Essai philosophique sur l'ame des bêtes* in 1728 van David Renaud Boullier,

[1]) Cf. Busson *La religion des classiques* pag. 207–210. Misschien was Geneviève Forest de auteur.

[2]) Cf. beneden § 313.

[3]) *Examen du pyrrhonisme ancien & moderne* pag. 476 a.

[4]) *Idem* pag. 476 b.

[5]) *Examen du pyrrhonisme ancien & moderne* pag. 485 a. Cf. Cohen Rosenfield *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 76.

die zeer uitvoerig de stelling ontwikkelde, dat de dieren „un principe sensitif" bezitten:

> par où j'entens un Etre immatériel, une Substance pensante, en un mot, un Esprit qui n'a que des perceptions confuses, & dont l'activité est modifiée & reglée sur ces perceptions; c'est -à-dire, qu'il a divers désirs confus qui correspondent à la varieté de ces Sensations, & dont elles sont en quelque sorte l'Objet. Je crois que cet Esprit est de telle nature, qu'il ne sent que par le moyen du Corps organisé auquel il est uni, & que, comme sa nature le bornant à sentir, il n'a de desirs & d'activité que par rapport à ce qu'il sent, son union avec la Matiére lui est en quelque sorte si essentielle, le Corps lui est si nécessaire & pour apercevoir & pour agir, qu'étant une fois séparé du Corps, il tomberoit dans un engourdissement qui rendroit son existence assez inutile [1]).

Hoewel de dieren geen rede bezaten, konden, volgens Boullier, de dieren toch hartstochten gevoelen, immers daarvoor hadden zij geen heldere voorstellingen van node [2]). Ook mocht men het niet onmogelijk achten, dat de dieren een „mal physique" zouden gevoelen. Zowel Bayle als Malebranche hadden betoogd, dat het onschuldig lijden van het dier onverenigbaar was met de goedheid en rechtvaardigheid van God. Maar al kent men de dieren gevoelens van lust en onlust toe, daarom mag men deze gevoelens niet te menselijk interpreteren:

> En un mot, toutes les souffrances des Bêtes ne les mettent point dans le cas d'une Créature malheureuse sans l'avoir mérité, ce qui repugne à l'idée d'un Dieu bon & juste [3]).

In De Crousaz' ogen was Boullier een „ingenieux & solide Philosophe". David Renaud Boullier leefde van 1694–1754; hij was geboren en studeerde te Utrecht en was waals predikant zowel te Amsterdam als te London [4]). Was de Crousaz vooral gebeten op Bayle, Boullier bestreed Bayle wel [5]), maar schreef, geloof ik, zijn *Essai philosophique sur l'ame des bêtes* toch voornamelijk, omdat hij zich geenszins kon verenigen met Leibniz' systeem van de „harmonie préétablie". Het debat gaat grotendeels

---

[1]) *Essai philosophique sur l'ame des bêtes* [2] Amst. 1737 (aanwezig U.B.A. 589 H. 8 en 9) II pag. 73–74.

[2]) *Idem* II pag. 229.

[3]) *Idem* II pag. 319.

[4]) Zie voor hem: *Biogr. wdb. van prot. godgeleerden* I blz. 540–541 en Hester Hastings *Man and beast in french thought of the eighteenth century, The Johns Hopkins studies in romance literatures and languages* vol. XXVII, Baltimore etc. 1936. Dit werk is evenmin als *The happy beast in french thought of the seventeenth century* van Georg Boas, in 1933 te Baltimore bij The Johns Hopkins Press uitgegeven, aanwezig in de koninklijke bibliotheek of in een nederlandse bij de centrale catalogus aangesloten bibliotheek. Beide werken, voorstudies van Cohen Rosenfields *From Beast-Machine to Man-Machine*, kreeg ik tenslotte uit Engeland te leen door bemiddeling van de national central library.

[5]) Cf. Hastings *op. cit.* pag. 31: „The object of the book (scil. the *Essai philosophique sur l'ame des bêtes*) is at once clearly stated in such terms as to make it evident that Pierre Bayle was the author's chief inspiration and bête noire".

buiten Descartes om, natuurlijk worden de cartesiaanse automaten bestreden, maar Boullier haalt vele latere schrijvers aan en heeft vooral van engelse filosofen veel invloed ondergaan. Uiteindelijk blijkt, dat het systeem dat Boullier zelve ontwerpt, een variatie is op dat van de „natures plastiques" van de neo-platonicus R. Cudworth [1]), die in zijn *The true intellectual system of the Universe* (1678) de gedachte ontwikkelde, dat God niet rechtstreeks, maar door middel van „naturae plasticae" werkzaam was in zijn schepping. Bij Cudworth zijn deze „naturae plasticae" blinde werktuigen; bij Nicolaas Hartsoeker, een Frans schrijvende Nederlander, die, aanvankelijk gepousseerd door Chr. Huygens, zich in de internationale geleerdenwereld heeft bewogen [2]), werden zij met inzicht begaafd. In het achtste hoofdstuk van het tweede deel van zijn *Essai philosophique sur l'ame des bêtes* zet Boullier de voordelen uiteen van de wijzigingen, die hij in Cudworths „formes plastiques" wil aanbrengen. De engelse filosoof kon men verwijten:

> Comment est-il possible qu'un Agent puisse produire un ouvrage régulier, sans avoir aucune idée de ce qu'il fait & de l'ouvrage qu'il veut produire? Il ne suffit pas, lui objectoit-on, d'avoir le pouvoir de remuer la Matiére, ce simple pouvoir dénué d'intelligence & d'art, séparé de l'idée distincte d'un certain dessein, ne pourra jamais rien produire que d'informe, l'ouvrage d'un tel Agent aveugle sera proprement l'ouvrage du hazard [3]).

Men dient dus Cudworths hypothese enigszins te wijzigen:

> Mais changeons un peu l'hypothèse. Supposons un Agent immatériel capable de remuer la matiére, uni pour cela à une portion de matiére

---

[1]) Zie voor Cudworth de voortreffelijke monografie van J. A. Passmore *Ralph Cudworth. An interpretation* Cambridge 1951. Met bibliografie. Zie de index voor de verhouding Descartes-Cudworth. Passmore beschrijft, hoe Cudworth het Cartesiaanse dualisme van geest en stof, vervangt door een minder scherp dualisme van het actieve en het passieve. Cf. beneden blz. 533 n. 2).

[2]) Terecht schreef Cohen Rosenfield *From Beast-Machine to Man-Machine* pag. 97 over N. Hartsoeker:

> The mists of oblivion which have descended upon his memory should be pierced, for his efforts to design a complete picture of life in the biologic sense mark him as deserving of a kindlier fate.

Hartsoeker werd tot lid van de académie française benoemd, men vindt zijn levensbeschrijving bij de *Éloges*, die Fontenelle opstelde. Hartsoekers *Essai de dioptrique* (Paris 1694) werd in het Nederlands vertaald door Ameldonck Block (Amst. 1699), die ook werken van E. W. von Tschirnhaus vertaalde. Wij hopen in ons tweede deel op N. Hartsoeker, E. W. von Tschirnhaus en A. Block terug te komen. Men vindt een uitvoerig artikel over Hartsoeker: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 717–720. Leclerc bespreekt werken van Hartsoeker in het 11de, 13de, 20ste en 27ste deeltje van zijn *Bibliothèque choisie.*

[3]) *Essai philosophique sur l'ame des bêtes* [2] Amst. 1737 II pag. 164. Jean Leclerc verdedigde in zijn *Bibliothèque choisie* uitvoerig de zogenaamde „plastische naturen" van Cudworth. Wij zullen dat later behandelen. In het 10de artikel *Remarques sur les chap. CLXXIX & CLXXX des Réponses de Mr. Bayle aux questions d'un Provincial* van het 9de deeltje der *Bibliothèque choisie* verdedigt Leclerc Cudworths opvatting van het instinct der dieren tegen aanvallen van P. Bayle.

> organisée; supposons un Esprit uniquement susceptible de perceptions confuses qui auroient pour objet les petits mouvements excitez dans cette Machine à laquelle il est uni; soit que ces mouvemens naissent du différent choc que les Corps extérieurs produisent sur les organes, soit qu'il naisse de l'intérieur de la Machine même... Il ne faut plus autre chose, si ce n'est que le Créateur ait tellement ajusté les ressorts de cette Machine faite pour l'Ame de la Bête, que les desirs confus qui correspondent aux Sensations douleureuses ou agréables, produisent dans le cerveau diverses impressions lesquelles, en vertu de la structure générale, feront mouvoir la Machine d'une maniére propre à éviter la cause de la douleur, & à s'unir à celle du plaisir. Il y aura dans tout cela une merveilleuse harmonie, & j'y vois peu de difficulté [1]).

Boullier zelf beschouwt zijn theorie als au fond slechts een consequentie van het cartesiaanse mechanisme; Descartes zelf zou haar ontwikkeld hebben, indien hij niet door een metafysische vrees bevangen ware geweest, dat het leggen van een geestelijke activiteit in de ziel der dieren de onsterfelijkheid van de menselijke ziel zou uitsluiten. Hastings ging in haar *Man and beast in french thought of the eighteenth century* bij het exposé, dat zij gaf van Boulliers *Essai philosophique*, niet in op de verhouding van Boullier tot Leibniz noch werd Boulliers eigen inzicht onderkend als een variatie op Cudworths „naturae plasticae". Zij wees er wel op, dat Boulliers opvatting in 1751 opgenomen werd in de *Encyclopédie*:

> The significance of Boullier's work becomes greater, as more definitely indicative of the generally accepted views of the time, when we discover that the article „Ame des Bêtes" of the *Encyclopédie* (1751) and of the *Encyclopédie méthodique* of Lacretelle (1786) except for a mention of Bougeant, is completely made up of a digest of the *Essai philosophique sur l'ame des bêtes* [2]).

Aan niemand minder dan aan Fontenelle droeg Boullier zijn *Essai* op; gedeeltelijk moet Fontenelle, die de dieren tot het vormen van eenvoudige denkbeelden in staat achtte, ingestemd hebben met Boullier.

90. Caspar Langenherts Brutum cartesianum en uitgave van Geulincxs Compendium physicae

In 1688 werd door een zekere Caspar Langenhert een uitgave bezorgd van Geulincxs *Physica vera* onder de titel *Arnoldi Geulincx compendium physicae*; hij is dan zo eigenwijs er aan toe te voegen *Caspari Langenhert Brutum cartesianum. Sive rationes, quibus sensu bruta carere demonstrare nititur Renatus Cartesius, methodo geometricâ propositae* [3]). Gelijk Descartes

---

[1]) *Essai philosophique sur l'ame des bêtes* [2] Amst. 1737 II pag. 165–167.

[2]) Hastings *op. cit.* pag. 36, cf. *idem* pag. 34, 47. Met de in het citaat genoemde Bougeant wordt bedoeld Guillame–Hyacinthe Bougeant, auteur van een *Amusement philosophique sur le language des bestes* Paris 1739.

[3]) Franequaerae 1688. Aanwezig U.B.A. 645 E. 8 [2]). Cf. Van der Haegen *Geulincx. Etude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages* pag. 212–213.

zijn reden voor het bestaan van God en voor het reële onderscheid tussen lichaam en ziel wiskunstig schikte, zo heeft Langenhert het cartesiaanse bewijs voor het automatisme der dieren wiskundig geformuleerd. Hij waarschuwt evenwel in *Dedicatio* en *Epilogus*, dat men hem niet mag houden voor een voorstander dezer theorie. Wel is hier Descartes' opvatting minder absurd dan zij op het eerste gezicht schijnt. Bayle noemt hierom Langenhert:

> bon Cartesien, mais non pas sur ce qui concerne l'ame des bêtes ...quoi qu'il ait mis en forme géometrique les raisons qui prouvent que les bêtes ne sentent point [1]).

Een vertaling van Langenherts betoog werd opgenomen door Johannes Aalstius in de *Bespiegeling der reden-leer waar in 's menschen selvskennis, door een klaar en beknopt vertoog van ziel en lighaam, afgemaald en het kennelijke Gods, na een uytvoerig betoog van desselvs aanwesen, in een hegt verband opgespeurd werd*, die deze in 1696 bij Dirk Goris te Dordrecht liet verschijnen [2]). Pieter Rabus, wiens *De boekzaal van Europe*, in 1692 gesticht naar het voorbeeld van Bayle's *Nouvelles de la république des lettres* en Leclercs *Bibliothèque universelle*, jarenlang een leidend tijdschrift is geweest en thans een rijkvloeiende bron is voor onze kennis van het zeventiende-eeuwse modernisme, werd zo zeer door Aalstius' *Bespiegeling der reden-leer* geboeid, dat hij het „eens streeks van voren tot achteren" doorlas, „niet magtig zijnde mij zelven in mijn vaart te stutten" en vond Langenherts betoog zo aardig, dat hij het in zijn geheel afschreef bij zijn bespreking van Aalstius' redenleer [3]). Enkele jaren later zal Rabus minder ingenomen zijn met hetgeen Langenhert verrichtte; in de *Tweemaandelijke uittreksels* van 1701 [4]) maakt Rabus melding van een latijnse vertaling met commentaar door Langenhert van Machiavelli's *Il principe* [5]) en moet daarbij constateren, dat de Heer Langenhert „een Hollander, die zig thans in Vrankrijk onthoud" vermaak schiep in Machiavelli's hardvochtige voorschriften voor heersers.

Het belangrijkste verschil tussen de cartesiaanse en de geulincxiaanse fysica is dit, dat in de laatste de nadruk gelegd wordt op het verband tussen tijd en beweging [6]). Zowel in het tweede deel van zijn *Metaphysica*

---

[1]) *Dictionnaire historique et critique* [5] Amst. etc. 1740 IV art. Rorarius Jerôme note C.

[2]) Aanwezig K.B. 928 G. 47.

[3]) *De boekzaal van Europe* 1697 I blz. 45–67.

[4]) In 1701 zette Rabus na ruzie gekregen te hebben met de uitgever van *De boekzaal van Europe* P. van der Slaart te Rotterdam, zijn tijdschrift voort onder de titel *Tweemaandelijke uittreksels*, die door B. Bos te Rotterdam werden uitgegeven. Over de naam- en lotswisselingen van *De boekzaal* uitvoeriger beneden § 344. De bespreking van Langenherts vertaling *op. cit* 1701 blz. 648–657.

[5]) *Nicolai Machiavelli Florentini Princeps, interprete Casparo Langenhert philosopho qui sua ei commentaria adjecit* Amst. 1699.

[6]) Cf. Gotthard Gronau *Die Naturlehre Geulincx' und ihr Zusammenhang mit der Naturlehre Descartes'* (diss. Jena) Wolfenbüttel 1911 S. 17.

vera als in het tweede tractaat van zijn *Physica vera* zet Geulincx uiteen, dat beweging:

> est conjunctio viciniae atque distantiae ejusdem ad idem [1]),

d.w.z. bij een beweging moeten twee lichamen òf dichter bij òf verder van elkaar geraken:

> Moveri ergo nihil aliud est quam adesse et abesse, tum scilicet cum praesentia et absentia uniuntur prout uniri possunt.
> Ex quo clare patet, quod motus non possit esse sine tempore; nam vicinitas atque distantia, seu praesentia atque absentia ejusdem alicujus rei ad eandem aliquam rem, non potest fieri in momento, seu non possunt simul esse, sed una necessario praecedit et altera sequitur; jam autem in illa praecedentia atque sequentia, seu in illa prioritate aut posterioritate, consistet formaliter natura temporis [2]).

Blijkens de noten van *Arnoldi Geulincx compendium physicae* wil Langenhert Geulincx niet toegeven, dat het lichaam wel, maar de tijd niet eerder dan de beweging kon bestaan. Hij wil hier star op cartesiaans standpunt blijven staan, verwijt Geulincx geen onderscheid gemaakt te hebben tussen bepaalde en onbepaalde tijd (tijd en during), houdt met Descartes de tijd voor een „modus cogitandi" [3]) en wil in Geulincxs definitie van „motus" inplaats van „conjunctio" lezen „mutatio" [4]).

Overigens gedraagt Langenhert zich bij het uitgeven van Geulincxs *Physica vera* als Spinoza bij het uitgeven van Descartes *Principiorum philosophiae pars I & II*; hij kondigt aan er op sommige punten geheel afwijkende meningen op na te houden. In zijn eigen *Physica* zal Langenhert deze neerschrijven. Dat wij moeten veronderstellen, dat deze *Physica* òf nimmer gepubliceerd werd, òf verloren ging, schijnt, naar wat wij van Langenhert kennen, geen al te groot verlies voor de wetenschap te zijn.

91. De Bespiegelingen der redenleer van Joannes Aalstius, cartesiaan met geulincxiaanse inslag

Wij betreuren het daarentegen, nog geen exemplaar gevonden te hebben van Aalstius' *Inleiding tot de zedenleer, waarin de schepping, onsterffelijkheid en de gronden van godsdienst verklaart en tegen Spinoza ernstig beweerd worden* [5]), want gaarne hadden wij onderzocht in hoeverre deze zedeleer door Geulincx beïnvloed werd. In de *Bespiegeling der redenleer* achtte

---

[1]) Land *Arnoldi Geulincx antv. opera philosophica* II pag. 389, cf. *idem* II pag. 175.

[2]) *Idem* II pag. 389–390.

[3]) Langenhert verwijst naar Descartes' *Principia phil.* I § 57.

[4]) Ook in Descartes' bepaling van de beweging komt de term „mutatio" voor, cf. *Principia phil.* II § 25.

[5]) Dordr. 1705. Men vindt het niet vermeld in de bibliographie *Benedictus de Spinoza* van Dr A. van der Linde ('s Grav. 1871) noch in de *Katalog 598 Spinoza* van de firma Joseph Baer & Co., waarin o.a. de bibliotheek van de Spinoza-kenner Jacob Freudenthal geveild werd.

Aalstius zich ontslagen van een behandeling der gemoedsbewegingen, daar Bontekoe's nauwkeurige en kortbondige verhandeling over de ziels- en lichaams-lijdingen uitgegeven werd, terwijl hij aan zijn redenleer werkte [1]). Met zijn *Bespiegeling der redenleer* wilde Aalstius niet als oorspronkelijk denker optreden:

> Die ondertussen voor een grond-regel houden, dat men met nieuwe uytvindingen moet aan den dag komen, of anders in 't gebruyk van het reeds geschrevene berusten, die mag ik billijk waarschuwen, dat de schikking van saken, en de klaarheid van stijl, het voornaamste is, 't geen ik hier beoogd en bearbeid hebbe [2]).

Aalstius' opzet slaagde; de *Bespiegeling der redenleer* laat zich aangenaam lezen en is een waar brevier van het typisch leidse cartesianisme [3]). Het is weinig polemisch; behalve die van Descartes worden weinig namen genoemd, zelfs niet, naar ik meen, die van Geulincx, hoewel de invloed van deze duidelijk te bespeuren valt, een invloed die niet alleen binnendrong via de werken van Bontekoe en de Reus, maar zeker ook rechtstreeks uit de werken van de antwerpenaar. De paragrafen, die Aalstius in zijn hoofdstuk over de lichaamkunde wijdt aan het „wesen des lighaams" zijn kennelijk geschreven na de lectuur van Geulincxs *metaphysica vera* en *physica vera*. Zo vertoont § 23, waarin Aalstius uitlegt, dat het begin der beweging altijd tot een rechte lijn bepaald is, omdat het te begrijpen is als de verbinding tussen twee stippen, te weten nabijheid en afwezigheid, grote overeenkomst met Geulincx *Physica vera* II prop. 2 *Initium motus determinatum est ad lineam rectam.*

Ter verduidelijking schrijft Aalstius:

> Hoe dese voeging van twe stippen nu geschieden mag, het sal altijd op een regte lijn uytsien en daar een begin en stuk maken, neem de proev met twe erweten of pen-stippen, en schiktse bij elkanderen soo als 't u behaaghd, gij suld het aanstonds bemerken, bisonder indienge op de selvde reye meer andere daar bij voegd, want dan sullense allen op een regten draad aan't oog selvs te voorschijn komen, gelijk dese ooooooo ootjens konnen uytwijsen [4]),

wat geheel ontleend is aan Geulincxs:

> nam duae parvae sphaerulae (puto duo pisa) sibi invicem opposita quomodocunque, dirigunt atque determinant ad lineam rectam, nec initium praebent alterum quam rectae lineae; si nempe duobus hisce pisis quomodocunque inter se conjunctis, eodem ordine ac tenore quo conjuncta sunt, alia atque alia pisa opposueris, videbis rectam aciem seu lineam pisa construxisse [5]).

Onder de namen dergenen, die lofdichten schreven voor Aalstius'

---

[1]) Cf. *Bespiegeling der redenleer* blz. 441–442.

[2]) *Idem, Voorreden aan den waarheid- en vrede-lievende leser.*

[3]) 17 Oct. 1680 werd te Leiden als student in de letteren ingeschreven de twintigjarige Johannes Aelstius Sylvae-Brabantus.

[4]) *Bespiegeling der redenleer* blz. 179, 180.

[5]) Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II pag. 392.

Bespiegeling der reden-leer treffen wij enkele aan, te weten die van Joannes Ubelman, A. Messu en Kornelis Vermeulen, die in direct verband met Geulincx of diens vertaler de Reus te brengen zijn. Kornelis Vermeulen trad ook als lofredenaar op bij de *Ethica of zedenkunst, zijnde een kennisse sijns selvs van Arnold Geulings*; Abrah. Messu Gorinch. Bat. [1]) respondeerde 29 Februari 1668 bij Geulincxs derde *Disp. Ethica de finibus bonorum & malorum, seu de summo bono* [2]); Joannes Ubelman, die als predikant o.a. te Gorkum stond [3]) werd door de Reus in de voorrede van *De geestkunde van Arnold Geulings* geroemd als vertaler van E. Stillingfleet en Karel Wolseley.

92. Een dilettant-filosoof, de amsterdamse koffermaker Willem Deurhoff

Een epigoon van het occasionalisme is de amsterdamse koffermaker Willem Deurhoff geweest, een autodidact, die een populair wijsgerig systeem bedacht, hetwelk niet alleen vele bestrijders vond, maar Deurhoff ook een kring van vurige aanhangers en aanhangsters bezorgde. De amsterdamse stadbreukmeester Johannes Monnikhoff [4]) behoorde tot Deurhoffs bewonderaars; hij verzamelde met vlijt Deurhoffs werken en schreef er vele af, ook stelde hij een levensbericht van Deurhoff op, dat in verschillende redacties bewaard bleef [5]). Abraham Deurhoff, de vader van Willem, had een koffer- en bandeliers-winkel in de Warmoesstraat „recht over de Hijntjeshoeksteeg, daar het moriaenshoofd in de gevel staad" en was gehuwd met Johanna Senguerd, zuster van Arnold Senguerd [6]). De zoon (1650–1716) behandelde liever wijsgerige dan handelszaken over de toonbank.

---

[1]) 7 Febr. 1667 werd Abrahamus Messu Gorinchomiensis Coll. all. ingeschreven in het leidse *Album studiosorum*. Een gorkummer was ook Aalstius' lofredenaar Joan. Cuperus (ingeschreven te Leiden als student in de filosofie: 11 Oct. 1679 Johannes Cuperus Hollandus; 7 Maii 1680 Johannes Cuperus Gorichemiensis, bij beide opgaven 20 jaar oud).

[2]) Zie de *Series eorum quae hoc volumine continentur* van *Arnoldi Geulinx annotata majora in principia philosophiae Renati des Cartes* Dord. 1691.

[3]) Zie voor Ubelman: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* 18 blz. 2 , waar echter niet over Ubelmans arbeid als vertaler wordt gesproken. Uit de opdracht aan Samuel Gruterus, predikant te Haarlem, van Ubelmans vertaling van Stillingfleets *Origines sacrae* blijkt, dat Ubelman een zuster van Sam. Gruterus gehuwd had, in 1690 echter reeds weduwnaar was.

[4]) Zie voor Johannes Monnikhoff: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 1170–1171.

[5]) K.B. Afd. hs. 128 G. 1 II *Nareeden en de Voorredes* van K.B. afd. hs. 128 G. 2, 128 G. 3, 131 D. 51. Een gedeelte van Monnikhoffs levensbericht vindt men terug in het hs. *Verhael van de opschuddingen teegen het gevoelen en de boeken van Willem Deurhoff* U.B.U. E qu 393 8).

[6]) Cf. Monnikhoff K.B. afd. hs. 128 G. 1. LL fol. 5 r.: De naam zijns Vaders was Abraham Deurhoff, en die van zijn Moeder Johanna Senguerd. . . . Zijn Moeders Broeder was den Heer Arnold Senguerd, in der tijd Hoogleraar in de Wijsbegeerte tot Utrecht, en daar na in de Doorlugtige Schoole tot Amsterdam; Wiens Zoon,

> Zijn onderzoek en naspooringe in de Weetenschappen voegde hij doorgaans met zijn Werk en Winkel 't zamen: in welke laatste hij meest alle zijn gedrukte Werken, Brieven, enz.: op zijn Toonbank heeft geschreeven. En ofschoon hij, wanneer hij daar mee beezig was, van eenige zijner Buuren of andere goede Kennissen en Vrienden bezogt wierd, gelijk al meenigwerf geschieden, zoo voer hij echter hier mee voort, terwijl hij onder 't doen der zelve met hun ondertusschen over daar van gantsch verschillende zaaken of eenige gebeurtenissen 't effens sprak [1]).

In 1714 deed Deurhoff de winkel aan kant:

> en de levering van Bandelieren en Patroon-tassen aan de Oost-Indische Maatschappij behouden hebbende, maakten hij zijn werk met zommige der genoemde Banden en Tassen te bestikken met Gout- en Zilverdraad [2]),

een bezigheid, die echter schadelijk voor zijn ogen bleek te zijn. Deurhoff placht te zijnen huize bijeenkomsten ter uitlegging van de Heilige Schrift te beleggen; hiervan zijn uitvoerige verslagen, deels gedrukt, deels in handschrift bewaard gebleven. Herhaaldelijk werd op kerkelijke synodes over Deurhoffs theologische opvattingen geklaagd, in het biezonder over die aangaande de H. Drie-eenheid, omdat men deze sociniaans vond [3]). En nog tientallen jaren nadat Deurhoff, zoals zijn levensbeschrijver het uitdrukt, „de leemen hut, in welke hij zoo lang getabernakeld had", verlaten had, namelijk op 14 Mei 1743, sprak de advocaat Herman Noordkerk voor schepenen te Amsterdam een vurig pleidooi uit ter verdediging van Joan van de Velde, wiens uitgave van Deurhoffs uitlegging van het boek Job op bevel van de overheid gestaakt was [4]). Deurhoffs theologische opvattingen stoelden op een filosofie, waarin men cartesiaanse, geulincxiaanse en spinozistische elementen dooreengemengeld vindt. Een van Deurhoffs voornaamste bestrijders, de predikant, later hoogleraar, Tako Hayo van den Honert [5]), zeide:

> Sondert eens, uyt 's Mans Schriften uyt, 't geen hij van Des Cartes en Geulinx ontleent en overgenomen heeft; en gij sult niets, als onverstaanbaare verborgendheden, van welke noch hij zelf, noch iemand anders magtig is, eenig begrip, ik geswijge dan, een klaar

---

de Heer Wolphard Senguerd, meede met veel roem, tot aan zijn overlijden in het Jaar 1724 op Hollands Hooge Schoole binnen Lijden het Hoogleeraarschap in de Wijsbegeerte een reeks van bijna 49 Jaaren heeft bekleed.

[1]) *Nareeden* K.B. Afd. hs. 128 G. 1 II fol. 36.

[2]) *Idem* fol. 5 v. en 37 v.

[3]) Cf. hierover de genoemde levensberichten van de K.B. en de U.B.U.

[4]) Cf. het artikel Mr. Hermanus Noordkerk, *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 673–676. Het bij de litteratuur aldaar opgegeven artikel van C. Sepp *Een pleidooi van H. Noordkerk, Godgeleerde bijdragen* (1864) 353 werd herzien herdrukt in C. Sepp *Polemische en irenische theologie* Leiden 1881 blz. 202–242.

[5]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 819–821 en de aldaar opgegeven litteratuur.

en onderscheiden begrip, dat in de Wijsbegeerte alleen plaats mach hebben te vormen [1]).

93. Deurhoffs bewerking van Descartes' Meditationes

Van zijn belangstelling voor Descartes getuigde Deurhoff door *Ses bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte, in de welke Gods wezentlijkheyt en d'onderscheyding der menschelijke ziel van 't lichaam betoogt worden met eenige veranderinge gebracht tot vijf* in 1682 uit te geven [2]). Als grondtekst gebruikte Deurhoff Glazemakers vertaling van de *Meditationes*, want hij was, daar hij zich nimmer de moeite getroostte Latijn te leren, voor zijn filosofische ontwikkeling geheel aangewezen op in het Nederlands gestelde of vertaalde geschriften. In de voorrede van *Renatus Des Cartes ses bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte...gebracht tot vijf* trok W. D. H., dat is Willem Deurhoff, zoals het een volgeling van Descartes paste, te velde tegen Aristoteles „dien prins van de pratende Wijsbegeerte" en tegen de zinledige terminologie der schoolse filosofie, maar gaf eveneens als zijn mening te kennen, dat Benedictus de Spinoza:

> de deucht en ware Godsdienst archlistelijk ondermijnt met te stellen, dat alles wat'er is, uyt de nootzakelijkheyt van Gods natuur vloeyt.

Vervolgens rekenschap gevende van de door hem aangebrachte veranderingen, verklaart Deurhoff, dat Descartes bij de suppositie van „een listige bedrieger" zo ver had moeten gaan te veronderstellen, dat deze ook tegenstrijdige dingen had kunnen bewerkstelligen „te weten, dat een ding te gelijk is, en niet is", immers ook van God nam Descartes aan, dat deze tegenstrijdige zaken kan samenvoegen. Een dergelijke machtige listige bedrieger is niet bestaanbaar, meent Deurhoff en daarom is het „ik denk, dus ik ben" te bewijzen nog voordat men het bestaan van God bewezen heeft. Overigens was Deurhoff van oordeel dat Descartes te ver ging, toen hij schreef:

> Wat de zwarigheid van te bevatten betreft, hoe 't aan God vrij en [a]onverschillend heeft geweest om te maken dat het niet waar zou wesen dat de drie hoeken van een driehoek met twee rechte hoeken gelijk zouden zijn, of in 't algemeen dat de [b]tegenzeggelijke dingen niet te zamen konnen wesen, men kan haar lichtelijk wechneemen, met t'aanmerken dat Gods macht geen palen kan hebben, daar na ook met t'aanmerken dat onse [c]geest eindig is, en dat hij van zodanige natuur geschapen is, dat hij de dingen, die God gewilt heeft dat warelijk mogelijk zijn, als mogelijk zou bevatten, maar niet van zodanige natuur, dat hij ook als mogelijk die dingen kan bevatten, die God gemaakt zou konnen hebben, maar die hij echter onmogelijk heeft willen maken [3]).

---

[1]) *Grondige wederlegging van de zielverderffelijke gronden van Willem Deurhoff, op welke hij sijn leugen-leerstel tot schade van veele eenvoudige zielen getragt heeft op te timmeren* Deventer 1706 (aanwezig K.B. 389 M. 3 1)) blz. 85.

[2]) 1e dr. Amst. 1682, 2e dr. Amst. 1687 (K.B. 247 D. 53; U.B.L. 2004 I 32 2)), 3e dr. Amst. 1705 (cf. van der Aa *Biogr. wdb.* IV blz. 136).

[3]) *Brieven* Amst. 1692 blz. 308 br. I. 115. a Indifferens, b Contradictoria, c Mens.

Dit zijn, schrijft Deurhoff in zijn *Nootzaakelijkheid en onverschillendheid der werkinge Gods* louter „woorden zonder beteekenis" [1]). Deurhoff achtte zich volkomen competent vrij en critisch tegenover het cartesianisme te staan. Als een zekere Willem de Vries tot Rijnsburg zich beangst maakt over de schadelijke invloeden, die van het bestuderen der werken van Descartes zouden kunnen uitgaan, antwoordt Deurhoff hem dan ook:

> Hier geloof ik niets van, en ik meene dat zijn Philosophie mij nergens in het allerminste schadelijk is, want ik binde mij daar gantschelijk niet aan, en bevinde mij al zoo los van zijn harsenwerk als van het harsenwerk der Godgeleerden ieder in zijn Secte [2]).

94. Filosofische strijdpunten

a. Meningen van Descartes, Geulincx, Bontekoe en Deurhoff over de grenzen van wereld en uitbreiding

Zoals men weet, verkoos Descartes voor de kosmos de term „indefinitus" boven „infinitus" [3]). Met ons verstand kunnen wij geen grenspalen aan de wereld stellen, maar ziende:

> op Gods onmetelijkheit, en op de zwakheit onzer zinnen [4]),

mogen wij het bestaan van een begrenzing niet volstrektelijk loochenen. Volgens Deurhoff bestreden zowel Geulincx als Bontekoe en H. Overkamp de cartesiaanse onderscheiding tussen „indefinitus" en „infinitus" [5]). Wat Geulincx betreft, had Deurhoff zeker niet gelijk. Noch in de *tertia scientia Corpus quaquaversus in infinitum extenditur* van deel II van zijn *Metaphysica vera* noch in zijn aantekening op art. 21 van Descartes' *Principia philosophiae* II bemoeide Geulincx zich met het onderscheid tussen onbepaald en oneindig, maar gebruikte eenvoudigweg de term „infinitus". In zijn vertaling *Derde wetenschap. Het lichaam werd aan alle kanten oneyndig uytgeset* van *Ware geestkunde* II merkte de Reus dan ook op:

> Alschoon onsen schrijver hier met kragt en klaarheyd betoogt, dat de uytbraiding aan alle sijden tot in 't oneyndige uytloopt; so heeft men evenwel geen swarigheid te maken, als of de uytbraiding daar door met den oneyndigen God verwerret en vermengt, of ten minsten gelijk gestelt wierd: want in de eerste wetenschap heeft hij kragtig en nadrukkelijk bewesen, dat de uytbraiding nog van sig selvs, nog van ewigheyd zijn kan, en dienvolgende van een ander is; en integendeel dat dien andere, die wij God noemen ewig en van sig is, omdat Hij de eerste is en in wesentlijkheyd en in wezendheyd, of de eerste van al wat een aard of wesen, en van al wat een zijn of aanwezen heeft of wat bestaat: so dat de uytbraiding, hoe oneyndig sy ook

---

[1]) *Op. cit.* blz. 80.
[2]) *Willem Deurhoffs brieven* K.B. Afd. hs. 128 G. 6 3) blz. 116.
[3]) Zie boven blz. 43.
[4]) *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 103 (III. 29).
[5]) Deurhoff *Voorbeeld van verdraagzaamheid* II (K.B. Afd. hs. 128 G. 1 II) blz. 128.

alleen in uytstrekking zijn mag, evenwel een dom ding is en blijvt, 't welk nog van sijn eigen zijn, nog van die wetten en kundigheden, die het in't begrip sijns wesens insluyt en noodsakelijk opvolgen moet, en die niet dan van een verstandigen Geest begrepen en daar in gestelt konnen werden, in het allerminste iets bewust is, en 't welk daar door met klem van reden betuygt, dat'er ietwes voor en eerder als de uytbraiding is, het geen deselve doet zijn, en wel met dese noodwendige kundigheden, datse oningangelijk, onverdubbelijk, in lengte, breedte en dikte oneyndig deellijk, en aan alle zijden oneyndig uytgebraid zijn moet [1]).

Wel zien wij Geulincx onderscheid maken tussen „spatium" en de „mundus proprie dictus", deze laatste is niets anders dan een „corpus in motu" en of zij oneindig uitgestrekt is of bepaalde grenzen heeft, weten wij niet:

Posset igitur fieri ut mundus hic finitus esset, sed fieri nequit ut ejus materia quoad molem finita sit; ibi enim mundus terminatur, ubi motus; sicubi hîc terminetur [2]).

In 1663 verdedigde een leerling van Geulincx, Johannes Gerardi, een *disputatio physica* waarvan de laatste thesis luidde:

Qui igitur limes esset Motui, is & huic Mundo limes esset: Ultra illum limitem (quem equidem non pono, non tollo) spatium esset, non quale plerique imaginati, quod tactu percipi non posset, permeari posset, in quo horsum prorsum discurrere liceret; sed solidum totum, opacum totum & omni adamate durius [3]).

Hier wordt dus buiten de „corpus in motu" een „corpus in quiete" verondersteld. Maar ook voor dit laatste lichaam geldt, dat zijn oneindigheid slechts op zijn uitstrekking betrokken mag worden. In een aantekening bij zijn *Metaphysica vera* II. 3 verklaarde Geulincx uitdrukkelijk, dat de oneindige uitstrekking van het lichaam niet iets absoluuts is:

Etiamsi corpus in infinitum extensum sit, non ideo existimandum est, corpus infinitum esse. Corpus enim essentialiter limitatum est spectatque ad res ceatas. Limes ejus est ad cognitionem positus; in hanc non intrat, nihil hujus sibi vindicat; oportet autem illud quod absolute et simpliciter infinitum est, omnem omnino limitem respuere. Igitur corpus non est infinitum nisi cum addito *secundum extensionem*, iterum cum addito *secundum divisionem*. Sicut et sententiae nostrae (v.g. *Sto, Petrus est doctus*) sunt infinitae consequentiâ (seu infinita ex illis sequuntur), non tamen ideo infinitae, sed etiam ad se mutuo saepe terminatae [4]).

De mening van sommige scholastici (en van Spinoza!), dat de uitbreiding zich tot God zou uitstrekken, sprak Geulincx tegen:

Quidam Scholastici volunt, extensionem pertinere etiam ad Deum,

---

[1]) *De geestkunde van Arnold Geulings* blz. 46–47 n. 1.

[2]) Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* III pag. 438.

[3]) *Arnoldi Geulincx annotata majora in princ. phil. Renati des Cartes etc.* pag. 161.

[4]) Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II pag. 272.

quia est res simplex, indivisibilis, quae nihil patitur. Sed falsum est, quia extensio est limitatum quid, et terminatur ad cognitionem [1]).

Men zij hier voorzichtig met de interpretatie; Geulincx zal niet in plastische zin bedoeld hebben, dat het denken de uitbreiding begrensde, maar dat het denken valt buiten de uitstrekking, die, zoals wij de Reus hoorden opmerken, slechts een dom ding is. Geulincx wees er op, dat wij ons verstand nodig hebben om te beseffen, dat iets binnen iets anders is:

> Quod ut melius intelligas, (scil.: dat de „extensio" evenmin een „intra" als een „extra" heeft) nota intra rem aliquam dici non posse, v.g. A non posse dici esse intra B, nisi mens ultimam superficiem seu peripheriam ipsius B attingat [2]).

Dat Geulincx de begrenzing van de uitbreiding door het denken niet ruimtelijk opvatte, blijkt duidelijk uit een annotatie bij zijn *Metaphysica vera* II 3:

> Vel enim terminatur corpus sive extensio, vel non terminatur. Si non terminatur, bene habet, et sic nos dicimus. Terminatur? ergo vel ad aliquid vel ad nihil. Ad nihil terminari est non terminari (sicut nihil facere est non facere, nullius patrem esse est non esse patrem). Ad aliquid terminari non est corpus ipsum terminari, sed tantum partem corporis terminari, quae cum corpores seu spatio subsequente ulterius procurrat, et vel alibi tandem finem inveniat, vel si non inveniat, infinitum esse concedatur [3]).

In zijn bewerking van Geulincxs *Metaphysica vera* polemiseert, naar ik meen, Bontekoe bedektelijk tegen zijn leermeester, waar hij schrijft:

> Het lighaam is dan een oneindige uitbreiding, en dat sie ik klaar, dat het in der daad soo is. Soo dat de extensie niet en is onbepaalt, maar oneindig. Want soo ik 'er op let, soo concipieer ik, dat ik geen eind van extensie kan begrijpen, maar dat de extensie niet kan eindig sijn, want sij moest van niet geeind werden, ofte van 't verstand. Maar niet is niet, en niet doet niet, soo kan niet geen lighaam eindigen. Het verstand nu dat niet uitgebreid is, kan dat veel minder, om dat de extensie soose geeind wierd, souse niet dan met extensie eindigen, en om die oorsaak niet einden [4]).

Bovendien ligt in de zinsnede „Soo dat de extensie niet en is onbepaalt, maar oneindig" een aanval op Descartes verscholen. Openlijk bestrijdt Bontekoe Descartes' theorie omtrent de uitstrekking in § 3 van zijn *Physica*. De waarheid, dat „het lichaam is tot in het oneindig uytgestrekt, of d'uytgestrektheyd is in lengte, breete en diepte oneindig" heeft drie bestrijders gevonden, schrijft Bontekoe:

> d'eerste sijn de School-Philosophen met hun gevoelen van de spatia imaginaria, of ingebeelde ruymtens; de tweede is onse groote

---

[1]) *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II pag. 274.
[2]) *Idem* II pag. 162.
[3]) *Idem* II pag. 272.
[4]) *Alle de philos., med. en chym. werken van den heer Cornelis Bontekoe* Amst. 1689 I. II. blz. 317.

Man Descartes die een nieuwe term van indefinitum, dat is einding onbekend, en ons oneindig scheynende verdigt heeft, willende dat het Lighaam als oneindig scheind, hoewel 't eindig is. De derde sijn die Theologanten, welke meinen, dat het d'eer van Gods Majesteyt kwetst te seggen, dat hij, die in magt, wijsheid, en alles oneindig is, een Lighaam gemaakt sou hebben, dat in oneindigheid hem gelijk sou wesen [1]).

Met een bewijs uit het ongerijmde tracht Bontekoe Descartes te weerleggen, wiens houding in deze hij lafhartig vindt:

Descartes soo hij na sijn methode regt uyt de borst gesprooken had, en alhier (niet) door ik weet niet watvoor een kommerlijke vrese beroerd waare geweest, sou de term van indefinitum verswegen hebben, en d'uytgestrektheid, gelijk se is en sijn moet, oneindig verklaard hebben. 't Is dikwils een effect van modestie, dat een groot verstand, door vrese, om de gemene opinien van alle de menschen en tijden niet tegen te gaan, wat te veel ingetogen, anders spreekt, als het denkt. Wat swarigheid was'er om regt uyt d'uytgestrektheid oneindig te verklaren, daar hij selfs phil. princ. part. secunda § XXI met dese woorden bekend te weten, dat de Lighamelijke substantie geen einden van uytgestrektheid heeft: immers soo deselve geen einee heeft, soo isse oneindig, en isse dat, waarom dan met eenen adem gesegt, dat sij einden heeft, maar dat men d'einden niet en weet, nog niet en kan begrijpen? integen deel dewijl onse Geest eindig is, soo souse seer wel d'einden der uytgestrektheid weten en bevatten, indien 'er deselve waaren; maar sij sijn'er niet, en daarom kan mense niet begrijpen, ja om dat men de einden van d'uytgestrektheid niet gewaar word en klaarlijk siet, dat daar het einde soude wesen, straks wederom een andere uytgestrektheid, een spatium of ruymte begind, soo is het seker, dat d'uytgestrektheid oneindig is 't geen men dan, om dat het seeker is, staande moet houden in weerwil van alle menschen, die dese waarheid niet en kennen, nog willen ondersoeken [2]).

Als derde tegenstander van Descartes' mening over de onbepaaldheid van de uitbreiding noemde Deurhoff Overkamp. Dit moet steunen op de aantekening, die H. Overkamp in zijn *Nader ondersoeck over het tweede deel van de beginselen der wijsbegeerte van Renatus Descartes* bij het 21ste lid *Dat d'uytstrecking des werelts onbepaelt is* maakte. De vraag of het heelal eindig dan wel oneindig is, vindt Overkamp zwaar:

Vergunt mij derhalven dan dat ik van een Philosooph in een

[1]) *Idem* I. II blz. 119. Als voorbeeld van de door Bontekoe bedoelde theologen kan, geloof ik, ook genomen worden de theoloog-medicus Lambert van Velthuysen. In diens *Disputatio de finito & infinito, in qua defenditur sententia clarissimi Cartesii de motu, spatio & corpore* (anoniem in 1651 te Amsterdam verschenen, in 1680 opgenomen in *Lamberti Velthuysii ultrajectini opera omnia*) wordt het cartesiaanse gevoelen over de onbepaaldheid van de grenzen der wereld verbogen. Volgens van Velthuysen kan de stof zich niet in het oneindige uitstrekken, omdat men steeds een verdere uitstrekking kan denken. Op de regel „nihil datur actu infinitum", maakt alleen God een uitzondering. Diens attributen zijn op zichzelf eindig noch oneindig, maar in aantal zijn zij oneindig (zie *op. cit.* Amst. 1651, U.B.A. 1017 H. 27 3) pag. 50–54; cf. von Dunin Borkowski *Spinoza* II S. 371).

[2]) *Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe* I. II blz. 119–120.

> Hovelingh mag veranderen, en de saeck met onsen Renatus met een compliment aflegghen, en seggen liever dat dit Heelal indefinite extensum, dat is, onbepaelt uytgestreckt is [1]).

Deurhoff zelf is de mening toegedaan, dat de wereld wel onbepaald, maar niet oneindig is: „ze houdt op, daar niet meer en is" [2]).

b. Is het lichaam deelbaar of niet?

Belachelijk vindt Deurhoff het, dat Bontekoe in § 5 van zijn *Physica* staande wil houden, dat het lichaam als geheel, ondeelbaar is. „Maar hoe dwaas", roept Deurhoff uit en vraagt:

> Is de Algemeene uitbreiding juist wel wat anders, als stukken en brokken? Is het geheel wel wat anders als de deelen waar uyt het bestaat? Hoe kan men het geheel van zijn deelen onderscheiden [3])

en verwijt dan vervolgens de gewraakte opvatting ook aan Spinoza. Bontekoe's paragraaf *Het Lighaam of d'uytgestrektheid is indivisibile of ondeelbaar* is de bewerking van een geulincxiaanse paragraaf *Corpus est divisibile.* De lijnrechte tegenstelling van beide titels is slechts schijn; èn Geulincx èn Bontekoe hielden het lichaam in het algemeen genomen, dat wil zeggen de uitstrekking, voor ondeelbaar, het biezondere lichaam daarentegen, zoals bv. de steen, het water enz., voor deelbaar tot in het oneindige, gelijk reeds blijkt uit de aanhef van beide genoemde paragrafen:

> Intelligitur Proprietas de corpore particulari; nam corpus simpliciter seu corpus universum dividi non potest. Si nempe divideretur, non nisi interjecto vacuo divideretur...; jam autem vacuum est impossibile [4]).
>
> 't Lighaam of d'uytgestrektheid in sijn geheel genomen is niet deelbaar: want soo'er dat was, soo kan'er een vacuum wesen; maar dat kan'er niet sijn [5]).

Nemen hier Geulincx en Bontekoe éénzelfde standpunt in, al te stevig is hun positie niet. Von Dunin Borkowski meende:

> Geulincx verwirrte das Ausdehnungsproblem, indem er oft unterschiedslos die Ausdrücke Körper und Ausdehnung gebrauchte [6]).

Inderdaad zal de onzuiverheid in terminologie — lichaam in de éne betekenis ondeelbaar, in de andere betekenis tot in het oneindige deelbaar

---

[1]) Heydentrijck Overkamp *Nader ondersoeck over het tweede deel van de beginselen der wijsbegeerte van Renatus Descartes* Amst. 1683 blz. 40.

[2]) *Het voorbeeld van verdraagzaamheid* II blz. 221.

[3]) *Idem* blz. 224. Aanvechtbaar is Bontekoe's bewering zeker. Men denke aan de scherpe kritiek, waaraan Richard von Mises in zijn *Kleines Lehrbuch des Positivismus* The Hague (1939) § 22. 5 de formule „Das ganze ist mehr als die Summe seiner Teile" zal onderwerpen. Cf. A. D. de Groot *Toegepaste kennis- en taalcritiek in de Psychologie I, Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 37 (1944) blz. 113.

[4]) Land *Arnoldi Geulincx antv. opera philosophica* II pag. 373.

[5]) Bontekoe *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken* I 2 blz. 124.

[6]) *Spinoza* III S. 153.

— wel een onklaarheid in de gedachtegang tot oorzaak hebben. Spinoza redeneert hier consequenter, vindt von Dunin Borkowski:

> Spinoza dachte folgerichtiger. Die unteilbare Ausdehnung, kein Körper nach ihm, nichts anderes als absolute Raumbeherrschung der einen Substanz, galt ihm als Eigenschaft Gottes [1]).

In hoeverre invloed van Geulincx bijgedragen heeft tot Spinoza's opvatting van de natuur als „een enig ondeelig" [2]), valt moeilijk te beslissen. Deurhoff neemt hier invloed van Spinoza op Geulincx aan.

95. Deurhoff schatte Descartes hoger dan Geulincx; zijn oordeel over het occasionalisme

Deurhoff schatte Geulincx minder hoog dan Descartes:

> Ondertusschen ontveinze ik niet, dat de schriften van Des Cartes mij zeer nuttig zijn geweest: doch met Geulings is het zo breet niet, want dien Schrijver heeft te veel dat niet goed is,

schreef hij in zijn *Oplossing van teegenwerpingen en uitvluchten die Tako Hajo van den Honert ...heeft ingebracht* [3]), waarin hij eveneens, naar aanleiding van zekere redenatie van van den Honert, zegt:

> Hij (scil.: v. d. H.) spreekt zo misselijk, op mijn reekening, van de denking en de uitbreiding, dat het beeter na de twee uurwerken van Geulings, dan na mijn gevoelen sweemd [4]).

Geulincx gebruikte zijn befaamd geworden vergelijking van twee met de zon gelijk lopende horloges, waarvan de eene niet, de ander wel, van slagwerk voorzien was, om uit te beelden hoe onze wil en onze bewegingen met elkander konden corresponderen zonder elkaars oorzaak te zijn [5]). Aan zijn afkeurende woorden over deze vergelijking voegt Deurhoff toe:

> Want het is klaar in mijn schriften, dat ik door de geordende denking niet versta, een geschakelde rye van denkwijzen in de afgetrokken denking: maar een ordening van denking in de denking, waar door ze kend het geene in haar voorwerp kennelijk is [6]),

waaruit ons nog niet dadelijk duidelijk wordt, waarom hij zo gebeten is op Geulincx. Uit brieven, die Deurhoff wisselde met Willem van Blijenbergh blijkt, dat hij niet weten wil van enige werking van het lichaam op de ziel of omgekeerd, maar meent, dat de vereniging van ziel en lichaam gelegen is in het feit, dat:

---

[1]) *Spinoza* III S. 154.

[2]) *De nagelate schriften van B.D.S.* 1677 blz. 66 (*Ethica* II 13de voorstelling, 7de voorbewijs, bijvoegsel). Cf. *De nagelate schriften van B.D.S.* 1677 blz. 13 (*Ethica* I 13de voorstelling).

[3]) *Op. cit.* blz. 321.

[4]) *Idem* blz. 318.

[5]) Cf. Van der Haeghen *Geulincx* pag. 160–167; Jelgersma *Gedenkboek De nieuwe gids* 1885–1910 *art. cit.*; Dr Th. C. van Stockum *De herkomst van het beeld der gelijklopende uurwerken als illustratie van Leibniz' hypothese der harmonia praestabilita, Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbeg. en psychologie* 45 (1953) blz. 68–73.

[6]) *Oplossing van teegenwerpingen en uitvluchten* blz. 318–319.

de Ziel de verbeeldingen en bezinningen des lichchaams kend [1]).

Wat Deurhoff onder „verbeeldingen en bezinningen des lichchaams" verstaat, wordt uit de correspondentie met Blijenbergh niet duidelijk, wel dat ze niet geïdentificeerd kunnen worden met Descartes' „esprits animaux" [2]). Uit wat Deurhoff in zijn *Bespiegeling van de heilige godgeleerdheid, handelende van de werken der natuur* over de onderhouding der schepselen schrijft:

> De onderhouding, zaakelijk en aan de zijde Gods aangemerkt, is de eeuwige en enkele daad van de Scheppinge, die alleen ten opzichte van het Schepzel de naam van onderhouding draagd. Want om dat het Schepzel zijn weezendlijkheid als bij deelen in achtervolgende duuring geniet, en dat hun bestaan, in allen stip der duuring, tot God als oorzaak betrokken word, zo is God de onmiddelijke en eenige oorzaak van het duurende Schepzel, niet alleen ten aanzien van den eersten stip der duuring, in welken opzicht de naam van Scheppinge gebruik heeft, maar ook ten aanzien van des Schepzels verblijf in vervolg van duuring tot deezen dach, dat tot een grondvest verstrekt om aan God toe te schrijven, dat hij de Schepzelen in weezen bewaard, of dat hij hen onderhoud. Kort om, de naam van onderhouding ontstaat uit een wijze van ons tijdelijk denken, waar door wij de eerste stip van de wording der Schepzelen van hun bedrijf onderscheiden: zeggende dat het Schepzel in den eersten stip geschaapen, en in de volgende tijd onderhouden word. Maar in een zaakelijken zin is het een en het ander eenzelvig, en het Schepzel word in ieder stip der duuring, na zijn volslaagen weezendlijkheid, van God volstrekt veroorzaakt en voortgebracht: want van God af te hangen, na de volslaagen weezendlijkheid van den afhangeling, dat verschild niet van een volstrekte Schepping [3]),

maken wij op, dat Deurhoff het voortdurend ingrijpen van God der occasionalistische leer verwierp voor de theorie der „harmonia praestabilita", waardoor hij echter niet in oppositie tot Geulincx treedt, want laatstgenoemde leer is in kern bij deze te vinden [4]).

96. Deurhoff beschuldigd van spinozisme

Spinozistisch doet het aan dat Deurhoff de menselijke geest houdt voor een wijze van de algemene denking:

> Ik sta opentlijk bekend voor dit gevoelen, dat de bijzondere menschelijke zielen niet zijn onderscheidene denkende zelfstandigheeden, die God, na de scheppinge in den beginne, telkens op nieuws zoude scheppen: maar ik houde voor waarachtig, dat God in den beginne de enkele onverdeelde denkende zelfstandigheid geschaapen heeft; en dat de onderscheiden menschelijke zielen, bestaan in onder-

[1]) *Klaare en beknopte verhandeling van de natuur en werkinge der menschelijke zielen, engelen en duivelen, vervat in gewisselde brieven tusschen de heer Willem van Blijenbergh en Willem Deurhoff* Amst. 1692 (aanwezig U.B.A. Plft. M. f. 41; 1692, U.B.U. E. qu 393 1) U.B.Gr. E n γ 37 6); K.B. Plft. 13863) blz. 12.

[2]) Cf. *idem* blz. 28, 53.

[3]) *Op. cit.* Amst. 1697 blz. 278–279.

[4]) Cf. boven blz. 149.

scheidene wijzen van de enkele onverdeelde denkende zelfstandigheid, van God in den beginne voortgebracht [1]).

Aan Geulincx en aan Spinoza denkt men ook bij wat Deurhoff over het „summum bonum" schrijft:

> De hoedanigheid der werkinge van de menschelijke Ziel, waar door ze, voor zo veel ze het lichchaam kend, gezegd word goed of kwaad te doen, bestaat in de goedkeuring en verwerping der bezinningen en hartstochten. De Ziel kend God als het eenige beminnenswaardige goed, wanneer ze dan de bezinningen en hartstochten des lichaams, die haar in de bespiegeling en liefde tot haar oorzaak niet hinderlijk zijn, goedkeurt, en daar in den Schepper verheerlijkt, dan doed ze goed en is gelukzaalig: in teegendeel... enz. [2]).

97. Deurhoffs invloed onevenredig aan zijn betekenis

Jan Romein heeft het deurhovianisme gepopulariseerd spinozisme genoemd [3]); ik wil die uitspraak niet onderschrijven. Van alle schrijvers die Deurhoff beurtelings zo vrijmoedig becritiseert: Descartes, Geulincx, Malebranche [4]), Wittich, Spinoza enz. kan men de invloed bij hem aanwijzen, maar het mengsel, dat Deurhoff uit dat alles brouwde heeft filosofisch bitter weinig waarde. Naast de ongeremde activiteit van de autodidact toonde Deurhoff de mateloze zelfoverschatting, dit type zo vaak eigen. Hij is hierdoor heel wat minder sympathiek dan een Pieter Balling of een Jarig Jelles, vrome lieden, bij wie het spinozistisch zaad op mennisten-bodem viel. Belangrijker dan voor de geschiedenis der filosofie is Deurhoff voor de geschiedenis van de stromingen en afscheidingen in de gereformeerde kerk. Eerst in de negentiende eeuw ebde het laatste restant der deurhoviaanse secte terug in de kerk [5]). Wij bezitten stichtelijke gezangen van Deurhoff in een hoogst ondichterlijk liederenboek voor zijn volgelingen, waarin coupletten voorkomen als:

> Wie rukt mij weg door denkens kragt...
> Dat's God alleen, die 't wezen zelf bezit
> Bestond hij niet, mijn denking had geen Wit:
> En zou niet zijn...etc. [6]).

---

[1]) *Oplossing van teegenwerpingen en uitvluchten* blz. 228.

[2]) *Klaare en beknopte verhandeling van de natuur en werkinge der menschelijke zielen etc.* blz. 12.

[3]) J. Romein *De lage landen bij de zee* Utrecht 1934 blz. 488.

[4]) K.B. Afd. hs. 128 G. 11 bevindt zich op een los papier een opsomming van deurhoviana berustende bij Izaac Wedding (achterneef van Deurhoffs vrouw), waar onder een *Korte inhoud van Des-Cartes bedenking* en *Malebranche over de Natuur en Genade*, dit laatste een bewijs van Deurhoffs belangstelling in Malebranche's *Traité de la nature et de la grace.*

[5]) Cf. *Biogr. wdb. van prot. godgeleerden in Nederland* II blz. 458.

[6]) *Stichtelijke gezangen behelzende de kennisse Gods; gedagten van de scheppinge; en den toestand der ziel ten aanzien van de godsdienst* Amst. 1713 blz. 1–2. Dichterlijke pretenties verwierp Deurhoff; hij schreef in het *Voor-berigt aan den leezer of zanger*: De Schrijver, die zig aan de Godgeleerdheid, en wijsbegeerte heeft toegepast, wil met den Naam van Digter niet pronken; hij is zeer schuw van die gewaande Eertitul, en ongenegen om over de schikking van Woord of Lettergreep te twisten.

In mijn geschiedenis van het nederlands spinozisme zal ik mij opnieuw met Deurhoff moeten bezighouden, ook al omdat men verondersteld heeft, dat Deurhoff de copiïst of bezitter van een handschrift van Spinoza's *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand* is geweest; thans laten wij hem rusten.

98. Johannes Swartenhengst, geulincxiaan door dik en dun

In de *Series eorum quae hoc volumine continentur* in *Arnoldi Geulincx annotata majora in principia philosophiae Renati des Cartes* van 1691 vindt men vele namen van leerlingen, die onder Geulincx gerespondeerd of gedisputeerd hebben [1]). Daarbij is ook de naam van Johannes Swartenheynst, ook wel Swartenheyngst of Swartenhengst geschreven. Swartenhengst was een alkmaarder weesjongen [2]). Zowel te Utrecht als te Leiden vindt men Joh. Swartenhengst in het album studiosorum ingeschreven; bij zijn inschrijving te Leiden in 1664 geeft hij op 20 jaar oud te zijn. Hij heeft dus tesamen gestudeerd met zijn stad- en leeftijdgenoot Cornelis Bontekoe en hij heeft zich evenals deze een groot vereerder van Geulincx getoond. Swartenhengst promoveerde 22 April 1670 op een echt cartesiaans-geulincxiaans onderwerp; hij gaf *Considerationes quaedam circa mentem eiusque functiones et corpus.* Zijm corollaria vloeien letterlijk over van geulincxiaanse themata, die men dan ook al ettelijke malen eerder verdedigd kan vinden in leidse dissertaties en disputaties. Zo bv. het dertiende cor.:

Ex vero nil nisi verum, ast ex falso semper aliquid veri [3]).

In cor. XVI geeft Swartenhengst de geulincxiaanse definitie van de „mundus" als een „corpus in motu" [4]); Swartenhengst verdedigt de „horror vacui" en de onmogelijkheid van het bestaan van atomen (VI); de cor. XX–XXIII over het „fundamentum ethices" geven de quintessens van Geulincxs *Ethica.* Dat de „passiones sunt extra genus morum (cor. XXV) betoogde Geulincx *Ethica* IV 1; Swartenhengst geeft corollaria over de gebeurlijkheid, tijd en beweging (III, VII–XII), die 13 Mei 1664 reeds in verkorte vorm door Cornelius Cornelii Sevenhuysen verdedigd waren [5]). Swartenhengsts cor. XV:

Omnis negatio praesupponit affirmationem,

berust op Geulincx *Logica restituta* I. 1.1.7.

---

[1]) Van de twee en dertig disputaties afgedrukt in 1691 achter *Arnoldi Geulincx annotata majora etc.* werden er slechts twintig door Land herdrukt in *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II en III. Land liet de namen der respondenten weg.

[2]) Cf. C. W. Bruinvis *Cornelis Bontekoe de theedoctor, Elzeviers maandschrift* 1892.

[3]) U.B.L. 236 B. 4 84) XIII Cf. Land *Arnoldi Geulincx ant. opera phil.* I pag. 339 cor. 1–3, pag. 349 cor. 1.

[4]) Cf. *Arnoldi Geulincx annotata majora* 1691 pag. 340 cor. 8.

[5]) C. C. Sevenhuysen *Disputatio de libero arbitrio, virtute & summo bono* Lugd. Batav. 1664 (U.B.L. 236 B. 1 65)) cor. XIII Contingentia est ex tempore XIV Necessitas est ex essentia. XV Tempus est ex motus, motus ex arbitrio Dei.

Had Geulincx het nog mogen beleven, zeker zou hem de promotie van Swartenhengst welgevallig geweest zijn. 8 Febr. 1672 kreeg de jonge Doctor philosophiae Swartenhengst vergunning om over disputaties in de filosofische faculteit te presideren [1]); 18 December 1675 trekken curatoren hun toestemming in, omdat, naar zij zeiden, Swartenhengst niet alleen de cartesiaanse wijsbegeerte met „immoderaten ijver" had voorgestaen:

> nemaer de peripathetische Philosophie ende de geene die deselve soude mogen profiteren, met een nijdigh opsett soodanig publice beschimpt, veraght, bespott ende ten thoon gestelt soude hebben, dat veele en verscheyde disputatien daerdoor vrugteloos afgeloopen, de eer ende faem van eerlijcke luyden aengetast, de studenten tot veele insolentien ende dertelheden aengehitst ende het respect, hetgeen men aen het auditorium ende aen de presentie van veele aensienelijcke mannen schuldig was, op een seer petulante wijse gevioleert soude sijn [2]).

Verontwaardigd over deze flagrante schending van de Staten-resolutie van 1656, gelasten curatoren Swartenhengst zich voortaan te onthouden van het presideren „van alle publycque disputatien ende exercitien" en evenmin „privata collegia in quacunque parte Philosophiae ofte in eenige andere wetenschappen te houden" en verbieden hem voorts academische lessen, disputatien of exercitien bij te wonen [3]). Eénzelfde lot bescheren zij Cornelis Bontekoe, die „sigh als een instrument tot suppressie van de peripatetische Philosophie" had laten gebruiken en door „ridicule oppositie ende andere onbetaemelijke middelen de disputatien en de exercitien van de voors. peripatetische Philosophie" gevilipendeerd had.

99. Wilhelmus Wilhelmius (anti-cartesiaan), Wolpherdus Senguerd (gematigd cartesiaan)

Van de hoogleraren hadden Wolpherdus Senguerd, Wilhelmus Wilhelmius en Gerardus de Vries het meest te lijden gehad onder het gedrag van Bontekoe, Swartenhengst en consorten [4]). Senguerd was in 1675 buitengewoon hoogleraar in de filosofie geworden [5]), Wilhelmius in 1674 proregens van het Staten-college als opvolger van Gerardus de Vries [6]); in 1676 werden zowel Senguerd als Wilhelmius gewoon hoog-

---

[1]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 259.

[2]) *Idem* III blz. 313.

[3]) *Idem* III blz. 314. In 1679 zal Swartenhengst proberen, of curatoren dan ten zijnen opzichte lankmoediger gestemd zijn, maar zijn verzoek om wederom „in studio Philosophico particuliere institutien te doen" schijnt niet ingewilligd te zijn geworden, cf. Molhuysen *Bronnen* III blz. 349.

[4]) *Idem* III blz. 314.

[5]) *Idem* III blz. 304, 307. Zie voor W. Senguerd: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XVII. 1. blz. 614 en Bouman *Geschiedenis der voormalige geldersche hoogeschool* I blz. 200 n. 3, 220, 369.

[6]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 294.

leraar in de filosofie [1]). Wilhelmius had te Harderwijk gestudeerd en was daar in 1664, verwelkomd met een plechtige maaltijd, als hoogleraar teruggekeerd om er te blijven tot de Fransen hem in 1672 op de vlucht joegen; na enige omzwervingen was hij daarna in Leiden gekomen [2]). Reeds te Harderwijk moet Wilhelmius pal gestaan hebben tegen cartesiaanse nieuwigheden, Bouman althans vermeldt in zijn *Geschiedenis van de voormalige geldersche hoogeschool en hare hoogleeraren*, dat Wilhelmius zich in 1670 beledigd achtte door stellingen, die zijn collega Cornelis van Thiel *De homine* had laten verdedigen, welke wel niet zuiver aristotelisch geweest zullen zijn [3]). Wilhelmius' vriend en uiteindelijk diens lijkredenaar, Wolpherdus Senguerd, treft men aan op de lijst van hen, die te Harderwijk promoveerden; dit geschiedde 29 September 1681, dus toen Senguerdius reeds lang hoogleraar te Leiden was [4]). De vader van Wolpherdus, Arnoldus Senguerdius, eerst hoogleraar te Utrecht, later te Amsterdam, had zich ontvankelijk getoond voor de cartesiaanse fysica [5]) en de zoon moet een aardje naar zijn vaartje bezeten hebben. In de *Acta eruditorum* in 1682 te Leipzig verschenen, wordt bij de bespreking van de *Philosophia naturalis auctore Wolferdo Senguerdio philosophiae professore* Lugd. Batav. Anno 1681 in 4^0, met reden van de auteur verklaard:

> Ipse nulli sectae addictus, inter Cartesianos & Democriteos modernos medius, hypotheses ad effectus naturales demonstrandos ingeniose accomodavit [6]).

Senguerds *Philosophia naturalis* was een werk, dat opgang maakte; in 1685 verscheen een „editio secunda, priore auctior" [7]), in de *Acta eruditorum* van 1687 aangekondigd [8]). In 1690 maakten de *Acta eruditorum* melding van *Wolferdi Senguerdii... Inquisitiones experimentales* in dat jaar te Leiden uitgegeven; de proeven schijnen met een door Senguerdius geconstrueerde luchtpomp ondernomen te zijn [9]).

Dat Wolpherdius Senguerdius belangstelling had voor de cartesiaanse filosofie, zich echter op enkele principiële punten daaraan niet gewonnen wilde geven, blijkt uit de beide dictaten voor colleges van hem over Descartes' *Principia philosophiae*, welke aanwezig zijn op de afdeling handschriften der koninklijke bibliotheek [10]). Zij zijn opgesteld in 1690

[1]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 306, 319, 321.

[2]) Bouman *Geschiedenis der voormalige geldersche hoogeschool* I blz. 215–219.

[3]) *Op. cit.*. I blz 198.

[4]) *Idem* I blz. 369.

[5]) Zie beneden blz. 433.

[6]) *Acta eruditorum* 1682 pag. 83.

[7]) Aanwezig U.B.L. 463 B. 21.

[8]) *Acta eruditorum* 1687 pag. 195.

[9]) *Idem* 1690 pag. 137. Van de *Inquisitiones esperimentales* is een „Ed. sec. auctior" aanwezig U.B.L. 475 B. 12.

[10]) K.B. afd. Hs. 72 A. 8 *Dictata clarissimi doctissimi viri D. D. Wolferdii Senguerdii philosophiae professoris in Renati Des-Cartes Principia Anno* $16\frac{25}{9}90$ en K.B. Afd. Hs. 133 M. 71 *Nobilissimi Doctissimi Wolferdii Senguerdii Notae ad Cartesii principia philosophiae ad duas priores partes seu libros* (1696).

en 1696. In dat van 1690 wordt als eerste probleem gesteld of het „cogito, ergo sum" een „primum inconcussum principium" zij, waarop weldra een ontkennend antwoord gegeven wordt:

> quod deducitur ex aliis non est primum principium; cogito ergo sum deducitur ex aliis; ergo non est primum principium.

Als tweede probleem wordt behandeld:

> An inter imaginationem et intellectum rite distinguet Cartesius.

en ook hier wordt Descartes in het ongelijk gesteld. Maar ondanks deze kritiek op de cartesiaanse metafysica worden verder het cartesiaanse wereldbeeld en de cartesiaanse bewegingswetten vrij docile weergegeven; de beide dictaten geven geen felle bestrijding, maar een hier en daar kritisch en overigens niet zeer belangrijk commentaar op de *Principia philosophiae*. Met de beide dictaten, in Den Haag aanwezig, kunnen vergeleken worden de uitvoerige eigenhandige aantekeningen van W. Senguerd in doorgeschoten exemplaren van *Renati Des-Cartes principia philosophiae. Ultima editio cum optima collata, diligenter recognita, & mendis expurgata*, Amstelodami 1664, en *Renati Des-Cartes specimina philosophiae: seu dissertatio de methodo rectò regendae rationis & veritatis in scientiis investigandae: etc. Ultima editio cum optima collata, diligenter recognita & mendis expurgata*, Amstelodami 1664, aanwezig U.B.L. 1402 E. 18. 1) en 2). Nog kan men op de universiteitsbibliotheek te Leiden vinden een *Disputatio philosophica de sede animae rationalis* 14 November 1676 door een leerling van Senguerd, Henricus Dibbetius Tholâ-Zeelandus verdedigd, waarin anti-cartesiaanse stellingen voorkomen als:

> Sensus errare negamus
> Mens non est notior corpore [1]).

100. Theod. Craanen gedwongen zijn plaats als subregens van het Statencollege af te staan aan Ger. de Vries

Wanneer in de *Acta eruditorum* van 1686 een werk, te Utrecht in 1685 verschenen, de *Exercitationes rationales de Deo, divinisque perfectionibus* van Gerardus de Vries wordt aangekondigd, wordt daarbij verklaard:

> Cartesii philosophia impugnatur [2])

en inderdaad heeft de Vries heel wat minder welwillend dan Senguerd tegenover Descartes gestaan. Gerardus de Vries, een leerling van Voetius, was in 1671 naar Leiden gekomen en daar de 28ste Mei van dat jaar gepromoveerd, onder meer de stelling:

> Bruta cognoscunt & sentiunt, non tamen ratiocinantur [3])

verdedigend. In 1673 kreeg de Vries verlof private colleges in de filosofie

---

[1]) *Op. cit.* (aanwezig U.B.L. 236 B. 8. 103) *Epimetra* VI, VII.

[2]) *Acta eruditorum* 1686 pag. 198.

[3]) *Disputatio phil. de mundo* (U.B.L. 236 B. 5. 17)) *Annexa ex physica speciali* 18.

te mogen houden en disputaties in dat vak openbaarlijk te mogen voorzitten en in datzelfde jaar werd hij benoemd tot subregens van het nederduits collegium theologicum of Staten-college.

De post van subregens was namelijk vrij gekomen doordat curatoren Theodorus Craanen, sinds 1670 hoogleraar in de filosofie en subregens van het genoemde Staten-college [1]), van deze functies ontheven hadden, hem gelijkelijk benoemende tot hoogleraar in de medicijnen (er was juist een vacature door het overlijden van de le Boe Sylvius) als hoedanig Craanen reeds te Nijmegen werkzaam was geweest [2]). Op deze wijze hoopte men te beletten, dat Craanen zijn cartesiaanse gevoelens aan de studerende jeugd zou overdragen. Reeds in 1673 hadden curatoren Craanen vermaand geen andere logica of metafysica dan die van Burgersdijck te doceren, maar deze vermaning had geen effect gesorteerd. In 1674 ontbrandde een hevige ruzie tussen Craanen en zijn theologische collega Spanheim, die toen tevens Rector magnificus was, over cartesiaanse en anti-cartesiaanse stellingen, die zij hun leerlingen lieten verdedigen [3]).

101. Ger. de Vries verkiest Utrecht boven Leiden

Ondertussen maakten de cartesiaans-gezinde studenten de nieuwe onderregent van het collegium „door veele insolentien ende moetwillige feitelijkheden" het leven zuur [4]), zodat de Vries een beroep der utrechtse universiteit om in zijn geboortestad hoogleraar in de wijsbegeerte te worden met beide handen aangreep, hoewel men hem ook te Leiden een goed gesalarieerde plaats onder de professoren wilde inruimen. De royale en eervolle leidse aanbiedingen moest hij afslaan, zo verklaarde de Vries, binnen geroepen in een vergadering van curatoren en burgemeesters te Leiden, omdat:

> hij van den aenbeginne dat hij sigh alhier metter woon hadde ternedergestelt soo veele vervolging, affronten en injurien hadde moeten lijden van die geene, die de Carthesiaensche Philosophie toegedaan sijn, en de oude peripathetische Philosophie met een indiscrete ijver soeken te dempen ende te supprimeren, dat hij beslooten hadde alleen om die reeden dese Academie te verlaten ende sigh te begeeven in een plaets, daer hij sijne institutie ende publijcke exercitien met meer vrught en, soo hij verhoopte, met minder invidie soude konnen te werk leggen, te meer om dat hij niet duysterlijk hadde konnen sien dat alle de voors. wederwaardigheden haer eerste beweginge hadde gehad van die geene, die in de voors. Universiteyt met aensienlijke characters waren bekleet; ende dat hij daerom des

[1]) Cf. Molhuysen *Bronnen* III blz. 236, 241.

[2]) Zie voor Craanen: Bouman *Geschiedenis van de voormalige geldersche hoogeschool* I blz. 243, 265, II blz. 24; J. Banga *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren* blz. 591–600 (waar evenwel blz. 591 ten onrechte vermeld wordt, dat Craanen te Nijmegen wijsbegeerte doceerde); van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* III blz. 806. En voorts beneden blz. § 129.

[3]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 274–277. Cf. T. 7014, B. 1310.

[4]) *Idem* III blz. 288.

te minder gepersuadeert konde sijn dat hij door de authoriteyt van de Senaet in sijne institutie nae behooren gehanthaeft ende tegens alle injurie geprotegeert soude werden [1]).

Toen curatoren hun pogingen om de Vries in Leiden te houden, mislukt zagen, drongen zij er nogmaals bij de professoren op aan toch de Statenresolutie van 1656 in acht te nemen:

ende nademael C. en B. van besijden waren beright dat den Professor Kranen indirectelijk tot de oorsaek van het vertrek van D. de Vries hadde gecoopereert, is denselve aengeseyt dat hij sigh met de Philosophye niet soude hebben te bemoeyen ende vooral niets ondernemen, 't geen eenigsints tot nadeel ofte laste van de peripathetische Philosophie soude konnen strekken; waer op de voorn. Cranen sigh in 't korte geexcuseert hebbende is deselve insgelijx gedimitteert [2]).

Te Utrecht schreef de Vries verscheidene anti-cartesiaanse boeken; volgens Jöcher was hij ook degeen, die de *Voyage du monde de Descartes* van Gabriel Daniel in het Latijn vertaalde [3]).

102. Descartes' goede vriend Cornelis van Hogelande

Naast tegenstanders of ontrouwe discipelen heeft Descartes ook zeer trouwe vrienden bezeten; helaas heeft hij vaak gemeend, dat deze vrienden wel bruikbaar waren om hem allerlei hand- en spandiensten te bewijzen, maar dat zij, als het er op aankwam, geen jota van zijn wijsbegeerte begrepen. Dit is het geval geweest met Cornelis van Hogelande, waarvan Descartes moest bekennen dat deze „un ami qui m'est tres fidelle" was [4]). Wij bezitten een drietal brieven, geschreven in 1640, 1647 en 1649, van Descartes aan van Hogelande [5]), ook is er een brief van 1637 van Descartes, waarvan men vermoedt, dat zij aan van Hogelande gericht werd [6]), voorts noemt Descartes van Hogelandes naam in sommige brieven aan derden [7]). Uit deze brieven blijkt wel, dat van Hogelande Descartes verscheidene vriendendiensten bewees; was Descartes afwezig, dan zorgde van Hogelande voor het doorzenden van diens correspondentie en toen Descartes naar Zweden vertrok, liet hij een koffer met brieven en bescheiden, die helaas niet bewaard gebleven zijn, in de hoede van van Hogelande achter [8]). Cohen diepte nog een notariële acte van 1641 op, waarin Descartes na de dood van zijn vader één van zijn vrienden

[1]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 291.

[2]) *Idem* III blz. 293.

[3]) *Allgemeines Gelehrtenlexicon* IV Leipzig 1751 kol 1731. Deze vertaling wordt niet opgegeven bij de Vries' geschriften door Caspar Burman in zijn *Traiectum eruditum* Trajecti ad Rhenum 1738, noch later door Glasius *Biogr. Wdb. van ned. Godgeleerden* III blz. 566–567 s.v. Gerardus de Vries of door Knipscheer *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 1140–1141. Zie voor de *Iter per mundum Cartesii* Amst. 1694 beneden blz. 551.

[4]) Cf. *Œuvres* III pag. 254. Cf. *idem* pag. 253 n. b.

[5]) *Idem* V pag. 109, 409, XIII pag. 1.

[6]) *Idem* I pag. 393.

[7]) *Idem* V pag. 413, IV pag. 126, 627.

[8]) Cf. *Œuvres* X pag. 2.

machtigde zijn belangen ten opzichte van het vaderlijk erfdeel te behartigen en waarbij van Hogelande als één der getuigen fungeerde [1]). Over van Hogelande bezitten wij een getuigenis van Sorbière, dat hoewel niet geheel juist en vaak geciteerd, hier toch ook weer vermeld dient te worden:

> Quant au Cornelius ab Hoghelande, duquel vous avéz cogitationes de Œconomia Animalis, c'est un gentil-homme Catholique, grand amy de M. Descartes. Lors que je demeurois à Leyden, il exerçoit une Medecine charitable, & ne demandoit des pauvres gens qu'il traitoit qu'un fidelle rapport du succés de ses remedes; Et comme il estoit ravi d'entendre que les affaires succedoient bien, qu'on se portoit un peu mieux, ou qu'on estoit entierement gueri, il ne se rebutoit point aussi de sa pratique, lors qu'on luy disoit que la maladie estoit empirée, qu'un tel symptome estoit survenu, & qu'à la quarantième selle, le pauvre patient estoit expiré; car il estoit fort homme de bien, il louoit Dieu de toutes choses; & voyant, par le moyen de ses trois elemens, des raisons de tous les Phænomenes, desquelles il se satisfaisoit, il ne desesperoit jamais de remedier une autre fois aux plus fascheux inconvenients de sa Pharmacie. J'ay esté souvent dans son Laboratoire et je l'ay veu plusieurs fois au vestibule de son logis, en pantoufles et en bonnet de nuict, distribuant, de huiet à neuf heures du matin et de une à deux heures aprés midy, des drogues qu'il tiroit d'un cabinet, qui en estoit bien pourveu. Son pere avoit travaillé au grand Œuvre, & mesme il en a escrit, si je ne me trompe. Mais le fils ne se servoit de la Chymie que pour la Medecine, & il n'employait les remedes de cét Art, qu'au défaut des communs et des Galeniques qu'il mettoit premierement en usage [2]).

Sorbière vergistte zich in zoverre, dat niet de vader van Cornelis van Hogelande, maar zijn oom Theobald van Hogelande, die werken als *De alchemiae difficultatibus* en *De lapidis physici conditionibus* naliet, een bekend alchemist was [3]). Zijn alchemisten-bloed en het feit, dat hij om niet de geneeskunst uitoefende, moeten van Hogelande in de reuk van een Rozenkruizer geweest te zijn gebracht hebben [4]). Immers volgens de *Fama fraternitatis oder Entdeckung der Bruderschaft des Hochloblichen Ordens des R. C.* luidde de eerste der zes orderegels van de Fraternitas rosicruciana:

> Keiner solle sich keiner andern profession ausztun, dann Krancken zu curiren, und disz alles umbsonst,

[1]) *Ecrivains français en Hollande* pag. 526–527.

[2]) *Lettres et discours de M. de Sorbière sur diverses matieres curieuses* Paris 1660 (aanwezig U.B.A. 561 F. 4 1)) pag. 444–445, cf. Cohen *op. cit.* pag. 528 en Sorbière *op. cit.* pag. 688. Zie ook nog P. J. Blok *Drie brieven van Samuel Sorbière over den toestand van Holland in 1660, Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap* 22 (1901) blz. 64.

[3]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 790–793. Op blz. 13 van F. M. Jaeger *Historische studiën*, Groningen 1919, vindt men een geslachtsboom van de van Hogelandes. Cf. nog *Beschrijving der verzamelingen van het Groot-oosten der Nederlanden* 's Grav. 1900 blz. 372 nr. 1749 f.

[4]) Als zodanig beschouwen hem Cohen *op. cit.* pag. 406, 527 en L. A. Langeveld *Alchemisten en Rozenkruizers* Epe 1926 blz. 139.

terwijl algemeen een zeer nauw verband tussen alchemistische verenigingen en de broederschap van de Rozenkruizers aangenomen wordt. Van Hogelandes connectie met Descartes schijnt te rijmen met deze veronderstelling, want niet alleen heeft men in het cartesiaanse œuvre invloed van de denkbeelden der Rozenkruisers menen te vinden, sommigen, beter gezegd velen, hebben ook aangenomen, dat Descartes in het geheim lid is geweest van de Fraternitas rosicruciana.

103. Descartes en de Rozenkruisers

a. De fictieve 17de eeuwse Fraternitas rosicruciana

Gustave Cohen heeft de vraag „Descartes a-t-il été Rose-Croix" niet volmondig met „ja" beantwoord; wij zijn nu al jaren lang overtuigd, dat het antwoord „neen" luidt [1]). En dat wel om een zeer eenvoudige reden, te weten: dat de fraternitas rosicruciana, waarover in het begin van de 17de eeuw zo veel geschreven is en zo veel te doen is geweest, slechts een fictief bestaan heeft geleid. Toen in 1614 en 1615 de bekende pamfletten *Fama* en *Confessio* uitgingen en heinde en ver werden gelezen en vertaald, stond geen genootschap achter deze pamfletten, slechts een auteur, die later van zijn plan terugkwam [2]). En zeker heeft er in de veertiende eeuw geen Christian Rosencreutz geleefd; hij behoort volledig tot de legende. Descartes, van Hogelande en wie ook nog maar meer, hebben dus in de onmogelijkheid verkeerd lid van de rozenkruisbroederschap te worden; wel is het zeker, dat Descartes mee nieuwsgierig is geworden, toen zo veel over die geheime broederschap werd gemompeld en ook dat enkele van de idealen, die in de bekende rozenkruisgeschriften werden uitgedragen, in Descartes geleefd hebben. Juist in zijn jeugd had Descartes volgens het zeggen van Leibniz een hang naar het mystische. De ons door Baillet overgeleverde uitspraak van Descartes, dat hij niets zekers over de broeders van het rozenkruis aan de weet gekomen was, hoeven wij dan ook helemaal niet als een diplomatiek antwoord op te vatten.

b. De beroemd geworden „songe cartésien" van 10/11 November 1619 geen droom, maar maakwerk

Minder oprecht was Descartes, toen hij in zijn verloren gegane *Olympica* het verhaal, ons door Baillet overgeleverd, opstelde van de dromen die hem overkwamen in de nacht van 10 op 11 November 1619, toen hij zich

---

[1]) Zie het résumé van mijn voordracht *Le cartésianisme néerlandais* in *Proceedings of the tenth international congress of philosophy* Amst. 1949 pag. 1129.

[2]) Of hoogstens enkele auteurs. W. E. Peuckert *Die Rosenkreutzer* Jena 1928 S. 94 neemt echter slechts één auteur aan: Johann Valentin Andreae. Andreae zocht steeds naar het beeld van de pansoof; in de loop der jaren vereenvoudigde en verchristelijkte zich deze voorstelling bij hem; in 1620 heeft hij zonder enige geheimzinnigheid en in volle ernst een societas christiana willen stichten. Hij ziet dan op het hele rozenkruis-gedoe als op een „ludibrium" neer.

in de bekende „poêle" ergens in Duitsland terug getrokken had om zich de eisen van zijn roeping bewust te worden. Misschien echter is het niet billijk hier van onoprechtheid van Descartes te spreken; het is meer de domheid van het nageslacht geweest de „Songe cartésien" zo geweldig opgeblazen te hebben en niet te hebben aangevoeld, dat deze als een mystificatie of — wil men dat woord niet gebruiken — als een verbeelding van Descartes' gevoelsleven in een in de mode zijnde litteraire vorm moest worden gezien; de droomsymbolen van „le songe cartésien" werden Descartes niet aangevoerd uit het onderbewustzijn, maar zij ontstonden onder invloed juist van Rozenkruisgeschriften. In een recent artikel *Le „songe" de Descartes* gepubliceerd in de *Cahiers du Sud* [1]) heeft Paul Arnold gewezen op de overeenkomst van gebeurtenissen uit Descartes' *Songe* met gebeurtenissen verhaald in het rozenkruis-geschrift *Chymische Hochzeit* (Erster Tag). Wel was Freud voorzichtig, toen hij, door Maxim Leroy gevraagd naar zijn oordeel over Descartes' droom, antwoordde, dat het z.i. een droom was, die zeer dicht bij de bewustzijnsgrens gelegen moet hebben; de kenmerken van de diepe droom ontbraken [2]). Er is dus geen evidenter bewijs te vinden van Rozenkruis-invloed op Descartes, dan juist *Le songe cartésien*; deze blijft ook een symbool van hetgeen Descartes in 1619 als toekomstbeeld van zijn taak voor ogen zweefde, maar aan zijn tot standkoming heeft Descartes zeer actief meegewerkt.

Men zal mij — met reden — verwijten hier te boud en vooral te kort te spreken, maar het zou een heel verhaal worden als ik hier de gehele geschiedenis van wat men allemaal over Descartes en zijn lidmaatschap van de fraternitas rosicruciana heeft beweerd, zou ophalen en wij zouden

---

[1]) P. Arnold *Le „songe" de Descartes, Cahiers du Sud* 39 No 312 pag. 274–291. Aanwezig Maison Descartes.

[2]) M. Leroy *Descartes, le philosophe au masque* Paris 1929 I chap. VI; Sigm. Freud *Gesammelte Werke* London (1948) XIV S. 558–560. Een verklaring van Descartes' droom door een leerlinge van C. G. Jung vindt men in de *Zeitlose Dokumente der Seele, Studien aus dem C. G. Jung-Institut Zürich* III (1952) S. 49–119 (Dr phil. M. L. von Franz *Der Traum des Descartes*). Hoewel ik mij met de strekking van die verklaring niet kan verenigen, lijkt mij toch wel juist, dat door M. L. von Franz veel nadruk gelegd werd op het feit, dat Descartes zijn moeder zeer jong verloor („Wenn die Mutter so früh stirbt, hinterläszt sie oft im Sohne viel ungestillte Sehnsucht, so dasz, wie Jung sagt, keine andere Frau an das ferne und um so mächtigere Mutterbild heranreicht (*op. cit.* S. 71).

[2bis]) Noot bij de correctie toegevoegd. Heinrich Quiring beschouwt in een artikel *Der Traum des Descartes, Universitas Zeitschrift für Wissenschaft, Kunst und Literatur* 8 (Sept. '53) S. 955–961, Descartes' droom, welke hij, onafhankelijk van Arnold, als deze als een onechte droom opvat, als een „Verschlüsselung" (Ochekleisma) van de cartesiaanse aether-wervel-theorie. Volgens Quiring identificeerde Descartes zich in zijn droom „mit der nach dem System des Copernicus um die Sonne wandernden Erde"; deze hypothese geeft aardige verklaringen van de frases „il étoit obligé de se renverser sur le côté gauche pour pouvoir avancer au lieu où il vouloit aller" en „il sentoit une grande foiblesse au côté droit, dont il ne pouvoit se soutenir" (*Olympia, Œuvres* X pag. 181).

daarbij te zeer moeten uitweiden over de merkwaardige geschiedenis van de zogenaamde zeventiende eeuwse rozenkruisers, wat tenslotte niet passen zou in een geschiedenis van het nederlands cartesianisme. Misschien wil men daarom hier genoegen nemen met mijn belofte er eens een tijdschriftartikel aan te wijden.

104. De Cogitationes van C. van Hogelande

In 1646 droeg Cornelis van Hogelande zijn *Cogitationes, quibus Dei existentia; item animae spiritalitas, et possibilis cum corpore unio, demonstrantur: Nec non, brevis historia Œconomiae corporis animalis, proponitur, atque mechanice explicatur* [1]) op aan de „philosophus incomparabilis" de beroemde en edele Heer Renatus Des-Cartes. Descartes zond deze *Cogitationes* tesamen met de *Fundamenta physices*, met welker publicatie Regius Descartes zozeer gegriefd had, naar de familie van prinses Elisabeth. Het gedrag van van Hogelande contrasteerde wel zeer, vond Descartes, met dat van Regius; hij schreef aan Elisabeth over „mon bon amy de Hogelande":

> qui a fait tout le contraire de Regius, en ce que Regius n'a rien écrit qui ne soit pris de moy, & qui ne soit avec cela contre moy, au lieu que l'autre n'a rien écrit qui soit proprement de moy (car je ne croy pas mesme qu'il ait jamais bien lû mes écrits), & toutefois il n'a rien qui ne soit pour moy, en ce qu'il a suivi les mesmes principes [2]).

In de nederlandse vertaling viel in de tussenzin de vertaling van „bien" uit:

> want ik geloof ook niet dat hij mijn geschriften ooit heeft gelesen [3]),

waardoor de toch reeds boude uitspraak van Descartes veel te scherp werd. Elisabeth, die enige tijd in Berlijn was, schreef hoffelijk terug:

> Monsieur Hogelant aura asseurement bien reussi en ce qu'il a fait imprimer, puisqu'il a suivi vos principes, qui je ne saurois icy faire entendre a pas un des doctes de Berlin, tant ils sont preoccupés de l'escole [4]).

Enkele weken later, het is dan Mei 1647, schrijft Elisabeth aan haar vriend de wijsgeer, die hoogst gevleid is door haar meeleven in wat hem persoonlijk zo zeer raakt [5]):

> J'ay receu, passé deux jours les livres de M. Hogeland & de Roy; mais les depesches m'ont empesché d'y lire autre chose que le commencement du premier, où j'estimerois fort les preuves de l'existence de Dieu, si vous ne m'aviez accoutumé de le demander des principes de nostre connoissance. Mais les comparaisons, par les quelles il montre comment l'ame est unie au corps & contrainte

[1]) Aanwezig U.B.A. 1017 H. 27.
[2]) *Œuvres* IV pag. 627.
[3]) Descartes *Brieven* Amst. 1692 I blz. 40.
[4]) *Œuvres* IV pag. 630.
[5]) Cf. de brief, die Descartes 10 Mei 1647aan Elisabeth schreef, *Œuvres* V pag. 17–18.

de s'accommoder à sa forme, d'avoir part au bien & au mal qui les arrive, ne me satisfont pas encore; puisque la matiere subtile, qu'il suppose estre enveloppée en une plus grossière par la chaleur du feu ou de la fermentation, est neanmoins corporelle & reçoit sa pression ou son mouvement par la quantité & la superficie de ses petites parties, ce que l'ame, qui est immaterielle ne sauroit faire [1]).

Deze kritiek van Descartes' schrandere vorstelijke leerlinge [2]), wijst inderdaad wezenlijke verschilpunten tussen de cartesiaanse opvattingen en die van van Hogelande aan. In het eerste hoofdstuk *De Dei existentia* van zijn *Cogitationes* begint van Hogelande met de vraag te stellen of alles wat wij waarnemen:

perpetuò in eodem statu permaneant; an verò temporis decursu, cuidam mutationi sive alterationi obnoxia sint ? [3])

Het laatste is het geval, besluit van Hogelande en zoekt dan naar de „omnis alterationis causa necessaria". Hij is er met de occasionalisten van overtuigd, dat de lichamen niet door zichzelve bewogen kunnen worden:

Qui tranquillô animô praedicta secum perpendit, distinctissimè intelligit, motum in rebus nihil esse posse, quàm effectum cujusdam agentis [4]).

Van Hogelande deelt het cartesiaanse standpunt, dat voor beweging geen ledige ruimte nodig is:

verùm etiam quàm clarissimè ac distinctissimè, nullum (scil.: vacuum) in universo dari posse, intelligamus [5]).

Met Descartes meent van Hogelande, dat alle beweging mechanisch te verklaren is en dat de dieren zich als automaten bewegen [6]). In het tweede hoofdstuk *De existentia animae, immortalitate, ejusdemque cum corpore possibili unione* wil van Hogelande de vereniging van lichaam en ziel met enige vergelijkingen verduidelijken. Een blaasbalg, gedeeltelijk met vocht gevuld, veroorzaakt bij verhitting een soort wind; uit een vat met gistende wijn komt eveneens samengeperste lucht of wind, die, zo ze geen doortocht vindt, het vat kan doen barsten; verhit men matig een kolf gedeeltelijk met vloeistof gevuld, dan zetten zich druppels aan de binnenzijde der kolf af:

Ex quibus demonstratur: ebullitionem liquoris, praecipue per unionem materiae subtilis oriri [7]).

---

[1]) *Œuvres* V pag. 48.

[2]) Voor de briefwisseling van Elisabeth met Descartes zie men allereerst Cohen *Ecrivains français en Hollande* L. III chap. XXI–XXV, C. Serrurier *Descartes leer en leven* hfst. X en Ch. Adam *Descartes et ses amitiés féminines* Paris 1937 chap. III.

[3]) *Cogitationes* pag. 1.

[4]) *Idem* pag. 19.

[5]) *Idem* pag. 271.

[6]) *Idem* pag. 228.

[7]) *Idem* pag. 28.

In al deze gevallen is een „materia subtilis" de blaasbalg, vat of kolf zodanig binnengedrongen:

> ut à corpore, quod antea erat pervium, contineatur atque incarceretur, id est, patiatur [1]).

Op analoge wijze moet men zich de vereniging van lichaam en ziel, door het binnendringen van een fijne stof in het lichaam voorstellen. Het is deze voorstelling van zaken, die Elisabeth te materialistisch toeschęen. Over Descartes' mening, dat de pijnappelklier de zetel der ziel zou zijn, toont van Hogelande zich niet al te enthousiast; een paar maal vermeldt hij de „glandula pinealis" als „forte" de zetel der ziel [2]).

105. W. Harvey's De motu cordis et sanguinis (1628) slechts ten dele door Descartes aanvaard

Een zaak, die van Hogelande uitvoerig behandelt, is de bloedsomloop en dat is geen wonder, want de onderzoekingen en theorieën over de bloedsomloop stonden, toen van Hogelande zijn *Cogitationes* schreef, te Leiden in het middelpunt der medische belangstelling. In 1628 had de engelse hoogleraar in de medicijnen en hofarts William Harvey [3]) een klein maar hoogst belangrijk werkje *De motu cordis et sanguinis in animalibus, anatomica exercitatio* het licht laten zien. Een der allereersten, die het grote belang van Harvey's ontdekking inzag, was Descartes. De voorname rust, die het *Discours de la methode* ademt, spruit voor een deel hieruit voort, dat Descartes er bewust het noemen van namen vermeed; bij het aanduiden van de invloeden, die hij onderging, werd Descartes nergens persoonlijk, uitgezonderd dat hij, de werkingen van het hart uiteenzettende, verwees naar:

> 't geen, 't welk alreê door een geneesmeester van Engelant geschreven is, aan de welk men d'eer moet geven van deze zwarigheit deurgeworstelt te hebben, en d'eerste te wezen, die geleert heeft dat'er veel kleine deurgangen in d'uiterste delen der slagaderen zijn, daar deur het bloet, 't welk zij van 't hart ontfangen, in de kleine takken der aderen koomt, van daar het zich weêr naar 't hart begeeft; in voegen dat des zelfs vloejing niets is, dan een gedurige omloop [4]).

Maar hoe zeer en hoe vaak Descartes Harvey geprezen heeft, tevens was hij een onverbiddelijk bestrijder van de engelse geneesheer, want Descartes achtte Harvey's opvatting, dat het bloed de aderen ingedreven werd door een samentrekking van het hart, ten enenmale fout en bovendien

[1]) *Cogitationes* pag. 28-29.

[2]) *Idem* pag. 40, 228.

[3]) Zie voor hem: *Nouvelle biographie générale* XXIX pag. 191; *Dict. of nat. biogr.* XXV pag. 94 a–99 b ; M. Foster *Lectures on the history of physiology during the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries* Cambridge 1901 pag. 41–54; F. W. Bateson *The cambridge bibliography of english literature* Cambridge 1940 I pag. 889 b; Douglas Bush *English literature in the earlier seventeenth century 1600–1660* Oxford 1945 pag. 545, 546; M. Hertzberger *Catalogue* 180 nr. 445–448.

[4]) *Proeven der wijsbegeerte enz.* Amst. 1692 *Redenering van 't beleed* blz. 34-35.

de naam van een verklaring niet waardig, omdat Harvey geen oorzaak van de veronderstelde hart-contractie kon aangeven [1]). Volgens Descartes brandde in het hart een vuur zonder vlam, het verhitte bloed zette uit en die uitzetting was de oorzaak van de bloedcirculatie. In *La description du corps humain* betoogt Descartes:

> Onderstellende dan dat het herte op die wijze bewogen werd, als Harvaeus beschrijft, moet men niet alleen eenige macht versieren die d'oorzaak dezer beweginge zij, en door welkers aart veel zwaarder te bevatten is, als alle dat gene dat hij tracht uit te leggen; maar daar-en-boven moeten daar andere machten onderstelt werden die de hoedanigheden des bloeds, terwijl het in het herte is, zouden veranderen. In tegendeel, dan met alleen d'uitzettinge dezes bloeds toe te staan, die nootzakelijk uit de warmte moet volgen, welke in het herte sterker is, dan in eenig ander deel des lighaams, dat ook van niemant ontkent werd, zo blijkt het dan klaar, dat alleen deze verwijderinge voor het herte genoeg is op die wijze als ik geschreven heb met te bewegen, en te gelijk den aart des bloeds zo veel te veranderen, als d'ervarentheid leert dat die verandert werd; als mede voor zo veel te begrijpen is, dat die verandert moet werden, op dat die om bereid te werden, en bequamer zij om alle de Ledematen te voeden, en alle andere gebruiken, tot welke die in 't lighaam is aangestelt; en alzo dat de onbekende magten ofte enige vreemde geenzins behoeven versiert te werden [2]).

106. Descartes' betekenis voor de fysiologie (oordelen van Daremberg en Foster)

Descartes, de auteur van een verhandeling over de mens en over de ontwikkeling van de foetus, moet beschouwd worden als de eerste auteur van een vrij modern fysiologisch handboek, maar dat heeft niet belet, dat fysiologen en medici uiterst gestreng geoordeeld hebben over Descartes' bijdrage voor de ontwikkeling van hun takken van wetenschap. In 1870 riep Ch. Daremberg uit:

> Descartes s'est fait le champion de la circulation du sang; c'est un mérite; c'est presque du courage au milieu des clameurs idiotes

---

[1]) Zie voor de verhouding van Descartes tot Harvey: Dr A. H. Israëls en Dr C. E. Daniëls *De verdiensten der hollandsche geleerden ten opzichte van Harvey's leer van den bloedsomloop* (bekroond antwoord op een prijsvraag uitgeschreven door het prov. utrechts genootschap van kunsten en wetenschappen) Utrecht 1883 blz. 19–34; Aug. Georges Berthier *Le mécanisme cartésien et la physiologie au XVIIe siècle, Isis* II (1914) pag. 51–60 (caput over *Le coeur et la circulation*); Etienne Gilson *Descartes, Harvey et la scolastique, Etudes sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système cartésien* Paris 1930 chap. II; H. Dreyfus-Le Foyer *Les conceptions médicales de Descartes, Revue de métaphysique et de morale* XLIV (1937) pag. 245 en vlgd; P. Mesnard *L'esprit de la physiologie cartésienne, Archives de philosophie* vol XIII cahier II *Autour du Discours de la méthode* Paris 1937 pag. 199–204.

[2]) *Proeven der wijsbegeerte enz.* Amst. 1692 *R. Des-Cartes verhandelingen des menschelijken lighaams* blz. 310–311.

> mais furibondes de la tourbe des médecins. Toutefois, quel parti notre philosophe a-t-il tiré de la circulation? Aucun. A-t-il agrandi cette découverte? Nullement! Il l'a même compromise en introduisant l'idée de fermentation et de dilatation du sang pour expliquer le mécanisme de son mouvement. „La chair du coeur contient dans ses pores un de ces feux sans lumière qui sont les ressorts de toute notre machine". Le reste est à l'avenant, et toutes les fois qu'il s'écarte de Harvey, Descartes tombe dans les hypothèses les plus inadmissibles, même absurdes, car je ne me contente pas du mot „insuffisantes" [1]).

De eerlijke verontwaardiging van Daremberg is begrijpelijk; ietwat gemitigeerd klinkt zij door bij Foster, die het feit, dat Descartes op fysiologisch gebied geen baanbrekend werk verricht heeft, toeschrijft aan een onjuiste instelling, van waaruit Descartes te werk ging. Descartes namelijk verkoos niet met gelijke belangstelling alle gegevens, die het experiment verschafte, onder ogen te zien, maar hij zocht bovenal naar bewijzen voor zijn theorie, dat het menselijk lichaam geheel als een machine fungeerde. Foster formuleerde het aldus:

> He (scil. Descartes) was acquainted with Harvey's work, but he had not been convinced by Harvey's arguments; he was not familiar enough with the details of physiological inquiry to feel the full force of Harvey's reasonings... He clung in the main to the old doctrines... Rejecting Harvey's new conclusions, he takes his stand on the old Galenic doctrine of the innate heat. But indeed about these things he did not care much; his mind was set on the nervous system; he was concerned with the circulation only as far as this supplied the material basis of nervous energy.... Descartes was not a physiological inquirer. His method in physiology was not that of Harvey, not that which since Harvey's time has continued to bring in a rich harvest of discovered truth, not that of working one's way by careful observation, and patient experiment or trial, out of exactly determined anatomical facts, up to the real meaning of the facts. He had a special purpose in view, and with that in view took a freer, wider sweep. He had to shew that the new views which were making it clear in so surprising a way that the universe was a machine working in accordance with physical laws, might be applied also to man, that man, that is to say the body of man, might also be regarded as a machine working in accordance with physical laws. He had to shew this with the help of the knowledge of the time, and he achieved this by picking out such parts of the anatomical discoveries of the age as suited his purpose, and by weaving these together with many other statements, for which he gives no authority and which he yet treats as accredited truths, into a theory of the constitution and action of the nervous system viewed as a mere machine [2]).

„From the severe standpoint of exact anatomical knowledge" geoordeeld:

> we are bound to confess that he (scil. Descartes) to a large extent, introduces a fantastic and unreal anatomy in order to give clearness and point to his exposition,

[1]) Daremberg *Histoire des sciences médicales* Paris 1870 II pag. 704.

[2]) Foster *Lectures on the history of physiology* pag. 58–61.

zo meende Foster voorts. Toch heeft Foster meer oog dan Daremberg had voor de genialiteit van de cartesiaanse visie:

> On the other hand, however, we must admit that he did succeed in shewing that it was possible to apply to the interpretation not only of the physical but also of the psychical phenomena of the animal body, the same method which was making such astounding progress when applied to the phenomena of the material world. And indeed a very little change in the details of Descartes' exposition and some of that hardly more than a change in terminology would convert that exposition into a statement of modern views [1]).

107. Descartes' conflict met Vopiscus Fortunatus Plemp naar aanleiding van hun opvattingen over de bloedsomloop

Descartes hechtte veel waarde aan zijn opvattingen over bloedsomloop en hartbeweging; ook in zijn *Les passions de l'ame* zette hij ze uiteen — evenals zijn theorie over de pijnappelklier — eer hij overging tot de behandeling van de lijdingen en doeningen [2]). In zijn correspondentie vindt men de bloedsomloop en hare oorzaken herhaaldelijk genoemd; inzonderheid wisselde Descartes hierover brieven met de leuvense hoogleraar in de geneeskunde van nederlandse afkomst Vopiscus Fortunatus Plemp [3]). In zijn *Fundamenta seu institutiones medicinae*, in 1638 verschenen, verklaarde Plemp zich een tegenstander van Harvey, maar weldra liet hij zich door Descartes en de leidse hoogleraar Johannes Walaeus overtuigen van de juistheid van de bloedcirculatie; ruiterlijk bekende hij toen zijn ongelijk en Harvey's gelijk in de tweede druk van zijn *Fundamenta* van 1644 [4]); nimmer echter kon Descartes' theorie over de „fervor sanguinis" ingang vinden bij Plemp. Hij maakte er Descartes op attent, dat diens theorie over de hartbeweging reeds in kern te vinden was in Aristoteles' *De respiratione*:

> Dit is Aristoteles gevoelen, 't welk gij op een vernuftiger en heerlijker wijse verklaart. Galenus, in tegendeel, zegt dat het hart door

---

[1]) *Lectures on the history of physiology* pag. 268.

[2]) *Les passions de l'ame* I 7–9.

[3]) Zie voor V. F. Plemp: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 1136–1137 en de aldaar opgegeven litteratuur. Een neefje van Plemp, Franciscus Plemp, droeg 25 Nov. 1656 een *Disputatio medica inauguralis de morbis Hollandiae endemiis* (U.B.L. 236 A. 1298)) op aan zijn oom Vopiscus Fortunatus Plempius med. doct. Ac. Lov. prof. Voor het rumoer, dat Fr. Plemps plechtige promotie in de rechten en de medicijnen op 27 Nov. 1656 verwekte, zie Molhuysen *Bronnen* III blz. 114, 119, 125, 126. Genealogische gegevens over de familie Plemp vindt men: *De navorscher. Nederlands archief voor genealogie enz.* 92 (1950/51) blz. 143–151 (blz. 150 III a Vopiscus Fortunatus Plempius, idem IV a Franciscus Plempius).

[4]) Zie voor de controverse tussen Descartes en Plempius: Israëls en Daniëls *op. cit.* blz. 37–39, 64–67; l'abbé Georges Monchamp *Histoire du cartésianisme en Belgique* Bruxelles etc. 1886 pag. 48, 73–89, 136–142, 246–266, 301–308; Gilson *ét. cit.* pag. 77–91.

een [q]vermogen bewogen word; en dit is 't geen, 't welk wij [r]Geneesmeesters tot aan dese dag geleert hebben [1]).

Descartes moet toegeven, dat hij zich op de authoriteit van Aristoteles had kunnen beroepen. Maar deze had hier slechts bij toeval de roos getroffen:

> Voorts, de geen, die uit valsche [n]voorsendingen (gelijk de [o]Redenkunstenaars spreken) bij geval iets, dat waar is, besluit, redeneert, gelijk mij dunkt, niet beter dan als of hij 'er iets, dat valsch is, van afleidde: en indien twee menschen in een zelfde plaats gekomen waren, d'een langs afgelege wegen, en d'andere langs de rechte weg, zo moest men niet denken dat d'een op de weg van d'ander geweest had [2]).

Dat Plemp Descartes' verklaring van de beweging van het hart met die van Aristoteles vergeleek, was slechts een „badinage" meent Monchamp:

> Il n'y a pourtant là matière qu'à un innocent badinage: car il est, à première vue, évident qu'Aristote n'explique pas, dans la passage précité (scil.: *De respiratione* cap. XX), la systole, qui est pourtant un élément essentiel du fonctionnement du cœur. Mais Plempius connaissait le caractère de Descartes et la prétention quelque peu exagerée qu'il avait de se donner comme l'inventeur d'une foule de vérités, avant lui inconnues de tous et nommément d'Aristote [3]).

Plemps vasthouden aan de „facultas pulsifica" leidde tot een breuk tussen hem en Descartes, die niet door de tijd geheeld werd. Zij, die aanvankelijk zo hoffelijk gecorrespondeerd en elkaar zo heus bejegend hadden, koesterden tenslotte wederzijds een rancune. Als in 1659 Gerard van Gutschoven [4]), te Leuven tot hoogleraar in de anatomie aangesteld, Plemps *Ophthalmographia* gaat becritiseren, daarbij meningen van Descartes lancerende, geeselt Plemp in zijn weerwoord hen, die slechts zweren bij Descartes' woorden onbarmhartig:

> Hae sunt pedicae, hac numellae in quas se conjiciunt illi, quorum Cartesius est Apuleianus asinus aureus: hic scilicet solus adoratur: hic solus clare et distincte pervidit omnia: solus solida jecit fundamenta: sordet prae ipso veneranda antiquitas [5]).

En toen Descartes in 1643 aan Johan van Beverwijck [6]) een brief over

---

[1]) Descartes *Brieven* Amst. 1692 I br. 77 *Tegenwerpingen van een Geneesmeester van Leuven over de beweging van 't hart, en d'omloop van 't bloet* blz. 215. q Facultas; r Medici.

[2]) *Idem* Amst. 1692 I br. 78 *Antwoort op de voorgaande brief, over de beweging van 't hart, en d'omloop van 't bloet* blz. 217. n Praemissa; o Logici.

[3]) *Histoire du cartésianisme en Belgique* pag. 80.

[4]) Van Gutschoven heeft Descartes persoonlijk gekend. Als Clerselier in 1664 *L'homme de René Descartes* uitgeeft, is die uitgave verlucht met tekeningen van Louis de la Forge en van Gerard van Gutschoven. Cf. Monchamp. *op. cit* pag. 116–124, 315, 316 en beneden blz. 262, 265.

[5]) Cf. Monchamp *op. cit.* pag. 304 n. 2.

[6]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 327–332 en de aldaar opgegeven litteratuur.

de bloedsomloop zond om die met andere brieven van beroemde mannen over vermaarde geschillen te publiceren [1]), verzuimde hij niet zich te beklagen over de wijze, waarop Plemp in diens *Fundamenta* zijn antwoorden op Plemps brieven over de bloedsomloop verkort en verminkt had gepubliceerd [2]).

108. Ook op het punt van de bloedsomloop verzaakte Regius Descartes

De uiteenzettingen over de bloedsomloop door van Beverwijck in 1638 in het Latijn, in 1649 in het Nederlands gepubliceerd, beide keren in een verhandeling over het graveel [3]), zijn niets anders dan uittreksels uit Harvey's *De motu cordis et sanguinis* [4]). De cartesiaanse opvattingen over de bloedsomloop werden te Utrecht gepropageerd door Regius [5]). 10 Juni 1640 verdedigde een leerling van Regius, Johannes Hayman uit Zierikzee, een *Disputatio medico-physica pro sanguinis circulatione.* Enkele der brieven tussen Descartes en Regius gewisseld handelen over dit dispuut, dat Descartes van plan is persoonlijk bij te wonen, veilig verborgen in de loge, van waaruit Anna Maria van Schuurman colleges placht te volgen [6]). De engelsman Jac. Primirosius, die reeds eerder tegen Harvey en diens aanhanger Walaeus geschreven had, gaf *Animadversiones* tegen de onder Regius verdedigde stellingen uit; Regius' antwoord daarop werd in 1644 nog weer met een *Antidotum* door Primirosius weerlegd [7]). In een brief van 1641 handelende over de stellingen, die Johannes de Raey voor Regius zal gaan verdedigen [8]), verzocht Descartes Regius om de leidse hoogleraar Walaeus, die, zoals wij straks nader zullen zien Descartes' bezwaren tegen de harveiaanse leer niet deelde, niet aan te vallen:

> Ik wilde ook wel dat gij die dingen uitwischte, de welken gij tegen Walaeus van de beweging van 't hart hebt, om dat hij een vreedsaam man is, en om dat gij hier uit, dat gij hem tegenspreekt, geen eer kont behalen [9]).

---

[1]) Deze *Epistolicae quaestiones cum doctorum responsis* verschenen in 1644 te Rotterdam. Zij werden in 1665 herdrukt onder de titel *D.D. virorum epistolae et responsa tum medica, tum philosophica. Quibus ob materiae affinitatem adduntur encomiae medicinae nec non pulveris sympathetici compositio accuratissima* (beide uitgaven aanwezig U.B.A.). Cf. E. D. Baumann *Joh. van Beverwyck in leven en werken geschetst* Dordrecht 1910 (diss. A'dam.) *Bibliografisch bericht* nr. 9.

[2]) Descartes *Brieven* Amst. 1692 I 76 blz. 215. Cf. *Œuvres* IV pag. 6. Regius deelde Descartes' verontwaardiging in deze, cf. de Vrijer *Henricus Regius* blz. 100.

[3]) *De calculo renum et vesicae liber singularis* Lugd. Bat. 1638 (aanwezig U.B.A. 1214 H. 47) pag. 20; *Steenstuck* (eerste uitgave 1649) Amst. 1651 blz. 5 a.

[4]) Cf. Israëls en Daniëls *op. cit.* blz. 35–36.

[5]) Cf. de Vrijer *op. cit.* blz. 98, 99, 212–216.

[6]) Cf. *idem* blz. 103, 104; *Œuvres* III pag. 60, 61, 63–70, 202–204; XIII *Supplément* pag. 6–14.

[7]) Cf. Israëls en Daniëls *op. cit.* blz. 60–63; de Vrijer *op. cit.* blz. 27, 33, 104, 214.

[8]) Cf. boven blz. 3.

[9]) *Œuvres* III Lettre CCXL; *Brieven* Amst. 1692 I. 81 blz. 231.

Waarschijnlijk handelden dus de stellingen, die de Raey in April en Mei 1641 te Utrecht verdedigde ook over de bloedsomloop. Zeker werd dit onderwerp aangeroerd in andere stellingen in 1641 te Utrecht bedisputeerd en waarvan wij de weerslag vinden in Descartes' correspondentie met Regius [1]). Ook handelen enkele brieven uit de briefwisseling Descartes—Regius over tegenwerpingen Regius toegezonden door Frans de le Boe Sylvius [2]), die ook voornamelijk de bloedsomloop betroffen moeten hebben [3]). Evenals ten opzichte van Walaeus, raadt Descartes ook hierbij de onstuimige Regius gematigheid aan. Volgens Descartes kwam Sylvius met nieuwe vragen aandragen:

> gelijk yder ongeleertste meer kan voorstellen, dan de geleertste van allen in zijn geheel leven oplossen [4]).

Ook op het punt van de oorzaken der bloedsomloop schijnt Regius tenslotte Descartes ontrouw geworden te zijn. Monchamp maakt attent op een plaats uit Regius' *Philosophia naturalis* — de tweede en derde druk van Regius' *Fundamenta physices* dragen deze titel — waar Regius tegen Aristoteles en Descartes staande houdt, dat warmte en daardoor ontstane verdunning en gisting niet als de voornaamste oorzaken van de hartkloppingen beschouwd mogen worden [5]).

109. De rotterdamse medici Jacobus de Back en Zacharias Sylvius voorstanders van Harvey

In 1648 werd Harvey's *Exercitatio anatomica de motu cordis & sanguinis* herdrukt te Rotterdam „Ex officinâ Arnoldi Leers" voorzien door de rotterdamse medicus Zacharias Sylvius van een lofdicht en van een voorrede [6]). Een jaar later werden ook Harveys' *Exercitationes duae anatomicae de circulatione sanguinis ad Joannem Riolanum filium* door Leers uitgegeven [7]). Toen *The anatomical exercises of Dr. W. Harvey ...concerning the motion of the heart and blood* in 1653 te London voor de eerste maal in engelse vertaling verschenen [8]), had men „the preface of Z. Wood" [9]) mede vertaald en toegevoegd: *Dr. James de Back his*

[1]) Cf. *Œuvres* III L. CCLIII, CCLV; *Brieven* Amst. 1692 I. 91, 93.

[2]) Zie voor Sylvius beneden § 116.

[3]) Cf. *Œuvres* III L. CCLII, CCLIII; *Brieven* Amst. 1692 I 90, 91.

[4]) *Brieven* Amst. 1692 I blz. 244.

[5]) *Histoire du cartésianisme en Belgique* pag. 137 n. 2.

[6]) *De Exercitatio anatomica* Rotterdam 1648 is aanwezig U.B.A. 663 D. 22 1).

[7]) Aanwezig U.B.A. 650 F. 22.

[8]) Cf. *British Museum Catalogue of printed books* 23 pag. 137. In 1928 werden *The anatomical excercises of Harvey* opnieuw uitgegeven te London door Geoffrey Keynes.

[9]) Men vindt in het leidse *album studiosorum* op 8 Juli 1633 als medisch student ingeschreven Zacharias Sylvius Leidensis en op 13 Augustus 1662 Zacharias Sylvius Dr. M. In 1649 heeft Zacharias Sylvius een uitgave verzorgd (Roterodami ex officinâ Arnoldi Leers) van de *Schola salernitana... Autore Johanne de Mediolano hactenus ignoti* (U.B.L. 521 G. 18), welke in 1667 herdrukt werd (U.B.L. 520 G. 19).

discourse of the heart, d.w.z. een vertaling van *Jacobi de Back apud Roterodamensis medici ordinarii dissertatio de corde. In qua agitur de nullitate spirituum, de haematosi, de viventium calore, &c. Praemissum ad lectores alloquium. Annexa appendix pro circulatione Harveiana*, dat door Leers in hetzelfde jaar 1648, waarin hij Harvey's meesterwerkje *De motu cordis & sanguinis* uitgaf, gepubliceerd was [1]). Zacharias Sylvius had dit werkje van zijn collega en vriend de Back voorzien van een *Epigramma* en de auteur had het opgedragen aan Harvey, waartoe hij alle recht had. Want niet alleen koos de Back zonder aarzeling de partij van Harvey, maar ook hijzelf had wat te zeggen. Israëls en Daniëls prezen de Back dan ook zeer, toen zij de verdiensten der hollandse geleerden ten opzichte van Harvey's leer van de bloedsomloop in antwoord op een prijsvraag van 1882 uiteenzetten. Bovenal was het opvallend, dat de Back het bestaan van de spiritus animales loochende. Men weet welk een belangrijke rol de dierige geesten volgens Descartes bij het functionneren van het konstig gebouw des menselijken lichaams vervulden. Zowel Harvey als de leidse hoogleraren Fr. de le Boe Sylvius en Joh. Walaeus hielden er nog aan vast; de Back echter wilde enkel van het succus nervosus, het zenuw-sap, weten [2]). De Back voelde zich niet voldaan door het antwoord, dat Descartes in de door Joh. van Beverwijck gepubliceerde brief aan Plemp gegeven had en was niet met Descartes bekommerd over de vraag, hoe men een „facultas pulsificandi" in het hart kon leggen, wanneer men de mens slechts een „anima rationalis" wilde toekennen en geen „anima sensitiva" of een „anima vegetativa" [3]). Descartes' gevoelen nopende d'opziedinge van het bloed in het hart achtte de Back ongerijmd. Niet in het hart maar in de long ontstond het verschil tussen het aderlijk en slagaderlijk bloed. In een bijvoegsel besprak de Back de vraag *Of Harveius van die mening is, dat de holligheden des Harts in de toesluitinge werden verbreet, om 't Bloet te ontfangen en in d'ontsluitinge gesloten, om 't zelve uit te drijven: Dat zulx uit de stellingen van Cartesius volcht: Eindelijk wiens gevoelen nopende de sluiting en ontsluiting des Harte, aannemelijker zij.* Genoemd gevoelen mocht niet aan Harvey toegeschreven worden, daar volgens Harvey de toedracht juist andersom was. En ongetwijfeld was Harvey's gevoelen verkieslijker dan dat van Descartes. Ook op Regius, die in zijn *Fundamenta physices* uitdrukkelijk had verklaard, dat de ontsluitinge des harten een deel van de pols of kloppinge der slagaderen was, kon de Back zich beroepen [4]).

---

[1]) De Backs *Dissertatio de corde* Rotterdam 1648 is aanwezig U.B.A. 663 D. 22 2).

[2]) Cf. Israëls en Daniëls *De verdiensten der hollandsche geleerden ten opzichte van Harvey's leer van den bloedsomloop* blz. 77.

[3]) *Verhaal van 't hart... Alles in 't Latijn beschreven door Dr. Jacob de Bak... Ende nu vertaalt door N.V.A.* Amst. 1651 blz. 119.

[4]) *Idem* blz. 149.

110. Vertalingen van Harvey's Excercitatio anatomica de motu cordis & sanguinis in het Nederlands

In 1650 verscheen een nederlandse vertaling gemaakt door Nico van Assendelft van Harvey's *Exercitatio anatomica de motu cordis & sanguinis* te Amsterdam [1]); in 1651, eveneens te Amsterdam, het *Verhaal van 't hart. Waar in wert gesproken. Van de nietigheid der geesten. Van de bloetmaking. Van de warmte der levende lighamen &c. In den aanvang een Aansprake tot de lezers. In 't einde een bijvoegzel voor den omloop des bloets van Harveius. Alles in 't Latijn beschreven door Dr. Jacob de Bak, Geneesmeester der stede Rotterdam. Ende nu vertaalt door N.V.A.* [2]). Zowel de latijnse tekst als de nederlandse vertaling van De Backs geschriftje werden verscheidene malen herdrukt [3]); zonder vermelding van de Backs naam vindt men diens *Verhaal van 't hart* in de vertaling van N. van Assendelft achter de tweede druk, Rotterdam 1660, van de *Anatomie der wtterlicke deelen van het menschelijke lichaem. Dienende om te verstaen ende volkomentlick wt te beelden alle beroerlicheit des selven lichaems. Aangewezen door J.V.G.* [4]). De schilder Jacob van der Gracht liet de eerste druk van deze *Anatomie* „bequaam voor schilders, beelt-houwers, plaat-snijders als ook chirurgiens" verschijnen in 1634 [5]).

111. George Ent verdedigde Harvey tegen aanvallen van Aemilius Parisanus

Tot de leden van het „invisible college" dat omstreeks 1645 te London begon bijeen te komen en waaruit omstreeks 1660 de Royal Society zou voort komen, behoorde de medicus George Ent, die in Engeland werd geboren maar van nederlandse afkomst was en door zijn ouders naar de latijnse school te Rotterdam gezonden werd, ten tijde dat Jacob Beeckman daar rector was [6]). Ook de broer van Jacob Beeckman, de bekende Isaac, heeft tot Ents vorming bijgedragen [7]), want deze woonde van 1620–1627 te Rotterdam en assisteerde zijn broer, vanaf 1624 officieel als conrector. Ook mogen wij veronderstellen, dat Ent de relatie met Isaac Beeckman aangehouden heeft, nadat deze in 1627 rector van de latijnse school te Dordrecht geworden was. Ent studeerde

---

[1]) Aanwezig U.B.A. 646 F. 1.

[2]) Aanwezig U.B.A. 652 G. 25.

[3]) Cf. Israëls en Daniëls *De verdiensten der hollandsche geleerden ten opzichte van Harvey's leer van den bloedsomloop* pag. 85 en catalogus U.B.A. In 1926 werd zowel de Backs tekst als van Assendelfts vertaling herdrukt in de *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* V.

[4]) Aanwezig U.B.A. 639 A. 27.

[5]) De druk van 1634 is aanwezig U.B.A. 638 A. 8. Men zie voor Jacob van der Gracht: van der Aa *Biogr. wdb.* VII blz. 343.

[6]) Zie voor Ent: *Dictionnary of nat. biogr.* XVII pag. 377; Sir Henry Lyons, F.R.S. *The royal Society* Cambridge 1944 pag. 12, 90.

[7]) Cf. C. de Waard *Journal tenu par Isaac Beechman* III La Haye 1945 pag. 24.

vervolgens te Cambridge en promoveerde te Padua [1]). In 1641 verdedigde Ent Harvey tegen een aanval van Aemilius Parisanus [2]), wat loffelijk genoemd moet worden, hoewel de *Apologia pro circulatione sanguinis qua respondetur Aemilio Parisano Medico Veneto auctore Georgio Ent* voor de hedendaagse lezer al even vervelende lectuur is als *Ae. Parisani de cordis et sanguinis motu singulari certaminis lapis Lydius . . . ad Gulielmum Harveium* [3]). Ook was het Ent, die in 1651 de voorrede schreef bij Harvey's *Exercitationes de generatione animalium* [4]).

112. Harvey als huisarts van Lady Anne Conway

Viel in de wetenschappelijke wereld Harvey tijdens diens leven zowel lof als blaam ten deel, op zijn praktijk had de roep, dat hij zonderlinge en gewaagde nieuwe denkbeelden huldigde een slechte invloed. Anne Conway bleef vertrouwen in Harvey stellen ook nadat haar schoonvader, de tweede viscount Conway, haar geschreven had:

> to have a Physitian abound in phantasie is a very perilous thing,

maar Anne Conway was dan ook een heel biezondere vrouw. Lord Conway wilde wel toegeven, dat Harvey een uitmuntend anatoom was, maar in de fysica wist deze zijn fantasie al evenmin te breidelen als Descartes de zijne in toom kon houden:

> he (scil.: Harvey) is a most excelent Anatomist, and I conceive that to be his Masterpeece, which knowledge is many times of very great use in consultations, but in the practicke parte of Physicke I conceive him to be to mutch, many times, governed by his Phantasy, the excellency and strength whereof did produce his two workes to the world, and he is not the only man that hath produced workes in that nature, De Cartes and Campanella, but the first espetially have written as their phantasy did perswade, and done as a man must doe that goes on hunting in a thicke enclosed country, leave his horse behind him and scramble over hedge and ditch and teare his cloaths, so doe they leave the antient rules, and set up new opinions for the maintenance of which, they are forced to great inconveniencyes, in theire reason, when they are brought to the Practice [5]),

waarop Lord Conway dan de reeds geciteerde waarschuwing tegen Harvey als huisarts laat volgen. Harvey's modernisme zal Lady Anne niet afgeschrikt hebben, maar haar vertrouwen in hem als medicus moet

---

[1]) Die promotie had plaats in 1636. Voor een bundel lofverzen voor die gelegenheid gedrukt, zie de *Catalogue of printed books* van het brits museum.

[2]) Zie voor Parisanus: Daremberg *Histoire des sciences médicales* II pag. 614. Voor zijn werken de catalogus van het br. museum.

[3]) Ents *Apologia* Londini 1641 is aanwezig U.B.L. 619 G. 28. Harvey antwoordde zowel op de aanval van Parisanus als op die van Jac. Primirosius.

[4]) Aanwezig U.B.A. zowel de uitgave Londini 1651 (233 C. 3) als een uitgave van L. Elsevier te Amsterdam 1651 (599 F. 9).

[5]) Marjorie Hope Nicolson *Conway letters. The correspondence of Anne, Viscountess Conway, Henry More, and their friends, 1642–1684* London 1930 pag. 30.

wel verminderd zijn, toen bleek, dat hij generlei verlichting kon brengen voor de kwaal, die haar met steeds heftiger en frequenter aanvallen van hevige hoofdpijn martelde. Maar ook de andere mannen, die na Harvey getracht hebben Lady Anne te cureren, faalden. Thomas Willis, die na Harvey's overlijden huisarts der Conway's werd, heeft een verslag van Anne's ziektegeval, waarin hij geen raad wist te schaffen, nagelaten [1]). Gelukkig waren de franse chirurgen, die Anne ten einde raad in 1656 te Parijs opzocht — Henry More vergezelde haar op die tocht — zo verstandig zich niet aan een hersenoperatie te wagen [2]). Geneesmiddelen schreven voor de koninklijke lijfarts Sir Theodore Turquet de Mayenne, Sir Kenelm Digby, die bevriend was met Anne's broer John Finch, Frederick Clodius, die misschien de leermeester van Robert Boyle is geweest [3]) en Boyle zelf. Een ierse magnetiseur trachtte Anne door handoplegging te genezen en tenslotte kon ook de veelzijdige Franciscus Mercurius van Helmont, die geruime tijd op Ragley Hall, het buitengoed der familie Conway in Warwickshire, logeerde, geen andere troost brengen dan van godsdienstige aard; door hem kwam Lady Anne met bekende quakers in aanraking en werd een der hunnen [4]).

113. Jacobus Primirosius' Destructio fundamentorum medicinae Vopisci Fortunati Plempii in academia lovaniensi medicinae professoris

De vitterige Jacobus Primirosius, die het zeker niet tot eer strekt Harvey en Regius over hun denkbeelden aangaande de bloedsomloop aangevallen te hebben [5]), somde in 1657 in een *Destructio fundamentorum medicinae Vopisci Fortunati Plempii in academia Lovaniensi medicinae professoris* [6]) niet minder dan vierhonderd fouten op, die volgens hem Plemps *Fundamenta* aankleefden; had Plemp zich niet aan Harvey's inzichten gewonnen gegeven, dan zou hij dus toch nog heel wat miszegd hebben naar de mening van zijn engelse criticus. Plemp vond een verdediger in Gerardus Blasius [7]); het auteurschap van de *Impetus Jacobi Primirosii doctoris medici in Vop. Fort. Plempium amstelodamensem in Academia Lovaniensi medicinae professorem celeberrimum retuses a Gerardo*

---

[1]) Cf. Nicolson *Conway letters* pag. 91.

[2]) Cf. *idem* pag. 116–118.

[3]) Cf. *idem* pag. 78, 91 n. 1 (Mayenne); XIV (Digby); 94, 115 (Clodius, Boyle).

[4]) Cf. *idem* chap. V (Valentine Greatrakes, the irish stroker); chap. VI(Francis Mercury van Helmont).

[5]) De geschriften van Primirosius waren zo slecht, dat ook Harvey's tegenstander J. Riolan er niet van gediend was, cf. Daremberg *Histoire des sciences médicales* II pag. 614 n. 3.

[6]) Rotterdam 1657. Aanwezig U.B.A. 482 F. 26 1).

[7]) Men zie voor Blasius: C. à Beughem *Bibliographia medica & physica novissima* Amst. 1681 pag. 428; Banga *Gesch. van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland enz.* blz. 373–377; *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 138–139.

Leon. Blasio amstelodamensi, medicinae doctore, & in patria practico [1]) werd echter grotendeels opgeëist door Jan Baptist van Lamzweerde [2]).

114. Jan Baptist van Lamzweerde verklaart G. L. Blasius geholpen te hebben bij het weerleggen van Primirosius alsmede bij het samenstellen van andere geschriften

In 1677 ontbrandde over een onbeduidend voorval een hevige strijd tussen verschillende doktoren te Amsterdam [3]). Blasius en van Lamzweerde kwamen hierbij aan tegenovergestelde kanten te staan: in een *Toe-gift aen den scherpzinnighen Heer Gerardus Leonardi Blasius van Oostvliet* behorende bij het pamflet *Geluck-wenschingh den leden van de vergaderinghe, bekendt door den zinspreuk Nil volentibus arduum, gedaen over hunne crediteurschap van den desolaten boedel der medicijnen deses tijdts* [4]) voer van Lamzweerde als volgt tegen Blasius uit:

> noch minder behoordt u vergeeten te zijn, dat ghij de wederlegging van Primirosius tegens den grooten Doctor en Professor Plempius van Leuven aangenomen hebbende u te zwack bevondt, en mijne hulp verzocht en gebeden hebt, dat ick de meeste twistgeschillen, die vier hondert in't getal van Primirosius tegens de Fundamenta Plempii opgetelt worden, als zijnde van Philosophische stof, voor u wederleggen wilde, als ick gedaen hebbe, en ghij de zelve van woort tot woort hebt uitgeschreven, de zelve gecopieert hebbende hebben wij die bij den Heer Professor Senguerdius, mij eenen bijzondere Vriendt, overlezen en nagezien, en alzoo is de Impetus Primirosii retusus op uwe naem in't licht gekomen, waar door ghij niet alleen die gonst van de Heer Plemp, maer oock van de voortreffelijcke Heer Borgemeester Nicolaas Tulp, die de geleertheidt van zijnen vriendt en lantsman de Professor Plemp zeer hoog waardeerde, als oock van de Heeren Inspectores Collegii Medici doenmaels regeerende bekomen, en alzoo de reputatie van een goet Theoreticus bij hen en andere Geletterden verkregen hebbende, hebt ghij den eersten gront van uwe opkomst geleidt, 't welck de Heer Professor Senguerdius bij de voornoemde Heeren en anderen allengskens tot volmaecktheidt gebracht heeft, waar toe ghij kans ziende, de Luytersche Kerck verlaten, en u in de Gemeente der Gereformeerde begeven hebt; en alzoo zijt ghij eerst voor Lector bezocht, en daer nae tot Professor gekozen [5]).

Ook met andere geschriften heeft, naar zijn voorgeven, van Lamzweerde Blasius geholpen. Hoewel de *Toegift* een hoogst onaangename indruk maakt — waarom, zo vragen wij ons af, leende van Lamzweerde, vóór zijn ruzie met Blasius, zich er toe diens karweitjes op te knappen? —

---

[1]) Amsterdam 1659. Aanwezig U.B.A. 482 F. 26 2).

[2]) Zie voor van Lamzweerde: Banga *op. cit.* blz. 448, 450–452; *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 1007, de aldaar opgegeven litteratuur en beneden blz. 272 n. 2.

[3]) Zie hierover beneden blz. 419.

[4]) Amst. 1677. Aanwezig U.B.A. 1391 C. 3 15).

[5]) *Op. cit.* blz. 35–36.

is haar feitelijke inhoud misschien betrouwbaar. Althans, de medische student Petrus van den Bosch, die een *Antwoort* op de *Toegift* opstelde, loochende niet, dat van Lamzweerde Blasius geholpen had met het verdedigen van Plemp, ja, verklapt zelfs, dat een latijns lofdicht, dat met Blasius' naam een uitgave van van Lamzweerde opluisterde, door van Lamzweerde zelf gedicht werd [1]).

115. Blasius' inaugurale rede (1659) als hoogleraar aan het Athenaeum te Amsterdam

Met of zonder hulp van van Lamzweerde aan het Athenaeum tot buitengewoon hoogleraar benoemd, prees Blasius in een rede *De rebus noviter inventis*, 7 October 1659 uitgesproken, Harvey's ontdekking en roemde als haar allereerste verspreiders de beide leidse hoogleraren Franciscus Sylvius en Joannes Walaeus [2]).

116. Fr. de le Boe Sylvius, hoogleraar te Leiden

a. Hij demonstreert te Leiden de bloedsomloop en overtuigt zijn collega's Walaeus en Vorstius

Frans de le Boe Sylvius was in 1637 te Basel gepromoveerd op een *Disputatio medica de animali motu ejusque laesionibus* [3]). Hij had daarna korte tijd praktijk uitgeoefend te Hanau, maar in 1638 liet hij zich te Leiden, waar hij reeds eerder gestudeerd had, opnieuw inschrijven. Hij moet toen verlof gekregen hebben openbare lessen te geven en op die lessen verklaarde en demonstreerde hij de bloedsomloop zo overtuigend, dat hij ouderen en met name de beide hoogleraren Vorstius en Walaeus van tegen- tot voorstanders maakte. In 1640 verdedigde een leerling van Walaeus, Roger Drake, *Theses de circulatione naturali seu cordis et sanguinis motu circulari, pro Cl. Harveio disputatae sub praesidio clariss. D. Johannis Walaei med. prof.* [4]). Een aanval van Primirosius hierop werd door Drake gepareerd [5]), Walaeus zelf schreef twee brieven *De motu chyli et sanguinis* aan zijn vriend Thomas Bartholinus, die zeer geroemd zijn vanwege de degelijke proefnemingen, die eraan ten grond-

[1]) *Antwoort van Petrus van den Bosch, med. stud. op de toegift van Dr. Johan Baptista Lamsweerde, begrepen in sijn geluk-wensching* Amst. 1678 (aanwezig U.B.A. 1391 C. 4 26)). De U.B.L. bezit onder no. 236 B. 11 een *Disputatio medica inauguralis de lympha* 21 Maart 1680 door Petrus van den Bosch Amstel. Batav. aan G. Blasius en Johannes de Raey opgedragen.

[2]) Deze rede werd door Corn. à Beughem opgenomen in een *Syllabus recens exploratorum in re medica, physica et chymica* Amst. 1696. Cf. Israëls en Daniëls *op. cit.* blz. 44 n. 1.

[3]) Dit proefschrift is aanwezig U.B.A. Broch. M.G.F. m. 12. Men zie voor Sylvius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 1290–1294 en van de aldaar opgegeven litteratuur in het biezonder Banga. Aan deze litteratuur moet worden toegevoegd de monografie *François dele Boe Sylvius* door Dr E. D. Baumann in 1949 te Leiden verschenen.

[4]) Aanwezig U.B.L. 519 F. 21 4).

[5]) Cf. Israëls en Daniëls *op. cit.* blz. 47. Aanwezig U.B.L. 519 F. 21 10) en 421 F. 67.

slag lagen [1]). Experimenten met honden hadden Walaeus geleerd, dat:

> in 't Herte door zijn natuurlijke warmte alleen een lichte dunmakinge ende niet een haastige opzieding [2])

plaats grijpt. Sylvius' opvatting over de bloedsomloop vindt men duidelijk uitgedrukt in de vijftiende stelling van een *Disputatio de chylo mutatione in sanguinem, circulari sanguinis motu, & cordis arteriarumque pulsu* opgenomen in zijn *Opera medica*:

> Motûs hujus circularis in sanguine observabilis & Gulielmi Harveí Angli de re Medicâ vel hoc nomine optimè meriti operâ noti & descripti rationem & causas si quis à nobis audire aveat, censemus sanguinem in Cordis ventriculis perficiendum ab innato Ipsi Igne accendi, simulque rarefieri, atque sui rarefactione majus, majusque, quo contineatur, spatium requirere, ac proinde Cordis parietes sensim magis, magisque expandere, ac sponte tandem, ubi ampliùs dilatari nesciunt Cordis Ventriculi, in Arterias non tam erupturum, quàm irrupturum, ni cordis parenchyma [3]) sui expansione molestatum Spiritûs animales in sui vocaret auxilium, qui copiâ convenienti accedentes contrahunt musculos parenchyma Cordiscon stituentes, sicque coarctant ejusdem Ventriculos, ac eâdem operâ sanguinem in Ipsis contentum expellunt in Arterias [4]).

b. Hij verwerpt niet de cartesiaanse rarefactio van het bloed

Vergissen wij ons niet, dan verwerpt Sylvius de cartesiaanse opvatting omtrent de hart-beweging niet zo volkomen als Walaeus; hij kent wèl een belangrijke rol toe aan de „rarefactio" van het bloed, wat ons van Sylvius niet bevreemdt, want hij geldt als de stichter van de zogenaamde chemiatrische school. „Fermentatio" en „effervescentio" zijn er de slagwoorden en alle levensprocessen worden als chemische processen beschouwd. Sylvius bestrijdt J. B. van Helmont, die een geheimzinnige „archeus" als levensbeginsel aannam; aan de andere kant bouwde Sylvius voort op chemische onderzoekingen van dezelfde van Helmont. Ook bij Descartes, die hij kende en bewonderde, kon Sylvius veel van zijn gading vinden. Met Descartes had Sylvius gemeen een grote belangstelling voor de anatomie; hij verrichtte vele lijkopeningen en wordt als anatoom geprezen

[1]) De *Epistola prima* en de *Epistola secunda de motu chyli et sanguinis ad Thomas Bartholinus Casp. Filium* zijn in het Latijn alsook in de nederlandse vertaling van N. van Assendelft herdrukt in de *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* IV Amst. 1922 pag. 36–158. Bovendien vindt men een een verkorte nederlandse vertaling gemaakt door de chirurgijn Mr Thomas Staffard in diens *Anatomia ofte ontleding des menschelicken lichaems door Dr. Thomas Bartholijn, Casp. soon...Hier zijn bijgevoeght twee brieven van Joh. Walaeus raeckende de beweginge des gijls ende bloets* Dordrecht 1656 (aanwezig U.B.L. 617 G. 1).

[2]) *Twee brieven van de beweginge des chijls ende des bloeds. Beschreven door den Hoog-geleerden D. Joh. Walaeus...Ende nu eerst uit het Latijn vertaalt door N. van Assendelft* Amst. 1650 blz. 43.

[3]) In *L. Meijers woordenschat*[5] Amst. 1669 blz. 619 vindt men „parenchyma" vertaald door „toestorting, bloedtstolsel, bloedtrunsel, instorting".

[4]) *Francisci Deleboe Sylvii opera medica*[2] Amst. 1680 pag. 22. Zie ook over de opvattingen van Sylvius omtrent de hartwerking: Baumann *Franciscus dele Boe Sylvius* blz. 89.

ook door hen, die overigens karig met hun lof voor hem zijn, zoals bv. Banga.

c. Aanvallen op zijn roem van de kant van H. Boerhaave en van de amsterdamse stadsdokter Abraham van Limburch

In 1641 was Sylvius naar Amsterdam vertrokken, waar hij weldra een bloeiende praktijk vormde, maar in 1658 keerde hij naar Leiden terug als hoogleraar [1]). Zijn onderwijs trok leerlingen van heinde en ver; vóór Boerhaave heeft de leidse universiteit geen beroemder medisch hoogleraar bezeten dan Sylvius, maar die roem taande snel en daaraan was de invloed van Boerhaave niet vreemd. Boerhaave, die zelve een iatromechanische verklaring van de levensprocessen voorstond en overigens meer aan de praktijk dan aan de theorie hechtte [2]), vond dat Sylvius overdreven waarde aan de scheikunde had toegekend [3]). Ook op de cartesiaanse medici was Boerhaave geenszins gesteld; Banga tekent en verheerlijkt hem als de moedige, verstandige man die de geneeskunst bevrijdde van de cartesiaanse dwaasheden [4]). Het harde en m.i. vaak onbillijke oordeel, dat Banga velt over de medici, die Descartes en Sylvius als leidslieden kozen, moet verklaard worden uit zijn verering voor Boerhaave. Een zeer afkeurend oordeel over Sylvius schreef de amsterdamse stadsdokter Abraham van Limburch [5]) neer:

> Gaan we eens wat verder (van Limburch heeft de voorafgaande paragraaf aan van Helmont gewijd), hier ontmoeten ons wederom nieuwe grondleggers van de Geneeskunde, gelijk onder anderen Fr. de le Boë Sylvius, die zoo een grooten naam door zijn geleerdheid in de waereld gemaakt heeft, en waarin bestaat dog het voornaamste van dezelve? Immers in ongegronde en wankelbaare stellingen: want om de oorzaaken van de meeste siecktens uit te leggen, heeft hij een zeekere opzieding tusschen het zuur vlees-alzap, en de zoute gal in de twaalf-vingerigen darm verzonnen gehad, door welkers behulp een schifting tusschen de chijl en de vuyligheden zou veroorzaakt worden: het welk nochtans zeer onwaarschijnelijk is... Om nu niet te spreeken van zijn wangevoelen, dat de gal door de gal-leider van de leever tot het hart op zou klimmen, en aldaar een opgisting in de rechter holligheid van't hart veroorzaaken, vermits hij nooit beweezen heeft, of van niemand zulks ligt beweezen zal worden [6]).

In de reeks van artikelen, die G. C. B. Suringar wijdde aan het natuur- en geneeskundig onderwijs te Leiden in de zeventiende eeuw [7]), schreef deze

[1]) Cf. Molhuysen *Bronnen* III blz. 135, 137–139.

[2]) Cf. Banga *op. cit.* blz. 807–871; *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 127–141 en voorts beneden § 121.

[3]) Cf. Boerhaave *Oratis academica de chemiâ suos errores expurgente. Habita quum chemiae professionem auspicaretur, 21 Septembr. MDCCXVIII* (herdrukt *Hermanni Boerhaave Opuscula omnia* Parisiis 1733, Hagae-Comitis 1738).

[4]) Cf. Banga *op. cit.* blz. 873.

[5]) 27 Sept. 1701 had Abrahamus van Limborch, 15 jaar oud, zich te Leiden laten inschrijven.

[6]) *De waare geneeskunde verheerlijkt... door Abraham van Limburch, Stads Doctor in Amsteldam* Amst. 1715 (aanwezig U.B.A. 651 G. 21) blz. 22–23.

[7]) *Ned. tijdschrift voor geneeskunde* VI (1862) blz. 515, VII (1863) blz. 497, VIII (1864) blz. 153.

uitvoerig en met lof over Sylvius. „Het is ongetwijfeld merkwaardig", schrijft Baumann, enkele 19de en 20ste-eeuwse oordelen over Sylvius aanhalend:

> dat het oordeel der historici zich in de loop van de tijd steeds meer ten gunste van Sylvius heeft gewijzigd [1]).

Voor de wijsbegeerte zal Sylvius weinig belangstelling gekoesterd hebben, zijn relatie met Descartes moet van oppervlakkige aard geweest zijn — zo oppervlakkig, dat geen conflict de wederzijdse sympathie heeft verstoord [2]); het zijn Sylvius' leerlingen geweest, die dieper contact begeerd hebben.

117. Van Hogelande over de bloedsomloop en over de betekenis van wiskunde en chemie

In het negende hoofdstuk *Bijval en kritiek* van zijn boek over Sylvius rept Baumann niet van Cornelis van Hogelande; toch is de vraag, hoe deze verklaarde vriend van Descartes tegenover de chemiatrie, door Sylvius zo omhoog gestuwd, gestaan heeft, er één, die wij gaarne door Baumann beantwoord hadden gezien. Geven wij hier een aanwijzing voor de richting waarin het antwoord gezocht zal moeten worden.

Wanneer van Hogelande het in zijn *Œconomia corporis animalis* heeft over de „rarefactionis actio" door middel waarvan het bloed de aderen ingedreven werd, voegt hij een tussenzinnetje in:

> coadjuvantéque qualicunque accidentali vel fortuitâ fibrarum cordis contractione, nimiam ejusdem à rarefacto sanguine distentionem ac dilatationem, quasi per modum constrictionis cohibente [3]),

---

[1]) *François dele Boe Sylvius* blz. 224.

[2]) Over Sylvius' houding ten opzichte van Descartes en het cartesianisme meldt Baumann iets, *François dele Boe Sylvius* blz. 7–9, 32 (Sylvius steunt Joh. de Raey niet), 47. Baumann benadeelde zijn eigen arbeid door geen register aan zijn boek toe te voegen. De gebruiker, die veronderstelt dat een bepaalde persoon, waarin hij geïnteresseerd is, door Baumann behandeld zal zijn, is gedwongen het gehele werk door te nemen ofwel hij moet de zaak blauw blauw laten. Het lijkt mij overigens dat Baumanns boek over Sylvius beter geslaagd is dan zijn eveneens in 1949 verschenen verhandeling *Cornelis Bontekoe (1640–1685) de theedokter*, waarover beneden. De resultaten van beide monografieën heb ik in reeds opgestelde tekst moeten inlassen. Moge het hoofdbreken dat zulks mij kostte, mijn kritiek, die ik gaarne door de arbeidzame auteur (die in zijn *François dele Boe Sylvius* blz. 237 enige lezenswaardige beschouwingen over de moeilijkheden van het critiseren en becritiseerd worden geeft) goed opgenomen zag, niet ten ongunste beïnvloed hebben. Eén der belangrijkste bronnen voor onze kennis van de persoon en het werk van Fr. de le Boe Sylvius is een *Oratio funebris* over hem uitgesproken op 19 December 1672 door zijn vriend en collega Lucas Schacht. Zij is te vinden in de uitgave van Sylvius' *Opera medica*. Banga heeft Schacht geprezen als minder wild dan Craanen (*Gesch. van de geneesk. en van hare beoef.* blz. 585), maar moest erkennen dat Schacht weinig geschriften heeft nagelaten. Een *Disputatio phil. inaug.* van 1660 opgedragen aan de professoren Heereboord en A. Senguerdis aanwezig U.B.L. 236 A 14 39) alsmede een medisch proefschrift van 1661 opgedragen aan Sylvius (U.B.L. 236 A 15 18)). In Schachts filosofisch proefschrift zowel cartesiaanse als anti-cartesiaanse positiones.

[3]) *Cogitationes etc.* pag. 54.

wat schijnt te zwemen naar de door ons geciteerde paragraaf uit de medische disputatie uit Sylvius' *Opera medica*. In de uitvoerige *Digressio: utrum sanguis in dilatatione, an constrictione cordis, arterias ingrediatur*, die van Hogelande aan zijn werk toevoegt [1]), kiest hij echter zeer resoluut partij voor de „dilatatio", waarbij hij zich beroept op proeven met hondeharten genomen door den „solertissimus Doctor Medicinae" Artus Honinga [2]). In een *Conclusio totius operis* wordt de eeuw gelukkig geprezen, waarin men de onvergelijkelijke Descartes tot voorbeeld kan kiezen bij het zoeken naar waarheid. Typisch cartesiaans is van Hogelande's verzekering:

> Experientiam, quae via longa est & difficilis, non tam ducem ad veritatem inveniendam, quàm comitem ad illustrandam assumpsi [3]).

Een leerling en bloedverwant van Sylvius, Joannes de Louvain, zal in 1665 het tegenovergestelde verdedigen:

> In medicina plus experientiae quam rationis dictamini tribuendum [4]).

In het besluit van zijn *Cogitationes etc.* roemt van Hogelande voorts de zekere methode der wiskunde, maar laat ook niet na die medici te hekelen, die chemische geneesmiddelen gebruikende, toch de chemie niet in ere houden [5]).

De chemie, die van Hogelande wil verdedigen, is nog grotendeels die van J. B. van Helmont, „Si Hooghelande", schreef Aug. Georges Berthier in zijn lezenswaardige artikelen over *Le mécanisme cartésien et la physiologie au XVIIe siècle* [6]):

> emprunte à Descartes ses tourbillons et sa matière subtile, c'est pour en faire bénéficier la théorie de la fermentation de Van Helmont [7]).

118. Descartes slechts zijdelings betrokken bij de iatromechanische school, waarvan G. A. Borelli de stichter is geweest, zoals Fr. de le Boe Sylvius als hoofd van de iatrochemische school beschouwd moet worden

Van Hogelande is een voorloper van de zogenaamde iatrochemische school, voor wier hoofd men, gelijk gezegd, Fr. de le Boe Sylvius rekent [8]).

---

[1]) *Cogitationes etc.* pag. 121–181.

[2]) Artus Honinga promoveerde 21 April 1644 in de medicijnen onder Schrevelius, cf. Molhuysen *Bronnen* II blz. 280, 281.

[3]) *Cogitationes etc.* pag. 294.

[4]) *Disp. medica de cordis palpitatione* Lugd. Bat. 1665 (aanwezig U.B.L. 236 B. 2 41)), opgedragen aan „D. Renato di Louvain parenti... D. Fr. de le Boe Sylvio... Professori...cognato suo charissimo" cor. III.

[5]) *Cogitationes etc.* pag. 295, 293.

[6]) Hoofdstuk I en II van deze artikelenreeks verschenen in *Isis, revue consacrée à l'histoire et à l'organisation de la science, publiée par George Sarton* II (1914–1918) pag. 37–89; hoofdstuk III posthuum in *Isis* III (1920) pag. 21–58. De blijkens deze artikelen zeer veel belovende lyonese student Aug.-Georges Berthier sneuvelde in augustus 1914.

[7]) *Isis* III pag. 22.

[8]) Zie boven blz. 247.

Over die iatrochemische school en de parallel daarmee lopende iatromechanische school dienen wij hier enige algemene opmerkingen te maken. Men verwacht misschien, dat wij Descartes, de ontwerper van een filosofisch systeem, waarin het dierlijk en menselijk lichaam als automaten fungeren, als leider van de iatromechanische school zullen noemen. Evenwel, Descartes was slechts zijdelings bij deze school betrokken. Het iatromechanisme kwam in Italië tot bloei met Giovanni Alphonso Borelli, in wiens werken men meer sporen van kritiek op dan van invloed van Descartes kan ontdekken [1]).

119. Giovanni Alphonso Borelli

a. Borelli genoot de bescherming van Christina van Zweden

Als de meest opvallende overeenkomst in de levens van Descartes en Borelli treft ons, dat beiden in relatie gestaan hebben tot Christina van Zweden. Wij zullen later over Descartes' laatste levensjaar te Stockholm schrijven en dan met behulp van een filosofisch-psychologische studie van E. Cassirer alsook met gebruikmaking van enkele nog niet gepubliceerde brieven uit de correspondentie tussen Cl. Saumaise en Is. Vossius trachten te bepalen op welke wijze en in welke mate Descartes de dochter en opvolger van de grote koning Gustaaf Adolf beïnfluenceerde [2]). In 1654 legde Christina eigener beweging de kroon neer, waarbij wel een der hoofdmotieven haar begeerte tot de katholieke kerk toe te treden was. Er wordt verhaald, dat Christina, weetgierig en impulsief van aard, in de Nederlanden op doorreis naar België en vandaar naar Italië, te Deventer de hooggeleerde Gronovius van zijn nachtrust beroofde, om wetenschappelijke discussies met hem te kunnen voeren [3]). Te Rome wist Christina, steeds geprotegeerd door de door haar vurig beminde kardinaal Decio Azzolini, bevriend met of althans ontzien door de pausen, die tijdens haar verblijf te Rome de heilige stoel bekleedden, niettegenstaande vele finantiële zorgen, van haar palazzo een schatkamer en geestelijk middelpunt te maken. Clericale en wereldlijke geleerden wist zij om zich heen te verzamelen in een door haar gestichte academie, die tot grote bloei zou komen. Borelli behoorde tot de eerste leden. 1 December 1679

---

[1]) Cf. Ch. Daremberg *Histoire des sciences médicales* II Paris 1870 pag. 692, 750–765.

[2]) Zie beneden § 388.

[3]) Cf. Oskar von Wertheimer *Christine von Schweden* Zürich etc. (1936). S. 238. Van Christina's bezoek aan Deventer wordt geen melding gemaakt in het pamflet (K.B. 8346) *Reyse van hare doorluchtige Majesteit Christina Koninginne van Sweeden; Gedaen door de Nederlanden, Duytslant, Vranckrijck, Italien, en andere gewesten des werelts, van haar uyt-tocht uyt Sweeden, in den Jare 1654 tot haer wederkomste in den Jare 1660* Amst. z. j. (1660). Christina's abdicatie, haar doortocht door de Nederlanden en een gedicht van Vondel op Christina's overgang tot het katholicisme inspireerden J. A. Alberdingk Thijm tot zijn opstel *Christina van Zweden te Amsterdam.* (*Verspreide verhalen in proza* II Amst. 1881 blz. 1–48).

schreef Borelli de opdracht aan Christina van zijn werk *De motu animalium*, dat echter eerst in 1680 (vol. 1) en 1682 (vol. 2) verscheen, uitgegeven op Christina's kosten [1]) en posthuum. De auteur was in de oudejaarsnacht 1679 overleden, als Descartes aan een longontsteking. Zal Christina een enkele maal de opvattingen van haar vroegere leermeester tegenover Borelli verdedigd hebben of althans er aan herinnerd hebben?

b. Joh. Bernoulli als uitgever van Borelli's De motu animalium

Van Borelli's *De motu animalium* verscheen te Leiden in 1685 een editio altera, in 1710 een „editio novissima" [2]); op nieuw ter perse gelegd in 1743 „Hagae Comitum. Apud Petrum Gosse MDCCXLIII". Deze uitgave van 1743 ligt voor mij, de titel luidt: *Joh. Alphonsi Borelli neapolitani matheseos professoris, de motu animalium pars prima (pars secunda). Editio nova, a plurimis mendis repurgata, ac dissertationibus physico-mechanicis de motu musculorum, et de effervescentia, et fermentatione, clarissimi viri Joh. Bernouilli matheseos professoris basileensis aucta, & ornata* [3]). Borelli verklaart de beweging der spieren volgens de wetten der mechanica met soms zeer ingewikkelde berekeningen; van „spiritus animales" rept hij echter niet, wel heeft hij voor de overbrenging der beweging het „succus nervosus", het zenuwvocht van node. Borelli aanvaardde Harvey's opvatting omtrent de bloedsomloop. Bij de behandeling van de ademhaling zien wij Borelli, met Harvey en tegen Descartes in, de propositio:

> Respirationem institutam non esse ad refrigerium & ventilationem flammae & caloris cordis [4]),

verdedigen. Zonder namen te noemen bestrijdt Borelli opvattingen van Marcello Malpighi over de bloedmenging in de longen [5]).

c. Borelli en Marcello Malpighi

Borelli had Malpighi te Pisa leren kennen, toen beiden daar aan de universiteit doceerden en lid waren van de in 1657 gestichte Academia del cimento [6]). Zijn brieven *De pulmonibus observationes anatomicae* had Malpighi in 1661 aan Borelli opgedragen [7]).

---

[1]) Uit het voorbericht van *De motu animalium* blijkt, dat behalve Christina ook „Hollandiae, & Galliae & Italiae Universitates" begerig geweest waren het werk uit te geven en eventueel te bekostigen.

[2]) Aanwezig U.B.A. De editio Lugd. Batav. 1685 is aanwezig U.B.U. Math. et Astr. Q. 436; de editio Lugd. Batav. 1710 is aanwezig U.B.A. 645 J. 37 en U.B.U.

[3]) Aanwezig U.B.A. 638 F. 7; U.B.Gr. L n /1; U.B.L. 518 F. 15.

[4]) *De motu animalium ed. nova* Hagae Comitum 1743 II pag. 109 prop. XCVI.

[5]) Cf. Foster *Lectures on the history of physiology during the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries* Cambridge 1901 pag. 64, 177; Borelli *De motu animalium* ed. cit. II pag. 120 prop. CVII.

[6]) Cf. Foster *Lectures on the history of physiology* pag. 64.

[7]) Cf. *idem* pag. 95.

d. Borelli bestrijdt John Mayow

Wij zien Borelli in de propositio:

> Aër, per respirationem receptus, est causa potissima vitae animalium [1]),

met instemming Gassend en de engelse geleerden Thruston en Needham [2]) citeren, maar in de propositio:

> Aëris particulas, sanguini immistas, non augere ejus fluxilitatem, nec producere effervescentiam in corde ob vim ejus elasticam, aut nitrosam ejus naturam [3]),

zien wij Borelli met de zinsnede:

> Ergo illa aëris nitrosa natura, à recentioribus introducta vana omnino est [4]),

resoluut stelling nemen tegen de inzichten van de engelse geleerde John Mayow. Men beschouwt thans algemeen Mayows inzichten als praeludiërende op de ontdekking van de zuurstof en deszelfs rol bij het ademhalingsproces. Doch hierover later meer [5]).

e. Borelli bestrijdt Descartes

Descartes neigde er toe de koorts als een fermentatieproces van het in het hart te zeer verhitte bloed te zien; tegenover de „recentiores", die:

> cum Cartesio ajunt, sanguinem in febri ebullire & fervescere ex calore contracto in corde [6]),

stelde Borelli:

> Non accenditur febris à sanguine alterato & fermentato; neque ob mordacitatem ejus cor irritatum febrilem excandescentiam efficit [7]).

De oorzaak van de koorts zoekt Borelli in de samenstelling van het zenuwsap:

> Spiritus, seu succi nervei solito redditi acriores, nervos & cor irritantes, sunt causae productivae primae & immediatae excandescantiae febrilis [8]).

De dissertaties, die Joh. Bernoulli [9]) aan Borelli's werk toevoegde, handelen *De motu musculorum* en *De effervescentia, & fermentatione*. In de laatstgenoemde tracht Bernoulli het verschil tussen effervescentia en fermentatio, tussen opbruising en gisting, duidelijk te maken. Hij citeert Borelli, Mayow en Boyle en oefent in § XI enige kritiek uit op Bontekoe's theorie over de effervescentia van het acidum en alcali [10]).

---

[1]) *De motu animalium* ed. cit. II pag. 124 prop. CXII.

[2]) Zie voor Thruston beneden blz. 338, voor Needham: *Dict. of national biogr.* XL pag. 164–165.

[3]) *De motu animalium* ed. cit. II pag. 127 prop. CXIV.

[4]) *Idem* II pag. 129.

[5]) Zie beneden § 185.

[6]) *De motu animalium* ed. cit. II pag. 259.

[7]) *Idem* II pag. 259 prop. CCXXII.

[8]) *Idem* II pag. 268 prop. CCXXV.

[9]) Zie voor Joh. Bernoulli beneden § § 124, 312.

[10]) Men vindt *Corn. Bontekoe Fondamenten van het acidum en alcali* in *Alle de philosophische medecinale en chymische werken van den Heer Corn. Bontekoe* II Amst. 1689.

f. Johannes Broen als uitgever van Borelli's De vi percussionis

Van een werk, dat Borelli te Pisa schreef, *De vi percussionis*, verscheen te Leiden in 1686 een „editio prima belgica" *Una cum ejusdem auctoris responsionibus in animadversiones illustrissimi doctissimi D. Stephano de Angelis ad librum de Vi percussionis... Accurante J. Broen M. D. Leydensis* [1]). Wij zullen de zweed Johannes Broen leren kennen als cartesiaan en leerling van Th. Craanen [2]). Ook werd tevens in 1686 een werk van Borelli *De motionibus naturalibus a gravitate pendentibus* te Leiden herdrukt [3]). Een jaar later, in 1687, verschenen Newtons *Principia*, die een zware slag toebrachten aan de door Borelli verdedigde opvatting:

Nullam attractionem, nec vim tractivam in Natura dari [4]).

In tegenstelling tot Descartes hield Borelli het bestaan van een ledig voor noodzakelijk [5]).

120. De schot Archibald Pitcairne, korte tijd hoogleraar te Leiden, iatromechanist

Buiten Italië maakte het iatromechanisme vooral school in Engeland, soms vermengd met newtonisme [6]). Iatromechanist was ook de schot Archibald Pitcairne, die bovendien wars was van alle inmenging van de wijsbegeerte in de medische wetenschap [7]). Korte tijd was hij hoogleraar te Leiden en heeft toen Boerhaave onder zijn leerlingen mogen tellen.

121. Hermannus Boerhaave

a. Men rekent Boerhaave tot de iatromechanici

Men rekent Boerhaave, hoewel een typische eclecticus, tot de iatromechanici evenals de duitser Fr. Hoffmann [8]). Om in de medicijnen te promoveren toog Boerhaave in 1693 naar Harderwijk [9]); maar reeds 21 December 1690 was hij te Leiden bevorderd tot doctor in de wijs-

---

[1]) Aanwezig U.B.L. 2003 F. 5 en U.B.Gr. Zie voor St. degli Angeli: *Enciclopedia italiana* III pag. 292.

[2]) Cf. beneden § 130.

[3]) Aanwezig U.B.Gr. De U.B.U. bezit, Math. et Astr. Q. 247, de ed. pr. van 1670.

[4]) Borelli *De motionibus naturalibus a gravitate pendentibus* cap. VI.

[5]) *Idem* cap. XII.

[6]) Vermenging van iatromechanisme en newtonisme signaleerde Berthier *Isis* III pag. 31 bij J. Keyl, G. Cheyne, Robinson, H. Pemberton en W. Briggs. Cf. Daremberg *Histoire des sciences médicales* pag. 848–887 cap. XXV *Suite de la doctrine iatromécanique: Ecole anglaise.*

[7]) Zie voor A. Pitcairne: Israëls en Daniëls *De verdiensten der hollandsche geleerden ten opzichte van Harvey's leer van den bloedsomloop* Utrecht 1883 blz. 117–118; John D. Comrie *History of scottish medicine to 1860* London 1927 pag. 185–188.

[8]) Cf. Daremberg *Histoire des sciences médicales* pag. 888–953 cap. XXVI *Suite de l'histoire de l'iatromécanisme. Ecoles hollandaise et allemande. Boerhaave et Hoffmann.*

[9]) Hij promoveerde daar met een *Disputatio de utilitate explorandorum excrementorum in aegris ut signorum.*

begeerte met een *Disputatio philosophica de distinctione mentis a corpore* [1]). Het proefschrift is weinig belangrijk; Boerhaave's biografen noemen B. de Volder als promotor [2]). Al even weinig interessant zijn de drie disputaties *De mente humana* [3]), welke Boerhaave op 26 November 1686, 17 Maart en 10 Juli 1687 verdedigd heeft onder praesidium van W. Senguerd, die wij hebben leren kennen als een door Descartes beïnvloede gematigde anti-cartesiaan [4]). Eén der corollaria uit de eerste disputatie luidt: „Anima est nobis vitae principium", een ander: „Dantur occultae qualitates". In het eerste corollarium van deze disputatie werd de cartesiaanse algemene twijfel verworpen. Ook in de beide andere disputaties van 1687 treft men enkele anti-cartesiaanse stellingen aan:

> Judicium ad voluntatem referendum nego.
> Bruta sentiunt. Non cogitant [5]).

b. Waarom Boerhaave, volgens hemzelf, niet als zijn vader predikant werd, maar medicus

In het proefschrift van 1690 worden Epicurus, Hobbes en Spinoza aangevallen; wat Boerhaave's lijkredenaar Albert Schultens deed zeggen:

> Jugulat ibi, praeter alios, quos missos facio, Epicurum ejusque Hyperaspistam, Hobbesium. Jugulat in primis Spinosam, Daedalum illum implicatissi Atheismi Architectum, & quidem tam secante acie, tam valido rationum nervo, ut in Adolescente virilis jam tum brachii ad tales pugnas robur admirari sit, cum sensibus Christianam unctionem unice redolentibus, quae ex nupere Dissertationis illius lectione recente adhuc vigore mentem hilarat [6]).

Evenwel de herdenkingsrede van Schultens werd berucht wegens haar pathos; zij was, zeide Ch. Daremberg „fatigante par un enthousiasme convulsif et haletant" [7]). Schultens vermeldt, dat in 1690 B. de Volder optrad als Boerhaave's promotor; diens naam treft men echter nergens in het proefschrift aan. In theatrale bewoordingen droeg Schultens het, van Boerhaave zelf en van diens familie afkomstige, verhaal voor, hoe de jonge Herman, na zijn medische promotie terugreizend van Harderwijk naar Leiden, in de trekschuit aan een persoon, die op Spinoza zat te schimpen, de mond snoerde door deze te vragen of hij wel eens iets van Spinoza's geschriften gelezen had. Waardoor Boerhaave in de reuk van

---

[1]) Aanwezig U.B.A. 556 H. 11 4). Cf. *Verslag omtrent de lotgevallen der vereeniging Het Spinozahuis* 1948 blz. 13.

[2]) A. Schultens *Oratio academica in memoriam Hermanni Boerhaavii* Lugd. Batav. 1738 pag. 15. Boerhaave droeg de *disputatio* niet aan de Volder op.

[3]) Aanwezig U.B.A. 556 H. 11 1), 2) en 3).

[4]) Boven § 99.

[5]) *Disputatio pneumatica de mente humana* 17 Mart. 1687 cor. IV, 10 Julii 1687 Adjuncta III.

[6]) A. Schultens *Oratio academica in memoriam Hermanni Boerhaavii* pag. 15.

[7]) Daremberg *Histoire des sciences médicales* pag. 889 n. 3. Men zie voor A. Schultens: *Nieuw ned. biogr. wdb.* V kol. 707–711. Schultens zoon Jan Jacob vertaalde zijns vaders rede ter gedachtenisse van Boerhaave in het Nederlands.

spinozisterij kwam te staan en het derhalve maar raadzamer oordeelde zijn oorspronkelijk plan predikant te worden op te geven. Dit deed Schultens uitroepen:

> O calumnia! Quis Te pestium teterrimam peperit [1]).

Hoe durfde men Boerhaave aldus bekladden, die nota bene in zijn filosofisch proefschrift zich tegen Spinoza keerde! In gevallen als deze zijn autobiografische gegevens niet volkomen betrouwbaar; waarschijnlijk zal het wel zó geweest zijn, dat genoemd voorval de dominee's zoon Herman Boerhaave geholpen heeft een besluit te nemen, waar hij tegen op zag, maar dat toch strookte met zijn heimelijkste wensen.

c. Academische redevoeringen van Boerhaave

De oratorische talenten, die hem als kanselredenaar te stade gekomen zouden zijn, heeft Boerhaave bot gevierd in academische redevoeringen. Zo hield Boerhaave in 1703 — toen de curatoren van de leidse hogeschool zijn salaris als lector hadden verhoogd en hem het eerst vrijkomend professoraat in de geneeskunde in het uitzicht hadden gesteld — een *Oratio de usu ratiocinii mechanici in medicinâ* [2]). 8 Febr. 1715 droeg Boerhaave het rectoraat over met een *Sermo academicus de comparando certo in physicis.* Newton wordt er geprezen als de vorst aller wijsgeren en het wonder onzer eeuw [3]); Descartes wordt als mathematicus geroemd:

> Zoodra ge echter van zijn mathematische werken tot de natuurkundige nalatenschap van dien voortreffelijken schrijver afdaalt, zoudt ge ternauwernood gelooven, dat iets zoo verschillends van denzelfden man kan afkomstig zijn [4]).

Ook de fantasie welke de grote Chr. Huygens in zijn *Cosmotheooros* ten toon spreidde, wordt gelaakt [5]).

d. R. Andala verdedigde Descartes tegen Boerhaave

In het vierde deel van een *Apologia pro vera et saniore philosophia*, in 1718 verschenen, liet de franeker hoogleraar R. Andala Descartes tegen Boerhaave verdedigen door zijn leerling Paulus Theophilus de Chauffepié [6]). Wij zullen Andala leren kennen als de laatste der Mohikanen onder de cartesianen.

---

[1]) Schultens *Oratio academica in memoriam Hermanni Boerhaavii* pag. 23. Jan Jacob Schultens vertaalde: O laster! Wie heeft U allerschendigste pest hervoortgebragt!

[2]) Herdrukt in de *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* I Amst. 1907 blz. 138.

[3]) Cf. E. Cohen *Herman Boerhaave en zijne beteekenis voor de chemie* (waarin vertalingen van enkele natuurwetenschappelijke redevoeringen en verhandelingen door Dr Margareta Renkema) (Utrecht 1919) blz. 58, 60.

[4]) *Idem* blz. 74.

[5]) *Idem* blz. 75.

[6]) Cf. *Idem* blz. 152 n. 12.

122. Mechanische en chemische theorieën bij Descartes

Het mechanisme, dat Descartes voorstond en waarvan zijn fysiologie een uitvloeisel was, is zeker niet grof materialistisch. Berthier besloot zijn artikel:

> le mécanisme cartésien apparaît comme la première tentative pour étendre à tous les phénomènes connaissables, tant terrestres que célestes, tant organiques qu'inorganiques, la notion de système au sens astronomique, c'est-à-dire d'ensemble lié d'équations de même forme; et, en tant que son essence n'est point la réduction à des mouvements supposés, mais la mesure, la „mathématisation" des phénomènes, il est l'un des plus brillants anneaux qui relient la science actuelle à ses origines médiévales et antiques [1]).

Slechts gedeeltelijk vond het mechanisme, dat Descartes in de stoffelijke wereld aannam, een pendant in de wereld van de geest; immers voor de mens eiste Descartes vrijheid van wil op. A. Rivaud maakte er in zijn *Remarques sur le mécanisme cartésien* uitdrukkelijk opmerkzaam op:

> La distinction des âmes individuelles et la liberté font que le mécanisme spirituel est tout différent du mécanisme des corps [2]).

Descartes' systeem is, gelijk men weet, sterk dualistisch en ook bij zijn mechanistische beschouwingen komt dit tot uiting. Men kan zich, volgens Descartes, het menselijk lichaam voorstellen als fungerende als een automaat, maar van de wijze waarop de krachten van de geest op het lichaam overgebracht worden via het pijnappelkliertje vermocht hij geen heldere voorstelling te wekken. Wordt afgeweken van het cartesiaans dualisme, dan moet men ook diens mechanistische theorieën wijzigen. Zo zien wij Spinoza, die monistisch denkt, voor stof en geest naar gelijkvormige wetten van oorzaak en gevolg zoeken [3]).

Zocht Descartes bij voorkeur naar mechanistische verklaringen, toch moest hij in zijn fysiologie ook van scheikundige processen gewag maken. Hij zocht zelfs dáár naar een scheikundige verklaring waar hij beter met een zuiver mechanische uitleg had kunnen komen — wij bedoelen bij de werking van het hart; terwijl hem omgekeerd verweten kan worden de stofwisselingsprocessen te veel door een mechanistische bril bekeken te hebben, door alles te willen terugvoeren op bewegingen van grotere of kleinere deeltjes [4]).

123. Nadelen en voordelen van de verbintenis tussen cartesianisme en iatrochemie

Over het nut en over het nadeel, dat het verbond met het cartesianisme voor de ontwikkeling van de chemische wetenschap heeft gehad, vindt

---

[1]) *Isis* III pag. 58.
[2]) *Revue philosophique de la France et de l'étranger* 62 (1937) pag. 302.
[3]) Cf. *idem* 62 (1937) pag. 305.
[4]) Cf. Berthier *art. cit., Isis* II pag. 62.

men lezenswaardige opmerkingen in een artikel van Ernst Bloch *Die chemischen Theorien bei Descartes und den Cartesianern* [1]). Op de debetzijde schreef Bloch de hulp door het cartesianisme geboden bij het te boven komen van animistische, teleologische en mystische pogingen tot verklaring [2]). Op de creditzijde, dat iatrochemische theorieën, eenmaal in het schijnbaar gesloten cartesiaanse systeem verankerd, aan dat systeem een niet makkelijk om te stoten gezag ontleenden [3]). Paracelsus' leer van drie elementen (sal — sulphur — mercuur) paste niet slecht bij Descartes' hypothese over het ontstaan van de kosmos uit drie hoofdstoffen [4]). Dat Descartes — evenals trouwens Gassend — gebruik gemaakt heeft van de in zijn tijd op Paracelsus en J. B. van Helmont steunende chemiatrische theorieën, daarbij dan zoveel doenlijk mechanistische uitleggingen zoekend, is alleszins begrijpelijk.

124. Oordeel van E. Bloch over de iatrochemici N. Lémery, John Mayow, J. Bernoulli, St. Blankaart, Th. Craanen en Benjamin van Broekhuysen

Men weet, dat Descartes — anders dan Gassend — geen grens aan de deelbaarheid der stof wilde stellen. In de praktijk echter heeft dit niet steeds tot een onoverbrugbare kloof tussen cartesianen en atomisten geleid [6]). Zo zien wij Nicolas Lémery, bevriend met Rohault en Pierre-Sylvain Régis en door hen met het cartesianisme vertrouwd [7]), in zijn *Cours de chymie* (1675):

> cartesische Korpuskeln zu Gebilden zusammen (fügen), welche den Molekülen völlig analog sind [8]).

Behalve aan Nicolas Lémery wijdde Bloch in genoemd artikel aandacht aan de theorieën over ademhaling en verbranding van John Mayow gelijk die te vinden zijn in diens *Tractatus quinque medico-physici* [9]), aan de *Dissertatio de effervescentia et fermentatione* van de zwitser J. Bernoulli [10]) en aan de *Nieuwe hedendaagse stofscheiding ofte chymia* van de nederlander St. Blankaart, welke Bloch in duitse vertaling lezen kon [11]) zowel als aan

---

[1]) *Isis* I (1913) pag. 591–635.
[2]) *Idem* I. pag. 601.
[3]) *Idem* I. pag. 600.
[4]) *Idem* I. pag. 595.
[5]) *Idem* I. pag. 600.
[6]) Cf. boven blz. 112.
[7]) Bloch *art. cit. Isis* I pag. 611, cf. Paul Mouy *Le développement de la physique cartésienne* Paris 1934 pag. 145–147.
[8]) Bloch *art. cit., Isis* I pag. 600.
[9]) Cf. beneden blz. 112.
[10]) Bloch *art. cit., Isis* I pag. 625.
[11]) In een *Bijdrage tot de studie der werken van Stephanus Blankaart* in de *Verslagen en mededeelingen der kon. vlaamsche academie voor taal- en letterkunde* 1924 behandelt Van de Velde blz. 462–471 uitgaven van 1678, 1680, 1685 en 1696 van Blankaarts

een *Diatribe de fermentatione* van dezelfde Blankaart[1]). Blankaart toonde zich afhankelijk van de nederlandse iatrochemische school door de waarde die hij toekende aan de fermentatie tussen zuren en alkaliën[2]). Een vergelijking tussen Lémery en Blankaart valt in het nadeel van de nederlander uit. Bij Lémery stonden de feiten voorop, niet aldus bij Blankaart:

> bei ihm ist das System das Gegebene und die Frage, ob und wie es zu einem Bild der Tatsachen geformt werden könne, ist für den Autor offenbar kein Gegenstand des Nachdenkens....Hier befinden wir uns an der äussersten Grenze der methodischen Schädiging der Chemie durch Descartes' deduktives Verfahren. Die Folgen werden auch in Einzelheiten der Theorie sichtbar; sieht doch Blankaart selbst die Metalle als aus Säure und Alkali bestehend an, das Gold inbegriffen, dessen einfache Natur Lemery schon deutlich geahnt hatte[3]).

Wanneer wij de werken van Blankaart behandelen, gelijk onze plicht zal zijn, zullen wij de namen van Lémery en Mayow opnieuw moeten noemen, want Blankaart had de hand in vertalingen in het Nederlands van werken van deze beiden. Bij die gelegenheid zullen wij niet trachten het ongunstig oordeel door Bloch geveld over de waarde van Blankaarts werk voor de ontwikkeling van de chemie te verzachten, al schijnt het ons onbillijk al het gezwoeg van Blankaart en diens kornuiten om het bouwsel der medische wetenschap „op de waaragtige gronden, volgens de meining van den Heer Cartesius gebouwt" op te trekken voor geheel vruchteloos te houden. Blankaart steekt niet boven zijn tijdgenoten uit, maar hij heeft intens meegeleefd met de nieuwigheden van zijn tijd en hij hield zijn ogen niet in de zak, al ware het beter geweest, indien hij minder geschreven had en meer proeven gedaan had. Descartes schreef aan het begin van zijn *Discours de la méthode*:

> Het goet verstant is best onder de menschen verdeelt: want yder meent daar af zo wel verzien te wezen, dat de genen zelven, die zwarelijkst in alle andere dingen te vernoegen zijn, zelden meer daar af begeeren, dan zij hebben[4]).

Blankaart beantwoordt aan de hier gegeven regel, maar ook op Descartes zelf is zij van toepassing.

Bij de een leidde geniale verwatenheid, bij de ander kinderlijke ijdelheid tot het overschatten van de draagkracht hunner redeneringen. Het leven is kort en de konst lang en daarom heeft Blankaart, gelijk hij vol zelfvoldoening in de voorrede van zijn *De kartesiaanse academie ofte*

Nieuwe hedendaagsche stof-scheiding. Een duitse vertaling verscheen te Hannover in 1697 en 1708, cf. ook Bloch *art. cit.*, *Isis* I pag. 626.

[1]) Opgenomen in Blankaarts *Opera medica theoretica et chirurgica* Lugd. Batav. 1701.

[2]) Bloch *art. cit.*, *Isis* I pag. 627.

[3]) *Isis* I pag. 628.

[4]) *Proeven der wijsbegeerte* Amst. 1692 *Redenering van 't beleed* blz. 1.

institutie der medicijne verklaarde zijn voetstappen in die van Descartes geplant:

> en de waarheid in 't stuk van de geneeskunde op het spoor van de reden, soo veel mij doenlijk was, na getreden en de opbouw voltooit [1]).

Wij zullen straks zien, dat Blankaart zich schromelijk vergiste, toen hij meende klapvliezen in de spier-vezelen ontdekt te hebben, waardoor Harvey's ontdekking van de bloedsomloop eerst volledig zou worden. Verwijderen wij glimlachend om deze en andere thans zo evidente dwalingen het borstbeeld van Blankaart uit de galerij van grote natuurvorsers, waar het door hem zelf en zijn vrienden-lofdichtschrijvers werd geplaatst, maar bespeuren wij toch de vonk van ware wetenschapsdrift, die door Descartes ontstoken, bleef lichten in de schijngloed van Blankaarts roemzuchtige werkijver.

Terecht merkte Berthier in zijn zo goed gedocumenteerd artikel over *Le mécanisme cartésien et la physiologie au XVIIe siècle* op, dat de werken van de nederlanders St. Blankaart, Th. Craanen en Benjamin van Broekhuysen combinaties in diverse doseringen van cartesiaanse en sylviaanse wijsheid boden [2]). Zoals de nederlandse theologen getracht hebben cartesianisme en coccejanisme te verenigen, zo hebben nederlandse medici gestreefd naar een synthese tussen cartesianisme en sylvianisme. Als de meeste vergelijkingen, gaat ook deze vergelijking ietwat mank; zo kan men aanvoeren, dat Cocceius met wantrouwen en afgunst tegenover Descartes gestaan heeft, terwijl Sylvius Descartes prees, zonder zich overigens veel aan hem gelegen te laten liggen.

125. De iatrochemici becritiseerd door de iatromechanici en verslagen door de chemici

Foster stelde Borelli, het erkende hoofd van de iatromechanici, hoger dan de stichter der iatrochemische school de le Boe Sylvius; evenwel zonder daarom de betekenis van Sylvius te onderschatten. In het voorlaatste hoofdstuk *Bijval en kritiek* van zijn boek *François dele Boe Sylvius* had Baumann dan ook naar Fosters lezing *Sylvius and his pupils* [3]) kunnen verwijzen ter staving van de opmerking, dat men in de 20ste eeuw weer meer oog begon te krijgen voor de waarde van het werk van Sylvius, wiens roem als leids hoogleraar zo spoedig overschaduwd werd door Boerhaave. De iatrochemici hadden aanvallen te verduren van iatromechanici en van chemici. Men rekent, dat de moderne wetenschappelijke scheikunde begint met Robert Boyle en Boyle is de auteur van kritische *Reflexions upon the hypothesis of alcali and acidum* [4]). Als een van de

---

[1]) Over Blankaarts *De kartesiaanse academie* beneden § 179.

[2]) *Isis* III pag. 23.

[3]) *Lecture* VI van Fosters *Lectures on the history of physiology during the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries* Cambridge 1901.

[4]) Cf. Baumann *François dele Boe Sylvius* blz. 206.

eerste nederlandse bevorderaars van het cartesianisme en tevens aanhanger van iatrochemische opvattingen van de le Boe Sylvius moeten wij Florentius Schuyl noemen.

126. Florentius Schuyl, aanhanger van Fr. de le Boe Sylvius

Toen Curatoren en burgemeesters van Leiden 18 October 1664 tot „Prof. Ord. Institutionum Medicinae" Florentius Schuyl Med. Dr. en Professor in den Bosch beriepen [1]), voerde Schuyl de titel van doctor in de medicijnen nog maar korte tijd; hij was namelijk 28 April van datzelfde jaar te Leiden gepromoveerd over de aard en de functie van de milt [2]). Zowel in dit proefschrift — door Suringar geroemd om de zorg waarmede het bewerkt werd [3]) — alsmede in een posthuum verschenen geschriftje *Pro veteri medicina* [4]) betoonde Schuyl zich een aanhanger van Sylvius. Veel vroeger, namelijk 9 Juli 1639, was Schuyl te Utrecht tot doctor in de wijsbegeerte bevorderd. Bij die gelegenheid deed Schuyl zich nog niet als cartesiaan kennen, maar zijn promotie verwekte een rumoerig debat, daar over de hoofden van Schuyl en een cartesiaans opponens, Schuyls promotor Arnoldus Senguerdius en de nieuwlichter Henricus Regius elkander aanvielen [5]). In 1640 werd Schuyl tot hoogleraar in de wijsbegeerte aan de illustere school te 's Hertogenbosch aangesteld [6]). In 1644 had Schuyl zich, gebruik makende van het pseudoniem A. Verborg gemengd in de toen in kerkelijke kringen brandende vraag of mannen lang haar mochten dragen of niet. Schuyl schreef een *Raedt voor de scheer.siecke hair-cloovers* [7]), welke in 1645 nog met een tweede deel [8]),

---

[1]) Cf. Molhuysen *Bronnen* III blz. 197.

[2]) Schuyls *De natura et usu lienis* Lugd. Batav. 1664 is aanwezig U.B.L. 236 B. 1 62).

[3]) *Ned. tijdschrift voor geneeskunde* VIII (1864) blz. 169 n. 60.

[4]) Lugd. Batav. & Amstel. 1670. Aanwezig U.B.L. 487 G. 14; U.B.A. 652 F. 36.

[5]) Cf. Suringar *Ned. tijdschrift voor geneesk.* VIII (1864) blz. 160 a; A. C. Duker *Gisbertus Voetius* II blz. 142, 143; De Vrijer *Henricus Regius* blz. 31, 97, 98. De disputatie van 9 Juli 1639 handelde over de zeilsteen (cf. Baillet *'t Leven van den Heer Descartes* Amst. 1716 blz. 200). Schuyl verdedigde ook onder Senguerd een *Disputatio de divisionibus Entis, Et specialius de Substantiâ*, die te vinden is in A. Senguerd *Collegium metaphysicum*² Ultraiecti 1640 (aanwezig U.B.U. Phil. Theor. Octavo 55) pag. 196–208.

[6]) Martinus de Haas *Bossche scholen van 1629 tot 1795* (diss. Amst.) 's Hertogenbosch 1926 blz. 120; D. Nauta *Samuel Maresius* (diss. V.U. Amst.) Amst. 1935 blz. 164.

[7]) Uitgegeven met het adres: Tot 's Hartogenbossche bij Jan van Dockum ordinaris stadts-drucker, woonende in de korte kerckstraet in de druckerij, anno 1644 (K. 5145, T. 2961) en met het adres: Tot Utrecht voor David van Hooghenhuysen (K.B. 30 H. 55 2), aan het slot op blz. 54 het genoemde adres van Jan van Dockum.

[8]) De *Raedt voor de scheer-siecke hayrcloovers. Door Florens Schuyl, ordinaris professor der philosophie, binnen 's Hertogen-bosch. Het tweede deel* 's Hertogen-bosch. Bij Jan van Dockum, ordinaris stadts-drucker is aanwezig K.B. 30 H. 55 samengebonden met de in noot 7 bedoelde *Raedt voor de scheer-siecke hair-cloovers* en met enkele gedichten van M. Spranger. Het geheel kreeg de titel *Hayrige werelt waer*

onder Schuyls eigen naam uitgegeven, werd vermeerderd — en dat ondanks het feit dat Schuyl het in die dagen juist biezonder druk had:

> door dien myn vrijen en houwelijcken wel een heel man vereyschende qualijck tijdt hadde om dit hayrig geschil te vervolgen [1]).

In 1647 heeft Samuel Maresius Schuyl aanbevolen voor een professoraat te Breda, waarvan echter niets gekomen is [2]). Te Leiden kreeg Schuyl niet alleen de medicijnen, maar vanaf 1667 ook de botanie te doceren [3]). De beruchte epidemie van 1669 sleepte hem ten grave.

Banga noemde Schuyl:

> een geleerd man en vrijdenker dier dagen, doch te overdreven met Cartesius ingenomen [4])

en beriep zich daarbij op een mededeling van Schuyl aan Plemp over de pijnappelklier. Schuyl heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt voor het cartesianisme door in 1662 Descartes' *Traité de L'homme*, waarvan hij toen 2 copieën bezat, in het Latijn uit te geven. Op de betekenis van de voorrede, die Schuyl voor zijn vertaling stelde, werd door Leonora Cohen Rosenfield gewezen [5]). Schuyl beschikte slechts over één figuur van Descartes afkomstig, de rest heeft hij zelf ontworpen; deze figuren zijn dus geheel verschillend van die in de uitgave van Clerselier *L'homme de René Descartes*, Paris 1664, die verlucht werd met figuren getekend door L. de la Forge en G. van Gutschoven. Wanneer in 1664 een herdruk verschijnt van *Renatus Des Cartes de homine figuris et latinitate donatus a Florentio Schuyl, inclytae urbis Sylvae Ducis senatore, & ibidem philosophiae professore*, dan blijkt uit een *Interpretis epistola ad amicum*, dat Schuyl nu nog twee copieën meer van de franse tekst kent [6]).

Op gezag van Hallers *Bibliotheca anat.* vermeldt Suringar een *De physiologica medica* I, Leidae 1665, als een werk van Schuyl; hij heeft dit werk echter niet gezien [7]).

---

in verthoont wert de hedendaegsche hair-cloovery Amst. 1645. Men zie voor de predikant M. Spranger: Dr J. A. Worp *De gedichten van Constantijn Huygens* VI blz. 253. Ook zijn de beide deeltjes van de *Raedt voor de scheer-siecke hair-cloovers* aanwezig U.B.A. 1393 E. 17. Schuyl was een erbarmelijk rijmer; op blz. 20 van *Het tweede deel van de raedt voor de scheer-siecke hair-cloovers* vindt men een vertaling van het gedichtje van Th. Beza „Cincinnatus ille ...etc.", die veel en veel slechter is dan de vertalingen van dit versje door Roemer Visscher en N. J. Wieringa gemaakt. Op de twee laatst genoemde vertalingen maakte ik opmerkzaam in mijn proefschrift *Nicolaas Jarichides Wieringa* Assen 1939 blz. 24.

[1]) *Raedt voor de scheer-siecke-hayr-cloovers* II fol. 3 v.

[2]) Cf. Nauta *Samuel Maresius* blz. 527, 528.

[3]) Cf. Molhuysen *Bronnen* III blz. 297, 209–211.

[4]) Banga *Gesch. van de geneesk. en van hare beoefenaren* blz. 513.

[5]) Cf. boven blz. 188.

[6]) Het is jammer, dat Adam & Tannery bij de uitgave van de *Traité de l'homme* in hun uitgave van Descartes' *Œuvres* blijkbaar de 2de druk van Schuyls *Renatus Des Cartes de homine* niet gekend hebben.

[7]) *Ned. tijdschrift voor geneesk.* VIII (1864) blz. 161 a.

127. DE NOUVEAU COURS DE MÉDECINE, OU SELON LES PRINCIPES DE LA NATURE & DES MÉCANIQUES, EXPLIQUÉS PAR MESSIEURS DESCARTES, HOGELANDE, REGIUS, ARBERIUS, VILLIS, LES DOCTEURS DE LOUVAIN, & PAR D'AUTRES: ON APREND LE CORS DE L'HOME, AVEC LES MOIENS DE CONSERVER LA SANTÉ, & DE CHASSER LES MALADIES

a. De Nouveau cours de médecine (Paris 1669) bevat de derde druk van La physique d'usage (ed. sec. Paris 1666)

Men treft de namen zowel van Regius als van C. van Hogelande met die van Descartes aan op het titelblad van een in 1669 te Parijs verschenen werkje, dat nog te weinig bestudeerd is, hoewel Busson er in zijn *La religion des classiques* de aandacht op vestigde, verzekerende:

> Le nouveau cours de médecine, publié en 1669, inaugure la médecine cartésienne [1]).

Ziehier de volledige titel van het zeldzaam geworden geschrift: *Nouveau cours de médecine, ou selon les principes de la nature & des mécaniques, expliqués par Messieurs Descartes, Hogelande, Regius, Arberius, Villis, les Docteurs de Louvain, & par d'autres: on aprend le cors de l'home, avec les moiens de conserver la santé, & de chasser les maladies* [2]). Men veronderstelle niet, dat vergissingen begaan zijn bij het overnemen van deze titel; de ongebruikelijke orthografie moet als een poging tot spellinghervorming begrepen worden [3]). In deze uitgave vindt men van de redacteur slechts de initialen genoemd: op de voorlaatste pagina wordt in een *Extrait du privilége du Roi* gesproken over: „le bon dessein que le Sieur D.R. a de mêtre en nôtre langue les Siences les plus nécessaires". Titels van werken van D.R. werden daarbij niet opgegeven. Barbier wist echter in zijn *Dictionnaire des ouvrages anonymes* te berichten, dat genoemde initialen aangevuld dienden te worden tot: De Rouvière [4]).

Aan het slot van de ongesigneerde *Avertissemens* van de *Nouveau cours de médecine* verwittigde men de lezers:

> Céle ci ét la premiere (édition) du nouveau Cours de Médecine: & la troisième de la Physique d'usage: qui n'ét que le tiers de ce Cours.

b. De parijse apotheker Henry (de) Rouvière en diens zoon Louis Henry

De tweede uitgave *La physique d'usage, ou petit cours de médecine composé selon les principes de M. Descartes* was te Parijs in 1666 verschenen. *Nouveau cours de médecine* van 1669 en *La physique d'usage* van 1666 zijn aanwezig in de nationale bibliotheek te Parijs, waar zij in de *Catalogue* gesteld werden op naam van Louis-Henry Rouvière. Het

---

[1]) H. Busson *La religion des classiques (1660–1865)* Paris 1948 pag. 69.

[2]) Paris Chés François Clouzier & Pierre Aubovyn. Aanwezig B.N. Paris (dubbel). Het exemplaar T. 30/71 C. mocht ik te leen ontvangen.

[3]) Exp. D. nr. 750 vindt men de titel van de *Nouveau cours de médecine* niet correct getranscribeerd.

[4]) *Dictionnaire des ouvrages anonymes*[3] III Paris 1875 pag. 496 b.

lijkt mij, dat daarbij in zoverre een vergissing begaan werd, dat twee Rouvières, Henry en Louis-Henry, vader en zoon, met elkander zijn verward. Helaas vindt men in de *Notice sur les Rouvière apothicaires du roi (Louis XIV) et maîtres apothicaires de Paris* van Paul Dorveaux [1]) geen melding gemaakt van de *Nouveau cours de médecine* of van *La physique d'usage*. Dorveaux meldt van Henry Rouvière, dat deze in 1680, na reeds twaalf jaar in het leger als apotheker gediend te hebben, door Lodewijk XIV benoemd werd als „apothicaire ordinaire des camps, armées et hôpitaux de Sa Majesté" en dat hij in 1694 opgenomen werd in de „Compagnie des maîtres apothicaires de Paris". De specialiteit van Henry Rouvière was het bereiden van het kostbare geneesmiddel „la thériaque". Deze bereiding ging steeds gepaard met plechtigheden en redevoeringen. Toen ook een zekere Claude Biet in het openbaar de „thériaque" begon te bereiden, gaf dat aanleiding tot wrijving en vlugschriften [2]). Henry Rouvière overleed niet vóór 1720. Volgens zijn tegenstanders had hij zijn redevoeringen en pamfletten niet zelf opgesteld. Henry Rouvière had een zoon Louis-Henry, die hij een zorgvuldige opvoeding gaf. In 1703 ondernam Louis-Henry een grote reis door Zwitserland en Frankrijk, waarbij verscheidene universiteiten werden bezocht. Het eerste deel van zijn reisverslag *Voyage du tour de la France* werd in 1713 gepubliceerd door de abbé de Vallemont [3]). Het was een posthume uitgave; de veelbelovende Louis-Henry overleed jong. In 1705 was hij ingeschreven bij het „Bureau des apothicaires" te Parijs. Zijn vader richtte voor hem in hun woning in de rue Saint-Honoré een fraai laboratorium in. Ook beschikte Louis-Henry over een cabinet, vol zeldzame boeken en naturalia. In 1708 gaf Louis-Henry een kleine verhandeling *Réflexions sur la fermentation et sur la nature du feu, fondées sur des expériences nouvelles* uit [4]).

Het is bij de gegeven data uitgesloten te achten, dat Louis-Henry Rouvière betrokken is geweest bij de uitgave van de *Nouveau cours de médecine* of van *La physique d'usage* en dat Rouvière père aan die uitgave debet is geweest, staat nog te bewijzen. Voorshands willen wij volgens Barbiers aanwijzing de redacteur van *La physique d'usage* en van de *Nouveau cours de médecine* De Rouvière noemen, nadere identificatie overlatend aan degene die in de gelegenheid is te Parijs een nader onderzoek in te stellen. Volgens Barbier dateert de eerste druk van *La physique*

[1]) Dyon 1905. Mij werd door bemiddeling van de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage deze *Notice sur les Rouvière* te leen gezonden door de Bibliothèque de l'école de pharmacie te Parijs (nr. 23578).

[2]) Cf. *Notice sur les Rouvière* pag. 10. Een *Réponse de M. de Rouvière...à la lettre ou libelle diffamatoire du Sr. Biet*, gedateerd 15 janvier 1705, is aanwezig op de B.N.P.

[3]) Ook de *Voyage du tour de France par feu M. Henry de Rouviere* Paris 1713 is aanwezig B.N.P. Voor Pierre Le Lorrain, abbé de Vallemont, zie *Nouv. biogr. générale* XLV kol. 887–888.

[4]) Aanwezig B.N.P.

d'usage van 1664 [1]). Waarbij wij opmerken dat zij dan in hetzelfde jaar verschenen moet zijn als de *Medulla physicae* van de leuvense hoogleraar Guillaume Philippi [2]).

c. *De Medulla logicae (1661) en de Medulla physicae (1664) van de leuvense hoogleraar Guillaume Philippi*

Philippi is de leermeester geweest van Arnold Geulincx, leerling, die hem ver overtroffen heeft in zelfstandigheid van oordeel en levendigheid van geest, maar die het toch aan Philippi te danken heeft gehad vroegtijdig te zijn binnengeleid in de sfeer van het cartesiaanse occasionalisme. Het waren Philippi en Gerard van Gutschoven, die het cartesianisme te Leuven hebben geïntroduceerd. Al valt er misschien af te dingen op Baillets mededeling, dat Gerard van Gutschoven enkele jaren bij Descartes als een soort bediende en helper-leerling verbleef, zeker is het toch, dat van Gutschoven Descartes meerdere malen heeft gesproken en aan nederlandse universiteiten heeft vertoefd [3]). In 1659 werd van Gutschoven hoogleraar in de anatomie te Leuven en geraakte toen spoedig in strijd met Descartes' tegenstander Plempius [4]). Clerselier vertrouwde in 1660 aan van Gutschoven een handschrift van Descartes' *Traité de l'homme* toe, opdat deze er figuren bij zou ontwerpen. Van dit handschrift moet van Gutschoven inzage aan Philippi gegeven hebben, want wanneer deze in 1661 een *Medulla logicae* publiceert, dan komen daar plagiaten in voor niet alleen uit de *Principia philosophiae* maar ook uit de *Traité de l'homme* van Descartes, wiens naam niet genoemd wordt [5]). Men kan het Philippi verwijten op naïeve wijze de eer van cartesiaanse denkbeelden aan zich te hebben willen trekken, toch moet hem als een verdienste worden aangerekend zo vroeg gevoelig geweest te zijn voor cartesiaanse invloed. Monchamp zeide van Philippi's œuvre:

> On n'y trouve pas une grande originalité, si ce n'est celle de suivre Descartes quand peu d'autres d'auteurs encore le suivaient [6]).

Philippi's *Medulla physicae* van 1664, werk van zijn ouderdom, kenmerkt zich door een streven het cartesianisme aanvaardbaar te maken ook voor hen, die daartegen bezwaren meenden te moeten koesteren uit hoofde van hun theologische opvattingen. Door het invoeren van enkele restricties bv. op het gebied van het automatisme der dieren, door het verwerpen van de oneindige of onbepaalde uitstrekking van

[1]) *Dictionnaire des ouvrages anonymes*[3] III pag. 884 b.

[2]) Zie voor hem: *Biographie nationale ...de Belgique* XVII pag. 335–338 en de aldaar opgegeven litteratuur. De B.N.P. bezit zowel Philippi's *Medulla logicae* als diens *Medulla physicae*. Deze laatste ook aanwezig K.B.Br. V. 3880 4°, de eerste U.B.Leuven CA.A 1.

[3]) Cf. Monchamp *Histoire du cartésianisme en Belgique* pag. 116–124.

[4]) Cf. *idem* pag. 301–308.

[5]) Cf. *idem* pag. 327–331.

[6]) Cf. *idem* pag. 424.

de wereld, door het verkiezen van het astronomische stelsel van Tycho Brahé boven dat van Copernicus, trachtte Philippi kennelijk onder de censuur uit te komen, in 1662 door de leuvense theologische faculteit tegen cartesiaanse stellingen, die men in de medische faculteit wilde laten verdedigen, uitgesproken [1]). Monchamp meende, dat die stellingen van Philippi afkomstig, of althans door Philippi geïnspireerd, zouden zijn geweest [2]).

d. De Téses de Louvain

Op blz. 180 van de *Nouveau cours de médecine* worden „Messieurs Descartes, Regius, & l'Auteur des Téses de Louvain" genoemd als degenen, die de niet-vrijwillige bewegingen van de mens als „des actions automatiques" verklaarden en op blz. 197 en volgende wordt in Chap. XVII *Téses de Louvain. Des prochaines causes de nos actions automatiques, & prémiérement du sang: & du chile dont il êt fait* nader ingegaan op de mechanische verklaring van deze „actions automatiques", waarbij De Rouvière zich in hoofdzaak houdt aan de leuvense theses:

> J'apéle Automatiques, les actions que nôtre côrs produit, ou encore les passions qu'il reçoit par la seule disposition de ses parties: & j'en raporte les causes, ou les Principes à 3: au Sang, au Chile, & aux Esprîs. Je leur done le nom de Principes: mais non pas de prémiers principes, parce qu'ils suposent d'autres: come dans les orloges, la pésanteur de leur pois, ou la tansion de leur tambour. Pour ne se tromper point, on peut leur laisser le seul nom de Causes, & remarquer qu'éles ont été déja expliquées mécaniquement, par trois persones tres-savantes en Médecine: par Hogelande dans son économie de l'animal: par Regius dans sa Phisique & dans sa Médecine: par le Docteur de Louvain Auteur des Téses soûtenuës sous Monsieur Dorlix. Et c'êt de ce dernier ouvrage que je tâcherai de prendre sinon tous les mos, au moins toutes les choses qu'on a jugées les plus claires & les plus nécessaires [3]).

In hoeverre Philippi ook bij de stellingen, waaruit hier geput wordt, direct betrokken moge zijn geweest, een nader onderzoek naar de verhouding tussen de diverse bestanddelen van de *Nouveau cours de médecine* en de geschriften van de leuvense hoogleraar Philippi kan zeker aanbevolen worden.

e. De „Villis" in de titel van de Nouveau cours de médecine genoemd, is Thomas Willis, maar wie is Arberius?

Wij weten niet, wie met „Arberius" op de titel van de *Nouveau cours de médecine* bedoeld werd, of wat voor landsman het was, die op deze

---

[1]) Cf. Monchamp *Histoire du cartésianisme en Belgique* pag. 350–370.

[2]) Cf. *idem* pag. 369–370.

[3]) *Nouveau cours de médecine* pag. 197–198. De in het citaat genoemde Monsieur Dorlix is de leuvense hoogleraar Pierre Dorlix, over wie men een artikel vindt in de *Biographie nationale ...de Belgique* VI pag. 133–134.

wijze zijn naam verlatiniseerde [1]). De „Villis" in de titel van de *Nouveau cours de médecine* genoemd, is niemand anders dan de engelse geleerde Thomas Willis, wiens leer der fermentatie werd geëxpliceerd en van wie „raisonemens & experiences" over de koortsen en de wijze, waarop het bloed deze koortsen veroorzaakt, werden opgenomen [2]). Willis' verhandeling over de koortsen wordt in de *Nouveau cours de médecine* voorafgegaan door een *Repetition des fiévres faite sous Mr Plempius Docteur & Professeur en Médecine à Louvain.* Daarin wordt de koorts gedefinieerd als een „ebulition des humeurs" en het vuur dat in het hart onderhouden wordt vergeleken met het:

> feu artificiel, qui s'alume & s'éteint bientôt; si l'on jéte du bois qui brûle & cesse de brûler faciliment [3]).

Dit concordeert wel zowat met Descartes' opvatting over de koorts; voor een uiteenzetting van die opvatting verwijzen wij naar het artikel *Les conceptions médicales de Descartes* van H. Dreyfus–Le Foyer, waarin de studie der koortsen het „pièce maîtresse de la pathologie cartésienne" werd genoemd [4]).

f. Een regel ter bewaring van de gezondheid van Regius in de Nouveau cours de médecine geciteerd

Tot besluit van de *Nouveau cours de médecine* wordt een regel ter bewaring van de gezondheid, opgesteld door Regius, gegeven met *Encore deus préceptes donés dans le méme dessein: l'un d'étudier la médecine & l'autre de tâcher à vivre heureus.* Er wordt dan een toon aangeslagen, die luide zal klinken in de geschriften van Bontekoe; maar ook Descartes was zich bij al zijn mechanistische verklaringen van de lichamelijke verrichtingen wel bewust geworden van het belang van de psychologische factor bij genezingen [5]).

g. Pierre d'Alibert, maecenas der cartesianen

Men weet, dat in 1667 het stoffelijk overschot van Descartes te Parijs in de kerk Sainte-Geneviève-du-Mont werd bijgezet en dat zulks bovenal te danken was aan het initiatief en de zorg van Pierre d'Alibert, trésorier général van Frankrijk [6]). D'Alibert was bevriend met verscheidene

---

[1]) De *Avertissemens* van de *Nouveau cours de médecine* geeft de volgende inlichting over de „observations" van Monsieur Arberius over „le cors de l'Home": „L'Abregé de ses Cahiers, a été premiérement fait par un Compilateur qui en a conservé le Latin: mais qui come l'on craint en a chanjé d'autres choses, avéq la liberté & par le miracle ordinaire à ceus, qui prénent leurs idées pour des obiés".

[2]) *Nouveau cours de médecine* pag. 249–266, 369–520.

[3]) *Idem* pag. 336.

[4]) *Revue de métaphysique et de morale* 44 (1937) pag. 253. Tevergeefs verzochten de uitgevers van Descartes' brieven Regius om de brief over de koortsen door Descartes aan hem geschreven (cf. *idem* pag. 281).

[5]) Cf. *idem* pag. 284.

[6]) Cf. *Œuvres de Descartes* XII pag. 594–605. In 1819 heeft men het stoffelijk overschot nogmaals overgebracht, toen naar de église Saint-Germain-des-Prés.

cartesianen en is blijkbaar gaarne als hun Maecenas opgetreden. Hij heeft zich ook ingelaten met de uitgave van *La physique d'usage*, die, gelijk wij weten, in de *Nouveau cours de médecine* verwerkt werd. Wij citeren uit de *Avertissemens* van de *Nouveau cours de médecine*:

> Le second ét, que non seulement on doit aus Soins & à la dépense de Monsieur d'Alibert, le transport des ossemens de Mr Descartes à S. Géneviéve de Paris: mais qu'on lui doit encore la Physique d'usaje, établie sur des fondemens expliqués en partie par Mr Descartes.

Het bovenstaande maakt niet recht duidelijk in hoeverre D'Alibert zich met de redactie van *La physique d'usage* heeft bemoeid. Heeft D'Alibert hier slechts een handschrift aan D. R. (De Rouvière) bezorgd, gelijk hij dat ook, naar ik thans veronderstellen wil, in 1664 heeft gedaan met het handschrift van Descartes' *Le monde*?

128. Descartes' Monde

a. Traité de la lumiere

In de jaren 1629–1633 peinsde Descartes over en schreef hij aan een groots opgezet werk, dat hij *Le monde* wilde noemen. De veroordeling van Galilei's *Dialogo...dove ...si discorre sopra i due massimi sistemi del mondo tolemaico e copernicano* [1]) in Juni 1633 door de inquisitie te Rome verschrikte en schokte Descartes dusdanig, dat hij zijn *Le monde* terzijde legde. Hij voltooide het nimmer, wel verwerkte hij stukken er uit in latere geschriften [2]). Twee fragmenten uit *Le monde* heeft men na het overlijden van de wijsgeer gevonden en uitgegeven; zij staan bekend als *Traité de la lumiere* en *Traité de l'homme.*

De *Traité de la lumiere* werd in 1664 te Parijs bij Jacques Le Gras uitgegeven onder de titel: *Le monde de Mr Descartes, ou le traité de la lumiere & des autres principaux objets des sens. Avec un discours du mouvement local, & un autre des fiévres, composez selon les principes du même auteur* [3]). Bovendien bestaan er andere titel-uitgaven van datzelfde jaar [4]). Het werkje behoort een voorrede te bevatten, gesigneerd D. R., beginnend:

---

[1]) Fiorenza 1632. Exp. D. nr. 587.

[2]) Cf. Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* XII pag. 145–164, 168, 358–359.

[3]) Aanwezig B.N.P. Waarschijnlijk vergisten Adam & Tannery zich, waar zij *Œuvres de Descartes* XI pag. I opgaven, dat de beide toegevoegde discoursen slechts 31 pagina's besloegen, dit zal moeten zijn 31 en 30 pag.

[4]) De B.N.P. bezit uitgaven: Paris 1664 Michel Bobin et Nicolas Le Gras en Paris 1664 Theodore Girard. De Leo Polak-stichting, ondergebracht in de U.B.A., bezit onder nr. 2456 G. 3 een onvolledige uitgave van *Le monde de Mr Descartes etc.* (het voorwerk ontbreekt) met het adres: „A Paris, Chez Theodore Girad, dans la Grand'Salle du Palais, du costé de la Cour des Aydes, à l'Enuie, M. DC.LXIV", waar „Girad" in plaats van „Girard" wel op een drukfout zal berusten. De uitgave „A Paris chez Michel Bobin & Nicolas le Gras" is aanwezig U.B.U. Q. oct. 832. Cf. voor de eerste uitgaven van *Le monde* en van de andere werken van Descartes: Avenir Tchemerzine *Bibliographie d'éditions originales et rares d'auteurs français des XVe, XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles* Paris 1930.

> Ce Monde d'un des [plus] grands Philosophes qui ait écrit, ne seroit pas encore en vôtre possession, si Monsieur D. A. n'en avoit voulu faire un liberalité publique: & que la passion qu'il a pour tous les sentimens veritables & utiles, jointe aux demandes des Savans, ne l'eut obligé de tirer de son Cabinet cét ouvrage, qu'il avoit envoyé chercher presque' à l'extremité des Terres Septentrionales. Celuy qui est Auteur, ne l'a pas seulement laissé entre ses autres minutes moins correctes sans doute et moins importantes; il l'a estimé assez, pour le donner luy-méme à ses plus considerables amis. Et quoy qu'en divers endroits, il le nomme son Monde, icy neantmoins, où il ne parle que du Monde visible, je n'ay vû dans l'Original que ces môs Traité de la Lumiere; à quoy la verité des choses m'a fait encore ajoûter, Et des autres principaux objets des sens... [1]).

Adam en Tannery veronderstellen, begrijpelijkerwijze, dat met „Monsieur D. A." niemand anders dan D'Alibert bedoeld kan zijn en, mij dunkt, men kan verder gaan en de signatuur D. R. aanvullen tot: De Rouvière. Men veronderstelt dan bij de uitgave van *Le monde de Mr Descartes* een soortgelijke samenwerking tussen D'Alibert en De Rouvière als bij de *Nouveau cours de médecine*.

b. Een Discours de la fiévre van Rohault en een Traité du mouvement van Cordemoy uitgegeven met de Traité de la lumiere

Wat de beide verhandelingen betreft, die aan Descartes' *Traité de la lumiere* toegevoegd werden, daarover wordt zeer geheimzinnig gedaan in het *Avis du libraire au lecteur* dat men voor het *Discours de la fiévre* aantreft:

> Le petit Traité du mouvement que je viens de vous donner, part de la plume d'un Philosophe, dont le stile montre assez & la netteté de ses conceptions & la solidité de son Esprit; Le Discours suivant de la Fiévre est de la composition d'un autre Philosophe & Mathematicien, à qui le Public a quelque sorte d'obligation de plusieurs découvertes qu'il a faites dans la Physique...Tout ce que je puis faire, est de vous dire que ces petits Ouvrages ont esté leus dans une Assemblée Illustre de Physiciens, qui se tient une fois la semaine chez Mr de Montmor.

Henri Louis Habert de Montmor, maître des requêtes te Parijs en groot bewonderaar van Descartes, verenigde, als voorheen Mersenne placht te doen, eens per week cartesiaanse vrienden om zich heen [2]). Daaronder waren Clerselier en diens schoonzoon Jacques Rohault, die later ook al, iedere Woensdag, een cartesiaanse jour ging houden en Gérard de Cordemoy, die wij als een grondlegger van het occasionalisme hebben leren kennen [3]). Van de twee verhandelingen aan het *Traité de la lumiere*

---

[1]) Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* XI pag. VIII-IX.

[2]) Zie voor de bijeenkomsten ten huize van Habert de Montmor: Paul Mouy *Le développement de la physique cartésienne* pag. 98–99, 107, 180. Chr. Huygens heeft zowel bijeenkomsten bij de Montmor als bij Jacques Rohault bijgewoond.

[3]) Cf. boven blz. 147.

toegevoegd, schijnt dat over de beweging door de Cordemoy, dat over de koortsen door Rohault opgesteld te zijn [1]).

c. Claude Clerseliers' uitgave van L'homme de René Descartes & un traité de la formation du foetus du mesme autheur (1664); in de tweede druk (1667) vermeerderd met Le monde ou traité de la lumiere du mesme autheur

Over de uitgave van *Le monde de Mr. Descartes, ou le traité de la lumiere* was Claude Clerselier in het geheel niet gesticht. Kort daarop gaf hij zelf uit *L'homme de René Descartes & un traité de la formation du foetus du mesme autheur. Avec les remarques de Louys de la Forge. Docteur en medecine, demeurant à la Fleche, sur le Traitté de l'homme de René Descartes, & sur les figures par luy inventées* [2]). Het *Traité de l'homme*, reeds in 1662 door Schuyl in latijnse vertaling uitgegeven, sloot onmiddellijk aan bij het *Traité de la lumiere*. Gelijk Clerselier de oorspronkelijke tekst bezat van het door Schuyl met behulp van twee afschriften vertaalde *Traité de l'homme*, zo bezat hij ook „un texte plus fidele, avec des figures mieux faites" van het z.i. voorbarig uitgegeven *Traité de la lumiere*. Eerst in 1677 voegde Clerselier aan een tweede druk van zijn *L'homme de René Descartes* [3]) toe *Le monde ou traité de la lumiere du mesme autheur* volgens het cartesiaanse handschrift in zijn bezit. In beide drukken vindt men Schuyls voorrede door Clerseliers zoon in het Frans vertaald.

d. Latijnse vertalingen van Traité de l'homme en Traité de la lumiere

Was dus reeds in 1662 een latijnse vertaling van het *Traité de l'homme* in Nederland uitgegeven en deze in 1664 herdrukt, daarbij bleef het bij lange na niet. In 1672 verschijnt te Leiden en Amsterdam „Apud Danielem, Abrahamum & Adrianum à Gaesbeeck" een latijnse vertaling van de *Traité de la formation du fœtus* onder de titel: *Renati Des-Cartes tractatus de formatione fœtus gallicè primum editus, nunc autem latinitate fruens* [4]). De *Traité de la formation du fœtus*, door Clerselier in 1664 uitgegeven, moet door Descartes omstreeks 1648 opgesteld zijn [5]). Dan verschijnt

---

[1]) Cf. Mouy *op. cit.* pag. 65, 101, 126. Het *Discours de la fiévre* werd in 1671 opgenomen in Rohaults *Traité de physique*; het *Discours de l'action des corps* vindt men terug in Cordemoy's *Discernement du corps et de l'âme en six discours* van 1666.

[2]) B.N.P. Paris 1664 Chez Charles Angot (Exp. D. nr. 621). Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* XI pag. II noemen Th. Girard als uitgever.

[3]) B.N.P. uitgaven Paris C. Angot (Exp. D. nr. 622) en Paris T. Girard. De uitgave Chez Charles Angot ook U.B.A. 1063 J. 4. Met een „Privilege du Roy" waaronder: „Et ledit Sieur Angot a fait part du present Privilege seulement pour le Traité de l'homme aux Sieurs Nicolas Le Gras & Theodore Girard, suivant l'accord fait entre eux".

[4]) Aanwezig U.B.A. M.G.B. 24.

[5]) Cf. Adam & Tannery *Œuvres de Descartes* XI pag. 219–222. De officiële titel van l e *Traité de la formation du fœtus* luidt: *La description du corps humain et de toutes ses fonctions; tant de celles qui ne dépendent point de l'ame, que de celles qui en dépendent.*

in 1677 te Amsterdam bij Daniel Elsevier *Renati Des-Cartes tractatus de homine et de formatione fœtus. Quorum prior notis perpetuis Ludovici De La Forge M.D. illustratur*, vertaling van Clerseliers uitgave *L'homme de René Descartes etc.* minus een opdracht en de voorrede van Schuyl [1]). Een verschil met Clerseliers uitgave is dat de aantekeningen van De La Forge niet in hun geheel achteraan geplaatst werden, maar met kleine letters gedrukt in twee kolommen tussen de tekst geschoven. Een latijnse vertaling van de *Traité de la lumiere* werd in het begin van de achttiende eeuw in Nederland uitgegeven; *R. Descartes opuscula posthuma physica et mathematica*, verschenen „Amstelodami MDCCI. Ex typographia P. & J. Blaeu", openen met de *Mundus, sive dissertatio de lumine, ut & aliis sensuum objectis primariis* [2]). Voor vertalingen in het Nederlands van de *Traité de la lumiere* (door J. H. Glazemaker in 1682) en van de *Traité de l'homme* en de *Traité de la formation du fœtus* (door J. Copper in 1682 en waarschijnlijk door St. Blankaart in 1692) zie men beneden [3]).

129. Theodorus Craanen, opvolger van Sylvius als hoogleraar in de medicijnen, een volijverig cartesiaan

a. Craanens Œconomia animalis (1685) en zijn commentaar op Regius' Praxis medica reformata (1686)

Wij hebben boven vermeld met welke bedoelingen de curatoren van de leidse hogeschool in 1673 Theodorus Craanen onthieven van zijn post als subregens van het Staten-college en ontsloegen als hoogleraar in de filosofie, hem gelijktijdig benoemende tot hoogleraar in de medicijnen als opvolger van Fr. de le Boe Sylvius. Cartesiaanse gezindheid achtten zij minder hinderlijk bij een hoogleraar in de medicijnen dan bij een hoogleraar, die wijsbegeerte doceert. Overigens sneden zij Craanen door deze verwisseling van leerstoel geenszins de pas af om cartesiaanse gevoelens te ventileren en productief te maken, immers juist op het gebied der medicijnen kon Descartes' leer in praktijk gebracht worden. Hieraan wijdt Craanen zich dan ook vol ijver. Wij bezitten dienaangaande een aardig getuigenis van Bayle:

> Mr. Craanen Professeur en Philosophie, & puis en médecine à Leyde, a été un grand zélateur de ce Philosophe (scil. Descartes), jusques à souffrir pour lui, & ce qui est peut-être plus admirable, jusques à ne vouloir pas l'abandonner à l'égard du dogme de la glande pinéale; mais il se moquoit de ceux qui disent que les bêtes ne sentent pas [4]).

---

[1]) Aanwezig B.N.P. en U.B.A. 639 E 33. Deze vertaling werd herdrukt in 1686 „Amstelodami, ex typographia blaviana" (U.B.A. 352 F 28 1)) en in 1692 „Francofurti ad Moenum, sumptibus F. Knochii" (aanwezig B.N.P.)

[2]) Zie voor *R. Descartes opuscula posthuma physica et mathematica* boven blz. 135.

[3]) Beneden blz. 324, 325, 354.

[4]) *Dict. historique et critique* [5] Amst. enz. 1740 IV art. Rorarius Jerôme n. C. pag. 77 kol. b.

Het in 1685 te Gouda anoniem verschenen leerboek *Œconomia animalis ad circulationem sanguinis breviter delineata. In duas partes distributa. Item generatio hominis ex legibus mechanicis. Omnium quaestionum in hoc libro ex sanioris philosophiae principis solutarum elenchum, si quis desiderat, calcem cujusque tractatus adeat* [1]) vindt men bij Placcius en Haller aan Craanen toegeschreven [2]); het zal zijn ontstaan te danken hebben aan collegedictaten.

Als Bayle in de *Nouvelles de la republique des lettres* van 1686 een volgend boek van Craanen *Theodori Craanen... Lumen rationale medicum, hoc est praxis medica reformata sive annotationes in praxin Henrici Regii* [3]) aankondigt, schrijft hij:

> On se persuade que ce livre a été imprimé à son (scil. van Craanen) insçu, & qu'il le renoncera pour sien comme il a fait à l'égard de l'Œconomia animalis qui a servi de matière à l'un des articles du mois de Juin 1685 [4]).

De *Œconomia animalis* kenschetste Bayle aldus:

> En un mot on pourroit appeler ce Livre la curiosité naturelle de Du-Pleix expliquée par un habile Sectateur de M. Descartes [5]).

In de volgende bewoordingen wordt er de vraag *An sedes animae sit glandula pinealis* bevestigend beantwoord:

> Resp. Affirmatur, quia nulla cerebri pars commodiorem huic negotio habet situm, posita enim est quasi in throno, ex quo possit, ut ita loquar, prospicere in omnes quatuor ventriculos cerebri, adeoque facile recipere impressiones à nervis undequaque venientes: deinde etiam satis mobilis est haec glandula, utpote à duobus fonticulis nervosis suspensa, ita ut hinc inde pro arbitrio mentis moveri possit, quod maxime requiritur in sensorio communi: alias enim non posset fieri spiritum determinatio potius in has quam in illas partes [6]).

b. Craanens Tractatus physico-medicus de homine uitgegeven door Th. Schoon (1689)

In 1685 of 1686 verliet Craanen Leiden om zijn leerling Cornelis Bontekoe, door een val van een trap op jammerlijke wijze om het leven gekomen,

---

[1]) Aanwezig U.B.L. 620 G. 1 1). En U.B.A. 650 E. 39 uitgave Amstelaedami 1703.

[2]) Placcius *De scriptis & scriptoribus anonymis et pseudonymis* pag. 251; Haller *Bibl. anat.* I pag. 632. Portal stelde, *Histoire de l'anatomie et de la chirurgie* Paris 1770 III pag. 450, een *Œconomia animalis* volgens hem in 1682 te Gouda verschenen, op naam van Jan Baptist van Lamzweerde; op deze uitgave steunen mededelingen van Israëls en Daniëls *op. cit.* blz. 115 en van het *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 1007 s.v. Lamsweerde. Portal moet zich echter vergist hebben èn wat het jaartal van uitgave betreft èn met de toeschrijving van de *Œconomia animalis ad circulationem sanguinis breviter delineata etc.* aan van Lamzweerde, die Paquot, *Mémoires* X Louvain 1767 pag. 311 „ennemi mortel de la Philosophie de Descartes" noemt.

[3]) Medioburgi 1686. Aanwezig U.B.A. 651 E. 32.

[4]) *Nouvelles de la republique des lettres* 1686 pag. 230.

[5]) *Idem* 1685 pag. 639.

[6]) *Op. cit.* pars II quaestio 11.

op te volgen als lijfarts van de keurvorst van Brandenburg [1]). Reeds in of vóór 1689 moet Craanen overleden zijn, want in 1689 verschijnt te Leiden door de zorg van Theodorus Schoon posthuum Craanens *Tractatus physico-medicus de homine, in quô status ejus tam naturalis, quam praeternaturalis, quoad theoriam rationalem mechanicè demonstratur* [2]). Reeds de aanhef van dit tractaat bevat een cartesiaanse geloofsbelijdenis:

> Per philosophiam non hic intelligimus illam verbalem & scholasticam peripateticorum, sed eam realem, usu rectae rationis constructam & hodiernam, quae Cartesiana audit: cujus ope omnia, saltem plurima naturae phaenomena clara & evidentia redduntur: haec enim nobis suppeditat principia infallibilia, & usu rectae rationis constructa, quibus si bene utamur, omnia evidentia facile reddere poterimus [3]).

c. Craanen tracht de theorie van Descartes over de bloedsomloop met die van V. F. Plemp te verzoenen

Bij de bespreking van de bloedsomloop tracht Craanen de theorie van Descartes met die van Plemp te verzoenen: terwijl het hart uitzet door de hitte van het bloed, wordt het tegelijkertijd samengetrokken door een spierbeweging; èn Plemp èn Descartes hadden gelijk, maar in de grond van de zaak, Descartes toch nog het meest:

> dicamus utrumque verum dixisse; videlicet in Diastole, hoc est tempore eo, quo sanguis ex cordi egreditur, Cor dilatari & constringi; Dilatari à sanguine ebulliente & rarescente; constringi à musculis nonnihil compressis, ab influxu humorum & vaporum, quamvis tamen revera Cartesius verum dixerit, uti ex prioribus intelligi poterit [4]).

130. De zweed Johannes Broen, een „groot cartesiaan"

a. Broen leerling van Craanen; hij promoveert in 1683 en verzorgt in 1686 een uitgave van Borelli's De vi percussionis

Onder Craanens *Tractatus physico-medicus* vinden wij lofdichten van J. Broen Med. Doct. Deze zweed liet zich 13 Febr. 1680 en 3 April 1681 als medisch student te Leiden inschrijven [5]). Hij hield 26 November 1681

---

[1]) Bontekoe overleed 13 Jan. 1685. Volgens Siegenbeek vertrok Craanen eerst in 1687 naar Duitsland, maar terecht maakte Suringar er op opmerkzaam, dat uit de resoluties van curatoren blijkt, dat 10 April 1686 de botanische hoogleraar Paul Hermans in plaats van Craanen aangesteld werd tot professor collegii practico-medici (Cf. *Ned. tijdschrift voor geneeskunde* VIII (1864) blz. 164 a; Molhuysen *Bronnen* IV blz. 45); wat het waarschijnlijk, hoewel niet zeker maakt, dat Craanen toen reeds vertrokken was. Zeker was hij 30 Jan. 1687 niet meer te Leiden (cf. Molhuysen *Bronnen* IV blz. 41).

[2]) Aanwezig U.B.L. 519 F. 7; U.B.A. 640 D. 8.

[3]) *Tractatus physico-medicus* pag. 1–2.

[4]) *Idem* pag. 155.

[5]) In 1680 wordt als zijn leeftijd opgegeven 17 jaar, bij de inschrijving in 1681 21 jaar. Men zie voor Broen: E. Wrangel *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden* Leiden 1910 blz. 306–310.

onder praesidium van Craanen een *Disputatio de palpitatio cordis* [1]) en promoveerde in 1683 *De somno et somnifero opio*, zijn proefschrift aanzijn leermeester Craanen en aan familieleden opdragend [2]). In 1685 droeg hij aan Craanen een *Exercitatio physico-medica de duplice bile veterum* op [3]). Het volgend jaar verschijnt dan de door Broen verzorgde uitgave van Borelli's *De vi percussionis et motionibus naturalibus a gravitate pendentibus sive introductiones & illustrationes physico-mathematicae apprimè necessariae ad opus ejus intelligendum de motu animalium* [4]).

b. Hij geeft private colleges te Leiden en wordt er in 1694 aangesteld tot onbezoldigd lector

Ondertussen is Broen begonnen private colleges te geven; de medische faculteit, die het gehele instituut van private colleges gehouden door niet-professoren met lede ogen aanziet, laat zich daarover en in 1686 en in 1690 afkeurend uit [5]). Broen geniet echter bescherming van hoger hand; in de resoluties van curatoren en burgemeesters wordt 6 Mei 1690 aangetekend:

> C. en B. hebben den secretaris Groenendijck versogt ende gelast, om met den H. Professor Drelincourt te spreecken ten eynde dat het versoeck van Dr. Broen, om privaet collegie te houden, op de bequaemste wijse soude mogen werden ingeschict [6]).

In 1694 wordt Broen toegestaan disputen te presideren, tevens wordt hij dan aangesteld tot onbezoldigd lector [7]). Vervolgens schijnt hij naar Engeland vertrokken te zijn en in dat land moet hem de dood achterhaald hebben. Martin Soermans tekende in zijn *Academisch register* aan:

> Johannes Broen 1694 den 28 Dec. is aangestelt om in de Medicijnen te lezen en over publijke disputen te praesideren. Heeft 't selve verlaten: is vertrocken na Engeland, en aldaar gestorven [8]).

c. Broen verzorgt een herdruk van Craanens aantekeningen bij Regius' Praxis medica (1695)

Waarschijnlijk is Broen niet vóór 1697 naar Engeland gegaan. De September-October aflevering 1697 van *De boekzaal van Europe* werd:

> aan Dr. Johan Broen, arts, en der leidsche Hooge Schole Lezer in de geneeskunde, vriendschapshalven opgedragen van zijnen dienstwilligen P. Rabus.

---

[1]) De *Disputatio* is aanwezig U.B.A.: M.G. C. d. 15.

[2]) De dissertatie is aanwezig U.B.L. 236 C. 2 17).

[3]) Aanwezig U.B.A. 647 F. 10; U.B.L. 516 G. 8 2). Een uitvoerige bespreking treft men aan in de *Nouvelles de la république des lettres* III (1685) pag. 157–163.

[4]) Cf. boven blz. 254.

[5]) Cf. Molhuysen *Bronnen* IV blz. 40, 23 *.

[6]) Cf. *idem* IV blz. 72.

[7]) Cf. *idem* IV blz. 124.

[8]) *Academisch register* Leiden 1704 blz. 98. De datum der aanstelling is echter volgens Molhuysen: 8 Dec. 1694.

De aantekeningen, die Th. Craanen schreef bij Regius' *Praxis medica* [1]), werden in 1695 opnieuw door Broen uitgegeven. Rabus schreef toen in zijn *De boekzaal van Europe*:

> Voor vijf jaren quam dit werk met den naam van de Heer Kranen in 't ligt, dog van voren tot achteren zoo vol fouten, dat die groote Wijsgeer en Arts het zelve, bij aldien hij langer geleefd had, nimmer voor een echte vrugt zijner gedachten zoude erkent, maar als een aterling of (ten beste genomen) als een geweldiglijk afgedreven misgeboorte, en qualijk gehandeld wanschepsel, verworpen hebben [2]).

De boekzaalschrijver verklaarde bij deze gelegenheid voorts, dat zijn vriend Broen nooit onder stoelen of banken gestoken had, dat hij „een groot Karteziaan" was. Met mond en pen had Broen steeds de „begrepen waarheden" van het cartesianisme verdedigd en hij deed zulks nog. *Johannis Broen Med. Doct. animadversiones medicae, theoretico-practicae in Henrici Regii praxin medicam, quibus editio prior, observationum, magni viri Theodori Craanen ... emendatur & repurgatur* [3]) moet lezers getrokken hebben; in 1721 werd het nogmaals in twee delen te Napels uitgegeven, deel II bevat dan ook *Observationes excerptae ex praelectionibus publicis, privatisque collegiis viri clarissimi Theodori Craanen...Quibus emendatur, & illustratur* V *institutionum liber Danielis Sennerti de auxiliorum materiâ. Auctore P. V. D. Med. Doct.* [4]). De duitse medicus Daniel Sennert (1572–1637) huldigde een streng atomisme en kan in zekere opzichten als voorganger van Boyle beschouwd worden [5]).

d. Broens Opera medica in 1702 te Rotterdam uitgegeven

In 1702 verschenen te Rotterdam de gezamenlijke werken van Broen in drie delen onder de titel *Opera medica*, uitgegeven door een zekere

---

[1]) Van H. Regius *Praxis medica* vermeldt de Vrijer *Henricus Regius. Een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de utrechtse hoogeschool* Bijlagen pag. X nr. IV nr. 9 de tweede en derde druk (1657 en 1668). Boven, blz. 272, gaven wij op, dat *Theodori Craanen...lumen rationale medicum, hoc est, praxis medica reformata sive annotationes in praxin Henrici Regii* in 1686 te Middelburg verscheen. In de *Acta eruditorum* van 1686 vindt men het *Lumen rationale medicum* aangekondigd (pag. 555); in de *Acta eruditorum* van 1689 vindt men zowel een uitvoerige bespreking van Craanens *Tractatus physico-medicus ...Edente Theodoro Schoon M. D. Hagiensi* Lugd. Batav. 1689 als de vermelding van Craanens *Observationes, quibus emendatur & illustratur Henr. Regii Praxis medica, medicationum exemplis demonstrata* Lugd. Batav. 1689. Op deze *Observationes* van 1689 zal Rabus doelen, bij zijn bespreking van Broens uitgave.

[2]) *De boekzaal van Europe* 1696 blz. 158.

[3]) Deze *Animadversiones* Lugd. Batav. 1695 zijn aanwezig U.B.A. 637 E. 20; U.B.L. 517 F. 4.

[4]) Aanwezig U.B.A. 659 C. 7 en 8.

[5]) Cf. Dr Ernst Bloch *Die antike Atomistik in der neueren Geschichte der Chemie, Isis revue consacrée à l'histoire et à l'organisation de la science publiée par George Sarton* I (1913) pag. 381, 385.

Petrus à Pelt M.D. [1]). Aan het slot berichtte de drukker het plan te koesteren een nederlandse vertaling van Broens werken uit te geven, maar daar schijnt niets van gekomen te zijn.

Vermelden wij volledigheidshalve nog dat een *Disputatio medica inauguralis de catameniis suppressis* 21 Juli 1688 door Anthonius van Sunder, Oudeland. – Zeland. te Harderwijk verdedigd, aan Johannes Broen werd opgedragen, die als dank een lofdicht leverde [2]).

131. Wanneer werd Cornelis Bontekoe geboren?

a. Tegenstrijdigheid en onbetrouwbaarheid der gepubliceerde gegevens

Toen wij Cornelis en Paulus Bontekoe onder de leerlingen van Geulincx telden, maakten wij er reeds melding van, dat beiden bij de le Boe Sylvius promoveerden in 1667, maar dat het ons niet was gelukt een familierelatie tussen de harlinger Paul en de alkmaarder Cornelis vast te stellen [3]). Van beiden is Cornelis verreweg de belangrijkste geweest. Hij bleef vooral bekend door een tractaat, dat een enthousiaste aanprijzing „van het excellenste kruyd thee" behelsde; het werd in 1937 opgenomen in de *Opuscula selecta neerlandicorum* [4]). In 1949 verscheen een monografie *Cornelis Bontekoe (1640–1685) de theedoctor* van de hand van E. D. Baumann, bekend door verscheidene andere publicaties op het gebied van de geschiedenis der geneeskunde en hare beoefenaren. Reeds eerder had Baumann het artikel over Bontekoe voor het *Nieuw ned. biogr. wdb.* opgesteld [5]). Tegen het boekje van Baumann hebben wij verscheidene bezwaren, die wij kortelijks zullen formuleren aan het eind van onze beschouwingen over Bontekoe, met uitzondering van een soort van bezwaren, waarmede wij reeds thans voor de dag willen komen: de genealogische gegevens, die Baumann in zijn eerste hoofdstuk verschaft, zijn niet betrouwbaar. Onjuist is op het titelblad het jaartal 1640 als geboortejaar van Cornelis Bontekoe, want onjuist is de conclusie van de beginregels van hoofdstuk I:

> In het doopboek van de Gereformeerde Gemeente te Alkmaar staat den 6den Mei 1640 de doop ingeschreven van Cornelis en Annetje, kinderen van Cornelis Jansz. en Neel Jansd., welke laatste naam

[1]) Deze *Opera medica* zijn aanwezig U.B.A. 640 F. 30; 732 F. 22. Zij werden aangekondigd in de *Tweemaandelijke uyttreksels* van 1702, besproken in de *Tweemaandelijke uyttreksels* van 1703. Petrus à Pelt zal als Broen een zweed geweest zijn, cf. Wrangel *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden* blz. 309 n. 1.

[2]) De *Disputatio* is aanwezig in de Athenaeum bibliotheek te Deventer, in de bundel 68 E. 44.

[3]) Cf. boven blz. 183.

[4]) Cf. beneden n. 5 en § 178.

[5]) *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 172–173. Aan de litteratuur aldaar opgegeven voege men toe: Van der Haeghen *Bibliographie des œuvres philosophiques de Bontekoe* in *Geulincx Etude sur sa vie, sa philosophie et ses œuvres* Gand 1886 pag. 193–196; F. M. G. de Feyfer *Inleiding* van zijn uitgave van het *Tractaat van het excellenste kruyd thee, Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* XIV Amst. 1937 pag. LII–CIII.

vervolgens is verbeterd in Neel Maertens. Evenwel ook de eerste naam moet niet juist geweest zijn; die moet hebben geluid: Gerrit Jansz.

Baumann heeft, naar hij meedeelt [1]), zowel op het gemeentearchief in Den Haag als op dat te Amsterdam naar Bontekoe geïnformeerd; in beide gevallen berichtte men hem, dat Bontekoe's naam ontbrak op de lijst der doktoren (hoewel hij in beide steden de geneeskunst uitgeoefend moet hebben), maar het gemeente-archief te Alkmaar heeft hij links laten liggen. En toch, de aanwijzingen, dat een hernieuwd onderzoek aldaar zeer gewenst zou zijn, waren er te over, want de gegevens door C. W. Bruinvis gepubliceerd in *Elseviers maandschrift* van 1892 en in deel 64 van *De navorscher* (1915) klopten niet met elkander noch met de data uit de beide oudste levensberichten van Bontekoe: de *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe*, door Bontekoe's boezemvriend Heydentryk Overcamp (Overkamp) nog in het jaar van Cornelis Bontekoe's overlijden gepubliceerd, en het *Kort verhaal van het leven en de dood van den Heer Corn. Bontekoe*, opgenomen in het eerste deel van *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken van den Heer Corn. Bontekoe* in 1689 te Amsterdam uitgegeven. Ook het semi-officiële gegeven, dat Cornelis Bontekoe 20 jaar oud was, toen hij zich 22 September 1665 te Leiden als student liet inschrijven, paste niet in het kader van Bruinvis' vondsten.

b. Bontekoe moet omstreeks 1647 het levenslicht aanschouwd hebben

De huidige gemeente-archivaris te Alkmaar, de heer T. Wortel, was zo bereidwillig zich, op mijn verzoek, met het probleem Bontekoe bezig te houden, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Als resultaat van zijn lastig en tijdrovend onderzoek, zijn wel is waar nog niet alle nevelen opgetrokken — ongelukkigerwijze ontbreekt het benodigde stadstrouwboek en het benodigde register van de doopsgezinde gemeente [2]) — ook blijft er enige tegenstrijdigheid bestaan tussen de archief- en andere gegevens, maar toch kunnen nu enkele vermeende vondsten van Bruinvis, in extenso te vinden bij Baumann, geëlimineerd worden.

Zo kan de tweelingzuster Annetje, die Cornelis Bontekoe, dank zij twee emendaties bezeten zou hebben, naar het rijk der fantasie verwezen worden en hoeft ook niet langer voortgeborduurd te worden op het thema dat de doopsgezinde Gerrit Jansz. Bontekoe terwille van zijn vrouw een tweeling bij de grote Kerk liet dopen [3]).

Enig kind was Cornelis Bontekoe echter niet; hij had twee oudere zusters Sijtge en Dieuwertje en een oudere broer Jan. 7 April 1661

---

[1]) *Cornelis Bontekoe (1640–1685) de theedoctor* Oosterbeek 1949 blz. 22 en 28.

[2]) De stadstrouwboeken van Alkmaar aanwezig op gemeentearchief vangen aan met 1646; het oudste trouw- annex lidmatenboek van de doopsgez. gemeente begint 1668, het oudste doopboek van diezelfde gemeente dateert van 1692.

[3]) Cf. Bruinvis *Cornelis Bontekoe, de theedoctor, De navorscher* 64 (1915) blz. 329; Baumann *Cornelis Bontekoe* blz. 4, 5, 136.

compareerden voor weesmeesteren te Alkmaar de door hen benoemde voogden over „de minderjarige soon van Gerrit Jansz. Bontekoe", te weten Floris Florisz. Wildeman en Jan Gerritsz. Bontekoe, in praesentie van Jan Willemsz. Boekenogen (gehuwd met Sijtge Gerritsz. Bontekoe) en Hilgont Maertens „de Muye" om rekening te doen van de aan Cornelis competerende goederen, waaronder:

> een stucke weytlant genaemt Joppenweyt, gelegen in de Vennewaterspolder in de banne van Heyloo, groot ontrent drie morgen C roeden.

Voorts schuldbrieven ten laste van Ysack Fransz. Yserman, van Jan Gerritsz. Bontekoe en van Lenert van Wiert, zwager van Cornelis, gehuwd met Dieuwertje Gerritsz. Bontekoe [1]). De hier genoemde Isack Fransz. Yserman was de stiefvader van onze Cornelis: Isack Fransz. Yserman, weduwnaar zijnde en wonende „op de Laet" had 18 Maart 1656 gehuwd Maritge Heyndricx, weduwe van Gerrit Jansz. Bontekoe, wonende „op 't Cruyswerck" (d.w.z. aan het oosteinde van de Langestraat) [2]). Haar eerste man had Maritge Heyndricx in 1652 verloren: 3 Juli 1652 was in de Grote Kerk begraven:

> Gerrit Jansz. uyt de Bontekoe, Dronckenoordt [3]).

Die verbintenis met Gerrit Jansz. had nog geen twee jaar geduurd: „Gerridt Jansz. weduwnaar, grutter in de Bontekoe op de Dronckenoort" en „Maritgen Heyndricx, jonge dochter, inde Langestraet" waren 18 September 1650 te Alkmaar ondertrouwd en 2 October 1650 te Castricum getrouwd [2]). Staande het huwelijk had „Maritgen Heyndricxdr., huysvrouw van Gerrit Jansz. Bontekoe" 3 Maart 1652 een testament gemaakt, haar man tot universeel erfgenaam benoemende. Het opvallendste ervan is het adres: de acte werd gepasseerd „ten woonhuyse vande testatrice staende aende noortsijde van de Langestraat" [4]). Maritge Heyndricx moet een nichtje geweest zijn van Gerrit Jansz.' eerste vrouw, die Neeltje Maertens heette; dit en nog wat meer bericht ons Overkamp:

> Sijn (scil. van Cornelis Bontekoe) Vader...wierde Gerrit Jansz. Dekker genaemt, en kreeg eyndelijk, by occasie van een Uythang Bert, daar de Bontekoe in was uytgeschildert, de toenaam van Bontekoe, diewelke onsen Cornelius ook heeft aangenomen, en eyndelijk behouden. Sijn eygen Moeder wierde Neeltje Martens genoemt, en sijn Ouders, kosten ook hier in gerust zijn, datse van Ouders tot Ouders, van eerlijke Luyden afkomstig waren. Hy had het ongeluk, dat hy, in sijn vijfste Jaar gaande, sijn eigen Moeder verloor, en dese beminde hem met soo een teedere liefde, datse de Doot gevoelende, haar Man, sijn Vader, met een beweeglijke Ziel versogte, haar nigt, als wel wetende, goet Kints te sijn, dog na haar

---

[1]) Gemeente archief Alkmaar, Inv. Weesk. Arch. 29 fol. 96 13e weesb. acte geregistreerd 19 Jan. 1662; cf. Register van voogdijschappen, inv. Weesk. Arch. 14.

[2]) Gemeente archief Alkmaar. Stadstrouwboek. Inv. Oud-Rechterlijk Arch. 949.

[3]) Gemeente archief Alkmaar. Begraafboek Grote Kerk. Inv. O.B. St. Arch. 40.

[4]) Gemeente archief Alkmaar. Inv. Not. Arch. 123 fol. 128.

> Doot te willen trouwen, 't welk hy ook Heylig heeft nagekomen. Dese sorg in haar Leven, is hem na haar Doot soo voordelig geweest, dat hy weynig onderscheyt, tusschen syn eygen, en Stief-Moeder, als een seer Godvrugtige en goedaardige Vrouw sijnde, gewaar wierde[1]).

Wanneer overleed nu Neel Maertens, de moeder van de jeugdige Cornelis? Baumann zegt, geleid door Bruinvis, dat zij 3 Februari 1642 ter aarde werd besteld [2]), wat hem de opmerking in de pen gaf:

> Men zal het evenwel met mij eens zijn, dat Bontekoe Sr. met het nakomen van zijn belofte aan de stervende niet veel haast heeft gemaakt, aangezien hij eerst ruim 8 jaar na haar dood is hertrouwd! En de vraag rijst, of niet de stervende moeder alleen haren Gerrit heeft verzocht, haar nicht tot huishoudster en opvoedster van haar kleinen jongen te willen nemen, wat dan later tot een huwelijk heeft geleid [3]).

Maar ook hier had Bruinvis weer de verkeerde voor. Bontekoe hertrouwde 2 October 1650 binnen het jaar, want 25 October 1649 was in de Grote Kerk begraven:

> de huysvr. van Gerrit Jansz. in de Bonte Koe [4]).

En dat dit op niemand anders betrekking kan hebben dan op Neeltje Maertens bevestigt het testament van „Neeltgen Maertensdr., huysvr. van Gerrit Jansz. Bontekoe", dat men bij de notariële archiefstukken te Alkmaar vindt [5]). Uit een aanhangsel van de akte blijkt, dat comparante woonde aan de Zuidzijde van het Verdronkenoord. Combineert men dit gegeven met Overkamps mededeling, dat Cornelis Bontekoe zijn moeder verloor, toen hij „in sijn vijfste Jaar" ging, dan zou men daar uit willen opmaken, dat Cornelis geboren werd in 1644/45, ofwel, veronderstellende, dat Overkamp er misschien geen rekening mee gehouden heeft, dat iemand van n jaren, aan zijn n + 1ste levensjaar bezig is, dat Cornelis geboren werd in 1643/44. Maar één der nieuwe gegevens, mij door Wortel verstrekt, verzet zich tegen deze gevolgtrekking: op 19 September 1665 werd voor de alkmaarse notaris Jacob van Beieren een testament verleden van Cornelis Gerritsz. Bontekoe „jonghman, out 18 jaeren" [6]). Tot erfgenaam benoemde hij Ysack Fransz. Yserman en bij diens vóóroverlijden Maritie Heyndrickdr., diens huisvrouw; zijn stiefouders dus. Alles klopt, ook dat Cornelis blijkt o.a. te bezitten een stuk weiland bij 't Vennewater (banne Heiloo) genaamd „Joppenweyt", groot 3 morgen 100 roeden, alleen de leeftijd niet.

Cornelis Bontekoe maakte genoemd testament vlak voor zijn vertrek naar Leiden. Zijn voogden hadden hem bij een chirurgijn in de leer gedaan

---

[1]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 2–3.
[2]) Cf. Bruinvis *art. cit., De navorscher* 64 (1915) blz. 330.
[3]) Baumann *Cornelis Bontekoe* blz. 5.
[4]) Gemeente archief Alkmaar. Inv. O.B. St. Arch. 40.
[5]) Gemeente archief Alkmaar. Inv. Not. Arch. 122 fol. 40 v.
[6]) Gemeente archief Alkmaar. Inv. Not. Arch. 186 blz. 662.

maar Cornelis wilde medicijnen gaan studeren onder de grote Sylvius; een plan waarmede de voogden niets op hadden, evenwel Cornelis zette door:

> Hy dan tot de uytterste extremiteit gekomen sijnde, en siende dat sijn bidden en smeken niet en hielp, besloot eyndelijk, om tegens wil en dank van haar, daar heen te gaan, en quam met sijn blauw Hemtrockje, spitse Hoet, en Mennoniste Kraegje, te Leyden aanstappen [1]).

Dit gebeurde de 22ste September 1665, ten minste op deze dag liet Cornelis Bontekoe zich inschrijven in het *Album studiosorum* van de leidse universiteit, daarbij als zijn adres opgevende:

> habitat apud Joannem Paling, in de Cloosteegh [2])

en als zijn leeftijd 20 jaar! Moesten Bruinvis en Baumann aannemen, dat Bontekoe zich bij de inschrijving in 1665 vijf jaar jonger voordeed dan hij in werkelijkheid was [3]), wij moeten wel veronderstellen, dat hij toen een of twee jaar jonger was dan hij voorgaf — een verschijnsel waar voor wel parallellen zijn te vinden. Misschien is het slechts een toevalligheid, dat de leeftijd, bij de inschrijving genoteerd, wèl te verenigen is met Overkamps mededeling, dat Bontekoe in „sijn vijfste jaar" ging, toen zijn moeder overleed. Het *Kort verhaal van het leven en de dood van den Heer Corn. Bontekoe*, voor *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken van den Heer Corn. Bontekoe* geplaatst, is grotendeels een uittreksel van de *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe*; het wordt hiervan echter onafhankelijk bij de beschrijving van het dodelijk ongeval dat Bontekoe 13 Januari 1685 te Berlijn overkwam en vermeldt o.a., dat Bontekoe, toen het ongeluk geschiedde:

> in het acht-en-dertighste jaar sijnes ouderdoms [4])

ging. Hieruit moeten wij afleiden, dat Cornelis Bontekoe geboren werd in 1647/48, of, indien de anonyme schrijver van 't *Kort verhaal* zich minder correct heeft uitgedrukt, in 1646/47. En dit is dan ook de korte conclusie van het lange betoog, dat wij veilig mogen aannemen, dat Cornelis Bontekoe omstreeks 1647 het levenslicht aanschouwde.

132. Bontekoe's eerste leidse tijd

In 1665 werd Cornelis Bontekoe dus voor de eerste maal als student te Leiden ingeschreven. Anders gekleed dan zijn makkers en platzak. Overkamp verhaalt ons verder over dit treurig begin van de leidse studententijd van de alkmaarder wees:

[1]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 3.

[2]) Dit adres niet in het *Album studiosorum*, maar ontleend aan het originele register, ook daar staat 20 jaar opgegeven als de leeftijd.

[3]) Cf. Baumann *Cornelis Bontekoe* blz. 7.

[4]) *Kort verhaal enz.* fol. G. 3 v. De bron van deze mededelingen aangaande Bontekoe's uiteinde zijn enkele mededelingen te vinden achter J. Boderikus *Treurklacht en eer-galm van de Heer Cornelis Bontekoe* 's Grav. 1685.

> Hier was hij nu Student sonder Gelt en sonder Boeken, 't welk een van de droevigste passagien is die iemant, op een Universiteit studerende, kan overkomen. Het eerste solaseerde hij, dat hij Crediet kreeg, en het twede door het lenen van sijn nodige Boeken, so dat hij hem gerust aan 't werk begaf, en neder sittende seyde, Deus nobis haec otia fecit. Sylvius, aan diewelke hij sich eerst adresseerde, en voor sijn voornaamste Meester verkoor, siende dese wonderlijke Student, en in zijn Lessen, met een grote attentie, altijt vindende, begon een teedere genegentheit voor dese sijne nieuwe Discipel te krijgen, diewelke hij (scil. Bontekoe) ook tot het uitterste toe behouden heeft, 't geen hem geen klein voordeel in zijn Academische Leeroeffeninge gaf. Sijn Voogden, en Stief-Moeder dit horende, verschaften gelt, en maakten also van onsen Cornelis een compleet Student [1]).

Deze studententijd werd 6 Mei 1667 afgesloten, toen Bontekoe zo plechtig mogelijk, met de kap [2]), promoveerde op een *Disputatio chirurgico-medica inauguralis de gangraena & sphacelo.* Uit Overkamps mededelingen zou men allicht besluiten, dat Sylvius aan wie Bontekoe, naar wij zagen [3]), zijn proefschrift opdroeg, de promotie verrichtte. *Alle de philos., med. en chymische werken* I blz. 175 gedenkt Bontekoe echter:

> den grooten ontleder J. van Horne, wel eer in de Anatomie en Chirurgie te Leiden Professor, en mijn promotor in de Medicine.

133. Bontekoe's huwelijken

Kort daarop trad Bontekoe te Wassenaar in het huwelijk met zijn nichtje Anna de Moraes, dochter van Emanuel de Moraes te Leiden en diens tweede vrouw Adriana de Smeth [4]). Het jonge paar vestigde zich te Alkmaar. 19 Juli 1667 lichtte:

> Cornelis Gerritsz. Bontekoe als getrout synde, ter presentie ende met consent van Floris Floriszoon Wildeman, Jan Gerritsz. Bontekoe ende Leendert van Wiert [5]),

---

[1]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 3–4.

[2]) Cf. *idem* blz. 4. Voor een beschrijving van een promotie met de kap, zie Dr R. Krul *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd* 's Gravenhage 1891 blz. 85.

[3]) Boven blz. 183.

[4]) Cf. C. W. Bruinvis *Cornelis Bontekoe, de theedoctor, De navorscher* 64 (1915) blz. 331. Opmerkelijk is het, dat de huwelijksinschrijving niet in het puiregister, maar in een trouwboek van de Gereformeerde Gemeente werd ingeschreven en wel dato 30 Mey 1667 met deze woorden:

> noch syn ten selven dage alhier getrouwd Cornelis Bontecoe der medicijnen doctor, met Anne de Moraes komende met attestatien van Leyden.

Het betreffende trouwboek is op het algemeen Rijksarchief aanwezig, een register van te Wassenaar bij de Ned. Hervormde Kerk ingeschreven attestatien berust daar echter niet.

[5]) Gemeente archief Alkmaar. Inv. Weesk. Arch. 29 dd.. 19 Juli 1667.

onder dankzegging aan zijn voogden voor haar goede administratie en aan de heren weesmeesteren voor haar zorg de aan hem behorende goederen uit de alkmaarse weeskamer. Weldra mocht Bontekoe zich in een drukke praktijk verheugen. De benodigde geneesmiddelen bereidde hij zelf met hulp van zijn knechts, weshalve de apothekers:

> geen recepten van hem op haar Winkels siende, namen een onversoenlijke haat tegens hem op, en sochten hem derhalven bij de gehele Werelt swart te maken [1]).

Het geluk was slechts van korte duur:

> Maar terwijl zijn Horologie van zijn Fortuin nu correkt gink, en zijn Boertjes en Boerinnetjes met Hoen, Ey en Kuykens sag daaglijks tot hem komen, en met haar verse Gekernde Boter sijn Keuken versagen, en den Burger, daaglijks haar gemunte penningen tot hem bragten, voor voldoeninge van haar genesinge, komt de Dood, en eyst sijn liefste Ega, sijn beminde en verstandige Tortel-Duyf, waar mede hij so vreetsaam en Godvruchtig geleeft had, en nam met een woord, het grootste gedeelte van sijn vermaak, van 't Leven weg [2]).

Niet alleen zijn vrouw verloor Bontekoe in 1668, maar ook de twee dochtertjes, die zij hem geschonken had. Met Jannetje Reiniersd. Post uit Hoorn ging Bontekoe een tweede huwelijk aan:

> 't welk hem sodanig bequam, dat hij, eer hij het wist, met haar, in een onnadenklijk Huiskrakkeel verviel, 't welk eyndelijk soo hoog rees, dat het vuur van't selvige, ten langen lesten ten Dake uitvloog, en van de geheele werelt gekent wierd [3]).

Deze tweede vrouw verlatend, ging Bontekoe in de Rijp wonen en trachtte aldaar zijn leed in studie, in het biezonder van de werken van Descartes, te vergeten.

134. Bontekoe ten tweedemale te Leiden

Volgens Overkamp was het de faam, dat:

> eenen Theodorus Crane, een van de grootste verstanden van geheel Europa, tot Voor-leser, in de Genees-kunst was, van sijn Philosophische Professie, te Leyden, verkoren en aldaar simpelijk de verbeterde Genees-kunst door de Philosophie van Descartes, op de Academie, van de Stoel of las [4]),

die Bontekoe ten tweedemale naar de leidse universiteit trok. 27 April 1674 en 24 Februari 1676 vinden we „Cornelis Bontekoe. Alcmariensis"

[1]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 5.
[2]) *Idem* blz. 6.
[3]) *Idem* blz. 6. Cf. Bruinvis *art. cit.* (overdruk uit *Elzevier's maandschrift* 1892) blz. 4–6.
[4]) *Idem* blz. 16.

weer ingeschreven, nu met het praedicaat Med. Dr. [1]). De laatste inschrijving is interessant, want herinneren wij ons niet, dat Bontekoe in 1675 als één der ergste belagers van de peripatetische filosofie van de universiteit werd verbannen? 18 December 1675 bevalen Curatoren en Burgemeesters:

> dat voortaan den voorn. Doctor Bontekoe hem van het houden van alle private collegien ende institutien sal hebben te abstineren; dat hij sigh ook voortaan in geene lessen, disputatien ofte andere academische exercitien sal laten vinden; ende werd tot naekominge van dese resolutie den heer Promotor versoght ende gelast om denselve Doctor Bontekoe, indien hij tegens de voors. interdictie yets quame te attenteren, de facto ende bij datelijke executie 't selve te beletten ende voorts tegens deselve soodanig te procederen als hij bevinden sal te behooren [2]).

Met hand en tand waakten curatoren er voor orde en rust te bewaren, maar, wij weten het wel, in hun hart waren zij de nieuwlichters niet al te vijandig gezind. Hebben zij dus oogluikend toegelaten, dat Bontekoe toch de universiteit bleef frequenteren? Bontekoe zelf stelt de toedracht van zaken niet aldus voor. Men had hem alleen maar verboden te disputeren, nadat hij tegenover een Utrechtenaar staande gehouden had, dat Descartes geen godloochenaar was, m.a.w. dus nadat hij de cartesiaanse twijfel verdedigd had. Met hem een acte van interdictie thuis te zenden, waren curatoren buiten hun bevoegdheid getreden; lange tijd na het passeren van die acte had hij dan ook nog te Leiden verblijf gehouden:

> sonder dat mij ymant eenige molestie gedaan heeft, 't geen zekerlijk wel gedaan souden hebben die gene, die mij niet genegen sijn, indien sij daar toe de magt hadden gehad. Al datmen dan uyt stroyt van een Bannissement is een malitieuse interpretatie van een interdict, maar boven al van een interdict, 't welk Ipso Jure nul was, om dat het was een interdict van een, die sich aanmatigt te doen, waar toe hij niet en is qequalificeert enz. [3]).

Waar we de desbetreffende resolutie van curatoren woordelijk kennen, kunnen we moeilijk anders oordelen dan dat Bontekoe zich hier als een advocaat van kwade zaken gedraagt.

Overkamp, zelve een discipel van Craanen, leerde Bontekoe tijdens diens tweede leidse periode kennen, en sloot een broederlijke vriendschap met hem.

---

[1]) Controleert men deze inschrijvingen in het originele register, dan vindt men achtereenvolgens als adres opgegeven:

> op de Langebrugh bij Jacob Tielman; habitat cum Joanna de Bye op de Breestraat.

[2]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 314. Cf. boven blz. 224.

[3]) *Tractaat van het excellenste kruyd thee* [2] 's Grav. 1679, *Apologie van den autheur tegens sijne lasteraars* blz. 363.

135. Bontekoe's haagse tijd

Nadat de storm te Leiden wat geluwd was, resolveerde Bontekoe:

> om na den Haag te gaan, om wederom, op 't nieuw zijn practijk te hervatten, als hij sijn studie gedaan had [1]).

In den Haag verwierf Bontekoe zich niet alleen weer een deftige praktijk, maar vormde zich ook:

> een geheel Auditorium, doet publijke lessen en ontledingen [2]),

publiceerde er bovendien zijn *Tractaat van het excellenste kruyd thee* [3]) en een *Nieuw gebouw van de chirurgie of heelkonst* [4]) in twee delen. Vooral dat hij zich niet ontzag, op wat hij noemde „naem-doctoren", af te geven, bezorgde Bontekoe vele vijanden, waartegen hij zich weerde in een *Apologie van den autheur tegens sijne lasteraars*, met verhandelingen over de koffie en chocola, dranken die Bontekoe ook zeer prijst voor gezond en ziek, hoewel niet zo uitbundig als de thee, opgenomen in de tweede druk van het *Tractaat van het excellenste kruyd thee*. 15 Juli 1681 spreekt Bontekoe een *Laatste reden van afscheid over de koortsen* [5]) te 's Gravenhage uit en vertrekt naar Amsterdam, waar hij zijn intrek neemt bij zijn vriend de oud-schepen en raad Petrus Schaap, aan wie hij beide delen van zijn *Nieuw Gebouw* had opgedragen.

136. Bontekoe's dispuut met Blasius

Daar kruist Bontekoe een degen met de hoogleraar Blasius. Uit de niet overduidelijke titel van een boekje dat de universiteitsbibliotheek te A'dam bezit *Cornelii Bontekoe Med. Doctoris Notae provocatoriae in corollaria, quae disputationi suae de ictero opposuerat clariss. vir D. Gerardus Blasius Med. Dr. & inathenaeo Amstelod. professor. Quibus respondetur ad calumnias, quas in nupero conflictu effudit, & ostenditur ex Jure & Jure-consultis, quae sit medicorum imperitia, & quam ea culpabilis & pœna digna; imprimis Blasii mendacium quo authoris dissertationes de chirurgiâ & febri, famosos libellos dixerat, refutatur* [6]), moet, geloof ik, opgemaakt worden, dat Bontekoe in het Athenaeum disputeerde over de geelzucht [7]) en vervolgens

---

[1]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 17.

[2]) *Idem* blz. 18.

[3]) 's Grav. 1678. Cf. beneden blz. 326 n. 2.

[4]) 's Grav. 1680. Met uitzondering van de opdrachten aan Schaap en een *Nareden aan de doctoren en chirurgijns van d'oude secte in 's Gravenhage* herdrukt in *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken van den Heer Corn. Bontekoe* I. I *Voorreden* en blz. 1–347.

[5]) 's Grav. 1681, beschreven bij Van de Velde *art. cit.* blz. 97. Enigszins gewijzigd herdrukt in het tweede deel van *Alle de philos., med. en chym. werken* II. II blz. 291–340.

[6]) Amst. 1682. Aanwezig U.B.A. 653 H. 40.

[7]) Jöcher *Allgemeines Gelehrtenlexicon* I S. 1242 b, vermeldt dan ook onder de geschriften van Bontekoe een *Dissertatio de ictero.*

Notae provocatoriae schreef tegen stellingen door Blasius verdedigd en wel op 10 Juli 1682, zoals uit de opdracht van het boekje blijkt [1]).

137. Bontekoe's vriendschap met H. Overkamp

Overkamp, die in Harlingen praktizeert, hernieuwt het verflauwde contact met Bontekoe en gaat deze te Amsterdam opzoeken, waar hij hem druk doende vindt:

> toerustingen van de deftigste Medicamenten te bereiden [2]),

want Bontekoe heeft besloten het ondankbare vaderland te verlaten en naar Hamburg te gaan. Gedurende de heerlijke weken, die Overkamp met zijn vereerde vriend in Amsterdam doorbrengt, zal hij ook eens naar de Grimburgwal gestapt zijn waar tegenover het Oude Heerenlogement zijn uitgever Jan ten Hoorn woonde; bij deze laatste verschijnt in 1682 een *Nieuw gebouw der chirurgie of heel-konst, getimmert op de nieuwe beginselen van de genees- en heel-konst, bestaende in de ontdeckinge van de oorsaecken, voort-gangh en genesinge van de voornaemste geswellen van 'smenschen lichaem. Door klare en onderscheydene beginselen overeenstemmende met die van Renatus des Cartes. Nevens een brief over dit werck, van d'Heer Cornelis Bontekoe, Med. Doctor. Door Heydentryck Overkamp, Medicijne Doctor tot Harlingen* [3]). De brief van Bontekoe, die deze uitgave vergezelt, is gedateerd 13 Juli 1682. Bontekoe toont zich ten hoogste dankbaar voor de hulp, die Overkamp hem biedt:

> Ik sla dan, mijn Heer en Vrind, mijn handen in d'uwe; gelijk U Edelht. se in de mijne geslagen hebt ...Laat in Leyden tegens U.E. en in den Haag, en elders tegen mij, de Nijt en de Haat, de wrevel en de laster toomeloos woeden, so de waarheid is aan onse zijde, en also God met ons (gelijk wij vertrouwen), wie sal 'er tegens ons konnen bestaen? [4])

Hierop antwoordt Overkamp, dat voor hem Bontekoe het toonbeeld van nederigheid, edelmoedigheid en arbeidzaamheid is; hij biedt Bontekoe:

> niet alleenlijk mijn hand, maer mijn hart en selfs indien dit niet genoeg is mijn geheel wesen soo als dat uit ziel en lighaem bestaet [5]).

---

[1]) Cf. *Notae provocatoriae* fol. 1: Ad Clarissimum virum D. Gerardum Blasium Medic. Professorem apud Amstelodamenses. Notae provocatoriae. Cum disputationi suae de ictero flavo ad diem 10. Julii habita, annexisset corollaria sequentia tam veritati inimica, quam assertatione nuda effusa.

In de titel van de *Notae provocatoriae* is men geneigd het adjectief uit „disputationi suae" op Bontekoe te betrekken; in het citaat uit de opdracht echter schijnt het op Blasius te slaan. Waarschijnlijk disputeerden beiden over de geelzucht, in elk geval trad Bontekoe in het Athenaeum op: Cum ante octiduum in Scola vestra, Clarissime Professor, sententiam meam defenderem quia in Collegio tuo eandem oppugnaveras...etc. (*Notae provocatoriae* fol. 1).

[2]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 20.

[3]) Aanwezig U.B.A. 644 E. 14.

[4]) *Nieuw gebouw* Amst. 1682 blz. 426–427.

[5]) *Idem* blz. 432.

138. Overkamps promotie De gangraena et sphacelo

Wij zien, dat Bontekoe in zijn brief aan Overkamp zinspeelt op moeilijkheden, die deze te Leiden ondervond. Waaruit kunnen zij bestaan hebben? 29 April 1675 was de vierentwintigjarige Heidenricius Overcamp Covardiensis honoris causa in het leidse album studiosorum ingeschreven als student in de medicijnen. 2 Juli 1677 had de academische senaat besloten:

> Concessum est D. Overcampio, cum egregie de ipso testabatur facultas Medica, ut gratis promoveretur paupertate laborans [1]).

Overkamp heeft het aan den lijve ondervonden, dat het „een van de droevigste passagien" was, die een student overkomen kan, arm en berooid te zijn [2]). Was Bontekoe in 1667 gepromoveerd over het zogenaamde heet- en koudvuur, tien jaar later promoveert Overkamp eveneens *De gangraena & spacelo.* Nu is in de *Catalogus promotorum* de inschrijving:

> 10 Juli 1677 Heidenricius Overcamp, Couvordiensis, de Gangraena et Sphacelo, Med.

doorgeslagen, terwijl men er en marge genoteerd heeft:

> Huius diploma ex auctoritate Senatus iuridici combustum [3]).

Waarmee had Overkamp het zo verbruid? Misschien door het overtreden van het decreet van 1656 en de resolutie van 1676? Overkamp begint zijn dissertatie met een lofzang op de „Philosophus noster Gallicus":

> Ille in phaenomenis rerum naturalium explicandis, non usus fuit nugis Logicorum, nec formis substantialibus & aliis infinitis figmentis Physicorum; sed paucis solum modo, principiis, cuique obvius, & vulgo satis notis. Magnitudinem scilicet, figuram, motum, quietem, situm, corpusculorum tam bene sensibilium quam insensibilium, saltem consideravit. Ex hisce quinque supradictis principiis, tandem nata fuit, benignissima illa natura, de qua veteres nostri patroni tam multa dixerunt, & ad quam, tanquam ad ultimum refugium ignorantiae suae (quando aliquid explicandum esset) confugerunt, sed minime intellexerunt, quidnam per naturam intelligendum esset [4]).

Heeft men met het inhouden van Overkamps bul willen tonen, dat er toch enige ernst gemaakt moest worden met het verbod van het cartesianisme? Het is overigens niet erg modern, dat Overkamp hier nog vijf principia nodig heeft om de corpusculaire wereld op te bouwen en niet enkel rust en beweging. Of was men vooral vertoornd over Overkamps verwerping van de wonderen?

---

[1]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 331.

[2]) Cf. boven blz. 281.

[3]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 327*.

[4]) *Disputatio medico-chirurgica inauguralis de gangrena & sphacelo....publico examine subjicit Heidentricus Overcamp, Covordiensis 10 Julii 1677*; aanwezig U.B.L. 236 B. 8 104), thesis I. De disputatie is opgedragen aan de professoren Drelincourt, Schacht en Craanen.

> Ego saniore mente dicere possum, omnia phaenomena, totius universi, tam benè haec, quae aperta sunt, quam illa, quae occulta vulgò audiunt, ope hujus naturae fieri. Et mihi religio semper fuit iis uti, quando animum applicavi ad quaedam phaenomena, tam benè naturalia, quam praeternaturalia humani corporis explicandum [1]),

vervolgt Overkamp zijn eerste thesis, waarin wij hem reeds de term „refugium ignorantiae" hoorden gebruiken, die ons herinnert aan het aanhangsel van de zesendertigste propositie uit Spinoza's *Ethica* I, waar de door de mens verzonnen „voluntas Dei" als een „ignorantiae asylum" wordt beschouwd. In Glazemakers vertaling van de *Ethica* lezen wij:

> In dezer voegen zullen zij (scil. de aanhangers van de leer van de „causae finales") niet ophouden van naar d'oorzaak der oorzaken te vragen, tot dat gij uw toevlucht tot Gods wil, de schuilplaats der onweetentheit, genomen zult hebben. In dezer voegen zijn zij ook verbaast, als zij 't gebou van't menschelijk lighaam zien; en om dat zij in d'oorzaken van dit kunstig gebou onkundig zijn, zo besluiten zij daar uit dat het zelfde niet door werkdadige, maar door goddelijke, of bovennaturelijke kunst gemaakt, en op zodanige wijze geschikt is, dat het een deel 't ander niet beschadigt.
>
> En hier uit spruit het dat de genen, die de ware oorzaken der wonderdaden navorsschen, en die trachten de naturelijke dingen als wijzen te verstaan, en niet als zotten daar over verwondert te zijn, deurgaans van de genen, die van't gemeen als tolken en verklaarders van de natuur, en van de goden geächt zijn, voor ketters gehouden, en van hen daar voor uitgekreten worden [2]).

Heeft men dus wegens verderfelijke spinozistische neigingen Overkamps doctorsbul verbrand? Het heeft er wel enige schijn van.

139. Bontekoe als lijfarts van de keurvorst van Brandenburg

Na de heerlijke tijd tesamen in Amsterdam doorgebracht, valt Overkamp het scheiden van Bontekoe hard, tenslotte wenst hij hem aan de Kampersteiger aan God; Bontekoe zeilt uit naar Hamburg, zijn geluk tegemoet. Want de keurvorst van Brandenburg Frederik Willem, hogelijk ingenomen met Bontekoe's zienswijzen en persoonlijk gerustgesteld door een *Demonstratio, quod non detur annus climacterius seu 63 et 81, nec alius fatalis* door Bontekoe nog in 1682 gepubliceerd [3]), ontbiedt Bontekoe

---

[1]) *Disputatio medico-chirurgica inauguralis de gangrena & sphacelo* pag. 1.

[2]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 42.

[3]) Bruinvis en de Feyfer vermelden hier bij hun opgaven geen plaats van uitgave; men sta dus ietwat wantrouwend tegenover deze opgaven, zolang men geen exemplaar van de *Demonstratio* in handen gehad heeft. Een nederlandse vertaling *Kort en vast bewijs, dat er geen annus climacterius of moort-jaar is* verscheen in 1683 te 's Gravenhage (aanwezig in de bibliotheek der levensverzekeringmaatschappij Utrecht; herdrukt in *Alle de philos., med. en chym. werken* I blz. 348). Voor het geloof dat 63 en 81 jaar een gevaarlijke leeftijd was, cf. Baumann *Cornelis Bontekoe* blz. 32.

aan zijn hof, benoemt hem tot zijn lijfarts en zorgt ervoor dat Bontekoe bovendien hoogleraar wordt te Frankfort aan de Oder [1]).

140. Bontekoe's overlijden door een noodlottige val (1685)

Bontekoe genoot nog volop de keurvorstelijke gunst, toen hem 13 Januari 1685 te Berlijn, waar hij om consult geroepen was, de dood wegrukte enkele uren, nadat hij van een trap vallende een schedelfractuur had opgelopen. Evenals Descartes was Bontekoe een tegenstander van het veelvuldig aderlaten en evenals Descartes trachtte hij met zijn laatste krachten tevergeefs te beletten, dat men hem aderliet:

> d'Heeren Medici oordeelden dat men een ader nootsakelijck moeste openen. Doch dat wierd niet alleen van gemelde Doct. Hibelet [2]) als onnodig geoordeeld, maar ook van den Patient, die men daar toe wilde prepareren, merkelijk belet, met de hand wech te rukken, en onder de dekens te steken; hoewel het noch naderhand, doen de kennis meest wech was, op de protestatien vande Heeren Medici wierde uitgevoert, sonder nochtans den bloedloop uit het oor eenigsins te verminderen [3]).

141. Stephen Blankaart de auteur van het Kort Verhaal van het leven en de dood van den Heer Cornelis Bontekoe

Deze laatste biezonderheden ontlenen wij aan het *Kort verhaal van het leven en de dood van den Heer Corn. Bontekoe* uit het eerste deel van *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken van den Heer Corn. Bontekoe*. Dit *Kort verhaal* is, gelijk wij reeds opmerkten [4]), een uittreksel uit Overkamps *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe*; alleen als de laatste levensdagen van Bontekoe worden beschreven, wordt het daarvan onafhankelijk.

Van de Velde dacht, dat Overkamp misschien ook het *Kort verhaal* opgesteld zou hebben, maar de ongeoorloofde samentrekking:

> Hij [scil.: Bontekoe] begaf zich derhalven, niet zonder groote stribbelingen met zijn Voogden, na Leiden; alwaar zijn studien aangesteld en voltrokken hebbende onder de Heeren Franciscus de le Boe Sylvius en Theodoris Crane, wierd hij met de grootste plechtigheid gepromoveerd [5]),

kan Overkamp, die zeer wel wist, dat Bontekoe eerst in zijn tweede leidse periode met Craanen in aanraking kwam, bezwaarlijk uit de pen gevloeid zijn. Het was dan ook niet Overkamp maar Stephen Blankaart, die *Alle de phil., med. en chym. werken van den heer Corn. Bontekoe* uitgaf.

---

[1]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 27.

[2]) Dr Jacob Hibelet was, evenals zijn vriend Bontekoe, de gast van de schilder Vaillant te Berlijn op den avond dat het ongeluk geschiedde.

[3]) *Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe* I fol. G. 3 r.

[4]) Zie boven blz. 280.

[5]) *Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe* I fol. G. 1 v.

Dit onthult een noot in *Den herlevenden Podalier, ofte een 't samen-spraak tusschen Podalier en Philiater... door Johannes Muys M.D.*, dat, in de vorm van een gesprek tussen de zoon van Aesculaap en een liefhebber der geneeskunde, aanvullingen geeft op de eerste vijf tientallen van Johannes Muis' *Redelijke heel-konst-oeffening*. In 1684 waren deze, door David van Hoogstraten in het Nederlands vertaald, uitgegeven onder de titel *Redelijke heelkonstoeffening, of heelkonstige aenmerkingen na de vaste gronden der waarachtige filozofie opgelost door den geleerden Heere Joan Muis, genees-oeffenaer te Aernhem en vertaelt door David van Hoogstraten* [1]). In 1699 verscheen een tweede nederlandse uitgave, die twaalf tientallen bevatte en voorts dan de genoemde samenspraak [2]). Het *Den uitgever aan den leeser* hiervan, gedateerd „Amsterdam 1699 16 Julii" en getekend „Uwe Dienaar Steph. Blankaart, P. & M.D.", vermeldt, dat „de nijdige dood" Muis had weggerukt, aleer deze zijn plan, in de gesprekken tussen Podalier en Philiater alle tientallen van zijn *Redelijke heelkonstoeffening* te betrekken, had kunnen uitvoeren en dat hij, Blankaart, het, gedeeltelijk gedrukte en gedeeltelijk ongedrukte, werk van Muis, nagezien had op druk- en spelfouten en van enige nutte aantekeningen voorzien. Als in *Den herlevenden Podalier* de lof gezongen wordt van Bontekoe „eylaas, te vroeg gestorven, niet door siekte, maar door een ongelukkige val", lezen wij in een noot, die dus door Blankaart geredigeerd moet zijn:

> Siet sijn leven en sterven, in't begin sijner werken, die ik bij malkanderen in twee stukken heb uitgegeven [3]).

Op Blankaart, Muis en van Hoogstraten en hun verhouding tot het cartesianisme zullen wij terugkomen, als wij die van Bontekoe bepaald hebben.

142. Bontekoe's karakter

Blankaart eindigde zijn *Kort verhaal*:

> Deze doorluchtige Man [scil.: Bontekoe], die zo veel geruchts in de wereld gemaekt heeft, was zeer vriendelijk en gespraaksaam, openhertig, beleefd, vaardig om op staande voet op de swaarste geschilstukken te antwoorden, onvermoeyelijk in den arbeid, altijd nuchteren, als nuttigende bijna geen andere drank dan Thee-water; en gewisselijk zou hij ons noch meerder bewijzen van de doordringendheid zijns geests gegeeven hebben, indien het God beliefd had hem een langer leven te vergunnen [4]).

---

[1]) *Het eerste tiental (enz.)* Rott. 1684–1685. Aanwezig U.B.A. 655 G. 15.

[2]) *XII tien-tallen behelsende een redelijke heel-konst-oeffening of heel-konstige aenmerkingen, na de vaste gronden der waerachtige philosophie opgelost door den geleerden Heer Joan Muis, genees-oeffenaar tot Aarnhem. Waar bij gevoegt is den herlevenden Podalier, passende op de vijf eerste tientallen, met een toegift van eenige speculatien. Uit het Latijn vertaalt en met noodige aanteekeningen vermeerdert.* Amst. 1699. Aanwezig U.B.A. 654 F. 31.

[3]) *Op. cit.* blz. 388 n. e.

[4]) *Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe* I fol. G. 3 v.

Deze karakterschets van Bontekoe acht Banga onwaarachtig:

> Wij kunnen zijnen lofredenaar niet bijstemmen. Zijne [scil. van Bontekoe] vriendelijkheid en beleefdheid waren geveinsd, gemaakt. Zijne openhartigheid was hoogmoedige drift om dadelijk tegen te spreken en gelijk te willen hebben, waardoor hij natuurlijk veel geruchts maakte, doch ook veel tegenspraak en verachting vond, en nergens zich gemakkelijk en tevreden gevoelde, maar steeds naar verandering haakte. Dat hij zeer werkzaam was, vooral in boeken te schrijven, erkennen we, en zijn nuchter en matig leven verdient lof. Doch zijn grooten vriend en deftigen leermeester Sylvius beschuldigde hij van verblindheid of veeleer haastigheid van oordeelen. Had hij deze eigenschappen op zich zelven toegepast, welligt zoude dan zijn arbeid betere vruchten opgeleverd hebben [1]).

Banga spreekt voorts van de „beklaaglijke hypochondrie", waartoe Bontekoe verviel en naar aanleiding van de kopergravure van Bontekoe door Adriaan Halweg merkt hij op:

> Zijn [scil.: Bontekoe's] afbeeldsel vertoont zekeren zwaarmoedigen ernst. De ingevallen wangen en half geloken oogen verraden eene inwendige onrust [2]).

Zo eenvoudig is het echter niet, Bontekoe's karakter uit zijn zwaarbepruikte portretten af te lezen. Bruinvis wees op het verschil in beeld, dat de gravures naar Bontekoe bieden:

> Nog in 1696 schreef een beoordeelaar van het thee-tractaat in den Haagschen Mercurius, dat Bontekoe door het menigvuldige theedrinken zijne balsamieke sappen zoozeer verdroogd had, dat zijne gewrichten schenen te rammelen als castignetten, wanneer hij voor den wind naar iemand toekwam. Zijn portret, tijdens zijn verblijf in Pruisen door A. Halweg in folio gegraveerd, geeft volstrekt niet den indruk een uitgedroogd man voor te stellen, al is het aangezicht ook wat schraal; de 8° portretten gesneden door G. B. Busch en J. C. Böcklin toonen een meer gevuld gelaat [3]).

Desniettegenstaande is de figuur van Bontekoe bij uitstek geschikt om opgenomen te worden in een vergelijkend biografisch onderzoek naar psychische eigenschappen, zoals wij dat ook bij Heereboord hebben voorgesteld [4]). Naar verband tussen lichaamsbouw en karakter bij Bontekoe zocht de Feyfer:

> Wie den levensloop van Bontekoe overziet, moet wel tot het besluit komen met een typischen asthenicus te doen te hebben. Zijn lichaamsbouw wijst hier op. ... Hij was problematisch en idealistisch; een lastig metgezel, een spelbreker; zijn leven was voortdurend een bron van conflicten, kortom hij was van het schizothyme type.

---

[1]) *Geschiedenis van de geneesk. en van hare beoefenaren enz.* blz. 634.
[2]) *Idem* blz. 635.
[3]) *Art. cit.* (overdruk uit *Elzevier's maandschrift* 1892) blz. 13.
[4]) Cf. boven blz. 116.

> Zijn bewondering voor Calvijn, den hervormer, die eveneens tot dit type behoorde, was dus begrijpelijk.
> Wat zijn rusteloos leven aangaat, doet hij verder denken aan dien anderen grooten zwerver Paracelsus, met wien hij, wat zijn karaktereigenschappen betreft, veel overeenkomst heeft. Hij was even negativistisch, egocentrisch en querulant [1]).

De Feyfer had meer oog dan Banga voor de betekenis van Bontekoe als hervormer der geneeskunde. De grote grief, die wij tegen de Feyfers inleiding op de uitgave in het Nederlands en Engels van Bontekoe's *Tractaat van het excellenste kruyd thee* in de *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* koesteren, is, dat er zo weinig zelfstandig onderzoek aan ten grondslag ligt. De opmerkingen over Bontekoe's medische theorieën blijven vrij incidenteel. De bibliografie is minder volledig dan die van Van de Velde, wiens naam niet genoemd wordt. Evenmin schijnt gebruik gemaakt te zijn van Baumanns artikel over Bontekoe in het *Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek*. En wat hebben wij aan de afdruk van een paar illustraties uit *Le bon usage, du thé, du caffé et du chocolat pour la préservation et pour la guérison des malades* van N. de Blegny, als geen enkel onderzoek naar de bronnen van Bontekoe's verhandelingen over deze dranken wordt ingesteld? [2])

143. Bontekoe's therapie

Het beeld, dat Banga van Bontekoe ophing, is zeker mistekend door Banga's afkeer van de cartesiaanse geneeskunde in het algemeen. De voornaamste punten, waarop Bontekoe's leer in de praktijk neerkwam waren: men moet weinig aderlaten en purgeren, aanbevelenswaardig zijn braak- en zweetmiddelen, de opium is het pijnstillend middel zonder weerga, thee kan als geneesmiddel en dagelijkse drank niet genoeg aangeprezen worden:

> De thee verwarmd, verdunt, versterkt en bevochtigt niet alleen het bloed, maar zij temperd ook de scherpigheyt van 't zelve zoodanig, dat de natuur niets heeft, 't welk dat soo krachtig doet, en 't welk zoo aangenaam is voor de tong. Dese drank is een Medicijn, maar met eenen een delicie [3]).

De thee is een geneesmiddel tegen velerlei kwalen en vooral als men koorts heeft, is zij veel beter dan allerlei koeldranken. Dit alles strookt merkwaardig wel met het tegenwoordig leken-inzicht op medisch gebied.

---

[1]) *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* XIV, *Tractatus de herba thee* pag. LXXX.

[2]) Niet eens vermeldt de Feyfer, dat de editio princeps van de Blegny's werk over de thee, koffie en chocolade te Lyon in 1678 verscheen, in hetzelfde jaar dus als Bontekoe's *Tractaat van het excellenste kruyd thee*. Het werd te Parijs in 1687 herdrukt; aan die uitgave ontleende de Feyfer twee illustraties.

[3]) *Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe* II, III blz. 62.

Het komt mij dan ook voor, dat de cartesiaanse geneeskunde, waar zij leidde tot genoemde therapie, bezwaarlijk kan worden gekenschetst als zeer ongunstig te zijn geweest voor de patiënten, waarop zij werd toegepast. Te somber is dan ook de schildering van Banga:

> De leer van den omloop des bloeds gaf den eersten stoot tot eenige verandering. Doch het was vooral de komst van Cartesius in Holland, die alles omkeerde. De studie der Grieken werd verwaarloosd. Stellige geleerdheid werd veracht. Over alles moest wijd en breed geredeneerd en getwist worden. De een verdedigde grootere dwaasheden dan de ander. De geneeskunst werd een wild spel van allerlei meeningen en veronderstellingen, van twijfelzucht en onzekerheid. Men verloor de zieken uit het oog, bepaalde zich tot allerlei proefnemingen, en daartoe moest de arme zieke dienen [1]).

Wij weten, dat de cartesianen er toe neigden het experiment niet als basis, maar als proef op de som te beschouwen; evenwel bij de hoge waarde door de cartesianen gehecht aan het menselijk verstand en zijn kritisch vermogen, verbaast het ons toch niet, als per saldo een heilzame invloed van het cartesianisme op de medische wetenschap kan worden geconstateerd.

144. De toon van Bontekoe's geschriften

Banga verweet Bontekoe, dat hij zijn leermeesters, Sylvius en Descartes, nu eens prees, dan weer hoonde. Misschien kan bezwaar gemaakt worden tegen de niet over-bescheiden vorm, waarin Bontekoe zijn aanmerkingen goot; dat hij kritisch ingesteld bleef, ook tegenover zijn leermeesters, was niet anders dan zijn plicht en een eis, die met recht aan een goed cartesiaan gesteld mocht worden. Bovendien waagde Bontekoe het niet één woord van kritiek op Descartes te uiten zonder vooraf nog eens lucht gegeven te hebben aan zijn oprechte bewondering voor die grote geest; Descartes te honen kwam niet bij hem op [2]). Aleer men een te gestreng oordeel velle over Bontekoe's querulantisme, vergelijke men de toon, in zijn geschriften aangeslagen, met die waarop zijn tijd- en ambtgenoten zich plachten te uiten. Zelfgenoegzaam en wat grof soms was Bontekoe, maar niet daalde hij, ook niet in zijn twistgeschrijf, af tot het peil, waarop de bundel pamfletten rond de amsterdamse doktorenstrijd van 1677, waaraan o.a. de doktoren Ruysch, van Dortmunt en van Lamzweerde deelnamen [3]), staat. Tegen de anti-cartesiaanse alchemist J. F. Helvetius [4]) voer Bontekoe als volgt uit:

> Hoort Swetser, men staat u toe, dat Spinosa een Atheist is geweest, en dewijl'er niets van zijn bekering gebleken is, nu voor den duyvel;

---

[1]) *Op. cit.* blz. 873.

[2]) Cf. voor de wijze waarop Bontekoe zijn aanmerkingen op Descartes inkleedde, het citaat over de hartbeweging beneden blz. 297.

[3]) Cf. boven blz. 245, beneden blz. 295, 366.

[4]) Zie voor J. F. Helvetius (Schweitzer): *Nouv. biogr. gén.* 35 col. 872; *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 570–572; J. L. Beyers *Catalogus* 93 (1954) nr. 123, de daar genoemde vertalingen werden uit het Hoogduits overgezet door J. B., Notaris.

> Maar zo gij niet en wilt dat men u voor zo goddeloos houde als Spinosa, so laat na Cartes, Coccejus ach quanta nomina! met zo een duyvelskind te vermengen, of wiltge het doen, zo toon waarin zij met hem gemeenschap hebben, dog dat zultge doen alsge van een klein mannetje een reus word, ad calendas graecas [1]).

In de pamfletten uit de amsterdamse bundel van 1677 treft men persoonlijke toespelingen van veel minder allooi aan.

145. Ongemotiveerde toeschrijvingen van enkele pamfletten aan Bontekoe

a. Korte en noodtwendige aanmerkingen (omstreeks 1678); Kort en bondig recept tegen het podagra (1688)

Een aantal pamfletten vindt men in de pamflettencatalogi of elders aan Bontekoe toegeschreven. Ten eerste de *Korte en noodtwendige aanmerkingen, op het verhaal van't gepasseerde des nachts tusschen den 15. en 16. Mey 1678 ... Gemaeckt ende uytgegeven tot waerschouwinge der menschen, om sigh niet te laten verleyden door de onsuyvere religie van sodanige kranckbesoeckers ofte anderen. Door een liefhebber der waerheyt* [2]). Het is mij niet duidelijk, op welke gronden het pamflet aan Bontekoe is toegeschreven; het moet omstreeks 1678 geschreven zijn. De krankenbezoeker Jacob Schuts, [3]) wordt er van labadistische gevoelens beschuldigd. Het pamflet lijkt mij zeker te theologisch en te log van stijl om van Bontekoe afkomstig te kunnen zijn, die ook allicht niet de anonimiteit aldus gemotiveerd zou hebben:

> Onsen naem hebben wij goedt gedacht te verbergen, om dat men geen glory stelt van een Autheur te zijn [4]).

b. Verhael van een wonderlijk gesighte van een kleyn man op den berg Parnassus (omstreeks 1680)

Een even onbetekenend als zouteloos pamflet is het *Kort en bondig recept, of remedie tegen het podagra*, in 1688 als bijeengezameld uit Bontekoe's manuscripten, uitgegeven [5]).

Dan zijn er een tweetal pamfletten met zekere litteraire pretentie,

---

[1]) *Een brief aan Jan Frederik Swetsertje, gesworen vijand van alle reden en verstand, hoofdlasteraar van de twee groote mannen Coccejus en Descartes, mitgaders van alle sijne regtmatige navolgers godlooselijk en valschelijk overgehaald in sijn verduyvelde metoposcopia, of meesteresse der toverijen. Door C. B. M. D.* uitgegeven achter Cornelis Bontekoe M.D. *Een nieuw bewijs van d'onvermijdelijke noodsakelijkheid en grootste nuttigheid van een algemene twijfeling nevens de reden tegen alle redelose, en redenbeknibbelaars, al redenerende betwist-redent enz.* Amst. 1685 (aanwezig K.B. 1122 F. 48; U.B.A. 653 D. 20) blz. 12.

[2]) *Gedrukt in 't jaar van persecutie van goede sentimenten* K. 11642, T. 7677.

[3]) Zie voor Schuts: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1156.

[4]) Zie de *Voorreden* van de *Korte en noodtwendige aanmerkingen*. De schrijver moet iemand geweest zijn, die slechts bij uitzondering de pen opnam.

[5]) K. 13063; T. 8733; K.B.M. 141 E. 46.

die op naam van Bontekoe zijn gesteld. Op het titelblad van het exemplaar van het *Verhael van een wonderlijk gesighte van een kleyn man, op den bergh Parnassis, over dese hedendaegse soo oude als nieuwe philosophen en medecijns, &c.* [1]), dat de amsterdamse universiteitsbibliotheek bezit [2]), staat Bontekoe's naam bijgeschreven, ook de Feyfer nam deze satyre op in zijn bibliografie van Bontekoe's werken. Het verhaal is buiten kijf door een aanhanger van Bontekoe geschreven, maar juist daardoor kan het wel eens abusievelijk aan Bontekoe zelf zijn toegedicht. Het sluit aan bij de tijdingen uit Parnas, geschreven in navolging van de *Ragguagli di Parnaso* van Traiano Boccalini, een letterkundig genre in de zeventiende eeuw zeer gewild [3]). Hoewel Boccalini's naam niet genoemd wordt in het verhaal van de kleine man, zo is er toch wel iets van de boccalinische spot in aanwezig. Johan van Beverwijk, in het *Verhael* ten tonele gevoerd door salernische doktoren, die hem beschuldigen een „nieuwigheytsdrijver" te zijn, verklaart zo blindelings de oud-vaders gevolgd te hebben, dat er geen sententie in zijn werk valt aan te wijzen, die niet ergens uit overgeschreven is. Men behoorde hem dus te houden:

> voor den aller vermaerste Rapsodist en Uytschrijver, die' er ooyt in Neerlandt is geweest: ik heb selfs so opregtelik Hervei meining van de loop des Bloets bij de andere dingen gevoegt, dat ick de selve noyt examineerende niet eens gedagt heb dat, indien de selve waer was, het meest al vals most sijn, 't geen ick uyt andere uytgheschreven heb [4]).

Door zijn omgang met Sylvius, die een groot man is op Parnassus, heeft van Beverwijk nu bitter berouw over zijn naschrijverij; Sylvius, die een mededogend hart heeft, troost van Beverwijk zo goed mogelijk; van Beverwijk mag zich nog gelukkig roemen:

> met eenmael sig te sien geredt, uyt zijn afdwalingh, terwijl 'er veele waeren, die voor eeuwig in desen afgront gedompelt, noyt ontwaekten [5]).

Op Parnas ontstaat enig gerucht, omdat in Holland een nieuwe ziekte schijnt te zijn uitgebroken, zeer ten profijte van de naam- en ruiterdoktoren. Als men hierover gaat confereren onder praesidium van Hippocrates, zitten aan diens ene zijde de doktoren van de oude school, aan diens andere zijde de novateurs, terwijl de heren afgezanten van Amsterdam en Rotterdam een aparte tafel hebben, omdat zij het noch met de oude noch met de nieuwe houden. Hippocrates:

> die een man is, welke sigh beter op de Phisiognomie verstaet, als den Auteur van't Microscopium Phisiognomicum [6])

---

[1]) *Gedrukt ter Druckerie van Germanicus Detector, in 't jaer van de opkomst der waere Philosophie en Medicijne.*

[2]) Onder nr. 652 J. 26.

[3]) Cf. C. L. Thijssen-Schoute *Nicolaas Jarichides Wieringa* hfst. III.

[4]) *Verhael van een wonderlijk gesighte van een kleyn man* blz. 21.

[5]) *Idem* blz. 23.

[6]) *Idem* blz. 34.

— hier krijgt Helvetius een veeg uit de pan [1]) — vindt, dat die afgezanten er niet al te snugger uitzien en zijn vermoeden wordt bevestigd door de snorkige oratie, die hun aanvoerder gaat afsteken:

> Achtbare en geleerde Heeren van Parnas, alsoo 'er in Hollandt, een nieuwe sieckte ontstaen is, die niemandt oyt meer gesien heeft, en die wij bij onse auteuren niet beschreven en vinden, soo heeft het de facultas Medica goet gedagt, ons te versenden na Parnas, en mij in't particulier die een Professor ben te verkiesen, tot een spreecker, 't geen ick ook seer gaern heb aen genomen, oock wel wetende, dat ick wegens mijn jaren, die al over de 40 zijn, bequamer ben tot dit werk, als die jonge mannen, die daer neffens mijn staen, komende eerst in de pracktijk, om 't hoeckjen kijken, ik die eens ter week in een tael, die noch Griecx nog Latijn behoeft te wijcken, voor lees, ben gewoon soo wel te spreecken, dat ik niet eens beschaemt ben, alhier te verschijnen [2]).

Het is niet moeilijk te raden, dat we hier te doen hebben met een persiflage op Frederik Ruysch, die in 1666 praelector in de anatomie, in 1685 bovendien hoogleraar in de botanie te Amsterdam werd. Hij werd geboren in 1638 en bereikte dus in 1678 de veertigjarige leeftijd [3]). Wij veronderstellen daarom, dat het *Verhael van een wonderlijk gesighte van een kleyn man* niet vóór 1678 opgesteld werd, een veronderstelling, waarvoor ook andere aanwijzingen zijn te vinden. Zo moet Bontekoe's *Tractaat van het excellenste kruyd thee* verschenen zijn, want de pamflettist laat op Parnas professor Sylvius er over klagen, dat onlangs een van zijn vrienden met laster beklad werd:

> om dat hij van de Thee schrijvende in passant te vrij uyt gesproocken hadde, aengaende het quaet leven der Hollanders [4]).

Ook wordt er iemands kwaadsprekendheid vergeleken bij die van de maker

> van de Desolate boedels der Medicijnen [5]).

De beide deeltjes van *Den desolate boedel der medicijne deses tijds* zijn pamfletten ten gunste van de partij van Ruysch uit de meergenoemde amsterdamse doktorentwist van 1677. Wij kunnen dus met een gerust gemoed het *Verhael van een wonderlijk gesighte van een kleyn man* op omstreeks 1680 dateren. Van de humor van deze satyre vinden wij geen sporen in Bontekoe's werken, wij houden het er dan ook voor dat de pamflettist een bontekoejaan was, maar niet Bontekoe zelf.

[1]) Helvetius' *Microscopium physiognomiae medicum* was in 1664 te 's Gravenhage verschenen.

[2]) *Verhael van een wonderlijk gezicht enz.* blz. 34–35.

[3]) Zie voor Ruysch: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1108–1109. Aan de aldaar opgegeven litteratuur voege men nog toe, dat enkele grafdichten te vinden zijn in de *Levensbeschrijving van beroemde en geleerde mannen met hedendaagsche sterfgevallen en andere merkwaardigheden* IV Amst. 1731 blz. 406–408, 543–549.

[4]) *Verhael van een wonderlijk gezicht enz.* blz. 16.

[5]) *Idem* blz. 27.

c. *Het verhael van een wonderlijk gesicht dat eenige dagen geleden een Fijnman gehad heeft (omstreeks 1681, waarschijnlijk van Joh. Duker)*

Jöcher zette op de lijst van Bontekoe's werken een soortgelijke fantasie als de bovenstaande, namelijk *Het verhael van een wonderlijk gesicht dat eenige dagen geleden een Fijnman gehad heeft, meynende Christus met sijn apostelen en veele engelen en zielen op een olijf-bergh gesien te hebben, rakende cocceanerye en cartesianerye en in't besonder d'ontrouw van de classis van Sevenwouden* [1]). Dit moet omstreeks 1681 geschreven zijn, daar het handelt over een conflict, waarin Ds David Flud van Giffen in 1680 met de classis van Zevenwouden gewikkeld was [2]). W. Meyer schreef dit pamflet toe aan de proponent Johannes Duker, die, naar men meent, zo'n belangrijk aandeel heeft genomen in het opstellen van de beide satyrische romans *Het leven van Philopater* en *Het vervolg van het leven van Philopater* [3]). In *Het leven van Philopater* wordt op de „satyrischen Fijnman" gezinspeeld, voorts wees Meyer op overeenkomst van sommige denkbeelden uit het *Het verhael van een wonderlijk gesicht dat eenige dagen geleden een Fijnman gehad heeft* met enkele gedachten in *Het leven van Philopater* ontvouwd. Meyers betoog klinkt niet onaanvaardbaar, wij hechten er meer waarde aan dan aan de ongemotiveerde toeschrijving van Jöcher.

146. Bontekoe over de cartesiaanse twijfel

De punten, waarop Bontekoe Descartes volgde, zijn te talrijk om op te sommen. Onder Bontekoe's werken vinden wij een *Bewijs van een algemeene twijfeling*, want een algemene twijfeling is:

> 't eenige middel, om sig uyt de verwertheden der vooroordelen, opinien, en afdwalingen te redden, gelijk in't gevolg blijken zal [4]),

Met Descartes' *Beginselen der wijsbegeerte* I. 1:

> Dewijl wij kinderen hebben geweest, eer wij mannen zijn geworden, en nu wel, en dan qualijk van de dingen, die voor onze zinnen verschenen zijn, toen wij noch niet het geheel gebruik van onze reden hadden, geoordeelt hebben, zoo worden wij door vele oordelen, dus verhaast zijnde, belet om tot de kennis der waarheit te geraken, en daar door zoodanig verrascht, dat'er geen schijn is om daar af verlost te konnen worden, zo wij niet aanvangen eens in onz leven van alle de dingen te twijffelen, in de welken wij 't minste vermoeden van onzeekerheit vinden [5]),

---

[1]) *Gedruckt na de copyje, in Nieuw Stad, bij Neotericus Detertors, in de tydingstraet, in't oudt-nieuws.* Aanwezig K.B. 122 N. 15. Cf. Jöcher *Allgemeines Gelehrtenlexicon* I S. 1243 a.

[2]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 655.

[3]) Cf. W. Meyer *Een theologische roman uit de 17de eeuw, Archief voor ned. kerkgeschiedenis* VII (1899) blz. 200 en beneden blz. 578.

[4]) *Alle de phil., med. en chym. werken* I. II blz. 28.

[5]) *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte enz.* Amst. 1690 blz. 1.

vergelijke men Bontekoe's *Toegang tot de eerste wetenschap*:

> Daar is niemand of hij is een kind geboren, en onder de sorg van Ouders ofte Meesters opgevoed, soo hij lette op sig, en 't gene hij kent, en niet en kent, in die tijd, wanneer hij eenigsins sijn Meester is, soo sal hij terstond vele dingen sien, die hij van kind gebeente aan, en de daar aan volgende jaren geleert heeft, die met de waarheid, sekerheid en nuttigheid niet te wel overeenkomen: hij sal bevinden wel vele dingen geweten te hebben, maar ook dat'er nog veel te leeren is, en onder die, welke hij schijnt te weten, andere heeft hij als sekere en ware, andere twijfelagtig, andere als waarschijnlijk, en andere voor vals [1]).

147. Bontekoe over de bloedsomloop en het zenuwsap

Met Descartes is Bontekoe het eens, dat de dieren geen gevoel hebben [2]), maar dat de pijnappelklier de zetel der ziel zou zijn, gelooft hij niet [3]).

Bontekoe's opvatting aangaande de bloedsomloop is moderner en juister dan die van Descartes: onomwonden wordt het hart een spier genoemd en de „calor innatus" verworpen. Men gelove niemand op diens woord, want ieder mens kan dwalen:

> Descartes was een groot Man, en waarlijk een van de grootste verstanden, die oyt de wereld gesien heeft: Maar des niet te min bleev hij een mensch, en in dit stuk siet daar van een deftige preuve. Die deftige Man wilde dat het bloed door een seker vuur ('t welk hij sonder fondament verdigte) sodanig opgiste, dat het oversiedende sig also in de arterien quam uit te storten, wanneer dan het herte sijnde opgespannen geweest, wederom toeviel. Maar wat is onmogelijker om aan te nemen als dese opinie? wat minder accorderende en met het oog, en met de structure van het hert en met den aard van een spier? [4])

In deze door Bontekoe zo boud uitgesproken kritiek op een „considerabel abuys" van Descartes is niets oorspronkelijks. Immers reeds in 1628 verwierp Harvey de leer van de „calor innatus" en in 1669 beschreef Richard Lower in een *Tractatus de corde* het hart als een spier [5]). Waarschijnlijk zal Bontekoe ook de *Dissertatio de corde* van de Back — de rotterdamse medicus, die het zo flink voor Harvey opnam [6]) — wel gekend hebben. Bij de Back ook vonden wij melding gemaakt van het zenuw-sap, dat een der hoofdpijlers is van de *Opbouw der medicijne* door

---

[1]) Bontekoe *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II blz. 285.

[2]) *Idem* I. I blz. 24, 35; II. I blz. 133. Op de laatstgenoemde plaats belooft Bontekoe zelfs een werk „waar in we Wiskonstig sullen bewijsen dat de beesten geen gevoel hebben". Een plan, dat niet door Bontekoe, maar door Langenhert uitgevoerd werd.

[3]) *Alle de philos., med. en chym. werken* I. I *Voor-reden* fol. E. 4 v., II. I blz. 28, 130, 132, 309.

[4]) *Idem* I. I blz. 73. Cf. *idem* I. I blz. 4, 68; II. I blz. 287, II. II blz. 173.

[5]) Lowers verhandeling werd door Daniel Elzevier uitgegeven, cf. beneden blz. 333 n. 1.

[6]) Cf. boven § 109.

Bontekoe beproefd. Descartes, zo zeide Bontekoe, had ongelijk, de zenuwen te vergelijken:

> bij snaren, die de wind van Animale Geesten opblaast en spant [1]).

De zenuwen zijn holle pijpkens en voerders van een zeker sap, ook al kunnen onze ogen, op 't hoogst met de microscoop versterkt, geen holligheid in de zenuwen gewaar worden, daarom hoeft men, meent Bontekoe, de hypothese van het zenuw-sap niet prijs te geven, daar de reden leert:

> dat'er een sap is, 'tgeen in groote quantiteyd onophoudelijk van de herssenen afloopt na alle de Ledematen [2]).

In zijn *Opbouw der medicijne* schrijft Bontekoe:

> Nu dewijl 'er een Sap van de Hersenen tot de deelen nederdaalt, soo moet men 'er niet aan twijffelen of die Senuwen sijn hol en pijpagtig, al is het dat men de holligheid nog met het Oog, nog met de Stilet kan bespeuren, alleen moet men er' op verdagt sijn, dat de Senuwen mogelijk geen holle of doorgaande pijpen sijn, maar dat sij na 't geen Malpighius heeft beginnen te ontdekken, een holligheid hebben die vol kronkels, houken en seer verwert is, op dat mogelijck door die krommigheden 't fijne Sap, 't welk andersints door een regte pijp, en sonder eenig beletsel al te snel van de Hersenen soude nederdalen, na de delen, nu een weinig in zijn loop gesteuyt en vertraagt word [3]).

Bontekoe heeft het zenuw-sap, aan een soortgelijke kringloop onderworpen als het bloed, nodig om de overbrenging van de gewaarwordingen te verklaren. De zenuwen nemen hun begin bij het corpus callosum, toch speelt dit corpus callosum of weerachtige lichaam bij Bontekoe niet geheel de overeenkomstige rol van de glandula pinealis uit het cartesiaanse systeem; het wordt niet tot zetel der ziel verklaard [4]).

148. BONTEKOE ONTKENT DE VERENIGING VAN LICHAAM EN ZIEL

Ook Descartes heeft, meent Bontekoe, de vereniging van lichaam en ziel niet kunnen expliceren:

> om dat hij met de rest van de menschen nog was in de illusie, dat de ziel met het lighaam vereenigd is: 't is om de selve oorzaak, dat Claubergius sig zoo jammerlijk gepijnigd heeft, om te expliceren de vereniginge van ziel en lighaam. Al dat was ydele poging, om dat men niet kan uitleggen 't geen niet en is. So men op dit subject eens regt wil mediteren, en aan d'eene zijde overwegen wat de ziel is, en aan d'andere zijde consideren [5]), dat den Apostol Paulus gesegd heeft niet van de lighaamen, nog van de menschen met lighaam en ziel, maar van de ziel alleen, in hem, te weten, God, zijn wij

---

[1]) Bontekoe *Alle de philos., med. en chym. werken* I. I blz. 61.
[2]) *Idem* I. I blz. 63.
[3]) *Idem* II. I blz. 13.
[4]) Cf. *idem* I. I blz. 62, II. I blz. 13, 132, 133, 310.
[5]) Lees: considereren.

(nota bene) soo sal men wel vinden, dat de ziel niet in't lighaam is, veel minder met de selve t'samen gesmolten, of verenigd maar dat zij in God is, die, om soo te spreken, de plaats van de Geesten is, want de selve niet sijnde, nog konnende sijn of lighamelijk, of in een plaats, of in't lighaam, of een substantia per se existens, of een accidens of een modus corporis, gelijk de Professor Regius, al prophanerende wel eer geschreven heeft [1]), soo is't, dat in God alleen, die selfs een Geest is, al de geesten zijn, gelijk ons Paulus en na een serieuse Meditatie de reden selfs leerd [2]).

In zijn *Metaphysica* vraagt Bontekoe zich af:

Maar op wat wijse sal ik seggen, dat ik met het lighaam vereent ben, daar ik niet en weet hoedanig dese vereeniging is, nog ben daar niet bewust van, ik behoorde daar even wel van bewust te sijn, ja ik behoorde die klaar, gelijk die is, soo s'er is, te begrijpen; ik besluit evenwel niet dat s'er is: wijl ik ook in 't lighaam niet en ben: want soo ik in de selve was, moest ik kleinder wesen als mijn lighaam, om dat het gehoudene altijd kleinder is als het houdende [3]).

Bontekoe komt dan voorts tot de conclusie, dat hij een verstand is en dat er, wijl God dat zo geviel, een lichaam is, dat hij het zijne noemt:

op welkers beweginge verscheide gedagten in mij werden verwekt, en in welke wederom sommige bewegingen geschieden, en dat al wederom op Gods wil, soo dikwijls ik die wil hebben [4]).

In Bontekoe's definitie van een mens:

een siel met het lighaam, een siel, die door tussen komste van God van het lighaam lijd, en op de selve werkt op die wijse, als ik nu sie [4]),

worden ziel en lichaam genoemd, maar opzettelijk het woord „vereniging" verzwegen.

149. Bontekoe occasionalist

Bontekoe's opvattingen in deze zijn uitwerkingen van geulincxiaanse theorieën. In Geulincxs *Metaphysica vera* I. 10 lezen wij:

Id enim est hominem esse, a corpore aliquo pati, et vicissim in corpore illud agere [5])

en:

Constituunt quidem plurimi rationem hominis in unione mentis cum corpore, imo omnes fere in ea unione humanitatem versari arbitrantur. Sed meminerint, unionem non esse primam notionem, sed secundam; partes enim corporis, quae inter se unitae dicuntur, non nisi quiete uniuntur, adeo ut prima notio ibi sit quies, non unio [5]).

---

[1]) Cf. boven blz. 5, 11–13.
[2]) Bontekoe *Alle de philos., med. en chym. werken* I. I blz. 37–38.
[3]) *Idem* I. II blz. 301.
[4]) *Idem* I. II blz. 302.
[5]) Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II pag. 154.

Hierbij behoort een noot, waarin de vereniging van lichaam en ziel, waarvan men gewend was te spreken, als zinledig wordt verworpen:

> Mentem unitam esse corpori, nihil significat. Sic tamen vulgo dicitur, et Cartesius ipse interdum aliquanto liberius indulget isti vocabulo [1]).

Gerustelijk kunnen wij dus ook Bontekoe tot de groep der zogenaamde occasionalisten rekenen. Evenals in Geulincxs en Spinoza's is ook in Bontekoe's ogen de vrijheid, die de mens waant te hebben om sommige bewegingen al of niet te kunnen uitvoeren, slechts schijn. De wil volgt of begeleidt de werkingen der zinnen, maar gaat deze nimmer vooraf. Bontekoe verklaart dit aldus:

> Namentlijk eer wij eenig gevoel hebben, of eer in onse inbeelding yets komt, en ook eer in ons eenige hertstocht verwekt wort; soo is'er door d'uyterlijke voorwerpen een besondere perssing in ons zenuw-sap gemaakt, en de dese drijft een goet gedeelte in dese of gene spieren; of soo onse uytterlijke sinnen al stil staan, soo werkt doch van binnen in de herssenen die besondere roering van 't zenuw-sap, welk een overblijfsel is van die beweging, die de uyterlijke objecten gemaakt hadden, en welke voor onse inbeelding en geheugen gaat, nu soo wanneer wij yets gevoelen, of ons yets inbeelden, of ook yets herdenken, dewijl geen van drien in onse ziel geschiet of geschieden kan, zonder dat'er een besondere roering van't zenuw-sap alvoorens sij gemaakt in de herssenen, soo is die roering d'oorsaak van dese en gene bewegingen van spieren, welke ons dan schijnen door onse wil veroorsaakt te worden, om dat na soo of soo een gevoel, na soo een inbeelding, na soo of soo een geheugen, wij soo of soodanig een doening willen, terwijl op ons willen, die eerste roering een nieuwe vloed van zenuw-sap na sich sleept na desen en gene spieren [2]).

Bij deze loochening van de zogenaamde vrijwillige bewegingen, moeten wij aan Geulincx denken, maar ook aan Spinoza. De cartesiaanse stelling dat de menselijke wil zich wijder uitstrekt dan het menselijk verstand vinden wij niet bij Bontekoe. „De wil", schrijft Bontekoe:

> die een twede manier van denken is, heeft ook sijne manieren, welke sijn begeerte, verlangen, liefde, haat, oordeel, redekaveling, twijffeling, en alle voornemen of opset, onder welke laaste de deugt, en de ondeugt, sonder overtreding, boosheyt en soo voorts behooren [3]).

Ook hier kunnen wij aan Spinoza denken, die de „voluntas" als een „certus modus cogitandi" definieerde [4]) en die schreef:

> conatus, cùm ad Mentem solam refertur, Voluntas appellatur [5]).

Bontekoe onderscheidt het verstand in: puur verstand, fantasie,

---

[1]) Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II pag. 270.
[2]) *Idem* II. I blz. 129–130.
[3]) *Idem* I. II blz. 92.
[4]) *Ethica* I prop. XXXII demonstratio.
[5]) *Idem* III prop. IX scholium.

denking omtrent de zintuigen, hertstochten, ingenieusheyt, geheugen en conscientie. Onder „puur verstand" verstaat Bontekoe:

> niet anders als een begrip van saken, die onder de sinnen en inbeelding niet en vallen. Soodanig is God, onse eyge en aller menschen Zielen, mitsgaders de uytgestrektheyt, de getallen, en de gantsche Cijffer-konst met een groot gedeelte vande Meet en Wiskunst: Want alle dese saaken met veele van hun eygenschappen konnen we denken en begrijpen met ons verstant, schoon datwese met geen van onse sinnen, of eenige inbeelding bevatten kunnen [1]).

Wil men weer met Spinoza vergelijken, dat moeten we wat Spinoza kennis van het tweede en derde geslacht noemde, namelijk de scientia intuitiva en de kennis uit evenmatige denkbeelden [2]), gelijk stellen aan de zuivere rede volgens Bontekoe's definitie. Descartes onderscheidde twee inwendige zintuigen: d'een begrijpende honger, dorst en andere natuurlijke begeerlijkheden, d'ander alle hartstochten, en vijf uitwendige zintuigen: gevoel, smaak, reuk, gehoor en gezicht [3]); Bontekoe telt acht zintuigen op: gezicht, gehoor, reuk, smaak, gevoel, honger, dorst, teellust [4]). De hartstochten ontbreken in de laatste opsomming, Bontekoe noemt ze afzonderlijk:

> Een vierde manier van denken sijn de passien, hertstogten of lijdingen vande Ziel genaamt, welke altijdt bestaan als in een vermenging van eenige manieren van denken, die de een op d'andere volgen, waar door de Ziel yets begrijpt, yets oordeelt, yets wil, en yets lijt dat aangenaam of onaangenaam is. Soodanig is de blijtschap, de droefheyt, de liefde en soo'er nog meer passien sijn, welke nogtans met de fouten, gebreeken, sonden, en swakheden niet vermengd moeten worden, gelijk als de haat, de nijt, toorn, wraakgierigheyt, boosheyt en andere sijn [5]).

Hier is men zeker gerechtigd aan Spinoza te denken, die de hartstochten beschouwde als onevenmatige, verwarde denkbeelden. Dat Bontekoe, die begonnen is met de denking te splitsen in wil en verstand, de hartstochten ook nog weer onder de wil noemt, schijnt inconsequent. Maar, gelijk gezegd [6]), ook hier kunnen wij invloed van Spinoza's *Ethica*, zo moeilijk te interpreteren door de talrijke identificaties van begrippen, waarnemen.

---

[1]) *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II blz. 89–90.

[2]) Cf. *Ethica* II. prop. XL scholium II.

[3]) *Beginselen der wijsbegeerte* IV Lid 191–195; *Konstig gebouw des menschelijken lighaams* Deel III, IV (*Proeven der wijsbegeerte* Amst. 1692 blz. 241–261).

[4]) *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II blz. 90.

[5]) *Idem* I. II blz. 91.

[6]) Boven blz. 300.

150. BONTEKOE'S MORAAL; ZIJN TRACTATUS ETHICO-PHYSICUS DE ANIMI & CORPORIS PASSIONIBUS EARUNDUMQUE CERTISSIMIS REMEDIIS (UITGEGEVEN IN 1696, NEDERLANDSE VERTALING IN 1697)

Medisch beschouwt Bontekoe de droefheid als een ziekte, als alle kwalen veroorzaakt door een trage loop van de sappen[1]). Liefde, blijdschap en hoop alleen houden de sappen dun, waardoor ze goed kunnen omlopen; alle andere hartstochten hebben een schadelijke werking op het menselijk lichaam. De moraal, die hieruit getrokken moet worden, luidt:

> Oversulx is'er niet beter voor de mensch, als dat hij na de lesse van Salomon ete en drinke, te weten goede spijse en goede drank, en dat hij sich verheuge en vrolijk make. Want de mensch was alleen gemaakt, om God lief te hebben, en in God alles wat hij had geschapen, oversulkx vrolijk te zijn, en noch pijne, noch toorn, noch schrik, noch vrese, noch droefheyt, noch iets, dat boven liefde en vreugde is, te hebben. So dat men als noch d'andere herts-togten of gebreken, die de naam dragen van herts-togten, moet so veel doenlijk is, van sich weren, en altoos vol sijn van liefde en vrolijkheyt. Doch men moet hier voor de liefde geen geiligheit of jankerie verstaan, maar een soete genegentheit tot alle goede saken, en besonder tot God en de menschen, en alhoewel alle vrolijkheyt goed is voor 't leven en de gesontheid, in soo verre dat de debauche, die de menschen doen, dikwils hun niet schadelijk is, om datse 'er vrolijk en verheugt bij sijn; nochtans is'er een verscheide soort van vreugde, en dikwils soeken de menschen er na door wegen, en middelen, die meer schade doen, als de vreugde goed kan doen, en dan ook noch is hun vreugde in 't gemeen te kort, en wanneerse enige uren vrolijk zijn, so sijns'er vele wederom droevig. Maar tot een lang en gesond leven word een gedurige vreugde, die als een altoos durende maaltijd is, vereischt, welke niet en is te verkrijgen, als wanneer men een recht Philosooph, en een goed en wel verlicht Christen wordende sich na alles weet te voegen en met een hamer van goede redekavelingen uyt alles, wat'er gebeurd, de vreugde en het genoegen te smeden, 'tgeen ligter te doen is, als de meeste menschen geloven[2]).

Het is de geulincxiaanse moraal, weerkaatst in een minder religieus, meer praktisch ingesteld gemoed.

Tot de nagelaten werken van Bontekoe behoort de *Tractatus ethico-physicus de animi & corporis passionibus, earundumque certissimis remediis*, die in 1696 door Flenderus werd uitgegeven als aanvulling op Geulincxs *Ethica*[3]). Aan de tweede druk van 1697 van de vertaling door Ant. de Reus van Geulincxs *Ethica* werd een vertaling voorzien van „uitbreidende verklaringen" die het jaartal 1696 draagt, van de *Tractatus ethico-phycicus* toegevoegd[4]). Wij memoreerden reeds, dat het Bontekoe's overtuiging

---

[1]) Cf. *Alle de philos., med. en chym. werken* II. I blz. 166.

[2]) *Idem* II. I blz. 230–231.

[3]) Cf. boven blz. 151.

[4]) Men vindt haar beschreven bij Van der Haeghen *Geulincx* pag. 196. Ze is aanwezig K.B. 943. F 97 3) en U.B.Gr. Cf. boven blz. 170.

was, dat de verkeerde hartstochten, de „vitia animi" niet gematigd, maar uitgeroeid moesten worden [1]). Immers het gebrek schuilde hier niet in de overdaad en ook iemand die een matige koorts heeft, moet als ziek beschouwd worden [2]). Ter verkrijging van de ware wijsheid worden de geulincxiaanse geneesmiddelen aangeprezen. Ook:

> Den iver tot de Kristelijke godsdienst, na den regel niet der Godgeleerden, maar van 't Goddelijke Woord selvs, so ons dat beschreven is [3]),

moet men naast de wijsbegeerte dag en nacht behandelen. De schriften der godgeleerden moet men spaarzaam gebruiken, maar zij, die Grieks en Hebreeuws verstaan, moeten zoeken in de klare letterbronnen der Heilige Bladeren. Is hier Bontekoe aan het woord, of Flenderus, die Bontekoe's *Tractatus ethico-physicus* persklaar maakte?

151. Bontekoe over de ademhaling en het sal volatile dat in de long uit het bloed zou worden opgenomen

De halfslachtige wijze, waarop Descartes Harvey's leer van de bloedsomloop accepteerde, vond weinig bijval; ook voor Bontekoe had ze geen bekoring meer. Hij was, gelijk wij zagen, overtuigd van de juistheid van Harvey's inzicht en voelde zich in die overtuiging gesterkt door een teleologisch argument:

> 't souw een grove misslach sijn in Godswerk, eerst sonder oorsaak de hitte in de regter holligheid des herten so groot te laten worden, datse in de longen flux moest gematicht, en verkoeld worden [4]).

Het bloed werd dan ook niet verkoeld in de long, maar in de long werd uit de lucht een sal volatile door het bloed opgenomen. Wij zien hier Bontekoe op een wijze, die past bij zijn theorieën over de fermentatie tussen het acidum en alcali, de in 1669 door John Mayow gelanceerde theorie over deeltjes spiritus nitri, die in de long aan de lucht onttrokken werden, interpreteren. Bontekoe en diens vriend Blankaart hadden belangstelling voor het werk van Mayow; laatstgenoemde annoteerde in 1683 een vertaling van de medische werken van Mayow [5]).

152. Bontekoe's kritiek op de door de le Boe Sylvius aangenomen effervescentie van het succus pancreaticus; zijn kritiek op de opvatting over de koorts bij de le Boe Sylvius en Th. Willis

Wij zullen beneden nog enkele andere punten noemen, waarop Bontekoe zich verstoutte met Descartes van mening te verschillen [6]). Van zijn

---

[1]) Cf. boven blz. 176.

[2]) *Een zedelijk-lichhaamkundige verhandeling van des ziels en lichhaams lijdingen en der selver sekere geneesmiddelen* blz. 79.

[3]) *Idem* blz. 200.

[4]) *Alle de philos., med. en chym. werken* II. I blz. 97. Cf. idem II. I blz. 283.

[5]) Cf. beneden blz. 332, 336, 337.

[6]) Cf. beneden blz. 309, 311.

eerste leermeester Sylvius wilde hij niet alle wonderen geloven, die deze over het pancreas-sap verhaalde. Zeker men moest Georg Wirsung prijzen, die de ductus pancreaticus ontdekte [1]) en dubbele lof kwam Sylvius en diens leerling R. de Graaf toe wegens hun ontdekking van het succus pancreaticus [2]), maar:

> men vergeve dese beide naarstige Mannen in d'ondersoekingen hare swakheden, sonder daar aan eenig deel te nemen. Laat het dan valsch zijn, dat in de darmen dat succus pancreaticus effervesceert met de gal: 't is evenwel niet valsch, dat het bloed effervesceert, en fermenteert, en dat'er suur, en sout (tusschen welke alleen d'effervescentie of fermentatie kan sijn) in 't lichaam is, en dat die overal bij na effervesceren en fermenteren. 't Is zeer wel van Sylvius en de Graaf aangemerkt, dat het succus pancreaticus suur is, dat ook de gal een sal volatile heeft, en datse waarlijk te zamen op een sekere manier effervesceren; maar 't is te verre gegaan, wanneer sij op dat fondament gebout hebben een gantsche medicijne, en getragt, om daar door alleen reden te geven van alle siektens [3]).

Met deze kritiek op Sylvius en de Graaf ging Bontekoe bij lange na niet ver genoeg; het was slechts een illusie, dat hij geen deel had aan hun dwalingen. Zo was het onjuist het alvleessap als een zuur te beschouwen; zulks paste uitstekend bij de fermentatie-theorie der sylvianen, maar hadden zij de thans zo bekende eenvoudige proef met het lakmoespapier kunnen nemen, dan hadden zij moeten toegeven, dat hier het feit niet met hun theorie strookte [4]).

Waar Bontekoe Sylvius becritiseert, wordt ook vaak tevens de fermentatie-theorie van de engelsman Thomas Willis aangevallen [5]). Beiden waren nog veel te afhankelijk van Paracelsus en van J. B. van Helmont, meent Bontekoe. De opvattingen van Sylvius en de Graaf aangaande de koorts waren, aldus Bontekoe, geen duit meer waard dan die van d'ouden of Willis daaromtrent [6]).

153. Bontekoe's „opbouw van de medicijnen" een weinig duurzaam bouwsel

Te weinig kritisch ging Bontekoe prat op zijn eigen kritisch vermogen. Als zovele van zijn tijdgenoten redeneerde hij te veel en experimenteerde

[1]) Zie voor Wirsung: *Allgemeine deutsche Biographie* 43 S. 521–522.

[2]) Zie voor R. de Graaf: Banga *op. cit.* blz. 556–564; *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 613–614.

[3]) *Alle de philos., med. en chym. werken* I. I blz. 19; cf. *idem* II. IV blz. 210.

[4]) Cf. Baumann *François dele Boe Sylvius* blz. 82.

[5]) *Alle de philos., med. en chym. werken* I *voorreden* fol. C. 2 r., E. 4 v. Voor de verhouding van Thomas Willis tot Descartes, zie: Foster *Lectures on the history of physiology* Cambridge 1901 pag. 269–279. Een nederlandse vertaling van Willis' verhandelingen over de fermentatie en de scheurbuik (de ziekte, die ook Bontekoe zo belangrijk achtte, dat hij alle overige kwalen als vormen van scheurbuik wilde verklaren), te Middelburg in 1676 verschenen, beschreef Van de Velde *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal- en letterkunde* 1941 blz. 255.

[6]) *Alle de philos., med. en chym. werken* II. II blz. 316.

hij te weinig. Soms dunken ons zijn verklaringen wel zeer naïef teleologisch; zijn theorieën over het zenuwsap en de fermentatie tussen het acidum en het alcali werden geheel en al verlaten en vergeten. De opbouw van de medicijnen, die Bontekoe beproefde, bleek wel een veel minder duurzaaam bouwsel te zijn dan de ontwerper waande. Het is gemakkelijk hem thans van hoogmoed te beschuldigen, maar, hoe weinig gaaf zijn geschriften ook mogen zijn, Bontekoe werd toch gedreven door een oprecht wetenschappelijk enthousiasme. Voor zijn tijd hyper-moderne denkbeelden heeft hij gepopulariseerd en toch ook, op zijn manier, gezift en getracht in een systeem te verenigen. Dat zijn werken opgang maakten, is dan ook zeker nog wel begrijpelijk.

154. Geulincxs naam verzwegen in Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe

Verwacht men in *Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe* dikwijls de naam van Th. Craanen, Bontekoe's leermeester in zijn tweede leidse studietijd, aan te treffen, dan komt men bedrogen uit. Ook naar de naam Geulincx zal men tevergeefs in *Alle de philos., med. en chym. werken* zoeken, hoewel toch a priori de veronderstelling, dat, naast Descartes en Sylvius, ook Geulincx er rijkelijk zou delen in lof en blaam, in navolging en bestrijding, zeker gewettigd is. In feite ontbreekt iedere verantwoording van de leenschuld aan Geulincx; wat te hinderlijker is, omdat zowel Bontekoe's fysica als Bontekoe's metaphysica niet als oorspronkelijke werken behoorden te zijn gepubliceerd, maar als bewerkingen van geulincxiaanse geschriften. Misschien heeft het nimmer in Bontekoe's bedoeling gelegen hier met geleende veren te pronken; mogelijk heeft Bontekoe's plotselinge dood belet dat genoemde werken niet voor wat ze zijn, te weten exposé's van Geulincxs *Physica* en *Metaphysica*, door Philaretus-Bontekoe werden uitgegeven.

155. Bontekoe's Verscheyde tractaetjes

In 1687 verscheen te 's Gravenhage en Amsterdam *Verscheyde tractaetjes, handelende van de voornaemste grondstukken om tot een waere kennisse der philosophie en medicijne te geraeken, zijnde een inleydingh tot de philosophie, metaphysica, logica, physica, als ook een nieuwe leer vande physiologia, pathologia, ofte kennis vande siektens, nevens een verhandeling van de geswellen, door de heer Cornelis Bontekoe, M.D. in sijn leven raad en lijf-medicus van den Cheurvorst van Brandenburg, en professor tot Franckfurt aan den Oder* [1]). Van dit allegaartje zijn de inleidingen tot de ware philosophie, de metaphysica, logica en welsprekendheid oppervlakkig en weinig uitvoerig. In de eerste inleiding vergelijkt Bontekoe de geleerdheid en wijsheid:

[1]) Zie voor een beschrijving: Van der Haeghen *Geulincx. Etude etc.* pag. 193. *De Verscheyde tractaetjes* zijn aanwezig U.B.A. 649 F. 16 1), U.B.L. 670 G. 14.

> bij een Gebouw...dat in s'Menschen Geest of Gedachte door Studie, die in dencken, en herdencken bestaet, metter tijdt opgebouwt wort: waer in de Logica voorde grontslag, de Metaphysica, mette Mathematica voor de Pilaaren en Muren, de Physica met sijn onderhorige kennisse en konsten voorde Kamers vertrecken en Meubelen, en de Ethica voor het Dak niet onaardiglijk gehouden kunnen worden [1]).

Herinnert men zich de regels uit Geulincxs opdracht van *De virtute et primis ejus proprietatibus*, waarin de ethica „Sapientiae fano laquearium et tectum" [2]) werd genoemd, dan is de herkomst van Bontekoe's vergelijking duidelijk. Alle stukken verzameld in de *Verscheyde tractaetjes* vindt men ook opgenomen in *Alle de philos., med. en chymische werken.*

156. Bontekoe's Metaphysica bewerking van die van Geulincx

In 1688 werden drie posthume geschriften van Bontekoe: een *Metaphysica*, een *Liber singularis de motu* en een *Œconomia animalis* uitgegeven tesamen met de eerste uitgave van de *Physica vera* van Geulincx [3]). De *Metaphysica* is een bewerking van Geulincxs *Metaphysica vera*, waarvan dus Bontekoe een afschrift bezeten moet hebben, want eerst in 1691 verscheen deze in druk [4]). In de uitgave van 1691 bestaat de *Metaphysica vera* uit een inleiding en drie delen: autologia, somatologia en theologia. In Bontekoe's *Metaphysica* van 1688, die ook in vertaling opgenomen werd in *Alle de philos., med. en chymische werken* van 1689, is de volgorde der beide laatstgenoemde delen omgekeerd. Als het „cogito, ergo sum" op geulincxiaanse wijze ontwikkeld is en besloten, dat ik een ziel of verstand ben, dat ik een lichaam heb, waarover ik niet de minste zeggenschap bezit en dat ik geheel afhankelijk ben van God, eindigt de twaalfde wetenschap van het eerste deel van Bontekoe's *Metaphysica*:

> Ik ben nogtans, dog niet van mijn selven, derhalven die mij gemaakt heeft, is, die noem ik God of Goddelijk wesen, om dat mij nu geen andere naam voor komt. Ik ben nu overwonnen en geheelelijk van gevoelen, dat God is, om dat ik ben. Nu staat'er verder t'ondersoeken hoedanig hij is [5]).

De overgang van dit Gods-bewijs naar het tweede deel, getiteld *Verder ondersoek van God*, past zo volkomen in het betoog, dat wij ons afvragen of Bontekoe hier niet geleid werd door Geulincx zelf, m.a.w. of Bontekoe niet van Geulincxs *Metaphysica* een copie gebezigd heeft, voortreffelijker dan die, waarvolgens de uitgave van 1691 geschiedde. In 1691 is de uitgever zelf ontevreden over het afschrift, dat hem ten dienste staat; hij weet, dat er betere afschriften moeten bestaan en leeft in de hoop

---

[1]) *Verscheyde tractaetjes* blz. 6.
[2]) Cf. boven blz. 164.
[3]) Cf. Van der Haeghen *op. cit.* pag. 193–194.
[4]) Cf. *idem* pag. 217–218.
[5]) *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II blz. 305.

daarvan alsnog een te kunnen bemachtigen [1]). Een hoop, waarvan niet bleek, dat zij vervuld werd. Wel bleef voor het nageslacht nog een copie van Geulincxs *Metaphysica*, hier en daar afwijkend van de editie van 1691, bewaard in de codex van collegia van Geulincx, thans in het bezit van de leidse universiteitsbibliotheek [2]). Bij de uitgave van de *Metaphysica vera* in *Arnoldi Geulincx antverpiensis opera philosophica* II volgde Land die codex, noterende waar ze afweek van de uitgave van 1691. De *Undecima scientia* van de *Metaphysica vera* I eindigt in de uitgave van 1691 met een overgang naar het *Pars altera, de corpore, sive σωματολογια*:

> Sed nos hoc ostium praeternavigantes veniamus ad secundam partem Metaphysices, in qua multa dilucidabantur, quae spectant ad primam. Cum enim corpus pertineat ad humanam condicionem, illam nostram condicionem sine corporis, ejusque affectionum notitiâ non satis feliciter consequi possumus.

In het leidse manuscript volgen ondanks dit slot nog een twaalfde en dertiende „scientiae": *Possum ab humana condicione solvi et homo esse desinere* en *Cum solvor, non est necesse interire me.* De inhoud van deze beide hoofdstukjes vindt men gedeeltelijk terug in de tiende en elfde wetenschap van Bontekoe's *Metaphysica* I. In het tweede deel *Verder ondersoek van God* vindt men bij Bontekoe, zonder woordelijke overeenkomst, ongeveer dezelfde inhoud, met ongeveer ook dezelfde hoofdstukindeling, als in de *Theologia* uit de uitgaven van de *Metaphysica vera.* Vergelijkt men de titels der hoofdstukken van het deel, dat over het lichaam handelt, uit Geulincxs en Bontekoe's *Metaphysica* met elkander, dan blijken er drie punten van verschil te bestaan:

1. De inleiding *Corpus est quid extensum* uit de uitgave van 1691 en het leidse handschrift, ontbreekt bij Bontekoe, waar echter de laatste wetenschap van het *Verder ondersoek van God* een inleiding tot de somatologie vormt.

2. Extra heeft Bontekoe de zesde wetenschap *Plaats is spatie.* Ook in § 2 *Het spatium of de ruymte, en 't geen men een Plaats noemd, waar in een lighaam is, is het lighaem of d'uytgestrektheid selve*, van zijn *Physica*, bewerking van *Physica vera* I Prop. I *Spatium est corpus*, lustte het Bontekoe het vooroordeel naast het begrip „spatium" nog een begrip „locus" te willen invoeren, te hekelen.

3. Eindigt de *Metaphysica vera* II met de scientia *Corpus est palpabile*, in Bontekoe's redactie volgt op de negentiende wetenschap *Het lighaam is tastbaar* nog een twintigste *Dat in de selfde plaats altijd even veel lighaams is, en dat een en't selfde lighaam altijd even veel plaatse beslaat.* Dit hoofdstuk is letterlijk gelijk aan proprietas 15 van Geulincxs *Physica vera* I. Zelfs de aanhef:

---

[1]) Cf. Van der Haeghen *op. cit.* pag. 218.

[2]) Zie voor de inhoud dezer codex: Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* I pag. XVIII–XIX.

> Positis praecedentibus, nihil habent difficultatis hae duae Proprietates, quas in unam conflavi,

kon zowel in de *Physica vera* I. 15 als in Bontekoe's *Metaphysica* III. 20 gebezigd worden, daar de hoofdstukindeling in beide grotendeels parallel loopt. In Geulincxs *Physica vera* I ontbreken hoofdstukken over beweging en rust, gelijk men die wel vindt in de *Metaphysica vera* II en in Bontekoe's *Metaphysica* III; de reden van deze omissie is duidelijk: tractatus II en III van de *Physica vera* zijn resp. aan beweging en rust gewijd. Van der Haeghen, aan wie de grote overeenkomst tussen de beide metafysica's onder de namen van Geulincx enBontekoe gepubliceerd,opviel, meende dat beide gehouden moeten worden voor uitwerkingen van eenzelfde college van Geulincx. Dit schijnt ons inderdaad wel waarschijnlijk. Met een onjuist argument kwam Van der Haeghen echter aandragen, toen hij om aan te tonen, dat de uitgever van Bontekoe's verzamelde werken abusievelijk de *Metaphysica* als achtste boek in deel II van vol. I opnam, wees op boek IV en VI van *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II, die de inleidingen tot de filosofie en de zomatologia uit de *Verscheyde tractaetjes* bevatten, en besloot:

> Le huitième livre, qui forme double emploi, peut donc avoir été intercalé par l'éditeur [1]).

157. Bontekoe's Zomatologie bewerking van die uit Geulincxs Physica vera

Blijkbaar ontging het Van der Haeghen, dat Bontekoe's *Sesde boek van de Physica, welkers naam is zomatologia* een bewerking van Geulincxs *Physica vera* I zijnde, al evenmin als oorspronkelijk werk gepubliceerd had mogen worden. En wat dubbele behandeling van éénzelfde onderwerp betreft, bij Geulincx vonden we immers ook een zomatologie èn in de *Metaphysica vera* èn in de *Physica vera*. De onzekerheid over de teksten, die Bontekoe ten dienste stonden, toen hij *Physica vera* en *Metaphysica vera* bewerkte, maakt, dat er ook twijfel moet heersen over wat in die bewerkingen zuiver geulincxiaans is en wat toevoeging of wijziging van de bewerker. De bestrijding van het cartesiaanse onderscheid tussen de termen „indefinitus" en „infinitus", die wij zowel in Bontekoe's fysica als metafysica aantroffen [2]), zal men echter wel gerustelijk aan de discipel mogen toeschrijven. Ook zagen wij, hoe Bontekoe stelling nam tegen het geulincxiaanse inzicht, dat de extensio begrensd werd door de cognitio [3]).

---

[1]) Van der Haeghen *op. cit.* pag. 171.
[2]) Cf. boven blz. 217–218.
[3]) Cf. boven blz. 217.

158. Bontekoe's Overdenking aangaande de verscheide geslagten van beweging

Als negende boek werd in *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II een *Overdenking aangaande de verscheide geslagten van beweging*, vertaling van Bontekoe's *Liber singularis de motu*, opgenomen. Wie dit, alsmede de *Metaphysica* en de *Œconomia animalis* verduitste, weten wij niet. Voorin het tweede volumen van *Alle de philos., med. en chym. werken* bericht de uitgever aan de lezer:

> En om d'onkunde van vele lieden in de Latijnsche Taal te hulp te komen, heeft men de Tractaaten, welke in de zelve geschreeven waren, met alle mogelijke naauwkeurigheid en getrouwheid in de Nederduitsche overgebracht; gelijk de geenen, welke in beide die Taalen ervaren zijn, lichtelijk zullen konnen oordeelen, zo ze de moeite believen te neemen van de Vertaalingen met d'Origineelen te vergelijken, dat 's te zeggen, voor zo ver als de laatsten door de Druk in het licht zijn gebracht [1]).

De vertaler behoeft niet juist een van Bontekoe's volgelingen geweest te zijn, het werk kan ook door ten Hoorn aan een beroepsvertaler zijn uitbesteed. Met meer recht dan boek 6 en boek 8, draagt de *Overdenking aangaande de verscheide geslagten van beweging* Bontekoe's naam, al bevat zij weinig origineels. Veel is ontleend aan Descartes' *Beginselen der wijsbegeerte* II–IV. Evenals Descartes heeft Bontekoe het over drie hoofdstoffen, een subtiele materie, een hemelse en een aardse stoffe, waaruit de zichtbare wereld samengesteld zou zijn en waarvan de eerste twee de derde zouden meesleuren [2]). Evenals Descartes meent Bontekoe, dat vuur ontstaat, als aardse delen, van elkander gescheiden, door de eerste hoofdstof in beweging worden gebracht [3]). De wijze, waarop Descartes, *Beginselen der wijsbegeerte* IV 116, beredeneert, hoe het misschien mogelijk geweest kan zijn, dat lampen eeuwenlang gebrand hebben, acht Bontekoe ingenieus, maar, dat lampen zonder voedsel hebben kunnen branden, wil hij toch niet geloven [4]).

159. Overkamp en Bontekoe houden de beweging voor inhaerent aan de uitstrekking en menen, dat er in het heelal geen rust mogelijk is

Op belangrijker punten is Bontekoe's kritiek op Descartes' fysica geïnspireerd door Overkamp. In zijn *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* vermeldt Overkamp, hoe Bontekoe bij het bestuderen van de *Principia philosophiae* op een zwarigheid stuitte:

---

[1]) *Alle de philos., med. en chym. werken* II. I fol. * 2 v.–* 3 r.

[2]) Cf. *Beginselen der wijsbegeerte* III 25, 26, 51, 52 met *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II blz. 339, 340.

[3]) Cf. *Beginselen der wijsbegeerte* IV 80 met *Alle de philos., med. en chym. werken* I, II blz. 388, 389.

[4]) Zie *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II blz. 401.

> dewijl hij voor vast hiel, gelijk ik ook doe, dat de Beweginge, also genoemt, geen accidens, of Toeval van't Lighaem was, dewijl God, geen Stigter van een niets, maar van een yets is, en dat derhalven de beweginge de uytgestrekte stoffe selfs most zijn: want sij behoort tot het Lighaam, maar niet tot de geest, en dewijl al't geen, 't welk tot het Lighaam behoort, most uytgebreident wesen, volgt, dan hetgeen 't welk wij hebben aengewesen [1]).

Overkamp en Bontekoe bestrijden dus Descartes, waar deze beweging en rust voor modi van het corpus verklaart; zij willen de beweging als inhaerent aan de uitstrekking beschouwen. In 1683 had Overkamp zijn op- en aanmerkingen betreffende de *Principia philosophiae* II neergelegd in een *Nader ondersoeck over het tweede deel van de beginselen der wijsbegeerte van Renatus Descartes, In dewelcke eenige swarigheden, rakende de bewegingen en des selfs afhangselen, worden opgelost* [2]). Bij Descartes' bepaling van beweging in lid 25:

> zij is de vervoeringh van een deel van de stoffe, of van een lighaem uyt het gebuurschap deser lighamen, die onmiddelijck daer aen raken, en die wij als in rust in't gebuurschap van andere lighamen aenmercken,

tekende Overkamp aan:

> Dese bepalinge is eyndelijck bij de geheele werelt meest aenghenomen, en ick kan seggen, dat ick'er mij selver nooyt heb konnen mee te vreden stellen; want ick meen, dat sij ons de beweginge selver niet en verklaert, maer 't effect van deselve. Want ick meen voor vast dat sij een selfstandigheyt is, en met een woort, anders niet als het deelbaer uytgebreydent wesen zelver; want zoo ick het lighaem anders niet als oneyndigh deelbaer kan begrijpen, zoo volgt hier oock uyt, dat het oneyndigh bewegelijck is, 't welck een en 't zelvige is; want mij dunckt dat het een tegensprekelijckheyt is te zeggen, dat een accident, of een hoedanigheyt een beginsel van de veranderinge der lighamen, ten opsicht van onse sinnen, sou sijn, alsoo dat de ruymte de plaets, die ingebeelde ruymen, de ijdelheyt, de beweginge een en't zelvige is, 't welke het lighaem is, want het geen, 't welcke wij vervoeringhe noemen, is buyten ons niet, maer in ons, even gelijck als de sinnelijcke denckbeelden van klancken, reucken, smaken, hitte, koude, &c. en dit misverstandt is hier van daen gekomen, dat wij ontrent het ondersoeck van dese waerheydt niet het verstant, maer de sinnen hebben gebruyckt, dewelcke ons hebben willen overreden, dat'er oock lichamen waren, dewelcke niet bewegelijk, maer rustent waren, en dat het eene lighaem meer beweginge hadde als het andere, om dat het so ons voor de sinnen verschiet, maer dewijl'er geen rust kan sijn of 't lighaem toe geschreven worden, gelijck wij een weinig hier na sullen sien, dewijl het lighaem altijdt deelbaer moet zijn: daer uyt sal weer volgen, dat noch de rust, dewelcke een ophoudinghe van dese vervoeringe sou zijn, noch de vervoeringe selver de beweginge niet en is, maer het lighaem selfs [3]).

---

[1]) *Op. cit.* blz. 14.

[2]) Aanwezig U.B.A. 653 A. 19 3), B. Berch. Nijm. 90 H. 35 4). Herdruk Amst. 1719 U.B.A. 640 D. 7 2) 2).

[3]) *Nader ondersoeck* blz. 46–47.

Rust, merkt Overkamp op bij Descartes' 27ste lid *Dat de beweginghe, en de rust niets anders zijn, dan twee verscheyde wijsen in 't lighaem, daer sij in gevonden worden*, kan in het heelal niet bestaan:

> dewijl het lighaem nooyt ondeelbaar kan zijn, maer dewijl het eene deel van't lighaem meer ghedruckt wordt als het andere, daerom is het dat sij ons vaster verschijnen, en bij gevolgh van ons, op dit denckbeeldt van de sinnen onse redeneringe bouwende, voor rustend worden aangemerckt [1]).

Wanneer Descartes in lid 29 betoogt, dat de vervoering eigenlijk steeds wederzijds is, omdat wij met even veel recht kunnen zeggen, dat A zich van B., als B. zich van A. beweegt, dan vindt Overkamp dat niet alleen een hoogst ongebruikelijke maar ook een hoogst onjuiste wijze van zich uit te drukken [2]).

160. Overkamp en Bontekoe bestrijden Descartes' Principia philosophiae II 55

Geheel in verzet komt Overkamp tegen lid 55 *Dat 'er niet is, 't welck de deelen der harde lichamen te samen voeght, dan dat sy, ten opsicht van malkander, in rust sijn.* Hoe kon Descartes menen, dat er geen lijm was:

> bequamer om de delen der harde lichamen te samen te voegen, dan hun eyge rust? [3])

De hardigheid van lichamen wordt veroorzaakt:

> niet van de rust, dewelck'er niet kan sijn, maer van een persinge van een meerder gedeelde stoffe [4]).

In zijn levensschets van Bontekoe gedenkt Overkamp hoe „onsen Cornelius" het met hem eens was, dat niet rust, maar ter contrarie beweging oorzaak was van de hardigheid der lichamen [5]). Bontekoe schrijft in zijn *Overdenking aangaande de verscheide geslagten van beweging* in de geest van zijn vriend Overkamp, dat de mening, dat er een rust zou bestaan te wijten is aan het gebruik van zintuigen inplaats van de rede [6]) en dat geen beweging van het ene lichaam naar het andere kan overgaan [7]), waarbij Bontekoe op analoge wijze als Overkamp redeneert over de voortbeweging van een schuitje [7]). Bij de behandeling van de weerkaatsing zien wij Bontekoe een voorbeeld over greintjes zout op een clavecimbel gestrooid, aan het *Nader ondersoeck* ontleend, gebruiken [8]).

---

[1]) *Nader ondersoeck* blz. 57.

[2]) Cf. echter de *Philosophse samenspraak*, die Overkamp op het *Nader ondersoek* laat volgen, blz. 149, waar Overkamp enigszins terugkomt op zijn kritiek op *Principia philosophiae* II 29.

[3]) *Nader ondersoeck* blz. 114. Ook Geulincx schrijft *Physica vera* III. 1: Quies est vinculum, quo partes corporis cohaerent.

[4]) *Idem* blz. 115.

[5]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe* blz. 15.

[6]) *Op. cit.* blz. 338.

[7]) *Idem* blz. 343–344.

[8]) *Idem* blz. 347; *Nader ondersoeck* blz. 90.

161. Hun theorie over de oorzaak van de hardigheid der lichamen ontleend aan Malebranche

Hoe kwamen Overkamp en Bontekoe aan bovengenoemde opvatting over beweging en rust en hoe aan hun theorie over de vaste lichamen? Op de tweede vraag luidt het antwoord: zij moeten in de leer gegaan zijn bij Malebranche. De opvatting, dat een subtiele stof — het zogenaamde eerste element uit het cartesiaanse wereldstelsel — de oorzaak is van de hardigheid der lichamen, werd door Malebranche geponeerd in zijn *Recherche de la verité*. In de anonyme nederlandse vertaling van 1680 lezen wij:

> Het is al seer beswaerlijck te gelooven, dat de Heer Descartes positivelijck hebbe gelooft, dat de oorsaeck van de hardigheydt sou verschillen met die van de herstellingh, en het geene het waerschijnlijkste zij, is dat hij niet genoechsaem op dese stoffe sijn gedaghten heeft laten gaen. ...Het was oock niet genoech de oorsaeck daer van (scil.: van de hardigheid der lichamen) te soecken in de Goddelijcke wille, hij (scil.: Descartes) had oock aan de dunne stoffe moeten dencken, die de lichamen omvanght: Want al-hoe-wel de wesentheydt van dese soo geweldelijck gedrevene en geagiteerde stoffe noch niet bewesen was in dat gedeelte van sijn principien en gronden, daer hij van de hardigheydt spreeckt, soo was hij ook echter niet verworpen: Hij had dan sijn oordeel moeten ophouden, en wel gedencken, dat het geene hij schreef van de oorsaeck der hardigheydt, en de regulen van de beweginge wel eens een weder oversien vereyschte, het welck ick geloove, dat hij niet eens gedaen heeft [1]).

In het negende hoofdstuk van deel II van de *Recherche de la verité*, waaraan wij deze citaten ontleenden, betoogt Malebranche allereerst, dat het dwaasheid is zich voor te stellen, dat de delen van een lichaam bijeengehouden zouden worden door kleine bandekens of haakjes, immers de veronderstelling, dat substantiën weer door substantiën verbonden zouden zijn, brengt ons niets verder. Dan, dat aangenomen moet worden, dat God met een positieve wil de beweging der dingen veroorzaakt, maar dat voor het rustend lichaam een dergelijke wil onnodig is, rust is enkel een beroving:

> De rust heeft dan geen kracht die haer veroorsaeckt, soo is het niet als een privatie, dewelcke geen positive wille in Godt supponeert [2]).

Vervolgens bestrijdt Malebranche de cartesiaanse stelling, dat rust de lijm is, die de delen bijeenhoudt:

> Het schijnt, dat ick sou konnen besluyten, dat de vereenigingh der deelen, uyt dewelcke de harde lichamen te samen gebracht zijn, afhangt van de enckele en dunne stoffe, die de selve omcingelt en druckt; nademael de twee andere dingen, die men sou konnen dencken de oorsaecken van dese vereenigingh te zijn, deselve in der daedt

---

[1]) *Ontdeckinge der waerheydt ..Uyt de Fransche in de Nederduytsche tale overgeset* II Rotterdam 1680 blz. 530–531.

[2]) *Idem* II blz. 509.

niet zijn, gelijck wij hebben gesien. Want nademael ick bevinde sulck een wederstandt in het breecken van een stuck ijsers, en dat dese weder-standt, niet voortkomt, uyt het ijser, noch van Godts wille, gelijck ick geloove te hebben bewesen, soo is het nootwendigh dat deselve van eenige onsightbare stoffe voortkomt, die niet anders kan zijn, als dese, dewelcke het ombemiddels omcingelt en drukt [1]).

Ter bevestiging van zijn gevoelen, verwijst Malebranche naar de proeven met de maagdeburger bollen van Otto von Guericke [2]). Hoewel Malebranche zijn verklaring, simpel en redelijk acht, voorziet hij toch wel, dat zij door velen niet voetstoots aanvaard kan worden. Dat deze lieden naarstiglijk zijn geschriften herlezen en overleggen, althans indien het hen lust:

Maar eyndelijck, indien sij vinden, dat mijn bede hen verveelt, datse dan rusten: want daer is geen groot gevaer aen vast, de oorsaeck van de hardigheydt der lichamen niet te weten [3]).

Bontekoe en Overkamp moet het niet te zwaar gevallen zijn, Malebranche's bede in te willigen; diens standpunt ten opzichte van de oorzaak van de vastheid der lichamen, vinden wij in hun geschriften terug.

162. Mogelijke invloed van E. W. von Tschirnhaus en Spinoza op hun opvatting over beweging en rust

Is, zo kunnen wij ons verder afvragen, de houding van Overkamp ten opzichte van het vraagstuk van rust en beweging, behalve door Malebranche, ook beïnvloed door E. W. von Tschirnhaus en Spinoza? Von Tschirnhaus, met wie Overkamp allicht te Leiden in aanraking kwam, acht de rust een „imaginationis figmentum vel ens rationale seu abstractum Mathematicorum" in absolute vorm onbestaanbaar [4]). Zoals wij later zullen zien, is de identificatie van beweging en „deelbaar uytgebreydent wezen" een gedachte, die misschien ook Spinoza voor ogen gezweefd heeft [5]).

163. Eindoordeel over Bontekoe als filosoof

Overziet men het filosofisch œuvre van Bontekoe, dan valt te betreuren, dat geulincxiaanse waar onder vreemde vlag werd opgenomen, terwijl tevens vastgesteld moet worden, dat Bontekoe zelf geen groot wijsgeer is geweest. Naast de edelman Descartes is Bontekoe een klein burgermannetje, nijver en vooruitstrevend, hoewel op sommige punten ook zeer bekrompen. Het ontbrak Bontekoe volkomen aan de tact en mis-

---

[1]) *Ontdeckinge der waerheydt* II blz. 519.

[2]) Cf. Paul Mouy *Le développement de la physique cartésienne* pag. 286.

[3]) *Ontdeckinge der waerheydt* II blz. 526.

[4]) Cf. Johannes Verweyen *Ehrenfried Walter von Tschirnhaus als Philosoph* Bonn 1905 S. 105 n. 1).

[5]) Zie beneden § 226.

schien ook aan de diplomatie, waarmede Descartes netelige problemen wist aan te pakken. *Principia philosophiae* II 10 zette Descartes uiteen hoe, omdat het enige wezenlijke kenmerk van het lichaam de uitstrekking is, er in wezen ook geen verschil kan bestaan tussen wat men gewend is „spatium" en „locus" te noemen. Een veto over het gebruik in de wijsbegeerte van de termen „innerlijke en uiterlijke plaats" sprak Descartes echter niet uit, ja in zekere zin billijkte hij de onderscheiding van ruimte en plaats:

> De namen van plaats en ruimte zijn echter verscheiden, om dat plaats uytdruckelijcker stant, dan grootheit of gestalte aanwijst [1]).

Was het nu nodig, dat Bontekoe, plus royaliste que le roi, zich zo minachtend uitliet, als hij deed [2]), over hen die bevangen bleven in het kindse vooroordeel naast ruimte ook een plaats te onderscheiden? Descartes wijst er *Principia philosophiae* II 13, dat over de uiterlijke plaats handelt, op, dat men om de stand van iets inderdaad te bepalen, een waarlijk onbeweeglijk punt van node heeft, maar dat wij een dergelijk punt in het Heelal niet kennen [3]). Een dergelijke subtiele redenering over de betrekkelijkheid van beweging en rust ontbreekt bij Bontekoe. Descartes' rationalisme heeft Bontekoe echter gegrepen en waar wij hem dit op eigen wijze ten grondslag zien leggen aan een opbouw der medicijnen, leren wij Bontekoe van zijn beste kant kennen.

164. Ondanks de bezwaren die ik tegen de monografie van E. D. Baumann, Cornelis Bontekoe (1640–1685) de theedoctor, koester, kan ik de eindconclusie van Baumann aanvaarden

Wij hebben nog een nadere formulering van onze kritiek op het werkje van E. D. Baumann *Cornelis Bontekoe... de theedoctor* (1949) beloofd en kunnen die het beste hier inlassen. Evenmin als de Feyfer, bij het uitgeven van Bontekoe's *Tractaat van het excellenste kruyd thee* in de *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica*, bracht Baumann op bio- of bibliografisch gebied iets nieuws aan het licht. Baumann geeft een caleidoscopisch beeld van Bontekoe's denkbeelden, maar hun oorsprongen blijven onvoldoende belicht. Baumann weet dat Bontekoe veel aan Geulincx ontleende [4]), maar Bontekoe's verhouding tot Geulincx wordt al evenmin zuiver bepaald als Bontekoe's verhouding tot Descartes. Zo wordt een lang citaat gegeven uit Bontekoe's *Van de kindse en losse oordeelen der menschen* zonder dat daar bij verteld wordt, dat dit citaat

---

[1]) *Beginselen der wijsbegeerte* II 14.

[2]) Cf. boven blz. 307.

[3]) *Beginselen der wijsbegeerte* III 29 laat Descartes echter de mogelijkheid open, dat „buiten en voorbij alle vaste starren" een lichaam zou zijn, ten opzichte waarvan de aarde in rust zou verkeren.

[4]) Cf. Baumann *Cornelis Bontekoe (1640–1685) de theedoctor* blz. 138.

louter een parafrase is van een geliefd cartesiaans denkbeeld [1]). Over Bontekoe's leer der hartstochten wordt zo goed als niet gehandeld. Men vindt in dit boekje, dat tot ondertitel draagt *De theedoctor*, niets over de bronnen van Bontekoe's verhandelingen over de thee, koffie, tabak en chocolade. Ook de Feyfer stelde daarnaar geen serieus onderzoek in. Het best geslaagd van Baumanns monografie over Bontekoe zijn de hoofdstukken 3, 4, en 5; zij behandelen de medische opvattingen van en de therapie voorgesteld door Cornelis Bontekoe. Ondanks deze vele aanmerkingen, die ik, naar ik niet verhelen kan, op Baumanns monografie heb, kan ik mij aansluiten bij Baumanns conclusie, dat Bontekoe in zijn tijd een man van betekenis is geweest, maar dat het uit wetenschappelijk oogpunt bezien toch niet zeer te betreuren valt, dat hij in de bloei zijns levens overleed — nog geen veertig jaar oud, meen ik te kunnen zeggen, ondanks de jaartallen 1640–1685 op het titelblad van Baumanns geschrift [2]). Een populair-wetenschappelijk boekje, gelijk dat van Baumann over Bontekoe, zou alleen dan een goed geschrift geworden zijn, indien de schrijver zijn stof volkomen beheerst en erboven gestaan had.

165. Evenals Craanen en Bontekoe schreef Pieter Muis, wondheelmeester te Rotterdam, een Œconomia animalis

Bontekoe's *Œconomia animalis* in 1688 in het Latijn, in 1689 in het Nederlands uitgegeven, moet ontstaan zijn vóór 1685, het jaar waarin Craanens *Œconomia animalis* te Gouda het licht zag [3]). Is dit laatste niet anders dan een cartesiaans schoolboek, Bontekoe's *Œconomia animalis sijnde een dierige huys-houdinge*, van de cartesiaanse zuurdesem doortrokken, brengt verdere ontwikkeling en gedeeltelijk wijziging van Descartes' inzichten. Het is bovendien het werk van een medicus, die die midden in de praktijk staat.

Het schrijven van *Œconomiae animales* was zeker in de mode in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In *De boekzaal van Europe* van 1697 kondigt Rabus een *Œconomia animalis, of huishouding des menschelijken lichaams, uitgegeven door een liefhebber der genees- en heelkunde*, in dat jaar te Amsterdam verschenen, aan [4]), daarbij onthullende, dat Pieter Muis „een van de oudste wondheelers deser stad Rotterdam" de auteur was. Het moet een klein geschriftje in bontekoejaanse geest geweest zijn.

---

[1]) Baumann *op. cit.* blz. 139.
[2]) Cf. boven § 131 b.
[3]) Cf. boven blz. 272.
[4]) *De boekzaal van Europe* 1697 I blz. 176–177.

166. Ondichterlijkheid van de tweede helft van de zeventiende eeuw

Paul Hazard karakteriseerde de tweede helft der zeventiende eeuw als „une époque sans poésie". Men was dermate door het rationalisme bezeten, dat men niets achtte boven een helder betoog en daarbij konden de onlogische beelden van de poëzie slechts schaden, rijm slechts belemmerend werken. Houdar de la Motte zal uitroepen:

> Rime, aussi bizarre qu'impérieuse, mesure tyrannique, mes pensées seront-elles toujours vos esclaves? Jusques à quand usurperez-vous sur elles l'empire de la raison? Dès que le nombre et la cadence l'ordonnent, il faut vous immoler, comme vos victimes, la justesse, la précision, la clarté [1]).

Inderdaad een Bayle, een Jean Leclerc, een Rabus hebben hun aandacht weinig op poëzie gericht, en geen oor voor haar charme gehad. Als zij zelf wat dichten, is het goedig gerijmel, zoals Rabus' lofdicht *Op de nagelatene werken van den doorluchtigen geneesheer Cornelis Bontekoe*, dat eindigt:

Dies blijkt noch na de dood des Schrijvers,
Hoe naarstiglijk hij zijnen tijd
Besteed heeft, en met welk een vlijt
Manmoedig hij, vol viers, en yvers,
Hem zelven aan den Naneef gaf,
Eer dat zijn lichaam zonk in 't graf.
Al wierd hij dan ter nêer geklonken
Door een verdoemelijken val,
Zijn glorie duurt altoos, en zal
Noch namaals verre en verder pronken.
Schoon hij bij wijzen nu ter tijd
d'Onsterff'lijkheid is toegewijd.

167. Bontekoe's afkeer van poezie, spel en dans

Bontekoe zelf kon geen goeds in de dichtkunst vinden:

> Wat seggen dog al de Rijmers, de beste onder hun, wat seggense, 't geen niet in Prosa buyten band van rijm, even so wel, ja beter kan geseght worden? Wat vermaak steekt 'er dog in, dat op 't einde van twee regels twee woorden komen, die een gelijk geluyt slaan? En wat plaisier kan de maat der voeten, het gesette getal der syllaben, de order van een Sonnet of eenig ander rijm op d'een of ander wijs gedrayt, aan imand geven? Laat een stuk Poësie of enig rijm volmaakt wesen en aan alle de regels van de konst voldoende, wat is'er dog in te vinden, 't geen buyten die maat en trant niet even so wel geseyt kan worden? wat saak of wetenschap heeft Virgilius of een ander Poët oyt uytgedrukt, die Cicero, Philosophus of een ander Orateur niet sou hebben konnen verklaren?

vraagt Bontekoe in een verhandeling *Van d'opvoedinge der kinderen en in't besonder van de studien in de lage en hoge scholen* ook al te vinden in

[1]) Cf. Paul Hazard *La crise de la conscience européenne (1680–1715)* II Paris z.d. (1935) pag. 147. Tegenover de poëtische dorheid staat een bloei van het wetenschappelijk proza, cf. beneden blz. 423.

Alle de philos., med. en chym. werken [1]). Een afkeer heeft Bontekoe ook van comedie, zang en dans. Wij behoeven er niet aan te twijfelen, dat bij de contraverse over de aanstelling van een dansmeester, die in 1683 de franeker hoogleraren in twee kampen verdeelde [2]), Bontekoe's sympathie met de strenge rechtzinnige theologen is geweest. Moge het kind, wier ouders hun paedagogische wijsheid putten uit Bontekoe's werken, al ver gehouden zijn van spel en dans, het heeft er daarentegen wel bij gevaren, dat Bontekoe de ouders inprentte, dat met kastijden en bekijven niets valt te bereiken, dat men de jeugd niet angstig moet maken met verhalen over spoken en bitebauwen en dat men papegaaien kweekt, als men de kinderen het tegenspreken verbiedt [3]).

168. Bontekoe's belangstelling voor Spinoza's bibliotheek

De naam van Spinoza werd door mij bij de behandeling van Bontekoe's denkbeelden enkele malen genoemd. Hoewel wij Bontekoe natuurlijk onder hen vinden, die Spinoza voor een atheïst hielden [4]), zal hij misschien toch invloed van deze ondergaan hebben [5]). In de voorrede van de tweede druk van zijn vaders *De tribus impostoribus magnis liber* [6]) verhaalt Sebastiaan Kortholt, hoe na Spinoza's overlijden, vele geleerden, waaronder Bontekoe, trachtten boeken en geschriften uit Spinoza's nalatenschap te bemachtigen [7]).

169. H. Overkamp als medicus

Van Bontekoe's boezemvriend H. Overkamp behandelden wij reeds het proefschrift, waarmee hij de doctorstitel niet verwierf [8]) en zijn commentaar op Descartes' *Principia philosophiae* II [9]). Hij vestigde zich aanvankelijk te Harlingen, maar trok in 1687 naar Amsterdam, waar wij hem d.d. 10 Juli 1687 vinden ingeschreven op de naamlijst der doktoren [10]). Het *Nieuw gebouw der chirurgie of heelkonst* waarmee hij in 1682 Bontekoe zo enthousiast te hulp snelde [11]), geeft een soort

---

[1]) *Op. cit.* I. II blz. 29–50.

[2]) Zie hiervoor Mr W. B. S. Boeles *Frieslands hoogeschool en het rijks athenaeum te Franeker* I Leeuw. 1878 blz. 435 n. 2.

[3]) Cf. *Alle de philos., med. en chym. werken* I. II blz. 33–35.

[4]) Cf. boven blz. 292.

[5]) Cf. boven blz. 300–301.

[6]) Cf. voor Chr. Kortholt *De tribus impostoribus magnis* (de drie bedriegers zijn: Lord Herbert of Cherbury, Thomas Hobbes en Spinoza): Dr J. Presser *Das Buch „De tribus impostoribus"* Amst. 1926 S. 102–103. De tweede druk verscheen te Hamburg in 1700.

[7]) Cf. J. Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften etc.* S. 27.

[8]) Zie boven blz. 286.

[9]) Zie boven blz. 310.

[10]) Zie de *Naamlijst van de doctoren te Amsterdam, Algemeen ned. familieblad* 1883.

[11]) Cf. boven blz. 285.

receptenleer volgens de beginselen van Bontekoe [1]). Als in 1686 een tweede druk van het *Nieuw gebouw der chirurgie of heelkonst* verschijnt, is er een *Verhandelingh van de pocken en haar genesinge* aan toegevoegd [2]). Als geneesmiddel tegen de venerische ziekten stelde Overkamp „het quylen of saliveren door middel van de Mercurius" voor, ontkende tegelijkertijd echter niet:

> dat'er voor luiden, die de courasie hebben, en moeite willen doen, oock de tijd en kosten niet ontsien, middelen in de natuur zijn, dewelcke dat geen te weeg sullen brengen, dat men met quylen verrigten kan, alhoewel, een sagte quylinge voor de geene, die'er geen schrik voor hebben, in 't minste geen quaat kan doen, als 't na eisch in 't werk word gestelt [3]).

170. Het Lexicon medicum renovatum en de collectanea medico-physica van St. Blankaart

Een dergelijke onverholen aanprijzing van eigen geheime methode signaleerde Banga in een *Verhandelinge van het podagra en vliegende jicht* van Overkamps collega en tijdgenoot Stephanus Blankaart [4]). Evenals voor de andere medici uit de cartesiaans-sylviaanse school heeft Banga weinig lof over voor Overkamp, van wie hij overigens weinig afweet [5]), en voor Blankaart, al prijst hij van deze laatste diens *Lexicon medicum renovatum*, en al acht hij Blankaarts *Collectanea medico-physica oft hollands jaarregister der genees- en natuur-kundige aanmerkingen van gantsch Europa*, opgesteld voor de jaren 1680–1686 [6]), hoewel grotendeels ontleend aan de *Zodiacus medico-gallicus* van N. de Blegny, als bron voor biezonderheden over nederlandse geneeskundigen niet te versmaden [7]). Zeker is het evenwel, dat Blankaart een vermaardheid verwierf, die met die van Bontekoe kan wedijveren. Niet alleen werden verscheiden werken van Blankaart, evenals van Bontekoe, in het Hoogduits vertaald, maar zelfs vinden wij gewag gemaakt van een japanse uitgave van een anato-

---

[2]) Van de Velde beschreef het *Nieuw gebouw der chirurgie of heelkonst* in *Verslagen en mededeelingen der kon. vlaamsche academie voor taal- en letterkunde* 1925 blz. 100–102, 1936 blz. 290–292.

[2]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1939 blz. 886.

[3]) *Op. cit.* (aanwezig U.B.A. 653 A. 19 2)) *Na-reden.*

[4]) *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland* blz. 621. Het was overigens een gewoon verschijnsel in dit tijdperk, dat medici hun vindingen geheim trachtten te houden, cf. J. R. Jansma *Louis de Bils en de anatomie van zijn tijd* diss. Amst. Hoogeveen 1919 blz. 93.

[5]) Cf. *idem* blz. 636, 637.

[6]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 459, 1925 blz. 685–689. In Cornelius à Beughem *Syllabus recens exploratorum in re medica, physica & chymica prout in miscellaneis medico-physicis naturae curiosorum Germaniae Galliae, Daniae & Belgii sparsim extant.* Amst. 1696 vindt men uittreksels uit de Blegny's en Blankaarts aantekeningen.

[7]) Cf. Banga *op. cit.* blz. 620.

mische atlas van Blankaart [1]). In sommige opzichten kan Blankaart als voorganger, in andere als volgeling van Bontekoe beschouwd worden, bovendien bewoog hij zich nog op gebieden, waarvoor Bontekoe geen belangstelling koesterde; zo getuigt Blankaarts *Lexicon medicum renovatum* van een taalkundig interesse, dat Bontekoe vreemd was. In dit lexicon, talrijke malen herdrukt [2]), geeft Blankaart verklaringen in het Latijn, voorts waar een latijnse term aan het Grieks ontleend werd, de etymologie (zoals melancholia ex *μέλαινα* nigra & *χολὴ* bilis) en verder veelal de nederlandse, duitse, franse, engelse en griekse benamingen. De verklaringen zijn over het algemeen zakelijk gehouden; een uitgever prijst dan ook:

> auctoris concinna brevitas, facilis in describendis rebus perspicuitas, & veritatis solius nuda & nervosa descriptio [3]).

Polemiek wordt in het *Lexicon* vermeden,al leren wij er toch soms wel Blankaarts gezindheid kennen, zo blijkt uit de aantekening bij „conarium sive glandula pinealis":

> Hanc animae sedem esse, aut Principes facultates ab eadem oriri vix credimus, quoniam animalia quae imaginatione, memoria, aliisque superioribus animae potentiis ferè in totum destitui videntur, hanc glandulam satis amplam atque augustam habent [4]),

— waarbij er nog op gewezen wordt, dat Bayle niet zeker was van de rol aan de pijnappelklier toe te delen — dat Blankaart niet zo'n cartesiaan à tort et à travers als Craanen of Broen was [5]). Uit de nederlandse konstwoorden door Blankaart voorgesteld, blijkt, dat Blankaart niet zo streng puristisch keurt als Meyer of Koerbagh [6]).

171. De woonplaatsen van St. Blankaart

Steven Blankaarts geboorteplaats was Middelburg, waar zijn vader Nicolaas [7]) Grieks en geschiedenis doceerde aan de illustre school, van 1650–1666. Nicolaas Blankaart vertrok vervolgens naar Friesland, waar hij weldra belast werd met de leiding van de opvoeding van prins Hendrik Casimir en in 1669 hoogleraar werd te Franker, in welke academiestad

---

[1]) In Dr. Adr. Fokker *Levensberichten van zeeuwsche medici* Middelburg 1901 blz. 12.

[2]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 492–493. De ed. pr. verscheen te Amst. in 1679.

[3]) *Steph. Blancardi lexicon medicum renovatum* ed. novissima Lugd. Bat. 1735 fol. * 2 r.

[4]) *Idem* pag. 255.

[5]) Cf. boven blz. 272, 275.

[6]) Cf. beneden blz. 362. Voor Blankaarts opvatting over de „sitplaats" der ziel zie men ook zijn *De kartesiaanse academie ofte institutie der medicijne* Amst. 1683 blz. 100, alwaar het lange-merg als zodanig wordt aangewezen.

[7]) Zie voor Nicolaas Blankaart: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV blz. 154–156, de aldaar opgegeven litteratuur en Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 453–454 en beneden blz. 321 n. 2 en § 374.

zijn zoon Steven studeerde en promoveerde [1]) om zich vervolgens te vestigen te Amsterdam, waar het geestelijk leven Steven, die zich een nieuwlichter voelde, moet hebben aangetrokken.

172. Blankaarts ijdelheid vergeleken met die van Gr. Leti

Was Bontekoe al niet het toonbeeld van bescheidenheid, Blankaart laboreert aan een onmatig besef van eigenwaarde. In de voorrede van een *Nauwkeurige verhandelinge van de scheurbuik en des selfs toevallen. Als ook een naakt vertoog wegens de fermentatie oft innerlijke beweging der lighamen, meest op de gronden van Des Cartes gebouwt* — het zijn nu niet juist nieuwe onderwerpen, die hier aangesneden worden — schrijft hij:

> 't Is al voor een ander dat ik mijn nagtrust in schrijven verander, en mijn dag-uiren tot praktijk en dienst van anderen besteed... Ik heb elders in een Voorreden gesegt, en hou het nogmaals staande, dat ik d'eerste ben, die de Medicijne op dese gronden soo verre gebragt heb; en soo'er yemand is, die de couragie heeft, om mij het tegendeel te toonen die sta op... ik sta op mijn eige voeten, en schrijf sonder leidsman van Boeken; de reden is mij spoors genoeg, aan welke ik mij nauw verbinde [2]).

Descartes had de poort voor het onderzoek op rationalistische grondslag opengezet, maar sterke benen waren nodig voor het dragen ook van die weelde. Zou, zo vragen wij ons af, dokter Blankaart te Amsterdam aanraking gehad hebben met de italiaanse refugié Gregorio Leti, een ijdeltuitige veelschrijver, die het laatste deel van zijn leven, van 1683 tot 1701 te Amsterdam woonde, stadsgeschiedschrijver werd en lector aan het Athenaeum? [3]) Ook deze beroemde zich er gaarne op, dat hij zich dag en nacht afsloofde voor zijn medemensen; hij moet, wat eigendunk en compilatievermogen betreft, Blankaart de loef hebben afgestoken. Elders [4]) hebben wij uiteengezet, waarom Leti ons fascineerde als mogelijke hoofdpersoon in een historisch stuk spelende in het Amsterdam van de tweede helft der zeventiende eeuw. Met de vrijheid, die een dergelijk spel biedt, zou men Blankaart tot huisarts van Leti kunnen promoveren en hem aan Leti's ziekbed over het cartesianisme doen redekavelen met Leti's schoonzoon Jean Leclerc [5]).

---

[1]) Aan Steven Blankaart wijdde Van de Velde artikelen in *Verslagen en mededeelingen der kon. vlaamsche academie voor taal en letterkunde* 1924 blz. 453–494, 1925 blz. 677–697, 1938 blz. 257–260. Aan de bronnenlijst, die Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 454 n. 2 opgeeft, kan nog toegevoegd worden: Fokker *Levensberichten van zeeuwsche medici* Middelburg 1901 blz. 12. Op de naamlijst van amsterdamse doktoren (zie hiervoor *Algemeen ned. familieblad* 1883/84) vindt men Blankaart 18 November 1674 ingeschreven.

[2]) *Op. cit. Voorreden tot den leser.*

[3]) Cf. C. L. Thijssen-Schoute *Nicolaas Jarichides Wieringa* blz. 345, alwaar nog verwezen had moeten worden naar *Gedenkboek van het Atheneum en de universiteit van Amsterdam* 1632–1932 Amst. 1932 blz. 627.

[4]) *Nicolaas Jarichides Wieringa* blz. 351.

[5]) Cf. beneden § 266 c. Ten onrechte vermeldde ik *Nicolaas Jarichides Wieringa*

173. Blankaarts Tractatus novus de circulatione sanguinis

Blankaarts eerste geschrift na zijn dissertatie was een *Tractatus novus de circulatione sanguinis per fibras, nec non de valvulis in iis repertis* in 1676 gepubliceerd [1]). Twee jaar later verscheen een nederlandse vertaling door Blankaart zelf opgesteld en geplaatst achter zijn *De nieuw hervormde anatomia* [2]). In een *Aan den Lezer* ging Blankaart er prat op, Harvey's leer over de bloedcirculatie niet alleen te kunnen bevestigen maar ook te kunnen aanvullen:

> ten anderen heb ik eerst de klapvliezen in de spier-vezelen ontdekt. Derhalven agt ik geen onnoodig ding gedaan te hebben, met deze verhandelinge, die ik eerst in 't Latijn uitgegeven had, in onze moedertaal te brengen, voor wetende dat ik de lief-hebbers daar een dienst mede zouw doen.

De omloop van het bloed moet reeds ten tijde van Salomo bekend geweest zijn, meent Blankaart en geeft dan een eigenaardige interpretatie van *Prediker* XII vs 6, die wij herhaald vinden in Bontekoe's *Opbouw der medicijne* III:

> *eer dan de koorde des sylvers ontketent*; eer het ruggemerk met de zenuwen, soo wit als silver, en als een koorde uyt veele draden in een geketend, ontsponnen word; *en den omloop des gouds verbroken*, den omloop des bloeds van coleur als een hoog goud, niet meer sal voortgaan, als een man, die sijn beenen verbroken sijn; *en de kruyke aan sijn fontein verbrijselt*; de rechter holligheid des herten, die uyt de hol-ader 't bloed als in een kruyke ontfangt, en in de fonteyne, de longe ingiet, die vol van pijpen is, door welke 't bloed in en door gedreven word, even als een fonteyn, welke veele stralen opwerpt, eer dan ook de kruyke verbrijselt word, niet meer bloeds konnende in de fonteyne uytstorten; *en de rontombeweger aan den bak gebroken sal worden*; wanneer het einde daar is, om dat het leven bestond in rondom brenging van uyt den bak, welke is de linker holligheid van 't herte, waar uyt als uyt een gemene bak 't bloed door de rondom-brenger, de groote slag-ader met alle sijne takken, over al rond omgebracht word; als nu dese verbroken word, en niet meer ombrengen kan, van kloppen ophoudende, *soo keert het stof*

---

blz. 344, dat Maria Leclerc–Leti haar man overleefde; zij overleed in 1734, haar echtgenoot in 1736. Cf. Annie Barnes *Jean Leclerc (1657–1736) et la république des lettres* Paris 1938 pag. 138.

[1]) Cf. Israëls en Daniëls *De verdiensten der hollandsche geleerden ten opzichte van Harveys leer van den bloedsomloop* blz. 106. Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 483 beschrijft de vierde druk van de uitgave in het Latijn van de verhandeling over de bloedsomloop. De titel luidt dan: *Tractatus novus de circulatione sanguinis per tubulos, deque eorum valvulis &*. Men vindt deze druk achter *Steph. Blancardi Anatomia practica rationalis, sive rariorum cadaverum morbis denatorum anatomica inspectio* in 1688 te Amsterdam uitgegeven bij Stephens jongere broeder Cornelius Blankaart.

[2]) Amst. 1678. Aanwezig U.B.A. 649 F. 14. St. Blankaart droeg het werk 24 October 1678 „Op mijn 8 en 20ste Jaar-dag" op aan zijn vader Nicolaus Blancardus.

wederom tot d'aarde, als het geweest is, en de geest tot God, die hem gegeven heeft [1]).

174. Blankaarts verhouding tot Bontekoe

Niet altijd is het even gemakkelijk te beslissen, of Bontekoe iets ontleende aan Blankaart, of dat Blankaart bij Bontekoe in de leer ging. In 1678 verscheen van Blankaart een *Nieuw lichtende praktijk der medicijnen, gefondeert op de gronden van de deftighste Autheuren deses tijdts: Nevens de hedendaagse chymia enz.*, die in 1680 voor de tweede maal gedrukt werd. Dat in de derde druk van 1685 en de daarop volgende drukken de titel luidt *Nieuw ligtende praktijk der medicijnen, waar in getoont werd, dat alle ziekten een verdiktheid des bloeds en sappen zijn, en alleen uit suur en slym voortkomen. Hier nevens een verhandelinge van de hedendaagse chymie etc.* [2]) doet vermoeden, dat Blankaart ondertussen ijverig in Bontekoe's publicaties heeft gelezen. Evenals Bontekoe en Overkamp timmerde Blankaart aan het gebouw der geneeskunde op cartesiaanse grondslag, één zijner werken draagt de titel: *De kartesiaanse academie ofte institutie der medicijne. Behelsende de gansche medicijne, bestaande in de leere der gesondheid en desselfs bewaringe, als ook der ongesondheid en haar herstellinge. Alles op de waaragtige gronden, volgens de meining van den Heer Cartesius gebouwt* [3]). Evenals Overkamp hield Blankaart zich bezig met de geslachtsziekten; in 1684 verscheen van hem *Venus belegert en ontset. Oft verhandelinge van de pokken, en des selfs toevallen, met een grondige en zekere genesinge, steunende meest op de gronden van Cartesius*, waarin verhandelingen over hetzelfde onderwerp van Franciscus de le Boe Sylvius, Thomas Sydenham [4]) en J. Wierus [5]) in nederlandse vertaling werden opgenomen [6]). Een verhandeling over de scheurbuik, volgens Bontekoe de grondziekte van alle andere kwalen, figureert ook al onder Blankaarts geschriften [7]). Van de Velde signaleerde, dat Blankaart in zijn *Schou-burg der rupsen, wormen, maden en vliegende dierkens daar*

[1]) Corn. Bontekoe *Alle de philos., med. en chymische werken* II. I blz. 197–198. In de Staten-vertaling luiden vers 6 en 7 van *Prediker* XII:

> eer dan het zilveren koord ontketend wordt, en de gulden schaal in stukken gestooten wordt, en de kruik aan de springader gebroken wordt, en het rad aan den bornput in stukken gestooten wordt,
> en dat het stof wederom tot aarde keert als het geweest is, en de geest weder tot God keert die hem gegeven heeft.

[2]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 463–471; 1925 blz. 678.

[3]) Cf. *idem* 1924 blz. 460, 484; 1925 blz. 679–681.

[4]) Zie voor Sydenham: *Dict. of nat. biogr.* LV pag. 246b–253b.

[5]) Zie voor Wierus: Banga *op. cit.* blz. 60–69; L. Dooren *Doctor Johannes Wier, leven en werken* Aalten 1940.

[6]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1925 blz. 694–697. In Blankaarts *Nieuwe konstkamer der chirurgie* Amst. 1702 (aanwezig U.B.Gr. k.q. 3a) treft men de 4e druk aan van een *Grondige verhandeling van de pokken enz.* Voor een 5e druk Amst. 1729, zie Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 490–491.

[7]) Cf. *idem* 1924 blz. 459.

uit voortkomende, in 1688 door Jan ten Hoorn te Amsterdam uitgegeven, zich verstoutte Descartes' mening als zouden wormen uit verrotting kunnen voortkomen, tegen te spreken [1]). In hetzelfde jaar 1688, waarin de *Schou-burg der rupsen* het licht zag, werden posthume geschriften van Bontekoe, waaronder een *Liber singularis de motu*, gepubliceerd [2]). In laatstgenoemd geschrift — wij citeren de nederlandse vertaling van 1689 — wordt beweerd:

> het is vals dat wormen en andere dingen uit bedervinge voortkomen, ja sij hebben 't hier uit kinderlijk besloten, om datse sagen dat de wormen op die plaatsen wiesen, alwaar verrottinge was, het welk even is, als ofse seiden, dat de eijeren, die door de koestering van de mist sijn uitgebroeyt, door de rottinge verwarmt, door de rottinge wierden uitgebroeyt [3]).

Kende Blankaart Bontekoe's *Liber singularis de motu* in uitgegeven of onuitgegeven staat nog voordat hij zijn *Schou-burg der rupsen* naar de drukker bracht? Het lijkt mij waarschijnlijk.

175. Blankaart en Bontekoe tegenstanders van de generatio spontanea

Wie de „se" waren, die waanden, dat uit bederving generatie kon voortspruiten, preciseerde Bontekoe niet, maar Blankaart had gelijk, toen hij deze mening aan Descartes toeschreef [4]). Wel legde Descartes haar neer in een geschrift, eerst in 1692 in het Nederlands en pas in 1701 in het Latijn gepubliceerd, maar zo iemand, dan kon Blankaart er voordien mee bekend zijn, want hij was degeen, die voor de volledige uitgave van de werken van Descartes, door Jan ten Hoorn in 1690–1692 ondernomen, Descartes' *Primae cogitationes circa generationem animalium et nonnulla de saporibus* in het Nederlands vertolkte. In *R. Des-Cartes eerste gedachten ontrent de voortteelinge der dieren* lezen wij over de voortbrenging van dieren zonder zaad:

> Alle dier dat zonder baar-moeder voortkomt, vereist alleen dit beginzel, namentlijk dat twee onderwerpen die niet zeer verre van malkanderen zijn, van een zelfde kragt der warmte verscheidentlijk bewogen werden, die uit d'ene de fijne delen (welke ik in't vervolg levende geesten zal noemen) en uit d'andere de grovere (die ik het bloed ofte levendige vogt zal heeten) dwingt uit te bersten, welke delen te zamen loopende het leven maken, eerst in 't hert, alwaar een geduurige strijd des bloeds met de dierige geesten is: na dat dan voorts het bloed en de geesten alzo d'ene van d'ander is ten ondergebracht, dat ze tot ene natuur konnen overkomen, brengen zij de herssenen voort. Dewijle dat'er dan zo weinige zaken vereist

---

[1]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1925 blz. 693.

[2]) Cf. boven blz. 309.

[3]) *Alle de philos., med. en chymische werken van den Heer Cornelis Bontekoe* I. II blz. 363.

[4]) *Schou-burg der rupsen* Amst. 1688 blz. 1. Cf. Baumann *Cornelis Bontekoe* blz. 71.

werden om een dier te maken, zo is het voorwaar geen wonder, dat'er zo veel dieren, zo veel wormen, zo veel bloedeloze dieren in alle rottende stoffe van zich zelven gemaakt werden [1]).

176. De theorie van de zelf-generatie aan het wankelen gebracht door microscopische onderzoekingen

Bontekoe's en Blankaarts kritiek op de leer van de generatio spontanea moeten als tekenen des tijds begrepen worden. De opvatting, dat levende wezens uit dode materie konden ontstaan, werd al in de griekse oudheid voorgestaan, o.a. door Aristoteles. Zij werd eerst aan het wankelen gebracht juist in de tijd, waarin Blankaart en Bontekoe schrijven. De uitvinding van het microscoop had Fr. Redi eitjes doen vinden in de rottende materiën, die men als voedingsbodems voor spontaan opbloeiend leven had beschouwd [2]). De beide nederlandse grote natuur-onderzoekers Swammerdam en van Leeuwenhoek ontkenden de zelf-generatie ten sterkste [3]). Toen dus *R. Des Cartes eerste gedachten ontrent de voortteelinge der dieren* in 1692 eindelijk werden uitgegeven, was inmiddels de mening, dat de infusie-diertjes door rotting ontstonden, verouderd.

177. Vertaalde Blankaart behalve Descartes' Primae cogitationes ook diens Traité de l'homme en La description du corps humain?

In de *Voor-reden* van de *Proeven der wijs-begeerte... met een ontwerp van de dierige lichamen en vorming der vrugt in de baarmoeder... door Renatus Des-Cartes beschreven : dit stuk ten meestendeele van J. H. Glasemaker vertaalt* in 1692 „By Jan ten Hoorn, Boekverkoper over 't Oude Heere-Logiment, in de Historie-Schrijver" t'Amsterdam uitgegeven, wordt aangekondigd, dat „een Verhandelinge, welke nooit in druk is geweest, namentlijk van de Vorming der Dieren" de uitgever van goederhand is toegekomen en dat zij uit de originele franse taal vertolkt werd door de Heer Steph. Blankaart. Deze mededeling wekt in zoverre bevreemding, als ons hier niets bekend is van een franse tekst, die de oorspronkelijke zou kunnen zijn; als zodanig geldt de *Primae cogitationes circa generationem animalium et nonnulla de saporibus* in *R. Des-Cartes opuscula posthuma, physica et mathematica* van 1701 gepubliceerd [4]). In het geheel geen geloof hechten wij meer aan Jan ten Hoorns mededeling over een oorspronkelijk franse tekst, als wij aan het slot van *R. Des-Cartes eerste gedachten ontrent de voortteelinge der dieren* lezen:

---

[1]) *Proeven der wijsbegeerte enz.* Amst. 1692 blz. 339.

[2]) Cf. J. D. Edens *Schets van de strijd over de generatio spontanea en van de beteekenis van deze strijd voor de ontwikkeling van de microbiologie* (diss. Groningen) Assen 1938 blz. 13.

[3]) *Idem* blz. 15–17; cf. Van de Velde *op. cit.* 1925 blz. 693.

[4]) Cf. boven blz. 135.

> Dus verre het hand-schrift des Schrijvers, uit het latijn vertaalt. En alhoewel het hier en daar wat mank gaat, en zomtijds geen zin heeft, is om dat het den Heer Des-Cartes niet heeft nagezien, en misschien tot het drukken niet aangelegt heeft [1]).

In het Frans schreef Descartes zijn *Traité de l'homme* en *La description du corps humain*, waarvan ook nederlandse vertalingen opgenomen werden in de *Proeven der wijsbegeerte enz.* van ten Hoorns grote Descartes-uitgave. Glazemaker had deze beide verhandelingen niet vertaald, en het is dus wel verleidelijk, en misschien ook juist, in de ondertitel *Renati Des-Cartes konstig gebouw des menschelijken lighaams, toonende alle de werkingen die van lighaam en ziele afhangen. Als mede een verhandelinge des menschelijken lighaams met alle des selfs bedieningen, soo van die gene welke van de ziel als van het lighaam afhangen. Met een beschrijvinge van de vorminge des vrugts in de baarmoeder uit zaad. Uit het eige handschrift vertaalt door S.B.P. & M.D.* de laatste regel op alle in deze titel genoemde werken van Descartes te betrekken. De vertalingen leveren geen stilistische bezwaren tegen deze hypothese; definitieve bewijzen ontbreken echter. In de *Voor-reden* wordt met geen woord gerept van de nederlandse vertalingen van het *Traité de l'homme* en *La description du corps humain*.

178. Bontekoe als theedokter

Als het meest duurzame van Bontekoe's roem bleef, zo stelden wij voorop [2]), de faam die hij zich als theedokter verwierf en wezen daarbij op de heruitgave, met engelse vertaling, van het *Tractaat van het excellenste kruyd thee* in 1937 en op de ondertitel „de theedocter", die Baumann in 1949 aan zijn boekje *Cornelis Bontekoe* gaf. Ondertussen hebben wij op deze aanprijzing van het theegebruik, merkwaardige uitloper van de geneeskunst op cartesiaanse gronden, nog maar terloops gewezen, omdat wij eerst de lezer nader kennis wilden laten maken met St. Blankaart. Behalve voor de thee, maakte Bontekoe propaganda voor de dranken koffie en chocola en betoonde hij zich ook een voorstander van de pijp tabak. Bij dit alles is hij ten ijverigsten gesteund door Blankaart. Voordat Bontekoe zijn campagne begon, hadden de Nederlanders in enkele reisbeschrijvingen wat kunnen lezen over het zo merkwaardige en heilzame kruid thee [3]); in 1652 schreef Nicolaas Tulp voor het vierde boek van zijn *Observationes medicae* een klein stukje over de heester thee [4]), waar-

---

[1]) *Proeven der wijsbegeerte enz.* Amst. 1692 blz. 363.

[2]) Boven blz. 276.

[3]) Cf. Dr G. D. J. Schotel *Letterkundige bijdragen tot de geschiedenis van den tabak, de koffij en de thee* 's Grav. 1848 blz. 183–186; St. Blankaart *Venus belegert en ontset* Amst. 1684 blz. 243.

[4]) Zie voor de amsterdamse arts en burgemeester Nicolaas Tulp: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1250–1251 en de aldaar opgegeven litteratuur, in het biezonder Banga. Zijn *Observationes medicae* verschenen in 1641, maar het vierde boek werd er eerst bij de tweede druk van 1652 aan toegevoegd. Als medicus was Tulp zeer behoudend. Cf. ook *Gedenkboek van het Atheneum en de Universiteit van Amsterdam 1632–1932* blz. 695–696.

naar verwezen werd in het geschriftje *De l'usage du café, du thé et du chocolat* door Philippe Sylvestre Dufour in 1671 gepubliceerd [1]). In hetzelfde jaar 1678, waarin „ten dienste van die gene, die lust hebben, om langer, gesonder en wijser te leven" Bontekoe's *Tractaat van het excellenste kruyd thee; 't welk vertoond het regt gebruyk, en de grote kragten van't selve in gesondheid, en siekten: benevens een kort discours op het leven, de siekte en de dood: mitsgaders op de medicijne, en de medicijns van dese tijd, en speciaal van ons land* [2]) de wereld ingezonden werd, verscheen te Lyon Nicolas de Blegny's *Le bon usage du café, du thé, du chocolat pour la préservation et la guérison des malades* [3]). Als in 1679 een tweede druk van Bontekoe's tractaat verschijnt, zijn daaraan nu ook verhandelingen over de koffie en de chocolade toegevoegd [4]). Een derde druk draagt het jaartal 1685 [5]); in *Alle de philos., med. en chym. werken* werd zowel het *Discours op het leven enz.* als de lofzangen op de thee, koffie en chocolade herdrukt [6]). Bovendien verhaalt G. D. J. Schotel nog van een uitgave van het *Tractaat van het excellenste kruyd thee* hetwelk hij aantrof achter het *Reysboek door de vereenigde Nederlande en der selver aengrensende landt-*

[1]) Zie voor Dufour: *Nouvelle biographie générale* XV col. 67–68. De herdruk *Traités nouveaux et curieux du café, du thé et du chocolat,* La Haye 1685, is aanwezig U.B.A. 1389 F. 10, cf. ook Van de Velde *op. cit.* 1925 blz. 97. Men vindt haar besproken *Nouvelles de la république des lettres* 1685 pag. 497–509. In ditzelfde deeltje van de *Nouvelles* treft men ook een bespreking aan van een ander thee-Boek *Johannis Nicolai Pecklini Med. D. P. serenissimi Cimbriae Principis Reg. Archiatri, Theophilus bibaculus sive de potu Theae dialogus* Francofurti 1684.

[2]) Zie Van de Velde's beschrijving *op. cit.* 1925 blz. 92–93.

[3]) Zie voor de Blegny: *Nouvelle biographie générale* VI col. 225–226; Van de Velde *op. cit.* 1938 blz. 263.

[4]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1925 blz. 93–96.

[5]) Cf. *idem* 1925 blz. 96.

[6]) Een hinderlijke omissie in Van de Velde's beschrijving van Bontekoe's geschriften is, dat *op. cit.* 1925 blz. 118 slechts het eerste vol. van *Alle de philos., med. en chym. werken* wordt beschreven en Van de Velde de mogelijkheid van het bestaan van een tweede band niet bevroedde. Onjuist is hierdoor bv. zijn mededeling *op. cit.* 1925 blz. 117, dat in *Alle de philos., med. en chym. werken* Bontekoe's *Œconomia animalis* niet werd opgenomen. Op de herdruk van het *Discours op het leven enz.* en het *Tractaat van het excellenste kruyd thee* in *Alle de philos., med. en chym. werken* II. I blz. 373–410 en II. III blz. 1–136 kon Van de Velde dus ook niet attent maken. Uitgezonderd de vermelding „tweede deel" inplaats van „eerste deel" luidt de titel van deel II van *Alle de philos., med. en chym. werken* gelijk aan die van het eerste deel. Het eerste deel droeg een vignet voorstellende een tijger in een verlaten berglandschap met de spreuken: Rare sans tache-viget, vigebet, victa vincet veritas; het tweede deel is versierd met een vignet van een anker, met korenaren omwonden, op een strand, met op de achtergrond scheepjes, figuurtjes en een vuurtoren; het onderschrift luidt: Animae spes optima nutrix. Het vignet van deel II werd in 1694 door ten Hoorn ook gebruikt voor een uitgave van de werken van Heydentrijk Overkamp, cf. P. van Eeghen en J. Ph. van der Kellen *Het werk van Jan en Casper Luyken* blz. 165 nr. 157. Beide delen zijn als bezit van het Genootschap ter bevordering van de genees- en heelkunde aanwezig in de amsterdamse universiteitsbibliotheek. Voorts ook U.B.L. 517 F. 5 en 6; U.B.Gr. η b 6 1 en 2; U.B.U. 179 C. 12 en 13.

schappen en koninckrijcken door Jan ten Hoorn uitgegeven; zijn mededeling hierover [1]) is echter onvolledig, vermoedelijk betrof het slechts een geval van bijbinden.

Dat men zich „dapper en geduerig bevochten" moet en dat de theedrank daarvoor allereerst in aanmerking komt, wordt bij Bontekoe tot de spil van zijn medische adviezen. In een van zijn laatste werken, een *Korte verhandeling van 's menschen leven, gesondheid, siekte en dood* [2]) roept onze thee-pantagruelist uit:

> O! smakelijke vogt, O! gesonde drank. Lof zij de Maker van ons en van't heelal, die dese drank ons geschapen heeft en doen kennen. Een drank voorwaar, die alles heeft, wat men'er in wenschen kan. Sij behaagt aan't gesigt, of ten minsten sij is het waardig, want daar is geen coleur beter voor't gesicht, als de groene; sulx men als een groene Somer in een kopje Thee siet, als men 't in de hand neemd; sij ruykt wel, en geeft een lieffelijke geur van sich, die geen vrouwen tegen is, soo als muscus, zivet en andere doen. Sij smaakt treffelijk, als zijnde bitter-soet, 't geen seer lieffelijk van onder 't slibberen van 't water, en 't huppelen van de warmte op de tong en aan't verhemelte speelt, soodanig dat de maag en de darmen met alle d'ingewanden, die uyt seer fijne pijpjens bestaen, even ofse verstand en een suygende kracht hadden, gratig een soo fijn vogt, soo bekwaam om door enge wegen vrijlijk en snel te passeren, na sig trekken, ten sij een bijster voor-oordeel, een verfoeyelijke afkeer, door wijn of bier lust aangestoken, een walging veroorsaken tegens een drank, die alle liefhebbers van hun leven en gesontheid soo wel gevalt, diese soo gaarne drinken, en soo goed bevinden. 't Is dese drank, die om dat mense warm drinkt, ons verwarmt, sonder te verhitten, en die even daarom noyt ons in dat gevaar kan brengen, waar in men altoos geraakt, wanneer men koude drank drinkt, die soo vele menschen hun gesontheid en leven berooft heeft [3]).

Bontekoe breekt deze aanprijzing van de thee op medische en gastronomische gronden tenslotte af, omdat hij zich naar Berlijn moet begeven en zijn opwachting maken bij de keurvorst van Brandenburg; hij doet dit echter niet alvorens gewenst te hebben, dat eenmaal een ieder:

> gerust onder sijne vijgeboom nedersittende, een lang gezegent leven leide in volle gesontheid, gerustheid en Godzaligheid, en met genoegen alleen en in geselschap eeten, drinken, vroolijk sijn, en doende een yegelijk sijne affaires, onder een kopje thee, en een pijp tabak, die ik soo ga nemen op uwer en mijner gesontheid goedwillige Leser [4]).

---

[1]) In *Het oud-hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw, 2de verbeterde en geïll. uitgave door Dr H. C. Rogge* Leiden z.j. blz. 438. Achter het mij bekende exemplaar van het genoemde *Reysboek* Amst. 1689 (U.B.A. 246 G. 6) trof ik Bontekoe's *Tractaat* niet aan.

[2]) Zie Van de Velde *op. cit.* 1925 blz. 88. In *Alle de philos., med. en chym. werken* II. I treft men deze *Korte verhandeling* met Corn. Bontekoe *Œconomia animalis sijnde een dierige huys-houdinge* aan onder de titel *Corn. Bontekoe opbouw der medicijne, Derde deel.*

[3]) *Alle de philos., med. en chym. werken* II. I blz. 254.

[4]) *Idem* II. I blz. 276.

179. Blankaarts Cartesiaanse academie en De borgelijke tafel (1683)

Als Blankaart in 1683 zijn *Cartesiaanse academie* de wereld inzendt [1]), dan is dat een geschrift vol cartesiaanse wijsheid door bontekoejaanse bril bezien. Ook treft men er invloed in aan van engelse schrijvers als Boyle, Needham en Mayow. Eerst wordt gehandeld over chijl en zenuwsap, dan volgt een dieet-leer, waarin hoofdstukjes over thee, koffie, chocolade en tabak niet ontbreken. Het meest populaire deel, de voedingsleer, werd hetzelfde jaar afzonderlijk uitgegeven onder de titel *De borgelijke tafel, om lang gesond sonder ziekten te leven. Waar in van yder spijse in't besonder gehandelt werd. Door S. Blankaart, M.D. En praktizijn tot Amsterdam* [2]) benevens een verhandeling over het opdienen en voorsnijden der spijzen, niet van Blankaart afkomstig, en een berijming van de medische raadgevingen van de schola salernitana. De gelegenheid om na te gaan in hoeverre de berijming uit de *De borgelijke tafel* afhankelijk is van de nederlandse vertaling *Schoola salernitana, bestaande in regelen tot behoudenis der gesontheydt, eertijds in 't Latijn beschreven van de hoog-geleerde doctooren der salernitaanse schole, tot gerief van den Koningh van Engelandt. En nu met seer profijtelicke uyt-leggingen van andere geleerde mannen verrijckt. Vertaalt door I.G.*, waarvan in 1658 te Amsterdam een tweede druk verscheen [3]), ontbrak mij.

180. Blankaarts connectie met Wilhelmus ten Rhijne

In 1684 neemt Blankaart op in zijn *Venus belegert en ontset* een *Naukeurige beschrijvinge van het kruid bij de Chinezen Thee, en bij de Japonezen T'chia genoemt* met *Een verhaal getrokken uit de observaties van Japan, door Wilhelmus ten Rhijne M.D. aangaande de plant Thee.* Ten Rhijne, die te Franeker en Leiden medicijnen studeerde, in 1670 te Angers promoveerde, was, daar zijn naam voorkomt op de naamrol van amsterdamse doktoren, blijkbaar enige tijd te Amsterdam gevestigd; in 1673 vertrok hij naar Indië, waar hij zich verdienstelijk maakte voor de bestrijding van de melaatsheid en zich voor kruidkunde interesseerde [4]). Blankaart stelde veel belang in het werk van Ten Rhijne; daarom lijkt mij de veronderstelling, dat het stuk *De doot van alle dwalende philosophen,*

---

[1]) Cf. boven blz. 259.

[2]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 471–473. Het werkje is ook aanwezig U.B.A. 641 F. 7, N.B. 30 A. 27.

[3]) Volgens mijn aantekeningen is een exemplaar aanwezig in de Stadsbibliotheek te Antwerpen onder nr. I. 9204.

[4]) Zie voor ten Rhijne: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 1213, IX kol. 861–863; D. Schoute *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* XIV (1937) Wilhelm ten Rhijne *De lepra asiatica, Inleiding.* Ten Rhijne's *Excerpta ex observationibus japonicis de fructice thee* werden in 1678 te Danzig gepubliceerd. Blankaarts bron echter is een *Weekly memorial.*

ende soekers van den lapis philosophorum etc., in Blankaarts *Collectanea medico-physica oft hollands jaarregister* van 1680 opgenomen met de mededeling, dat het uit Batavia afkomstig was, Blankaart toegezonden werd door ten Rhijne, niet te gewaagd en aannemelijker dan die, welke Van de Velde opperde, namelijk dat Blankaart zelve de auteur ervan geweest zou zijn [1]).

181. Blankaart als voortzetter van Bontekoe's propaganda voor het gebruik van thee, koffie en tabak

Bevond zich onder Bontekoe's nagelaten werk nog een werk over de thee alsmede een verhandeling over de tabak? En werden deze in 1686 met een verhandeling over de koffie van hem zelf door Blankaart uitgegeven onder de titel *Gebruik en misbruik van de thee, mitsgaders een verhandelinge wegens de deugden en kragten van de tabak. Door Cornelis Bontekoe, in zijn leven raad en lijf-medicus van zijn keurvorstelijke doorluchtigheid van Brandenburg. Hier nevens een verhandeling van de coffee, met des selfs krachten in gezonde, en ongezonde. Door Stephanus Blankaart, philosophiae en med. doctor en practizijn tot Amsterdam* [2])? Het zijn zeker werkjes geheel in bontekoejaanse trant. Voor de verhouding van het *Tractaat van het excellenste kruyd thee* tot het *Gebruik en mis-bruik van de thee* is de volgende passus uit het laatste informatief:

> Ons oogmerk is dan niet hier een geheele institutie te schrijven, dewijl zulcx door onsen grooten Vriend, den Heer Doctor Blankaard, een man die zich los gemaakt heeft van alle de fabulen der Naam-Doctoren, genoegsaam in zijn Cartesiaanse Academie, zoo als hij die heeft gelieven te noemen, afgeleid is. Maar, dewijl we te voren een Tractaat van de Thée hebben uitgegeven aangaande de werkingen en operatien diese in gezonde lighamen doet, soo is nu ons voornemen die op alle ziekten te appliceren, in wat gelegentheden dat soude mogen zijn; en daarbenevens het misbruik die veele luiden omtrent de Thee doen [3]).

Nemen wij aan, dat Bontekoe inderdaad nog een werk over de thee, alsmede een over de tabak naliet. In hoeverre zijn ze dan persklaar gemaakt door Blankaart? Is het de argwaan te ver gedreven, als men rekening wil houden met de mogelijkheid dat de geciteerde lofspraak op Blankaart niet uit Bontekoe's maar uit Blankaarts eigen pen vloeide? Blankaart had voorts de slechte smaak zijn verhandeling over de koffie — waarbij men hier en daar ontlening aan Dufour kan constateren — te besluiten met enkele attesten van aanbeveling voor zijn methode van genezen.

---

[1]) Cf. Van de Velde *op. cit.* 1925 blz. 687.

[2]) Cf. *idem* 1924 blz. 480–481; 1925 blz. 96.

[3]) *Gebruik en mis-bruik van de thee enz.* 's Grav. Amst. 1686 (aanwezig U.B.A. 649 F. 16 2); U.B.L. 632 F. 5) blz. 14.

182. Vertalingen door Blankaart van werken van C. Lancilotti, S. Sanctorius, Nic. Lémery, J. J. Mangetus en Jos. de la Charrière

Arbeidzaam was Blankaart al evenzeer als Bontekoe; in velerlei uitgaven had hij de hand. Zo versierde hij in 1680 een vertaling uit het Italiaans door Jacob Leeuw [1]) van een alchemistisch werk van Carlo Lancilotti met noten [2]). In zekere zin een voorloper van de iatromechanici was de italiaan Santorio Santorio (Sanctorinus), die in 1614 een werk *De medicina statistica* liet verschijnen, nadat hij met een balans op zichzelf langdurige proefnemingen had gedaan over de af- en toename van zijn gewicht, teneinde de onzichtbare perspiratio te bepalen [3]). Blankaart vermeerderde een vertaling van Philippe Lagruë *De ontdekte doorwaasseming des menschen lichaams* met *Aphorismen of korte spreuken, raakende de genees- en heelkunst, toegepast op ons Nederland* [4]), in der haast door hem uit zijn latijnse kladden bijeengezocht [5]) en dan ook heel onbeduidend. Voorts werden *Aphorismen of kortbondige spreuken van Hippocrates*, in 1680 door Blankaart vertaald, nog in 1792 voor de derde maal gedrukt [6]). In 1683 verscheen te Amsterdam *Het philosoophische laboratorium of der chymisten stook-huys. Leerende op een korte en ligte wijse alle de gebruikelijkste medicamenten op de chymische wijze bereiden; tegelijk met aanmerkingen en naukeurige redeneringen over yder preparatie in 't besonder door Nicolaus Lemery, Apotheker des Konings van Vrankrijk* [7]); een *Den drukker tot den Lezer* onthult, dat deze vertaling van de *Cours de la chymie* van

---

[1]) Waarschijnlijk wel de Jacob Leeuw, die Dr Catharina van de Graft *Agnes Block Vondels nicht en vriendin* Utrecht 1943 blz. 80, 81 alsook in de *geslachtslijst De Flines*, als echtgenoot van Christina de Flines noemt. In 1683 droeg Blankaart zijn *De kartesiaanse academie* o.a. aan Jacob Leeuw op.

[2]) *De brandende salamander, ofte ontleedinge der chymicale stoffen* Amst. Joh. ten Hoorn 1680. Zie *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal- en letterkunde* 1924 blz. 461, 1925 blz. 677–678, 1942 blz. 165; J. L. Beyers *Catalogue 80 Choix de livres rares* Utrecht (1951) nr. 3.

[3]) Zie voor Sanctorius: Ch. Daremberg *Histoire de sciences médicales* II Paris 1870 pag. 735–750; Arturo Castiglione *Storia della medecina* Milano (1936) pag. 470, 471; M. Foster *Lectures on the history of physiology* Cambridge 1901 pag. 145–147.

[4]) De U.B.A. bezit onder nr. 645 F. 40 *De ontdekte doorwaasseming des menschen lichaams; door een nauwkeurige dertig-jaarige ondervinding ontdekt op de weegschaal van S. Sanctorius, doctor en professor tot Padua. De tweede druk. Vermeerdert met aphorismen of korte spreuken, raakende de genees- en heelkunst, toegepast op ons Nederland.* Amst. 1684. Eveneens bezit de U.B.A. (Lab. Physiol.) een uitgave van Lagruë's vertaling van Sanctorius' hoofdwerk *Met een nader verklaringe door Heydentrijk Overkamp* Amst. 1686. In *Alle de medicinale, chirurgicale en philosophische werken van Heydentrijk Overkamp* Amst. 1694 en tweede druk Amst. 1720 werden vertaling en verklaring herdrukt.

[5]) Dit bekent Blankaart in een *Voorreden aan den leser.*

[6]) Zie *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. ac. voor taal- en letterkunde* 1924 blz. 351, 352, 493.

[7]) Amst. Jan ten Hoorn 1683. Aanwezig U.B.A. 656 G. 25. Verscheidene malen herdrukt, cf. *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. ac. voor taal- en letterkunde* 1939 blz. 580. N. Lémery leefde van 1645–1715.

Lémery was nagekeken en geannoteerd door doctor S. Blankaart. In die noten treft men verwijzingen aan naar Descartes, R. Boyle, J. Mayow [1]) en Overkamp. Uit het Latijn vertaalde Blankaart Joh. Jacob Mangetus' *Noodige aanmerkingen over de chirurgie en praktijk van Paulus Barbette Ende Een generaal denkbeeld van de wonden* door *Joseph de la Charriere* [2]).

183. Een latijnse vertaling van Bontekoe's Fragmenta dienende tot een onderwijs van de beweginge, en vijandschap of liever vriendschap van het acidum met het alcali door Blankaart verzorgd

Nog werd in 1688 onder Blankaarts toezicht van Bontekoe's *Fragmenta, dienende tot een onderwijs van de beweginge, en vijandschap of liever vriendschap van het acidum met het alcali. Mitsgaders phlegma, spiritus, oleum, sulphur, terra en caput mortuum. Alsmede de grondtslagh tot opbouw der medicijne en chirurgie*, in 1683 te 's Gravenhage verschenen [3]), een latijnse uitgave verzorgd. *Cornelii Bontekoe, Med. Doctoris, Francfurti ad Oderam Med. Profess....fundamenta medica sive de alcali et acidi effectibus per modum fermentationis & effervescentiae. Accedit item, anonymi cujusdam authoris pharmacopaea ad mentem neotericum adornata* [4]) werd door Steph. Blancardus opgedragen „Nicolao Heinsio N. F. D. N. Medicinae doctori praestantissimo, in omni facultate & lingua versatissimo", dat wil zeggen aan Nicolaas Heinsius Jr, in alle handboeken voor de Nederlandse letterkunde te vinden als de auteur van *Den vermakelijken avanturier* [5]). De drukker van *Cornelis Bontekoe fundamenta medica* berichtte de lezers:

> Hunc librum, qui vobis sistitur, Authoris amicus belgico idiomate primus vulgavit. Alius interum Sodalis provinciam illam in se suscepit,

---

[1]) Over J. Mayow zometeen, beneden § 185.

[2]) Van de *Noodige aanmerkingen enz.* bestaan uitgaven Amst. 1694, 1727 (cf. *Maendelijke uittreksels* 1727 II blz. 705), 1734; deze drie uitgaven, aanwezig U.B.A., hebben op de titel „Magnetus" i.pl.v. „Mangetus". Paulus Barbette promoveerde 1 Nov. 1645 te Leiden en vestigde zich te Amsterdam, zie voor hem: Banga *op. cit.* blz. 260–267; J. R. Jansma *Louis de Bils en de anatomie van zijn tijd* diss. Amst. Hoogeveen 1919 blz. 60, 61. Joh. Jac. Magnetus was dokter te Genève; Joseph de la Charriere een frans heelmeester.

[3]) Baumann *Cornelis Bontekoe* blz. 160 nr. 8; *Verslagen en meded. kon. vl. ac. voor taal- en letterkunde* 1925 blz. 88.

[4]) Aanwezig U.B.A. 637 G. 7 4). De uitgever was Cornelis Blankaart, een jongere broer van Stephen, van wie men zelden uitgaven tegenkomt, cf. Kleerkooper en van Stockum Jr *De boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de 17de eeuw* blz. 1530. In 1688 gaf Cornelis Blankaart „in Platea vulgo de Warmoestraat" uit *Steph. Blancardi anatomia practica rationalis sive rariorum cadaverum morbis denatorum anatomica inspectio. Accedit item tractatus novus de circulatione sanguinis per tubulos, deque eorum valvulis* (aanwezig U.B.A. 646 F. 13); de nederlandse uitgave *De nieuw hervormde anatomia ofte ontleding des menschen lighaams...als ook een nadere verhandelinge van den omloop des bloeds, door de spier-vezelen en der zelver klapvliezen*, Amst. Jan ten Hoorn 1678, bevat een lofdicht voor broer Stephanus van Corn. Blankaart L.St. (aanwezig U.B.A. 649 F. 14).

[5]) Zie voor Nicolaas Heinsius Jr beneden blz. 346 n. 9.

ut Latinitati donaverit: Romana itaque veste vestitum suscipe librum verè aureum: in quo fundamenta medica fascilo brevi quasi comprehenduntur. Hisce fundamentis accedit, Pharmacopaea quaedam nova, ad mentem Neotericorum adornata, ad cujus normam Pharmacopolae sunt renovandae.

Wordt met de „amicus authoris" de haagse uitgever, met de kameraad, die de taak op zich nam de latijnse vertaling te maken, Blankaart bedoeld? En is Blankaart ook de anonyme autheur van de *Pharmacopaea*, die aan de vertaling werd toegevoegd? [1])

184. Aandeel van Blankaart in de uitgave Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow (Amst. 1683/1684)

Duidelijker omschreven is het aandeel dat Blankaart had in de tot stand koming van een werkje door Timotheus ten Hoorn te Amsterdam uitgegeven, zowel met het jaartal 1683 als met het jaartal 1684. Wel geeft hier de titelpagina *Alle de medicinale en natuurkundige werken, van Johannes Mayow, Doctor en Medicyn, als ook medemakker tot Oxfort van het Coll. Omn. Anim. Bestaande in vijf verhandelinge, namentlijk, Van de salpeter en salpeter logts-geest. Het ademen, soo der geborene als ongeborene dieren. Van de beweginge der spieren en dierige geesten. Als ook van de lenden-vang. Uit het Latijn vertaalt, en met noodige aanmerkingen verrijkt door S.B.* [2]), wat Blankaarts aandeel betreft, aanleiding tot dubbelzinnigheid, maar het bericht van de drukker brengt klaarheid: Blankaart schreef de noten en hield toezicht op de vertaling:

> Waarde Leeser.
> Onlangs in 't doorreisen van verscheide Steden, is't gebeurt dat mij van een goed vriend de Werken van Joh. Mayow, in't Latijn wierden ter hand gestelt, met bijslag van aanprijsing, om het in een Neerlands kleed te doen verkleeden: t'huis komende, met verscheide Philosophen en Medicijns beraadslagende, vonden het goet, om het ten eersten in 't werk te stellen; soo gesegt soo gedaan, ik liet het door ymand die kennisse van saken had onderhanden nemen, en aanstonds op de pars leggen: en met eenen nam den Heer Blankaart de sorg op hem, om het nog eens te doorbladen en verscheide nuttige aanteikeningen daar bij te doen.

185. John Mayow, voorloper van Priestley en Lavoisier

a. Waarderende oordelen over hem

Over John Mayow, wiens werken hier vertaald en door Blankaart toegelicht werden, berichtte Timotheus ten Hoorn, dat deze een schrijver is:

> die sijns gelijke nooit gehad heeft, want hij niet alleen op de redeneerkunde sig selve vast stelt, gelijk dien grooten Cartesius, maar selfs

[1]) Van de Velde *op. cit.* 1924 blz. 460.
[2]) Aanwezig U.B.A. 650 G. 28 (1683), 653 G. 22 (1684).

bevestigt hij sijn reden met experimenten: soo dat desen Schrijver in verscheide gelegentheid met Cartesius overeen komt, dog meer in saken als wel in woorden.

Dit oordeel klopt nog aardig met het oordeel van onze eeuw over de verdiensten van John Mayow. Uit de *Dictionary of national biography* citeren wij:

> From the "numerosa scriptorum turba" of his time Mayow at the outset chooses Descartes as his master in method. He takes his facts from great observers like Boyle, Malpighi, Steno, Willis and Lower [1]), but above all from personal observation.

Mayow wordt in het artikel voor de *Dictionary of national biography* hoger geschat dan Willis en Sylvius:

> Mayow stands immeasurably above such men as Willis and Sylvius, with their medley of half digested cartesianism and iatrochemistery. He must be classed with Hooke and Boyle [2]), possessing the scientific imagination of the one, the tenacity of the other, and succeeding where Boyle failed [3]).

En wanneer Foster in 1900 te San Francisco zijn magistrale lezingen over de geschiedenis van de fysiologie houdt, spreekt hij uitvoerig over John Mayow, die hij zeer hoog schat.

b. John Mayow identificeert de door hem aangenomen salpeter-logts-deeltjes met de cartesiaanse spiritus animales

John Mayow, die in 1643 het levenslicht zag, leefde slechts tot 1679, niet echter zonder ontdekkingen gedaan te hebben, waarmede hij zijn tijd ver vooruit was en waarvan dan ook eerst later de waarde beseft werd. Mayow kwam dicht — dichter dan Sylvius [4]) — bij de ontdekking van de zuurstof en de betekenis daarvan voor de ademhaling. Hij toch ontwikkelde een theorie volgens welke in de longen aan de lucht „deeltjes van salpeter souten aart" onttrokken werden, wat onder meer de fermen-

---

[1]) Marcello Malpighi publiceerde in 1661 een verhandeling *De pulmonibus observationes anatomicae* (Foster *Lectures on the history of physiology* Cambridge 1901 pag. 95). De deen Nicolaus Stenson (Steno) studeerde te Kopenhagen onder Bartholinus, te Leiden onder Sylvius en ontmoette Malpighi te Rome. Voor Steno's oordeel over Descartes, zie Foster *op. cit.* pag. 62. Over Th. Willis oordeelt Foster gestreng (*op. cit.* pag. 269–281), maar Willis' leermeester Richard Lower wordt door Foster een scherpzinnige geest genoemd. Lowers *Tractatus de corde*, waarin het hart als een spier beschouwd wordt en het verschil in kleur van het aderlijk en slagaderlijk bloed toegeschreven aan het feit, dat in de longen lucht wordt opgenomen (cf. Foster *op. cit.* pag. 182–185), verscheen in 1669 te Londen en meteen te Amsterdam bij Dan. Elzevirius (cf. *Internationaal antiquariaat Menno Hertzberger Catalogue Medicine* 188 nr. 298) aanwezig U.B.A.

[2]) Robert Hooke was een vriend en assistent van Robert Boyle. Over proeven op het gebied der ademhaling genomen door Boyle en Hooke, cf. Foster *op. cit.* pag. 178–180.

[3]) *Dictionary of national biography* XXXVII pag. 175–177.

[4]) Cf. beneden blz. 338.

tatie van het bloed bevorderde. Toen dan ook in 1774 het oxygeen door Joseph Priestley afgezonderd was en de betekenis ervan bij het proces der ademhaling door Lavoisier was uiteengezet[1]), herleefde de belangstelling voor de geschriften van John Mayow.

Merkwaardig is het voorts, dat Mayow zijn salpeter-logts-deeltjes identificeert met de spiritus animales, ons zo bekend uit het cartesianisme:

> Want de Salpeter logts-deeltjes voornamelijk overeen komen met den aart van de dierige geesten: Want zij sijn seer subtijl, elastijk, en bewegelijk... Vorders sijn de animale geesten soo fijn als de Salpeter logts-deeltjes, soo datse terstond verspreiden; en laten geen van haar voetstappen na. Ik doe hier nog bij, dat de Salpeter logt-deeltjes niet minder nodig zijn, tot het leven als de dierige geesten; voorwaar het is moeylijk te vatten, waarom de dieren soo noodsakelijk de logt moeten ademen zoo datse niet een moment des tijds sonder deselve konnen leven, 't en sij de Salpeter logts-geest in het leven der dieren de voornaamste plaats had, en de dierige geesten selver waren [2]).

Mayow is onuitputtelijk in het opgeven van redenen waarom de spiritus animales niets anders zijn dan salpeter-logts-deeltjes:

> Want de Salpeter logts-deeltjes schijnen seer bequaam te zijn, om de dierige geesten te maken: want de natuur der geesten is soodanig, datse somtijds slapende en traag zijn, en in tegendeel somtijds bewegelijk en werksaam; van gelijken ook de Salpeter logts-geest, is gewoon een verscheide stand te hebben ... Eyndelijk merken wij dit hier ter plaatse aan, dat de natuur van de harsenen soodanig is, datse een bequaamigheid heeft, om de Salpter logts-deeltjes te vergaderen en te bewaren; want de hersenen hebben veel minder swavel-deeltjes (welke de Salpeter logts-geest aan't woeden brengt en vernielt) als wel eenige andere deelen; en dat de selve als een souten aart heeft; welk voornamentlijk bequaam is, om de Salpeter logts-geest vast te houden [3]).

Bovenstaande citaten mogen illustreren welk een belangrijke rol Mayow aan de logtachtige deeltjes van de spiritus nitri toekende. Zij vormen het voornaamste instrument van de „anima sensitiva", die zelf uit een stoffe „welke veel subtylder en hemelscher is" bestaat. Wij begrijpen dan ook, dat in het artikel over Mayow in de *Dictonary of national biography* in dit verband gesproken werd van een „important modification of Descartes' theory".

De functies, die Mayow door de logtagtige deeltjes van de spiritus laat verrichten zijn vele. De genoemde deeltjes zijn nodig om vuur te maken [4]); zij zijn noodzakelijk voor de fermentatie bij plant en

---

[1]) Foster karakteriseerde de verhouding van Lavoisier tot Priestley aldus: He (Lavoisier) saw the facts which Priestley had seen, but saw them eye to eye, saw them without the veil of preceived ideas.... He and he alone really discovers oxygen *Lectures on the history of physiology* pag. 244, 245.

[2]) *Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow* blz. 448–449.

[3]) *Idem* blz. 454–455.

[4]) *Idem* blz. 29–31, 76, 149, 215 cap. X.

dier [1]); zij dienen voor de beweging der spieren [2]), zij vormen de materia subtilis, die de ruimte tussen de vaste lichamen opvult en die altijd in beweging is [3]).

c. *Mayow verklaart beweging en licht op cartesiaanse wijze; critiseert Descartes' verklaring voor het uitzetten van bevroren water en spreekt de cartesiaanse opvatting, dat het ademen dient om het bloed te verkoelen, tegen*

De beweging geschiedt door enige pulsie of aandrijvinge [4]) en dat de onbezielde lichamen de neiging vertonen in de toestand van rust of beweging waarin zij verkeren, te blijven, moet niet als een teken van kracht geïnterpreteerd worden:

> want dese kracht is niet anders, dan dat de onbezielde dingen geensins en weten van haar selven te disponeren, of haar stand te veranderen. Maar datse de dispositie van andere t'eenemaal subject zijn. Als dan een lighaam in ruste is, kan men niet anders begrijpen, als dat de selve in de stand van ruste altijd sal moeten blijven, ten sy de selve een kracht van een andere saak tegen gaat; gelijk den seer vermaarden Cartesius heeft aangeteikent [5]).

Ook het licht verklaart Mayow op cartesiaanse wijze:

> Derhalven moet men dan met den deftigen Cartesius vast stellen, dat het ligt alleen in een beweginge oft aandryvinge bestaat, die om de continuiteit van het midden ligt tot een groote distantie, sonder eenige vertoevinge, kan door-gevoert werden [6]).

Dat midden wordt gevormd door de salpeter-logts-deeltjes en Mayow legt er de nadruk op dat het zien niet regelrecht door de zonnestralen veroorzaakt wordt:

> Maar de deeltjes des lugts, schijnen haar verbeeldsel door een aandrift oft aanstuwing van een seker besonder, seer fijn en sagt midden voort te setten: welke door het midden des gesigts als een water-golfs beweginge die gedurig aan malkanderen is na het oog, en door des selfs tussen-komste, van d'oorsprong der dunne gesigt-senuw-draadtjes, sodanige slagen de selve indrukt, welke tot de verbeelding en desselfs gevoelen te maken, van natuuren in-gestelt is [7]).

In de regels, die Mayow hierop laat volgen, in de vertaling luidende:

> Tot het ligt en de koleuren te bevatten, is ook niet van nooden, 't geen den seer vernuftigen Cartesius heeft aangeteikend, dat 'er eenig stoffelijk beeld van de objecten, die de Ideen oft denk-beelden, welke wij in onse geest formeren, gelijk als zij, tot het oog komen [7]),

---

[1]) *Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow* blz. 68, 171 cap. VIII.

[2]) *Idem* blz. 409, 435 cap. IV.

[3]) *Idem* blz. 110.

[4]) *Idem* blz. 108.

[5]) *Idem* blz. 109.

[6]) *Idem* blz. 244–245.

[7]) *Idem* blz. 255.

moet de tussenzin „'t geen den seer vernuftigen Cartesius heeft aangeteikend" opgevat worden als: „gelijk de vernuftige Descartes heeft aangetekend"; Mayow doelde hier op *Dioptrica* I 5 *Dat men geen verbeeldige gedaanten behoeft, om de verwen te zien, noch ook dat in de voorwerpen iets moet zijn, 't welk gelijk is met de gevoelingen, die wij er af hebben.*

Daarentegen accepteerde Mayow niet de cartesiaanse verklaring voor het uitzetten van bevroren water [1]).

Descartes aanvaardde, gelijk wij besproken hebben [2]), de harveyaanse theorie over de bloedsomloop niet geheel en al en bleef vasthouden aan de galenistische opvatting omtrent het inwendig vuur dat in het hart onderhouden zou worden. In de longen werd, volgens Descartes [3]), het bloed verkoeld en verdikt. Mayow spreekt de mening „dat het ademen voornamelijk dient om het hert te verkoelen" tegen:

> Maar het schijnt eerder dat'er om het bloed te doen omloopen en behoorlijk te fermenteren, een warmte dan een verkoelinge nodig is [4]).

d. Blankaarts aantekeningen bij de vertaling in het Nederlands van Mayows werken van weinig belang

Wat voor soort aantekeningen stelde nu Blankaart onder de vertaling van Mayows werken? Over het algemeen niet zeer belangrijke. Soms verdedigt hij Descartes tegenover Mayow, b.v. wanneer Mayow de cartesiaanse opvatting van het vuur als een beweging niet geheel en al wil overnemen, ook niet na de salpeterige-logts-geest in de plaats gesteld te hebben van de cartesiaanse materia subtilis [5]). Vrij vaak verwijst Blankaart naar zijn eigen werk, zijn traktaat over de omloop des bloeds [6]), zijn *kartesiaanse academie* [7]), naar de aanmerkingen bij het *Philosoophse laboratorium* van N. Lémery [8]), naar experimenten van hemzelf of zijn vriend Lud. Smids. [9]). De opvattingen van Blankaart en diens vriend Bontekoe aangaande de werkingen tussen het alcali en het acidum passen over het algemeen bij Mayows effervescentie-theorieën, maar wanneer

---

[1]) Cf. *Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow* blz. 90.

[2]) Cf. boven blz. 235.

[3]) *Renati Des-Cartes konstig gebouw des menschelijken lighaams etc.* I cap. VI (*Proeven der wijsbegeerte* Amst. 1692, blz. 225): Het vleis der longe is zoo logtig en zagt, en door middel van het ademen door de logt zo verkoelt, dat als de dampen des bloeds uit de regter holligheid des herts komende, door de slagäder, die d'ontleders slagäderlijke ader noemen, in dezelve ingegaan, aldaar werden verdikt, en keeren weder tot bloed ...etc.

[4]) *Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow* blz. 363.

[5]) *Idem* blz. 29. Mayow definieert met enige reserve: Mijn meining is dan aldus, dat de form ofte gedaante der vlammen van de Salpeterige logts geest, tot beweginge gebragt sijnde, *voornamelijk* afhangt.

[6]) *Idem* blz. 341, 431.

[7]) *Idem* blz. 365, 419.

[8]) *Idem* blz. 286, cf. *idem* blz. 313.

[9]) *Idem* blz. 40, 476.

Mayow spreekt van een „koortsige opbruysinge", noteert Blankaart, dat hij, met Bontekoe en anderen, de koorts niet verklaarde als een effervescentie maar integendeel als een verdikkinge des bloeds [1]).

Blankaart dateerde de opdracht van zijn *De kartesiaanse academie ofte institutie der medicyne* te Amsterdam den 16 Septembris 1683; kort daarop verschenen *Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow;* het behoeft dan ook niet te verbazen, dat wij in *De kartesiaanse academie* gewag gemaakt vinden van de salpeterdeeltjes, die nodig zijn voor de ademhaling. Uit proeven met de luchtpomp van R. Boyle [2]) was het zonneklaar gebleken:

> dat'er eenige deeltjes uit de locht ons bloed gemeen gemaakt werd, en met de selve fermenteren en effervesceren, en dat dese effervescentien geduirig van een persende locht ingetoomt en gedwongen werden. Dese deeltjes die het bloed gemeen gemaakt werden pleeg ik met andere Salpeter deeltjes te noemen [3]).

186. Het regiem van de cartesiaanse medicus: frisse lucht, rust en thee

Dit inzicht voert Blankaart er toe het leven in een zuivere, niet te hete en niet te koude lucht, als de eerste voorwaarde voor een goede gezondheid te stellen [4]); ook wenste Blankaart dat de zieke in een frisse, zindelijke, rustige omgeving verpleegd zou worden [5]) en hij hield er rekening mee, dat een besmetting door de lucht van het ene op het andere lichaam overgebracht kon worden [6]). Waarlijk, het regiem, dat de nederlandse medicus, die aan de cartesiaanse academie studeerde, wars van aderlaten en purgeren, maar de zieke rust en frisse lucht gunnend, hem met thee lavende, voorschreef, moet menig patiënt niet slecht bekomen zijn! Wel waren Blankaart en Bontekoe zeer afkerig van zure spijzen en vruchten, maar gelukkig zullen de patiënten, die zij citroen en karnemelk onthielden, in mindere mate dan de beide cartesiaanse artsen meenden, aan scheurbuik geleden hebben.

187. Bontekoe spreekt, hetzij onder invloed van Mayow, hetzij onder die van De le Boe Sylvius, over fijne deeltjes, die in de long uit de lucht worden opgenomen

Vinden wij Mayows salpeter-logts-deeltjes ook bij Bontekoe? Dat niet direct, maar wel is Bontekoe van mening, dat het bloed in de long opnam:

---

[1]) *Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow* blz. 200.

[2]) De luchtpomp van Boyle was een verbetering van die van Otto von Guericke. Ook Mayow werkte er mee.

[3]) *De kartesiaanse academie ofte institutie der medicyne* [2] Amst. 1691 blz. 20.

[4]) *Idem* blz. 143–149.

[5]) *Idem* blz. 340.

[6]) *Idem* blz. 228.

fijne delen van de logt, die niet weinich tot onse warmte en tot ons leven dienen [1]).

Wat opgenomen wordt, noemde Bontekoe een sal volatile [2]), misschien onder invloed van zijn leidse leermeester Fr. de le Boe Sylvius. Op vrij onduidelijke wijze schreef Sylvius namelijk over iets dat uit de lucht in de longen opgenomen zou worden; zelfs sprak Sylvius in zijn *Praxis medicae idea nova* over salpeterachtige deeltjes, waarschijnlijk onder invloed van Mayow [3]).

188. De le Boe Sylvius kan het werk van Mayow nog gekend hebben

Mayows *Tractatus duo, quorum prior agit de respiratione, alter de rachitide*, in 1669 te Oxford verschenen [4]), werden in 1671 te Leiden herdrukt [5]) en Sylvius, die in 1672 overleed, zal ze dus wel onder ogen gehad hebben. Ook verscheen in 1671 bij de leidse uitgevers van Mayows *Tractatus duo* [6]) een verhandeling *De respirationis usu primario* [7]) van de engelse medicus Malachia Thruston [8]). Daarin had Sylvius kunnen lezen over de „aeris vis elastica" en „ejusdem nitrositas & penetrabilitas" [9]). In 1674 werden Mayows verhandelingen, tot vijf vermeerderd, te Oxford weer ter perse gelegd [10]), in 1681 verscheen een nadruk *Johannis Mayow Londinensis doctoris & medici, nec non Coll. Omn. Anim. in Universiversitate Oxoniensi Socii opera omnia medico-physica tractatibus quinque comprehensa* bij de haagse uitgever Arnold Leers [11]). Een herdruk van Thrustons *De respirationis usu primario diatriba* tesamen met Mayows *Tractatus duo* werd in 1708 te Leiden gepubliceerd door Theodorus Haak [12]), waarvan ik mij afvraag

---

[1]) Bontekoe *Alle de philos., med. en chym. werken* II. I blz. 96.

[2]) *Idem* II. I blz. 97, cf. *idem* II. I blz. 283 Uit de logt werd een vlug sout bij het bloed gemengt.

[3]) Cf. Foster *Lectures on the history of physiology* pag. 186, Baumann *François dele Boe Sylvius* blz. 93–94. De catalogus van het Brits Museum vermeldt een *Praxeos medicae Idea nova* van St. Blancardus Amst. 1685. De overeenkomst in titel met een werk van Sylvius is opmerkelijk. Een nader onderzoek te London is hier gewenst.

[4]) Aanwezig U.B.L. 505 F. 41 2); *Bibliotheca Osleriana* 3358.

[5]) Aanwezig U.B.L. 653 F. 15 8); U.B.A. 666 F. 18 3), 586 38 1).

[6]) Cornelis Driehuysen en Felix Lopez de Haro. Volgens Ledeboer was Cornelis Driehuysen werkzaam tussen 1663–1761. Wij hebben hem ontmoet als uitgever van Heereboords *Meletemata philosophica* (zie boven blz. 120).

[7]) Aanwezig U.B.A. 666 F. 18 2).

[8]) Men zie voor Thruston: Jöcher *Allgemeines Gelehrten Lexicon* 1751 kol. 1176.

[9]) *Op. cit.* Lugd. Batav. 1671 pag. 33.

[10]) Aanwezig U.B.L. cf. *The british museum catalogue of printed books* 35 pag. 321.

[11]) Aanwezig U.B.A. 637 G. 7 1); U.B.Gr. K. f. 48.

[12]) *Malachiae Thruston M.D. de respirationis usu primario diatriba. Accedunt animadversiones à Cl. Viro in eandem conscriptae, una cum responsionibus auctoris. Ut et Johannis Mayow...tractatus duo, quorum prior agit de respiratione alter de rachitide* Lugd. Batav. Apud Theodorum Haak 1718, is aanwezig U.B.A. 644 F. 26.

of deze uitgever verwant was aan die Theodorus Haak, die lid is geweest van het in 1645 opgerichte *Invisible College* en vervolgens van de in 1662 daaruit voortgekomen *Royal Society* en die o.a. in correspondentie gestaan heeft met Descartes en Mersenne [1]).

189. Robert Boyle bestreed Fr. de le Boe Sylvius

John Mayow werd in zijn voorlaatste levensjaar (1678) lid van de Royal Society; van de aanvang af lid was Robert Boyle, die kritisch gestaan heeft tegenover de iatrochemici en die tegen de leerstellingen van onze Fr. de le Boe Sylvius in verzet kwam met *Reflexions upon the hypothesis of alcali and acidum* [2]). De invloed van de sylviaanse school in Engeland [3]), de betrekkingen, die diverse van de oudste leden van de Royal Society met nederlandse geleerden hebben onderhouden, zijn nog onvoldoende bestudeerd. Waarschijnlijk bewaren nederlandse en engelse bibliotheken en archieven nog heel wat brieven uit de zo omvangrijke geleerden-correspondentie, die kostbaar studiemateriaal kunnen zijn voor dengene, die de wetenschappelijke wisselwerking tussen Engeland en Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw wil bestuderen, wanneer de Royal Society het wetenschappelijk streven in Engeland samenbundelt, haar leden zich met de borst op het wetenschappelijk experiment toeleggen en haar secretaris, de bremenaar Hendrik Oldenburg [4]), met zoveel geleerden op het vasteland in briefwisseling staat. Ook Sylvius behoorde tot hen, die contact met de Royal Society op prijs stelden; hij zond in 1671 aan Oldenburg present-exemplaren van zijn *Praxeos medicae idea nova liber I* [5]).

---

[1]) Voor de leidse uitgever Theodore (Dirk) Haak geeft Ledeboer, *De boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland* blz. 254a alsmede *Alphabetische lijst* blz. 70, op, dat hij werkzaam was van 1707–1767. De Theodorus Haak, die wij in 1645 aantreffen als een der leden van het zogenaamde Invisible College en die 20 Mei 1663 tot lid van de Royal Society werd benoemd, leefde van 1605–1690. Hij was geboren te Neuhausen en kwam in 1625 voor het eerst naar Engeland. Hij heeft veel vertaald, ook uit het Nederlands (1657 *The dutch annotations upon the whole Bible... as ordered by the synod of Dort 1618 and published by authority 1637*). Zie voor hem *Dict. of national biography* XXIII pag. 412 en de litteratuur over de Royal Society, in het biezonder: *The record of the royal society of London for the promotion of natural knowledge* [4] Londen 1940; Sir Henry Lyons *The royal society 1660–1940* Cambridge 1944; Dorothy Stimson *Scientists and amateurs. A history of the royal society* New-York 1948.

[2]) Cf. Baumann *François dele Boe Sylvius* blz. 94.

[3]) Een enkele opmerking hierover bij Baumann *François dele Boe Sylvius* blz. 203.

[4]) Men zie voor Henry Oldenburg: *Dict. of national biography* XLII pag. 94–96 en de genoemde litteratuur over de Royal Society. De beroemdste van Oldenburgs correspondenten is wel Spinoza geweest (zie hierover St. von Dunin Borkowski *Spinoza* Bnd. IV T. III S. 17 ff., 46 ff.

[5]) Cf. Baumann *François dele Boe Sylvius* pag. 31 n. 1). Onder de papieren van H. Sloane in het brits museum moeten zich gegevens over Fr. de le Boe Sylvius bevinden.

190. Blankaart vertaalde de werken van Lucianus

Wij merkten reeds op, toen wij het succes van Blankaarts *Lexicon medicum renovatum* vermeldden [1]), dat Blankaart zich van zijn vriend Bontekoe onderscheidde door zijn belangstelling voor de klassieke letteren, welke belangstelling hij ongetwijfeld van huis uit meegekregen had. Geheel buiten het medisch gebied waagde Blankaart zich in 1679 met zijn vertaling „Nieuwlijks uit het Grieks" *Alle de werken van Lucianus den Samosatenser* [2]). Vermeld wordt, dat een franse vertaling Blankaart mishaagd had wegens het vele dat de vertaler erbij maakte; dit zal wel slaan op de Lucianus-vertaling van N. Perrot d'Ablancourt [3]), immers d'Ablancourt gaat de faam na fraaie maar gefantaseerde vertalingen geleverd te hebben. Blankaarts vertaling lijkt mij niet onverdienstelijk, zeker had hij met Lucianus een auteur getroffen die zijn rationalistische geest lag. Blankaart prees Lucianus als een filosoof:

> die de waarheit in alles wil weten: hij stelt het quade en ongeregelt leven der Goden en menschen ten toon; hij bewijst op verscheyde plaatsen dat'er geen Goden zijn, gelijk die Heidense Natien sig inbeelden. Te onregt werd hij beschuldigt van Atheistery, als of hij t'eenemaal de Godheid loochende, 't welk uit sijn eigen schriften wel anders blijkt [4]).

191. Blankaarts belangstelling voor de schaarkunst

Blankaart deelde niet Bontekoe's aversie tegen de dichtkunst, toch kan ook hij gerustelijk genomen worden als voorbeeld van de onpoëtische geest, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw de boventoon voerde. Behalve het rijmelen — het woord „dichten" wil ons niet uit de pen bij een distichon als:

> Wagt u van koud, van zuur, van zout
> Dat is u goed, gesond, behoud [5])

— moet ook het beoefenen van de schilder- en de schaarkunst tot Blankaarts ontspanningen behoord hebben [6]). Het met groot geduld vervaardigen

---

[1]) Boven blz. 319.

[2]) Aanwezig U.B.A. 444 G. 12 en 13, U.B.L. Cf. *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal- en letterkunde* 1924 blz. 368, 471.

[3]) *Lucien. De la traduction de N. Perrot d'Ablancourt* werd verscheidene malen te Amsterdam uitgegeven.

[4]) *Alle de werken van Lucianus den Samosatenser* I fol. * 3 v. Voor Blankaarts eigen theistische instelling is een noot by Mayows verhandeling over de ademhaling opmerkelijk. Waar Mayow schreef over het heilig en verborgen vertrek, waarin door de natuur de longen geplaatst werden, daar viel Blankaart over het woord „natuur": de afgodinne Natuur moeten geen zaken toegeschreven worden daaraf „wij beter kennisse hebben; of wij loopen alwillens in een blind en duister Heidendom". (*Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow* blz. 327–328).

[5]) Rijmpje van Blankaart bij zijn *De borgelijke tafel om lang gesond sonder ziekten te leven.*

[6]) Cf. *De navorscher* LV (1905) blz. 107; *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 156.

van soms ragfijne knipsels was een volkskunst, die men in de zeventiende eeuw ten onzent tot kunst heeft trachten te verheffen. Meest hielden vrouwen er zich mee onledig, soms echter ook mannen. De schaarkunst behoorde tot één der talenten van Anna Maria van Schuurman; zij bracht veel roem aan Johanna Koerten, echtgenote van Adriaan Blok [1]). Deze laatste en de vrouw, die hij na Johanna's overlijden huwde, hebben vol piëteit de talrijke hooggestemde lofdichten op Johanna's kunst verzameld, welke beter bewaard gebleven zijn, dan de producten van Johanna's knipkunst zelf; van Dokkum kon daarvan maar enkele opspeuren [2]). Deze vertonen een eigen karakter, doordat zij aandoen als fijne crayon-tekeningen; een koele distinctie gaat er van uit, maar meer ook niet. Tot Johanna's lofredenaars behoorde ook Blankaart [3]).

192. J. Swammerdams proefschrift: De respiratione (1677)

In dit tijdperk van intense belangstelling ook voor de kleinste wonderen van de natuur, verluchten de natuurvorsers hun publicaties met even keurige als kunstzinnige tekeningen. Het is de tijd van een Johannes Goedaert [4]) en een Maria Sibylla Merian [5]), van Swammerdam en van Leeuwenhoek. Op het baanbrekend werk door de beide grote erflaters van onze beschaving, Swammerdam en van Leeuwenhoek, verricht, heeft men zich juist de laatste jaren nogmaals bezonnen [6]). Beiden hebben zich voortzetters gevoeld van de door Descartes geïnspireerde natuurbeschouwing, al was van Leeuwenhoek als rasecht experimentator met slechts zwakke belangstelling voor de theorie in vele opzichten de tegen-

---

[1]) Cf. J. D. C. van Dokkum, *Hanna de knipster en haar concurrenten, Het huis oud en nieuw* 13 (1915) blz. 351, 353; *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 478–482 sub voce Koerten (Joanna of Johanna) en de aldaar opgegeven litteratuur.

[2]) Cf. van Dokkum *art. cit.* afb. 1, 3, 5, 6? en 22, 26.

[3]) Cf. *Het stamboek op de papiere snijkunst van Mej. Joanna Koerten huisvrouw van den Heere Adriaan Blok* Amst. 1735 blz. 65.

[4]) Zie voor Goedaert: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 944–945.

[5]) Het leven en de werken van Maria Sibylla Merian werd op artistieke en passende wijze beschreven door J. Stuldreher–Nienhuis in *Verborgen paradijzen* Arnhem 1944.

[6]) Zie Dr A. Schierbeek *Van Aristoteles tot Pasteur* A'dam 1923 hfstk. VII en VIII; idem *Jan Swammerdam, Ned. tijdschrift voor geneeskunde* 81 (1937) blz. 1025–1050; Jan en Annie Romein *Erflaters van onze beschaving* III Amst. 1939 blz. 7–34 *Jan Swammerdam martelaar der wetenschap*; Dr A. Schierbeek *Leeuwenhoek en Swammerdam, Natuur-serie* III 's Grav. 1941; Dr Rich. Teunissen *Uit leven en werken van Antony van Leeuwenhoek, Schijnwerpers* 49, Utrecht z.d. In 1939 is de koninklijke akademie van wetenschappen begonnen met een grote uitgave *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek, Uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door een commissie van nederlandsche geleerden*, waarvan tot op heden vier delen verschenen zijn. De biografische roman *Jan Swammerdam Naturforscher und Arzt* van de zwitserse Olga Pöhlmann werd in 1944 te Amsterdam in nederlandse vertaling uitgegeven met een inleiding van Dr A. Schierbeek onder de titel *Jan Swammerdam, natuuronderzoeker en medicus.*

pool van Descartes. Swammerdam studeerde te Leiden onder van Horne en Sylvius; hij promoveerde er in 1677 *De respiratione* [1]). Sylvius' leer van de effervescentia vindt men er in verdedigd. Swammerdam had, toen hij promoveerde, reeds enkele opzienbarende ontdekkingen op zijn naam staan en was te Amsterdam opgenomen in een anatomisch collegium, dat onder leiding stond van Blasius. Van de menselijke anatomie zich kerend tot die van de bloedeloze dierkens, bewonderde Swammerdam met onverholen eerbied in bouw en leefwijze van de kleinste insecten de goddelijke almacht en wijsheid. Het kostte hem geen moeite Descartes' opvatting betreffende het automatisme van de dieren te onderschrijven; de levensprocessen van bij en hoen schenen hem geheel te verlopen volgens wetten hen van hogerhand ingedrukt. Hoewel hier dus geen stof lag voor een conflict tussen wetenschap en geloof, kon Swammerdam toch de spanning tussen deze beide niet verdragen. Melancholisch van aard en maatschappelijk mislukt, zocht Swammerdam steun en troost bij de dweepster Antoinette Bourignon, die zijn wetenschapsdrift als zondige roemzucht verdoemde.

193. De medische inzichten van Antony van Leeuwenhoek strookten met die van E. W. von Tschirnhaus en met die van Bontekoe

Als Antony van Leeuwenhoek de nederlandse vertaling van de *Medecina mentis* van de cartesiaan met spinozistische inslag E. W. von Tschirnhaus gelezen heeft [2]), is hij dermate verrukt, dat hij de auteur een brief schrijft. Wij citeren enkele brokstukken eruit:

> Na presentatie van mijn alderonderdanigste dienst, neme ik de vrijmoedigheid tot UE. Hoog Edele geboore Heere te seggen, dat ik met groot playsier verscheyde uren heb besteet in het doorbladeren van UE.Hoog Edele geboore Heere sijn doorgeleert Boek, dat de Naam voert van Geneesmiddel der Ziele, enz.... Ik hebbe het selvige ook in handen gegeven van een naauwkeurig persoon, met wien ik veel ommegang plag te hebben, en met welke ik veel maal hebbe gesproken ontrent de gestalte van onze lighamen, voor soo veel mij die bekent waren, en het gebruyk, dog meest misbruyk, der Medicine. Dese persoon mij het gemelte boek weder te rugge gevende, seyde niet veel onderscheyt te weten, of hij mij voor desen hadde hooren spreeken en nu quam te lesen, het geene UE.Hoog geboore Heere, ontrent de Geneesmiddelen des lighaams, komt te seggen... Hier uyt kan UE. Hoog Ed. gebooren Heere, wel besluiten, wat een kleyne agtinge ik hebbe, voor het veel gebruyken der Medecinen, en nog minder alsse van een onverstandige werden voorgeschreven [3]).

[1]) Aanwezig U.B.L. 615 F. 15 2).

[2]) Cf. beneden blz. 380.

[3]) *Sevende vervolg der brieven, waar in gehandelt werd, van veele opmerkens en verwonderens-waardige natuurs-geheimen, vervat in veertig brieven, waarvan de meeste geschreven sijn aan de wijdvermaarde koninklijke Societeit door Antoni van Leeuwenhoek, mede lid van de geseyde koninklijke societeit* Delft 1702 (aanwezig U.B.L. 530 F. 20 3)) blz. 128–129.

Vervolgens verklaart van Leeuwenhoek, dat hij een tegenstander is van veelvuldig purgeren; als hij wat te hartig gegeten heeft, cureert hij zich zelve met koffie met kandijsuiker, ook gebruikt hij thee als zweetmiddel. Ten dele zullen dus wel de medische opvattingen van van Leeuwenhoek met die van Bontekoe gestrookt hebben.

194. Een partijgenoot van Bontekoe: Th. Schoon

Behalve Blankaart en Overkamp moeten wij nog enkele andere doktoren uit Bontekoe's school noemen. Allereerst Theodorus Schoon, die wij reeds als uitgever van Craanens *Tractatus physico-medicus* leerden kennen [1]). Ook danken wij aan hem een uitgave in 1698 te Amsterdam verschenen *Alle de medicinale en chirurgicale werken van C. Solingen* [2]). Cornelis Solingen was één der weinige haagse medici, die genade kon vinden in Bontekoe's critische ogen. Schoon, die zich ook in den Haag, zijn geboorteplaats, vestigde [3]), kwam Bontekoe manmoedig te hulp in de strijd tegen naam-doktoren, slordegijns, gelijk de vrienden de chirurgijns plachten te betitelen, en win- en gemakzuchtige apothekers. Toen Schoon in een pamflet *Den apotheker in 't hemd* gezet had, nam een zekere dokter Eugenius Eyben het voor de geplaagde op: *Den doctor in't harnasch tegens den apotheker in 't hemd* [4]). Gelijk een rechtgeaard bontekoejaan betaamt, prijst Schoon de dranken thee en koffie aan [5]); over de tabak bezitten wij een hele verhandeling van hem: *Ware oeffening en ontleding der planten. . .Hier nevens werd ter nedergesteld de culture ofte voortqueekinge van de tabak. Haer gebruyk, misbruyk, kragt en werkinge, tot een generale wederlegging van dat buitensporig boekje, tabaks verhandelinge genaamd en door Beintema à Peyma uitgegeven. Als mede een klaar vertoog van de grove dwalinge en onkunde der galenische schoole en haar kruydbeschrijvers* [6]). In 1695 verzamelde hij *Neerlands rouklagten uitgegalmd op de dood van vorstinne Maria, koningin van Groot Britannie* [7]).

---

[1]) Zie boven § 129 b.

[2]) Zie voor Cornelis Solingen: Banga *op. cit.* blz. 601–609; Dr R. Krul *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd* 's Grav. 1891 blz. 23, 73, 82, 155 en 163.

[3]) Waarschijnlijk kort na zijn promotie te Leiden op 25 Juni 1682 (zijn proefschrift *De dysenteria vera* is aanwezig U.B.L. 236 C. 1 26; het bevat een lofdicht van D. van Hoogstraten).

[4]) Cf. Krul *Haagsche doctoren enz.* blz. 23–36. De pamfletten van Schoon en Eijben (1696) zijn aanwezig U.B.A. 637 F. 23.

[5]) Cf. *idem* blz. 27.

[6]) 's Grav. 1692 Het boek werd besproken *De boekzaal van Europe* 1693 I blz. 467. De *Tabacologia ofte korte verhandeling over de tabak* van I. I. W. Beintema van Peima was in 1690 te 's Gravenhage uitgegeven; cf. het artikel *Tabak-bibliographie* in de *Bibliographische adversaria* II blz. 17. Schoons *Ware oeffening* is aanwezig U.B.A., 485 G. 11; U.B.Gr. en Landbouw Hogeschool Wageningen.

[7]) Cf. Krul *Haagsche doctoren enz.* blz. 23 n. 1).

195. Ant. de Heide en Joan Muis voorstanders van het thee-gebruik

Als voorlopige proef om uit te maken of een zeventiende-eeuws medicus tot de sylviaans-bontekoejaanse school geteld kan worden, is het niet ondienstig op diens houding ten opzichte van de thee te letten. Zo was een voorstander van de thee Antonius de Heide, auteur of waarschijnlijk beter gezegd compilator, van *'t Nieuw-ligt des apothekers of nieuwe gronden en fondamenten der artzeni- en chymische-bereiding*, dat uitgegeven werd *vermeerdert met eenige nooten en geleerde voorschriften van de heeren Silvius, Willis, Blankaart &c.* [1]); het was ook de Heide, die in 1680 een herdruk bezorgde van de *Nieuw lichtende fakkel der chirurgie, of hedendaagsche heelkunst* van Cornelis van de Voorde [2]). Voor het gebruik van thee en koffie stemde ook Joan Muis, vereerder van Descartes en Bontekoe, die in zijn *Den herlevenden Podalier* schreef:

> Maar wat sal men hier van de Coffée en Thée drank gevoelen? Ik, wanneer 'k te Leiden studeerde, had ik het gansche jaar door ellendige Hoofdpijn en na dat ik veel Thée en voornamelijk Coffée dagelijks ik mij gewende te drinken, heb ik daar altijd noit meer van geweeten, maar ik ben mede van alle andere ongemakken bevrijd geweest, alhoewel ik te voren leefde, als of ik met de dood beurt verwisselde, ik kon leven noch sterven, ik hadde vijf jaren achter een met een lange reekx van siekten heftig geworstelt, soo dat ik van de qualen niet onbewust sijnde, d'ellendige leerde helpen en ik derf met den wijsgeer Seneca uitroepen, dat alle ongemakken en gevaren des lighaams mij sijn overgekomen, so dat mij geene onbekend sijn [3]).

196. David van Hoogstraten gematigd bewonderaar van Descartes

Op het titelblad van de *XII Tien-tallen behelsende een redelijke heelkonst-oeffening ... opgelost door ... Joan Muis ... Waar bij gevoegt is den herlevenden Podalier, passende op de vijf eerste tientallen ... Uit het Latijn vertaalt* van 1699 [4]) wordt de naam van de vertaler verzwegen; toen echter in 1684 de eerste vijf tientallen van Muis' *Redelijke heelkonst-oeffening* in het Nederlands uitgegeven waren, was David van Hoogstraten als de vertaler genoemd [5]). David van Hoogstraten vertaalde heel wat uit het Latijn [6]) en dat daaronder ook enkele medische geschriften — namelijk behalve van Muis, van Johan Munniks, Vincent Ketelaar

---

[1]) Cf. Van de Velde *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal- en letterkunde* 1924 blz. 459; 1925 blz. 689.

[2]) Cf. Banga *op. cit.* blz. 508. Dat de Heide een voorstander van het theegebruik was, signaleerde Schotel *Letterkundige bijdragen enz.* blz. 187.

[3]) Joan Muis XII *Tientallen enz.* blz. 410–411.

[4]) Cf. boven blz. 289 n. 2.

[5]) Cf. boven blz. 289.

[6]) Men raadplege hiervoor Geerebaert *Lijst van gedrukte ned. vertalingen der oude grieksche en latijnsche schrijvers.*

en Jan Abraham van Gehema [1]) — voorkomen, is niet vreemd, want van Hoogstraten studeerde in de medicijnen [2]). Hij beminde echter de letteren meer dan de medische wetenschap en gaf een praktijk, die hij te Dordrecht opgezet had, op terwille van een betrekking aan de illustre school in die stad [3]); later vinden wij hem als praeceptor, vervolgens conrector te Amsterdam [4]). David van Hoogstraten sloot al jong vriendschap met Pieter Rabus; het tweetal gaf *Rijmoeffeningen* uit [5]), waarbij zij ieder telkens op éénzelfde thema hun krachten hadden beproefd. Ook was van Hoogstraten medewerker, later voortzetter, van Rabus' *Boekzaal* [6]). Aan de letterkundige twisten van zijn tijd nam van Hoogstraten heftig deel; in de zogenaamde poëten-oorlog plaatste hij zich tegenover Jean Leclerc; hij trachtte de navolging van het frans-classicisme tegen te houden. Hij was een groot bewonderaar van Vondel en Hooft, van wie hij werken uitgaf; in van Hoogstratens gedichten echter vindt men geen sporen van vondeliaanse klank of hooftiaanse zwier. Noch van de *Schetze der geneeskonst aen den heere Joan Mosch arts* [7]) als van de *Schetze der geleertheid en wetenschappen aan den heere Jakob van Zanten arts* [8]) wordt de ondichterlijkheid vergoed door een belangrijke inhoud; in de laatstgenoemde *Schetze* uitte van Hoogstraten het als zijn mening, dat de kennis van natuursgeheimenissen op een „heerlijke trap" stond:

> Zij blijft nog dankbaar aan Deskartes voor zijn gaven
> En is verwondert dat hem niemant na kan draven.

Eenzelfde gematigde bewondering voor Descartes blijkt uit de *Dissertatio epistolica de hodiernô medicinae statu ad virum doctissimum Nicolaum van der Kappen medicinae doctorem* [9]), die David van Hoogstraten in 1683 bij zijn broer Jan liet uitgeven [10]). Daarin wordt Descartes genoemd een:

> Vir longiori vitâ dignissimus, si liberius fuisset admissus apud eos, qui obscurissimae suae Philosophiae immersi in densissimis tenebris oberrant [11]).

---

[1]) Cf. Van de Velde *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal- en letterk.* 1925 blz. 106–117.

[2]) Te Leiden waar hij 8 Maart 1679 ingeschreven werd en 13 October 1681 promoveerde.

[3]) Zo vermeldt althans het *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 831; bij Dr G. D. J. Schotel *De illustre school te Dordrecht* Utrecht 1857 kon ik hierover niets vinden.

[4]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 831.

[5]) Amst. 1678.

[6]) Cf. boven blz. 209 n. 4.

[7]) *D. van Hoogstratens gedichten* Amst. 1697 blz. 199; cf. Van de Velde *Verslagen en mededeelingen der kon. vl. academie voor taal- en letterk.* 1925 blz. 107–110.

[8]) *D. van Hoogstratens gedichten* blz. 244; cf. te Winkel *De ontwikkelingsgang der ned. letterk.*[2] *Rep. der Ver. Nederl.* III blz. 92.

[9]) 28 Mei 1682 promoveerde te Leiden in de medicijnen: Nicolaus van der Kappen Amstelod. – Batav.

[10]) Dordrechti 1683. Aanwezig U.B.A. 661 G. 14 4).

[11]) *Op. cit.* pag. 3.

Ook bleef Descartes, volgens van Hoogstraten, niet steeds vrij van de fout, te verwerpen wat niet bij zijn theorie paste en bekoord te worden door ingenieuze maar niet in de natuur voorkomende verbeeldsels:

> Quantum ille laboris impendit, ut rectè exponeret sua vestigia Cerebri, suam glandulam Pinealem, & quae sunt ejus generis! [1])

Al geeft van Hoogstratens *Dissertatio epistolica* zeker geen overzicht van de stand van de medische wetenschap in Nederland omstreeks 1680, zij bevat toch in elk geval meer zakelijke gegevens dan de beide gerijmde schetsen. Geprezen worden er de leermeesters van van Hoogstraten en van der Kappen: Lucas Schacht, Car. Drelincourt en Sylvius [2]). Regnerus de Graaf [3]) wordt er getekend als iemand, die:

> non sine Icariô & Phaëtontaeô lapsu [4])

het werk van Sylvius voortzette. Bontekoe's naam wordt niet genoemd, wel wordt de leer van het zenuwvocht evenals die van de „spiritus animales" verworpen [5]).

197. De filoloog Nicolaas Heinsius Sr tegelijk met Descartes te Stockholm; zijn zoon Nicolaas, de bekende auteur van Den vermakelijken avanturier, schreef ook al een boek volgens de beginselen van Descartes

Te zelfder tijd als Descartes vertoefde te Stockholm aan het hof van Christina van Zweden de vermaarde nederlandse filoloog Nicolaas Heinsius [6]). Na Descartes' overlijden heeft Chanut de *Stances my-burlesques sur la mort de Monsr. Descartes*, die Constantijn Huygens gemaakt had [7]), aan Heinsius toegezonden, maar hieruit mogen wij slechts afleiden, dat Nicolaas Heinsius niet vijandig tegenover Descartes, die de filologie zo weinig in waarde hield, gestaan heeft; echter niet, dat Heinsius veel van het cartesianisme afgeweten zou hebben of dit welgezind is geweest [8]). Maar de filoloog heeft een zoon, ook Nicolaas geheten, gehad [9]), die, zij het op zeer oppervlakkige wijze, meegedaan heeft aan de mode medische boeken te schrijven volgens de cartesiaanse beginselen. Onder de, zoals

---

[1]) *Op. cit.* pag. 5.

[2]) *Idem* pag. 6, 7, 17, 18.

[3]) Zie voor hem: Banga *op. cit.* blz. 470, 556–564.

[4]) *Dissertatio epistolica* pag. 6.

[5]) Cf. *idem* pag. 14.

[6]) Zie voor Nicolaas Heinsius Sr: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 557–560 en het in noot 8 genoemde proefschrift van F. F. Blok.

[7]) Zie Worp *De gedichten van Constantijn Huygens* IV blz. 234–237. Deze *Stances* zijn wel echt huygiaans, maar zij vertonen niet Constantijn Huygens op zijn best.

[8]) Cf. F. F. Blok *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden* diss. Leiden, Delft 1944, blz. 73–74.

[9]) Zie voor Nicolaas Heinsius Jr: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 560–563, aan de litteratuur aldaar opgegeven kan toegevoegd worden *De boekzaal van Europe* 1693 II blz. 482–487, 1694 I blz. 154–155.

te Winkel het noemde [1]), kwakzalverachtige medische geschriften van Nicolaas Heinsius Jr is er een getiteld: *Het ontdekt vergift der zoo genaamde melkkuur, behelzende des zelfs schadelijkheid in scheurbuik, gigt en podagra, lichaem- en longtering... Klaarlijk volgens de beginselen van Cartesius opgesteld* [2]). Melk als geneesmiddel tegen podagra etc. was door Blankaart aangeprezen. Van de thee was Heinsius een gematigd voorstander, hij wilde haar niet zo buitensporig prijzen als Bontekoe deed:

> Ich weisz wohl dasz das Thee das seinige thut, aber es ist die Krafft mehr dem warmen Wasser als dem Kraute zuzuschreiben [3]).

Men houdt Nicolaas Heinsius Jr voor de auteur van de vaak herdrukte avonturenroman *Den vermakelijken avanturier* [4]).

198. Nog een cartesiaans medicus: Jacob van Hervelt

Ook Jacob van Hervelt „Med. doct. en practicus tot Amsterdam" [5]) bleef niet achter in het koor van medici, die de geneeskonst wilden reformeren; hij schreef: *Geneeskundige aanmerkingen in zijn dagelijkze practijk voorgevallen; zaamgesteld na de oprechte wijsbegeerte en nieuwe geneeskunde. Als mede een regte manier om de Venus-qualen, met haren aanhang, grondig en op seer korte wijze te genezen* [6]); het was nu eenmaal het noodlot van de nieuwe geneeskunde vooral toegepast te worden op scheurbuik en venerische ziekten. Van van Hervelts werk kennen wij slechts de titel door een aankondiging in *De boekzaal van Europe* [7]).

199. De Heelkonstige aanmerkingen van Tammerus Visscher

Daarentegen zijn de *Heelkonstige aanmerkingen: waar in, de manier van werking, so uitet werktuich selfs, als andere (mechanische of) wertuichkundige beginselen, wort aangeweezen. En de verschijnsels en toevallen, die de kwaalen versellen, afgeleid worden van de waare gronden der stof- of lichchaamkunde; met de welke haare geneezinge ook over een stemt. Met een inleidinge, waar in die gronden vertoond worden. Beneevens een genees- en lichchaamkundige verhandelinge van de kracht der moederlijke inbeeldinge op de vrucht. Wiskunstiger wijze voorgesteld door Tammerus Visscher; medicinae candidatus*

---

[1]) *De ontwikkelingsgang der ned. letterkunde*[2]. *Rep. der Ver. Nederlanden* II blz. 306.

[2]) Utregt 1693.

[3]) Johann Schreyer *Nicolai Heinsii Nic. F. warhafftiger Erweisz, dasz die so genannte Milch-Cur, in Scharbock, Gicht, Podraga und allen andern aus dem Sauer herkommenden Kranckheiten uberaus schädlich sey* Leipzi; 1694 S. 82. Wij citeren deze duitse vertaling, te vinden U.B.L. 907 G. 19 3), niet vermeld in het *Nieuw ned. biogr. wdb.*, daar wij niet weten, waar de nederlandse uitgave zich bevindt.

[4]) Eerste uitgave Amsterdam 1695.

[5]) Te Winkel vermeldt *De ontwikkelingsgang der ned. letterkunde*[2]. *Rep. der Ver. Nederlanden* III blz. 8, dat J. van Hervelt een gedicht maakte bij de terugkeer in 1691 van Willem III in het vaderland.

[6]) Amst. 1693.

[7]) *Op. cit.* 1693 II blz. 171.

en heelmeester te Dokkum [1]), dat in *De boekzaal van Europe* van 1696 aangekondigd wordt, aanwezig in de rijke bibliotheek van de nederlandse maatschappij tot bevordering der geneeskunst. In zijn inleiding poneert Visscher, dat het lichaam is „uitgestrekt, deelbaar en ondoordringbaar" en de beweging:

> de eenichste of de voornaamste wijse die het wesentlijke bestaan, van 't lichchaam sekerlijk, en bepaaldelijk uitdrukt, en vertoont [2]).

Het boekje werd opgedragen aan de leraren der geneeskunst: Abraham Cyprianus en Mauritius van Beverhorst [3]) en bevat een lofdicht van Johannes Hilarides [4]).

200. Salomon van Rusting als tegenstander van Bontekoe en van Aeg. Daalmans

Een aanhanger van Bontekoe was de antwerpense medicus Aegidius Daalmans, die in 1687 te Amsterdam zijn *De nieuwe hervormde geneeskunst gebouwd op het acidum en alcali om kortelijk alle ziekten met weinig omslag te genezen* uitgaf [5]). Tegen hem en Blankaart schreef de uit de litteratuurgeschiedenis als boertig poëet bekende Salomon van Rusting *Bedenkingen op de werken van de Heeren Stephanus Blankaart, philosophiae & medicinae doctor tot Amsterdam en Aegidius Daalmans, gezworen stads doctor tot Antwerpen. Waarin betoond worden de onzekerheden hunner stellingen en geneeskunde gebouwd op de gronden van't alcali en acidum* [6]). Hoewel ook al de auteur van een *Nieuw gebouw der genees- en heelkunst gegrond op reden en ervarendheit* [7]), was van Rusting het tegenovergestelde van een cartesiaan; hij hield vast aan de ouderwetse leer der vochten. Met zijn therapie is hij steeds in de contramine tot Blankaart en Daalmans; thee acht hij alleen maar goed om koorts uit te drijven.

201. Een tegenstander van Bontekoe: Johan Baggaart

Noemen wij hier ook nog de naam van een ander tegenstander van de bontekoejanen met de titel van het werk, dat hij tegen hen schreef: *De waarheyd ontwerd van voor-oordeelen. Door een gesonde redenkavelinge over*

---

[1]) Amst. 1696. Aanwezig U.B.A. 655 G. 1.

[2]) Cf. *De boekzaal van Europe* 1696 II blz. 20.

[3]) Zie voor A. Cyprianus beneden § 339.

[4]) Zie voor Hilarides: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 784–785.

[5]) Zie voor Daalmans: Banga *op. cit.* blz. 658–659; van der Aa *Biogr. wdb.* IV blz. 1–2; Baumann *Cornelis Bontekoe* blz. 155–156; idem *François dele Boe Sylvius* blz. 198; *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 231–233.

[6]) Amst. 1702. Cf. Sewel *Tweemaandelijke uijttreksels* 1703 II blz. 353; Banga *op. cit.* blz. 661. Zie voor Salomon Abrahamsz. van Rusting: te Winkel *De ontwikkelingsgang der nederlandsche letterkunde* [2], *Rep.der Ver. Nederlanden* III blz. 25.

[7]) Amst. 1694. Cf. Portal *Histoire de l'anatomie et de la chirurgie* II Paris 1770 pag. 192.

de ses niet-natuurlijke dingen, waar in getoond werd, dat het bloed kan pecceren in snelheyd, en hitte, en dat men somtijds te weynig de soo genaamde scheurbuyk heeft. Met een voorreden over de kinder-pokties. Mitsgaders eenige aanmerkingen over de fermentatie en hoofd-stoffen. Waar in de dwaling van't acidum en alcali klaar werd aangewesen en wederlegt. Door Johan Baggaart, med. doctor tot Middelburg in Zeeland [1]). Baggaart hield het met Sydenham en vatte de arts Bontekoe en des zelfs navolgeren doorgaans vervaarlijk bij de lurven, merkt Rabus op bij een bespreking van Baggaarts boek in de *De boekzaal van Europe* 1696 II blz. 120. In een volgend werkje over *De kinderpokken en maselen* hoont Baggaart de doktoren, die door de cartesiaanse filosofie verlicht worden:

> aangesien die nu zoo verre is doorgebroken dat een Quaksalver op sijn stellagie die aan de Boeren verkondigt [2]).

202. De leidse hoogleraar Fr. Dekkers gematigd sylviaan; de bosse hoogleraar Benjamin van Broeckhuysen een echte cartesiaan

Een gematigd sylviaan was Frederik Dekkers, die in 1694 hoogleraar werd te Leiden in de praktische geneeskunde [3]). Een echte sylviaan-cartesiaan was voorts Benjamin van Broeckhuysen [4]). Deze studeerde als zovele van zijn tijdgenoten èn filosofie èn medicijnen; van 1682 tot zijn overlijden in 1686 was hij hoogleraar in de filosofie aan de illustre school te 's Hertogenbosch. Zijn *Œconomia animalis sive cogitationes succinctae de mente, corpore et utriusque conjunctione, juxta methodum philosophiae cartesianae deductae*, te Nijmegen in 1672 verschenen [5]), beleefde een herdruk in 1683 en verscheen nogmaals in omgewerkte vorm in 1687 [6]).

203. Een zekere H. G. Herfeld geloofde aan het cartesiaanse dogma van de glandula pinealis als zetel der ziel

Een zekere H. G. Herfeld wordt door Portal „un sectateur zélé de la doctrine de Descartes" genoemd [7]). Naar wat Portal uit Herfelds *Philo-*

---

[1]) Middelburg 1696. Aanwezig U.B.A. 666 H. 41 1). Men zie voor Baggaart: Nagtglas *Levensberichten van Zeeuwen* I blz. 18; Van de Velde *Zuid- en Noordnederlandsche bibliographie over natuur- en geneeskunde tot 1800, Meded. en verslagen kon. vl. academie voor taal- en letterkunde* 1938 blz. 200–201.

[2]) Baggaart *De kinderpokken en maselen enz.* Amst. 1710 (aanwezig U.B.A. 666 H. 41 2) *Voorreden.*

[3]) Zie voor Dekkers: Banga *op. cit.* blz. 697–704; *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 383–384.

[4]) Men vindt Benjamin à Broekhuysen Neomagensis 14 Juni 1669 te Leiden ingeschreven als student in de medicijnen, oud 22 jaar. Zie voorts voor hem: Paquot *Mémoires* X Louvain 1767 pag. 210; Banga *op. cit.* blz. 368; van der Aa *Biogr. wdb.* II blz. 1368; Martinus de Haas *Bossche scholen van 1629 tot 1795* diss. Amst., 's Hertogenbosch 1926 blz. 135–140.

[5]) Aanwezig U.B.A. 637 G. 7 3); U.B.U. 0 oct. 4515.

[6]) Cf. beneden blz. 556.

[7]) *Histoire de l'anatomie et de la chirurgie* IV pag. 69.

sophicum hominis, sive de corporis humana machina [1]) meedeelde, te oordelen, was dat werk al heel weinig belangrijk. In de *Tweemaandelijke uyttreksels* van 1703 worden *Cogitationes de origine morborum, adoptatae ad philosophicum hominis. Methodo illustr. Cartesii* van H. G. Herfeld M.D., in dat jaar te Groningen verschenen, aangekondigd [2]).

204. Nicolaas Hoboken hield het lange-merg voor de zetel der ziel

Een uitvoerig werk *De sede animae, seu mentis humanae in corpore humano exercitatio bipertita* [3]) schreef Nicolaas Hoboken, waarin, nadat verschillende plaatsen als zetel der ziel waren afgekeurd, met bewijzen a priori en a posteriori getoond werd, dat de vraag:

> an etiam in cerebello mentis sedes genuina locum habere possit [4])

bevestigend beantwoord moet worden:

> Et ajo: quòd mens humana substantia cerebri medullari, unà cum cerebelli & medullae oblongatae substantiâ, proximè & immediate praesens sit, & peculiariter conjungatur [5]).

Als Blankaart in zijn *Kartesiaanse academie* het lange-merg als zetel der ziel noemt [6]), zal dat wel onder invloed van Hoboken geschied zijn. Hoboken studeerde te Utrecht en was hoogleraar te Steinfurt en te Harderwijk; in deze laatste plaats was hij in het rampjaar 1672 rector magnificus:

> Maar naauwelijks was hij, in 1672, met het Rectoraat bekleed; — of daar komen de Franschen, tegen hem misschien om hetgeen hij, in die betrekking, had moeten doen dubbel verbitterd!.... Althans hij oordeelde ijlings te moeten vertrekken, om eene schuilplaats te zoeken voor hunne woede. Gij vraagt, Lezer! werwaarts hij ginge, waar en hoe lang hij, na die ure der verschrikking, leefde? — Op geene dier vragen kan ik een bevredigend antwoord geven. Dit alleen weten wij, dat hij, zonder naar Harderwijk weder te keeren, ook naderhand voor zijne wetenschap werkzaam geweest, doch door een' vroegtijdigen dood, bereids tusschen zijn veertigste en vijftigste levensjaar, weggerukt is [7]).

Hoboken was bevriend met en verwant aan Joh. Cocceius [8]).

---

[1]) Amst. 1685, Leidae 1687.

[2]) *Op. cit.* 1703 II blz. 332–336.

[3]) *Arnhemiae* 1668. Aanwezig U.B.A. 665 E 17. Nieuwe titeluitgave Trajecti ad Rhenum 1669 U.B.A. 663 D. 8.

[4]) *Op. cit.* pag. 269.

[5]) *Idem* pag. 271.

[6]) Cf. boven blz. 319 n. 6.

[7]) H. Bouman *Geschiedenis van de voormalige geldersche hoogeschool en hare hoogleraren* I Utrecht 1844 blz. 223. Voor de lijst van Hobokens werken verwijst Bouman naar Burman *Trajectum eruditum*; in de *Catalogue 60 Choix de livres rares, précieux ou curieux* in 1948 door de firma Beyers te Utrecht uitgegeven, vindt men onder nr. 213 Hobokens *Anatomia secundinae humanae* Traj. a. Rh. 1669 voor f 24.50 te koop aangeboden.

[8]) Cf. *Operum Johannes Coccei...tomus sextus* Amstel. 1673 Ep. CXXXVI.

205. De gebroeders Arnold en Gerard Boot maakten hun carriere in Engeland en schreven tezamen een Philosophia naturalis

Twee der oudste „cartesiaanse" medici zijn de gebroeders Gerard en Arnold Boot [1]). Zij waren afkomstig uit Gorkum; Gerard promoveerde te Leiden in 1628, Arnold in 1630 [2]). Beiden trokken naar Engeland, d'een werd lijfarts van Karel I, d'ander van de graaf van Leycester. Samen gaven zij in 1642 een *Philosophia naturalis reformata, id est philosophiae aristotelicae accurata examinatio ac solida refutatio et novae ac verioris introductio* [3]) uit, waarmee zij, naar Borkowski zegt, Descartes in zijn strijd tegen Voetius steunden; wij zagen het werk niet. Het laatste hoofdstuk uit de door Arnold Boot geschreven *Observationes medicae de affectibus omissis* [4]), dat over de rachitis handelt, werd herdrukt en in het Nederlands vertaald in deel V van de *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* door het nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde uitgegeven.

Gerard verwierf zich ook enige naam als beoefenaar van de dichtkunst in het Nederlands en Latijn; Arnold als hebraïcus; tegen J. Morinus en L. Cappel kwam hij op voor de waarde van de hebreeuwse tekst van het Oude Testament.

206. De medicus Petrus Jens schreef ter verdediging van de leer van Descartes en ter bestrijding van die van Spinoza

Beter, hoewel ook nog niet volledig, waren voor ons de geschriften van Petrus Jens, één der meest orthodoxe cartesianen aan de leidse universiteit gevormd, toegankelijk. Jens was een Leidenaar. Bij een inschrijving op 1 Mei 1680 is hij 36 jaar oud en gehuwd [5]). Hij promoveerde 9 Juli 1680 in de filosofie *De vario philosophiae statu et primis humanae certitudinis principio, contra scepticos* [6]); 10 Juli 1680 in de medicijnen op een *Disputatio continens considerationes quasdam circa corpus humanum* [7]). Beide proefschriften zijn even cartesiaans: in het eerste wordt het „cogito, ergo sum" verdedigd, in het tweede uiteengezet, hoe de beweging van de „materia mundi subtillissima" de oorzaak is van de chemische processen

---

[1]) *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* V pag. IX; de Vrijer *Henricus Regius* blz. 131; P. *Rep.* (waar foutievelijk Boots inplaats van Boot).

[2]) Zie Molhuysen *Bronnen* II blz. 138, 148.

[3]) Dublin 1641. In het br. museum aanwezig, alsmede herdrukken 1649, 1664 en 1676.

[4]) Londini 1649 in 12o, Helmstad 1664 in 4o, Lipsiae 1676 in 8o volgens Portal; volgens Paquot: Francof. & Lipsiae 1696.

[5]) De inschrijving luidt in het originele album: Petrus Jens, Leydensis, Med. Stud. aet. 36 op de Steenschuer. Pater familias. Jens was in 1668 in het huwelijk getreden met Aletta Jansdr. van Saenen, zie *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 435 s. v. Jens (Petrus) Warnaertsz.

[6]) Aanwezig U.B.L. 236 B. 11 19).

[7]) Aanwezig U.B.L. 236 B. 11 21).

in het menselijk lichaam [1]). De rector magnificus Fr. Spanheim trachtte moeilijkheden aan Jens' promotie tot doctor in de filosofie in de weg te leggen, maar hij kon zijn collega's niet mee krijgen:

> Proposuit R. Mag. difficultatem circa corollaria Petri Jens, quae ipsi aliquo modo videbantur esse contra 20 articulos, numne ante promotionem, cum jam disputaverat, serio deberet admoneri et praeterea ut mentem circa corollaria declararet. Utrumque plurimorum suffragiis recusatum [2]).

Jens zette de cartesiaanse twijfel vervolgens nog eens uiteen in een geschrift, gesteld in het puristisch Nederlands, gepropageerd door Meyer en Koerbagh, *Aenmerkingen ontrent de ordre van de menschelijke kennis volgens de beginselen der philosophie R. Descartes. In't welke aengewezen wert de ongegrontheyt van des menschen oordeel ontrent alle waerheden; en waer in, uyt die, als uyt de ware gront bewesen wert, de noodsaekelijkheyt dat den Mensch eenmael sijn oordeel moet opschorten ontrent alle saken, indien hij tot een vaste en onbeweeglijke kennis tragt te komen. Na het welke voorgestelt werden eenige Regulen om tot de kennis der hooghste waarheden te komen* [3]).

In 1690 liet Jens een *Enchiridion philosophicum. Seu aphorismi naturalis cognitionis humanae concatenatum ordinem complectentes; quibus philosophiae Renati Descartes simulque conjunctionis mentis cum corpore, ejusque mechanicarum functionum generalis idea proponitur* verschijnen [4]). Een herdruk hiervan werd in 1701 te Bremen uitgegeven tesamen met een nieuwe uitgave van de la Forge's *Tractatus de mente humana* [5]). Het is niet vreemd, dat men deze beide geschriften in één boek heeft willen verenigen. Want, al valt het moeilijk één uitspraak in Jens' *Enchiridion* te ontdekken, die niet regelrecht stamt uit Descartes' œuvre, toch heeft ook zijn handboek in zekere zin wel meegewerkt aan de ontwikkeling van het cartesianisme in occasionalistische richting. In aphorisme 479 (Bremen 1701: 478) definieert Jens de vereniging van lichaam en ziel:

---

[1]) Cf. Descartes *Proeven der wijsbegeerte enz.* Amst. 1692 *Verhandelinge des menschelijken lighaams* blz. 313.

[2]) Molhuysen *Bronnen* III blz. 352.

[3]) Amst. z.d. De *Voor-reden* werd gedateerd 12 Augustus 1683. Aanwezig B.Berch. Nijm. 90 H. 353.

[4]) Lugd. Batav. 1690. Aanwezig K.B. 909 F. 106, U.B.L. 650 F. 12 1).

[5]) Cf. boven blz. 105 n. 5. In de editio princeps was in de nummering der aphorismen nr. 155 overgeslagen, hierdoor telt de leidse uitgave 657, de bremense 656 nummers. Het exemplaar van *Ludovici de la Forge, medicinae apud salmurienses doctoris, tractatus de mente humana... Acceserunt in hac nova editione Petri Jens, med. doct. aphorismi cognitionis humanae* Bremae 1701, in mijn bezit, is in zoverre defect, dat Jens' *Aphorismi* door twee bladen met een opdracht „Scripsi Lipsiae d. 2. Augusti Anno 1723", getekend D. Joannis Christophori Lischwitzii, aan een Fridericus Michaelis Falcknerus, voorafgegaan worden. Voor welk werk deze opdracht bestemd was, weet ik niet; uit de signatuur valt niet op te maken, of de bremense uitgave, inplaats van deze, een andere opdracht of titelbladen behoorde te bevatten.

> Unio animae & corporis è contrario in hoc consistit, quod plurimi motus in corpore quasi dependent vel sequuntur voluntatem animae; & contra quod plurimae cogitationes dependeant quasi vel excitentur à certis quibusdam corporis motibus, ad minimum illud cernimus quod unum aliud sequatur.

Deze verbinding is „difficile perceptu" [1]), een wonder, waarvan de oorzaak is òf onze denking, òf ons lichaam, òf iets van deze beide verscheiden [2]). De twee eerst genoemde oplossingen zijn onmogelijk, de oorzaak van de vereniging van lichaam en ziel, moet:

> plus realitatem habere, quam in nostra limitata anima & corpore invenitur [3]).

En zo put Jens uit de wonderbaarlijke vereniging van lichaam en ziel nog weer een Godsbewijs:

> Quibus bene ruminatis & perpensis manifestum patebit me ex consideratione hujus conjunctionis animae cum corpore haurire argumentum alicujus ponderis pro Dei existentiâ [4]).

Opmerkelijk is het, dat we in het *Enchiridion* geen paragraaf gewijd vinden aan de pijnappelklier, waarover de la Forge nog uitvoerig handelt [5]).

In 1697 kwam Jens met een geschrift tegen Spinoza's substantie-begrip te voorschijn: *Examen philosophicum sextae definitionis part. I Eth. Benedicti de Spinoza,* waaraan hij bewijzen voor het bestaan van God toevoegde: *Accedunt quaedam necdum proposita argumenta pro vera existentia Dei* [6]). In 1700 heeft men er over getwist, wanneer de achttiende eeuw geacht moest worden in te zetten; Petrus Jens en een zekere J. Bagelaar hielden tegenover F. Halma staande, dat men niet met het jaar 1700, maar eerst met het jaar 1701, de achttiende eeuw intrad. Pieter Rabus schaarde zich bij de bespreking van een *Brief aan den Heere Mattheus van Nispen, beroemd wiskonstenaar en landmeter te Dordrecht, waar in het verschil over 't einde der zeventiende en't begin der achttiende eeuwe nader ter toetse komt, en de redenen van J. Bagelaar en Petrus Jens, in hunne aanmerkingen en onderzoek wegens dit stuk overwogen worden door F. Halma* [7]) geheel aan de zijde van Jens en Bagelaar:

> Ik hebbe het gevoelen van den Hr. Halma, waar in mij de gemeene, dog meest dolende, taal gebragt hadde, verlaten, en rond uit verklaart de stelling aan te nemen, welke de twee gemelde Mannen voorstaan [8]).

---

[1]) *Aph.* 483.

[2]) *Aph.* 484–486.

[3]) *Aph.* 490.

[4]) *Aph.* 492.

[5]) *Tractatus de mente humana* XV, 24–31.

[6]) Dordrecht 1697. Aanwezig K.B.M. 115 G. 25.

[7]) Cf. *Tweemaandelijke uittreksels van P. Rabus* 1701 blz. 334. Het in de titel genoemde *Onderzoek* van Jens vindt men aangekondigd in *De boekzaal van Europe* 1700 I blz. 374; de *Aanmerkingen* van Jan Bagelaar in de *Tweemaandelijke uittreksels* 1701 blz. 336. *Petri Jens ondersoek der bewijsen van F. Halma,* 's Grav. 1700, is aanwezig U.B.L. 2361 H. 39.

[8]) *Tweemaandelijke uittreksels* 1701 blz. 334.

Bayle vermeldt, dat Petrus Jens te Dordrecht geneesheer was [1]), Schotel meende, dat Jens in 's Gravenhage practiseerde [2]); allicht berusten deze mededelingen op vergissingen, zeker is het in elk geval, dat Petrus Jens 3 Augustus 1689 te Leiden als arts werd ingeschreven [3]). Jens bleef steeds vol belangstelling voor de vorderingen van de wetenschap; 8 September 1715 liet hij zich op twee-en-zeventig jarige leeftijd nogmaals inschrijven in het *Album studiosorum* [4]). Bij de aanvang van de achttiende eeuw schonk Jens het nederlandse publiek een boekje *Pligten der redelijke godsdienst* [5]), dat wij, zo wij het in handen hadden kunnen krijgen, gaarne — hier geldt weer de restrictie: zo wij ze in handen hadden gekregen — vergeleken hadden met Aalstius' *Inleiding tot de zedeleer* [6]).

207. Jacob Copper, arts in den Briel, later te Leiden, vertaalde Descartes' Tractatus de homine et de formatione foetus

Te Leiden studeerde en practizeerde ook Jacobus Copper. Tweemaal vinden wij hem daar ingeschreven in het *Album studiosorum:* op 10 Juni 1675 als twintigjarige jongeling, die medicijnen gaat studeren en op 15 November 1681, vijf en twintig jaar oud, als medisch doctor. Die doctorstitel behaalde Copper niet te Leiden, maar te Harderwijk op 19 April 1678. Hij vestigde zich aanvankelijk in den Briel, wat zijn geboorteplaats was [7]). Daar ook ondernam hij, ten gevalle van vrienden, die niet langer blinde leringen, maar Descartes als leidsman wilden volgen, *L'homme de René Descartes, & un traité de la formation du fœtus du mesme autheur* in het Nederlands te vertalen [8]). Toen echter Coppers *De verhandeling van den mensch, en de makinge van de vrugt in's moeders lichaam t'zamengestelt door Renatus Descartes en na zijn dood in't ligt gegeven door Clerzelier met de aanteikeningen van Ludowijk de la Forge* in 1682 te Middelburg werd uitgegeven, had de vertaler zich al getransporteerd naar Leiden. 20 Maart 1682 was te Leiden zijn huwelijk met

---

[1]) *Dictionnaire historique et critique* IV pag. 258 n.M.

[2]) *De illustre school te Dordrecht* Utrecht 1857 blz. 138–145.

[3]) Zie op het leidse gemeente-archief, archief van het chirurgijnsgilde nr. 349 *Register der heeren doctoren die op de gildekamer hunnen testimonia vertoond hebben.*

[4]) Waarschijnlijk is hij dan weduwnaar, hij woont althans niet meer op zich zelf, maar bij een zekere Daane, commissaris van het Uytrechtse Veer.

[5]) Dordregt 1701, vermeld *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 435.

[6]) Cf. boven blz. 210.

[7]) Uitvoerige mededelingen over de familie Copper vindt men bij H. de Jager *De brielsche vroedschap in de jaren 1618–1794.* 's Gravenh. 1904 nr LXVII. Bij een doopplechtigheid van een Copper treffen wij éénmaal (in 1681) onze Dr Jacob Copper, éénmaal (in 1685) diens weduwe, Lydia Torenvliet, als getuigen aan; uit de Jagers mededelingen blijkt echter niet de juiste relatie tussen onze medicus en de rest van de familie Copper.

[8]) In het *Den overzetter tot den lezer* van zijn vertaling bericht Copper over de vriendenkring in den Briel, die begerig was naar de nieuwe wijsbegeerte.

Elidia van Torenvliet geproclameerd [1]); 5 Augustus van datzelfde jaar presenteerde hij op de kamer van het chirurgijnsgilde te Leiden zijn doctorsbul [2]).

Een purist was Copper niet. In het *Den overzetter tot den lezer* van zijn *De verhandeling van den mensch enz.* verklaarde hij:

> Ik twijffel niet of daar zullen eenige bastaart woorden ingekroopen zijn, maar deze hope ik zullen U.E. beleefde excuis verdienen, alzoo die voornoemde Vrienden (op welkers verzoek ik gezegt hebbe dit werk te zijn begonnen zonder het minste vermoeden van den Drukpers) deze woorden beter zoo, dan indien ik die door platte duitse woorden hadd' willen uitleggen, konden verstaan, en de tijd naderhand niet toegelaten heeft, alles ter complaisance van eenige vieshoofden op't naauwste te ziften.

Al te hard hebben Coppers vrienden de vertaling van *L'homme de René Descartes* niet afgenomen, in 1695 trachtte Frederik Haaring te Leiden de overgebleven exemplaren door middel van een nieuwe titeluitgave aan de man te brengen [3]). Ander werk van Copper is ons niet bekend.

208. Stond Lodewijk Meyer aan Spinoza's sterfbed?

Thans moeten wij een groep van medici-filosofen gaan behandelen, waarvan Lodewijk Meyer het middelpunt is. Misschien veronderstellen sommige mijner lezers, dat over Meyer slechts terloops in dit, en uitvoerig in een volgend boek bij de geschiedenis van het nederlands spinozisme gehandeld behoort te worden. Wij zullen precies andersom doen. Toch is genoemde veronderstelling begrijpelijk, want, was Meyer niet persoonlijk bevriend met Spinoza, ja, meldde Spinoza's levensbeschrijver Colerus niet, dat Lodewijk Meyer de enige getuige van Spinoza's overlijden is geweest:

> Hij hadde een zeker Medicus L. M. van Amsterdam bij zig ontboden, die aan de huisgenoten belaste van een ouden haan te kopen, en dezelve nog dien morgen te koken, op dat Spinoza 's middags het nat daarvan nuttigen mogt, gelijk dan geschiede; en de Huisheer neffens zijn liefste t'huis komende, at hij daar nog met smaak van. 's Agtermiddags gingen de huisgenoten gezamentlijk ter Kerk, blijvende de voornoemde Doctor L. M. alleenig bij hem; maar uit de Kerk komende, hoorden se dat Spinoza ten drie uuren in tegenwoordigheid van deze Doctor overleden was, dewelke nog dien zelven avond met de nagtschuit weder naar Amsterdam vertrok, ziende na de verstorvene niet eens meer om, nadien hij eenig geld,

---

[1]) Elidia van Torenvliet, jongedochter van Leyden, woonde aldaar op de Langebrugge. Zij werd geassisteerd door haar schoonzuster Elisabeth Outshoorn. Copper moest een attestatie van Den Briel overleggen. Het huwelijk zou te Leyderdorp worden voltrokken.

[2]) Zie het boven blz. 354 n. 3 genoemde *Register der heeren doctoren.*

[3]) *De verhandeling van den mensch*, Middelburg 1682, is aanwezig U.B.A. 640 E. 29 en 2e ex., U.B.L. 519 F. 5 en 2e ex., P.B.Lw. De uitgave Leiden 1695, U.B.A. 664 A. 18 en 2e ex.

't geen Spinoza had laten op de tafel leggen, te weeten een Dukaton en nog eenig kleyn geld beneffens een mes met een zilver hegt, bij zig gestoken had en daarmede doorgegaan was [1]).

Sommigen hebben geen geloof willen slaan aan de mededeling over de weinig piëteitsvolle wijze, waarop, volgens Colerus, Meyer zich gedroeg na Spinoza's overlijden; anderen hebben, aangespoord door een artikel van W. Meyer van 1897 [2]), gemeend, dat Colerus zich hier geheel en al vergiste en niet Lodewijk Meyer maar George Hermann Schuller de laatste ogenblikken van Spinoza bijwwonde. Strikt bewezen is dit echter niet; het sterkste argument in W. Meyers hand was, dat in de voorlopige inventaris onmiddellijk opgemaakt van Spinoza's bezittingen onder de getuigen opgegeven werd, „d'heer Georgius Hermanus" [3]); dat deze naam doorgeschrapt werd en het stuk tenslotte niet ondertekend door Schuller, zou dan moeten wijzen op het overhaaste vertrek met de nachtschuit naar Amsterdam van Schuller. Evenwel kan men in de brieven aan Leibniz, waarin Schuller schrijft over het afsterven van Spinoza en de uitgave van diens nagelaten werk, niets directs vinden over een persoonlijk aanwezig zijn van de briefschrijver op de sterfdag van Spinoza in diens kosthuis op de Paviljoensgracht te 's Gravenhage [4]).

209. Lodewijk Meyer, een spinozistisch cartesiaan

Wel had Schuller een aandeel in het tot stand komen van de uitgave van Spinoza's *Opera posthuma* [5]); dat Lodewijk Meyer hiermede annex was, heeft men vaak verondersteld, echter nimmer positief kunnen bewijzen [6]). Zeker is het, dat Meyer in 1663 de uitgave van *Renati des Cartes principiorum philosophiae pars I & II more geometrico demonstratae per Benedictum de Spinoza Amstelodamensem* bezorgde, dat het enige geschrift van Spinoza is, dat tijdens het leven van die wijsgeer het licht zag met Spinoza's naam op het titelblad. Tot Meyer richtte in hetzelfde jaar 1663 Spinoza de belangrijke en uitvoerige brief, die onder Spinoza's vrienden de titel *De infinito* kreeg [7]). Begrijpelijkerwijze ruimde Meinsma in zijn boek *Spinoza en zijn kring* een voorname plaats in voor Meyer. En door Madeleine Francès werd in haar boek *Spinoza dans les pays néerlandais de la seconde moitié du XVIIe siècle* Meyer geteld onder

[1]) J. Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften* Leipzig 1899 S. 95; J. Colerus *Korte, dog waarachtige levens-beschrijving van Benedictus de Spinosa* Amst. 1705, herdrukt 's Gravenh. 1880, 1910 blz. 74–75.

[2]) *Dr. Schuller en B. de Spinoza, De navorscher* 1897 blz. 605–608; cf. J. Freudenthal—C. Gebhardt *Spinoza Leben und Lehre* I Heidelberg 1927 S. 298; Madeleine Francès *Spinoza dans les pays néerlandais de la seconde moitié du XVIIe siècle* I Paris 1937 pag. 55, 291.

[3]) Cf. J. Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften* S. 156 lin. 4.

[4]) Cf. Prof. Dr Ludwig Stein *Leibniz und Spinoza* Berlin 1890, S. 284–289.

[5]) Cf. Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften* S. 205, 206.

[6]) Cf. beneden blz. 444.

[7]) Cf. beneden § 228.

„les amis du premier cercle familier" van Spinoza [1]). Rukken wij dan niet de vermaarde vriendenkring, wiens leden zich te Amsterdam gezamenlijk met de borst toelegden op het bestuderen van Spinoza's werken [2]), uiteen, wanneer wij nù Lodewijk Meyer en diens schaduw in de litteratuur Johannes Bouwmeester wel gaan behandelen, daarentegen niet Jelles, Balling en Simon de Vries? Wij antwoorden: voor de laatste drie moge hun vriendschap met Spinoza de belangrijkste gebeurtenis in hun leven betekend hebben, maar voor Meyer en Bouwmeester gaat dit niet op, zodat het dan ook niet overeenkomstig de historie is hen te zeer te willen vastklitten aan het amsterdamse spinozistische collegium. Meyer en Bouwmeester zal *Nil volentibus arduum*, waarvan zij de stichters waren, veel nader aan het hart gelegen hebben dan het collegium. En wil men hun dicht- en toneelarbeid buiten beschouwing laten, dan beschikken wij over Bouwmeester als filosoof over te weinig gegevens om zijn positie te kunnen bepalen en moeten wij van Meyer zeggen, dat hij misschien wel, onder het nodige voorbehoud, een spinozistisch cartesiaan, maar zeker niet een cartesiaans spinozist mag heten. Dit voorbehoud behelst o.a., dat wij er zeker van kunnen zijn, dat Descartes het filosofisch proefschrift van Meyer niet bewonderd en Meyers *Philosophia S. Scripturae interpres* verafschuwd zou hebben, omdat daarin de cartesiaanse methode op averechte en ongeoorloofde wijze werd toegepast [3]).

210. Lodewijk Meyer, geboren in 1629 als zoon van Willem Jansz. en Maria Lodewijksdr.

Twee verschillende ouderparen vinden wij voor Lodewijk Meyer opgegeven. Meinsma, die wist, dat op 26 Januari 1664 in een algemeen graf van de Oude Kerk te Amsterdam ter aarde werd besteld:

Marya Lodewijcks wedú Willem Jansz. Meyer van de bierkaey [4]),

besloot, dat onze Lodewijk Meyer de zoon was van Willem Jansz. Meyer en Maria Lodewijks [5]). Een geheel ander stel ouders dolf W. Meyer in de scabinale akten van Nieuwer-Amstel voor Lodewijk Meyer op [6]), echter onder een zo weinig steekhoudende argumentatie, dat wij aan haar weerlegging geen woorden willen verspillen. Op het amsterdams archief had Meinsma meer kunnen vinden over de door hem ontdekte ouders van Lodewijk Meyer. 9 Mei 1619 ondertrouwden:

Willem Jansz. (van Mulheym, laeckenbereyder, weduwnaar van Trijntjen Henrix, woont in de Wijdesteeg) en Maria Lodewijxdr.

[1]) Madeleine Francès *op. cit.* pag. 55.

[2]) Het is vooral een brief van Simon de Vries aan Spinoza van 24 Februari 1663, waaraan wij onze kennis over deze studiekring danken.

[3]) Cf. mijn voordracht (30 Mei 1953) *Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza, Mededeelingen van wege het Spinozahuis* XI.

[4]) Zie het *Begraafboek* 0.88 op het archief der ned. herv. gemeente te Amsterdam.

[5]) Cf. Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 146, 213.

[6]) Zie *Nieuw ned. biogr. wdb.* V kol. 342–343.

(van Groningen, weduwe van Gillis Reynersz., verklarende beide twee jaar wed. geweest te zijn, woont in de Dolle Bagijnensteeg) [1]).

Hun zoon Lodewijk moet omstreeks 1630 geboren zijn, want 19 September 1654 werd in de *Catalogus studiosorum academiae lijdensis* ingeschreven:

Ludovicus Meyerus Amstelodamensis, annorum 24, Philosophiae studiosus, bij Hendrick van Amstel.

Tot nu toe werd tevergeefs gezocht naar de doopinschrijving van Lodewijk Meyer, o.a. door H. A. van Bakel [2]), die in lutherse archieven zocht, omdat Meyer in een gedicht *Op het oprichten van een orgel in de oude luitersche kerk* repte van „onze kerk" [3]). Isabella H. van Eeghen maakte mij er echter opmerkzaam op, dat 18 October 1629 in de Oude Kerk te Amsterdam gedoopt werd:

Lodewijck, zoon van Willem Jansz., biersteker, en Marya Waelwijx. Getuige: Griet Jans [4]).

Hoewel dan Willem Jansz. ondertussen van beroep en Maria Lodewijks van naam veranderd moet zijn — maar zullen wij deze laatste wijziging niet op rekening van een verschrijving mogen stellen? —, zal de doopceel van de latere Dr Lodewijk Meyer hiermede wel gelicht zijn. Ook in 1658 en wel op de 25ste September werd „Ludovicus Meier Amstelodamensis" als „studiosus medicinae" te Leiden ingeschreven, hij is dan „ultra 20 annos" en woont „bij Egbert Bont bij de Pieterskerck" [5]). Dat in de uitgave van het leidse *Album studiosorum* bij deze inschrijving vermeld werd, dat Meyer 20 jaar was inplaats van boven de 20, deed Frederiks en van den Branden foutievelijk 1638 als geboortejaar voor Meyer opgeven [6]).

211. Lodewijk Meyer huwde Constantia Caret

Zeer juist merkten Frederiks en van den Branden echter op, dat Lodewijk Meyer in October 1661 kerkelijk trouwde; een mededeling, waarop vervolgens in het geheel geen acht geslagen werd, want Meinsma en de latere biografen van Meyer verklaren eenstemmig, dat deze ongehuwd door het leven ging [7]). De acte van ondertrouw tussen:

Dr Ludovicus Meyer (van Amsterdam, oud 31 jaar, geassisteert met zijn moeder Maria Lodewijckx, woont op de Bierkaai) en

[1]) Gemeente archief Amsterdam *Doop-, trouw- en begraafboek* 423 fol. 128 v.; het huwelijk werd Zondag 19 Mei 1619 in de oude kerk voltrokken (*D.T.B.* 969 blz. 418).

[2]) Zie zijn artikel over *Dr. Lodewijk Meyer* in *De Wachter, Stemmen uit de ev. lutherse kerk* XVIII (1915).

[3]) Lodewijk Meyer *Verzameling van minnedichten, lof- eer-, lijk- en grafdichten, deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven 1651–1671* U.B.L. afd. hs. 1043 fol. 36 r.

[4]) Gemeente archief Amsterdam *D.T.B.* 6.

[5]) Volgens de pedelsrol woont Ludovicus Meyer in 1659 nog bij Egbert Bont, in 1660 komt zijn naam er niet meer op voor. In 1656 behoorde Ludovicus Meyerus, wonende bij Jacob Verbeeck op de Haerlemstraet, tot de „recensio ob pestem absentium postea a D. Rectore domi facta".

[6]) *Biogr. wdb.* [2] Amst. 1891 blz. 516.

[7]) Cf. Meinsma *op. cit.* blz. 151; Francès *op. cit.* pag. 266.

Constantia Caret (van Amsterdam, oud 30 jaar, geassisteert met haer suster Sara Caret, woont op de O.Z. Achterburgwal) [1]),

werd de 22ste September getekend.

212. Lodewijk Meyers zedelijk gedrag niet onberispelijk

Dit huwelijk was ongelukkig en bleef kinderloos. In de pamfletten-litteratuur vinden wij een voorstelling van Meyer, bestoven thuis komende om te worden bekeven door zijn vrouw, die hem verwijt, dat hij uit het hoerhuis komt en haar links laat liggen [2]). Het zedelijk gedrag van Meyer schijnt niet steeds boven verdenking verheven te zijn geweest. Met zijn medeschouwburgregenten wist hij van feesten en brassen. In een acte ten gerieve van de advocaat Amya 14 Mei 1687 opgesteld door notaris du Moulin, wordt verhaald over een zekere tuin en huizinge, waarin Andries Pels, Johan Pluimer en Dr Meyer op kosten van de schouwburg van wijntje en trijntje plachten te genieten [3]). En Monnikhoff bericht van iemand die Meyer persoonlijk gekend had, vernomen te hebben:

> Hij (scil.: Meyer) was een Man kort en gedrongen van Lichaam en van een zeer spotagtege en raljanten aart, hebbende, neevens zommige zijner Medeleeden van het voorgemelde Konst-genootschap (scil.: Nil) veel verkeering met een Nimphje ter dier tijd onder de naam van Nigtje de Flines zeer bekend [4]).

Portretten schijnen er van Meyer niet bekend te zijn, hoewel hij toch zeer in het centrum van de publieke belangstelling heeft gestaan en er allicht toch wel eens een spotprent van hem gemaakt zal zijn.

213. Lodewijk Meyer overleed in November 1681

In de begraafboeken van de ned. herv. kerk vond Meinsma, behalve de begrafenis van Maria Lodwijksz., die van haar zoon. Op 25 November 1681 werd in een algemeen graf van de Oude Kerk te ruste gelegd:

> Dr Lodewijck Meyer comt van de oude bierkay [5]).

214. Vroegste litteraire werkzaamheid van Lodewijk Meyer

Toen Meyer zich in September 1654 te Leiden liet inschrijven, was hij dus bijna 25 en dat is voor een aankomend student al vrij oud, vooral in de zeventiende eeuw, toen het geen ongewoon verschijnsel was, dat knapen van 15 of 16 naar de universiteit togen. Meyer was dan ook al tot geestelijke productiviteit gekomen; hij was aan het dichten — het

[1]) Gemeente archief Amsterdam *D.T.B.* 482 fol. 134 v.; het huwelijk werd Zondag 16 October 1661 in de Oude Kerk voltrokken *(D.T.B.* 971 fol. 409 r.

[2]) *De koeckoeckzangh van de nachtuijlen van het collegie Nil volentibus arduum* Zwolle z.d. (aanwezig U.B.L. 1087 G. 48 en U.B.A. 1391 C. 4 20)) blz. 11.

[3]) Cf. Dr J. F. M. Sterck *Hoofdstukken over Vondel en zijn kring* Amst. 1923 blz. 120–121.

[4]) K.B. afd. hs. 75 G. 16 *Voorreeden* blz. 40 noot.

[5]) Zie het *Begraafboek* 0.89 op het archief der ned. herv. gemeente te Amsterdam. Meinsma geeft *Spinoza en zijn kring* blz. 450 als begrafeniskosten op F. 15.—. dit moet F. 20.— zijn.

vroegst gedateerde vers in de *Verzameling van minnedichten, lof-, eer-, lijk- en grafdichten, deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven* van Lod. Meyer, aanwezig op de leidse universiteitsbibliotheek, draagt het jaartal 1651 [1]) — en vertalen, en had getracht een treurspel in elkaar te zetten, deels van eigen vinding, deels navolging van Corneille en Seneca. Het heette *De verloofde koninksbruidt*; in 1665 hield Meyer er zich nogmaals ernstig mee bezig, in de hoop dat de herbouwde schouwburg met dit stuk heropend zou worden, wat men hem echter niet gunde. Wel kwam Meyer dadelijk in het bestuur van de hernieuwde schouwburg, eerst echter in 1668 werd *L. Meyers verloofde koninksbruidt*, door de schrijver, wiens denkbeelden over de eisen van het treurspel ondertussen een evolutie hadden ondergaan, nog eens omgewerkt, opgevoerd en uitgegeven [2]).

215. Lodewijk Meyer verrijkte J. Hofmans Nederlantsche woordenschat met een rubriek kunstwoorden en een rubriek verouderde woorden

Met andere litteraire werkzaamheden van Meyer ging het vlotter. In het jaar, dat hij zich voor het eerst te Leiden liet inschrijven, bezorgde hij een tweede druk „verbetert en veel vermeerdert" van J. Hofmans *Nederlantsche woordenschat dat is verduytschinge van uytheemsche woorden, die sontijds onder het Nederlandtsch gevonden worden. Wt verscheyde schrijvers vergadert* van 1650 [3]). Bij de derde druk, die in 1658 verscheen, bracht Meyer zijn plan de konstwoorden in een aparte rubriek onder te brengen ten uitvoer; bij de vijfde druk, die in 1669 het licht zag, kwam Meyers naam op het titelblad en bestond *L. Meyers woordenschat* uit drie delen *Van welke het I. Bastaardtwoorden, II. Konstwoorden, III Verouderde woorden begrijpt. L. Meyers woordenschat* bleef tot in de negentiende eeuw in gebruik; in 1805 verscheen de twaalfde druk.

Bij het opstellen en ordenen van de konstwoordenschat stond Meyer als doel voor ogen, dat, dank zij die verzameling:

> veele, hoevende gheen nieuwe (scil.: konstwoorden) te smeeden en verdichten, dat slechts verwarringe baart, maar die ghebruikende, welke reedts bij den Konstlieveren in zwange zijn, meede de handen konnen slaan, om de Konsten en Weetenschappen den Landtsghenooten in hunne moedertaale bekendt te maaken [4]).

Spraken de voornaamste boeken, „die de Konsten en Weetenschappen vervaten" nederduits, dan zou men niet een reeks van lange jaren, moeite

---

[1]) U.B.L. afd. hs. 1043.

[2]) In de voorrede van *L. Meyers verloofde koninksbruidt, treurspel, vertoondt op de amsterdamsche schouwburg* Amst. 1668 verhaalt de auteur zelf, dat het spel al „in den jaare 1652" werd opgezet.

[3]) De verschillende uitgaven van de woordenschat beschreef Dr A. de Jager *Taal- en letteroefeningen*, Leiden 1875, in een opstel *Meyers woordenschat*. Cf. *Bibliotheca belgica* M. 144–156.

[4]) *L. Meyers woordenschat* [5], *Voorreeden* fol. * 10 v.–* 11 r.

en onkosten moeten hangen aan het leren van de latijnse taal, maar dan zou de jeugd onmiddellijk de beginselen der wiskunst ingescherpt kunnen worden en dan zou men meer tijd hebben om dieper in de wetenschappen door te dringen. Bovendien zou men dan misschien meer oog krijgen voor de rijkdom van onze taal:

> Bij alle deeze veelvoudighe nuttigheeden voeght zich ook nóch eenighe hoop, dat die ontaarde Duitschen, en reedenlooze Schempers, die onze Taale t'haarer onschult met het lidteeken van gebrek en armoede zoeken te mismaaken, hier, daar vaak een Uitheemsch met vier, vijf eighene Duitsche woorden vertaaldt wordt, de rijkdom der zelve speurende, daar van voortaan met meerder eerbiedigheidt spreeken zullen [1]).

Het is het ideaal gekoesterd door de leden van de kamer In liefde bloeyende en een Simon Stevin, waarvan Meyer zich hier een voorvechter betoont. Zowel het *Kort begrip des redenkavelings* als de *Rederijckkunst in rijm opt korst vervat* gaven reeds lijsten van verduitste rederijkse kunstwoorden [2]). In een monografie gewijd aan Simon Stevin legde Dijksterhuis lijsten aan van Stevins purismen [3]), welk werk hem gemakkelijk viel, doordat Stevin de, geruime tijd in zwang zijnde, gewoonte volgde, kunsttermen en marge te voorzien van de latijnse term; wat natuurlijk niet verhinderde, dat Dijksterhuis een rubriek „woorden, waarbij Stevin geen marginale zet, maar die waarschijnlijk toch door hem zijn gevormd of ingevoerd" moest ontwerpen. Glazemakers Descartes- en Spinoza-vertalingen alsmede vele van de onvertaalde nederlandse boeken, die wij in ons onderzoek betrekken, dragen de latijnse of franse kunsttermen en marge. In *Een rechtsinnige theologant*, de vertaling van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, die in 1694 verscheen als concurrent van Glazemakers vertaling van dit tractaat het jaar te voren onder de titel *De rechtzinnige theologant* de wereld in gezonden, drijft de uitgever de spot met de kwasideftige kanttekeningen van de uitgave van 1693:

> Want wiens gedult lijt het (om eens van voren af te gaan) dat hij in de Duytsche text lesende, *Hooftdeel*, dat hij dan op de kant *Caput* moet sien? bij grondvesten, *Fundamenta*? bij 't gemeene volk; *Plebs*...bij bovennatuurlijke kennis, dit kwaad Latijn noch *Cognitio supra naturalis*? [4]).

Inderdaad, de bekanttekening kòn uiteindelijk ridicuul en overtollig worden, maar zij is een probaat middel geweest om een vaste wetenschappelijke puristische terminologie in te burgeren. Moeten wij het eigenlijk niet betreuren, dat ondanks veel dat bekleven is, het moderne Nederlands

---

[1]) *L. Meyers woordenschat* [5] *Voorreeden* fol. * 11 v. — 12 r.

[2]) Deze beide uitgaven van de kamer In liefde bloeyende verschenen resp. in 1585 en 1587.

[3]) Dr E. J. Dijksterhuis *Simon Stevin* 's Grav. 1943 hfdst. XVI.

[4]) *Een rechtsinnige theologant.* Bremen 1694, aanwezig K.B. 264 D. 2 en S.H.R., *De drukker aan den leezer wegens de marginalen en kantteykeningen.*

niet meer over een zo zuivere en zo gestandaardiseerde kunsttaal beschikt als de vertalers en schrijvers in de tweede helft der zeventiende eeuw ten dienste stond? Het zeventiende-eeuwse purisme moge van een zekere krampachtigheid niet vrij te pleiten zijn, en de puristen uit die tijd mogen het belang, dat de kennis van de klassieke talen voor zelfstandig natuurfilosofisch onderzoek steeds zou blijven houden, onderschat hebben, het is een feit, dat men omstreeks 1700 gemakkelijker dan omstreeks 1900 filosofische gedachten in het Nederlands kon bewoorden. Bij de Spinozaherleving, die in het laatst van de vorige eeuw inzette, bevonden de nederlandse vertalers en vereerders zich in een ongunstige positie; wij zien ze ieder op eigen houtje naar de passende terminologie zoeken, die meer of minder puristisch, meer of minder fraai uitvalt, maar in geen geval aanspraak kan maken op algemene geldigheid.

216. Adriaan Koerbaghs 't Nieuw woordenboek der regten (1664) en Een bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet (1668)

L. Meyers woordenschat, lang opgepoetst en in achting gehouden, was tenslotte toch beland op de litteraire rommelzolder, waar het slechts zelden gelegen zal hebben in gezelschap van zijn confraters *'t Nieuw woorden-boek der regten, ofte een vertaalinge en uytlegginge van meest alle de latijnse woorden, en wijse van spreeken, in alle regten en regtsgeleerders boeken en schriften gebruykelijk: ten deele uyt de schriften van de heeren H. en W. de Groot, en andere versamelt en bijeen gestelt, ende ten deele nu eerst uyt het Latijn in't Nederduyts tot dienst en nut van alle practisijns en liefhebbers overgeset; door Mr. A. K.*[1]) en *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der waarheyd, tot nut en dienst van al die geen die der nut en dienst uyt trekken wil. Of een vertaaling en uytlegging van al de hebreusche, grieksche, latijnse, franse, en andere vreemde bastaart-woorden en wijsen van spreeken, die ('t welk te beklaagen is) soo inde godsgeleertheyd, regtsgeleertheyd, geneeskonst, als in andere konsten en weetenschappen en ook in het dagelijks gebruyk van spreeken, inde nederduytsche taal gebruykt worden, gedaen door Mr. Adr. Koerbagh, regtsgel. en geneesmr.*[2]). Van deze beide woordenboeken is vooral het eerste, hoewel dat zuiver taalkundig is en dan ook niet zo'n beroering verwekte als *Een bloemhof* of verboden werd, uiterst zeldzaam[3]). *Een bloemhof* is niet alleen een puristisch woordenboek

---

[1]) Amst. 1664. Aanwezig K.B. M. 108 C. 25 2).

[2]) Amst. 1668.

[3]) Meinsma kende geen ander exemplaar van *'t Nieuw woordenboek der regten* dan dat van de K.B. Hij vermoedde, *Spinoza en zijn kring* blz. 297 n. 2, dat de oplaag misschien spoedig grotendeels teloor ging door brand.

In de *Catalogus van Martinus Nijhoff no. 580* van Jan. 1933 werd onder nr. 232 *Een bloemhof* aangeboden voor de prijs van F. 50.—. In Mei '41 kocht ik voor F. 13.—. *Een bloemhof* bij Burgersdijk en Niermans en kreeg aldus het exemplaar dat

als *L. Meyers woordenschat*, geschreven met de bedoeling het leren van vreemde talen overbodig te maken en aldus de jeugd gelegenheid te geven zich vroegtijdig de eerste en voornaamste beginselen van de wiskunst eigen te kunnen maken om zich vervolgens te gaan oefenen in andere kunsten en wetenschappen [1]), maar het is tevens een uitlegkundig woordenboek, en Koerbaghs semantische verklaringen doen ten duidelijkste diens inzichten op taalkundig, wijsgerig en vooral theologisch gebied uitkomen. Zij doen Koerbagh allereerst kennen als heftig antikatholiek; als een tweede Marnix van St. Aldegonde geselt hij de katholieke kerk en haar instellingen, men zie bv. *Een bloemhof* op: *agnus Dei*, *altaar*, *cathedra*, *catholijke religie*, *epiphanie*, *eucharistie*, *hostie*, *mis*. De gereformeerde godsdienst acht Koerbagh maar een tikkeltje beter dan de katholieke:

> Alhoewel dese Godsdienst (die ook dog te onregt Calvinische genoemt word) de naam heeft van herstelde of gesuyverde Godsdienst; ten dien ansien, datse een weynig verandert is van de Roomsche: soo magse nogtans die naam met regt niet voeren, om datse nog veel (trouwens al de andere Godsdiensten, die opentlijk beleden worden, al mede) verscheelt van een redelijken Godsdienst, die op wijsheyd, waarheyd, en rede steunt. Want een Godsdienst soude niet van noode hebben, datse door magt, ban en swaard staande gehouden wierd: gelijk al de andere Godsdiensten der waereld, die mij bekent zijn, van nooden hebben, datse door magt, ban, swaerd, vyer en vlam, galg en rad, staande gehouden worden. Elk wil sijn onbegrijpelijke geloofsstellingen met onverstand en geweld staande houden. Baart dat geen elende inde waereld [2]).

Uit het slot van dit artikel blijkt, dat Koerbagh het ideaal van een volkomen redelijke ondogmatische godsdienst voor de geest zweefde. Verscheidene artikels uit *Een bloemhof* gebruikt Koerbagh om zijn kritiek op bijbel- en godgeleerdheid te ventileren; zo toont hij zich in de artikelen *chaos* en *createur* een aanhanger van het *ex nihilo nihil* [3]). God heeft de wereld niet uit niet geschapen:

> maar de Waereld in't algemeen heeft van eeuwigheyd geweest [4]).

De artikelen *persoon* en *triniteyt* verschaffen Koerbagh gelegenheid de stelling der drieëenheid een verzinsel der geestelijken, die in de Schrift geen steun vindt, te noemen. Gezien de veelvuldige twisten in de zeventiende eeuw over de sabbatsviering [5]), is het begrijpelijk, dat Koerbaghs artikel over de *sabbath* uitvoerig uitviel: geen dag is in zich zelf heilig,

---

L. Knappert had toebehoord en door deze, blijkens een aantekening op het schutblad, in Mei 1909 voor de luttele som van F. 3.25 bij Elte was verworven.

[1]) Cf. *Een bloemhof* fol. * 2 v.

[2]) *Idem* blz. 327–328.

[3]) Cf. boven blz. 35.

[4]) *Een bloemhof* blz. 207.

[5]) Men zie hierover o.a. Hugo Visscher *Guilielmus Amesius* diss. Leiden, Haarlem 1894 blz. 187–200. Cf. boven blz. 31.

meent Koerbagh, maar de overheid stelde de rustdag in, opdat wij niet steeds aan aardse dingen zouden denken en wij zijn gehouden:

> dien dag te vieren en vrijwillig God te eeren en te dienen [1]).

Onder *substantie* merkt Koerbagh op, dat er maar één „selfbestaanlijkheyd" is, namelijk het nooit begonnen wezen God, waarvoor hij echter de term „ipstantie" geschikter vindt dan „substantie" [2]).

217. Koerbaghs Een ligt schijnende in duystere plaatsen (1668)

Regelmatiger dan in *Een bloemhof* ontwikkelde Koerbagh zijn theologische denkbeelden in *Een ligt schijnende in duystere plaatsen, om te verligten de voornaamste saaken der Godts geleertheyd en Gods dienst, ontsteeken door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der waarheyd. Anders Mr. Adr. Koerbagh, regts-gel. en genees-mr.* [3]), dat sterk onder de invloed staat van de denkbeelden van Spinoza en Hobbes. Van Spinoza's theorieën kon Koerbagh kennis dragen uit de handschriften, die in de amsterdamse Spinoza-kring circuleerden en door persoonlijk contact met de wijsgeer; van Hobbes' *Leviathan*, in 1651 in het Engels gepubliceerd, had juist in 1667 een nederlandse vertaling het licht gezien [4]). Reeds in *Een bloemhof* had Koerbagh gezinspeeld op de overdrachtelijke betekenis, waarin Hobbes de term *Leviathan* aanwendde:

> Leviathan, fijne tsaamenvoeging, of fijne bijeenvoeging, of fijn geselschap. Dit wil men sal de naam van een groot zeegedierte zijn, waar van de Joden veel grollen versieren. Dog als men op de oneygentlijke wijs van spreeken in de schrift gebruykelijk let: men sal bevinden, dat het veel beter kan verstaan worden van een gemeenschap van menschen, of gemeene best, onder een bestiering, dewelke magtig ter zee zijn, en een groote scheepsvloot met veel donderend geschut voorsien konnen in zee brengen [5]).

---

[1]) *Een bloemhof* blz. 580.

[2]) Cf. Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 277.

[3]) Amst. 1668. Aanwezig (gedeeltelijk handschrift) K.B.M. 7 D. 1 en M. 7 D. 2. Meinsma geeft *op. cit.* tegenover blz. 302 een facsimile van de titelpagina.

[4]) *Leviathan of van de stoffe, gedaente, ende magt van de kerckelijcke ende wereltlijcke regeeringe* Amst. 1677. Meinsma las de volgende passus uit *Joan Francisci Buddei Theol. D. et P.P.O. theses theologicae de atheismo et superstitione* Tracecti ad Rhenum 1737 pag. 142:

> Accusatoribus ejus (scil. Hobbes) accedunt Joach. Fellerus, Leibnitus, Gilb. Burnet..., ab ejus partibus stetere interpres Belgicus Leviathanis, L. Velthuysen in peculiari dissert.: nec paucis ex iis Ictis, qui Chr. Thomasium ducem sequuntur,

verkeerd, toen hij op grond daarvan de nederlandse vertaling van de *Leviathan* aan Lambert van Velthuysen wilde toeschrijven (*op. cit.* blz. 270 cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 1370); Buddeus noemde, de voorstanders van Hobbes opsommende, achtereenvolgens de vertaler van de *Leviathan* en van Velthuysen en gaf geenszins aanleiding deze twee te identificeren. De *Voorreden aen den verstandigen, onpartijdigen en goedtgunstigen leser* van de *Leviathan* in het Nederlands werd getekend A.T.A.B.

[5]) *Een bloemhof* blz. 403, 404. Zie voor de semantiek van *Leviathan* voorts:

Koerbagh schrikte niet als de meeste van Spinoza's vrienden er van terug uitgebreidheid en denking beide als eigenschappen Gods aan te nemen; wij moeten Koerbagh dan ook een spinozist noemen, al blijven er verschillende punten, waarop Spinoza en Koerbagh tegenovergestelde inzichten huldigden.

218. Koerbaghs veroordeling en overlijden in het Willige Rasphuis te Amsterdam (1669)

Wij zullen op *Een ligt schijnende in duystere plaatsen* nader ingaan bij de behandeling van het spinozsime; hier memoreren wij slechts, dat Adriaan Koerbagh zich, toen hij de laatste hand aan dat werk legde en het liet drukken, veiligheidshalve niet meer te Amsterdam ophield, dat echter door verraad zijn verblijfplaats aan de amsterdamse schout bekend gemaakt werd, zodat Adriaan in Juli 1668 gevankelijk naar Amsterdam werd teruggeleid. Veroordeeld tot een aanzienlijke boete, tien jaar hechtenis plus tien jaar bannissement, overleed Adriaan Koerbagh reeds in October 1669 in het Willige Rasphuis [1]). Ook Adriaans broer, de proponent Johannes Koerbagh, die, naar men meende, Adriaan geholpen had bij de samenstelling van zijn geschriften, werd in 1668 gevangen genomen [2]). Bewijs van die beschuldiging viel moeilijk te leveren, hoogstens kon men hem enige „verkeerde discoursen" ten laste leggen, zodat geen veroordeling volgde [3]). Voor en nadien echter werd Johannes door de classis ter verantwoording geroepen; hij koesterde dan ook zeker onrechtzinnige gevoelens [4]). Zo al niet de kerk, dan was toch de overheid in beginsel verdraagzaam en een ketterproces, als dat tegen Adriaan Koerbagh gevoerd, was dan ook een zeldzaamheid in de amsterdamse geschiedenis. Maar Adriaan Koerbagh bezat niet alleen een eigen zeer geavanceerde overtuiging, maar was in zekere zin daardoor bezeten. Het vrij soepele keurslijf, dat het maatschappelijk leven in de zeventiende eeuw hem oplegde, voelde hij als een dwangbuis. Niets had hij van Spinoza's beheerstheid en voorzichtigheid, veel van diens denkbeelden. Bovendien was hij niet, als Spinoza, een uiterst moeilijk te begrijpen filosoof, maar een volksmenner, die alledaagse taal kon schrijven. Het spinozisme dat Johannes van Vloten in de tweede helft van de negentiende eeuw zal prediken, vertoont grote affiniteit met dat van Koerbagh, terwijl de overeenkomst in karakter bij Koerbagh en van Vloten opvallend is; Koerbaghs agressieve en nerveuse geestdrift,

---

Samuel Bochart *Hierozoicon, sive bipertitum opus de animalibus S. Scripturae, editio tertia ex recensione Joannis Leusden* 1692 (besproken in *De boekzaal van Europe* 1693 I blz. 67–123); Carl Schmitt *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols* Hamburg 1938.

[1]) Cf. Meinsma *op. cit.* blz. 314–318.

[2]) *Idem* blz. 301.

[3]) *Idem* blz. 315.

[4]) *Idem* blz. 292–296, 299–301, 319–320.

verachting voor compromissen, revolutionaire moed, zelfverzekerheid gepaard gaande met zekere oppervlakkigheid, zijn bij van Vloten terug te vinden.

De geschiedenis van het proces tegen Adriaan Koerbagh vindt men opnieuw verhaald in een cahier van *De vrije bladen* door P. H. van Moerkerken [1]), die ook in 1946 te Amsterdam onder de titel *Naar de eenzaamheid* een dagboek uitgaf, naar hij voorwendt, geschreven in de winter 1715/16 door een schilder, bevriend met een zekere Thomas Rogiersz., welke laatste een drukkerijtje op de Egelantiersgracht bezeten zou hebben, waar hij een boekje, zeer beïnvloed door Koerbaghs *Een bloemhof* (waaruit hij zijn vrienden veel voorgelezen had) drukte, dat hem, als Koerbagh, in het Willige Rasphuis bracht.

219. Heeft Joh. Bouwmeester meegewerkt aan Een Bloemhof?

Bij zijn verhoor heeft Adriaan Koerbagh er kennelijk naar gestreefd zo min mogelijk vrinden te compromitteren en het auteurschap van *Een bloemhof* en *Een ligt* geheel voor eigen rekening te nemen, misschien echter was hij bij het schrijven meer geholpen dan hij wilde bekennen. In een pamflet uit de strijd tussen dokter B. van Dortmont en Mr A. Boeckelman wordt geïnsinueerd, dat Dr Johannes Bouwmeester een belangrijk aandeel in het tot stand komen van *Een bloemhof* had:

> oock heeft Trijn Ariaens soon [2]) den aucteur van dat profane woordenboeck in het paenitentiehuys van St. Raspinus sigh nergens meer over beklaaght, als dat die Duyvelsche Docter Dick [3]) (dit waren sijn eygen woorden) meer schult als hij aan het boeck had, en nogh voor een fijne Kerck-pylaer heenen gingh: te bevragen bij Jan Paulusz. [4]).

Het navragen bij Jan Paulusz. kunnen wij niet meer, maar de hypothese, dat Bouwmeester Koerbagh hielp, lijkt mij niet onwaarschijnlijk. Eén van de voor het eerst door van Vloten in zijn *Ad Benedicti de Spinoza opera quae supersunt omnia supplementum* [5]) gepubliceerde brieven werd door Spinoza, naar later W. Meyer en Carl Gebhardt op grond van de

---

[1]) P. H. van Moerkerken *Adriaan Koerbagh, een strijder voor het vrije denken, de vrije bladen* 19 Schrift 2 (1948). Fictief is het *Fragment van heugenis* door Theun de Vries in *De nieuwe stem* 1952 blz. 708–718 gepubliceerd als aangetroffen tussen de papieren van een meesterwever te Kuilenburg, die Adriaan Koerbagh gekend zou hebben.

[2]) De moeder van Adriaan en Johannes Koerbagh heette Trijntje Claes Roch, cf. Meinsma *op. cit.* blz. 151.

[3]) Dr Johannes Bouwmeester, die het voorkomen van een patertje goedleven had.

[4]) *De onschult of zamenspraak tusschen de geesten van imandt en niemandt*, Pamflettenbundel *Verschil tusschen Dr. B. v. Dortmont en Mr. A. Boeckelman* U.B.A. 1391 C 4 31) blz. 28.

[5]) Amst. 1862 pag. 303.

inhoud vermoedden [1]), gericht tot Johannes Bouwmeester. Het feit echter, dat Spinoza in bedoelde brief aan de adressant verzocht hem:

aliquid conservae rosarum rubrarum, ut promiseras [2])

te zenden, had Meinsma doen veronderstellen, dat Adriaan Koerbagh die adressant zou zijn, omdat in *Een bloemhof* een recept om „conserve van roosen" te maken niet ontbreekt. Al te sterk achtte Meinsma zelf zijn argumentatie niet, die zeker geheel op losse schroeven komt te staan, wanneer wij ook nog rekening moeten houden met de mogelijkheid, dat Bouwmeester artikelen leverde voor Koerbaghs woordenboek.

Zo Koerbagh medewerkers voor zijn woordenboek had, dan was allicht een botanicus daaronder; verschillende artikelen over kruiden en planten, zoals bv. die over *artischok, asperges, jasmijn, nymphea, verangenes*, zijn nauwkeurig en ontendentieus.

220. Lodewijk Meyers bronnen voor het tweede deel van de Woordenschat

Op het titelblad van *'t tweede deel der woordenschat* noemde Meyer als zijn bronnen: S. Stevijn, de Kamer in Liefd' bloeyende, H. de Ghroot, J. A. Ban, V. F. Plemp, de Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en Molijn, A. L. Kok, T. Staffard, en andere Duitsche wijsghieren. De priester-musicus Jan Albert Ban was de schrijver van een *Zanghbloemzel* en van *Zanghberichten* [3]); Vopiscus Fortunatus Plemp vertaalde een ontleedkundig werk van Bartholinus Cabriolus [4]); werken van Bartholomaeus Keckerman werden bij het onderwijs aan de latijnse scholen gebruikt [5]); in 1649 gaf Willem Symonsz. Boogaert te Wormerveer een vertaling door een ongenoemde van Keckermans *Dialectica* uit tesamen met herdrukken van de werkjes over de redenkaveling van In liefde bloeyende [6]); de *Geometria* van Petrus Ramus met commentaar van Willebrordus Snellius werd in het Nederlands vertaald door Dirck Hendricxz. Houtman [7]); in de eerste helft van de zeventiende eeuw verschenen nederlandse ver-

---

[1]) W. Meyer *Brieven van en aan Benedictus de Spinoza enz.* Amst. 1897 blz. 172–173; Carl Gebhardt *Spinoza opera* Heidelberg z.d. IV S. 377.

[2]) Gebhardt *Spinoza opera* IV S. 163 lin. 13.

[3]) Zie voor Ban: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 44–46.

[4]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 1136.

[5]) Cf. C. L. Thijssen-Schoute *Nicolaas Jarichides Wieringa* blz. 365.

[6]) De drukker van de *Dialectica, dat is redenkavelinge ofte bewijskonst...door Bartholomeum Keckerman van Dantzick* Wormerveer 1649 (Aanwezig U.B.A. 481 E. 27 5)) was Thomas Fonteyn te Haarlem.

[7]) *Petri Rami meetkonst in XXVII boecken vervat. Wt het Latijn in 't Neerduyts overgheset bij Dirck Hendriczz. Houtman. Oversien, verrijckt, en verklaert door D. Willebrordum Snellium, Matheseos Professorem in de hooghe Schole tot Leyden* Amst. 1622. Aanwezig U.B.A. 724 A. 17. Cf. W. E. van Wijk *Willebrord Snellius en het eerste nederl. leerboek der meetkunde, De natuur, pop. wetenschappelijk en cultuur-historisch tijdschr.* 61 blz. 145–151.

talingen van tractaten van Petrus Molinaeus door C. W(oons), P.I.V.G.L., Jean de la Haye, Jac. Viverius, Joh. à Lodensteyn, Aeg. van Breen, P. J. Austro Silvius, J. Panneel, J. Visscherus, Winandus Sonhius, P. J. Semmes en P. Pollionius [1]); Th. Staffard ontmoeten we reeds als vertaler van de *Anatomia* van Th. Bartholinus en van brieven van Walaeus [2]); Adam Lodewijk Kok was de puristische vertaler van werken van Fr. Burgersdijck en van G. J. Vossius alsook de auteur van een *Ontwerp der nederduitsche letter-konst* [3]).

221. Oordelen van A. de Jager, J. J. Salverda de Grave en St Axters over L. Meyers woordenschat

A. de Jager achtte het derde deel van Meyers *Woordenschat, waar in meest alle de verouderde, en onghewoone woorden, zo in oude nederduitsche schriften als bij H. L. Spieghel, R. Visscher, D. V. Koornhart, P. C. Hoofdt, S. Koster, J. Cats, C. Huighens, J. V. Vondel, J. de Dekker, en andere taalkundighe schrijvers ghebruikelijk, verghaderdt zijn, en met bekender woorden, als meede somtijdts met korte uitlegghingen verklaardt worden* het belangrijkste deel van Meyers woordenboek, waarover hij niet al te gunstig oordeelt. Meyer, zo merkt de Jager op, heeft heel wat klakkeloos uit Kiliaan overgeschreven in plaats van de door hem met name genoemde schrijvers grondig te excerperen, waardoor onnederlandse woorden en vreemde etymologieën in de woordenschat een plaats kregen. David van Hoogstraten noch Ernst Willem Cramerus, die herdrukken van de *Woordenschat* hebben verzorgd, hebben iets wezenlijks bijgedragen ter verbetering van Meyers lijst van ouderwetse woorden [4]). Voor zijn *Bijdrage tot een oud- en middelnederlandsch woordenboek* maakte Oudemans een niet critisch genoeg gebruik van *L. Meyers woordenschat* [5]). De Jager onderschreef het oordeel van de redactie van de *Taal- en dichtkundige bijdragen* over Meyer:

> dat die ons altijds in het taelkundige is voorgekomen een matig geleerd man geweest te zijn, die een vrij goede, doch echter ene

---

[1]) Zie H. C. Rogge *Bibl. gan contra-remonstrantsche en gereformeerde geschriften* Amst. 1865 II 1 blz. 111–112, 144, 165, 246; II 2 blz. 150–151 en de catalogus U.B.A. op Molinaeus Petrus. Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 197 (Petrus Jacobus Austro-Sylvius), II kol. 1500–1501 (Viverius), IV kol. 1066–1067 (Johannes Panneel zoon van Michaël Panneel), VI kol. 734 (Jean de la Haye); Glasius *Godgeleerd Nederland* III blz. 507–508 (Joh. Visscherus).

[2]) Cf. boven blz. 247 n. 1.

[3]) Men zie voor A. L. Kok: Frederiks en van den Branden *Biogr. wdb.* blz. 433 en de aldaar opgegeven litteratuur; Dr C. G. N. de Vooys *Verzamelde taalkundige opstellen* I Gron. enz. 1924 blz. 336; Stephanus Axters O. P. *Scholastiek lexicon* Antwerpen 1937 blz. 110*–115*, 166*, 167*.

[4]) Dr A. de Jager *Meyers woordenschat, Taal- en letteroefeningen* blz. 68–75.

[5]) Cf. *idem* blz. 65–76.

zeer oppervlakkige kennis bezat van den aert en analogie zijner moedertale [1]).

Ook wij wensen deze uitspraak niet te bestrijden, toch dunkt het ons, dat de Jager zich een onjuist beeld vormde van de betekenis van *L. Meyers woordenschat*, toen hij zijn aandacht concentreerde op het derde deel van dit werk. Meyers en Koerbaghs woordenboeken zijn de bakens, waarop vooruitstrevende cultuurdragers geruime tijd gezeild hebben, en hebben als zodanig een veel belangrijker rol gespeeld dan de kunstwoordenboeken van Weiland en Kramers, die de Jager handleidingen noemt van oneindig meer waarde dan *L. Meyers woordenschat* [2]). Meinsma vond dat uit taalkundig oogpunt bezien Koerbaghs *Een bloemhof* zeer wel de vergelijking met *L. Meyers woordenschat* doorstaan kon, ja, dat Koerbagh hierin boven Meyer te prijzen was, dat in *Een bloemhof* minder onmogelijke woorden voorkomen dan in *L. Meyers woordenschat*. Salverda de Grave toonde echter aan, dat deze opmerking niet juist was en dat de *Woordenschat* een belangrijke bron voor *Een bloemhof* is geweest [3]). Uitvoerige lijsten van de konstwoorden uit *L. Meyers woordenschat* en Koerbaghs *'t Nieuw woordenboek der regten*, dat grotendeels steunt op Hugo de Groots *Inleidinge tot de hollandsche regtsgeleerdheid*, gaf St. Axters in de inleiding tot zijn *Scholastiek lexicon* [4]); heel wat beter dan de Jager zag Axters hun betekenis in. *L. Meyers woordenschat* ontlokte hem de ontboezeming:

> Wanneer we nu deze lijsten van Konstwoorden overloopen, dan staan we gewoon verbaasd over den rijkdom waarmee om het midden van de zeventiende eeuw de Nederlandsche wijsgeerige vaktaal wist uit te pakken [5]).

222. Lodewijk Meyers vertaling van G. Amesius' Medulla theologica onder de titel: W. Amezes mergh der godtgheleerdtheidt (1655)

Meyer zelf vond steun in zijn *Woordenschat*, toen hij het ondernam de *Medulla theologica* van Guilielmus Amesius te vertalen. Het *De vertaaler an den leezer* van zijn in 1655 verschenen *W. Amezes mergh der ghodtgheleerdtheidt* begint Meyer:

> Een opgepronkte en breedtweidende Lófreden, over dit gheleerdt boek en des zelfs Schrijver, hier ter stede te doen, waar mijn tijdt verquist, en uw gheduldt gheterght, ghunstige Leezer. Want wie kent Amees niet, en wie heeft nooit van zijn Mergh der Ghódtgheleerdtheidt ghehoort [6]).

---

[1]) *Tael- en dichtkundige bijdragen* I 1759, 1760 Leiden 1760 blz. 62.

[2]) De Jager *op. cit.* blz. 65.

[3]) Zie J. J. Salverda de Grave *De franse woorden in het Nederlands.* Verhandeling der kon. ak. van wetenschappen te Amsterdam. Afd. letterkunde N.R. VII Amst. 1906 blz. 14.

[4]) *Op. cit.* blz. 117–121, 123–125.

[5]) *Idem* blz. 119.

[6]) *W. Amezes mergh der ghódtgheleerdtheidt vertaalt door L. Meyer* Amst. 1656 fol. *5 r. Deze uitgave van 1656 is aanwezig U.B.A. 1183 H. 32; K.B. 299 K. 30 .

Willem Ames — men verwarre hem vooral niet met de gelijknamige en ongeveer gelijktijdige quaker [1]) — was als puritein in botsing gekomen met de engelse staatskerk en omstreeks 1610 naar ons land uitgeweken, waar hij spoedig door de gereformeerden in hun strijd tegen de Arminianen te hulp werd geroepen. Ames steunde ze onder meer met een *Coronis ad collationem hagiensem, quâ argumenta pastorum Hollandiae adversus Remonstrantium quinque articulos de divina praedestinatione...vindicantur* [2]). Amesius woonde de dortse synode als een soort bezoldigd secretaris bij. Korte tijd vertoefde hij te Leiden, waar hij onderregent aan het Staten-college was [3]). Naast de *Medulla theologica* verwierven vooral Ames' *De conscientiâ, & ejus jure, vel casibus, libri quinque* bekendheid en invloed [4]); een nederlandse vertaling *Willem Ameses vijf boeken van de conscientie en haar regt of gevallen*, gemaakt door Caspar van Wallendal, die wij reeds als student te Leiden aantroffen [5]), en die later als predikant te Westzaan en Schagen stond, voor het eerst in 1653 verschenen, werd in 1896 nog eens opnieuw uitgegeven [6]). In 1656 ontveinsde Meyer het zich niet, dat het geen eenvoudige opgave was de *Medulla theologica* te willen vertalen:

> Want boven de verdrietigheidt, welke an alle vertaalingen vast is, is hier nóch gheweest, een onghewoone stóf, onvertaalde Konstwoorden, hooghe zaaken, diep- en scherpzinnighe beghrippen, en die beknóptelijk en duisterlijk uitghedrukt [7])

verzucht hij op hooftiaanse trant. Kortheid van stijl en vele kunstwoorden maakten de *Medulla theologica* moeilijk om te vertalen, bovendien bevatte dit boek veel, dat velen niet zouden kunnen begrijpen, omdat zij kennis van redenkonst en overnatuurkunde „twee vleughelen, waarmede men tót de Ghódtgheleerdtheidt, de verheevenste der Weetenschappen opsteighert" ontbeerden:

> Want voorwaar, zo leidt de zaak bij mij, dat die zonder deze na de ghrondighe kennis der Ghódtgheleerdtheidt steekt, de Moorman wascht, en het strandt ploeght. Deze twe dan voor afghe-

---

Cf. *Catalogus van Stockums Antiquariaat.* 's Gravenhage. Auctie 24–26 Jan. 1950 nr. 1051. In 1670 verscheen met hetzelfde drukkersadres een nieuwe titeluitgave (jaartal op het titelvignet 1669), welke aanwezig is U.B.L. N.H.K. 1204.

[1]) Cf. beneden blz. 620 n. 5.

[2]) Lugd. Batav. 1618; cf. Paquot *Mémoires* IX Louvain 1767 pag. 414. Een nederlandse vertaling *Aanhangsel van de haagsche conferentie*, opgesteld door Marcus Boerhaven, verscheen te Amst. in 1630 (aanwezig: U.B.A., U.B.U., Th. Sch. Kampen); cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 142.

[3]) Cf. Molhuysen *Bronnen* II blz. 148*.

[4]) Cf. Hugo Visscher *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken* (diss. Leiden) Haarlem 1894; Wilhelm Goeters *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670* Leipzig 1911 S. 61–80.

[5]) Cf. boven § 42.

[6]) Door W. Geesink *Bibliotheca reformata* X Amst. 1896.

[7]) *W. Amezes mergh der ghódtgheleerdtheidt* fol. *5 v.

zonden zijnde, zal haar den toeghang openstaan, en zo haar nóch eenighe nevelen den voortghang verhinderen, konnen Wendelinus, Wollebius, en anderer Ghódtgheleerdtheden, die nu onze taal al gheleerdt hebben, te baat gheroepen worden: wijl veel kaerssen meêr lichts, als een, gheeven [1]).

223. Vertaalde Lodewijk Meyer de Christianae theologicae libri II van Marcus Fr. Wendelinus?

De universiteitsbibliotheken te Amsterdam en te Utrecht, zowel als het Fries genootschap te Leeuwarden, bezitten de derde druk, te Amsterdam in 1664 verschenen, van een vertaling van Johannes Wollebius' *Compendium theologiae* [2]); maar op welke nederlandse vertalingen der *Christianae theologiae libri II* van Marcus Fridericus Wendelinus doelt Meyer hier in zijn inleiding op *W. Amezes mergh der ghódtgheleerdtheidt*? [3]) Heeft hij zelf misschien deze vertalingen geleverd? Men zou het willen opmaken uit wat Meyer voorts in het *De vertaaler an den leezer* van *W. Amezes mergh der ghódtgheleerdtheidt* schrijft:

> Zo schoon een werk wordt u nu medeghedeelt van een, die an Wendelinus Ghódtgheleerdtheidt ghesmaakt hebbende de moeyelijkheidt in't vertaalen van dusdaanighe stóffen, ghaerne die last van zijn hals zoude gheschooven hebben: hadde zijner vrienden vriendelijk verzoek gheweighert, en zijner Landtsluiden nut verzuimt konnen worden met eenighe schijn van reden [4]).

Inderdaad verschenen er in de 17de eeuw nederlandse vertalingen van werken van Wendelinus, maar daar het mij niet gelukte deze onder ogen te krijgen, weet ik niet of Meyer er mee annex is geweest. In 1656 droeg Joh. Elsevier een uitgave van *Marci Friderici Wendelini christianae theologiae libri II* aan Joh. Cocceius op en zinspeelde daarbij op een „in linguam Belgicam versio" [5]); ook sprak Jöcher in zijn *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, IV kol. 1888, over een hollandse vertaling van Wendelinus' *Systema theologicus majus & minus*. Evenwel spreekt Meyer in de opdracht aan de amsterdamse hoogleraar Arnold Senguerd van zijn *W. Amezes mergh der ghódtgheleerdtheidt* van „onze eersteling", wat een aanwijzing schijnt dat dan nog niet de Wendelinus-vertaling, waaraan hij bekent gearbeid te hebben, verschenen is. Wendelinus' opvatting over wat H. Schrift-verklaring moet zijn:

---

[1]) *W. Amezes mergh der ghódtgheleerdtheidt* fol. *6 r–*6 v.

[2]) *Kort begrip van de christelicke godtsgeleertheydt, Vertaelt, en dese derde druck naerder oversien door W. L. rechts-geleerde* Amst. 1664. Men zie voor Wollebius: *Allgemeine deutsche Biographie* 44 S. 549–550.

[3]) Men zie voor Wendelinus: Jöcher *Allgemeines Gelehrten Lexicon* 4 kol. 1887–1888; *Allgemeine deutsche Biographie* 41 S. 714–716.

[4]) *Op. cit.* fol. *5 r.

[5]) Alphonse Willems *Les Elzevir* 796.

> Interpretatio est genuina locorum controversorum explicatio, secundum normam Spiritus Sancti Scripturae loquentis [1]),

zal Meyer later in zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* bestrijden [2]). Ook aan Amesius zal Meyer ontgroeien; maar de problemen, die deze behandelde, zoals de hoedanigheid van Gods wezendheid, welke zijn de goddelijke eigenschappen en welke de menselijke hartstochten, zullen Meyer steeds blijven bezighouden.

224. Een disputatie (1659) en twee proefschriften (1660) van Lodewijk Meyer

26 November 1659 verdedigde Meyer onder leiding van Sylvius een disputatie over de chijl [3]); aan Sylvius ook droeg Meyer 20 Maart 1660 zijn proefschrift *De calido nativo ejusque morbis* op [4]); zoals gebruikelijk was onder de leidse medische studenten promoveerde Meyer ook in de filosofie. De *Disputatio philosophica inauguralis de materia, ejusque affectionibus motu, et quiete* [5]) door Meyer 19 Maart 1660 verdedigd, werd in deel II van het *Chronicon spinozanum* herdrukt. Met arendsblikken heeft men erin gespeurd naar spinozistische trekken, zonder al te veel te kunnen ontdekken.

225. De zogenaamde dynamische interpretatie van het spinozisme

a. Fundamenteel verschil tussen de opvattingen van Descartes en Spinoza over rust en beweging

Willen wij hier een zelfstandig oordeel kunnen vellen, dan dienen wij ons vooraf enigszins te verdiepen in de vraag, wat wij voor Spinoza's opvatting aangaande rust en beweging moeten houden. Dit onderzoek wordt bemoeilijkt door het feit, dat Spinoza in het probleem van beweging en rust bleef steken. Als Descartes beschouwde Spinoza beweging en rust als modi van de uitstrekking; toch bestond fundamenteel verschil tussen beider opvatting. Descartes liet de beweging in de materie van buitenaf veroorzaakt en in stand gehouden worden door God [6]), in het spinozistisch systeem is voor deze opvatting natuurlijk geen plaats.

---

[1]) *Marci Friderici Wendelini christianae theologiae libri II* ed. nov. Lugd. Batav. 1658 pag. 33.

[2]) *Philosophia S. Scripturae interpres* Eleutheropoli 1666 pag. 66; cf. *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* Vrijstadt 1667 blz. 79.

[3]) *Disputationum medicarum secunda de chyli à fœcibus alvinis secretione, atque in lacteas venas propulsione in intestinis perfectâ; quae praesente Deo, praesidente clar. viro Francisco dele Boe Sylvio...defendente Ludovico Meyer, amstelaedamensi habebitur ad diem 26 Novembris loco horisque solitis* Lugd. Batav. 1659. Aanwezig U.B.L. 236 A. 16 16).

[4]) Aanwezig U.B.L. 236 A. 14 46).

[5]) Aanwezig U.B.L. 236 A. 14 45).

[6]) Cf. *Principia philosophiae* II § 36.

Voor Spinoza was door de vereenzelviging van God en Natuur het probleem of de materie een energie-beginsel in zich droeg dan wel of op occasionalistische wijze steeds aan God als beweger gedacht moest worden, a priori geëlimineerd.

b. Zweefde Spinoza de identificatie van uitstrekking met rust en beweging voor ogen?

Spinoza kreeg echter te kampen met een andere moeilijkheid, te weten aan welke impuls, nu geen gebruik gemaakt kon worden van de cartesiaanse Deus ex machina, het ontstaan van de biezondere corpora kon worden toegeschreven. Uitgaande van de substantie, wist Spinoza niet recht, hoe te geraken tot de veelheid van 's werelds wirwar. Substantie, zal J. Clay schrijven:

> is in de eerste plaats een begrip, dat door de filosofie van de 16e en 17e eeuw een te wijde betekenis heeft verkregen, waardoor het begrip te vaag geworden is en bovendien is het afkomstig uit een periode van statisch denken, waardoor het vooral de betekenis van de grondslag der verschijnselen heeft verkregen. Voor de materie zou dit nog wel toepasselijk geacht kunnen worden, wanneer men het als de drager en het geheel van de eigenschappen beschouwde, maar deze betekenis gaat voor de energie niet op. De energie is veeleer de werkelijkheid zelf, het gelijkblijvende in de verandering [1]).

Het denkbeeld van de stof als draagster van energie — gelijk wij dat vinden bij Gassend en Leibniz — zoekt men tevergeefs bij Spinoza [2]); maar misschien heeft Spinoza wel de mogelijkheid voor ogen gezweefd de uitstrekking geheel op te vatten als complex van rust en beweging; bij de vele spinozistische identificaties zou dan nog „uitstrekking = rust en beweging" gevoegd moeten worden.

c. St. van Dunin Borkowski over „Die Entdeckung des Dynamischen" in de bewegingsleer van Spinoza; kritiek op de opvattingen van Dr J. H. Carp

Von Dunin Borkowski noemde „die Entdeckung des Dynamischen in der Bewegungslehre Spinozas" het sluitstuk van het moderne Spinoza-onderzoek [3]). Dat deze zienswijze slechts gesteund kan worden door enkele spaarzame uitlatingen in Spinoza's *Ethica* en briefwisseling maant tot grote omzichtigheid. Wij achten von Dunin Borkowski's slotconclusie:

> Wenn aber auch Spinozas Physik, so aufgebaut, wie es hier versucht wurde, namhafte Ähnlichkeiten mit der heutigen Körperlehre aufweist, so wäre es doch eine ungeheure Übertreibung, geniale philosophische Intuitionen des 17. Jahrhunderts unseren modernen

---

[1]) Prof. Dr J. Clay *Ontstaan en ontwikkeling van het energie-beginsel* Den Haag 1942 blz. 93.

[2]) Cf. Von Dunin Borkowski *Spinoza* II S. 272.

[3]) *Idem* S. 274.

> Theorien gleichzusetzen, die ihren Ursprung allein den sorgfältigsten und strengsten Experimenten verdanken [1]),

dan ook nog maar nauwelijks gereserveerd genoeg. Door de school van Gebhardt en Carp werd het spinozisme ook „dynamisch" opgevat, waarbij verband gezocht wordt met de beweeglijkheid van de barok en zeer onetymologisch de term „dynamisch" gebruikt wordt als een tegenstelling tot „rationalistisch" en als synoniem met „religieus-mystisch"; deze „religieus-mystische interpretatie van het Spinozisme" voor de enig juiste houdende, sprak Carp van:

> de wedergeboorte van het Spinozisme als dynamische beschouwingswijze, waarin religie en redelijk inzicht tot harmonische verbinding zijn gekomen,

die zich stelde:

> tegenover het standpunt, dat Spinoza's leer een rationalistisch systeem zou zijn [2]).

Indien men het voorstel van Stuart Chase ieder holle of onverantwoordelijk gebruikte term te vervangen door het zinloze „blab" [3]) op de geschriften van Carp wilde toepassen, zeker zou men veel te doen vinden! En zeker is het aan te bevelen, dat filosofen en psychologen, die zich heden van de term „dynamisch" bedienen, van te voren verklaren, wat zij er onder verstaan.

226. Spinoza's leer van de corpuscula bleef onvoltooid

a. Von Tschirnhaus bracht Spinoza in het nauw met zijn vragen naar de ware bepaling van de beweging (1675)

Hoe weinig Spinoza fysicus van aard was, hoezeer zijn fysische stellingen hem ingegeven werden door zijn behoefte een wereldbeeld te schetsen, dat bij zijn wijsbegeerte paste en hoezeer hij nog worstelde om een adequate voorstelling van dat wereldbeeld te verwerven, blijkt onverholen uit de briefwisseling van Spinoza met Ehrenfried Walther von Tschirnhaus [4]). 5 Januari 1675 vraagt von Tschirnhaus aan Spinoza:

---

[1]) Von Dunin Borkowski *Spinoza* II S. 274–275.

[2]) Dr J. H. Carp *Uren met Spinoza* Baarn z.d. blz. 39.

[3]) Cf. J. M. de Casseres *Het andere Amerika* Amst. 1939 blz. 105.

[4]) Over *Ehrenfried Walter von Tschirnhaus als Philosoph* promoveerde in 1905 te Bonn Johannes Verweyen; in dit proefschrift vindt men ook de oudere litteratuur opgegeven. In 1941 schreef H. J. De Vleeschauwer over *De briefwisseling van Ehrenfried Walther von Tschirnhaus met Christiaan Huyghens* in de *Mededeelingen van de kon. vlaamsche academie voor wetenschappen, letteren en schoone kunsten van België klasse der Letteren* III 6.; in 1942 behandelde De Vleeschauwer *De briefwisseling van Ehrenfried Walther von Tschirnhaus met Benedictus de Spinoza* in het *Tijdschrift voor philosophie* III blz. 345–396. Dit zijn uitvoerige studies, waaraan men meer heeft dan aan het ietwat oppervlakkige, hoewel ook niet onverdienstelijke, artikeltje van Giorgio Radetti: *Cartesianismo e spinozismo nel pensiero del Tschirnhaus* in *Actualités scientifiques et industrielles* nr. 532, *Travaux du IXe congrès international de philosophie* III *Etudes cartésiennes* III pag. 32–36 (1937).

> Wanneer zullen wij uw middel, van de reden wel en recht in de verkrijging van de kennis der onbekende waarheden te bestieren, gelijk ook d'algemenen in de naturelijke dingen, van u verwerven? Ik weet dat gij alreê grotelijks daar in gevordert zijt. 't Eerste is aan mij kenbaar geworden; en het leste bemerkt men uit de voorbewijzen, die aan het tweede deel der Zedekunst bijgevoegt zijn, door de welken veel zwarigheden in de naturelijke dingen lichtelijk opgelost worden [1]).

Von Tschirnhaus doelt hier op de *Tractatus de intellectus emendatione* en op de stellingen over beweging en rust door Spinoza toegevoegd aan de dertiende voorstelling van het tweede deel der *Ethica*. Von Tschirnhaus was een Silezier, die te Leiden gestudeerd had, en die door bemiddeling van G. H. Schuller toegang gekregen had tot de amsterdamse spinozisten zowel als tot de wijsgeer zelf, bij wie hij in 1674 een bezoek aflegde. Wanneer von Tschirnhaus in 1675 een grote studiereis, die hem zowel naar Londen als Parijs zal voeren, onderneemt, voert hij een afschrift van de *Ethica*, zoals dat onder de amsterdamse vrienden circuleerde, met zich mede. De hoogst beknopte leer der corpora door Spinoza in het tweede deel der *Ethica*, dat *Van de ziel* handelt, gehecht aan het voorstel:

> Het voorwerp van 't denkbeelt, 't welk de menschelijke ziel stelt, is een lighaam, of zekere wijze van uitgestrektheid, die dadelijk wezentlijk is, en niet anders [2]),

geeft niets anders dan enkele regels over beweging en rust. Ch. M. van Deventer, die ze in een artikel *Spinoza's leer De natura corporum beschouwd in betrekking tot Descartes' mechanika* [3]) aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp, kon er niets anticartesiaans in ontdekken. Inderdaad, Spinoza had maar weinig kritiek op de bewegingswetten door Descartes opgesteld. Deze werd een gevoelige slag toegebracht toen Christiaan Huygens alle zeven botsingregels door Descartes geformuleerd, verwierp; Spinoza volgde Huygens hier echter niet, hij bleef de regels van Descartes voor juist houden, behalve dat hij in één geval het noch met Descartes noch met Huygens eens was [4]). Maar, zoals wij straks nog beter zullen zien, Spinoza vond, dat Descartes wezen en oorsprong van de beweging niet verklaard had en peinsde zelf over dit probleem. Von Tschirnhaus waagt het, er naar bij Spinoza te informeren, in beleefde termen, die echter de kern van het probleem raken:

---

[1]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 639; cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV Ep. LIX

[2]) *Idem* blz. 59.

[3]) *Tijdschrift voor wijsbegeerte* 15 (1921) blz. 265–293.

[4]) 20 November 1665 schreef Spinoza aan Oldenburg:

> Quòd deinde scribis, me innuisse Cartesii Regulas motûs falsas ferè omnes esse, si rectè memini, D. Hugenium id sentire dixi, nec ullam aliam falsam esse affirmavi, quàm Regulam sextam Cartesii, circa quam D. Hugenium etiam errare me putare dixi (Gebhardt *Spinoza opera* IV S. 174 lin. 11–15).

Cf. C. A. Crommelin *Spinoza's natuurwetenschappelijk denken, Mededeelingen vanwege het Spinozahuis* VI Leiden 1939 blz. 13–14.

> Ik verzoek, indien de tijt en gelegentheit het toelaat, ootmoediglijk van u de ware bepaling der beweging, gelijk ook de verklaring daar af, en op welke wijze wij, als d'uitgestrektheit, voor zo veel zij door zich bevat word, ondeelbaar, onveranderlijk, enz. is, van 't voorgaande konnen afleiden dat 'er zo veel, en zo grote verscheidentheden konnen ontstaan, en bij gevolge de wezentlijkheit der gestalte in de deeltjes van enig lichaam, die echter in yder lighaam verscheiden van de gestalten der delen zijn, de welken de vorm van een ander lighaam stellen [1]).

Zozeer werd hier door de jeugdige von Tschirnhaus de vinger op een zere plek gelegd, dat Spinoza antwoordt die vraag voorlopig ter zijde geschoven te hebben [2]). 25 Juli 1675 stelt Schuller uit naam van von Tschirnhaus een aantal vragen aan Spinoza [3]); de laatste luidt:

> Ten vierden, ik zou wel de voorbeelden der dingen begeren, die onmiddelijk van God voortkomen, en die door middel van enige oneindige wijziging voortgebracht worden. Hier af schijnen mij de denking en uitgestrektheit van't eerste geslacht, en het verstant in de denking, en de beweging in d'uitgestrektheit van't lest geslacht te wezen, enz. [4]).

Spinoza antwoordt, zowel de beide attributen denking en uitgestrektheid als de beide genoemde modi als rechtstreeks door God voortgebracht te beschouwen:

> Denique exempla, quae petis, primi generis sunt in Cogitatione, intellectus absolutè infinitus; in Extensione autem motus & quies; secundi autem, facies totius Universi, quae quamvis infinitis modis variet, manet tamen semper eadem, de quo vide Schol. 7 Lemmatis ante Prop. 14 p. 2. [5]).

In het bijvoegsel waarheen Spinoza verwijst, wordt gezegd, dat de gehele natuur, ondanks alle veranderingen in haar, een geheel ondelig is [6]). Descartes was ervan overtuigd, dat door God steeds eenzelfde hoeveelheid beweging in het heelal onderhouden werd [7]), maar, dat Spinoza in genoemde brief aan Schuller en von Tschirnhaus spreekt van de „facies Universi", waarschuwt ons de onveranderlijkheid van de

---

[1]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 643; cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV Ep. LIX.

[2]) *Idem* blz. 641; cf. *idem* IV Ep. LX.

[3]) Dat van de brieven 61 tot en met 72 der *Opera posthuma* Tschirnhaus en Schuller de ontvangers of schrijvers waren, bekende Schuller in een brief aan Leibniz (cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV S. 374). Het origineel van Schullers brief van 25 Juli 1675 behoort thans aan de doopsgezinde gemeente te Amsterdam, zij werd het eerst gepubliceerd door van Vloten (cf. *Spinoza opera* IV S. 422). Uit dit origineel en niet uit de verkorte tekst der *Opera posthuma* en *De nagelate schriften* blijkt, dat de brief geschreven werd door Schuller op verzoek van von Tschirnhaus.

[4]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 643; cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV Ep. LXIII.

[5]) Gebhardt *Spinoza opera* IV Ep. LXIV S. 278. De vertaling in *De nagelate schriften* is hier onbeholpen, vandaar dat het Latijn geciteerd wordt.

[6]) Cf. *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 66.

[7]) Cf. *Beginselen der wijsbegeerte* II 36.

natuur uit het bewuste scholium van de *Ethica* niet te interpreteren als een spinozistische versie van de wet van behoud van hoeveelheid van beweging, maar naar het uiterlijk op te vatten. Van Deventer ontlokte het de opmerking:

> Doch de facies totius Universi schijnt den niet-Spinozist wel degelijk te veranderen en juist niet hetzelfde te blijven, hoeveel bestendigs er moge zijn in de corpuscula [1]).

Het antwoord, dat Spinoza de vrienden geeft over de middellijke en onmiddellijke modi, is in overeenstemming met wat hij in caput IX van de *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand* leerde:

> Wat dan nu aangaat de algemeene Natura naturata, of die wijzen of schepzelen die onmiddelijk van God afhangen, ofte geschapen zijn, dezer en kennen wij niet meer als twee namelijk de Beweginge in de stoffe, ende het Verstaan in de denkende zaak [2]).

Raadselachtig alleen is de noot door een onbekende commentator hier in het handschrift toegevoegd:

> Nota. 't geen hier van de Beweginge in de stoffe gezeid word is hier niet in ernst gezeid, want den Autheur meent daar af de oorzaak nog te vinden, gelijk hij a posteriori, al eenigzins gedaan heeft, dog dit kan hier zoo wel staan, dewijl op het zelve niets gebouwd is, of daarvan afhangig is.

Zij moet wel samenhangen met het feit, dat het in de Spinoza-kring bekend was, dat Spinoza nog verder filosofeerde over het probleem van beweging en rust; haar naïeve bewoording getuigt wel van een ongeschokt vertrouwen van de discipel in Spinoza [3]).

Toen Tschirnhaus vroeg naar de middellijk en onmiddellijk voortgebrachte wijzen, raakte die vraag weer het probleem, hoe men zich de overgang van de oneindige substantie tot de afzonderlijke, eindige wezens diende voor te stellen [4]). Met grote vasthoudendheid blijft von Tschirnhaus hierover vragen. 2 Mei 1676 schrijft hij:

> Ik kan zeer zwarelijk bevatten, hoe van voren de wezentlijkheit der lighamen, die bewegingen en gestalten hebben, betoogt word [5]).

Spinoza antwoordt:

> Wijders, uit de uitgestrektheit, gelijk Deskartes haar bevat, te weten een rustende gevaart, kan men niet alleenlijk zwarelijk de wezentlijkheit der lighamen betogen, gelijk gij zegt; maar't is ook gantschelijk onmogelijk. Want de rustende stoffe zal, zo veel in haar is, in haar rust volharden, en niet tot beweging aangedreven worden, dan van een uitterlijke oorzaak, die machtiger is. En om

---

[1]) *Art. cit.* blz. 286–287.

[2]) Gebhardt *Spinoza opera* I S. 48.

[3]) Cf. voor de betekenis aan deze noot toegekend *Spinoza opera* I S. 427, 471–472.

[4]) Cf. De Vleeschauwer *De briefwisseling van E. W. von Tschirnhaus met Benedictus de Spinoza* blz. 377.

[5]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 647; cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV Ep. LXXX.

deze oorzaak heb ik eertijts niet geschroomt te zeggen, dat Deskartes Beginselen der naturelijke dingen onnut, ik zwijg ongerijmt zijn [1]).

b. Een onbillijke uitlating van Spinoza aan het adres van Descartes over diens beginselen van de natuurkunde

Dit antwoord heeft bijna ieder die het las, verbaasd: Spinoza gedraagt zich hier onbillijk tegenover Descartes, immers Descartes verklaarde de beweging niet uit de uitbreiding maar schreef deze toe aan goddelijk ingrijpen. Tschirnhaus aarzelde niet dit Spinoza onder ogen te brengen:

> Ik zou wel willen dat gij mij in deze zaak beliefde, met mij aan te wijzen hoe, uit de bevatting der uitgestrektheit, volgens uw bedenkingen, de verscheidentheit der dingen van voren getoont kan worden, dewijl gij van Deskartes gevoelen verhaalt, daar in Deskartes gestelt heeft dat hij haar op geen andere wijze van d' uitgestrektheit kan afleiden, dan met t'onderstellen dat door de beweging, van God verwekt, dit in d'uitgestrektheit gewrocht is. Hij leid dieshalven, volgens mijn gevoelen, de wezentlijkheit der lighamen niet van de rustende stoffe af; 't en waar gij misschien de onderstelling van dat God de beweger is, niets achtte, dewijl gij niet getoont hebt hoe dit uit Gods wezentheit van voren nootzakelijk moet volgen; 't welk Deskartes, toen hij dit tonen zou, geloofde de menschelijke bevatting t'overtreffen [2]).

c. Een verklaring van L. Brunsvicg van Spinoza's anti-cartesiaanse stemming van 1676

Brunsvicg heeft Spinoza's anti-cartesiaanse stemming van 1676 ten dele op rekening gesteld van het feit, dat juist in deze tijd in wetenschappelijke kringen bekend werd, dat het licht tijd nodig heeft om zich voort te planten [3]). Nu had Descartes verklaard, dat indien mocht blijken dat de snelheid van het licht niet oneindig was, dit de gehele opzet van zijn fysica ernstig in de war zou brengen; voor zijn wereldbeschouwing behoefde hij het begrip beweging zonder dat van tijd [4]). Het wil mij voor-

[1]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 648; cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV Ep. LXXXI.

[2]) *Idem* blz. 648–649; cf. *idem* IV Ep. LXXXII.

[3]) L. Brunsvicg *La révolution cartésienne et la notion spinoziste de la substance, Revue de métaphysique et de morale* XII (1904) pag. 777.

[4]) Cf. *Brieven ... door Renatus Des-Cartes beschreven en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 II 17 *Van de tijt, in de welke het licht uit de verlichtachtige lighamen tot aan ons deurgesonden word.* Deze tijd kon, volgens Descartes, niet meer dan een oogwenk zijn: Ja, ik voegde er bij, dat ik meende zo zekerlijk te weten, dat, zo men mij daar over van valsheit overtuigen kon, ik bereid was om te belijden dat ik geheellijk niets in de Wijsbegeerte wist.

Men neemt aan, dat Descartes' brief van 22 Augustus 1634, waaruit wij hier citeren, aan Beeckman werd gezonden. Cf. *Œuvres* I pag. 307; de Waard *Journal tenu par Isaac Beeckman* IV La Haye 1953 pag. 225–228. Zie voor de betekenis van de cartesiaanse licht-theorie: Ch. E. Papanastassiou *Les théories sur la nature de la lumière de Descartes à nos jours et l'évolution de la théorie physique* diss Paris 1935 § 2 en vooral Th. De Donder en J. Pelseneer *La vitesse de propagation de la lumière selon Descartes. Académie royale de Belgique, Bulletin de la classe des sciences* 5 XXIII (1937) pag. 689–692.

komen dat het denkbeeld, dat de beweging de stof als het ware van buitenaf meegedeeld zou worden, 't zij door een eeuwig doorwerkende daad, 't zij door een voortdurende actie van God, voor en na de ontdekking, dat de verspreiding van het licht tijd vergde, al even onaanvaardbaar voor Spinoza geweest moet zijn. Uit Spinoza's laatste woord in deze kwestie:

> Dat gij verzoekt of uit de bevatting van d'uitgestrektheit alleen de verscheidenheit der dingen van voren betoogt kan worden, ik acht dat ik alreê klarelijk genoech getoont heb, dat dit onmogelijk is, en dat dieshalven Deskartes de stoffe qualijk door d'uitgestrektheit bepaalt; maar dat zij nootzakelijk door een toeeigening, die d'eeuwige en oneindige wezentheit uitdrukt, verklaart moet worden. Maar misschien zal ik, zo wij in't leven blijven, met u eens klarelijker hier af handelen: want ik heb tot noch toe niets hier af in ordening konnen schikken [1]),

blijkt, dat de plaats van de verschijnselen van beweging en rust in het spinozistisch systeem nimmer vastgelegd werd; Spinoza overleed ruim een half jaar nadat hij laatstgenoemde brief aan von Tschirnhaus schreef.

d. De spinozist Abr. J. Cuffeler meende, dat de uitgebreidheid tot de essentia, de beweging tot de existentia van het lichaam behoorde

Misschien, dat wij nog iets wijzer kunnen worden omtrent Spinoza's opvatting van beweging en rust door de *Principiorum pantosophiae pars secunda* en *pars tertia* van Abraham Johannes Cuffeler ter hand te nemen [2]). Cuffeler is een der weinige zeventiende-eeuwers geweest, die positief spinozist was, niet dus, zoals vaker voorkwam, een bestrijder van Spinoza, die tevens door Spinoza beïnvloed werd, maar iemand die, hoewel andere accenten leggend dan Spinoza, geen gewetensbezwaren koesterde tegen het aannemen van spinozistische grondbeginselen als de suppositie van slechts één enkele substantia. Terecht, meent Cuffeler, herleidde Descartes de oorzaak van de beweging tot God, maar Descartes had verder moeten redeneren en besluiten, dat — wij vertalen in de zeventiende-eeuwse nederlandse terminologie — de wezendheid van het lichaam in eindige uitgebreidheid, haar dadelijke wezentlijkheid enkel in beweging bestond:

> sed dicit quis motum propriè significare actionem quandam, à quo ergo procedit illa actio quae corpus motum transfert: respondeo, corpus quod alterum movet à nobis considerari ut agens, quamvis idem sit patiens quatenus ab altero iterum movetur & sic deinceps usque ad infinitum donec perveniatur ad Deum quem Cartesius recte assumit certam motus quantitatem universo indidisse. eamque adhuc singulis momentis conservare, sed magnum illud ingenium non ausus erat hanc quantitatem determinare, quod tamen ipsi facilè fuisset, si motus naturam diligentius examinasset, nam dico in rerum universitate praecisè dari tantundem motus, quantum

[1]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 650; cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV Ep. LXXIII. De brief, waarin Spinoza dit aan von Tschirnhaus schreef, werd gedateerd 15 Juli 1676.

[2]) Zie voor Cuffeler: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 735 en P. *Rep.*

> corporis seu extensionis corporea actualiter existit, imo quod quemadmodum corporis essentia consistit in extensione finitâ ita corporis actualis existentia consistat in solo motu, adeo ut existentia corporea & motus sint reciproca, scilicet ut illa nil sit nisi motus & is nil nisi existentia coporea [1]),

schreef Cuffeler in het tweede deel van zijn *Pantosophia* onder het hoofd *Estque motus nihil aliud quam materiae actualis existentia.* Ook in het derde deel, *Exhibens effectus quos corpora mota in se invecem producunt. Et primo de depressione corporum versus terrae centrum*, kwam hij telkens terug op de stelling, dat uitgebreidheid tot de essentia, beweging tot de existentia van het lichaam behoorde. Het zal wel moeilijk meer na te gaan zijn in hoeverre deze opvatting Spinoza behaagd kan hebben.

e. Von Tschirnhaus over beweging en rust in zijn Medicina mentis

In zijn *Medicina mentis* achtte von Tschirnhaus het een fout van Descartes, dat hij de stof alleen door de ondoordringbare uitgestrektheid uitlegde:

> want dat men zodaanig eene uitgestrektheid zonder beweeginge zoude konnen begrijpen, zulks sluit, volgens mijne stellinge, een teegenzeggelijkheid in [2]).

Bij de behandeling van Bontekoe's en Overkamps meningen over de rust, vermeldden wij reeds [3]), dat von Tschirnhaus de rust als een „entia rationis" opvatte; in de werkelijkheid komt zij niet voor:

> In de zaakelijke (weezens) is'er niets anders als de stoffe, en de dingen die hier uit voortkomen, moeten noodzaakelijk begrepen werden door de beweging te geschieden. Nu zijn'er tweederleye werkingen der beweeging, naamelijk het vergaderen of het te zaamenstouwen der lichaamen, waar uit de rust voortkomt; en het verstrooyen, of verdrijven der zelver: hier uit ontstaat de zo genaamde beweeging; en bij gevolge zullen er in de natuurkunde maar drie beginselen zijn: de stoffe, Beweeging en Rust [4]).

227. LODEWIJK MEYERS DISPUTATIO PHILOSOPHICA INAUGURALIS DE MATERIA, EJUSQUE AFFECTIONIBUS MOTU, ET QUIETE (1660)

a. Het proefschrift praeludieert niet op de opvattingen van Spinoza of E. W. von Tschirnhaus over beweging en rust

Vinden wij nu in Meyers proefschrift opvattingen, die praeludiëren op die van Spinoza of von Tschirnhaus? Nee, eigenlijk niet. Als von

---

[1]) *Principiorum pantosophiae pars secunda. Exhibens vias quas corpus motum describit, & inde ortas proprietates nullâ habitâ ratione vicinorum corporum aut medii per quod transfertur corpus motum* Hamburg (d.i. Utrecht) 1684 (aanwezig K.B. 389 M 1. 2) en S.H.R. 192 2)) I Sect. 1. pag. 2–3.

[2]) *Geneesmiddel der ziele...uit het Latijn vertaald door A. Block* Amst. 1687 (aanwezig U.B.A. 366 F. 30 1)) blz. 183.

[3]) Zie boven blz. 313.

[4]) *Geneesmiddel der ziele* blz. 90.

Tschirnhaus noemt Meyer wel materia, quies en motus de principia rerum naturalium, maar hij bedoelt er heel wat anders mee dan de schrijver van de *Medicina mentis*. Meyer acht de rust niet een beroofd zijn van beweging, hij kent haar een vermogen tot weerstand toe:

> Si Quies nihil esset aliud, quam Motus absentia aut negatio, minimo motus gradu corpus quiescens moveri posset, cum negationi nulla insit resistendi vis [1]). Verum quotidiana satis superque testatur experientia, quamplurima corpora quiescentia aliorum motibus majorem, minorem praebere resistentiam, alterumque facilius, difficilius alterum motum suscipere impingentis; Quapropter necessario reale quid, quod hujus sit causa resistentiae, nobisque nomine venit Quietis, admittendum [2]).

De bewegingswetten, die Meyer geeft, zien er zeer cartesiaans uit, ook verwerpt hij als Descartes de attractie:

> sed omnem motum fieri per Pulsionem [3]).

Von Dunin Borkowski getuigt van Meyers filosofisch proefschrift:

> In den 42 Thesen, die Meyer aufstellt, findet sich kein einziger ausschlieszlich Spinozistischer Satz. Alles steht bereits bei Descartes, Geulincx, de Raei, Clauberg; einiges ist allgemein scholastisch [4]).

b. Het vertoont geringe of geen invloed van Geulincx

De eerste volzin van Borkowski's uitspraak kunnen wij onderschrijven; tegen het noemen van de naam van Geulincx in de tweede volzin hebben wij bezwaar; wij achten de invloed van Geulincx op Meyer gering of nihil. Toen Meyer promoveerde, was Geulincx al wel bijkans twee jaar in Leiden, maar goed in het zadel zat hij daar nog niet, ook waren de belangrijkste van zijn werken nog niet gepubliceerd. Hij zou mondeling invloed op Meyer hebben kunnen uitoefenen, maar daarvan blijkt niet veel. Wel valt hier en daar overeenkomst aan te wijzen tussen Meyers stellingen en hetgeen dat Geulincx zal voorstaan, immers beiden baseren zich op Descartes, maar een geulincxiaanse adem waait niet door Meyers betoog; in de *Disputatio philosophica inauguralis de materiâ, ejusque affectionibus motu & quiete* vinden wij niet dat, wat wij als specifiek geulincxiaans hebben leren schatten; geen nadruk wordt er gelegd op het verband tussen tijd, gebeurlijkheid en beweging [5]); niet wordt beweerd, dat het lichaam wel rust, maar geen beweging van zich zelf kan hebben [6]) enz.

---

[1]) Volgens de huidige klassieke mechanica moet inderdaad, als men de wrijving buiten rekening laat, een minimale impuls voldoende zijn om een lichaam in beweging te brengen.

[2]) *Op. cit.* th. XXXVIII.

[3]) *Idem* th. XIV.

[4]) *Spinoza* III S. 159.

[5]) Cf. boven blz. 223. Meyer schrijft enkel: Tempus est duratio corporis motui caelorum comparata, per eumque mensurata.

[6]) Cf. Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II pag. 501:
V. Corpus interim habet quietem a se...VI. Motum a se habere Corpus non potest.

Meyers enig doel is te bewijzen, dat stof, beweging en rust gedrieën de beginselen van de natuurlijke zaken vormen en dat de diverse aandoeningen òf samenstellingen, òf beperkingen van rust en beweging zijn, òf wezenden van reden:

> Cum igitur omnes hae affectiones, aut ad Quietem, ut Continuitas, aut ad motum, ut Divisio, aut ad utrumque ut Raritas & Densitas pertineant: vel sint negationes, ut Finitudo & Figura, vel Entia rationis, ut Locus & Tempus: patet nullas corporis naturalis, quae ortum non ducunt à motu & quiete, & praeter hos Materiae affectiones esse reales, haecque tria tantum pro naturalium Rerum principiis esse habenda [1]).

Dit alles klinkt in het geheel niet geulincxiaans; zou Geulincx bv. wel geneigd zijn geweest tijd en plaats als wezenden van reden op te vatten? De eerste twee paradoxa door Meyer aan zijn proefschrift toegevoegd:

> Logica, quae à Peripateticis passim circumfertur vana, atque inutilis, cum sine illa Mathematici plus in scientiis effecerint & profecerint, quam cum illâ in reliquis Philosophiae partibus isti.
> Duo tantum dantur Praedicamenta, Res & Modus,

drukken, volgens von Dunin Borkowski, geulincxiaanse inzichten uit, maar zelfs al zouden hiervoor de bewijsplaatsen, die von Dunin Borkowski verzuimde op te geven, bij Geulincx te vinden zijn [2]), dan is men hier nog niet gestuit op inzichten, die in het biezonder Geulincx eigen waren. Wij willen dus, zowel in de reeds geciteerde karakterisering door von Dunin Borkowski van Meyers *Disputatio*, zowel als in von Dunin Borkowski's inleidende woorden:

> Geulincx' und Raeis umstürzende Ansichten spiegeln sich in einer Dokterdissertation wider, die Spinoza's Freund Ludwig Meyer 1660 in Leiden verlegte [3]),

Geulincxs naam schrappen. Bij Meyers eerste paradox sluit zijn vierde:

> Physica & Ethica per demonstrationes tradi possunt, & debent

aan. De aristotelische logica, wier wiskundig origine men zich niet meer bewust is, wil men vervangen door een bewijsvoering „more geometrico".

c. Meyer wil slechts twee praedicamenta aannemen: res en modus; hij verwerpt dus het ens rationis

Ongeveer twee maanden later dan Meyer promoveerde de Rotterdammer Jacobus de Mey te Leiden in de wijsbegeerte; hij poneerde daarbij de stelling:

---

[1]) *Disp. cit.* th. XLII.

[2]) Indien Land een klapper had gemaakt op zijn uitgave van Geulincxs *opera philosophica*, zou men dit snel kunnen nagaan, maar zo'n klapper ontbreekt. Trouwens ook de heidelbergse standaard Spinoza-uitgave van 1924 mist een dergelijk nuttig hulpmiddel, hoewel reeds de eerste uitgave van *B.D.S. opera posthuma* een *index rerum* bezat.

[3]) *Spinoza* III S. 158.

Categoriae sunt tres, substantia, modus & ens rationis [1]).

Zowel deze stelling als Meyers paradox:

Duo tantum dantur praedicamenta, Res & Modus

kunnen door een cartesiaan verdedigd worden. *Principia philosophiae* I 60–62 onderscheidt Descartes: res, modus en ens rationis. Maar hij eindigt het tweeënzestigste lid:

> Mij heugt dat ik elders d'onderscheiding, die door de denking gemaakt word, met de wijzige onderscheiding te zamen gevoegt heb, te weten in't einde van d'antwoort op d'eerste Tegenwerpingen tegen de Bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte; maar dit strijd niet met hetgeen, dat ik hier daar af schrijf, vermits ik, toen niet voorgenomen hebbende naaukeuriglijk van deze stoffe te handelen, genoech achtte hen beide van de dadelijke onderscheiding t'onderscheiden [2]).

In de *Cogitata metaphysica* als *appendix* toegevoegd aan zijn behandeling van Descartes' *Principia philosophiae* I en II verwerpt Spinoza het ens rationis als ens:

> Hincque facilè videre est, quàm inepta sit illa divisio, quâ dividitur ens in ens reale, & ens rationis: dividunt enim ens in ens, & non-ens, aut in ens, & modum cogitandi: Attamen non miror Philosophos verbales, sive grammaticales in similes errores incidere: res enim ex nominibus judicant, non autem nomina ex rebus [3]).

Meyers paradox over de praedicamenta zal dus Spinoza welgevallig geweest zijn; ook Meyers vijfde wonderspreuk:

Nulla datur forma substantialis

kan Spinoza, die zich minachtend uitliet over de „nugatoria de formis substantialibus" [4]), niet anders dan behaagd hebben. Geulincx echter zal ze te boud geschenen hebben, want al rept Geulincx in zijn *Physica vera* van geen „forma substantialis" meer, in zijn *Physica falsa sive ad mentem peripateticorum* waarschuwt Geulincx bij de definitie:

> Corpus Naturale duas partes habet, nempe Materiam Primam et Formam Substantialem [5])

in een noot:

> Nimis temere aliqui negant materiam primam et formam subst. corporum naturalium [6]).

---

[1]) *Disp. philos. inauguralis continens illustrissimas quaestiones in tota philosophia ventilari solitas ... publice habebit Jacobus de Mey Rott. Batav. Ad diem 3 Junii loco horisque solitis* Lugd. Batav. 1660 (Aanwezig U.B.L. 236 A. 14 62)) XXVIII.

[2]) *Principia philosophiae of beginselen der wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 33.

[3]) Gebhardt *Spinoza opera* I S. 235.

[4]) *Idem* IV S. 64 lin. 30; cf. IV S. 74 lin. 9–10.

[5]) Land *Arnoldi Geulincx antverp. opera philosophica* II pag. 314.

[6]) *Idem* pag. 448.

d. De negende en tiende paradox van Meyer spinozistisch van klank

Het spinozistisch gif schuilt in de staart van Meyers dissertatie. Als spinozistisch vielen steeds de negende en tiende paradox op:

> Primum Ethices principium est, cuique suum utile esse quaerendum. Virtus est constans animi voluntas ex vero intellectu suum utile quaerendi. Vitium vero ex opinione.

Von Dunin Borkowski maande hier echter tot voorzichtigheid:

> Der 9. und 10. über die Tugend als beharrlichen Willen seinen Nutzen aus wahrer Erkenntnis heraus zu suchen, klingt spinozistisch; ihn aber allein aus dieser Quellen abzuleiten, hiesze doch nicht blosz Gassendi, sondern auch Charrons „De la sagesse" im zweiten Buch, drittes Kapitel, übersehen. Die Zusammenhänge des wahren menschlichen Vorteils mit der Tugendübung standen übrigens damals so hell inmitten der ethischen Erörterungen, dasz der Anschlusz an einen bestimmten Autor nicht zu erweisen ist. Man braucht nur die Menge ethischer Lehrbücher der Zeit durchzublättern [1]).

e. Meyers paradox over het gevoel en zijn definities van beweging, rust en plaats strijdig met die van Jac. de Mey

Behalve Meyers tweede paradox, wordt ook diens achtste paradox:

> Sensatio non fit per nervorum filamenta, sed per spiritus

tegengesproken door Jacobus de Mey, die beweert:

> Sensatio omnes fit mediantibus filamentis nervorum [2]).

Meyer verdedigt hier het cartesiaanse standpunt; de Mey werd misschien beïnvloed door de zenuw-sap theorie van Th. Willis [3]). Bij de Mey vinden we de cartesiaanse definitie van beweging:

> Motus est translatio corporis, è vicinia corporum eorum, quae illud immediate contingunt, & ut absolute quiescentia spectantur [4]);

Meyer gebruikt de definities:

> Motusque contactus Mutatio in Materia, Quies ejusdem Retentio [5]).

Ook de Mey's bepaling van plaats is cartesiaans-geulincxiaans:

> Locus est spatium occupatum à re locata [6]);

Meyer is minder modern met zijn:

> Locus est terminus corporis ambientis, ad circumjacentia relatus corpora, & tanquam immobilis spectatus [7]).

---

[1]) *Spinoza* III S. 159.
[2]) *Diss. cit.* th. XVIII.
[3]) Cf. boven blz. 304.
[4]) *Diss. cit.* th. XIII.
[5]) *Diss. cit.* th. VII.
[6]) *Diss. cit.* th. XII.
[7]) *Diss. cit.* th. XLI.

Meyer geeft hier de bepaling van uiterlijke plaats, die Lucas Schacht een goede maand eerder — 6 Febr. 1660 — verdedigde:

> Locus est superficies corporis ambientis, si externus sit; suae ipsius extensionis, si internus sit [1]).

In 1662 zal de student Johannes Uythage schrijven:

> Male ex Aristotele definitur Locus, superficies corporis ambientis [2]);

en ook de aanhanger van het atomisme Johannes Schulerus [3]) verwerpt de scholastieke definitie:

> Locus haud rectè dicitur superficies corporis ambientis [4]).

f. Meyer, de gebroeders de la Bassecour en Joh. Uythage verwerpen de aristotelische definitie van de natuur

Meyers streven de principia naturalium te beperken tot stof, beweging en rust is echter anti-scholastisch; zo zien wij ook in 1667 een leerling van Geulincx, Fabricius de la Bassecour, nadat hij de formae substantiales en Aristoteles' definitie van de natuur als:

> Principium & causa, cur moveatur & quiescat id in quo primum, per se, & non ex accidenti inest,

heeft verworpen, besluiten:

> Principia corporis Physici esse Materiam, una cum motu & quiete [5]).

Schacht schreef nog:

> Et quia Natura, praeunte Aristotele, est principium motus & quietis ...etc. [6]).

Rust en beweging zijn aan elkander tegengesteld, de stof hun beider subject, zegt Meyer in zijn 26ste stelling; Johannes Uythage herhaalt het letterlijk:

> Tria juxta Philosophorum dogmata statuo corporum naturalium principia Materiam, Motum & Quietem.
> Non enim sunt ex se invicem, nec ex aliis & ex ipsis omnia, suntque tria, duo contraria, Motus & Quies, eorumque commune, Materiam, quos Philosophi, principiis requirunt conditiones [7]).

In 1672 bevestigt Carolus de la Bassecour, jongere broer van Fabricius

---

[1]) *Disp. philos.* (U.B.L. 236 A. 14 39)) th. phys. XXIV.

[2]) *Disp. philos.* (U.B.L. 236 A. 15 58)) th. phys. XV.

[3]) Zie voor Schulerus beneden blz. 468–469.

[4]) *Disp. philos.* Lugd. Batav. 1662 (U.B.L. 236 A. 15 102)) th. phys. VI.

[5]) *Disp. philos.* Lugd. Batav. 1667 (U.B.L. 236 B. 3 4)) th. phys. XX–XXII. Zie voor F. de la Bassecour (1648–1728): *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 101. In 1671 schreef hij een *Defensio cartesiana* (aanwezig K.B. 529 F. 54 2)) tegen de *Examinis philosophiae Renati Des Cartes specimen* (1666) van Johan Schuler. Cf. beneden blz. 468.

[6]) *Diss. cit.* th. phys. XVII.

[7]) *Diss. cit.* th. phys. II, III.

de la Bassecour[1]), aan wie hij benevens aan zijn vader en zijn leermeesters de Raey en de Volder, zijn proefschrift, opdroeg, het nogmaals:

> Principia (ex quibus omnia φαινόμενα deduci possunt) vero illa sunt, materia, una cum motu & quiete[2]).

g. Het proefschrift van Meyer niet biezonder belangrijk noch zeer modern

Nu wij aldus Meyers filosofisch proefschrift onder de loupe genomen hebben en vergeleken met de proefschriften van zijn makkers, moet gezegd worden, dat het niet ver uitsteekt boven het gros van de contemporaine dissertaties. Ware het niet geschied om te voldoen aan de billijke nieuwsgierigheid naar de wijsgerige instelling van de man, aan wie Spinoza de uitgave van zijn *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I & II, more geometrico demonstratae* toevertrouwde, wij zouden waarschijnlijk niet juist Meyers proefschrift tot uitgangspunt genomen hebben van een bespreking van leidse wijsgerige dissertaties van omstreeks 1660.

228. Spinoza's brief aan Lodewijk Meyer De infinito (20 April 1663)

a. Uitgestrektheid en during zijn oneindig

De vroegste brief van Spinoza aan Lodewijk Meyer, die bekend bleef, werd in *De nagelate schriften van B.D.S.* gedateerd „Te Rijnsburg, 20 April 1663". Spinoza antwoordt erin op twee brieven van Meyer, niet bewaard gebleven, van 11 Januari en 26 Maart 1663. Meyer heeft Spinoza verzocht zijn standpunt over het oneindige uiteen te zetten en aan dat verzoek voldoet Spinoza de twintigste April.

> Het Geschil van 't Onëindig heeft altijt aan alle zeer moejelijk, ja onoplosselijk geschenen, om dat zij geen onderscheit tusschen het geen gemaakt hebben, 't welk uit zijn natuur, of uit de kracht van zijn bepaling volgt onëindig te wezen, en dat, 't welk geen einden heeft, wel niet uit kracht van zijn wezentheit, maar uit kracht van zijn oorzaak: en ook om dat zij geen onderscheit tusschen dit gemaakt hebben, 't welk onëindig gezegt word, schoon het bepaalt is, of schoon wij het grootste en kleinste daar af hebben, wij echter de delen met geen getal konnen bepalen, of uitdrukken; en eindelijk om dat zij geen onderscheit tusschen 't geen gemaakt hebben, dat wij alleenlijk konnen verstaan, maar niet inbeelden, en't geen, 't welk wij ook konnen inbeelden[3]).

---

[1]) *Het Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 101 vermeldt van hem: 12 Nov. 1653 gedoopt te Amsterdam, gest. Mei 1742 te 's Gravenhage, pensionaris en raad van Gorinchem, later commies van financiën ter Generaliteit.

[2]) *Disp. philos. inaug. continens positiones ex universa philosophia desuntas quam ...publice examine subjicit Carolus de la Bassecour Amstelo-Batav. 21 Julii 1672* (aanwezig U.B.L. 236 B. 5 80)) th. XXVI.

[3]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 520. Het nummer der brief is in *B.D.S. opera posthuma* en *De nagelate schriften van B.D.S.* 29 (in de vertaling draagt zij de titel *Van de natuur van 't onëindig*); Gebhardt gaf haar in zijn *Spinoza opera IV* uit onder nr. 12.

Hierop zet Spinoza in het kort uiteen wat hij onder zelfstandigheid, eeuwigheid, wijze en during verstaat. Zoals ook Geulincx het lichaam in het algemeen voor ondeelbaar, in het biezonder voor oneindig deelbaar hield [1]), zo schrijft ook Spinoza:

> dat wij de hoegrootheit op twee wijzen bevatten; te weten afgetrokkelijk, of oppervlakkelijk [2]), naar dat wij, door behulp van de zinnen, haar in d'inbeelding hebben; of als zelfstandigheit, 't welk van't verstant alleen geschied. Dieshalven, indien wij op de hoegrootheit, naar dat zij in d'inbeelding is, merken, 't welk zeer dikwijls, en lichtelijk geschied, zo zal zij eindig, deelbaar, veelvoudig, en uit delen te zamengezet bevonden worden. Maar indien wij alleenlijk op't verstant merken, en de zaak, gelijk zij is, bevatten, 't welk zeer zwarelijk geschied, zo zullen wij haar onëindig, ondeelbaar, en enig bevinden, gelijk ik, zo ik mij niet vergis, alreê genoech betoogt heb [3]).

Getal, maat en tijd zijn niet anders dan wijzen van denken, hulpmiddelen van de inbeelding, die niet oneindig kunnen zijn; oneindig zijn de uitgestrektheid en de during. Het is opvallend, dat Spinoza in zijn brief niet rept van de beweging, die toch door alle tijden heen in de wijsbegeerte in nauw verband met de tijd en met de problemen van eeuwigheid en eindigheid is gebracht. Het is ons inziens nog weer eens een aanwijzing, dat het spinozistische systeem nog zeer statisch is. Naar men weet, verschilt ons standpunt hier van dat van von Dunin Borkowski [4]).

b. De brief waarschijnlijk niet, zoals St. von Dunin Borkowski veronderstelde, bedoeld als bestrijding van de Disputatio de finito & infinito van L. van Velthuysen (1651)

Von Dunin Borkowski meende voorts, dat de vergelijking van Spinoza's brief over de natuur van het oneindige met L. van Velthuysens *Disputatio de finito & infinito, in qua defenditur sententia clarissimi Cartesii de motu, spatio, & corpore* tot de ontdekking leidt, dat Spinoza aan Meyer schrijvende, „fast Schritt um Schritt" van Velthuysens *Disputatio* bestreed [5]). Biezonder belangrijk is deze *Disputatio* niet, het fysische wordt er beïnvloed en overschaduwd door het theologische; vragen als *An Filius Dei proprie loquendo sit filius* en *quomodo miracula vera à falsis distinguenda* worden er behandeld. Haar hoofdstrekking is, dat er — uitgezonderd God, wie men een oneindig aantal attributen dient toe te schrijven — metterdaad niets oneindigs bestaat [6]). Het lichaam moet oneindig deelbaar gedacht

[1]) Cf. boven blz. 219.

[2]) afgetrokkelijk en oppervlakkelijk zijn de niet zeer gelukkig gekozen vertaling van: abstractè en superficialiter.

[3]) *De nagelate schriften van B.D.S.* blz. 522.

[4]) Cf. boven blz. 373.

[5]) Von Dunin Borkowski *Spinoza* IV S. 26.

[7]) Cf. boven blz. 218 n. 1. Cf. ook met de conclusie van een modern opstel *Über das Unendliche* (Dr David Hilbert *Grundlagen der Geometrie* [7] Leipzig und Berlin 1930 S. 288):

> das Unendliche findet sich nirgends realisiert; es ist weder in der Natur

worden, maar of het „actu" uit een oneindig aantal delen bestaat is een vraag [1]). Van Velthuysen neigt hier naar het atomisme [2]); over het al of niet bestaan van atomen liet Spinoza zich nimmer uit. Volgens von Dunin Borkowski bestreed Spinoza niet enkel van Velthuysen, maar hadden omgekeerd sommige geschriften van van Velthuysen invloed op Spinoza's fysische voorstellingen [3]). Wij willen dit niet nagaan, a priori schijnt het ons weinig waarschijnlijk toe. Maar hoe dit ook zij, dat Spinoza van Velthuysens *Disputatio de finito & infinito* indachtig was, toen hij Meyer zijn denkbeelden over het oneindige uiteenzette, wil er bij ons niet in. Want niet alleen is beider inzicht verschillend, zij vestigen ook op geheel verschillende punten van het probleem de aandacht. Had Spinoza, voor hij de pen opnam om Meyer te antwoorden de *Disputatio de finito & infinito* gelezen of herlezen, hij had er weinig uit kunnen leren, behalve dat het gewenst was ook de beweging in het betoog te betrekken, want van Velthuysen ving aan:

> Quam difficilis sit illa quaestio de Finito & Infinito, inde liquet, quod nemo in hujus operae susceptione sibi polliceri possit votis respondentem exitum, nisi qui simul difficillimas in tota Philosophia quaestiones, de Tempore, de Motu, de Quanto, de Aeternitate &c. perspectas habeat [4]).

Wèl gelijk heeft von Dunin Borkowski misschien, waar hij schrijft, dat Spinoza's theorieën over de verschillende soorten van oneindigheid, minder oorspronkelijk zijn dan de wijsgeer deed voorkomen [5]).

229. Lodewijk Meyer verzorgt de uitgave van Spinoza's Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I & II, more geometrico demonstratae (1663)

a. 3 Augustus 1663 ontvangt Meyer van Spinoza een brief met nauwkeurige instructies, welke stipt worden opgevolgd

In de *Opera posthuma* en *De nagelate schriften* is de brief over het oneindige de enige brief van Spinoza aan Lodewijk Meyer. Evenwel werd in de negentiende eeuw nog een brief, door Spinoza „Voorburgi 3 augusti 1663" aan Meyer geschreven, verhandeld en uitgegeven [6]). In de uitgaven van Gebhardt en W. Meyer van Spinoza's brieven vindt

vorhanden noch als Grundlage in unserem verstandesmäszigen Denken zulässig — eine bemerkenswerte Harmonie zwischen Sein und Denken...Die Rolle, die dem Unendlichen bleibt, ist lediglich die einer Idee — wenn man, nach den Worten Kants, unter einer Idee, einen Vernunftbegriff versteht, der alle Erfahrung übersteigt und durch das Konkrete im Sinne der Totalität ergänzt wird.

[1]) Cf. *Disputatio de finito & infinito* Amstel. 1651 pag. 57.
[2]) Cf. boven § 52.
[3]) Zie von Dunin Borkowski *Spinoza* II S. 254–264.
[4]) *Disputatio de finito & infinito* pag. 1.
[5]) Cf. *Spinoza* IV S. 26.
[6]) Cf. Gebhardt *Spinoza opera* IV S. 393.

men haar onder nr. XV. De brief bevat nauwkeurige instructies over veranderingen, die Spinoza aangebracht wenst in de *Praefatio*, door Meyer in het klad opgesteld, voor Spinoza's *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I, & II more geometrico demonstratae*. De lezer moet worden bericht, dat Spinoza maar twee weken besteedde aan de uitwerking van het eerste deel en dat Spinoza zich, omdat hij zich niet hield aan Descartes' volgorde, gedwongen gevoeld had sommige stellingen te bewijzen, die Descartes zonder meer aangenomen had, en om diezelfde reden sommige stellingen had toegevoegd; tenslotte verzocht Spinoza Meyer datgene, wat hij „in illum homunculum" geschreven had, te schrappen. Uit een postscriptum blijkt dan nog, dat Spinoza ook enkele correcties in de tekst zelve aangebracht wenst, zo moet een bepaalde bladzijde opnieuw gezet worden. Al deze desiderata werden vervuld.

Al met al maakt de *Praefatio* geen sympatieke indruk. Er zit iets scheefs in, een geschrift van een ander te willen omwerken, gedeeltelijk daarbij zijn eigen mening verbloemend, maar er wel zorg voor dragend, te laten doorschemeren, dat men die eigen mening veel en veel waardevoller acht. Bovendien is het duidelijk, dat Spinoza's bewerking in meetkundige stijl van Descartes *Principia* met grote omzichtigheid bestudeerd moet worden, toch niet een getrouw exposé van de cartesiaanse gedachtengang geeft en slechts in zoverre interessant is, als zij inzicht geeft in Spinoza's ontwikkelingsgang. Leon Roth schreef in zijn studie *Spinoza, Descartes and Maimonides* over de *Praefatio* van *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I & II:*

> This preface is to be regarded as a manifesto of dissociation from Descartes [1]).

Meyers rol was hier, zoals overduidelijk blijkt uit de weergevonden brief van Spinoza aan hem, enkel die van Hansje mijn knecht.

b. Volgens W. Meyer is de homunculus, die in Lodewijk Meyers Praefatio een afstraffing zou ontvangen, Spinoza's leerling Johannes Casearius

Natuurlijk heeft men zich afgevraagd, wie de „homunculus" was, die volgens Meyers opzet in de *Praefatio* een steek gekregen zou hebben. W. Meyer, geïnspireerd door Meinsma, meende: Johannes Casearius [2]); met de gegevens, waarover wij beschikken, is die veronderstelling niet volkomen aannemelijk te maken. De jongeling Johannes Casearius [3])

[1]) *Op. cit.* Oxford 1924 pag. 45.

[2]) Zie Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 209; W. Meyer *De Ioanne Casearo, Chronicon spinozanum* III pag. 235.

[3]) Zie voor zijn levensloop: Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 184–190 en W. Meyers artikel in het *Chronicon spinozanum* III. Later trok Casearius als predikant naar Malabar en maakte zich toen zeer verdienstelijk door mee te werken aan het grote botanische werk *Hortus malabaricus*. De twee eerste delen, waarvoor Casearius de latijnse tekst opstelde, werden in 1689 in het Nederlands vertaald door Abraham van Poot (zie: *Verslagen en mededelingen der kon. vlaamsche academie voor taal- en letterkunde* 1938 blz. 487, 488).

woonde in 1663 kortere of langere tijd bij Spinoza te Rijnsburg in; hij studeerde theologie te Leiden, maar ook Spinoza bemoeide zich met zijn opvoeding, wat Simon de Vries de 24e Februari 1663 aan Spinoza deed schrijven:

> Felix, imo Felicissimus tuus socius Casuarius sub eodem tecto remorans, qui inter prandendum, coenandum, ambulandumque tecum optimis de rebus sermones habere potest [1]).

Waarop Spinoza, niet al te vleiend voor zijn huisgenoot, geantwoord heeft:

> Nec est quod Caseario invideas. Nullas nempe mihi magis odiosus, nec a quo magis cavere curavi quam ab ipso quamobrem te omnesque notos monitos vellem ne ipsi meas opiniones communicetis nisi ad maturiorem aetatem pervenerit. nimis adhuc est puer. parumque sibi constans. et magis novitatis quam veritatis studiosus. Verum puerilia haec vitia ipsum paucis post annis emendaturum spero. imo, quantum ex ipsius ingenio judicare possum, fere pro certo habeo.quare ejus indoles me eum amare monet [2]).

c. *Spinoza geeft in een brief van 27 Juli 1663 aan de secretaris van de Royal Society te Londen, H. Oldenburg, een nauwkeurig verslag van het tot stand komen van de uitgave Renati Descartes principiorum philosophiae pars I & II more geometrico demonstratae*

27 Juli 1663 [3]), toen de drukte van de verhuizing van Rijnsburg naar Voorburg en van de voorbereiding van de uitgave *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I & II more geometrico demonstratae* wat voorbij was, schreef Spinoza een lange brief aan zijn vriend H. Oldenburg, secretaris van de Royal Society te Londen. Spinoza begint met te vertellen over het tot stand komen van de bewerking van het eerste en tweede deel van de *Principia philosophiae*:

> Ik heb eindelijk uw brief, naar de welk ik lange tijt verlangt heb, ontfangen. Maar eer ik hier toe treed, zal ik met weinig woorden het geen zeggen, 't welk mij belet heeft, voor dezen aan u weêr te schrijven. Na dat ik in April mijn huisgewand herwaarts gevoert had, ben ik naar Amsterdam gereist, daar enigen van mijn vrienden van mij verzochten, dat ik aan hen zekere Verhandeling zou mededelen, te weten het tweede deel van Deskartes Beginselen, op de meetkundige wijze betoogt, en't kort de voornaamste dingen begrijpende, die in d'Overnatuurkunde verhandelt werden, 't welk ik eertijts zekere Jongeling, aan de welk ik mijn gevoelens niet opentlijk wilde leren, voorgelezen had. Daar na verzochten zij dat ik, zo spoedig, als mogelijk was, ook het eerste deel, op de zelfde wijze zou toestellen. Ik, om mijn vrienden niet tegen te streven, begaf mij voort

---

[1]) Gebhardt *Spinoza opera* IV ep. VIII pag. 39 lin. 2–5. „Casuarius", hoewel elders steeds „Casearius". Cf. Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 181 n. 1.

[2]) *Idem* IV ep. IX pag. 42 lin. 19–26. In de *Opera posthuma* en *De nagelate schriften* zijn in de brieven, tussen Spinoza en Simon de Vries gewisseld, o.m. de passages betreffende Casearius geschrapt.

[3]) De datum blijkt uit Oldenburgs antwoord, *De nagelate schriften* br. X.

aan't werk, en heb het in de tijt van twee weken opgemaakt, en voltooit, en aan mijn vrienden gelevert, die eindelijk van mij verzochten dat zij dit alles door de druk in't licht zouden mogen geven: 't welk zij lichtelijk verkregen, doch op deze voorwaarde, dat iemant van hen in mijn tegenwoordigheit dit werk in een çierlijker stijl zou stellen, en een kleine voorreeden daar aan voegen, daar in hij de lezers zou vermanen, dat ik niet alles, 't welk in deze Verhandeling begrepen was, voor't mijne erkende, *dewijl ik niet weinig daar in had geschreven, van't welk ik geheel anders gevoelde* [1]); en dat hij dit met een, of twee voorbeelden, zou tonen: al't welk zeker vrient, aan de welk de toezicht over d'uitgeeving van dit boekje bevolen is, belooft heeft te doen; en om deze oorzaak ben ik enige tijt t'Amsterdam gebleven. Sedert die tijt, dat ik in dit dorp, in't welk ik nu mijn woning heb, weêrgekeert ben, heb ik naauwelijks voor mij zelf konnen wezen, uit oorzaak van mijn vrienden, die mij beliefden te bezoeken. Eindelijk heb ik, mijn aangenaamste vrient, enige tijt verkregen, in de welk ik dit aaan u zal mededelen, en met enen reden geven waaröm ik toelaat dat deze Verhandeling in't licht zal komen: te weten, dat bij deze gelegentheit misschien enigen, die in mijn Vaderlant van de Voornaamsten zijn, gevonden zullen worden, die verlangen zullen d'andere dingen, de welken ik geschreven heb, en voor de mijnen ken, te zien, en dieshalven maken dat ik hen, zonder enig gevaar van ongemak, in't licht zal mogen geven. Indien dit gebeurt, zo twijffel ik niet, of ik zal terstont enige dingen door de druk gemeen maken. Maar indien het anders uitvalt, zo zal ik liever zwijgen, dan mijn gevoelens, tegen wil van mijn Vaderlant, den menschen opdringen, en hen hatelijk tegen mij maken [2]). Ik bid u dieshalven, eerwaardige vrient, dat het u belieft zo lang te wachten; want dan zult gij of de Verhandelinge zelve, gedrukt zijnde, of een kort begrip, gelijk gij van mij verzoekt, bekomen. En indien gij ondertusschen een, of twee afdruksels van't geen, dat alreê onder de pars is, begeert, ik zal u, zo haast ik dit verstaan zal, en te gelijk de middel weet, om hen aan u te zenden, uw believen hier in volgen [3]).

d. De passage uit Spinoza's brief aan Meyer over de „homunculus" gaf aanleiding tot wilde fantasieën

De hele passage is, zoals men ziet, instructief voor het ontstaan van Spinoza's commentaar op Descartes en voor zijn bedoeling met de uitgave ervan. De vriend, die het toezicht had over de uitgave, de latiniteit ervan verbeterde en de voorrede schreef, in de brief aan Oldenburg niet met name genoemd, is Lodewijk Meyer. Het kan ook niet missen of de zekere jongeling, aan wie Spinoza zijn eigen leer niet wilde openbaren, is de door de Vries benijde Johannes Casearius. Maar moet die nu ook

---

[1]) Bij het cursief staat in *De nagelate schriften* de kanttekening:
Ik heb dit met een ander letter uitgedrukt, in de gezonde brief achter gelaten, gelijk ook al 't ander, dat met een andere letter uitgedrukt word.
Spinoza zelf maakte van deze brief, evenals van een paar andere brieven aan Oldenburg, een persklaar afschrift.

[2]) Men vergelijke deze regels met het slot van de *Tractatus theologico-politicus*, zie beneden blz. 403.

[3]) *De nagelate schriften van B.D.S.* br. 9 blz. 478.

geïdentificeerd worden met het kereltje dat Lodewijk Meyer in de voorrede wilde afstraffen? Wat moest Meyer tegen de discipel van Spinoza aanvoeren? Hier schuilt de zwakke stee in W. Meyers betoog. Het zou toch wel een beetje zot zijn wereldkundig te willen maken, dat Spinoza hem niet zijn volledig vertrouwen waardig keurde. In zijn Spinoza-roman *Amor Dei* heeft E. G. Kolbenheyer in een poging om dramatiek te brengen in een leven, dat weinig dramatisch was, Spinoza Casearius smadelijk de deur laten wijzen, nadat hij hem er op betrapt had het slot van de kist, waarin Spinoza zijn geschriften wegborg, geforceerd te hebben; bovendien maakt Kolbenheyer van Casearius een vurige bewonderaar van Clara van den Enden, voor wie ook Spinoza een onbeantwoorde liefde koesterde [1]). Ter motivering van zijn verzoek aan Meyer in de brief van 3 Augustus 1663 om in de *Praefatio* de beraamde uitval tegen de „homunculus" weg te laten, schreef Spinoza o.a.:

> quod si tamen postea vir iste, aut alius suum malevolum animum ostendere velit: tum ejus vitam, et mores non sine applausu depingere poteris [2]).

Waarschijnlijk was de man, van wie Spinoza en Meyer een aanval op *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I, & II more geometrico demonstratae* verwachtten, meer nog dan van het spinozisme, dat nog weinig tot uiting komt in het commentaar op Descartes, een tegenstander van het cartesianisme. Zijn levenswandel schijnt zó geweest te zijn, dat men er aanmerking op kon maken. En dit is alles wat wij kunnen weten of vermoeden. Kant nog wal raakt de veronderstelling door Th. de Valk geopperd, dat Spinoza en Meyer met de „homunculus" op Vondel doelden [3]). Zij werd dan ook als „biezonder gezocht" verworpen door Sterck, die prompt daarop echter zelf met een zo mogelijk nog vreemdere gissing op de proppen komt:

> Waarschijnlijker acht ik het, dat de geringschattende benaming voor Descartes bestemd was, den grooten tegenstander van Spinoza, die door zijn gestalte en uiterlijk wel tot den bijnaam „homunculus" aanleiding heeft kunnen geven [4]).

Hoe kan iemand zo iets ondoordachts schrijven! [5])

---

[1]) Zie E. G. Kolbenheyer *Amor Dei levensroman van Spinoza* vertaling Theun de Vries, Bosch en Duin 1937, blz. 270–275, 279, 280, 338. Dat Spinoza gecharmeerd is geweest door Frans van den Endens dochter Clara, verhaalt Colerus (zie Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's* S. 37); het is een mededeling, die tot veel fantasieën aanleiding heeft gegeven.

[2]) Gebhardt *Spinoza opera* IV S. 73 lin. 8–10.

[3]) Zie Th. de Valk *Spinoza en Vondel, De beiaard* VI 2 (1921) blz. 443.

[4]) Dr J. F. M. Sterck *Hoofdstukken over Vondel en zijn kring* Amst. 1923 blz. 75.

[5]) Indien ik hier zelf een veronderstelling mag opperen, die ik niet kan bewijzen, dan zou ik vragen: kan Spinoza gedoeld hebben op Johan Frederik Helvetius? Deze was in letterlijke zin een „homunculus" en blijkens sommige van zijn pamfletten (cf. boven blz. 292) gebeten op Descartes en Spinoza.

230. Lucii Antistii Constantis de jure ecclesiasticorum liber singularis (1665) ten onrechte toegeschreven aan Lodewijk Meyer en aan Spinoza

Als Johannes Colerus in zijn *Korte dog waarachtige levens-beschrijving van Benedictus de Spinosa* de mening van Bayle, dat Spinoza de auteur geweest zou zijn van het in 1665 onder pseudoniem verschenen werkje *Lucii Antistii Constantis de jure ecclesiasticorum liber singularis*, bestrijdt, voegt hij er aan toe van verschillende kanten gehoord te hebben en wel waarschijnlijk te achten, dat die L. M., die een jaar later het heilloze tractaat *Philosophia S. Scripturae interpres* de wereld inzond, de schrijver was van het boekje *De jure ecclesiasticorum* [1]). Colerus geeft hier onbetrouwbare geruchten weer. *De jure ecclesiasticorum*, waarin de kerk alle wereldlijke macht ontzegd wordt, is geschreven in onbeholpen Latijn. De uitgever verontschuldigt dit met te zeggen, dat de auteur te zeer in beslag genomen werd door wat hij wilde zeggen, dan dat hij nog aandacht over had om woordenkeus en constructie te kunnen verzorgen. Na de errata lezen wij:

> Caeterum, si quid vel in latinitate verborum vel eorum Constructione ab Auctore nonnullis fortè in locis non semel erratum sit: quod Rerum tractandarum curâ detentus, verborum curam utcunque habuerit.

Bij een herdruk van *De jure ecclesiasticorum* hoopt men deze feilen te verbeteren, momenteel kunnen geen wijzigingen in de tekst gebracht worden, omdat de schrijver in het buitenland vertoeft:

> Quae nunc per alium, & quidem absenti Auctore & in aliis & longinquis terris constituto & incolente, fieri nefas judicatum est.

De regels bevatten een kostbare indice, wel niet om de auteur te ontmaskeren, maar wel om van verschillende personen als auteur voorgesteld, te verklaren, dat zij zich niet aan het schrijven van *De jure ecclesiasticorum* bezondigd hebben. Meyer en Spinoza zetten nimmer een voet buiten ons land; op grond van het nabericht kan eveneens Radbodus Hermannus Schelius, in de *Bibliothèque choisie* van 1710 als auteur van *De jure ecclesiasticorum* genoemd [2]), uitgeschakeld worden, deze immers overleed reeds in 1632 [3]). Enkele regels uit een burleske beschrijving van de stad Amsterdam geven te kennen, dat de auteur van het vermaarde en verboden boek *Interest van Holland ofte gronden van Hollands welvaren* omstreeks 1665 te Amsterdam wegens een vlaag van waanzin in het dolhuis zat [4]); wij willen echter niet zo ver gaan te veronderstellen,

---

[1]) Zie Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's* S. 68–70.

[2]) *Bibliothèque choisie* 21 I pag. 38.

[3]) Cf. van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* 17 blz. 248–251 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[4]) Pierre le Jolle *Description de la ville d'Amsterdam* Amst. 1666 pag. 110, cf. Felix Driessen *Het welvaren van Leiden* 's Gravenhage 1911 bibliographie nr. 247.

dat het bericht over het buitenslands vertoeven van de auteur van *De jure ecclesiasticorum* euphemistisch opgevat moet worden en dus de toeschrijving van genoemd boekje tegen de macht der priesters aan Pieter de la Court [1]) juist kan zijn [2]). Alle hier besproken toeschrijvingen van het auteurschap van *De jure ecclesiasticorum* zullen geschied zijn omdat men vond, dat de opvattingen in *De jure ecclesiasticorum* voorgestaan, pasten bij de denkbeelden van degeen die men op het oog had. Stelde Spinoza in zijn *Tractatus theologico-politicus* niet de kerkelijke macht onder de wereldlijke en betitelde de la Court niet een hoofdstuk uit zijn *Politike discoursen: Dat de uitterlike publike Gods-dienst moet deponeren van de politie ende Hoge Overheid* [3]) Moeilijk zal men met een uitspraak van Meyer over de verhouding van kerk en staat kunnen komen aandragen, want in de *Philosophia S. Scripturae interpres exercitatio paradoxa* wordt dit vraagstuk niet aangeroerd, maar dat Meyer gold voor de schrijver van dit tractaat van 1666, waarin de filosofie als verklaarster van de Schrift werd aanbevolen, was voor sommigen al voldoende om hem ook maar *De jure ecclesiasticorum* in de schoenen te schuiven. De Zuid- en Noord-Hollandse Synoden achtten beide geschriften even verderfelijk; zij vestigden de aandacht van de theologische faculteit te Leiden erop, die zich toen afkeurend over beide geschriften uitliet: de *Philosophia S. Scripturae interpres* toonde nog weer eens aan, hoe funest het was zich niet te houden aan het decreet van 1656 tegen de vermenging van theologie en filosofie[4]).

231. Lodewijk Meyer auteur van de Philosophia S. Scripturae interpres en van de Nederlandse bewerking daarvan (1666 en 1667)

Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* verscheen anoniem in quarto in 1670 met gefingeerd uitgeversadres [5]), in 1673 werd het herdrukt in octavo, tesamen met de *Philosophia S. Scripturae interpres. Ab authore longè emendatior*; die uitgave werd onder verschillende valse titels in de handel gebracht [6]). 13 December 1673 vaardigden de Staten van Holland en West-Vriesland een resolutie ertegen uit, 19 Juli 1674 werd

[1]) Cf. A. van der Linde *Spinoza. Bibliographie* nr. 54 n; *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 337.

[2]) Ook Carl Gebhardt wilde de toeschrijvingen van *De jure ecclesiasticorum* aan Lodewijk Meyer of Pieter de la Court niet aanvaarden, cf. *Baruch de Spinoza. Sämtliche Werke* Leipzig z.d. II. S. 394.

[3]) *Politike discoursen handelende in zes onderscheiden boeken van steeden, landen, oorlogen, kerken, regeeringen en zeeden beschreven door D. C.* Amst. 1662 IV cap. 4.

[4]) Cf. Christiaan Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland* II Leiden 1874 blz. 380–383.

[5]) „Hamburgi, apud Henricum Künraht 1670"; in werkelijkheid zal Jan Rieuwertsz. te Amsterdam de uitgever geweest zijn. Er bestaan vier, onderling een weinig uiteenlopende, drukken van deze uitgave. Cf. Gebhardt *Spinoza opera* III S. 363–366.

[6]) Zie A. van der Linde *Spinoza. Bibliografie* nr. 4–7 en Gebhardt *Spinoza opera* III S. 363. Ten onrechte meent Gebhardt, dat de octavo-druk eerst in 1674 van de pers kwam (*idem* III S. 367), immers in een akte van de leidse kerkenraad van 8 December 1673 werd reeds het schendige misbruik gemaakt van de namen

de uitgave getroffen door een verbod van het Hof van Holland [1]). Een derde druk van de *Philosophia S. Scripturae interpres* werd ruim een eeuw later ter perse gelegd: *Philosophia S. Scripturae interpres. Exercitatio paradoxa, tertium edita, et appendice Ioachimi Camerarii aucta; cum notis variis et praefatione D. Jo. Sal. Semleri* [2]). Ook dan nog wordt Meyers naam niet op het titelblad geplaatst, toch hebben wij nu niet de minste reden te twijfelen aan de mededeling van Colerus en vele anderen, dat Lodewijk Meyer de auteur was [3]). Ook Meinsma's veronderstelling, dat Lodewijk Meyer zelf de nederlandse vertaling *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture. Een wonderspreuckigh tractaet,* die een jaar na de editio princeps met als adres „Te Vrijstadt, voor de liefhebbers van de ware Uytleggingh der H. Schrift. 1667" het licht zag, vervaardigde, verdient alleszins geloof, omdat wij in de nederlandse bewerking tal van wijzigingen aantreffen, welke begrijpelijk zijn als men ze kan laten voortspruiten uit de vrijheid, die een auteur zich zelve als bewerker mag veroorloven en die bovendien van een taalkundig interesse getuigen, gelijk wij dat van Meyer niet anders verwachten.

232. Verhouding van de Philosophia S. Scripturae interpres tot socianisme en arminiaanse geschriften

a. St. von Dunin Borkowski noemde als bronnen van Meyer een Brevis disquisitio (1663) en De judice et norma controversiarum liber II (1644) van Joachim Stegman Sr; Meyer citeert alleen uit de Brevis diquisitio

St. von Dunin Borkowski onderschatte de betekenis van de *Philosophia S. Scripturae interpres,* toen hij dit werk al even weinig origineel of belangrijk achtte als Meyers filosofisch proefschrift. Alles wat Meyer aanvoerde, zo zeide von Dunin Borkowski [4]), stond al lang en breed in geschriften als de *Brevis disquisitio an & quomodo vulgo dicti Pontificios, ac nominatim Val. Magni de acatholicorum credendi regula judicium solidè atque evidenter refutare queant* [5]), Eleutheropoli (Amsterdam) 1633 en *De*

van Franciscus de le Boe Sylvius en Daniel Heinsius ter dekking van de uitgaven van *Tractatus theologico-politicus* en *Philosophia S. Scripturae interpres* gegispt (zie Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's* S. 136).

[1]) Cf. Freudenthal *Die Lebensgeschichte Spinoza's* S. 137–141.

[2]) Halae Magdeburgicae 1776. Aanwezig U.B.L. 577 G. 13 en K.B. Men zie voor de invloed van de theoloog Johann Salomo Semler in Nederland: Dr W. J. Kühler *Het socianisme in Nederland* blz. 276–278. Paul Hazard veronderstelde, *La pensée européenne au XVIIIe siècle, Notes et références* Parijs 1948 pag. 32, dat Semler zeer beïnvloed werd door Pierre Bayle. Verdere litteratuur over Semler geeft Hazard op *idem, idem* pag. 44.

[3]) Aan de mogelijkheid van misschien zeer nauwe samenwerking tussen Bouwmeester en Meyer in deze, moet wel gedacht worden. Cf. beneden blz. 419 n. 8.

[4]) *Spinoza* Bnd. IV *Aus den Tagen Spinozas* T. III S. 520, 550–551.

[5]) Tegen de in de titel genoemde Valerianus Magnus, die tot de orde der capucijners behoorde schreven ook S. Maresius en J. A. Comenius, cf. D. Nauta *Samuel Maresius* diss. V.U. A'dam 1935 blz. 21, 22, 345, 346.

judice et norma controversiarum fidei libri II, Eleutheropoli (Amsterdam) 1644 van de sociniaan Joachim Stegman Sr. Deze werkjes zijn thans zeer zeldzaam, maar van beide gelukte het mij een exemplaar onder ogen te krijgen; de *Brevis disquisitio* is aanwezig in een bundeltje sociniaanse geschriften op de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage [1]), het exemplaar van *De judice et norma controversiarum libri II*, dat behoord heeft aan Isaac Vossius, berust thans op de universiteitsbibliotheek te Leiden [2]). Het bevat slechts een enkel boek, en niet twee boeken, zoals de titel belooft; de verklaring hiervan geeft een regel aan het slot:

Caetera auctor morte praeventus absolvere non potuit.

Wij weten hierdoor meteen, dat wij het werkje moeten toeschrijven aan Joachim Stegman Sr, en niet aan diens gelijknamige zoon, want deze laatste overleed pas in 1678 [3]). De *brevis disquisitio* verscheen zonder naam van een auteur, maar in de *Bibliotheca anti-trinitariorum* werd Stegman Sr als schrijver aangewezen [4]). Meyer citeert in cap. XVI van zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* uit de *Brevis disquisitio*, waarvan hij op gezag van Johannes Hoornbeek [5]) aannam, dat zij uit een sociniaanse koker kwam; hij citeert niet uit *De judice et norma controversiarum fidei libri II*, maar geeft vele citaten uit sociniaanse geschriften van eenzelfde strekking als uit *De judice etc.* spreekt. En daarmede was Meyer het niet volkomen eens.

b. De socinianen willen, dat de recta ratio bij duistere, maar toch ook bij heldere Schriftplaatsen verlicht worde door de Sanctus Spiritus; de arminianen menen, dat heldere Schriftplaatsen begrepen kunnen worden zonder bijstand van de Sanctus Spiritus; Meyer stelt in beide gevallen de ware Philosophie tot onfeilbare regelmaat en proefsteen

Natuurlijk was Meyer geheel afkerig van de opvatting van de gereformeerden, dat de Schrift door de Schrift verklaard moet worden, maar met klem wees hij er op, dat hij zich toch ook niet geheel verenigen kon met de gevoelens van de socinianen of met die van de arminianen. De socinianen meenden, dat bij de Schriftverklaring de „recta ratio" in het biezonder ten aanzien van de duistere plaatsen verlicht moest worden door de „Sanctus Spiritus"; de remonstranten of volgelingen van Arminius maakten eveneens onderscheid tussen duistere en heldere Schriftplaatsen: de plaatsen, die „clara & perspicua" waren, konden „sine ullâ internâ

---

[1]) Onder nr. 231 O. 33.

[2]) Onder nr. 511 G. 17. Niet echter slaagde ik erin in een nederlandse bibliotheek aan te treffen de nederlandse vertaling, die in 1668 te „Vrijburg" onder de titel *Joachim Stegmans twee boeken van den rechter en het richtsnoer der geloofs-geschillen* verscheen. Von Dunin Borkowski kende en gebruikte haar.

[3]) Cf. Christophorus Chr. Sandius *Bibliotheca anti-trinitariorum* Freistadii 1684 pag. 161.

[4]) *Idem* pag. 133.

[5]) Auteur van een *Socianismi confutatio* 1650.

Spiritus S. illuminatione" door de „recta ratio" begrepen worden [1]). Tegenover hen beide stelt Meyer:

> Wij dan, om eyndelijck ons eygen ghevoelen, en dat wij het ware van de regelmaet der uytleggingh oordeelen, te vertoonen, en met de voorgaenden te verghelijcken, segghen dat niemandt seecker is dat hij de ware en rechte sin soo van een klare plaets der Schrift verstaet, als van een duystere uytghevonden en verklaert heeft, 't en sij dat hij de selfde door, of naer de ware Philosophie als een onfeylbare reghelmaet, ondersocht, of opgespeurt heeft; en dat hij niet seeckerlijck aen anderen kan toonen dat dese sin soodanigh is, dan door dese regelmaet: in voeghen dat wij de ware Philosophie stellen als de Proefsteen, aen de welcke onfeilbarelijck ondersocht, en daer door op de seeckerste wijse betooght wordt, of eenige sin der heylige Schrift, soo sonder eenige moeyte verstaen, als met veel arbeydt uytghevonden, met de meeningh van de Schrijver overeenkomt, of daer af verschilt [2]).

Von Dunin Borkowski meende, enerzijds dat Meyer meer aan de socinianen ontleende dan hij liet voorkomen, anderzijds beschuldigt hij hem ervan niet genoeg doorkneed te zijn in de sociniaanse litteratuur:

> Meyer kennt die sozinianischen Bücher zu wenig; sonst hätte er nicht schreiben dürfen, dasz seine Ansicht sich von der sozinianischen dadurch zunächst unterschiede, dasz diese kein Wort haben über Sicherheit und unfehlbare Gewiszheit der Verstandeseinsicht und der Deutungsmethode selbst, während er ausdrücklich die Sache behandle [3]).

Aan de vicieuse cirkel, dat men de rede nodig had om de goddelijkheid van de H. Schrift te erkennen en het gezag van de H. Schrift om zeker te zijn, dat de rede in dat oordeel niet dwaalde, meende Stegman te ontkomen door redeneringen als de volgende:

> Primo, ne quisquam existimet, neminem quicquam dijudicare posse, nisi Spiritum S: habeat. Statuendum enim est, etiam sine peculiari illa Spiritus S: illustratione posse quemque tantum judicare, quantum illi ad salutem sufficit. Accedit autem Spiritus S: ope plura, ut intelligere, ita & dijudicare poterit: eritque de prioribus certior. Deinde, utrum aliquid â Spiritu Sancto, nec ne profectum sit, non nisi rationis sanae judicio constare debet. Eo modo & Paraeanus circulus evitabitur: & Enthusiastis istis, qui perpetuas Spiritus Sancti suggestiones crepent, occurri facile poterit [4]).

Er valt slechts een gradueel verschil waar te nemen tussen deze oplossing van de sociniaan Stegman en de oplossing welke Meyer voor-

---

[1]) *Philosophia S. Scripturae interpres* Eleutheropoli [Amst.] 1666, pag. 98.

[2]) *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* Vrijstadt [Amst.] 1667 (U.B.A. 468 G. 12, K.B.) blz. 122-123.

[3]) *Spinoza* Bnd. IV *Aus den Tagen Spinozas* T. III S. 520.

[4]) *De judice et norma controversarium fidei libri II* pag. 80. De herhaaldelijk door Stegman genoemde Paraeus, wiens redeneringen zich volgens Stegman in een cirkel bewogen, is misschien de David Paraeus *Allgemeine deutsche Biographie* 25 S. 167 besproken.

staat. Evenwel juist bij dergelijke sectarische geschillen zijn kleine verschuivingen in de ogen van de partijgangers van principieel belang. Van de kritiek, waarmede Meyer zijn paragraaf over de socinianen inleidde:

> De Socinianen dan (om van d'oudsten te beginnen) schijnen in dese saeck niet met sich selven overeen te komen: want nu stellen sij dat 'et het ampt van de Reden alleen is, de heylige Schrift uit te legghen; en dan seggen sy dat'er oock de ghenade en bijstant van de heilige Gheest toe vereyscht worden [1]),

mag men de geschriftjes van Stegman niet uitgesloten achten, al schreef Stegman in zijn *Brevis disquisitio*:

> Voorts, om d'authoriteyt, en de ware meeningh der heilige Schrift t'onderkennen, moeten oock die beginselen, de welcken men philosophische noemt, te hulp geroepen worden [2]).

Wij menen dus, dat het oordeel van von Dunin Borkowski over de *Philosophia S. Scripturae interpres* niet geheel billijk is. Een grote deugd van dat werk is voorts, dat het overzichtelijk geschreven werd; het is thans nog uitstekend leesbaar, wat zeker niet gezegd kan worden van een geschrift, dat het uitlokte, de *Libri duo de scripturarum interprete adversus exercitatorem paradoxum* [3]) van Ludovicus Wolzogen.

233. De Libri duo de scripturarum interprete adversus exercitatorem paradoxum van L. Wolzogen

De raad van Sepp, die Wolzogens boek uitvoerig besprak in zijn *Het godgeleerd onderwijs in Nederland:*

> Een merkwaardig geschrift; leest men het geheel, men zal er een gansch ander oordeel over vellen, dan wanneer men, gelijk de meeste schrijvers gedaan hebben, bij enkele gedeelten staan blijft [4]),

was mij waarlijk te machtig, geruime tijd lag de tweede druk van Wolzogens reactie op de *Philosophia S. Scripturae interpres*, vermeerderd met een aanval op een kritiek van Jean de Labadie, op mijn werktafel; ik heb het echter niet van a–z doorworsteld. Hoewel Wolzogen tenslotte Meyers hoofdstelling niet onderschreef, maar meende:

> Scripturam per Spiritum efficacem esse interpretem Scripturae [5]),

zo werd hij toch door verschillende predikanten en professoren, die zijn oordeel over Meyers *Exercitatio paradoxa* veel te lankmoedig vonden, ter verantwoording geroepen. Slechts „quansuys een weerlegging van 't boek van den paradoxen schrijver", noemde verontwaardigd Jacobus

---

[1]) *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* Vrijstadt 1667 blz. 113.

[2]) Geciteerd door Meyer *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* ed. cit. blz. 120.

[3]) Traject. 1668.

[4]) *Op. cit.* II blz. 383.

[5]) *Ludovici Wolzogen orthodoxa fides sive adversus Johannem de Labadie censura censurae medioburgensis in libellum de interprete Scripturarum. Ipse libellus secunda editione praemissus est.* Trajecti ad Rhenum 1668 (Aanwezig U.B.U. F. oct. 1876) I pag. 36.

Koelman Wolzogens *Libri duo de scripturarum interprete*, die niet alleen in 1669 een *Examen libelli Ludovici Wolzogen de Scripturarum interprete* uitgaf [1]), maar ook in zijn *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* de geschriften van van der Waayen, wiens reactie op Wolzogens boek nog die van een kloeke anticartesiaan was — ah quantum mutatus ab illo Hectore, roept Koelman uit — van Essenius, Nethenus, Vogelsang en van de schotse theoloog J. Brown tegen Wolzogen behandelde [2]).

234. In de Philosophia S. Scripturae interpres en de nederlandse bewerking De philosophie d'uytleghster der H. Schrift geeft Meyer blijk van zijn taalkundig interesse

Had, zo vragen wij ons af, von Dunin Borkowski wel oog genoeg voor het filologisch gedeelte van de *Philosophia S. Scripturae interpres*, toen hij er zo geringschattend over schreef? De taalkundige voorbeelden zijn, zowel in de latijnse als in de nederlandse uitgave, met zorg gekozen. In *De philosophie d'uytleghster der H. Schrift* wordt bij een citaat uit Virgilius Vondels vertaling gebruikt, ook vindt men er voorbeelden ontleend aan Hooft en Huygens. Zo leverde bij de bespreking van de homonymia puntdichten van Huygens als:

> Mijn vrient ging op een wagen
> sijn lijf en leven wagen

geschikte voorbeelden.

235. Volgens Meyer is de stelling, dat in de H. Schrift de ware zin van een tekst identiek is met de waarheid, niet omkeerbaar

Het doel van de eerste hoofdstukken van de *Philosophia S. Scripturae interpres* is uiteen te zetten, dat duisterheid en duidelijkheid van de taal nimmer absoluut, maar steeds betrekkelijk zijn, daar zij opzicht hebben op het verstand van de hoorder of lezer. Doel van iedere tekstinterpretatie moet zijn het opspeuren van de bedoeling van de auteur. In de H. Schrift is de ware zin van een tekst, d.w.z. de bedoeling van de auteur, identiek met de waarheid. Deze stelling is echter niet direct omkeerbaar:

> Want hoewel wij het buyten alle twijffelingh hebben ghestelt te zijn, dat yder ware sin van eenige plaets der Heylige Schrift oock waerheydt is, soo schijnt echter dese uytspraeck, omghekeert zijnde, niet het selfde te zijn, namelijck dat alle waerheydt oock de ware sin is. Want het kon ghebeurt zijn dat in een selfde plaets der Schrift, die meer sinnen en meeningen toelaet, meer waerheden sijn begrepen, van de welcken echter de Heylighe Schrijver van die plaets niet meer dan een (met uytsluytingh van alle d'anderen) in sijn ghemoedt

[1]) Het boekje schijnt zeldzaam te zijn. A. F. Krul bekende in zijn monografie *Jacobus Koelman*, Sneek 1901, alleen de titel van dit *Examen* te kennen.

[2]) *Het vergift van de cartesiaansche philosophie enz.* blz. 471–487.

heeft ghehadt, en te kennen willen geven toen hij dese woorden schreef. Dieshalven, hoewel men een, of meer, jae oock alle waerheden van een twijffelachtige plaets, die daer in begrepen konnen zijn, uytvindt, en aenwijst, soo sal echter in twijffel, en onseecker blijven of des selfs Heylighe Schrijver die, of welcke van hen, soo'er niet meer dan een is, of welcken, soo'er meer zijn, heeft willen aanwijsen; en dat'er meer konnen zijn, hebben wij hier voor ghetoont[1]).

Toch komt Meyer er toe te veronderstellen, dat de alwetende God, die niet kan bedriegen noch bedrogen worden, er in zijn wijsheid voor gezorgd heeft, dat alle waarheden der Schrift ook de ware „sinnen en meningen" zijn [2]).

In het zesde caput *Dat de Philosophie d'onfeylbare regelmaet van de Heilighe Schrift uyt te leggen is, wordt ghetoont. 1. Door bewijs-redenen. 2. Door de ghedurighe handel en oeffeningh der Theologanten, en 3. Door voorbeelden* bereikt Meyer de quintessence van zijn betoog.

236. Reeds Chr. Wittich ontkende, dat bij vragen van natuurkundige aard de H. Schrift tot richtsnoer zou kunnen dienen

In 1653 beantwoordde Wittich de vraag *An Physicae genuinum principium sit Scriptura* ontkennend, terwijl zijn antwoord op de vraag *An hac de rebus naturalibus loquens accuratam semper veritatem, an potius sensus & opinionem vulgi saepius sequatur* luidde, dat de Heilige Schrift betreffende zaken van praktijk en moraal vele uitdrukkingen bevatte:

secundum opinionem hominum a veritate recedentem [3]).

Meyer gaat in deze richting verder en verklaart, dat de filosofie door het licht van de nature klaarlijk toont, welke bijbelteksten:

naer de menschelijcke gelijckvormigheydt geseght, en op soodanigh een wijse, als aen Godt past, verstaen en uytgheleydt moeten worden [4]).

237. Lambert van Velthuysen als bondgenoot van Lodewijk Meyer

Als Lambert van Velthuysen in zijn *Dissertatio de usu rationis in theologia* een hoofdstuk wijdt aan de *Philosophia S. Scripturae interpres*, dan vestigt hij er terecht de nadruk op, dat de „auctor anomymus" de Schrift voor volmaakt hield:

sed per Scripturam non intelligit litteram, sed sensum Scripturae legitimum [5]).

---

[1]) *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* Vrijstadt 1667 blz. 40, 41.

[2]) Cf. *idem* blz. 41–47.

[3]) Ch. Wittich *Dissertationes duae quarum prior de S. Scripturae in rebus philosophicis abusus examinat etc.* Amstel. 1653 (cf. boven blz. 59 n. 1) cap. III. Cf. ook Wittichs *Consideratio theologica de stylo Scripturae quem adhibet cum de rebus naturalibus sermonem instituit* Lugd. Batav. 1656 (K.B. 1121 F. 44).

[4]) *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* blz. 55.

[5]) *Lamberti Velthuysii ultrajectini opera omnia* I Roterodami 1680 pag. 149 b, cf. *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* Vrijstadt 1667 blz. 124.

De „regula interpretandi Scripturam" bevatte de Schrift niet:

> neque Scriptura est sui interpres [1]),

de ware wijsbegeerte leverde haar. Van Velthuysen koestert wel enkele bezwaren tegen de *Philosophia S. Scripturae interpres*, maar zwaarwichtig zijn die niet:

> Sed non possum percipere istas objectiones magnopere gravare sententiam anonymi [2]),

wij mogen hem dan ook gerust als een bondgenoot van Meyer beschouwen.

238. Vergelijking van de Philosophia S. Scripturae interpres met Spinoza's Tractatus theologico-politicus (1670)

Men zal zich allicht afvragen, op welke wijze Meyer van de goddelijkheid van de H. Schrift, naar haar bedoeling en niet naar haar letter opgevat (niet materialiter, maar formaliter, zegt Meyer), overtuigd was geworden, daar hij èn de H. Schrift èn de H. Geest als uitlegsters verwierp. Het antwoord daarop luidt, dat z.i. de rede in de H. Schrift onmiskenbare merktekenen van haar goddelijkheid bespeurt:

> Maar de Schrift, dewijl sij uyt de merckteeckenen der goddelijckheyt, die daer in zijn, ghekent wort Godts woordt te wesen, wort niet door sich, maer door die merckteeckenen ghekent soodanigh te zijn [3]).

Meyer beroept zich dan voorts op Philips de Mornay om de stelling te lanceren, dat geen waarheid tegen waarheid en dus ook niet filosofische tegen theologische waarheid kan strijden [4]). Men moge nu al Meyers betoog niet klemmend achten en men moge hem met von Dunin Borkowski een zekere vluchtigheid en oppervlakkigheid verwijten [5]), toch kunnen wij de woordenkeus van von Dunin Borkowski niet bewonderen, waar hij, de bijbelexegese van Spinoza met die van Lodewijk Meyer vergelijkend, schreef:

> Vorerst leuchtet es unmittelbar ein, dasz der Standpunkt Ludwig Meyers in seiner „paradoxen" Abhandlung, die Vernunft sei Schriftauslegerin, auf Spinozas geschichtlich-kritischer Ebene zu stummer Sinnlosigkeit herabsinkt [6]).

Wij menen, dat hoezeer Spinoza in zijn *Tractatus theologico-politicus* in oorspronkelijkheid en diepzinnigheid een werkje als Meyers wonder-

[1]) *Lamberti Velthuysii etc.* pag. 151 b.

[2]) *Idem* pag. 157 a. In overeenstemming hiermede is een uitlating in een brief in 1670 door van Velthuysen geschreven, dat hij alleen tegen Meyers werk had, dat de titel onnodig scherp gesteld was. Cf. St. von Dunin Borkowski *Spinoza* III S. 270.

[3]) *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* blz. 111.

[4]) Zie *idem* blz. 70. Het is de stelling, die in 1686 in het middelpunt zal staan van de twist aan de franeker hogeschool ontbrand. Cf. beneden blz. 511, 525, 528.

[5]) *Spinoza* IV S. 340. Von Dunin Borkowski noemde deze neiging tot oppervlakkigheid een kenmerk van het cartesiaanse tijdperk, in tegenstelling tot de „Gründlichkeit des 16. Jahrhunderts".

[6]) *Idem* IV S. 331.

spreuckigh tractaet achter zich laat, toch de *Philosophia S. Scripturae interpres* in zijn soort een gaver gewrocht is dan de *Tractatus theologico-politicus*, dat, met hoeveel overleg en beheersing ook geschreven, toch sporen draagt van innerlijke tegenstrijdigheid — om te zwijgen van de tegenstrijdigheden ten opzichte van Spinoza's *Ethica*, die men niet heeft kunnen laten op te merken. De glans, die het *Tractatus theologico-politicus* uitstraalt, heeft iets kils, het optimistische rationalisme van Meyer iets verwarmends.

Von Dunin Borkowski zelf moet er opmerkzaam op maken, dat Spinoza enerzijds de Schrift door de Schrift wil verklaren, anderzijds toch ook rationalistische verklaringen te hulp roept [1]). Spinoza erkent de waarde van de christelijke godsdienst, maar zijn liefde er voor is platonisch. Bohrmann eindigt caput IV van zijn *Spinozas Stellung zur Religion*:

> Das heteronome Moralsystem der Bibel ist ihm der Erziehungsfaktor für alle, denen das Charisma des rationalen Denkens nicht gegeben ist — und wer gehörte für den aristokratischen Spinoza nicht dazu —; und als Erziehungsfaktor ist es wertvoll und notwendig. So geht er in seinen Briefen bereitwilligst auf theologische Fragen ein; so behandelt er im Traktat wie in den Briefen die Offenbarungsreligion mit Wohlwollen und Achtung. Aber das Verhältnis zu ihr ist, wie keinem Zweifel mehr unterliegen kann, rein platonischer Natur [2]).

In het *Tractatus theologico-politicus* vindt men treffende uitspraken aangaande de waardigheid van de rede; ook wordt er geleerd:

> Dat de Godgeleertheit geen Dienstmaagd van de reden, en de reden geen Dienstmaagd van de Godgeleertheit is [3]).

Spinoza betoogt, dat:

> niemant zijn natuurlijk recht of zijn vermogen van onbeschroomdelijk te redenéren, en van alle dingen t'oordélen, aan een ander kan overdragen, noch daar toe gedwongen worden [4]),

wat niet verhindert, dat Spinoza de Kerk onder het gezag van de Staat stelt en, wat hem zelf aangaat, zijn geschriften:

> d'onderzoeking en 't oordeel der oppermachten van mijn Vaderland onderwierp [5]).

---

[1]) *Spinoza* IV S. 339.

[2]) Dr. Georg Bohrmann *Spinozas Stellung zur Religion etc.* Gieszen 1914 S. 58. Spinoza schrijft over geloof en openbaring, als een blinde over kleuren en zeer hoogmoedig, merkt G. J. Heering op, *Geloof en openbaring* II Arnhem 1937 blz. 342. Een geestverwante van Carp, C. Roelofsz, meent in haar *De beteekenis van Christus voor Spinoza*, Zeist 1938, nauwe verwantschap tussen christendom en spinozisme te mogen constateren.

[3]) *De rechtzinnige theologant of godgeleerde staatkundige verhandelinge* Hamburg 1693 blz. 254.

[4]) *Idem* blz. 347.

[5]) *Idem* blz. 360.

Dit alles valt, als men Spinoza's niet altijd even sterke argumentatie volgt, wel met elkander te rijmen, maar doet zeker afbreuk aan de praktische waarde van het *Tractatus theologico-politicus*. In dit opzicht is het m.i. een volkomen onnederlands geschrift; op de gang van zaken ten onzent hebben dan ook, wat de politiek betreft, de werken van de gebroeders de la Court, en wat de godsdienst betreft, een geschrift als de *Philosophia S. Scripturae interpres* in feite meer invloed geoefend dan het *Tractatus theologico-politicus* van de wijsgeer van joodsen bloede, dat door Freudenthal en Gebhardt c.s. in te nauw verband met de politiek en persoon van Johan de Witt is gebracht [1]).

239. Toespelingen op Descartes en Spinoza in de Philosophia S. Scripturae interpres

Als Meyer zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* schrijft, verklaart hij te willen treden in het voetspoor van:

> de seer voortreffelijcke Renatus Descartes, die seer heerlijcke en flickerende nieuwe Star, in dese onse eeuw voor de Philosophische werelt opgeresen [2]),

zijn geschrift bevat echter ook toespelingen op het werk en de persoon van Spinoza, waarvan hij veel verwacht. Dat het slot van Meyers *Na-reden:*

> Voegh hier bij dat'er geen kleyne hoop verschijnt van dat de heerschappij der Philosophie in dese tijden, in de welcken dese haer grootste oprechter en voortplanter, Renatus Descartes, de geletterde Werelt voorgelicht, en door sijn voorbeelt voorgegaen heeft, van anderen, die sijn voetstappen sullen willen navolgen, wijdt en breedt uytgebreydt, en soodanige dingen van Godt, van de redelijcke ziel, van der menschen opperste gelucksaligheyt, en van diergelijcke andere dingen, tot de verkrijging van 't eeuwig leven behoorende, in 't licht gebracht sullen worden, de welcken in de verklaringh en uytleggingh der Heylige Schrift volkome macht en heerschappy sullen bekomen, en een effe en rechte wegh banen en bereyden, daer door Christus Kerck, dus lange verdeelt, en door gedurige twisten en verdeeltheden gescheurt, sich weêr op een sachte wijse in vrientschap en liefde mach vereenighen en te samen komen; in voegen dat sij, met sijn enghste en sachtste banden gebonden, voortaen in eenigheyt, en eenmoedigheydt op dese aarde mach bloeien, groeyen en sterck worden, en d'andere volcken, die noch vreemt en afgescheyden van haer zijn, tot haer schoot trecken en aenlocken, en sij eyndelijck met volmaeckte saligheyt in de hemelen verheerlijckt worden [3]),

---

[1]) Cf. J. Freudenthal, C. Gebhardt *Spinoza, Leben und Lehre* Heidelberg 1927 S. 156, 242. Te romantisch-dramatisch zijn de voorstellingen van Helene Askanasy *Spinoza und der Witt. Neun Bilder vom Kampf der „Freiheit"*, Zürich 1931. Verscheidene onjuistheden in het artikel van Lewis S. Feuer *The social motivation of Spinoza's thought, Actes du XIème congrès internationale de philosophie* 1953 XIII pag. 36–42.

[2]) *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* blz. 50, cf. fol. ** 1 r.

[3]) *Idem* blz. 139 (bij vergissing genummerd 136).

een zinspeling op de *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand*, bevat, die de oudst bekende vermelding is van dit jeugdwerk van Spinoza, heeft reeds lang de aandacht getrokken. Bij het schrijven van zijn verhandeling over de wijsbegeerte als uitlegster van de H. Schrift, moet Meyer soms gedacht hebben aan gesprekken met Spinoza, soms misschien gebruik gemaakt hebben van wat hij geleerd had uit handschriften, waarvan Spinoza hem inzage had gegeven [1]), maar als in 1670 de *Tractatus theologico-politicus* wordt uitgegeven, dan blijken aan alle kanten de fundamentele verschillen tussen wat Spinoza en Meyer beogen.

240. Mogelijke verwijdering tussen Spinoza en Meyer na het verschijnen van de Philosophia S. Scripturae interpres

De veronderstelling van Gebhardt, dat het verschijnen van de *Philosophia S. Scripturae interpres* een verwijdering veroorzaakte tussen Spinoza en degeen, die hij de uitgave van zijn *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I & II more geometrico demonstratae* toevertrouwde, klinkt dan ook wel aannemelijk [2]). In elk geval weten wij, de beide behandelde brieven van 1663 uitgezonderd, van geen correspondentie tussen beide mannen. Of op grond van de veronderstelde kloof tussen de voormalige vrienden reeds Colerus' mededeling, over de bijstand Spinoza door Meyer in zijn laatste ogenblikken verleend [3]), ongeloofwaardig geacht moet worden, is een andere vraag. Zeker lijkt het mij onjuist om genoemde reden te menen, dat Meyer zich niet bemoeid kan hebben met de uitgave van Spinoza's nagelaten geschriften.

241. De voorrede van De nagelate schriften van B.D.S. (1677) toegeschreven aan Jarich Jelles, de vertaling in het Latijn van deze voorrede aan Lodewijk Meyer

Bayle bericht reeds vernomen te hebben, dat de voorrede van *De nagelaten schriften van B.D.S.* opgesteld was door een lid van de doopsgezinde gemeente, Jarich Jelles geheten, en in het Latijn vertaald zou zijn door Lodewijk Meyer [4]). Monnikhoff achtte het in zijn voorrede voor het Spinoza handschrift B geloofwaardig, dat Jelles de voorrede van *De nagelate schriften* samenstelde, daar er dezelfde gedachten in ontwikkeld worden als in Jelles' *Belijdenisse des algemeenen en christelijken geloofs bevattet in een brief aan N.N.* Wij kunnen dit niet meer goed controleren, daar het enig bekende exemplaar van de *Belijdenisse*, dat toebehoorde aan de bibliotheek der doopsgezinde gemeente te Amsterdam al jarenlang zoek is, zodat wij ons moeten behelpen met een kort uittreksel

---

[1]) Cf. Gebhardt *Baruch de Spinoza, Sämtliche Werke* II S. 375–377, 388, 389.
[2]) Cf. *idem* II S. XXIII.
[3]) Cf. boven blz. § 208.
[4]) Bayle *Œuvres diverses* La Haye 1731 T. IV pag. 164 b.

door Hylkema gegeven [1]). Sommigen hebben, zegt Monnikhoff verder, wel Lodewijk Meyer voor de auteur van de voorrede van *De nagelate schriften* gehouden, maar dit gerucht vindt waarschijnlijk daarin zijn oorsprong, dat Lodewijk Meyer de voorrede in het Latijn vertaalde [2]).

In bedoelde voorrede wordt eerst kort iets over het leven van B.D.S., wiens naam noch joodse afkomst onthuld wordt, verteld, dan getracht enkele bezwaren te ontzenuwen, die men tegen de leer van B.D.S. zou kunnen inbrengen, vervolgens de spinozistische moraal met die van het Evangelie vergeleken. Bijbelteksten worden aangehaald, om te bewijzen, dat het trachten naar „zuiver verstandelijke en evenmatige bevattingen van de Leerstukken der zaligheit" niet in strijd is met wat de Heilige Schrift leert, maar met „de gronden van de Christelijke Godsdienst" overeenkomt. Ook is het duidelijk, dat de ware Christenen geen zekerheid „op wonderdaden gegrontvest" van node hebben. Deze zoeken de regelmaat of proefsteen van de waarheid om ware en zuiver verstandelijke bevattingen van de Heilige Schrift te verwerven:

> Voorts, dewijl de waarheit, even als de natuur, of wezentheid der dingen, enkelt, of eenvoudig en ondeelbaar is, en dewijl dieshalven van een zelfde zaak niet meer, dan een waarheit, en een ware zin kan wezen; zo zullen de Christenen, voor zo veel zij de waarheit van deze zaak verstaan, nootzakelijk (om met d'Apostel te spreken) in een zelfde zin, en in een zelfde gevoelen te zamen gevoegt wezen [3])

Toegegeven wordt, dat één moeilijkheid rest, namelijk het verschil, dat er schijnt te bestaan tussen wat Spinoza in de *Ethica* en wat hij in zijn *Tractatus theologico-politicus* leert:

> De genen, die het geen, dat terstont gezegt is en 't welk onze Schrijver, in zijn meergedachte Verhandeling, poogt te tonen, (namelijk, dat God in de Schrift alleenlijk gehoorzaamheit eischt, enz. en ook dat de Philosophie, of Wijsbegeerte, en de Godgeleertheit met malkander niets gemeen hebben, maar dat zij beide, zo

---

[1]) Hylkema *Reformateurs* II Haarlem 1902 hfst. VII. Verscheidene gegevens over Jarich Jelles en diens ouders Jelle Tjebbes van Stavoren en Annetjin Suewerts van derschellinge, op het gemeente-archief te Amsterdam gevonden, werden gepubliceerd door W. G. van der Tak in het *Verslag omtrent de lotgevallen der vereeniging Het Spinozahuis* 1948 blz. 14–19, 1949 blz. 12–20. Ik ben in staat deze gegevens aanmerkelijk uit te breiden, doordat ik zo gelukkig was op het oud-archief der gemeente Enkhuizen in de dossiers nr. 1851 en 1852 stambomen aan te treffen zowel van Siwert van der Schelling gehuwd met Annetie Claesz., grootouders van Anna Siwers van der Schelling als van Tiebe Jelles, wiens oudste zoon Jelle Tiebbes met Anna Siwers van der Schelling huwde. Hierover nader in deel II; wij volstaan hier met de mededeling dat Jelle Tiebbes en diens afstammelingen vaak de geslachtsnaam Insma voeren.

[2]) Cf. K.B. afd.hs. 75 G. 16 *Voorreden* noot blz. 47–49. W. G. van der Tak maakte in zijn artikel *De Ludovico Meyer, Chronicon spinozanum* I (1921) pag. 100 opmerkzaam op de accenten, die geplaatst werden zowel in de ed. pr. van Spinoza's *Opera posthuma* als in werken van Meyer.

[3]) *De nagelate schriften van B.D.S.* fol. * * * * * 2 r.

wel d'een als d'ander, op hun eige benen staan) [1]), heilloze en schadelijke gevoelens oordeelen te wezen, en met alle hun krachten gepoogt hebben te tonen valsch te zijn, zullen ontwijffelijk hun toestemming aan't geen geven, 't welk wij van de Christelijke Godsdienst, zo veel de kennis aangaat, getoont hebben [2]).

Ongetwijfeld hebben degenen, die zich niet met het oogmerk van de *Tractatus theologico-politicus*, wijsbegeerte en geloof van elkaar te scheiden, konden verenigen, de sympathie van de voorredenaar, ja, waarschijnlijk, behoort hij tot hen. Von Dunin Borkowski was ontzet over de *Praefatio* van de *Opera posthuma:*

> Das verzweifelte Beginnen, die Lehrsätze des Philosophen mit Schrifttexten zu belegen, wirkt abstöszend, weil man wie von einer heuchlerischen Maske angegrinst wird.

Bij nader inzien, schrijft von Dunin Borkowski wat kalmer en juister:

> Ein genaueres Zusehen versöhnt einigermaszen mit dem bibelfesten Apologeten. Er deutet nicht die Lehre seines Meisters um, ihr ein rechtglaubiges Ansehen zu geben. Er findet umgekehrt in den H. Schriften jenen rationalistischen Zug, welcher die Vernunft zur höchster Richterin macht. Diese Schriftdeutung ist aber überaus beruhigend und ungefährlich, weil die Exegese des Verfassers so unzweideutig verkehrt ist und überdies auch nicht von einem Hauch der Schriftauffassung Despinozas gestreift wird. Jelles ist in der Exegese vollkommen Laie, gutmütig, wohlwollend und auf pfadlosen Irrwegen [3]).

In een volgend deel van zijn studie over Spinoza schrijft von Dunin Borkowski nog over Jelles *Belijdenisse* en de aan hem toegekende *Praefatio:*

> Liest man die Einleitung Jarich Jelles' zu Spinozas Opera postuma, so stöszt man alsbald auf die aus dem Schrifttum der Männer des inneren Wortes seit einem Jahrhundert wohlbekannten und bereits zu Gemeinplätzen versteinerten Anschauungen. Alle Schrifttexte, die Jelles anführt um zu beweisen, dasz das äuszere Wort der Schrift nicht ausreicht, sind aus der alten Rüstkammer jener Spiritualen geholt; Jelles setzt einfach „Vernunft" oder „Erkenntnis" ein an die Stelle des inneren Wortes, des „inneren Lichtes". Dieselbe Beobachtung drängt sich auf beim Durchblättern seiner anderen Schrift „Belijdenisse des Algemeenen en Christelijcken geloofs, bevattet in een brief aan N.N. door Jarich Jelles", Amsterdam 1684; eine Buchseltenheit ersten Ranges [4]).

Inderdaad, ondanks zijn bewondering voor Spinoza, mag de voorredenaar geen spinozist heten. Het is duidelijk, dat hij veel dichter staat bij het standpunt van de *Philosophia S. Scripturae interpres* dan bij dat van de *Tractatus theologico-politicus*, al is de stelling, dat bij een en dezelfde zaak slechts één waarheid en één ware zin past, die de voor-

---

[1]) Cf. *Tractatus theologico-politicus* cap. XIV.

[2]) *De nagelate schriften* fol. * * * * * 4 r, cf. de voorafgaande bladzijden.

[3]) *Spinoza* I S. 40–41.

[4]) *Idem* III S. 281.

redenaar verkondigt, misschien niet geheel in overeenstemming met wat Meyer in zijn wonderspreukig tractaat leerde [1]). Het lijkt mij echter te ver gegaan om deze reden tegen te spreken, dat Meyer de latijnse redactie van de voorrede verzorgd kan hebben. Gebhardts redenering, dat Meyer niet betrokken kon zijn bij de uitgave van de *Opera posthuma*, gezien het feit, dat in de *Philosophia S. Scripturae interpres* geheel andere inzichten worden verkondigd dan in de *Tractatus theologico-politicus*, boet zijn kracht in, als wij opmerken, hoe de *Praefatio* juist meer in de geest van Meyer dan in die van Spinoza is gesteld. Aan het feit, dat in de *Opera posthuma* accenten worden aangetroffen, hechtte van der Tak in een artikel over Meyer m.i. te grote waarde; wel is waar werden verschillende toneelspelen van Meyer en diens vrienden met accenten gedrukt, maar ook in andere zeventiende eeuwse uitgaven worden accenten, vooral waar het Latijn betreft, wel gebezigd [2]).

242. Enkele toneelspelen van Lodewijk Meyer

a. L. Meyers Ghulde Vlies, treurspel met konst en vlieghwerken, vertoondt op de amsterdamsche schouwburg (1667)

Meer dan alle dogmatisch verschil moet Meyers belangstelling voor dichtkunst en toneel en zijn zucht, een voorname rol te spelen in het amsterdamse kunstleven, Meyer op wegen gedreven hebben ver verwijderd van de spinozistische. De 30ste van wintermaand 1667 werd bij een bezoek van Cosimo de Medici aan de amsterdamse schouwburg Meyers *Ghulde Vlies*, vrije bewerking van Corneille's *La conquete de la toison d'or*, ten tonele gebracht. In hetzelfde jaar verscheen, met een opdracht aan Mr Willem Blaau en een uitvoerige voorrede, bij Jacob Lescaille *L. Meyers Ghulde Vlies treurspel met konst- en vlieghwerken, vertoondt op de amsterdamsche Schouwburgh* [3]). Dat de kunstkenners op Jan Vos' *Medea* nog wel het een en ander aan te merken hadden, schrijft Meyer in de *Voorreeden* van zijn *Ghulde Vlies*, was niet vanwege de machines daarin gebruikt, die juist de bron van het succes van het treurspel van Vos geweest zijn. Meyer heeft zich nu ook verstout een treurspel met kunst en vliegwerk te maken. Maar zowel oog als oor te strelen, is een lastige opgave; wat er voor behaaglijks voor het oor in het *Ghulde Vlies* te vinden is, moet men als toegift beschouwen:

---

[1]) *Chronicon spinozanum* I pag. 100.

[2]) Zie *Kupidoos verwelkominge uit de naam van de schouwburg aan de doorluchtigste Vorst en Heere Kosmo de Medices, prinse van Toskanen; hoe zijne Vorstelijke doorluchtigheidt zich verwaerdigde het Ghulde Vlies op de schouwburgh te zien vertonen* in *Lodewijk Meyer Verzameling van minnedichten enz.* U.B.L. afd. hs. 1043 fol. 53. Te Winkel is, *Ontwikkelingsgang* [2], *Republiek der Ver. Nederlanden* II blz. 414 in de war met een vertoning van Seneca's *Medea*, als hij Fr. van den Enden in 1664 met zijn leerlingen het *Ghulde Vlies* laat opvoeren, cf. Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 202.

[3]) Herdrukt in 1668, 1679, 1684.

> Weshalven ik oordeelde, dat wie in zulk een slagh van treurspeelen woude na de kroon steeken, op de veelheidt, en verscheidenheidt, en heerlijkheidt der konst- en vlieghwerken daar in te voeghen, en bequaamelijk te passe te brengen, moest voornaamelijk toelegghen, en alle de zeenuwen van zijn herssenen inspannen, het voor een toemaet reekenende, zo'er iets van't andere onderliep, en zich tusschen in mengde [1]).

Meyer praat hier Corneille na, die aan het slot van het *Argument* van zijn *Andromède*, waarin de „Dieux en machines" de voornaamste rollen spelen, schreef:

> et souffrez que la beauté de la représentation supplée au manque des beaux vers, que vous n'y trouverez pas en si grande quantité que dans Cinna ou dans Rodogune, parce que mon principal but ici a été de satisfaire la vue par l'éclat et la diversité du spectacle, et non pas de toucher l'esprit par la force du raisonnement, ou le cœur par la délicatesse des passions.

De kunst en vliegwerken door Meyer voorgeschreven zijn inderdaad niet gering, men oordele naar toneelaanwijzingen als:

> Op 't einde deezer reeden rijst zeer langzaamlijk, zonder eenigh het minste gherucht te maaken, van onderen uit der aarde een volslaaghen zwart leedekant, met pikzwarte ghórdijnen rondtom dicht beslooten; welke zich zelven opengheschooven hebbende, vertoonen den Slaapgódt, op een bedt van zwaanedons legghende te ronken, en met een zwarte spreede overtooghen.
>
> Styrus, en Absyrtus, met hunne krijghsknechten vertrokken zijnde, ziet men, van verre, in't verschiet, den zeeghódt Neptunus na Juno, op den oever hem verwachtende, toe koomen rijden, over 't water, op zijnen zeewaghen, ghemaakt van eene overghroote paerlemoedre schelp, en ghetrokken van twee spierwitte zeepaerden, omsingelt met eenen breeden stoet van Tritons, Sirenen, en ander Waterghódendom. Bij Juno komende houdt hij stal, en elkander ghegroet hebbende, wordt hij van haar anghesprooken.
>
> Terwijl Neptunus deze twee laatste reeghelen spreekt, zietmen een vierkantachtighe wolk, hebbende de ghedaante van een troon, uit het midden van de lucht, na beneeden drijven, ghedraaghen ande vier hoeken van de vier Winden. Op de zelve is ghezeten Aeolus hunne koning, welke, by Neptunus ghekomen, hem dus beghroet.
>
> De Ghódinnen, dus afscheidt van elkanderen ghenomen hebbende, ghaan elck op haaren waghen zitten, Kupido zich bij zijne Moeder voeghende; en vlieghen te ghelijk, Juno en Pallas kruiswijs voorbij elkanderen, en Venus van vooren van 't Tooneel na achteren toe, na de wolken, uit het ghezichte der Anschouwers [2]).

Er wordt heel wat „schuins en kruiswijs" gevlogen in het *Ghulde Vlies*; dr Reinier van Diephout verklaart dan ook in het door leden van Nil volentibus arduum opgestelde *Naaukeurig onderwijs in de tooneelpoëzy en eenige andere deelen der kunst, zo wel van de oude als hedendaagsche*

---

[1]) *Ghulde Vlies* fol. * 3 v.

[2]) *Idem* blz. 25, 39, 41, 80.

dichters, dat in het spel met kunst en vliegwerk de wijze van vliegen gevarieerd moest worden:

> En om dezelve reden (scil.: dat men de aanschouwers door nieuwigheid en ongewoonheid vermaak moet geven) heeft men te letten op de verscheidenheid, alzo een en't zelve Kunstwerk, ten tweedemaal verschijnende, reeds eens gezien is, en hier moet men aanmerken, dat deeze verscheidenheid van eenig belang moet zijn, alzo die, onzes oordeels, niet groot genoeg is, als 'er vier Minnegoodjens of vier Winden op dezelve wijze vliegen, zijnde de verscheidenheid maar in de Persoonen, daar zij ook in de wijze van vliegen moest zijn [1]).

De stof voor de toneelspelen met konstwerken, moet uit de oude fabelen

> welken bijna allen, als in een bondel, in de Herschepping van Ovidius vergaderd zijn [2]),

gehaald worden, omdat de antieke Goden en tovenaars gelegenheid bieden kunstwerken te gebruiken. En daar volgens de lessen van Horatius de diverse personagiën volgens rang en stand moeten spreken, heeft Meyer in zijn *Ghulde Vlies* de Goden laten spreken in verzen van tien en elf, de mensen in verzen van twaalf en dertien lettergrepen. Bij alle lof die hij Meyer toezwaait, kan Diephout niet laten een bezwaar naar voren te brengen, dat de vertoningen van het *Ghulde Vlies* aankleefde, namelijk dat in de pauzes zoveel werktuigen gereed gemaakt en versleept moesten worden, dat:

> daar bijna zo veel tijd doorloopt met de Kunstwerken tusschen de Bedrijven gereed te maaken, als in de Bedrijven te vertoonen [3]).

Een draaitoneel had hier uitkomst kunnen brengen, maar daarvan droomden Meyer noch Diephout.

b. Lodewijk Meyers Verloofde koninksbruidt, een stuk vol moord en doodslag (1668)

In 1668 werd *L. Meyers verloofde koninksbruidt* vertoond en uitgegeven; dit is het stuk, dat Meyer al in zijn studententijd opzette [4]). Het is een stuk, evenals de *Aran en Titus* van Jan Vos, vol moord- en doodslag, alhoewel Meyer er op wijst:

> dat Horatius niet allerhande moorden ten tooneele afbant; en wij alzo, nóchte teeghen der Ouden tooneelwetten, nóchte der zelver ghebruik, in onzen treurspeele, die inghevoerdt hebben [5]),

zo wil hij nu toch wel toegeven, dat hij nu eigenlijk meer voelt voor de zienswijze van de franse toneeldichters, die zich voor dergelijke bloederige tafrelen wachten. Corneille was ook een groot tegenstander van terzijde-

---

[1]) *Naaukeurig onderwijs* blz. 311–312.
[2]) *Idem* blz. 314.
[3]) *Idem* blz. 326.
[4]) Cf. boven blz. 360.
[5]) *Verloofde koninksbruidt* fol. * * 2 r. — * * 2 v.

spraken, Meyer moet hem daarin gelijk geven, maar tevens bekennen dat zijn *Verloofde koninksbruidt* nog enkele bevat [1]). De stof is een mengsel van Corneille, Seneca en bedenksel van Meyer zelf:

> Na de vertaalinge van twee tooneelspeelen, toelegghende een van ons eighen maaksel ter weereldt te brengen, hebben wij, nóch onkundigh in de tooneelwetten, en reeghelen der Konst zijnde, ons, zonder trouwe leidslieden, niet darren, met wasse pennen, in de lucht begheeven. Korneille heeft mij, van der aarde, om hoogh gheholpen, alwaar zijnde, hebbe ik mij verstout op mijne wieken te drijven: doch ten einde mijner vlught, schroomende over hals over hoofdt needer te koomen, hebbe ik mijne toevlucht na Seneka ghenomen, die mij ghevat, en zachtelijk neederghezet heeft [2]).

c. De loogenaar en Heraclius (waarschijnlijk onuitgegeven), vertalingen naar Corneille

Welke zijn de twee toneelspelen, die Meyer hier verklaart al vertaald te hebben? Het blijspel *Le menteur* van Corneille, waarvan Meyer in 1658 zijn vertaling opdroeg aan Anna van Hoorn, de echtgenote van burgemeester Kornelis van Vlooswijk [3]) en dan waarschijnlijk Corneille's tragedie *Heraclius*, want in de voorrede van de *Verloofde koninksbruidt* heeft Meyer het er verderop over, dat hij in zijn exposé:

> de voetstappen van den Heer Kórneille in zijn Heraklius, dat wij weleer vertaaldt hebben [4]),

navolgt. Deze vertaling zoekt men echter tevergeefs onder de werkjes van *Nil volentibus arduum*; de vertaling *Heraklius, treurspel*, die in 1695 door de Erven van Albert Magnus werd uitgegeven met het devies van de schouwburg „Yver in liefd' bloeiende" was gemaakt door Frans Rijk, een lid van het gezelschap *In magnis voluisse sat est*, waarover wij veel minder goed dan over *Nil volentibus arduum* zijn ingelicht, maar dat daarmee wel broederlijk schijnt te hebben samengewerkt [5]).

243. De oprichting van het kunstgenootschap Nil volentibus arduum

In het laatst van 1669 werd het kunstgenootschap *Nil volentibus arduum* opgericht, waarvan Meyer wel de hoofdman was, al lezen wij in een pamfletje van 1670 over de penne-krijg tussen *Nil* en de schouwburgregenten over *Nil*:

---

[1]) *Verloofde koninksbruidt* * * 3 r.

[2]) *Idem* * 2 v.

[3]) *De loogenaar, blijspel* werd herdrukt in 1667, 1699 en 1721. Cf. voor de gewijzigde herdruk van 1721: Emile Picot *Bibliographie cornélienne* Paris 1876 nr. 972.

[4]) *Verloofde koninksbruidt* fol. * 4 v.

[5]) Cf. te Winkel *Ontwikkelingsgang*², *Rep. der Ver. Nederlanden* II blz. 450, 488. J. Bauwens bespreekt Rijks vertaling van de *Heraclius* alsmede een oudere vertaling *Claudii de Grieks Heraclius* Brussel 1650 in zijn parijse thèse *La tragédie française et le théâtre hollandais au dix-septième siècle* Amst. 1921 pag. 167–170.

Ick wenste dan wel te weten wie de eerste aenlegger van haer College geweest is; doch ik denck of het die man die ick eerst voor een Far-heer aensagh, namelijck Doctor Bouw-meester niet wel magh weten, alsoo die uyt Italien al vrij veel frayigheden heeft mede gebracht bysondere manieren om Tonneelen te stellen, en Dighters aen malkander te hitzen; waerom hij hem oock als Apollo heeft laten uytschilderen [1]).

244. LUCAS ROTGANS WAARSCHIJNLIJK DE AUTEUR VAN HET ZEDIG EN DICHTLIEVEND ONDERZOEK OP ARAN EN TITUS, OF WRAAK EN WEERWRAAK, TREURSPEL, BERIJMT DOOR JAN VOS, EEN DER OUDSTE BRONNEN VOOR ONZE KENNIS VAN DE GESCHIEDENIS VAN NIL

Een der oudste bronnen voor de geschiedenis van het kunstgenootschap is het *Zedig en dicht-lievend onderzoek op Aran en Titus, of wraak en weerwraak, treurspel, berijmt door Jan Vos*, een kritiek geheel in de geest van *Nil* op het bekende stuk van Jan Vos. Hoewel het *Zedig en dichtlievend onderzoek*, geschreven in de vorm van een brief van L. R. aan de Heer N.N., eerst in 1718 werd uitgegeven, worden er geen gebeurtenissen van na 1680 in vermeld, zodat wij misschien, de in 1710 overleden dichter Lucas Rotgans voor de auteur mogen houden. Waarvoor pleit, dat Rotgans in deel II van zijn *Boerekermis* zich er mee vermaakt dorpsrederijkers als gruwelstuk de *Aran en Titus* te laten opvoeren en dat L.R. in zijn *Zedig en dichtlievend onderzoek* schrijft:

Het is onmogelijk met menschen harssenen te bevatten, hoe een dichter, als Jan Vos, een stil burger man zijnde, smaak kan gehad hebben om zodanig een stuk, met zo veele onnatuurlijke wreedheden opgepropt, te berijmen, 'tgeen hij egter schijnt, als men zijn brutale expressien in ziet, met lust gedaan te hebben [2]).

In den beginne waren, volgens L. R., lid van *Nil:*

Mr Andries Pels, Mr Willen Blaauw, Schepen dezer Stede, Dr Lodewijk Meyer, David Lingelbach, Johannes Antonides, Ysbrand Vincent, Dr Joannes Bouwmeester, Dr Antonius van Coppenol, Dr Moesman Dop, Dr Reynier van Diephout, en Denijs Wynants: Deze nu hadden tweemaal ter weeke hare bijeenkomste in den Burg op de Cingel, binnen deze Stad, ter dier tijd stil Malta genaamt, en dat op zeer nette en gereguleerde Wetten en Conditien, die zij den anderen met gemeene toestemminge hadden voorgeschreven [3]).

---

[1]) *Poëtae Heautontumorumenoi, of, penne-krijgh, tusschen de reformateurs der poëzy, en E.B.I.S.K.A.* 1670 (aanwezig U.B.L. 1098 F. 3) blz. 8.

[2]) *Zedig en dicht-lievend onderzoek enz.* Amst. 1718 (aanwezig U.B.A. 692 G. 46) blz. 26. Men zie voor Rotgans: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 836, 837. Aan de daar opgegeven litteratuur voege men toe: *Journal literaire de l'annee* 1722 T. XII P. I La Haye 1723 pag. 221, alwaar biezonderheden over Rotgans' zuster Geertruyde Jaqueline gehuwd met Albert Henri de Sallengre.

[3]) *Idem* blz. 27–28.

245. Johannes Antonides als lid van Nil

Antonides hielp aanvankelijk *Nil* ijverig mee met het vertalen van juist die stukken, waarvan Mr Joan Blasius, in 1670 schouwburgregent geworden, of Adriaan Peys vertalingen hadden gemaakt voor de schouwburg. Zo ontstonden: *De gelijke twélingen, Agrippa óf de gewaande Tibérinus, Het huwelijk van Orondates én Statira*, en *Het spookend weeuwtje*, in welke stukken Antonides een aandeel had [1]). Meestal werden de stukken van *Nil* onder de naam van het kunstgenootschap uitgegeven, daar verschillende leden aan eenzelfde stuk schaafden. Enkele malen slechts ondertekende een bepaald lid de opdracht, zo vinden wij de opdracht van de eerste druk van *Het huwelijk van Orondates én Statira* getekend door David Lingelbach [2]), en Lodewijk Meyers naam onder de opdracht aan Anna Maria Trip van de vertaling van Racine's *Andromaché*, in 1678 door *Nil* uitgegeven [3]), maar volgens de opdracht is het spel feitelijk ouder dan *Nil*, want Meyer bericht, dat *Andromaché*:

> heeft omtrént voor tien jaaren van iemand mijner vrienden, én mij op maat, én Nédérduitsch leeren spreeken; maar geen gelégenheid gehad van zich in het openbaar te laaten zien, als nu [4]).

Antonides leverde enkele hoofdstukken voor het *Naauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzij, en eenige andere deelen der kunst, zo wel van de oude als hedendaagsche dichters*, waarvan de leden van *Nil* in 1669 de hoofdstukken onder elkander verdeelden en dat in minder dan twee jaar voltooid, door Meyer en Moesman Dop in één stijl gebracht werd, echter eerst in 1765 uitgegeven. In 1671 echter had Antonides genoeg van de betweterij van *Nil* en verliet hun gelederen; in een gedicht *Marsyas* bespotte hij zijn vroegere bentgenoten [5]).

246. Antonius van Coppenol, studeerde te Leiden onder de Raey en de le Boe Sylvius, werd lid van Nil; hij zegt in 1673 de wetenschap en muze vaarwel om zich aan de koophandel te wijden

Antonius van Coppenol, die 30 Juni 1664 zijn filosofisch proefschrift o.a. aan de Raey opdroeg [6]), 13 October 1667 zijn medisch proefschrift o.a. aan de le Boe Sylvius [7]), nam volgens de notulen van *Nil* op zich:

---

[1]) Cf. te Winkel *Bladzijden uit de geschiedenis der nederlandsche letterkunde* blz. 115 n. 1, 117, *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 55.

[2]) Deze eerste druk (1677) is aanweizg U.B.L. 1092 G. 70 2).

[3]) De *Andromaché* werd herdrukt in 1715 en 1744.

[4]) *Andromaché, treurspel, uit het Fransch van den Heer Racine* Amst. 1678 fol 2 v.

[5]) Cf. Dr W. J. A. Jonckbloet *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde* [4] Groningen 1890 IV blz. 433 n. 1.

[6]) Coppenols *Disputatio phil. inaug. continens varias ex philosophiâ desumptas quaestiones* is aanwezig U.B.L. 236 B. 1 76).

[7]) Coppenols *Disputatio medica inaug. de motu bilis ejusque laesione in ictero* is aanwezig U.B.L. 236 B. 3 44).

Justinus over te zetten [1]),

hij werkte mee aan het *Naauwkeurig onderwijs*, maar in 1673 zegde hij wetenschap en Muze vaarwel, gelijk ons een klinkdicht van Meyer leert:

Op de geboortverjaaringe van den Heer Antonis van Koppenol, der philosophie en medicijnen doctor, den laatsten van zomermaandt 1673.

Mijn zangster wil van u, o Koppenól, zich wreeken,
Dat gij Apollo en haar Zustern verlaat
En kiest voor hunn' gewijde een waereldlijke staat:
Z'ontzeit op úw Geboort haare inspraak aan mijn smeeken,
Ik zoude anders tot uw lof met vollen monde spreeken,
Ophaalen, hoe úw brein door't pit der dingen gaat,
En van Geneeskonst en van Weetenschap verzaad,
Noch toelegt na de kroon der koopmanschap te steeken.
Schep dan genoegen in het geen mijn gunst ú biedt
En neem een vriendenwensch voor een poeëtenlied:
De Hemel wille u staag voor alle ramp beschermen,
Bezaligen met spoed uw aangevangen werk
En gunnen ú in't kort eens koopmans oogemerk,
Een goudmijn in uw koffer, een Joffer in úwe armen [2]).

247. De medici Moesman Dop en Reinier van Diephout leden van Nil

Voor al de vrinden, waarmee hij *Nil* stichtte, maakte Meyer verjaarsdagdichten, zodat men slechts het leidse handschrift van Meyers gedichten behoeft te doorbladeren om de dagen, waarop de leden van *Nil* verjaarden, te vinden [3]). Het percentage medici onder hen is hoog, behalve Meyer en van Coppenol, behaalden ook Bouwmeester, Moesman Dop en van Diephout de doctorstitel te Leiden. Moesman Dop en van Diephout waren, blijkens de opdrachten van hun medische proefschriften resp. van 24 Nov. 1667 en 10 Juli 1668 [4]), leerlingen van prof. G. L. Blasius, die naar Leiden togen om te promoveren, omdat het Athenaeum het jus promovendi niet bezat. Behalve aan zijn leermeester Blasius droeg Diephout zijn dissertatie op aan zijn schoonvader Cornelis de Flines, aan zijn zwager Jacobus Rooleew en aan zijn oom van moeders kant Henricus à Bronchorst. Wij zijn hier temidden van doopsgezinden, onze Reinier moet dus een broer geweest zijn van Anna van Diephout, die in 1650

---

[1]) *Zedig en dicht-lievend onderzoek* blz. 29. Van de notulen van *Nil* kennen wij slechts wat L.R. in het *Zedig en dicht-lievend onderzoek* en de schrijver van het voorbericht van het *Naauwkeurig onderwijs* er uit citeren. Het plan van de voorberichtenaar de notulen met „eene beschrijvinge van dat loffelijk en nooit volprezen Kunstgenootschap" uit te geven, is helaas bij een plan gebleven.

[2]) *Verzameling van minnedichten enz.* U.B.L. hs. 1043 fol. 57 v.

[3]) En aldus kleine toevoegingen ontdekken voor de artikelen over Lingelbach en Vincent, *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 821, X kol. 1106.

[4]) Aanwezig U.B.L. 236 B 3. 54) en 92).

huwde met Jacob Rooleeuw [1]); hun vader was de apotheker Lubbert van Diephout.

248. Johannes Bouwmeester Lodewijk Meyers oudste en trouwste vriend

Als in 1663 door de zorgen van Meyer Spinoza's *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I & II* worden uitgegeven, is het werk opgeluisterd door een tien-regelig versje *Ad librum* gesigneerd J. B. M. D. Zeker terecht vulde Meinsma de initialen aan tot: Joannes Bouwmeester Medicinae Doctor [2]). In de nederlandse vertaling van 1664 is Bouwmeesters versje èn in het Latijn èn in vertaling opgenomen, bovendien vindt men er nog een gedicht *Aan den Leezer* ondertekend: H. v. Bronchorst, M. D. Van Bronchorst promoveerde 12 Mei, Bouwmeester 17 Mei 1658 in de medicijnen.

Bouwmeester wordt door Meyer diens oudste en trouwste vriend genoemd [3]). Samen waren zij te Leiden [4]), samen hebben zij in het bestuur van de schouwburg gezeten, toen deze in 1677 werd heropend — zij was in het rampjaar 1672 gesloten — en *Nil*, niet langer in de oppositie, drie regentenzetels bezette [5]). Toen de *Nil*-leden in 1671 zovele plannen smeedden, werd Bouwmeester opgedragen:

het leven van Hay Eb ben Jokdan, uit het Arabisch over te zetten [6]).

Deze opdracht werd vervuld, al vertaalde Bouwmeester niet uit het Arabisch, maar uit het Latijn. In 1672 verscheen bij Jan Rieuwertsz. *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan, in het Arabisch beschreeven door Abu Jaaphar Ebn Tophail, en uit de latijnsche overzettinge van Eduard Pocock A. M. in het Nederduitsch vertaald. Waar in getoond wordt, hoe iemand buiten eenige ommegang met menschen, ofte onderwijzinge, kan komen tot de kennisse van zich zelven, en van God* [7]).

---

[1]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 1064.

[2]) *Spinoza en zijn kring* blz. 210.

[3]) Zie het *Ter geboortverjaaringe van den Heere Johan Bouwmeester der medicijnen Doctor den 4den van slachtmaand 1673* in Lod. Meyer *Verzameling van minnedichten enz.* U.B.L. hs. 1043 fol. 61 r.

[4]) 30 Maart 1651 vinden wij te Leiden ingeschreven: Johannes Baumeester, Amstelodamensis, ann. 20, studiosus philosophiae, habitat op de delftse vliet bij Willem Cornelisz. Cleermaker. Waarschijnlijk studeerde Bouwmeester niet tot aan zijn promotie onafgebroken te Leiden. Meinsma dolf een protokol van de Ned. hervormde kerk te Amsterdam op, gedateerd 2 Juli 1671, waarbij „Johannes Bouwmeester, voor 16 jaar (1655) lidmaat geworden te Montpellier, 1 jaar later vandaar vertrokken met het leger van den koning van Vrankrijk in Piemont, zonder attestatie op te vragen; voor 9 jaar (1662) hier gekomen, nooit gecommuniceert bij gebrek aan attest" verzocht „tot het avondmaal toegelaten te worden. Na een kort onderzoek van zijne kenisse zal men hem toelaten" (*Spinoza en zijn kring* blz. 264).

[5]) Cf. te Winkel *Ontwikkelingsgang*², *Rep. der ver. Nederlanden* II blz. 442.

[6]) *Zedig en dicht-lievend onderzoek* blz. 30.

[7]) Aanwezig K.B. 503 B. 89, U.B.U. 170 F. 44, U.B.A. Bibl. Ros. 9 H. 4 3).

249. De orientalist Adriaan Reland verzorgde in 1701 een herdruk van Bouwmeesters vertaling via het Latijn van de west-arabische roman Het leeven van Ebn Yokdhan (1672)

In 1701 herdrukte Pieter van der Veer te Rotterdam deze vertaling onder de titel: *De natuurlijke wijsgeer, of het leven van Hai Ebn Jokdan, in het Arabisch beschreven door Abu Jaaphar Ebn Tophail. Voor dezen uit de latijnsche overzetting van Eduard Pocock A. M. in het Nederduitsch vertaald door S. D. B. En nu op nieuws met de Arabische grondtext vergeleken, en met aanmerkingen over eenige duistere plaatzen en spreekwijzen verrijkt* [1]). In de *Catalogus van boeken die gedrukt en te bekomen zijn bij Pieter van der Veer*, aan deze uitgave toegevoegd, wordt als eerste der boeken in octavo genoemd:

> Het leve van Hai Ebn Jokdan, op nieuws met de Arabische grondtext vergeleken door d'Heer Adriaan Reelant, Hoogleeraar der Oostersche tale te Uytrecht,

waardoor wij dus weten, dat de bekende orientalist Adriaan Reland, wiens boeken *De religione mohammedica* een eerste poging onzerzijds om een juist beeld van de mohammedaanse godsdienst te geven, zijn genoemd, de herziener van Bouwmeesters vertaling is geweest [2]). Door op de titel de initialen van Spinoza in omgekeerde volgorde te plaatsen, zal men des lezers aandacht willen hebben vestigen op het verband, dat naar men gevoelde, bestaan moest tussen deze west-arabische roman en de geschriften van Spinoza. Daarbij hoefde men nog niet eens de vraag op te werpen, of Spinoza beïnvloed werd door de filosofie van Ibn Thophail, maar wie zich interesseerde voor de wijze, waarop Spinoza, steeds trachtende zo zuiver mogelijk te redeneren, zich een wereld- en Godsbeeld vormde, die moest het ook belang inboezemen, hoe Ibn Thophail, de geestelijke ontwikkeling van een — om een anachronisme te gebruiken, want Defoe's beroemde werk dateert uit de eerste helft van de achttiende eeuw — Robinson Crusoe schilderde [3]).

---

[1]) Aanwezig U.B.L. 841 F. 23. W. Meyer heeft het in zijn artikel *De consensu metaphysicae spinozanae cum philosophia arabica sive moslemetica, Chronicon spinozanum* II pag. 16 over twee drukken van het jaar 1701, maar hier zal wel een vergissing in het spel zijn. Wel verscheen nog een herdruk in 1721 *Het wonderlijk en zeldzaam levensgeval van Hai Ebn Jokdan.* Zie W. H. Staverman *Robinson Crusoe in Nederland* Groningen 1907 (diss.) blz. 48 en 177.

[2]) Zie voor Reland: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 851. Leclerc besprak welwillend *Adriani Relandi de religione mohammedica libri duo* Ultrajecti 1705 in zijn *Bibliothèque choisie* VIII Année 1706 article IX.

[3]) Voor Ibn Thophail en zijn geschriften zie men: T. J. de Boer *Geschichte der Philosophie im Islam* Stuttgart 1901 S. 160; idem *De wijsbegeerte in den Islam* Haarlem 1921, V.U.B. nr. 11 blz. 189; Leo Gauthier *Ibn Thofaïl, sa vie, ses œuvres* Paris 1909; idem *Hayy ben Yadqhân. Roman philosophique d'Ibn Thofaïl. Texte arabe et traduction* Alger 1900; St. von Dunin Borkowski *Spinoza* I S. 237–239; G. Atkinson *The extraordinary voyage in french literature before 1700* New-York 1920 pag. 140–141; Baron Cay v. Brockdorff *Spinozas Verhältnis zur Philosophie*

250. De filosofie van Ibn Tophail

Ibn Thophail laat het voorkomen, alsof een jongentje — hetzij door spontane generatie ontstaan, hetzij in een kistje, waarin het aan de baren was toevertrouwd, aangespoeld — op een onbewoond eiland door een geit in't leven wordt gehouden en beschrijft vervolgens de lichamelijke en vooral de geestelijke ontwikkeling van dit kind Hai Ebn Yokdhan. Volwassen geworden, ontdekt Hai de „spiritus animalis" of „dierlijken geest" planten en dieren eigen, en ook dat, de lichamen die „noch gevoel, noch voedinge, noch groeyinge hebben", gekenmerkt worden door „afmetingen, te weeten lengte, breette, en diepte" [1]). Bij nadere beschouwing blijkt aan de jonge man nog:

> dat alle lichchamen een waaren, zoowel die leeven in zich hebben, als die het niet hebben; zo wel die bewoogen worden, als die rusten [2].)

Hai beschouwt ook de hemellichamen en komt na vele jaren denken tot de slotsom:

> dat de waereld door haare eigene kracht tot weezendlijkheid niet heeft konnen komen, maar dat er noodzaakelijk een Maaker vereischt is geworden, die dezelve tot het daadelijk weezen heeft gebragt: Maar dat die Maaker met geene zinnen kan begreepen worden: want indien hij met eene van de zinnen begreepen kon worden, zo zoude hij een lichchaam moeten zijn, en indien hij een lichchaam was, zo zoude hij een van die dingen zijn, welke tot de waereld behooren, en zou alzo zijne weezendlijkheid op nieuws hebben moeten krijgen, en iemand van noode hebben gehad, die hem op nieuws had voortgebragt enz. [3]).

Over den „Maaker" der wereld denkt Hai nog zeer veel na en als hij vijf en dertig is, is „de overweeging van deezen Werker":

> zoodanig in zijne ziele gevest, dat zij hem belettede om andere dingen behalven hem te denken, en hem die beschouwinge der dingen van de * natuurlijke weezendlijkheid, in welke hij te vooren geweest had, deed vergeeten [4]).

Het blijkt hem, dat deze „Maaker" een „Weezen van noodzakelijke weezendlijkheid" is, vrij van „alle lichchaamelijke bijvoegselen ten welken opzigte die ook moogen zijn" en dat hij „het zelve door zijne (kanttekening: Essentia) weezenheid zelfs had bevat:"

---

des Ibn Tophail, Veröffentlichungen der Hobbes-Gesellschaft Ortsgruppe Kiel 1932. In de *Journal des sçavans* XLVIII 1710 pag. 320–328, komt een bespreking voor van de vertaling in het Engels uit het Arabisch van Ibn Thofails filosofische roman gemaakt door S. Ockley. In een *Appendix* had de vertaler zorg gedragen te laten weten, dat hij het oneens was met de strekking door Ibn Thofail in zijn boek gelegd, want het *Journal des sçavans* bericht: L'auteur (scil. van de *Appendix*) propose d'y montrer que l'homme denué des secours exterieurs, ne peut attendre à la veritable connaissance de Dieu & des autres veritez necessaires au salut.

[1]) *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan* Amst. 1672 blz. 30.

[2]) *Idem* blz. 31.

[3]) *Idem* blz. 42.

[4]) *Idem* blz. 46. * Naturalis existentia.

> waar uit hij bemerkte dat zijne weezenheid door welke hij dat bevattede, iets onlichchaamelijks was, aan welk geenige bijvoegsels des lichchaams en voegden, en al wat hij lichchaamelijks bevattede ten opzigte van het uitwendig deel van hem, dat het zelve niet en was de waare* reeden van zijne weezenheid, maar dat de waare reeden van zijne weezenheid bestond in dat geene, waar door hij dat volstrekte en** noodzaakelijk weezend Weezen bevattede [1]).

Als Hai beseft:

> dat zijne weezenheid niet en konde verderven, wilde hij weeten in welke staat die zoude zijn, wanneer zij het lichchaam zoude afgelegd hebben [2]),

en hij besluit, dat uit „eene daadelijke (kanttekening: actualis) geduurig volhardende zieninge" van „dat noodzaakelijk weezend Weezen" de volmaaktheid „van zijne weezenheid, en het vermaak der zelve" moest bestaan [3]).

Hai vindt voorts verscheidene leefregels en spijswetten, die alle geheel in overeenstemming met de wetten van Mohammed blijken te zijn, als de mohammedaan Asal, die zich op het eiland, waar Hai leeft, als kluizenaar terugtrekt, de wilde wijsgeer ontdekt en hem leert spreken. Op verlangen van Hai begeven zich beide mannen naar het bevolkte eiland:

> waar van daan Asal gekomen was. Maar zij vonden daar geen menschen, die tot ongewone bespiegelingen, en gedagten van vereeniging der zielen met God, veel lust hadden. Men leefde daar, niet om heilrijke kundigheden, maar om geld, lijfsgemak, en eere, te zoeken, gelijk men thans over al doet; weshalven de twee Spitsbroeders weder na het eenzaam Eiland togen, daar zij als godsdienstige Wijsgeren hun leven overbragten tot een zeer gelukkig einde [4]).

251. Belangstelling voor de mohammedaanse godsdienst in West-Europa in de tweede helft der zeventiende eeuw

Met deze keurige vertaling in het puristische Nederlands, gepropagandeerd door Meyers *Woordenschat*, heeft Bouwmeester zeker een verdienstelijk werk geleverd. Een der belangrijkste kenmerken van de tweede helft der zeventiende eeuw acht Paul Hazard de opkomende belangstelling voor de zeden en gewoonten van andere volkeren. Deze mogen ons vaak verwonderlijk toeschijnen, a priori zijn ze niet te verwerpen; geleidelijk breekt het inzicht baan, dat de heidense moraal op sommige punten die

---

[1]) *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan* blz. 47. * Ratio essentiae **Ens necessario existens.

[2]) *Idem* blz. 48.

[3]) *Idem* blz. 50.

[4]) Slot van het *XIII uittreksel* in de *Twee-maandelijke uittreksels van P. Rabus.* Maart en April 1701. In zijn „groene jaren" had Rabus *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan* „met ongeduldige nieuwsgierigheid" gelezen en herlezen, en toen de herdruk van 1701 uitgekomen was, verdriette het hem niet „zoo groot een gedenkschrift der Arabische Wijsheid met versche lust te doorbladeren".

der christenen kan overtreffen. Men onderschatte niet het belang van deze bekentenis, resultaat van reislustigheid; zij houdt een evolutie in:

> Voyager: ce ne fut pas encore chercher d'éblouissantes images, promener sous des cieux divers une sensibilité avide de saisir ses propres altérations. Ce fut, du moins, comparer les moeurs, les principes, les philosophies, les religions: arriver au sens du relatif; opposer; douter. Parmi ceux qui coururent le monde pour rapporter chez eux l'inconnu, il y eut plus d'un libertin.
>
> Lire les récits de voyages, ce fut s'évader; ce fut passer de la stabilité d'esprit au mouvement. Que d'idées, timides ou paresseuses, furent excitées par la connaissance de l'empire de la Chine ou du royaume du Grand Mogol! En voyant ces dogmes contradictoires, dont chacun prétendait traduire la seule et unique verité; en considérant ces civilations dissemblables, dont chacune revendiquait la seule et unique perfection, comme on apprit à ne plus croire! [1]).

Ten opzichte van het mohammedanisme voltrekt zich in korte tijd een gehele omwenteling. Prideaux beijverde zich nog in 1697 de bedriegerijen van de leer van Mohammed aan te tonen, zijn werk werd in 1698 in Amsterdam in het Frans [2]) en in Delft in het Nederlands uitgegeven [3]). Maar in het begin van de achttiende eeuw verschijnen degelijke boeken, in waarderende toon, over de mohammedaanse godsdienst; zo werd ook Relands *De religione mohammedica* in het Frans, Duits en Nederlands overgezet [4]). Vanaf 1684 verlustigde men zich in kritiek op de eigen maatschappij, gegoten in de vorm van brieven zogenaamd door een turkse spion aan zijn meester geschreven [5]). In 1627 was te Amsterdam de *Historie van den oorspronck, geslacht, geboorte, opvoedinge en leere van Mahometh....De arabische Alkoran door Mahometh. Wt de Arab. spraecke in Hoogd. ghetranslateert ....d. S. Swigger ende wederom uyt het Hoogd.*

---

[1]) Paul Hazard *La crise de la conscience européenne* I Paris 1934 pag. 36.

[2]) Verlucht met frontisp. en gravures door Romein de Hooghe. Herdrukt in 1699. Aanwezig U.B.A. 242 H. 16 en 490 H 15.

[3]) In de *Boekzaal van Europe* 1697 II blz. 558 vindt men aangekondigd, in die van 1698 I blz. 151 besproken *De regten aart en eigenschap der bedriegerije, naakt ten toon gesteld in het leven van Mahomet, waarbij gevoegd is, een verdediging voor de Christelijke Godsdienst, tegens de lasteraars der zelve, tot overtuiginge van de hedensdaagse Deisten. Door Humphrey Prideaux, Doctor in de H. Godgeleerdheyd. Uit het Engelsch vertaald door B.J.R.G.* in 8 tot Delft bij Adriaan Beman 1698. In de catalogus van *De boekenkamer* 42 nr. 1933 werd te koop geboden *Mahomets leven, bedriegeryen, dood...door Humphrey Prideaux* Delft 1723. Als een zeldzaam werkje werd in de veilingcatalogus van Beyers antiquariaat maart-april 1946 aangeboden van Simon Oomius *Het geopende en wederleyde Muhammedisdom of Turckdom* Amst. 1663.

[4]) Cf. Paul Hazard *La crise de la conscience européenne. Notes et références* pag. 25. De nederlandse vertaling verscheen te Utrecht in 1718.

[5]) *Idem* I pag. 23; in de *Boekzaal van Europe* 1697 II blz. 455 vindt men een enthousiaste bespreking van *L'espion dans les cours des Princes chretiens ou lettres & mémoires d'un envoyé secret de la Porte dans les cours de l'europe* Keulen 1696.

in Nederl. spraecke ghestelt uitgegeven [1]). In 1658 verscheen de eerste, in 1734 de zevende druk van de *Alkoran door du Ryer uit d'Arab. in de Fr. taal, beneffens een tweevoudige beschrijving van Mahomets leven, en een verhaal van deszelfs reis ten hemel, gelijk ook zijn samenspraak met den Jood Abdias. Alles van nieus door Jan Hendrik Glazemaker vertaald* [2]). Een duitse vertaling hiervan door J. Lange signaleerde Paul Hazard in de *Notes et références* bij zijn *La crise de la conscience européenne* [3]). Onder de reisbeschrijvingen, door Glazemaker vertaald, treffen wij Ricaults *Verhaal van de tegenwoordige staat van het turksche kaizerrijk* [4]) aan.

252. Briefwisseling tussen Spinoza en Bouwmeester

Van Spinoza's brieven is één zeker, een ander waarschijnlijk geschreven aan Bouwmeester [5]); Bouwmeester zal, als zijn vriend Meyer, behoord hebben tot de amsterdamse kring van vrienden van Spinoza, die diens *Ethica* bestudeerden en vertaalden.

253. Bouwmeester en Meyer mengden zich in de amsterdamse doktorentwist van 1677

In de vermaarde doktorentwist van 1677, oorspronkelijk begonnen tussen Dr Van Dortmont enerzijds, en Dr Fr. Ruysch met de chirurgijn Mr Andries Boeckelman anderzijds, hebben zich ook de leden van *Nil* gemengd. Van de reputatie van de tegenstander blijft in pamfletten meestal niet veel heel; in de pamflettenbundel bij deze twist behorende, kan men heel wat sneeren vinden op Lodewijk Gluipert op de Bierkay (Lod. Meyer) en op Dr Bouwmeester alias Nero Bulleman [6]). Volgens het pamflet *De onschult of zamenspraak tusschen de geesten van imandt en niemandt* is Nero Bulleman een „snijers soon" [7]), in een ander, *Geluckwensching . . . . door Joh. Baptist van Lamzweerde*, worden „de wijze Bouwmeester" enige filosofische vragen voorgelegd [8]); volgens Meyer was zijn vriend Bouwmeester in vele wetenschappen bedreven en deze roep van geleerdheid verlaat hem dus zelfs niet geheel in de schotschriften van zijn vijanden. In de *samen-spraeck Horrel in de wacht* worden de leden van Nil ervan beticht Boeckelman geholpen te hebben met het schrijven van zijn boekjes.

[1]) Zeldzaam werkje. Cf. Nijhoff *Cat. gen.* Nr. 293 nr. 1344, Beyers ant. *Cat. verkoping mei 1932* nr. 118. In 1640 of 1641 herdrukt, cf. Nijhoff *Livres rares et curieux* 396 nr. 1246, Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 76.

[2]) De eerste druk is zonder prenten, de tweede druk van 1696 en de latere drukken zijn versierd met zes prenten van Casper Luyken. Cf. *Neophilologus* XX blz. 92 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[3]) *Op. cit.* blz. 25.

[4]) Amst. 1670, cf. P. A. Tiele *Bibliographie van land- en volkenkunde* nr. 921.

[5]) Gebhardt *Spinoza opera* IV ep. 28 en 37. Cf. W. Meyer *Spinoza's werken* III Amst. 1897 blz. 170–173, 206–209. Zie ook boven blz. 367.

[6]) Cf. U.B.A. 1391 C 3 en 4 nr. 43 *De tweede onschult enz.* blz. 4, 46.

[7]) *Idem* nr. 31 blz. 27, cf. nr. 8 *Horrel in de wacht* blz. 6.

[8]) *Idem* nr. 15 blz. 18. Van Lamzweerde houdt Bouwmeester voor de auteur van de *Philosophia S. Scripturae interpres.*

254. De kunstleer van Nil

In een studie over het cartesianisme in Nederland zou het kwalijk passen de rumoerige geschiedenis van de spelen en narijmingen door *Nil* gemaakt en hun pogen het amsterdamse schouwburgleven te willen beheersen te gaan schetsen; wij verwijzen hiervoor naar de diverse handboeken. Wij hebben echter verschillende leden van *Nil* de revue laten passeren en wij menen wat over hun kunstleer te moeten opmerken, omdat wij het wèl tot onze taak rekenen te speuren naar mogelijke invloed van het cartesianisme op de letterkunde, en juist bij *Nil* valt verband te leggen tussen het letterkundig product en de cartesiaanse levenshouding van de auteur. De kunstleer van *Nil* vindt men in diverse voorberichten, dichtkonstige onderzoeken (zo op Blasius' *Orondates en Statira* en op Pieter Dubbels' *Tooneelspel zonder tooneelspel*) en verdedigingen (Meyer schreef een *Verdeediging van de aangetogene plaatsen uyt de verloofde koninkbruidt*), de *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: van het gebruik der accentus of toonen in de nederduitsche vaerzen en van de metaplasmus of woordvorming* van Meyer, Pels en Blaauw [1]), vooral echter in de beide wetboeken van Pels *Q. Horatius dichtkunst op onze tijden, én zéden gepast* en *Gebruik en misbruik des tooneels* [2]) en het reeds vaak genoemde *Naauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzij*. A. G. van Hamel gaf aldus lucht aan zijn gevoelens over Pels als dichtkunstig legislateur:

> Wie Pels' boekjes leest, verkropt kwalijk zijn ergernis over den eigenwijzen praatgraag. En toch is die ergernis verkeerd. Want zij belet ons, de ééne deugd te zien, die althans Pels' theoretischen arbeid kenmerkt. Voor het eerst treffen wij daarin iets aan, dat naar critischen zin in onze beteekenis van het woord zweemt [3]).

Gelukkig, dat van Hamel ergernis tenslotte hier misplaatst achtte, want ik moet bekennen, zij rees niet bij mij op bij de lectuur van Pels' uitbreiding en navolging van Horatius' *Ars poetica*. Er zit een allergezelligste dreun in Pels' verzen en hij is zo heerlijk zeker van zijn zaak; het komt waarlijk niet bij hem op, waar hij Meyer verheft en Jan Vos laakt, dat men in een later eeuw Meyer al evenmin als Jan Vos een groot dichter zal willen noemen. Maar alle gekheid op een stokje, bezit bij alle burgerlijkheid en pietluttigheid Pels' werk toch niet een zekere charme? Men luistere naar de aanhef van het *Gebruik én misbruik des tooneels*:

> Gelijk een Minnaar, van zijn' Minnarés gescheiden,
> Onkundig, waar zij is, én óf hij lang moet beiden,
> Eer hij haar, die hem loont met liefde, weder ziet,

---

[1]) Eerst in 1728 uitgegeven.

[2]) Eerst uitgaven resp. in 1677 en 1681. Zie voor Mr Andries Pels: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 1082–1083.

[3]) *17de eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland* 's Grav. 1918 blz. 212.

Eene onuitspreekb're vreugd in zijne ziel geniet,
Als hem een Vader, óf een Voogd van zijn' Beminde
Verzoekt bij toeval, dat hij zich geneegen vinde,
Om tót gezélschap, tót vermaak, óf tijdverdrijf
Eens méê te trekken na de plaats van haar verblijf:
Met éven zulk een' vreugd, gepast op mijn verlangen,
Heb' ik van hooger' hand den lieven last ontfangen,
Die mij tot schrijven noopt, waarin het goed en 't kwaad,
Dat veele zeggen van het Schouwtooneel, bestaat.

Bij alle aanprijzing van navolging van buitenlandse modellen, bleef een besef van eigenwaarde, de door van Hamel opgemerkte critische zin en liefde voor de nederlandse taal- en dichtkunst. Nemen wij het de Nilisten ook niet al te kwalijk, dat zij Rembrandts realisme, dat hem eer „een Waschter, óf Turftreedster uit een' schuur" dan een „Grieksche Venus" tot model deed kiezen:

Zijn' dwaaling noemende naavólging van Natuur,
Al't ander ydele verziering. Slappe borsten,
Verwrongen' handen, ja de neepen van de worsten
Des rijglijfs op de heup, des koussebands, om't been,
't Moest al gevólgd zijn, óf natuur was niet te vréên [1]),

afkeurden. Ook Vondel heeft Rembrandts diepte niet gepeild. Voor Pels en de zijnen was het frans klassicisme het lichtend voorbeeld en wij moeten het toegeven, dit klassicisme had ten onzent onwaardiger gerepresenteerd kunnen zijn dan door Nil geschiedde.

255. Een onsympathiek parijs proefschrift over Nil (1921)

In een thèse, in 1921 te Parijs verdedigd, velde J. Bauwens een afkeurend oordeel over de resultaten van de werkzaamheden van Nil:

C'est la faillite de notre littérature nationale [2]).

Bauwens achtte de slechte invloed uitgegaan van Nil, in zoverre slechts overschat, als ook zonder Nils grote vertaalijver frans-classicistische litteratuur ons land in de tweede helft der zeventiende eeuw overstroomd zou hebben:

> Leur influence a dû s'en trouver diminuée d'autant et se borne, à mon avis, à enregistrer et à souligner le mouvement irrésistible, dont la littérature française envahissait les pays environnants, renversant toutes les barrières que certains esprits indépendants essayaient de lui opposer [3]).

Hoogst verderfelijk was het evenwel, dat de leden van Nil ook theoretische geschriften hebben samengesteld:

---

[1]) *Gebruik én misbruik des tooneels* [3] Amst. 1718 blz. 42.

[2]) *La tragédie française et le théâtre hollandais au dix-septième siecle 1ère partie: L'influence de Corneille.* Thèse Paris Amst. 1921 pag. 40.

[3]) *Idem* pag. 134.

> Si l'on considère par contre leurs écrits théoriques, leur influence paraît aussi considérable que néfaste. Retranchés derrière les illustres chefs d'œuvre de Corneille qu'ils entendaient mal et armés de ses préceptes, dont ils ne saisissaient pas la portée, ils firent une guerre acharnée aux productions originales, préconisèrent les traductions, intronisèrent les trois fameuses règles chez nous et négligèrent ce qui fait le fond même de la tragédie classique. D'incohérentes abstractions au lieu de personnages caractérisés, un ton uniformément emphatique, des vers coulant facilement, voilà à quoi aboutissent les théories de Corneille, propagées par Meyer et Pels [1]).

Het is dus een zeer droevig tafereel, dat Bauwens bij zijn promotie aan de Sorbonne van het letterkundig leven in Nederland tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw heeft opgehangen. Bovendien schetste hij ter inleiding een beeld van de nederlandse letterkunde in de eerste helft van de 17de eeuw, dat L. Simons, in wiens ogen Bauwens een Batavus Droogstoppel was, in een kritiek op Bauwens' dissertatie deed schrijven:

> Zoo worden de Franschen dan in dit geschrift van den kleinzoon van Batavus Droogstoppel onthaald op een overzicht van onzen 17e eeuwschen „gouden" tijd, die hun moeilijk anders zal kunnen leeren dan dat die maar een jammerlijk verguld-zilver was, en — de Nederlanders er een aardige verouderde manier van litteratuur-behandeling op nahouden! — En dat zij over het geheel rare snuiters moeten zijn, om dit alles te Parijs aan de groote klok te komen hangen! [2]).

Men begrijpe, dat, ook zonder lansen te breken voor de gladde verzen van Lodewijk Meyer en van Pels, het levendig geestelijk leven, dat wij menen in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Nederland waar te nemen, ons belet in te stemmen met het koor van Bauwens en van de auteurs van die gangbare handboeken van onze letterkunde, die met kapitale letters boven hun hoofdstukken, handelende over het tijdperk 1680–1715, schrijven: „Begin van het tijdperk van verfransing, begin van een tijdperk van verval". Zeker, zij willen dit slechts laten slaan op de letterkunde, maar juist doordat zij menen het letterkundig leven los van het overige kultuur- en economisch leven te kunnen bezien, beoordelen zij dat, wat men de „belles lettres" pleegt te noemen, onbillijk. Wie zich niet onderdompelen wil in en een tijdlang laten meesleuren door de kultuurstroming, die men bestudeert, maar als waarnemer met zijn eigen l'art pour l'art of andere kunsttheorieën of met een aprioristisch dédain voor het vertaalde werk aan de kant blijft staan, die leert kracht en karakter van zo'n stroming bezwaarlijk kennen.

Te welwillend ten opzichte van Bauwens, te geringschattend ten opzichte van de tijdgeest, waarvan de stichting van *Nil volentibus arduum* een

---

[1]) *La tragédie française etc.* pag. 258.

[2]) In het exemplaar van Bauwens' dissertatie, dat ik antiquarisch kocht, lag een krantenknipsel met de beoordeling van L. Simons *Batavus Droogstoppel Jr. over onze 17e Eeuwers in een Fransch geschrift*, gedateerd Den Haag Januari 1922.

uiting was, is de bespreking die K. R. Gallas in de *Revue de littérature comparée* aan Bauwens' proefschrift wijdde. Na veel detailkritiek besloot Gallas:

> Ces questions, ces critiques de détail, ces discussions sur le fond de la thèse même ne m'empêchent pas de remercier M. Bauwens de son travail solide, consciencieusement poursuivi; malgré quelques redites et une composition un peu négligé, sur un sujet qui devait être traité et dont l'aridité ne l'a pas repoussé [1]).

Men verlieze voorts niet uit het oog, dat, zo de poëzie in de tweede helft van de zeventiende eeuw de indruk wekt van een kwijnende kasplant te zijn, het proza in dit tijdperk daarentegen, juist onder de eisen van de moderne wijze van wetenschapsbeoefening en zeer bepaaldelijk onder invloed van de cartesiaanse stijl, krachtige nieuwe loten ontwikkelde om tenslotte, in het streven naar wiskundige helderheid en zekerheid de uitwas van de schrijftrant „more geometrico", door Descartes een weinig, door Spinoza in ruime mate toegepast, voort te brengen [2]).

256. Anders dan Corneille acht Andries Pels het noodzakelijk, dat ook in het blijspel de deugd beloond, de ondeugd gestraft wordt

Vertoont nu het klassicisme van *Nil* nog een eigen karakter of is het geheel en al toepassing van de regels van Corneille en Hedelin? Op het stuk van het doel van de kunst zijn ze het niet geheel eens met Corneille. In een woord vooraf bij zijn *La suite du menteur* verklaart Corneille, dat hij het, althans voor het blijspel, voldoende acht, indien de deugden en ondeugden naar waarheid worden afgeschilderd, maar niet noodzakelijk dat de deugd beloond, de ondeugd gestraft wordt:

> Et comme le portrait d'une laide femme ne laisse pas d'être beau, et qu'il n'est pas besoin d'avertir que l'original n'en est pas aimable pour empêcher qu'on l'aime, il en est de même dans notre peinture parlante: quand le crime est bien peint de ses couleurs, quand les imperfections sont bien figurées, il n'est pas besoin d'en faire voir un mauvais succès à la fin pour avertir qu'il ne les faut pas imiter.

Een spel behoeft alleen geschreven te zijn met de bedoeling te vermaken; dit was het geval met *Le menteur:*

> et je m'assure que, toutes les fois que le Menteur a été représenté, bien qu'on l'ait vu sortir du théâtre pour aller épouser l'objet de ses derniers désirs, il n'y a eu personne qui se soit proposé son exemple pour acquérir une maîtresse, et qui n'ait pris toutes ses fourbes, quoique heureuses, pour des friponneries d'écolier, dont il faut qu'on se corrige avec soin, si l'on veut passer pour honnête homme.

Pels nam geen genoegen met deze verklaring van Corneille:

---

[1]) *Op. cit.* III (1923) pag. 161–169.

[2]) Een studie als die van Richard Foster Jones, *Science and language in England of the mid-seventeenth century (The seventeenth century. Studies in the history of english thought and literature from Bacon to Pope* Stanford 1951 pag. 143–160), dient ook voor Nederland geschreven te worden.

Want al zo wél in Blij- als Treurspél, ja in Kluchten,
Is't aangenaamer, dat de deugd daar wordt geleerd,
Dan dat daar de ondeugd, óf de zonde in triomfeert....
Hoe stoort in tégendeel de Aanschouwer zich hoe mort
Men op den Loogenaar, dat zijn bedróg niet wordt
Gestraft in't einde; maar, onaangezien zijn liegen,
En Juffers, Kameraads, ja Vader zélf bedriegen,
Het alles uitvalt naar zijns harten wénsch, én lust.
Hoe't wordt onschuldigd bij Corneille, is ons bewust;
Maar wordt zijn' réden van verschooninge aangenomen
Voor overreeding? neen, 't wil in den man niet komen;
Wij zien te graag, dat hij, wien we onrécht geeven, lijdt [1]).

Meyer, hoewel hij de vertaler was van het spel, waarin de snaakse leugenaar niet ontmaskerd wordt, moet ingestemd hebben met de kritiek van vriend Pels. Het *Negenentwintigste hoofdstuk. Van de hartstochten, die in een treurspel te beweegen zijn* van het *Naauwkeurig onderwijs* staat op zijn naam. Hierin wordt als doel van alle dichtkunst gesteld: met vermaak te leren. Het „leeren" geschiedt door regelen en door voorbeelden:

> Dit onderwijs door Voorbeelden is wederom tweezins, of simpelijk door het natuurlijk en krachtiglijk afschilderen van de deugden en ondeugden, of noch daar en boven door het gevolg van loon ten opzicht van de eersten en straf ten opzicht van de anderen. De eerste wijs is bij de Ouden maar in gebruik geweest, de laatste van de Hedendaagsche Tooneeldichters ingevoerd. De Heer Corneille, in zijn opdragt voor het Vervolg van den Logenaar, oordeeldt, dat de eerste volstaan mag; maar wij achten dat zij te zaamen behooren te gaan, en dat een Treurspel, daar in de deugd geloond of de ondeugd gestraft wordt, niet alleen meêr leeren, maar ook meêr behaagen zal, want boven het leevendig afschilderen der deugd en ondeugd, daar loon en straf bijkomt, zal niet alleen de deugd aangepreezen en de ondeugd afzichtig gemaakt worden; maar noch daar en boven de begeerte tot het loon na de deugd trekken, en de vrees voor de straf voor de ondeugd schuw maaken [2]).

In een *Discours sur le poème dramatique* zette Corneille uitvoeriger uiteen, waarom hij het overbodig achtte te twisten over de nuttigheid van de poëzie, want als men de stelling poneert:

> que la poésie dramatique a pour but le seul plaisir des spectateurs,

dan sluit dit feitelijk in, dat het recht erin zijn beloop moet hebben:

> puisqu'il est impossible de plaire selon les règles, qu'il ne s'y rencontre beaucoup d'utilité [3]).

En hoewel Corneille het dus met de Ouden eens is, dat „la naïve peinture des vices et des vertus":

> ne manque jamais à faire son effet, quand elle est bien achevée et que les traits en sont si reconnaissables qu'on ne les peut confondre l'un dans l'autre, ni prendre le vice pour la vertu [4]),

---

[1]) *Gebruik en misbruik des tooneels* ed. cit. blz. 47–48.
[2]) *Naauwkeurig onderwijs* blz. 227–228.
[3]) *Œuvres de Corneille d'après l'édition de 1764* Paris 1897 pag. 401.
[4]) *Idem* pag. 403.

zo acht hij toch ook de schildering van „le succès heureux de la vertu" en „le succès funeste du crime" nuttig:

> En effet, il est certain que nous ne saurions voir un honnête homme sur notre théâtre sans lui souhaiter de la prospérité et nous fâcher de ses infortunes. Cela fait que, quand il en demeure accablé, nous sortons avec chagrin et remportons une espèce d'indignation contre l'auteur et les acteurs: mais quand l'événement remplit nos souhaits et que la vertu y est couronnée, nous sortons avec pleine joie et remportons une entière satisfaction et de l'ouvrage et de ceux qui l'ont representé [1]).

In de voorrede van zijn treurspel *Paris en Helena* (1685) sprak Pieter Bernagie op corneilliaanse wijze erover, dat het niet noodzakelijk was, dat men op het toneel het kwaad gestraft zag, wat Bauwens wel wat te boud deed besluiten, dat:

> la théorie que le crime devait être puni et la vertu récompensée ne put prendre pied chez nous, tout simplement parce que Corneille avait réfusé de l'adopter [2]).

257. Lodewijk Meyers leer der hartstochten

a. Indeling der hartstochten

In het dertigste hoofdstuk van het *Naauwkeurig onderwijs* geeft Lodewijk Meyer een indeling van de hartstochten, hoofdzakelijk gebaseerd op Descartes' *Les passions de l'ame*, evenwel met verwerping van de pijnappelklier als naaste oorzaak der lijdingen en met enkele definities die meer aan Spinoza dan aan Descartes doen denken. Aan de negende en tiende paradox van Meyers filosofisch proefschrift worden wij herinnerd [3]), waar wij nu Meyer horen betogen:

> De ziel dan voelt in het hart de ongewoone beweeging, die zij daarin te vooren veroorzaakt hadde door een begrip van eene zaak met het opzicht, dat zij goed of kwaad is. En bij dit goed en kwaad verstaan wij alle de zoorten van goed en kwaad, daar van bij de Philosophen gewag gemaakt wordt, als het eerlijk nut en vermaakelijk goed, of het oneerlijk onnut en onvermaakelijk kwaad, of liever maar een goed en kwaad, naamelijk het nut of onnut, alzo wij oordeelen, dat'er geen ander goed is dan dat voordeelig, en geen ander kwaad dan dat nadeelig is, en dat niet in acht behoorde genoomen te worden, of het eerlijk of oneerlijk, of vermaakelijk of onvermaakelijk was; dewijl de waare deugd niet anders is dan een volstandige wil om zijn eigen waar voordeel geduurig te betrachten [4]).

Van liefde en haat geeft Meyer de spinozistische definities [5]):

> De liefde dan is een Blijdschap en de haat een Droefheid, verzeld met het denkbeeld van deszelfs oorzaak; en deeze wordt men gezegd lief te hebben of te haaten [6]).

---

[1]) *Œuvres de Corneille d'après l'édition de 1764.* pag. 404.

[2]) *La tragédie française et le théâtre hollandais au dix-septième siècle* I pag. 248.

[3]) Cf. boven blz. 384.

[4]) *Naauwkeurig onderwijs* blz. 234.

[5]) Cf. boven blz. 173.

[6]) *Naauwkeurig onderwijs* blz. 239.

b. Welke hartstochten de tonelist moet opwekken

Als Meyer zijn overzicht van de hartstochten voltooid heeft, keert hij terug naar het toneel met de opmerking, dat de tonelist de krachtigste hartstochten moet uitkiezen en bij de aanschouwers verwekken:

> De Ouden hebben genoomen het Medelijden over de onschuldigen, die ongemak leeden, en de Verontwaardiging van die geenen, welken de ontschuldigen dat ongemak aandeeden. En die Hartstochten verwekt hebbende in de Aanschouwers, hebben zij dezelven daar in laaten steeken, en met dezelven vertrokken.
>
> Maar de Hedendaagsche Tooneeldichters, invoerende het loon voor het weldoen, en de straf voor 't kwaad doen, hebben het Medelijden, dat zij eerst verwekt hadden, op het eind van hunne stukken, met de deugd te doen zegepraalen, veranderd in Blijdschap, en insgelijks de Verontwaardiging, met de kwaaddoeners te doen straffen, verwisseld in dezelve Hartstocht; en alzo de Aanschouwers meêr vermaak aangedaan.
>
> En dewijl het in de menschen de vermaakelijkste verandering is, over te gaan van de Droefheid tot de Blijdschap, oordeelen wij, dat de Hedendaagsche Dichters de Ouden daar in overtreffen; en dat de Toneelpoëet moet toeleggen, wil hij den Lauwerkrans waardig worden, zijne Aanschouwers eerst droevig en daarna blijde te maaken, en wel met de Blijdschap te laaten vertrekken [1]).

Wij zien het hier dus weer; Meyer, als woordvoerder van *Nil*, verheft, wat Corneille niet wilde doen, eigen inzichten boven die van de antieken. Tevens kunnen wij hier weer constateren hoe uitwendig de invloed van Spinoza op Meyer was. Spinoza, die schreef:

> De zaligheit is niet de vergelding des deuchts, maar de deucht zelve [2]),

wilde niets weten van een loon naar werken noch hier op aarde noch elders; de leden van *Nil* maakten daarvan de hoeksteen van hun dramaturgie.

258. Invloed van het cartesianisme op de franse letterkunde

Lanson heeft er op gewezen, dat de psychologie van Corneille concordeerde met die van Descartes. Ook voor Corneille's helden is de edelmoedigheid de hoogste deugd en van hen wordt geëist dat zij door wilskracht verkeerde hartstochten weten te beteugelen [3]). Dit betekent niet, dat wij invloed van Descartes op Corneille moeten veronderstellen, maar dat er nauwe overeenkomst bestaat:

> entre l'esprit de Descartes et l'esprit de la génération littéraire qui lui est exactement contemporaine [4]).

---

[1]) *Naauwkeurig onderwijs* blz. 247–248.

[2]) *Zedekunst* V tweeënveertigste voorstelling. Cf. boven blz. 174.

[3]) G. Lanson *Hommes et livres, études morales et littéraires* 1895 pag. 113–133 *Le héros cornélien et le „généreux" selon Descartes.*

[4]) G. Lanson *L'influence de la philosophie cartésienne sur la littérature française, Etudes d'histoire littéraire* Paris 1929 pag. 60.

Invloed van het cartesianisme op de franse letterkunde bespeurt Lanson eerst in de tweede helft van de zeventiende eeuw; tijdens de vermaarde *querelle des anciens et des modernes* hebben de nieuwlichters steun gezocht en gevonden bij Descartes, die allerminst respect had voor het gezag van de oudheid. Charles Perrault, Fontenelle, La Motte waren cartesianen:

> La querelle des anciens et des modernes est la revanche de l'esprit cartésien sur le goût antique, de l'analyse sur la poésie, de l'idée sur la forme, de la science sur l'art [1]).

Gedurende de hele achttiende eeuw blijft de franse litteratuur van de cartesiaanse zuurdesem doortrokken:

> Et peu importe que la doctrine de Descartes soit délaissée: par l'esprit et par le goût, notre littérature du XVIIIe siècle sera toute cartésienne. L'exclusive préoccupation des idées, l'idolâtrie de la raison (peu importe qu'on fasse passer sous ce nom bien des préjugés et des modes), la poursuite obstinée de la distinction et de la clarté dans les pensées, l'esprit d'abstraction et de raisonnement à outrance, la sécheresse précise de la phrase admirablement nette, tout cela semble bien être l'idéal littéraire, qui correspond à la méthode de Descartes: jamais cet idéal ne fut plus près d'être réalisé que dans notre XVIIIe siècle, par les Fontenelle, les Montesquieu, les Voltaire, les Duclos, les Dalembert, les Du Deffand [2]).

259. Ondanks ontleningen aan Descartes en aan Spinoza is de benepen moraal van het Naauwkeurig onderwijs in de tooneelpoëzij, door de leden van Nil gezamenlijk geschreven, in de grond noch cartesiaans, noch spinozistisch

Onder deze omschrijving van cartesianistische litteratuur kan ook het werk van *Nil volentibus arduum* betrokken worden. Door de benepen moraal in het *Naauwkeurig onderwijs* verkondigd, hebben de Nilisten echter laten blijken, dat zij, al hebben zij dan in hun schema van hartstochten veel ontleend aan Descartes en Spinoza, de uiteindelijke intenties van deze beide wijsgeren al heel slecht doorgrond te hebben.

260. De vertaling door Nil van Corneille's L'imitation de Jésus-Christ

Descartes vond, dat hij in zijn jeugd door de Jezuïeten met veel ballast werd beladen; Corneille bleef steeds dankbaar voor zijn opleiding bij de Jezuïeten; hij was een gelovig christen en schreef een dichterlijke uitbreiding op de eerste twintig hoofdstukken van Thomas van Kempens

---

[1]) G. Lanson *L'influence de la philosophie cartésienne etc.* pag. 78. Men bestudere Lanson's studie tesamen met een thèse van Emile Krantz: *Essai sur l'esthétique de Descartes étudiée dans les rapports de la doctrine cartésienne avec la littérature classique française aux XVIIe siècle* Paris 1882.

[2]) *Idem* pag. 81.

Imitatio Christi. Onder het werk van *Nil* treffen wij een, hier en daar met opzicht op lezers, die de hervormde godsdienst belijden, lichtelijk verzachte en veranderde, vertaling aan van Corneille's *L'imitation de Jésus-Christ*. In de voorrede wordt bericht:

> Aan het voltooijen dezer Godgewijde Poëzye hebben verscheide Konstgenooten deel gehad; en zijn de Negen Eerste Hoofdstukken des Twéden Boeks, door de Heer Mr. M. Bode alleen, gedicht [1]).

Het is zeer wel mogelijk, dat de eerste opzet van deze vertaling van Lodewijk Meyer afkomstig is; in 1651 dichtte deze:

> Mijn zwaaneschacht, van meer als eene lust gedreeven,
> Wil steeds verschiet van spijs, die haar den honger boet';
> Nu toont zij 't Kerstendom het spoor van 's Meesters leeven,
> En volgt in Neêrlandsch rijm Van-Kempen op de voet;
> Dan stapt zij prachtigh op bebloede Treurtooneelen ..enz. [2]).

Over de steun die de litteratuur met christelijke inslag aanvankelijk vond bij Descartes, hoewel tenslotte het cartesianisme toch de vrijgeesterij in de hand gewerkt heeft, vindt men waardevolle opmerkingen bij Lanson [3]).

261. Een cartesiaanse fysionomie van Charles Lebrun in 1701 met nederlandse tekst uitgegeven door F. de Kaarsgieter

Wij kunnen niet alleen de invloed van Descartes op de franse letterkunde nawijzen, maar ook de naam noemen van een frans schilder, die te werk ging volgens cartesiaanse richtlijnen en daar wel bij voer. Charles Lebrun [4]) stond zeer in de gunst bij Lodewijk XIV:

> De Majesteit, die hem zeer beminden, en de Heer Kolbert eersten Staatsbedienaar, zijn rijkdom van geest bespeurende, maakten hem tot algemeen opzichter over des Konings Tapijtwerkhuys, genaamd de Gobelins. Waar door men voortaan niets daar in deed, dan na zijne teekeningen en Schilderyen: en onder anderen die heerlijke Tapijtwerken van Alexander, nevens die der vier jaargetijden, en der Hoofdstoffen; ja zelfs de Goudene en Zilvere vaten, en alles wat tot des Konings dienst van die Metaalen gemaakt wierd, geschieden na zijn schikking, uitvinding en teekening.

Dit lezen wij in de *Korte levensbeschrijving van de Heer Karel Lebrun* te vinden in de *Afbeelding der hertstogten, of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen, door de Heer Lebrun, eerste schilder des Konings van Vrankrijk, kanzelier en bestierder der koninklijke Oeffenschool in de schilder en beeldhouwkonst. In Nederduits vertaalt door F. de Kaarsgieter. Verrijkt met een groot getal zeer fraay getekende konstplaaten* in 1703 te Amsterdam

---

[1]) *Thomas van Kémpens naavolging van Jesus Christus. Naar de fransche uitbreiding van den Heer Pierre Corneille, in néderduitsche dichtmaat gebragt* Amst. 1707 fol. 5.

[2]) Cf. Meinsma *Spinoza en zijn kring* blz. 147.

[3]) *Etudes d'histoire littéraire*, art. cit. pag. 69–73.

[4]) Zie voor hem: *Nouvelle biographie générale* 13 kol. 129–133.

bij François van der Plaats, boekverkooper in de Gaapersteeg, verschenen. Behalve twee exemplaren van deze nederlandse uitgave [1]) bezit de universiteitsbibliotheek te Amsterdam ook een uitgave zonder commentaar maar met meertalig titelblad *Aeffigies et repraesentatio affectionum animi juxta delineationes D. Le Brun a D. Clerico aeri incisae. Abbild oder Vorstellung der Gemühts Regungen nach Abzeichnung des vortrefflichen Mons.r le Brun u. von Mr. le Clerc in kupffer gebracht. Aftekening en verbeelding der hartstogten naar de tekeningen van Mons.r le Brun in't koper gebragt door Mr. le Clercq. P. Schenck Sculpt. Reg. Pott. exc.* [2]). In de nederlandse uitgave van 1703 hebben de gravures nog op- of onderschriften in het Frans. In Lebruns inleiding vindt men als definitie van hartstochten:

> Deze hertstogten bestaan, eerstelijk, in een beweeging der ziel, welke in het gevoelige deel huysvest, en veroorzaakt word, om het geen de ziele goed dunkt op te volgen, of het geen zy schadelijk acht, te ontvlugten: en in 't gemeen al wat aan de ziel eenige drift veroorzaakt doet het lichchaam ook eenige beweeging maaken [3]).

Zowel hen, die de pijnappelklier als verblijfplaats der ziel aanwezen, als hen, die het hart tot zetel der ziel bestemden, wil Lebrun gedeeltelijk gelijk geven:

> Wat mijn gevoelen belangd, 't is dit, dat de Ziel de indruk der driften in de herssenen ontfangd, en haare uitvoering in het hert geschied [4]).

Dan volgt een kort overzicht van de zes enkelvoudige en enkele samengestelde hartstochten geheel in cartesiaanse geest. De nederlandse bewerker zal er waarschijnlijk Glazemakers vertaling van *Les passions de l'ame* bijgehaald hebben; er is soms woordelijke overeenkomst:

Gl: De Verwondering is een schichtige overvalling van de ziel, door de welke zij bewogen word de voorwerpen, die aan haar vreemt en ongemeen schijnen, met opmerking t'aanmerken.
K: De Verwondering is een verrassing of schielijke verschijning van voorwerpen, welke de Ziel met aandacht, om hare zeldzaamheid, en buytengemeenheid beschouwd [5]).
Gl: De Blyschap is een aangename ontroerenis van de ziel, in de welke de genieting bestaat, die zy van't goet heeft, 't welk d'indrukkingen der harssenen aan haar, als 't hare, vertonen.
K: De Vreugd is een aangename ontroering der ziel, in welke de genieting bestaat die zij door de indrukzelen der herssenen van een goed, dat haar als eigen vertoond word, heeft [6]).
Gl: De Droefheit is een onaangename quijning, in de welke 't ongemak bestaat, 't welk de ziel van het quaat ontfangt, of van't gebrek,

---

[1]) 646 E. 33 en 1910 F. 12.
[2]) Amstel. z.d. U.B.A. 1233 H. 9.
[3]) *Afbeelding der hertstogten* blz. 3.
[4]) *Idem* blz. 5.
[5]) *R. Des-Cartes lijdingen van de ziel* § 70; *Afbeelding der hertstogten* blz. 6.
[6]) *Lijdingen van de ziel* § 91; *Afbeelding der hertstogten* blz. 8.

't welk d'indrukkingen der harssenen aan haar vertonen, als of't aan haar behoort.

K: De Droefheid is een onaangenamen kwyning, bestaande in het leed dat de ziel aangedaan word door het kwaad, of gebrek dat de indrukzelen der herssenen haar aantoonen [1]).

Wij hebben hier telkens eerst Glazemakers vertaling van Descartes, dan de Kaarsgieters vertaling van Lebrun geciteerd.

Figuur 1 beeldt een gelaat in rusttoestand uit, figuur 2 l'étonnement, figuur 3 l'admiration. Het commentaar hierbij luidt:

> Vermids gesteld is, dat de verwondering de eerste en gematigste aller hertstogten is, welke de minste beroeringen aan het zelve veroorzaaken: zo ontfangd ook het aanzicht weinige verandering in alle haare deelen: en zoo'er zyn, vind men zulks alleen in de boogs wyze optrekking der wenkbraauwen, blyvende derzelver eindens in gelyke hoogten, maar het oog is wat meêr als gewoon geopend, en deszelfs appel eevenwydig van beide de oogleeden, en, zonder eenige beweeging, vast geslaagen op het voorwerp dat de verwondering baard: De mond is meede een weinig geopend, maar men moet geen teekens van ontroering daar aan gewaar worden, noch ook aan alle de and're deelen des aanzichts [2]).

Men kan zich nu wel verder voorstellen hoe deze cartesiaanse fysionomie is samengesteld. Wat de nederlandse vertaler F. de Kaarsgieter betreft, wij vinden zijn naam als vertaler ook op een bundeltje *Nieuwe engelsse minnehandelingen* in 1701 te Amsterdam verschenen [3]).

262. Ludolph Smids, toneeldichter en verzamelaar

Hoeveel de leden van Nil ook schreven over de hartstochten, die bij de aanschouwers opgewekt moesten worden, hun werk doet thans kil en koud aan. Dat het niettemin toch een zekere distinctie bezat, merkt men als men het werk van een epigoon *De overgebleven tooneelpoëzij van Ludolph Smids M.D.* [4]), ter hand neemt en met de toneelspelen van *Nil* vergelijkt. Smids theoretiseert als Meyer over de eisen van het treurspel, over het foutieve van alleenspraken enz. Er schuilt geen enkele regel poëzie in zijn werk en de karaktertekening in de door hem verzonnen spelen, als *Roderik of de verkrachte Florinde*, is bedroevend slecht. De poëzie van Smids kan zeer goed dienen als voorbeeld van het lage peil, waarop zich de dichtkunst tegen het einde der achttiende eeuw bevond. Deze eb van de dichtkunst werd, gelijk men weet, gecompenseerd door een springtij in de belangstelling voor natuurwetenschappelijke en historische navorsingen. Ook Smids was daardoor aangetast; hij was een verzamelaar en schreef over penningkunde en antiquiteiten. Hij was een vriend en

---

[1]) *Lijdingen van de ziel* § 92; *Afbeelding der hertstogten* blz. 8.

[2]) *Afbeelding der hertstogten* blz. 16.

[3]) Aanwezig U.B.A. 1016 G. 46.

[4]) Ik gebruikte een uitgave Amst. 1759.

medewerker van Blankaart; in de werken van Blankaart komt men de naam van Smids dan ook nog al eens tegen. Smids was een groninger, hij moet zich op latere leeftijd naar Amsterdam begeven hebben, maar hij werd daar niet meer als arts ingeschreven.

263. Vertalingen van de coccejaanse medicus Abraham van Poot

Wel komt in het amsterdamse medische register Abraham van Poot voor [1]). Van Poot is een typische cartesiaan-coccejaan. De in 1675 te Amsterdam verschenen vertaling *Het eigentlijk gevoelen van de heer Joannes Coccejus etc.* is van zijn hand. Van Poot had er in het biezonder zijn best op gedaan voor de vele moeilijke school- en konstwoorden goede nederlandse vertalingen te vinden. Van Poot vertaalde ook veel van Cocceius zelf [2]); ook de vertaling van Cocceius *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei explicatae. De leere van het verbond en testament Gods kort en grondig verklaart door Johannes Coccejus* [3]), door Johannes van der Waayen opgedragen aan Willem Momma, zal misschien door van Poot gemaakt zijn [4]). Willem Momma en J. H. Suicerus, eveneens een coccejaan, vonden in Abraham van Poot hun vertaler [5]). Van Poot is de bewerker van het *Kort en waerachtig verhaal van de laatste vervolgingen van de evangelische leraren van Hungarien* [6]) en van het *Naauwkeurig verhaal van de vervolgingen aangericht tegen de evangelische leeraren in Hungarien* [7]). Ook vertaalde van Poot de *Exercitationes theologicae* van Chr. Wittich [8]), alsmede diens posthuum werk *Anti-Spinoza sive examen ethices Benedicti de Spinoza. Et commentarius de Deo et ejus attributis* [9]). Pieter Rabus verklaarde in zijn *Boekzaal van Europe* van Abraham van Poots *Ondersoek van de Zede-konst van Benedictus de Spinoza, en een verhandelinge van*

---

[1]) Zie voor Abr. van Poot: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XV blz. 418–419.

[2]) *De heydelbergsche catechismus enz.* Amst. 1679 (U.B.A. 412 G. 14); *Aanmerkingen over Daniel* Amst. 1689 (U.B.A. 345 E. 20).

[3]) Middelburg 1677 (U.B.A. 404 E. 4) en Amst. 1689 (U.B.A. 1018 E. 12).

[4]) Van der Waeyen keek de vertaling na en schreef een zeer uitvoerige voorrede.

[5]) Van Momma vertaalde van Poot diens *De varia conditione et statu ecclesiae Dei....libri tres.* De drie boeken der vertaling, verschenen Amst. 1676, 1681 en 1696 zijn aanwezig U.B.A. 554 J. 617. In dezelfde bibliotheek onder nr. 345 H. 35 de tweede druk Amst. 1680 van *Orbis et ecclesiae fata, dat is, ordentelijke voorstellinge der alderbefaamste wereld- en kerkveranderingen...door J. H. Suicerus...Uit het Switsers vertaalt door Abrahan van Poot, Med. Doct.*

[6]) Amst. 1677 en 1684.

[7]) Amst. 1684. Cf. E. Miklós *De schrijver van A. v. Poots Nauwkeurig verhaal, Ned. archief voor kerkgeschiedenis* N.S. XIV (1918).

[8]) *Godgeleerde oeffeningen bestaande in verscheidene verhandelingen in het Latijn beschreven door de Hr. Christophorus Wittichius, professor der godgeleerdheid tot Leiden. vertaald door Abraham van Poot Med. Doct.* Leiden 1686. U.B.A. 348 E. 26

[9]) Amst. 1690. Aanwezig S.H.R. 196, K.B. 300 H. 48.

God en deszelfs eigenschappen. In het Latijn beschreven door de Hr. Christophorus Wittichius [1]):

> De overzettinge van den heer Poot is voor kenners van Neerduitsche tale, en zal van de kromtaalkouters en half-Walsche babbelaars (ten minsten zonder ingespanne gedagte) niet lichtelijk in den eersten opslag over al verstaan worden [2]).

264. De met Descartes en Gassend sympathiserende medicus Jan de Witt vertaalde Lucretius' De natura rerum

Veel minder bekendheid dan het kunstgenootschap *Nil volentibus arduum* verwierf het gezelschap *Magnum voluisse sat est.* Hiervan was lid Jan de Witt, doctor in de medicijnen en in de filosofie [3]). Wij danken hem een puristische vertaling van de werken van Lucretius [4]). De Witt bezag Lucretius *De rerum natura* door de bril van een cartesiaan-gassendist:

> Men zal hier (in de zes boeken van Lucretius) geen zelfstandige vormen, verborgene hoedaanigheden, onderlinge trek en afkeer in ziellooze lichchaamen, wattigheden, zelvigheden, noch meer diergelijke niets betekenende schoolwoorden vinden; alles word hier op een begrijpelijke manier door de beweegingen, onderscheidene gestaltens, tusschenopeningen, onderlinge aaneenhegtingen, en afscheidingen der eerste beginselen verklaard [5]).

De dwalingen tegen de ware natuurkunde:

> bijvoorbeeld, daar hij lichchaamlooze ruimte erkent, de hoofdstoffen onverbreekbaar, en ondeelbaar stelt, de tegenvoetelingen lochchent [6]),

die, uitgezonderd de laatste, ook nog in de Witts tijd door natuurkundigen van naam werden aangehangen, moet men Lucretius vergeven, evenals zijn heidense gevoelens:

> Lucretius is tot de kennis van de eerste uitwerkende oorzaak niet doorgedrongen, van wien alle de hoofdstoffen, zoo wel als de saamengestelde lichchaamen hunne weezendheid, en weezendlijkheid hebben, en zonder deze kennis was 't onmoogelijk, dat hij een vaste grond kon leggen van een waare wijsbegeerte [7]),

lezen wij in de Witts *Korte redeneering over de boeken van Lucretius, waar in aangeweezen, en wederlegd worden de voornaamste gevoelens, die hij als een heiden omhelst heeft, strijdig met de waarheid en de kristelijke godsdienst.* De Witts Lucretius-vertaling werd verlucht met een *Ode in poësin lucretianam* van professor Adriaan Reland en met platen uit de school

---

[1]) Amst. 1695. Cf. boven blz. 173 n. 5.

[2]) *De boekzaal van Europe* 1696 II blz. 321.

[3]) Zie voor hem: van der Aa, *Biogr. wdb.* XX blz. 340. Misschien is hij de Joannes de Wit die 28 Augustus 1686 te Leiden als zeventienjarig student werd ingeschreven.

[4]) Zie voor *De werken van T. Lucretius Carus van het Heelal* Amst. 1701 en nieuwe titeluitgave 1709: Geerebaert, *Lijst van de gedrukte ned. vertalingen der oude grieksche en latijnsche schrijvers* nr. CXVII nr. 2.

[5]) *De werken van T. Lucretius Carus* fol. *7 r–*7 v.

[6]) *Idem* fol. ** 8 v.

[7]) *Idem* fol. *** 1 r.

van Romein de Hooghe. I. G. M. Gerhardt, die in onze eeuw boek I en V van *De rerum natura* vertolkte, sprak met lof over haar zeventiende-eeuwse voorganger. Zij roemde de wijze waarop de Witt de woorden in hun oorspronkelijke betekenis en beeldende kracht wist te treffen; ook frappeerde het haar, dat de Witt vaak blijk gaf van een zuiver gevoel voor het rythme van een zin [1]).

265. Het cartesianisme aan het Athenaeum te Amsterdam; het gematigde en gemodificeerde cartesianisme van Joh. de Raey; Arnoldus Senguerd door Descartes beïnvloed wat zijn natuurkundige opvattingen betreft

Cartesiaanse twisten, zoals die aan de leidse en utrechtse universiteiten gewoed hebben, bleven het Athenaeum te Amsterdam bespaard. Wij zagen er de Raey, zoekende naar een overeenkomst tussen Aristoteles en Descartes, een gematigd en gemodificeerd cartesianisme doceren [2]). Over Arnoldus Senguerdus, eerst hoogleraar te Utrecht, sinds 1648 te Amsterdam, die wij reeds als oom van Willem Deurhoff ontmoetten [3]), klaagt Banga, wiens sympathieën, naar wij zagen [4]), niet aan de kant van de cartesianen lagen:

> Overigens was hij in de natuurkundige denkbeelden geheel bevangen door de mechanische voorstellingen van Cartesius. Zoo beweerde hij in eene *Disputatio physica de glacie*, bij de strenge vorst in Jan. 1663, dat het bevriezen van het water ontstond door het uit de lucht bijkomen van zekere kleine langwerpige harde lighaamtjes, die als spijkertjes de waterdeelen zamenhechten even als men planken zamenspijkert; welk denkbeeld door zijn vriend Plemp op een luimige wijze wederlegd wordt [5]).

Onder de leerlingen van Senguerdus vond een aanzienlijk verloop, ook wat de metafysica betreft, in de richting van het cartesianisme plaats [6]).

266. Het cartesianisme aan het remonstrants seminarium te Amsterdam

a. Etienne de Courcelles, die Descartes' Discours de la méthode, La dioptrique en Les météores in het Latijn vertaalde (1644)

In 1634 werd te Amsterdam een remonstrants seminarium opgericht, waarvan de studenten ook veelal college liepen bij de hoogleraren

[1]) I. G. M. Gerhardt, *Lucretius. De natuur en haar vormen boek I en boek V. Vertaling en verantwoording* diss. Utrecht, Kampen 1942 blz. 45.

[2]) Cf. boven § 48 c–h.

[3]) Cf. boven blz. 212.

[4]) Cf. boven blz. 248.

[5]) *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland* blz. 370–372.

[6]) Wij noemen de leerlingen uit zijn utrechtse tijd: Fl. Schuyl en Johannes de Mey, wiens namen men vindt onder de respondenten van de disputaties, die Senguerd in zijn *Collegium metaphysicum* (ed. pr. 1636) verenigde en Lodewijk Meyer, die te Amsterdam college bij Senguerd liep.

van het Athenaeum. Aan dit seminarium vond het cartesianisme al zeer gemakkelijk toegang. Als opvolger van Simon Episcopius, die met Johannes Wtenbogaert de remonstrantse broederschap stichtte, werd in 1643 als hoogleraar aan het seminarium benoemd Etienne de Courcelles, die uit Genève afkomstig was, maar niet gediend was van het strenge calvinisme [1]). Courcelles kende Descartes persoonlijk en hij was het, die onder toezicht van Descartes, zowel het *Discours de la méthode* als *La dioptrique* en *Les météores* vertaalde, alles onder de titel *Specimina philosophiae* in 1644 door Lodewijk Elzevier te Amsterdam uitgegeven [2]). Toen de Courcelles in 1659 overleden was, zeide diens opvolger Arnold Poelenburg van de Courcelles' wiskundige kennis en omgang met Descartes:

> Waarom d'Heer Curcellaeus, volgens den drivt en ijver van sijn verstand, de wiskundige wetenschappen niet med de uitterste lippen heeft gesmaakt, gelijk heden ten dage niet weinigen, en misschien en al heel weinigen, dewijl vele dese studien selvs niet eens aan en roeren, maar is tot in der selve binnenste geheimenissen doorgedrongen. En na dat ook Renatus des Cartes bij het gene van te voren gevonden was vele dingen van het sijne heeft bygevoegd, zo geeft (lees: heeft?) hy sijne manier van Philosopheren in velen voor goed gekeurd, en sig geheel en al door onderling vrindschap en ommegang med hem verbonden, dewelke hem wederom (want gelijk bemind gelijk) med wederlievde zodanig heeft omhalzd, dat hy byna noit dese Stad gesien of besien en heeft, sonder hem ook te sien of te besoeken [3]).

Ik hoop, dat ondanks de stuntelige stijl en de zonderlinge spelling van de vertaler de bedoeling van dit citaat uit Poelenburgs *Oratio funebris* voor Stephanus Curcellaeus gebleken is. Men vindt *Arnoldi Poelenburgii Lijk-reden over de dood van den zeer vermaarden D. Stephanus Curcellaeus* voorin de anonyme vertaling *De theologize werken, behelsende in twe delen d'onderwijsinge van de christelijke religie, en den zeden-spiegel der deugden, door D. Stephanus Curcellaeus. In sijn leven professor der Theologie in de Schole der Remonstranten tot Amsterdam* zonder jaartal uitgegeven „Tot Leiden. Bij Pieter van der Meersche, Boek-verkoper" met een titelprent, gesigneerd: Jan Luyken fecit [4]). Doorbladert men deze vertaling alsmede het eveneens anoniem zonder jaartal verschenen tweede deel *De zedelyke werken behelzende den zeden-spiegel der deugden, volgens de wet der Nature, de wet Mosis, en het Evangelium Jesus Christi. Med nog enige andere tractaten, waarvan men den inhoud op d'andere zijde kan zien door*

---

[1]) Zie voor Etienne de Courcelles: *Gedenkboek van het Athenaeum enz.* blz. 575–576, de daar genoemde litteratuur en Dr W. J. Kühler *Het socianisme in Nederland* Leiden 1912 blz. 206–213. Een uitgave van Comenius' *Ianua linguarum reserata*, Amst. L. Elsevier 1649 werd geëmendeerd door St. Curcellaeus.

[2]) Cf. Descartes *Œuvres* IV pag. 61, 125; XII pag. 236.

[3]) *Arnoldi Poelenburgii lijkreden over de dood van den zeer vermaarden D. Stephanus Curcellaeus* fol. ** 2 r.

[4]) Aanwezig U.B.A. 416 F. 4. Cf. P. van Eeghen en P. J. Ph. van der Kellen *Het werk van Jan en Casper Luyken* I nr. 24.

D. Stephanus Curcellaeus. In sijn leven professor der Theologie in de Schole der Remonstranten tot Amsterdam [1]), dan bemerkt men, dat, zo deze geschriften al een plaats toegekend moeten worden in de ontwikkeling van de bijbelexegese (de Courcelles staat op het standpunt: Dat de H. Schrivtuur een regelmaat is van de christelijke Religie [2])), er in het geheel geen sporen in te vinden zijn van iets meer dan zeer oppervlakkige invloed van de cartesiaanse filosofie. Bij de behandeling van de affecten noemt de Courcelles een enkele maal Descartes' naam [3]), maar daar blijft het dan ook vrijwel bij.

Toen de Courcelles' lijkredenaar en opvolger Arnold Poelenburg op zijn beurt het tijdelijke met het eeuwige verwisselde (1666) [4]), meende men, dat men van de te benoemen opvolger onder andere hoedanigheden ook mocht verlangen:

> kennisse van de Historien en van de Philosophie, speciaelijk van die, welke door Renatum Cartesium is ingevoert [5]).

b. Philippus van Limborch redetwistte met Johannes Breedenburg over het gebruik der rede in de religie

Men benoemde Philippus van Limborch [6]), die zeker een figuur van betekenis is geweest, maar zo'n volbloed theoloog, dat er niet veel belangstelling voor de wijsbegeerte kon overschieten. Evenwel, een conflict tussen beiden bestond voor van Limborch niet; als zovele van zijn tijdgenoten was van Limborch ervan overtuigd, dat er geen wezenlijke kloof tussen rede en religie kon bestaan. Dit komt duidelijk uit in de brieven in 1686 gepubliceerd onder de titel *Schriftelyke onderhandeling, tusschen den Heer Philippus van Limborg professor der Remonstranten ende Johannes Breedenburg. Rakende 't gebruyk der reden in de religie* [7]). Van Limborch getroostte zich veel moeite de collegiant Johannes Breedenburg, die onder spinozistische invloed meende dat rede en openbaring niet met elkaar

---

[1]) Aanwezig U.B.A. 416 G. 23. Het werk bevat een *D. Philippi Limburg Aanspraak aan den christelijken lezer*, die precies zo voorkomt in *De theologische werken*.

[2]) *De theologize werken* I cap. III. 1.

[3]) *De zedelijke werken* I cap. VII.

[4]) Men zie voor A. Poelenburg: *Gedenkboek van het Athenaeum enz.* blz. 655–656.

[5]) Cf. Dr B. Tideman *Overzicht van de geschiedenis der Remonstranten* Amsterdam (1897) blz. 71.

[6]) Zie voor Ph. van Limborch: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 608–611. Tot zijn correspondenten behoorde ook R. Cudworth, cf. Ernst Cassirer *Die platonische Renaissance in England und die Schule von Cambridge* Leipzig 1932 S. 55 n. 1, S. 86 en zie de catalogus van de handschriften op de U.B.A. Blijkens de *Catalogus librorum quibus usus est viri....Philippus a Limborch* Amst. 1712 (U.B.A. 773 G. 2) bezat van Limborch werken van Descartes en Spinoza, voorts de *Philosophia S. Scripturae interpres*, het *Enchiridion metaphysicum* van H. More als ook werken van A. Legrand en L. de la Forge.

[7]) *Waar achter by komen twee brieven van den Heer Limborg, een aan Pieter Smout, behelzende een antwoord op Johannes Breedenburgs laatsten brief: en een aan N.N. nopende de zelve geschillen* Rotterdam 1686. Aanwezig K.B. Pflt. 12544.

te verzoenen waren [1]), er van te overtuigen, dat de stelling „dat men tegen de reden moet en kan gelooven" een verderflijke was. Aan Pieter Smout schreef van Limborch verontwaardigd over Breedenburg:

> Deeze schoone Demonstratie, door welke hy bewijst, dat alle werking Gods noodzakelijk geschied, en dienvolgens dat'er geen mirakelen konnen geschieden, is nu sijn poppetje dat hy lief heeft. Al ist datze geschapen is alle Religie om verre te werpen, zy moet evenwel staande gehouden worden. En om dat met eenigen glimp te doen, moet men liever de reden uyttrekken, en zeggen, dat men tegen de reden moet en kan gelooven, als dat men die verderffelijke Demonstratie zouw laten varen, en des zelfs fauten erkennen [2]).

Philippus van Limborch voerde als zovele geleerden een uitvoerige correspondentie, zo stond hij in schriftelijk contact met Jean Leclerc, voordat deze in 1683 naar Amsterdam kwam als geestelijke schipbreukeling [3]).

c. Jean Leclerc

α. In 1683 vriendelijk te Amsterdam ontvangen door Ph. van Limborch, woont vanaf 1684 tot zijn overlijden in 1736 onafgebroken te Amsterdam

Jean Leclerc in 1657 te Genève geboren, had als ijverige en bevattelijke jongeling aan de geneefse universiteit gestudeerd en had nog in 1680 de sinds 1678 voor aanstaande predikanten vereiste orthodoxe *Consensus helveticus* ondertekend, daarna was hij de calvinistische sfeer, die hem te Genève begon te benauwen, ontvlucht door als gouverneur op te treden van een jongeling, met wie hij de universiteiten van Grenoble en Saumur bezocht. De protestantse universiteit van Saumur was, toen Leclerc er kwam, in verval. Onder de dreiging van de slag, welke in 1685 met de opheffing van het edict van Nantes viel, had zij ten dele haar liberaal karakter verloren en toenadering gezocht tot de zuiver calvinistische universiteit van Sedan. Via Londen, waar hij enkele maanden woonde, maar waar klimaat en waalse kerk hem teleurstelden, was Leclerc toen in 1683 naar Amsterdam gekomen, waar hij vriendelijk ontvangen werd door van Limborch. Nog eenmaal reisde Leclerc in dat jaar naar Genève, daarna is de breuk met het calvinisme voltrokken; Leclerc sloot zich bij de Remonstranten aan, bleef vanaf 1684 tot aan zijn dood in 1736, onafgebroken te Amsterdam en was van 1684 tot 1731 hoogleraar aan

---

[1]) Zie voor Johannes Breedenburg: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 292–293 en cf. *idem* X kol. 513–514 s.v. Lemmerman, Abraham, en H. C. Rogge *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der remonstrantsche kerk te Amsterdam* II. 1 blz. 258 s.v. Istrak Orobio.

[2]) *Schriftelyke onderhandeling, Brief van den Heer Philippus van Limborg aan Pieter Smout* blz. 2.

[3]) Aan de litteratuur *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 430–434 over Joan Clericus (Jean Leclerc) opgegeven voege men toe: *Gedenkboek van het Athenaeum enz.* blz. 624–625; Annie Barnes *Jean Leclerc (1657–1736) et la République des lettres* Paris 1938.

het seminarium; in 1731 kreeg hij wegens zijn gezondheidstoestand zijn pensioen, de laatste jaren van zijn leven was hij volkomen kinds [1]).

β. „Incompatibilité d'humeur" tussen Leclerc en Pierre Bayle

In zijn londense tijd had Leclerc zich er met de borst op toegelegd de engelse taal machtig te worden en het feit, dat hij deze taal leerde beheersen, bezorgde hem zekere voorsprong op Pierre Bayle, met wie hij in Nederland spoedig in contact en conflict kwam. Bayle's pen was soms scherper, Bayle's inzicht vaak penetranter dan het geval was bij Leclerc, die daarentegen systematischer te werk ging, dan de van de hak op de tak springende Bayle. Annie Barnes heeft in haar sympathieke monografie over Leclerc de diepere motieven van de twist tussen Bayle en Leclerc duidelijk bloot gelegd, toen zij er op wees dat tussen beiden een „incompatibilité d'humeur" bestond en dat het rationalisme van beide mannen, wier levenswijze en levensopvattingen op het eerste gezicht zovele overeenkomsten schijnen te vertonen, geheel anders van instelling was: dat van Bayle sceptisch, dat van Leclerc dogmatisch [2]).

γ. De door Leclerc uitgegeven tijdschriften Bibliothèque universelle et historique, Bibliothèque choisie en Bibliothèque ancienne et moderne van europese betekenis

Aanvankelijk werkte Leclerc mede aan Bayle's *Nouvelles de la république des lettres*; nadat Bayle Leclerc naar aanleiding van diens *Sentiments de quelques théologiens de Hollande sur l'histoire critique du Vieux Testament composé par le P. Richard Simon de l'oratoire* van spinozisme had beschuldigd [3]), wat Leclerc zeer kwalijk nam, stichtte Leclerc een *Bibliothèque universelle et historique*, die hij van 1686 tot 1691 redigeerde en die tot 1693 bleef verschijnen. In 1703 begon Leclerc een *Bibliothèque choisie*, welke titel gekozen werd, omdat Leclerc zich niet langer verplicht achtte alle nieuw uitgekomen boeken te behandelen, hoe weinig belangrijk ze hem ook toeschenen, maar uitvoerige uittreksels wilde geven uit die oudere of moderne geschriften, welke hem in 't biezonder interesseerden. In 1714 staakte Leclerc de *Bibliothèque choisie* wegens het overlijden van zijn uitgever maar begon in hetzelfde jaar bij een andere uitgever een *Bibliothèque ancienne et moderne* op dezelfde leest als de *Bibliothèque choisie* geschoeid, welke tot 1726 bleef verschijnen. Zowel op de *Bibliothèque universelle et historique* als op de *Bibliothèque choisie* verscheen een apart deeltje met register; Leclerc zelf:

---

[1]) Cf. Annie Barnes *op. cit.* chap. II.

[2]) *Op. cit.* pag. 233, 236.

[3]) In even overdreven als onredelijke vorm werd Leclerc van spinozisme beschuldigd door de orthodoxe predikant Carolus Tuinman, die elke nieuwlichterij over één kam scheerde en in zijn *De liegende en bedriegende vrijgeest ontmaskert* Middelburg 1715 blz. 50 schreef: De God van Spinoza (die ook de God der vrijgeesten is)...schijnt wel de Broeder van de God van den Amsterdamsche Joh. Clericus, want ze gelijken malkanderen als twee droppelen waters.

qui me dois mieux ressouvenir, que personne, de ce qu'il y a [1]),

had er behoefte aan gevoeld. Leclercs tijdschriften waren van europese betekenis; dat zij meer dan de *Nouvelles de la république des lettres* engels georienteerd waren, verhoogde hun waarde, want het natuur-filosofisch en filosofisch nieuws, dat uit Engeland kwam was belangrijk.

δ. Leclerc acht Descartes hoog, maar vereert Locke, die hij persoonlijk kent en op wiens werk hij een stimulerende invloed heeft

Leclerc had veel aan Descartes te danken; Annie Barnes zeide van Leclercs rationalisme:

> Descartes est son maître, mais un Descartes à la mesure de ces esprits d'érudits secs, souvent un peu bornés. Ils ne mettent guère en pratique le doute cartésien, ils préfèrent arriver tout de suite à la certitude. Animés par une foi presque naïve en leur propre raison, ils sont souvent pressés de conclure. Leurs habitudes de penser sont celles de docteurs plus que de savants [2]).

Minder had Leclerc met Malebranche op: met de ontwikkeling in occasionalistische richting ging het cartesianisme niet de goede kant op, meende hij [3]). John Locke daarentegen werd door Leclerc boven Descartes vereerd. Leclerc leerde Locke in de winter van 1685 te Amsterdam kennen, want ook Locke heeft een toevlucht gezocht in het gastvrije Holland. Eerst nadat de nederlandse stadhouder Willem III de engelse troon bestegen had, keerde Locke naar Engeland terug. Leclerc had op Locke een stimulerende invloed en nog voordat Locke's *An essay concerning human understanding* in 1690 te Londen uitgegeven werd, was een frans uittreksel ervan gepubliceerd in de *Bibliothèque universelle et historique* [4]).

De *Eloge de feu Mr. Locke*, welke Leclerc in het zesde deeltje van zijn *Bibliothèque choisie* plaatste, bleef lang de voornaamste gedrukte bron voor de kennis omtrent het leven en de werken van Locke [5]).

Locke is de auteur van een werk, dat hij betitelde *The reasonableness of Christianity as deliver'd in the Scriptures*, dat in 1695 te Londen verscheen

---

[1]) *Bibliothèque choisie* XXVIII *Avertissement.* Dit register-deeltje verscheen in 1718 „A Amsterdam chez les Freres Wetstein". Van de *Bibliothèque choisie* bestaat een „Seconde Edition", waarvan het eerste deeltje als adres draagt „A Amsterdam, Chez Henri Schelte MDCCXII", latere deeltjes bij de Wetsteins verschenen.

[2]) *Jean Leclerc et la république des lettres* pag. 10.

[3]) Cf. idem pag. 105; *Bibliothèque choisie* II pag. 86.

[4]) Cf. H. J. Reesink *L'Angleterre et la littérature anglaise dans les trois plus anciens périodiques français de Hollande de 1684 à 1709* nr. 388, 389.

[5]) Men vindt de *Eloge* herdrukt in de *Œuvres diverses de Monsieur Locke. Nouvelle éd. considérablement augmentée* I Amst. 1752. Een aardig hoofdstuk over John Locke vindt men bij Basil Willey in diens *The seventeenth century background* Londen 1946 (chap. XI). Een overzicht van de moderne litteratuur aangaande de verhouding Descartes–Locke vindt men bij Ernst Cassirer *Die Philosophie im XVII. und XVIII. Jahrhundert, Actualités scientifiques et industrielles* 841, Parijs 1939, S. 64–67.

en waarvan reeds het volgend jaar een franse vertaling uitkwam gemaakt door die Pierre Coste, die reeds Locke's *Some thoughts concerning education* had vertaald [1]) en ook *An essay concerning human understanding* zou vertalen [2]). Pierre Coste vertaalde met nauwgezetheid en verantwoordelijkheidsgevoel; Hazard noemde hem „l'interprète de Locke" en plaatste hem:

> au sommet de la hiérarchie de ces bons ouvriers (scil. refugiés devenus interprètes de la pensée anglaise) [3]).

De herroeping van het édict van Nantes deed Coste zijn carrière buiten Frankrijk zoeken; hij studeerde waarschijnlijk o.a. te Leiden, werd 13 November 1689 lid van de waalse kerk te Amsterdam [4]), in 1690 als proponent bij deze kerk toegelaten [5]) en werd later secretaris van Lady Masham en gouverneur van de zoon, die deze aan haar echtgenoot Sir Francis Masham schonk [6]). Lady Masham was een dochter van Ralph Cudworth, zij leerde John Locke in 1682 kennen en deze had grote invloed op haar vorming. John Locke leefde de laatste jaren van zijn leven bij de Mashams [7]).

Bij de bespreking van een tweede druk van de *Traité de la raison humaine traduit de l'Anglois, & augmenté d'une préface qui contient plusieurs authoritez justificatives des sentimens de l'Autheur* in de *Boekzaal voor Europe* 1700 II werd opgemerkt:

> Het oogmerk des Schrijvers is te toonen, dat het wezentlijke in of van den Godsdienst alleen door de gezonde rede kan gevonden worden [8]).

Leclerc deelt Locke's standpunt: hij noemde in zijn *Parrhasiana* rede en openbaring:

> pour ainsi dire, deux Filles du Ciel, qui ne se querellent jamais l'une avec l'autre [9]).

---

[1]) Cf. Reesink *op. cit.* nr. 1470 b. Nederlandse vertaling Rotterdam 1697 *(idem* blz. 402).

[2]) Cf. H. O. Christophersen *A bibliographical introduction to the study of John Locke* Oslo 1930 pag. 58.

[3]) Paul Hazard *La crise de la conscience européenne (1680–1715)* I pag. 93–94.

[4]) Volgens de fiches van de Bibliothèque wallonne te Leiden.

[5]) Cf. Hazard *op. cit.* I pag. 93.

[6]) Cf. Annie Barnes *op. cit.* pag. 172. Men zie voor Pierre Coste: *Nouvelle biogr. générale* XII kol. 78; Gustave Lanson *Revue des cours et conférences, Année scolaire 1908–'09* Parijs 1909 pag. 730–732 (waar naast invloed van Locke, invloed van Bayle en Fontenelle op Coste wordt aangewezen); Cohen Rosenfield *From Beast —Machine to Man-Machine* pag. 187–190, 197 en Leo Courtines *Bayle's relations with England and the English* New-York 1938 pag. 46, 47, 55, 113 n. 15, 117, 119.

[7]) Zie voor Lady Masham: *Dict. of nat. biography* XXXVI pag. 412. Een analyse van Lady Mashams *A discourse concerning the love of God*, London 1696, geeft John Tulloch *Rational theology and christian philosophy in England in the seventeenth century* pag. 226–228. Pierre Coste vertaalde dit geschriftje in het Frans, cf. P. Bayle *Œuvres diverses* IV La Haye 1731 pag. 854–855.

[8]) *De boekzaal van Europe* 1700 II blz. 129.

[9]) Cf. Annie Barnes *op. cit.* pag. 11.

ε. Leclercs Parrhasiana ou pensées diverses sur des matières de critique, d'histoire, de morale et de politique (1699, ned. vertaling 1715) bevat een Défense des ouvrages de Mr. L. C.

De *Parrhasiana ou pensées diverses sur des matiéres de critique, d'histoire, de morale et de politique. Avec la défense de divers ouvrages de Mr. L. C.* verschenen in 1699 te Amsterdam op naam van Théodore Parrhase; voor wie het nog niet wist onthulde de nederlandse vertaling *Parrhasiana of vrijmoedige bedenkingen over stoffen rakende de zedekunde, historien, staatsaken en letterkunde. Nevens de verdediging der schriften van den Hr L. C. In't Frans beschreven door den Heere Joannes de Klerk. Tweede druk. Waar agter gevoegt zyn de voornaamste redenen der Manicheen tegen de eenheit van God, voorgestelt door den Heere Bayle. Uit het Fransch vertaalt, en noit voor dezen gedrukt*, dat Leclerc zelf de *Parrhasiana* en dus ook de *Défense des ouvrages de Mr. L. C.* opstelde, die dan ook niet zonder reden aanvangt:

> Daar is niemand die beter rekenschap kan geven van de schriften en studien van de Hr. L. C. als ik; en dewijl het dienstig is dat het de weerelt wete, uit oorzaak van de gene die hem bestreden hebben, zoo zal ik 'er van zeggen het gene mij bekent is.

Over Leclercs verhouding tot Descartes wordt dan het volgende opgemerkt:

> In deze werken laat de Hr. L. C. een groote agting blijken voor Descartes, wiens algemeene grondbeginselen hij volgt; maar hij wijkt dikwils af van zijn bijzondere gissingen, die door reden of door ondervindingen wederleid [1]).

ζ. Leclerc een groot bewonderaar van de neo-platonicus Ralph Cudworth

Een van de boeken, die Leclerc in zijn *Bibliothèque choisie* uitvoerig behandelt — hij is er zo vol van, dat hij ook in de voorberichten er herhaaldelijk over spreekt — is *The true intellectual system of the universe* van de neo-platonicus Ralph Cudworth. Wij zullen de bespreking hiervan en van de twist tussen Leclerc en Bayle naar aanleiding van de door Cudworth verdedigde „naturae plasticae" uitstellen tot de behandeling van de *Dissertation sur la perfection du monde corporel et intelligent* van W. G. Muys, waarvan het voornaamste doel was het systeem van de „naturae plasticae" te bestrijden, ons daartoe opnieuw geëigende gelegenheid bieden zal [2]).

---

[1]) *Parrhasiana of vrijmoedige bedenkingen* Amst. 1715 (aanwezig P.B.L. 220 Wijsb.) blz. 541. De franse tekst *Parrhasiana ou divers pensées etc.* is aanwezig K.B. 184 M. 11.

[2]) Zie beneden blz. 533.

267. Waarom cartesianen en coccejanen zich aangetrokken voelden tot en bescherming zochten bij de partij van Johan de Witt

We hebben in de aanvang van ons verhaal gezien, hoe het ontluikend cartesianisme te Utrecht een tegenstander vond in Voetius, die door de magistraat gesteund werd. In later jaren kreeg Utrecht een de Wittsgezinde regering, d.w.z. een liberale regering, die de cartesi-coccejanen protegeerde. Een indruk van het geharrewar tussen stadsbestuur, kerk en universiteit in de Domstad in de tweede helft van de zeventiende eeuw geeft de lectuur van het artikel van J. Hartog in *De Gids* van 1876 over *Het college van scavanten te Utrecht*. Het was, schrijft Hartog, in 't algemeen een wanhopige strijd, waarbij niemand zuiver oordeelde [1]); wijsgerige en staatkundige geschilpunten haakten in elkaar en werden in de pamfletten dier dagen met veel persoonlijks vermengd, en wie vrijheid en verdraagzaamheid voor zijn mening en geloof eiste, had hiervan dikwijls weinig beschikbaar voor de overtuigingen van anderen.

Descartes moet vrijwel verstoken geweest zijn van politieke belangstelling, zelfs in de tijd toen hij, jong frans edelman, diende in het leger van Prins Maurits. Niettemin is het duidelijk, dat al de vrijzinnige, natuurkundige en theologische theorieën, die samenhingen en voortvloeiden uit de cartesiaanse principia, voor hun ontwikkeling bescherming behoefden van een regering, a priori niet afkerig van nieuwigheden, en die haar eigen gezag niet ondergeschikt aan dat van de Kerk beliefde te stellen. De belangstelling van Jan de Witt voor Descartes zal in hoofdzaak de mathematicus gegolden hebben; in 1659 werden met een herdruk van de latijnse versie van Descartes' *Geometria* ook twee wiskundige verhandelingen van de Witt gepubliceerd. Filosoof was de Witt niet, ook voor theologische geschilpunten interesseerde hij zich niet diepgaand; zijn inzichten en zijn gematigd beleid leerden wij kennen bij de bespreking van de resolutie van de Staten van Holland en West-Friesland van 1656.

Cocceius en de zijnen hebben zich wel ingelaten met de verhouding van Kerk en Staat; hun opvatting hierover hangt natuurlijk samen met hun verwachtingen betreffende het Rijk Gods. Houden wij ons aan Schrenks interpretatie en hebben wij deze goed begrepen, dan houdt Cocceius' eschatologie niet in, dat Kerk en Gods Rijk uiteindelijk te samen zullen vallen, maar dat de Kerk in het Rijk Gods zal opgaan, want dit Rijk is voor Cocceius niet alleen een religieus, maar ook een zedelijk en, men zou kunnen zeggen, staatkundig ideaal. Cocceius is bevreesd voor de wereldlijke macht van de Kerk, niet voor een overheersing van de Staat:

> er hat viel mehr das Bewusztsein, dasz die römische Gefahr das Reich in der Kirche beeinträchtige, als die weltliche Staatsgewalt. Das Hauptgewicht fällt bei ihm nicht auf die selbständige Gestaltung

[1]) *Art. cit.*, *De Gids* 1876 II blz. 98.

der Kirche gegenüber dem Staat, sondern vielmehr auf ihre innere geistliche Freiheit, die ihm verhältnismäszig unabhängig ist von den äuszeren Formen, die durch die staatlichen Belange bezeichnet sind [1]).

De overheid moet zorgdragen voor de welvaart van de Kerk, en heeft invloed op de leiding der Kerk [2]). Op de vraag of Cocceius invloed ondergaan heeft van Hobbes, heeft Schrenk geantwoord, dat dit onwaarschijnlijk is te achten, maar dat men er wel terdege rekening mee houden moet, dat Hobbes en Cocceius gedeeltelijk uit dezelfde puriteinse bronnen geput hebben [3]). Cocceius en Heidanus hebben een afkeurend advies uitgebracht aan de groot mogende Heren Staten van Holland en West-Friesland over *De jure ecclesiasticorum* van de zich noemende Lucius Antistius Constans [4]). Maar dit impliceert geenszins, dat zij de la Cours maxime:

> Dat de uitterlike publike Gods-dienst moet deponeren van de politie ende Hoge Overheid [5]),

desavoueerden. Zij duidden het echter de schrijver van *De jure ecclesiasticorum* euvel, dat hij door overdrijving het juiste evenwicht tussen wereldlijk en kerkelijk gezag afbreuk deed, door het voor te stellen alsof:

> het recht den Overigheden in desen (scil.: kerkelijke zaken) competerende, U. Ed. Gr. Mogen hier te lande van de Kerckelijcken wierde bedisputeert ende geweygert. Nergens anders toe dienende, als om de Kercke bij U. Ed. Gr. Mog. te misgunstigen, en een quade impressie en jalousie tegen de Kerckelijcke in te geesten en te voeden, even of sy niet te vreden zijnde met hare gebruyckelijcke ordre en Kerckelicke regeringe, die sy tot noch toe onder het opsicht van U. Ed. Gr. Mog. vreedsamelijck zijn genietende, yet empieteerden over haer recht en jurisdictie, en alsoo een recht wilden usurperen [6]).

„Goed kerks, goed Prins" zei men in de tweede helft der zeventiende eeuw; inderdaad, de voetianen zochten hun heil bij de prinsgezinden, de cartesi-coccejanen bij de aanhangers van Johan de Witt [7]).

---

[1]) Schrenk *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus* S. 297.

[2]) Cf. Schrenk *op. cit.* S. 252.

[3]) *Idem* S. 181–190.

[4]) Cf. boven blz. 51, 394.

[5]) Cf. boven blz. 394.

[6]) *Operum Johannis Coccei* VI Amst. 1673 *Consilia* pag 24 b. Men lette er op, dat het advies handelt over drie boeken, de *Philosophia S. Scripturae interpres*, dat Cocceius natuurlijk hartgrondig verfoeit, en:

> twee andere Schriften, 't eene in't Latijn, *Lucii Antistii Constantis, de Jure Ecclesiasticorum*: 't andere in 't Neerlandts. *Het Predickampt, en't Recht der Kercke*, beyde sonder naem des Aucteurs door den druck gemeen gemaect.

Moet men hier uit opmaken, dat *De jure ecclesiasticorum* ook in nederlandse vertaling is verschenen?

[7]) Cf. Schrenk *op. cit.* S. 296.

268. Frans Burman, hoofd van het college der scavanten te Utrecht

Toen Utrecht een de Witts-gezinde regering had, werd in 1662 een coccejaan-cartesiaan tot hoogleraar in de theologie beroepen. Frans Burman [1]) had te Leiden gestudeerd en had het voorrecht genoten in die tijd in persoonlijk contact met Descartes te komen. In het vijfde deel van de grote uitgave van Adam en Tannery van Descartes' *Œuvres* vindt men op pag. 144 en volgende de *Objectiones* door Burman te berde gebracht tegen Descartes' *Meditationes*, *Principia* en *Discours de la méthode* tijdens een onderhoud op 16 April 1648 met *Responsiones* van Descartes. De uitkomsten van het onderhoud werden enkele dagen later, 20 April, door Johannes Clauberg afgeschreven (misschien mede geredigeerd) en bleven bewaard in een copie midden Juli van datzelfde jaar 1648 te Dordrecht gemaakt [2]). Van 1650–1661 stond Burman als predikant te Hanau en daarna keerde hij terug naar Leiden, nu als subregens van het Staten-college, waarvan hij tijdens zijn studententijd alumnus was geweest. In de lijkrede, die Joh. Georg. Graevius in 1700 over zijn vriend en collega Burman te Utrecht uitsprak, heet het:

> Hij word dan na Leyden geroepen tot dat Collegie, dat de eerste winkel is geweest tot oeffening van sijn zeden en studien, om dat als Regens te gebieden. Maar dit Tonneel was te kleyn en te duyster, om soo veel gaven te omvatten, die vereyschten een doorluchtiger Schouwburg van waer sij haer licht konden verspreiden. Naauwlijks had hij dit ampt een jaar te Leyden bekleed, of hij wierd van onse Overigheyd, want sijn geleerdheid was reeds wijd en syd verspreid, in onse Hooge Schoole beroepen tot het Hoogleeraar- en kort daar op tot het Predikampt de heylige Godsgeleerdheid [3]).

Een familie-band verbond Burman sinds 1665 met het hoofd der Cartesianen te Leiden, toen Abraham Heidanus zijn schoonvader werd. „Toen hij", getuigde Graevius van Burman:

> nu sijn verblijf hier had gevestigt, heeft hij een treffelijke Vrouwe gevonden, begaaft met alle deugden, die het volmaakte model van een treffelijke Matrone uitmaken, 't was de Dochter van de Heer Abrahamus Heidanus, wiens naam alle lof verduistert, om dat sij die verre te boven gaat. Hij trouwde haar weduwe sijnde [3]).

Over Burmans oordeel over de verhouding van Kerk en Staat, zeide Graevius:

> Hij wist dat de Kerk was in de Republijk, en de Republijk geensins

---

[1]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 351–352, de aldaar opgegeven litteratuur en *P. Rep.*

[2]) Cf. Ch. Adam *René Descartes. Entretien avec Burman* Paris 1937 pag. IX.

[3]) *Alle de oratien uitgesproken door den Heer Franciscus Burmannus in zijn leven doctor en professor der H. Theologie. . .waar bij gevoegd is de lijkreden gedaan door den Heer Joh. Graevius, verhandelende het leven en sterven van dien wijdberoemden Heer* Utrecht 1700 (aanwezig U.B.U. F oct. 2520) blz. 185.

in de Kerk en dat de Republijk geensins kon behouden blijven, ten ware dat aan de Overigheid ongeschonden bewaart wierd haar auctoriteyt soo in Goddelijke als Weereldsche saaken [1])

En over Burmans verhouding tot Cocceius:

Hij maakte heel veel werk van den Heer Coccejus; maar week evenwel dikwils af van sijn gevoelen en gedagten, voornamentlijk in het uitleggen der Heylige Prophetien [2]).

Visscher en van Langenraad schreven in *Het protestantsche vaderland* over Burman als cartesiaan:

Hij heet „Cartesiaan" doch liever dan hem bepaald te houden voor één, die dacht gelijk Descartes, beteekent dit toch eigenlijk niets anders, dan dat hij van Cartesius, zelf-denken, heeft geleerd [3]).

Men bespeurt Descartes' invloed in het biezonder bij Burmans opvatting over de verhouding van wil tot verstand. Burman stelde het oordeel niet onder het verstand, maar onder de wil:

alzo het oordeel wat meerder dan een enkele bevatting der denkbeelden, welke manier van denken aan het verstand eigen is, te kennen geeft [4]).

Door deze opvatting, zo schrijven Visscher en van Langenraad, bond Burman de levensnerf der absolute praedestinatie af [3]).

Gelijk bv. de nederlandse renaissance-bouwstijl naast internationale eigenschappen ook echt vaderlandse trekken in zich opgenomen heeft, die haar producten een bepaald cachet geven, zo vertoont het nederlandse cartesianisme ook eigen kenmerken. De aanhalingstekens, die *Het protestantsche vaderland* plaatst rond „cartesiaan" toegepast op Burman, kunnen, mij dunkt, vervallen, indien men maar indachtig blijft, dat Burman een representant is van het typisch nederlandse verschijnsel van de cartesi-coccejaan; want zeker ontleende Burman meer aan Descartes dan een critische instelling.

269. Een pamflet van 1674 tegen het college der scavanten

Leiding is van Burman uitgegaan, hij verzamelde te Utrecht een kring van geestverwanten om zich heen, die bekend stond als het Collegie der scavanten. De veronderstelling van Hartog, dat deze naam gekozen werd, omdat verscheidene leden ervan meewerkten aan het *Journal des savants*, dat zowel te Parijs als te Amsterdam verscheen [5]), kan juist zijn. Onze kennis aangaande het Collegie der scavanten moeten wij putten uit pamfletten; het meest informatieve is dat van een tegenstander

[1]) *Alle de oratien etc.* blz. 193.

[2]) *Idem* blz. 190.

[3]) *Het prot. vaderland. Biogr. wdb. van prot. godgeleerden in Nederland* I blz. 707.

[4]) Fr. Burman *Synopsis dat is kort begryp der heilige godgeleertheid . . . vertaalt door Dirk Smout I* [3] Amst. 1740 (U.B.U. E. oct. 1879) blz. 524–525.

[5]) *De Gids* 1876 II *art. cit.* blz. 102. Behalve het artikel van Hartog raadplege men voor de diverse leden van het college der scavanten: Dr G. W. Kernkamp *De utrechtse academie 1636–1815* Utrecht 1936 blz. 254 en vlgd., 273.

Het collegie der scavanten van Utrecht. Behelsende een t' samen-spraek tusschen een Hollander, en een utrechts proponent [1]). Het dateert van 1674; het tij was toen alweer gekeerd, het rampjaar 1672 had de verheffing van de Prins en de moord op de gebroeders de Witt gebracht, ook te Utrecht waren de bakens verzet en de gulden dagen van het Collegie der scavanten behoorden tot het verleden:

> Het Collegie is ten delen verstooven. D. Wolzogen is vertrokken na Amsterdam, D. Mansvelt is gestorven. De Witten hare patronen zijn schrikkelijck omgekomen. Doctor van Solingen gevlucht. Ook yder een viel op dit Collegie aen. Verscheyde Academien en Professoren veroordeelden haer sentementen [2]).

Het doel van het collegie was geweest volgens de pamflettist:

> de ware Godsalige en vrome Liefhebbers van Kerk en Prins uyt te roeyen; en de cartesiaensche Philosophie met de resterende aenhangende Nieuwigheden voort te setten. In dat Collegie was Praeses D. Burmannus, den Assessor D. de Bruyn, en de Collegianten D. Grevius, Professor Mansvelt, Professor Wolzogen, Doctor Velthuysen, Doctor van Solingen en eenige Wits-gesinde; alle vinnige Partijen van de Kerk, en van de gene, die het met de Kerk houden.

270. Joannes Georgius Graevius en zijn rede De cometis

Joannes Georgius Graevius, wie, zoals wij reeds zagen in 1700 de eer te beurt viel de lijkrede over Frans Burman uit te spreken, was te Utrecht hoogleraar in de welsprekendheid, staatkunde en geschiedenis. De rede werd met de oratiën van Burman in het Nederlands vertaald door een zekere D. G. In het Nederlands vertaald, en wel door H. van Quellenburgh [3]), werd ook de oratie, die Graevius in 1665 *De cometis* hield [4]); het verschijnen van kometen heeft in de jaren 1664, '65 en '82 heftig de gemoederen in beweging gebracht, algemeen werden zij als boden van naderende rampen opgevat, maar de cartesianen, die in Descartes' *Beginselen der*

[1]) Z.n. 1674. K. 11240 en andere druk K. 11241; T. 7226; M. 146 E 65; ook aanwezig U.B.U.

[2]) *Het collegie der scavanten* fol. B. 1 v.

[3]) Waarschijnlijk de H. van Quellenburgh, op wiens naam ook staat de *Nieuwe ende seer naeuwkeurige reyse door de Spaansche Westindien. Overgeset door H. v. Q.* Utrecht 1682 (auteur Th. Gage), de *Vindiciae batavicae ofte refutatie van het tractaat van J. B. Tavernier* Amst. 1684, de *Reise door verscheidene staten van Europa en Asia* Utrecht 1694 naar het Frans van Phil. Avril, als mede de *Historie van de bedriegerijen der priesteren en monniken in de Roomsche Kerke* Utrecht 1695 uit het Frans van G. de Emiliane vertaald (cf. Catalogus Scheepers-Beyers Jan. '47 nr. 608, 665, 581 en 518).

[4]) *Redenvoering ofte oratie van de cometen In het duytsch gebragt door H. van Quellenburgh* Utrecht 1682. Aanwezig U.B.U. P. Oct. 530 2)), tesamengebonden met *Sneeuw en Vyerdamp. Een korte verhandelinge over de sneeuw en cometen* Middelburg 1665 van de predikant Is. Clemens. De latijnse tekst *Johannes Georgii Graevii oratio de cometis* was in 1665 te Utrecht uitgegeven *Accessit Andreae Dudilii libellus ejusdem argumenti* (U.B.U. A.qu 324 I 4 b). Voor Graevius zie men: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 669–670, de aldaar opgegeven litteratuur en D. Nauta *Samuel Maresius* (diss. V. U. A'dam) Amst. 1935 blz. 39 nr. 118.

wijsbegeerte een rationalistische verklaring van de bewegingen der staartsterren, aangepast aan de vermaarde theorie van de draaikringen, konden vinden, weigerden de kometen als bovennatuurlijke verschijnselen te zien. Het collegie der scavanten kwam als één man tegen Voetius op, die geloofde dat de kometen „ordinaris wat quaet betekenden":

> Wolzogen preekte er tegen, tweemaal op één Zondag, over Jeremia 10 : 2: „Zoo zegt de Heer: Leert den weg der heidenen niet, en ontzet u niet voor de teekenen des hemels, dewijl zich de heidenen voor dezelve ontzetten" Prof. Graevius sprak met hetzelfde doel eene oratie uit in de Academie, die hij ook liet drukken, en waarvoor hij door de Heeren Staten vereerd werd met een okshoofd wijn. Prof. de Bruyn en Prof. Mansvelt spraken in dienzelfden geest. De eerste noemde het eene onverschoonlijke zonde, peccatum nullo modo excusandum, te zeggen, dat een komeet iets kwaads beduidde; en de laatste geraakte in een hevig dispuut met Colvius, een predikant uit Maastricht, die in den Dom, juist andersom als Jeremia, had gezegd, dat de heidenen zelfs bevreesd waren voor de kometen, en dat wij bij de heidenen niet mogten achterstaan. Burmann hield zich schijnbaar stil, maar op zijn collegies leerde hij hetzelfde, en zoo vielen zij allen met alle magt „den ouden man" tegen, die tot zijne vrienden zeide: „Laet se woelen, soo sij willen, God sal metter daet wel toonen, dat die Cometen wat quaet hebben beteekent" [1]).

271. Lodewijk Wolzogen, een werelds Frans predikant

Lodewijk Wolzogen hebben wij reeds leren kennen als de schrijver van een kritiek op de *Philosophia S. Scripturae interpres*, die zelf weer veel kritiek uitlokte [2]). In 1664 was hij hoogleraar geworden in de Kerkgeschiedenis te Utrecht; zijn overgang naar het Athenaeum te Amsterdam, waarop de pamflettist zinspeelde, viel in 1670 [3]). Hij was tevens waals predikant. Op zijn manieren en uiterlijk had onze pamflettist heel wat aan te merken:

> D. Wolzogen, een Werelts Frans Predikant zijnde (gelijkkende meer in sijn Prediken een Comediand, als een zedigh Predikand) is al mede een Collegiand gheworden om Kerk en Prins tegen te loopen. Dese Man gingh dagelijcx met een rammelende zijde Mantel; met gepoedert Hayr, als of hij een Hoveling was, hadde een Valeth, dragende een Degen op de zijde, achter hem loopen; konde wel bij-na heele nachten door brengen met de kaert speelen; hij liet dagelijcx een Paepsche Dans-meester in sijn Huys komen om sijn Susters kinderen te leeren danssen &. Al fraye dingen voor een Predikand [4]).

Goede vrienden maakte Wolzogen zich, die in 1669 testimonia voor zijn rechtzinnigheid gaven in de *Jugemens de plusieurs professeurs et*

---

[1]) *De Gids* 1876 II *art. cit.* blz. 110–111.

[2]) Zie boven § 233.

[3]) Men zie voor Wolzogen: Caspar Burmannus *Traiectum eruditum* pag. 457–462; *Gedenkboek van het athenaeum en de universiteit van Amsterdam 1632–1932* blz. 713; W. Goeters *Die Vorbereitung des Pietismus* S. 136, 213; *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 1235–1236.

[4]) *Het collegie der scavanten* fol. A. 4 r.

docteurs en theologie...qui prononcent unanimément orthodoxe le livre de Louys de Wolzogue [1]); het waren: Samuel Maresius [2]), Abraham Heidanus, Joan Cocceius, Christiaan Schotanus, Chr. Wittich, Fr. Burman, Antony Perizonius, Balthasar Bekker en Joh. Gaillard [3]). Maar in hetzelfde jaar 1669 groepeerden zich ook theologen tezamen om aan hun afkeuring van Wolzogens boek lucht te geven [4]). Makkelijker nog als vrienden maakte Wolzogen zich vijanden. Hij had het aan de stok met de deventerse predikant Leonard van Rijssen, wiens boek *De oude rechtsinnige waerheijt etc.* gedeeltelijk tegen Wolzogen was gericht [5]), met de predikant R. Vogelsang, uit 's Hertogenbosch, die een *Indignatio justa contra libellum cui titulus Philosophia Scripturae interpres* in het licht zond [6]), met Joh. van der Waayen, in deze tijd predikant te Leeuwarden en nog anti-Cocceius en anti-Cartesius, met de vlissingse voetiaanse predikant Georgius de Raed, auteur van een *Excercitatio de scripturarum interprete, in qua adstruitur gloria Dei Spiritus Sancti* [7]), ja zelfs met schotse theologen [8]). Een der allereersten met wie Wolzogen naar aanleiding van zijn boek over de uitlegging van de Schrift in strijd geraakte, was Jean de Labadie; de herdruk, die nog in 1668 verscheen van Wolzogens *Libri duo de scripturarum interprete* draagt daarvan de sporen [9]), ook pareerde Wolzogen de Labadie's aanval in de lijvige driedelige *Apologie pour le syn: de Naerden contenant l'histoire de la dénonciation que Jean de Labadie & le Consistoire de l'Eglise walonne de Middelbourg ont faite contre le livre de Louys de Wolzogue de l'interpréte de l'Ecriture etc.*, in 1669 te Utrecht uitgegeven [10]). Dat Jacobus Koelman èn afzonderlijk èn in zijn *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* tegen Wolzogen fulmineerde, vermeldden wij reeds [11]).

272. Een acte tegen het misbruyk der philosophie (1689) ondertekend door Wolzogen, de Raey en G. van Leeuwen

Van de socinianen moest Wolzogen al even weinig hebben als van de labadisten; merkwaardig is de acte *Tegen het misbruyk der philosophie*, die Wolzogen in 1689 met zijn amsterdamse collega's de Raey en G. van

[1]) K. 9795.

[2]) Cf. D. Nauta *Samuel Maresius* Amst. 1935 (diss. V.U.) blz. 358.

[3]) Cf. Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland* II blz. 388.

[4]) Cf. K. 9797 *Advisen van sommige Theologanten van Utrecht, Harderwijck en 'sHertogenbosch over het boeck van D. Ludovicus Wolzogen etc.* en K. 9798 *Oordeel van eenige theologanten tot Deventer over het boeck Ludovici Wolzogen van den Uytlegger der H. Schriftuere tegens den paradoxen schrijver.*

[5]) Zie voor van Rijssen: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 1190, cf. boven blz. 40.

[6]) Zie voor Vogelsang: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 1128–1129 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[7]) Zie voor de Raed: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 1109.

[8]) Cf. Koelman *Het vergift van de cartesiaansche philosophie* blz. 472.

[9]) Cf. boven blz. 17.

[10]) Aanwezig K.B. 615 J. 20.

[11]) Boven blz. 399.

Leeuwen ondertekende [1]). Het drietal nam zich voor zich te houden aan de formulieren van de Kerk; de filosofie achtten zij dienstig:

> soo om het verstand van de heylige Schriften na te vorschen, als de dwalinge van partije, die met het ligt, en elks natuurlijk besef, het welk Godt in't natuurlijk verstand van den mensch heeft ingeschapen, regelrecht strijdig zijn, te ontdecken: gelijk in opsight van de Paepsche Transubstantiatie, en dergelijke.

Zij hadden nochtans een afschuw:

> van het dagelijks opdringen der gevoelens der sulken, die in 't opsigt van't mysterie, niet genoeg oordeelen tot hare gerustheyd te verstaan, dat God uyt het oneindige van sijn volmaecktheden, deze of geene perfectie van sijn wesen duydelijk heeft bekend gemaeckt, maer 't zelve weygeren aen te nemen, ten zij sij 't selve klaer en onderscheydelijk hebben begreepen: en voor al dat het innerste van sulke verborgentheden de mate van het natuurlijk beseff niet te buyten gaet. Een ondernemen waerlijk waer door al wat van de verborgentheden des geloofs is, om verre geworpen word, gelijk diergelijke effect, de Kerke tot haar uyterste droefheyd, in de secte der Socinianen gesien heeft, en waar van de gevolgen onder ons geen eynde souden hebben.

Met andere woorden: het licht der rede kan dienen om specifiek katholieke dogmata te verwerpen, maar aan dat der drieëenheid mag niet getornd worden; uit logisch oogpunt is dit betoog der amsterdamse hoogleraren niet sterk.

273. Dr Lambert van Velthuysen

In Koelmans *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* wordt na Regius als vijand nr. twee Dr Lambert van Velthuysen genoemd [2]). Van Velthuysen was arts te Utrecht, maar hij had ook theologie en filosofie gestudeerd; con amore mengde hij zich in de utrechtse twist om de kerkegoederen, voorts schreef hij verscheidene tractaten ter verdediging van de cartesiaanse principia, waarvan wij een *Disputatio de finito & infinito* reeds memoreerden [3]). Zijn *Opera omnia* beslaan twee lijvige quartanten, onder meer bevatten zij latijnse vertalingen van de vlugschriften, waarin hij tegen de leidse predikant J. du Bois staande hield, dat „noch de leere van der sonne stilstant, en des aertrijx beweginghn, noch de gronden van den philosophie van Renatus Des Cartes strijdig sijn met Godts woort". Een *Epistolica dissertatio de principiis iusti et decori continens apologiam pro tractatu clarissimi Hobbaei de Cive* [4]). heeft allicht mede veroorzaakt, dat ten onrechte de nederlandse vertaling van Hobbes' *Leviathan* aan van Velthuysen werd toegeschreven [5]). Dat van Velthuysen zich interesseerde voor het bestel van kerk en staat,

[1]) K. 13328 *Copie van de acte van de heeren professoren der illustre schoole tot Amsterdam J. de Raei, L. Wolzogue en G. van Leeuwen. In dato den 6 October 1689 Tegen het misbruyk der philosophie.*

[2]) *Op. cit.* blz. 466.

[3]) Zie boven blz. 387.

[4]) Amstel. 1651 aanwezig K.B. 928 F. 32.

[5]) Cf. boven § 228 b.

blijkt ook uit het feit, dat hij zich geroepen voelde Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* te bestrijden [1]).

274. Johannes de Bruin verdedigde Descartes tegen Reinier Vogelsang

Johannes de Bruin, een gorkummer, die te Leiden college's van Heereboord volgde en in 1650 hoogleraar te Utrecht in de wis- en natuurkunde was geworden, verdedigde Descartes tegen de hoogleraar-predikant Reinier Vogelsang [2]), over wie wij bij de behandeling van de cartesiaanse belangstelling te Deventer zullen spreken.

275. Regnerus Mansveld bediende zich van de schuilnaam Petrus ab Andlo

Een echte vechtjas was Regnerus Mansveld. Hij was zeer bevriend met de hoofdman van het college der scavanten Burman [3]). De onder de schuilnaam Petrus ab Andlo verschenen werkjes tegen Maresius' *De abusu philosophiae cartesianae* zijn, naar algemeen aangenomen wordt, door van Mansveld opgesteld [4]). Evenals van Velthuysen bestreed hij het *Tractatus theologico-politicus* [5]).

276. Dr Nicolaas van Solingen

Wie tenslotte is de „doctor van Solingen" die in de *Samenspraack tusschen een Hollander en utrechts proponent* als lid van het collegie der scavanten wordt genoemd? Zijn voornaam luidt Nicolaas, want de pamflettist bericht met andere zaken:

> Doctor van Solingen (zijnde al te groten familiaren vrint van Domini Graevii Huysvrouw) is om sijn boosheyt tegen de Kerk en Prins meerder uyt te braken, oock daer toe geraeckt (scil.: tot toetreden tot het collegie); hij en sijn twee Gebroeders zijn bittere Vyanden van sijn Hoogheyt den Heer Prince van Orange: Waerom ook onlanghs een Rijm is tot Utrecht gedrukt, en een ander knuppel Veersken, seyt van de Heer Nicolaes aldus: Solingen sal overkomen dat de Duyvel niet sal droomen [6]).

Wij herinneren ons de haagse bontekoejaan Cornelis Solingen, deze had, zegt Krul, een broer Hercules [7]), waren er meer broers?

---

[1]) Men zie voor van Velthuysen: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 1368–1370 s.v. Veldhuyzen, Lambertus van; St. Dunin von Borkowski *Spinoza* III 2 S. 269–273, 418–419 (vier citaten uit van Velthuysens *Munus pastorale, vulgo dictum concionatorum et jus ecclesiae etc.)* en *P. Rep.*

[2]) Zie voor Johannes de Bruin: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 328.

[3]) In zijn *Traiectum eruditum* schrijft Caspar Burman over Mansveld: Maxima ipsi amicitia fuit cum avo beatae memoriae Francisco Burmanno, quo familiarissime usus est.

[4]) Cf. D. Nauta *Samuel Maresius* blz. 363, 364.

[5]) Men zie voor Mansveld: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 646, 647; P. *Rep.*, Zijn geschrift *Adversus anonymum Theologico-politicum liber singularis* Amstel. 1674 is aanwezig K.B. 507 E. 19 2) en Sp.R. 65.

[6]) *Het collegie der scavanten* fol. A. 4 r.

[7]) R. Krul *Dr. Cornelis Solingen, Ned. tijdschrif. voor geneeskunde* 1885 II pag. 21.

277. Petrus van Mastricht, opvolger van Voetius (1678)

Petrus van Mastricht [1]) had in 1677 een lijvig boek *Novitatum cartesianarum gangraena... seu theologia cartesiana detecta* [2]) de wereld in gezonden, ondanks het veelvuldig gebruik van de term „gangraena" geen scheldschrift; het is vooral Wittich die doorlopend aangevallen wordt in dit zeer systematisch opgezette werk. Wanneer hij later in het achtste boek van zijn *Theologia theoretica-practica* de cartesiaanse en coccejaanse scheuringen bespreekt, schrijft van Mastricht gematigd (en verdoezelend): Descartes wilde niets anders dan op zedige wijze een nieuwe natuurkunde vertonen, de grondstellingen, waarop deze wijsgerige natuurkunde berustte, schenen voor de godgeleerden schadelijk te zijn [3]). Van Mastricht koesterde veel bewondering voor Amesius.

278. Melchior Leydekker meent dat het verbond tussen coccejanen en voetianen om utiliteitsredenen werd gesloten

Een jaar na van Mastricht werd tot hoogleraar in de theologie te Utrecht benoemd de voetiaanse zeeuw Melchior Leydekker [4]). De lijst van diens geschriften is lang. Hij schreef o.a. tegen Allinga (pro Witsius), B. Bekker, de zutfense predikant Joh. Vlak, Fr. van Leenhof en Joh. van der Waeyen. Leydekker was soepeler van geest dan Voetius; hoewel een bestrijder van Cocceius, ontbrak het hem niet geheel aan waardering voor deze laatste, wiens colleges te Leiden hij een tijdlang volgde. Onder Leydekkers nederlandse geschriften zijn enkele niet onaardige samenspraken, zo een *Sedige samen-spraak over het frans boeck genaamt, Entretiens sur les différentes méthodes d'expliquer l'Ecriture Sainte, & de prêcher de ceux qu'on appelle Cocejens & Voetiens. Met bijvoeginge van eenige aanmerckingen op de gevoelens van Mr. Willem Deurhof, wederlegt door de Hr. T. H. van den Honart door Johannes Philalether* (lees: *Philalethes*) voor de „zeedige liefhebbers" gedrukt in het jaar 1707. De in de titel genoemde *Entretiens* waren dat jaar verschenen van de hand van de waalse predikant Pierre de Joncourt [5]). Johannes Philalethes, dat is Melchior Leydekker, liet er een gesprek over voeren tussen Renatus, aanhanger van Descartes, de coccejaan Philologus en de vredelievende Iraneus. Philologus merkt op, dat z.i. de auteur van de *Entretiens* verkeerd deed, toen hij Cocceius laag stelde, maar Descartes hemelhoog verhief. Hij krijgt ten antwoord:

> Wat sal ick seggen, Philologe, uw volck heeft self hier schuld. Jaa, uw Meester deed heel niet wel, dat hij sijn Theologie niet op sigh selven bewaarde; maar op de raad van de Heer Heydanus sigh

---

[1]) Men zie voor P. van Maastricht: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 591.

[2]) Aanwezig U.B.L. 546 C. 15, B.N.P. (Exp. D. 815).

[3]) *Beschouwende en praktikale godgeleerdheit ... in het nederd. vertaalt* Rotterdam 1756 IV blz. 445.

[4]) Men zie voor M. Leydekker: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 910–913; *Biogr. wdb. van prot. godgeleerden* V blz. 775–785.

[5]) Men zie voor P. de Joncourt: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 468.

tot de Cartesianismus overgaf; indien de Historie waar is, welcke de Autheur van de Entretiens verhaalt, en dat wel om gehoor en gevolgh van studenten te hebben [1]).

Het verbond tussen coccejanen en cartesianen, werd volgens Leydekker, geheel om utiliteitsredenen gesloten. Hij had daarover reeds eerder zijn gemoed gelucht in het pamflet *De verborgentheden des geloofs eenmaal den Heiligen overgelevert of het kort begrijp der ware godsgeleerdheid beleden in de gereformeerde kerk* [2]). Leydekker toonde zich daarin zeer bekommerd, dat men de grootste geheimen des geloofs op het aambeeld van nieuwe denkbeelden versmeedde. De leer der verbonden kreeg in het nieuwe systeem eerst een plaats nadat de eerste hoofdstukken verschikt waren.

In de *Sedige samen-spraak* ging Renatus er mee accoord, dat Taco Hajo van den Honert Willem Deurhoff aanviel, want Deurhoff had de filosofie van Descartes „schandigh misbruyckt" en Iraneus prijst de ijver van de Heer van den Honert „eerst tegen Leenhof, en nu tegens Deurhof" en acht van den Honert „zelfs een Cartesiaans Philosooph" Deurhoff in vernuft zeer wel gewogen [3]).

In een *Fax veritatis* door M. Leydekker in 1677 aan Willem III opgedragen, vindt men de geijkte conservatieve antwoorden op verschillende *Controversiae*; de cartesiaanse twijfel wordt afgekeurd, de S. Scriptura is „sui ipsius interpres" etc. [4]).

279. J. Serrurier brengt te Utrecht het cartesianisme weer in ere

a. P. Burman verwelkomt hem met een gedicht Sophiae reduci

Evenwel de kansen voor het cartesianisme zouden te Utrecht nogmaals keren: toen in 1706 Josephus Serrurier benoemd werd tot professor philosophiae et matheseos als opvolger van de ons bekende anti-cartesiaan Gerardus de Vries [5]), schreef Pieter Burman, zoon van Frans Burman en Maria Heidanus, een gedicht *Sophiae reduci*, waarvan twee nederlandse vertalingen werden gemaakt, de *Tweede vertaling van het beruchte vers, genaamt Sophiae reduci, gemaakt door de Heer Professor Petrus Burman, ter occasie dat den Heer Josephus Serrurier tot professor philosophiae, tot Utrecht, in plaats van wijlen den seer geleerden Heer Gerardeus de Vries was aengestelt...gerijmt door R. de Jong* bevat ook de vertaling *van de acht regels die (om redenen) door den Heer Burman uyt zynen tweede druk zyn uytgelaten.* Aanvankelijk had de wijsheid te Utrecht gezeteld:

[1]) *Sedige samen-spraak* (aanwezig K.B. M 389 M. 3 4)) blz. 36–37.

[2]) K.B. 1003 B. 33.

[3]) Men zie voor T. H. van den Honert: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 819–821. Samengebonden met Leydekkers *Sedige samen-spraak* zal men in het bundeltje K.B. 389 M. 3 brieven en weerleggingen aantreffen door Deurhoff en van den Honert tegen elkaar geschreven.

[4]) Leydekkers *Fax veritatis* Lugd. Batav. 1677 is aanwezig U.B.U. E. oct. 1881.

[5]) Cf. voor deze benoeming Kernkamp *De utrechtse academie 1636–1815* blz. 295, 298.

Nooyt vont ik meer vermaak, en vreugt in een gewest
Als doen mijn setel was in Uitrechts school gevest...
Des Cartes neemt weer weg het ingeslopen duyster
Der konst, op dat natuir souw pralen met meer luyster.
Reynerus geest brak door en leert op vasten gront,
Het gunt hij had gehoort uit sijn Des Cartes mont...
De Roy terwijl hy soekt natuirs verborgen kragt
Is als een offerrunt van haat en nyd geslagt
Dus woed onwetenheyt wanschapelijk gesteygert,
Beheerschent met gewelt, het geen de zeden weygert.
Dog Mansvelt onderschraagt door Bruynes schrandre geest
Is myn vervallen huys een opkomst weer geweest [1]).

Toen besprong „den franssen Lely Vorst" met oorlogsbenden de Batavier en de tempels der wijsheid werden geschonden. Maar toen de vrede gesloten was, kon, o ramp, de wijsheid niet terugkeren:

Siet: ons verwoeden Vorst, bestuwt met veel soldaten
Die neemt het Raadthuys in, stelt nieuwe Magistraten...
W'ontvlugten Frans gewelt, niet onse wapen-helden,
Ons eygen Vorst ons steets meer, als den vyant, kwelden [2]).

Dit zijn vier van de acht regels die men in de Jongs vertaling cursief gedrukt vindt, omdat Burman bij nader inzien beter gevonden had ze te schrappen. Na dertig jaar omgezworven te hebben, kan nu echter de Godin haar intrek nemen „met vreugt en blij geschal binnen Uitrechts wal":

Een Serrurier die schraagd vervallen Auter bly
Sijn hand tot suyvering brengt ey en swavel by

en de teruggekeerde Wijsheid roept blijde uit:

Dees mynen Serrurier en Priester sal den tyd
Van d'allereersten eeuw, opheldеren met vlyt [3]).

Vertaalde de Jong al niet fraai, vrij nauwkeurig toch wel, de originele tekst van de twee laatste citaten luidt:

Excitat eversas solers Serrarius aras,
Et praefert hilari sulphur & ova manu...
Hic meus à primo Vates Serrarius aevo
Efferet arcana condita sacra domo [4]).

b. De Annexa bij Serruriers proefschrift De gravitate aëris (1690)

Wie was wel deze Serrarius, die professor Pieter Burman en R. de Jong zo naar de lier deed grijpen? 14 Februari 1680 was hij als zeventienjarige jongeling als student te Leiden ingeschreven en 18 December 1690 was hij daar gepromoveerd *De gravitate aëris* [5]); zijn promotor was B. de Volder

---

[1]) *Tweede vertaling etc.* Amst. 1706 (aanwezig K. 15548 en U.B.U.) *Ter wederkomst der wysheyt* fol. A 3. r. en v.

[2]) *Idem idem* fol. A 4 r.

[3]) *Idem idem* fol. A 4 r. en v.

[4]) *Idem Sophiae reduci* fol. A 2 v.

[5]) Lugd. Bat. 1690. Aanwezig U.B.A. 1392 A 1 28).

geweest, van wie reeds in 1681 te Middelburg *Quaestiones academicae de aëris gravitate* gedrukt waren [1]). De *Annexa* die Serrurier aan zijn proefschrift toevoegde, vloeien over van de bekende cartesiaanse corollaria, zoals:

X. Non dantur atomi.
XI Nec vacuum dari potest.
XIII Ideam Dei positivam agnosco.
XIV Corporis essentia in extensione, mentis in cogitatione sita est.
XVI Corpus à mente realiter distinguitur.
XVII Mens corpore notior.
XVIII Judicium ad voluntatem pertinet.
XIX Ex ideis nostra cognitio.
XX Ergo distinctam & claram perceptionem veri criterium pono.
XXI Cogito ergo sum primum illud est quod scepticum convincit.

c. Serruriers inaugurale rede Pro philosophia

Te Utrecht aanvaardde Serrurier zijn ambt met een *Oratio pro philosophia*, waaruit wij de volgende zinsneden lichten:

> Nihil ratione sanctius, nihil excellentius à Deo immortali homini datum est.
> illud tamen verissimum est atque evidentissimum, Gratiam Dei efficacia sua rationem nostram illuminare, ut rectè ratiocinemur, ut facto per rationem examine verum Sacrae Scripturae sensum assequamur. Nemo enim egregius unquam Philosophus exstitit, qui Mathematica studia neglexerat [2]).

De oratie werd voorzien van lofdichten door Cornelius van Eck, Hadrianus Relandus en Joannes Alexander Roëll H. A. F.

280. De aanhangers van de wijsbegeerte der ervaring en Descartes

a. Johan Frederik Hennert in 1764 hoogleraar te Utrecht

In 1764 werd de duitser Johan Frederik Hennert, die in zijn geboortestad Berlijn maar ook enkele jaren te Parijs gestudeerd had, hoogleraar te Utrecht in de wijsbegeerte, wis- en sterrekunde [3]). Hij gaf blijk van veel meer interesse voor de spinozistische dan voor de cartesiaanse wijsbegeerte. Hij gaf met uitvoerige inleidingen en aantekeningen een nederlandse vertaling uit van verhandelingen over Spinoza's leerstelsel van Philip Joseph Pardin des Jariges [4]). Hij was van gedachten dat:

[1]) Aanwezig U.B.A. 2497 F 29 2).

[2]) *Oratio pro philosophia* Traj. ad Rhenum 1706 (aanwezig U.B.A. Br. 1443 6), U.B.U.) pag. 8, 51, 53.

[3]) Zie voor J. F. Hennert: van der Aa *Biogr. wdb.* fol. ed. VI blz. 186–187. P. *Rep.* blz. 262.

[4]) Een *Korte schets van het leeven van den Heer des Jariges, getrokken uit de Memoires de l'Academie des sciences de Berlin van het jaar 1771* in Joh. Fred. Hennert *Uitgeleezene verhandelingen over de wijsbegeerte en fraaje letteren* I Utrecht 1780 blz. 39. Des Jariges was „een groot beminnaar van de Wolfiaansche Wijsgeerte". Des Jariges en Hennert koesteren — met reden — weinig bewondering voor het artikel van P. Bayle over Spinoza.

het Spinozismus niets anders is, dan het Idealismus tot den hoogsten trap gebragt [1]).

Te hoog geklommen tuimelde Spinoza:

> Had hij zich door de ondervinding en het gemeen verstand laaten leiden, ach! welke voortreffelijke werken had men niet van dien schranderen man moogen verwagten [2]).

Nauwkeurig bestudeerde Hennert Spinoza's behandeling „more geometrico" van *Renati des-Cartes principiorum philosophiae pars I & II* als voorloper van Spinoza's *Ethica* [3]). Met het „cogito ergo sum" toonde Hennert zich niet tevreden [4]); hij stelde *Aanmerkingen omtrent de overeenkomst der verklaaringen van Cartesius, de Poullij, Sulzer* [5]) *en anderen, betrekkelijk den oorsprong van het vergenoegen en de aangenaame aandoeningen* [6]) op en vergeleek *De gevoelens van Plato, Aristoteles, Descartes, Leibnits, Malebranche, Locke, Kant, en anderen, over de denkbeelden* [7]).

b. De dissertatie van L. W. G. de Roo (1859)

In de tweede helft van de negentiende eeuw is de stemming aan de utrechtse hogeschool ten opzichte van Descartes beslist onvriendelijk. In 1859 keert een promovendus, Leonardus Guilielmus Gisbertus de Roo [8]), Descartes' uitspraak:

> Falsitas principiorum melius probari non potest quam dicendo eorum ope per multa secula quibus in usu fuerunt, nullum progressum in cognitione rerum fieri potuisse,

tegen Descartes zelf. De Roo plaatste het als motto voor zijn proefschrift met het oordeel van Chr. Huygens, dat Descartes:

> avait trouvé la manière de faire prendre ses conjectures et fictions pour des véritez [9]).

Deze twee citaten completeerde de Roo nog met een aanhaling uit het werk van een in zijn tijd modern wijsgeer, C. S. Barach:

> Die Philosophie absolute als apriorische, apodiktische Vernunftwissenschaft ist nicht möglich. Das ist ein fait accompli [10]).

---

[1]) *Uitgeleezene verhandelingen* I *Voorreede van den uitgeever* fol. * 5 r.

[2]) *Idem* I *Voorreede van den uitgeever* fol. * 7 r.

[3]) *Idem* I blz. 177, 180–181.

[4]) J. F. Hennert *Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte..naar des auteurs afschrift...door G. C. Spaan* II Leyden 1820 blz. 184.

[5]) Louis Jean Levesque de Poully gaf in 1747 een *Théorie des sentiments agréables* uit; Johann Georg Sulzer (*Allgemeine deutsche Biographie* 37 S. 144–147) was een leermeester van Hennert.

[6]) *Uitgeleezene verhandelingen* I blz. 392–420.

[7]) *Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte* III blz. 14–18.

[8]) 19 Augustus 1851 werd Leonard Willem Gijsbert de Roo uit Moerdijk als theologisch student te Utrecht ingeschreven.

[9]) Cf. boven blz. 62.

[10]) De Roo citeert later van Barach *Die gegenwärtige Aufgabe der Philosophie* 1858, daaraan zal dit motto ook wel ontleend zijn.

Het proefschrift was getiteld *Specimen inaugurale exhibens disquisitionem de Cartesii methodo*. Wat de Roo van de cartesiaanse methode en van de deducties, volgens haar door Descartes opgesteld, dacht, blijke uit de corollaria aan het proefschrift toegevoegd; slechts het eerste corollarium getuigt van waardering:

> I. Cartesii dubitatio ex sincero animo fuit profecta.
> II. Cartesii cognitionis principium non nititur syllogismo.
> III. Cartesiana veritatis nota continetur propositione quae laborat principii petitione.
> IV. Nullum quo Deum existere se probare putavit Cartesius, validum mihi videtur.
> V. Cartesii systematis conclusio dissedet ab ejus principiis.
> XII. Philosophis dialecticis non est concedendum id quod postulat jam Cartesius (Epist. T. III pg. 47) „finem inservire probando principio".

De Roo verwierp ook de „ideae innatae" van Descartes:

> Facimus cum doct. de Remusat [1]) dicenti nos nihil novisse a priori sed elementa a priori inesse omnibus quae noverimus; si quidem censet aliquam esse intellectus vim cujus jura neque probari neque negari possint. Sin autem putat certas veritates intellectu contineri, jam Cartesii exemplo errore debet convinci. Omne id quod experitur homo, fit cogitatio ac in cogitationibus operatur intellectus. Decet philosophum hanc perscrutari rationem ut cognitionis doctrina sit omnis scientiae principium. Sensit hoc Cartesius, sed captus notione philosophiae quae esset puri intellectus scientia non potuit hujus intellectus vim explorare [2]).

c. *C. W. Opzoomer en de wijsbegeerte der ervaring*

De promotor van de Roo was de hoogleraar in de filosofie, Mr C. W. Opzoomer, die ook zelf zijn oordeel over Descartes heeft geformuleerd en wel in een redevoering in 1861 bij het 225-jarig bestaan van de utrechtse universiteit als feestgave uitgegeven. Van Opzoomer kan gezegd worden, dat hij het vraagstuk van het conflict en de mogelijke verzoening tussen rede en geloof, dat de nederlandse theologen en godsdienst-filosofen zo doorlopend heeft bezig gehouden en doende houdt, in een nieuwe fase bracht [3]). Zeker is de oplossing door Opzoomer voorgestaan even optimistisch als die door een Wittich, een Roëll met neef en leerling G. W. Duker, en een Serrurier voorgesteld. En misschien is er geen principieel verschil tussen het zeventiende-eeuwse en het negentiende-eeuwse antwoord, al

---

[1]) Charles de Rémusat was een eclecticus.

[2]) *Specimen inaugurale* pag. 76.

[3]) Zie voor Opzoomer: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 1080–1082; Dr K. H. Roessingh *De moderne theologie in Nederland hare voorbereiding en eerste periode* (diss. Leiden herdrukt 1914) *Verzamelde werken* I 1926 blz. 99, 100, 131–146; Prof. Dr J. Lindeboom *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* II Assen 1933 blz. 87–91, 99–104; Prof. Dr Ferd. Sassen *Geschiedenis van de wijsbegeerte der negentiende eeuw* Nijmegen–Utrecht 1934 blz. 153–156; idem *Wijsgeerig leven in Nederland in de twintigste eeuw* Amst. 1941 blz. 12, 13, 16.

valt het accent anders. Opzoomer verwierp resoluut alle geloof aan wonderen [1]), echter niet met die bitsheid, die de uitspraken van een Koerbagh kenmerkte, bij wie weinig merkbaar was van een respect voor de ethische en religieuse waarden van het Christendom. Opzoomer wilde de historische Christus stellen in de plaats van de bovennatuurlijke; Jezus zag hij als „het ideaal", als „een der gidsen op den grooten weg van het leven der mensheid"; voor de kennis Gods achtte hij het Christendom:

> een historisch moment, dat als het tijdelijke, individuele, hoe belangrijk ook, ondergeschikt is aan het eeuwig-wezenlijke [2]).

De wijsbegeerte noemde Opzoomer „grens-scheiding tussen het gebied der godsdienst en der wetenschap" [3]) en hij grondvestte haar op de ervaring. Van het empirisch realisme van Opzoomer en diens leerlingen zeide Lindeboom:

> Empirisme zonder meer was dit niet; men was genoeg wijsgeerig ontwikkeld om te begrijpen, dat de aanschouwing iets anders, en veel meer, is dan de zintuigelijke waarneming; deze laatste moet immers worden verwerkt. Maar hieraan was dan ook in de realistische kennistheorie een plaats ingeruimd, waarbij de wet der causaliteit het beheerschend beginsel was, met als gevolgen ontkenning van het wonder en erkenning van het determinisme. Maar, anders dan bij den intellectualist Scholten [4]): dit min-of-meer wetenschappelijk verwerken van zintuigelijke waarneming voerde niet tot Godskennis; deze laatste is slechts vrucht van het gevoel, die nieuwe zelfstandige kenbron, overigens met niet overmatig groot kritisch onderscheidingsvermogen door Opzoomer en de zijnen bepaald [5]).

Opzoomer was een militante persoonlijkheid, die, als zovele strijdlustige naturen, van zichzelf juist het omgekeerde geloofde, zo raakte hij o.a., naar hij zegt zeer tegen zijn zin, slaags met de kantiaan C. B. Spruyt [6]), die met B. H. C. K. van der Wijck de wijsbegeerte der ervaring plaats deed maken voor de zogenaamde critische wijsbegeerte [7]). Opzoomer en de theoloog J. H. Scholten, deels met elkander verschillend, deels samenwerkend, gelden als de geestelijke vaders van het links modernisme.

---

[1]) Cf. Mr C. W. Opzoomer *De geest der nieuwe rigting. Redevoering* Amst. 1862 *Naschrift.*

[2]) Cf. Lindeboom *op. cit.* II blz. 89.

[3]) Cf. Mr C. W. Opzoomer *Geschiedenis en wijsbegeerte. Redevoering* 1860.

[4]) J. H. Scholten was een der laatste theologen aan de hogeschool te Franeker, bij haar opheffing ging hij naar Leiden. Zie voor hem: Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 803–815; *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1143–1145, de bij deze beiden opgegeven litteratuur; Roessingh *De moderne theologie in Nederland enz., Verzamelde werken* I blz. 105–131; G. J. Heering *Geloof en openbaring* I Arnhem 1935 blz. 103–109.

[5]) *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* II blz. 101–102.

[6]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 957–959. In 1871 schreef Opzoomer tegen Spruyt *Een nieuwe kritiek der wijsbegeerte beschouwd.*

[7]) Cf. Sassen *Wijsgeerig leven in Nederland in de twintigste eeuw* blz. 30.

d. Opzoomers redevoering over Descartes ter gelegenheid van het 225-jarig bestaan der utrechtse hogeschool (1861)

Wetende dat het de empirische wijsbegeerte is, die Opzoomer als de beste aanprees, verwondert het ons geenszins, dat hij Descartes prees voor het aannemen van het criterium der evidentie en laakte wegens ontrouw aan datzelfde beginsel:

> Maar nu de schaduwzijde. Hoe heeft Cartesius die evidentie verstaan? In het groote beginsel: ik denk, dus ik ben, nam hij waar, dat het bestaan onafscheidelijk was van het denken, zoodat hij met het eene ook het andere moest aannemen. Ik moet dus, zoo besluit hij er uit, alles voor waarheid houden, wat ik met een reeds als waar erkend oordeel onafscheidelijk verbonden zie, en moet aan een voorwerp al die eigenschappen toekennen, die ik door het begrip van dat voorwerp goed te bezien aantref, die ik er in opgesloten, die ik er onafscheidelijk aan verbonden vind.
>
> Met dat resultaat zien we hem den weg der bespiegeling, der redenering, niet dien der ervaring, opgaan. En het is die weg, dien hij bij voorkeur betreedt...Met moed heeft hij gesloopt, maar hij weet niet hoe spoedig hij weêr zal opbouwen. D'Alembert zei van hem: „is hij geëindigd met te gelooven dat hij alles kon verklaren, hij is althans begonnen met aan alles te twijfelen". Met regt keert men het om: is hij begonnen met aan alles te twijfelen, hij is geëindigd met aan alles te gelooven. En de tussenruimte, schoon in den tijd van zijn leven vrij groot, is uiterst klein in zijn stelsel [1]).

Van de cartesiaanse Godsbewijzen achtte Opzoomer het ontologische, met Kant, nietig en hij vond het jammer dat het meer empirische bewijs, dat van gevolg tot oorzaak opklom, in het cartesiaanse oeuvre hoe langer hoe meer op de achtergrond geraakte:

> Hoe diep is het te betreuren, dat het bij Cartesius meer en meer op den achtergrond wijkt, om vervangen te worden door redeneringen, waardig dien schoolschen denktrant, dien hij eens met reuzenkracht van den troon had gebonsd [2]).

Onvriendelijke en zeker niet geheel billijke woorden sprak Opzoomer in zijn herdenkingsrede van 1861 over Descartes' grote tegenstander te Utrecht: Gisbertus Voetius [3]).

e. Meer aandacht voor het cartesianisme bij de geschiedschrijvers van het vrijzinnig protestantisme gewenst

Toen de groningse hoogleraar Lindeboom zijn *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* schreef, wijdde hij een hoofdstuk, het vijfde van deel I, aan collegianten en socinianen en aan Spinoza, in het daaropvolgend hoofdstuk besprak hij Spinoza's invloed op de kritische bijbelstudie. Des-

---

[1]) *Cartesius. Een redevoering, te Utrecht uitgesproken door Mr. C. W. Opzoomer* Amst. 1861 blz. 25–27.

[2]) *Idem* blz. 30.

[3]) *Idem* blz. 37–41.

cartes en de cartesianen daarentegen deed Lindeboom hier af in een enkele noot. Wel sprak Lindeboom daarbij, zich enigszins verontschuldigend, over „den eisch van beperking", maar toch ook van de:

> veel geringer plaats, die aan Descartes binnen het kader van ons onderwerp toekomt [1]).

Zeker had Descartes invloed gehad „met name onder Collegianten" en

> daar en elders indirekt meegewerkt tot de emancipatie des geestes [1]),

maar de mannen:

> die hier te lande als invloedrijke Cartesianen bekend stonden — Renerius, Regius, Heidanus e.a. — waren door hun verzet tegen het strakke traditionalisme en tegen een in het licht der nieuwe wetenschap niet meer houdbare wereld-beschouwing — men denke aan Voetius — toch nog geen Neo-Protestanten.

Ook Hylkema had in zijn *Reformateurs* Spinoza wèl, Descartes niet behandeld. Hoe verklaarbaar, deze houding lijkt mij toch niet juist. Zou een cartesi-coccejaan als Johannes Braun, die Lindeboom niet noemt, niet even veel of meer voor het ontstaan van het vrijzinnig protestantisme betekend hebben dan Willem Deurhoff en zijn aanhangers, die Lindeboom wel noemt? [2]) Lindeboom zelf spreekt van het schamel deel, dat Spinoza voor de godsdienst reserveert, het gebied der gehoorzaamheid:

> Niemand echter, wiens waardeering voor godsdienst ook maar eenigszins gaat buiten de moralistische grenzen van „gehoorzaamheid aan God en Zijn gebod", zal zich op den duur kunnen ontveinzen, dat het toch maar een schamel deel is hetwelk Spinoza aan den godsdienst toekent, en dat dit souvereine gebied — daargelaten nog de al of niet volkomen zelfstandigheid — niet het rijkste land des geestes is [3]).

Zeker, Descartes achtte het maar tijdverknoeien zich met het Hebreeuws onledig te houden en Spinoza schreef een *Tractatus theologico-politicus*. Maar zou het toch niet kunnen zijn, dat de breedste tak van de stroom, die tenslotte de naam van vrijzinnig protestantisme zou dragen, Spinoza's godgeleerd staatkundig betoog links heeft laten liggen en gestroomd heeft door de bedding van een rationalistisch getint cartesianisme? Het spinozisme heeft sterk de tendens vertoond niet te leiden tot een vrijzinnig protestantisme, maar tot een buitenkerkelijke religieusiteit of tot a-religieusiteit. Niet alleen heeft men predikanten, die men met spinozisme besmet achtte, het leven lastig gemaakt, maar ook hebben enkele predikanten en jongelingen van orthodoxen huize onder spinozistische invloed de Kerk de rug toe gekeerd.

---

[1]) *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* I Huis ter Heide 1929 blz. 108 n. 1. Wel vindt men een hoofdstuk *Cartesius en de cartesianen* in Dr J. Reitsma en Dr J. Lindeboom *Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden* (5de druk 's Grav. 1949 blz. 311 § 166).

[2]) *Idem* I blz. 122–125.

[3]) *Idem* I blz. 112.

281. Niet beklijvende bewondering voor en felle kritiek op Descartes te Deventer

a. Jacobus Revius verwelkomt Henricus Renerius bij zijn aankomst te Deventer

Wij hebben onze bespreking van het cartesianisme te Utrecht voortgezet tot in de tweede helft van de negentiende eeuw, omdat de rede van Opzoomer ons een stevig houvast bood om de mening van de empirische school over Descartes te leren kennen, het heeft echter nimmer bij het schrijven van deze geschiedenis van het nederlands cartesianisme in onze bedoeling gelegen om, als eenmaal het cartesianisme als een ferment werkzaam is, maar andere wijsgerige richtingen de overhand hebben gekregen, steeds opnieuw bij de nederlandse filosofen, één voor één, gedachten van cartesiaans origine, stuk voor stuk, zo veel als doenlijk te signaleren.

Wij richten dus nu weer onze aandacht op het begin-tijdperk van het cartesianisme en begeven ons in gedachten naar Deventer. Toen daar in 1630 de illustre school gesticht werd, hadden de scholarchen van de latijnse school een belangrijk aandeel in de voorbereidende werkzaamheden gehad. Tot hen behoorde de predikant Jacobus Revius, die het programma voor de plechtige opening had opgesteld en die op die openingsdag — 16 Februari 1630 — de *Leges gymnasii* voorlas [1]). Een der artikelen *Pro gymnasii moderatoribus* opgesteld, luidde:

> Sola Philosophia Peripatetica obtineto.| Textus Aristotelis in cathedra explicator [2]).

Ook stelde de schoolraad een acte van eendracht ende zuiverheid in de lere op, die de professoren moesten onderschrijven:

> Op poene, dat wij, hier tegen doende, ipso facto van onsen dienst sullen sijn ghesuspendeert [3]).

Als eerste professor philosophiae trad op David Scanderus, die echter reeds in 1631 in de bloem zijns levens overleed [4]). Diens opvolger Henricus Renerius werd door Revius hartelijk verwelkomd met een gedicht in vier talen [5]). Deze benoeming had ten gevolge, dat Descartes, die het zo nauw stak de juiste sfeer te vinden, waarin hij werken kon — moeilijke opgave, omdat hij tegelijkertijd met rust gelaten wenste te worden en

---

[1]) Men zie voor Revius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 1174–1176 en voege aan de daar opgegeven litteratuur toe: W. A. P. Smit *De dichter Revius* diss. Leiden, A'dam 1928.

[2]) Dr J. C. van Slee *De illustre school te Deventer 1630–1878* 'sGrav. 1916 blz. 20.

[3]) *Idem* blz. 23.

[4]) Zie voor Scanderus: van Slee *op. cit.* blz. 108.

[5]) Het gedicht werd opgenomen in Revius' *Overijsselsche gezangen*; in de herdruk van deze gezangen door Dr W. A. P. Smit vindt men het in deel II Amsterdam 1935 blz. 112–116.

toch medeleven begeerde — in Mei 1632 ook naar Deventer kwam. In de winter van 1628 op 1629 was Descartes door bemiddeling van I. Beeckman in aanraking gekomen met Renerius, en alhoewel deze zich meer voor de cartesiaanse fysica dan voor Descartes' metafysica interesseerde, moet Descartes te Deventer in hem een bescheiden en hem bewonderend toehoorder gevonden hebben. Toen Renerius zijn benoeming aan de illustre school te Utrecht ontving, had de zwerflustige Descartes Deventer al weer verlaten; de vriendschap tussen beiden bleef echter onderhouden tot Renerius' overlijden op 15 Maart 1639 [1]).

b. De hoop Descartes te winnen voor het hervormde geloof ijdel

Het kon wel niet anders, of Descartes kwam te Deventer in aanraking met Revius en deze laatste schijnt aanvankelijk die omgang ook gezocht te hebben in de hoop de uitgeweken fransman te bewegen de gereformeerde religie te omhelsen, waarbij Descartes dan zou handelen als Renerius, die, katholiek opgevoed, zijn geboorteland België had verlaten, toen hij de hervorming toegedaan raakte [2]). Maar Descartes wenste te blijven bij het geloof met de melk van zijn min ingezogen, want hij voelde weinig behoefte de zekerheden des geloofs afhankelijk te stellen van wijsgerige discussies. In zekere zin betekent dit, dat zijn religieus gevoel meer samenhing met zijn besef voor orde dan voortsproot uit een gemoedsdrift, die haakte naar regelrecht contact met God [3]). Deze houding past volkomen bij zijn karakter en uitspraken als te vinden in de vroeger door ons geciteerde brief aan prinses Elisabeth [4]), doen voelen, dat het geestelijk evenwicht, dat Descartes voor zich zelve wist te verwerven van geen minder waarde geacht moet worden dan de gepassioneerde calvinistische gevoelens, die Revius, gegeven een behoorlijke dichterlijke aanleg, tot de belangrijkste nederlandse dichter van de contra-reformatie heeft gemaakt.

De pogingen dus van Revius Descartes voor zijn geloof te winnen werden beleefd maar resoluut afgeslagen en de teleurstelling hierover zal Revius, toen de tegenstellingen zich duidelijker gingen aftekenen, tot een des te verbitterder vijand van Descartes en de cartesianen gemaakt hebben. Dit gebeurde na Revius' benoeming in 1641 tot regens van het Staten-College te Leiden, wat hem in botsing bracht met de subregens van dat College, de onstuimige Heereboord.

c. De geschriften van Jacobus Revius tegen Descartes

Bij de behandeling van het besluit van de curatoren van de leidse

[1]) Cf. Ferd. Sassen *Henricus Renerius, de eerste „cartesiaansche" hoogleeraar te Utrecht, Mededeelingen der ned. akademie van wetenschappen, afd. letterkunde* N. R. IV 20 en de verdere litteratuur boven blz. 19 n. 1 voor Renerius opgegeven.

[2]) Cf. Ch. Adam *Descartes. Sa vie et ses œuvres* (*Œuvres* XII) pag. 345.

[3]) Cf. Jacques Maritain *The dream of Descartes together with some other essays translated by Mabelle L. Andison* New York 1944 pag. 64–67.

[4]) Cf. boven blz. 192.

universiteit van 20 Mei 1647, dat verbood over cartesiaanse stellingen te disputeren, hebben wij vermeld, dat Descartes zich 4 Mei 1647 bij curatoren beklaagde over Revius, die hem van pelagianisme had beschuldigd [1]). Ook met cartesianen buiten Leiden bond Revius de strijd aan; hij heeft heftig geageerd tegen Tobias Andreae en Joh. Clauberg. Van sommige geschriften van Revius tegen Descartes en de cartesianen kent men slechts de titel [2]); bij anderen vindt men op de *Lijst van de werken van Jacobus Revius*, door E. J. W. Posthumus Meijjes aan zijn proefschrift *Jacobus Revius, zijn leven en werken* toegevoegd, slechts als vindplaats een buitenlandse bibliotheek opgegeven [3]); voor zijn bladzijden over *De polemiek met het cartesianisme* [4]) gebruikte Posthumus Meijjes slechts twee van Revius' anti-cartesiaanse geschriften: de *Statera philosophiae cartesianae qua principiorum ejus falsitas et dogmatum impuritas expenditur ac castigatur, Et ad virulentam Epistolam praefixam selectarum Disputationum Adriani Heereboortii volumini primo, respondetur*, te Leiden in 1650 uitgekomen, en *Thekel hoc est levitas defensionis cartesianae, quam Johannes Claubergius Considerationi & Staterae Jacobi Revii oppusuit* in 1653 in den Briel gedrukt. De citaten, die Posthumus Meijjes geeft, zijn meer dan voldoende om ons het niet zeer verrassende standpunt van Revius te doen kennen, alsmede om een indruk te geven van de zeer agressieve toon, waarop Revius dit verdedigde.

d. A. Perizonius, correspondent van het college der scavanten

In de *Samenspraeck tusschen een Hollander en een utrechts proponent* door ons reeds benut als bron van informaties over *Het collegie der scavanten*, vroeg de Hollander:

> Hadde dit Collegie ook in andere Provintien geen Correspondenten, die haer sentimenten en maximen voortsetteden?

waarop de proponent antwoordde:

> Sij hadden verscheyden: als D. Heydanus tot Leyden, D. Perizonius tot Deventer, D. Wittichius tot Nimwegen, nu ook tot Leyden zijnde, D. Becker Predikant tot Franeker en eenige andere op andere Plaetsen [5]).

Antonius Perizonius, die van 1661 tot zijn overlijden in 1672 hoogleraar in de theologie te Deventer was, was een gematigd cocce-

---

[1]) Cf. boven § 33 en E. J. W. Posthumus Meijjes *Jacobus Revius* diss. Utrecht, Amsterdam 1895 blz. 104–109.

[2]) Cf. Posthumus Meijjes *op. cit.* Bijlage A *Lijst van de werken van Jacobus Revius* nr. 24, 31, 32, 33.

[3]) Cf. *idem, idem* nr. 23, 27, 29 (nr. 29 *Thekel hoc est levitas defensionis cartesianae etc.* thans aanwezig U.B.U. 214 G. 47, nr. 27 *Statera*, Beyers *Cat.* 93 nr. 48).

[4]) *Idem* blz. 197–207.

[5]) *Het collegie der scavanten van Utrecht* fol. B 2 r.

jaan [1]). In een brief aan Cocceius karakteriseerde hij Reinier Vogelsang, die in 's Hertogenbosch predikant en hoogleraar was, als iemand die:

> rhetor magis quam theologus, et nunc asperrimis disputationibus Cartesium insectatur [2]),

en ried dan ook af Vogelsang naar Leiden te halen. Evenwel de door Perizonius' verscheiden opengevallen plaats aan de illustre school te Deventer werd — eerst in 1676 — bezet door deze tegenstander van de cartesianen [3]).

e. Reinier Vogelsang, schrijver van diatriben tegen Descartes en van een lofdicht voor de latijnse vertaling van Descartes' Traité de l'homme

In zijn bosse tijd had Vogelsang zich verontwaardigd getoond over Meyers *Philosophia S. Scripturae interpres* [4]) en diatriben geschreven tegen de denkbeelden der cartesianen [5]), maar toch was hij in Den Bosch bevriend geweest met zijn collega Fl. Schuyl, zodat na het *Ad lectorem* van *Renatus Des Cartes de homine figuris et latinitate donatus a Florentio Schuyl inclytae urbis Sylvae Ducis senatore & ibidem philosophiae professore*, te Leiden in 1664 verschenen [6]), een lofdicht *Celeberrimo philosopho D. Florentio Schuyl inclytae urbis Silvae Ducis senatori prudentissimi, amico integerrimo, cum librum Cartesii de corpore humano figuris illustratum ederet* prijkt, gesigneerd: Reinerus Vogelsang, pastor Ecclesiae Silva-Ducensis et S. S. theologiae professor.

f. Simon Tissot de Patot, professor van de mathesis in de nederduytsche tale te Deventer

Het cartesianisme heeft de deventer illustre school niet veroverd; Descartes' vriend Renerius werd bij zijn vertrek naar Utrecht opgevolgd door Gijsbert van Isendoorn, een aristotelicus in hart en nieren [7]). Na Perizonius en Graevius, die voordat hij te Utrecht benoemd werd enkele jaren te Deventer hoogleraar was als opvolger en leerling van de vermaarde latinist J. F. Gronovius [8]), vinden we er eerst weer belangstelling voor

---

[1]) Zie voor A. Perizonius: Chr. Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* II blz. 122–124; van der Aa *Biogr. wdb.* XV blz. 180–181; *Algemeen ned. familieblad* 1900 blz. 95; *Nieuw ned. biogr. wdb.* V kol. 466 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[2]) Cf. van Slee *op. cit.* blz. 91.

[3]) Cf. *idem* blz. 78.

[4]) In een *Indignatio justa contra libellum cui titulus Philosophia Scripturae intrepres* Ultraj. 1669.

[5]) *Diatribe de idea Dei secundum Cartesium et Corollaria irenica de sabbatho* Sylv. Duc. 1669; *Diatribe de ridiculis idearum Cartesianorum sacramentis* 1673.

[6]) Cf. boven blz. 262.

[7]) Zie voor G. van Isendoorn: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1194–1195; van Slee *op. cit.* blz. 109–110.

[8]) Cf. van Slee *op. cit.* blz. 125–126.

Descartes, die niet voornamelijk op bestrijding gericht is, bij Simon Tyssot de Patot. Deze had zich in 1680 als frans schoolmeester te Deventer gevestigd. In 1690 werd hij „sonder eenigh 't minste tractament" aangesteld tot „extraordinarius professor van de mathesis in de nederduitsche tale". Deze benoeming geschiedde door de magistraat zonder dat de scholarchen er in gekend waren. Deze laatsten toonden zich dan ook niet weinig verbolgen; zij keurden Tyssot de Patot „geheel onnut ende onbequaem" voor zulk een waardig ambt:

> als sijnde een persoon, die in 't minste in de latynsche taele niet geverseert is [1]).

Toch gelukte het Tyssot de Patot in 1699 gewoon hoogleraar te worden; in 1727 ondervond Tyssot de Patot echter, dat de acte van eendracht ende zuiverheid in de lere niet maar een loze vorm was: hij werd van zijn ambt gesuspendeerd. Op de redenen van dit ontslag en op de aard van de belangstelling van Tyssot de Patot voor de cartesiaanse filosofie komen wij terug bij de behandeling van de imaginaire reisverhalen, die in verband met het cartesianisme gebracht kunnen worden [2]).

282. Het cartesianisme te Harderwijk laat en van weinig betekenis

a. Het advies over het cartesianisme in 1651 door de senaat van de gelderse hogeschool gezonden aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau

In 1648 vertrok de zo juist genoemde Gijsbert van Isendoorn van Deventer naar de toen juist opgerichte hogeschool te Harderwijk, waar hij de rang van professor primarius kreeg en in 1651 als rector zijn handtekening plaatste onder een schrijven van de senaat van de gelderse hogeschool aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau, bedoeld als advies over de juiste houding tegenover de cartesianen aan te nemen. De harderwijkers gaven Descartes de eer een groot mathematicus te zijn geweest, als natuurkundige werd hij ook geprezen, maar niet als medicus, en als filosoof werd hij veroordeeld:

> Renatum Cartesium Mathematicum fuisse summum omnes uno ore fatentur, neque in ea illum arte superiorem suo seculo habuisse, neque fortasse multis sequentibus habituram. Doctrina eius in Naturalibus magnam partem non contemnenda, eiusmodi saltem, ut, paucis exceptis, Medicinae aut nihil, aut parum admodum periculum noxæve inferat. Ceterum autem eius Philosophiam, si Metaphysicam spectamus, pestiferam Theologiae iudicarunt viri maximi eoque damnarunt eam ex merito deiiciendam putarunt [3]).

---

[1]) Cf. van Slee *op. cit.* blz. 26.

[2]) Zie beneden § 395.

[3]) Josef Bohatec *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts* I S. 153–154.

b. Een decreet van 1656 tegen het cartesianisme

In 1656, het jaar, waarin de Staten van Holland en West-Friesland decreteerden, dat de filosofie van Descartes niet onderwezen mocht worden [1]), namen de curatoren van de gelderse hogeschool een soortelijk besluit:

> Dat geen Professor ordinaris ofte extraordinaris directe noch indirecte, het sij in Academiâ ofte privatis collegiis Cartesii ofte diergelijcken Adhaerenten ende Sectarissen leerstucken sal leeren ofte voorstellen, het en ware dan om die te wederleggen [2]).

Nu, wij kennen zo langzamerhand wel de waarde van zulke besluiten.

c. Weinig te vinden over Corn. van Thiel

Tevergeefs heb ik getracht enige stukken te vinden, waaruit zou zijn af te leiden of de harderwijkse hoogleraar Cornelis van Thiel, die in 1670 met de leidse hoogleraar Wilhelmus Wilhelmius twistte *De homine* [3]) er iets modernere denkbeelden dan Wilhelmius op na gehouden heeft. Ik vond slechts enige anti-cartesiaanse stellingen achter een proefschrift in 1661 onder het rectoraat van Cornelis à Thiel verdedigd [4]).

d. Een cartesiaans-geulincxiaans Tractatus philosophicus door R. Keiser opgedragen aan de professoren van de harderwijkse hogeschool (1687)

Wel vond ik in de bibliotheek van het Spinozahuis te Rijnsburg een *Tractatus philosophicus cum annexis quibusdam ejusmodi materiam concernentibus auctore R. Keiser L. A. M. ac philosophiae doctore* in 1687 te Leiden uitgegeven en opgedragen aan de professoren van de hogeschool te Harderwijk [5]). Die opdracht wekt wel enige verwondering, want het *Tractatus* geeft in aangenaam leesbare vorm het cartesianisme „in a nutshell". Bovendien kunnen wij er duidelijke sporen van invloed van Geulincx in ontdekken. Rotger Keiser Swolla-Transisulanus werd 30 Mei 1687 te Harderwijk als student ingeschreven, nog datzelfde jaar promoveerde hij, *varias difficiles positiones* verdedigend; van dit proefschrift kon ik geen spoor ontdekken.

e. De hoogleraar G. Wijnen, leerling van Craanen en de Raey

De geschriften van de medicus Nicolaas Hoboken, van 1669–1672 hoogleraar te Harderwijk [6]), zou men allicht met vrucht kunnen onder-

---

[1]) Cf. boven § 37.

[2]) H. Bouman *Geschiedenis van de voormalige geldersche hoogeschool en hare hoogleraren* I Utrecht 1844 blz. 331.

[3]) Cf. *idem* I blz. 198.

[4]) Zie W. Wachtendorp *Disputatio philosophica inauguralis* Hardervici 1661 (aanwezig Athenaeum bibliotheek Deventer in de bundel 68 E. 44) positio 44, 45.

[5]) Bibl. S.H.R. 325.

[6]) Zie C. Burman *Traiectum eruditum* Trajecti ad Rhenum 1738 pag. 144–147 en cf. boven § 204.

zoeken op cartesiaanse invloeden, maar een cartesiaans hoogleraar in de wijsbegeerte schijnt Harderwijk eerst bezeten te hebben in 1694 toen Gerrit Wijnen als zodanig en tevens als hoogleraar in de wiskunde werd benoemd [1]). Deze had aan de kwartierschool te Nijmegen en later te Leiden Theodoor Craanen tot leermeester gehad. Toen hij te Harderwijk kwam was hij nog niet gepromoveerd, maar weldra kwam Johannes de Raey uit Amsterdam naar Harderwijk om zijn collega tot doctor te bevorderen. Geschriften heeft Wijnen niet nagelaten:

> Daar hij door Cranen in de diepste geheimen der Cartesische Wijsbegeerte ingewijd was, vleiden velen zich, dat hij eenig werk tot hare opheldering aan het licht zoude geven. Maar hij kon daartoe niet besluiten, en wilde liever zijne toehoorders met de levende stem onderwijzen [2]).

In een handschrift, betrekking hebbende op de hoogleraren van de hogeschool te Harderwijk, vond Bouman aangetekend, dat Wijnens geleerdheid niet gepaard ging met een gelijke gave zijn kundigheden op zijn leerlingen over te dragen. „Veelligt", zo voegt Bouman er aan toe:

> ook maakte zijn onderwijs minder opgang, omdat hij Descartes nog ijverig voorstond, toen deze reeds door Leibnitz begon verdrongen te worden. Want niet zelden behaagt aan de jeugd het jongste meest [2]).

Met zijn collega Cornelius van Houten had Wijnen nog al eens conflicten; Bouman vermoedde, dat van Houten de leer van Leibniz genegen was [3]).

De lijkrede in 1722 door de Rector magnificus, prof. Rotgers, voor Wijnen uitgesproken, deed de geschiedschrijver in 1847 waarschuwen:

> Op Wijnens overlijden paste zijn lofredenaar het gezegde van Cicero toe, dat de dood niet verschrikkelijk is voor degenen, wier lof niet sterven kan. Zoo sprak men toen over een' Man, wiens naam nu naauwelijks meer bij een' enkelen letterminnaar bekend is. Jongeling! de lof, die U streelt, is een bloem, welke spoediger verflenst, dan thans nog uwe zelfsbegoocheling mogelijk acht [4]).

283. Het antwoord door Daniel Heinsius namens de Leidse universiteit gegeven aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau (1651)

Behalve de gelderse hogeschool had Lodewijk Hendrik van Nassau ook de universiteiten of illustre scholen te Leiden, Utrecht, Breda en Groningen aangeschreven om te informeren, of bij hen het cartesianisme

[1]) Zie H. Bouman *Geschiedenis van de voormalige geldersche hoogeschool en hare hoogleraren* I blz. 242–245, II Utrecht 1847 blz. 21–24.

[2]) *Idem* I blz. 245. In de bundel disputaties van de Athenaeum-bibliotheek te Deventer 68 E 44 trof ik aan een *Disputatio medica inauguralis* 14 Maart 1695 verdedigd door Otho Wynen Arnhemo-Gelrus, door de Auctor & Respondens opgedragen aan: „Domino D. Gerardo Wijnen...Fratri suo unico".

[3]) *Idem* II blz. 23 n. l, 60.

[4]) *Idem* II blz. 24.

geweerd dan wel onderwezen werd, omdat Lodewijk Hendrik weten wilde, welke gedragslijn ten opzichte van de leer van Descartes aan de universiteit van Herborn moest worden voorgeschreven, Voor Leiden had Daniel Heinsius de graaf geantwoord, dat zij zich moesten houden binnen de grenzen van de aristotelische filosofie en dat in disputen Descartes' naam niet genoemd mocht worden, welk antwoord officieel juist mocht zijn, maar zeker geen goed beeld gaf van de feitelijke toestand [1]).

284. Het antwoord door Johan Jacob Hausmann namens de illustre school en het collegium auriacum te Breda gegeven aan graaf Lodewijk van Nassau (1651)

Het antwoord dat Joannis Jacobus Hausmann namens de illustre school en collegium auriacum te Breda gaf, was uitvoeriger en minder diplomatiek. Mits men kritisch bleef, verdiende het aanbeveling de werken van Descartes, waarin zaken „praeclara ac naturae veritate convenientia" opgemerkt konden worden, te bestuderen:

> Hanc tamen nostram de Cartesii scriptis sententiam non ita accipiendam esse existimamus, quasi omnia eius placita calculo nostro universum approbemus, cum praeter Metaphysicas illius meditationes, etiam alia in tractatibus, quibus naturam explicare aggressus est, reperiantur, quae plus acuminis, quam veritatis nobis cum aliis viris doctis haberi videntur [2]).

285. De kortstondige bloei van de illustre school te Breda

a. Oprichting en opening van de school

De illustre school te Breda was in 1646 gesticht door Frederik Hendrik [3]). In het katholieke Brabant zou zij tot een bolwerk van het calvinisme kunnen worden en het was voorshands ook gerieflijk, dat jeugdige edellieden uit de omgeving van de Prins in hun winterkwartier de wetenschap zouden kunnen beoefenen. Bij de opening op 16 en 17 September was de Prins te velde, maar zijn gemalin nam met veel charme de honneurs waar en hoorde met grote beleefdheid lange latijnse redevoeringen aan [4]). Tot curatoren had Frederik Hendrik benoemd: André Rivet, die hoogleraar in de theologie te Leiden en gouverneur van Frederik Hendriks

---

[1]) Cf. boven § 34.

[2]) Bohatec *op. cit.* S. 156.

[3]) In *Taxandria tijdschrift voor noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 41 en 42 (1934, 1935) schreef Drs D. Langedijk een artikelenreeks over *De illustre schole ende collegium auriacum te Breda.* Zie voorts de recente studie van Dr G. van Alphen *De illustre school te Breda en haar boekerij, Tijdschrift voor geschiedenis* 64 (1952) blz. 277–314.

[4]) Langedijk *Taxandria* 41 blz. 294–296.

zoon Willem was geweest [1]), Constantijn Huygens en de houtvester van Holland, Jan van Kerckhoven, heer van Heenvliet [2]). Nadat Rivet de eerste rede in de Grote Kerk te Breda gehouden had, las Johan Jacob Hausmann, ontvanger van het kwartier van Breda en door Frederik Hendrik tot secretaris van curatoren benoemd, het reglement voor [3]). Die dag en de volgende staken de nieuw benoemde hoogleraren hun oraties af. De geleerde predikant Lodewijk Gerard van Renesse [4]), werd hoogleraar in de theologie en voor het eerste jaar rector magnificus. Hoogleraar in de ethica en logica werd Henricus Bornius, die in 1651, zoals wij bij de bespreking van het cartesianisme te Leiden meldden [5]), naar Leiden zal worden geroepen ter assistentie van Heereboord en Stuart, en dan de leidse cartesianen, die een bondgenoot verwachten, zal teleurstellen. Van de medicus Albert Kijper, die een jaar eerder dan Bornius het hoogleraarschap te Breda voor dat te Leiden verwisselde, zullen de cartesianen van meet af geen verwachting gekoesterd hebben [6]). Dank zij de protectie van Huygens fungeerde de kunstzinnige Johannes Brosterhusius ook onder de bredase hoogleraren, deze doceerde Grieks en Plantkunde [7]). De engelsman John Pell kon men bewegen de illustre school te Amsterdam te verlaten om luister bij te zetten aan die van Breda. Zowel Mersenne als Descartes hebben Pell geprezen, toen hij de onmogelijkheid van de quadratuur van de cirkel staande hield; overigens was Pell niet bepaald bevriend met Descartes en stond kritisch tegenover hem [8]).

[1]) Zie voor Rivet: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 1051; H. J. Honders *Andreas Rivetus als invloedrijk gereformeerd theoloog in Hollands bloeitijd* diss. Leiden. 's Gravenh. 1930; A. G. van Opstal *André Rivet een invloedrijk hugenoot aan het hof van Frederik Hendrik* diss. V. U. Amst., Harderwijk 1937.

[2]) Hij was de zoon van de leidse hoogleraar Johannes Polyander a Kerckhoven *(Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 815–816) wiens particuliere bibliotheek het fonds gevormd heeft van de bibliotheek van de illustre school te Breda, waarvan een geschreven catalogus bewaard bleef. Op de afdeling hs. der koninklijke bibliotheek heb ik deze catalogus doorgezien, zij bood wat cartesiana betreft niets. Zelfs uitgaven van werken van Descartes trof ik er niet aan, gelijk die wel te vinden waren in de, overigens ook niet zeer interessante, geschreven catalogi van de bibliotheek van de universiteit te Harderwijk, welke catalogi thans aanwezig zijn op het rijksarchief in de provincie Gelderland te Arnhem. In 1650 kwamen Constantijn Huygens en van Heenvliet tegenover elkaar te staan, toen Huygens de partij gekozen had van de Prinses-Douairière, van Heenvliet die van de Prinses-Royale (cf. Dr N. Japikse *De geschiedenis van het huis van Oranje Nassau* I Den Haag 1937 blz. 233).

[3]) Cf. *Taxandria* 41 blz. 295. Door Johannes à Waesberge te Breda zijn de diverse inaugurale rede's met de statuten en prologus secretarii en een lofzang op de nieuwe illustre school van R. Carpentier uitgegeven. Dit werk is aanwezig in de bibliotheek van het prov. genootschap van kunsten en wetenschappen in Noordbrabant te 's Hertogenbosch.

[4]) Zie voor van Renesse: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 1193–1195.

[5]) Cf. boven blz. 96.

[6]) Zie voor Kijper: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 732.

[7]) Zie voor Brosterhusius: *Idem* II kol. 256–257.

[8]) Cf. het artikel van C. de Waard over Pell *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 963, voorts *Œuvres de Descartes* IV pag. 342, 435–436 en Ch. Adam *Descartes et ses*

b. De predikanten Antonius Hulsius en Johannes Schulerus krijgen leeropdrachten

De met zoveel élan opgerichte en met zoveel feestbetoon geopende illustre school te Breda heeft maar een korte bloeiperiode gekend. Huygens zond er drie zijner zoons heen, ook kwamen enkele buitenlanders, maar de katholieke omgeving zond geen studenten. Het overlijden van Frederik Hendrik in Maart 1647 was een zware slag voor de jonge illustre school, waarvan zij zich niet heeft kunnen herstellen. Amalia werd thans te zeer afgeleid door andere zaken en Willem II heeft zich nimmer veel aan de school gelegen laten liggen. Er kwamen finantiële moeilijkheden, verscheidene professoren trokken naar elders en de vacatures bleven onvervuld. In 1653 was van Renesse alleen overgebleven. Deze ondernam nog een poging tot salvatie der school. Hij schreef een request aan van Kerckhoven, waarin hij onder meer het plan opperde de secretaris Hausmann te verzoeken geschiedenis te doceren. De beide bredase predikanten Hulsius en Johannes Schulerus kregen tegen geringe salarissen ook leeropdrachten. Beiden waren geen cartesianen: Hulsius schreef later te Leiden het pamflet *De draad van Ariadne* [1]), Schuler zond in 1666 een *Examinis philosophiae Renati Des Cartes specimen, sive brevis & perspicua principiorum philosophiae cartesianae refutatio* in het licht [2]). Wij hebben vroeger reeds vermeld, dat Schulers aanval een verdediging van Fabricius de la Bassecour uitlokte [3]). Deze verdediging was niet op onheuse toon gesteld, integendeel, de la Bassecour droeg zijn *Defensio cartesiana* aan zijn tegenstander Schuler op. Schuler voelde zich geenszins een behoudend iemand, geen aristotelicus door dik en dun. Verzekerde Aristoteles dat hij boven Plato of Socrates de waarheid beminde, Schuler schrijft in de *Praefatio* van zijn *Examinis philosophiae Renati Des Cartes specimen:*

> Amici nobis sunto Socrates, Plato, Democritus, Empedocles, omnesque veteres Philosophi; Amicus & Aristoteles, ne ringantur Peripatetici; Amicus nobis esto & Cartesius prae multis, Amici omnes quam plurimùm Cartesiani, quamvis sectae nomen odi, sed, ut dictum, usque ad aras. Veritatem enim sectamur etc. etc.

Het is een tirade, die men in deze tijd heel graag in de mond of pen nam. Wij zullen zien, dat de hoogleraar Franciscus Junius haar in 1651 gebruikte en dat Samuel Maresius haar in 1670 etaleert [4]). Reeds in zijn

correspondants anglais, Revue de littérature comparée XVII (1937) pag. 444. Veel biezonderheden over Pell en zijn rol in de wetenschappelijke wereld van zijn tijd, in het biezonder ook over zijn uitgave in 1668 van een vertaling van de *Algebra* van J. H. Rhonius vindt men bij Rigaud *Correspondence of scientific men etc.* Oxford 1841 2 vol. Zie ook G. H. Turnbull *Hartlib, Dury and Comenius* Londen 1947 volgens index.

[1]) Cf. boven blz. 40.

[2]) Aanwezig K. B. 503 B. 79. Zie voor Schuler: van der Aa *Biogr. wdb.* XVIII blz. 522–523. Van Alphen trof op het algemeen rijksarchief een lijstje aan met opgave door Schuler van zijn geschriften uit de jaren 1658–1663.

[3]) Cf. boven blz. 383 n. 5.

[4]) Cf. beneden blz. 475, 481.

leids proefschrift van 1662 deed Schuler zich als atomist kennen [1]). Ziehier enkele der fysische stellingen uit Schulers *Disputatio philosophica inauguralis:*

> II. Minima corpuscula sunt atomi, cujusmodi reverâ dari, easdemque naturae diversissimae, ex quibus omnia corpora componanantur, statuimus.
> III Atomi sunt immutabiles ratione essentiae, adeoque una non potest naturaliter mutari in aliam.
> IV Corpora naturalia non sunt divisibilia in infinitum, quia infinitae partes in rerum natura non dantur.

In Schulers *Examinis philosophiae Renati Des Cartes specimen* ontbreekt dan ook het hoofdstuk *Atomorum existentia demonstratur* niet. Op velerlei andere punten wordt daarin voorts Descartes, soms ook Clauberg, bestreden. Toch werd door Fr. Bouillier van een ander werk van Schuler, een *Philosophia nova methodo explicata* in 1663 te 's Gravenhage uitgekomen, gezegd, dat daarin „la plupart des doctrines de Descartes" weergegeven werd:

> en évitant de le nommer, sans doute par crainte des décrets de quelque synode [2]).

De centrale catalogus te 's Gravenhage geeft geen enkele bibliotheek op, waar deze *Philosophia nova methodo explicata* aanwezig is; hoewel wij het werk dus niet kennen, zal Schuler daarin toch wel meer dan Bouillier wil doen geloven, de cartesiaanse filosofie gelaakt hebben. Wij zijn zelfs geneigd het „l'Ecole illustre de Bréda fut cartésienne dès l'origine" [3]) van Bouillier tegen te spreken. Al heeft Descartes zich verheugd, toen hij vernam, dat te Breda een illustre school opgericht zou worden, meer dan zijn filosofie heeft die van Gassend een stempel gedrukt op het onderwijs te Breda. Daarvoor zijn vooral verantwoordelijk de hoogleraren Schuler en Henricus Bornius en de curator André Rivet.

c. *Verhouding van de curator André Rivet tot Descartes en Mersenne en tot Gassend*

In 1620 had men na veel moeite André Rivet, zeer gezien predikant te Thouars, aan de leidse hogeschool als hoogleraar in de theologie weten te verbinden. In 1632 vertrok Rivet naar den Haag, daar Frederik Hendrik hem belast had met het oppertoezicht over de opvoeding van prins Willem, hij behield toen echter de titel van professor honorarius. In 1641 toen prins Willem met Maria Stuart trouwde, was Rivets taak als gouverneur afgelopen, zij het dan ook dat de prinses voorlopig nog

---

[1]) Cf. boven blz. 385.

[2]) *Histoire de la philosophie cartésienne* [3] I pag. 274.

[3]) *Idem* idem. Bouillier is niet goed gerenseigneerd over de illustre school te Breda, zo verwart hij Alphonse Pollot met John Pell.

in Engeland bleef. Rivet bleef echter aan het hof als hofprediker en raad van de Prins. In November 1646 verhuisde hij naar Breda [1]).

Als tegenover zo velen, zo stond Descartes ook argwanend tegenover Rivet. Kon men wel iets goed verwachten van een gereformeerd theoloog? In 1638 schreef Descartes, zich als 'n egel binnen zijn stekels verschansend, aan Mersenne:

> Je vous remercie de l'avis, que vous me donnez du sieur Rivet; je connais son cœur il y a longtemps et de tous les Ministres de ce païs, pas un desquels m'est amy; mais neantmoins ils se taisen et sont muets comme des poissons [2]).

Toch zond Descartes in 1644, toen zijn *Principia philosophiae* verschenen waren, drie exemplaren daarvan aan Rivet, met het verzoek er een van voor zichzelve te behouden en de andere beide aan Jean Gillot te zenden [3]). Een bedankbriefje van Rivet werd door Honders in een bijlage behorende bij zijn proefschrift van 1930 over *Andreas Rivetus* gepubliceerd volgens een copie te Leiden onder de rivetana aanwezig [4]).

Hoewel hij niet over de nodige wiskundige kennis beschikt, heeft hij, zo schrijft Rivet aan de auteur, het werk toch niet zonder profijt gelezen:

> Neantmoins je n'ay pas leu sans fruict ce que j'ay leu, et particulierement ce que vous faictes fort bien destendre tout l'ordre de nature, et toutes les causes secondes, de la premiere seule infinie et independante, en la volonté de laquelle vous arrestés toutes questions; Philosophant ainsi on ne peult pas s'égarer dangereusement [5]).

Misschien dan niet op voor de godsdienst gevaarlijke wijze, maar toch beging Descartes naar Rivets gevoelen vergissingen. Toen Gassends *Disquisitio metaphysica* verscheen, achtte Rivet, dat Descartes deze aanval moeilijk zou kunnen pareren. Daarin oordeelde Rivet gelijkelijk als pater Marin Mersenne, met wie Rivet briefwisseling onderhield. Mersenne schreef in April 1644 aan Rivet:

> Pour l'apologie de M. Gassendi, elle semble si forte à plusieurs d'icy qu'ils croyent estre impossible d'y bien respondre, de sorte qu'il faut necessairement que Mr. des Cartes ayt d'autres lumieres pour y trouver si peu de solidité et j'espere qu'à la reimpression il donnera quelques fondemens necessaires pour entendre sa doctrine plus profondement et plus nettement, affin d'obvier à ladite Apologie [6]).

---

[1]) Cf. Honders *Andreas Rivetus* Hfstk I, van Opstal *Andr é Rivet* blz. 145–146.

[2]) *Œuvres de Descartes* II pag. 32. Het „avis" dat Mersenne over Rivet gaf, konden de uitgevers van de *Œuvres de Descartes* niet achterhalen.

[3]) Cf. voor Jean Gillot boven § 28 e. Honders wist hem niet thuis te brengen en geeft er *Andreas Rivetus* blz. 182 een foutieve noot over.

[4]) Voor een opgave der collectie rivetana aanwezig op de leidse universiteitsbibliotheek zie A. G. van Opstal *André Rivet* blz. 155–158, 160.

[5]) Honders *Andreas Rivetus* blz. 182.

[6]) Cf. Robert Lenoble *Mersenne ou la naissance du mécanisme* Parijs 1943, pag. 294.

Waarop Rivet antwoordde:

> Je suis avec vous que Mons. Gassend est un vaillant combattant. Et je trouve son Apologie claire et bien suivie. Cependant j'apprens que Mons. des Cartes en faict un grand mespris, et dit que pour toute response en faisant imprimer ses Meditations il en ostera tout ce qui est de Mons. Gassend, et mettra au titre *rejectis objectionibus inutilibus*. J'estimois qu'il le devoit traicter plus respectueusement [1]).

286. Het eclectisme van Marin Mersenne

Zij die het cartesianisme bestudeerden, zijn al te zeer geneigd geweest Mersenne niet zo zeer om zijn eigen werk en persoonlijkheid te waarderen, dan wel om hetgeen hij door zijn vriendschap voor Descartes voor het cartesianisme heeft betekend. Men weet natuurlijk wel, dat Mersenne geen jabroer van Descartes is geweest, maar de dominerende figuur van Descartes heeft hier toch tot vertekende voorstellingen geleid. Zonder Mersenne te willen verheffen tot een figuur van het eerste plan, heeft Robert Lenoble in zijn lijvige maar zeer interessante studie *Mersenne ou la naissance du mécanisme* getracht de rol, die Mersenne als „secrétaire de l'Europe savante" heeft gespeeld en de betekenis van zijn wetenschappelijk werk voor het 17de eeuwse en latere geestesleven te schetsen. „On pense trop", waarschuwde Lenoble:

> , en effet, à un Mersenne exclusivement cartésien, occupé seulement à aplanir les difficultés sous les pas de son ami. En réalité le Minime agit pour son propre compte, ou plutôt pour le service de la Vérité [2]).

Het was dan ook meer dan een onhandigheid of een indiscretie, dat Mersenne de *Meditationes* van Descartes ook voorlegde aan Gassend. Voor het kennen van de waarheid is „le choc des opinions" noodzakelijk en Mersenne genoot van het debat tussen Descartes en Gassend [3]). Was Descartes een systeembouwer, Mersenne was een eclecticus; het experiment, de faenomenologie gaat hem bovenal. Hij bewondert Descartes als de ontwerper van een nieuwe fysica, maar hij acht het „cogito ergo sum" en de cartesiaanse metafysica geen noodzakelijke voorwaarde voor de cartesiaanse fysica. Hij heeft dus een principieel andere opvatting dan Descartes van het experiment:

> L'expérience n'est donc pas, comme le soutient Descartes le moyen de juger laquelle de nos déductions idéalistes des phénomènes s'accorde avec les faits, étant donné que l'une au moins doit s'accorder „entièrement" avec eux; elle est notre unique moyen d'information, et quand elle vient à manquer nous en sommes réduits à de vaines conjectures.
>
> Descartes n'a été ni le maître préféré ni le meilleur ami de Mer-

---

[1]) Lenoble *Mersenne* pag. 442.
[2]) *Idem* pag. 45.
[3]) Cf. *Idem* pag. 48.

senne. Entre les grands mécanistes qui se partagent sa faveur, il optera toujours pour celui qui se montre le plus dégagé de l'esprit de système: à la métaphysique de Descartes il préfère le sensualisme de Hobbes, à la physique de Descartes celle de Galilée, des Pascals et de Roberval. Mais son meilleur ami fut certainement Gassendi. Non pas qu'il adopte son atomisme; sur ce point particulier il penche vers Descartes, mais il est le compagnon de ses premières luttes, l'empiriste prudent qui pense comme lui qu'il n'y a point de science „démonstrative", un coeur généreux avec qui il se sent en confiance [1]).

Het was Gassend, die Mersenne 1 September 1648 de ogen toedrukte, terwijl Descartes zich enkele dagen te voren uit Parijs, waar onlusten dreigden, overhaast naar Nederland had gerept [2]). Uit een briefje van Fr. du Ban aan Constantijn Huygens kennen wij de wijze waarop Descartes zich tegenover du Ban over Mersenne uitliet:

Solet ille mihi frequenter dicere, hominem esse omnigenae, sed indigestae eruditionis; aliis tamen verbis, longe lateque, sed non profunde doctum, et qui ungere potius, non pungere valeat [3]).

Dit oordeel moge niet geheel onbillijk zijn, het is wèl bekrompen en het siert Descartes niet het te hebben uitgesproken [4]). Bovendien, al heeft Mersenne de problemen, waarmede hij zich bezighield, niet altijd met cartesiaanse luciditeit geformuleerd en al waren de hypothesen waarmede Mersenne werkte niet altijd met elkaar in overeenstemming:

Il reste empêtré dans les hypothèses contradictoires, non seulement quand il s'agit de théories d'allure métaphysique, mais même à propos de ces hypothèses de travail, que souvent les expériences peuvent confirmir ou démentir [5]),

de nieuwe filosofie en de moderne wetenschap werd niet alleen ingeluid door Descartes, maar ook door de groep wijsgeren, waarvan Mersenne en Gassend het middelpunt geweest zijn.

287. Gassend werd vanuit Nederland in zijn verzet tegen Descartes gestijfd

a. Gassend geeft in een brief aan Rivet een minachtend oordeel over Descartes' Principia philosophiae

Rivet, die gelijk wij uit zijn brief aan Mersenne zagen, van mening was, dat Descartes zich meer moeite moest geven om Gassends *Dis-*

[1]) Lenoble *Mersenne* pag. 448.

[2]) Cf. *Idem* pag. 58.

[3]) *Idem* pag. 598.

[4]) Veel en veel aardiger is het wat Mersenne over Descartes aan Constantijn Huygens schreef, toen deze hem met een persoonlijk gedichtje, waarin Mersenne werd aangesproken als „Maxime de Minimis", zijn dichtbundel *Momenta desultoria* had toegezonden. „Je vous asseure", schreef Mersenne 20 April 1644 in zijn bedankbriefje:

que si j'avois autant de Genie à la Poesie que vous, je mettrois toute la Physique de M. des Cartes en vers, comme Lucrece a faict celle de Democrite, mais avec plus de grace (cf. Worp *De gedichten van Constantijn Huygens* V pag. 334).

[5]) Lenoble *Mersenne* pag. 599.

quisitio metaphysica te weerleggen en verkeerd deed daarover minachtend te spreken, heeft in de brief, waarin hij Gasssend bedankte voor zijn „elegantissimum & acutissimum Opusculum contra Philosophiam Cartesianam", hetwelk hij door bemiddeling van Sorbière ontvangen had, Gassend opgewekt ook de *Principia philosophiae* van Descartes, gelijk Gassend het met de *Meditationes* had gedaan, kritisch te onderzoeken:

> Habes nunc ipsius fundamenta in opere novo, quod judicium tuum & censuram expectat.

Zelf durfde Rivet zich zulks niet onderwinden:

> Ego id mihi non arrogo, qui ultrò fateor me non capere Viri illius, alioquin eruditi & acuti, principia & placita, nec in eis eruendis vacat plurimùm temporis & operae insumere, aliis curis intenta [1]).

Hierop schreef Gassend een lang epistel terug, zeggend, dat hij er niet voor voelde een geschrift tegen de *Principia philosophiae* uit te geven:

> non ex meo esse genio, ut in aliena opera, nihil provocatus, inquiram.

Het scheen hem bovendien een onnodig werk, de auteur van de *Principia philosophiae* zou de faam van zijn werk overleven:

> videri mihi hunc laborem esse supervacaneum; quando liber videtur esse Authori suo praemoriturus.

Een voorspelling, die niet bepaald bewaarheid is geworden! Ook, zo ging Gassend voort, waren de tegenstrijdigheden in de *Principia philosophiae* zo zichtbaar, dat er niet meer de aandacht op gevestigd behoefde te worden:

> Nihil necesse est speciatim attingam, nam ab usque hypothesi quod corpus mundanum infinitum sit; seu, ut ludit, indefinitum; quod ex se prorsus solidum sit, neque à spatio differat; quòd teri in fragminula loco variè commutabilia absque admisto inani valeat; aliáque eiuscemodi; id quod trahat incommoda, contradictionésque perspicit non nemo? [2])

Tenslotte viel Gassend de waan van Descartes aan, geen onjuiste conclusies meer getrokken te hebben sinds hij zijn methode vond en alle vooroordelen aflegde:

> Quo loco admonere possem, non fuisse cur ille, tanta jactatione gloriaretur se falsi nihil ex eo die admisisse, quo omnia exuit praejudicia, & Deum ut sui Authorem, ita non fallacem agnovit [3]).

Men zal toch deze brief als een indirecte aanval op Descartes moeten beschouwen, „Bedenkt man", schreef Gerhard Hess in zijn studie over Gassend:

---

[1]) *Petri Gassendi epistolae (opera* VI) Lugduni 1658 pag. 485a.
[2]) *Idem* pag. 217.
[3]) *Idem* pag. 218a.

den „öffentlichen" Charakter der Humanisten-korrespondenz, so dürfte Gassend damit gerechnet haben, dasz seine Ablehnung in Holland bekannt und auch Descartes zu Ohren kommen würde [1]).

b. Henricus Bornius en diens leermeester Heereboord beijveren zich zonder succes voor een uitgave van de Epistolae van Gassend

Als Rivet heeft ook Henricus Bornius Gassend verzocht, ja gesmeekt — hoc mecum à te flagitant summi & principes Bataviae nostrae Viri [2]) — de nieuwe cartesiaanse fysica te recenseren. Hem schreef Gassend terug, dat hij zulks niet doen wilde, daar het hem niet goed toedacht:

> pacatum dissidium ultrò renovare, & in librum, qui me speciatim non attineat, inquirere [3]).

Onder de *Epistolae* in 1658 als deel VI opgenomen in *Petri Gassendi dinensis ecclesiae praepositi et in academia parisiensi matheseos regii professoris opera* [4]) zijn er verscheidene van en aan Bornius, enkele ook van en aan Bornius' leermeester Heereboord. Bornius en Heereboord hebben getracht *Epistolae* van Gassend in Holland uitgegeven te krijgen. In September 1644 berichtte Bornius, dat de leidse Elzeviers het werk op zich zouden nemen, zodra zij het werk van Claude de Saumaise *De caesarie virorum & mulierum coma* zouden hebben afgedrukt [5]), maar de eerste en tweede November oude stijl schrijven Heereboord en Bornius aan Gassend brieven om te melden, dat de onderhandelingen met de Elzeviers afgesprongen zijn en zij zich nu gewend hebben tot de beroemde typograaf Le Maire [6]). Een privilege-kwestie schijnt de uitgave bemoeilijkt te hebben; $\frac{16}{26}$ Juni schrijft Bornius weer aan Gassend en begint dan zijn brief:

> Immane quantum doleo, Summe Vir, quod provinciam quam in me susceperam, procurandae scilicet impressionis Epistolarum tuarum mihi ornare non licuerit [7]).

De brieven zullen nu aan Gassend worden teruggegeven. In dezelfde brief schrijft Bornius over Descartes, hoe deze nu in de buurt van Alkmaar woont, daar nacht en dag de natuur onderzoekt, en wonderwat schijnt te verwachten van zijn proefnemingen op plant en dier:

> promittit se omnia per sua principia Mundo jam nota, explicaturum, ita ut tota philosophantium cohors videat, quantis in tenebris Aristoteles, illiúsque sectatores rerum naturam involverint.

---

[1]) *Pierre Gassend* S. 52.

[2]) *Petri Gassendi epistolae* ed. cit. pag. 480b.

[3]) *Idem* pag. 202b.

[4]) De titel *Petri Gassendi...epistolae, et responsa...Tomus sextus* Lugduni 1658 is ietwat misleidend, niet de *Epistolae,* maar de *Opera Gassendi,* beslaan in de genoemde uitgave zes delen.

[5]) *Petri Gassendi epistolae* ed. cit. pag. 480a.

[6]) *Idem* pag. 482.

[7]) *Idem* pag. 489b.

Descartes had Regius gevraagd Gassend te weerleggen, maar Regius had zich daar af gemaakt, zeggende geen tijd daarvoor te hebben. Gassends *Disquisitio metaphysica* is in veler handen, over de metafysica van Descartes wordt zo zeer gezwegen:

> ut putares somnium esse illam tantis acclamationis olim exceptam fuisse.

Dergelijke klanken zullen de studenten te Breda zeker ook op de colleges, die Bornius gaf, vernomen hebben. Als dus in 1651 Johan Jacob Hausmann aan Lodewijk Hendrik van Nassau antwoordt, dat het aanbevelenswaardig was de werken van Descartes te laten bestuderen, maar dat dit met veel kritische zin moest geschieden, daar het even verkeerd was bij het cartesianisme te willen zweren als zich niet te hoeden voor aristotelische dictatuur — dan kunnen wij veronderstellen, dat te Breda inderdaad kritiek is geoefend op het cartesianisme niet alleen van conservatieve zijde, maar ook door hoogleraren, die zeer ingenomen waren met het atomisme van Gassend. Aan de bij de jeugdige Christiaan Huygens opkomende kritiek op de cartesiaanse fysica zal dus in zijn bredase studietijd wel enig voedsel gegeven zijn. Waarschijnlijk zullen het vooral de wiskunde-colleges van Pell geweest zijn, die Christiaan daar te Breda behaagd hebben [1]).

288. Ook namens de groningse hogeschool ontving graaf Lodewijk Hendrik van Nassau een antwoord op zijn vraag over het al of niet schadelijk zijn van het cartesianisme

Een soortgelijk antwoord, als dat wat Hausmann namens de illustre school van Breda gaf, ontving Lodewijk Hendrik van Nassau in 1651 ook van de Senaat van de groningse hogeschool. Haar secretaris Franciscus Junius schreef — bekende woorden variërend [2]):

> Amici nobis sunt Socrates, Plato, Aristoteles, Conimbricenses, Suaresius, Ramus, Cartesius, sed magis amica veritas. Hanc non ex personas, sed personas ex illa aestimamus [3]).

289. Contrast tussen de houding te Groningen en te Utrecht ten opzichte van Descartes

Niet alleen ten opzichte van het cartesianisme heeft de groningse Senaat zich welwillend betoond, maar reeds eerder, in 1645, had zij Descartes volledige voldoening bezorgd, toen deze een klacht over de handelwijze van een der hoogleraren voor het forum academicum had gebracht. Schril contrasteert het judicium van de groningse Senaat met de dagvaarding, die de vroedschap van Utrecht in 1643 tegen Descartes

---

[1]) Als Pell bestreed Chr. Huygens de quadratuur van de cirkel, cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1182, III kol. 962.

[2]) Cf. boven blz. 468. Reeds Aristoteles moet gezegd hebben: Amicus Socrates, amicus Plato, ac magis amica veritas.

[3]) Bohatec *op. cit.* S. 152. Zie verder beneden § 297.

uitvaardigde. Het conflict, waarin Descartes de groningse Senaat betrok, hing ten nauwste samen met zijn strijd te Utrecht; beide zijn reeds meermalen uitvoerig beschreven [1]), zodat wij hier met een korte recapitulatie kunnen volstaan.

290. Schoocks Philosophia cartesiana sive admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes en Descartes' Epistola ad celeberrimum D. Gisbertum Voetium

In 1643 verscheen te Utrecht bij Johannes van Waesberge een vlugschrift getiteld: [*Philosophia cartesiana sive*] *admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes* [2]), die een heftige aanval op het cartesianisme inhield. Het titelblad vermeldde geen auteursnaam, maar boven de *Praefatio* prijkte de naam van Martinus Schoockius, hoogleraar in de wijsbegeerte te Groningen [3]). Descartes, die nog voordat het werkje volledig afgedrukt was, vellen ter inzage kreeg, hield Gijsbert Voetius voor de auteur en reageerde onmiddellijk met een *Epistola Renati Des-Cartes ad celeberrimum D. Gisbertum Voetium. In qua examinantur duo libri, nuper pro Voetio Ultrajecti simul editi, unus de confraternitate marianâ, alter de philosophiâ cartesianâ* [4]). Hoewel er niet het minste zakelijke verband bestond tussen het geschil of het voor gereformeerden al of niet toelaatbaar geacht moest worden toe te treden tot de Lieve-Vrouwe Broederschap te 's Hertogenbosch in het ene, en de twist over cartesiaanse stellingen in het andere pamflet besproken, handelde het zesde deel van Descartes' *Epistola* toch *De libro Gisberti Voetii adversus confraternitatem marianam* [5]). Als motief gaf Descartes op, dat hij zulks deed om Voetius' karakter te peilen:

> Maer overmits het nu bij geval ghebeurt is, dan ick seer ledigh was, soo hebbe ick uwe Confraternitas in weynigh uren geheel doorlesen, waer van ick mijn ghevoelen hier neffens sal stellen. Doch niet voor so veel, als al hier van eenigh geschil, uwe Religie betreffende, wort gehandelt: Want ick en begeer mij met een ander mans saken niet te bemoeyen: Maer alleenlick, voor so veel men daer uyt kan

---

[1]) Zie: A. C. Duker *Disquisitio histor.-pol. Schoolgezag en eigen onderzoek* (diss.) Leiden 1861; isdem *Gisbertus Voetius* II Leiden 1910 blz. 175–201; III Leiden 1914 blz. 229–262: Gustave Cohen *Ecrivains français en Hollande* Paris 1920 chap. XVII en XXI; Dr C. Serrurier *Descartes Leer en leven* 's Grav. 1930 blz. 107–115, 146–149.

[2]) Aanwezig U.B.L. en U.B.U. Y. oct. 1932.

[3]) Zie voor Schoock: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 889–891 en de aldaar opgegeven litteratuur. In de *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptorum* II, Leidae 1727, vindt men brieven van Martinus Schoock aan Daniel Heinsius, in 1643 geschreven, waarin uitdrukkingen als „magister arrogantiae Renatus" ter betiteling van Descartes.

[4]) Amsterodami apud Ludovicum Elzevirium 1643; Willems *Les Elzevier* nr. 998.

[5]) Voetius' *Specimen assertionum partim ambiguarum aut lubricarum, partim periculosarum, ex tractatu nuperrimè scripto pro Sodalitatibus B. Maria inter Reformatos erigendis aut interpolandis etc.*, Ultrajecti 1642, (aanwezig U.B.U. F. oct. 334) wordt gemeenlijk aangehaald onder de titel *Confraternitas mariana.*

verstaen, hoedanigen man dat ghij zijt, ende wat geloof men aen u andere schriften behoort te verlenen [1]).

Volgens Duker raakte Descartes een dieper liggende reden aan, toen hij aan zijn vriend kapitein Pollot schreef, dat hij veronderstelde dat de utrechtse Raad meer getroffen zou worden door Voetius' houding in de bosse zaak dan door zijn geschrijf tegen Descartes:

> s'ils veulent seulement avoir égard a ce qu'il (Voetius) a fait contre messieurs de Boisleduc, ils ne trouverent que trop de sujet pour le condamner [2]).

In 1642 had de Lieve-Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch — een eerbiedwaardige oude instelling daterende van 1318 [3]) — op aansporen van de gouverneur der stad, een aantal zetels beschikbaar gesteld voor leden van de gereformeerde godsdienst. Voorstander van deze verandering, die, ondanks synodale veroordelingen, nog heden op de dag voortduurt [4]), was de waalse predikant Samuel Maresius. Weldra was hij in een hevige pennestrijd met Voetius gewikkeld, die voortduurde ook nadat Maresius als professor theologiae naar Groningen vertrokken was [5]).

291. Antwoort van den weleedelen Heer René des Cartes Heere du Perron op't ghepubliceerde van de Heeren van de Vroedschap der stadt Wtrecht den 13/23 junij des Iaers 1643

Over zijn *Epistola ad Voetium* werd Descartes door de utrechtse Vroedschap door een plechtig afgekondigd plakkaat ter verantwoording geroepen. Descartes achtte een schriftelijke verdediging verkieslijk boven een mondelinge, hij zond de utrechtse Raad een — waarschijnlijk te Amsterdam gedrukt — in het Frans gesteld antwoord met bijgevoegde nederlandse vertaling. Van deze uitgave zijn geen exemplaren bekend, wel bezitten wij een tweetal drukken van 1643 van de nederlandse vertaling zonder de originele tekst. Rieuwerdt Dirckz. van Baardt te Amsterdam gaf in 1643 een vertaling van Descartes' *Epistola ad Voetium* uit, deze behelsde ook het *Antwoort van den wel-Eedelen Heer René des Cartes Heere du Perron: op't ghepubliceerde van de Heeren van de Vroedschap der Stadt Wtrecht den 13/23 Iunij des Iaers 1643* [6]). Dit antwoord werd ook gepubliceerd in het

[1]) *Brief van René Des Cartes aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius* Amst. 1643 (aanwezig K.B. 325 C. 207 en Prov. Gen. van K. en W. te 's Hertogenbosch 31 F. 11). blz. 49.

[2]) Cf. Duker *Gisbertus Voetius* II blz. 188 n. 4.

[3]) Cf. Dr C. F. X. Smits *De stichtingsoorkonde der illustre L.V. Broederschap of Zwanebroederschap van 's Hertogenbosch, anno 1318, Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* N.S. IX (1912) blz. 59–69.

[4]) De broederschap bestaat thans precies voor de helft uit katholieke en voor de helft uit protestantse leden. Cf. L. Spruit *De illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap te 's Hertogenbosch, Buiten*, Jrg. 30 nr. 38 (19 Sept. 1936) blz. 452.

[5]) Cf. Casparus Burmannus *Trajectum eruditum* Trajecti ad Rhenum 1738 pag. 404–414; Duker *Gisbertus Voetius* II hfstk. II; D. Nauta *Samuel Maresius* (diss. V.U.) Amst. 1935 blz. 172–183, 240–244.

[6]) Zie boven blz. 477 n. 1, beneden blz. 562 n. 6.

pamfletje *Aengevangen procedueren tot Wltrecht tegens Renatus Des Cartes ter oorsaecke van twee sijne diffamatoire geschriften of fameuse libellen*, dat te Utrecht bij Willem Strick gedrukt werd zonder jaartal, maar waarschijnlijk toch wel in 1643 [1]). Het gelukte Voetius een testimonium van Schoock los te krijgen, waarin deze verklaarde, dat Descartes ten onrechte de *Admiranda methodus* aan Voetius toeschreef; uit eigen beweging had hij, Schoock, de bestrijding van de gevaarlijke dogmata van Descartes ondernomen [2]). De utrechtse Magistraat veroordeelde nu Descartes' *Epistola* als een fameus libel, maar door tussenkomst van de franse gezant werd het proces tegen Descartes geschorst [3]).

292. Een latijnse missive in 1645 en een Lettre apologetique met bijgevoegde nederlandse vertaling door Descartes in 1648 aan de utrechtse magistraat gezonden

De muis had echter nog wel een staart. In Juni 1645 verbood de utrechtse Magistraat het drukken van boeken pro of contra Descartes. In diezelfde maand ontving zij een uitvoerige latijnse missive van Descartes, gedateerd "t'Egmond den 16en deser stilo novo", die zij haar secretaris gelastte te vertalen. Wat in het vergeetboek geraakte. Maar Descartes, altijd zeer actief waar het zijn eigen eer en reputatie betrof, zond 21 Februari 1648 nogmaals een schrijven, ditmaals in het Frans, met de vertaling in het Nederlands, die hij had laten opstellen, erbij, naar Utrecht. Van deze brief bleef de nederlandse tekst, voorzien van een ondertekening, een kanttekening en enkele correcties door Descartes zelf aangebracht, bewaard in het utrechtse gemeente-archief [5]). Uit de beginregels van de brief van 1648, waarin sprake is van beledigingen, die Voetius al vier jaren lang Descartes aandoet, meende Charles Adam te mogen besluiten, dat, gezien het feit, dat in 1641 de strijd tussen Voetius en Descartes eerst recht ontbrandde, de frans-nederlandse brief van 1648 ongeveer dezelfde inhoud als de latijnse missive van 1645 gehad moet hebben [6]). In Descartes nalatenschap is een franse tekst van de *Lettre apologetique* gevonden, die in 1667 door Clerselier werd uitgegeven.

293. Is de Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi, in 1656 verschenen, gelijkluidend met de latijnse missive van 1645?

Een latijnse tekst was in 1656 met het fictieve adres „Vristadii, apud Lancellotum Misopodem ad insigne fortunae volatilis in suburbio"

[1]) Aanwezig gemeente-archief Utrecht no. 153 supplement, U.B.A. Men houdt Paulus Voet voor de auteur. Aantekeningen betrekking hebbende op het conflict Voetius–Descartes vindt men op het gemeente-archief te Utrecht in de resolutieboeken d.d. 7 Aug., 6 en 13 Sept., 21 Oct., 6 Nov. 1643, 2 en 13 Juni 1645, 14 Maart 1648.

[2]) Cf. Duker *Gisbertus Voetius* II Bijlage LX.

[3]) Cf. *idem* II blz. 196–197.

[4]) Cf. *idem* II blz. 199 n. 1.

[5]) Gemeente-archief Utrecht n. 366.

[6]) *Œuvres de Descartes* VIII², pag. 201 n. b.

verschenen onder de titel *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi, sive N.V. Renati Descartes querela apologetica ad amplissimum magistratum ultrajectinum, quâ technae, calumniae, mendacia, falsorum testimoniorum fabricae, aliaque crimina Voetiorum & Dematii, plenè reteguntur* [1]). In de *Ad Lectorem* wordt bericht:

> Nos verò non putavimus nostrum Heroem meliùs defendi posse quam à seipso: Profecturus in Sueciam hanc Apologiam quam tibi damus, Gallicè à se conscriptam, Latinè versam ab Amico, reliquerat in his oris, cum animo eam evulgandi, si privatim nihil operaretur,

weshalve men geen zekerheid heeft of de latijnse tekst, die hier nu gepubliceerd wordt gelijkluidend is met de latijnse missive van 1645. Zij is een weinig breedsprakiger dan de bekende franse en nederlandse teksten.

294. Gaf Samuel Maresius de Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi uit?

Hoogst bevreemdend is het te merken, dat Nauta in zijn lijvig proefschrift over Samuel Maresius liefst maar het gehele geschriftje *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi* aan Maresius toeschrijft, die kwansuis de verdediging aan Descartes in de mond gelegd zou hebben [2]). Deze kennelijke vergissing, die Nauta begaan moet hebben, misleid door 17de of 18de-eeuwse geschriften [3]), kan misschien toch leiden tot de plausibele veronderstelling, dat Maresius de *Ad lectorem* heeft opgesteld. Al spreekt de steller daarvan in de derde persoon over Maresius, hij is niet slecht ingelicht over diens plannen:

> Quid fecerint aut facturi sint Groningenses nobis nondum constat, nisi quòd fando accepimus Maresium aliquid pro se scripisse, per modum Appendicis ad alium aliquem tractatum theologicum; quod num sit verum, & an Schoockius sit taciturus, dies docebit [4]).

Inderdaad verscheen in 1656 van de hand van Maresius een *Dissertatio theologico-historica de sphaerulis praecatoriis*, die ook bevatte *Observationes aliquot theologicae et apologeticae ad librum non ita pridem Ultrajecti editum sub hac inscriptione, Theologia naturalis reformata* [5]). De *Theologia naturalis reformata* was een boek van Paulus Voet, ijverig verdediger van zijn

---

[1]) Aanwezig U.B.A. (twee ex.), U.B.U. Y qu 79 21), Gemeentebibl. Goes, B.N.P.

[2]) D. Nauta *Samuel Maresius* Amst. 1935 blz. 269–270.

[3]) Zo lees ik in de bespreking in *De boekzaal der geleerde werelt . . . door J. van Gaveren* Amst. 1708 blz. 433–453 van het *Kort en oprecht verhaal van den eersten oorsprong der broedertwisten, die nu veertig jaaren de nederlantsche kerken ontrust hebben; met den uitslag van die. Door Ireneus Filalethes* Amst. 1708, dat in deze beschrijving van de strijd tussen voetianen, coccejanen en maresianen Maresius gehouden werd voor de auteur van de *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi.*

[4]) In de herdruk in de *Œuvres de Descartes* van Adam & Tannery in deel VIII 2 pag. 279–280.

[5]) Cf. Nauta *op. cit.* blz. 25 nr. 70.

vader in diens strijd tegen Descartes. Als litteratuur over de strijd Descartes contra Voetius–Schoock worden in de voorrede van de *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi* een viertal geschriften opgegeven, waarvan twee van Maresius [1]).

Nauta meent, dat door vergelijking met andere geschriften van Maresius, bewezen kan worden dat de *Magni Cartesii manes ab ipsouet defensi* te Groningen gedrukt werd [2]). Hoewel „Vristad" gemeenlijk de schuilnaam is van „Amsterdam" [3]), kan Nauta hier gelijk hebben, ik had niet de beschikking over voldoende matriaal om zijn ongedocumenteerde mededeling te controleren [4]).

295. Het judicium door de groningse senaat in 1645 tijdens het eerste rectoraat van Maresius ten gunste van Descartes uitgesproken; Descartes bedankt de hoogleraar M. Pasor voor zijn hulp

Toen de zaken te Utrecht niet naar zijn zin verliepen, wendde Descartes zich met een klacht over Schoock tot de Staten van Groningen. Deze verwezen de kwestie naar de universitaire rechtspraak. 10 April 1645 sprak de groningse senaat een judicium uit, dat zeer verheugend voor Descartes was. De Groningers toch hadden Schoock een geheel andere verklaring ontlokt dan het testimonium, dat Voetius machtig was geworden. Schoock verklaarde thans, dat Voet hem aangespoord had de *Admiranda methodus* te schrijven en dat bovendien, toen hij zijn geschrift te Utrecht had achter gelaten om gedrukt te worden, buiten zijn weten daarin allerlei veranderd en toegevoegd was [5]). Als men nu weet, dat Samuel Maresius rector magnificus was, toen de groningse senaat Schoock aldus in het nauw dreef, kan men gemakkelijk begrijpen, dat de verhouding tussen Voetius en Maresius er in 1645 niet beter op werd. Eerst tegen het einde van hun levens, in 1669, hebben deze twee tegenstanders zich verzoend [6]).

In 1950 heeft Jean Orcibal er de aandacht op gevestigd, dat Descartes 26 Mei 1645 een brief aan de groningse hoogleraar Matthias Pasor heeft

---

[1]) Nauta *op. cit.* blz. 270 n. 221.

[2]) *Idem* blz. 270 n. 217.

[3]) Cf. *Bibliotheca adversaria* IIe R. I blz. 97.

[4]) Waarom gaf Nauta niet op, welke groningse drukker typografisch werk leverde, dat geleek op dat van *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi*? Mij trof het, dat de tekst van dit geschrift met een dergelijke versierde Q begint, als te vinden op blz. 1 van Maresius' *Lingua abortiva à D. Gisberto Voetio...refossa etc.* en als op blz. (*) 2. 1 r. van de opdracht van Maresius' *Foederatum belgium orthodoxum; sive confessionis ecclesiarum belgicarum exegesis*, resp. in 1646 en 1652 te Groningen bij Johannes Nicolai verschenen. Echter bij verschillende drukkers vindt men vaak dezelfde typen van initialen.

[5]) Cf. Duker *School-gezag en eigen onderzoek* blz. 157–161; *Gisbertus Voetius* III bijlage XXX.

[6]) Nauta *op. cit.* blz. 274–277.

geschreven om hem te bedanken voor zijn hulp bij het tot stand komen van het *Judicium* van 1645 [1]). Wij mogen dus veronderstellen dat genoemde hoogleraar [2]) Descartes gekend heeft en welgezind is geweest [2]).

296. Maresius tegenstander van Cocceius en van Chr. Wittich

Nauta heeft de mening, onder meer te vinden in Koelmans *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt*, bestreden, dat Maresius een grote zwenking gemaakt zou hebben: eerst vurig bewonderaar, later fel opponent van Descartes. Wel is het Nauta's opinie, dat eerst geleidelijk aan Maresius de ogen open gegaan zijn voor de gevaarlijke konsekwenties van Descartes' leer [3]). Een der motieven, die de zo moeizame verzoening tussen Voetius en Maresius bevorderd heeft, was, dat zij verzoend, gezamenlijk Coccejus zouden kunnen bekampen. Want van het coccejanisme moest Maresius niets hebben; in 1670 gebruikte Maresius in zijn *De abusu philosophiae cartesianae surrepente & vitando in rebus theologicis & fidei dissertatio theologica* de uitdrukking „delirans ad lyram Cocceij" [4]). En elders riep hij uit:

> O Tyrannicum Cocceji ingenium! ô pestem teterrimam Ecclesiae et Religionis [5]).

In het uitdenken van schilderachtige scheldwoorden was Maresius zeer vindingrijk. Maresius' geschrift over het misbruik van de cartesiaanse filosofie was voornamelijk gericht tegen Chr. Wittich, die zijn studenten te Nijmegen kritische *Annotationes* op Maresius' *Collegium theologicum sive breve systema universae theologiae* dicteerde. Wat Descartes betreft, dat grote licht, die Archimedes van zijn tijd, heeft hij, Maresius, steeds bemind en zal hij blijven beminnen, maar ondanks deze bewondering zijn er belangrijke punten, waarop hij het geheel oneens is met Descartes, want:

> amicus Plato, amicus Aristoteles, amicus Cartesius, sed magis amica Veritas [6]).

297. Het groningse antwoord aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau op zijn bekende vraag tijdens het tweede rectoraat van Maresius opgesteld

Deze woorden, die een variatie zijn op een gezegde van Aristoteles, doen denken aan een tirade uit het antwoord dat Franciscus Junius F.N.

---

[1]) J. Orcibal *Descartes et les Provinces-Unies* (wel wat weidse titel voor wat volgt!) *Deux autographes inédits, Descartes et le cartésianisme hollandais* Amst.-Parijs 1950 pag. 110–111.

[2]) Zie voor M. Pasor: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 712–713.

[3]) Nauta *op. cit.* blz. 359, 361.

[4]) *De abusu philosophiae cartesianae* Groningen 1670 (aanwezig U.B.A. 417 E 1, K.B.M. 145 A 66) § CXX 43.

[5]) Cf. Chr. Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland* II blz. 330 en zie ook *idem* II blz. 313 vlgd.

[6]) *De abusu philosophiae cartesianae* § 4.

„Jussu magnifici Rectoris" als secretaris van de groningse senaat in 1651 aan Lodewijk Hendrik van Nassau zond [1]). In de brief van Junius worden enkele stellingen opgesomd, die voor cartesiaans gelden, echter reeds vóór Descartes door filosofen en rechtzinnige theologen werden voorgestaan, zoals bv. het denkbeeld der aangeboren Godskennis, dat het wezen van het lichaam uitstrekking is, dat het „accidens" niet „tam ens, quam entis" is, dat de voorstelling van een „accidens" zonder „subject" even ongerijmd is als dat van het vacuum en dat er niet meer dan één wereld mogelijk is [2]). Om het verdedigen van verschillende dezer meningen prijst ook Maresius Descartes in zijn *De abusu philosophiae cartesianae*; hij meent ook, dat zij — wat Descartes, bedoeling natuurlijk niet geweest is — dienstig kunnen zijn om katholieke dogmata te bestrijden als dat der transsubstantiatie, bovenal is hij ingenomen met het cartesiaanse bewijs voor de mogelijkheid van slechts één wereld [3]). In de cursus 1651/1652 bekleedde Maresius voor de tweede maal het rectoraat; meer dan de jurist Junius zal hij verantwoordelijk geacht mogen worden voor de redactie van het schrijven aan de graaf van Nassau. Maar: òf Maresius stond in 1651 nog sterk onder de invloed van zijn collega, de oprechte cartesiaan Tobias Andreae, òf hij moet toen inderdaad nog niet bemerkt hebben, dat diverse dogmata van de gereformeerde kerk niet al te best harmonieerden met een cartesiaanse geestesgesteldheid, anders valt het moeilijk te verklaren, dat in de brief van 1651 voor geen enkele cartesiaanse stelling gewaarschuwd wordt.

298. Kritiek op Descartes in Maresius' De abusu philosophiae cartesianae (1670)

In *De abusu philosophiae cartesianae* ontbreekt die kritiek niet. Geen rechtgeaard theoloog, zegt Maresius daar [4]), zal het eens kunnen zijn met Descartes' *Principia philosophiae* I § 6:

> Dat wij een vrije wil hebben, die te weeg brengt dat wij ons konnen onthouden van de twijffelachtige dingen toe te stemmen, en ons dus beletten van bedrogen te worden.

En toen Descartes het dertigste lid van het eerste deel der *Principia philosophiae* neerschreef:

> Hier uit volgt dat alle 't geen, dat wij klarelijk bevatten, waar is; 't welk ons van de twijffelingen, hier voor bijgebracht, verlost,

was hij er zich niet van bewust welke dichte wolken van onkunde en dwaling het natuurlijk verstand benevelen [5]). Maresius behoorde tot hen,

---

[1]) Cf. boven blz. 475.
[2]) Bohatec *op. cit.* S. 152.
[3]) *De abusu philosophiae cartesianae* § 6.
[4]) *Op. cit.* § 28.
[5]) *Idem* § 15.

die hun approbatie hechtten aan Wolzogens *Libri duo de scripturarum interprete* [1]), maar tegen Meyers *Philosophia S. Scripturae interpres* liet hij zijn studenten in 1667 een zestal disputaties verdedigen [2]). Voor Descartes' pathologie heeft Maresius zekere bewondering, maar met instemming haalt hij toch uit de voorrede van de latijnse vertaling van 1650 *Passiones animae Renatum Des Cartes Gallicè ab ipso conscriptae nunc autem in exteriorum gratiam in Latina civitate donatae ab H.D.M.I.V.L.* de woorden aan:

> Considerat (scil.: Descartes) hominem Philosophico more, nec penetrat in nativam illius corruptionem, horum motuum anomalorum & eccentricorum in nobis fœcundissimam matrem, quae Theologicae est disquisitionis [3])

want:

> Quis enim sibi persuadebit iisdem elateriis moveri, & ex iisdem principiis pendere passiones belluinas & humanas, aut vitiosos & criminales affectus reproborum & peccatorum, ac sanctos & pios fidelium & regenitorum: ut ratione principii & originis, nihil sit discriminis, inter perturbationum saevas tempestates, quas nativa corruptio excitat, & motus ordinatos piosque quos ciet gratia medicinalis & Spiritus Dei? [4]).

299. Maresius' oudste zoon Hendrik vertaalde in 1650 Descartes' Les passions de l'ame in het Latijn

De latijnse vertaling van *Les passions de l'ame* was gemaakt door Maresius' oudste zoon Hendrik, die, toen hij die vertaling onder handen had, advocaat was bij de parijse balie en daar, zoals de vader zich met trots herinnert:

> jam aliquoties cum laude causas egerat [5]).

Later ging Hendrik theologie studeren en werd hij predikant te Delft [6]), de juiste aanvulling van de letters H.D.M.I.V.L. op de titel van de *Passiones animae* door Lodewijk Elzevier in 1650 uitgegeven is dus: Henricus Des Marets Iuris Utriusque Licentiatus en niet Habert de

---

[1]) Cf. boven blz. 444.

[2]) Aanwezig U.B.A. 223 F. 31.

[3]) *De abusu philosophiae cartesianae* § 39. Cf. *Disp. theol. prior refutatoria libelli de philosophia interprete Scripturae, ac opposita prologo anonymi* Groningae 1667 § 26.

[4]) *De abusu philosophiae cartesianae* § 38.

[5]) *Idem* § 38.

[6]) *Disp. theol. prior refutatoria libelli de philosophia interprete Scripturae...etc.* § 26:

> Ideo meus filius natu major, qui nunc Pastorem agit Ecclesiae Gallicanae Delphensis, cum abhinc annis septemdecim & amplius Latinâ veste donaret Opusculum Cartesii de Passionibus...etc.

Cf. Nauta *op. cit.* blz. 386, 396, 529.

Montmort, gelijk Charles Adam een tijd lang heeft gedacht [1]). Zou, vragen wij ons af, de vader niet de voorrede voor de vertaling van zijn zoon opgesteld hebben? Nemen wij dit aan, dan wordt het wel zeer begrijpelijk, dat de groningse hoogleraar er uit citeert.

300. Maresius' Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in foederato Belgio et commoda illius restituendi ratione (1672)

In 1672 liet Samuel Maresius een *Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in fœderato Belgio, et commoda illius restituendi ratione* verschijnen, die het volgend jaar „gelijck het selve uyt het Latijn in't Nederduyts is vertaelt" het licht zag [2]). Er wordt zeer geklaagd over de pest van nieuwigheden, waarvoor geen enkele school gespaard bleef; vooral Coccejus en het college der scavanten krijgen er van langs. Het geneesmiddel, dat Maresius aanbeveelt is centralisatie: niet verscheidene, maar slechts één enkele nationale academie, waar gedurig zes of zeven hoogleraren in de theologie aan werkzaam zijn en waarop goede contrôle mogelijk zou zijn.

301. Eindoordeel over de diensten en ondiensten door Maresius aan het cartesianisme bewezen

Een sympathieke figuur is Maresius niet en wanneer Nauta aan het slot van zijn studie over Maresius diens karakter van enige aangewreven smetten tracht te zuiveren, moet hij toch tevens toegeven, dat enige ernstige vlekken niet uitgevlakt kunnen worden [3]). Ondanks zijn omvangrijk œuvre is Maresius geen belangrijk of oorspronkelijk theoloog geweest, wel werd hij een steunpilaar voor de gereformeerde kerk. Als filosoof moet Maresius zeker niet hoog aangeslagen worden; met niet al te veel succes heeft hij een tijdlang geprobeerd het cartesianisme te benutten als grondslag van een christelijke filosofie. Zijn lof en zijn blaam hebben het cartesianisme weinig geschaad of gebaat, maar het was voor Descartes gerieflijk, dat Maresius hem juist vriendelijk gezind was, toen hij de hulp der Groningers begeerde in de strijd tegen Voetius en Schoock en, als Maresius inderdaad

---

[1]) *Œuvres de Descartes* XI Paris 1909 pag. 489 *Appendice*. In 1910, toen Charles Adams *Vie & œuvres de Descartes* als deel XII van de grote uitgave *Œuvres de Descartes* verscheen, heeft, blijkens *Appendice* VIII, Adam de onjuistheid van die veronderstelling ingezien en, geleid door Clauberg, die in zijn *Defensio cartesiana* in 1652 „D. Maresius in praefatione libelli de Pass. An. à se latina civitate donati" citeerde, begrepen, dat de oplossing van de initialen is: Henricus Des Marets Iuris Utriusque Licentiatus. Van de bewijsplaatsen uit S. Maresius' *De abusu philosophiae cartesianae* en *Disp. theol. prior refutatoria libelli de philosophia interprete Scripturae* waarop wij zojuist opmerkzaam maakten, bediende Adam zich niet.

[2]) Nauta *op. cit.* blz. 38–39, nr. 117 en 117a. Cf. Sepp *Het godgeleerd onderwijs* II blz. 471–488.

[3]) Nauta *op. cit.* blz. 406–409.

voor de latijnse uitgave van Descartes' missive aan de vroedschap van Utrecht zorg heeft gedragen, dan heeft hij daarmee het cartesianisme een soortgelijke dienst bewezen als zijn zoon Hendrik met het in het Latijn vertalen van *Les passions de l'ame.*

302. VERDEDIGDE DE SECRETARIS VAN DE GRONINGSE HOGESCHOOL, FR. JUNIUS, IN ZIJN SCHRIJVEN VAN 1651 AAN GRAAF LODEWIJK HENDRIK VAN NASSAU DE HOOGLERAREN TE HERBORN, JOHANNES CLAUBERG EN CHR. WITTICH, DIE BEIDEN TE GRONINGEN GESTUDEERD HADDEN?

Fr. Junius heeft, namens de senaat van de groningse hogeschool, aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau geantwoord, dat de professoren in de wijsbegeerte te Groningen wel is waar gehouden waren de aristotelische filosofie te handhaven, maar dat zulks niet inhield, dat al het nieuwe, alleen omdat het nieuw was, veroordeeld moest worden. Bovendien had het cartesianisme slechts disputen, b.v. „de formis substantialibus bestiarum et plantarum, an sint et quid sint", doen ontbranden, die reeds lang aan de gang waren. Waarom zou, zo vroeg Junius, de graaf zich ongerust maken over de toestand aan de hogeschool te Herborn, indien daar ook deze en dergelijke themata behandeld zouden worden:

> Verum enimvero, illustrissime et generosissime Comes, cum vix nobis probabile sit, propter haec et similia potuisse illustris vestrae scholae pacem et harmoniam conturbari, aut quempiam ex vestris Professoribus in Heterodoxiae suspiciones venire apud reliquos Collegas; et Charitas tamen ob alia parte vetet aliquid sequius suspicari de illis duobus, qui aliquamdiu apud nos vixerunt, cum toto illo tempore nihil aliud potuerimus in ipsis reprehendre, quod ab eruditae et piae orthodoxiae tramite deviaret, nihil magis nobis est in votis, quam paullo distinctius erudiri de iis capitibus, quae illis imputantur; quo certius et accuratius de singulis promamus iudicium[1]).

Men kan deze passus op ongedwongen wijze interpreteren door aan te nemen, dat Junius verzoekt nader ingelicht te worden over hetgeen men te Herborn aan de beide cartesiaans-gezinde hoogleraren, Johannes Clauberg en Chr. Wittich, te laste wil leggen. Deze beiden immers studeerden zowel te Leiden als te Groningen; in 1644 vindt men hen te Groningen ingeschreven[2]). Men weet, dat door of ondanks de reacties, die graaf Lodewijk Hendrik van Nassau uit Nederland ontving, het doceren van de cartesiaanse filosofie te Herborn verboden werd; het gevolg was, dat de beide vrienden en collega's Wittich en Clauberg, een goed heenkomen uit Herborn zochten en dit vonden te Duisburg, waar in 1653 de latijnse school in een hogeschool werd omgezet. Vandaar trok Wittich in 1655

[1]) Bohatec *op. cit.* S. 152.

[2]) Johannes Claubergius Solinga-Montanus werd ingeschreven op 26 April 1644, Christophorus Wittchius Brega-Silesius op 17 Juni 1644. Men zie uitvoeriger over de interpretatie van het schrijven van Fr. Junius en over de betrekkingen tussen de groningse hoogleraren enerzijds, Wittich en Clauberg anderzijds, het te verschijnen leidse proefschrift over de praecartesianen van Dibon.

naar Nijmegen om tenslotte zijn academische loopbaan te Leiden te beëindigen [1]). Clauberg bleef tot aan zijn dood — hij overleed reeds in 1665 — te Duisburg. In zijn groningse studententijd was Wittich zeer gezien bij Maresius; wij zagen, dat dit niet meer het geval was, toen Maresius zijn *De abusu philosophiae cartesianae* opstelde, Wittich reageerde daarop met zijn, om haar gematigdheid geprezen, *Theologia pacifica* [2]). Wat Clauberg betreft, men heeft steeds diens vriendschap met zijn leermeester Tobias Andreae gereleveerd [3]).

303. Tobias Andreae bondgenoot van Descartes tijdens diens leven en ook later diens trouwe kampioen

Tobias Andreae had te Herborn de latijnse school bezicht, te Bremen gestudeerd en ook enige tijd te Leiden, en was in 1635 hoogleraar geworden in het Grieks en in de geschiedenis; naar het schijnt heeft hij echter ook privatissima over wijsgerige onderwerpen gehouden [4]). Een vuriger verdediger dan Andreae kan Descartes zich niet gewenst hebben. Tot hem wendde Descartes zich in 1644, toen het proces tegen Schoock te Groningen niet opschoot; de briefwisseling tussen hen bleef tot deze kwestie beperkt. Maar na Descartes' overlijden zette Andreae diens strijd tegen Regius en Revius voort. Descartes had niet geantwoord op de *Brevis explicatio mentis humanae* [5]) waarmede Regius zich in 1648 verweerd had tegen Descartes' *Notae in programma*; Andreae achtte dit een gemis en liet in 1653 te Amsterdam bij Lodewijk Elzevier verschijnen een *Brevis replicatio reposita brevi explicationi mentis humanae, sive animae rationalis D. Henrici Regii medici ac philosophi ultrajectini, notis Cartesii in Programma ejusdem argumenti firmandis, veritatique magis illustrandae* [6]). Lid voor lid worden er de 21 stellingen, die Regius door Petrus Wassenaer had willen laten verdedigen met de daarbij behorende *Notae* van Descartes, *Explicatio* van Regius en *Replicatio* van Andreae afgedrukt. In een *Appendix* van de *Brevis replicatio* trekt Andreae te velde tegen Revius' anticartesiaans pamflet *Statera etc.* Al eerder in het zelfde jaar 1653 had Andreae het eerste deel van zijn *Assertio methodi Cartesianae opposita Jac. Revii... praefatae methodi Cartesianae considerationi theologicae quam vocat* uitgegeven, een tweede deel volgde in 1654 [7]). Door deze geschriften, zijn

[1]) Zie boven § 23.

[2]) Lugd. Batav. 1671.

[3]) In de U.B.Gr. zijn aanwezig theses *De logica* in 1646 door Clauberg verdedigd onder Andreae (met lofdicht van de moderator) en een *Disputatio theologico-practica de conscientia* door Clauberg in dat jaar verdedigd onder Pasor (in de bundel ι e γ 1.6 nr 18 en 21). Lofdichten van Clauberg vindt men bij een *Disp. physica de aqua* door Wittich in 1646 verdedigd (U.B.Gr. ι e γ 1. 6 16)) en in een *Disp. philos. de summo bono* in 1649 door een zekere Joh. Nic. Sellius verdedigd (U.B.Gr. ι e γ 1. 9 47)).

[4]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 132–133.

[5]) Cf. boven blz. 10.

[6]) Aanwezig U.B.Gr. ν m 3/5.

[7]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 133.

onderwijs en persoonlijke invloed heeft Andreae ijverig meegewerkt aan de verspreiding van cartesiaanse denkbeelden. Hij was zeer bevriend met Johannes de Raey; zijn neef en naamgenoot, de Tobias Andreae, die wij bij de cartesiaanse hoogleraren te Franeker zullen behandelen, heeft enige tijd tot zijn leerlingen behoord. Ook Balthasar Bekker studeerde te Groningen onder Andreae, die dan ook niet vergeten zal in zijn *Admotio de philosophia cartesiana* onder de getrouwe voorstanders van de cartesiaanse filosofie te noemen:

> de Heer Tobias Andreae Professor der Filosofie tot Groningen, wien ik als mijnen meester veel verschuldigd ben [1]).

304. De Groningse hoogleraren Hendrik en Jacob Alting

In de theologische faculteit te Groningen is heel wat richtingsstrijd in de zeventiende eeuw verbitterd uitgevochten. Maresius heeft jarenlang getwist met zijn collega Jacobus Alting, die een meer modern theoloog was, evenwel van een werkverbond Gods met Adam niets weten wilde en dus niet tot de coccejanen gerekend mag worden [2]). Hij was de zoon van Hendrik Alting, die eveneens te Groningen theologie had gedoceerd. Vader en zoon hebben zich een goede wetenschappelijke naam verworven [3]). Bohatec heeft beweerd, dat H. Alting zich zou hebben aangesloten bij een milde vorm van cartesianisme [4]). De passus uit Altings *Theologica elenctica nova* (Amst. 1654), waar Bohatec naar verwijst, is echter bij lange na niet toereikend om zijn bewering te staven. Waarschijnlijk is het cartesianisme goeddeels langs Alting heengegleden. Ook zijn zoon Jacob Alting moet zich niet veel aan de wijsbegeerte hebben laten gelegen liggen, ook niet aan die van Descartes [5]). Hij werd beïnvloed door engelse puriteinen, hield briefwisseling met Cocceius en verscheidene cartesi-coccejanen, met H. A. Roëll en H. Witsius [6]), en was ook een geliefde leermeester van Balthasar Bakker, die zijn *Opera omnia* uitgaf.

305. Johannes Braun, leerling van Cocceius en van Heidanus

a. Braun als leids student en als hoogleraar te Nijmegen

De opvolger van Jacob Alting was een vurige coccejaan-cartesiaan, Johannes Braun [7]).

---

[1]) *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker* Amst. 1693 blz. 694.

[2]) Cf. Nauta *Samuel Maresius* blz. 385.

[3]) Zie voor hen: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 94–97 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[4]) *Die cartesianische Scholastik* S. 47. Bij vergissing noemt Bohatec H. Alting: Johann Heinrich Alting.

[5]) Cf. P. H. Roessingh *Jacobus Alting, een bijbels godgeleerde uit het midden der 17de eeuw* diss. Groningen 1864 blz. 155.

[6]) Zie *Jacobi Altingii vita* in *Jacobi Altingii opera omnia* Amstel. 1687 I en de *Epistolae & ex epistolis excerpta* in *idem* VI.

[7]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 189–191 en de aldaar opgegeven litteratuur.

In de lijkrede, door Adam Menso Isinck over Braun uitgesproken, wordt van Braun als leids student gezegd:

> In studio theologico Lugduni praecipue pependit ab ore Abrahami Heidani & Johannis Cocceji, virorum celeberrimorum. Praeter ceteros autem fuit adsiduus in audiendi Coccejo, sub cujus tutela disputationem defendit publice de potentia scripturae, quae & hodie inter viri clarisimi opera legitur. Coccejus Braunium impense amavit [1]).

Toen Braun te Nijmegen predikant en hoogleraar in de hebreeuwse oudheden en oosterse talen was, wierp hij zich met de borst op de studie van de werken van Descartes:

> Neomagi in Geldris dum esset, legit forte epistolas Cartesii Gallicas, mirificeque illius philosophi rationes approbavit, & magno ardore cetera ejus scripta evolvit. Ex quo tempore varias opiniones, quas adolescens imbiberat exuit & in multis Cartesio subscripsit [2]).

b. Te Groningen moeilijkheden met Johannes Bertling, anti-cartesiaan, aan wiens Seminarium totius transnaturalis sapientia (1685) een Praefatio werd toegevoegd, waarin de oordelen, die graaf Lodewijk Hendrik van Nassau in 1651 inwon, werden opgenomen

In 1681 kwam Braun naar Groningen en kreeg het er weldra aan de stok met Johannes Bertling, de hoogleraar in logica en wiskunde, en met Johannes Marck, die in 1682 als professor theologiae primarius werd aangesteld [3]). Dat Bertling anticartesiaan was, blijkt reeds uit de titels van enkele zijner werken: *Collegium anti-cartesianum*, *Εἴδωλον cartesianum* [4]). Men behoeft slechts het *Seminarium totius transnaturalis sapientiae duobus tomis philosophiam primam et integram pneumaticam, sive theologiam naturalem nervosa & succincta methodo complectens*, dat in 1685 „opera & studio Johannis Bertlingii' te Groningen verscheen, door te bladeren, acht slaande op de hoofden der bladzijden, om te weten, dat een belangrijk deel van dit omvangrijk boek besteed werd aan de bestrijding van cartesiaanse stellingen.

Aan dit handboek van Bertling gaat vooraf een *Praefatio ad pium lectorem variorum de philosophia cartesiana exhibens judicia, ejusdemque*

---

[1]) *Adami Mensonis Isinck oratio funebris in obitum viri admodum reverendi et clarissimi Johannis Braunii Palatini...* Groningae 1709 (aanwezig U.B.Gr. ι g 2 4)) pag. 20.

[2]) *Idem* pag. 26.

[3]) Zie voor de twisten van Braun met Bertling en Marck: Dr W. J. A. Jonckbloet *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen* Groningen 1864 blz. 89–96.

[4]) Cf. Mr W. B. S. Boeles *Levenschetsen der groninger hoogleeraren*, achterin Jonckbloet *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen* blz. 44. Het *Εἴδωλον cartesianum* is aanwezig K.B. 954 D 39; de aan Boeles alleen bij name bekende *Disputatio physica de hyeme* in Juni 1646 en de *Disputatio physica de modo visionis* in September 1646 door Bertling verdedigd, alsmede de door hem in 1647 verdedigde *Positiones theologicae de sacra scriptura* en *Disquisitio philosophica de univocatione entis* zijn alle vier te Groningen in de Universiteitsbibliotheek aanwezig in de bundels ι e γ 1.6 en 7. Een disputatio van 1649 vindt men aldaar onder nr. ι e γ 1.9 23.

genium & indolem ὡσ 'εν τύπωι describens. Bertling was de opvolger geweest van Johannes Clauberg als hoogleraar in de filosofie en theologie te Herborn, nadat men deze weggewerkt had wegens zijn cartesiaanse gevoelens. Bertling verhaalt in genoemde *Praefatio*, hoe Clauberg eerst voorzichtiglijk, toen brutaalweg het cartesianisme was gaan doceren en van het schrijven, dat Lodewijk Hendrik van Nassau naar diverse buitenlandse hogescholen zond [1]). Hij drukt de brief van de graaf van Nassau af benevens het leidse antwoord met het *Extract uyt de resolutien genomen tegen de schadelijcke nieuwigheden* van 1676, het groningse antwoord waarop Clauberg al zijn hoop gevestigd had:

> responsioriae Groninga missae, quas ut unicum causae praesidium, & proram puppimque salutis suae cum suis & faciebat & sperabat Claubergius [2]),

en dat hem toch niet volkomen voldaan zal hebben, omdat Maresius verklaard had meer nog dan Descartes de waarheid lief te hebben, zodat deze later dan ook in zijn *Theologia eristico-pacifica D. Wittichi* naar aanleiding van het judicium zeide:

> Nam inde patet primo quod etsi fuerim amicus Cartesii dum viveret, & ipsum semper magni fecerim, nunquam tamen professus sum me omnia Cartesiana admittere [3]),

waarna Bertling komt aandragen met allerlei citaten uit Maresius' *De abusu philosophiae cartesianae*, waarbij hij makkelijk spel heeft. Ook de antwoorden van de academies te Utrecht en Harderwijk citeert Bertling, maar over dat van Breda wordt gezwegen. Verscheidene namen van tegenstanders van Descartes ontmoet men voorts nog in Bertlings *Praefatio*, in het biezonder roemt hij P. van Mastricht en Gerardus de Vries.

c. *De twist tussen Johannes Braun en Johannes Marck*

De twisten tussen Marck en Braun handelden over theologische kwesties, maar omdat Braun de cartesiaanse redenering inschakelt om zijn theologische opvattingen te verklaren, is de strijd tussen hen ook een tussen de volgelingen van Voetius en die van Descartes. Waarbij wij bij Braun de bekende pretentie aantreffen, dat de cartesianen beter dan de scholastici Aristoteles zouden interpreteren en voortzetten [4]).

---

[1]) *Op. cit.* pag. 2, 6 en volgd. Op pag. 27 verwijst Bertling naar een *Epistola historica* van de vermaarde heer Spanhemius (Fr. Spanheim Jr.), waarin antwoorden op de brief van Lodewijk Hendrik van Nassau, die hij oversloeg, vermeld moeten staan, waaronder ook van franse, britse, zwitserse en duitse academies.

[2]) *Op. cit.* pag. 13.

[3]) *Idem* pag. 17. Het *Seminarium etc.* is aanwezig U.B.Gr. *v* q 2.

[4]) Cf. boven blz. 126.

d. Cartesianisme en coccejanisme in Brauns Doctrina foederum

In een van onze eerste paragrafen hebben wij er op gewezen, hoe de instinctieve afkeer, die Cocceius ten aanzien van het cartesianisme koesterde, door verscheidene van zijn volgelingen niet gedeeld werd. Cocceius heeft geen woord kwaad van Descartes' leer durven zeggen, behalve dat hij bezwaren had tegen de formulering van de theorie der dubitatio [1]); zelfs heeft hij, toen hij in 1669 Louis Tronchin inlichtte over de verhoudingen te Leiden:

> Non est interdictum Cartesiana Philosophia, neque ea permissa est vel auctorata,

daaraan toegevoegd:

> nondum mihi licuit eam Philosophiam perdiscere, maxime in Physicis & Mathematicis, in quibus videtur multum praestitisse Cartesius [2]),

maar toch heeft Cocceius het overduidelijk laten voelen, dat hij zijn theologie niet met cartesiaanse filosofie vermengd wilde zien. Wij constateerden, dat het Cocceius lichtelijk wrevelig maakte er op attent gemaakt te worden, dat Descartes en hij op sommige punten tot dezelfde conclusies kwamen [3]). De grote liefde, die Cocceius, volgens Isinck, Braun toedroeg, toen deze te Leiden studeerde, zou waarschijnlijk aanmerkelijk bekoeld zijn, indien Cocceius de verdere ontwikkeling van deze leerling had kunnen gadeslaan. Doorbladert men Brauns *Doctrina foederum systema theologiae didacticae & elencticae perspicua atque facili methodo*, dan bemerkt men alras, dat de heldere en makkelijke methode, die Braun wil toepassen, de cartesiaanse is. Met instemming haalt Braun het gezegde van Augustinus aan:

> quod credimus auctoritati, quod intelligimus rationi debemus [4]).

De rede is het instrumentum, niet het principium theologiae, want:

> unicum & certissimum principium Theologiae est Scriptura Sacra [5]).

De wijsbegeerte is evenmin als andere wetenschappen dienares van de theologie. Braun is het dus oneens met de anonyme schrijver van de *Philosophia S. Scripturae interpres*, met de Voetianen en met zijn leidse leermeester Cocceius. Braun gaat niet alleen te werk volgens de methode van het „clare et distincte" onderscheiden, ook in concreto vinden wij veel opvattingen van Descartes aangaande God, de bewijzen van Gods bestaan, het geweten, de denkbeeldige ruimten, de schepping, de verbinding tussen lichaam en ziel etc. bij Braun terug.

---

[1]) Cf. boven blz. 33.

[2]) *Operum Joannis Coccei* T. VI Amst. 1673 *Epistolae etc.* Ep. 181.

[3]) Cf. boven blz. 34.

[4]) *Doctrina foederum* (aanwezig U.B.Gr. D d 31 1)) Editio altera Amstelodami 1691 pag. 9.

[5]) *Idem* pag. 10 I cap 1 § XXII.

Wij geven slechts één citaat, het antwoord dat Braun in zijn hoofdstuk *De viribus necessariis ad recipiendum Fœdus Gratiae & de libero arbitrio* geeft op de vraag:

Liberum arbitrium utrum in intellectu an in voluntate?

Het luidt: wil en intellect zijn „varii tantum modi cogitandi", de wil oordeelt „praeeunte intellectu", de wil is daarom niet blind, noch wordt hij door het verstand bepaald:

> Id enim solum quod determinat ad judicandum, adfirmandum, negandum, amandum, fugiendum, in eo ipso, inquam, consistit libertas. Nam se determinare, est libere agere: sed libertas est in sola voluntate. Ergo sola voluntas se ipsam determinat ad volendum, nec ab ulla re, praeter Deum, determinari potest. Est igitur liberum arbitrium nihil aliud, quam ipsa voluntas nostra, quae, quidquid agit, ex consilio & propria sponte liberrime agit [1]).

De *Doctrina foederum* bevat ook hoofdstukken *De magistratibus eorumque potestate politica* en *De magistratuum potestate circa sacra.* Niet vrees, gelijk sommigen verkeerdelijk gewild hebben, maar liefde heeft de staatvorming bewerkt [2]). Braun acht de aristocratia de beste regeringsvorm. De overheid heeft ook geestelijke macht maar op andere wijze dan in wereldlijke zaken:

> In his (scil.: rebus politicis) agunt tanquam Domini, ex solo imperio, sed in istis (scil. rebus ecclesiasticis) non tanquam Domini, sed tanquam Ministre & fratres, ex verbo Dei [3]).

Deze mening vonden wij ook bij Cocceius [4]).

Wanneer de *Doctrina foederum* in het jaar van haar verschijning in de *Acta eruditorum* een bespreking krijgt, wordt eerst gezegd dat Braun een volgeling van Descartes is, dan wordt op enkele punten gewezen, waarin hij Cocceius navolgt, tenslotte opgemerkt, dat Braun ondanks zijn nieuwe opvattingen toch voor een rechtzinnig christen gehouden moet worden:

> Quamvis vero & in aliis quibusdam a communiori suae fidei sociorum sententia discedat, in praecipuis tamen fidei capitibus satis rigidum sese Reformatum ostendit [5]).

Sepp spreekt met achting van Brauns *Doctrina foederum*, z.i. hier en daar wel wat te gekunsteld door systeemzucht, maar toch:

> een heroike poging, die op het standpunt des auteurs volkomen gelukt is, om den vollen inhoud der godgeleerdheid zowel de natuurlijke als geopenbaarde, tot één uitgangspunt te herleiden: Gods verbond met den mensch [6]).

---

[1]) *Doctrina foederum* pag. 370, 371.
[2]) *Idem* pag. 668.
[3]) *Idem* pag. 679.
[4]) Cf. boven blz. 442.
[5]) *Acta eruditorum* 1688 pag. 453.
[6]) *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* II blz. 321.

Een oordeel, dat wij ten volle delen. Heeft men zich ingeleefd in de praemissen, waarvan Braun uitgaat, dan ziet men, hoe hij zijn leer met een behoorlijke dosis gezond verstand, zelfverzekerdheid en rondborstigheid ontwikkelt. De *Doctrina foederum* is aangenamer lectuur dan Bertlings *Seminarium*, dat al heel conservatief en weinig origineel was.

Een ietwat plompe indruk maakt Brauns werk wel; de franse subtiliteit en de overredende stijl van Descartes was hem verre, al is hij waals predikant geweest.

e. Brauns La véritable religion des hollandais (1675)

Als zodanig was hij te Nijmegen, toen deze stad in 1672 door de Fransen ingenomen en geterroriseerd werd, wat Braun een verontwaardigd *Le conseil d'extorsion ou la volerie des françois exercée dans la ville de Nimegue. Par le commissaire Methelet & ses supôts* ontlokt heeft, dat in 1675 werd uitgegeven tezamen met zijn *La veritable religion des hollandais. Avec une apologie pour la religion des Estats Generaux des Provinces Unies. Contre le libelle diffamatoire de Stoupe, qui à pour titre La religion des Hollandais, representée en plusieurs lettres écrites par un Officier de l'armée du Roy, à un pasteur & professeur en theologie à Berne* [1]).

Het doel van het boekje *La religion des Hollandais* [2]), waartegen Braun hier te velde trekt, was te bewerken, dat de zwitsers niet zouden zeggen dat de nederlanders dezelfde godsdienst als zij aanhingen, opdat de zwitsers geen tegenzin zouden opvatten tegen het dienst nemen in het leger van Lodewijk XIV. Een broer van Stouppe commandeerde een regiment zwitsers, dat in Holland vocht [3]). Volgens Stouppe waren de gereformeerden in Nederland onderling verdeeld, en waren de Staten Generaal eigenlijk onverschillig op het punt van godsdienst; deze protegeerden immers allerlei ketterse secten als Labadisten, Socinianen, Spinozisten, Borellisten, etc. Braun pareert, dat theologen op niet fundamentale punten zeer best verschillende meningen mogen zijn toegedaan, gelijk in ons land Voetius, Maresius en Coccejus; trouwens Coccejus heeft ook in Zwitserland volgelingen. Gewetensvrijheid heerst in de Republiek, maar daarom wordt maar niet de vrije uitoefening van allerlei godsdiensten toegestaan. Stouppe:

> ne prouvera jamais qu'outre la Religion Lutherienne, Arminienne & Anabatiste, il y en ait aucune qui ait des Templez tolerez, & qui fasse l'exercice publiquement, dépuis prez de cent ans [4]).

---

[1]) *Par Jean Brun, ministre du Roy des Armées.* Amst. 1675. Aanwezig U.B.Gr. V d 9 (exemplaar met eigenhandige opdracht van Johannes Braunius), U.B.A., B.Sp.R.

[2]) Cologne 1673. W. 1878, U.B.A. 1086 D. 40 1).

[3]) Zie het artikel van Léon Feer *Un pamphlet contre les Hollandais au XVIIe siècle* in *Bulletin historique et littéraire* 31 (1882) van de *Société de l'histoire du protestantisme français.*

[4]) *La veritable religion des Hollandois* pag. 170. Voorts K. O. Meinsma *Spinoza en zijn kring* 's Grav. 1896 blz. 366–367.

f. Een oordeel van Braun over het cartesianisme te Groningen

In een van zijn strijdschriften tegen Marck geeft Braun een overzicht van het cartesianisme te Groningen:

> Ut ut sit, certum est Philosophiam Cartesii ab hinc multis annis, non tantum Lugduni-Batavorum, Ultrajecti, Franequerae per tot loca alia in Germania & Gallia, sed & in hac nostra Academia publice & privatim praelectum fuisse. Docuit eam Cl. *Andreae*, vir defæcati ingenii, uti patet ex Actis ipsius facultatis Philosophicę. 20. Aprilis 1654. Jovis 26 Aug. 1658. Decano Jacobo Altingio. *Circa Collegia singuli Professores professi sunt se habituros Cl. D. Andreae, Historicum Graecum, & in Cartesium.* Ita & Saturni 7 Sept. 1661: *Cl. Wolzogen Politicam in Besoldum* [1]) & *Cartesium de passionibus animae.* Ita & Cl. vir *Henricus Eyssonius*, hodie Rector hujus Acad. Magn. quum Philosophiam doceret, Cartesii quoque sententiam explicavit. Idem per multos annos jam factum est à Cl. nostro Collega *Lammersio.* Sed & Diploma exstat Senatus Academici anni ni fallor 1657 Septimi Junii, ubi libertas Philosophandi conceditur. Quid? permittunt id ipsum statua Philosophica art. v. [2]).

306. HET CARTESIANISME WERD TE GRONINGEN OOK GEËXPLICEERD DOOR DE HOOGLERAREN L. WOLZOGEN, H. EYSSONIUS EN G. LAMMERS

Tobias Andreae dus, had niet alleen colleges gegeven in het Grieks en in de geschiedenis, maar ook over het cartesianisme. Louis Wolzogen, die later te Utrecht zich bij het college der scavanten zou aansluiten, heeft dus tijdens zijn gronings hoogleraarschap (1660–1663) [3]) *Les passions de l'ame* behandeld. Henricus Eyssonius was een vriend van Nicolaas Hoboken [4]) en Gerard Lammers was volgens Haller en Banga een cartesiaan en humuraal patholoog:

> qui multa promittit non expleturus spem lectoris [5]).

Volgens het *Programma funebre*, waarop Boeles attent maakt [6]), heeft Lammers cartesiaanse *Disputationes de motu* verdedigd, welke ik echter tevergeefs aanvroeg bij de groningse universiteitsbibliotheek, waarvan Lammers in zijn tijd bibliothecaris is geweest.

---

[1]) Waarschijnlijk gaf Wolzogen college over de *Vitae et mortis consideratio politica* (uitgave Argentorati 1641 aanwezig U.B. Nijmegen) van Chr. Besoldus.

[2]) *Johannis Braunii necessaria atque modesta defensio contra injustam protestationem falsamque narrationem apologeticam Johannis Marckii* Groningae 1687 (aanwezig U.B.Gr. D d 31 2)) § XLIX.

[3]) Cf. Boeles *Levenschetsen der groninger hoogleeraren* blz. 40–41.

[4]) Cf. Banga *Gesch. van de geneeskunde etc.* blz. 355–358.

[5]) *Idem* blz. 360, 772, 773, 776. Een latijns lofdicht van Lammers M. P. in de *Parnassi bicipitis Groningan-omlandici flores etc.*, K.B. 852 A. 73. Een ander onbeduidend gedicht van Lammers vindt men herdrukt *Meded. en verslagen der kon. vl. academie voor taal- en letterkunde* 1938 blz. 473.

[6]) *Levenschetsen der groninger hoogleeraren* blz. 42.

307. De werkzaamheid van Jac. Gousset te Groningen

Wel mocht ik uit Groningen te leen krijgen het werkje *De viva deque mortua fide doctrina Jacobi Apostoli*, dat met een eigenhandige opdracht door de auteur Jacobus Gussetius aan de bibliotheek geschonken werd. Aan het werk was toegevoegd een *Dissertatio philosophica de systemate physico Cartesii* waarin als *Remedium ejus studiosis quibusdam temerariis; adversariis autem Apologia* er met nadruk op gewezen werd, dat de cartesiaanse werveltheorie slechts een werkhypothese was en dat bovendien:

> hypothesin Cartesianam, aequè ac veritatem Theologicam abjudicare Mundo & Motui durationem infinitam [1]).

Bij de bespreking van het occasionalisme hebben wij Gousset als de schrijver van een *Causarum primae & secundarum realis operatio* waarin het zuiver cartesiaanse standpunt tegenover de occasionalisten werd gehandhaafd, leren kennen [2]). Gousset was hoogleraar te Groningen in het Grieks en de wijsbegeerte met tevens de bevoegdheid theologie te doceren van 1691 tot zijn dood in 1704 [3]).

308. Johannes Amerpoels Cartesius Mosaizans

19 Maart 1664 werd te Groningen als student ingeschreven een zekere Johannes Amerpoel. Vurig cartesiaan heeft hij in 1669 Hermannus Witsius, de auteur van de *Twist des Heeren met sijn wijngaert*, aangevallen en zich deshalve moeten verantwoorden voor de kerkeraad van Leeuwarden [4]). Amerpoel heeft Descartes' uitlating, dat het bijbels scheppingsverhaal te rijmen valt met zijn theorieën zeer serieus opgevat. Hij is de schrijver van een verhandeling *Cartesius Mosaizans seu evidens & facilis conciliatio philosophiae Cartesii cum historia creationis primo capite Geneseos per Mosem traditâ* [5]). Hiervan schreef het *Journal des sçavans:*

> Il semble que cet Auteur n'a fait dans cet ouvrage que suivre la pensée de M. Descartes, qui dit dans quelques unes de ses lettres que relisant le 1 chapitre de la Genese il avoit trouvé qu'il pouvoit expliquer parfaitement suivant ses principes, tout ce que Moyse y dit de la creation du monde; du moins il pretend que la doctrine de ce Philosophe n'a rien de contraire à cette histoire, de la maniere que Moyse l'a décrite dans ce 1 chapitre.

Mozes en Descartes, zegt Amerpoel,

---

[1]) *De viva deque mortua fide doctrina Jacobi Apostoli etc.* (aanwezig U.B.Gr. D h *a* 15 Pr.B.L.) pag. 205.

[2]) Cf. boven blz. 147.

[3]) Cf. Boeles *Levenschetsen der groninger hoogleeraren* blz. 50–51.

[4]) Cf. de utrechtse dissertatie (1953) van J. van Genderen *Hermannus Witsius* blz. 39–40.

[5]) Leov. 1669. Aanwezig U.B.A. 1074 F. 10. Het werkje maakte ook eens deel uit van de rijke bibliotheek van Const. Huygens, zie de veilingcatalogus van deze bibliotheek, herdrukt 's Gravenhage 1903 blz. 55 nr. 116.

n'ont connu dans les choses corporelles qu'une matiere homogene & uniforme divisée & diversiée par le mouvement que Dieu a imprimé & conservé dans cette matiere dés la creation du monde [1]).

309. De twist tussen Antonius Driessen en Jacob Wittich

Een zeer strijdbaar calvinist was Antonius Driessen, die van 1717–1748 hoogleraar in de theologie te Groningen was. Hij was gevoelig voor de typologie van het coccejanisme, waarbij het Oude Testament als voorafschaduwing van het Nieuwe werd opgevat [2]), niet voor het cartesianisme. Groot alarm sloeg hij, toen Jacob Wittich te Groningen als hoogleraar dreigde beroepen te zullen worden. Immers Wittich was de auteur van een verhandeling *De natura Dei*, waarin Driessen spinozisterij bespeurd had:

> Mij dacht dat ik daarin hadde waargenomen eene zeer gevaarlijke wyze van redeneringe. Met dien Spinozistischen Stelregel, *Zaken, die niet gemeins onder den anderen hebben, kunnen malkanders oorzake niet zijn*, staat hij zo op tegen Godts Magt, de voortbrengster van de lichamelijke dingen, dat dezelve niet bestaan kan, nu hij verklaart heeft, *dat die stelregel, in't gemeen aangemerkt, de allerwaaragtigste is, en gantsch geene valschheid behelst, en dat zulks baarblijkelijk volgt uit het begrip van Oorzake en Gewrogte.* Hij brengt bij de Oplossingen, waar door de Spinozistische zwarigheit wordt weggenomen, ook die van de Regtzinnigen, maar hij verklaart dezelve ongenoegzaam, als die de *zwarigheit in haar geheel* laten, en den knoop niet losmaken. Hij zelf nu beter oplossinge zullende bijbrengen, verraadt de zake, en laat den Lezer gaan, met die drie woorden, door groote letteren uitgedrukt, HET BLIJKT NIET. Hij strijd zo voor de *Geestelijke Nature*, en de *Eenigheidt* van Godt, dat hij, verworpen hebbende de bewijzen der Regtzinnigen, en onegte in de plaatse gestelt hebbende, uit de slagordens van onzen Godt wegloopt [3]).

Deze dramatische aanklacht berust op het feit, dat Wittich in zijn *De natura Dei* God alleen denking toeschrijft en niet ook uitbreiding, gelijk Spinoza deed, maar zegt, dat het de natuurkundigen past op de vraag welke dan het verband is tussen God en uitbreiding met een rondborstig „het blijkt niet" te antwoorden, want de spreekwijs „dat God de eigenschappen der lighamen op een uytstekende wijse bezit" brengt geen licht. De palen van het menselijk verstand worden hier bereikt. In een aantekening bij zijn eigenhandige vertaling van *De natura Dei* schreef Wittich ter nadere verklaring:

> Als ik dan hier seg: Het blijkt niet: siet men seer ligt, dat ik sie op dat gene, waar van in het eeven voorgaande gesprooken is, namelijk,

---

[1]) *Journal des sçavans* V (1677) pag. 267.

[2]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 525.

[3]) *Aanspraak van Antonius Driessen, doctor en professor in de H. Godtsgeleertheit en Akademiprediker te Groningen, aan de Kerk van Nederlant, vertoonende in een kort tafereel het Dispuit van J. Wittichius over de Natuur van Godt, en de meining van yder stelling aanwijzende. Uit den latijnschen druk van den auteur overgeset* z. a. z. j. K. 16456 blz. 3–4.

op de wijse, op welke God, die alleen een oneindige Geest is, de uytbreiding heeft kunnen scheppen. Dese wijse blijkt mij, als Philosooph niet. Wat in desen Gods woort leert, weet, erken, en geloov ik seer wel. Dog dat soude hier ter plaatse niet te passe komen, wijl ik hier niet in onderhandeling ben met Menschen, die het groot en Godlijk gesag der H. Schrivt met mij erkennen, maar ik heb hier te doen met eenen listigen Godversaker, die de H. Schrivt gansch geen geloov geevt [1]).

Is het niet opmerkelijk hier de listige bedrieger, die Descartes veronderstelde en versloeg, in andere vorm te zien opduiken? Overigens lijkt het mij wel spinozistisch geloof en rede ieder naar eigen terrein te verwijzen. Jacob Wittich verwijst ter staving zijner beweringen naar de *Anti-Spinoza* van zijn oom Christoffel Wittich, waaraan ook een verhandeling over God verbonden was [2]). Driessen kreeg Jacob Wittich niet als collega te Groningen, maar te Leiden, waar ook Christoffel hoogleraar geweest was, werd deze in 1718 benoemd [3]).

310. Werken vol schijngeleerdheid van de chirurgus Embdanus Yvo Gaukes, die te Groningen lector in de filosofie werd

Al kwam Wittich er dan niet, toch vond Driessen te Groningen tegenstanders en wel in de lector in de filosofie Yvo Gaukes en in Nicolaas Engelhard, hoogleraar in de filosofie. Gaukes was in 1695 als „chirurgus Embdanus" te Franeker gepromoveerd *De epilepsia* [4]); in 1705 heeft hij een *Genees en heelkonstige redevoering van de scheurbot* gepubliceerd [5]); in 1712 liet hij een *Dissertatio de medicina ad certitudinem mathematicam evehenda: continens certa hujus artis principia; & quomodo ex iis omnia mechanice, & methodo mathematica demonstrari possint* verschijnen [6]), die volgens de beginselen van Descartes en Newton heet opgesteld te zijn. Hoewel Descartes' keuze van de pijnappelklier als zetel van de ziel niet tot diens gelukkigste bedenksels behoort, hangt Gaukes haar nog aan:

> Ego vero cum Cartesio pro eo glandulam pinealem habebo, donec veniat, qui hanc ejus sententiam non scommatis & dicteriis, sed experimentis & solidis rationibus refutet, & meliorem sententiam in medium proferat: quod hucusque, quantum ego scio, à nemine factum est [7]).

Gaukes zweefde, zegt Banga, tussen de leerstellingen van Sylvius en Descartes, die hij wel zocht, maar niet wist in overeenstemming te brengen.

---

[1]) *Wijsgerige verhandeling van de nature Gods...sijnde deselve nu door den aucteur in het Nederduyts vertaalt, met aanmerkingen, tot oplossing van des Heeren Driessens beschuldigingen, verrijkt etc.* Leiden 1719 (aanwezig K.B. pflt. 16454) blz. 26.

[2]) Cf. boven blz. 431.

[3]) Ypey en Dermout *Geschiedenis der hervormde Kerk* III Breda 1824 blz. 252.

[4]) Cf. Banga *op. cit.* blz. 770.

[5]) Utrecht 1705, aanwezig U.B.A. 654 F 28.

[6]) Te Amsterdam, exemplaar in mijn bezit.

[7]) *Dissertatio de medicina etc.* § 785.

In 1727 werden *Observationes medico-chirurgicae ratiociniis philosophicis illustratae* van Gaukes gevoegd achter een herdruk van de *Praxis medico-chirurgica rationalis seu observationes medico-chirurgicae decades XII* van Joannes Muis [1]). Op zijn oude dag, Gaukes zelf noemt zich een „homo plusquam septuagenarius", verdedigde hij de onschuld van Descartes tegen een aanval van Driessen, die in een geschrift met de pakkende titel *Sapientia huius mundi quam Deus stultitiam fecit* onder meer beweerd had, dat Spinoza voortzeilende op de cartesiaanse filosofie bij zijn atheïsme beland was:

> Spinozam arripuisse hanc Cartesii Philosophiam atheismo suo velificaturam.

Dat Spinoza tot atheïsme verviel, daarvan is Gaukes overtuigd. Had hij maar beter de voetstappen van Descartes gedrukt:

> Quod si Spinoza Cartesii vestigia secutus fuisset, minime in tam atheum errorem prolapsus fuisset, cervicem animae, proh dolor! fregissit suae [2]).

311. Het systema influxus emendatum van de met Leibniz bevriende Nicolaas Engelhard

In Driessens *Sapientia huius mundi quam Deus stultitiam fecit* werd kritiek geoefend op een *Dissertatio de notione extensi ad mundum applicata* van Nicolaas Engelhard, die hoogleraar te Duisburg was, toen hij genoemde *Dissertatio* schreef, maar die in 1728 naar Groningen kwam. Driessen en hij hebben heel wat tegen elkander geschreven [3]). De richting, die Engelhard insloeg, leert men het best kennen uit de delen, die hij verzamelde onder de titel *Feriae groninganae* [4]) en uit zijn *Institutiones metaphysicae*, na zijn overlijden uitgegeven door zijn leerling en opvolger Fr. A. Widder. Engelhard nam als Leibniz aan dat de substantie „vi praedita" was,

---

[1]) Het drukkersadres luidt: Neapoli Ex typographia Felicis Mosca 1727 Expensis Bernardini Gasseri. Het boekje is aanwezig U.B.A. 639 D. 18. Voor Johannes Muis zie boven blz. 289 en 344. In *De boekzaal van Europe* 1700 blz. 496–498 vindt men besproken een *Praxis medico-chirurgica rationalis* van Gaukes te Groningen in 1700 verschenen.

[2]) *Yvonis Gaukes Med. Dr. et Phil. Lect. Innocentia Cartesii defensa contra Cl. A. Driessenium, Qui in examine suo philosophiae cartesianae, cui titulum indidit Sapientia huius mundi quam Deus stultitiam fecit, inserto, Cartesio notam atheismi inurere pro sua virili conatur.* Groningae 1735 (aanwezig K.B. pflt. 17002) pag. 76.

[3]) Cf. Boeles *Levenschetsen der groninger hoogleeraren* blz. 70, waarheen evenmin als naar Glasius *Biogr. wdb. van ned. godgeleerden* of van der Aa *Biogr. wdb.* V blz. 155–156 verwezen wordt in het artikel in deel VIII kol. 477 van het *Nieuw ned. biogr. wdb.* aan de groningse hoogleraar N. Engelhard gewijd.

[4]) *Feriae: aestiva groninganae anni MDCXXXIII* Gron. 1733 *Feriae hybernae groninganae anni MDCXXXIII* Gron. 1734, *Feriae groninganae* I Gron. 1736, II Gron. 1739 (aanwezig U.B.Gr.) en (volgens Boeles *op. cit.* blz. 71 n. 1) *Otium feriis Groning. interpositium* Groningen 1733–40.

maar daarom nam hij de monaden-leer niet in haar geheel over. Zijn discipelen beval hij de lectuur van Goussets *Causarum primae & secundarum realis operatio* aan; hij is er met Gousset van overtuigd, dat er geen volkomen rust bestaat. Wordt Leibniz' leer die van de „harmonia praestabilita" genoemd, zijn eigen wil hij betiteld zien als een „systema cartesianum emendatum" of „systema aequilibrii" of wel „systema influxus emendati" [1]). Engelhard gaf de brieven van Leibniz met de antwoorden van Samuel Clarck uit [2]) en in zijn *Feriae aestivae groninganae* van 1733 werden twee werken van Leibniz gecommentarieerd opgenomen [3]).

312. Johannis Bernoulli te Groningen

Met instemming verwijst Engelhard in het vierde deel van zijn *Institutiones metaphysicae*, dat over de *Cosmologia* handelt, verscheidene malen naar de werken van de zwitser Johannes Bernoulli, die een tiental jaren hoogleraar in de wiskunde te Groningen was [4]). In 1745 werd de briefwisseling tussen Leibniz en Bernoulli gepubliceerd [5]); men kan er onder meer in lezen, dat Bernoulli Leibniz aanspoorde, een filosofie, het midden houdende tussen die van Aristoteles en Descartes, te ontwerpen, een plan, waarvan De Volder zeker een warm voorstander zou wezen [6]).

Bernoulli en Braun ter ener zijde en de theoloog Paulus Hulsius [7]) ter anderer zijde, hebben getwist over de vraag of het lichaam al of niet kan zondigen [8]). Braun had Hulsius in het harnas gejaagd met zijn bewering:

> corpus peccare, aut puniri posse, magis Spinozismum, quam orthodoxiam, redolere mihi videri [9]),

want, vraagt Braun, hoe kan men, veronderstellende dat het lichaam kan zondigen, het onderscheid tussen lichaam en ziel handhaven:

> Si autem corpus haberet actuositatem, voluntatem, sensum & perceptionem, nulla relinqueretur distinctio inter corpus & mentem [10]).

---

[1]) *Institutiones metaphysicae* Groningae 1769 (aanwezig U.B.Gr. *v* q 18) pag. 399.

[2]) Leibniz G. W. *Epistolas pentas una cum totidem responsionibus D. Samuelis Clarckii* Groningen 1740. Aanwezig K.B. 365 K. 18.

[3]) Namelijk: *Causa Dei assertam per justitiam ejus* en *Judicium Hobbesio circa notiones necessarii et contingentis*. Cf. ook de bespreking van de *Feriae aestivae* in de *Maandelijke uittreksels of boekzaal der geleerde werelt* 1734 I blz. 704.

[4]) Cf. Boeles *Levenschetsen der groninger hoogleeraren* blz. 55–57.

[5]) Cf. boven blz. 57 n. 2.

[6]) *Virorum celerr. Got. Gul. Leibnitii et Johan. Bernoullii commercium philosophicum et mathematicum* I pag. 422.

[7]) Cf. Boeles *Levenschetsen der groninger hoogleeraren* blz. 52–53, *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 890 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[8]) Cf. Dr A. van der Linde *Benedictus Spinoza. Bibliografie* nr. 220–223.

[9]) Cf. Joh. Braun *Futilis Spinozismi depulsionis nominatim circa corporis peccata & poenas Pauli Hulsii S.S. Theol. Doctoris depulsio necessaria* Groningae s.a. pag. 6.

[10]) *Idem* pag. 11.

313. JOHANNES P. DE CROUSAZ VAN 1724-1726 HOOGLERAAR TE GRONINGEN

a. Zijn Examen du pyrrhonisme (1733) tegen Pierre Bayle gericht

Wij zijn in de eerste helft van de achttiende eeuw beland, en kunnen thans gevoegelijk onze bespreking van het cartesianisme aan de groningse universiteit staken. Mannen als Engelhard en Bernoulli hebben, evenals de door hen vereerde Leibniz, zeer zeker veel overgenomen van Descartes èn wat sommige voorstellingen èn wat geestelijke habitus betreft; zij demonstreren tevens hoe geleidelijk maar gewis de cartesiaanse filosofie plaats moest ruimen voor wijsgerige stelsels, die andere namen droegen en dat terecht, hoewel zeker de cartesiaanse zuurdesem bleef doorwerken.

Hoe zelden wordt de naam van Descartes genoemd in het *Examen du pyrrhonisme ancien & moderne* (La Haye 1733) van Johannes Petrus de Crousaz! Toch zeide Boeles in zijn *Levenschetsen der groninger hoogleraren* van deze zwitser, die van 1724–1726 hoogleraar te Groningen was [1]):

> Door het lezen der werken van Descartes ontvlamde zijne liefde voor de wijsbegeerte en wiskundige wetenschappen [2]).

Men treft een oordeel over Descartes aan in de Crousaz' rede *De physicae origine progressibus, ejusque tractandae methodo breviter & in genere. Et de corporis essentia in specie philosophica praelectio* [3]).

Descartes wordt daarin dan wel geprezen. Heel veel kritiek had De Crousaz op Pierre Bayle, de gehele foliant *Examen du pyrrhonisme* is grotendeels tegen Bayle gericht [4]).

b. Nog enige cartesiaanse invloed in De Crousaz' Essay sur le mouvement (1726), uitgegeven met een bestrijding van het zeer cartesiaanse Sistème du mouvement van Etienne Gamaches

In de Crousaz' *Examen du pyrrhonisme* is het moeilijk de Crousaz' eigen meningen uit de eindeloze bestrijdingen van de meningen der sceptici te abstraheren; veel leesbaarder is het *Essay sur le mouvement*, dat de Crousaz 4 December 1725 vanuit Groningen aan de leidse hoogleraar en bewonderaar van Newton, Willem Jacob 's Gravesande, opdroeg. Als 's Gravesande noemt de Crousaz de soliditeit een wezenlijke eigenschap van het lichaam; hij onderscheidt „étenduë solide" en „étenduë pene-

---

[1]) Zie voor de Crousaz: *Dictionnaire historique et critique de Suisse* II; Henry Meylan *La haute école de Lausanne 1537–1937; Bibliothèque ancienne et moderne* VIII pag. 439–444.

[2]) Boeles *op cit.*, blz. 65.

[3]) Cf. De Crosa *De physicae origine etc.* 1724 (U.B.Gr. ι g II 2 12)) pag. 11.

[4]) Een *Apologie de Monsieur Bayle ou lettre d'un sceptique. Sur l'examen du pyrrhonisme; pour servir de reponse au livre de M. de Crousaz sur le pyrrhonisme* werd opgenomen in de *Nouvelles lettres de Mr. Bayle* La Haye 1739, maar veel behoefte aan deze verdediging had Bayle niet. Cf. Howard Robinson *Bayle the sceptic* New-York 1931 pag. 280.

trable". Het ledig is een „substance étenduë & penetrable" [1]). Vaker dan in het *Examen du pyrrhonisme* vindt men in het *Essay sur le mouvement* Descartes naam genoemd en men bespeurt nog enige nawerking van cartesiaanse gedachten. Wat beweging en rust betreft, wil de Crousaz een midden-positie tussen Descartes en Malebranche aannemen: het was verkeerd van Descartes de rust als iets actiefs te beschouwen, even verkeerd van Malebranche de rust tot „une simple negation, un rien" te maken [2]). Van de „causes occasionelles" moet de Crousaz niet weten [3]). Aan zijn *Essay sur le mouvement* voegde De Crousaz een cartesiaanse verhandeling het *Sistème du mouvement, par M. Gamaches Chanoine Regulier de Sainte Croix de la Bretonnerie* [4]) toe, met zijn eigen bestrijding daarvan.

314. Descartes 16 April 1629 te Franeker in het album studiosorum ingeschreven

Richten wij nu onze schreden naar het thans zo stille stadje Franeker, waar Renatus Des Cartes, Gallus, Philosophus 16 April 1629 oude stijl in het album studiosorum werd ingeschreven. Gehuisvest op het statige Sjaerdema-slot [5]), overpeinsde Descartes er de opzet van zijn *Meditationes de prima philosophia* en zou er volgens zijn eigen gevoelen langer dan enkele maanden gebleven zijn, indien de parijse opticien Ferrier op het wel wat onbekookte plan van Descartes, zich ook te Franeker te vestigen, ingegaan ware [6]). Van wat de Franeker universiteit de franse filosoof in zijn eigengewilde afzondering kon bieden, zullen vooral de wiskundecolleges van Adriaan Metius Descartes misschien behaagd hebben.

Enkele maanden hebben dus Descartes en de theologische student Johannes Cocceius in dezelfde kleine universiteitsstad vertoefd, maar wij weten al voldoende om te begrijpen, dat ze elkander niet gezocht hebben en een eventuele toevallige ontmoeting bitter weinig indruk gemaakt zal moeten hebben; zij stelden niet in dezelfde zaken belang. Vond Descartes bv., dat men er zich voor hoeden moest niet te veel tijd te besteden aan het leren van de talen, nodig voor het verstaan van de oude boeken, Cocceius achtte grondige kennis van Grieks en

---

[1]) *Essay sur le mouvement* Groningue 1726 (aanwezig U.B.Gr. O. t. 2) pag. 142.

[2]) *Idem* pag. 66.

[3]) *Idem* pag. 118.

[4]) Zie voor Etienne Simon Gamaches (1672–1765): *Nouvelle biographie générale* 19 pag. 380–381.

[5]) Men vindt een afbeelding van het slot in het *Bulletin de l'alliance française en Hollande* VI 10 (avril 1929) pag. 10.

[6]) Cf. Gustave Cohen *Ecrivains français en Hollande* pag. 438–441. In de stedelijke bibliotheek te Leeuwarden berust onder nr. E 458 een handschrift van W. Eekhoff *Nasporingen omtrent het verblijf van den beroemden Descartes te Leeuwarden*, dat geen waarde heeft, daar de veronderstelling dat Descartes van 1635–1637 te Leeuwarden gewoond zou hebben, onjuist is. 26 April 1929 is te Franeker een tentoonstelling gehouden van handschriften, gravures en werken van René Descartes. De catalogus is aanwezig op de U.B.U.

Hebreeuws van eminent belang voor de theoloog. Wij mogen aannemen, dat Cocceius, te Franeker als hoogleraar teruggekeerd (1636–1650), op zijn colleges met geen enkel woord van Descartes gerept zal hebben [1]). Evenals elders zullen wij evenwel ook te Franeker nog voor het einde der zeventiende eeuw de cartesi-coccejaan aantreffen en progressief gezinde hoogleraren, die er naar streven een synthese tussen de oude en de nieuwe filosofie te bewerkstelligen.

315. Johannes Phocylides Holwarda, auteur van een Physica vetus-nova (1651)

Zij, die bewust aanhangers waren van de richting „novantiqua", verstaan onder de nieuwe filosofie geenszins enkel de cartesiaanse. Zagen wij de Raey zoeken naar de aristotelisch-cartesiaanse sleutel en zich eerst geleidelijk onttrekken aan de fascinerende invloed van Descartes, bij Burgersdijcks leerling Heereboord bespeurden wij, dat sympathie voor Gassend door vurige bewondering voor Descartes niet behoefde te worden verstikt. Johannes Phocylides Holwarda, oftewel op zijn hollands gezeid Johannes Fokkes van Holwerd, die in 1639 buitengewoon hoogleraar in de logica te Franeker werd, aan dezelfde hogeschool waaraan hij in 1632 op veertienjarige leeftijd als student was ingeschreven [2]), auteur van een *Philosophia naturalis seu physica vetus-nova ex optimis quibusque autoribus, antiquis paritèr & neotericis deducta, propriisque speculationibus & inventis aucta & illustrata* [3]) werd veel meer beïnvloed door Gassend dan door Descartes. Wel schreef Holwarda's leerling N. ab Amama [4]), die in 1651, kort na Holwarda's overlijden in de bloei zijns levens aan de tering, de *Philosophia naturalis* en in 1652 zijns meesters *Friesche sterre-konst* [5]) uitgaf, beide werken opdragende aan de doorluchtige stadhouder Willem Frederik en aan de Edele Mogende Heeren gedeputeerde Staten van Friesland, in de opdracht van laatstgenoemd werk, meermalen uit Holwarda's mond gehoord te hebben:

> Niemant is voor een Philosooph te achten, maer voor een Sophist, die de Mathematische Konsten rueckeloos verwerpet,

---

[1]) Cf. boven § 10.

[2]) Cf. Mr W. B. S. Boeles *Frieslands hoogeschool en het rijks athenaeum te Franeker* II Leeuwarden 1889 blz. 175.

[3]) Franekerae 1651. Aanwezig U.B.U. Physici et Chemici Octavo 22; Ir. M. R. Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* (Zaltbommel 1936, niet in de handel) s.v.

[4]) Zie voor N. van Amama: *Nieuw ned. biogr. wdb.* V kol. 9–10, de aldaar opgegeven litteratuur èn Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* s.v.

[5]) De *Friesche sterre-konst ofte een korte doch volmaeckte astronomia met de nuttigheden van dien...door Joh. Phocylides Holwarda*...Harlingen 1652 is aanwezig U.B.U. Mathem. et Astron. Octavo 643. Eveneens aldaar, Mathem. et Astron. Octavo 1079, een nieuwe titeluitgave Harlingen 1653, samengebonden met Dirck Rembrandtsz. van Nierop *Een kort by-voeghsel op de friesche sterre-konst* Harlingen 1660.

maar *Joh. Phocylidae Holwarda Oratio inauguralis habita cum ordinariam philosophiae professionem auspicaretur*, handelende *De ratione humana*, is een nogal bombastische redevoering, bitter weinig overeenkomst vertonende met Descartes' *Discours de la methode*. Men vindt haar als toegift achter de *Philosophia naturalis*. In deze *Physica vetus-nova* ontpopt Holwarda zich als atomist. Achtereenvolgens wordt van de atomen hun grootte, beweging, figuur, sympathie en antipathie beschreven [1]). De beweging is de „corporum naturalium affectio ut nobilissima, sic & intricatissima" [2]). De aristotelische definitie van de beweging verwerpend, definieert Holwarda deze als een „actus corporis naturalis, quô per naturam suam tendit à termino ad terminum".

Heerst er volgens Descartes in de natuur een „horror vacui", Holwarda poneert:

> Natura abhorret ab omni infinito, nam dum terminum quaerit, & definitos unicuique rei limites praescribit, processum in infinitum necessariò fugit [3]).

Volgens Holwarda is de wereld eindig en niet eeuwig; hij gelooft in doeloorzaken [4]). In het derde deel van de *Philosophia naturalis*, de *Physica coelestis*, vindt men veel kritiek op Aristoteles en de peripatetici en op Ptolomaeus; over Copernicus wordt gesproken als een „laudatus Atlas", maar Descartes en de cartesiaanse draaikringen worden niet genoemd.

Holwarda overleed drie jaar voordat de Raey zijn *Clavis philosophiae naturalis* aan de curatoren van de leidse hogeschool opdroeg [5]) en twaalf jaar voordat te Parijs du Hamels *De consensu veteris et novae philosophiae* werd gepubliceerd [6]). Holwarda kan dus als een voorloper van de Raey en van du Hamel beschouwd worden in het streven naar een verzoening tussen de oude en de nieuwe filosofie, maar bij Holwarda moeten wij bij „nieuwe" filosofie, niet, of niet in de eerste plaats aan Descartes denken.

316. Dictaten naar colleges van Johannes Greidanus in het archief van het Fries Genootschap te Leeuwarden; diens Ideae logicae novantiquae (1659) en Institutiones physicae (1664) in familiebezit

Nicolaas ab Amama, Holwarda's meest geliefde leerling, was zeer bevriend met zijn studiemakker en huisgenoot Johannes Greidanus. Toen deze laatste, die de stamvader zou worden van een uitgebreid geslacht Greidani, 15 Juni 1654 zowel in de medicijnen als in de filosofie promo-

---

[1]) *Philosophia naturalis, Physicae generalis* cap. IV–VII.
[2]) *Idem, idem* cap. XIII pag. 46.
[3]) *Idem, idem* cap. I pag. 2.
[4]) *Idem, Physica mundana* cap. I *De causa mundi efficiente*, cap. II *De fine mundi*.
[5]) Cf. boven blz. 126.
[6]) Cf. boven blz. 20.

veerde, resp. bij de hoogleraren Joachim Frenckel en Arnold Verhel (een aristotelicus), verscheen een bundel promotiegedichten, waaronder een lang latijns vers van Nicolaus ab Amama [1]). De doctorsbullen bij deze gelegenheid aan Greidanus uitgereikt bleven bewaard [2]), van de disputationes kennen wij slechts de titels [3]). Greidanus zal echter meer geleerd hebben van Holwarda dan van de oude Verhel; hij was een nieuwlichter zij het op minder onstuimige wijze dan zijn vriend Amama, aan wie men het in 1647 onmogelijk maakte onder Holwarda te promoveren en aan wie in 1650 verboden werd private colleges in de logica te geven [4]). Aan Greidanus werd 13 Januari 1658 geaccordeerd om „Collegia publica Philosophiae te mogen lesen en mogen houden, sonder eenige vreemde nieuwigheden daer in te brengen" [5]). Natuurlijk werden de vreemde nieuwigheden toch weldra gesignaleerd, met name beklaagde de Senaat zich over de *Disputatio prima Ideae Logicae Nova-Antiquae Doctoris Greidani;* zij zond 4 Februari 1660 een deputatie naar de Staten om te wijzen op het aanstotelijke onderwijs van Greidanus [6]); de gedeputeerde Staten echter waren op de hand van Greidanus en benoemden hem 10 Juni 1660 tot hoogleraar in de filosofie in de vacature te Franeker ontstaan door het overlijden van de hoogleraar Chr. Munster [7]). In 1659 leerde Greidanus aan zijn toehoorders, dat er twee substanties waren: geest en lichaam;

> Substantia, quae est res per se existens, vel intellectualis est, ut Deus, Angelus, Mens humana: vel corporea, ut omnia, quae in longum, latum & profundum sunt extensa [8]).

Het lichaam heeft vijf praedicamenta: Mensura, Motus, Quies, Situs & Figura [9]). Opmerkelijk is de definitie die Greidanus van de beweging geeft; de denking en de gemoedsaandoeningen zijn bewegingen evenals de lichamelijke verplaatsing:

> Motus est virtutis exercitium, diciturque, Actio, qui respectu objecti dicitur Passio, ab ipsa tamen non differens. Et proinde vel cogitatio est, Deo, Angelis & Menti humanae conveniens, vel Motus strictè dictus, qui translatio est Corporis de loco in locum. Estque hic vel simpliciter talis, ut sunt Tractio & Pulsio, vel cum connotatione, ut Generatio, Corruptio &c [10]).

Deze citaten zijn ontleend aan Greidanus' *Ideae logicae novantiquae* te Franeker verschenen bij Joh. Arcerius (1659) en uiterst zeldzaam ge-

---

[1]) Herdrukt door Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* blz. 83–84.

[2]) Gereproduceerd door Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* blz. 80 v.

[3]) *Theses philosophicae ex variis partibus depromtae; Disputatio medica de lumbricis inauguralis.*

[4]) Cf. Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* blz. 123–125.

[5]) *Idem* blz. 121.

[6]) *Idem* blz. 126.

[7]) *Idem* blz. 127.

[8]) Greidanus *Ideae logicae novantiquae* pag. 10.

[9]) *Idem* pag. 11.

[10]) *Idem* pag. 12 (genmmmerd 21).

worden; er is thans nog maar een enkel exemplaar van bekend, dat zich in familiebezit bevindt evenals een exemplaar van de zeer zeldzame *Institutiones physicae libris undecem absolutae auctore Johanne Greydano Frisio*, in 1664 te Leeuwarden uitgegeven door Henricus Rintjus [1]). Van het derde filosofisch geschrift dat op naam van Greidanus staat, *Institutiones metaphysicae* in 1660 te Franeker verschenen, is geen enkel exemplaar meer bekend. Wel bezit het Fries Genootschap te Leeuwarden een tweetal dictaten naar college's door Greidanus gegeven, een door Atze Nicolaides in 1660 opgetekend over de *Institutiones physicae* en een door Gulielmus Siccama geschreven met commentaar van Greidanus over de logica van Burgersdijck [2]).

In de voorrede van zijn *Institutiones physicae* zegt Greidanus van zich zelf, dat hij is „ex sectâ Electivâ unus" en inderdaad, bij het doorlezen van zijn *Institutiones physicae* wordt men soms herinnerd aan Burgersdijck en Geulincx, soms aan Regius, zeer vaak aan Descartes, soms aan de engelse filosofen. Wij vinden er de cartesiaanse draaikringen en cartesiaanse definities van vuur, lucht en water:

> Ignis est congeries particularum tertii elementi acutarum quae ope globulorum coelestium, simul cum immixtâ materiâ subtili satis validè inter se agitantur.
> Aer est congeries particularum tertii elementi, quae subtiliori materiâ connexae, à globulis aethereis celerrimè inter se agitantur.
> Aqua est congeries particularum tertii Elementi oblongarum & flexibilium, quae ab immixtâ materiâ subtili lentè inter se repunt [3]).

In het hoofdstuk *De motu cordis* noemt Greidanus deze beweging „ab igni animali profectus" [4]), maar in het hoofdstuk *De respiratione* wordt tegengesproken dat haar hoofddoel de „refrigeratio cordis" zou zijn, de ademhaling dient om het bloed door de longen te vervoeren, alwaar het gezuiverd wordt [5]). In het hoofdstuk *De homine* wordt de mens omschreven als een:

---

[1]) Zowel Greidanus' *Ideae logicae novantiquae* als diens *Institutiones physicae* bevinden zich in de bibliotheek van wijlen Ir M. R. Idema Greidanus ten huize van A. J. Idema Greidanus–Laan, Groenhovenstraat 30, 's-Gravenhage. Daar heb ik, geïntroduceerd door Dr H. T. van Wimersma Greidanus te Utrecht, ze dank zij de welwillendheid van de bezitster kunnen consulteren. Een tweede exemplaar van de *Institutiones physicae* bevindt zich in de B.N. te Parijs. Het brits museum moet een herdruk, te Bremen in 1671 verschenen, bezitten. Deze beide laatste mededelingen dank ik aan Paul Dibon, die in een studie over het praecartesianisme zowel Holwarda als diens vriend Greidanus zal behandelen.

[2]) Hun frsp. werden gereproduceerd door Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* blz. 144.

[3]) *Institutiones physicae* Lib. III cap. 3, 4 en 5. Men vindt deze definities in ongeveer dezelfde bewoordingen terug in het collegedictaat van A. Nicolaides (Fr. Gen. hs. 54 e. 1) *De mundo* cap. VII pag. 121.

[4]) *Idem* Lib. IX cap. 7.

[5]) *Idem* Lib. IX cap. 8.

animal substantiam cogitantem sibi personaliter unitam habens [1]).

Wij vinden er het „cogito ergo sum" in deze bewoordingen:

> est enim dubitare cogitare: quod autem cogitat, illud reverâ est substantia cogitans, mens autem est substantia cogitans, ergo dum dubitat, cogitat, & dum cogitat, est [2]).

De definitie van de essentia mentis als een „Substantia spiritualis incompleta, formam hominis informantem constituens" wordt minder juist geacht, want een incomplete substantie is per definitie onbestaanbaar:

> Nulla potest dari substantia incompleta, ut pote quae perse subsistere nequit. Multo minus dari potest spiritus incompletus, cum spiritus sit substantia corpore nobilior. Et difficile est explicatu, quid sit forma informans etc. [3]).

Als zovelen vindt ook Greidanus de vereniging van lichaam en ziel moeilijk te bevatten: de geest is ondeelbaar, toch moeten wij zeggen dat zij met een zeker deel van het lichaam verenigd is, van waar uit zij:

> tanquam in acropoli residens totum hominem perficit ac gubernat [4]).

Men vindt in de *Institutiones physicae* de cartesiaanse grondindeling van de hartstochten: admiratio, amor, odium, cupiditas, laetitia, tristitia [5]); de wil wordt opgevat als een „modus cogitationis" en de:

> Forma voluntatis in libertate consistit [6]).

en tenslotte:

> Bona est, quae sequitur intellectus dictamen, debitè propositum [7]).

Zowel de *Ideae logicae novantiquae* als de *Institutiones physicae* zijn helder en overzichtelijk geschreven en zo Greidanus al een eclecticus was, hij koos met verstand en oordeel; geniaal was hij niet, maar toch, de nazaat, die twee thans zeer zeldzaam geworden geschriften uit het filosofisch œuvre, voor zover bewaard, van zijn stamvader beschreef en die met piëteit de gegevens over het leven van de franeker hoogleraar Johannes Greidanus verzamelde in een lijvig werk over zijn geslacht, diende daarmede meer dan enkel het belang van zijn familie.

317. Het conflict tussen Joh. Wubbena en Balthasar Bekker

Een wegens zijn karakter en zedelijk gedrag weinig begerenswaardig pleitbezorger schijnt Descartes korte tijd gekregen te hebben in Johannes Wubbena, in 1666 tot hoogleraar in de wijsbegeerte en inspecteur van de

---

[1]) *Institutiones physicae* Lib. XI cap. 1.
[2]) *Idem* idem pag. 245.
[3]) *Idem* idem pag. 246.
[4]) *Idem* Lib. XI cap. 2 pag. 248.
[5]) *Idem* Lib. IX cap. 21.
[6]) *Idem* Lib. XI cap. 8. Dit caput werd herdrukt door Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* blz. 161.
[7]) *Idem* idem pag. 261.

Burse te Franeker benoemd [1]). Deze liet in 1667 cartesiaanse stellingen verdedigen tot ontsteltenis van zijn collega Arnoldus, die hierover in de Senaat een klacht indiende. Het moet op aansporen van Wubbena geweest zijn, dat Balthasar Bekker, in 1666 als predikant naar Franeker gekomen, een *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera* in 1668 aan de friese Synode opdroeg, opdat deze, over de onschadelijkheid van het cartesianisme voorgelicht, geen stappen zou ondernemen ter beperking van de vrijheid van filosoferen. De hoogleraar in de theologie Christianus Schotanus Sterringa verschafte Bekker een judicium om met het bericht over de cartesiaanse filosofie te worden afgedrukt, dat in voorzichtige woorden gesteld was; toch sprak Schotanus als zijn mening uit:

> In de godgeleerdheid word geen nieuwe vindinge geleden: also daar in het onveranderlijkte ook het beste is. Maar in de Filosofie en andere leeringen heeft dat beter plaats. Voorwaar het past niet, datmen malkanderen benijd alsmen iet niews uitvind: nogte datmen de palen der vrijheid in't filosoferen, op een behoorlijke wijse gesteld, verschuift. Echter ben ik van gevoelen, datmen sulke niewe vindingen bij den hoop der andere voegen mag; maar niet met omkeeringe derselven op den throon stellen. Daarom wenschte ik wel, dat de Filosofie aangroeide, en met niewe vindinge vermeerdert wierde: maar datse christelijk ware, dat is, eerbiediglijk de H. Schriftuur en Theologie volgde; maar niet onbesuisdelik haar op't lijf viele, om haar gesach te ontnemen [2]).

Het resultaat was, dat de friese Synode in 1668 te Leeuwarden bijeen, een gravamen van de classis Leeuwarden, waarin werd voorgesteld dat de synodale gedeputeerden er bij de Ed. Mogende Staten des lands op aan zouden dringen een reglement aan te nemen [3]), waarin, gelijk dat te Harderwijk, Leiden en Herborn geschied was, de hoogleraren verboden zou worden de cartesiaanse filosofie te onderwijzen, naast zich neer hebben gelegd. Grote moeilijkheden kreeg Bekker echter met de theologische faculteit te Franeker en met de friese Synode toen hij in 1670 zijn *De vaste spyse der volmaakten*, een commentaar op de heidelbergse catechismus in het licht zond. In zijn monografie *Balthasar Bekker de bestrijder van het bijgeloof* deelt Dr W. P. C. Knuttel de mening van godgeleerden als Ypey en Dermout, dat *De vaste spyse der volmaakten* goed rechtzinnig was, de grootste nieuwigheid ervan was, dat het in bevattelijke taal geschreven was zonder scholastieke kunsttermen [4]). Toch bleven Bekker beschuldigingen van socianisme en andere ketterijen niet bespaard en nadat de theologische faculteit te Franeker een on-

---

[1]) Zie voor Wubbena: Ypey en Dermout *Geschiedenis der ned. hervormde kerk* II Breda 1822 blz. 321 aant. 591; Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 233–239 en de aldaar opgegeven litteratuur; Idema Greidanus *Het geslacht Greydanus* s.v.

[2]) Balth. Bekker *De friesche godgeleerdheid van* — Amst. 1693 blz. 722.

[3]) Men vindt het concept reglement in extenso afgedrukt *De friesche godgeleerdheid van Balth. Bekker* blz. 682–683.

[4]) *Op. cit.* 's Gravenhage 1906 blz. 62.

gunstig advies had uitgebracht, tot Bekkers teleurstelling medeondertekend door Schotanus [1]), werd *De vaste spyse* door de gedeputeerde Staten verboden [2]). Bekker zelf heeft een *Nodig beright, behelsende een verhaal van't gene den auteur in Friesland over sijne schriften, en insonderheid het boek de vaste spyse wedervaren is* opgesteld [3]) dat wij hier geheel buiten bespreking kunnen laten, slechts vermeldende, dat Bekker als zijn voornaamste tegenstanders beschouwde: de groningse hoogleraar Maresius en de franeker hoogleraren Nicolaas Arnoldus [4]) en Johannes Wubbena. Op deze laatste, een loos en boos man:

> eerst willende mijn vriend zijn, en daarna geslagen vijand wordende; om dat ik volgens last en plight hem sijnen bosen handel onder oghen stelde [5]),

is Bekker zeer gebeten. Wubbena liet hem de kastanjes uit het vuur halen, toen hij Bekker aanspoorde voor de vrije ontwikkeling van het cartesianisme in de bres te springen en ging vervolgens tegen Bekker intrigeren, naar Bekker meent, vooral omdat de kerkeraad te Franeker Wubbena wegens diens losbandig gedrag de toegang tot het avondmaal ontzegde. In *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker* vindt men de acte van beschuldiging van de procureur generaal bij het Hof van Friesland van 1678 afgedrukt [6]), waarop Wubbena als hoogleraar werd geschorst. Het conflict tussen Wubbena en Bekker verschafte de groningse predikant Diest Lorgion, toen deze in 1848 in de vorm van een historische roman zijn biografie *Balthasar Bekker in Franeker. Een portret uit de zeventiende eeuw* schreef, de gelegenheid om, terwijl hij zich angstvallig aan zijn bronnen hield — de meeste gesprekken bestaan uit citaten uit de geschriften van Bekker — toch een zekere intrigue te ontvouwen. Wubbena is niet een deerniswaardige figuur van het kaliber van een Heereboord geweest; tegenover zijn uitspattingen en laagheden kunnen geen wetenschappelijke prestaties gesteld worden.

318. Balthasar Bekkers De betoverde weereld (1691–1693)

Om de moeilijkheden in Friesland te ontvluchten nam Bekker in 1674 een beroep naar Loenen aan. Echter, als men een strijdbare natuur heeft, dan brengt verandering van omgeving meestal maar voor korte tijd rust.

---

[1]) Knuttel *Balthasar Bekker enz.* blz. 66.

[2]) Cf. *idem* blz. 80. Later keurden zij de herdruk van een gecorrigeerde uitgave goed.

[3]) *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker* blz. 1–40. Daarna volgt een herdruk van *De vaste spyse der volmaakten* en *Advysen van eenige leeraars der vereende Nederlanden over zijne verklaaringe van den Katechismus mitsgaders een noodig antwoord op 't advys van Franeker*. Alles zeer breedvoerig.

[4]) Zie voor Arnoldus: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 62–63 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[5]) *De friesche godgeleerdheid* blz. 38.

[6]) *Idem* blz. 39–40.

Een ware lawine van aanvallende en verdedigende geschriften kwam op Bekker neerstuiven, toen deze in 1691 de eerste twee, in 1693 het derde en vierde boek van zijn *De betoverde weereld* had laten drukken. In 1694 werd Bekker, inmiddels predikant te Amsterdam geworden, door de Synode van Noord-Holland als zodanig afgezet, daar hij zijn *De betoverde weereld* niet wenste te herroepen. Bekker zelf heeft die suspensie steeds als onwettig beschouwd en hoewel de Oud-Raad van Amsterdam de Kerkeraad tenslotte toegestaan heeft een proponent Bekkers herderlijk werk te laten waarnemen, zo heeft ze toch steeds Bekker tractement uitbetaald en zijn weduwe later pensioen [1]). De aandrang van sommige zijner aanhangers om bij zijn huiselijke godsdienstoefeningen anderen dan de leden van zijn gezin toe te laten, heeft Bekker weten te weerstaan, hij wilde geen separatist worden [2]).

In de zeventiende eeuw tierde het geloof aan heksen en tovenaars nog welig. Het werk van een Johannes Wier, de bekende zestiende-eeuwse tegenstander van de heksenprocessen, vroeg om voortzetting. Uit Rede en Schrift wenste Bekker te bewijzen, dat 's mensen lot noch door bewaarengelen noch door boze geesten bestuurd werd. Moge al boosaardigheid in 's mensen gemoed heersen, toch mag de Duivel, volgens de Bijbel naar de Hel verbannen, niet meer de macht toegerekend worden in letterlijke zin in de mens te kunnen varen. In het tweede boek van *De betoverde weereld* treft men hoofdstukken aan als:

> 27 De menschen diemen seide van deselve (scil.: de Duivelen) beseten of gequeld te zijn [3]), waren sonderlingen siekten onderworpen.
> 32 De Duivel dus uit so vele plaatsen der Schrifture uitgebannen, heeft ook dese vrijheid niet, dat hij door de weereld spookt, en den menschen buyten slaap of in den droom verschijnt.
> 33 Al't voorschreven wel in acht genomen zijnde, en des Duivels ingebeelde wijsheid op de proef gesteld so en kan't niet minder wesen, of hij word voorts van sijn Meesterschap en hoge School beroofd.
> 34 Met een vervalt ook alle maght en kraght van 't ingebeeldde Koninkrijk dat den Duivel toegeschreven word.

Daar Bekker er anderzijds niet aan dacht het bestaan van een Duivel volkomen te loochenen en hij de H. Schrift als het geïnspireerde woord Gods wilde eerbiedigen, bezorgde de interpretatie van onderscheidene schriftuurplaatsen Bekker veel hoofdbrekens; in het tweede boek van *De betoverde weereld* treft men dan ook hoofdstukken aan getiteld:

> 17 En wat de quade Engelen betreft, veelmaals word bij den naam van Duivel of Satanas iet anders dan een bose geest verstaan.
> 18 Daar de Schrift kennelik of waarschijnelik of in sekeren opsight

---

[1]) Cf. Knuttel *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof* blz. 332.

[2]) *Idem* blz. 344.

[3]) Cf. voor de acc. c. inf. constructie met relativum als acc., die Bekker hier bezigt, mijn proefschrift *Nicolaas Jarichides Wieringa* blz. 242–245.

van hem spreekt, moetmen acht geven, hoemen reght verstaan sal watse seit.
19 Tot dien einde moetmen noch enige Schriftuurplaatsen wat besonderliker overwegen.
20 De verleidinge der eerste menschen door den Duivel is beswaarlik te verstaan.
21 De versoeking onses Heeren door den Duivel, schriftmatig en na reden uitgelegd, bewijst al mede niet.
22 Dat de Schrift van David seit, hoe hem de Satan porde om het volk te tellen, geeft al mede geen bewijs, etc. [1]).

Busken Huet merkte op:

> Bekker's zwakke zijde is zijne bijbelverklaring. Wij begrijpen niet hoe zulk een rechtzinnig theoloog heeft kunnen beweren, dat nergens in het Oude- of Nieuwe Testament gesproken wordt over een persoonlijken Duivel die of zelf, of door middel zijner dienaren, de menschen tot het kwade verlokt. De schrijver heeft deze stelling alleen kunnen volhouden door het aannemen van verkeerde hypothesen; en licht vatten wij dat ambtgenoten, door hem in opspraak gebracht of van bijgeloof beschuldigd, niet verzuimd hebben in de exegese hem tot de orde te roepen. Mogelijk zijn stoutste onderstelling was: dat de verzoeking van Jezus in de woestijn, waarbij de persoonlijke Duivel zulk eene voorname rol schijnt te vervullen, als een visioen moet opgevat worden [2]),

en waarschuwde er voor Bekker niet te vrijzinnige gevoelens toe te dichten.

> Een steeds naar zich toerekenend nageslacht stelt zich Balthasar Bekker voor als een apostel van den nieuweren tijd, die door zijn ondermijnen van het geloof in den persoonlijken Duivel, onbewust en onwillkeurig den weg tot het loslaten van een persoonlijk God heeft helpen banen [3]).

Het is vooral tegen van Vloten, dat Busken Huet hier polemiseerde. Volgens Knuttel heeft Bekker vele plaatsen in het Nieuwe Testament allegorisch willen opvatten, maar niet die waar Jezus de verleiding door de Duivel leert, omdat Bekker het kwaad niet spinozistisch als non-ens wilde opvatten, edoch de Duivel als eerste veroorzaker ervan brandmerken [4]). Praktisch zegenrijk heeft *De betoverde weereld* zeker gewerkt, in zijn *Balthasar Bekker te Amsterdam* kon Diest Lorgion dan ook een op historische grond berustende scène inlassen van een dankbare weduwe uit Pruisen, die naar Amsterdam toog om Bekker, aan wie zij haar leven meende verschuldigd te zijn, te voet te vallen [5]).

---

[1]) Geciteerd volgens de uitgave Amst. 1715. In de uitgave *De betoverde wereld... in vier boeken ondernomen* Amst. 1691 ligt de nummering van de aangehaalde § § steeds een nummer lager.

[2]) Cd. Busken Huet *Het land van Rembrand* [5] Haarlem z.d. II 1 blz. 125.

[3]) *Idem* II 1 blz. 118.

[4]) *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof* blz. 266.

[5]) *Op. cit.* Groningen 1851 blz. 240–245.

319. Het standpunt van Balthasar Bekker inzake de verhouding tussen theologie en wijsbegeerte

Ons interesseert hier vanzelfsprekend de vraag in hoeverre Bekker beïnvloed is geworden door de cartesiaanse filosofie, voor wier toelaatbaarheid hij een lans heeft gebroken zonder zelf op de naam van filosoof en dus ook niet op die van cartesiaan aanspraak te maken, al gaf hij grif toe, dat Descartes en hij van enkele gelijke praemissen uitgingen:

> 't Is waar, dat ik de leidinge van Descartes in d'onderscheidinge van Geest en Lichaam volge: maar verder niet dan de grond, daar hij op gaat, bij ieder word toegestaan, die de Geesten geheel onlichamelijk bemerken [1]).

Als Bekker in zijn *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera* zich rekenschap geeft van de houding, aan te nemen ten opzichte van het cartesianisme, dan betekent dat, dat hij allereerst zijn standpunt moet bepalen in zake het brandende probleem, welke betrekking heerst tussen theologie en wijsbegeerte. Het standpunt van Lodewijk Meyer, dat de rede de uitlegster van de H. Schrift zou zijn, acht Bekker ongerijmd en goddeloos:

> Doch desen (scil.: de schrijver van de *Philosophia S. Scripturae interpres*) heeft de heer Wolzogen, een groot Theologant, en geen klein voorstander, hoewel geensins gesworen leerling van Descartes, in een uitneemend boeksken *van den Uitlegger der Schriftuur*, alle sijne kraghten benomen. Het selve heeft in weiniger bladeren gedaan de heer Nicolaus Arnoldus in sijn boeksken geintituleerd *Theologia Philosophiae Domina*; en wat breeder de heer Christianus Schotanus in sijnen *Triumphus S. Scripturae*; Leeraars beide door verscheide schriften buiten dit vermaard: en andere meer die desen selvigen oorlogh hebben neergeleid [2]).

Wat het positieve gedeelte van hun kritiek betreft, schaarde Bekker zich niet aan de zijde van de franeker hoogleraren Arnoldus en Schotanus, hij betreurt het, dat het gezegde:

> dat onderscheid van Vrouw en Dienstmaagd op de Schrift en Reden braght [3])

de schriftgeleerden van zijn dagen als in de mond bestorven lag. Bekker stond op het standpunt, dat:

> de Theologie en Filosofie elk hare palen hebben, welke het van beide zijden ongeoorloofd zij te overtreden: also dat men de saligheid niet leeren kan uit de Natuur, nochte de natuurlijke dingen uit de Schriftuur [4]).

---

[1]) *Kort beright van Balthasar Bekker S.T.D. predikant tot Amsterdam aangaande alle de schriften, welke over sijn boek de betoverde weereld enen tijd lang heen en weder verwisseld zijn.* Franeker 1692 blz. 56.

[2]) *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker* Amst. 1693 blz. 691 § 9.

[3]) *Kort beright van Balthasar Bekker etc.* blz. 22.

[4]) *De friesche godgeleerdheid* blz. 691.

De tweede helft van deze bepaling waarschuwt ons reeds, dat wij de scheiding, door Bekker gewild, tussen theologie en wijsbegeerte anders moeten verstaan dan de spinozistische; voor Spinoza immers bestond de zaligheid uit een liefde tot God, uit de derde, verhevenste, soort kennis gesproten [1]).

Evenals de paradoxale schrijver verklaart Bekker alle tegenstrijdigheid tussen wat het geloof en wat de rede leert schijnbaar, daar geen waarheid tegen waarheid kan strijden. Een waar Salomonsoordeel ter beslissing van de vraag, welke van de twee, rede en openbaring, eerder was en welke van deze twee het hoogst te achten, velt Bekker, waar hij schreef:

> Maar de waarheid is, dat de Reden is voor de Schrift; omdat de Schrift de Reden voor uit stelt: ik segge de gesonde Reden; aan welke sich de Schrift moet openbaren, en doen blijken datse is van God. Daar na staat de Reden nevens de Schrift; als van dingen sprekende daar de Schrift af swijgt en de Schrift staat neffens de Reden; also sij ons geheel wat anders leert, en dat het ondersoek van ons verstand niet onderworpen is. Eindelijk so is't nochtans, dat de Schrift boven de Reden is: niet als Vrouw en Meesteresse (want sij ieder hare onderscheidene huishoudinge hebben) maar als ene die van hoger adel, en van grote middelen is: also ons God daarinne openbaart het gene nooit van't menschelijk verstand begrepen is [2]).

Bekker wil dus, dat de reden ons overtuigt, dat de H. Schrift Gods woord bevat, daarna wordt toch de rede niet volkomen aan de dijk gezet; zij geldt wel is waar niet meer als absoluut criterium om uit te maken wat aanvaardbaar is uit de H. Schrift en wat niet, daar de H. Schrift zaken bevat, die het verstand verre te boven gaan, maar zij moet toch worden ingeschakeld om de juiste tekst en interpretatie van de H. Schrift vast te stellen en, omdat de H. Schrift niets kan inhouden, dat met de recta ratiocinatio strijdt, mag men veiliglijk de transsubstantiatie verwerpen of menen, dat de H. Schrift over zulke zaken als de loop en het licht der zon niet steeds op filosofische wijze bericht [3]). Bekker en zijn medestanders moeten het gevoel gehad hebben, dat het voortschrijden der wetenschap, d.w.z. de uitbreiding van de natuurlijke kennis, wijzigingen, die uiteindelijk niet anders dan verbeteringen kunnen zijn, van de interpretatie van de H. Schrift met zich mede brengt; onvoldoende hebben zij beseft hoe subjectief gekleurd deze interpretatie was en zou moeten blijven.

---

[1]) *Ethica* V 42ste voorstelling, betoging. Cf. ook boven blz. 174, 177.

[2]) *Kort beright van Balthasar Bekker etc.* blz. 22 § 13.

[3]) *Idem* blz. 23 § 15; *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker, Beright aangaande de filosofie van Descartes* blz. 690 § 8, blz. 691 § 11.

320. OVEREENKOMST VAN BEKKERS STANDPUNT MET DAT VAN H. A. ROËLL

Hoe nauw hun optimistisch rationalistisch standpunt tezamen hangt met de wel beleide reden van Descartes, blijkt uit de inaugurale rede *De religione rationali*, waarmede H. A. Roëll in 1686 zijn intrede deed aan de franeker hogeschool als professor in de wijsbegeerte en theologie. Roëll verklaarde de fouten, waarin de redenerende mens vervalt, op cartesiaanse wijze uit onoplettendheid en vooroordeel, en vergeleek de werking van de H. Schrift met die van een microscoop. In het verslag van Roëlls rede in de *Bibliothèque universelle et historique* lezen wij:

> L'Ecriture est un microscope divin, qui nous découvre des mystères, où les lumieres les plus pénétrantes de la raison n'auroient jamais pû atteindre: mais ensuite la raison fortifié par cette clarté celeste, apperçoit d'elle même les veritez révélées, et conçoit clairement qu'elles sont très conformes à l'idée que nous avons de l'Etre infiniment parfait, aux lumieres de la conscience, & aux principes de la Religion raisonnable [1]).

Enkele maanden later verdedigde Gijsbert Wessel Duker, neef en leerling van Roëll, een disputatie *De recta ratiocinatione*, waarvan vooral de achtste stelling, waarin gezegd werd, dat geen waarheid tegen waarheid kon strijden en dat de rede het gezag van de H. Schrift moest stutten, veel gerucht heeft verwekt en tientallen geschriften pro en contra uitlokte; wij zullen op deze twist nog moeten terugkomen [2]). Thans citeren wij slechts nog een passus uit de rede *De theologia et theologiae supranaturalis prae naturali praestantia*, waarmede Roëll, in 1704 na veel wikken en wegen Franeker voor Utrecht verlatende, aldaar zijn intrede hield:

> En gelijk niemant met rede twijfelen kan noch aan dit recht Gods (scil.: het recht genade te kunnen bewijzen), noch aan de noodzakelijkheid der openbaring van het besluit der genade, om de zekere hope der zaligheid te verkrijgen! Zo kan hij ook niet ontkennen, dat het tot zodanig een bovennatuurlijke Openbaring niet alleen nuttig, maar ook noodzakelijk geweest is, dat het licht der rede, in de ziel der mensche zelfs met de natuur ontsteken, doch of schandelijk verwaarloost, of door vooroordelen, dwalingen, en kwade begeerlijkheden, jammerlijk verduistert, en bijna uitgebluscht, door een nieuw en klaarder licht opgeheldert, en ook die waarheden, die door het licht van de rede gekent konnen worden, zodanig ontvouwen wierden, datze ook lichter, klaarder en zekerder verstaan, en tot het leven en de daden overgebragt konden worden [3]).

---

[1]) *Op. cit.* VI (1687) pag. 438.

[2]) Zie beneden blz. 519. Zie voorts J. van Genderen *Herman Witsius* blz. 183–190. Verscheidene van de geschriften betrekking hebbende op het franeker disputt van 1686 vindt men gebundeld in een boekje K.B. 655 H. 40.

[3]) *Rede door den Heer Alexander Roëll over de godgeleertheid en de voortreffelijkheid der overnatuurlijke godgeleertheid boven de natuurlijke uitgesproken wanneer hij in de academie van Utrecht het hoogleraarschap der H. Theologie plechtiglijk aanvaarde den 22 van Herfstmaand 's jaars 1704* (vertaler: Dirk Smout) aanwezig U.B.A. Broch. J. l. 19 blz. 35–36. De latijnse tekst, Traj. ad. Rh. 1705, aanwezig U.B.U. Theol. Quart. 381.

Roëll werd te Utrecht lang niet onverdeeld vriendelijk ontvangen, hij kreeg het er nog moeilijker dan te Franeker [1]).

321. Balthasar Bekkers De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera (1668)

Bekker heeft zich buiten de hele franeker twist van 1686 gehouden, maar aan welke kant zijn sympathie gestaan heeft, is overduidelijk. Zijn *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera*, die door zijn zoon Johannes Henricus in het Nederlands vertaald werd, is er op gericht aan te tonen, dat Descartes waar hij zaken behandelde, die zowel filosofisch als theologisch beschouwd konden worden, Gode en de rede ieder het zijne wist te geven:

> Mijn twede reden is den inhoud der Filosofie van Descartes; die ik bemerk dat tweederhande is. Het een deel is van 't gene dat gansch geen gemeenschap heeft met de saken des Geloofs; en over welke dan de minste swarigheid ook niet en is. Het ander is van saken, die tot beiderley betrachtinge behooren; hoewel de wijse van betrachtinge verscheiden is: gelijk als, datter een God is, welk het onderscheid van Ziel en Lichaam zy, hoe verre dat de vrijheid van den Wille strekt, en diergelijke. Doch van alsulke dingen handelt hij niet verder, dan ons de Reden daar van leert; voor 't overige hemself met sijne Filosofie geheel en al aan Gods beschreven Woord verlatende [2]).

Bekker tracht dan aan te tonen, dat Descartes' betuiging zich aan het oordeel en de bestraffing van alle godvruchtige theologanten te willen onderwerpen niet een ijdele verzekering is geweest, maar dat Descartes er zich metterdaad naar gedragen heeft. Bekker ontkent niet, dat Descartes zich hier en daar, biezonderlijk in het stuk der twijfelinge, wel wat voorzichtiger had kunnen uitdrukken, maar ook de twijfel heeft hij slechts op het weten, niet op het doen, betrokken, noch tot de oefening van godsdienst en godzaligheid willen overbrengen [3]).

De Vleeschauwer, die een artikel schreef *Balthasar Bekker, advocat de Descartes*, zeide terecht van de *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera:*

> Deux traits dominent dans le petit nombre de pages par lesquelles il essayait de défendre Descartes contre ses confrères: le respect pour la raison et la charité tolérante [4]).

Overigens kan als bezwaar tegen het artikel van De Vleeschauwer worden aangevoerd, dat het vrijwel alleen gebaseerd is op *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker*, waarin *De vaste spijse der volmaakten*

---

[1]) Cf. Kernkamp *De utrechtse academie 1636–1815* blz. 290.
[2]) *De friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker* blz. 698 § 3.
[3]) Cf. *idem* blz. 702 § 6, 704 § 10, 11.
[4]) *Revue belge de philologie et d'histoire* XVIII (1939) pag. 83.

met het relaas van het kerkelijk verzet ertegen en het *Beright aangaande de cartesiaansche filosofie* is opgenomen; had De Vleeschauwer ook gegrasduind in de verdere omvangrijke litteratuur van, vóór en tegen Bekker, hij had er nog wel enkele gegevens kunnen vinden over Bekkers kennis van en houding ten opzichte van het cartesianisme en misschien had hij Bekker dan niet een „fin connaisseur" van Descartes genoemd [1]).

322. Balthasar Bekker over Cocceius

Bekend is de uitspraak van Bekker over Cocceius:

> Hij hield dan gelijken streek als Descartes; behalven dat hij in een ander vaarwater was: willende alle vooroordeel afgeleid, en de bovennatuurlike kennis alleen uit de Schriften gesocht hebben; gelijk d'ander de natuurlike weetenschap niet dan op de natuur en gesonde reden bouwde [2]).

Wilde Bekker geen cartesiaan heten, omdat hij zich geen filosoof achtte, evenmin wilde hij voor een coccejaan gehouden worden:

> om dat ik door verkiesinge geen sectaris ben [3]).

Waarschijnlijk werd terecht door Johannes van der Waeyen opgemerkt, dat Bekker nimmer veel werk maakte van de geschriften van Cocceius, die hem onsmakelijk vielen [4]).

323. Polemiek tussen Balthasar Bekker en de predikanten Aalstius en Steenwinkel over De betoverde weereld II, III.8 „dat de plaats van een geschapen geest is in het lichaam waarop zij werkt"

Onder de talrijke tegenstanders van Bekker zijn niet zij het interessantst, die Bekker hetzij cartesianisme hetzij coccejanisme verweten, maar zij, die Bekker er een verwijt van maakten zich niet voldoende aan de beginselen van Descartes of Cocceius gehouden te hebben. Dat de predikanten Aalstius en Steenwinkel meenden, dat Bekker tot zijn schade de cartesiaanse denking en uitbreiding niet wel begrepen had, roerden wij reeds vroeger aan [5]). Door niet goed in te zien, dat alles wat uitbreiding insluit van de denking afgezonderd moet worden, kwam Bekker volgens de

---

[1]) *Revue belge de philologie et d'histoire* XVIII (1939) pag. 76.

[2]) *Kort begryp der algemeine kerkelijke historien, zedert het jaar 1666 daar Hornius eindigt, tot den jare 1684* Amst. 1734 blz. 29. Cf. Knuttel *Balthasar Bekker de bestrijder van het bijgeloof* blz. 128 n. 1.

[3]) *Kort beright van Balthasar Bekker etc.* 1692 blz. 56.

[4]) *De betooverde weereld van D. Balthasar Bekker onderzogt en weederlegt* Franeker 1693 blz. 301 § 786.

[5]) Cf. boven blz. 184–185.

schrijvers van de *Zedige aanmerkingen waar in de gronden en de daar op gebouwde redeneringen van den wijtberoemden Heer Dr. Balthasar Bekker nopende den aard en werkingen der geesten aan Gods woort en de reden getoetst worden* er toe in de achtste paragraaf van hoofdstuk III van het tweede boek van *De betoverde weereld* te beweren, dat de plaats van een geschapen geest is in het lichaam waarop zij werkt [1]). Deze veelomstreden paragraaf begint:

> Van de Geesten moet ik nu wat nader spreken. Een geschapen Geest en heeft geen plaats, dan so verr hij op een lichaam werkt, dat op sulken plaats is: datmen dan met eenen om die reden noemt de plaats van sulken Geest: De gewoone plaats van 's menschen Ziel sal in dien sin sijn lichaam zijn: want daar in werktse meest. Maar denktse aan personen, of aan saken die op andere plaatsen zijn, verr of na: so is daar ook voor so veel haar plaats. En sij kan met gedachten van andere dingen buiten 't Lichaam so seer ingenomen zijn, datse hoort noch siet, noch in 't Lichaam niet en werkt; het welk de Schrift verrukkinge van sinnen noemt. Hand. 10 : 10. En Paulus selve twijfelt of sijn Geest niet buiten 't lichaam was, wanneer hij sich in't Paradijs bevond: 2 Kor. 12 : 3 een bewijs, dat het hem niet ongelooflik docht, indien 't so mogte geweest zijn. So ik dan aan de grootheid deser stad (scil.: Amsterdam), na den omvang harer vesten denke, so heeft mijn ziele so veel plaats als de stad beslaat: denk ik met een aan London en Parijs, om die 't samen te vergelijken; so is mijne Ziel in dier steden teffens, die so veel mijlen van malkander staan.

„Geluste", schrijven Aalstius en Steenwinkel naar aanleiding van deze uitlating van Bekker:

> het ons niet al te ernstig te zijn, men sou mogelijk denken, of sijn ziel wel thuys was, doen sijn hand dit schreef [2]).

Bekker vond, dat de echte cartesiaan niet door dik en dun de leermeester behoorde te volgen:

> Al waar ik met hem ga, word ik van U gepresen, maar daar ik van hem wijke, acht gij dat ik doole. Doch dus hard Cartesiaansch te zijn is niet Cartesiaansch [3]),

schrijft hij aan Aalstius en Steenwinkel. Overigens is hij er gevoelig voor, dat de beide predikanten doorgaans een beleefde toon hebben aangeslagen:

---

[1]) *Op. cit.* Dordregt 1693 blz. 23 § 13.

[2]) *Zedige aanmerkingen* blz. 28 § 15.

[3]) *Brief van Balthasar Bekker S.T.D. en predikant tot Amsterdam. Aan twee eerwaardige predikanten D. Joannes Aalstius tot Hoornaar, ende D. Paulus Steenwinkel tot Schelluinen, over derselver Zedige aanmerkingen op een deel des tweeden boex van syn werk genaamd De betoverde weereld* (aanwezig K.B. Pflt. 13961, U.B.Gr. K.B. {a 33} no. 15) pag. 7.

Ik blijve u ondertusschen dankbaar voor 't beleefd schrijven, en sie het over daar het anders is. Ik hope dat gij mij noch nader kennen sult, en ook mijn werk. Mij sullen uwe Aanmerkingen misschien noch tot gelegentheid van goede vriendschap strekken, die tot op desen tijd, met mannen mij van aangesight noch onbekend, niet houden konde. Of 't ook denselfden uitslagh met den heere Vander Waayen hebbe sal, des ben ik grotelijx beducht: niet tegenstaande dat wij vele jaren kennis en ook vriendschap 'tsamen onderhouden hebben. 't Begin van sijn geschrifte tegen mij, dat sijn Ed. mij geweerdigd heeft voor negen maanden binnen Franeker self voor te lesen; de tale die ik voor en na van hem verneeme; de hatelike reden op het einde sijner Voorrede van't latijnsch boek, dat hij Varia Sacra noemt; en 't gene ik nu en dan eens hore, dat hier uit de bladen herwaarts over gesonden, word gelesen: dit alles komt te samen hier op uit, dat die vermaarde man, die sich voor twee en twintig maanden tegen mij beroemde, in tegenwoordigheid van veel hoog edele en van eerwaarde mannen, dat hij maar een half uur behoefde om mijn geheele werk te wederleggen, het gene hij nochtans bekende dat noch maar begonnen hadde door te lesen: nu op het laatste met een groot boek sal verschijnen [1]).

324. Kritiek van Johan van der Waeyen op De betoverde weereld

In *De betooverde weereld van D. Balthasar Bekker onderzogt en weederlegt door Johannes van der Waeyen* treft men een aanval aan op dezelfde paragraaf uit het derde hoofdstuk van *De betoverde weereld* II, die de spotlust van Aalstius en Steenwinkel opwekte. Wie Descartes wèl begrijpt, zegt van der Waeyen, meent, dat een geest:

> gesegt mag worden daar te zijn, daar hij werkt: dat is, alwaar in iets anders, als in die Geest selfs een gewrogt door die Geest word te weege gebragt;

grote nonsens is het te veronderstellen, dat een geest op de plaats van haar gedachte is [2]). Ook vond van der Waeyen, dat Bekker „zeer laf en flaauw" was in het bewijzen, dat er een God is. Bekker legde er de nadruk op, dat God „de geduirige oorsprong en 't onderhoud" van alles is:

> Maar dat is immers de eerste gedagt niet die ons eerst, eenvoudigst en klaarst overtuigt van Godts weesendheid [3]).

---

[1]) *Op. cit.* blz. 10–11.

[2]) *De betooverde weereld van D. Balthasar Bekker onderzogt en weederlegt* Franeker 1693 blz. 176 § 438.

[3]) *Idem* blz. 193 § 482.

325. De omzwaai in het standpunt van Joh. van der Waeyen inzake zijn houding tegenover Descartes en Cocceius

In 1669 had Johan van der Waeyen tegen Lodewijk Wolzogen geschreven. In *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* citeert Koelman meerdere malen uit van der Waeyens *Pro vera et genuina reformatorum sententia praesertim in negotio de interprete adv. Lud. Wolzogium*, er spijtig bijvoegende:

> doch toen was hij (scil.: v. d. W.) van een andere en beter opgeklaarde geest, dan hij zich daarna vertoont heeft [1]).

In 1670 mengde van der Waeyen zich nog als anti-cartesiaan in het protest tegen Bekkers *De vaste spijse der volmaakten*, maar het was als cartesi-coccejaan, dat hij in 1693 zijn wederlegging van *De betoverde weereld* uitgaf. Van der Waeyen zelf heeft het goed recht, dat hij z.i. had om van mening te veranderen, toen hij zag, dat zijn anti-cartesianisme niet houdbaar was, bepleit. Was het niet beter ten halve te keren dan ten hele te dwalen? In de uitvoerige inleiding, die hij maakte bij een nederlandse vertaling (door een ander, cf. boven blz. 431) van Cocceius' *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei explicatae*, zeide van der Waeyen:

> Men geeft seer breed voor, dat ik soo verandert ben van gedagten; maar indien het ten goede is, soo verdiene ik lof, indien ten quaade, dat het getoont werde [2]).

Overigens ontkende van der Waeyen ooit tegenstander van Cocceius geweest te zijn. In 1682 schreef hij in een *Aan den leeser* van *De brief tot den Galaten kortelijk ontleedet en verklaart:*

> Ik wil bij dese geleegentheid wel eens verhaalen wat van de saake sij. Tot Uitregt hebbende gestudeert, was ik seer ingenomen tegen de Philosophie van des Cartes, dog nimmer so tegen de Theologische gedagten van de Heere Coccejus. Daar na tot Leyden woonende hield ik Collegien onder de Heeren Heidanus, Coccejus en Hoornbeek en deed alle neerstigheid om in de kennis van de goddelijke waarheid wel onderweesen te worden. De Heere Coccejus hoorde ik geduurig, schroomde nooit mijne swaarigheden aan den selven voor te stellen, sijnde ook altijd van hem met een sonderlinge vriendelijkheid ontmoet, insonderheid, wanneer mijn afscheid van hem nam, om vreemde Academien te besien, die mij . . . noemde sacrarum literarum indefessum scrutatorem & discipulum sibi charissimum . . . En is sulks geschiet, al in den jaare 1658 [3]).

Ypey en Dermout houden het in hun *Geschiedenis der nederlandsche hervormde kerk* II met F. van Spanheim en H. Brink, die ook wat het

---

[1]) *Het vergift van de cartesiaansche philosophie etc.* blz. 329. Cf. boven blz. 399.

[2]) *De leere van het verbond en testament Gods, kort en grondig verklaart door Johannes Coccejus* Middelburg 1677 *Voor-reede aan de Gemeente van Middelburg* § 44.

[3]) *Op. cit.* Leeuwarden 1682 (aanwezig St. B. Leeuw) blz. 21. Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 269 n. 2.

coccejanisme betreft, een omzwaai in van der Waeyens inzichten aannamen [1]).

326. Van der Waeyens afzetting als predikant te Middelburg (1676)

Van der Waeyen begon zich als coccejaan en cartesiaan te ontwikkelen, toen hij in 1672 predikant te Middelburg geworden was. Aan van der Waeyens verblijf in Zeeland kwam eind 1676 een abrupt einde, toen de Staten van Zeeland gepresideerd door stadhouder Willem III hem en zijn collega Willem Momma uit het predikambt ontzetten en gelastten Zeeland te verlaten [2]).

Het friese hof was vrijzinniger dan het haagse en Hendrik Casimir afgunstig op Willem III, factoren die bevorderd hebben, dat Johan van der Waeyen in 1677 te Franeker hoogleraar werd. Hij doceerde eerst Hebreeuws, weldra ook theologie; toen zijn collega H. Witsius in 1680 naar Utrecht vertrok, wijdde hij zich uitsluitend aan het theologisch onderwijs. Van der Waeyen bewerkte later een verzoening tussen de beide stadhouders en in 1685 herstelde Willem III hem in zijn eer ten opzichte van de afzetting te Middelburg [3]).

327. Van der Waeyen als hoogleraar te Franeker

Van der Waeyen was een invloedrijk en door zijn tweede, in Middelburg, gesloten huwelijk, vermogend man. In die kostelijke satire *Het leven van Philopater* wordt beschreven hoe Philopater en zijn studiemakker Philologus naar Franeker trekken en door van der Waeyen vorstelijk ontvangen worden:

> Se quaemen daer aen en wierden, alsoo se voorsien waeren van een heel bos Credentialen, met alle respect ontfangen, van dien Wajdsche Professor, geluckige Predicant, en grootmoedige Staetsman. Toen se Hem d'eerste male souden spreeken dagten se niet anders, of se souden ter audientie van de Vorst selfs geintroduceert worden, met so veel Cerimonien, langs so veel trappen, en door so veel kamers, wierdense tot hem geleyt. Se vonden hem sitten, in een grote blaeuwe fluweele Armstoel, daer wedersijds op ieder leuning twee witte van kalck gepleysterde leeuwtjens saten. Sijn tafel ley so vol Seegels, Bullen en Brieven, dat, ten waer' er juyst een Bijbel bij was geweest, men gelooft souw hebben, ter Secretarye van Amsterdam te zijn. In der daed, Philopater stont hier over geheel opgetogen, also hij sulks nergens ten huyse van eenig Predicant of Professor meer gesien had. Gewisselijck (seyde Hy by sig selven) sal de sevende periode voor de deur zijn, in welcke de Leeraers, in Koningen, en de Koningen, in Leeraers moeten verandert worden [4]).

---

[1]) *Op. cit.* Breda 1822 blz. 335 n. 609.

[2]) Cf. beneden § 371.

[3]) Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* blz. 272.

[4]) *Het leven van Philopater* Groeningen 1691 blz. 154–155. In het *Vervolg van 't leven van Philopater* Groeningen 1697 blz. 283–284. wordt toegegeven, dat de ontvangst van Philopater en Philologus bij den Waaidschen Professor in het eerste

Na het overlijden van zijn tweede echtgenote, huwde van der Waeyen Sara de Courcelles, de weduwe van zijn vriend, de coccejaan Willem Anslaar, die deze Sara getrouwd had na de dood van zijn eerste vrouw, de oudste dochter van Cocceius [1]). In 1683 stortte van der Waeyen zijn hart bij Anslaar uit in een *Epistola apolegetica ad Philalethium Eliezerum adv. nuperas Frid. Spanhemii litteras*, in 1695 schreef hij diens lijkrede.

328. R. Andala hielp van der Waeyen in diens strijd tegen Bekker en was zijn secondant in diens strijd tegen U. Huber

In zijn strijd tegen Bekkers *De betoverde weereld* werd van der Waeyen gesecondeerd door Ruardus Andala [2]). In van der Linde's bibliografie *Balthasar Bekker* ontbreekt in de rubriek ff, polemiek met Joh. van der Waeyen en R. Andala, Andala's *Klare en bondige uitlegging van de texten 2 Petr. 2 : 4 en Jud. vs. 6 gegrondt op het O.T. dienende tot bewijs van Hemel en Helle, Engelen en Duivelen, samt beider werksaamheid in't bisonder tot wederlegging van de valsch-genaamde openinge van dezelve texten* [3]) van 1698 en nog een *Antwoort op een tweede brief* van 1700 [4]). In het in 1696 anonym verschenen pamflet *Uiterste verlegentheid van doctor Balthasar Bekker* bestrijdt Andala onder meer Bekker, omdat deze een nauwer verband tussen lichaam en ziel dan Descartes wilde veronderstellen [5]). Zij aan zij met zijn leermeester van der Waeyen streed Andala reeds in de vermaarde twist ontketend door G. W. Dukers disputatie *De recta ratiocinatione*; hij schreef in 1686 een *Mantissa de lite Dukeriana* en in 1687 een *Epistola apologetica ad doctissimum acutissimumque Juvenum Gisbertum Wesselum Duker Phil. Doct. adversus viros eruditissimos ac celebererrimos D. Ulricum Huberum et D. Hermannum Witsium...in quâ praeter alia potissimum demonstratur necessitas rationis, sive manifestationis Dei naturalis, eamque nec posse, nec debere abjici. Praeterea conscientiam nunquam errare. Loca Scripturae in contrarium allegata accuratè examinantur ec.* [6]).

---

deel om de „magnificentie ten opzigte van de constitutie en contenantie van dien Heer te remarqueren" wat gechargeerd was voorgesteld; zo men lust ertoe heeft, vermindere men de bos Credentialen tot twee of drie brieven, men mag zoveel van de ceremoniën, aantal trappen en kamers af doen als men wil en de stoel van de hoogleraar met kameelshaar inplaats van blauw fluweel overtrekken, de beeldjes er af doen etc., als men maar gelooft, dat *Het leven van Philopater* en het vervolg erop ware gebeurtenissen beschrijven en geen romans zijn!

[1]) Cf. boven blz. 39.

[2]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 124–127 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[3]) Franeker 1698. Aanwezig P.B.L. 835 Gd. 1).

[4]) Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 358.

[5]) *Op. cit.* Franeker 1696 (aanwezig P.B.L. 835 Gd. 2) blz. 85 § 336.

[6]) Cf. *Bibliothèque universelle et historique* VI (1687) pag. 488–491. De *Epistola* is aanwezig K.B. Pflt. 12641.

329. R. Andala als explicateur en verdediger van Descartes' geschriften

In 1701 werd Andala te Franeker benoemd als hoogleraar in de wijsbegeerte. Hoogst ijverig heeft hij tezamen met zijn collega Roëll Descartes' geschriften voor de franeker studenten geëxpliceerd. Een uitvoerige bespreking van Andala's *Exercitationes academicae in philosophiam primam & naturalem, in quibus philosophia Renati Des-Cartes clare & perspicue explicatur* in 1708 te Franeker verschenen, vindt men in *De boekzaal der geleerde werelt... door J. van Gaveren* van datzelfde jaar [1]). Er blijkt uit, dat Andala, in tegenstelling tot Descartes, de wereld eindig wilde stellen en dat hij de cartesiaanse opvatting van de relativiteit der beweging niet duldde. In 1713 werd Andala ook hoogleraar in de theologie en verklaarde in een inaugurale rede *De sapientiae initio reverentia Jehovae*, dat het nooit in zijn bedoeling gelegen had de theologie voor goed vaarwel te zeggen of deze te verheffen boven de wijsbegeerte, hoe eerbiedwaardig deze laatste wetenschap ook is. Een lange reeks van exegetische geschriften in coccejaanse geest behoren tot Andala's nalatenschap. Zijn kritiek op Cocceius betrof niet diens methode, maar enkele gevolgtrekkingen; zo blijkt uit Andala's *Verklaaring van de openbaringe van Johannes met eene sleutel dienstig tot 't rechte verstandt van de zelve en tafel om in een opslag de overeenkomst der gezichten te zien*, dat Andala's verklaring van de zesde bazuin verschilt van de door Cocceius gegevene [2]). Eerder hebben wij reeds opgemerkt, dat Andala, aanvankelijk bewonderaar van Geulincx, later voor kiemen van verderfelijk spinozisme in de opera van Geulincx waarschuwde [3]). Toen zijn orthodoxe collega Johannes Regius, een leerling van Gerard de Vries, in 1718 een geschrift uitgaf, waarin Descartes als voorloper van Spinoza werd geschilderd [4]), greep Andala onmiddellijk naar de pen en liet in 1719 bij Wibius Bleck te Franeker verschijnen een boek getiteld *Cartesius verus Spinozismi eversor, et physicae experimentalis architectus* bestaande uit een uitvoerig *Alloquium amicum & serium ad cl. collegam Antagonistam, simulque responsum ad viri cl. alloquium oratione nuperae praemissum* in twee delen, gevolgd door een *Dissertatio physica qua repraesentatur Cartesius physicae experimentalis architectus, ventilata publicè A.D. 21 Jun. MDCCXIX defendente Georgio Szoboszlai Transylvano-Hungaro* [5]). Het doel van de dissertatie, die Andala door Szoboszlai liet

[1]) *Op. cit.* Amst. 1708 blz. 216–231. De *Exercitationes* zijn aanwezig U.B.Gr. *v* m 7*a*.

[2]) *Op. cit.* Leeuwarden 1726 (aanwezig P.B.L. C. 915) *Voorrede* fol. **** 2 r.

[3]) Cf. boven blz. 179.

[4]) Of het juist is, dat Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 319 en de Waard *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 126 melden, dat Regius zowel een geschrift *De Cartesio Spinosae praelucente* als een *Cartesius verus Spinosismi architectus* schreef, heb ik niet gecontroleerd. Hun mededeling over Andala's tegenschriften is niet correct. Cf. ook Dr A. van der Linde: *Benedictus Spinoza. Bibliografie* nr. 303, waar nog een *Responsio apologetica* van Regius wordt vermeld en nr. 304, waar nog een *Epilogus* van Andala wordt opgegeven.

[5]) Aanwezig U.B.A. 2344 E. 6.

verdedigen, was aan te tonen, dat Descartes niet „inconsulta natura" filosofeerde. Zo haalde deze een bewijs voor zijn stelling, dat het licht geen tijd behoefde om zich voort te planten uit de bestudering van zon en maaneclipsen [1]). Descartes veronderstelde de draaikringen:

> sed probantur partim ex eo, quod lumen detur; hoc enim non potest ad oculum propagari, nisi sint tales vortices, id est nisi materia, quae in gyrum vertitur, conatum habeat recedendi à centro sui motus; partim ex motu circulari planetarum primariorum circa Solem, & secundariorum circa primarios etc. [2]).

Van Leibniz' monaden wilde Andala niet weten, wat hem in debat met de groningse hoogleraar Engelhard bracht [3]). Wanneer Andala één zijner geschriften betitelt *Apologia pro vera & saniore philosophia*, bedoelt hij daarmee louter de cartesiaanse filosofie, wier laatste paladijn hij aan de franeker universiteit is geweest.

330. Johannes Schotanus vooruitstrevender dan zijn vader Christianus Schotanus; hij expliceerde Descartes in dicht en in ondicht

Andala was als hoogleraar in de wijsbegeerte de opvolger geweest van Johannes Schotanus [4]). Deze was een zoon van die Christianus Schotanus wiens voorzichtig advies over Bekkers *Admonitio candida et sincera* wij hebben geciteerd [5]); in 1671 schreef Chr. Schotanus in het advies over Bekkers *De vaste spijse der volmaakten*, dat hij de nieuwe filosofie hoe langer hoe meer begon te verfoeien, daar hij er monsterdieren:

> invallende op den akker des Heeren, om die te verwoesten [6])

uit zag voortkomen. Zoonlief was vooruitstrevender dan papa, hij verdedigde de cartesiaanse filosofie en schreef latijnse carmina, o.a. op Hendrik Casimir en op Willem III en diens gemalin.

De *Analysis exegetica in sex meditationes R. Cartesii de prima philosophia*, Franequerae 1688, en de *Exetasis censurae quâ Petrus Daniel Huetius Designatus Episcopus Suessionensis philosophiam cartesianam iniquè vexavit*, Franequerae 1691, van Schotanus, in het bezit van de bibliothèque nationale te Parijs, zijn in 1937 op de *Exposition Descartes* ten toon gesteld [7]). In een bundeltje *Carmina varia*, aanwezig op de universiteits-

---

[1]) *Op. cit.* blz. 27 § XXV.

[2]) *Idem* blz. 39 § XXXIX.

[3]) Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 361.

[4]) Zie voor Johannes Schotanus à Sterringa: Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 276–279.

[5]) Cf. boven blz. 505.

[6]) Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 170 n. 1.

[7]) Exp. D. 816, 779. In mijn bezit een exemplaar van de genoemde uitgave van Schotanus' *Exetasis* samengebonden met een uitgave *Petri Danielis Huetii Episcopi Suessionensis designati Censura philosophiae cartesianae* Francof. & Lips. 1690.

bibliotheek te Groningen [1]), vond ik een cartesiaans leerdicht van Johannes Schotanus. Schotanus droeg zijn *Paraphrasis poëtica primae philosophiae* op aan Vesalius Mobachius, rector van de latijnse school te Groningen, die op zijn beurt een lofdicht leverde [2]).

De zes delen van Johannes Schotanus' *Paraphrasis poëtica* dragen dezelfde titels als de zes *Meditationes* van Descartes, die hij berijmt. Ziehier de hexameters, waarin Schotanus de eerste alinea van de *Meditatio prima de iis, quae in dubium vocari possunt* goot:

> Multos ante dies & longe temporis annos,
> Dum meditans mecum mentis secreta revolvo,
> Adverti, quam falsa meam sententia mentem
> Saepius abduxit, quam sint fundamina primum
> Quae posui vana, & quam sint contraria veris:
> Quam dubia his primis quae stant innixa columnis.
> Hinc ego collegi, quod fas mutare priora
> Mentis sensa foret, siquid cognoscere veri
> Aut certi cupiam, quo firma scientia constet.
> Verum opus hoc ingens, magni & res ardua facti:
> Hinc matura dies, sera & sapientior aetas
> Exspectanda fuit, doctis accomoda musis,
> Quâque capessendis non aptior artibus esset.
> Ergo traho, atque moras tantis concedere rebus
> Jure mihi videor, quò tandem advenerit hora,
> Ut magis haud licitum variis consumere tempus
> Consiliis fuerit; sed opus fidenter agendum.

Schotanus verdeelde zijn leerdicht onder in afdelingen. De eerste sectio van pars II besloot hij:

> En ego sum, quoties hoc saltem profero voce.
> En ego sum, quoties hoc saltem cogito mente.
> Hoc falsi nunquam poterit convincere quisquam.

Aan het eind van de tweede afdeling van dit deel riep hij triomfantelijk uit:

> Nec sum figmentum, sum res, substantia vera.
> Et verè existens, meditans, velut antè vocavi.

Aan het slot van de derde sectie van dit deel vinden wij Descartes' omschrijving van de „res cogitans":

> Res ego sum meditans: Sed dic, quid denotat illud?
> Sum dubitans, sum percipiens, ajensque, negansque,
> Et cupiens, fugiens, sum res nolensque, volensque,
> *φαντασίαι* & sensu pollens.

Getrouwelijk volgt Schotanus de tekst van de *Meditationes* om tenslotte de regels, waarmede Descartes aan het slot van de *Meditatio sexta* de onvermijdelijkheid van het menselijk dwalen in het actieve leven toegeeft:

---

[1]) U.B.Gr. γ h 64 2).

[2]) Zie voor Mobachius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 927–928. Toen Mobachius in 1694 overleed, werd door G. Lammers het *Programma funebris* opgesteld, cf. *Bijdragen voor vaderl. geschiedenis en oudheidkunde* III. 5 (1889) blz. 410.

> Ex eo enim quòd Deus non sit fallax, sequitur omnino in talibus me non falli. Sed quia rerum agendarum necessitas non semper tam accurati examinis moram concedit, fatendum est humanam vitam circa res particulares saepe erroribus esse obnoxiam, & naturae nostrae infirmitas est agnoscenda.

om te dichten tot:

> Nam qui ter summus Deus est veraxque bonusque,
> Certum est quod rebus nunquam seducar in hisce.
> Sed quia agendarum praegnans occasio rerum
> Non sinit hasce moras semper superaddere rebus;
> Humanam vitam circa specialia saepe
> Subjectam variis erroribus esse, fatendum est.
> Et mea defectu vario natura laborat.

331. De coccejaan-cartesiaan Abraham Gulich

In 1679 kreeg Johannes Schotanus, over wiens „grote ende veelvoudige indispositie" geklaagd werd, als hoogleraar in de wijsbegeerte naast zich Abraham Gulich, die te Nijmegen en Leiden gestudeerd had en vervolgens hoogleraar te Nijmegen en Hamm was geweest. IJverig had Gulich in beide laatste steden, blijkens de door Boeles en Vriemoet opgegeven disputaties, alle werken van Descartes gecommentarieerd. In 1675 was te Amsterdam het eerste deel verschenen van Gulichs *Theologia prophetica*, geheel geschreven in Cocceius' geest en voornamelijk geput uit diens werken [1]); het tweede deel verscheen posthuum in 1694 door de zorg van J. Th. Schalbruch, die het opdroeg aan Chr. Wittich, eerst leermeester, later collega van Gulich te Nijmegen en aan Willem Anslaar [2]). Te Franeker heeft Gulich weinig kunnen verrichten, weldra moest Schotanus de *Oratio funebris* over hem uitspreken [3]).

332. Hermannus Wits, de auteur van de Twist des Heeren met sijn wijngaert, waarin de reeds besproken Bijzondere staaltjes van wonderlijke en vremt luidende nieuwigheden

a. Afkomst en levensloop

In 1675 deed als predikant en hoogleraar in de theologie Herman Wits zijn intrede te Franeker [4]). Zijn levensloop vindt men uitvoerig verhaald door H. C. van Byler voor de uitgave van een nagelaten werk van Witsius *Schediasma theologiae practicae*, in het Nederlands vertaald onder de titel

---

[1]) Cf. Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland* II blz. 303.

[2]) Cf. boven blz. 144. Tevergeefs zoekt men naar een enkele mededeling over Gulich in een geschriftje van de predikant In de Betouw *Quartierlijke academie en apostolische of latijnsche school te Nijmegen* zonder naam, adres of datum verschenen.

[3]) Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 284–286.

[4]) Zie voor H. Wits: Paquot *Mémoires* II Louvain 1763 pag. 327–339; *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1445–1448, de aldaar opgegeven litteratuur en J. van Genderen *Hermannus Witsius* diss. Utrecht, 's Gravenhage 1953.

Praktikale godgeleertheid of algemeene pligten der Christenen ten opzigte van Godt, van Christus, van zich zelven en zijn naasten [1]). Zijn vader was Nikolaas Jakob Wits:

> een man bij de Enkhuizers aanzienlijk en deftig van naam en faam. Die verscheidene maalen Diaken en daarna Ouderling der Kerke geweest zijnde, en beide die kerkelijke ampten getrouwelik bedient hebbende, ook in de Regeering gebragt is. Want hij is geweest Raad, Schepen, en Ontfanger der Gemeene Lands middelen, en is eindelijk verheven geworden tot de waardigheid van het Borgermeesterschap ....een Man van ongeveinsde Godzaligheid, gelijk dat uit een boekje van Heilige Gezangen, door hem in't Licht gegeven, ontegenspreekelik blijkt. De moeder van onze Man is geweest Johanna Gerhardi, Dochter van Hermannus Gerhardi, die door veel strijd en worstelingen, om de godsdienst geoefent, en door de blijkbare bijstant van God meer als eens de scherpte des zwaards van dreigende vijanden ontrukt, het Evangelium meer dan dertig jaaren te Enkhuizen getrouwelik geleert heeft [2]).

Behalve de stichtelijke gezangen, oefeningen en tijdkortingen, die het *Nieuw ned. biogr. wdb.* III sub voce Wits, Claes Jacobsz. opgeeft, behoort ook tot de geschriften van deze enkhuizer burgervader een vertaling van enkele stukjes uit Erasmus' *Lingua* [3]).

b. De geschriften van H. Wits en zijn plaats onder de coccejaanse theologen

Herman Wits trok op zijn vijftiende jaar, reeds zeer geverseerd in het Latijn en Grieks, naar Utrecht, ook studeerde hij enige tijd te Groningen, en Leiden, waar hij echter niet de gelegenheid kreeg Cocceius te horen. In 1656 deed hij proponentsexamen voor de classis te Enkhuizen; voordat hij in Franeker kwam, stond hij op verschillende plaatsen als predikant, het laatste te Leeuwarden, waar hem ook de eer te beurt viel Hendrik Casimir en prinses Amalia godsdienstonderwijs te mogen geven. Te

---

[1]) Het *Schediasma theologiae practicae* verscheen te Groningen in 1729 (aanwezig U.B.U.). Vriemoet en Boeles vermelden een uitgave van de *Prakticale godgeleertheid* Delft 1731, ik gebruikte de 2e dr. Rotterdam 1732, cf. van Genderen *op. cit.* blz. 250.

[2]) *Prakticale godgeleertheid* Rotterdam 1732 (aanwezig K.B. 1002 F 39) blz. 4.

[3]) De K.B. bezit, nr 174 G. 21 3), *Eenige aanmerckens-waardighe exempelen wt de Tonge Erasmi van Rotterdam. Op sangs-wijse ghestelt. Dienstig tot waarschouwinge voor de valsche of ongesnoerde tonghe. Met eenige huwelijcks-vereeringen, ende geluckwenschingen aen de nieu-getroude etc.* met het adres: *Voor Jan Jansz. Pottjen. Boeckverkooper op de Zuyder hooge Havendijck naest de Prins Anno 1644.* Op het oudarchief te Enkhuizen bevindt zich een uitgave met als adres: *Voor Jan Jansz. Pottjen Boeckverkooper op de Nieuwedijck achter 't Princenhof Anno 164.* (laatste cijfer weggevreten door boekenwurm). Men zie voor Claes Jacobsz. Wits voorts: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1445, waar als bron voor de diverse ambten, die Claes Jacobsz. bekleedde, wel vermeld had mogen worden de *Naamrol der Heeren Schouten, Burgemeesteren, Schepenen, Raden, Vroedschappen enz.* uitgegeven met een *Beschrijvinge en lof der stadt Enkhuizen* door Egbert van de Hoof in 1666 achter G. Brandts *Historie der vermaerde zee- en koopstadt Enkhuizen.* Deze uitgave behoort wapenkaarten van 1665 en 1666 te bevatten, waarop het wapen van Claes Jacob Wits.

Leeuwarden schreef hij in 1669 zijn *Twist des Heeren met sijn wijngaert*, waarin, zoals wij weten [1]), een opsomming van tien *Bijzondere staaltjes van wonderlijke en vremt luidende nieuwigheden* voorkomt, die Wits in heftige strijd met Petrus Allinga wikkelde. Wij hebben opgemerkt dat twee staaltjes gericht waren tegen bepaalde opvattingen van Cocceius, die overigens grote invloed op Wits heeft uitgeoefend [2]). Sepp schreef:

> Noem hem (scil.: Wits) liefst een Coccejaan; als gij dat doet, beroep u in de eerste plaats op zijne intreerede (scil.: als hoogleraar te Franeker); zij leert u, dat hij, al zat hij nooit aan de voeten van Cocceius, diens geest ten volle in zich opgenomen had [3]).

En van Wits *Œconomia fœderum Dei cum hominibus* [4]) zeide Sepp:

> Geen zijner tijdgenooten kon het in handen nemen, of hij moest tweeërlei indruk ontvangen: ten eerste dien van gelijkvormigheid aan de hoofdlijnen van het door Coccejus opgetrokken gebouw: ten anderen: dien van de blijkbare zucht om meer dan Coccejus de leerbegrippen der kerk in de fœderaal-theologie plaats te geven [5]).

En zijn bespreking van Wits' plaats onder de nederlandse theologen besloot Sepp:

> Wat plaats komt nu aan Witsius toe? Deze, dat hij door de wijze, waarop hij de fœderaal-theologie heeft behandeld, zeer veel tot hare onttrooning bijdroeg. Den gevallen mensch naar den voorgrond dringende, het verbond met Noach en Abraham niet meer eenzijdig voorbijgaande, heeft hij vooral het zijne gedaan, om de theologie los te maken van het kleed, waarin de fœderaal-theologen haar gestoken hadden. Hij heeft zich verzet tegen de voorliefde waarmede gesproken werd van een verbond met Adam, veel meer dan over een verbond met Abraham. Ik zal op de regtzinnigheid der fœderaal-theologen geen steen werpen, maar dat Witsius den gevallen mensch gedenkt en uitvoerig beschouwt, is mij een bewijs, dat hij voelde, hoezeer in de Calvinistische dogmatiek een fœdus operum in den grond der zaak eene harde en zeer stoute metaphora is. Overigens zoodra de schrift des O.V. meer historiesch onderzocht werd, ontzonk het fundament aan de fœderaal-theologie. Hare ure had geslagen toen de grammatiesch-historische interpretatie hare krachten aan de boeken des O.V. mogt besteden [6]).

In zijn artikel voor het *Nieuw ned. biogr. wdb.* schreef Knappert naar aanleiding van Wits *De Œconomia fœderum Dei cum hominibus libri IV:*

> De leerling van Voetius toonde zich hier in beginsel een aanhanger van Coccejus' fœderaal-theologie, maar tegelijk begeerig in haar de orthodoxe leerbegrippen eene plaats te geven, waardoor zij wezenlijk

---

[1]) Zie boven § 15 a.

[2]) Zie boven § 15 f.

[3]) *Het godgeleerd onderwijs in Nederland* II blz. 289–290.

[4]) Leov. 1677. De nederlandse vertaling *Vier boecken van de verscheyde bedeelinge der verbonden Gods met de menschen* gemaakt door de hoornse predikant Martinus van Harlingen werd verscheidene malen gedrukt. Cf. van Genderen *Herman Witsius* blz. 245–246.

[5]) Sepp *op. cit.* II blz. 290.

[6]) *Op. cit.* II blz. 292–293. Cf. van Genderen *op. cit.* blz. 215.

ontwricht wordt. Want de leer der verbonden laat zich niet rijmen met de calvinistische dogmatiek, in casu met het dogma der vóórbeschikking [1]).

Wij geven deze citaten zonder commentaar; men zal de betekenis van Witsius als theoloog opnieuw beschouwd vinden in het proefschrift, boven blz. 523 in noot 4 aangekondigd [2]). Het *Specimen historico-theologicum de Hermanno Witsio*, waarop Simon Petrus Heringa in 1861 de doctorstitel verwierf is verouderd en weinig diepgaand. In het hoofdstukje, wijds getiteld *De loco, quem Witsius inter Voetianos et Cocceianos obtinuit*, haalt Heringa uit Witsius' *Miscellanea sacra* een passage aan, waarin Witsius enigszins verlegen blijkt te zijn met de plaats die hij Descartes moet toekennen:

> Habent philosophi illustres observationibus et experimentis suis viros, ex quibus nunc una duntaxat felicium ingeniorum trigam nuncupare lubet, Verulamium, Boylium, et quem nescio quo ordine collocare debeam, invidum aliquibus, venerandum aliis, celeberrimum cunctis fatentibus nomen, Renatum Cartesium [3]).

Dit citaat verleidde Boeles in het levensbericht van H. Witsius te schrijven:

> Op lateren leeftijd heeft hij Descartes beter gewaardeerd [4]).

Voorzichtigheid blijft hier echter geboden bij het maken van gevolgtrekkingen. Op rijpere leeftijd zal Witsius meer irenisch gestemd zijn geworden dan toen hij zijn *Twist des Heeren met sijn wijngaert* en *Het aenstootelijcke nieuw in waerheyt en liefde ontdeckt* [5]) schreef, maar moge zijn oordeel al milder geworden zijn bij het klimmen der jaren, tot een waarachtige waardering groeide dit niet uit.

In het befaamde dispuut van 1686 over rede en openbaring, uitgelokt door de disputatie *De recta ratiocinatione* van G. W. Duker, leerling van H. A. Roëll, mengde Witsius zich met een *Hermanni Witsii ad ampliss. virum Ulr. Huberum dissertatio epistolica. In qua de Scripturae Sacrae Auctoritate divina, ex sola ratione adstruenda; de operationibus Spiritus Sancti in electis, mediatis an immediatis; de conscientia nunquam aut aliquando errante, placidè disputatur. Addita est, ob materia adfinitatem, oratio de praestantia veritatis evangelicae* [6]), waarin Witsius zich wel uit-

---

[1]) *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 1446.

[2]) Noot bij de correctie toegevoegd. Dit proefschrift van J. van Genderen werd 22 Oct. 1953 te Utrecht verdedigd. De eerste stelling luidde: Herman Witsius behoort wel tot de foederaaltheologen, maar niet tot de Coccejanen. Over het samengaan van foederaaltheologie en praedestinatiedogma bij Witsius schrijft van Genderen *op. cit.* blz. 217.

[3]) *Specimen historico-theologicum de Hermanno Witsio theologo biblico* (diss. Utrecht) Amstel. 1861 pag. 79.

[4]) *Friesland hoogeschool* II blz. 259 n. 1.

[5]) Cf. boven blz. 42 n. 3.

[6]) Trajecti ad Rhenum 1687 (ook opgenomen in de *Miscelleanorum sacrorum tomus alter*). Een nederlandse vertaling 's Grav. 1687 moet aanwezig zijn in de bibliotheek van de theologische hogeschool te Kampen.

eindelijk aan de kant van de tegenstanders van Duker en Roëll schaart, maar toch naar een verzoening tracht. Een helder overzicht van Witsius' *Epistola* vindt men in de *Bibliothèque universelle et historique* [1]). „In het midden gaat men het veiligst" werd Witsius' maxime en hij opende een verhandeling *De usu et abusu rationis circa mysteria fidei* met de stellingen:

Circa rationis usum in rebus fidei aliqui in excessu peccant, alii in defectu

Quin media via tutissima sit [2]).

Toen Witsius zich met zijn brief aan Huber in het dispuut van 1686 mengde, had hij Franeker al vele jaren verlaten. Hij was sinds 1680 hoogleraar te Utrecht en zou in 1698 nog Utrecht voor Leiden verwisselen. Zeker is bij hem enige invloed aanwijsbaar van de rationalistische redeneringen, die hij bij de cartesiaanse theologen bestreed, het is echter de vraag in hoeverre hij zich zelf van die invloed bewust is geweest [3]). Witsius heeft slechts in geringe mate school gemaakt [4]).

333. De Pneumatica ofte leere van de geesten zijnde denkende en redelijke wesens (1692) van Henricus Groenewegen, hoofd van de zogenaamde groene of leidse coccejanen

Men heeft coccejanen van allerlei schakering gehad en Witsius behoort tot hen die wij niet tot de cartesianen zullen rekenen, zoals wij dat bijvoorbeeld wel zullen doen bij Henricus Groenewegen, het hoofd van de zogenaamde groene of leidse cartesianen [5]). De laatste jaren van zijn

[1]) *Op. cit.* VI (1687) pag. 471–478.

[2]) *Miscelleanorum sacrorum tomus alter* Amst. et Utr. 1700 *Exercitatio* XVII pag. 582.

[3]) Cf. van Genderen *Herman Witsius* blz. 190.

[4]) Als zijn voornaamste leerling beschouwt men Campegius Vitringa, voorts had hij invloed in Duitsland (F. A. Lampe) en, zoals van Genderen aantoonde, ook in Schotland.

[5]) Zie voor Groenewegen: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 638 en de aldaar opgegeven litteratuur. Op de gravure, die G. Valk van Groenewegen als „ecclesiastes enchusanus" maakte (aanwezig oud-archief Enkhuizen) draagt Groenewegen een fraaie, breed golvende pruik, waaruit reeds geconcludeerd kan worden, dat Groenewegen in zijn tijd een modern predikant was, want Voetius en de zijnen fulmineerden tegen de lange haardracht. Burgemeesteren van Enkhuizen hadden 25 Juni 1690 wat aan te merken op „enige aanstootelijcke expressien" die Groenewegen in een predikatie omtrent de materie van de eden had gebruikt; 28 Juni 1692 deelde de premier-burgemeester van Enkhuizen de vroedschappen mede, dat de kerkeraad zich genecessiteerd gevoeld had „D. Henricus Groenewegen om sijn dissoluut burgelick leven te suspenderen van sijne predickdienst"; 23 Augustus 1692 wordt aan de voogden over de kinderen van Ds Groenewegen — Groenewegen was 15 Juli 1692 overleden — een pensioen van f 150.— 's jaars toegekend (Zie: Oudarchief Enkhuizen *Resolutieboek* 260, cf. D. Brouwer *Tweede vervolg van de historie van Enkhuizen* Enkhuizen 1938 blz. 54). Groenewegen zelf wilde, geen „titel of name van verdeeltheyd" dragen en niet „mariaans, voetiaans, coccejaans, altigaans en soo voorts" heten (cf. het voorbericht van *Davids harpe* Enchuysen 1687 II, aanwezig P.B.L. C. 3092). Groenewegen heeft echter van Cocceius niet alleen vele denkbeelden, maar ook diens bloemrijke manier van schrijven overgenomen. Groenewegen was als Cocceius allereerst schriftgeleerde; daarnaast stond een groep van

leven stond Groenewegen als predikant te Enkhuizen, en daar verscheen in 1692, het jaar van zijn overlijden, een *Pneumatica ofte leere van de geesten zijnde denkende en redelijke wesens*, die duidelijk toont hoezeer Groenewegen behoefte had aan een cartesiaans fundament bij zijn theologische bespiegelingen. Men kan in Groenewegens *Pneumatica* het „cogito ergo sum" en het cartesiaanse ontologische godsbewijs vinden [1]), alsook een definitie van „lichamelijke, of uytgestrekte stoffe"; het vacuum en de imaginaire spatiën worden verworpen [2]). Groenewegen heeft Hobbes en Spinoza bestreden. Overigens heeft men zijn eigen rechtzinnigheid wel in twijfel getrokken; in de exemplaren van zijn *Pneumatica* die met goedkeuring van de classis Enckhuysen verschenen, ontbreken de hoofdstukken XII en XIII. Er bestaan echter exemplaren waarin deze hoofdstukken toch zijn bijgebonden, ook werden ze afzonderlijk uitgegeven onder de titel *Verhandeling van de mirakelen* [3]). Groenewegen heeft Bekker bestreden, maar ten slotte moest Bekker bekennen, Groenewegens boek is meer voor dan tegen mij [4]).

334. Kritiek van de franeker hoogleraar U. Huber op de wijze waarop zijn collega's H. A. Roëll, van der Waeyen c.s. theologie en wijsbegeerte vermengen

Men moet bekennen, dat theologen als Groenewegen van cartesiaanse stellingen profiteren op een wijze, die Descartes zelf nimmer gebillijkt

---

coccejaanse predikanten, die meenden, dat niet te ingewikkeld gepreekt moest worden, het kweken van de godsvrucht niet uit het oog verloren, de praktikale toepassing niet verwaarloosd mocht worden. Zij zijn de zogenaamde ernstige coccejanen; als hun voorman geldt David Flud van Giffen. Men zie voor de indeling der coccejanen Reitsma en Lindeboom *Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden* [5] blz. 324, hfst. XIII.

[1]) *Pneumatica* blz. 2 „Ik die denke bestaa ofte ben dadelik in wesen. Aanstonds werd men dan hooger opgevoerd tot de beschouwinge van een hoogste, ja oneyndig volmaakt wesen; van 't welke in onse gedagten een Geestlik Beeld is ingeprent; welke het dadelik bestaan door sijn volmaaktheyd des Wesens insluyt, zoo dat het zonder Contradictie niet anders kan begrepen worden dan door de dadelike zelfstandigheyd".

[2]) *Idem* hfstk. VI.

[3]) De U.B.A. bezit in de bundel 380 E. 5 een exemplaar van de *Pneumatica* waarin Groenewegens handtekening ontbreekt op de ommezijde van de titelpagina onder de regels: „Uitgegeven volgens ordre des E. Classis van Enchuysen. Den Autheur en erkent geen van dese Exemplaren voor de sijne, als die geene die met sijn eygen hand zijn ondertekend"; dit exemplaar bevat de hoofdstukken XII en XIII. In dezelfde bundel een afzonderlijke uitgave, zonder enig adres van uitgever of drukker, met nieuwe paginering en signering van de in de officiële exemplaren ontbrekende hoofdstukken onder de titel *Verhandeling van de mirakelen*. Deze *Verhandeling* bevat een ongesigneerd *Aan den Leser*. De bibliotheek van het oudarchief der gemeente Enkhuizen verwierf in 1948 zowel een exemplaar van Groenewegens *Verhandeling* als van de gecensureerde uitgave van de *Pneumatica*, welke laatste men ook kan aantreffen K.B. Pflt. 13867 en U.B.Gr. onder nr. K.B. q 33. 3.

[4]) Zie de *Brief van Balthasar Bekker... Aan twee eerwaardige predikanten D. Joannes Aalstius tot Hoornaar, ende D. Paulus Steenwinkel tot Schelluinen* Amst. 1693 blz. 11.

zou hebben. Het lijkt mij dan ook terecht, dat de franeker hoogleraar Ulrich Huber [1]) in 1686, toen naar aanleiding van de door G. W. Duker, neef en leerling van de hoogleraar H. A. Roëll verdedigde disputatie *De recta ratiocinatione* een groot twistgeschrijf ontstond, aan zijn collega's Roëll en van der Waeyen verweet, dat zij, tegen de uitdrukkelijke bedoeling van Descartes, die „lumen naturale" en „gratia divina" uiteenhield, de cartesiaanse methode toepasten op de theologie:

> Quis docuit vos, obsecro, viam clarae & distinctae perceptionis? Cartesium profitemini Magistrum. quis docuit vos eâ sic fidere, ut dubitationibus legitimè defuncti adseveratam & infallibilem veritatis conscientiam indueretis? Cartesiam laudatis magistrum. Quis hanc visionis mentalis fiduciam ad sacras literas fideique, mysteria transferre vos docuit? Illene, qui hoc unicè cavit, ne non satis magnum discrimen inter veritates acquisitas & revelatas statueretur; neve dubitationum visionumque suarum novitas & invidia rebus sacris applicata intestabilem ac intolerandam Christianis omnibus philosophiam suam redderet? [2])

335. Roëll en de Roëllisten

Voordat Roëll naar Franeker kwam, had hij onder meer college gelopen te Hamm bij de coccejanen Abr. Gulich en Willem Momma; ook had hij aan het Athenaeum te Deventer de werken van Cocceius geëxpliceerd. In een *Dissertatio philosophica*, omwerking van de *Oratio inauguralis de religione rationali* [3]) die zo'n lawine van geschriften ontketend heeft, schreef Roëll:

> Amo si, quisquam, prudentem Philosophandi libertatem, neque adeo serviliter Cartesium sector [4]).

Tenslotte heeft Roëll een theologische theorie ontwikkeld aangaande de positie van de Zoon in het dogma van de Drie-eenheid, die geheel buiten ons bestek valt; wel moet ook die theorie toch weer beschouwd worden als een uitvloeisel van de wijze waarop Roëll ratio en revelatio wilde scheiden. De aanhangers van genoemde theorie zijn de zogenaamde Roëllisten.

336. U. Huber herdrukte Renati Cartesii passiones sive affectus animae

Bij het dispuut van G. W. Duker *De recta ratiocinatione* werd de protesterende Huber door de rector magnificus Johannes van der Waeyen

[1]) Zie voor U. Huber: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1165–1168 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[2]) *Ulrici Huber de concursu rationis & sacrae Scripturae liber ad reverendos viros D. D. Johannem van der Waeyen et Hermannum Alexandrum Roell* Franeq. 1687 (aanwezig U.B.Gr. D. g 45) pag. 78.

[3]) Zie voor de verschillende uitgaven hiervan: Vriemoet *Athenarum frisiacarum libri duo* pag. 667.

[4]) *Herm. Alexandri Roëll Dissertationes philosophicae: de theologia naturali duae: de ideis innatis una, Cl. Gerardi de Vries, diatribae oppositae* Franequerae 1700 (U.B.U. Y oct. 920) pag. 249.

het woord ontnomen [1]). Dat Huber, aldus de mond gesnoerd, later in geschriften toch de strijd tegen van der Waeyen en Roëll c.s. voortzette, bleek ons reeds [2]). Huber was van mening, dat de „ratio" slechts wanneer de menselijke geest niet corrupt geweest ware, had kunnen gelden als „principium Christianae veritatis" [3]). Deze houding stempelt Huber nog niet tot anti-cartesiaan. Een duidelijk, maar voor onze tegenwoordige begrippen niet geheel oirbaar, bewijs van belangstelling voor het werk van Descartes heeft Huber gegeven, toen hij in 1686 bij Johannes Gijselaar een *Specimen philosophiae civilis, & studendi bonis libris* liet verschijnen. Daarin waren opgenomen: 1. *Excerpta Aristotelica è libris ad Nicomachum*, 2. een compendium van Hubers eigen werk *De jure civitatis libri tres* [4]), waarin nog al eens stelling genomen werd tegen Hobbes, 3. *Excerpta ex Ovidio*, door Hubers zoon Zacharias gemaakt [5]), 4. *Renati Cartesii passiones sive affectus animae*. Het laatstgenoemde zonder enige aanwijzing, hoe Huber aan de latijnse tekst van *Les passions de l'ame* gekomen was; bij onderzoek bleek mij, dat Huber met lichte modificaties de vertaling van Hendrik Maresius heeft laten afdrukken. Huber achtte het nuttig voor aanstaande juristen, dat zij inzicht verwierven in de filosofie van de moraal, deshalve zette hij zijn pupillen uittreksels uit de *Ethica* van Aristoteles in het Grieks en Latijn voor en bracht hij hen in kennis met Descartes' *De passionibus*. In een uitvoerige *praefatio* lichtte Huber dit aldus toe:

> Huic compendio Ethicae Aristotelicae, non absurde facturum me putavi, si librum Cartesii de Affectibus sive de passionibus animae subjungerem, eo quod virtus ferme nihil aliud quam moderato affectuum, quas vulgò passiones, imitatione Graecorum, appellant. Ex quo singularum virtutum naturam sine affectuum notitiâ non satis perspectam haberi posse manifesto liquet. Praeterea, negandum non est, Cartesium mentis & corporis operationes clarius omninò quàm Aristoteli in mentem venit, distinxisse; praeter quod motus internos singulis affectibus peculiares more quodam mechanico demonstratos videre jucundum & ad inculcandam virtutem, utile ac opportunum videtur. Etiam verò illud operae pretium erit examinare, cum ingens affectuum, quos Cartesius explicat, sit abundantia, an exiguus ille virtutum, Aristoteli cognitarum, numerus illos omnes gubernet, quod heic disputare longum & taediosum foret. Hoc interim pro se quisque animadvertat, verumme sit an secus, quod alter ex famosis illis philosophis altero veritates simplicius & clarius aperiat; alter varietate doctrinae, dictionis elegantiâ, gravitate & acumine senten-

---

[1]) Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 224; *Bibliothèque universelle et historique* VI (1687) pag. 426.

[2]) Zie boven blz. 527.

[3]) *Ulrici Huberi de concursu rationis & sacrae Scripturae liber etc.* pag. 172.

[4]) Ed. pr. Franeq. 1672; volgens *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1167 één der bronnen van J. J. Rousseau.

[5]) Zie voor Z. Huber, evenals zijn vader hoogleraar in de rechten te Franeker: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1168–1169 en de aldaar opgegeven litteratuur.

tiarum cum altero non sit comparandus. Sed enim Cartesium, sicut erat, integrum reliquimus [1]).

De laatste zinsnede betekent dus, dat Huber de latijnse vertaling *Passiones animae per Renatum Des-Cartes gallicè ab ipso conscriptae nunc autem in exterorum gratiam Latina civitate donatae ab H.D.M.I.V.L.* onverkort liet nadrukken. Die vertaling was na 1650 herhaaldelijk herdrukt, de Elzeviers hadden haar zowel afzonderlijk verkocht als opgenomen in diverse uitgaven van de *Opera philosophica* van Descartes [2]); de jongste uitgave, die Huber heeft kunnen gebruiken, zal een „editio ultima" van de *Opera philosophica* geweest zijn „Nunc demum hac editione diligenter recognita & mendis expurgata", waarin men de *Passiones animae* vindt met het adres „Amstelodami. Ex Typographia Blaviana M.DC.LXXXV. Sumptibus Societatis" [3]).

337. De franeker hoogleraar Tobias Andreae neef van de groninger hoogleraar van die naam; Louis de Bils betekende meer voor hem dan Descartes

Ook met de meeste medici, die te Franeker hoogleraar waren, behoeven wij ons niet lang op te houden. Wij rekenen hiertoe ook, al kwam hij in 1681 naar Franeker als hoogleraar in de wijsbegeerte en niet in de medicijnen, Tobias Andreae, naamgenoot en neef (broederszoon) van de groningse hoogleraar, die wij als kampioen van Descartes hebben leren kennen. De neef studeerde te Groningen, Leiden en Duisburg [4]). Groter betekenis dan Descartes had in het leven van Tobias Andreae Jr Louis de Bils, de uitvinder van een methode om cadavers te prepareren en te balsemen [5]). Ter assistentie van de Bils vertoefde Andreae Jr in 1669 te 's Hertogenbosch als hoogleraar honoris causa in de wijsbegeerte en medicijnen. Te Franeker onderwees Andreae Jr de fysica volgens cartesiaanse inzichten [6]) en liet hij bij zijn overlijden *Exercitationes philosophicae duae de angelorum malorum potentia in corpora* [7]) na, waarmede hij zich mengde in het debat rond Bekkers *De betoverde weereld.*

---

[1]) *Specimen philosophiae civilis, & studendi bonis libris. Continet excerpta aristotelica è libris ad Nicomachum, Cartesii de affectibus librum, institutionem Reipublicae, cum excerptis ovidianis. Ulricus Huber, rationem instituti in praefatione reddit,* Franeq. 1686 (aanwezig U.B.Gr. I c 2) fol ** 6 v. — ** 7 r.

[2]) Cf. Willems *Les Elzevier* 1008.

[3]) Aanwezig U.B.U. Philos. theor. Q. 102 6).

[4]) Zie voor Tobias Andreae Jr: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 133–135 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[5]) Aan de litteratuur over de Bils opgegeven bij het artikel over hem *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 150–151 voege men toe: J. R. Jansma *Louis de Bils en de anatomie van zijn tijd* Hoogeveen 1919 en M. de Haas *Bossche scholen van 1629 tot 1795* diss. A'dam 's Hertogenbosch 1926.

[6]) Cf. Boeles *Frieslands hoogeschool* II blz. 288.

[7]) Amstelodami 1691. Aanwezig U.B.A. 419 F. 40. Niet bij van der Linde.

338. Een oordeel van Th. Bartholinus over Johannes Antonides van der Linden

Johannes Antonides van der Linden was, voordat hij in 1651 naar Leiden geroepen werd, hoogleraar in de geneeskunde te Franeker [1]). Te Leiden gaf hij Celsus en Hippocrates uit, bleef echter toch niet geheel onbeïnvloed door de chemiatrische school en door Descartes, waarin hij een tweede Hippocrates wilde zien. Een citaat uit de *Epistolae* van Bartholinus, dat ook Banga en Boeles reeds aanhaalden, schrijven wij nogmaals af om het oordeel van de vermaarde Deen Thomas Bartholinus (1616–1680) over van der Linden te doen kennen:

> Lindanus totus hactenus hippocratius, jam Cartesianis aequior esse coepit, et Hippocratem Cartesianum fuisse docet, et Cartesium hippocraticum; jam in chemicorum castra transsiliet, theoriam ex Hippocrate et Cartesio, praxin salutarem a chemicis suadens hauriendam [2]).

Cocceius was een vriend van van der Linden en werd in 1664 zijn lijkredenaar.

339. Abraham Cyprianus, leermeester van T. Visscher

Abraham Cyprianus, die van 1693–1695 hoogleraar in de medicijnen te Franeker was, was een fortuinlijk lithotomist en heeft Tammerus Visscher onder zijn leerlingen geteld [3]).

340. Wijer Willem Muys, eclecticus, bestreed Cudworth

Tot slot noemen wij van de franeker hoogleraren nog Wijer Willem Muys, die in 1710 hoogleraar in de wiskunde te Franeker werd en weldra daar ook medicijnen doceerde. Hij was meer practicus dan theoreticus, moet zeer arbeidzaam geweest zijn en een helder verstand bezeten hebben. Zowel op medisch als op filosofisch gebied was hij eclecticus. Boeles schrijft van hem:

---

[1]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 770–771. Van der Linden was geboortig uit Enkhuizen, vandaar dat in de *Beschrijving en lof der stadt Enkhuisen* achter Brandts *Historie der vermaarde zee- en koopstadt Enkhuisen* Enk. 1666, ook een bericht over hem te vinden is.

[2]) *Frieslands hoogeschool* II blz. 175 n. 1; Banga *Geschiedenis van de geneeskunde enz.* blz. 406 n. 9.

[3]) Cf. *Frieslands hoogeschool* II blz. 335. Cyprianus' *Epistola historiam exhibens fœtus humani post XXI menses ex uteri tubas matre salva tac superstite, excisi*, waarvan Vriemoet en Boeles slechts opgeven, dat zij te Leiden in 1700 werd uitgegeven, treft men ook aan in *Joannis Muys medicinae ac chirurgiae doctoris Praxis medico-chirurgica rationalis* Neapoli 1727 (aanwezig U.B.A. 639 D. 18).

> Groot vijand der methode om ziekten te behandelen naar redeneringen en wijsgeerige beginselen, bestreed hij zowel Paracelsus, van Helmont, Cartesius en Sylvius, steeds met een gezond oordeel naar de natuur en de ondervinding te rade gaande [1]).

Boeles zeide, dat Muys de wetenschappelijke wereld voor hun tijd belangrijke werken schonk. De voorrede van zijn werk *Investigatio fabricae, quae in partibus musculos componentibus exstat*, in 1741 te Leiden uitgegeven was een verhandeling op zich zelf, zij werd in het Frans vertaald onder de titel *Dissertation sur la perfection du monde corporel et intelligent* (Leiden 1750) en bevat een bestrijding van de leer der plastische naturen van de neo-platonicus Ralph Cudworth [2]), waarvan Leclerc zulk een groot voorstander is geweest.

341. De strijd tussen Jean Leclerc en Pierre Bayle over de plastische naturen

a. Bespreking van Cudworths The true intellectual system in de Bibliothèque choisie

Leclerc gaf in zijn *Bibliothèque choisie* uitvoerige uittreksels uit Cudworths *The true intellectual system*:

> Ceux qui entendent l'Anglois & qui ont le Livre de Mr. Cudworth, dont j'ai parlé, n'ont qu'à lire l'Original & l'Extrait que j'en ai fait; ils s'appercevront d'abord de la peine qu'il a eu à reduire beaucoup de matiere, & quelquefois assez confuse, en peu de mots; qui ne laissent pas d'en donner une idée nette & fidele. Pour moi, j'avouë franchement que j'y ai pris plus de peine, qu'à composer quoi que ce soit de mon chef. Aussi cet Extrait a-t-il servi à faire lire de nouveau le livre même, & à lui donner, dans l'esprit de bien des gens, un relief, qu'il n'avoit jamais eu,

zo schreef hij in het *Avertissement* van het 28ste deeltje van zijn *Bibliothèque choisie*, dat *Les tables des auteurs et des matieres* bevat. Uit laatstgenoemde hoogst nuttige tabellen blijkt, dat Leclerc in het eerste, tweede, vijfde, zevende, achtste en negende deeltje van de *Bibliothèque choisie* uittreksels uit *The true intellectual system* gaf. De verzorging van de *Bibliothèque universelle et historique* had hij in 1691 gestaakt [3]), omdat hij meende belangrijker werk te hebben en het hem verdroot alleen pas uitgekomen, vaak niet zeer interessante boeken, te mogen bespreken,

---

[1]) *Frieslands hoogeschool* II blz. 376–377.

[2]) Men zie voor Cudworth: John Tulloch *Rational theology and christian philosophy in England in the seventeenth century*[2] II Edinburgh etc. 1874 pag. 193–302; Ernst Cassirer *Die platonische Renaissance in England und die Schule von Cambridge* Leipzig 1932 passim; Edwin Arthur Burtt *The metaphysical foundations of modern science* Revised ed. London 1932, 1949, pag. 142–144; Basil Willey *The seventeenth century background* London 1946 pag. 154–160; J. A. Passmore *Ralph Cudworth* Cambr. 1951.

[3]) Het laatste deeltje van de *Bibl. universelle et historique* verscheen in 1693.

maar in de *Bibliothèque choisie*, waarmede hij in 1703 begon, had Leclerc zich vrij gevoeld:

> plutôt peu de bons Livres, que beaucoup de mauvais, ou au moins de peu utiles,

te behandelen. Juist naar aanleiding van Cudworths *The true intellectual system* werd dit gezegd. In het tweede artikel van het tweede deeltje van zijn *Bibliothèque choisie* gaf Leclerc *Preuves & examen du sentiment de ceux, qui croyent qu'une Nature qu'on peut nommer Plastique a été établie de Dieu, pour former les corps organizez. Ceci est tiré d'une digression du Ch. III de Mr. Cudworth, à laquelle on a ajoûté quelques remarques.* Men was, zegt Leclerc in de hierbij behorende opmerkingen, in een impasse geraakt. Nog maar weinige cartesianen wilden vasthouden aan de „mouvement méchanique de la matiere" door hun meester onderwezen; anderzijds zagen velen er zeer goed de bezwaren van in om met de auteur van *De la recherche de la verité* te geloven:

> que Dieu est l'auteur immédiat non seulement du premier mouvement imprimé dans la matiere, mais encore de tous les mouvements particuliers, qu'il produit tous les jours, selon les Loix qu'il a établies [1]).

Hier bracht nu de theorie van de plastische naturen uitkomst. Men wane niet, dat de plastische naturen in de grond niets anders zijn dan de occulte kwaliteiten van de Peripatetici:

> il y a une très-grande difference entre ces deux choses. Ceux qui attribuent un phénomene à quelque qualité occulte, n'en marquent aucune cause, ils témoignent seulement qu'elle leur est cachée; mais ceux qui disent que l'ordre, que l'on voit dans le Monde, vient d'une Nature Plastique en marquent une cause distincte & intelligible. Car ce ne peut être qu'une Intelligence, qui soit la cause de cette régularité, & c'est ce qu'assurent ceux qui établissent la Nature, dont on vient de parler [2]).

Onder plastische natuur versta men:

> quelque activité vitale, sans aucun sentiment clair & exprès [3]).

Zij werkt:

> d'une maniere fatale, magique & sympathetique; mais il (scil. Cudworth) n'explique ces termes, qu'en disant que les Loix de Dieu, concernant le Monde corporel, ne sont pas de simples paroles, ni de simples pensées dans la Nature Divine; mais un Principe qui a de l'activité & de la force, & établi par la Divinité, pour l'execution de ses décrets [4]).

Zij is geen godheid:

> mais une creature imparfaite. Elle ne sait pas pourquoi elle agit, ni ne sent pas ce qu'elle fait; elle obeït seulement à des Loix superieures [4]).

---

[1]) *Bibliothèque choisie* II pag. 87.
[2]) *Idem* II pag. 95–96.
[3]) *Idem* II pag. 109.
[4]) *Idem* II pag. 119.

Om kort te gaan, zij is:

> un certain Etre vivant, mais d'une vie qui est au dessous de celle des Animaux, qui agit avec regle & avec art; pour certaines fins, qu'il ne connoît pas, sous la direction d'une Intelligence plus relevée [1]).

De „Nature Plastique" bezit niet de wijsheid:

> conformément à laquelle elle agit, mais ne fait qu'executer ce que cette sagesse ordonne & agir nécessairement d'une certaine maniere, & selon des Loix, qui lui sont prescrites par une Intelligence plus parfaite; qu'enfin elles est ou une faculté d'un Etre Intelligent, ou un Etre inferieur, qui en dépend [2]).

Pierre Bayle vond, dat de plastische natuur toch niet veel anders was dan forma substantialis:

> mis dans un beau jour & sous une nouvelle face [3]).

Het vierde artikel in het vijfde deeltje van de *Bibliothèque choisie* geeft een *Eclaircissement de la doctrine de Mrs. Cudworth & Grew, touchant la Nature Plastique & le Monde Vital, à l'occasion de quelques endroits de l'ouvrage de Mr. Bayle, intitulé, Continuation des pensées diverses sur les Cometes, &c. en 2 vol. in 12* [4]). Bayle heeft, roept Leclerc uit, toch niet goed ingezien welk een hemelsbreed verschil er is tussen de formae substantiales en de plastische naturen:

> Cette Nature n'est pas une faculté du Corps, qui y existe comme dans son sujet, ainsi que la Forme Substancielle est dans la Matiere, ou qui soit renfermée dans l'idée de la Matiere. C'est une substance immaterielle, qui en est entierement distincte. Elle n'est pas non plus unie avec le Corps, pour faire un tout avec lui. Elle n'est pas engendrée, & ne perit pas avec châque Corps, comme les Formes Substancielles [5]).

b. Een antwoord van Bayle opgenomen in de Histoire des ouvrages des savans van Basnage (1704)

Bayle antwoordt hierop in een *Mémoire* opgenomen in de *Histoire des ouvrages des savans* van Basnage van 1704 [6]). In het debat met Leclerc naar aanleiding van de plastische naturen van Cudworth is ongetwijfeld Bayle de sterkste. Zijn geest is soepeler, zijn kennis wijder dan die van Leclerc. Leclerc weigert om ook een door Leibniz verkondigde theorie in het debat te betrekken, daar weet hij niets van:

---

[1]) *Bibliothèque choisie* II pag. 124.
[2]) *Idem* II pag. 124–125.
[3]) Cf. *Histoire des ouvrages des savans* 1704 pag. 393.
[4]) Zie voor Nehemiah Grew: *Dict. of nat. biogr.* XXIII pag. 166.
[5]) *Bibliothèque choisie* V pag. 292–293.
[6]) *Op. cit.* 1704 Art. VII. *Memoire communiquée par Mr. Bayle pour servir de reponse à ce qui le peut interesser dans un ouvrage imprimé à Paris sur la distinction du bien & du mal, & au 4. article du 5 tome de la Bibliothèque choisie.*

> C'est à eux (scil. de heren Leibniz en Schelhammer) à voir, s'ils ont donnez des armes au Athées, sans y penser [1]),

slechts voor Cudworth en Grew wil Leclerc in de bres springen.

Met het invoeren van de plastische naturen of de „êtres vitaux" van Grew, verschuift men, meende Bayle, slechts de moeilijkheden:

> On ne gagne rien, ce me semble, en suposant que ce n'est pas à la matiere, mais à des êtres immateriels que Dieu a donné la vertu plastique par laquelle ils agissent sur la matiere. Car nous comprendrions plus facilement qu'un corps mouvroit un autre corps si Dieu lui donnoit la force motrice, que nous ne comprenons qu'une chose incorporelle puisse remuer, agiter, & arranger les parties de la matiere [2]).

Bayle vond, dat de cartesiaanse hypothese meer dan die van Cudworth paste bij de „spiritualité de Dieu" en dat de theorieën van Cudworth en Grew zonder dat hun auteurs dat gewild of voorzien hadden, tot atheïsme moesten voeren. Het irriteerde Leclerc bovenmate te zien, dat Bayle hier zich opwierp als kampioen van het christendom, Bayle nota bene, die zovele ketterse meningen verkondigde en zelf wel een atheïst scheen te zijn. Het is begrijpelijk, dat Leclerc zo dacht en toch was dat onbillijk:

> Le Clerc a sans doute fait tort à Bayle en l'accusant de fourberie et d'athéisme. Il a porté sur son adversaire un jugement simple et sommaire selon sa propre nature. Bayle était un esprit infiniment plus complexe et plus nuancé. Son œuvre le montre sceptique et ennemi de la religion. Sa vie privée, ses amitiés, reflétées dans sa correspondance, nous donnent de lui un portrait tout différent: celui d'un homme droit et presque naïf, sincèrement attaché à sa religion et à ses amis, dont la plupart — ainsi les deux Basnage — étaient des croyants convaincus [3]).

Zelfs na Bayle's dood was die polemiek nog niet afgelopen, want Leclerc reageerde toen nog op een aanval in het tweede deel van Bayle's posthuum verschenen *Entretiens de Maxime et de Thémiste* [4]).

Het bovenstaande moge tot een voorbeeld strekken, dat Bayle en Leclerc niet oog in oog zagen.

342. Pierre Bayle

a. Hatelijke opmerking van Bayle aan het adres van Leclerc

Aan Lord Shaftesbury, die tijdens een verblijf in Holland relaties had aangeknoopt, zowel met Bayle als met Leclerc [5]), schreef Bayle, dat z.i.

---

[1]) *Bibliotheque choisie* V pag. 286.

[2]) *Histoire des ouvrages des savans* 1704 pag. 391.

[3]) Cf. Annie Barnes *Jean Leclerc (1657–1736) et la République des lettres* pag. 236.

[4]) Cf. *Idem* pag. 233.

[5]) In 1698 nam Shaftesbury de wijk naar Holland. Hij logeerde te Rotterdam bij de quaker Benjamin Furly, met wie Bayle bevriend was. Cf. L. P. Courtines *Bayle's*

Leclerc hem in diens *Bibliothèque choisie* aangevallen had „d'une manière qui ressemble à celle de M. Jurieu" [1]). En dat was een van de hatelijkste dingen, die Bayle bedenken kon, want aan niemand had hij meer het land dan aan Pierre Jurieu, eens zijn vriend en collega als hoogleraar aan de universiteit te Sedan, maar die, toen zij beiden aan Rotterdams illustre school verbonden waren, aanval op aanval tegen hem gericht heeft, zodat het vooral door Jurieu's toedoen was, dat Bayle in 1693 door de burgemeesters van Rotterdam als hoogleraar ontslagen werd — een besluit, waarvan hem meer de onrechtvaardigheid heeft getroffen dan de directe gevolgen [2]).

b. Op aanstoken van Pierre Jurieu kreeg Bayle in 1693 zijn ontslag als hoogleraar aan de illustre school te Rotterdam

Want Bayle's levenswijze was uiterst sober en, bevrijd van de last van het college-geven, heeft hij daarna elke snipper van zijn tijd kunnen geven aan zijn studie en artikel na artikel geschreven voor zijn *Dictionnaire historique et critique.*

Dismissed professors sometimes find compensation,

merkte Howard Robinson op aan het slot van het zesde hoofdstuk *The victim of intolerance* van zijn *Bayle the sceptic*, een studie waarin Howard Robinson bedoelde te tekenen en heeft getekend „a vital portrait of one of the most fascinating and powerful of moderns". De waarlijk filosofische berusting, waarmede Bayle zijn ontslag als hoogleraar, hetwelk nog gepaard ging met een verbod privaatlessen te geven, opgenomen heeft, heeft zijn biografen steeds getroffen. Toch behoeft men iemand

---

relation with England and the English New-York 1938 chap. VI; Howard Robinson *Bayle the sceptic* New-York 1931 pag. 240, 244–245, 257–259 en William I. Hull *Benjamin Furly and quakerism in Rotterdam, Swarthmore college monographs on quaker history* V 1941 pag. 101.

[1]) Cf. Courtines *op. cit.* pag. 129.

[2]) De resolutie waarbij het verlof tot les geven en Bayle's tractement ingetrokken werd, werd genomen, nadat de kerkeraad extracten uit Bayle's *Pensées sur les comètes* aan de stadsregering had voorgelegd. Bij deze actie tegen Bayle heeft Jurieu handig gebruik gemaakt van de politieke constellatie. In 1692 had Willem III te Rotterdam de wet verzet, daarbij niet kieskeurig zijnde in de keus van de creaturen waarvan hij zich bediende. Bayle had zijn vrienden en begunstigers onder de leden van de anti-stadhouderlijke partij. Het was dus gemakkelijk hem — hoewel iedere grond daartoe ontbrak — in de reuk te brengen van te complotteren tegen de politiek van de koning-stadhouder Willem III. Hoewel Bayle zich van dit alles bewust was, deed dit weinig af aan het flegma, waarmede hij de zaak opnam. In 1706 heeft men opnieuw getracht Bayle van intrigeren tegen de engels-nederlandse politiek te beschuldigen. Shaftesbury heeft er toen voor gezorgd, dat de verdachtmakingen in de kiem gesmoord werden. Cf.: J. B. Kan *De illustre school te Rotterdam, Rotterdamsch jaarboekje* I (1888) blz. 21–25; Albert Cazes *Pierre Bayle* Paris 1905 pag. 18, 252–257; C. Serrurier *Pierre Bayle en Hollande* thèse Lausanne, Lausanne 1912 chap. XII; Howard Robinson *Bayle the sceptic* chap. VI en pag. 240; Courtines *Bayle's relations with England and the English* pag. 128.

niet te zeer te prijzen, indien het lot hem dwingt een richting in te slaan overeenkomstig zijn innerlijke aanleg. Cornelia Serrurier schreef dan ook in haar thèse *Pierre Bayle en Hollande:*

> Cependant il ne faut pas exagérer la catastrophe. Après tout, l'Ecole Illustre était une institution obscure, où un homme tel que Bayle n'était pas à sa place. Ses élèves étaient en petit nombre et peu intéressants. Il donnait ses cours sans entrain, les considérant comme un gagne-pain ennuyeux, mais nécessaire. Maintenant que le sort lui enlevait sa charge, il constatait qu'il aurait les loisirs nécessaires pour exécuter l'œuvre qu'il méditait depuis longtemps: son *Dictionnaire* [1]).

c. Kritiek van Bayle op Descartes' ijveren om officieel in het gelijk gesteld te worden tegen Voetius

Weinig sanguinisch van aard was Bayle en alle eerzucht was hem vreemd. Zo iemand dan was hij gerechtigd kritiek te oefenen op de wijze, waarop Descartes bij de autoriteiten zich tegenover Voetius en Schoock in het gelijk gesteld wilde zien:

> M. Descartes fut accusé d'Athéisme par un Professeur en Philosophie de ce païs, à cause de ses Méditations Métaphysiques, où l'existence du vrai Dieu se trouve par tout comme la base, la clef, le lien de tout le système. Tout grand homme qu'il étoit, il n'eut pas la force de mépriser cette ridicule calomnie...recourut à la protection de l'Ambassadeur de France, se remua tout de son mieux & n'obtint qu'une très médiocre satisfaction [2]).

d. Bayle „un terrible lecteur"

Jaren na Bayle's dood verklaarde Leclerc, dat Bayle iemand geweest was:

> qui ne savait qu'un peu de Cartésianisme et point du tout de Géometrie [3]),

maar met die kennis van het cartesianisme was het nog niet zo slecht gesteld, getuige b.v. de wijze, waarop hij er over sprak op zijn colleges [4]). Ongetwijfeld waren er bepaalde gebieden van de wijsbegeerte, die Bayle schuwde: Bayle hield niet van abstracte redeneringen en daarom was dan ook in zijn ogen de wiskunde een inhumane wetenschap zonder

---

[1]) Serrurier *op. cit.* pag. 160.

[2]) *Œuvres diverses* III La Haye 1727 pag. 162.

[3]) *Bibliothèque ancienne et moderne* VIII pag. 429.

[4]) In de *Œuvres diverses* IV, La Haye 1731, vindt men Bayle's *Institutio brevis et accurata totius philosophiae, in quatuor praecipuas partes distincta...in usum studiosae juventutis* met een franse vertaling *Système abrégé de philosophie etc.* In het deel hiervan, dat de *Metaphysica* behandelt, vindt men op pag. 474 een hoofdstuk *De principiis cartesianorum* en op pag. 479 een hoofdstuk *Comparantur principia metaphysicae vulgaris cum principiis cartesianorum.*

charme [1]). Bayle las snel, overslaande wat hem niet boeide, maar wat hij las, las hij met kritische zin. De leidse hoogleraar Fr. Spanheim schreef eens aan Bayle:

> Vous estes un terrible lecteur. Vous découvrez par tout le foible. Mais aussi vous le cachez en charité [2]).

Spanheims oordeel is volkomen juist; Bayle hield van polemiek en kritiek, maar zijn kritiek was nimmer er op gericht persoonlijk te grieven, het hoe en waarom van de menselijke reacties interesseerde hem meer dan die reacties op zich zelve. Hij predikte niet alleen de verdraagzaamheid, maar was de verdraagzaamheid in persoon en hij was te veel beschouwend van aard om revoluties te willen ontketenen. Hoe juist typeerde Faguet het verschil tussen hem en Voltaire:

> Quand on lit Voltaire, on se prend à dire souvent: „Un Bayle bilieux". Mais voilà précisément la différence. Aussi emporté et âpre que Bayle était tranquille et débonnaire, Voltaire, avec tout le fond d'idées de Bayle, a voulu remuer le monde, et a donné, à moitié, dans une foule d'idées qui étaient fort éloignées de ses penchants propres, si bien qu'il y a dans Voltaire une foule de courants parfaitement contradictoires; et Voltaire, dans ses colères, ses haines et ses représailles, a donné aux opinions même qu'il avait communes avec Bayle, un ton de violence et un emportement qui les dénature [3]).

e. Bayle „un calviniste froid, mais sincère"

Minder gelukkig drukte Faguet zich m.i. uit, toen hij Bayle een „athéisme respectueux" toeschreef [4]). Scherper zag, meen ik, wat Bayle's houding ten opzichte van de godsdienst betrof, onze landgenote, Cornelia Serrurier, toen zij Bayle „un calviniste froid, mais sincère" noemde. Deels uit traditie, deels uit een religieus gevoel, dat verwant was aan dat van de lieden van het innerlijk licht, hechtte Bayle aan het protestantisme. Maar het was een geloof zonder chiliastische verwachtingen of uitzien naar verbetering van de mensheid. „Un collégiant, moins la foi en l'avenir" noemde Cornelia Serrurier Bayle nog, terwijl zij wees op de vriendschap tussen Bayle en de rotterdamse magistraat Adriaan Paats, die tot de collegianten behoorde [5]).

Het rationalisme, dat de kloof tussen rede en geloof dempen wil, heeft Bayle bestreden zowel bij Leclerc als bij Isaac Jaquelot; zijn laatste krachten heeft Bayle gebruikt om Jaquelots *La conformité de la foi avec*

---

[1]) Cf. Edmund Lacoste *Bayle, nouvelliste et critique littéraire, Académie royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, Mémoires* T. XXIV Bruxelles 1928, pag. 205 n. 3.

[2]) In een brief, gedateerd 5 Sept. 1684, gepubliceerd door Emile Gigas *Choix de la correspondance inédite de Pierre Bayle 1670–1706 publié d'après les originaux conservés à la bibliothèque royale de Copenhague* Copenhague 1890 pag. 616–617.

[3]) E. Faguet *Pierre Bayle, Dix-huitième siècle*, Etudes littéraires Paris (1890) pag. 20.

[4]) *Idem, idem* pag. 15.

[5]) Serrurier *Pierre Bayle en Hollande* pag. 207, 120–121.

la raison ou défense de la religion contre les principales difficultés répandues dans le Dictionnaire historique et critique de M. Bayle te weerleggen [1]).

f. Bayle uitte zich op verschillende wijze in de tekst en in de noten van zijn werken

Bayle heeft zijn gedachten neergelegd in een vorm, die er al heel weinig geëigend toe scheen ze voor het nageslacht toegankelijk te doen blijven. Het was een soort journalistiek, die hij bedreef, en men kan zijn werken dan ook niet lezen zonder bedolven te worden onder tal van feiten en feitjes en zonder geconfronteerd te worden met tal van personen uit Bayle's tijd of uit vroeger eeuwen. Samenvattende oordelen gaf Bayle zeer zelden. Van Bayle's hoofdwerk, de *Dictionnaire historique et critique*, zeide Faguet:

> Son livre est mal composé; il est éminemment disproportionné. La longueur des chapitres ne dépend pas de l'importance de l'homme ou de la question qui en fait le sujet; elle dépend de la quantité de notes qu'avait sur ce sujet M. Bayle [2]).

Even later onthulde Faguet iets van het geheim, waarin de bekoring van Bayle's zo persoonlijke schrijftrant schuilde:

> Malgré sa prolixité, il est extrêmement agréable à lire; car si ses articles sont longs, son style est vif, aisé, franc, et va quelquefois jusqu'à être court. Il a deux manières, celle du haut des pages et celle des notes. En grosses lettres il est sec, compact, tassé et lourd; en petit texte il s'abandonne, il cause, il laisse abonder le flot pressé de ses souvenirs, il plaisante, avec sa bonhomie narquoise, malicieuse et prudente, et très souvent, presque toujours, il est charmant [3]).

g. Een uitlating van Bayle van 1676: „je suis péripatéticien partout hormis en physique, dans laquelle je suis entiérement contre Aristote, pour M. Descartes"

Men begrijpt dus wel, dat men Bayle's gedachten over het cartesianisme tot in allerlei schuilhoeken moet opzoeken. Zagen wij niet reeds, dat Bayle de meningen van cartesianen en anti-cartesianen over het automatisme der dieren in zijn *Dictionnaire* behandelde in een artikel over Rorarius? [4]) Jerôme Rorarius leefde ten tijde van Karel V, maar zijn *Quod animalia bruta ratione utantur melius homine* werd eerst in 1645 uitgegeven [5]). Een artikel over Descartes ontbreekt in de *Dictionnaire*;

[1]) Het tweede deel van de posthuum verschenen *Entretiens de Maxime et de Thémiste* bevat een *Réponse à l'examen de la théologie de Mr Bayle par Mr Jaquelot* (*Œuvres diverses* IV pag. 32–103). Voor Bayle's strijd met Jaquelot cf.: Howard Robinson *Bayle the sceptic* pag. 232–233, 242. Zie voor Isaac Jaquelot: *Nouvelle biogr. gén.* 26 kol. 367–369.

[2]) Faguet *Pierre Bayle, op. cit.* pag. 21–22.

[3]) *Idem, idem* pag. 26.

[4]) Cf. boven blz. 198; J. Delvolve *Essai sur Pierre Bayle* Paris 1906 pag 367–370. Bayle schreef voorts over de cartesianen in zijn artikelen Démocrite, Leucippe, Aristote, Ovide en Dicéarque, cf. A. Vartanian *Diderot and Descartes* Princeton 1953, *History of Ideas Series* VI pag. 64–66, 223–227.

[5]) Cf. Moréri *Le grand dictionnaire historique* [18] VII R. pag. 194–195.

hoe zou Bayle ook zijn mening over Descartes en diens leer in enkele bladzijden, zij het dan ook folio-bladzijden, voor het grootste gedeelte met vele noten in kleine letters overdekt, hebben kunnen neerleggen? Korte uitspraken betreffende zijn houding ten opzichte van het cartesianisme in het algemeen gaf Bayle in enkele vertrouwelijke brieven aan zijn broers. In 1675, toen hij tot hoogleraar te Sedan benoemd was, schreef hij aan zijn oudere broer Jacob, als hun vader predikant in het kleine dorpje Carla in Zuid-Frankrijk [1]):

> je soupire ardemment après l'année de Physique, où je me jetterai dans le Cartésianisme et dans les atomes d'Epicure que le grand M. Gassendi a si bien rétablis. Pour cette année, il faudra s'en tenir à la vieille game, et être Péripatéticien [2]).

Het is dus terwille van de op haar gronden gebouwde fysica, dat Bayle allereerst iets in het cartesianisme ziet; eind 1676 schreef hij aan zijn jongere broer Joseph:

> pour moi, je suis Péripatéticien par tout hormis en Physique, dans laquelle je suis entiérement contre Aristote, pour M. Descartes [3]).

h. De Recueil de quelques pieces curieuses concernant la philosophie de Monsieur Descartes (1684)

Toen in 1680 de jezuïet Pater Valois [4]) onder het pseudoniem Louis de la Ville de verklaringen van Descartes van het wonder der transsubstantiatie strijdig met de leer van de Katholieke kerk en analoog aan de dwalingen van Calvijn noemde [5]), bevond Bayle zich onder degenen, die voor de cartesiaanse opvattingen in de bres sprongen [6]).

Toen Bayle zich al enkele jaren in een „pays de liberté" bevond, namelijk in Nederland, dat in deze jaren zovele réfugié's gastvrij opnam, nam hij zijn *Dissertatio in qua vindicantur à Peripateticorum exceptionibus rationes quibus aliqui Cartesiani probarunt essentiam corporis sitam esse in extensione* benevens stellingen, die hij in 1676 te Sedan verdedigd had, op in een bundeltje *Recueil de quelques pieces curieuses concernant la philosophie de Monsieur Descartes*, in 1684 verschenen „A Amsterdam, Chez Henry Desbordes, dans le Kalver-straat, prés le Dam" [7]). Deze *Recueil* bevatte voorts nog onder meer een *Eclaircissement sur le livre de M. de la Ville*

---

[1]) Zie voor Jacob Bayle: Gigas *Choix de la correspondance inédite de Pierre Bayle* pag. XXII, XXIII; Delvolve *Essai sur Pierre Bayle* pag. 4, 8.

[2]) *Nouvelles lettres de Mr. P. Bayle* I La Haye 1739 L. XXXVIII pag. 275.

[3]) *Idem* I L. XLVI pag. 321.

[4]) Zie voor Pater Valois: Moréri *Le grand dictionnaire historique*[18] VIII V pag. 27.

[5]) In zijn *Sentimens de M. Descartes touchant l'essence et les propriétés du corps, opposés à la doctrine de l'Eglise et conformes aux erreurs de Calvin sur le sujet de l'Eucharistie* Paris 1680. Exp. D. 762.

[6]) Pater Valois werd voorts aangevallen door Arnauld, Malebranche, en Fr. Bernier, cf. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne* I pag. 581.

[7]) Aanwezig U.B.A. 1020 H. 15; B.N. Paris Dep. des Impr. R. 25584.

van Fr. Bernier, algemeen bekend als een volgeling van Gassend [1]), en een *Réponse de M****, die door Malebranche geschreven was, want:

> De tous les Cartesiens que le Pere de Valois avoit pris à partie dans son livre, il n'y en a point contre qui il ait parû plus animé que contre le P. M. si celebre & avec tant de raison par ses beaux ouvrages de la Recherche de la Verité [2]).

Ook werd in de *Recueil* opgenomen een herdruk van de *Meditations sur la mëtaphysique par Guillaume Wander*, waarvan de eerste uitgave van 1678 zeldzaam was [3]). En in het *Avis au lecteur* van de *Recueil* èn bij de bespreking van deze *Receuil* in de *Nouvelles de la république des lettres* van 1684 [4]) liet Bayle doorschemeren, dat „Guillaume Wander" de schuilnaam moest zijn van een Fransman en leerling van Malebranche; veel later onthulde hij in zijn *Réponse aux questions d'un provincial*, dat l'abbé de Lanion, een lid van de „académie des Sciences" en bekend als mathematicus, de *Meditations sur la metaphysique*, die Bayle zeer prijst [5]), geschreven had [6]). Niet heeft Bayle bekend, dat hijzelf degeen was, die de stukjes voor de *Recueil* bijeenbracht, noch dat hij de auteur was van de *Dissertatio* en de daarbij gepubliceerde wijsgerige stellingen [7]). In het *Avis au lecteur* gaf hij slechts te kennen, dat genoemde *Dissertatio* het werk was van een:

> Professeur en Philosophie dans l'Academie de Sedan, qui voulant soûtenir des Theses raisonnées à ses Ecoliers, prit pour son sujet le Chapitre du Livre de M. de la Ville, où il examinoit l'essence de la matiere par les seules lumieres de la raison.

i. Kritiek van Bayle op de cartesiaanse opvatting van de beweging

Bij de aankondiging in de *Nouvelles de la république des lettres* verklaart Bayle, dat de protestant, wiens *Dissertatio* in de *Recueil* werd opgenomen, de bescheidenheid gehad had zich niet te mengen:

---

[1]) Bernier schreef een *Abrégé de la philosophie de Gassendi* Lyon 1678, evenwel ook *Doutes sur quelques uns des principaux chapitres de son abrégé de la philosophie de Gassendi.*

[2]) *Recueil de quelques pieces curieuses, Avis au lecteur* ook *Œuvres diverses* IV pag. 186. Cf. ook het artikel van H. Gouhier *Philosophie chrétienne et théologie. A propos de la seconde polémique de Malebranche, Revue philosophique* 1938 pag. 151.

[3]) Het drukkersadres luidde „Cologne", maar Bayle gaf te kennen, dat z.i. het werkje te Parijs gedrukt was.

[4]) *Œuvres diverses* La Haye 1725 pag. 10–11.

[5]) Bouillier meende, dat Bayle de *Meditations sur la metaphysique* te zeer geprezen heeft. Deze *Meditations* waren, zo zeide Bouillier, *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] II pag. 354, weinig origineel: „et si l'abbé de Lanion va plus avant que Descartes, c'est uniquement par les emprunts qu'il fait à Malebranche". Cf. echter het artikel van M. Chastaing *L' abbé Lanion et le problème de la connaissance d'autrui, Revue philosophique de la France et de l'étranger* 1950 pag. 228–248.

[6]) *Œuvres diverses* III pag. 547.

[7]) In het Latijn en in franse vertaling opgenomen *Œuvres diverses* IV pag. 109–145. Cf. Delvolve *Essai sur Pierre Bayle* pag. 19 n. 1, 30–31, 34–38.

dans la dispute que les Catholiques ont entre eux sur le dogme de la présence réelle [1]).

Erg moeilijk te raden welk aandeel Bayle in de *Recueil* had, was het dus niet. In de *Theses philosophicae*, die Bayle aan zijn *Dissertatio* toevoegde, wordt over beweging en tijd gehandeld; de wijsgeren waren er, meent Bayle, nog niet in geslaagd ook maar van een van beide een goede definitie te geven. Descartes had gelijk, toen hij beweerde, dat de beweging zich volgens bepaalde wetten mededeelde, maar de wetten, die Descartes opstelde, waren òf fout, òf van weinig waarde. Ook elders gaf Bayle blijk de kritiek, die van vele kanten tegen Descartes' opvattingen aangaande beweging en rust gericht werd, te delen. In Augustus 1685 schreef Bayle bij de bespreking van de *Reflexions philosophiques & theologiques sur le nouveau système de la nature & de la grace* van Arnaud in zijn *Nouvelles de la république des lettres:*

> J'avouë que je n'ai jamais pû goûter la raison qu'apporte M. Descartes, pour prouver que la même quantité de mouvement, qui a été imprimée d'abord à la matiere, subsiste toûjours; c'est, dit-il, que sans cela Dieu ne seroit pas constant. Le P. Pardies, qui n'étoit pas de plus opposez à ce Philosophe, n'a pas laissé d'avouër que cette preuve faisoit rire ceux qui avoient quelque teinture de Théologie [2]).

Enkele maanden later zeide hij naar aanleiding van de *Physiologia nova experimentalis* van du Stair [3]), dat deze auteur het zich al te gemakkelijk gemaakt had, toen hij er, zich maar niet mede ophield een definitie van de beweging te geven, wat toch niet overbodig geweest zou zijn, immers:

> celle d'Aristote est un galimathias impénétrable: celle de M. Descartes n'est pas même digne d'un Ecolier, puis qu'elle nous renvoye à l'idée du repos, pour connoître le mouvement, c'est-à-dire, à une idée nécessairement obscure, pendant que celle du mouvement n'est pas encore éclaircie [4]).

k. „Plus j'étudie la Philosophie, plus j'y trouve d'incertitude"

Neen, gebonden aan het cartesianisme voelde Bayle zich allerminst; het cartesianisme was een ingenieuse en interessante, hier en daar al overwonnen, theorie, van niet meer of minder waarde dan andere wijsgerige

[1]) *Œuvres diverses* I pag. 11a.

[2]) *Idem* I pag. 347.

[3]) De *Physiologia nova experimentalis in qua, generales notiones Aristotelis, Epicuri & Cartesii supplentur: Errores deteguntur & emendantur: atque clarae distinctae & speciales causae praecipuorum experimentorum, aliorumque phoenomenon naturalium, aperiuntur ex evidentibus principiis, quae nemo antehac perspexit, & prosecutus est. Authore D. de Stair, Caroli II Britanniarum Regi a Consiliis, Juris, & Status. Nuper latiniate donata* Lugd. Batav. 1686 is aanwezig U.B.U. Phys. et chem. quarto 167. Zie voor de schrijver Sir James Dalrymple, first viscount Stair, een Schot, die in 1682 de wijk nam naar Holland en met Willem III in 1688 naar Engeland terugkeerde: *Dict. of nat. biogr.* XIII col. 409–415.

[4]) *Œuvres diverses* I pag. 435.

stelsels in de loop der eeuwen verkondigd. Toen Bayle zich kortelings te Rotterdam gevestigd had, schreef hij aan zijn broer Jacob, die zich ongerust maakte over moeilijkheden, die men Pierre mogelijk in Nederland in de weg zou leggen wegens diens cartesiaanse neigingen, dat zijn broer zich daarover niet bezorgd behoefde te maken, want hij was een filosoof „sans entêtement", die Aristoteles, Epicurus en Descartes beschouwde:

> comme des inventeurs de conjunctures que l'on suit ou que l'on quitte selon que l'on veut chercher plûtôt un tel qu'un tel amusement à l'esprit.

Het verschil tussen de filosofische sectes lag slechts in de meer of mindere graad van waarschijnlijkheid van de juistheid hunner theorieën:

> Plus j'étudie la Philosophie, plus j'y trouve d'incertitude: la difference entre les Sectes ne va qu'à quelque probabilité de plus ou du moins; il n'y en a point encore qui ait frappé au but, & jamais on n'y frappera apparemment, tant sont grandes les profondeurs de Dieu dans les œuvres de la nature, aussi bien que dans celle de la grace [1]).

Op vele punten van het cartesianisme heeft Bayle kritiek geoefend, op het vrijheidsbegrip [2]), de godsbewijzen [3]), de leer der hartstochten [4]) en op het „Je pense donc je suis". Was dit het eerste van alle principia? Ja en neen, antwoordde Bayle: andere uitspraken komt misschien gelijke of vroegere rangorde toe, maar:

> Supposons un homme qui rejette tout comme faux. Croiez vous qu'on pourroit le guérir, en lui proposant cet axiome *Tout est ou n'est pas*, & celui ci *Le tout est plus grand que sa partie?* Non sans doute [5]).

Wel overtuigend werkt hier het: „Tu penses, donc tu es", weshalve het „cogito ergo sum" aartstwijfelaars vaste grond kan verschaffen [6]).

l. De verdraagzaamheid het enige beginsel dat Bayle met zekere onverdraagzaamheid verdedigt

Dat men, zich slechts latende leiden door het criterium van de waarheid, het goede moet nemen, waar en bij wie men het ook aantreft, hebben wij reeds meermalen horen verzekeren; maar het nieuwe van Bayle is, dat hij, overtuigd, dat de mens, die zich meer door zijn hartstochten dan door rede of geloof laat leiden, niet feilloos kan redeneren of kennen,

---

[1]) *Nouvelles lettres de Mr. P. Bayle* II La Haye 1739 pag. 135.

[2]) Cf. *Œuvres diverses* I pag. 437 bespreking in de *Nouvelles de la république des lettres* van Fr. Berniers *Traité du libre et du volontaire* en pag. 822 bespreking van een brief van Descartes aan prinses Elisabeth.

[3]) Cf. Delvolve *Essai sur Pierre Bayle* pag. 267–278.

[4]) Cf. *Idem* pag. 423 en Lacoste *Bayle nouvelliste & critique littéraire, op. cit.* pag. 187–188.

[5]) Cf. *Œuvres diverses* IV pag. 480.

[6]) Er staat ons een zeer interessante parijse thêse te wachten van Elisabeth Labrousse-Goguel over *Humanisme, cartésianisme et théologie chez Pierre Bayle.* „Bayle," zeide de schrijfster mij, „adopte le „bon sens" cartésien sans se croire obligé de lui sacrifier le „sens commun"."

daarom ook geen absolute geldigheid opeist noch voor zijn eigen noch voor andermans conclusies. Hier ligt de grond van zijn verdraagzaamheid, het enige beginsel, dat hij met zekere onverdraagzaamheid zal verdedigen, en hier gaapt ook de diepe kloof, die hem van Descartes scheidt. Minder filosofisch in zijn denken dan Descartes, was Bayle het meer in zijn wijze van leven. Niets bespeurt men bij Bayle van de spanning, die men zo dikwijls in Descartes' geschriften kan waarnemen tussen de ten toon gespreide zekerheid en een wel te verdringen maar niet volkomen overwonnen angst zich op dwaalwegen te bevinden [1]). Ondanks de soberheid van zijn eenzaam vrijgezellenbestaan, ondanks zijn fragiele gezondheid en de last hem door tegenstanders bezorgd, ja zelfs ondanks het gevoel zo veel tijd te kort te komen voor de bevrediging van zijn weet- en schrijflust, ondanks tenslotte zijn niet optimistische levensbeschouwing bezat Bayle gemeenlijk een benijdenswaardige gemoedsrust.

Bayle koesterde sympathie voor Malebranche, die hem eens schreef:

> C'est Monsieur, un grand mal que le schisme qui divise l'Eglise et anime les Chrétiens les uns contre les autres [2]).

Malebranche's jarenlange polemiek met Antoine Arnaud, voortgezet zelfs nog na het overlijden van Arnaud [3]), volgde Bayle met onpartijdige belangstelling, slechts ingrijpende ter verdediging van Malebranche, toen Arnaud in de laatste hoofdstukken van zijn *Reflexions philosophiques et theologiques* het Malebranche euvel duidde, dat volgens deze het zinlijk genot enig geluk kon schenken [4]).

m. Bayle en Leibniz

Voor Leibniz' bezwaren tegen de cartesianen ruimde Bayle gaarne een plaats in zijn *Nouvelles* in [5]), maar hij verdedigde het occasionalisme tegen het systeem van de „harmonia praestabilita" [6]). Uitvoerig schreef Leibniz tegen Bayle's opvatting betreffende de oorsprong van het kwaad in het tweede deel van zijn *Théodicée*, dat vier jaar na het overlijden van Bayle verscheen [7]).

---

[1]) Descartes' gecamoufleerde onzekerheid toonde Nathan Edelman op taalkundig-psychologische gronden aan bij de behandeling van *The mixed metaphor in Descartes*, *The romanic review* V XLI (1950) pag. 167.

[2]) Gigas *Choix de la correspondance inédite de Pierre Bayle* pag. 511.

[3]) Cf. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] II pag. 176 n. 1; Augusto del Noce *La gnoseologia cartesiana nell'interpretazione di Arnaud*, *Rivista di filosofia neo-scholastica*, *Supplemento speciale al volume XIX*, *Cartesio nel terzo centenario del „Discorso del metodo"*. Milano 1937 pag. 259–284.

[4]) Cf. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] II pag. 484–485; Serrurier *Pierre Bayle en Hollande* pag. 79–80.

[5]) Zie bv. *Nouvelles de la république des lettres* Sept. 1686 art. II, Févr. 1687 art. III.

[6]) Cf. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] II pag. 485.

[7]) Cf. Delvolve *Essai sur Pierre Bayle* pag. 324–335; Lacoste *Bayle nouvelliste et critique littéraire*, *op. cit.* pag. 197–198.

n. Bayle en Locke

De engelse wijsgeer John Locke overleed twee jaar eerder dan Bayle. Hoewel Locke geruime tijd te Rotterdam bij de quaker Benjamin Furly verblijf heeft gehouden, toen het om politieke redenen niet gewenst was, dat hij in zijn vaderland woonde [1]), is het contact tussen Locke en Bayle hoofdzakelijk tot stand gekomen door hun geschriften en via gesprekken en brieven met wederzijdse vrienden gewisseld. Evenwel heeft het persoonlijk contact niet geheel en al ontbroken [2]). Bayle heeft verscheidene malen van Locke's werken en denkbeelden melding gemaakt, veelal met warme lof, soms met kritiek. Op sommige punten — het ontkennen van de ingeboren denkbeelden, het afwijzen van het automatisme der dieren — heeft Bayle aan Locke gelijk gegeven boven Descartes [3]). Bayle moet Locke meer beïnvloed hebben dan deze heeft willen erkennen. Ziehier de slotregels van het hoofdstuk *Bayle's relations with Locke* uit Courtines' studie *Bayle's relations with England and the English:*

> A study of French influence on Locke would undoubtedly reveal that Bayle, in addition to Montaigne, Descartes and Gassendi, played a notable part in the formation of the English philosopher's ideas. Especially in the realm of toleration, a comparision of Bayle and Locke would be useful. Perhaps therein lies the explanation of Locke's careful avoidance of all mention of Bayle in his own works and correspondence. Bayle, on the other hand, seems to have gone to great pains to recognize Locke's genius [4]).

343. Een artikel van Bayle over Spinoza, dat teleurstelt

Zoekt men al te vergeefs in Bayle's *Dictionnaire* naar een artikel over Descartes, een artikel over Spinoza vindt men er wel. Dat artikel heeft steeds zeer de aandacht getrokken, ook van personen, die overigens niet bij voorkeur hun eigen mening stijfden met citaten uit Bayle's geschriften. De schrijver-boekdrukker F. Halma [5]), vertaalde het artikel in het Nederlands en gaf het uit tezamen met vertalingen van werken van ,,den Heer Jaquelot, Leeraar der Fransche Kerke in 's Gravenhaage", wiens inzichten,

---

[1]) Cf. Courtines *Bayle's relations with England and the English* pag. 114.

[2]) *Idem* pag. 112.

[3]) Cf. Lacoste *Bayle nouvelliste et critique littéraire, op. cit.* pag. 196; Delvolve *Essai sur Pierre Bayle* pag. 368.

[4]) *Bayle's relations with England and the English* pag. 119. William I. Hull sprak in de 5de *Swarthmore college monograph, Benjamin Furly and quakerism in Rotterdam* (1941) pag. 130 ook van zekere rivaliteit tussen Bayle en Locke. In een brief van 12 October 1702 aan Furly schijnt Locke wèl over Bayle gesproken te hebben. Locke beklaagde zich, dat Bayle nog geen notitie van een nieuw uitgekomen werk van hem genomen had: ,,However I value his opinion in the first rank of those who have got my book, yet he will not do me the favour to let me know what he thinks of it, one way or other".

[5]) Zie voor Halma: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VI kol. 690.

naar wij weten, lang niet altijd strookten met die van Bayle [1]). Aan deze:

> Overnatuurkundige wapenen, door 't puik der Meesters van den Franschen landaart gesmeedt, waar door den beroemden Spinoza, in zijne ongodistische verschanssing, gelukkiglijk besprongen, en verwonnen wierd [2]),

voegde Halma toe langdradige *Aanmerkingen op 't vervolg van Philopater*, bestrijding van de reeds door ons genoemde en nog vaker te noemen satyrische roman *Vervolg van 't leven van Philopater geredded uit de verborgentheden der coccejanen en geworden een waaragtig wijsgeer* van 1697, waarin de hoofdpersoon en diens vrienden — na de werken van de cartesi-coccejanen, die hen eerst boeiden, terzijde geschoven te hebben — ijverig en met smaak studeerden in de geschriften van Spinoza [3]).

Een lofdichtschrijver, W. Koolenkamp, wist Halma dank:

> Dank zy u Halma, brave Tolk!
> Die d'Ongodist (uit d'Afgronds kolk
> Voor weinig jaaren weêr verreezen,)
> Door uw Vertaling maakt verstomt;
> En schoon ook Philopater komt,
> Die zyne vloektaal ons laat leezen;
> Hy valt door u, als Dagon, neêr.
> Wel hem, die dus pleit voor Godts eer!

Wat bewoog Cornelia Serrurier toch, toen zij Koolenkamp tot de „bons poètes hollandais" rekende? [4])

Onder degenen, die ingenomen waren met Bayle's kritiek op Spinoza kan men ook Leibniz vinden — maar kan inderdaad aan Bayle's oordeel over Spinoza blijvende waarde toegekend worden? Delvolve vroeg zich af:

> Mais cette critique porte-t-elle réellement sur le système de Spinoza? Bayle a-t-il réellement compris sa pensée? Ou bien ne lui a-t-il fait que les objections du vulgaire bon sens incapable, faute de pénétrer les raisons métaphysiques, de comprendre que Pierre qui bat Jacques est la même chose que Jacques battu? [5])

Bayle's kritiek op Spinoza concentreerde zich op het substantiebegrip. Bij het aannemen van slechts één enkele substantie redeneerde Spinoza zeer abstract en zeer dogmatisch — beide wijzen van denken, die Bayle allerminst bekoorden. Dat sommigen zich mateloos geërgerd hebben Bayle te zien optreden als paladijn van een meer christelijk Gods-begrip tegenover de spinozistische Gods-idee, is wel begrijpelijk, al heeft men zeker

---

[1]) Cf. boven blz. 539.

[2]) *Het leven van B. de Spinoza, met eenige aanteekeningen over zijn bedrijf, schriften en gevoelens: door den Heer Bayle, leeraar der wijsgeerte te Rotterdam. Nevens een kort betoog van de waarheit des christelijken godtsdiensts; en twee verhandelingen, I. Van de ziel. II. Van Godts wezentlijkheit. Door den heer Jaquelot, leeraar der fransche kerke in 's Gravenhaage. Vertaalt door F. Halma. De voorreden behelscht eenige aanmerkingen tegens 't Levensvervolg van Philopater* Utrecht 1698 (aanwezig U.B.A. 242 F. 7) *Opdragt* fol. * 3 r.

[3]) Cf. boven blz. 296 beneden blz. 578.

[4]) *Pierre Bayle en Hollande* pag. 187.

[5]) *Essai sur Pierre Bayle* pag. 262.

geen reden Bayle te verdenken zijn artikel over Spinoza met bijbedoelingen geschreven te hebben [1]). Bouillier schreef indertijd:

> Bayle, en effet, est l'auteur d'une réfutation de Spinoza à laquelle on peut reprocher, sinon la feinte, au moins le défaut d'équité et de profondeur [2]).

En inderdaad, al heeft Bayle zich bij de tweede druk van zijn *Dictionnaire* verweerd tegen de beschuldiging Spinoza niet goed begrepen te hebben, men onttrekt zich thans toch niet aan de indruk, dat Bayle's artikel over Spinoza niet bijster belangrijk is geweest en met zijn vele noten en uitweidingen verre van fraai gecomponeerd. Men leert er Bayle maar niet Spinoza uit kennen.

344. De Boekzaal van Europe, door P. Rabus in 1692 gesticht

De vele Fransen, die Bayle's *Nouvelles de la république des lettres* hebben nagevolgd, kunnen wij hier niet noemen, maar wel dient vermeld dat een ondernemend Rotterdammer, geïnspireerd door Bayle en Leclerc, in 1692 *De boekzaal van Europe* begon uit te geven. Het volgend jaar maakte de redacteur zich bekend: het bleek Pieter Rabus te zijn, een praeceptor aan de latijnse school te Rotterdam [3]). In de zomer van 1700 kreeg Rabus ruzie met zijn uitgever P. van der Slaart; in 1701 zien wij hem daarom bij Barent Bos te Rotterdam *Tweemaandelijke uittreksels* uitgeven geheel in de geest als voorheen *De boekzaal van Europe*, welke van der Slaart nog enige tijd in leven wist te houden [4]).

Pieter Rabus overleed 13 Januari 1702; de *Tweemaandelijke uittreksels* werden toen voortgezet door Willem Séwel, een bekend vertaler en taalkundige [5]). Séwels grootvader was als brownist naar Nederland gekomen: vertalingen uit het Engels (William Penn, Robert Boyle, Gilbert Burnet, William Sherlock, William Dampier, Basil Kennett e.a.) vormen dan ook het hoofdbestanddeel van Séwels vertaalde werken [6]). Séwels ouders behoorden tot de quakers; aan een *Historie der quakers*, in 1717 te

---

[1]) Cf. Serrurier *Pierre Bayle en Hollande* pag. 122.

[2]) *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] II pag. 483.

[3]) Zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 831–833.

[4]) Onder meer gaf Van der Slaart nog een registerdeeltje uit over de jaren 1692–1701.

[5]) In het artikel over Willem Séwel *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 1017–1021 kon nog geen gebruik gemaakt worden van het in 1933 verschenen eerste deel van de *Swarthmore college monographs: Willem Sewel of Amsterdam 1635–1720 The first quaker historian of quakerism.*

[6]) Noch in het *Nieuw ned. biogr. wdb.* noch op *A chronological list of Willem Sewel's published writings and translations*, als *Appendix A* gevoegd bij Hulls monografie, werd vermeld, dat men Séwels naam vindt onder het *De overzetter aan den Leezer* van de vertaling van Thomas Browne's *Religio medici* opgenomen in *Alle de werken van Thomas Brown* Amst. 1688 (U.B.A. 638 D. 17) onder de titel *Religio medici óf de godsdienst eens geneesmeesters*; de initialen W.S. onder de hierbij behorende *Aanmerkingen ... by toeval geschreeven door Sir Kenelm Digby* (voor vroegere vertalingen, cf. boven blz. 196).

Amsterdam verschenen, heeft de zoon met liefde en ijver gewerkt. Het tijdschrift *Tweemaandelijke uittreksels* veranderde in 1705 van naam en uitgever; het heet dan *De boekzaal der geleerde werreld* en de uitgever is Fr. Halma, die in deze tijd te Amsterdam woont [1]). Het volgend jaar heeft Séwel er genoeg van, hij geeft het redacteurschap over aan Joan van Gaveren, die de naam van het tijdschrift *De boekzaal der geleerde werelt* spelt. Het daarop volgend jaar deed François Halma de uitgave over aan zijn zoon Samuel; wanneer deze in Augustus 1708 overlijdt, neemt de vader de uitgave voorlopig weer op zich:

> Dit jaar zal ik ten minsten met het nutbaar werkje der Boekzaale voortvaaren; op Nieuwjaar, dag en raadt bij deze veranderinge [2]).

Maar aan het eind van 1708 laat Joan van Gaveren Halma in de steek, en deze, geen andere redacteur kunnende vinden, die in zijn ogen bekwaam genoeg is:

> dat zekerlijk niet heel vreemt is: want tot zulk een werk wordt vrij wat meer vereischt, dan een Rechtsgeleerde, of Artz te zijn, en veele zich mogelijk verbeelden [3]),

staakt de uitgave. In 1710 vestigde François Halma zich met zijn zoon Jacobus te Leeuwarden. De uitgave van *De boekzaal* deed Halma over aan Gerard onder de Linden te Amsterdam, die echter eerst in 1715 van het recht tot uitgave de facto gebruik maakte. De verdere lotgevallen van *De boekzaal* te verhalen, zou ons te ver voeren; wij kunnen ervoor verwijzen naar het artikel van H. van Leeuwen in *Noord en zuid*, jaargang 25. *De boekzaal* was een zeer lang leven beschoren en, als zovele bedaagden, werd zij bij het klimmen der jaren steeds conservatiever. Vanaf 1716 werd kerk- en prediknieuws een plaats ingeruimd, de eens zo vooruitstrevende was op het laatst:

> Een goede, doove Best van zeker tachtig lenten,
> Die predikbeurtbriefjens veilt en stooven zet in 't Nut:
> Die kopjens koffie lept met brave proponenten,
> 't Halfjarig nieuws herkaut, sterk snuift en meestijds dut [4]).

In 1863 ging *De boekzaal* op in het evangelische tijdschrift voor protestantse kerken *Stemmen voor waarheid en vrede* [5]). Dat Rabus en diens medewerkers en naaste opvolgers veel en veel meer aandacht besteed hebben aan theologische en natuur-filosofische werken, ook wel aan reisbeschrijvingen dan aan wat men tegenwoordig in de eerste plaats onder litteratuur pleegt te verstaan, ligt geheel in de geest van hun tijd.

---

[1]) In 1699 verplaatste Halma zich van Utrecht naar Amsterdam.

[2]) *De boekzaal der geleerde werelt voor de maanden July en Augustus, des jaars 1708 door J. van Gaveren, De drukker aan den lezer.*

[3]) *De boekzaal der geleerde werelt voor de maanden van September-December des jaars 1708. Door J. van Gaveren, Berecht aan den lezer* (van Fr. Halma). Dit deeltje bevat enkel een aflevering voor September-October.

[4]) H. van Leeuwen *De boekzaal der geleerde wereld, Noord en zuid* XXV (1902) blz. 347.

[5]) Cf. *idem* blz. 344. De *Stemmen voor waarheid en vrede* verschenen tot en met 1925.

Voor de kennis van de door- en verwerking van het cartesianisme in Nederland zijn de zeventiende-eeuwse en vroeg-achttiende-eeuwse jaargangen van *De boekzaal* een ware goudmijn; heeft men zich eenmaal ingeleefd in de geest en gedachte van die tijd, dan kan men gemakkelijk navoelen met welk een gretig interesse de abonné's op *De boekzaal* naar de tweemaandelijkse, later maandelijkse, afleveringen gegrepen zullen hebben.

345. JOHAN RUYTER, MEDICINAE & PHILOSOPHIAE DOCTOR, ALS MEDE THEOLOGIAE CANDIDATUS, UITGEVER VAN HET REPUBLIJK DER GELEERDEN, BESTREED SPINOZA, MAAR SCHEEN GENEIGD TOT DE GEVOELENS VAN P. VAN HATTEM

In 1709 begint dus een hiaat in de reeks der *Boekzalen*. De gebroeders Wetstein maakten ervan gebruik door in 1710 met de uitgave van *Het republijk der geleerden of kort begrijp van Europa's letternieuws* voor de dag te komen. Op de eerste deeltjes wordt als redacteur genoemd: Johan Ruyter, Medicinae & Philosophiae Doctor, als mede Theologiae Candidatus [1]). Later wordt vagelijk vermeld, dat de *Republijk der geleerden* opgemaakt werd „door verscheide liefhebbers". Ook na de herleving van *De boekzaal der geleerde werrelt* bleef de *Republijk der geleerden* concurreren, ja, deze eigende zich zelfs de titel *Republijk der geleerden of boekzaal van Europa* toe [2]). De eerste redacteur, Johan Ruyter, vindt men 13 Juni 1691 in het groningse album studiosorum ingeschreven: „Johannes Ruiterus, Groninganus, Phil. Gratis in honorem parentis, praeceptoris classium trivial.". Johan promoveerde — na enkele jaren buitenslands vertoefd te hebben — 29 October 1705 te Groningen op *Cogitationes philosophico-medicae*, waarin hij zich liet kennen als cartesiaan en als anti-spinozist. Hij aanvaardde, als zovelen, niet het spinozistische substantie-begrip en keurde al evenmin de spinozistische reductie van het aantal hartstochten tot drie goed [3]). In 1708 liet hij een *Funus philosophico-theologicum* [4]) verschijnen, dat men uitvoerig aangekondigd vindt in de september-october aflevering van *De boekzaal*, wat het laatste deeltje was door van Gaveren voor Fr. Halma verzorgd. De Ruyters gevoelens schijnen verwant geweest te zijn aan die van de volgelingen van P. van Hattem; hij wilde echter noch een spinozist, noch een hattemist, noch een hebreër

[1]) Als beoefenaar der poëzie wordt Johan Ruyter vermeld door van der Aa *Biogr. wdb.* XVI blz. 585.

[2]) In 1718. Na de gebroeders R. en G. Wetstein zien wij als uitgevers van de *Republiek der geleerden of boekzaal van Europa* optreden: R. en J. Wetstein en W. Smith; Anthoni Schoonenburg; Gerrit de Groot; Gerrit de Groot en zoon; Wed. G. de Groot en zoon. Op de U.B.A. is het jongste aanwezige deeltje van 1774.

[3]) Johan Ruiter Groninganus *Cogitationes philosophico-medicae inaugurales* (aanwezig U.B.A. M.G. 4° XXXVIII, 11) *Vestigia cognitio Dei & nostri* § 5; *Fundamentum vitae moralis atque civilis* § 5. In de *Vestigia cognitionis rerum naturalium* kritiek op Descartes' theorie over de beweging. Aan het slot een „ad Filium Hymnus" van Johannes' vader Arnoldus Ruiter.

[4]) Te Groningen bij J. van Velzen, cf. *De boekzaal der geleerde werelt* 1708 II blz. 298–314.

heten [1]). Hij begon met *Het republijk der geleerden.* omdat hij er niet in slaagde een predikant-plaats te bemachtigen [2]).

346. Pieter Rabus als vertaler

Rabus volgde Bayle ook hierin na, dat hij een dictionnaire opzette, evenwel bleef Rabus' *Groot naemboek* in de aanvang steken. Al heeft Rabus ook lustig gedicht, als poëet kunnen wij hem allerminst prijzen; hij rijmelde op de gebruikelijke manier, men zie zijn lofdicht voor de verzamelde werken van Bontekoe en het gedichtje, waarmede de in 1700 te Rotterdam verschenen nederlandse vertaling van Daniels *Voyage du monde de Descartes* en Huets *Nouveaux mémoires pour servir à l'histoire du cartésianisme* [3]) versierd werd. Rabus dichtte toen op de trant van onze hedendaagse Sint-Nicolaas-verzen:

Onze ziel, dit Godd'lijk ziertje
Zal fluks 't Pijn-appel-kliertje
Verlaten voor een tijd
En gaan Deskartes vinden
Die boven zwerk en winden
Zijn Filozoof-pligt quyt enz.

De uitgever Barent Bos berichtte de lezers, dat twee vertalers gearbeid hadden aan de *Reize door de wereld van Deskartes in vier deelen. Daar komen bij gedenkschriften, dienende tot de historie der Kartezianerij:*

> Wat de Vertalingen belangt, de lezer zal daarin eenige verscheidenheid van stijl, spelling enz. vinden, bij toeval dat het eerste en 't vierde deel der Reisbeschrijving eenen anderen Overzetter hebben gehad, dan het twede en derde deel, welke vertaald zijn van den genen, die ook de bijgevoegde Gedenkschriften verduitscht heeft [4]).

Wij menen, dat Rabus de vertaler is geweest van boek II en III van de *Voyage du monde de Descartes* en van de *Nouveaux mémores pour servir à l'histoire du cartésianisme*; immers bij de uitvoerige bespreking van de

[1]) Cf. Johannes Ruyter *Merkwaardige geschiedenis ofte waarachtig verhaal der proceduuren, gepleegt in de E. Kerkvergadering, of Classis van Amsterdam, over den onschuldigen, hoewel thans beruchten Johannes Ruyter als beroepen Predicant, anders der Medicijnen en Phil. Doctor. enz.* Groeningen 1712 (U.B.A. 1368 F. 2) blz. 179.

[2]) Cf. *idem* blz. 6.

[3]) De eerste uitgave van de *Voyage du monde de Descartes* van Gabriel Daniel verscheen te Parijs in 1690; de ed. pr. van de *Nouveaux mémoires pour servir à l'histoire du cartésianisme* van Daniel Huet aldaar in 1692, Exp. D. 772 en 782. De latijnse vertalingen *Iter per mundum Cartesii* Amst. 1694 (aanwezig U.B.A. 604 J. 9 7), U.B.L. 2314 F. 19) en *Novae difficultates a peripatetico propositae auctori itineris per mundum Cartesii* Amst. 1694 (aanwezig U.B.A. 604 J. 9 2)) — vertaling van de *Nouvelles difficultés proposées par un péripatéticien à l'auteur du voyage du monde de Descartes* (Exp. D. 773) — vindt men aangekondigd *De boekzaal van Europe* 1695 I. blz. 356. Dat Jöcher de latijnse vertaling van de *Voyage du monde de Descartes* toeschreef aan de anti-cartesiaan G. de Vries, vermeldden wij reeds vroeger (cf. boven blz. 228 n. 3).

[4]) *Reize door de wereld van Deskartes, in vier deelen. Daar komen bij gedenkschriften, dienende tot de historie der kartezianerij, beide uit het Fransch vertaald* Rotterdam 1700 (aanwezig U.B.A. 2491 H. 30) *De boekverkooper aan den lezer.*

Reize door de wereld van Deskartes enz. in de *Tweemaandelijke uittreksels* van 1701 verried Rabus zich, waar hij schreef:

> De bijgevoegde Nieuwe Gedenkschriften, om te dienen tot de Historie der Kartezianerij, zijn geschreven van den Heere Huët, en door mij, lang te voren, eer ik dezelve Neêrduitsch leerde spreken, uit het Fransch tot een uittreksel gebragt [1]).

Aan het slot van zijn bespreking schreef Rabus:

> Al het uitgetrokken zij voor rekening van den Schrijver gezegd, en onverminderd de eere van Deskartes.

Niettemin is het merkbaar, dat Rabus zich allerminst gestoten heeft aan, maar daarentegen zich zeer vermaakt heeft met de satyren van de jezuïet Gabriel Daniel en van de met de jezuïeten nauw verbonden bisschop Pierre-Daniel Huet [2]). Onder de indruk van hun aanvallen op Descartes schreef Rabus:

> 't Is wat te zeggen, zeker, zoo beroemd een Wijsgeer, als Deskartes is aan te tasten, niet aan d'een of d'ander grenshoek, maar in de Hoofdplaats zijner Wijsbegeerte, en met bombarderen van zijn Wereldstelsel alle zijne Beginselen te ontblooten [3]).

Rabus moet de mening van de Volder en Chr. Huygens gedeeld hebben, dat per saldo niet zo heel veel overbleef van de cartesiaanse theorieën, 't welk de toets van een bezadigd oordeel doorstaan kon:

> Men vind meer Boekoeffenaars, die, tot rijper jaren gekomen, Vader Daniel in vele zaken gelijk geven [4]).

Wat de verdere vertalingen van Rabus betreft, herinneren wij er aan dat het Rabus was die Huygens' *Kosmotheooros* in het Nederlands vertaalde [5]) en maken er op opmerkzaam, dat Rabus de vertaler is geweest van een werkje van Robert Boyle *Of the high veneration man's intellect owes to God, peculiarly for his wisdom and power* (1685). Wel liet Rabus bij de aankondiging in *De boekzaal van Europe* van 1699 van *Van de hooge eerbiedigheid, die 't menschelijk verstand God schuldig is, inzonderheid wegens zijn wijsheit en magt* [6]) niet meer los dan dat de overzetter hem bekend was, maar, dat Rabus zelf de vertaler was, werd onthuld door de amsterdamse uitgever Steven van Esveldt toen deze in 1768 een tweede druk van de nederlandse vertaling van Boyle's *Of the high veneration*

---

[1]) *Tweemaandelijke uittreksels* 1701 I blz. 94.

[2]) Bouillier noemde, *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] I pag. 603 de *Nouveaux mémoires pour servir à l'histoire du cartésianisme* een pamflet Huet onwaardig, maar bestreed daarentegen, *idem* pag. 576, niet, dat men in de *Voyage du monde de Descartes* van Pater Daniel vinden kon „de l'esprit, certaines critiques justes et même une sorte de modération relative".

[3]) *Tweemaandelijke uittreksels* 1701 I blz. 77.

[4]) *Idem* 1701 I blz. 76.

[5]) Cf. boven blz. 67.

[6]) Rotterdam 1698.

man's intellect owes to God liet verschijnen[1]). Rabus achtte het werkje:

> Een onloochenbaar bewijs, dat een groot Wijsgeer en Natuurpeiler teffens een groot Christen kan wezen[2]).

Inderdaad was Boyle — de man van de wet van Boyle over het verband tussen volume en druk bij gassen, welke men zich van de schoolbanken zal herinneren — een zeer godsdienstig mens, hij wilde er niet van weten, dat beoefening van de wetenschap het geloof zou kunnen schaden, één zijner werken betitelde hij *The christian virtuoso, shewing, that by being addicted to experimental philosophy a man is rather assisted than indisposed to be a good christian* (1690)[3]). Boyle en de door hem gepresideerde Royal Society, waar de experimentele wijsbegeerte zo zeer in ere was, zijn veel sterker beïnvloed door Bacon dan door Descartes[4]). Boyle had hier en daar nogal kritiek op Descartes, zo hield Boyle in tegenstelling tot Descartes vast aan de causae finales; Boyle's *A disquisition about the final causes of natural things* (1688) werd door Rabus' vriend W. Séwel in het Nederlands vertaald[5]).

Samenvattende kunnen wij van Rabus zeggen, dat hij een prozaïsch mens was, met een wijde, zij het niet diepe, belangstelling voor de vordering van de natuurwetenschappen en met typisch nederlandse interesse voor wijsgerig-theologische zaken, waarin hij zich echter ook weer niet te diep wilde steken. Hij was bevriend met cartesianen als J. Broen, maar kon kritiek en spot op Descartes uitstekend verdragen; hij zag met genoegen, dat Spinoza bestreden werd[6]), maar zowel in zijn groene jaren als op latere leeftijd vermeide hij zich in de arabische roman *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan*, waarin geschilderd werd hoe een jongeling, zonder ooit enig contact met medemensen gehad te hebben, door redenering en natuurlijke openbaring tot de kennis van God en wereld kwam[7]).

Rabus had veel belangstelling voor Bekker en de strijd rond diens

[1]) Van Esveldt vergeleek Boyle's werkje met de *Entretiens sur la pluralité des mondes* van Fontenelle, waarvan hij in 1765 een derde druk van de nederlandse vertaling uitgegeven had.

[2]) *De boekzaal van Europe* 1699 I blz. 235.

[3]) Cf. D. R. Hooykaas *Robert Boyle, een studie over natuurwetenschap en christendom. Overdruk uit het orgaan van de christelijke vereeniging van natuur- en geneeskundigen in Nederland.* Loosduinen z.j. (1942).

[4]) Cf. Richard Foster Jones *Ancients and moderns. A study of the background of the battle of books* Washington university studies, New series language and literature VI St. Louis 1936 pag. 193.

[5]) *Onderzoek wegens de eynd-oorzaaken der natuurlijke dingen; voorstellende of en (indien ja,) met wat voorzórgen en onder welk een beding een natuurkundige dezelve behoort toe te staan. Beneffens eenige ongemeene aanmerkingen wegens een beschaadigd gezigt door Robert Boyle, Schildknaap. Uyt het Engelsch vertaald door Wm Séwel* Amst. 1688. Aanwezig U.B.A. 618 H. 25 3).

[6]) Cf. *Boekzaal van Europe* 1693 II blz. 525–530; 1696 II blz. 313 (bespreking van het *Onderzoek van de Zedekonst van Benedictus de Spinoza* van Chr. Wittich vertaald door Abr. van Poot); 1696 I blz. 186, 1697 I blz. 158, 1697 II blz. 302, 1698 II blz. 291 *Tweemaandelijke uittreksels* 1701 I blz. 167.

[7]) Cf. boven blz. 417 n. 4.

Betoverde weereld; hij interesseerde zich voor de geulincxiaan Johannes Aalstius, voor Malebranche en Fontenelle, voor de auteur van de *Medicina mentis* E. W. von Tschirnhaus en voor de fysische werken van Nicolaas Hartzoeker [1]). Hij mocht Antoni van Leeuwenhoek zijn vriend noemen en droeg aan deze het zeventiende deeltje van zijn *Boekzaal* „tot gemeenzaamheidsonderhouding" op. Wat Rabus in het cartesianisme geboeid moet hebben, is het rationalisme. Welke feilen men ook in de cartesiaanse redeneringen bij nader inzien mocht ontdekken, Descartes was een groot en vernuftig wijsgeer geweest.

347. Recapitulatie over het cartesianisme aan de behandelde hogescholen: Utrecht, Leiden, Groningen, Franeker, Harderwijk

Wij hebben nu — met één enkele uitzondering — het cartesianisme aan alle nederlandse hogescholen behandeld. Het bleek, dat men te Utrecht spoediger dan te Leiden contact met Descartes en cartesianen gehad heeft, maar dat de leidse hogeschool met figuren als Heidanus, de Raey, de Volder en Craanen spoedig de leiding overnam, al was het weer te Utrecht, dat cartesi-coccejanen zich verenigden tot een College der scavanten. De groningse universiteit strekt het tot eer in 1645 Descartes tegenover Schoock en Voetius in het gelijk gesteld te hebben. Te Franeker zocht men evenzeer als te Leiden naar de aristotelisch-cartesiaanse sleutel, men schermde, begerig de relatie tussen rede en geloof te vatten, met argumenten uit cartesiaanse en anti-cartesiaanse arsenalen in een groot academisch tournooi en zette, niet afgeschrikt door de waarschuwing dat wonderlijke en vreemd-luidende nieuwigheden in Descartes' werken te vinden waren, de academische jeugd Descartes' verhandeling over de hartstochten en een dichterlijke parafrase van diens *Meditationes* voor. Toen graaf Lodewijk Hendrik van Nassau, met het oog op de door de universiteit te Herborn aan te nemen gedragslijn, bij de nederlandse hogescholen informeerde naar hun houding tegenover het cartesianisme, gaf de senaat van de universiteit te Harderwijk ten antwoord, dat de cartesiaanse filosofie schadelijk voor de theologie te achten was. Toch hield men te Harderwijk de cartesiaanse besmetting niet buiten de poorten, men leed er in lichte mate aan het cartesianisme, toen zulks niet meer veel opzien verwekte.

348. Het cartesianisme aan de illustre school, later quartierlijke academie te Nijmegen

Korte tijd was de in 1655 gestichte en in 1656 tot quartierlijke academie verheven, illustre school te Nijmegen een concurrent van de hogeschool

[1]) Reeds in de eerste jaargang van *De boekzaal van Europe* vindt men verscheidene geschriften van en tegen Bekker besproken. Ook de jaargang 1693 is vol van werken van en over Bekker. Cf. ook *Tweemaandelijke uittreksels* 1702 blz. 114. Zie voor Aalstius *De boekzaal van Europe* 1693 II blz. 477–482, 1696 II blz. 367, 1697 I blz. 45–67, voor von Tschirnhaus en Hartzoeker *De boekzaal van Europe* 1695 I blz. 450–473, 1696 I blz. 70–81, 376, 1697 II blz. 470–482.

te Harderwijk, die een subsidie afgesnoept werd [1]). Bij de oprichting werd Chr. Wittich hoogleraar in de theologie, Theodorus Craanen in de wijsbegeerte [2]); beiden hebben later te Leiden een belangrijk aandeel gehad in de ontwikkeling van het cartesianisme, gelijk wij getracht hebben te doen uitkomen. Cartesiaan-coccejaan als Chr. Wittich was ook Johannes Braun, in 1661 als predikant te Nijmegen beroepen en vervolgens aangesteld als hoogleraar in de hebreeuwse oudheden en oosterse talen [3]). Over Braun spraken wij uitvoerig bij de behandeling van het cartesianisme aan de groningse hogeschool, die hem in 1680 tot zich trok. Waarschijnlijk zullen verscheidene studenten aan Nijmegen boven het conservatieve Harderwijk de voorkeur gegeven hebben, omdat te Nijmegen in cartesi-coccejaanse geest gedoceerd werd. Evenwel:

> de schoone bloei deezer Academie was van geen langen duur. In het noodlottig Jaar 1672, na de onderwerping van de Stad aan den Koning van Vrankrijk; doch bijzonderlijk in het Jaar 1674, wanneer het Quartier verklaarde het gewoon Subsidie wederom aan de Academie te Harderwijk, welke op voorspraak van den Heere Erfstadhouder was hersteld, te zullen verleenen, begon haar verval te naderen [4]).

In 1679 vertrok de laatst overgebleven hoogleraar uit Nijmegen. Daar wij Wittich, Craanen en Braun, wat hun persoon en werk betreft, respectievelijk te Leiden en te Groningen hebben gade geslagen, behoeven wij aan het nijmeegse voorspel thans geen uitvoerige paragraaf te wijden.

349. Recapitulatie van het cartesianisme aan de behandelde illustre scholen en Athenaea: Amsterdam, Deventer, Breda, Rotterdam

Mogen wij dus nu achten het cartesianisme aan alle nederlandse universiteiten besproken te hebben, ons vaderland bezat in wat wij het cartesiaanse tijdperk mogen noemen, ook athenaea en illustre scholen en daarvan hebben wij de meeste, maar nog niet alle, behandeld. Wij zagen het cartesianisme aan het Athenaeum en het remonstrants seminarium te Amsterdam geredelijk toegang vinden met hulp van Johannes de Raey wat het Athenaeum, van Etienne de Courcelles wat het seminarium aangaat. Aan de wieg van het Athenaeum te Deventer stond de theoloog Jacobus Revius, die slecht met Descartes en diens volgelingen overweg kon; het cartesianisme kreeg te Deventer dan ook geen vaste voet. Aan de door Frederik Hendrik gestichte illustre school te Breda, die maar zo'n kortstondige bloei beschoren was, troffen wij meer sympathie voor

---

[1]) Cf. J. in de Betouw *Quartierlijke academie en apostolische latijnsche school te Nijmegen* z.d. z.j. en H. Bouman *Geschiedenis van de voormalige geldersche hoogeschool en hare hoogleraren* Utrecht 1844 blz. 255–268.

[2]) In de Betouw *op. cit.* blz. 6, 11.

[3]) *Idem* blz. 12.

[4]) *Idem* blz. 13.

Gassend dan voor Descartes aan. Op de college's, die Pierre Bayle van 1681–1693 aan de illustre school te Rotterdam gaf, verzuimde deze niet de cartesiaanse principia met vroegere en latere theorieën te vergelijken. Ten dele gaf Bayle aan Locke gelijk boven Descartes. Bayle had aan de niet zeer luisterrijke „illustre" rotterdamse school als tegenspeler de predikant-hoogleraar Pierre Jurieu, wiens stoken er zelfs toe leidde, dat de rotterdamse magistraat Bayle zijn betrekking ontnam — in het licht der historie een ware Pyrrhus-overwinning.

350. Het cartesianisme aan de illustre school te 's Hertogenbosch

Geen afzonderlijke paragraaf wijdden wij nog aan de illustre school in 's Hertogenbosch, in 1636 op de gebruikelijke wijze — omzetting van een latijnse school — gesticht. Evenwel, zoals dat ook ten opzichte van de hogeschool te Nijmegen het geval bleek te zijn, de voor de geschiedenis van het cartesianisme belangrijke personen hebben wij reeds ontmoet. Het zijn hier Tobias Andreae Jr, die in 1681 hoogleraar te Franeker werd [1]), Fl. Schuyl, die in 1664 hoogleraar te Leiden werd [2]) en Benjamin van Broeckhuysen, die in 's Hertogenbosch zowel garnizoensarts als hoogleraar in de medicijnen was.

De studie van Florentius Schuyl was bekostigd door de stad 's Hertogenbosch, die deze stadskwekeling in 1640 bij provisie aanstelde tot philosophiae professor onder beding, dat hij zijn theologische studie onder Maresius zou voltooien. Samuel Maresius is de eerste rector geweest van de illustre school te 's Hertogenbosch. Na het vertrek van Maresius in 1642 naar Groningen, kwam er aanvankelijk weinig verbetering in de positie van Schuyl, de Raad van State liet de gehele last van de bezoldiging van Schuyl op de stad drukken. Schuyl woonde nog in den Bosch, toen in 1662 te Leiden zijn latijnse vertaling van Descartes' ongepubliceerd *Traité de l'homme* uitgegeven werd [3]); op het belang van deze vertaling en van de voorrede, die Schuyl er aan toevoegde, hebben wij gewezen [4]).

Dat Schuyl niet alleen voor Descartes maar ook voor Sylvius grote bewondering koesterde, weten wij. Ook Benjamin van Broeckhuysen hebben wij opgesomd onder de volgelingen van Fr. de le Boe Sylvius; anders dan Sylvius' leerling Cornelis Bontekoe kwam van Broeckhuysen niet tot het aanprijzen van het gebruik van thee, het was de wijn, die van Broeckhuysen als de voortreffelijkste van alle dranken beschouwde:

---

[1]) Cf. boven blz. 531.

[2]) Zie boven blz. 261.

[3]) Van *Renatus Descartes de homine figuris et latinitate donatus a Florentio Schuyl* bestaan zowel uitgaven „Lugduni Batavorum, apud Franciscum Moyardum & Petrum Leffen" U.B.A. 640 F. 3, Exp D. 624) als uitgaven „Lugduni Batavorum, apud Petrum Leffen & Franciscum Moyardum" (Exp. D. 623).

[4]) Zie boven blz. 188.

> Modico enim vini potu stomachus recreatur, appetentia cibi acuitur, sollicitudines curaeque hebetantur, excrementa digeruntur, somnus conciliatur [1]),

zo lezen wij in van Broeckhuysens *Rationes philosophico-medicae, theoretico-practicae* — een conclusie, waartoe ook velen gekomen zijn zonder hulp van cartesiaans-sylviaanse redeneringen. Genoemde *Rationes philosophico-medicae, theoretico-practicae*, in 1687 te 's Gravenhage verschenen, zijn te beschouwen als de derde vermeerderde uitgave van Benjamin van Broeckhuysens *Œconomia corporis animalis* in 1672 te Nijmegen uitgekomen [2]). De tweede druk was te Amsterdam verschenen in 1683 met een lofdicht van D. van Hoogstraten *In renovatam viri clarissimi Benjami Broekhuzii, Œconomiam animalem recens editam* [3]).

351. Tijdens het rectoraat van Isaac Beeckman werd de latijnse school te Dordrecht tot illustre school verheven

Twee illustre scholen resten ons nu nog ter bespreking: die te Dordrecht en die te Middelburg. De verheffing van de latijnse school te Dordrecht tot een illustre school geschiedde onder biezondere en droevige omstandigheden. In 1627 was Isaac Beeckman, middelburger van geboorte, die vanaf 1620 zijn broer Jacob bij het besturen van de latijnse school te Rotterdam had bijgestaan [4]), tot rector van de latijnse school te Dordrecht benoemd. Onder het rectoraat van deze eminente geleerde kwam de dortse school tot grote bloei. Maar de pest, die in 1635 te Dordrecht woedde, tastte ook de leerlingen van de latijnse school aan:

> Als door een panischen schrik getroffen, verlieten deze ijlings de stad; de Zeeuwsche huurden een schip om hen naar hunne betrekkingen terug te brengen; doch eilacy! „zij liepen uit de armen van den eenen dood in die van den anderen". Het vaartuig werd bij de Willemstad overzeild, en, op eenige weinige na, vonden alle in de golven hun graf „smorende alzoo hunne leering in het water dat zij het vuur onttrokken hadden". Deze ramp dreigde de zoo vermaarde en bloeijende school met een geheelen ondergang. Om dien, zoo mogelijk, te verhoeden, verhief de Raad haar tot eene Illustre-school, waarin zij dr. van Nuyssenburgh tot hoogleeraar in de natuurkunde en de grieksche taal, dr. Beverwijck in de genees- en ontleedkunde en den predikant Westenburgh in de welsprekendheid en geschiedenis, elk op eene jaarwedde van F. 200.—, benoemde [5]).

---

[1]) *Rationes philosophico-medicae theoretico-practicae* Hagae-Comitis 1687 (aanwezig U.B.A. 645 B. 30) pag. 212.

[2]) Cf. boven blz. 349.

[3]) Deze tweede druk van Benjamin à Broechuysens *Œconomia corporis animalis* is aanwezig U.B.A. 638 G. 12.

[4]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 86.

[5]) Dr G. D. J. Schotel *De illustre school te Dordrecht* Utrecht 1857 blz. 79.

352. Onjuiste voorstellingen van en de ware verhoudingen bij de betrekkingen tussen Descartes en Beeckman

Het is overbekend, dat Descartes en Beeckman in 1618 te Breda, toen Descartes daar in garnizoen lag, kennis maakten. Het *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634* door C. de Waard in 1939 en volgende jaren uitgegeven, heeft niet de bevestiging gebracht van het door Lipstorf en Baillet vermelde verhaal, dat deze kennismaking geschiedde, doordat Descartes, aan de poorten van de stad een wiskundig probleem aangeslagen vindende, aan iemand die er ook naar stond te kijken, om een vertaling van de nederlandse tekst vroeg. Reeds de volgende dag zou de jonge krijgsman aan Beeckman de oplossing van de prijsvraag hebben voorgelegd. Of deze anecdote al wat opgesmukt zij of niet, ervan geldt: „Se non è vero, è ben trovato". Maar dit spreekwoord is niet van toepassing op de verdere voorstelling door Baillet gegeven van de omgang tussen de franse wijsgeer en de nederlandse geleerde. „Leurs relations, schreef Baillet:

> durérent jusqu'en 1636 ou 1637 c'est-à dire jusqu'à la mort de Beeckman. Il est vray que leur amitié souffrit une légére interruption quelques années aprés que M. Descartes se fût établi en Hollande en qualité de Philosophe: mais elle fut de peu de durée, & le Sieur Beeckman qui l'avoit causé par un défaut de conduite, eut soin de la réparer [1]).

Descartes heeft Beeckman in 1629 ervan beschuldigd met geleende veren te pronken, weshalve hij het handschrift van zijn *Compendium musicae* 31 December 1618 als nieuwjaarsgift aan Beeckman geschonken terugeiste [2]). Van Mersenne had Descartes moeten horen, dat Beeckman er zich op beroemde verscheidene zaken aan de jongere Descartes geleerd te hebben [3]). Maar, zo schrijft de beledigde Descartes aan Beeckman, was deze dan zo onnozel geweest franse complimenten letterlijk op te vatten:

> Sed te procul dubio Gallici styli fefellit urbanitas, cumque inter loquendum scribendumve tibi saepe testatus sim, me multa ex te didicisse, multumque adhuc adiumenti ex tuis observationibus expectare, mihi nullam iniuriam facere putasti, si quod ipse prae me ferrem, tu quoque confirmares.

In zijn eigen belang moest Beeckman toch niet gaan rondvertellen, dat hij zoveel aan Descartes geleerd had, want, zij die Descartes goed kenden, zouden er om lachen, wetende dat Descartes gewoon was zelfs bij mieren en wormen ter lering te gaan:

---

[1]) *La vie de Monsieur Descartes* I pag. 44.

[2]) Cf. *Œuvres* I L. XXIII pag. 155 l. 8.

[3]) Cf. C. de Waard *Isaac Beeckman, Twee nederlandsche figuren uit de zestiende en zeventiende eeuw* 's Gravenhage 1941 (overdruk uit *Archives du Musée Teyler* III 9) blz. 328.

> Quod ad me attinet, ista parum curo; sed pro veteri amicitia te monitum volo, cum aliquid tale coram illis qui me norunt gloriaris, hoc multum nocere famae tuae, neque enim his dictis adhibent fidem; sed potius irrident vanitatem. Nec est quod ex iis, quas a me habes literis, testimonia illis ostendas; sciunt enim me a formicis & vermibus etiam doceri consuevisse, nec alio pacto me te aliquid didicisse putabunt [1]).

Hoe snijdend Descartes zich hier ook uitdrukte, deze hooghartigheid was volkomen misplaatst. Nimmer gaf Beeckman cartesiaanse vondsten voor de zijne uit en inderdaad is hij in het contact met Descartes meer de gevende dan de nemende partij geweest [2]). Aanmoedigend maar kritisch heeft Beeckman tegenover Descartes gestaan, met bewondering en waardering, hoewel hij aan de corpusculaire theorieën van Gassend de voorkeur gaf boven de cartesiaanse opvatting omtrent de potentiële oneindige deelbaarheid van de stof. Zeer uiteenlopend was instelling en aanleg bij de franse wijsgeer en de nederlandse natuurvorser: Beeckman, behept met een intense belangstelling voor het detail, voor de fysische feiten en experimenten, bekommerde zich niet al te zeer om de synthese, terwijl Descartes geneigd was alle resultaten van proefnemingen, alle geconstateerde feiten, te dwingen als steunsels te fungeren voor het grootse systeem, dat hij als in een visoen aanschouwd had en dat hij dan ook niet voor een, bij nader inzien beter, verwisselen kon, gelijk bijvoorbeeld Leibniz met gemak de ene hypothese liet varen voor een andere, zodra deze hem meer aantrok.

Reeds Leibniz voelde, dat Descartes een zonderlinge en onbillijke draai aan de ware verhoudingen gaf bij zijn voorstelling van zijn betrekkingen tot Beeckman [3]). Hoe moeilijk Descartes kritiek verdragen kon, hebben wij reeds eerder kunnen opmerken [4]), hardnekkig lokte hij kritiek uit, maar tevens stond hij steeds vele angsten uit, dat deze kritiek zijn systeem tot in de kern zou treffen. Waar Descartes dan ook kleineerde en krenkte, geschiedde zulks uit verdediging — verdediging meer nog van zijn methode dan van zijn persoonlijke eer. Indien hij ooit zou toegeven, dat zijn systeem niet geheel nieuw en oorspronkelijk was, indien hij zou bekennen, dat zijn methode — tenzij uit onnadenkendheid een flater begaan werd, vergissen was immers menselijk, —toch niet onvermijdelijk tot juiste beslissingen moest voeren, dan zou Descartes menen het meest waardevolle van wat hij met zoveel inspanning verwierf, te hebben prijsgegeven [5]). Het is dus een tragisch zielsconflict, dat zich openbaart in Descartes' kleingeestige houding ten aanzien van Beeckman.

---

[1]) *Œuvres* I L.XXIII pag. 156.

[2]) Cf. C. de Waard *Isaac Beeckman* pag. 310–312, 331–333.

[3]) *Idem* pag. 332.

[4]) Cf. boven blz. 190.

[5]) Cf. C. L. Thijssen-Schoute, *Descartes en het nederlands cartesianisme*, *Algemeen nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 42 (1950) blz. 154.

353. DESCARTES' CONDOLEANTIEBRIEF AAN COLVIUS NAAR AANLEIDING VAN HET VERSCHEIDEN VAN BEECKMAN

Dat Descartes ondanks deze symptomen van afgunst toch in de grond van zijn hart een „gentilhomme" was, dat hij de „générosité" niet alleen als de hoogste deugd aanprees, maar ook beoefende, blijkt niet alleen uit het feit, dat Descartes, toen Beeckman hem in 1631 de verzoenende hand toestak, deze toenadering niet afwees [1]), maar bovenal uit de brief, die Descartes vanuit Leiden 14 Juni 1637 tot de dortse predikant Andreas Colvius richtte, nadat deze hem het overlijden van Beeckman had gemeld. Beeckman, was, nog geen negenenveertig jaar oud, aan de tering overleden, een kwaal die reeds in 1629 zijn jongere broeder Jacob ten grave had gesleept [2]). Descartes condoleerde Colvius wel is waar in zeer gereserveerde bewoordingen, waarbij hij liet uitkomen, dat hij zich niet als Colvius tot de intimi van Beeckman rekende, maar ging toch zo ver te zeggen, dat de overledene „extremement philosophe" was. Wij willen dit ondanks Descartes' eigen opmerkingen aangaande de franse complimenten niet als een lege hoffelijkheid opvatten, maar veronderstellen, dat Descartes tenslotte de zuivere inborst en onlesbare wetenschapsdrift van Beeckman erkende. Descartes schreef als volgt:

> En passant par cette ville au retour d'un voyage ou j'ay esté plus de six semaines, j'y ay trouvé la lettre que vous avez pris la peine de m'escrire par laquelle j'apprens les tristes nouvelles de la mort du Sr Beeckman, lequel je regrette, & je m'asseure que comme ayant esté l'un de ses meilleurs amis vous en aurez de l'affliction. Mais Monsieur, vous sçavez beaucoup mieux que moy, que le tems que nous vivons en ce monde est si peu de chose a comparaison de l'éternité, que nous ne nous devons pas fort soucier si nous sommes pris quelques annees plutost ou plus tard. Et Mr Beeckman ayant esté extremement philosophe, comme il a esté, je ne doute point qu'il ne se fust resolu des long tems a ce qui luy est arrivé. Je souhaite que Dieu l'ait illuminé en sorte qu'il soit mort en sa grace et je suis
>
> Monsieur, vostre tres humble & affectioné serviteur Des Cartes [3]).

354. DESCARTES WORDT DOOR COLVIUS GEWEZEN OP DE OVEREENKOMST VAN HET „COGITO ERGO SUM" MET HET AUGUSTINISME

Er bleven nog andere brieven van Descartes aan Colvius dan de hier geciteerde, alsook brieven van Colvius aan Descartes bewaard. Niet overgeleverd is ons de brief van Colvius, waarin deze Descartes op de overeenkomst van diens „Cogito ergo sum" met een bepaalde passus bij Augustinus gewezen moet hebben. Wel weten wij wat Descartes daarop antwoordde:

---

[1]) Cf. C. de Waard *Isaac Beeckman* pag. 333.
[2]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* kol. 88.
[3]) *Œuvres* I pag. 379–380 L. LXXVII.

> Vous m'avez obligé de m'avertir du passage de Saint Augustin auquel mon Je pense, donc je suis a quelque rapport: je l'ay esté lire aujourdhui en la Bibliotheque de cette ville, & je trouve veritablement qu'il s'en sert pour prouver la certitude de nostre estre, & en suite pour faire voir qu'il y a en nous quelque image de la Trinité, en ce que nous sommes, nous sçavons que nous sommes, & nous aymons cét estre & cette science qui est en nous; au lieu que je m'en sers pour faire connoistre que ce moy, qui pense, est une substance immaterielle, & qui n'a rien de corperel; qui sont deux choses fort differentes [1]).

Descartes erkent dus wel de gedeeltelijke overeenkomst van zijn gedachtengang met die van „un si saint et si excellent personnage" [2]) als Augustinus, maar wil zijn bewijsvoering toch als geheel oorspronkelijk aanvaard zien. Waarschijnlijk moet men geen directe invloed van het augustinisme op Descartes aannemen. In haar thèse *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme* heeft Geneviève Lewis geponeerd, dat, toen Descartes zijn filosofie concipieerde, op wijsgerig gebied het augustinisme tot een „un filet presque imperceptible" gereduceerd was [3]).

Slechts onmiddellijk „par l'intermédiaire de saint Thomas, plutôt que par celui des platoniciens" zal Descartes beïnvloed zijn geworden door het augustinisme [4]).

355. Descartes zegt het te betreuren Colvius geen inzage te kunnen verstrekken van zijn Meditationes aleer deze gedrukt zijn

Descartes schreef de brief, waarin hij begint met mee te delen, dat hij naar de leidse universiteitsbibliotheek ging om Augustinus na te slaan, op 14 November 1640. Enkele dagen tevoren had hij het manuscript van zijn *Meditationes* met de *Objectiones* van de alkmaarse priester Johannes Caterus en zijn weerwoord daarop aan zijn vriend Mersenne gestuurd, opdat deze voor meerdere *Objectiones* zou zorgen en de druk voorbereiden. Descartes hoopte vurig dat zijn *Meditationes* met approbatie van de Sorbonne zouden kunnen verschijnen. Daarom is Descartes wel niet onoprecht, maar evenmin geheel openhartig, wanneer hij in de genoemde brief van 14 November 1640 aan Colvius vervolgt:

> Le peu que j'ay écrit de Metaphysique est desia en chemin pour aller à Paris, où je crois qu'on le fera imprimer & il ne m'en est resté icy qu'un brouillon si plein de ratures, que j'aurois moi-mesme de la peine à le lire, ce qui est cause que je ne puis vous l'offrïr; mais

---

[1]) *Œuvres* III pag. 247–248 L. CCXIX. Descartes à * * * *. Adam en Tannery veronderstelden nog niet, dat Colvius de geadresseerde zou zijn. Cf. echter deel X pag. 578, XII pag. 294.

[2]) Cf. *Œuvres* IV pag. 113 lin. 17.

[3]) Cf. Geneviève Lewis *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme* Thèse complémentaire Paris 1950 pag. 15 n. 5.

[4]) *Idem* pag. 17, 23.

si-tost qu'il sera imprimé, j'auray soin de vous en envoyer des premiers, puis qu'il vous plaist me faire la faveur de le vouloir lire, & je seray fort aise d'en apprendre vostre jugement [1]).

Het kwam Descartes uitstekend uit, dat hij kon schrijven, dat het manuscript van zijn *Meditationes* reeds op weg naar Parijs was, want hij was er allerminst op gesteld, dat nederlandse predikanten er de primeur van zouden genieten [2]).

356. Adr. Heereboord houdt Colvius op de hoogte van de vorderingen van Descartes' geschriften

8 April 1642 is het de leidse hoogleraar Adrianus Heereboord, die Colvius op de hoogte houdt van de stand van Descartes' werkzaamheden. De *Metaphysica* is ter perse — bedoeld zal worden de Elzevier uitgave van 1642; een verhandeling *De homine*, waarin beweerd wordt „quod animalia, praeter hominem, ceu automata sint" is in het bezit van Descartes en bovendien is deze bezig aan een weerlegging van de metaphysica van Eustache de Saint-Paul [3]). Bij het opstellen van zijn *Principia philosophiae* moet Descartes vaak de *Summa philosophiae* van Eustache de Saint-Paul dit le Feuillant [4]) in handen genomen hebben of althans in de geest voor zich gehaald hebben als voorbeeld van de nog gangbare filosofische en fysische opvattingen waartegenover hij zijn nieuwe filosofie en zijn nieuw wereldbeeld wilde plaatsen [5]).

357. Colvius bemiddelt in 1643 bij de opname van de briefwisseling Plempius–Descartes in de Epistolae door J. van Beverwijck uitgegeven en ontvangt een copie van Descartes' Epistola ad Voetium

In 1643 is de briefwisseling tussen Descartes en Colvius biezonder levendig. Daar is de uitgave van *Epistolae quaestiones cum responsis* welke de dortse medicus Johan van Beverwijck voorbereidde, die stof tot schrijven geeft [6]). Van Beverwijck wilde in deze verzameling van brieven zowel de kritiek van de leuvense hoogleraar Vopiscus Fortunatus Plempius op de cartesiaanse opvatting aangaande de bloedsomloop als Descartes' verdediging doen opnemen [7]). 1643 was een bewogen jaar voor Descartes; de *Philosophia cartesiana sive admiranda methodus novae*

---

[1]) *Œuvres* III pag. 248.

[2]) Cf. *Œuvres* XII pag. 294.

[3]) *Idem* VIII 2 pag. 196.

[4]) Verschenen in 1609, tweede ed. 1611.

[5]) Voor verschillen en overeenkomsten in bouw van Saint-Pauls *Summa philosophiae* en Descartes' *Principia* cf. *Œuvres* XII pag. 368 chap. V.

[6]) De *Epistolae* verschenen in 1644. Cf. boven blz. 239 n. 1.

[7]) Cf. boven blz. 238. *Œuvres* III pag. 682 L. CCCVII, IV pag. 3–6 L. CCXII, IV pag. 645 Additions, XIII pag. 15–16 L. CCXVII bis (brief van Descartes aan Colvius, waarbij hij de beloofde papieren voor van Beverwijck stuurt).

philosophiae Renati Descartes was verschenen [1]) en had de hevige verontwaardiging van Descartes opgewekt; een copie van zijn antwoord de *Epistola ad celeberrimum virum Gisbertum Voetium* zond Descartes 23 april 1643 aan Colvius, hopende dat deze hem in het gelijk zou stellen:

> je m'assure que tous ceux qui ont de l'honneur & de la conscience trouveront ma cause si juste que je craindray pas de la soumettre a vostre jugement, bien que j'aye affaire a un homme de vostre profession [2]).

Maar Descartes kwam in zoverre bedrogen uit, dat hij moest ervaren, dat Colvius hem niet enthousiast bijviel, maar zich bedroefd toonde over de vete tussen Descartes en Voetius:

> Accepi apologeticum scriptum tuum; legi illud, & dolui. Quid enim aliud potui in acerrimo certamino amicorum meorum? [3])

Colvius probeerde de beide tegenstanders te verzoenen, zonder resultaat te boeken; wel werd zijn poging door prinses Elisabeth van de Palts gewaardeerd [4]). Ook van het antwoord, dat Descartes opstelde als reactie op de uitdaging van de utrechtse vroedschap tot hem, zich persoonlijk te komen verdedigen, werd een copie aan Colvius gezonden [5]). Dit geschiedde daags voordat de officiële brief vergezeld van „'t translaet van dien in patenti gedruckt" [6]) verstuurd werd.

---

[1]) Ultrajecti 1643. Naar men weet, schreef M. Schoock dit pamflet op aansporen van Voetius.

[2]) *Œuvres* III pag. 646–647 L. CCXCVIII.

[3]) *Idem* III pag. 680–682 L. CCCVI. Colvius à Descartes. Dordrecht, 9 juin 1643.

[4]) *Idem* IV pag. 6, VIII 2 pag. 197, XIII pag. 17. Cf. beneden blz. 566.

[5]) *Idem* IV pag. 6 L. CCCXIII Descartes à Colvius. Egmond du Hoef 5 juillet 1643, pag. 8 L. CCCXIV Descartes au Vroedschap d'Utrecht. Egmond du Hoef 6 juillet 1643.

[6]) Uit een aantekening in de resolutien van de vroedschap van Utrecht (Gem. archief res. boek 1642–1644 fol. 169 v.) blijkt, dat „Saterdaechs den 1 July 'snaenoens" een „beslote missive int Francois ondertekent Des Cartes gedateert d'Egmondt op de Hoeff den 6 July stylo novo 1643 ende geaddresseert aen mijn Heeren Burgemeesteren ende Vroetschap der Stadt Utrecht" gelezen werd (dus st. n. op 11 Juli) evenals „'t Translaet van dien in patenti gedruckt (daer van een bundel met exemplaren overgesonden was) geintituleert antwoort van den Wel Edelen Heere René des Cartes Heere du Perron op het gepubliceerde van de Heeren van de Vroetschap der Stadt Uttrecht den 13/23 des Jaers 1643".

Deze brief van 6 Juli 1643 bleef niet bewaard en evenmin is een exemplaar bekend van de eerste uitgave van het nederlands translaat, dat te Amsterdam gedrukt moet zijn. Het *Antwoordt van den wel-edelen Heer René Des Cartes Heere Du Perron: op het ghepubliceerde van de Heeren van de vroedschap der stad Wtrecht etc.* werd echter opgenomen zowel in het pamflet *Aengevangen procedueren tot Wttrecht tegens Renatus des Cartes etc.* Utrecht (1643) als in de *Brief van René des Cartes aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius etc.* Amst. 1643. Cf. boven § 291.

358. DESCARTES ZENDT COLVIUS OMSTREEKS 6 JULI 1643 ZIJN „SAMENSTELLING VAN EEN VOLMAAKT MUZIEKINSTRUMENT"

Kort daarop schreef Descartes opnieuw aan Colvius, want zijn brief was nog geen uur verzonden, of hij had een schrijven van Colvius ontvangen, waarin deze hem vroeg naar zijn opvatting aangaande de samenstelling van een volmaakt muziekinstrument:

> Ik ontfing u leste brief niet dan 's Maandags uchtens, een uur nadat ik die had gesonden, de welk ik des Zondaags s'avonts aan u had geschreven. Dit is de oorsaak van dat ik'er mijne samenstelling niet bij voegde, om een werktuig van de Zangkunst, dat volmaakt is, te maken. Want ik meende niet dat gij 't noch sou willen sien. Ik weet ook wel dat gij 't niet tot de Klavecymbaal behoeft, dat gij voor Mejuffer u dochter, wilde doen maken: want voor d'ouderdom, daarin sij is, moet men niets anders soeken, dan de lichtste dingen, en de samenstelling is veel swaarder, dan de gemene, gelijk gij lichtelijk daar af sult konnen oordeelen, dewijl gij hen hier siet. Te weten, in plaats dat men gewent is de achttoon in twaalf deelen te deelen, so veel de gemene Speeltuygen aangaat, so moet men 't hier in achtien verdeelen enz. enz. [1]).

De enige dochter van Andreas Colvius en Anna van der Mijle werd de vierde mei 1637 te Dordrecht gedoopt, wel was haar leeftijd in 1643 dus nog zeer jeugdig. Muzikaal was zij zeker, deze beschermelinge en vriendin van de tien jaar oudere Margareta Godewijk, een dochter van Pieter Godewijk, praeceptor aan de latijnse school en beheerder van de stadsbibliotheek [2]). Deze Margaretha had de pretentie de rivale te zijn van geleerde kunstzinnige jofferen als de dochters van Roemer Visscher en Anna Maria van Schuurman, zij kreeg onderricht zowel in het Latijn als in het Grieks, was bedreven in het schoonschrijven, het etsen op glas, het borduren, het clavecimbel spelen. Tot de schatten van het gemeentearchief te Dordrecht behoren thans, meer om de curiositeitswille dan wegens artistieke of dichterlijke waarde, twee bundels gedichten en zinnebeelden van Margareta Godewijck. Wij zien daarin, dat zij Colvius' dochter Agneta eens op een geboortedag vermaande:

> Wilt na vaders wijsheit trachten En sijn gulden spreucken achten [3]).

En toen Monsr. Vaillant een portret van Agneta getekend had, vervaardigde Margareta Godewijk het onderschrift:

> Dit is een maeghde beelt, geteyckent van Vaillant,
> In 't bloemtje van haer tyt, in 't bloeijen van haar lente:

---

[1]) *Brieven aan veele hoog-geagte personen van verscheide ampten geschreven... door Renatus Des-Cartus beschreven: en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 III 81 blz. 240.

[2]) Zie voor P. Godewijck: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 477–479 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[3]) Gemeente-archief Dordrecht nr. 3036 *Gedichten van Margareta Godewijck Met XXVIII door haar geschilderde zinne-beelden* blz. 165.

Hij kan met cool noch crijt bereycken haar verstant
Haer innerlijck vernuft, die kan hij niet uytprenten [1]).

Het is de verdienste geweest van C. de Waard te Vlissingen — aan wie reeds de uitgevers van de grote editie van Descartes' *Œuvres* zoveel waardevolle inlichtingen te danken hadden — aangetoond te hebben, dat de brief „Je ne reçeus vostre lettre que lundy matin, une heure apres avoir envoyé celle que je vous écrivis dimanche au soir etc", voor het eerst gepubliceerd in deel III van Clerseliers uitgave van de *Lettres* (1667), waarvan wij de aanhef wijder in nederlandse vertaling citeerden, niet, gelijk Adam en Tannery veronderstelden [2]), tot Constantijn Huygens gericht werd, en evenmin, gelijk deze uitgevers van Descartes' *Œuvres* waanden, in 1646 werd geschreven. De Waard dateerde haar 6 Juli 1643, wat de maandag was, waarop Descartes zijn antwoord op de uitdaging van 23 Juni 1643 naar Utrecht stuurde en waarop Descartes een brief van Colvius ontving [3]). Het lijkt mij, dat Descartes de brief „Je ne reçeus vostre lettre etc." 6 Juli 1643 of enkele dagen nadien naar Utrecht stuurde [4]).

359. Cartesiaanse excerpten in Colvius' Adversaria

C. de Waard schonk in 1923 aan de leidse universiteitsbibliotheek een handschrift van Colvius, zijnde een bundel *Adversaria*. Tot de excerpten uit geschriften van Descartes, in die bundel opgenomen, behoort een copie van de verhandeling over de indeling der muziek en de leer van de intervallen, welke Descartes in Juli 1643 aan Colvius gestuurd heeft. De Waard publiceerde dit afschrift in zijn artikel *Sur le destinataire et la date à attribuer à une lettre de Descartes sur une épinette parfaite*. Men treft er o.a. de zinsnede aan:

In instrumentis musicis, ut perfecta sint et accurata octava ex mea sententia dividi debet in 18 intervalla, quae sunt...etc. [5]),

ons reeds bekend uit de brief van omstreeks 6 Juli 1643, zodat het niet de minste twijfel lijdt of het stuk in de *Adversaria* bewaard, is een copie van de muzikale verhandeling door Descartes aan Colvius omstreeks 6 Juli 1643 gezonden.

---

[1]) *Op. cit.* blz. 175. Reeds geciteerd door G. D. J. Schotel *Letter- en oudheidkundige avondstonden* Dordrecht 1841 blz. 162.

[2]) *Œuvres* IV pag. 678 L. CDLXXVI bis Descartes a [Huygens] [1646?].

[3]) C. de Waard *Sur le destinataire et la date à attribuer à une lettre de Descartes sur une épinette parfaite*, *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications* III pag. 251–255.

[4]) Descartes en Colvius zullen in het Latijn gecorrespondeerd hebben. Zou daarom de latijnse tekst van de Elzevier-uitgave van Descartes' *Epistolae* hier te verkiezen zijn boven de franse tekst van Clerselier? Cf. de Waard *art. cit.* pag. 252. Adam en Tannery publiceerden *Œuvres* IV pag. 679 een aanvulling op de uitgegeven brief, die eveneens voorkomt in het door de Waard uitgegeven document.

[5]) De Waard *art. cit.* pag. 253.

360. Colvius' brief aan Prinses Elisabeth van de Palts van 9 Juni 1643

In Colvius' *Adversaria* vindt men ook een afschrift van een brief 9 Juni 1643 door Colvius aan Prinses Elizabeth van de Palts gezonden door bemiddeling van Colvius' vriend de haagse predikant Eleazar Lootius [1]):

> Ayant eu ce bonheur d'avoir abbouché par deux fois V. A. et ayant apperçeu de pres vos singulieres et admirables graces entre les quelles la debonnaireté vous rend accessible Mr. Lootius mon singulier amy c'est presenté d'estre porteur de celle-ci m'est venu voir et tombant sur les differens de Mr. Voetius et des Cartes; il m'a dit que V. A. lui ayant envoye des exemplaires en attendoit son jugement. J'estois a tracer ce petit mot a Mr. des Cartes, qui m'avoit envoye son apologie. Je n'eusse jamais esté tant hardy que d'oser envoyer a V. A. ce mien jugement, n'eust que ledit Sr. Lootius m'eust incite a cela. me faisant a croire que V. A. l'auroit pour aggreable que plus j'y adjouste quelque chose de l'astronomie qu'on me vient d'envoyer de Maslines. Il faut que le cappucin de Rheita responde aux difficultés que met en avant le docte de Pell, ou autrement nous le devons tenir pour fantastique ou imposteur. J'espere d'en avoir bien-tost des nouvelles [2]).

Wij kunnen hier uit opmaken, dat Colvius nog op dezelfde dag, waarop hij Descartes zijn oordeel over diens aanval op Voetius deed weten een afschrift van deze reactie op de *Epistola Renati des Cartes ad celeberrimum D. Gisbertum Voetium* aan prinses Elisabeth zond. Elisabeth antwoorde de 21ste Juni 1643; dit antwoord werd gepubliceerd door Adam en Tannery. Wij stipten reeds aan, dat de prinses zeer ingenomen was met Colvius' poging tot verzoening [3]). Gaf Colvius niet blijk van de meest aanbevelenswaardige deugd, in het biezonder voor lieden van zijn professie:

> le désir d'introduire la paix & une charité mutuelle entre les Doctes?

Elisabeth wenste, dat er meer mensen waren van Colvius' slag:

> Certainement la guere des princes n'est pas plus nuisable au repos du genre humain, que la passion de ces Messieurs contre la persone de ceux qui oposent leurs dogmes, l'est à son instruction. Pourquoy il ceroit tres utille qu'il en avoit plusieurs de vostre humeur, pour estouffer ces contestes personeles, avant qu'elles vienent en lumiere [4]).

De prinses bedankt voorts voor het astronomische boek, dat Colvius haar toestuurde en betrekt de auteur daarvan tesamen met de capucijn

---

[1]) Het lijkt mij, dat het niet missen kan of deze (zie voor hem: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 527–528) was de Mr Lootius, die Colvius zijn „singulier amy" noemde.

[2]) *Adversaria V. C. Andreae Colvii* U.B.L. ms. Lat. B. P. 284 pag. 102. Voor „le cappucin de Rheita" zie beneden blz. 567 noot 1; met „le docte Pell" wordt natuurlijk John Pell bedoeld, over wie wij bij de behandeling van de illustre school te Breda spraken.

[3]) Boven blz. 563.

[4]) *Œuvres* VIII 2 pag. 197.

Anton Maria Schyrlaeus de Rheita [1]), in een kritische opmerking:

> Je vous remercie ausy pour le livret que m'avez envoié au mesme tems, qui promet baucoup en l'astronomie. Mais je voudrois que son autheur (comme ausi Rieta) nous eut fait cognoistre sa science, avant que l'admirer [2]).

361. Colvius' brief aan prinses Elisabeth van de Palts van 12 Jan. 1657

Prinses Elisabeth en Colvius bleven met elkaar in briefwisseling ook nadat de prinses ons land verlaten had. 12 Januari 1657 schreef Colvius een bezorgde brief aan Elisabeth, die hem 25 November 1656 vanuit Heidelberg bericht had, haar ogen slechts spaarzaam te mogen gebruiken. Colvius schrijft over de „lunettes d'aproche" gemaakt door Christiaan Huygens, die Colvius prijst als een tweede Descartes en klaagt dat men het gebeente van de franse wijsgeer niet met rust laat:

> Le susdit Seigneur est desia comme un autre Des Cartes: auquel quelques uns veulent tant de mal, qu'ils ne peuvent laisser reposer ses cendres. Jam illius manes sunt resuscitati. Tels esprits empeschent le cours libre de la verité, qui neanmoins perçera avec le temps tout ces obstacles [3]).

Merkwaardig is wat Colvius er levensmoede aan toe voegt:

> Pour moi, je decline en mon climacterique vers ma fin, & je n'estime pas grandement ces minces copies que nous voyons de nos yeux au monde, m'approchant de l'archetype & vers celui qui est la verité mesme, en quoy sont cachés tous les thresors de la science & la sapience.

Maar het in de zeventiende eeuw zo gevaarlijk geachte „annus climactericus" (het drie en zestigste levensjaar) [4]) overleefde de dortse predikant, die eerst 1 Juli 1671 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, geruime tijd.

362. Colvius en Fra Paolo Sarpi

In een artikel opgenomen in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* XXXVIII onder de titel *Een correspondent van Descartes: Andreas Colvius* hebben wij ons bezig gehouden met de levensgeschiedenis van deze

---

[1]) In 1645 kwam van de Rheita te Antwerpen een boek *Oculus Enoch et Eliae* uit. In zijn brief van 23 april 1643 aan Colvius liet Descartes zich spottend uit over de wetenschappelijke prestaties van deze monnik. Cf. *Œuvres* III pag. 646 n. b, *Nouvelle biogr. gén.* 41 pag. 94–95.

[2]) *Œuvres* VIII 2 pag. 197–198.

[3]) *Œuvres* XII pag. 485–486.

[4]) In 1682 stelde de ons bekende Cornelis Bontekoe een *Demonstratio quod non detur annus climatericus seu 63 et 81, nec alius fatalis* op. In 1648 had Cl. Salmasius (Saumaise) al een heel dik boek *De annis climactericis & antiqua astrologia diatribe* geschreven, waarvan Paquot zeide, *Mémoires* Louvain 1769 XV pag. 399: „Cette Dissertation fournit des preuves de l'ignorance de Saumaise au sujet de l'Astrologie: elle est pourtant assez curieuse".

interessante dordtenaar. Wij hebben daar verhaald, hoe Colvius in 1622 als jeugdig predikant toegevoegd werd aan de ambassade, die onder leiding van J. Berck naar Venetië vertrok. Hij bleef in de Dogenstad tot 1627 en werd na zijn terugkeer waals predikant in zijn geboortestad. In zijn verhandeling *Nederland en Venetië* heeft Mr J. C. de Jonge met stelligheid beweerd, dat Colvius te Venetië gemeenzame omgang had met de beroemde fra Paolo Sarpi. Wij betwijfelen zulks, ondanks het feit, dat Colvius met afschriften van sarpiaanse en pseudosarpiaanse handschriften naar het vaderland terugkeerde. In 1651 heeft Colvius een latijnse vertaling van Sarpi's *Discorso dell'origine, forme, legge ed uso dell'inquisitione nella citta e dominio di Venetia* onder de titel *Historia inquisitionis P. Pauli veneti cui adjuncta est Confessio fidei* doen verschijnen [1]). Het is hoogst twijfelachtig of de toegevoegde geloofsbelijdenis wel van Sarpi is. In een opdracht aan Antonius Vivianus schreef Colvius aangaande de *Confessio fidei:*

> quae ipsa cum unâ Venetiis essemus (ego tunc à concionibus domesticis Amplissimi Nobillissimique Legati Ordd. D. D. Berckii) sub nomine P. Pauli ab ipsis Senatoribus Venetis & Praelatis cum fructu lecta & approbata fuit.

In genoemd artikel hebben wij uiteengezet, dat deze passus met omzichtigheid geïnterpreteerd dient te worden [2]). Sarpi was een eminent veelzijdig geleerde, die als rechtskundig adviseur de venetiaanse republiek menige dienst bewees. Hij had een levendige belangstelling voor natuurfilosofische problemen; volgens sommigen ontdekte hij vóór Harvey de bloedsomloop en ging een *Trattato anatomico sulla scoperta delle valvole nelle vene e sulla circulazione del sangue* van zijn hand verloren. Het schijnt dat deze opvatting werd tegengesproken door George Ent in diens *Apologia pro circulatione sanguinis* [3]). Ent poneerde, dat Sarpi nog kennis gedragen zou hebben van Harvey's werk, waarvan hij voor eigen gebruik een copie bezat [4]) — welke copie dan gemaakt zou moeten zijn lang voordat Harvey's *De motu cordis et sanguinis in animalibus anatomica exercitatio* in druk verscheen (1628), daar Sarpi in 1623 overleed [5]). Toen Colvius in het gevolg van Johannes Berck te Venetië kwam, was Sarpi een ziekelijke grijsaard. In 1609 had Sarpi vrijelijk kunnen verkeren met onze gezant C. van der Mijle, maar in 1620 moest — om Sarpi te vrijwaren voor de beschuldiging van ketterse sympathieën een ontmoeting

---

[1]) Rotterdam 1651. Aanwezig U.B.U.

[2]) *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* XXXVIII blz. 229.

[3]) Cf. voor Ent boven blz. 242.

[4]) Cf. Foster *Lectures on the history of physiology* pag. 54.

[5]) Mogelijk dat consultering van een hs. dat zich te Wenen moet bevinden, *Tabulae codicum manuscriptorum praeter graecos et orientales in bibliotheca paliatina vindobonensi asservatorum etc.* VI 10436 Fosc. 207 3, bevattende 3) 5a–6a „Della circolazione del sangue" Incip. Del 1628 Guglielmo Harveo di nationе Inglese ...en 4) „Tractatus italicus de operibus Paolo Sarpi philosopicis" enig nader licht brengen kan inzake de relatie tussen Sarpi en Harvey.

met onze gezant Fr. van Aerssen als quasi-toevallig geënsceneerd worden [1]); weshalve wij dan ook niet zonder deugdelijk bewijs mogen aannemen, dat het Colvius gelukte door te dringen tot de auteur van de *Istoria del concilio tridentino* [2]), al zal hij zulks gaarne verlangd hebben.

363. DESCARTES' BRIEF A MONSIEUR * * * (LETTRES DE M. DESCARTES II EP. 113) „MONSIEUR, JE VOUS REMERCIE TRÈS HUMBLEMENT DU LIVRE DE PLUVIA PURPUREA" TOT COLVIUS GERICHT

Wij zagen, dat C. de Waard een brief van Descartes, waarvan het Adam & Tannery toescheen, dat zij tot Constantijn Huygens werd gericht, herkende als tot Colvius gericht; mij overkwam hetzelfde bij de brief beginnend:

> Monsieur, Je vous remercie tres humblement du livre de Pluvia purpureâ, que vous m'avez fait la faveur de m'envoyer,

welke door Clerselier in het tweede deel van zijn *Lettres de M. Descartes* werd opgenomen met als hoofd „A Monsieur * * *", waarbij de uitgevers van de grote standaard-editie van Descartes' *Œuvres* de naam van Huygens tussen vierkante haken plaatsten [3]).

Het is geen onbelangrijke brief. Zo vindt men er een afwijzing van de *Fundamenta physices* van Regius, annex een beschuldiging aan Regius' adres gebruik gemaakt te hebben van onuitgegeven werk van Descartes; gelijk die kritiek en aantijging ons ook bekend zijn uit de voorrede, welke Descartes voor de franse vertaling van zijn *Principia philosophiae* opstelde [4]). In bedoelde brief lezen wij volgens Glazemakers vertaling:

> Wat het boek van Regius aangaat, het begrijpt niet een woort, zo veel d'overnatuurkunde aangaat, dat niet recht tegen mijn gevoelen strijd. En wat de Natuurkunde betreft, hoewel ik 'er bijna niets gezien heb, 't welk ik niet kan vermoeden dat hij van mijn ontleent heeft, zo heeft hij'er echter veel dingen in gestelt, die ik in die wijse, in de welke hij hen geschreven heeft, valsch acht, om dat hij hen qualijk heeft verstaan, gelijk bezonderlijk 't geen, dat hij tweemaal van de beweging der spieren verhaalt, 't welk hij, gelijk ik inbeeld, uit een geschrift heeft getrokken, dat ik noch niet in 't licht heb gegeven, en dewijl hij zonder twijffel geen ander afschrift dan een onvolmaakt, en zonder afbeeldingen, gehad heeft, zo verwonder ik mij niet dat hij 't qualijk heeft verstaan [5]).

---

[1]) Cf. *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* XXXVIII blz. 225 n. 1.

[2]) In 1619 te Londen buiten voorkennis van de auteur verschenen. Voor franse en nederlandse vertalingen cf.: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* XXXVIII blz. 228.

[3]) Cf. *Œuvres* IV L. CDXLIX pag. 516 lin. 3–4: „C'est à Huygens, sans doute, que s'adressait la présente lettre".

[4]) In 1647.

[5]) *Brieven aan veele hoog-geagte personen van verscheide ampten geschreven... door Renatus Des-Cartes beschreven: En van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 II br. 113 pag. 645.

Regius' *Fundamenta physices* verschenen in 1646 te Amsterdam; in datzelfde jaar kwam te Brussel een geschriftje *De pluvia purpureâ* van G. Wendelinus uit [1]). Descartes bedankt de correspondent, wiens naam ons niet overgeleverd werd, niet alleen voor de toezending van het werkje over de purperen regen, maar in dezelfde brief eveneens voor het zenden van een werkje van een zekere „lunetier", die, naar Descartes oordeelde, wel is waar trachtte:

> iets van't geen in't werk te stellen, daar af ik de bespiegeling in mijn Verregesichtkunde voorgestelt heb [2]),

maar zulks zonder Descartes waarlijk te verstaan. Descartes vond het geschriftje van de brillemaker dan ook niet anders dan:

> 't gerammel van een quaksalver, de welk toont dat hij 't geen, 't welk hij zegt, niet verstaat, en die slechts poogt zijn kruiden aan de man te helpen [2]).

Uit een brief van Descartes aan Mersenne, gedateerd 5 October 1646, weten wij, dat het hier gaat om een geschriftje van Jacques Bourgeois „miroittier et lunetier du Roy, qui a sa boutique contre l'Eglise St. Jacques de l'Hospital a Paris" [3]).

364. Colvius riep tevergeefs de hulp van zijn neef Johan de Witt in om zijn verzameling Cartesiana aan de uitgevers van Descartes' brieven te doen toekomen

Mijn veronderstelling, dat de brief „Monsieur, Je vour remercie tres humblement du livre de Pluvia purpureâ" tot Colvius gericht werd, berust op een uitlating van de raadpensionaris Johan de Witt in een brief 16 Januari 1654 aan Colvius geschreven. Colvius namelijk heeft moeite gedaan zijn collectie cartesiana aan de uitgevers van Descartes' brieven te doen toekomen. Hij riep daartoe de bemiddeling in van zijn neef Johan de Witt en zond hem de belangrijkste cartesiaanse brieven die hij bezat, toe [4]), in de hoop, dat de raadpensionaris ze door zou geven aan Descartes' vriend Pierre Chanut, die zijn vaderland niet langer in Zweden maar in Nederland vertegenwoordigde. Maar Johan de Witt nam niet de moeite de franse gezant in te lichten, doch zond alle brieven aan Colvius terug met de motivering, dat hij meende te weten, dat het plan was enkel die brieven uit te geven, welke Descartes zelf voor publicatie bestemd had:

> Aengaende de voorseide brieven, hebbe ick deselve gevisiteert ende doorlesen, ende soude daerover met den Heere ambassadeur

---

[1]) Cf. *Œuvres* IV pag. 516 n.a.

[2]) *Brieven . . . door Renatus Des-Cartes beschreven* Amst. 1692 pag. 646.

[3]) *Œuvres* IV pag. 511 L. CDXLVIII lin. 13–15.

[4]) Cf. *Een correspondent van Descartes: Andreas Colvius, Ned. archief voor kerkgesch.* XXXVIII pag. 247 *Bijlage* III *Brief van Ds. A. Colvius aan Johan de Witt d.d. 7 Januari 1654.*

Chanut gesproocken hebben, ten waere ick uut deselve hadde verstaen, dat sijn Excellentie egeene brieven van Monsieur des Cartes hadde doen in't licht geven als die denselve Monsieur des Cartes onder hem gelaeten ende in sijn leven soodaenich bij den anderen gevoecht hadde, dat daeruyt wel affgenomen conde werden, dat sijne intentie was geweest die t'eenigen tijd 't licht te laeten sien sonder eenige andere brieven offte geschriften daerbij gevoecht te hebben, weshalven, bij soo verre meergenoemde Monsieur des Cartes van intentie is geweest dat de voorseide brieven aen U.E. geschreven ofte eenigen van dien mede t'eenigen tijde in 't licht souden werden gebracht, soo sal sijn E. deselve mede nevens de voorgeroerde andere brieven hebben gevoecht, edoch in cas deselve daeronder niet en werden bevonden, soo soude den Heere Chanut ontwijfelijk geene genegentheyt hebben omme die buyten de gepresumeerde intentie ende wille van den overleden nevens d'anderen door den druck in't licht te brengen. Ende vertrouwe ick vastelijck, dat geene van de voorseide brieven aen U.E. gesonden onder 't getal van diegene, die nu in't licht staen te comen, bevonden sullen worden, ten waere alleenlijk diegene die van den purpuren regen is spreeckende, als niet vindende in deselve eenige materie ofte substantie waerdich omme als een schrift van den voornoemde overleden in't licht te werden gebracht ende gaen oversulx de voorseide brieven oock hiernevens volgende U.E. ordre weder terugge [1]).

Moge het bewijs al niet met mathematische gestrengheid geleverd zijn, de veronderstelling, dat de brief „Monsieur, Je vous remercie tres humblement du livre de Pluvia purpureâ" geïdentificeerd kan worden met de brief „die van den purperen regen is spreeckende", welke de Witt de publicatie waard achtte, dunkt ons zeer plausibel. Natuurlijk betreuren wij het thans, dat de Witt niet getracht heeft de uitgevers van Descartes' brieven voor Colvius' collectie te interesseren, maar wij kunnen deze handelwijze als strokende met het karakter van de raadpensionaris begrijpen. Ondanks de achting, die Johan de Witt Descartes vooral wegens diens wiskundige talenten toegedragen moet hebben, ondanks de uiterst gematigde politiek die wij de Witt zagen voeren, wanneer men hem betrok in de klachten over het doceren aan de universiteiten van cartesiaanse nieuwigheden [2]), toch moet het denkbeeld, dat iedere letter schrift van Descartes het bewaren waard zou zijn, de raadpensionaris verre geweest zijn; integendeel hem zal de gedachte bezield hebben, dat er voor gewaakt diende, dat geen twistgeschrijf werd uitgegeven. Colvius stuurde aan zijn neef de Witt cartesiaanse brieven, die z.i. van zakelijke inhoud waren en niet vol twistgeschrijfs:

Alsoo verstaen dat d'heer Chanut eenige brieven in het licht sal brengen van Mr. des Cartes; soo hebbe opgesocht onder de mijne, die mij dachte dat eenige matière inhielden. Ick hebbe wel meer

---

[1]) *Op. cit.* pag. 248 *Bijlage* IV *Brief van Johan de Witt aan Ds. Colvius d.d. 16 Jaunari 1654.*

[2]) Cf. boven § 38.

andere van voornoemde de Cartes, maer die oordele — alsoo eenige personalia eristica tracteren — dat beter gesupprimeert sijn [1]).

Wie evenwel zal zeggen of Colvius wel streng genoeg ziftte naar de smaak van de vredelievende de Witt? Wij weten niet, wat er van Colvius' verzameling werd, maar, daar er verscheidene brieven tussen Colvius en Descartes gewisseld in Clerseliers uitgave van de *Lettres de Descartes* voorkomen, is het niet onmogelijk, dat Colvius er tenslotte toch nog in geslaagd is enig contact te krijgen met de uitgevers dier brieven.

365. Margareta Godewijck, flonckerbagge op Develstein

In een groningse dissertatie *L'influence française dans les moeurs et les salons des Provinces-Unies* beweerde J. A. Dijkshoorn dat de kunstminnende Margareta Godewijck — wij zagen haar Colvius' dochter Agneta in moederlijke vriendschap opnemen — zich toelegde op de cartesiaanse filosofie [2]). Ook meende Dijkshoorn dat de kring, die zich te Dordrecht rond Cornelis van Beveren (1591–1663) [3]) op het slot Develstein verzamelde, waartoe zowel de Godewijcks als Colvius en van Beverwijck behoord moeten hebben [4]), „franchement cartésien" was [5]). Het lukte mij bij het doorbladeren op het dorts gemeente-archief van de beide bundels gedichten en zinnebeelden van Margareta Godewijck niet daarin ook maar een zweem van cartesiaanse invloed te bespeuren. Margareta Godewijcks biograaf Schotel sprak van „hare Wis- en Sterrekundige geschriften en werktuigen" [6]); al bleven deze werken en instrumenten ons volslagen onbekend, toch zullen wij ons door deze vermelding van vrouwelijke werkzaamheid op astronomisch en mathematisch gebied maar niet te veel laten imponeren. Margareta verkeerde in een omgeving waar men belangstelling had voor natuur-filosofische problemen; van haar vader en van anderen zal zij het een en ander over Descartes gehoord hebben, maar zij heeft niet als prinses Elisabeth van de Palts begrip getoond voor het wezenlijke van de cartesiaanse gedachtengang, noch werd zij daardoor tot verzet geprikkeld als Anna Maria van Schuurman. In 1667 heeft prinses Elisabeth als abdesse van Herford gastvrijheid en bescherming verleend aan Anna Maria van Schuurman als volgelinge van Jean de Labadie. Margareta Godewijcks leven verliep rustiger; zij bleef steeds te Dordrecht en van enig ernstig conflict tussen vroomheid en kunstzin merken wij bij haar niets.

---

[1]) *Ned. archief voor kerkgesch.* XXXVIII pag. 247.

[2]) J. A. Dijkshoorn *L'influence française dans les moeurs et les salons des Provinces-Unies* Paris 1925 pag. 191.

[3]) Zie voor Cornelis van Beveren: *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 108–109.

[4]) Cf. G. D. J. Schotel *Het slot Develstein (eene verhandeling) Geschied-, letter- en oudheidkundige uitspanningen* Utrecht 1840 blz. 62, 67.

[5]) Dijkshoorn *diss. cit.* pag. 192.

[6]) *Margaretha Godewijck (eene verhandeling), Letter- en oudheidkundige avondstonden* Dordrecht 1841 pag. 83.

366. Cornelis van Beveren, slotvoogd van Develstein

Het gaat m.i. ook niet aan de geleerden-kring, die zich in het midden van de zeventiende eeuw op het slot Develstein, toen dit zijn glorietijd beleefde met Cornelis van Beveren als slotvoogd, verenigde, met het epitheton „cartesiaans" te versieren. Waar Colvius, Beeckman en diens leerlingen verkeerden, daar moet een voor die tijd moderne geest geheerst hebben. Men zal er voor Descartes als filosoof, maar vooral voor Descartes als fysicus, belangstelling gehad hebben — belangstelling welke echter geenszins in onbeperkte verering omsloeg. Integendeel, wij hebben hier te maken met een generatie van tijdgenoten van Descartes, die reeds hun eigen weg gingen toen — met zo verbazingwekkende snelheid — Descartes' ster rees — waardoor men zich echter niet te ver uit de reeds bepaalde koers liet leiden.

Dat dit van toepassing is zowel op de verhouding Beeckman — Descartes als op die tussen Descartes en Colvius, moet uit wat wij daarover schreven reeds duidelijk zijn geworden. Cornelis van Beveren, die o.a. vele malen burgemeester van Dordrecht was, had een door politieke zaken te bezet leven om ook nog de pen te voeren in dienst der wetenschap. De producten zijner dichtveder gingen grotendeels te loor [1]), wat ons niet behoeft te bedroeven indien zij gelijksoortig zijn geweest aan die van zijn bentgenoten.

Poëmata in de moedertaal en in het Latijn, een treurspel *Julius Caesar ofte Kaiser-Moorders*, een nederlandse vertaling van Cl. Salmasius' *Epistola ad Andream Colvium* over de haardracht van mannen en vrouwen[2]), een brokstuk van een dialoog *De aeternitate*, alsmede een verhandeling

---

[1]) Cf. Schotel *Het slot Develstein, Geschied-, letter- en oudheidkundige uitspanningen* blz. 65.

[2]) De leidse Elzevier *Cl. Salmasius Epistola ad Andream Colvium super cap. XI Primae ad Corinth. Epist. de caesarie virorum et mulierum coma* is een briefje van maar even 740 pagina's. Onder de dortse predikanten was een hevige twist uitgebroken over de vraag of het dragen van lang haar door mannen al of niet geoorloofd was. Jacob Borstius had er verwoed tegen gefulmineerd vanaf de kansel; hij vond weerklank o.a. bij Godefridus Udemans, predikant te Zierikzee; te Utrecht koos Voetius de partij van Borstius en Udemans. Colvius en zijn collega's van de waalse kerk te Dordrecht vonden de lange haardracht niet afkeurenswaardig. Ook Salmasius schijnt een gematigd standpunt ingenomen te hebben. Uit zijn redeneringen in de brief, die hij aan Colvius schreef, kon ik, toen ik die op de universiteitsbibliotheek te Utrecht doorkeek, in 't minst niet wijs worden; ervaring die ik mij niet schaam te bekennen sinds ik zag, dat Dr G. D. J. Schotel in zijn *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleeding*, 's Gravenhage 1856 blz. 33, naar aanleiding van genoemde *Epistola* schreef: „Het is niet mogelijk den loop der gedachten van den geleerden man te volgen. Te vergeefs pijnigt men zich een uittreksel van deze brief te geven". Over de nederlandse vertaling, die in 1645 te Dordrecht verscheen, schreef Johannes Michaelius in de *Epilogus* van zijn *Oculi fabrica, etc.* Lugd. Batav. 1649 (U.B.A. 647 F. 1) pag. 83: „Salmasium de Coma in infernatem linguam verteram, sed non eo successu, quo optaveram. Morbus in causa fuit."

De Oculo seu de natura visus libellus opgedragen aan Cornelis van Beveren, dat zijn de geschriften, die uitgegeven waren van Johannes Michaelius Hornanus, die zich ook wel Johannes Michaelius Keratinus noemde [1]), toen deze na reeds lang een wankele gezondheid genoten te hebben [2]), in 1646 te Dordrecht overleed [3]).

367. Johannes Michaelius J. F. keurt de bedoeling van Descartes' Dioptrique af

Johannes Michaelius was in West-Friesland geboren in 1613 of 1614 en was in Hoorn in de kost gedaan, toen zijn vader Jonas in 1628 met het overige gezin naar Amerika trok; Jonas Michaelius was de eerste nederlandse predikant te Nieuw-Amsterdam [4]). In 1633 werd Johannes te Leiden in het album studiosorum ingeschreven; in 1638 werd als hij derde latijnse schoolmeester aan de dortse school aangesteld. Isaac Beeckman was 19 Mei 1637 overleden; het is mij daarom duister om welke reden Michaelius door Schotel een leerling van Beeckman genoemd werd [5]). Zeker ademen de geschriften van Michaelius geenszins Beeckmans inquisitieve geest; het is nog zoals gebruikelijk: boud getheoretiseer zonder experimenteel fundament. Descartes wordt slechts bij name genoemd — en dan meteen bestreden — in de *Paralipomena quaedam* door Michaelius aan zijn *Oculi fabrica, actio, usus seu de natura visus libellus* toegevoegd [6]), maar de gehele strekking van de verhandeling zelf is tegengesteld aan de cartesiaanse opvatting aangaande het zien en het licht. Michaelius hield het licht, gelijk ook Vossius in zijn *De lucis natura et proprietate* zal doen [7]), voor onstoffelijk. Descartes daarentegen kende zekere stoffelijkheid aan het licht toe. Descartes poneert in zijn *Dioptrique*, dat de ziel, „voor zoveel zij in de harssenen is", door behulp van de zenuwen

---

[1]) Daar „hoorn" in het grieks κέρας luidt.

[2]) In de *De aeternitate dialogus* zegt Michaelius' partner Philippus tegen hem: „Spleneticus es; & dolui vicem tuam. Nam qui istoc morbo laborant, vivere vix dici possunt."

[3]) Men zie voor Johannes Michealius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IX kol. 674–675 en de aldaar vermelde litteratuur.

[4]) Zie voor hem: A. Eekhof *Jonas Michaëlius, founder of the Church in New Netherland* Leiden 1926.

[5]) *De illustre school te Dordrecht* blz. 82.

[6]) *Johan. Michaelii I. F. Hornani, Oculi fabrica, actio, usus seu de natura visus libellus* (aldus de titel van de uitgaven Lugd. Batav. 1649 en 1651 van *Joh. Michaelii I. F. Hornani De oculo, seu de natura visus libellus. Accedunt Dialogus de aeternitate & quaedam poëmata ejusdem auctoris* Dordr. 1645) *Paralipomena quaedam* fol. H. 2 v. *Species post visionem non haerere in oculo, sed in imaginatione* bestrijdt *R. Des-Cartes Verregezichtkunde* VI cap. IV. *Waarom wij, na dat men de zon aangezien heeft, een weinig d'ogen gesloten houdende, verscheide verwen schijnen te zien.* Descartes zocht de verklaring in de veronderstelling „dat de draatjes van de gezichtzenuw, boven maten krachtig bewogen geweest hebbende, niet zo haast, als de gewoonte is, tot stilte konnen komen".

[7]) Cf. beneden blz. 611.

zowel gevoelt als waarneemt en ontwikkelt derhalve een theorie over de wijze waarop de zenuwen, wier innerlijke zelfstandigheid uit vele kleine en zeer dunne draadjes bestaan moet, de gewaarwordingen overbrengen [1]). Michaelius is, als Aristoteles en Suarez, van mening, dat de ziel het gehele lichaam bewoont, maar dat zij op de wijze van een huisvrouw dan in het ene, dan in het andere vertrek werkzaam is: in het oog ziet hij:

> Anima ergo est ubique, sed pro ratione instrumenti diversis locis diversimodo operatur: & si oculus esset in pede, in pede visio esset, ut recte ait Aristoteles [2]).

De mens — tenzij blind — ziet in het oog door middel van een passief vermogen van de ziel; een actief vermogen van de ziel brengt deze waarneming ter zelfder tijd over naar de hersenen:

> Cum igitur oculus videt incitatus ab intellectu passivo, animae facultas agens id cerebro appingit eodem tempore, quo visio fit [3]).

Het volgende konden de cartesianen zich aantrekken:

> Illi autem, qui dicunt per nervos illa species duci, vehementer errant: nam deberent nobis demonstrare, quomodo Species ad cerebrum perveniant. Nam ipsae Species per se non moventur, quamobrem spiritibus inhaerentes illuc deferri deberent, quod qui fieri queat ipsi viderint, nobis probari non potest. Deinde quid est, quod spiritus movet, nisi Anima? [3])

Verplaatst men zich in deze scholastieke wijze van redeneren, dan is het betoog op zich zelf logisch. Van modern fysiologisch standpunt bekeken, kleven de cartesiaanse methode, waarvan *La dioptrique* een proefstuk was, nog wel apodictische uitspraken in de trant der scholastieke aan. Toch herinneren wij er hier aan, dat Dijksterhuis eerst in een betoog in het Nederlands [4]), later in een frans opstel [5]) aangetoond heeft, dat Descartes' *Dioptrique* ondanks het feit dat zij stoelt op een licht-theorie, welke weldra onhoudbaar bleek, een verdienstelijk werkstuk is geweest zowel voor de ontwikkeling van de wetenschappelijke methode als in het biezonder voor de ontwikkeling van de optica.

Te Dordrecht was er, zo schrijft Schotel in zijn geschiedenis van de illustre school aldaar, vooral onder hogere standen, bij genees- en letterkundigen veel smaak voor de cartesiaanse filosofie. Uit Beeckmans school, zo zegt Schotel:

> kwamen vele beoefenaars en voorstanders der cartesiaansche wijsbegeerte met name Jan de Witt „een scherpzinnig philosooph naer

---

[1]) *Dioptrique* IV cap. 1–3.

[2]) *Oculi fabrica etc.* pag. 78.

[3]) *Idem* pag. 79.

[4]) Dr E. J. Dijksterhuis *De proefstukken der carthesiaansche methode, De Gids* 101 (1937) blz. 270–300.

[5]) Idem *La méthode et les essais de Descartes, Descartes et le cartésianisme hollandais* Parijs–Amsterdam 1950 pag. 21–44.

de cartesiaansche wijse, een perfect mathematicus, huis- en krijgsbouwkundige": Johannes Michaelius, Duyck, Langly, Otto Curtius, door hunne wijsgeerige en wiskundige schriften bekend [1]).

368. W. Langly, bewonderaar en voortzetter van het werk van Harvey

Over Johan de Witt en zijn betrekking tot het cartesianisme hebben wij reeds meer dan eens gesproken; dat wij Johannes Michaelius niet als een leerling van Beeckman en evenmin als volgeling van Descartes beschouwen, kan men hierboven lezen; van Duyck weten wij niets te berichten; Otto Curtius was landmeter te Dordrecht[2]). Van Willem Langly werden in 1674 *De generatione animalium observationes quaedam* uitgegeven door Justus Schrader tezamen met diens eigen *Observationes* naar aanleiding van Harvey's *De generatione animalium* [3]). Geen andere werken bleven bewaard van Langly, die in 1616 te Dordrecht geboren werd en die na zijn leidse studietijd naar zijn geboortestad terugkeerde, waar hij eerst aangesteld werd tot stadsdoctor en later als opvolger van Johannes Beverwijck tot hoogleraar in de ontleedkunde. Hij overleed in 1668 [4]). Het nagelaten werk van deze vroege bewonderaar van Harvey, die getracht heeft Harvey's proefnemingen voort te zetten, had wel zorgvuldiger mogen zijn bewaard dan het geval is geweest. De dortse historicus Mathijs Balen heeft van Langly verklaart dat deze de cartesiaanse wijsbegeerte beoefende; dit klinkt wel waarschijnlijk, maar ieder bewijs ontbreekt [5]).

369. Slotconclusie over het cartesianisme te Dordrecht

Colvius, Beeckman, van Beverwijck kenden Descartes persoonlijk en hielden briefwisseling met hem, en ook andere Dordtenaren hebben zekere belangstelling getoond voor het opkomend cartesianisme, maar noch slot Develstein noch de illustre school zijn burchten van cartesiaanse actie geweest.

Wij kennen slechts één geschriftje op cartesiaanse basis dat mogelijk door een dordtenaar geschreven werd, het werd althans te Dordrecht uitgegeven. Wij bedoelen de *Wiskonstige betooging van de verdunning en verdikking der lugt. Uyt de gronden van de Heer Renatus des Cartes opgeheldert, en door eenige experimenten nader bevestigt*, verschenen anno 1685 „Bij de Weduwe van Jasper, en bij Dirck Goris, wonende bij de

[1]) *De illustre school te Dordrecht* blz. 75.

[2]) Zie voor Curtius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 343.

[3]) J. Schrader M.D. *Observationes et historiae omnes & singulae è Guiljelmi Harvei libello de generatione animalium excerptae, & in accuratissimum ordinem redactae. Item Wilhelmi Langly de generatione animalium observationes quaedam etc.* Amst. 1674 zijn aanwezig U.B.A. 584 F. 29 3).

[4]) Zie voor Langly: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 768–769.

[5]) Bij navraag bleek het mij dat geen dissertatie van Langly aanwezig was op de U.B.L.

Wijnbrug in de Griffioen" [1]). De onbekende auteur nam proeven met een luchtpomp en kende de experimenten van Otto von Guericke [2]), van de zes tafels met figuren aan het slot bijgebonden is de derde gesigneerd door de bekende dortse graveur A. Houbraken [3]); het weinig belangrijke werkje is op de gebruikelijke wijze voorzien van latijnse kanttekeningen maar behoeft daarom nog geen vertaling te zijn. De dortse uitgever Dirk Goris heeft, zoals reeds vermeld, in 1690 de *Annotata praecurrentia ad Renati Cartesii principia*, het jaar daarop de *Annotata majora in principia philosophiae Renati Des Cartes* van Geulincx uitgegeven, alsmede vertalingen van geschriften van Geulincx door A. de Reus.

370. In 1619 sloot Descartes bij een brief aan Beeckman een schrijven in voor Petrus van der Mereck te Middelburg; van cartesiaanse belangstelling van deze koopman is verder niets bekend

Toen Descartes 29 April 1619, terwijl hij op het punt stond ons land voor geruime tijd te verlaten, nog een brief zond „A Monsieur, Monsieur Beecman Docteur en Medicinae à Middelbourg" verzocht hij deze een ingesloten brief over te brengen aan Petrus van der Mereck. C. de Waard heeft de doopceel van deze Pieter van der Merct, die van 1587–1625 leefde, en koopman was te Middelburg, gelicht, waarbij hij echter over het cartesianisme van deze man niets aan de weet kwam [4]). In November 1619 verliet Beeckman Middelburg wegens zijn benoeming tot conrector aan de latijnse school te Utrecht en al keerde Beeckman het volgend voorjaar voor enige tijd naar Middelburg terug om er in het huwelijk te treden, na 1619 kan hij er niet meer het middelpunt geweest zijn van een kring, die belangstelling had voor moderne filosofie en fysica.

371. De felle kerkelijke strijd te Middelburg van 1676 eindigende met de verbanning van Joh. van der Waeyen en Willem Momma

In 1672 werd de predikant Johannes van der Waeyen te Middelburg beroepen. In zijn middelburgse periode voltrok zich zijn omzwaai van voetiaan tot coccejaan-cartesiaan, die zoveel geruchts heeft verwekt [5]). In 1676 zien wij hem ijveren de coccejaan Willem Momma, die predikant was te Ham in Pruisen, naar Middelburg te krijgen [6]). Inderdaad werd

---

[1]) Aanwezig U.B.A. 300 F. 16 en 723 E. 27 7).

[2]) Cf. *Wiskonstige betooging enz.* blz. 28.

[3]) Zie voor Arn. Houbraken: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 388–389.

[4]) Cf. *Œuvres* X pag. 166 n a; de Waard *Journal tenu par Isaac Beeckman* IV pag. 64 n. 1.

[5]) Cf. boven § 325 en zie voorts voor van der Waeyen: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 639–641 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[6]) Zie voor Momma: F. Nagtglas *Levensberichten van Zeeuwen* II blz. 211–214, de aldaar opgegeven litteratuur en Chr. Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* II blz. 106–107, 314–315.

door het collegium qualificatum een beroep op Momma uitgebracht. De classis van Walcheren weigerde haar approbatie, maar toch waagde Momma het naar Middelburg te komen en kwam het zover dat Momma 19 Juli 1676 door zijn collega Johannes de Mey bevestigd werd. De felle strijd, waarmee dit alles gepaard ging, is uit de doeken gedaan door H. Boonen in een artikel te vinden in het *Kerkhistorisch archief* [1]). Men weet, dat tenslotte werd ingegrepen door Prins Willem III, zodat zowel van der Waeyen als Momma Zeeland moesten verlaten. Men neemt algemeen aan, dat de prins aldus handelde, omdat hij het gezag wilde handhaven, maar dat hij persoonlijk sympathie voor beide slachtoffers koesterde. Momma trok naar zijn vriend Willem Anslaar te Delft en overleed reeds in september 1677. Van der Waeyen werd in 1677 tot hoogleraar in het Hebreeuws te Franeker benoemd. Momma zowel als van der Waeyen bemoeien zich met de opvoeding van Philopater in de reeds meermalen door ons genoemde satyrische roman *Het leven van Philopater* met het *Vervolg van 't leven van Philopater*. Wij verwijzen ervoor naar het artikel van W. Meyer in het *Archief voor nederlandsche kerkgeschiedenis* [2]). Ik stel mij voor in het deel *Nederlands spinozisme* in extenso over deze zeventiende eeuwse roman met spinozistische inslag te handelen.

372. W. Momma en J. de Mey spraken 8 Juli 1676 inaugurale redevoeringen uit daar zij beiden benoemd waren tot hoogleraar aan de illustre school

Om haar sympathie voor Momma goed te doen blijken had de regering van Middelburg niet alleen door middel van de stemmen, die zij in het collegium qualificatum had, doorgedreven, dat Momma een beroep ontving als predikant, maar zij had hem tevens benoemd tot hoogleraar aan de illustre school in de oosterse talen. 8 Juli 1676 heeft Momma zijn inaugurale rede in de Nieuwe Kerk te Middelburg uitgesproken, waar het verzamelde publiek reeds vergast was op een dergelijke rede van Johannes de Mey, die men tot hoogleraar in de theologie en wijsbegeerte had aangesteld. De Mey had door zijn nauwe relatie met Momma na diens afzetting wel enige moeilijkheden te overwinnen, maar kon toch te Middelburg blijven en begin Januari 1677 zijn taak als predikant hervatten [3]).

---

[1]) H. Boonen *De strijd tegen W. Momma, eene bladzijde uit de kerkgeschiedenis van Middelburg, Kerkhistorisch archief* IV (1866) blz. 287–338.

[2]) W. Meyer *Een theologische roman uit de 17de eeuw, Archief voor nederlandsche kerkgeschiedenis* VII (1899) blz. 172–206.

[3]) Cf. H. Boonen *art. cit., Kerkhistorisch archief* IV blz. 327. Cf. *Alle de voortreffelijke en geroemde werken van Johannes de Mey* Amst. 1742 II blz. 72a. Zie voorts voor J. de Mey: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 873, de daar opgegeven litteratuur maar ook: Glasius *Godgeleerd Nederland* II blz. 502–504; Nagtglas *Levensberichten van Zeeuwen* II blz. 158–163.

373. Johannes de Mey, eclecticus, stelde Gassend boven Descartes; hij was bevriend met Joh. Goedaart

De Mey was geen coccejaan, hij was een eclecticus. Hij had een hevige belangstelling voor de moderne fysica en was vol interesse voor de resultaten, die met instrumenten als de verrekijker — in wier ontwikkeling de middelburgse brillenslijper en valse munter Sacharias Jansen zo'n groot aandeel had [1]) — en microscoop, verkregen konden worden. Men vindt bij hem die liefde en bewondering voor de creaturen van Gods schepping in makro- en mikrokosmos, die ook een Swammerdam en van Leeuwenhoek bezielde en aandreef tot hun onderzoekingen. Van der Mey was zeer bevriend met zijn stadgenoot de tekenaar Johannes Goedaart en verzorgde de uitgave van het derde deel van diens *Metamorphosis naturalis ofte historische beschrijvinghe van den oorspronck, aerd, eygenschappen ende vreemde veranderinghen der wormen* [2]). In 1681 werden *Alle nederduitsche werken* van de Mey, die in 1678 overleden was,uitgegeven; deze uitgave beleefde een paar herdrukken [3]). Ik gebruikte de uitgave in twee delen *Alle de voortreffelijke en geroemde werken van den hooggeleerden Heer Johannes de Mey...soo die tot de godsgeleertheid, als die tot de natuurkunde behooren. Ten grootsten deele wel te vooren in het Nederduyts gedrukt, maar eenige nu eerst uit het Latijn in deese Taale overgebragt*, in 1742 te Amsterdam bij de boekverkoper Johannes Rotterdam verschenen [4]). In deel II vindt men daar op blz. 519 als eerste bijvoegsel *Eenige bysondere opmerkingen uyt de bevindingen van Joh. Goedaart.* In een tweede bijvoegsel behandelde de Mey o.a. de vraag *Of de insecta, ofte bloedeloose dierkens innerlijke sinnen en verstand hebben?* Hij meent dat ook aan de beesten:

> en bysonderlijk de kleenste een seker soorte, trap, en gedaante van verstand mach toege-eygend worden [5]).

Dit klinkt niet cartesiaans. Toch valt een sterke invloed van Descartes op de Mey waar te nemen, en dat ondanks het feit dat men veel gemakkelijker in de Mey's werken plaatsen kan aanwijzen, waar de cartesiaanse filosofie becritiseerd wordt, dan lofprijzingen voor deze vinden. De Mey citeert Gassend vaker en met meer instemming dan Descartes. Zo in het *Bijvoegsel, handelende van de veelheid der weerelden. Ten tweeden, dat de carthesiaansche philosophie niet nieuw is, maar uyt de schriften der Oude uytgehaald*, behorende bij de Mey's *Euzooia, ofte korte verhandelinge van de twee noodsaakelijkste hoofd-vragen; Waar in de gelukzaligheid des mensche-*

---

[1]) Cf. het artikel van C. de Waard over S. Jansen *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1209–1210 en het daar vermelde geschrift van C. de Waard *De uitvinding der verrekijkers* 's Gravenhage 1906, hfst. VI.

[2]) Zie voor J. Goedaart: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 944–945.

[3]) Delft 1704, Leiden 1706.

[4]) Aanwezig U.B.Gr. D d 51, U.B.A. 379 B. 6.

[5]) J. de Mey *Alle de voortreffelijke en geroemde werken* ed. cit. II blz. 533b.

lijken levens bestaat? Ten tweeden, op wat wijse deselve kan genoten worden? Ook van de cartesiaanse filosofie geldt:

> dat'er niet nieuws geschied onder de Sonne. 't Welk seer lichtelijk soude te bewijsen zijn, indien men maar wilde de moeyte doen, van't 't geene voor deesen van Democritus, Epicurus, Lucretius en andere is geoordeeld, van de gestalte des weerelds, met de hedensdaagsche stellingen te vergelijken [1]).

De Mey citeert dan Lucretius en Gassendus, en ter bestrijding van het cartesiaanse automatisme der dieren, uit Vossius' lib. 3. *De origine & progressu idolatriae* cap. 41 [2]). De cartesiaanse twijfel wordt door de Mey verdedigd: want deze is geen algemene twijfel, die alle onderscheid tussen waar en onwaar, goed en kwaad onzeker maakt:

> maar geeft alleen te kennen ('t geen van ouds is aangenomen) dat men van geen sake recht en wel kan oordeelen, voor dat men van de selve grondige en genoegsame kennisse verkregen heeft. Ten tweeden, dat men niets blindeling, of lichtveerdelijk moet gelooven, maar alleen het gene daar van wij, door reden en ontdekkinge der waarheid, in ons gemoed overtuygd zijn, en van ons onderscheydentlijk, en genoegsaam kan begrepen worden [3]).

De Mey schreef een *Hallelu-jah of lof des Heeren verbreid op het Natuur-Tooneel* en een *Tweede Hallelu-jah, ofte lof des Heeren, verbreyd op het genaden-tooneel*, waarbij als bijvoegsel een *Nader deductie*, waarin de Mey hoofdzakelijk zijn vrijzinnige opvatting van de sabbatsviering verdedigt [4]). In het eerste hoofdstuk van zijn eerste *Hallelu-jah* handelt de Mey *Van den aart en gestalte der natuurelijke lichamen in 't gemeen* en geeft als definitie:

> Een natuurelijk lichaam, in 't gemeen begrepen, is een selfstandig wesen, bestaande uyt lichamelijke stoffe en sijn eygen forme of fatsoen; waar door het van andere lichamen onderscheyden is.

Het is lijnrecht in strijd met het cartesianisme om er de vorm bij te halen; toch kan men met Descartes' *Principia* II 9:

> Dat de lighamelijke zelfstandigheit zonder haar uitstrekking niet klarelijk begrepen kan worden,

vergelijken wat de Mey over de extensie schrijft in § 6 van genoemd hoofdstuk uit zijn *Hallelu-jah:*

> Dese extensie, ofte uytbreydinge, hangt soo innerlijk en wesentlijk in de lichamen, datse in der daad van de lichamelijkheid niet verschild. Want het is onmogelijk dat men een lichaam kan begrijpen sonder dese uytbreydinge; en ook kan men, buyten de selve, niets wesentlijks in de lichamen beseffen.

---

[1]) J. de Mey *Alle de voortreffelijke en geroemde werken* ed. cit. II blz. 404b.

[2]) *Idem* II blz. 405a.

[3]) *Idem* II blz. 405b–406b.

[4]) Cf. H. B. Visser *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw* diss. V.U. Amst. Utrecht 1939 blz. 216–219, 227.

Enkele paragrafen verder, in § 12, spreekt de Mey over de bewegelijkheid als eigenschap van het natuurlijk lichaam:

> Dese beweginge dan is niet anders als een verplaatsinge der lichamen, van de eene plaats tot een ander, ofte van de nabuurigheid sommiger lichamen tot de nabuurigheid, of nader bijwesen, van andere lichamen, door een ingedrukte en aanhangende kracht, of aanstootinge, veroorsaakt.

Het is niet cartesiaans om er een ingedrukte kracht bij te halen, cf. *Principia* II 25. Verscheidene onderwerpen, die Descartes' aandacht trokken, vindt men ook door de Mey behandeld: grootte en beweging van de aardkloot, oorsprong der fonteinen enz. Hij schrijft in zijn *Hallelujah* over de zintuigen en over de hartstochten. Hij laat blijken niet te willen weten van de pijnappelklier als zetel der ziel, waarbij hij zich op waarnemingen van de le Boe Sylvius beroept, en verwerpt, als Gassend, de ingeboren kennis: de mens wordt niet geboren met enige „dadelyke kennisse, of oeffeninge van begryp en oordeel", zijn hersenen zijn bij de geboorte als een onbeschreven blad wit papier [1]). Toch zien wij de Mey in *Een korte verhandelinge van de eygenschappen en werken Gods* een Godsbewijs opstellen, dat wel wat gelijkt op het cartesiaanse, zo wordt de tegenwerping:

> Misschien heeft de ziele selfs dese gedachte van God versonnen, en uyt haar selven veroorsaakt, sonder dat God daar van d'oorsaak zij,

verworpen met de woorden:

> Dat kan niet wesen, want de idaea, conceptus, oft gedachte, die den mensch van God heeft, is een gedachte van een saak, die oneyndiglijk treffelijker en volmaakter is, dan den mensche selver, of alles 't geen hy door de sinnen kan begrijpen enz. [2]).

Met zijn onblusbaar optimistisch rationalisme heeft de Mey in een *Tweede vervolg* op zijn *Euzooia* een tot in details uitgewerkte schets opgesteld voor „het oprechten van een wel-gestelde en gelukkige republyk", waarin men in grote verdraagzaamheid tezamen leeft. De kritiek moet er zakelijk blijven, persoonlijke schotschriften mogen er niet gedrukt worden. Men zorgt er voor een gezonde lucht door een goede riolering [3]). Alle kennisse en wetenschappen worden er zeer bevorderd, zo draagt de overheid zorg voor een goede boekerij en voor rariteitenkabinetten, in de trant van dat van Paludanus te Enkhuizen, dat de Mey in 1639 bezocht [4]). Hoewel zelfstandig in het uitkiezen van wat hij aannam en van wat hij niet wilde overnemen, toch was de Mey waarschijnlijk niet zeer origineel. Zijn werken hebben, filosofisch gezien, weinig diepgang, maar zij zijn

---

[1]) *Alle de voortreffelijke en geroemde werken* ed. cit. II blz. 144b.

[2]) *Idem* II blz. 27b.

[3]) *Idem* II blz. 450b.

[4]) *Idem* II blz. 438 a. Slechts een catalogus van Paludanus' verzameling en een album amicorum met vele beroemde handtekeningen bleven in ons land (K.B.); de schatten van zijn kabinet raakten verspreid over musea in Denemarken.

een typisch tijdsverschijnsel en tot op de huidige dag nog zeer goed leesbaar. In 1874 schreef Chr. Sepp over de Mey:

> Zijne werkzaamheid verdient grondiger waardeering dan zij tot heden genoot [1]).

Ik herhaal hier deze uitspraak in de hoop, dat zij een theologisch student moge aansporen een scripsie of dissertatie aan de Mey en aan diens kennis en idealen te wijden.

374. St. Blankaart heeft jeugdherinneringen aan Middelburg, waar zijn vader tot 1666 hoogleraar was

De illustre school te Middelburg heeft slechts bij buien levensvatbaarheid bezeten. Telkens moest zij opnieuw worden opgericht [2]). Het begin was een „Collegium theologicum" door Gomarus gegeven, die in 1611 naar Middelburg was getrokken, omdat hij te Leiden niet wenste samen te werken met Arminius' opvolger, Conradus Vorstius [3]). Te Middelburg kon Gomarus niet overweg met zijn vroegere leerling Antonius Walaeus, aan wie men het onderwijs in enkele andere vakken had opgedragen. Een tweede stoot om de illustre school te Middelburg tot ontwikkeling te brengen werd ondernomen in 1650; het fiasco was een voldongen feit, toen de in 1650 benoemde hoogleraar Nicolaas Blancardus in 1666 Middelburg verliet om zich te Heerenveen als arts te vestigen. Naar men weet, werd hij in 1669 naar Franeker geroepen als hoogleraar in de griekse taal en oudheden [4]). Zijn oudste zoon Steven, een knaap van een jaar of veertien, vijftien, toen het gezin Middelburg verliet, hield het beeld van de stad Middelburg goed in zijn herinnering; wanneer Steven in zijn *De kartesiaanse academie ofte institute der medicijne* een voorbeeld wil geven van de bewegingen der ziel, die tot de imaginatie behoren, schrijft hij:

> De derde soort (scil.: bewegingen der ziel) werd door de imaginatie oft verbeelding der ziel vertoont, dat is zoodanigen vertooninge die binnen ons van de ziel gezien werd, die egter niet by ons zijn: gelijk als wanneer ik tot Amsterdam ben, beeld ik mij wel in het slot Franeker, daar mijn Vader woont, en de stad Middelborg in Zeeland, daar ik geboortig ben, te zien [5]).

375. Johannes Aalstius in 1711 hoogleraar aan de Middelburgse illustre school

Als de derde poging tot vernieuwing beschouwe men de benoemingen van Momma en de Mey in 1676. Na het overlijden van Johannes de Mey

---

[1]) *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* II blz. 110.

[2]) Cf. Mr M. F. Lantsheer *Zelandia illustrata* Middelburg 1866 blz. 332 en vlgd.; Chr. Sepp *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* II blz. 101–111.

[3]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* VII kol. 485.

[4]) Cf. boven blz. 319.

[5]). St. Blankaart *De kartesiaanse academie*[2] Amst. 1691 blz. 98.

werd in 1709 nogmaals een poging gewaagd de illustre school te Middelburg nieuw leven in te blazen. Johannes Aalstius sinds 1705 predikant te Middelburg, werd aangesteld als hoogleraar in de wijsbegeerte [1]). De hoffelijke strijd van Aalstius tezamen met Steenwinkel tegen B. Bekker behoorde toen reeds tot het verleden [2]); ook waren zowel zijn *Bespiegeling der redenleer* als zijn *Inleiding tot de zedenleer* verschenen [3]). Wij kunnen ons dus voorstellen in welke geest Aalstius de wijsbegeerte te Middelburg heeft gedoceerd, immers wij leerden hem kennen en waarderen als aanhanger van Descartes en van Geulincx. Aalstius' inaugurale rede *De vita actuosa et sapientiae studiis* [4]) is, als zovele gelegenheidsredevoeringen, weinig interessant. In 1711 heeft Aalstius zowel een college gegeven over de *Logica* van Clauberg als over de *Principia* van Descartes [5]); reeds in 1712 overleed hij. Aalstius was bevriend met de ontdekkingsreiziger Jacob Roggeveen, over wiens godsdienstige denkwijze een mededeling werd gedaan door J. Borstius in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis* [6]). Roggeveen heeft werken van Pontiaan van Hattem uitgegeven, weshalve hij het met de predikant Carolus Tuinman aan de stok kreeg. Het separatisme heeft in Zeeland welig getierd; over de denkbeelden en volgelingen van P. van Hattem, van M. Booms, J. Bril en hun geestverwanten zullen wij moeten spreken in een werk over het Nederlands spinozisme [7]).

376. Omstreeks 1680 expliceerde Jacob Copper in den Briel de cartesiaanse beginselen in een vriendenkring

Herinneren wij er tenslotte aan, nu wij de zeeuwse eilanden verlaten, dat omstreeks 1680 de cartesiaanse beginselen door de medicus Jacob Copper in den Briel aan een vriendenkring werden uiteengezet; te hunne behoeve ondernam Copper het Descartes' *Traité de l'homme* in het Nederlands over te brengen. Copper vertaalde naar de oorspronkelijke franse tekst, maar wij kunnen bemerken, dat hij af en toe de Elzevier van 1677 *Renati Des-Cartes tractatus de homine et de formatione fœtus* consulteerde [8]).

---

[1]) Een artikel van C. de Waard over Aalstius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 1–3.

[2]) Cf. boven § 323.

[3]) Dordrecht 1696, Dordrecht 1705. Cf. boven blz. 210.

[4]) Aanwezig U.B.A.

[5]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* II kol. 2–3.

[6]) J. Borstius *Mededeeling van eenige nog onbekende bijzonderheden aangaande Mr. Jacob Roggeveen, inzonderheid met betrekking tot zijne godsdienstige denkwijze, Archief voor kerkelijke geschiedenis* XII (1841) (= *Nederlandsch archief voor kerkel. geschiedenis* I) blz. 267–362.

[7]) Verwijzen wij hier slechts naar het artikel van J. van Leeuwen *De antinomianen of de sekten der Verschoristen of Hebreën, Hattemisten, en aanverwante Buitendijkers, Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis* VIII (1848) blz. 59–167.

[8]) Over Copper schreven wij boven § 207.

377. Descartes en Vondel

a. Descartes was bevriend met de haarlemse priesters J. A. Bannius en A. A. Bloemaert; dezen op hun beurt met Vondel

Bij onze tocht kris kras door Nederland langs de steden met hogescholen en steden met scholen die, met meer of minder recht, zich „illustre" noemden, zijn wij bijna uitsluitend in aanraking gekomen met de reactie op de cartesiaanse filosofie van het protestantse volksdeel. Wel hebben we gelegenheid gevonden te memoreren, dat de *Objectiones*, die als eerste aan Descartes' *Meditationes de prima philosophia* werden toegevoegd, op verzoek van de beide haarlemse priesters J. A. Bannius en A. A. Bloemaert [1]) opgesteld waren door de alkmaarse priester Johannes Caterus [2]).

Bannius heeft verscheiden zangbundels uitgegeven; hij was een muziek-theoreticus, wiens muzikale theorieën beïnvloed zullen zijn geworden door gedachten van zijn vriend Descartes. Het zal Constantijn Huygens geweest zijn, die de eerste kennismaking tussen Bannius en Descartes bewerkstelligde [3]). Een aardig artikeltje over Bannius, waarin een muzikale opdracht, Bannius verstrekt door Mersenne, behandeld wordt, verscheen kortgeleden in *Mens en Melodie* [4]). Bannius en Bloemaert op hun beurt waren bevriend met Joost van den Vondel; de vraag of Descartes de prins van onze dichters ontmoette, kan gesteld, maar niet beantwoord worden. J. Vandervelden, die de genoemde vraag in zijn *Vondels wereldbeeld* stelde en openliet [5]), heeft op een andere vraag, te weten die naar de invloed van Descartes op Vondel, getracht antwoord te geven.

b. Vondel voerde in zijn Bespiegelingen van Godt en godsdienst Descartes als spreker in; men mag deze Bespiegelingen echter niet een parafrase van het Discours de la méthode noemen, gelijk Jos. Vandervelden deed

Achteraf is het merkwaardig te noemen, dat, toen B. H. Molkenboer O. P. Vondels *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* gereed gemaakt heeft voor de uitgave in het negende deel van de grote Wereld-Bibliotheek uitgave *De werken van Vondel*, daarbij wèl de naam van Spinoza is genoemd, maar niet die van Descartes. Immers, Vandervelden heeft volkomen gelijk, dat het niet missen kan, of Vondel voerde Descartes ten tonele, waar hij, zoekend naar het grondbewijs van Gods bestaan, dichtte:

> Hier stuit mij een, en zeght: waer toe veel overlegh?
> Belieft het u, zoo baen den allerkortsten wegh,
> Om Godt te vinden, en dus wijt niet om te draven.

---

[1]) Zie voor Bannius: boven blz. 367 n. 3 en Beyers *Cat.* 93 (1954) nr, 125; voor Bloemaert *Nieuw n:d. biogr. wdb.* X kol. 81–82.

[2]) Cf. boven blz. 26.

[3]) Cf. *Œuvres* XII pag. 122.

[4]) Dr W. J. Schmidt *Een nederlandse voorloper van Gluck? Mens en Melodie* VI (1951) blz. 334–338.

[5]) Dr Jos VanderVelden *Vondels wereldbeeld* Utrecht–Brussel 1948 blz. 110–112.

Men hoeft van Memfis slechts dry mijlen door te graven
Naer 't roode meer, zoo zeilt de zeeman met een' lust
Uit onze noortzee kort aen d'Indiaensche kust.
Welaen, nu luistert toe. Godt is niet ver te zoecken.
De waerheit steunt op zich, en hoeft geen' bergh van boecken.
Geen droom, noch dronkenschap benevelt mij, die ken
En buiten twijfel stel dat ick in wezen ben,
Niet eeuwigh was. zoo quam mijn wezen dan te spruiten
Van niet, of van een iet. van niet, dat kan niet sluiten:
Want niet is maghteloos. zoo sproot ick van een iet.
Dit iet was eeuwighlijck in wezen voor het niet,
Was't al, en eenigh al, en kende geene paelen enz. [1]).

Vol enthousiasme wees Vandervelden op de vele treffende concordanties tussen Descartes en Vondel, maar men kan eigenlijk geen enkele overeenkomst aanwijzen, waarbij niet tevens het verschil tussen beider visie treft. Het is de allerkortste weg door Descartes gebaand, die Vondel meent te volgen, waar hij zijn lezers aanspoort:

klim en klauter nu niet steil
Door doornehaegh, en rots: hier is uw hoop, en heil.
Kunt gij u zelven, en uw'oirsprong overweegen,
De Godtheit loopt u zelf met opene armen tegen.
Dit blijckt dan klaer, het zij men't kort of lang bepleit,
Dat Godt den mensch inzaeide een zaet en mogentheit
Van redenkavelen op't geen de zinnen grijpen,
En deelen aen't verstant, wanneer het koom te rijpen,
Waer door men sluiten kan dat een alleen gewis
Van niemant hangt, en dit der wezens oirsprong is,
Die bij dit een bestaen, en willigh, als verbonden,
Gehoorzamen zijn wet, en almaght [2]).

De lectuur van Descartes' *Meditationes* en *Discours de la méthode* moge Vondel geboeid en zeer beïnvloed hebben, hij heeft m.i. noch de cartesiaanse twijfel noch het cartesiaanse begrip van de „ideae innatae" zuiver nagevoeld. Onder de talrijke en belangrijke overeenstemmingen tussen Vondel en Descartes noemt Vandervelden:

> de aanvaarding van de „idées innées", een gedachte, die telkens en telkens bij Vondel bij het bespreken der natuurwettelijkheid naar voren komt. De termen: ingeboren, in het hart gesneden, ingedrukt, komen telkens en telkens voor onder zijn pen [3]).

De quintessens van de derde *Meditationes* is, dat het denkbeeld van God niet „uit de zinnen getrokken" kan zijn, ook niet „onverwacht toegekomen, gelijk gemenelijk met de denkbeelden der sinnelijke dingen gebeurt". Ook was het geen verdichtsel, dieshalve was het ingeboren:

---

[1]) *Bespiegelingen* I vs. 1355–1369.

[2]) *Idem* I vs. 1375–1386.

[3]) *Vondels wereldbeeld* blz. 127; cf. het proefschrift (Leiden) van Jos Vandervelden *Staat en recht bij Vondel* Haarlem 1939 blz. 40.

Zeker, 't is geen wonder, dat God, mij scheppende, mij dit denkbeelt ingedrukt heeft, op dat het als een merk van de werkmeester, in zijn werk ingedrukt, zou wesen [1]).

Vondel dicht over de werkheer „die besleepen De schets van dit heelal had in zijn' geest begreepen" [2]) en over het merck, dat Godts voorzienigheit:

den schepsele inneprint
Op dat men aen het kroost de moeder kenn' van 't kint [3]).

Maar dit vondeliaanse merk is beslist geen aangeboren denkbeeld in cartesiaanse zin. In de *Meditationes secundae* ontwikkelt Descartes, om te bewijzen, dat men slechts met de geest en niet met de zinnen bevatten kan en dat de geest bekender is dan het lichaam, zijn beroemd geworden beschouwing van een stuk was, uit een honingraat genomen. Valt er nu een overeenstemming, die boekdelen spreekt, gelijk Vandervelden wil [4]), te bespeuren, als Vondel van de werking van de hoofdstoffen onderling zegt:

Dit's d'eenige oirzaeck van het wassen en vergaen
Der wezens, die alleen uit element bestaen,
En wisselen van staet, gestorven, of herboren.
De stof behoudt haer' duur: de formen gaen verloren.
Zoo lijdt het weecke wasch, en blijft een zelve ding,
Verandert naer het merck van 's konings wapenring [5])?

Neen toch, al gebruikt Vondel een vergelijking die hij aan de *Meditationes* heeft ontleend. Behalve in de *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* vond Vandervelden ook invloed van Descartes bij Vondel in diens *Altaergeheimenissen* [6]). Wij kunnen de *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* Vondels *Discours de la méthode* noemen, maar Vandervelden ging veel te ver, toen hij schreef, dat de *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* grotendeels neerkwamen op een omschrijving van het *Discours de la méthode* en als een parafrase van Descartes' wijsgerige denkbeelden beschouwd konden worden [7]). Ik kan mij indenken, dat Descartes de *Paraphrasis poëtica primae philosophiae* van Johannes Schotanus [8]), zo hij deze had kunnen kennen, gewaardeerd zou hebben, maar van Vondel

---

[1]) *Meditationes de prima philosophia of bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* Amst. 1690 blz. 27.

[2]) *Bespiegelingen* II vs. 1327–1328.

[3]) *Idem* III vs. 59–60.

[4]) *Vondels wereldbeeld* blz. 121.

[5]) *Bespiegelingen* III vs. 483–489.

[6]) *Staat en recht bij Vondel* blz. 44.

[7]) *Idem* blz. 39. Als zeer belangrijke bron van het derde boek van Vondels *Bespiegelingen* werd *Tijdschrift voor nederl. taal- en letterkunde* LXIX (1952) blz. 243–262 door P. Maximilianus O.F.M. Cap. aangewezen *De ascensione mentis in Deum* van R. Bellarminus.

[8]) Franeker 1694, cf. boven blz. 522.

zou Descartes waarschijnlijk gezegd hebben, indien hij diens dichterlijke en religieus zo doorleefde *Bespiegelingen* had kunnen lezen: alweer iemand, die het goed bedoelt en die mij glad verkeerd begrijpt.

378. Johannes Baptista van Neercassel, in 1662 tot bisschop van Castorië gewijd, bestuurde van 1663 tot zijn overlijden in 1686 als apostolisch vicaris de nederlandse katholieken

Men kan de geschiedenis van het katholicisme in Nederland gedurende de tweede helft van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw niet begrijpen zonder kennis van de bewogen geschiedenis van Port-Royal of zonder inzicht in wat men onder jansenisme verstaat. Want wij zien zeer vooraanstaande nederlandse geestelijken vriendschap sluiten met en bescherming verlenen aan Port-Royalisten; wij zien hen theologische werken schrijven van eenzelfde strekking als het beroemde werk van Antoine Arnauld *De la fréquente communion*[1]); wij zien tenslotte dat zij, evenals de Messieurs de Port-Royal, te lijden hebben onder beschuldigingen jansenistische stellingen aan te hangen. Wij denken hierbij allermeest aan Johannes Baptista van Neercassel, die persoonlijk bevriend is geweest met Arnauld en andere Port-Royalisten, die de auteur was van een werk *Amor pœnitens sive de Divini amoris ad pœnitentiam necessitate* (Embricae 1683), waarin betoogd werd dat tot vergiffenis van zonden ook in de biecht een volmaakt berouw noodwendig was, en die herhaalde malen zich heeft moeten verdedigen tegen de beschuldiging er jansenistische sympathieën op na te houden, een beschuldiging die in strikte zin genomen onjuist was, maar die toch wel verklaarbaar wordt, wanneer men het begrip „jansenistisch" een ruime gevoelswaarde toekent[2]).

In September 1662 was Neercassel tot bisschop van Castorië gewijd en aangesteld als coadjutor van de bejaarde Balduinus Catz, die met de titel aartsbisschop van Philippi de nederlandse katholieken moest besturen.[3]). Na het overlijden van Catz (1663) heeft Neercassel, zonder

---

[1]) 1e ed. 1643. Auguste Gazier spreekt in zijn *Histoire générale du mouvement janséniste* I Paris 1923 pag. 48 van „La *Fréquente Communion*, si célèbre, et si peu connue"; reeds C. A. Sainte-Beuve sprak, toen hij in deel II van zijn *Port-Royal* een hoofdstuk *Du livre de la fréquente communion* opnam, over de vraag „pourquoi on ne le lit plus". De strekking van het boek beschreef Sainte-Beuve als volgt (*Port Royal* II 8e ed. Paris s.a. pag. 175): „Il s'agissait d'établir, par l'autorité des Pères et de la tradition, la nécessité de la conversion intérieure avant l'extérieure et préalablement aux sacrements, la véritable repentance exigible du pécheur avant la confession, la contrition du cœur (avec amour de Dieu) avant l'absolution, la pénitence contrite pratiquée et accomplie avant la communion". Cf. ook: Pater Jac. Nouwens M.S.C. *De veelvuldige H. Communie in de geestelijke literatuur der Nederlanden vanaf het midden van de 16e eeuw tot in de eerste helft van de 18e eeuw.*

[2]) Zie voor Neercassel: *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 1019–1023 en de daar opgegeven litteratuur.

[3]) Cf. Mr A. J. van de Ven *Over den oorsprong van het aartsbisschoppelijke kapittel van Utrecht der oud-bisschoppelijke clerezij* diss. Utrecht 1923 blz. 119.

dat Rome hem de titel van aartsbisschop wilde geven, als apostolisch vicaris de nederlandse katholieken geleid, eerst vanuit Amsterdam, in 1672 vanuit Utrecht. waar korte tijd de Dom weer voor de katholieke eredienst werd gebruikt. Toen Utrecht 23 November 1673 herwonnen was door de staatse troepen, retireerde Neercassel zich in de eerste schrik naar Antwerpen, spoedig werd hem echter weer verlof verleend zich in Nederland op te houden. Zijn vertrek in 1674 uit Antwerpen was een ware vlucht, het verblijf aldaar was hem ontzegd door een decreet van de gouverneur der zuidelijke Nederlanden. Hij heeft nadien vaak te Huissen vertoefd, enkele jaren (1680–1686) woonde hij te Leiden bij zijn vriend de priester H. F. van Heussen, die hij zo gaarne als zijn opvolger benoemd had gezien. De jaren na 1672 moeten niet tot de gelukkigste van Neercassels leven gerekend worden; het moet hem enigszins verbitterd hebben, dat de gebeurtenissen van 1672 en zijn eigen houding daarbij, hem noodzaakten daarna zeer omzichtig te werk te gaan bij het uitoefenen van zijn bediening in het bevrijde vaderland [1]). Na Neercassels overlijden op 6 Juni 1686 te Zwolle, werd eerst in 1688 zijn opvolger benoemd. Dit was Petrus Codde, die in 1702 geschorst, in 1704 afgezet werd [2]). Besluiten, waarbij het haarlems kapittel zich neerlegde, maar niet dat van Utrecht [3]). Hier tekent zich het begin af van het schisma, dat tot op de huidige dag voortduurt tussen katholieken en oud-katholieken, waarbij het dogma van de onfeilbaarheid van de Paus het cardinale geschilpunt is.

379. Neercassel onderhield nauwe betrekkingen met Antoine Arnauld en diens vriend S. de Cambout de Pontchateau, twee leden van Port-Royal, die vurige cartesianen waren

Lang niet alle leden van Port-Royal zijn vurige cartesianen geweest, maar wel zijn daartoe te rekenen Antoine Arnauld [4]) en diens vriend S. de Cambout de Pontchateau [5]), en juist deze twee hebben nauwe betrekkingen met Neercassel en diens kring onderhouden. In Juni 1680 kwam Arnauld, vanuit Brussel, waarheen hij uitgeweken was, voor de eerste maal naar Utrecht en Amsterdam op uitnodiging van Neercassel. In October van datzelfde jaar reisde Arnauld opnieuw naar Nederland,

---

[1]) Cf. Prof. Dr L. J. Rogier *Neercassel en het vaderland in 1672, Verslag van de algemene vergadering der leden van het historisch genootschap gehouden te Utrecht op 31 October 1949* Utrecht 1950 blz. 57.

[2]) Zie voor Codde: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 292–293.

[3]) Cf. Van de Ven *op. cit.* blz. 134.

[4]) Zie voor het cartesianisme van Arnauld ook het artikel van Augusto del Noce *La gnoseologia cartesiana nell' interpretazione di Arnaud* boven blz. 545 n. 3 opgegeven.

[5]) Zie voor de Pontchateau: Sainte-Beuve *Port Royal* ed. cit. V pag. 248–269, VI pag. 300–356; Ruth Clark *Strangers and sojourners at Port-Royal* Cambridge 1932 passim.

thans vergezeld door de Pontchateau. Deze keer bleef Arnauld tot October 1682; hij woonde het grootste deel van deze jaren op het begijnhof te Delft [1]). Het was te Delft, dat Arnauld een *Traité de l'essence du corps, & de l'union de l'ame avec le corps contre la philosophie de M. Descartes*, hem uit Parijs toegezonden door zijn nicht, la mère Angelique de St. Jean, aan een onderzoek onderwierp. De auteur (Lemoine, deken van Vitry in Bretagne) was, zo vond Arnauld, in heel wat dwalingen vervallen, terwijl hij anderen van dwalingen meende terug te houden. Dit was, zo schreef Arnauld aan la mère Angélique de St. Jean, niet alleen zijn eigen mening maar ook de opvatting van de illustere persoon aan wie hij volgens haar wens het *Traité de l'essence du corps etc.* getoond had. Een kanttekening bij de uitgave van het *Examen d'un écrit qui a pour titre: Traité de l'essence du corps etc.* in deel 38 van de *Œuvres de Messire Antoine Arnauld, docteur de la maison et societé de Sorbonne* vermeldt, dat de „illustre Personne", die Arnaulds oordeel over het anti-cartesiaanse geschrift van Lemoine deelde, Neercassel was.

380. Neercassel toonde zich zeer ingenomen met Arnaulds Examen d'un écrit qui a pour titre Traité de l'essence du corps etc.; dit geschrift werd echter niet door Arnauld uitgegeven

Deze was inderdaad meer dan verrukt over Arnaulds *Examen*. 3 Januari 1681 schreef hij aan Monsr. Michelin (schuilnaam voor de Pontchateau):

> Je lis pour la seconde fois ce que Monsr. Davy (schuilnaam voor Arnauld) a escrit pour la defense des Cartesiens. Je le trouve comme tous ces ouvrages, perfaittement beau. Ce qu'il traitte dans la primiere et secunde partie est de tres grande utilité pour la Theologie. Et ce qu'il traitte dans la quatriesme partie donne grande lumiere a ce que les Cartesiens enseignent touchant l'union de l'ame avec l'esprit. Ne seroit il pas a propos de faire imprimer ce traitté avec l'escrit contre Mons . Sponde? put estre n'approuveriez-vous pas qu'on fit un volume de deux ouvrages dont l'un est contre un Hugenot et l'autre contre un catholique qui est tombé dans des erreurs bien grossiers sur la resurrection des corps. Comme l'autheur de l'escrit contre les Cartistes, comme il parle, semble fort satisfait de son travail il sera tres sensible de ce que Monsr. Davy dit contre luy dans la troisieme partie; mais il estoit difficil de refuter des erreurs si grossiers sans les repousser avec force. Quand Monsr. Erkel le fils [2]) viendra vous voire, je luy confieray ce deux pieces [3]).

Arnauld heeft zijn geschrift tegen Lemoine niet gepubliceerd, maar

---

[1]) *Œuvres de Messire Antoine Arnauld* Paris–Lausanne 1775–1783 XLIII *Vie de Messire Antoine Arnauld* pag. 221, 223, 224.

[2]) Arnauld en Pontchateau woonden te Delft naast de pastoor Joannes Christiaan van Erkel.

[3]) Archief Oud-bisschoppelijke clerezij (Algemeen rijksarchief 's Gravenhage) Inv. nr. 136 *Johannes van Neercassel. Brievenboek van uitgaande stukken aan den clerus 1681 Jan. 2–1682 Jan. 5.* Cf. *Œuvres de Messire Antoine Arnauld* XXXVIII pag. XVII–XVIII.

hoewel men het reeds verloren waande, bleven afschriften bewaard, waarvan een gebruikt is door de uitgevers van de monumentale uitgave van de *Œuvres de Messire Antoine Arnauld* tussen 1775 en 1783 te Lausanne-Parijs verschenen [1]). Daarentegen werden de *Remarques sur une lettre de M. Spon de la religion prétendue réformée, medecin à Lyon, contenant les raisons qui font prendre à ces Messieurs la religion catholique pour nouvelle, & la leur pour ancienne & qui leur font croire, qu'en y demeurant, ils mettent leur salut en assurance* in 1681 te Antwerpen gedrukt [2]). Neercassel verheugde zich over die uitgave en schreef 27 Mei 1681 er over aan Bossuet:

> Spero te per familiarem Ill^mi^ Comitis d'Avaux... accepisse libellum qui hic nuperrime editus est contra epistolam Lugdunensis medici, cui nomen Spond. Ea epistola hic magno applausu ab iis omnibus accipitur, quibus iucundum brevissimo scripto comprehensum videre quidquid fere catholicis obiici potest. Seds peramus plurimos posituros insanum de ista epistola gaudium, dum ex erudito ad illam responso salubrem concipient dolorem [3]).

381. Er groeide een vriendschap tussen Neercassel en de franse prediker Bossuet, een semi-cartesiaan; zij ontmoetten elkaar echter niet in persoon

In 1675 was er door bemiddeling van Pontchateau schriftelijk contact gelegd tussen de vermaarde prediker Bossuet en Neercassel, contact dat tot een diepe vriendschap tussen beiden uitgroeide. Beide bisschoppen — in 1681 werd Bossuet nadat hij de opvoeding van de dauphin voltooid had, bisschop van Meaux — betreurden het, dat een persoonlijke ontmoeting als een te onvoorzichtige daad achterwege gelaten moest worden, en zeker zou zo'n ontmoeting Bossuet in de ogen van rechtzinnige katholieken nog meer gecompromitteerd hebben dan de correspondentie met Neercassel hem reeds gecompromitteerd heeft [4]). In zijn dissertatie *Bossuet en Hollande* heeft J. A. G. Tans getracht Bossuet te verontschuldigen, door er op te wijzen, dat Neercassel allerminst het beloop, dat de

---

[1]) Zie over het tot stand komen van deze uitgave Gazier *Histoire générale du mouvement janséniste* II Paris 1924 pag. 115.

[2]) Zij werden opgenomen in deel XII van de *Œuvres de Messire Antoine Arnauld* pag. 465–514.

[3]) In Archief O.B.Cl. nr. 125. Zie ook een brief in Archief O.B.Cl. 125 28 Febr. 1681 door Neercassel aan Casoni geschreven.

[4]) Bossuet was er zich zeer wel van bewust dat „sous le nom de philosophie cartésienne" menige aanval op de Kerk zou kunnen worden ondernomen: „Je vois naître de son sein et de ses principes, à mon avis mal entendus, plus d'une héresie; et je prévois que les conséquences qu'on en tire contre les dogmes que nos pères ont tenus la vont rendre odieuse, et feront perdre à l'Eglise tout le fruit qu'elle en pouvait espérer pour établir dans l'esprit des philosophes la divinité et l'immortalité de l'âme", geciteerd door P. Hazard *La crise de la conscience européenne* I Paris 1935 pag. 286.

gebeurtenissen genomen hebben — het schisma in Nederland, de verwoesting van Port-Royal in Frankrijk — heeft kunnen voorzien, hij zowel als Bossuet streefden naar eenheid in de kerk:

> A force de regarder Rome Néercassel a même été sujet à une illusion d'optique. Au moment où il accueillit dans sa Mission les réfugiés de Port-Royal, les jansénistes faisaient cause commune avec le Saint-Siège contre les prétentions de Louis XIV. Il a pu les considérer comme des victimes du roi tyrannique, souffrant pour une bonne cause. En les hébergeant il ne pouvait pas prévoir l'évolution que suivrait le jansénisme au dix-huitième siècle sous l'influence des arguties juridiques de Quesnel, ni à plus forte raison la tournure dramatique que prendrait leur influence sur le clergé hollandais [1]). On lui fait un grand tort de le mettre dans la „galerie janséniste" d'Utrecht, où il figurerait au même pied que „tous ces évêques intrus" frappés l'un après l'autre de l'excommunication par les papes. Comme Bossuet, il a salué avec joie le moment où les litiges inopportuns des jansénistes prirent fin, et où il put faire front commun avec leurs controversistes redoutés contre ceux qui avaient déchiré l'unité de l'Eglise [2]).

Het is Neercassel geweest, die Petrus Codde aangemoedigd heeft Bossuets *Exposition de la doctrine de l'eglise catholique, sur les matières de controverse* in het Nederlands te vertalen [3]).

Van Henri Busson, die in zijn *La religion des classiques* een hoofdstuk over Bossuet opnam onder de titel *Un semi-cartésien. Bossuet apologiste* is ook de uitspraak:

> Le Dieu des Jansénistes est quelque peu cartésien [4]).

382. Pierre Nicole stond veel gereserveerder tegenover het cartesianisme dan Arnauld

Wij hebben echter al aangestipt, dat lang niet alle „solitaires de Port-Royal" cartesiaans gedacht of zich intens met het cartesianisme bezig gehouden hebben. De theologie ging hen tenslotte boven de filosofie. Reeds Bouillier wees er op, dat Pierre Nicole, die tezamen met Arnauld de zogenaamde *Logique de Port-Royal* schreef, veel gereserveerder dan Arnauld tegenover het cartesianisme heeft gestaan [5]). Uiteindelijk speet het Nicole zich zo met de wijsbegeerte afgegeven te hebben; hij had misschien beter gedaan hier in het geheel niet partij te kiezen:

> Si j'avais à revivre, il me semble que j'éviterais de faire paraître de l'inclination pour aucun de ces partis, et que je ferais en sorte qu'on ne me mettrait pas au nombre des Cartésiens non plus qu'en celui des autres.

---

[1]) Zie voor Quesnel de dissertatie van H. A. ten Bruggencate *Paschasius Quesnel en zijn conflict met Rome* 1940.

[2]) J. A. G. Tans *Bossuet en Hollande* diss. Nijmegen, Maastricht 1949 pag. 55–56.

[3]) Zie Tans *op. cit.* pag. 56, 167.

[4]) Busson *La religion des classiques* pag. 10.

[5]) Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] II pag. 209.

Wanneer Mlle Lewis deze passus uit de *Essais de morale* van Nicole citeert in haar artikel *Augustinisme et cartésianisme a Port-Royal* voegt zij er aan toe:

> Sauf peut-être Pontchateau, Arnauld apparaît donc bien isolé dans son attachement au Cartésianisme comme tel [1]).

Wij weten, dat Arnauld allerminst de vrees van Bossuet, dat de Kerk zou worden aangevallen door lieden, die zouden schermen met argumenten uit cartesiaanse geschriften geput [2]), gedeeld heeft. Hoe verontwaardigd is hij, wanneer in 1663 de werken van Descartes op de Index geplaatst worden „donec corrigantur". Die van Gassend mogen daarentegen vrijelijk gelezen worden:

> N'est-ce pas permettre d'avaler le poison, & empêcher qu'on ne prenne l'antidote?

De verderfelijke stellingen van Regius mag men lezen, maar niet Descartes' *Notae in programma:*

> N'est-ce pas encore une fois ne pas défendre qu'on s'empoisonne, en même temps que l'on défend de prendre le contrepoison? [3])

383. Descartes was bijzonder ingenomen met de Objectiones quartae op zijn Meditationes; deze waren van Arnauld

Arnauld heeft Descartes bestreden in de *Objectiones quartae* op verzoek van Mersenne geschreven tegen de *Meditationes*, maar het waren tegenwerpingen naar Descartes' hart en Descartes heeft er met genoegen op geantwoord. Het debat werd op hoffelijke wijze voortgezet toen Descartes in 1648 op *Nouvelles objections* antwoordde, waarvan hij wel geweten moet hebben, dat zij van Arnauld afkomstig waren [4]).

384. Een brief 12 Juli 1664 door Pontchateau aan Neercassel geschreven

In de *Préface historique et critique* voorin het 38ste deel van de *Œuvres de Messire Antoine Arnauld* vindt men een fragment uit een brief 12 Juli 1664 vanaf het eiland Nordstrand door Pontchateau aan Neercassel geschreven. Op Nordstrand, tegenover de westkust van Sleeswijk, bezaten zowel de nederlandse apostolische vicaris als franse uitgewekenen als Arnauld en Quesnel landerijen; het eiland was voor hen een toevluchtsoord en ontmoetingspunt [5]). In genoemde brief van Pontchateau is

---

[1]) *Descartes et le cartésianisme hollandais* Amst.-Paris 1950 pag. 148.

[2]) Cf. boven blz. 590 n. 4.

[3]) *Œuvres de Messire Antoine Arnauld* IX pag. 306–307.

[4]) *Idem* XXXVIII pag. VIII, 67–88.

[5]) Cf. het artikel van J. F. Vregt *Tieleman Wilhelmus Backhuisen 'en de Jansenisten op het eiland Nordstrand, Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* IX (1881) blz. 99–123; L. J. Rogier *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw* II² Amst. 1947 blz. 499–509, alwaar een hoofdstuk getiteld *Nordstrand.*

sprake van het antwoord van „quelqu'un de nos amis" (Arnauld volgens de *Préface historique*) op het boek van een engelsman, waarin over de wijsgerige verklaring van het mysterie van de eucharistie geschreven werd op een wijze, die Arnauld en de zijnen niet geheel aanstond. Men moest echter voorzichtig zijn in het uiten van kritiek en de gevoelens van de engelse schrijver niet geheel afvallen:

> dont la condamnation pourroit retomber par contrecoup sur des principes de Philosophie qui paroissent tres solides et qu'on peut allier avec la foy en se tenant à ce qui en a esté dit dans la Metaphysique de M. des Cartes dans la response aux IV objections, en y ajoutant que la pénétration des corps qui a esté crue de toute l'antiquité ne paroist point impossible à la toute puissance de Dieu [1]).

Het engelse boek waarop hier gedoeld wordt, moet een verhandeling over de onsterfelijkheid van de ziel van die Henry More zijn, over wiens zwenking in het waarderen van de cartesiaanse denkbeelden — aanvankelijk vurige bewondering en betuigingen van adhaesie, later aanval en afval — Baillet zich zo verontwaardigd heeft betoond [2]).

385. 25 FEBRUARI 1679 STELDE NEERCASSEL EEN SCHERPE BRIEF OP, GERICHT AAN DE GENERAAL VAN HET ORATORIUM DE ST. MARTHE, OM ZIJN VERONTWAARDIGING TE LUCHTEN OVER HET FEIT DAT DESCARTES NIET MEER IN ERE WAS BIJ HET ORATORIUM; DE BRIEF WERD NIET VERZONDEN

In het aan brieven van en aan Neercassel zo rijke archief van de oud-bisschoppelijke clerezij, gedeponeerd op het algemeen rijksarchief te 's Gravenhage en daar geïnventariseerd door J. Bruggeman, bevindt zich in het *Brievenboek van uitgaande stukken aan de clerus 15 Febr. 1679–25 Aug. 1690* een boze brief 25 Februari 1679 gericht tot de St. Marthe, generaal van het Oratorium, dat ook Neercassel tot zijn leden telde. Neercassel en zijn vrienden zijn er zeer verontwaardigd over, dat de St. Marthe een brief heeft doen uitgaan waarin bevolen werd aan de leer van Molina eenzelfde plaats in te ruimen als ten tijde van kardinaal de Bérulle en de paters Gibieuf en de Condren aan het augustinisme. Kwalijk namen Neercassels zegslieden het ook, dat in genoemde *Epistola* Descartes werd afgestraft, alsof men alleen maar met Aristoteles zalig kon worden:

> Aegrè quoque ferunt istâ Epistolâ Cartesium sugillari, et Aristotelis decem predicamenta velut sacram et inviolabilem decadem omnibus Philosophiae Professoribus observandam commendari, quasi ex illis Religio dependeret, et sine illis catholica fides rectè non posset explicari. Videtur illis ab Arnaldo, Paschali, atque Nicolio fides atque Religio Christiana sine ope Aristotelicarum categoriarum nobiliter esse exposita et invicté defensa. Existimant itaque nos

---

[1]) *Œuvres de Messire Antoine Arnauld* XXXVIII pag. XX. De originele brief bevindt zich in het archief O.B.Cl. Inv. nr. 110 nr. 385; wij citeren volgens deze originele tekst.

[2]) *La vie de Monsieur Descartes* II Paris 1691 pag. 361.

sine beneficio categoriarum posse esse catholicos et Cartesii cultores non esse ineptos ad comparandam mysterijs nostris venerationem, atque ad illa vindicanda ob iniurijs quibus vel ab Atheis, vel ab Haereticis violantur.

Deze scherpe brief werd echter nimmer verzonden: „Haec Epistola non est missa"; twee dagen later werd een veel kalmere en meer diplomatiek gestelde brief in het copieboek ingeschreven; Descartes' naam kwam er niet in voor [1]).

386. TWEE LEUVENSE DISSERTATIES (VAN PETRUS CODDE EN CORNELIUS VAN DEN HOVE GOESANUS) AAN NEERCASSEL OPGEDRAGEN IN 1667 EN 1685

Ondertussen hebben wij begrepen, hoe zeer Neercassel op gelijke wijze als Arnauld het cartesianisme gewaardeerd en toegepast heeft. Neercassel heeft te Leuven gestudeerd; hij zal meegemaakt hebben, hoe het cartesianisme en het jansenisme er in zwang kwamen. Tot de schatten van het museum van de oud-bisschoppelijke clerezij te Utrecht behoren een exemplaar van de stellingen, waarop Petrus Codde 2 en 3 September 1667 te Leuven promoveerde en een exemplaar van de stellingen, waarop Cornelius van den Hove Goesanus 30 en 31 Juli 1685 eveneens te Leuven promoveerde [2]). Deze stellingen zijn op, resp. zilver- en goud-kleurige, zijde, met kleurige ornamenten fraai versierd, gedrukt. En Codde èn van den Hove droegen hun werk op aan Neercassel. Leest men deze decoratieve proefschriften, dan blijkt die van de goezenaar het interessantst. Van den Hove verdedigde verscheidene fysische stellingen; het trof mij, dat hij in stelling 15 en 16 niet alleen als een algemene dwaling verwerpt, dat de ademhaling zou dienen om het bloed te verkoelen, maar ook de fermentatie-theorie ouderwets noemt en over deeltjes van „spiritus nitri" spreekt; de denkbeelden van John Mayow waren dus ook tot Leuven doorgedrongen [3]).

387. EEN BRIEF VAN H. FR. VAN HEUSSEN AAN NICOLAS PETITPIED (22 AUG. 1711), GETUIGENDE VAN BELANGSTELLING VOOR DESCARTES

Ook Neercassels vriend en rechterhand, Hugo Franciscus van Heussen de auteur van het zeer geroemde *Batavia sacra* [4]), heeft zich voor Descartes en het cartesianisme geïnteresseerd. In het archief van de oud-bisschoppelijke clerezij bevindt zich een brief 22 Augustus 1711 door Nicolas Petitpied [5]), die zich bediende van de schuilnaam F. Gallois, aan van Heussen

---

[1]) *Johannes van Neercassel. Brievenboek van uitgaande stukken aan de clerus* O.B.Cl. nr. 134. 27 Febr. 1679.

[2]) Zie voor C. van den Hove: *Batavia sacra* Brussel 1714 II pag. 117 b. Corn. van den Hove overleed 1 Jan. 1704 als pastoor te Gorcum.

[3]) Cf. boven § 185.

[4]) Zie voor van Heussen: *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1102–1103.

[5]) Zie voor N. Petitpied: *Nouvelle biogr. gén.* 39 col. 719–720.

gezonden. Petitpied is juist teruggekeerd van een reisje door Noord-Holland:

> En passant à Alcmaer, j'ai songé a M. Caterus. Cela me fait souvenir que dans la traduction que je vous ai envoiée de l'extrait de la vie de Descartes, il y a, je croi, une faute qui m'a échappé. *Postquam perlexerunt* Prenez la peine, s'il vous plaist de corriger *postquam perlegerunt* [1]).

388. Descartes in Zweden

a. Descartes gastvrij opgenomen in het gezin van de franse gezant Chanut; een brief aan Elisabeth over zijn eerste indrukken

Een fase van het nederlands cartesianisme heeft zich buiten Nederland ontwikkeld. Om haar waar te nemen, moeten wij ons herinneren, dat Descartes, na aanvankelijk enige weerstand geboden te hebben, in Augustus 1649 het besluit genomen heeft gehoor te geven aan de uitnodiging van de zweedse koningin Christina om haar hof luister te komen bijzetten [2]), en dat hij zich, na in Holland orde op zijn zaken gesteld te hebben [3]), de eerste September 1649 op reis heeft begeven. Wij moeten Descartes op die reis, die zijn laatste zal worden, vergezellen. De gebeurtenissen uit de korte spanne tijds tussen Descartes' aankomst te Stockholm en zijn overlijden aldaar op 11 Februari 1650 kunnen door de geschiedschrijver van het cartesianisme uit drieërlei oogpunt bezien worden:

1. De ontvangst Descartes door Christina bereid, de omgang tussen de koningin en de wijsgeer en de invloed door Descartes op Christina uitgeoefend.
2. Descartes' relatie in al of niet vriendschappelijke zin met de nederlandse geleerden, die hij te Stockholm aantrof, en het oordeel in de kring dezer geleerden over de resultaten van Descartes' bezoek.
3. Invloed van Descartes' verblijf te Stockholm op de ontwikkeling van het zweeds cartesianisme.

Punt 3 mogen wij buiten beschouwing laten; punt 1 en 2 grijpen in elkaar en moeten dus door ons aangeroerd worden.

Toen Descartes begin November 1649 te Stockholm arriveerde, werd hij dadelijk gastvrij opgenomen in het gezin van de franse resident Hector-Pierre Chanut, wiens vrouw, Marguerite Clerselier, een zuster was van Descartes' trouwe vriend Claude Clerselier. Chanut zelf had brieven van welkom voor Descartes achtergelaten in zijn huis [4]); hij was met verlof naar Frankrijk gegaan [5]). Ondanks deze hartelijke ontvangst besloop Descartes het gevoel wel nooit aan zijn nieuwe omgeving te zullen

---

[1]) In archief O.B.Cl. Inv. (262) 759.
[2]) Cf. *Œuvres* XII pag. 531.
[3]) Cf. *idem* XII pag. 533.
[4]) Cf. *idem* V pag. 447.
[5]) Cf. *idem* XII pag. 534 n.c.

wennen; 9 October 1649 eindigde hij een brief aan prinses Elisabeth:

> Apres tout neantmoins, encore que j'aye une tres-grande veneration pour sa Maiesté, je ne croy pas que rien soit capable de me retenir en ce païs plus long-temps que jusques à l'esté prochain; mais je ne puis absolument répondre de l'avenir [1]).

Hij was, zo schrijft Descartes in dezelfde brief aan prinses Elisabeth reeds tweemaal vriendelijk ontvangen door koningin Christina [2]), of deze evenwel veel smaak zou krijgen in de filosofie en of zij er tijd voor beschikbaar zou weten te stellen, wist Descartes nog niet. Wel had hij opgemerkt, dat de koningin zeer veel gaf om de studie van de letteren, in het biezonder van het Grieks; misschien zou hij, Descartes, de neigingen van de koningin in andere banen kunnen leiden, iets wat hij in elk geval zou beproeven:

> Cette grande ardeur qu'elle (scil.: Christina) a pour la connoissance des lettres, l'incite sur tout maintenant à cultiver la langue Grecque, & à ramasser beaucoup de livres anciens; mais peut-estre que cela changera. Et quand il ne changeroit pas, la vertu que je remarque en cette Princesse, m'obligera tousjours de preferer l'utilité de son service au desir de luy plaire; en sorte que cela ne m'empeschera pas de luy dire franchement mes sentimens; & s'ils manquent de luy estre agreables, ce que je ne pense pas, j'en tireray au moins cet avantage que j'auray satisfait à mon devoir, & que cela me donnera occasion de pouvoir d'autant plutost retourner en ma sollitude, hors de laquelle il est difficile que je puisse rien avancer en la recherche de la verité; & c'est en cela que consiste mon principal bien en cette vie [3]).

b. Twee nederlandse filologen aan het hof van koningin Christina: Isaac Vossius en Nicolaas Heinsius

De liefde voor de klassieke talen werd bij Christina aangewakkerd door twee jonge nederlandse filologen: Isaac Vossius en Nicolaas Heinsius. Isaac Vossius, de zoon van de amsterdamse hoogleraar Gerard Johan Vossius, was in het begin van 1649 naar Stockholm gekomen; hem werd in Mei 1649 door koningin Christina een ruim jaargeld toegezegd, zodat Isaac dan ook een aanbod om zijn vaders plaats aan het Athenaeum (G. J. Vossius overleed in April 1649) in te nemen, van de hand kon wijzen [4]). Nicolaas Heinsius was een zoon van de leidse hoogleraar en bibliothecaris Daniel Heinsius; op voorspraak van zijn vriend Isaac Vossius kreeg ook Nicolaas Heinsius een uitnodiging van Christina om aan haar hof te komen. 8 October 1649 scheepte Nicolaas zich te Amsterdam in, zodat hij ongeveer een maand later dan Descartes te Stockholm gekomen moet zijn [5]). Deze komst zal Descartes geen biezondere vreugde bereid hebben,

---

[1]) Cf. *Œuvres* V pag. 430–431.
[2]) Cf. *idem* V pag. 429.
[3]) Cf. *idem* V pag. 430.
[4]) Cf. F. F. Blok *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden* diss. Leiden, Delft 1949 blz. 63.
[5]) Cf. *idem* blz. 68.

maar evenmin verontrust hebben, gelijk ze wel de gemoedsrust verstoorde van een andere fransman, namelijk de leidse hoogleraar Claude Saumaise.

c. De leidse hoogleraar Claude Saumaise verwijt Isaac Vossius de komst van Nic. Heinsius aan het zweedse hof bevorderd te hebben

Deze namelijk was het een doorn in het oog, dat Isaac Vossius, die voorgaf Saumaise als leermeester en als een tweede vader te vereren [1]), vriendschappelijk verkeerde met de zoon van Daniel Heinsius, door Saumaise als zijn vijand beschouwd. Bovendien had Isaac aan Saumaise laten weten, dat Christina ook hem gaarne onder de geleerden aan haar hof zou tellen en Saumaise overwoog ernstig naar Zweden te komen — in Augustus 1650 heeft hij zijn plan inderdaad uitgevoerd — maar, zo klaagde Saumaise bij Vossius, zeker zouden vader en zoon Heinsius alles in het werk stellen om hem bij koningin Christina zwart te maken en hoe kon hij, Saumaise, dan geloven, dat men oprecht zijn komst begeerde? De talrijke verwijten, die de jaloerse en achterdochtige Saumaise Isaac Vossius in brief op brief deed, kunnen moeilijk redelijk genoemd worden en men verbaast zich allicht over de aanhankelijkheid, waarmede Vossius bleef antwoorden [2]) en de hardnekkigheid, waarmede hij naar de gunst van de tirannieke Saumaise bleef streven. In een brief, waarschijnlijk in Januari 1650 geschreven [3]), smeekte Vossius:

> Veni itaque Salmasi, veni vir incomparabilis, quid gaudia nostra moraris? Iam mihi videor te advenientem videre, jam tibi obviam tendere, jam tecum colloqui. An ergo somnio, an falsae imagines obversantur mihi, non certe. Haec sunt vera praesagia instantis adventus tui [4]).

d. Saumaise's nieuwsgierigheid naar nieuws over Descartes' ontvangst te Zweden

In deze zelfde brief antwoordt Isaac op iets dat Saumaise ten nadele van Descartes geschreven moet hebben:

---

[1]) Uit een brief van Vossius aan Salmasius: „Ego jam a prima adolescentia velut alterum patrem amavi te semper et colui" — *Epistolae Is. Vossii ad varios* handschrift bibliotheek remonstr. kerk U.B.A. VI F. 28 pag. 3.

[2]) Men houde echter bij de waardering van de uitingen dier aanhankelijkheid rekening met de in onze ogen zeer geëxalteerde stijl gebruikelijk in de 17de eeuwse geleerden-briefwisseling.

[3]) Alle brieven in de drie kladboeken VI F. 28–30 van Vossius aanwezig op de U.B.A. als bezit van de bibliotheek der remonstrantse kerk zijn ongedateerd. In de brief, waaruit wij thans citeren, komt de uitlating voor: „Latii obitum ex animo doleo": toen Vossius deze brief schreef had hem dus te Stockholm het bericht van het overlijden van de te Leiden woonachtige geograaf Johannes de Laet (*Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 991–992) bereikt. In de begraafboeken van het leidse gemeente-archief vindt men: 15 December 1649 in de Pieterskerk begraven Joh. de Laat wonende op het Rapenburg.

[4]) *Epistolae Is. Vossii ad varios* U.B.A. VI F. 28 pag. 144.

De Sceptico qui in aedibus Legati Gallici vivit, miror equidem quod scribis. Philosophum non decebat talibus uti artificiis. In Heinsio id minus miror, qui a multis annis manifestus est hostis tuus, cujusque mores omnibus noti sunt.

Hierop volgt een mededeling over de wijze, waarop koningin Christina over Descartes geoordeeld zou hebben. H.i. zouden Descartes' opvattingen heel wat minder nieuw geweest zijn dan hij zelf gaarne wilde voorgeven:

Quo autem loco apud Reginam sit id coram videbis. Multum sane aestimationis suae decoxit nimio contemptu Philosophorum veterum, quos omnes conabatur ex manibus Dominae nostrae excutere. Convictus praeterea fuit aliquoties a Regina, non esse nova dogmata, quae ipse pro novis et indictis hactenus venditaret. Ostenditque ea ipsa etiam occurrere in Platone Sexto aliisque. Ad quae ille nihil aliud respondit, nisi hoc gaudere se eadem quae sibi et illis quoque in mentem venisse [1]).

Wat Vossius hier schrijft, willen hij en Saumaise zeker graag horen, en dat moet ons manen tot omzichtigheid bij de interpretatie, wat niet wegneemt, dat deze uitlating — waaraan wij zo meteen nog een soortgelijke zullen toevoegen — beschouwd kan worden als een belangrijk gegeven voor de reconstructie van de ontmoeting tussen koningin Christina en de franse wijsgeer, welke men ongetwijfeld met Cassirer mag trachten op een bovenpersoonlijk plan te brengen, door ze te bezien als:

eine Begegnung der Geister, deren Wirkung sich nur aus der allgemeinen geistigen Konstellation verstehen läszt, die im 17. Jahrhundert herrschte [2]).

Evenwel, de historicus zal zich slechts dan bevredigd voelen, wanneer de gegevens, die onze archieven nog blijken te hebben vastgehouden, in harmonie gebracht kunnen worden met zo'n visie; in het onderhavige geval kan men misschien opmerken, dat de voorstelling door Cassirer gegeven van de invloed van Descartes op Christina wel te handhaven valt, maar dat Cassirer zich in zijn uiterst boeiend opstel toch begaf op de rand van overspannen constructies.

e. Saumaise's brief aan Vossius van 29 December 1649

Bleef de brief van Saumaise, waarop Vossius antwoordde door te verhalen, hoe Descartes door koningin Christina op zijn nummer werd gezet, bewaard? Mogen wij hier voor aanzien een, ons in copie bewaarde brief van 29 December 1649:

Mutatum te esse aut de me opinionem mutasse, Vossi doctissime, non facile credidero quia nulla est ratio quae me cogat credere. Cum ipse erga te mutatus non sim, cur ipse velles alius esse in me quam olim fuisti? Si suspiciosus tamen essem aut in te esse possem multa concurrunt verisimilia unde hanc conjecturam facerem. Heinsiades a

---

[1]) *Epistolae Is. Vossii ad varios* U.B.A. VI F. 28 pag. 144–145.

[2]) Ernst Cassirer *Descartes. Lehre, Persönlichkeit, Wirkung* Stockholm 1939 S. 184.

te vocatus in Sueciam, quem sciebas cum patre et affini mihi esse inimicissimum. Quidquid enim queas dicere inter amicos Heinsii convenit nec ipso patre Heinsio diffidente non altero impulsore quam te ad hoc iter suscipiendum fuisse animatum. Praeterea iidem amici Heinsiani aperte hic plerisque dixerunt ideo a te vocatum ut junctis viribus benevolentiam qua me regina prosequebatur expugnaretis. Addunt quidam etiam scripsisse Heinsiadem ad amicum, Erpenium esse volunt, me jam in minore gratia apud reginam esse quam ante fueram. Omnes tamen hi rumores non tantum valuere apud me ut aliquid sequius de te opinarer. Vide hinc quam sim constans in amicitia quam nulla res possit dimovere ab affectu semel sumpto et firmato...Ad Cartesium quod attinet scire velim quomodo in aula vestra vivat, et quo loco sit apud Serenissimam. Ad aulicos mores ille plane factus est, et vocatur vulgo in Gallia aulicus philosophus. An verum est quod quidam hic rumoribus distulerunt, avertere voluisse reginam tuam a studio linguae Graecae? Vidi legique hic nuper librum ejus de affectibus, sed cum de principiis quibus haec superstruxit mihi non bene cum illo conveniat, ideo sententiae ejus non possum acquiescere. Inter exempla mutatorum possum eum nominare. Olim amicum se profitebatur, postea cum Zuylchemius pro Heinsio contra me stetisset partes illas sequutus est, epistolis etiam ad Zuylchemium satis impudenter scriptis quarum apographa habeo. Postea visus est melius ac mollius de me sentire ubi scilicet Huygenius etiam ad se rediisset. Nunc quali erga me sit animo plane nescio. Discessurus in Sueciam me adiit, sed prae se tulit non mei gratia venisse, sed Wilhelmi Senatoris [1]) qui tunc apud me erat. Vides in sinum tuum haec evomam ut constare ex his tibi possit qualem te amicum habeam. Hanc etiam ob causam non possum aliquam in te mutationem formidare quia beneficia sic omnia perderes quae in me contulisti. Vive ergo mei memor et vale. Leydae XXVIIII Dec. CIↃIↃCXLIX [2]).

f. Saumaise herinnert zich in 1649 nog de geschiedenis met het lofdicht van Const. Huygens voor een werk van Daniel Heinsius van 1639

Met de opmerking, die wij in deze brief vinden, dat Zuylchemius, dat is Constantijn Huygens, tezamen met Descartes gestreden heeft voor Daniel Heinsius, doelde Saumaise op de geschiedenis met het lofdicht van Huygens voor *Danielis Heinsii Sacrarum Exercitationum ad Novum Testamentum libri XX* van 1639, door ons boven verhaald [3]). Saumaise is dus wel lang van memorie wat vermeende of hem aangedane beledigingen

---

[1]) Huygens zwager David le Leu de Wilhem (1588–1658). Zie voor hem: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XX blz. 211.

Voor de relatie van Descartes met David le Leu de Wilhem, zie *Œuvres de Descartes* XII s.v.

[2]) U.B.L. afd. hs. Burm. F. 11 I *Epistolae virorum doctorum ad Isaacum Vossium. Descripsit partim Burmannus Sec. partim alia manus ex autographis quae servantur Amstelodami in Bibliotheca Remonstrantium, maximam haud dubie partem ineditae; has Amstelodami excerpsit I. G. de Chauffepié: vid. Nouv. Dictionnaire etc. in v. Isaac Vossius* fol. 227 v. Ep. 217 (gedeeltelijk afgedrukt door Dr D. J. ter Horst *Isaac Vossius en Salmasius* 's Gravenhage 1938 blz. 61).

[3]) Blz. 22.

betreft, dat na tien jaar deze waarlijk vrij onbenullige kwestie hem nog hoog zit. Met de „onbeschaamde" brief van Descartes aan Huygens, waarvan Saumaise zegt een afschrift te bezitten, zal een brief bedoeld zijn later door Roth in zijn *Correspondence of Descartes and Constantijn Huygens* gepubliceerd [1]), welke Saumaise door Rivet in handen gespeeld moet zijn [2]). Aan Rivet schreef Saumaise in April 1640 een brief, waarin hij zich zeer ongunstig uitliet over Descartes, die hij hield voor een „imposteur" en „mensonger" en een „faiseur de beau-semblants à ceux qu'il trahit" [3]).

g. Een brief van Vossius aan Saumaise van 19 Januari 1650

In de brief van 29 December 1649 stelt Saumaise dus de vraag, hoe Descartes aan het zweedse hof leeft en hoe zijn verstandhouding met de koningin is. Vossius bevredigt Saumaise's nieuwsgierigheid in deze in de brief „Duae sunt hebdomades vir illustrissime" van Jan. 1650, waaruit wij een paar citaten hebben gegeven.

Evenwel in het kladboek van Vossius' correspondentie komt nog een andere brief voor, die meer dan de genoemde een antwoord schijnt te zijn op de brief van 29 December. Die brief begint:

> Non recte facis vir incomparabilis si inique de me suspiceris. Existimabam me tot annorum spatiis affectum observantiamque meam satis jam tibi probasse, tu tamen quae est diffidentia, nunc demum pignora a me postulas. Ais te idoneas habere conjecturas quibus possis suspiciones tuas adstruere. Sed quaenam illae sunt? Nempe ut ais Heinsiadem a me vocatum esse in Sueciam. Atqui ego quomodo sese res illa haberet jam tibi significavi. Veraque ea esse quae scripsi testimoniis omni exceptione majoribus possum ostendere [4]). Id si Heinsius pater diffiteatur pessime facit. Quod vero addis Heinsianos quosdam amicos aperte dicere ideo a me vocatum ut junctis viribus benevolentiam qua te Regina prosequitur expugnaremus id vero perquam ridiculum et plane te indignum. Itane tibi perfidus et nequam videor ut talia vel suspicari possis? Me rogas an mutatus sim, sed nonne melius id ipsum de te conqueri possim, quod si inimicis et hostibus tuis plus fidei tribuas quam illis qui perpetuo cultu et affectu se tibi obstrinxerunt?

In deze trant gaat de brief door. Vossius verzekert Saumaise, dat het een gloeiende leugen (calidum mendacium) is, dat Saumaise minder dan voorheen in de gunst van de koningin zou staan:

> Impatientia qua adventum tuum exspectat plane contrarium evincit. Sed cum ipse tot habeas literas Regias possisne ultra dubitare?

En wat is dat nu voor een manier van redeneren van Saumaise. Hij,

---

[1]) Roth *Correspondence of Descartes and Constantijn Huygens* 1635–1647 Ep. XLVI of XLVIII.

[2]) *Idem* pag. 333 n.b.

[3]) *Idem* pag. 334.

[4]) Vertaal: Dat het waar is, wat ik geschreven heb, kan ik aantonen met getuigenissen, die geen uitzondering gedogen.

Saumaise, had ondervonden, dat Descartes van vriend tot vijand werd en zo zou dus ook de gezindheid van Vossius jegens hem kunnen omslaan:

> Postremum quod addis Cartesium quondam amicum factum esse inimicum tuum, ideoque et me posse mutari, id simile prioribus est argumentum [1]).

De brief „Non recte facis vir incomparabilis", waaruit bovenstaande citaten genomen zijn, werd in 1697 gepubliceerd in *Marquardi Gudii et doctorum virorum ad eum epistolae* en is dan gedateerd 19 Januarii 1650 [2]).

h. Een onaangenaam postscriptum onder een brief van Saumaise aan Vossius (begin November 1649)

Nog eerder dan eind 1649 moet Saumaise reeds aan Vossius bericht hebben copie van een brief van Descartes te bezitten, waaruit bleek, dat Saumaise Descartes onder zijn tegenstanders moest tellen. Wij doelen op het volgende postscriptum onder een brief van Saumaise aan Vossius:

> Post meas scriptas visum est in hac schedula scribere quae mea interest et fortassean tua quoque scire, sed quae nemini nisi tibi debent communicari. Ne aliorsum accipias quae de Cartesio in meis scripsi, necesse est te certiorem fieri hominem illum non bene mihi velle multas ob causas; praecipuae sunt quod novit suae philosophiae sectam a me non probari. Deinde iis hominibus qui mihi sunt maxime contrarii amicissimus est. Litterarum ejus habeo apographum ad Zuylchemium; quibus manifeste patefacit sese infensissimum esse meis rationibus, ut iis gratificaretur quos sciebat parum mihi favere. Elisbetha Bohemiae eum fert in oculis; eademque ob eam rationem nullo modo favet amico quem nosti [3]). Et hujus odii etiam causae sunt quas nunc tibi non possum explicare. Illa nuper in litteris quas ad Latium scribebat [4]), conqueri videbatur et quasi dolere quod regina Sueciae me ad se vocare vellet. Fingebat mei commodi se habere rationem quod senex et morbosus in eas oras pertraherer quae valetudini meae non suffragerentur ob nimium frigus. Aliud erat quod volebat. Cartesius ipse scripsit ad amicum se jam bis vidisse reginam, et humanissime ab ea fuisse exceptum, sed de rebus tantum parvi momenti et indifferentibus cum ea esse colloquutum. Nisi ad colloquia admittatur magis seria et ardua decrevisse se quamprimum huc redire. Bataviam sibi impendio magis placere quam Sueciam. Chanutii tamen reditum expectat, qui hodie Amstelodami est brevi abiturus in Sueciam. Ut ille maximus est admirator Cartesii eum valide commendabit, et conciliabit Reginae, et fortasse efficiet ut retineatur. Haec te scire volui, et videris quid tibi agendum

---

[1]) *Epistolae Is. Vossii ad varios* hs. U.B.A. VI F. 28 pag. 151–152. Cf. ter Horst *Isaac Vossius en Salmasius* pag. 62–63.

[2]) *Marquardi Gudii et doctorum virorom ad eum epistolae. Quibus accedunt ex bibliotheca Gudiana clarissimorum et doctissimorum virorum, qui superiore & nostra saeculo floruerunt etc.* Ultrajecti 1697 (aanwezig U.B.A. 441 C. 3 ,U.B.L., K.B.) Ep. CCLXV. Men zie voor de archeoloog en filosoof Marquard Gudius: *Nouvelle biogr. gén.* 22 pag. 338–340.

[3]) Op welke vriend zinspeelt Saumaise hier?

[4]) Een brief van prinses Elisabeth aan Joh. de Laet kon ik niet vinden.

sit. Schedulam hanc ubi legeris tardipedi Deo dabis. Vale. Tibi nota manus [1]).

Na lezing van dit postscriptum zal ieder grif moeten toegeven, dat het karakter van Saumaise zeer onaangename trekken vertoonde. Ter Horst publiceerde een gedeelte uit dit postscriptum en dateerde het 15 Juni 1649, wat de datum is van de voorafgaande brief van Saumaise aan Vossius in het copieboek van Burmannus secundus, thans op de universiteitsbibliotheek te Leiden. Dat genoemd postscriptum nimmer bij een brief van 15 Juni behoord kan hebben, is bij enige redenering duidelijk; immers het werd geschreven, terwijl Chanut zich te Amsterdam ophield. Nu weten wij, dat Chanut, terugkerende naar zijn post te Stockholm (waar hij de titel van ambassadeur zou krijgen) 2 November 1649 in Den Haag aankwam om de volgende dag naar Amsterdam door te reizen, waar hij een tweetal weken bleef, tevergeefs wachtende op zijn bagage [2]). Descartes heeft kort na zijn aankomst te Stockholm niet alleen aan prinses Elisabeth geschreven, maar ook anderen, met name de abbé Picot in Frankrijk en de ambassadeur in den Haag, Brasset op de hoogte gesteld van de vriendelijke ontvangst hem van de zijde van de koningin bereid [3]). Brasset, moet 4 November 1649 melding gemaakt hebben van de door hem ontvangen brief van Descartes in een schrijven aan Chanut, hetwelk deze laatste te Amsterdam bereikte. Het genoemde postscriptum moet dus door Saumaise verzonden zijn met een brief aan Vossius, in de eerste helft van November geschreven.

i. Gekibbel tussen Saumaise en Vossius

Aan Saumaise's uitdrukkelijk verlangen dit naschrift na lezing te verbranden heeft Vossius niet voldaan. Met andere brieven van Saumaise over de vermeende samenzwering van Heinsius en Vossius tegen Saumaise en over Saumaise's verhouding tot Descartes heeft Vossius ze laten lezen aan Christina. In een brief beginnend:

> Multa mihi impingis crimina vir incomparabilis, quae tibi verissima esse videntur, quum tamen ea non tantum non commiserim, sed ne somnians quidem cogitaverim [4]),

schrijft Vossius aan Saumaise, dat hij zeer wel van de grote vijandschap tussen Heinsius Sr en Jr enerzijds, Saumaise anderzijds, op de hoogte is, maar dat hij toch niet had kunnen veronderstellen, dat Saumaise zich belgen zou over de komst van Nicolaas Heinsius aan het zweedse hof, indien zulks zou blijken de koningin te behagen:

---

[1]) U.B.L. afd. hs. Burm. F. 11. 1 fol. 217 v. Ep. 203. In deze copie schijnt Burman de naam van de briefschrijver „Cl. Salmasius" er later onder geschreven te hebben.

[2]) Cf. *Œuvres de Descartes* V pag. 445.

[3]) Cf. *Idem* V Ep. DLXXII, DLXXIII pag. 432–434.

[4]) *Epistolae Is. Vossii ad varios* U.B.A. afd. hs. VI F. 28 pag. 1.

> Optime quidem novi Heinsium Heinsiademque esse tibi infensissimos (quis enim est qui hoc ignoret) verum te aegre ferre ejus adventum, vel displicere tibi aliquid quod placeret Reginae nostrae, tantum abest ut mihi exciderit ut ne cogitarim quidem.

En waarom mocht Vossius niet oververtellen, dat Saumaise hem gewaarschuwd had, dat er geruchten gingen, dat Vossius en zijn vriend Nicolaas tegen Saumaise zouden gaan samenspannen?

> Verum quod exprobas me haec Reginae communicasse, in eo non recte facis. Scripsit et Heinsius pater ad filium de iisdem rumoribus, scripserunt et alij ad alios. Si itaque ad Reginae relatum sit talia vulgo spargi, idque tibi male factum videatur, cur non potius inimicis tuis crimen istud imputas, quam mihi cujus animum et affectum jam a tot annis nosti? Sin vero in eo non peccatum sit, quid ergo in me tam acriter reprehendis?

En waarom, zo schrijft Vossius voorts, verwijt ge me, dat ik, wat Descartes betreft, al evenzeer uit de school heb geklapt? Zeker, ik ontken niet, dat ik aan de koningin verteld heb, dat die man u slecht gezind was. Waarom moet ik zwijgen, wanneer Descartes zich laatdunkend over u heeft uitgelaten, in plaats van de kwaadsprekerij in de kiem te smoren? Evenwel, heb ik in uw ogen verkeerd gehandeld, het geschiedde niet met opzet:

> Porro quod non melius a me factum esse adfirmas, in caussa Cartesii, nempe quasi communicaverim Reginae, quae mihi soli scripsisses, id ipsum quoque valde miror, quis tibi persuaserit. Quamvis enim non negem me indicasse Serenissimae Reginae hominem illum tibi male velle quod ejus Philosophiam non omnino adprobares, tamen scio te ne sola quidem suspicione hoc a me factum id colligere potuisse, nisi ipse tibi prius significasserim. Ut tamen cognoscam rectene in eo fecerim, nec ne, velim a te scire, cum haec ad me scriberes an non id tibi fuerit animi, ut si homo ille iniquius de te loqueretur, vel quoque modo obesse tibi conaretur, caussas odii si opus esset cum alijs, tum praesertim reginae significarem. Cum vero ipse Cartesius ita de te contemtim apud multos sit locutus, ut contemtius non poterit, rectene tibi videor facturus fuisse si tacuissem? nonne melius feci quod maledicentiam ejus in ipso statim initio vel ostendere vel comprimere studuerim? Ita quidem mihi videbatur. Si tamen tibi non recte in eo fecisse videor, saltem ne id animo imputes, qui nihil omnino peccavit [1]).

Ook in een brief beginnend:

> Geminas a te simul accepi heri epistolas, vir incomparabilis [2]),

welke brief, gelijk wij zo aanstonds zullen zien, geschreven werd enige tijd na het overlijden van Descartes, verdedigt Vossius zich nogmaals tegen de beschuldiging geheimen verraden te hebben:

---

[1]) *Epistolae Is. Vossii ad varios* U.B.A. afd. hs. VI F. 28 pag. 2.

[2]) *Idem* pag. 14–16. Copie van S. G. de Vries U.B.L., B.P.L. 2366 I B 90.

Mille enim mortes perpeti malim, quam ut unquam de fide mea dubitet Domina mea. Et tamen mihi perfidiam objicis meque proditorem vocas, quod praelegerim Sereniss. Reginae verba illa quibus significabas Cartesium tibi male velle. Quid inde tibi mali evenit vel evenire possit? Causas praeterea indicavi et quidem justissimas quare id fecerim. Nemo itaque unquam dixerit maligne id a me factum esse nisi qui ipse sit malignus. Illud vero quod ais me non tantum Reginae ea communicasse, sed etiam jactasse in vulgus quae mihi scripsisses, sane id perquam est falsum. Mentiuntur hoc omnes illi qui hoc tibi retulerunt. Nemo eas vidit literas nisi Regina cui verba illa praelegi, nisi forsan filius tuus, qui tum in iisdem mecum morabatur aedibus. Si autem aliquibus dixerim Cartesium non tibi bene velle, certe hoc non opus erat ut ex literis tuis discerem. Norant et cernebant hoc omnes quotquot Cartesium norant.

Hoe onsympathiek Saumaise ons ook is, zijn klachten, die Vossius hier tracht te ontzenuwen, schijnen toch enigszins gegrond, want dat Vossius een indiscreet gebruik gemaakt heeft van mededelingen onder het zegel van geheimhouding verstrekt, valt niet goed te praten.

k. Moeilijkheden in zake het terugkrijgen van een som gelds door Vossius voorgeschoten aan een zoon van Saumaise aanleiding tot het in ongenade vallen van Vossius bij koningin Christina

De in deze brief genoemde zoon van Saumaise (de „filius tuus" aan wie Vossius misschien brieven van Saumaise Sr voorlas) heette Josuas. Vossius schoot Josuas, die in zweedse krijgsdienst trad, geld voor, dat maar niet teruggegeven werd. In 1652 sprak Vossius Saumaise Sr over deze schuld gerechtelijk aan, want met de belofte van Claude Saumaise, dat de koningin bereid was de schuld over te nemen, nam Vossius geen genoegen, waarschijnlijk omdat zulks geenszins een vlotte uitbetaling waarborgde. Het incident had ten gevolge, dat Vossius in ongenade viel bij de koningin; in April 1652 werd aan Vossius, die een bezoek aan het vaderland had gebracht, bij de zweedse grens de toegang tot het land geweigerd — eerst in het najaar van 1653 riep Christina hem terug [1]). Claude Saumaise was inmiddels overleden zonder zich met Isaac Vossius verzoend te hebben; zijn zoon Josuas sneuvelde in de poolse oorlog onder Christina's opvolger Karel X.

l. Descartes trachtte koningin Christina te bewegen minder tijd aan de klassieken en meer tijd aan de filosofie te besteden

In de brief van 29 December vroeg de nieuwsgierige Saumaise:

An verum est quod quidam hic rumoribus distulerunt, avertere voluisse reginam tuam a studio linguae Graecae?

---

[1]) Cf. Burman *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum* Leidae 1727 III pag. 637 Ep. LXIX; E. Wrangel *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw. Uit het Zweedsch vertaald door Mevrouw Beets–Damsté* Leiden 1901 blz. 205; F. F. Blok *Nicolaas Heinsius* blz. 170, 200.

Vossius gaf antwoord in een brief, beginnend „Priori hebdomade literas ad te dedi, vir incomparabilis", thans berustende op de nationale bibliotheek te Parijs:

> De Cartesio quod scribis verum est, voluisse eum divertere Reginam a lectione Graecorum autorum. Quin et ausus est interrogare Dominam nostram, num eam puderet Graecos evolvere scriptores? Sese quidem in pueritia tenuisse linguam eam, sed nihil in ea cognitione dignum reperisse, gaudere itaque quod eam oblivioni tradidisset [1]).

m. Koningin Christina's oordeel over Les passions de l'ame

Hierbij sluit aan de vraag naar Saumaise's oordeel over Descartes' laatste werk *Les passions de l'ame*. Volgens Vossius was Christina er maar matig mee ingenomen. Descartes kwam z.i. te laat aan het zweedse hof; indien deze zou wanen in koningin Christina een kneedbare ongevormde geest aan te treffen, dan zou wel blijken, dat zulks een misrekening was:

> De libro ejus quem nuper in lucem protrusit velim judicium tuum cognoscere. Ipse enim, ut pleraque sua, maximi eum facit. Id tamen non videtur Dominae nostrae, cui valde mediocriter placet liber iste, uti quoque tota ejus Philosophia, excepta tamen Mathesi. Nimis vero sero in hanc aulam venit Philosophus iste. Neque enim talem hic invenit Principem qualem sperarat, neque expertem eruditionis et ut ipse ait, puram et incorruptam ab omni doctrina. Talem si invenisset jam aliquid sperasset. Haec vero prorsus inepta est ad philosophandum more Cartesiano [2]).

Het is makkelijk te onderkennen, dat hier een partijdige visie wordt gegeven, maar toch hebben wij Descartes' eigen getuigenis ervoor, dat, althans in wijsgerig opzicht, de ontmoeting met Christina hem teleurstelling baarde [3]). Koningin Christina heeft zich veel moeite getroost om Descartes te bewegen uit zijn hollandse hermitage aan haar hof te komen, maar toen Descartes haar in November 1648 een copie van zijn nog niet uitgegeven *Les passions de l'ame* toezond, heeft zij beslist geen haast gemaakt met de lectuur daarvan [4]). Toen zij zich er in verdiepte, zal zij het met kritische zin en niet louter bewonderend gelezen hebben.

n. De invloed van Descartes op koningin Christina

In 1667 heeft Christina verklaard, dat zij indertijd Descartes naar Zweden liet komen, daar zij „quelque tincture de la philosophie et des mathématiques" wilde ontvangen. Zij wilde gaarne de nagedachtenis van Descartes, met recht „grand philosophe de nostre siècle" genoemd, eren, gelijk zij Descartes ook bij zijn leven geëerd had en met de bewijzen

---

[1]) Copie van de hand van Prof. Dr S. G. de Vries: U.B.L., B.P.L. 2366 I C. 5. De brief, waarvan het origineel zich te Parijs bevindt B.N. cod. 8196 fol. 79–80, is niet gedateerd; zij werd geschreven: „Holmiae raptissime".

[2]) Reeds gepubliceerd door ter Horst *Vossius en Salmasius* blz. 62.

[3]) Cf. boven blz. 596.

[4]) Cf. *Œuvres de Descartes* XII pag. 528–529.

daarvan overladen. Bovendien hadden zowel Chanut als Descartes bijgedragen tot haar „glorieuse conversion"; de voorzienigheid had zich van deze beide mannen bediend om haar in dat opzicht „les premières lumières" te verschaffen [1]). Descartes was er zeker niet de persoon naar om fel en opzettelijk er op aan te dringen, dat Christina het lutherse geloof zou prijsgeven en katholiek worden. Maar daarom kunnen toch zijn opvattingen en voorbeeld er veel toe bijgedragen hebben Christina de overgang tot de katholieke kerk te vergemakkelijken. Men leze hiervoor slechts Cassirers fraai opstel *Descartes und Königin Christina* [2]). Volgens Cassirer moet Christina ook zeer gevoelig geweest zijn voor de modificatie van de stoïsche leer der hartstochten, zoals deze te vinden is in *Les passions de l'ame*. Descartes' theorie, dat ieder mens kan leren zijn driften te betomen, strookte meer met Christina's emotionele en fiere aard dan het stoïsche apatheia-begrip [3]). Deze ingenomenheid behoefde niet te beletten, dat zij vele van Descartes' denkbeelden niet als gloednieuw wenste te begroeten en Vossius' bericht, dat Christina vele cartesiaanse theorieën, in het biezonder die over de hartstochten beschouwde als schakels in een lange ontwikkelingsreeks, kan zeer wel op waarheid berusten.

389. Descartes uiteinde

a. Een bericht van Vossius aan Saumaise over het overlijden van Descartes (16 Februari 1650)

Descartes overleed 11 Februari 1650. Vijf dagen later bracht Vossius Claude Saumaise, die, naar hij veronderstelde, het nieuws reeds van zijn zoon gehoord zou hebben, op de hoogte van de berichten over het uiteinde van de wijsgeer:

> Cartesij fatum jam proculdubio tibi filius tuus indicavit. Quomodo mortuus sit, id vero hic est aenigma. Legatus Gallicus dicit eum peripneumonia obijsse, Medici opera uti noluit, imo ne illius quidem quem Regina ad eum miserat. Istud constat eum paulo ante mortem hausisse magnam tabaci copiam aqua diluti. Didicisse se hoc ajebat a rusticis Hollandis. Morbum ejus cum delirio fuisse conjunctum ait idem Legatus; negant hoc tamen alij qui adfirmant obijsse ut Philosophum decet, neque multum curasse supremas istas caeremonias et cantilenas sacrificuli. Duo reliquit hic discipulos, alterum Anglum, alterum Hollandum, utrosque pictores. Non vero est dubium quin multos hic habuisset praecipue inter aulicos, si diutius vixisset; admodum enim hoc plerisque placebat quod nullos vellet admittere

---

[1]) Men vindt de bedoelde verklaring van Christina „Fait à Hambourg, le 30 d'aoust 1667", die terecht gekomen is in het archief van de medische faculteit te Montpellier, o.a. gereproduceerd bij Victor de Swarte *Descartes. Directeur spirituel. Correspondance avec la princesse palatine et la Reine Christine de Suède* Paris 1904 pag. 196–198.

[2]) In E. Cassirer *Descartes' Lehre, Persönlichkeit, Wirkung.*

[3]) Cassirer *op. cit.* S. 241–250.

discipulos, nisi eos tantum, quorum ingenia ab omni eruditionis labe essent intacta. Scripta multa reliquit sed omnia imperfecta. An aliqua ex ijs lucem videbunt necdum intellexi.

Hierop volgt dan nog aan het einde dezer brief een mededeling, waaruit blijkt, dat koningin Christina Gassends *De vita et moribus Epicuri libri octo* [1]) gelezen had en diens *Animadversiones in decimum librum Diogenis Laertii, qui est de vita, moribus placitisque Epicuri* [2]) lezen wilde:

Vellem scire an habeas librum Gassendi de Philosophia Epicurea, qui jam ante tres quatuorve menses prodijt. Si exemplar acceperis multum te rogo ut id placeat tradere cognato meo Junio, qui id prima quaque occasione huc transmitti curabit. Vidit enim et legit Domina nostra librum ejus de vita Epicuri itaque jam etiam alterum videre desiderat. Quamprimum fieri poterit curabo ut aliud tibi reddatur exemplar. Vale vir illustrissime cum omnibus tuis [3]).

b. Bericht van Chanut en van koningin Christina's lijfarts Johan Wullenius over Descartes' uiteinde

Uit brieven van Chanut zelf weten wij, dat Descartes tijdens zijn ziekte ondanks de hoge koortsen slechts een weinig in de war is geweest:

La fievre luy monta d'abord au cerveau et luy osta le jugement de son mal, sans qu'il eust autre égarement en son discours jusqu'à la fin, sinon qu'il ne creut point les sept premiers jours avoir la fievre [4]).

En door een bericht van Christina's lijfarts, de nederlander Johan Wullenius [5]), weten wij, dat aan een wens van de zieke, dat men hem een oplossing van tabak zou toedienen, voldaan werd.

c. David Beck schilderde een (posthuum?) portret van Descartes

Voorts vermeldt Vossius dus, dat een nederlandse en een engelse schilder te Stockholm voor het cartesianisme werden gewonnen. Die nederlander was David Beck, een leerling van van Dijck [6]). Hij schilderde een portret van Descartes, dat te Stockholm is [7]).

---

[1]) Lugduni 1647.

[2]) Ibidem 1649.

[3]) Deze brief „Postremis his duabus hebdomadibus scribere ad te neglexi incomparabilis Salmasi" treft men aan op de nationale bibliotheek te Parijs in de cod. Paris Lat. 8596 fol. 83–84. Copie te Leiden B.P.L. 2366 I B 84.

[4]) Cf. *Œuvres de Descartes* V pag. 473.

[5]) Zie voor J. Wullenius: Wrangel *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden* blz. 212. Voorts *Œuvres de Descartes* V pag. 477–479 (brief 1 Febr. 1650 vanuit Stockholm geschreven over Descartes' uiteinde).

[6]) Zie voor D. Beck: Wrangel *op. cit.* blz. 40, 191; Thieme–Becker *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* III S. 137; *Œuvres de Descartes* XII pag. XVII, 545 n.f; XIII pag, 39–44, 102.

[7]) Afgebeeld *Œuvres* XII tegenover pag. 544 en G. Cohen *Ecrivains français en Hollande* Planche L.

d. Dwaze geruchten over Descartes' dood en de reactie van Vossius daarop

Na Descartes' overlijden circuleerden er dwaze geruchten als zou zijn dood geen natuurlijke geweest zijn. Bits schrijft Vossius hierover aan Saumaise, dat, zo enig persoon de dood van de wijsgeer verhaast heeft, dit Descartes zelf geweest moet zijn:

> Ille vero perquam lepidus est rumor quem ais sparsum fuisse a Germanis quibusdam et Suedis studiosis de morte Cartesij. Si quis mortalis Cartesium occiderit, is non alius esse possit quam Cartesius ipse. Quomodo obierit jam me tibi significasse existimo, et fusius proculdubio indicavit filius tuus.

Deze scherpe uitval komt voor in de brief „Geminas a te simul accepi heri epistolas", in het kladboek ongedateerd [1]), maar stellig geschreven na 16 Februari 1650, want op die datum schreef Vossius in de brief „Postremis his duabus hebdomadibus" aan Saumaise, gelijk wij weten [2]), over de laatste levensdagen van Descartes. De brief „Geminas a te simul accepi heri epistolas" geeft blijk van een zekere ontspanning in de verhouding tussen Saumaise en Vossius; naar het schijnt is Saumaise dan ten lange leste overtuigd, dat Isaac niet met Nicolaas Heinsius tegen hem heeft samengespannen. Vossius en Saumaise maken zich nu samen vrolijk over Daniel Heinsius, want wie anders dan Daniel Heinsius kan bedoeld zijn met de „senex iste" van de volgende passage uit genoemde brief:

> Iucundum vero fuit intelligere quomodo senex iste inferis devoverit caput meum, quasi ipse autor fuissem, siquid sinistri filio ejus contigisset. Bene vero factum quod omnes istae dirae in laudes et praeconia sint mutatae allato meliori nuntio. Et tamen non magis haec quam illa promerui. Quae enim Heinsiadae praestiti officia ejus fuere generis, ut libentissime quibusvis praestitissem.

e. Volgens Vossius maakte Saumaise een grafdicht

Het begin van deze brief, die zeker eens in zijn geheel dient afgedrukt te worden in een verzameling epistolae rond en over Descartes, leert ons, dat koningin Christina belang stelde in Saumaise's oordeel over Descartes' *Les passions de l'ame*, een oordeel, dat niet anders dan denigrerend geweest kan zijn. En voorts vernemen wij, dat Saumaise een gedicht over het afsterven van Descartes naar Zweden stuurde, hetwelk koningin Christina zeer behaagde. Vossius hield Saumaise voor de dichter ervan. Een verbazingwekkende mededeling voorwaar! Wij geven ze hier weer met als enig commentaar, dat in de Descartes-litteratuur nergens van een grafdicht van Saumaise gerept wordt [3]):

---

[1]) In het kladboek U.B.A. afd. hs. VI F. 28 volgen drie brieven aan Nic. Heinsius, waarvan de derde „Et ex tuis et ex illis" bij Burman, *Sylloge epistolarum* III pag. 586 Ep. 29, gedateerd wordt 4 Mei 1650.

[2]) Cf. boven blz. 606, 607.

[3]) Cf. *Œuvres* V pag. 479–480; XII pag. 589–594.

Geminas a te simul accepi heri epistolas, vir incomparabilis. Pro utrisque gratias tibi ago maximas. In priori judicium significas de libro Cartesij de affectibus animi et corporis, quod ut faceris nomine reginae rogarem. Itaque ostendi ei literas illas, et quamvis etiam num cum febribus conflictetur, legit tamen libentissime. Placuit quoque ei impense carmen quod in mortem Cartesij addidisti. Certe id adeo elegans visum est, ut vel ipse non sis autor, vel verum non sit id quod affirmas, te poetam non esse. Nec te juverit si dixeris posse etiam illis qui poetae non sunt bonum quandoque excidere epigramma, neque enim puto multitudinem versuum facere, ut quis sit vel non sit poeta.

390. Koningin Christina van Zweden

a. Haar omgang met Vossius en Saumaise

Koningin Christina lag dus met koorts te bed, toen Vossius deze brief schreef. Aan het einde van zijn brief schrijft Vossius uitvoeriger over de ziekte van de koningin en hoe zij desondanks zeer opgewekt is en Vossius speciaal opgedragen heeft Saumaise te berichten, dat zij geenszins ten opzichte van hem van gezindheid veranderd was:

Valetudinem autem Reginae quod adtinet, ea nondum redijt. Tertia quoque die febri affligitur, ut jam semel et iterum significavi tibi [1]). Valde exhaustae sunt vires ejus. Oculi tamen servant pristinum vigorem. Animus vero aeque est hilaris, et eundem quem semper erga te servat affectum. Dixit tamen sese valde tibi succensere, quod videaris quasi in literis tuis dubitare an mutata esset ejus erga te voluntas. Iussit itaque ut tibi hoc indicarem; addebat etiam sese poenam de te velle exigere. Tamen dum haec loquebatur suaviter mihi subridere visa est. Et sane vix arbitror tantam principem posse tibi irasci. Pareo tamen praeceptis, ut debeo haecque ad te scribo, pariterque ut me ames etiam atque etiam rogo [2]).

b. Descartes verdedigt haar tegen onvriendelijke geruchten

De grote begaafdheid en uitzonderlijke charme, die Christina bezeten moet hebben, stralen wel door in deze woorden van Vossius. Ook Descartes geraakte onder haar bekoring.

Aan zijn andere vorstelijke leerlinge, prinses Elisabeth van de Palts, schreef Descartes in zijn brief van 9 October 1649, dat hij, hoewel hij koningin Christina nog maar twee keer ontmoet had, toch reeds durfde verzekeren, dat deze bezat:

pas moins de merite & plus de vertu que la renommée luy en attribuë[3]).

Enkele weken later, 4 December 1649, schreef Descartes aan zijn oude trouwe vriend Huygens, die waarschijnlijk Descartes' vertrek naar Zweden niet zeer toegejuicht had, over koningin Christina:

---

[1]) Cf. *Epistolae Is. Vossii ad varios* hs. U.B.A. VI F. 28 blz. 9, 10.

[2]) *Idem* blz. 16.

[3]) *Œuvres de Descartes* V pag. 429.

> Pour moy je l'admire et la revère tous les jours de plus en plus; et je la connais si eloignée de toutes les faiblesses de celles de son sexe et si absolument maitresse de toutes ses passions que je ne puis penser sans une tres grande indignation a la médisance dont je me souviens de vous avoir ouy parler un peu auparavant que je sois parti de Hollande [1]).

Duidelijker dan in zijn brief aan prinses Elisabeth verdedigt Descartes hier koningin Christina tegen voor haar onvriendelijke geruchten. Het karakter van Christina van Zweden moet zeker niet gemeten worden met de benepen maat van achterklap en zelfs ook niet met de normale alledaagse maat voor vrouwendeugd en vrouweneer. De psychologische structuur van deze talentvolle, ongemene persoonlijkheid stelt psychoanalyticus en historicus beide voor een boeiende opgave, waarbij het wel uiterst moeilijk zal zijn een alleszins aanvaardbaar antwoord te geven [2]). Dat Descartes deze geest zeer diep gepeild heeft, lijkt mij niet zeer waarschijnlijk; daarvoor was hij te zeer van zichzelf en zijn filosofie vervuld. Maar dat Descartes aan Christina, tijdens de gesprekken die hij met haar voerde, enkele gedachten heeft geschonken, waarmede zij heeft kunnen bouwen aan haar eigen opvattingen over moraal en religie, daarvoor hebben wij nog altijd haar eigen getuigenis [3]).

391. Gering filosofisch interesse bij Nic. Heinsius

Nicolaas Heinsius zal niet vijandig tegenover het cartesianisme of tegenover Descartes gestaan hebben; toen Descartes overleden was, zond Chanut de *Stances my-burlesques sur la mort de Monsr. Descartes*, welke Constantijn Huygens gemaakt had, aan Heinsius toe, wat op een zekere goede verstandhouding tussen de wijsgeer en de filoloog wijst; overigens zal Heinsius zich al zeer weinig om de filosofie bekommerd hebben. Hij was een filoloog pur-sang. Vossius daarentegen wilde een geleerde van breder allure zijn.

392. Is. Vossius' De lucis natura et proprietate (1662)

a. Vossius bestrijdt Descartes

Zo treffen wij onder Vossius' geschriften een verhandeling *De lucis natura et proprietate* aan, in 1662 uitgegeven door Lodewijk en Daniël

---

[1]) Paul Dibon *Une lettre inédite de Descartes, Descartes et le cartésianisme hollandais* Paris–Amsterdam 1950 pag. 75.

[2]) Uit de drie moderne historische romans: Luise Marelle *Königin Christine von Schweden. Ein Lebensbild. Nach historischen Quellen* (S. 307–310 *Bibliographie*); Alfred Neumann *Königin Christine von Schweden* Amsterdam 1936 en Oskar von Wertheimer *Christine von Schweden* Zürich etc. (1936) (alle drie aanwezig op de K.B.) boeide mij de karakteranalyse door von Wertheimer beproefd het meest.

[3]) Cf. boven § 388 n. Ook Descartes' overtuiging, dat ieder volwassen mens zelf het best diende te weten, wat nuttig en wat schadelijk voor zijn gezondheid was, bleef Christina bij. Cf. Pierre-Maxime Schuhl *Un souvenir cartésien dans les „Pensées" de la reine Christine, Revue philosophique de la France et de l'étranger* 62 (1937) pag. 368–369.

Elsevier te Amsterdam [1]). De cartesiaanse licht-theorie wordt daarin bestreden, die Vossius waarschijnlijk alleen kende uit *La dioptrique* en *Les météores*, door Descartes aan zijn *Discours de la méthode* toegevoegd, en uit Descartes' *Principia philosophiae*; Vossius laat althans niet blijken dat hij het *Traité de la lumière* in handschrift gekend heeft. Men moet niet zweren bij het woord van Descartes, meende Vossius in caput 4 *Exponitur & examinatur Cartesii de luce opinio:*

> Tantum nomen tantamque autoritatem vir ille scriptis suis consecutus esse videtur, nostris praesentim in oris, ut pleraque ejus dicta pro demonstrationibus pene habeantur, publiceque libri ejus tanquam veritatis indices in scholis & academiis quibusdam praelegantur.

Wij hebben Digby de mening zien verdedigen, dat het licht een corpus was en al was Descartes het helemaal niet met Digby eens, toch heeft Descartes het licht niet voor onstoffelijk gehouden [2]). Descartes meende, dat de stralen van de materia subtilis, waaruit de zon bestond, voor zover zij lijnrecht naar onze ogen strekten, deze zonder enig tijdverlies aanraakten, waarbij de tussenliggende stoffen, van welke aard deze „deurschijnige lichamen" ook waren, zich gedroegen als een hulpmiddel, als de stok, waarmede de blinde zijn weg aftast [3]). Vossius daarentegen verdedigt in zijn eerste caput: *Causam & subjectum lucis esse ignem*, in zijn tweede caput: *Ignem non esse corpus*. Het licht kan zich bewegen in een vacuum, dat volgens Vossius bestaanbaar is; het is onjuist te menen dat:

> locum ubi lumen sit, non esse perfecte vacuum [4]).

Vossius publiceert voorts — voor het eerst — de brekingswet van Snellius [5]) en bestrijdt Descartes' kleurentheorie.

b. Chr. Huygens verwachtte bij voorbaat weinig van Vossius' lichttheorie

„L'ouvrage ne fut pas fort favorablement reçu", schreef Jaques George

[1]) Aanwezig U.B.A. 341 F. 29 6); U.B.L. 1365 B. 26 [1]) met eigenhandige opdracht van Is. Vossius aan Adrianus Blienburgius.

[2]) Cf. boven blz. 193.

[3]) Cf. *Verregezichtkunde* I 2, 3 voor de vergelijking met de stok van de blinde; *Idem* I 7 *Proeven der wijsbegeerte* Amst. 1692 blz. 60:

> men zal, zeg ik, lichtelijk verstaan dat in deze voegen alle de delen van de fijne stoffe, de welken van die zijde van de zon, die naar ons gekeert is, geraakt worden, lijnrecht naar onze ogen strekken, in de zelfde ogenblik, in de welk zij geopent zijn, zonder dat deze delen malkander beletten, ja ook zonder door de grove delen van deze deurschijnige lighamen, die tusschen beiden zijn, belet te worden; 't zij dat deze lighamen op andere wijzen bewogen worden, gelijk de lucht, die bijna altijt door enige wint word gedreven, 't zij dat zij zonder beweging zijn, gelijk misschien het glas, of 't kristal.

Een korte uiteenzetting van Descartes' theorie over het licht vindt men in het parijse proefschrift van Ch. E. Papanastassiou *Les théories sur la nature de la lumière de Descartes à nos jours et l'évolution de la théorie physique* Paris 1935.

[4]) *De lucis natura et proprietate* caput XIII pag. 28.

[5]) *Idem* caput XVI pag. 36.

de Chauffepié in zijn *Nouveau dictionnaire historique et critique* [1]). Christiaan Huygens had er al bij voorbaat weinig verwachting van gehad; 13 October 1661 schreef hij over Vossius aan Nicolaas Heinsius:

> Nunc vero librum de Luce sub praelo habere dicitur, quod me clam molitur, quia novit miras monstrosasque in hoc argumento opiniones suas neutiquam mihi probari [2]).

c. Joh. de Bruin en Pierre Petit verdedigden Descartes tegen Vossius

De utrechtse hoogleraar Johannes de Bruin sprong voor Descartes in de bres met een *Epistola ad clariss. virum D. D. Isaacum Vossium, ubi judicium fertur super ipsius libro de natura et proprietate lucis, & simul Cartesii doctrina defenditur*[3]). De Bruins verdediging is zeer theoretisch, hij geeft filosofische spitsvondigheden, waarvan wij nu de waarde niet meer hoog kunnen aanslaan, zoals:

> Nunc ad rem ipsam accedo. Causam & subjectum lucis ignem esse statuis, ab eo itaque incipiendum. Ubi notandum 1^0 ignem ergò non accidens, sed substantiam esse videri; accidentibus enim essentiale est subjecto inesse, non aliorum esse subjectum. 2^0 cum lux ignem pro subjecto habeat, non posse eam esse in vacuo, neque alibi, ubi nullus est ignis: sed haec tuis assertis parum consona sunt, ut postea videbitur [4]).

Evenwel, oordelen wij hier niet te hard, maar bedenken wij, dat het verschijnsel van het licht tot op de huidige dag de fysici en natuurfilosofen voor grote problemen stelt. Complementair — maar niet gelijktijdig — gebruiken zij een electro-magnetische golf-theorie, ter verklaring van sommige verschijnselen van het licht en de quanten-theorie ter verklaring van andere verschijnselen daarvan. De fotonen uit de quanten-theorie kunnen corpusculair gedacht worden. In filosofisch opzicht is niet meer de vraag naar de corpuscullariteit van het licht zeer belangrijk, maar wel het feit, dat de moderne fysica aan het determinisme van het verloop van de natuurkundige processen, waaronder die welke het licht betreffen, zekere grenzen heeft gesteld [5]). Behalve Joh. de Bruin schreef ook de parijse medicus Pierre Petit [6]) tegen Vossius' *De lucis natura*. Vossius verweerde zich met een *Responsum ad Objecta Joh. de Bruyn Professoris Trajectini: et Petri Petiti Medici Pariensis* [7]).

---

[1]) *Nouveau dictionnaire historique et critique* IV pag. 614.

[2]) *Œuvres complètes de Chr. Huygens* III Ep. 907 pag. 364.

[3]) Aanwezig U.B.A. 341 F. 29 7) en U.B.L. 539 F. 20 4).

[4]) Joh. de Bruyn *Epistola etc.* pag. 4.

[5]) Cf. Dr Max Born *Moderne Physik. Sieben Vorträge über Materie und Strahlung* S. 65, 66: Papanastassiou *op. cit.* II chap. V.

[6]) Zie voor Pierre Petit: *Nouveau biogr. gén.* XXXIX kol. 709–710; H. Busson *La religion des classiques* s.v.

[7]) Hagae-Com. 1663 aanwezig U.B.L. 1365 B. 26 2), 539 F. 20 3). Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* I kol. 1523.

393. Descartes en Comenius

a. *Volgens Vossius sprak koningin Christina zeer denigrerend en raillerend over Johan Amos Comenius*

Uit Vossius' brief aan Saumaise van 16 Februari 1650, waaruit wij het bericht over het afsterven van Descartes releveerden, moeten wij nog een citaat geven. Dat heeft betrekking op Johan Amos Comenius en hoe over deze geoordeeld werd door koningin Christina. Dat oordeel luidde, mogen wij Vossius geloven, allerminst gunstig. Als dus Vossius, gelijk aan Saumaise bericht moet zijn, zich afkeurend uitliet over de denkbeelden en plannen van Comenius, dan bevond hij zich in goed gezelschap:

> Pro ijs quae cognato meo Junio[1]) communicasti gratias ago summas. Non possum satis mirari, quid illi in mentem venerit qui talia de me sparserit. Quamvis enim verissimum sit me locutum esse saepius de Commenio tanquam de homini nihili, tantum tamen abest ut propter ea peccaverim apud Dominam nostram, ut nunquam de hoc ludimagistro adeo contemtim aliquid pronuntiaverim, quin vilius abjectius[que] multo ipsa senserit. Utinam Deus mihi eam semper dat mentem ne gravius peccem. Si posset Domina mea ullum odisse hominem, illum certo ex animo odisset, propter futiles et insulsos libellos, quibus totam fere Germaniam dementavit. Iam a prima pueritia cum ei praeceptores famosam illam stultitiae januam[2]) praelegerent, ita affecta fuit ejus lectione, ut aliquamdiu studiis valedixerit. Possitne igitur aliquid bene de regina nostra sentire, et tamen existimare paedagogum istum ullo apud eam esse in pretio? Vel nomen hominis exaudire non possit quin rideat et simul indignetur. Non defuerunt tamen quamplurimi qui diligentissime hominem istum Serenissimae reginae commendare conati sunt, existimantes tum demum studia in hoc regno posse florere, si ipse tanquam director generalis et dictator perpetuus ijs praeficeretur. Quo vultu tales sermones exceperit non adtinet dicere. Hoc tamen te scire velim, si hunc hominem amaret Regina nostra, jam profecto te odisset[3]).

Vossius heeft zijn mening over Comenius niet verborgen gehouden; reeds in 1639 waren vrienden van Comenius er van op de hoogte, dat Comenius in de ogen van Vossius niet behoorde tot de republiek der geleerden[4]).

---

[1]) Isaac Vossius was een zoon van G. J. Vossius en Elisabeth Junius.

[2]) Comenius' *Janua linguarum reserata* (ed. pr. 1631) heeft een vernieuwing in het onderwijs ingeluid. Cf. C. L. Thijssen-Schoute *Nicolaas Jarichides Wieringa* diss. Groningen, Assen 1939 blz. 3. Zie voor het tot stand komen van de *Janua:* Dr Johann Kvacsala *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften* Berlin enz. 1892 I kap. 6. Voor de bibliografie van de uitgaven en vertalingen van de *Janua* Kvacsala *op. cit. Belege und Erklärungen* S. 73 en cf. de catalogus van de bibliotheek van de Comeniusvereniging te Naarden (in hs. aanwezig bij de secretaris der vereniging).

[3]) Geciteerd naar de copie te Leiden B.P.L. 2366 I B. 84.

[4]) Cf. G. H. Turnbull *Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's papers.* Londen 1947 pag. 343. Al even onvriendelijk als Vossius oordeelde S. Sorbière over Comenius, die hij in 1642 in Holland ontmoette, cf. *Œuvres de Descartes* XIII *(Supplément)* pag. 2.

b. Comenius' beschermheer Lodewijk de Geer en zijn vrienden S. Hartlib en J. Dury; belangstelling van deze beide laatsten voor de cartesiaanse filosofie

Degenen, die gepoogd hebben Comenius in Zweden te houden en koningin Christina voor hem te interesseren, waren waarlijk niet de eerste de besten: het waren de kanselier Oxenstierna en diens vriend Lodewijk de Geer, die in 1641 Heer van Finspong geworden was. De Geer is een ware Maecenas voor Comenius geweest; dank zij diens invloed en steun heeft Comenius van eind October 1642 tot 1648 te Elbing in West-Pruisen kunnen wonen en werken [1]). De vrucht van dat verblijf was onder meer een *Linguarum methodus novissima* [2]); tot verdriet van zijn vrienden Samuel Hartlib [3]) en John Dury [4]) heeft Comenius terwille van deze filologisch-paedagogische arbeid enige jaren niet hard kunnen werken aan zijn geschriften met pansofische strekking [5]). Het ideaal van een alles omvattende wetenschap stond dit drietal levendig voor ogen, bovendien ijverden zij — hierbij was Dury wel de gangmaker — voor een pax ecclesiae, voortdurend pogingen doende de verschillende evangelische kerken tot samenwerking te bewegen.

In September 1641 reisde Comenius naar Engeland; dit bezoek was voorbereid door Hartlib en Dury [6]). Toen de vooruitzichten voor verwezenlijking van hun plannen in Engeland toch niet zeer gunstig bleken te zijn, was het Dury, die Comenius in aanraking bracht met Lodewijk de Geer. Comenius verliet Engeland in de winter van 1641/42, verbleef enige tijd in Holland en reisde dan in Juli 1642 over Hamburg en Bremen naar de Geers bezitting te Norrköping, om vandaar uit naar Elbing te gaan [7]).

John Dury, wiens vader van 1609–1617 predikant van de schotse gemeente te Leiden was geweest, had zowel te Leiden als te Oxford gestudeerd. Hij heeft in zijn leven veel gezworven en is na die studententijd nog herhaaldelijk lange tijd in ons land geweest. In de winter van 1634/35 heeft hij Descartes opgezocht, en, naar het schijnt, uitvoerig met deze gedisputeerd; G. Turnbull vond daarover een interessante aantekening

---

[1]) Cf. Kvacsala *Johann Amos Comenius* S. 263–307.

[2]) Cf. *Idem. Belege und Erklärungen* S. 79.

[3]) Zie voor S. Hartlib: George H. Turnbull *Samuel Hartlib with special regards to his relation with J. A. Comenius.* Inaug. Diss. Bonn, Londen 1919; idem *Hartlib, Dury and Comenius*; Richard Foster Jones *Ancients and moderns. A study of the background of the battle of books* chap. V.

[4]) Zie voor John Dury: *Nieuw ned. biogr. wdb.* VIII kol. 433 en de genoemde werken van Turnbull en Richard Foster Jones.

[5]) Cf. Kvacsala *Johann Amos Comenius* S. 296.

[6]) De voorstelling door Robert Fitzgibbon in zijn *Comenius in England*, Londen 1932, gegeven van Comenius' invloed op het „Invisible college", voorloper van de Royal Society, werd bestreden door Dorothy Stimson in haar artikel *Comenius and the invisible College, Isis* XXIII (1935) pag. 373–388.

[7]) Cf. Turnbull *Hartlib, Dury and Comenius* pag. 354–367.

onder de papieren van Hartlib [1]). Uit die papieren blijkt ook, dat het Hartlib was, die Henry More er toe aangezet heeft met Descartes in briefwisseling te treden [2]). In 1642 kwam Dury wederom in ons land; hij is dan aangesteld tot chaplain van Maria Stuart, die in 1641 de latere Willem II huwde. Ik weet niet, of Dury toen het contact met Descartes hernieuwd heeft, wel, dat hij in Augustus 1642 uit Amsterdam aan Hartlib schreef hem zijn eigen aantekeningen *De primis principiis* op te zenden, daar hij deze notities over de cartesiaanse principia nodig had, nu amsterdamse vrienden hem gevraagd hadden zijn oordeel over de pas verschenen *Meditationes* van Descartes te formuleren [3]). Comenius verliet in 1642 Nederland niet alvorens zijn vriend Dury ontmoet te hebben [4]) en niet zonder een lang gesprek met Descartes te hebben gevoerd.

c. *In 1642 reisde Comenius vanuit Engeland over Nederland naar Zweden; een ontmoeting tussen Descartes en hem werd geënsceneerd door Heidanus, Heereboord e.a.*

De ontmoeting tussen Descartes en Comenius werd geënsceneerd door drie leidse hoogleraren, Heereboord, Heidanus en Lodewijk de Dieu, met nog een zekere Klinget [5]). Vier volle uren hebben zij zich op het kasteel Endegeest op vriendschappelijke wijze onderhouden; wij hebben er een bericht over van Comenius zelf:

> Contulimus sermones per quatuor circiter horas: illo nobis arcana Philosophiae suae enarrante; me vero omnem humanam cognitionem, quae a solis sensibus et ratiociniis colligitur, imperfectum et hiulcam esse, defendente. Digressi fuimus amice; nobis illum ad edendum Philosophiae suae Principia hortantibus (quae et anno sequente edita fuere); illo similiter me ad maturandum mea stimulante, ista etiam gnoma: Ego ultra Philosophica non progredior, apud me igitur erit pars, quorum apud te totum [6]).

d. *In 1639 wordt een plan en een boek van Comenius en een Idea matheseos van J. Pell zowel aan Descartes als aan Mersenne ter beoordeling voorgelegd*

Hoe complimenteus de gastheer op Endegeest zich ook betoond mag

---

[1]) Turnbull *Hartlib, Dury and Comenius* pag. 167–168.

[2]) *Idem* pag. 87–88.

[3]) *Idem* pag. 230–231, 301.

[4]) *Idem* pag. 365.

[5]) In een brief, die Comenius de 7 Mei 1664 uit Amsterdam aan de paedagoog en aanhanger van de profeet Mikulàš Drabík, Jan Jakub Redinger, schreef, wordt gemeld, dat Comenius de vorige dag bij zijn Maecenas (de Geer) spijsde in gezelschap van Klinget. Deze laatste wordt als bode gebruikt. Cf. Dr Jan Kvačala *Spisy Jana Amosa Komenského* I *Korrespondence* Nová Sbírka, Praag 1898 pag. 290.

[6]) Het bericht komt voor in de biografische aantekeningen, die Comenius neerschreef in zijn *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo ad S. Maresium* Amst. 1699 § 59. Cf. *Archiv pro badáni o životi a spisech J. A. Komenského* II (1912) pag. 18. Engelse vertaling Robert Fitzgibbon Young *Comenius in England* Londen 1932 pag. 50. Franse vertaling *Europe, revue mensuelle* 44 (1937) pag. 419.

hebben, hij koesterde enkele ernstige bezwaren tegen de wijze, waarop Comenius de pansofie wilde beoefenen. In 1639 is door Theodorus Haak een afschrift van een *Idea matheseως*, die John Pell op verzoek van Samuel Hartlib opgesteld had, „una cum schedis quibusdam Comenianis" uit Londen naar Leiden gebracht. Descartes kreeg dat alles onder ogen door bemiddeling van Cornelis van Hogelande; in de *Philosophical collections* V van Robert Hooke werd een schrijven van 8 Februari 1640 van Descartes aan Cornelis van Hogelande gepubliceerd, waarin Descartes zijn oordeel geeft over Pells ontwerp voor een soort wiskundige encyclopaedie [1]), dat hij onlangs terugstuurde met het boek van Comenius; die brief begint als volgt:

> Nobilissime & amicissime Domine,
>
> *Ideam Mathematicam*, de quâ scrib(eb)as, simul cum libro Comenii nuper remisi, quia cum illo fuerat missa; & quamvis non ab ipso Comenio factam judicarem, putabam tamen pro ipso ibi proponi tanquam in specimen eorum quae speciatim de Mathesi polliceretur [2]).

Te Parijs had Mersenne dezelfde zichtzending („le livre et le dessein de la Pansophie de Monsr. Amos Comenius et le dessein de restablir les Mathematiques en un feuillet [3]) ontvangen. Hij heeft gereserveerd-waarderend over het project van Pell aan Haak teruggeschreven en zijn brief met de volgende boodschap voor Comenius besloten:

> Quant à ce qui est de la Philosophie et Mr. Amos, vous luy pourrez apprendre que nous avons Mr. Gassendi en Province, qui prepare une philosophie ou tout ce que l'on a jamais sçeu, sera contenu, et qu'il peut aussi voir la méthode de Mr. des Cartes, imprimé à Leyden depuis 2 ans, où il verra un dessein le plus heroique qui fut jamais, à mon advis [4]).

e. Descartes' weinig zeggend Judicium (1639) en een meer openhartige kritische uitlating in een brief (aan C. van Hogelande?) over de pansofische plannen van Comenius

Descartes heeft een *Judicium de opere pansophico* opgesteld, dat naar Londen gezonden is [5]). Waarschijnlijk heeft Haak het aan Mersenne toegestuurd ofwel Descartes deed zulks; op 31 December 1639 schreef Mersenne aan Haak;

> J'ay esté tres aise de voir le Jugement que fait Mr. Des Cartes sur l'œuvre de Mr. Comenius; car je prise grandement le sentiment d'un

---

[1]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* III kol. 962 s.v. Pell (John).

[2]) Cf. *Œuvres* XIII *(Supplément)* pag. 1 L. CLXXXIV bis. Pells *Idea matheseως* werd in 1650 uitgegeven achter een werkje van Dury, cf. Turnbull *Hartlib, Dury and Comenius* pag. 98.

[3]) Kvačala *Spisy Jana Amosa Komenského* I *Korrespondence* Praag 1897 pag. 72 L. LXI.

[4]) *Idem* pag. 73.

[5]) Cf. *Œuvres* XIII *(Supplément)* pag. 6, 97 L. CLXXIX bis. Het *Judicium* ook: Kvačala *Spisy etc.* pag. 83.

tel personnage, qui voit à mon advis plus clair & plus loin en Sciences, qu'aucun autre, qui vive maintenant ou qui soit de nôtre Connoissance [1]).

Het korte *Judicium* is minder een oordeel over, dan een beknopte omschrijving van, de pansofische doelstelling, en het scheen, dat Descartes zich daar wel mee verenigen kon. Maar deze schijn was toch wel wat bedrieglijk; in werkelijkheid had Descartes bedenkingen zowel tegen de opzet als tegen de uitvoering van Comenius' plan. Wat het eerste aangaat:

> De toeleg, die hij (scil.: Comenius) voorstelt, van in een boek al't geen, dat in alle d'anderen nut is, te vergaderen, zou ook zeer goet zijn, zo men zulks doen kon; maar ik vrees dat dit niet mogelijk is [2]).

En wat de methode, die Comenius volgde, betreft:

> Ik (scil.: Descartes) vind, behalven dat, twee dingen in zijn voorwendingen, die ik niet geheellijk zou konnen goet kennen: 't eerste is dat hij schijnt de Godsdienst, en de geopenbaarde waarheden al te zeer met de wetenschappen, die door naturelijke redenering verkregen worden, te willen samenvoegen; en d'ander dat hij een algemene wetenschap inbeeld, daar toe de jonge scholieren bequaam zijn, en die zij voor d'ouderdom van vierëntwintig jaren geleert konnen hebben [3]).

Deze beide citaten zijn genomen uit Glazemakers vertaling van een brief door Clerselier uitgegeven zonder vermelding van de naam van de geadresseerde en zonder datum. Toen Adam en Tannery deze brief beginnend:

> Monsieur, J'ay lû soigneusement le livre que vous avez pris la peine de m'envoyer & je vous en remercie,

opnamen in deel II van hun uitgave van Descartes' *Œuvres*, dateerden zij de brief op 1638 en wisten zij niet te melden welk boek het was, dat Descartes daarin becritiseerde [4]). Maar in de *Additions*, die nog toegevoegd werden aan het *Supplément* (*Œuvres* XIII) verbeteren zij het jaartal in 1639 en gaven op, dat het boek in kwestie de *Pansophiae prodromus* van Comenius, in 1639 te Londen uitgegeven, was. Zij verkeren dan nog in het onzekere over de vraag tot wie de brief gericht werd. Haak? of Huygens misschien? Deze laatste zeker niet. Ik zou zeggen: misschien aan van Hogelande. Deze heeft dan daarop in deze geest aan Descartes teruggeschreven: „wel bedankt voor het terugzenden van het geleende en wel bedankt voor wat u mij over het boek van Comenius schreef, maar wat dunkt u eigenlijk van de *Idea mathematica*, die er bij gevoegd was? Daarover mocht ik nog niets horen". Waarop Descartes dan 8 Februari 1640 reageerde met de brief in de *Philosophical collection* van Hooke opgenomen.

---

[1]) Kvačala *Spisy etc.* pag. 83 L. LXV.

[2]) *Brieven aan veele hoog-geagte personen...door Renatus Des-Cartes beschreven: en van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 blz. 598 II Br. 100.

[3]) *Idem* pag. 599.

[4]) *Œuvres* II pag. 345 L. CXL.

Ik betwijfel sterk of de uitgevers van de grote editie *Œuvres de Descartes* wel gelijk hadden, toen zij meenden, dat het boek van Comenius, dat Descartes en Mersenne in 1639 te beoordelen kregen, de *Pansophiae prodromus*, Londini 1639, is geweest. Het kan ook de *Conatuum Comenianorum praeludia ex bibliotheca S.H. (Samuel Hartlib)* te Oxford in 1637 verschenen, of — minder waarschijnlijk — de *Conatuum pansophicorum dilucidatio* te Lissa uitgegeven (1638) betroffen hebben [1]). Mersenne en Descartes kregen ook, zo merkten wij, een onuitgegeven opstel van Comenius ter inzage; dit zal wel het manuscript *De pansophia* geweest zijn, dat ook in Engeland gecirculeerd heeft en bewaard bleef in het Public Record Office [2]).

f. Geleidelijk aan ontwikkelde zich bij Comenius een animositeit tegen Descartes; terecht betreurde Pell het niet zeer, dat het handschrift van Comenius' Philosophiae cartesianae et astronomiae Copernicianae refutatio in 1656 verloren ging

Comenius heeft heel goed geweten, dat Descartes hem verweet te veel theologie te mengen door de profane wetenschappen en heeft dat op zijn beurt zeer euvel geduid [3]). Geleidelijk aan heeft zich bij Comenius

[1]) Cf. R. Fitzgibbon Young *Comenius in England* pag. 57 n. 1 a, b, c. Zie ook Dr Johann Kvačala *Johann Amos Comenius* Berlin etc. 1892, *Belege und Erklärungen* S. 78 LIII. Descartes verwijst in zijn brief *Œuvres* II CXL naar enkele *Aphorismes* van Comenius, maar daarbij kloppen de pagina's, die hij opgeeft, niet met de paginering in de *Pansophiae prodromus* Londini 1639. Adam en Tannery willen dit verklaren door een vergissing van de drukker van de *Lettres de M. Descartes* aan te nemen (die inplaats van 59 gedrukt zou hebben 31), maar mij schijnt het een aanwijzing, dat Descartes dus niet de *Pansophiae prodromus* voor zich had liggen, toen hij genoemde kritiek op de pansofische plannen van Comenius neerschreef. Wij lezen dan ook in het artikel van Edouard Beneš *René Descartes et la Bohême* ter gelegenheid van de Descartes-herdenking van 1937 in *Europe, revue mensuelle* verschenen:

> Il semble que Descartes ait connu et critiqué le plan pansophique de Komenský dès 1638 d'après la première esquisse: *Conatuum Comenianorum Praeludia*; il en parle encore dans les lettres adressées à des amis qui avaient attiré son attention sur Komenský (*art. cit.* pag. 420).
>
> Dans le *Conatuum pansophicorum dilucidatio*, publié avec la réimpression du *Prodromus Pansophiae* à Londres en 1639, il (scil.: Comenius) s'occupe également des objections faites par Descartes (*art. cit.* pag. 422).

Turnbull vond onder Hartlibs paperassen een lijst „The new Comenian Booke given away", waarschijnlijk betrekking hebbende op de *Praeludia* (*Hartlib, Dury and Comenius* pag. 343). Een niet geheel volledig exemplaar van de *Conatuum Comenianorum praeludia* is aanwezig in de bibliotheek van het brits Museum. Volgens inlichtingen, die ik van de keeper R. A. Wilson mocht ontvangen, beginnen inderdaad in de *Conatuum Comenianorum praeludia* op pag. 30 de aphorismen die men in *Pansophiae prodromus* op pag. 59 en volgende vindt. Zie voor het door Beneš bedoelde verweer van Comenius tegen de bezwaren van Descartes: Jos. Reber en Jan V. Novák *Veskeré Spisy Jana Amosa Komenského* I Brně 1914 pag. 415–416 *Conatuum pansophicorum dilucidatio* § 15.

[2]) Cf. R. Fitzgibbon Young *Comenius in England* pag. 57 n. 1 d.

[3]) Comenius *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo ad S. Maresium* Amst. 1669 § 49.

een grote animositeit tegen Descartes ontwikkeld; hij heeft Descartes verscheidene malen terloops geattakeerd en enkele malen een afzonderlijk geschrift gewijd aan de bestrijding van de cartesiaanse principia. Men heeft Comenius wel verweten, dat hij, die steeds behoorlijk over Descartes gesproken had tijdens diens leven, na 1650 zo op Descartes is gaan afgeven. Het manuscript van de eerste grote aanval, die Comenius tegen Descartes en Copernicus tezamen ondernomen heeft, ging verloren, toen Comenius in 1656 bij de grote stadsbrand te Lissa in Polen, daar have en goed verloor. Aan zijn schoonzoon Peter Figulus schreef Comenius over zijn berooide toestand en het verlies van zijn bibliotheek:

> Periit mihi quoque inter alia refutatio *Philosophiae Cartesianae* et *Astronomiae Copernicianae*, quod me valde dolet, siquidem in his multum posueram operae atque diligentiae [1]).

Maar John Pell, die deze brief onder ogen kreeg en oprecht begaan was met Comenius' ongeluk, schreef toch aan Hartlib, dat hij het verloren gaan van Comenius' geschrift tegen Descartes en Copernicus nu niet zo hevig betreurde:

> I should have beene willing to reade over his refutations of the Copernicans and Cartesians but with that prejudice that I do not beleeve him to be a competent judge of all the differences betweene them and other writers. And therefore of all his papers there is none for whose losse I am lesse sorry; though hee say of them, me valde dolet; si quidem in iis multum posueram operae et diligentiae [2]).

Het nageslacht heeft zich hier wel aan de zijde van Pell gesteld; er zal thans wel niemand meer te vinden zijn, die de kritieken van Comenius op Descartes en op het cartesianisme tot het constructieve deel van Comenius' geestelijke nalatenschap zal rekenen. Niemand minder dan Edouard Beneš schreef:

> Naturellement, la critique faite par Komenský de la philosophie et de la théorie de la connaissance de Descartes ne résiste plus à l'examen à la lumière du progrès et du développement de la philosophie et de la science modernes. En revanche, la critique faite par Descartes des tendances et des idées de Komenský est plus réservée et juste sur beaucoup de points [3]).

g. Comenius de auteur van het pamflet: Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus (1659)

Na de catastrofe van de brand te Lissa is Comenius naar Amsterdam gegaan, waar hij de rest van zijn leven gewoond heeft, de bescherming

---

[1]) Kvačala *Spisy Jana Amosa Komenského* I *Korrespondence. Nová Sbírka* pag. 207 L. CLXII.

[2]) *Idem* pag. 221 L. CLXXVIII.

[3]) E. Beneš *René Descartes et la Bohême, Europe, revue mensuelle* 44 (1937) pag. 420.

genietende van Laurens, zoon van Lodewijk de Geer. In 1659 verscheen zonder auteursnaam te Amsterdam het geschriftje *Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus* [1]). Descartes wordt er in vergeleken met de napelse vissersknaap Mas' Aniello, die van 7–16 Juli heel Napels in rep en roer bracht. Deze jongeling wist zich van de regering meester te maken, maar het succes steeg hem naar het hoofd, hij gedroeg zich als een waanzinnige en werd door het volk, dat hem eerst vereerd had, vermoord. De wonderlijke op- en ondergang van deze Mas' Aniello trokken alom de aandacht; in 1650 verschenen er in Nederland twee vertalingen van een beschrijving door Alessandro Giraffi van de gebeurtenissen, die zich daarbij afgespeeld hebben [2]). De op- en ondergang van Descartes, zegt de schrijver van het pamfletje *Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus*, was niet minder verwonderlijk, al was het tempo wat langzamer:

> Non absimile quiddam circa idem tempus Philosophico in regno perpetravit, tametsi non aeque subitâ celeritate, Renatus des Cartes, nobilis Gallus [3]).

Descartes namelijk, die zich eerst in het grensgebied van de filosofie had opgehouden en dit gedeeltelijk onderworpen had („numerorum enim et mensurarum tantum arcana penetravit, ad ponderum mysteria non venit"), had zich plotseling meester gemaakt van het rijk der wijsbegeerte:

> tanto successu, ut non tantum veteres possessores exturbaret, sed et plerosque proceres philosophos (et quod magis mirandum, theologos aliquot) captivos duceret illisque cinctus triumphum ageret: inter aliam pompam etiam divinitus datum humano generi codicem, Biblia Sacra, spectaculo ducens, eumque in Dei et naturae operibus spectandis nullum habere usum, nec attendi oportere (hîc enim erroris esse ducem aeque ut ipsos externos sensus nostros) pronuntians [4]).

Aan het cartesiaanse rijk zouden twee eenvoudige werktuigkundigen een einde gemaakt hebben; een fransman, wiens naam de pamfletschrijver niet kent, zoals hij ook de naam van de moordenaar van Mas' Aniello niet weet [5]) en een amsterdamse horlogemaker, Stephanus Coes uit de Kalverstraat. Deze namelijk hebben een windbuks geconstrueerd, waarvan ze nauwelijks genoeg kunnen aanmaken, zo'n vraag is er naar. De bouw van deze windbuksen toont duidelijk aan, dat de natuur niet danst naar

---

[1]) Aanwezig Bibl. v. d. Johanneskerk te Lissa.

[2]) Cf. C. L. Thijssen-Schoute *Nicolaas Jarichides Wieringa* blz. 65–67, 69 n. 2. (moest zijn n. 1).

[3]) Dr Joseph Reber *Comenius Werke* I Giessen 1896 pag. 512 § 2.

[4]) *Idem* pag. 512, 514.

[5]) *Idem* pag. 514: „Repertus tamen est homo Gallus (cujus nomen aeque ut illius Anelli obtruncatoris ignoro..etc.)". De namen van de moordenaars van Mas' Aniello bleven wel overgeleverd, althans Giraffi geeft ze op, zie: *Het eerste deel der napelsche beroerte, met de wonderlicke op- en ondergang van Mas' Aniello. Uyt het Italiaensch vertaelt door L. v. B.*[4] Rotterdam 1655 pag. 228.

de cartesiaanse pijpen en dat wat Descartes in zijn *Principia* II 5 en 6 over de verdikking en verdunning van de lucht schrijft, geheel onjuist is [1]).

Het is werkelijk jammer, dat wij Comenius voor de auteur van het strijdschrift *Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus* moeten houden. Maar de stijl is de zijne en Comenius heeft ook later in dezelfde trant tegen Descartes gefulmineerd, zij het dat hij wat billijker werd in het beoordelen van Descartes' houding ten opzichte van het christelijk geloof. Het geschrift viel in de smaak van de franeker hoogleraar Nicolaus Arnoldi, die het herdrukte in zijn *Dissertatiuncula de theologiae supra philosophiam dominio, cum brevibus stricturis ad librum sub titulo Philosophia Scripturae interpres* [2]). Arnoldi, van origine een Pool, had in zijn jeugd te Lissa aan de voeten van Comenius gezeten [3]); omstreeks 1660 is hij echter in een hevige polemiek met zijn voormalige leermeester gewikkeld, want hij had veel kritiek op de sociniaanse en chiliastische denkbeelden door Comenius in diens *Lux in tenebris* verkondigd [4]).

h. Comenius verstrekte P. Serrarius een Judicium over L. Meyers S. Scripturae interpres, waarin hij al zijn bezwaren tegen Descartes opnieuw opsomde (1667)

Tot de tientallen, die Lodewijk Meyer met zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* tot het schrijven van een tegenschrift genoopt heeft, behoort ook Petrus Serrarius [5]). Serrarius is een tijdlang zeer bevriend geweest met Comenius; hij deelde diens chiliastische verwachtingen en vertaalde in 1669 Comenius' geschrift tegen S. Maresius *De zelo sine scientia et charitate* in het Nederlands [6]). Maar toen Serrarius in onmin geraakte met de zieneres Antoinette Bourignon, moest Comenius tussen beiden kiezen en hij koos de laatste, die hij zeer vereerde en nog op zijn sterfbed een engel Gods genoemd heeft [7]). Aan Petrus Serrarius' *Responsio ad*

[1]) Reber *Comenius Werke* I pag. 516–521 (*Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus* § 5–10).

[2]) *Idem* pag. LXXIX–LXXX.

[3]) Cf. *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 62–63.

[4]) Kvačsala *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften* S. 425.

[5]) Zie voor Serrarius: *Nieuw ned. biogr. wdb.* X kol. 911–913, de aldaar opgegeven litteratuur, *Allgemeine deutsche Biographie* 34 S. 39–40, K. Meeuwesse *Een teruggevonden werkje van Petrus Serarius, een piëtistische bewerking van Hugo's Pia Desideria, Studia catholica* 25 (1950) blz. 241–259. Voorts *De heilige pilgrimsstrate naar het land Canaan..in 't engels beschreven door R. Wilkinson vertaalt door G. C. en P. S.* Alkmaar 1661 en *Van de ware weg tot God tegen het voorgeven van William Ames en diegene die men quakers noemt door Petrus Serrarius* Alkmaar 1661 (mededelingen van Dr A. G. H. Bachrach te Bloemendaal) en de vertaling in de volgende noot genoemd.

[6]) Cf. Nauta *S. Maresius* blz. 335 n. 223; R. A. B. Oosterhuis *Een 17e eeuws dispuut over het chiliasme, Stemmen des tijds* XX blz. 345 en vlgd, 427 en vlgd, Knuttel Pflt. 9801.

[7]) Cf. Kvačsala *Johann Amos Comenius* S. 469.

excercitationem paradoxam anonymi cujusdam cartesianae sectae discipuli qua philosophiam pro infallibili S. Literas interpretandi normâ orbi Christiano obtrudit etc. [1]) is toegevoegd een *De hoc viri doctissimi scripto amice requisitum, sincereque datum judicium* [2]). De geleerde heer, die zo vriendelijk was aan Serrarius dit *Judicium* te verstrekken, was Comenius. Hij somt uitvoerig in 47 paragrafen al zijn bezwaren tegen de cartesiaanse filosofie op, verzuimt niet te verwijzen naar het werkje in 1659 te Amsterdam verschenen *Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus* (§ 30) en schijnt de *Philosophia S. Scripturae interpres*, waarover zijn oordeel gevraagd werd, slechts zeer oppervlakkig ingekeken te hebben.

Na het bovenstaande klinkt de conclusie van Adam en Tannery:

> Il est intéressant de constater que des rapports au moins intellectuels ont existé entre le réformateur de la philosophie et le réformateur de la pédagogie, et que Descartes ne fut pas indifférent aux réformes d'un pédagogue dont la devise pourrait être ce titre d'un de ses ouvrages: Schola ludus „die Schule als Spiel", ce qui était aussi déjà la pensée de Montaigne [3]),

wel wat vals.

Daar Descartes en Comenius elkaar in persoon op nederlandse bodem ontmoet hebben en omdat bij hun wederzijdse kritiek, behalve vele buitenlanders, ons bekend uit de geschiedenis van het cartesianisme, ook verscheidene Nederlanders betrokken zijn geweest, zal het niemand verbaasd, hebben, dat wij een paragraaf gewijd hebben aan de verhouding Descartes-Comenius [4]).

394. Cartesiaanse belangstelling op Poele Krinke Kesmes

a. Wie was Hen(d)rik Smeeks?

Ben ik hiermede nu aan het einde van mijn taak gekomen? Mag ik mij ontslagen achten van de mij zelf opgelegde plicht het nederlands cartesianisme in al zijn schakeringen te beschrijven? Wij hebben gezien welk een golf van vernieuwing het cartesianisme over het onderwijs aan Nederlands hoge en illustre scholen heeft gebracht; hoe een tijdlang iedere student, in welke faculteit hij zich ook liet inschrijven, partij heeft moeten kiezen: modern of behoudend, cartesiaan of anti-cartesiaan. Wij hebben niet verzuimd om, nadat wij ellenlange debatten over het voor en tegen

[1]) Cf. Kvačsala *op. cit., Belege und Erklärungen* S. 88 CXXXIII. Serrarius' *Responsio* werd te Amsterdam gedrukt in 1667 door Chr. Cunradus, die gehuwd was met Maria Comenius. Zie voor de betrekkingen tussen Cunradus en Comenius: het gedenkboekje *Cechoslovakije en de internationale tentoonstelling voor œconomische ontwikkeling te Amsterdam* Praag 1929 blz. 16. De *Responsio* verscheen gelijktijdig in het Nederlands: *Antwoort op een wonderspreuckigh tractaat van R. Des Cartes, in hetwelck hij de philosophie aen de Christenwerelt voor een onfeilbare regel opdringht om de H. Schrift uyt te leggen* Amst. 1677.

[2]) Door Kvačsala opgenomen *Spisy Jana Amosa Komenského* I *Korrespondence*. Nová Sbírka L. CCLXVII pag. 305–325.

[3]) *Œuvres* XIII *(Supplément)* pag. 102.

[4]) Het haastig geschreven artikel van H. J. De Vleeschauwer *Descartes et Comenius* in *Congrès Descartes* 1937 II. II pag. 100–114 bleef ongedocumenteerd.

van de cartesiaanse opvattingen van protestantse theologen hadden aangehoord, ook aandacht te schenken aan de reactie op het cartesianisme bij Descartes' nederlandse geloofsgenoten. Wij hebben gezien, hoe de cartesiaanse medici hun patiënten cureerden met talloze kopjes thee; wij zagen hoe snel ook het buiten-universitair wiskundig onderwijs in Nederland geschoeid werd op cartesiaanse leest. Wij hebben tenslotte Descartes naar Stockholm vergezeld, waar een nederlands schilder, aan wie wij een portret van Descartes danken, onder de bekoring van het cartesianisme geraakte, andere nederlandse ogen daarentegen met kille kritiek de indruk, die Descartes op de zweedse koningin maakte, hebben geregistreerd; wij hebben enkele malen op de betrekkingen tussen het engels en het nederlands cartesianisme en anti-cartesianisme gewezen. Zelden hebben wij ons in onze besprekingen bewogen in een later tijdperk dan de eerste helft van de 18de eeuw, dus misschien rest mij nu nog slechts enkele opmerkingen te maken over de vraag of, ook nadien van nederlands cartesianisme gesproken kan worden en welke aspecten dit dan vertoont. Daarover wil ik inderdaad enkele zeer summiere aanwijzingen geven, hoewel ik meen voor een voorlopig antwoord vrijwel te kunnen volstaan met het oproepen van het beeld van de zuurdesem, die blijft doorwerken. Eerst echter moet ik de lezer meenemen op een tweetal reizen ver voorbij Londen of Stockholm. In twee koninkrijken, waarvan de lezer waarschijnlijk nimmer gehoord heeft, het een in Australië, het ander op Groenland gelegen, zijn zonderlinge vruchten als uitwassen van het nederlands cartesianisme gekweekt.

Het doel van onze eerste tocht is Krinke Kesmes, een machtig koninkrijk, bestaande uit een groot en meerdere kleine eilanden, in het onbekende Zuidland gelegen. Het werd ontdekt door Juan de Posos, een reislustig koopman, die, van geboorte Nederlander, een spaanse naam aangenomen had om vrijelijk op spaanse schepen te mogen meevaren. Uit de aantekeningen van deze Heer Juan de Posos stelde H. Smeeks in 1708 een *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes zijnde een groot en veele kleindere eilanden daar aan horende; makende te zamen een gedeelte van het onbekende Zuidland. Gelegen onder den tropicus capricornus* op.

Wie was H. Smeeks? Daarover is heel wat te doen geweest. G. J. Hoogewerff heeft hem in 1932 willen identificeren met A. O. Exquemelin, de schrijver van de „pertinente en waerachtige beschrijving van alle de voornaemste roverijen, en onmenschelijcke wreedheden, die de engelsche en franse rovers, tegens de spanjaarden in America, gepleeght hebben" onder de titel *De americaensche zee-roovers* in 1678 door Jan ten Hoorn te Amsterdam uitgegeven [1]). Deze hypothese werd volledig omvergeworpen, toen L. C. Vrijman opmerkzaam maakte op twee inschrijvingen in het gildeboek der chirurgijns in het gemeente-archief te Amsterdam berustende.

---

[1]) Dr G. J. Hoogewerff *De persoonsgelijkheid van Hendrik Smeeks en Exquemelin*, *Tijdschrift voor geschiedenis* 47 (1932) blz. 113–124.

25 October 1664 werd het laatste examen voor het gilde afgelegd door:

Mr. Alexander Olivier Exquemelin, van Honfleur.

En 10 Juni 1666 werd aangetekend:

Mr. Hendrik Smeekens van Oldenzeel heeft sijn proeff gedaen als praelector, deeken, proefmeester en overmannen waaren als vooren en het gilt sijn gerechtigheid betaald [1]).

Enkele weken tevoren was Smeeks in het huwelijk getreden; het huwelijk van:

Hendrik Smekes van Oldenzeel, chirurgijnsknecht, 27 jaar, geassisteerd met broeder en Geertruy Jans 32 jaar, weduwe van Mr. Laurens van Santen,

werd 24 Mei 1666 in het amsterdams puiregister ingeschreven, wat dus betekent, dat minstens één der jonggehuwden geen lid was van de gereformeerde kerk. Laurens van Santen had het beroep van chirurgijn uitgeoefend — was hij misschien de patroon van Smeeks geweest? 26 Mei 1666 verwierf Smeeks het amsterdams poorterrecht, als getrouwd hebbende de weduwe van een chirurgijn.

Dit amsterdamse huwelijk en amsterdamse poorterrecht van Smeeks vormen splinternieuwe gegevens voor de uitgebreide litteratuur over Smeeks [2]); zij maken mij ietwat huiverig om de gegevens over Smeeks' loopbaan als scheepschirurgijn, welke, naar men algemeen aanneemt, in de *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes*, waarin door veel „Dichtung" ook enige „Wahrheit" gemengd moet zijn, verscholen liggen, voor zoete koek te accepteren. Heeft Smeeks inderdaad in 1674 als ondermeester op het *Wapen van Essen* „een snedig Fregat, wordende gecommandeerd door de Kapitein Brouwer van Edam" gevaren? Dit schip en zijn kapitein zijn historisch thuis te brengen [3]) en het is buiten kijf, dat Smeeks op zich zelf doelt, waar hij Juan de Posos, die met derdehalf compagnie soldaten uit het regiment van de Graaf van Hoorn in genoemd jaar op het *Wapen van Essen* vaart, vriendschap laat sluiten met een der ondermeesters. Onder de 210 man scheepsbevolking bevonden zich, zo vertelt de Posos:

ook een Oppermeester, een Secunde, en twee ondermeesters: waar van eene van de twee laatsten, in Overijssel gebooren was. Ik een geswel op mijn regter schouder krijgende, geneesde hij mij dat voor niet, dus kreeg ik gemeensame kennis aan hem, zo veel mijn geringe staat toe liet [4]).

---

[1]) L. C. Vrijman *De kwestie: „Wie was Exquemelin?" volledig opgelost, Tijdschrift voor geschiedenis* 47 (1932) blz. 124–128.

[2]) Beide gegevens werden mij verstrekt door Mr H. F. Wijnman te Amsterdam, van wiens hand men een artikel over Smeeks in de zesde druk van de Winkler Prins zal aantreffen.

[3]) Zie S. P. L. l'Honoré Naber *Nog eens de nederlandsche bron van de Robinson Crusoe, Onze eeuw* X (1910) blz. 430.

[4]) *Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* Amst. 1708 blz. 2–3.

Meer dan twintig jaar later kwam Juan de Posos in Amsterdam en wie loopt hij daar tegen het lijf? Zijn oude vriend de chirurgijnsmeester:

> Ik kwam tot Amsterdam in de maand Juny 1696. Hier vond ik mijn ouden trouwen Vriend voor de deur van N. Visscher staan, siende na een nieuw uitgekoomen Kaarte. Ik hem al lacchende de hand toereikende, kenden hij mij voort. Wij omhelsden malkander met hert en armen, en gingen terstont na een Herberg, een kaamer alleen eisende, daar wij van vier tot agt uuren bleeven. Noit konden twee broeders malkander vrindelijker ontmoeten, als wij met goeder herten deden. Wij vertelden malkander ons wedervaren. Ik had zoo lang in Westindien geweest. De Meester had al een Vrouw met drie Kinderen, en was Meester in een zeer vermaakelijke Stadt, daar hij gebooren was. Wij gingen te zaamen na zijn Herberg, daar ik bij hem sliep: wij hadden den geheelen nagt zoo veel malkander te vertellen, dat wij nauwlijks tijd tot slaapen over hadden. Dog de Meester moetende binnen twee a drie dagen weeder na zijn huis vertrekken, moesten wij onse ernstige zaaken kort verhandelen [1]).

In de *Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* vindt men een voorrede gesigneerd: H. Smeeks Chirurgijn te Zwolle [2]). Is dus Zwolle de „vermaakelijke stadt", waarin Smeeks geboren werd? Het is de stad, waar Smeeks begraven ligt. Dag en uur der begrafenis en nummer van het graf vindt men in het *Aanteikening boek der doden* te Zwolle:

> 1721 de 20 Meert Hendrik Smeek chirurgijn, te half drie in Michaëli Kerk. No. 619.

Vanaf 1680 kunnen wij Smeeks te Zwolle aantreffen. In het zwolslidmatenboek der gereformeerde kerk vindt men „Hendrick Smeeck aen de Groote Markt" onder de *Naemen der nieuwe ledemaeten aangekomen op Michiël 1680 op haer belijdenisse*. Ook (her)trouwt Smeeks in dit jaar te Zwolle: ondertrouw 19 Juni 1680 Henrick Smeecks j.m. en Sara Moerkercke j.d. Huwelijksvoltrekking op 13 Juli 1680. Er blijkt bij deze inschrijvingen niets van een vorig huwelijk van Smeeks. Sara Moerkerke van Vuurse werd vóór Kersttijd 1676 ingeschreven als lidmaat van de gereformeerde kerk. Zij schonk Smeeks vier dochters en een zoon, gedoopt: 14 Juni 1681 Susanna, 10 September 1682 Susanna, 1 Januari 1686 Juydit, 17 Juli 1687 Judith, 24 September 1691 Berent [3]). Dit klopt dus met de mededeling van Juan de Posos, dat de Meester al een vrouw met drie kinderen had, want wij kunnen uit de naamgeving besluiten, dat twee dochters als zuigeling overleden zijn. 29 April 1682 moet Smeeks

---

[1]) *Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* blz. 19.

[2]) In het geannoteerde exemplaar van de *Beschryvinge etc.*, K.B. 393 H. 8, schreef Smeeks met intense verontwaardiging bij de op zijn naam verschenen voorrede: "Onder deese voorreeden is mijn naam gedrukt. dog ik heb die niet gemaakt, nog nooit ongedrukt gesien". Ook de voorrede, die Smeeks opgesteld had, vindt men daar, ook die gesigneerd: H. Smeeks, Chirurgijn te Zwolle.

[3]) Volgens mededelingen, die ik namens de rijksarchivaris in de provincie Overijssel mocht ontvangen.

een huis gekocht hebben in de Kamperstraat [1]); 8 Mei 1703 „heeft Henrick Smeink de kleyne borgerschap gewonnen en borger eedt gedaan" [2]): 13 September 1705 hebben Smeeks en zijn vrouw Sara Moerkerken een testament laten inschrijven, waaruit wij niet veel wijzer worden [3]). Voor zijn zoon Berend moet Smeeks een boek van de cheirurgia geschreven hebben [4]); na het overlijden van Smeeks heeft deze Berend zijn praktijk voortgezet; 13 Juni 1722 legde Berent Smeeks tot volkomen genoegdoening van de „beide ordinaris Stads doctoren en praesente chirurgijns" een examen af, waarna hij een aanstelling tot meester chirurgijn ontving.

Met dit al weten wij niet of de toevoeging „van Oldenzeel", die voorkomt achter de naam van Mr. Hendrik Smeekens, wanneer deze te Amsterdam trouwt en zijn chirurgijnsexamen aflegt, betekent, dat Smeeks in de stad Oldenzaal geboren werd, zodat de mededeling van Juan de Posos, dat Smeeks in 1696 in zijn geboortestad practiseerde onjuist geacht moet worden, danwel dat Smeeks geboortig is uit het kerspel Oldenzaal, dat onder Zwolle ligt [5]).

b. De El-ho die de reislustige koopman Juan de Posos op Krinke Kesmes aantreft prototype van Robinson Crusoë

Toen de reislustige koopman Juan de Posos op Krinke Kesmes verzeild raakte, ontmoette hij daar een bejaard man, die tot de Posos' verbazing uitstekend Nederlands bleek te spreken; die man had dan ook tot taak een groepje Zuidlanders Nederlands te leren. Het was de Zuidlanders op straffe des doods verboden zich buitenslands te begeven, maar zij spraken velerhande europese en oosterse talen, waarbij zij gebruik maakten van allerlei boeken, die zij uit een gestrand schip hadden gered. Uit die boeken hadden zij eerst alle titelpagina's gescheurd en verbrand. Schipbreukelingen waren hun leraren; ook de El-ho (dat was hun naam voor iemand die tot vrij man was verklaard), die de Posos inlicht, was zo'n schipbreukeling. Hij was, twaalf jaar oud, scheepsjongen geweest op het schip *De wakende boey*, dat last had naar het Zuidland te zeilen

---

[1]) Cf. *Het boek* II. VIII (1919) blz. 298 (*Varia* van F. L. Mulert).

[2]) *Burgerboek* Zwolle. Rijksarchief.

[3]) *Protocol van geopende testamenten der stad Zwolle 1704–1712.* Rijksarchief.

[4]) Zie het vers dat H. Smeeks voor zijn zoon schreef in het geannoteerde ex. der *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* op de K.B. Afgedrukt in *Overijssel. Jaarboek voor cultuur en historie* 1950 blz. 93.

[5]) De veronderstelling, dat Smeeks geboren zou zijn in de buurtschap Broekhuyzen, die tot het kerspel Oldenzeel hoort, vindt men bij Dr G. J. Hoogewerff in diens artikel *Hendrik Smeeks, geschiedschrijver der boekaniers, Tijdschrift voor geschiedenis* 45 (1930) blz. 227. Hoogewerff voegde er aan toe: „in 1643 of 1645", maar dat werd hem ingegeven, doordat hij Smeeks met de scheepsjongen van *De wakende boey* wilde identificeren; een al even ongemotiveerde identificatie als die met Exquemelin. Smeeks moet in 1638 of 1639 geboren zijn. In de zwolse doopboeken was Hendrik Smeeks niet te vinden en de doopboeken van de stad Oldenzaal ontbreken voor de jaren, waarin zijn geboorte kan vallen.

om te trachten schipbreukelingen van *De gouden draak* op te pikken. Wij staan hier opeens weer op historische bodem, alleen was het niet in 1655, zoals aan de Posos verteld wordt, maar op 1 Januari 1658 dat de galjoten *De wakende boey* en *Emeloort* de rede van Batavia verlieten om het volk van het in 1656 op een rif op de australische kust verongelukte jacht *De gouden draak* op te halen en om zo mogelijk ook nog wat van het kostelijk cargasoen van *De gouden draak* te bergen [1]). Geheel onverrichter zake zijn de beide galjoten teruggekeerd, ja, een nieuw ongeluk gebeurde, want, bevreesd voor een naderende storm, verliet *De wakende boey* de zuidlandse kust zonder de terugkeer van een uitgezonden sloep af te wachten, die naar men vreesde wel omgeslagen zou zijn. Deze veronderstelling was echter te somber, drie leden van de bemanning der sloep hebben onder bevel van de opperstuurman Abraham Leeman, wiens in zijn eenvoud aangrijpend journaal thans op het algemeen rijksarchief berust [2]), kans gezien Batavia weer te bereiken. Een levendig verslag van het gebeurde werd gegeven door Wouter Schouten in diens *Oostindische voyage*. Smeeks heeft het werk van Schouten gekend; toch is deze reisbeschrijving niet de directe inspiratie geweest, waardoor Smeeks zijn Krinke Kesmes op Zuidland gesitueerd heeft en waardoor hij er toe gebracht is een ontmoeting te arrangeren tussen zijn hoofdpersoon Juan de Posos en een achtergebleven scheepsjongen van *De wakende boey*, waarbij hij met zo veel verve de avonturen van deze schipbreukeling beschreven heeft, dat men in de *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* een bron van Defoe's meesterwerk van 1717 en in de El-ho het prototype van Robinson Crusoë herkend heeft [3]).

c. *De Histoire des Sevarambes van Denis Vairasse d'Alais en La terre australe connue van Gabriel de Foigny bronnen van Smeeks*

Smeeks was niet de eerste, die in een imaginair reisverhaal een schipbreukeling van een authentieke schipbreuk ten tonele voerde; dit kunstje was ook uitgehaald door een fransman, Denis Vairasse d'Alais, wiens naam men ook wel Veras d'Allais geschreven vindt. Deze deed het voor-

---

[1]) De hoop dit kostelijk cargasoen te bergen schijnt nog levend te zijn. In het *Algemeen Handelsblad* van 10 Maart 1953 trof mij een berichtje op de voorpagina over het vertrek van een expeditie met modern materiaal uitgerust, die wil trachten de geldschatten van het 28 April 1656 verongelukte karveel De Vergulde Draeck te bergen.

[2]) Gedeeltelijk uitgegeven door P. A. Leupe *De reizen der Nederlanders naar het Zuidland of Nieuw-Nederland in de 17e en 18e eeuw* Amst. 1868 blz. 128–144.

[3]) Cf. W. H. Staverman *Robinson Crusoe in Nederland* diss. Groningen 1907; Lucius L. Hubbard *Een nederlandsche bron van den Robinson Crusoe* Den Haag 1921 (met vertaling in het Engels van het verhaal van den El-ho uit de *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes*). Cf. Staverman *Nieuwe taalgids* 19 (1925) blz. 16; Leopold Brandl *Krinke Kesmes und Defoes Robinson, Neophilologus* XI (1926) blz. 28–40; Fr. A. Pompen O. F. M. *Defoe en zijn bronnen, Neophilologus* XII (1927) blz. 31–34; J. C. van Slee *Tijdschrift voor gesch.* 44 (1929) blz. 41.

komen of een zekere kapitein Siden, schipbreukeling van *De gouden draak*, hem een verslag in handen speelde. Men meent, dat deze kapitein zijn naam ontving door letteromzetting van de voornaam van Vairasse. Vairasse's *L'histoire des Sevarambes peuples qui habitent une partie du troisieme continent, communément appellé la terre australe. Contenant un compte exact du gouvernement, des moeurs, de la religion, et du langage de cette nation, jusques aujourd'huy inconnuë aux peuples de l'Europe* [1]) is Smeeks ten voorbeeld geweest. Gerard van Broekhuizen, ons bekend als de vertaler van Baillets *La vie de Monsieur Descartes* [2]), heeft een biezondere voorliefde voor imaginaire en niet-imaginaire reisverhalen aan de dag gelegd [3]) en ook de *Histoire des Sevarambes* in het Nederlands vertaald; die vertaling verscheen in 1682 te Amsterdam bij Timotheus ten Hoorn. Wij kunnen echter vaststellen, dat Smeeks zich bediend heeft van de tweede druk, Amsterdam 1701: *Historie der Sevarambes, volkeren die een gedeelte van het darde vast-land bewoonen, gemeenlijk Zuid-land genaamd, behelzende een naauwkeurig verhaal van de regeering, zeden, godtsdienst en taal, dezer tot noch toe aan de volkeren van Europa onbekende natie. Door S. d. B. In dezen tweden druk vermeerderd met een nieuwe reize na het gemelde land, mitsgaders een zeer naaukeurig Journaal wegens de voyage derwaarts gedaan in de Jaare 1696 en 1697 op ordre der hollandsche Oost-indische maatschappy door de schepen de Nyptang, de Geelvink en de Wezel* [4]). Op blz. 44 van zijn *Beschryvinge van het magtig koninkrijk Krinke Kesmes* spreekt Smeeks over een gedrukt journaal van de reize van de Vlaamink en bedoelt dan het *Naauwkeurig journaal* aan de tweede druk van de *Historie der Sevarambes* toegevoegd; Willem de Vlaming was schipper op de Geelvink. Dat *Journaal* is weer een en al realiteit, er is geen woord gelogen bij; daarentegen is de andere toevoeging, de *Nieuwe reize na het Zuidland, behelzende de gewoontens en zeden der Zuidlanders, der zelver godtsdienst, oeffeningen, studien, oorlogen, gediertens en alle de voornaamste zeldsaamheden welke aldaar gevonden worden door Jaques Sadeur*, een imaginair reisverhaal in optima forma; het is de vertaling van een werk van Gabriel de Foigny, eerst verschenen (Genève 1676) onder de titel *La terre*

---

[1]) Paris 1677–1679. Zie de *Bibliographie des œuvres de Denis Veiras* bij Frédéric Lachèvre *Les successeurs de Cyrano de Bergerac* Paris 1922 pag. 200–209.

[2]) Zie boven blz. 20 n. 1.

[3]) Hij vertaalde reisbeschrijvingen van Ricaut, Guy Tachard, Thevenot en Peter Dan en is de auteur van het compilatie-werk *Eduard Meltons engelsch edelmans zeldzaame en gedenkwaardige zee- en landreizen* Amst. 1680 (cf. P. A. Tiele *Nederl. bibliographie van land- en volkenkunde* blz. 165). Ook vertaalde hij één werk, W. Séwel meerdere geschriften, van bisschop G. Burnet, cf. Reesink *L'Angleterre et la litérature anglaise* pag. 400.

[4]) Aanwezig U.B.A. 192 F. 10 en K. B. De initialen S. d. B., welke niet op de eerste druk (aanwezig U.B.A. 1077 G. 35) voorkomen, schijnen mij toe een omkering te zijn van de initialen van Spinoza. Hetzelfde grapje werd in hetzelfde jaar 1701 uitgehaald door Pieter de Veer te Rotterdam bij zijn herdruk van *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan*, zie boven blz. 415.

australe connue: c'est à dire la description de ce pays inconnu jusqu'ici, de ses moeurs et de ses coutumes, later (Paris 1692) herdrukt onder de titel *Les avantures de Jaques Sadeur dans la découverte et le voyage de la terre australe etc.* De *Histoire des Sevarambes* en *La terre australe connue* zijn niet alleen ongeveer gelijktijdige maar ook ongeveer gelijksoortige werken, zodat men ze dan ook gemeenlijk tesamen vindt besproken en met elkander vergeleken [1]).

d. Bedoeling der imaginaire reisverhalen

Imaginaire reisverhalen als die van Vairasse en de Foigny zijn typische uitingen van de evolutie, die de franse revolutie voorafging. Men dient dit genre wel te onderscheiden, schreef Atkinson:

> both from philosophical works of the Utopia type, and from the marvelous, fantastic, or satirical voyage because of its geographic realism. The Extraordinary Voyage in the 17th century is a product of two factors: (1) A growing interest, particularly after 1650, in published accounts of newly discovered lands and peoples. (2) A growth of rationalism — the emancipation of reason from dogmatic tradition in thought [2]).

In zijn niet genoeg te prijzen werk *La crise de la conscience européenne* heeft Paul Hazard het wezenlijke merg „la substantifique moelle" om met Rabelais te spreken, uit de imaginaire reisverhalen gepuurd:

> Le vrai jeu consiste à se transporter dans une terre imaginaire, et à prendre en examen l'état religieux, politique, social, du vieux continent; à montrer que le christianisme en général et le catholicisme en particulier, sont absurdes et barbares, que les gouvernements en général, et la monarchie en particulier sont iniques et détestables; que la societé est à refaire de fond en comble. Quand cette démonstration est achevée, le héros du voyage fictif n'a plus qu'à regagner l'Europe pour y mourir ...Ce sont des livres où l'on rencontre beaucoup de sottises, dans beaucoup de bric-à-brac; où attendent des idées mal dégrossies, mais violentes; des sentiments gauchement exprimés, mais puissants. Ils présagent non seulement Swift, Voltaire, Rousseau: mais l'esprit jacobin; mais Robespierre [3]).

e. De godsdienst der Sevarambes en de godsdienst op Krinke Kesmes in zwang

Zowel volgens *La terre australe connue* als volgens de *Histoire des Sevarambes* is de godsdienst der Zuidlanders een deïstische. Jaques Sadeur

---

[1]) Cf. Gustave Lanson *Origines et premières manifestations de l'esprit philosophique dans la littérature française, Revue des cours et conférences année scolaire 1907–1908* Paris 1908 II pag. 11–15, 144–153; Geoffrey Atkinson *The extraordinary voyage in french literature before 1700* New-York 1920 (goede analyse van de *Histoire des Sevarambes*, maar men leze met kritische zin wat Atkinson meedeelt over de onderkoopman Jeronimus Cornelisz. van de *Batavia*, verongelukt in 1629 op de Houtmans Abrolhos, als prototype van kapitein Siden); N. van Wijngaarden *Les odyssées philosophiques en France entre 1616 et 1789* diss. Amst. 1932.

[2]) *The extraordinary voyage in french literature from 1700 to 1720* pag. 25.

[3]) *La crise de la conscience européenne* I pag. 33–36.

bericht, dat de Australiërs hun godheid Haab „c'est-a-dire, l'Incompréhensible" noemden. Zij onderwijzen de jeugd, dat men over deze godheid niet kan spreken zonder zijn volmaaktheden te beledigen:

> D'où suit qu'on pourroit dire que leur grande Religion est de ne point parler de Religion [1]).

En Vairasse's kapitein Siden verhaalt, dat de Zuidlanders de zon als oorsprong van alles vereren. Over de sterfelijkheid of onsterfelijkheid der ziel zijn de meningen onder de kloeke geesten verdeeld:

> Maar 't gemeen Volk houd ze altemaal voor onsterfelijk; en 't is de Godsdienst des Staats, door dien 't het gevoelen van Sevarias was, en dat het schijnbaarder en aangenaamer is, als het ander [2]).

Christenen trof kapitein Siden maar zeer enkelen aan en deze dan nog met zeer ketterse opvattingen, wat het geloof aan wonderen en anderszins betreft [3]).

Wat aangaat de godsdienst, die Smeeks' held Juan de Posos op Krinke Kesmes in zwang vond: oorspronkelijk hadden de Zuidlanders de Zon aanbeden, maar, nadat zij door de schipbreukelingen en hun boeken de godsdiensten van andere volkeren hadden leren kennen, achtten zij het geloof aan een almachtig God, die hemel en aarde geschapen had, het verkieslijkst. Opdat echter door de geloofsverandering de oude priesterstand niet in het harnas gejaagd zou worden, vaardigde een wijze raadsvergadering voor de Zuidlanders het gebod uit:

> Gij zult den Engel Baloka, (zoo veel als Opperschrijver gezegt) alle morgens in het Oosten groeten, met uwe oude Priesteren, want God heeft Baloka daar in de Sonne geplaatst, om dat hij moet goede en kwaade daaden alle dagen aanteekenen [4]).

Voorts vindt men op blz. 108–116 van de *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes: Eenige spreuken, rakende den Gods-dienst, in een gedeelte van het Zuyd-land op het eiland Poele Krinke Kesmes.* In het door de auteur geannoteerde exemplaar van de *Beschryvinge etc.*, dat berust op de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, afdeling handschriften, heeft Smeeks bij genoemde *Spreuken* geschreven:

> De volgende uit den Turkschen spion, en uit Gracian.

f. Juan de Posos vereert zijn geleider op Krinke Kesmes de werken van Descartes en werken van Balthasar Gracián; vermoedelijk El Criticón van Gracián Smeeks bron voor zijn prae-robinsonade

Smeeks, die slechts zijn moedertaal verstaan zal hebben, zal *l'Espion du Grand Seigneur dans les cours des Princes chrétiens ou mémoires pour*

---

[1]) Geciteerd door Lachèvre *Les successeurs de Cyrano de Bergerac* pag. 108.
[2]) *Historie der Sevarambes*[2] Amst. 1701 blz. 244.
[3]) *Idem* Amst. 1701 blz. 245–247.
[4]) *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* blz. 84.

servir à l'histoire de ce siècle depuis 1637 jusq'en 1682 — imaginair verslag van een turk over een verblijf in Europa, waarin met schijnbare onbevangenheid vastgeroeste gewoonten, gangbare zeden en gesanctioneerde godsdienstige riten van de europese landen becritiseerd worden [1]) — en de werken van Balthasar Gracián in nederlandse vertaling gelezen hebben [2]). Wanneer Juan de Posos, met heusheid ontvangen en rondgeleid op Krinke Kesmes door een opziender of Garbon, tenslotte zijn geleider meeneemt naar zijn schip, vereert hij deze Garbon met een goed hart uit zijn boekkist:

> den Spaanzen Gracian, zijn konst tot Wijsheid, neevens zijn Criticon, of mensch buiten bedrog. De werken van Descartes in't Spaans overgezet. Sestien Boeken van Euclides, alle in't Spaans gedemonstreert [3]).

Nu wij weten, dat Smeeks de werken van Gracián zo hoog schatte, mogen wij zeker *El Criticón* voor een bron van Smeeks houden wat de prae-robinsonade in zijn *Beschryvinge etc.* betreft. Want Gracián laat de koopman Critil, op een eiland gestrand, een wilde jongeling vinden, die op analoge wijze als de ons bekende Hai Ebn Yokdhan van Ibn Tophail gezoogd door een geit en daardoor in leven gebleven, zichzelf verder verzorgd en geestelijk ontwikkeld heeft. Critil noemt hem Andrenius en wisselt, nadat hij Andrenius spreken geleerd heeft, uitvoerig ervaringen met hem uit.

g. Descartes' geschriften worden op de akademie voor mannen Poele Nemnan gewaardeerd, in de vrouwenakademie op het eiland Wonvure bestreden

De Garbon krijgt behalve werken van Gracián de *opera* van Descartes ten geschenke. Worden deze laatste op Krinke Kesmes gewaardeerd?

---

[1]) De schrijver van de eerste vier boeken van *l'Espion du grand Seigneur*, die in 1684 verschenen, was Jean Paul Marana uit Genève. Later verschenen vermeerderde uitgaven onder de titel *l'Espion turc.* Zie *Revue des cours et conférences, année scolaire 1908–1909* Paris 1909 I pag. 215–217 en Paul Hazard *La crise de la conscience européenne* I pag. 23.

[2]) Ik vond ergens — maar weet helaas niet meer waar — een nederlandse vertaling *Alle de brieven en gedenkschriften van eenen turkschen spion in de hoven van Europa 1637–1682* vermeld. Wat B. Gracian betreft, kon Smeeks terecht bij vertalingen van de zeeuw M. Smallegange: *De konst der wijsheit getrocken uyt de spaensche schriften van Gracian, dusdanig in 't fransch gebragt door de Heer Amelot de la Houssaye en nu vertaeld door M. Smallegange, Regtsgeleerde* 's Gravenhage 1696 en *De mensch buyten bedroch of den nauwkeurigen oordeelder van Balthasar Gracian, auteur van de Konst der wijsheit door M. Smallegange R. G.* 's Gravenhage 1701. Het ware zeer wenselijk, dat een behoorlijke bibliografie van de werken en vertalingen van Smallegange opgesteld werde. Daarbij dient dan de puzzle opgelost te worden aan wie de zeventiende-eeuwse vertalingen gesigneerd M. S. (als *Oudheit en afkomst der dieven* Amst. 1687 naar het Spaans van Carlos Garcia en *Het loffelijk geselschap van de vetpot* Amst. 1687, naar het Italiaans van Viliardi, waarschijnlijk via het Frans) toe te schrijven.

[3]) *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* blz. 265.

Ten dele en niet door iedereen. Bij Poele Krinke Kesmes behoren twee kleinere eilanden: Poele Nemnan en het eiland Wonvure, waarop onderscheidelijk een mannen- en een vrouwenakademie gevestigd zijn. Op Poele Nemnan heeft men het perpetuum mobile uitgevonden alsook „het regte Oost en West". Met een manlijke grauw beweert men er:

> Non datur vacuum. Ook houden zij staande, dat alle beweeginge door perssing geschied [1]).

De vrouwen van Wonvure daarentegen zeggen:

> Datur Vacuum. Ook houden zij staande teegen de Philosophen van Nemnan, dat alle beweegingen niet alleen door perssing geschieden, maar dat' er eenige beweegingen door suiginge, andere door trekkinge, andere door voortstootinge en eenige door naasleeping, dat ook een zoort van trekkinge is, geschieden. Zij gelooven, dat de substantie van de Lugt, die alle perssinge zoude maaken (zoo als men op Nemnan geloofd) nog zoo klaar niet ontdekt is [2]).

In het door Smeeks geannoteerde exemplaar van de *Beschryvinge van het magtig koninkrijk Krinke Kesmes* behoren twee grote inlassen bij de *Beschryving van het vrouwen-eiland Wonvure;* de eerste hiervan, gedateerd 15 Juli 1709, groot zes bladen, handelt voornamelijk over het ontstaan der beweging. Op Wonvure is men van mening, dat de filosofen van Nemnan te zeer vasthouden aan de theorieën van de grote europese filosoof (scil. Descartes), die zeker een zeer schrander geleerde was, maar wiens luchtkringen en lichtbolletjes in het schijnsel van een natuurlijke, op ondervinding gebaseerde filosofie verbleken tot een:

> gedagten reden, over een zaak, die buiten gedagten niets wesentlijks heeft [3]).

Op Nemnan gelooft men (met de orthodoxe cartesianen) dat het lichaam niet gevoelen kan. De dames op Wonvure hebben blijkbaar ijverig in Bontekoe gelezen; zij kennen de passage uit het negende hoofdstuk van het derde deel van Bontekoe's *Opbouw der medicijne*, waar Bontekoe, die het, gelijk wij weten, au fond zinledig achtte te spreken van de vereniging van lichaam en ziel [4]), zich op de vlakte houdend schreef:

> Evenwel om alhier de twist niet te beslegten, sijnde van te groote omslag, het zij de ziel vereenigt is met haar lighaam, 'tzijse het niet en is, een mensch bestaat uyt ziel en lighaam [5]).

---

[1]) *Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* blz. 92.
[2]) *Idem* blz. 95–96.
[3]) *Idem. Geannoteerd ex. K.B.* 1e inlas fol. 6 r.
[4]) Cf. boven § 148.
[5]) *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken van den heer Corn. Bontekoe* Amst. 1689 II. I blz. 75, cf. *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* blz. 99.

h. De schijngeleerdheid, uitgekraamd door de zieneres op Wonvure, Zaaide Bachalach

De dames op Wonvure blijken het niet eens te zijn met Descartes' pijnappelkliertje als zetel der ziel, maar evenmin met Bontekoe's corpus callosum, waar door aanpersing van het zenuwsap gevoelens op de ziel overgebracht zouden worden. De tweede inlas, behorende bij de *Beschryvinge van het vrouwen-eiland Wonvure*, beslaat 44 volgekriebelde pagina's en bevat ellenlange betogingen een jonge (schijn)geleerde vrouw, Zaaide Bachalach, in de mond gelegd. Volgens haar stelt een filosofie, op ware ondervindinge gebouwd, „Ik gevoele derhalve ben ik" naast Descartes' „Ik denk derhalve ben ik". Zij geeft allegorische explicaties van een symbolische gelijkzijdige driehoek, waar bij de hoekpunten geschreven staat: „Halve Maan — Sonne — Jonge Vrouw; bij de zijden: „Weereld. Volle Maan — ik denke derhalven ben ik — Reeden". Ook binnen de driehoek komen nog symbolische namen en cirkels voor, die de sphere van Ptolomeus en de Halve aardkloot voorstellen. Zaaide Bachalach orakelt in deze trant:

> Op de hoek B. staat de Sonne, uit dese vloeid de regte streep BC als met een stemme zeggende ik ben derhalven denke ik. Welk zeggen door de Waarheid onderschraagd word, die na de Reeden na boven wijsd, hier dus verbeeld. De waarheid zit hier in een kostelike gesneden stoel als een naakte schone maagd, zi is naakt, omdat zi geen oppronkingen om gekend te worden, van noden heeft enz. enz. [1]).

Zij heeft de pretentie op haar zogenaamde nieuwe en gezonde beginselen een ganse œconomia animalis te grondvesten, die men in extenso in genoemde inlas ontvouwd kan vinden, maar wat nut heeft het er nog meer uit te citeren of attent te maken op de passage's uit Bontekoe's of Overkamps werken, die Smeeks de filosofe van Wonvure laat aanhalen? Zaaide Bachalach citeert ook uit de *Brieven* van Leeuwenhoek, wat een zekere Cornelis van Dijk over de hond schrijft, wat Willis over de pijn zegt, wat J. de Mey „zeer geleerd predikant en medicus doctor tot Middelburg" over de ziel der dieren schrijft enz. enz. Het heeft weinig zin uit een te rafelen met welke elementen Smeeks' ziekelijke verbeelding de redeneringen van Zaaide Bachalach tesamenstelde; het is maar al te duidelijk, dat een psychische afwijking, waarvan reeds in het gedrukte deel der *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* symptomen vallen waar te nemen, hoe langer hoe meer het brein van Smeeks beneveld heeft. De annotaties van het exemplaar van de *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes*, dat wij op de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage vonden, bestuderende, troffen wij geen „substantifique moelle" aan, slechts kankerachtige gezwellen. Even wordt nog onze aandacht vastgehouden, wanneer Smeeks bij een andere grote inlas een

---

[1]) *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* inlas behorende bij blz. 102 blz. 7 en vlgd.

samenspraak noemt, gevoerd tussen „een jesuit, een groot kartesiaans filosoof en een jakobiner preekheer". Op welk pamflet doelt hij hier?

i Smeeks verzot op symbolische driehoeken met als basis „ik denke derhalve ben ik"

Smeeks was verzot op symbolische driehoeken in de trant van degeen, die hij Zaaide Bachalach liet beschrijven. Een blad met zes dergelijke driehoeken tekende Smeeks deftig: „Absolvi 2 Juli 1709" en met zijn naam voluit: Henrik Smeeks. Van de gelijkzijdige driehoek met basis „ik denke derhalven ben ik", die Zaaide Bachalach expliceert, liet Smeeks kopergravures maken; men vindt in het geannoteerde handexemplaar van Smeeks' *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* op de koninklijke bibliotheek twee afdrukken ervan bijgebonden, een derde los ingelegd. Ook van een, dit keer niet gelijkzijdige driehoek, met bij de hoekpunten A B en C resp.: „Rook en Wind — Fantasie — IJdelheid": terwijl langs de bissectrices geschreven staat: „Pijn appelklier — Golven in 't Zenu sap — Drillingen van gespannen zenuen" vindt men twee afdrukken, gesigneerd „H. Smeeks inv." bijgebonden. Eén blik op deze producten van Smeeks' fantasie doet ons inzien, dat Smeeks cartesiaanse klokken had horen luiden en weet had van vele andere problemen van zijn tijd, maar dat hij geen enkele klepel kon vinden. De last der wetenschap heeft hij niet kunnen torsen, maar zich hopeloos verward in haar opgaven; hij heeft die halve wijsheid bezeten, die erger is dan geen wijsheid.

k. De beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes is een veelgelezen boek geweest

De *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* schijnt een tijdlang veel gelezen te zijn [1]). Er verschenen nieuwe uitgaven in 1721 [2]), 1723 [3]), 1755 (waarschijnlijk nieuwe titeluitgave van de uitgave van 1732) [4]) en 1776 [5]). Lucius L. Hubbard schonk in 1926 aan de koninklijke bibliotheek de foto van het titelblad van een uitgave van Smeeks' *Beschryvinge* zonder jaartal verschenen „Te Deventer, bij Marienes de Vries. Boekverkooper [6])". Daar van deze uitgave verder niets bekend is, moeten wij onze veronderstelling, dat de vele uitbreidingen, die wij

---

[1]) De ed. pr. van 1708 is aanwezig K.B. 208 H. 21 en afdeling Hs. (geannoteerd ex.), U.B.A., U.B.L., Pr.B.L., Br. Museum London. Afbeelding van de frontisp. in *Jaarboek voor cultuur en historie* 1950 bij een artikel van Dr W. H. Staverman *Hendrik Smeeks, chirurgijn te Zwolle.*

[2]) Aanwezig U.B.A.

[3]) Volgens Lucius L. Hubbard *Een nederlandsche bron van de Robinson Crusoe.*

[4]) Aanwezig U.B.A. Op de titelpagina het jaartal 1732.

[5]) Aanwezig U.B.L., B.N. Paris.

[6]) Dr A. C. F. Koch te Deventer berichtte mij, dat de boekdrukker en boekverkoper Marinus de Vries zijn winkel had in de Rijkmanstraat te Deventer en 4 Mei 1761 in de Grote of Lebuinus Kerk te Deventer werd begraven.

in het door Smeeks geannoteerde exemplaar aantroffen, nimmer gedrukt werden, uitgezonderd dan de genoemde allegorische driehoeken, onder enig voorbehoud geven.

395. De deventer hoogleraar Simon Tyssot de Patot als auteur van deïstische imaginaire reisverhalen

a. *Voyages et avantures de Jaques Massé (1710) en Les avantures & le voyage de Groenland du réverend Père Cordelier (1720)*

In hetzelfde jaar 1680 waarin, naar wij zeker weten, Smeeks te Zwolle woonde, werd in de naburige stad Deventer Simon Tyssot de Patot tot frans schoolmeester benoemd. Bij de behandeling van het spaarzame cartesianisme aan de illustre school te Deventer hebben wij reeds vermeld, dat Tyssot de Patot in 1690 buitengewoon, in 1699 gewoon hoogleraar in de wiskunde werd. Twee jaar later dan Smeeks publiceerde Tyssot de Patot, veiligheidshalve anonym, een imaginair reisverhaal: *Voyages et avantures de Jaques Massé* (1710) [1]), dat zoveel succes had dat in 1720 een soortgelijk verhaal volgde *La vie, les avantures, & le voyage de Groenland du révérend père Cordelier Pierre de Mésange* (1720) [2]). Niet alleen omdat zij in het Frans geschreven werden, trokken zij veel meer aandacht dan Smeeks' beschrijving van *Krinke Kesmes*; Tyssot de Patot heeft Smeeks verre de loef afgestoken wat stilistische waarde van en boudheid aan rationalistische en deïstische gedachten in zijn gefantaseerde reisverhalen betreft. Atkinson bekende:

> It would be difficult to find a clearer case of freethinking based upon the experience of travellers than is found in the work of Tyssot de Patot [3]).

P. Valkhoff, die op welkome wijze een artikel van J. C. van Slee over Tyssot de Patot, in het *Nieuw theologisch tijdschrift* van 1916, met nieuwe bio- en bibliografische gegevens aanvulde, besloot zijn uitvoerig artikel:

> Is het niet merkwaardig dat in een provinciestadje van Nederland, temidden van een in traditioneel denken verstarde omgeving, jaren lang deze man de vernieuwing van het geestelijk leven in beschaafd Europa vurig heeft meegestreden? Zò dat hij, tijdens zijn leven onbekend, nu mag beschouwd worden als een belangrijk voorloper van de „Aufklärung" [4]).

En N. van Wijngaarden verklaarde van Tyssot de Patot:

---

[1]) Bordeaux 1710. Aanwezig K.B. 183 G. 7, U.B.A. 1038 H. 43 (onvolledig) en Athenaeumbibliotheek Deventer. Waarschijnlijk vermomde uitgave van de gebroeders Blaeu te Amsterdam.

[2]) Amsterdam 1720. Aanwezig U.B.A. 559 J. 20 en K.B. 237 L. 1.

[3]) *The extraordinary voyage in french literature from 1700 to 1720* pag. 110.

[4]) P. Valkhoff *De wonderbare reizen van Simon Tyssot de Patot, De Gids* 95 I blz. 260. Het artikel van Valkhoff kan men ook consulteren in *Prof. Dr Piet Valhoff. Ontmoetingen tussen Nederland en Frankrijk* uitgegeven door Dr B. M. Boerebach en Dr M. Valkhoff 's Grav. 1943 (aldaar blz. 99–120).

> que personne n'exprime mieux que lui les tendances du début du XVIIIe siècle: l'aspiration à des réformes politiques et sociales, l'opposition contre tout dogme, et la glorification de la raison, la réduction de la religion à la morale de l'honnête homme [1]).

En de jongste biograaf van Tyssot de Patot, David Rice McKee, schreef zijn *Simon Tyssot de Patot and the seventeenth-century background of critical Deism* om aan te tonen, dat de denkbeelden van Tyssot de Patot:

> are commonplace in the seventeenth century, and that they are found not only in France, but often in Holland and in England as well

en dat:

> the eighteenth century critical movement proceeds logically from seventeenth century thought; just as the seventeenth century drew on the ideas of the Renaissance. There is no break; the movement is not a limited national one but cosmopolitan from its very inception [2]).

Al deze uitspraken stellen wel in het licht, dat Tyssot de Patot een bescheiden maar bepaalde rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de cultuurgeschiedenis. Toch heeft hij in zijn tijd vrijwel buiten het internationale geleerdenverkeer gestaan; overijsselse landjonkers en franse réfugié's, die zich in Nederland gevestigd hadden, vormden blijkens de *Lettres choisies de Mr. Simon de Patot* het merendeel van zijn correspondenten.

b. Redenen, waarom Tyssot de Patot in 1727 uit zijn ambten werd ontzet

Werd Smeeks na het verschijnen van zijn *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* door de zwolse kerkeraad de deelname aan het Heilig avondmaal ontzegd wegens de goddeloze en spinozistische uitspraken in zijn boek te vinden [3]), Tyssot de Patot trof eenzelfde lot van de zijde van de kerkeraad van Deventer, toen in 1727 zijn *Lettres choisies* verschenen waren. Bovendien werd Tyssot de Patot door de deventer magistraat op advies van de kerkeraad gesuspendeerd van zijn ambt als hoogleraar, wat hem diep gegriefd moet hebben. Het was hem reeds een bittere teleurstelling geweest, dat men hem in 1722 had gepasseerd bij het aanwijzen van een rector magnificus; hij had toen de rectorale rede, die hij gereed had liggen, toch maar uitgegeven [4]).

---

[1]) *Les odyssées philosophiques en France entre 1616 et 1789* pag. 129.

[2]) David Rice McKee *Symon Tyssot de Patot etc. Reprinted from the Johns Hopkins Studies in romance litteratures and languages* Vol. XL (1932) Baltimore 1941 pag. 13.

[3]) Cf. J. C. van Slee *De auteur van Krinke Kesmes, Tijdschrift voor geschiedenis* 44 (1929) blz. 48–52.

[4]) *Discours de M. Simon Tyssot, Sr Patot, ou dans la vuë de concilier les differentes nations au sujet de la chronologie, il prétend démontrer philosophiquement, & sans intéresser l'Ecriture Sainte, que le Ciel & la Terre, qu'il croit d'une ancienneté inexprimable, n'ont point eté créez en six jours naturels...fait à l'occasion de son avenement au rectorat, Journal litéraire de l'année MDCCXXII* XII La Haye 1723 pag. 154.

c. Jaques Massé, die bij een cartesiaanse chirurgijn in de leer is geweest, verkondigt dezelfde opvattingen als Tyssot de Patot in zijn uitgesproken en onuitgesproken redevoeringen

Een *Oraison ou dissertation ou il est démontré mathématiquement, pourquoy c'est que l'homme ne se peut servir aussi parfaitement que sa nature le peut permettre, que d'un seul de ses sens à la fois*, in 1694 te Deventer „Chez Albert Fronten, Marchand libraire", uitgegeven met een opdracht aan het deventer stadsbestuur en een vertaling in het Latijn [1]), zal Tyssot de Patot wèl uitgesproken hebben. Tyssot de Patot, die als Descartes aan de pijnappelklier als zetel van de ziel hecht, poneert, als een ontdekking door hem gedaan, de stelling, dat er geen principieel verschil bestaat tussen de verschillende soorten van perceptie en dat:

> il n'y a jamais qu'un point d'un objet, & par conséquent une fibre à la fois, qui fasse impression sur la glande & que lors qu'il en a plusieurs, qui, dans le même instant, luy communiquent leur mouvement d'une force égale, les perceptions, qu'elle en reçoit, sont toûjours extrémement confuses [2]).

Na er over uitgeweid te hebben, dat de wiskunde het fundament is van alle wetenschappen, gaat Tyssot de Patot zijn stelling over de zintuigen bewijzen met behulp van een figuur waarin:

> nos fibres peuvent être représentées par des lignes droites, & nôtre corps par un cercle parfaitement rond [3]).

Jaques Massé, de held van Tyssot de Patots eerste reisverhaal, had het geluk door „un certain Monsieur du Pré, chirurgien de profession" te Lissabon te worden ingelicht over betekenis en functie van de pijnappelklier, „une petite glandule extrémement sensible & délicate", omringd door uiteinden van zenuwen, zodat per slot van rekening iedere vorm van waarneming een vorm van „atouchement" was. De zekere heer du Pré [4]), die Jaques onderwijst, is volkomen op de hoogte van de „ontdekking" van Tyssot de Patot:

> Je dis plus, continua-t-il, il ne me seroit pas difficile de démontrer Mathématiquement, & à l'aide d'une figure Géométrique, qu'il est impossible, les choses étant prises à la rigueur, d'avoir aussi parfaite-

---

[1]) Aanwezig Deventer Athenaeum-bibliotheek 68 A 1 d. Niet vermeld in de *Bibliographie* van de werken van Tyssot de Patot bij Lachèvre *Les successeurs de Cyrano de Bergerac*.

[2]) *Oraison ou dissertation* pag. 16. David Rice Mckee oordeelt, dat Tyssot de Patot verward raakte in zijn redenering: Instead of proving that we can use only one of our senses at a time, it is shown that we can have only one clear sense impression at any given moment (*Simon Tyssot de Patot and the seventeenth-century background* pag. 79).

[3]) *Oraison ou dissertation* pag. 47, 48.

[4]) *Lettres choisies* I 78 richtte Tyssot de Patot aan een „Lieutenant du Pré, ayant été disciple de l'Auteur". Werd met het oog op deze luitenant de lissabonse chirurgijn du Pré gedoopt?

ment que notre nature le peut permettre, plus d'une perception à la fois; & que lors qu'il s'en fait deux ou trois ensemble, il est nécessaire qu'elles soient confuses [1]).

Voordat Jaques Massé te Lissabon de meester-chirurgijn du Pré ontmoette, was hij een tijdlang in de leer geweest bij een chirurgijn te Parijs, die hem in kennis had gebracht met Mersenne; deze laatste had de jeugdige Jaques de *Meditationes* van Descartes in handen gegeven [2]).

Van Tyssot de Patots tweede imaginaire reisbeschrijving was een zekere Pierre de Mésange, die, valselijk beticht van een moord, weggelopen was uit een conventuelen-klooster — overigens had Pierre ook al wel getoond niet de juiste aanleg te bezitten voor het kloosterleven — de held. Deze „moine défroqué" neemt de wijk naar Holland en tracht dan eerst een franse school te Middelburg te beginnen. Dat gaat heel eenvoudig:

Un canif, une main de papier, & une botte de plumes, suffisent pour lever boutique [3]).

Maar de predikanten van de waalse kerk — hierbij voert Tyssot de Patot ook de predikant Pervilé ten tonele, aan wie vele brieven uit de *Lettres choisies* gericht zijn; de vrouw van Tyssot de Patot was als wees opgevoed in diens gezin — leggen Pierre moeilijkheden in de weg, zodat deze zijn biezen pakt en via Rotterdam, waar hij, naar het schijnt, de vader van Tyssot de Patot heeft ontmoet, naar Leiden trekt, waar hij vier jaren verblijft en dus zeker ook wel de gelegenheid krijgt met het cartesianisme kennis te maken. Pierre had het er zeer na zin, maar een vechtpartij 's avonds laat in niet al te nuchtere toestand dwong hem overhaast te vluchten en hij belandt na de nodige avonturen en een schipbreuk bij koning Bénédon in het land Ruffal. De godsdienst, die Pierre daar aantreft is een deïstische, spinozistisch getint:

Mais lors qu'il s'agit de s'expliquer sur l'idée qu'ils ont de la Providence, il est seur qu'ils extravaguent, à la manière de Spinosa, à l'école duquel il semble qu'ils ayent été élevez, puis qu'ils n'entendent par là, que ce que nous nous figurons sous le terme de Nature [4]).

Koning Bénédon wist beter dan de deventer magistraat wetenschappelijke redevoeringen op prijs te stellen; hij bood Pierre de Mésange zijn eigen troon aan tot het uitspreken van een *Discours concis sur la pésanteur, En forme d'oraison inaugurale, rendue dans le palais de Cambul, Ville capitale de Ruffal située sous le Pole Artique en 1696* [5]) en een *Discours par lequel je démontre pourquoi un boulet tiré d'un canon pointé perpendiculairement vers le zénit, ne retombe point à terre* [6]). Onder de theorieën

---

[1]) *Voyages et avantures de Jaques Massé* pag. 37–38.

[2]) *Idem* pag. 8–10.

[3]) *La vie, les avantures & le voyage de Groenland du rév. Pére Cordelier Pierre de Mésange* I pag. 13.

[4]) *Idem* I pag. 63.

[5]) *Idem* II pag. 23–64.

[6]) *Idem* II pag. 65–84.

ter verklaring van de zwaarte, die Pierre de Mésange verwerpt, is ook die van Newton; hij wil haar opvatten als „un mouvement simple et naturel". Ook in het tweede discours blijkt Pierre de Mésange nog vast te houden aan de cartesiaanse fysica; de brieven, die Descartes met Mersenne wisselde over de *Ondervinding van een geschut recht naar 't toppunt schietende* [1]), worden met instemming geciteerd [2]).

d. En Pierre de Mésange hoort liever de redevoeringen van zeker deventer docent dan die van Bernardus Fullenius te Franeker

Wanneer Pierre de Mésange na zijn ongemene avonturen op Groenland via Duitsland naar Nederland terugkeert, reist hij over Deventer, waar hij de lust niet kan weerstaan een collegezaal even binnen te wippen, wanneer hij bemerkt, dat daar de elementen van Euclides worden behandeld. Hij is zeer gesticht over wat hij hoort, maar had te veel haast om kennis te kunnen maken met de docent, die verdacht veel lijkt op de voorstelling, die Tyssot de Patot van zich zelven koesterde. Pierre trekt naar Friesland, waar hij te Franeker de hoogleraar Bernardus Fullenius [3]) hoort:

> je ne vis dans cette Université que le seul Monsieur Fullenius, Professeur en Mathématiques, que je trouvai aussi très habile homme; mais sa maniére de démontrer ne me plaisoit pas comme celle de celui de Déventer, qui n'employe absolument que des lignes, suivant l'exemple des plus grands Philosophes de l'antiquité; au lieu que celui-ci se sert de caractéres, & ne fait rien que par équations [4]).

Maar de arme Pierre de Mésange is ongeweten zijn dood nabij. Hij steekt van Stavoren over naar Enkhuizen, waar hij bij een „Monsieur Scagen" [5]) aanklopt:

> Je trouvai le jour d'après une commodité pour Staveren, où j'en pris une autre qui me mena à Enkhuysen. On m'adressa la à Monsieur Scagen, qui me donna aussi résolument pour passer mon chemin. La

---

[1]) *Brieven aan veele hoog-geagte persoonen van verscheide ampten geschreven... door Renatus Des-Cartes beschreven: En van J. H. Glasemaker vertaalt* Amst. 1692 II blz. 622 br. 116.

[2]) *La vie, les avantures & le voyage de Groenland du rév. Pére Cordelier Pierre de Mésange* II pag. 67.

[3]) Wij hebben hem leren kennen als de uitgever van nagelaten werk van B. de Volder.

[4]) *La vie, les avantures & le voyage de Groenland du rév. Pére Cordelier Pierre de Mésange* II pag. 278. Wij maken uit het citaat op. dat Tyssot de Patot niet als Fullenius aan analytische meetkunde deed.

[5]) Een Joannes Schaeghen was van 1716–1721 pastoor van de statie in 't Westeinde te Enkhuizen, hij werd een aanhanger van Jansenius, zie E. H. Rijkenberg *Enchusana, Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem* XXXVI blz. 441, cf. *Bijdragen tot de gesch. van het bisdom Haarlem* II (1873) blz. 360, XIV (1886) blz. 151. Een *Verhandeling over de ongehoorzaamheid van de zoogenaamde quade priesters en haare straffen*, medeondertekend door Joannes Schagen Pastoor van het Westeind van Enchuysen, is aanwezig U.B.A. 1220 G. 21.

propreté de cette Ville m'y fit rester deux jours entiers: le troisiéme je pris le chariot pour Hoorn, qui est une des principales places de la Nort-Hollande [1]).

En dan op de weg door de Streek tuimelt de postkoets om, hoewel de fraaie straatweg goed onderhouden is, wat Pierre een gebroken been bezorgt. Pierre neemt nu zijn intrek in een herberg in de Streek; hij schrijft zijn mémoires terwijl zijn been schijnt te helen, maar dan maakt een infectie der wond plots een eind aan zijn leven. De waard stelt later aan twee bezoekers uit Alkmaar, die op een mooie dag langs gewandeld komen, het manuscript van de overleden gast ter hand, deze geven het door aan een „homme lettré", Simon Tyssot de Patot, die het werk uitgeeft. Men ziet, het kan niet eenvoudiger en alles gaat geheel volgens het recept van Hazard, dat wij, boven blz. 629, aanhaalden.

e. De Lettres choisies van Tyssot de Patot (1727)

Met de uitgave van zijn *Lettres choisies* heeft Tyssot de Patot niet alleen voor zich zelf zijn laatste levensjaren vergald, maar ook zijn reputatie bij het nageslacht niet bevorderd. Wij kunnen ons er allerminst prijzend over uitlaten. Evenaardt of overtreft in de 17de en 18de eeuw de correspondentie van sommige geleerden in belangrijkheid hun verder œuvre, bij Tyssot de Patot is zulks zeker niet het geval. Zowel wat karakter als wat geleerdheid betreft, maakt hij in de *Lettres choisies* een uiterst povere indruk: ijdel, egoïstisch, kinderachtig, grof zijn enkele der niet vleiende epitheta, die voor de briefschrijver onder de lectuur van de *Lettres choisies* bij mij opwelden. De brieven werden alle zonder datum uitgegeven en sommige maken de indruk voor de uitgave bijgeretoucheerd te zijn; betrouwbaar is het materiaal dus ook al niet. Verschillende gevoelens, de fysica, wijsbegeerte of godsdienst rakende, in de imaginaire reisverhalen badinerend naar voren gebracht, krijgen, wanneer ze in de *Lettres choisies* te berde gebracht worden, slechts een oppervlakkige en weinig wetenschappelijke behandeling. Ik ben het dan ook allerminst met van Slee eens waar deze Tyssot de Patot een gedegen wijsgeer noemde [2]). Meer dan een hap en een snap weet Tyssot de Patot er niet van; hij weet wat van Spinoza, hij weet wat van Leenhof, die hij verdedigt, hij weet wat van Locke en Hobbes, hij weet wat van Descartes en Gassend, hij zal gelezen hebben in de werken van Th. Browne, in *L'espion turc* en andere imaginaire reisverhalen [3]).

---

[1]) *La vie, les avantures & le voyage de Groenland du rév. Pére Cordelier Pierre de Mésange* II pag. 280.

[2]) *Simon Tyssot de Patot hoogleeraar aan de illustre school te Deventer 1690–1727*, *Nieuw theol. tijdschrift* V (1916) blz. 53.

[3]) Rice McKee *Simon Tyssot de Patot* pag. 80, 83, 94, 95.

f. Tyssot de Patot verstout zich een verbeterde versie van het „cogito ergo sum" voor te stellen

In een brief aan Mr Pervilé verstoutte Tyssot de Patot zich een verbeterde versie van de cartesiaanse methode om via de twijfel tot zeer positieve uitspraken te komen, voor te stellen. Hij verbeeldt zich een volkomen gevoelloos mens te zijn, die over geen enkel zintuig beschikt „mais de maniere neanmoins, si tant est que cela soit possible, que je sois capable de reflexion" en laat deze volkomen gevoelloze mens, die hij zich inbeeldt te zijn, op analoge wijze als Descartes tot het „Cogito, ergo sum", tot het geloof aan een opperwezen, tot de kennis van getallen en hun verhoudingen komen. Het voordeel van deze redenering is, meent Tyssot de Patot, dat hij niet begint met opzettelijk waarheden te verwringen:

> au lieu qu'il y a de la supercherie dans le raisonnement de ce Philosophe (scil.: Descartes), qui révoque en doute des véritez évidentes par elles-mêmes, comme que le tout soit plus grand que l'une de ses parties, que deux & trois fassent cinq, qu'il y ait de l'égalité entre les rayons d'un même cercle: & après avoir nié contre sa propre conscience, qu'il ait un corps, en conclut impunément la spiritualité de son ame [1]).

In het vervolg van genoemde brief aan Mr Pervilé verklaart Tyssot de Patot niet te weten, of de ziel stoffelijk dan wel geestelijk is, en haar voor sterfelijk te houden. Het kan ons dan ook niet bevreemden, dat de deventer kerkeraad na de lectuur van de *Lettres choisies* het stadsbestuur adviseerde professor Tyssot zijn ontslag te geven. Wat deze ook prompt gekregen heeft ondanks een poging tot rehabilitatie, want als zodanig zal wel de *Dissertation où M. Tyssot de Patot démontre clairement et méthodiquement l'existence d'un être souverainement parfait, comme aussi l'immatérialité et immortalité de notre ame et sa réelle distinction d'avec le corps, écrite en forme de lettre. A Mr. T. a Utrecht*, die Tyssot de Patot voorin zijn *Œuvres poétiques* van 1727 opnam [2]), opgevat dienen te worden.

g. Een steek aan het adres van Smeeks in een der imaginaire verhalen van Tyssot de Patot

Smeeks en Tyssot de Patot zijn bevriend geweest, tenminste in de *Lettres choisies* van Tyssot de Patot treffen wij een brief aan: *Lettre à Mr du Mainon, où l'Auteur lui racconte les particularitez d'un voyage qu'il avoit fait à Dieren, avec Messieurs Keppel de Westerholt, & Smeenk,*

---

[1]) *Lettres choisies de Mr Simon Tyssot de Patot* (aanwezig U.B.L. 692 E. 6 en Athenaeum-Bibliotheek Deventer) I pag. 172.

[2]) Van de *Œuvres poétiques* heb ik in Nederland in openbare bibliotheken geen exemplaar aangetroffen; de *Dissertation*, die zij bevat, werd echter herdrukt door Lachèvre in diens *Les successeurs de Cyrano de Bergerac*. „Mr. T. a Utrecht" moet een broer van S. Tyssot de Patot geweest zijn; die broer was medicus te Utrecht.

& y joint un impromptu qu'il composa là à leur occasion [1]). De hier genoemde „Smeenk" is onze Henrik Smeeks, ook diens zoon Berend wordt in het zouteloze impromptu genoemd. In *La vie, les avantures, & le voyage de Groenland du révérend père Cordelier Pierre de Mésange* spaarde Tyssot de Patot vriend noch vijand. Als Pierre de Mésange in Leiden woont, willen verscheidene personen les van hem hebben, niet alleen in het Frans, maar ook in de wiskunde. Dit laatste doet Pierre echter niet, met één uitzondering; hij geeft enkele lessen in de meetkunde aan iemand, die de kant van Gelderland uit vandaan komt en Smeenk heet:

> La seule raison qui me porta à cela, fut que nonobstant la peine que le pauvre garçon se donnoit, il ne pouvoit comprendre une proposition un peu difficile [2]).

Tyssot de Patot moge gelijk gehad hebben, wanneer hij bij monde van Pierre de Mésange klaagt over de „dureté de conception" van Smeeks; op Tyssot de Patot valt ook wel het en een ander aan te merken, gelijk wij niet verheeld hebben.

Deze deïstisch-getinte imaginaire reisverhalen behoren slechts zijdelings bij de geschiedenis van het cartesianisme; zij zijn zeker niet „cartesiaans" in de zuivere zin des woords, maar een zeer populaire cartesiaanse scholing behoorde tot de geestelijke bagage van de avonturiers, die de hoofdpersonen zijn van deze verhalen.

396. De doorwerking van het cartesianisme

Voor de doorwerking van het cartesianisme gebruikten wij het beeld van de zuurdesem. En het lijkt mij, dat er moeilijk een beter beeld te vinden is. Nadat de eerste enthousiaste bewondering voor en de eerste felle kritiek op de cartesiaanse denkbeelden geluwd was, werd een tijdlang met een zeker dédain en slechts als terloops over Descartes gesproken door lieden, die Locke of Leibniz veel belangrijker en moderner vonden. De fysici citeren dan — heel begrijpelijk — liever Newton dan Descartes. Maar al spoedig daarop heerst de opvatting, dat men wat Descartes en het cartesianisme betreft, vooral niet het kind met het badwater moet weggooien en noteren wij weer een groeiende belangstelling voor het œuvre van Descartes en van de eerste cartesianen.

In 1765 „au fort même de la réaction contre le cartésianisme", zoals Bouillier het uitdrukte [3]), schreef de franse academie een prijsvraag uit voor een lofrede op Descartes. Van de *Eloge de René Descartes. Discours qui a remporté le prix de l'académie françoise en 1765. Par M. Thomas* verscheen ook een nederlandse druk [4]).

---

[1]) *Lettres choisies* I L. 32. Ook in de brief I. 107 wordt Smeenk (Smeeks) genoemd.

[2]) *La vie, les avantures & le voyage etc.* I pag. 23–24.

[3]) *Histoire de la philosophie cartésienne*[3] II pag. 640.

[4]) A Amsterdam, chez E. van Harrevelt M.DCC.LVI (sic!). Aanwezig K.B. M. 134 J. 42, U.B.A. 1920 J. 3.

397. Kritiek op Descartes' ontologisch bewijs voor Gods bestaan in de tweede helft van de achttiende eeuw

Voor het jaar 1759 schreven de bestierders van het legaat van de leidse burger Johannes Stolp [1]) de volgende prijsvraag uit:

> Hoe daaruit, dat 'er nu werkelijk iet bestaat, het aanwezen volge van een noodzaakelijk, eeuwig en onveranderlijk wezen, het welk van deeze Weereld onderscheiden is?

Zij bekroonden een antwoord van Godr. Arn. Maas S. S. Min. Cand. en keurden antwoorden van Johannes Monnikhoff [2]), Abraham Perrenot [3]) en Samuel Jordan [4]) de publicatie waardig. In al deze antwoorden, ook in dat van de sterk door Deurhoff beïnvloede Monnikhoff, die blijkens zijn bemoeienissen met het handschrift van Spinoza's *Korte verhandeling* zeer geïnteresseerd was voor spinozistische opvattingen, treft men aanvallen op Spinoza aan. Hoewel in de prijsvraag gevraagd werd naar het godsbewijs a posteriori, werd toch in één antwoord, namelijk in dat van Jordan, het bewijs a priori aangeroerd. Tegen het ontologisch bewijs van Descartes [5]), dat hij als volgt weergeeft:

> Si ens omnibus perfectionibus praeditum possibile est, sequitur ut etiam existentiam, quae in numero perfectionum est, habeat. Sed est tale ens possibile, ergo ut existentiam habeat necessum est [6]),

voert Jordan twee bezwaren aan: Ten eerste:

> Cartesius ejusque in hac re antecessores notionem entis, omnibus perfectionibus praediti, per arbitrariam combinationem formatam sine ulla adjecta probatione pro vera venditant; cum tamen Logici jam dudum monuerint, notiones hac ratione inventas quandoque fictas esse, ideoque illarum realitatem, uti dicunt, non supponi, sed demonstrationibus muniri debere [6]).

Dit gebrek in Descartes' betoog hebben Leibniz en Wolff trachten te verhelpen door te betogen, dat de mogelijkheid van een allervolkomenst

[1]) Zie voor J. Stolp: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XVII 1 blz. 1021 en Molhuysen *Bronnen* V 's Grav. 1921 blz. 187–196.

[2]) Zie voor Monnikhoff boven blz. 212.

[3]) Men zie voor Abraham Perrenot, die burgemeester van Culemborg is geweest: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XV blz. 205; P. G. Witsen Geysbeek *Biogr. anthol. en crit. wdb. der nederduitsche dichters* IV blz. 380 s.v. Meerman, Johan, en *Nieuw ned. biogr. wdb.* IV kol. 1001 s.v. Mollerus, Anna Cornelia. Wij bezitten ook antwoorden van Perrenot op prijsvragen van het Legatum stolpianum van 1763 en 1765.

[4]) 5 Mei 1751 werd te Leiden als student in de medicijnen ingeschreven Samuel Jordan Anglus.

[5]) Zie voor het bewijs: W. Apel *Spinozas Verhältnis zum ontologischen Beweise* diss. Leipzig 1911 S. 16–35; A Koyré *Essai sur l'idée de Dieu et les preuves de son existance chez Descartes* Paris 1922 chap. V.

[6]) *Quatuor dissertationes, quibus efficitur, ex eo, quod aliquid est, sequi Deum esse* Lugd. Batav. 1760 (opgenomen in de bundel *Dissertationes latinae et belgicae ad theologiam naturalem spectantes. Pro praemio legati stolpiani conscriptae* I Lugd. Batav. 1766, aanwezig K.B. 558 C.1 en U.B.A. 410 B. 1. 2)) pag. 159.

wezen geen tegenstrijdigheid inhoudt [1]). De tweede feil, die Jordan in Descartes' bewijs meent te ontdekken, luidt:

> syllogismum Cartesianum quatuor terminos foedare manifestum est: in majori enim propositione de existentia, quatenus actu tantum cogitationis absolvitur, sermo est, & non nisi de perfectionibus, quae cogitando solummodo conjunguntur, agitur: ast vero in conclusione idem terminus aliam plane rem, existentiam scilicet realem & praeter cogitationem locum habentem, denotat [2]).

Het bezwaar, dat Descartes „existentia" in twee verschillende betekenissen, eerst als denkbeeldig, dan als werkelijk bestaan, bezigde, had Jordan nergens geopperd gevonden. Volgens hem had Descartes slechts mogen besluiten:

> Si fieri potest, ut cogitando enti cuidam omnes tribuantur realitates, sequitur, ut cogitando eidem quoque existentia tribui possit. Sed fieri potest, ut cogitando enti cuidam omnes tribuantur realitates. Ergo etiam cogitando eidem existentia tribui potest [3]),

wat een wel juist maar tevens waardeloos oordeel is.

Wanneer in 1767 door curatoren van het stolpiaans legaat het godsbewijs a priori aan de orde gesteld wordt, vinden wij het door Jordan te berde gebrachte bezwaar tegen het cartesiaanse bewijs met meer omhaal van woorden terug in het bekroonde antwoord van Johannes Levinus Goeden [4]), echter zonder verwijzing naar Jordans *Dissertatio*. Descartes gaf, zei Goeden, door het verschillend gebruik, dat hij van de term „existentia" maakte, een syllogisme dat niet uit drie maar uit vier termen bestond:

> in maiori nempe propositione exsistentiam idealem; in conclusione autem realem innui: adeoque Syllogismum quatuor, quod vocant, terminorum vitio laborare [5]).

Indien men Descartes' bewijs als een syllogisme opvat, is deze argumentatie steekhoudend, maar waarschijnlijk doet men met die veronderstelling de wijsgeer onrecht. Met hun kritiek zijn Jordan en Goeden voorlopers van Kant. Deze zal het ontologisch godsbewijs verwerpen, omdat hij

---

[1]) Zie voor de vorm, die Leibniz aan het a priori-bewijs gaf: Albert Görland *Der Gottesbegriff bei Leibniz, Philosophische Arbeiten herausgegeben von Hermann Cohen und Paul Natorp* I Giessen 1907 S. 146–150.

[2]) Jordan *op. cit.* pag. 159.

[3]) *Idem* pag. 160.

[4]) Johannes Levinus Goeden was bedienaar des goddelijken woords te Hechthausen in het hertogdom Bremen.

[5]) *Joannis Leveni Goedenii... modesta disquisitio argumenti, quo Cartesius, eumque secuti exsistentiam Dei a priori ex idea entis perfectissimi ac necessarii probare conati sunt. Accedunt de eodum argumenti dissertationes tres* Lugd. Batav. 1768 in *Dissertationes latinae et belgicae ad theologiam naturalem spectantes. Pro praemio legati stolpiani conscriptae* II Lugd. Batav. 1776 (aanwezig U.B.A. 410 B. 2 en K.B. 558 C. 2 dan echter met titelblad en voorrede in het Nederlands gesteld) pag. 29.

de sprong van het gedachte ding naar het bestaande ding ongeoorloofd acht; zelfs uit de voorstelling van een allervolmaaktst wezen kan nimmer besloten worden tot het bestaan van zulk een wezen. Nooit bevat het reële meer dan het alleenmogelijke reeds inhield:

> Wenn ich also ein Ding, durch welche und wie viel Prädicate ich will, (selbst in der durchgängigen Bestimmung) denke, so kommt dadurch, dasz ich noch hinzusetse: dieses Ding ist, nicht das mindeste zu dem Dinge hinzu. Denn sonst würde nicht eben dasselbe, sondern mehr existiren, als ich im Begriffe gedacht hatte, und ich könne nicht sagen, dasz gerade der Gegenstand meines Begriffs existire [1]).

De beheerders van het stolpiaans legaat publiceerden behalve het antwoord van Goeden antwoorden op de prijsvraag van 1767 van Lucas Reeder, „Leraar van de Gemeente toegedaan der Augsburgse Geloofsbeleidenisse, binnen Culemburg" [2]), van Ane Drijfhout uit Heerenveen, A. L. M. philos. doct. en S. S. theol. studiosus [3]) en van Allard Hulshoff, A. L. M. phil. doct. en leraar bij de doopsgezinden te Amsterdam [4]). Eenstemmig verwierpen alle vier èn de wijziging door Leibniz opgesteld voor Descartes' ontologisch godsbewijs èn de redactie, die Ralph Cudworth aan dat bewijs had willen geven. Van Lucas Reeder verwondert ons dit zeker niet, want deze studeerde te Göttingen onder J. L. Mosheim [5]), die Cudworths *The true intellectual system of the universe* in het Latijn vertaalde en met uitvoerig commentaar uitgaf. Reeder onderschreef het gevoelen van Mosheim, dat de bewijzen, die Cudworth „uit het Denkbeeld van God, voor het bestaan van God voortbrengt" geen bewijzen a priori, maar a posteriori zijn [6]). Hulshoff noemde het cartesiaanse bewijs a

---

[1]) *Kritik der reinen Vernunft...Transcendentale Logik* II, H. 3 Ab. 4 in *Kants Werke in drei Bänden...herausgegeben und eingeleitet von August Messer* Berlin und Leipzig z.d. I S. 717–718. Kant was overtuigd *Von der Unmöglichkeit eines ontologischen Beweises vom Dasein Gottes* en kon dus ook niet Leibniz' correctie van het cartesiaanse bewijs aanvaarden.

[2]) Zie voor Reeder: van der Aa *Biogr. wdb. der Nederlanden* XVI blz. 144 en de aldaar opgegeven litteratuur.

[3]) Zie voor Drijfhout: de Bie en Loosjes *Biogr. wdb. van protestantsche godgeleerden in Nederland* II blz. 630–632. Drijfhout studeerde achtereenvolgens te Groningen en te Utrecht; in eerstgenoemde stad promoveerde hij 19 Juni 1765 in de wijsbegeerte met een proefschrift *De mundo in gloriam Dei condito* (aanwezig K.B. 471 D. 33 1) en U.B.Gr., U.B.A.) Stelling XIV van dit proefschrift is gericht tegen de harmonia praestabilita van Leibniz.

[4]) Zie voor Hulshoff: de Bie en Loosjes *Biogr. wdb. van prot. godgeleerden in Nederland* IV blz. 412–418. Hulshoff studeerde te Groningen onder Nicolaas Engelhard en Dionysius van de Wijnpersse en daarna nog te Amsterdam; hij promoveerde in 1755 te Groningen op een *Dissertatio philosophica inauguralis qua entis realissimi existentia a priori demontrata* (lees: *demonstrata*), aanwezig U.B.Gr., die hij slechts behoefde om te werken voor zijn antwoord op de prijsvraag van 1767; niet minder dan drie andere verhandelingen van Hulshoff verwierven eveneens de goedkeuring van de beheerders van het stolpiaans legaat.

[5]) Zie voor Mosheim: *Allgemeine deutsche Biographie* XXII S. 395–399.

[6]) Cf. *Radulph Cudworth...systema intellectuale hujus universi seu de veris*

priori een naakte drogreden en stond verbaasd, dat Mosheim en anderen de bestrijding ervan voor een ernstig en moeilijk werk hielden, waaraan zij vele bladzijden moesten besteden [1]).

398. Besluit

Bij de behandeling van het cartesianisme te Utrecht hebben wij laten zien hoe in de tweede helft van de negentiende eeuw een kampioen van de wijsbegeerte der ervaring, Opzoomer, tegenover het cartesianisme stond. De nederlandse filosofen hebben zich niet onttrokken aan de plicht, die op de west-europese wijsgeer rust, zijn houding tegenover Descartes te bepalen. Deze bepalingen zijn uit de aard der zaak geen historische studies; zij leren ons niet welke lessen Descartes heeft willen geven, maar welke lessen door de bepaler, die bij zijn waardering eclectisch te werk gaat, uit het cartesianisme zijn getrokken. Dit heeft m.i. zelfs geldigheid voor het buitengewoon fraaie opstel *La complexité de la pensée de Descartes* van H. J. Pos, waarmede de herdenkingsbundel van 1950 *Decsartes et le cartésianisme hollandais* onder auspiciën van het Maison Descartes te Amsterdam verschenen, opent. Het is opvallend, dat genoemde bepalingen bijna steeds gepaard gaan met een erkenning van Descartes' blijvende invloed èn op onze denkwijze èn op onze probleemstelling. Wij zijn zeker nog niet boven het cartesiaanse dualisme uit, ondanks monistische systemen van Spinoza tot Heymans. De moderne opvatting, vooral gebaseerd op de bestudering van het gedrag der virussen, van geen scherpe grens, maar van een vaag grensgebied, tussen dode en levende stof, heeft geen problemen opgelost, maar slechts problemen gewijzigd en des te interessanter gemaakt. Hetzelfde geldt voor wat de moderne psychologie verricht ten opzichte van het „ik", dat volgens de cartesiaanse stelregel denkt en dus is. De existentie-filosofie, die ook in Nederland zoveel opgang maakt, erkent in haar velerlei schakering, toch steeds een verband met het cartesianisme.

Hoe snel en grondig ook de nederlandse beoefenaren van de exacte wetenschappen het cartesiaanse wereldbeeld met zijn draaikringen als een fraaie fictie terzijde hebben geschoven, toch blijven zij niet alleen erkentelijk voor Descartes' *Geometria*, maar houden de methode, die zij bij hun eigen onderzoekingen volgen, voor een verbetering van de cartesiaanse. De moderne medicus bekommert zich doorgaans weinig om het cartesianisme; hij kent gemeenlijk niet Descartes' medische en fysiologische inzichten; zo hij ze kent, zal hij ze goeddeels verouderd en onbruikbaar

---

naturae rerum originibus commentarii...Joannes Laurentius Moshemius...omnia ex anglia latine vertit, recensuit, variisque observationibus dissertationibus illustravit et auxit Ed. sec. II Lugd. Batav. 1773 pag. 194 en *Dissertationes latinae et belgicae.. pro praemio legati stolpiani conscriptae...modesta disquisitio* pag. 134.

[1]) *Dissertationes latinae et belgicae...pro praemio legati stolpiani conscriptae... modesta disquisitio* pag. 227.

achten. Een nieuwe tak der medische wetenschap is de gerontologie, die aandacht vraagt, omdat er thans verhoudingsgewijze zo veel meer oudere mensen zijn dan in vroeger eeuwen. Dat men de langleven-kunst moet trachten te beoefenen, is geen originele cartesiaanse gedachte, maar zij is wel door Descartes gepropageerd. Welk een gebruik — misbruik soms — nederlandse theologen en theologanten van het cartesianisme hebben gemaakt, moet uit tal van onze paragrafen blijken. Dat het probleem van de verhouding van rede tot geloof, dat hierbij zo vaak de inzet van de discussie vormde, tot een algemeen aanvaarde oplossing is gebracht, kan niet gezegd worden.

Ik koester niet bijster veel bewondering voor het precieuse, maar au fond weinig zeggende, geschriftje van Paul Valéry *Le retour de Hollande*, in 1926 door A. A. M. Stols te Maastricht uitgegeven in het Frans en in nederlandse vertaling. De auteur, van Amsterdam naar Parijs sporend, tracht zich te verdiepen in de dromen van Descartes en in die van Rembrandt. Van Descartes, die er van hield langs de amsterdamse grachten te dwalen; van Rembrandt, die „des petits philosophes" schilderde, die nog niet de klaarheid en openheid van de cartesiaanse wijsheid gevonden hadden:

> Ces petits philosophes de Rembrandt sont des philosophes enfermés. Ils mûrissent encore dans le poêle [1]).

Maar welke wazige en misschien vertekende impressies Valéry, mediterende in zijn coupéhoekje dan ook al opdeed, het is waar, dat men het land van Rembrandt ook het land van Descartes kan noemen.

Het cartesianisme is zo'n machtige stroming, die zoveel niet van Descartes afkomstigs meegesleurd heeft, dat men soms het gevoel kan krijgen, dat het cartesianisme zonder Descartes er niet zo heel veel anders uitgezien zou hebben. Maar dan rijst toch weer voor onze geestesblik de gestalte op van de kleine kittelorige Fransman, die te Utrecht, aan de Maliebaan wonende, zijn *Discours de la méthode* schreef, en die in 1649 Egmond niet verliet alvorens het manuscript van zijn *Les passions de l'ame* ter perse gebracht te hebben. Nederland heeft hem een zo veelzijdig en nobel mens als Constantijn Huygens tot vriend kunnen geven en in Christiaan Huygens een nuchter Nederlander bezeten, die met gezag kon beweren, dat de natuurkunde op solider grondslagen dan het cartesiaanse stelsel bood, gebouwd diende te worden. Nederland heeft een Isaac Beeckman en een Henricus Regius bezeten, die Descartes tegemoet konden treden zonder gevaar te lopen eigen zelfstandigheid in te boeten. Over beiden is onbillijk geoordeeld door velen, die zich te slaafs verlieten op het onzuivere oordeel, dat Descartes, teleurgesteld door hun geringe volgzaamheid, over Regius en Beeckman heeft geveld. In ons land had Descartes contact met wiskundigen als de beide van

---

[1]) P. Valéry *Le retour de Hollande* pag. 21.

Schootens, vader en zoon, en als de eenvoudige schoenlapper Dirk Rembrandtsz. van Nierop; ook in het buiten-universitaire mathematisch onderwijs werd de vernieuwing, door Descartes' *Geometria* gebracht, snel opgenomen. Descartes was allerminst gesteld op de nederlandse theologen; degenen die oren schenen te hebben naar zijn wijsbegeerte niet uitgezonderd. De strijd tussen Descartes en Voetius, tussen cartesianen en voetianen, is overbekend, maar nu alle krakeel, waarvan nog zovele vergeelde pamfletten in onze bibliotheken getuigen, is verstomd, moeten wij constateren, dat juist in theologicis de invloed van het cartesianisme in Nederland diep en langdurig is geweest.

Nederland heeft geen wijsgeer voortgebracht, die een vermaardheid verwierf als Descartes, tenzij wij Spinoza noemen, die, in Amsterdam geboren en in Den Haag overleden, toch niet als een lid van de nederlandse stam beschouwd mag worden. Spinoza, die nimmer een voet buiten Nederlands grondgebied zette — als wij tenminste verwaarlozen, dat Spinoza in Utrecht is geweest, toen dit door de Fransen bezet gebied was — bleef in zekere zin meer vreemdeling in Nederland dan Descartes, van wie toch geenszins gezegd kan worden, dat hij zich tijdens zijn veeljarige verblijven in ons land met de Nederlanders geassimileerd heeft.

Toch mag ook de vraag wel eens gesteld worden naar de nederlandse invloed op Descartes. Juister gezegd, zij werd onlangs gesteld, maar nog niet beantwoord, door J. A. van Hamel bij een bespreking van het herdenkingsboek *Descartes et le cartésianisme hollandais* in *Elseviers weekblad* [1]). Terecht merkte van Hamel op, dat niemand zich onttrekken kan aan de invloed van een bepaalde sfeer, zelfs de meest eenzelvige denker niet. En eenzelvig was Descartes in vele opzichten niet; hij bezat de middelen om naar zijn stand te kunnen leven en is er steeds op gesteld geweest heel behoorlijk gehuisvest te zijn en zijn gasten goed te kunnen ontvangen in een welgeordend huishouden. Wel lijkt de invloed van bepaalde Nederlanders op Descartes uiterst moeilijk naspeurbaar, omdat Descartes heel eigenzinnig zijn weg is gegaan en niet geneigd is geweest een dergelijke invloed te erkennen, gelijk wij bij de bespreking van zijn betrekking tot Beeckman hebben ervaren. Stellig werd, meent van Hamel, Descartes beïnvloed door „de zoete rustigheid van het Hollandse landschap, die de gestadigheid in de hand werkt". Toen ik dit las, dacht ik aan de herdenkingsbijeenkomst eind Februari 1950 op kasteel Endegeest, voor één dag weer ter beschikking gesteld aan de vrienden van Descartes, gehouden. De deelnemers hadden toen het uitzicht over een wijd panorama van velden met in de verte kerktorentjes, nog zeer gelijk aan dat, waarop de peinzende blik van Descartes gerust moet hebben.

---

[1]) Van Zaterdag 12 Jan. 1952 blz. 5.

399. Verantwoording

Ik heb de lezer meegenomen op een lange speurtocht, waarbij mij zelf de jaren als maanden voorbij zijn gegaan. Als neerlandica moest ik mij dikwijls begeven op terreinen, waarop ik niet of nauwelijks deskundig ben. Maar wie kan, bij de huidige differentiatie in de wetenschapsbeoefening, de geschiedenis van het cartesianisme gaan schrijven zonder buiten eigen vakgebied te treden? Ik was en ben van mening dat de cultuurgeschiedenis in het algemeen en die van onze 17e eeuw in het biezonder niet volledig gekend kan worden zonder een overzicht van de geschiedenis van het nederlands cartesianisme. En al bezig zijnde werd ik er mij van bewust hoe nodig het is, dat gewezen wordt op de rijke schatten aan cartesiana, die in de nederlandse bibliotheken en archieven geborgen zijn. Nu de bronnen zijn aangeboord, hoop ik, dat vele specialisten zich voor deze gebieden zullen gaan interesseren.

Ik moet bekennen, dat ik aanvankelijk de moeilijkheden, die dit werk met zich mee zou brengen, zowel quantitatief als qualitatief, onderschat heb. In 1939 stelde ik een voorlopige bibliografie op van de vertalingen gemaakt door de amsterdammer Jan Hendrik Glazemaker, een werk, dat geheel in de lijn lag van mijn proefschrift over de vertalingen van de harlinger Nicolaas Jarichides Wieringa. Daar de vertaling van bijkans het gehele œuvre van Descartes en Spinoza de quintessens vormde van Glazemakers arbeid als vertaler, stelde ik van die vertalingen een afzonderlijke beredeneerde bibliografie op. Deze liet ik zien aan de hoogleraren Pos en Sassen, die mij aanspoorden er een inleiding bij te schrijven. Die inleiding groeide uit tot een zelfstandig werk. Ik werkte er aan onder de druk der tijden, die juist zo zeer de waarde deed beseffen van het vrije wetenschappelijk onderzoek. Bij het schamel licht van een carbidlampje en zonder de lafenis van de door Bontekoe op cartesiaanse gronden aangeprezen theedrank, las ik de werken van Bontekoe en diens kornuiten. Ten slotte werd ik gedwongen het werk practisch te staken; ik zocht toen voor mijn paperassen en voor de vele boeken, die ik uit bibliotheken te leen had, een zo veilig mogelijke schuilplaats en verstopte ze in de diepe kelder van het oudste huis te Naarden, het enige dat de grote stadsbrand van 1572 doorstond, thans in gebruik als Comenius-museum.

Toen ik het werk in vredestijd hervatte, splitste ik het in tweeën: nederlands cartesianisme en nederlands spinozisme, daartoe gedwongen door de omvang, die het werk aannam, en doordat spinozisme en cartesianisme een geheel andere wijze van behandeling vergen. Het deel over het spinozisme moet dus nog volgen en eveneens de bibliografie van de vertalingen in het Nederlands van geschriften van Descartes en Spinoza. Met opzet werd de hier gepubliceerde studie over het nederlands cartesianisme in de titel niet aangekondigd als deel I van een werk over nederlands cartesianisme en spinozisme; plannen kunnen niet meer zijn dan plannen, en bij voorbaat wilde ik de lezer behoeden voor de onaangename ervaring

vergeefs navraag te doen naar een beloofd deel II. Wel vrees ik hier en daar in de noten, of zelfs misschien in de tekst, van deze studie over het nederlands cartesianisme verwezen te hebben naar het vervolg over het nederlands spinozisme; ook beloofde ik in een noot behorende bij mijn artikel *Le cartésianisme aux Pays-Bas*, in de herdenkingsbundel *Descartes et le cartésianisme hollandais* opgenomen, een bibliografie van de vertalingen van Jan Hendrik Glazemaker te zullen publiceren „dans le deuxième volume de notre ouvrage *Nederlands cartesianisme en spinozisme*". Thans overweeg ik, of een biografie van Glazemaker met bibliografie van zijn vertalingen niet beter afzonderlijk uitgegeven kan worden. Hoe dit ook zij, Jan Hendrik Glazemaker zal mijn aandacht blijven behouden.

Het schrijven van een zo omvangrijk werk als deze verhandeling over het nederlands cartesianisme, brengt vele zorgen met zich. De zwaarste zorg werd mij echter ontnomen, toen mij de gelegenheid geboden werd haar te publiceren onder auspiciën van de koninklijke nederlandse akademie van wetenschappen. Mij past daarvoor grote dankbaarheid, in het biezonder aan de beide rapporteurs, de hoogleraren Pos en Sassen. Laatstgenoemde ben ik bovendien nog zeer veel dank verschuldigd voor zijn bereidwilligheid mijn werk te willen inleiden en de proeven ervan te willen meelezen. Bij de correctie der proeven en bij het samenstellen van het register werd ik geassisteerd door Mevrouw E. R. Brouwer–Kluyver. Het uitvoerige résumé, dat thans volgt, en de, bijna vierhonderd paragrafen tellende, inhoudsopgave werden ter oriëntatie van hen, die niet of moeilijk Nederlands verstaan, maar aan wie de geschiedenis van het cartesianisme ter harte gaat, in het Frans vertaald door Paul Dibon. Aan beiden voor de zo zeer gewaardeerde hulp mijn hartelijke dank. Tenslotte voel ik mij verplicht mijn erkentelijkheid te betuigen aan directie en personeel van de universiteitsbibliotheken en van de koninklijke bibliotheek voor de steun, die zij mij, jaar in jaar uit, onverminderd hebben geboden.

Naarden–Enkhuizen–Utrecht
1940–1954

LE CARTÉSIANISME NÉERLANDAIS

SOMMAIRE

L'étude que nous avons consacrée ci-dessus au cartésianisme néerlandais se laisse difficilement résumer; dans le présent sommaire, établi en français, beaucoup de choses ont du être passées sous silence. Le lecteur qui ne connaît pas le néerlandais ou ne le connaît qu'insuffisamment pourra se reporter à la table analytique des matières, traduite en français, qui suit le sommaire. Elle lui permettra de s'orienter aisément dans le texte néerlandais et de retrouver les paragraphes qui l'intéressent plus particulièrement. Il pourra se reporter également à la contribution donnée par l'auteur, sous le titre *Le cartésianisme aux Pays-Bas. Ses caractères, ses principaux représentants*, au recueil de documents et d'études *Descartes et le cartésianisme hollandais* publié par l'Institut Français d'Amsterdam en 1950 pour le 3e centenaire de la mort de Descartes [1]).

L'auteur avait soutenu en 1939, à l'université de Groningue, une thèse de doctorat sur *Nicolas Jarichides Wieringa*, maître d'école du 17e siècle de la petite cité frisonne de Harlingen, auteur de traductions remarquables faites dans le plus pur néerlandais, entre autres des *Ragguagli di Parnaso* de Trajanao Boccalini, du *Satyricon* de John Barclai et des *Œuvres* de Rabelais. Etablissant par la suite pour elle-même une bibliographie provisoire des traductions de l'amsterdamois du 17e siècle Jan Hendrik Glazemaker, elle s'aperçut que cet artisan infatigable, vitrier de profession, qui avait pris également le nom de Glazemaker (Vitrier) que portait son beau-père Wijbrant Reyniers [2]), avait laissé un nombre considérable de traductions, notamment de récits de voyages, d'ouvrages historiques importants, de l'*Argenis* van John Barclai et de la suite de l'*Argenis* de de Mouchemberg, de la plupart des œuvres morales de P. de la Serre, d'œuvres philosophiques classiques et modernes (Epictète, Senèque et Montaigne). Cependant le chef d'œuvre de Glazemaker était encore la traduction dans un néerlandais sans fioritures, mais d'une belle pureté, de l'œuvre complète (ou peu s'en faut) de Descartes et de Spinoza.

C'est ainsi que l'auteur fut amenée à étudier à la fois le cartésianisme

---

[1]) L'article a été imprimé sans que l'auteur ait pu en reviser la traduction. Que le lecteur veuille bien se reporter aux Errata publiés sur une feuille separée qu'il peut demander à l'auteur ou aux éditeurs (Presses universitaires de France, 108 bd. Saint-Germain, Paris 6e; Editions françaises d'Amsterdam, Herengracht 477, Amsterdam C.).

[2]) Cf. *Het Spinozahuis* 55e rapport annuel (1952) p. 20; *Winkler Prins Encyclopaedie* [6] IX. Amst. 1950 p. 584–585.

et le spinozisme aux Pays-Bas. Ce sont les résultats de ses recherches sur le cartésianisme néerlandais qu'elle présente ici.

L'intérêt suscité au cours du temps par Descartes et Spinoza, l'influence qu'ils exercèrent l'un et l'autre, s'inscrivent en des courbes très différentes. Le cartésianisme s'est répandu très rapidement et a trouvé du vivant même de Descartes de nombreux partisans. Sans doute l'enthousiasme du début ne tarda-t-il pas à tomber, mais la personne et l'œuvre de Descartes, n'ont cessé de provoquer, jusqu'à nos jours, à chaque fois nuancée, une admiration critique. Spinoza au contraire est resté pendant des siècles assez impopulaire. Ce n'est qu'au 19e et au 20e siècle, à la suite du renouveau spinoziste en Allemagne, que nous voyons surgir aux Pays-Bas de nouvelles tendances dans l'interprétation de Spinoza, tendances qui se reflètent dans l'œuvres de certains poètes modernes qui comptent parmi les plus importants (Gorter, Verwey, Leopold).

Déjà Bouillier remarquait: „C'est dans les universités hollandaises, plus accessibles que celles de France aux opinions nouvelles, qu'on voit d'abord la philosophie cartésienne se répandre et entrer ouvertement en lutte avec l'ancienne philosophie" [1]). Le dessein de l'auteur de traiter sur le plan universitaire le cartésianisme néerlandais semblait, surtout au début, d'une réalisation difficile. Trop peu nombreux étaient les travaux antérieurement publiés sur lesquels elle pouvait s'appuyer: la monographie du Dr M. J. A. de Vrijer *Henricus Regius. Een cartesiaansch hoogleeraar aan de utrechtsche hoogeschool* [2]), la thèse de J. A. Cramer *Abraham Heidanus en zijn cartesianisme* [3]) et les articles de Ferd. Sassen sur *Henricus Renerius* et sur *Adrien Heereboord* [4]), tels étaient les titres majeurs de sa bibliographie.

On trouve à l'origine du cartésianisme aux Pays-Bas trois professeurs de la jeune université d'Utrecht (1634 Ecole Illustre, 1636 université): Renerius, Antonius Aemilius et Regius. Ce dernier est de beaucoup le plus important. Descartes appelle Regius „son ami intime" dans une lettre où il conseille à un compatriote, au cas où celui-ci désirerait envoyer son fils étudier en Hollande, de l'envoyer à Utrecht plutôt qu'à Leyde, l'université d'Utrecht, fondée depuis quatre ou cinq ans seulement, n'ayant pas eu le temps de se corrompre [5]). Mais cette amitié exaltée allait connaître une fin rapide. En 1641 Descartes désapprouva le projet de Regius de faire soutenir par son élève Henricus a Loon la thèse de l'„ens per accidens". Pour Regius, il fallait supposer a priori que le lien du corps et de l'âme pouvait être accidentel et que seule l'autorité de

---

[1]) Fr. Bouillier *Histoire de la philosophie cartésienne* [3] Paris 1868 I pag. 255.

[2]) La Haye 1917.

[3]) Utrecht 1889.

[4]) *Mededeelingen der ned. akademie van wetenschappen, afd. Letterkunde* N. R. 4,20 p. 853–902 (H. Renerius); *Algemeen ned. tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* 36 (1942/43) blz. 12–22 (A. Heereboord).

[5]) *Œuvres* II pag. 377 L. CXLV.

l'Ecriture était en mesure de nous garantir que l'être résultant de cette union n'était pas un „ens per accidens", mais bien un „ens reale"; en 1646 Regius fit paraître en opposition formelle avec le vœu de Descartes ses *Fundamenta Physices;* aux thèses que Regius voulut faire soutenir par son élève Pierre Wassenaar en 1647 (le sénat interdit la soutenance de ces thèses dès leur publication) Descartes réagit en publiant *Notae in programma quoddam, sub finem anni 1647 in Belgico editum* [1]). Aussi Regius a-t-il gardé dans l'histoire du cartésianisme la réputation de disciple infidèle. Le rôle qu'il a joué au sein du cartésianisme néerlandais offre beaucoup d'analogie avec celui qu'assuma Henry More dans la naissance du cartésianisme en Angleterre. Lors de son échange épistolaire avec Descartes en 1648 et 1649, More pensait beaucoup de bien de la philosophie cartésienne, mais par la suite il lui est arrivé d'adresser les critiques les plus vives aux cartésiens. Il les traite de „nullibistes", en effet il ne peut dans son néo-platonisme admettre la définition que donne Descartes de l'esprit comme „res cogitans" sans aucune extension. Dans son traité de l'Immortalité de l'âme, More critique également Regius et lui reproche d'avoir voulu placer le siège de l'âme „in exigua solidaque particula". Il est intéressant de remarquer que, d'après une des *Conway letters* éditées par Marjorie Hope Nicolson, More a du être en rapport direct avec Regius; More avait la conviction de l'avoir converti à sa conception du „principium Hylarchium" [3]).

Regius obtint, grâce à Constantin Huygens, l'autorisation de dédier ses *Fundamenta physices* au prince Frédéric-Henri. Tout le monde sait quel ami précieux et fidèle Constantin Huygens fut pour Descartes, mais cette amitié ne l'empêcha nullement de reconnaître les mérites de l'ennemi acharné de Descartes, Gisbert Voetius. Secrétaire ou conseiller successivement des trois princes d'Orange (Frédéric-Henri, Guillaume II, Guillaume III) Constantin Huygens s'adonnait, aux rares moments libres de sa vie si bien remplie, à la poésie. C'est ainsi que dans un poème de 1676 il considère Descartes, Voetius et le théologien Johannes Cocceius comme trois hommes „varia pietate, pari virtute decori". Mais c'est à tort, pensait-il, que Descartes avait porté le prénom de René; en 1650 sous le coup de la nouvelle qui lui parvient de Stockholm de la mort de Descartes, Huygens s'écrie: „Tout s'en va, tout revient: Mais, misérable Mais! Mon unique René ne renaistra jamais".

Abraham Heidanus, le nestor des cartésiens de Leyde, était très lié avec Johannes Cocceius, il intervint pour le faire nommer professeur à Leyde en 1650. Cocceius fut reconnaissant à Heidanus de ne pas exiger de lui qu'il s'intéressât à la philosophie de Descartes. Cependant l'attitude de Coccejus à l'égard de la nouvelle philosophie n'est pas à son honneur:

---

[1]) *Œuvres* VIII pag. 335–370.
[2]) H. More *Immortalitas animae* Londini 1679 pag. 350 cap. 7 Lib. II 13.
[3]) Marjorie Hope Nicolson *Conway letters* London 1930 pag. 389.

non content d'en mésestimer complètement l'importance, il n'eut pas la générosité de supprimer dans la réédition de ses *Considerationes de Ultimis Mosis*, publiées pour la première fois en 1650, une glose assez vulgaire sur le scepticisme, glose sur laquelle on avait attiré son attention. En 1656 Heidanus fut impliqué, sous le pseudonyme d'Irenaeus Philalethius, dans une controverse de libelles sur la philosophie cartésienne avec un certain Suetonius Tranquillus et qui n'était autre que Voetius, s'il faut en croire le témoignage de Jacques Koelman, l'auteur de *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* (Amst. 1692). Beaucoup avec Voetius s'inquiétaient „des étonnantes nouveautés rendant un son étrange", dont le pasteur Hermannus Witsius nous donne une dizaine d'exemples au chapitre XXI de son *Twist des Heeren met sijn wijngaert* (Leeuwarden 1669). En 1676 les curateurs de l'université de Leyde et les bourgmestres de la ville prirent une résolution énonçant une vingtaine de thèses qu'il était absolument interdit d'enseigner, ils stipulaient également que la métaphysique de Descartes ne pouvait faire l'objet ni de cours publics ni de leçons privées. En réponse à cette interdiction parurent les *Abrahami Heidani consideratien.* Heidanus n'avait écrit que la préface, mais il revendiquait la responsabilité de tout l'ouvrage. Ce professeur, presque octagénéraire et si vénéré, fut déposé pour avoir contrevenu à la résolution du 5 mai 1676. Le texte même était des professeurs Chr. Wittich et Burcher de Volder, qui échappèrent ainsi à toute sanction grâce au dévouement de Heidanus. Pour Wittich on ne saurait recourir à la source d'information de l'Ecriture dans la solution des problèmes de physique, car celle-ci s'exprime souvent sur les choses de la nature en termes empruntés au langage courant; par ailleurs il est convaincu du *Consensus veritatis in Scriptura divina et infallibili revelatae cum veritate philosophica a Renato Descartes detecta*, suivant le titre de l'ouvrage qu'il publia en 1659 à Nimègue, où il était alors professeur. Wittich est parmi les théologiens protestants l'un des premiers et des plus importants qui se soient appuyés sur Descartes et non sur Aristote. B. de Volder a expliqué des années durant dans ses cours le *Traité* de physique du cartésien Jacques Rohault et a défendu Descartes contre la *Censura philosophiae cartesianae* de Pierre Daniel Huet, mais à la fin de sa vie il a adopté l'attitude la plus sceptique à l'égard de son enthousiasme de jeunesse pour la physique et la métaphysique cartésienne. Il est avec Christian Huygens parmi les premiers Néerlandais qui s'intéressèrent aux *Philosophiae naturalis principia mathematica* de Newton. Descartes avait prédit que Christian Huygens, ce fils si doué de son ami Constantin, deviendrait un grand mathématicien et la prédiction s'est réalisée — Christian Huygens dut toutefois, pour devenir ce grand mathématicien, rompre avec de nombreuses théories cartésiennes, belles mais mal fondées. Il s'est également arraché à l'emprise de la foi calviniste simple et sereine dont son père s'était nourri; mais la thèse de Henri Busson qui voit en Christian Huygens „un libertin authentique" va sans doute trop loin,

à coup sûr elle exige, pour être acceptée, une enquête plus approfondie.

Des œuvres de Descartes l'essai sur *La géométrie*, publié en 1637 à la suite du *Discours de la methode*, est celle qui a suscité le moins de critiques. Des mathématiciens néerlandais, aux Pays-Bas et hors des Pays-Bas, ont contribué grandement à répandre et vulgariser la géométrie de Descartes. Frans van Schooten Jr, qui comme son père Frans Sr (l'un des arbitres, comme on sait, qui en 1640, dans l'affaire Stampioen-Wassenaar, se prononça en faveur de Wassenaar, c'est à dire en faveur de Descartes) professa les mathématiques en langue néerlandaise à l'université de Leyde, traduisit *La géométrie* en latin (1649). Notons que la deuxième édition de 1659 de cette *Geometria* comporte des additions de Frans Schooten Jr, de Fl. de Beaune, de l'amsterdamois Johannes Hudde et du mathématicien de Haarlem H. van Heuraet. La deuxième partie, publiée par E. Bartholinus, comporte des écrits de Fr. Schooten également et de son demi-frère Pierre van Schooten, de Fl. de Beaune et de Jean de Witt.

Jean de Witt, pensionnaire de Dordrecht, sa ville natale, en 1653 et Grand Pensionnaire de Hollande de 1653 à sa mort tragique en 1672, était excellement doué pour les mathématiques, mais ses obligations d'homme d'état ne lui ont pas permis de tirer un parti suffisant de ses talents de mathématicien. On connait par *La vie de Monsieur Descartes* d'Adrien Baillet l'histoire du brave cordonnier Dirck Rembrandtsz. van Nierop, du petit village de Nieuwe Niedorp en Hollande septentrionale, que Descartes accueillit et instruisit [1]). Dans le titre de ses ouvrages, Dirck Rembrandtsz se donne comme „curieux des arts mathématiques". Dans le *Maandelijke mathematische liefhebberij*, sorte de bulletin professionnel pour instituteurs, publié à Purmerend, on trouve au tome III. 1 (1755) des *Brieven door eenige wiskonstenaren geschreven aan Dirk Rembrandtsz. van Nierop*, qui contient entre autres des lettres de Fr. van Schooten et la copie de deux lettres écrites les 2 et 12 février 1650 de Stockholm par H. Schluter et se rapportant à la mort de Descartes [2]). Dirck Rembrandtsz. était mennonite comme l'arithméticien et arpenteur d'Amsterdam Sybrand Hansz. Cardinael, auquel, suivant Dirck Rembrandtsz., Descartes rendit visite. Sybrand Hansz. avait six filles, dont l'une, Catalijntje, épousa le 18 juin 1651 „Jan Hendricksz. d'Amsterdam, 31 ans, domicilié Princegracht". Tout comme son beau-père et sa femme, Jan Hendriks Glazemaker appartenait, lui aussi, à la communauté mennonite flamande d'Amsterdam. A la même communauté appartenait encore le mathématicien et astronome Abraham de Graaf, qui en 1659 habitait et tenait école dans la Nieuwstraat dans la maison aux trois Têtes de boeuf dorées, maison occupée auparavant par Sybrand Hansz. Cardinael mort en 1647. De Graaf est l'auteur de plusieurs bons manuels,

---

[1]) A. Baillet *La vie de Monsieur Descartes* Paris 1691 II p. 553–554.

[2]) *Œuvres* V pag. 265–267.

dans lesquels les mathématiques et en particulier l'algèbre sont présentées suivant les principes de Descartes. Citons un autre ouvrage d'inspiration cartésienne l'*Algebra ofte stel-konst* (1661) de Gerard Kinckhuysen, marchand de Haarlem, et mennonite également. Newton a témoigné d'un grand intérêt pour cette *Algebra*, qu'il fit traduire en anglais. John Pell et Thomas Branker n'ont pas dû être étrangers à cette traduction.

En face des difficultés suscitées à Leyde autour du Cartésianisme, Jean de Witt avait adopté une ligne de conduite prudente et demandé aux professeurs de philosophie en 1656 de prêter serment sur une résolution des Etats de Hollande, en s'engageant à ne pas soutenir les thèses cartésiennes incriminées. Si Heidanus accepta de bon gré et en toute quiétude la résolution, il n'en fut pas de même du professeur de philosophie Adrien Heereboord, dont le prosélytisme immodéré fut plus nuisible qu'utile à la cause de la nouvelle philosophie qu'il prétendait soutenir. Descartes lui-même n'avait pas été enchanté des „louanges excessives" qu'Heereboord lui avait décernées dans une allocution *De libertate philosophandi* prononcée le 17 janvier 1647. En 1648, Heereboord ne se contenta pas d'écrire aux curateurs une lettre émouvante pour défendre son attitude dans les controverses autour de la nouvelle philosophie [1]; il adressa encore une lettre des plus mélodramatiques à sa femme Jeanne de la Cour qui l'avait quitté, ne pouvant plus tolérer ses écarts de conduite [2]. Dans son œuvre posthume *Philosophia naturalis* (1663) Heereboord a comparé les thèses aristotéliciennes avec celles de trois philosophes modernes: Claude de Bérigard, Regius et Descartes. On ne saisit pas toujours clairement à qui va en fin de compte la préférence de Heereboord, en tout cas il est inexact de voir en Heereboord, comme l'a fait H. J. de Vleeschauwer un „demi-cartésien revenant au bercail orthodoxe". D'ailleurs Heereboord semble avoir eu pour Gassend plus de sympathie que n'en pouvait tolérer Descartes.

Jean de Raey est un des premiers et des plus importants cartésiens néerlandais; il a tenté, d'abord avec audace, puis ensuite avec un certain découragement de concilier l'aristotélisme et le cartésianisme. Alors qu'il était encore étudiant à Utrecht, Regius lui demanda de soutenir des thèses sur l'„anima triplex". Docteur en philosophie et en médecine à Leyde en 1647, il y donna des cours privés, en 1653 il fut nommé professeur extraordinaire, et en 1661 professeur ordinaire de philosophie. En 1654 il dédia sa *Clavis philosophiae naturalis seu introductio ad naturae contemplationem aristotelico-cartesiana* aux curateurs de l'université de Leyde, qui avaient, le 20 mai 1647 interdit de citer dans les thèses et disputes le nom de Descartes! L'usage voulait que les professeurs qui avaient dédié un ouvrage aux curateurs reçussent une gratification en espèces. De Raey reçut donc lui

---

[1]) Edité dans A. Heereboord *Meletemata philosophica* Lugd. Batav. 1654.

[2]) La lettre originale, qui fut aussi éditée, se trouve dans les archives de l'Etat à la Haye. Elle est interessante du point de vue graphologique.

aussi en 1655 une gratification assez modeste „pour certaines considérations", on s'était bien gardé de préciser qu'il s'agissait de la *Clavis philosophiae naturalis*. En 1669 de Raey changea sa chaire de Leyde pour une chaire à l'Athenaeum d'Amsterdam. Il dédia en 1692 aux curateurs de cet Athenaeum ses *Cogitata de interpretatione*. Il est assez décevant de voir de Raey distinguer dans cet ouvrage deux sortes d'intellects: l'intellect humain en général et l'intellect philosophique, distinction qu'il pousse loin. La physique ressortit pour lui à la philosophie, mais non pas les „artes et disciplinae" qui visent „ad usum vitae", comme la médecine, la chimie, l'anatomie etc; la theologia naturalis elle aussi est du ressort de l'intellect humain en général. Certaines lettres, ajoutées aux *Cogitata*, montrent que Raey répugnait au mélange de la science physique et de l'art médical tel qu'il pensait l'observer chez Fr. de le Boe Sylvius, il désapprouvait également la mélange de la théologie et de la philosophie. Dans la controverse qui éclata à Franeker en 1686 autour de la dispute *De recta ratiocinatione* soutenue par G. W. Duker, neveu du professeur H. A. Roëll et qui agita vivement les esprits sur la question des rapports de la raison et de la foi, de Raey semble s'être rangé aux côtés du professeur de Franeker U. Huber qui soutenait contre ses collègues H. A. Roëll et J. van der Waeyen que ces derniers ne pouvaient pas invoquer l'autorité de Descartes. De Raey écrivait: „Theologia simpliciter tractanda ex Scripturis, illae de Deo, sive de Dei operibus loquuntur. Haec mea, haec Cartesii mens est, quem deserunt communiter Cartesiani, sapere volentes supra magistrum". On ne sait pas de façon absolument précise quelle fut la part de Raey dans la préparation de l'édition des *Opera philosophica*, *Epistolae* et *Opuscula posthuma* de Descartes. De Raey a déploré de ne pas avoir développé suffisamment en 1648 et 1649 — à l'époque où J. Clauberg étudiait à Leyde — sa théorie de l'„intellectus duplex", il ne doutait pas en effet que son disciple l'eût incluse, comme pendant à une „logica duplex" dans sa *Logica novantiqua*. Comme on sait, Clauberg a soutenu dans un opuscule *Corporis et animae in homine conjunctio plenius descripta* que l'esprit humain est la cause, non pas physique mais seulement morale, des mouvements corporels et que c'est seulement à l'occasion de ces derniers que l'esprit peut penser des idées déterminées. L'occasionalisme devait être développé par la suite par les Français Geraud de Cordemoy, Louis de la Forge (une traduction latine de son *Traitté de l'esprit de l'homme* a été éditée avec commentaire par Johannes Flenderus, recteur à Zutphen, auteur d'un commentaire de la *Logica contracta* de Clauberg), Jacques Gousset (professeur à l'université de Groningue après la Révocation de l'Edit de Nantes), Malebranche, (dont la *Recherche de la vérité* fut traduite en 1681 dans un néerlandais peu élégant) et l'Anversois Arnold Geulincx qui quitta Louvain pour Leyde en 1658, où il mourut en 1679, victime de l'épidémie qui emporta aussi Cocceius. En dépit de la puissante protection de Heidanus, Geulincx a connu à Leyde une carrière peu facile. Ce n'est qu'après bien des hésitations qu'on l'accepta dans le corps pro-

fessoral, d'abord comme lecteur, puis comme professeur extraordinaire. La supposition que fait Land d'une opposition active de Heereboord reste encore à prouver [1]). Pour Geulincx l'homme ne peut jamais être la vraie cause de ses actions, car „Impossibile est, ut is faciat, qui nescit quomodo fiat"; la seule cause de tout ce qui arrive est Dieu. Ainsi que Descartes, Geulincx définit la vertu comme „amor rationis". En ce qui concerne les différents aspects de la vertu, Geulincx souscrit à la thèse stoïcienne de l'unicité de la vertu: „ubi una est, ibi omnes, ubi una aliqua non est, ibi nulla". Le contraire de l'amor rationis, qui est aussi amor Dei, est la philautia, l'amour-propre. C'est à juste titre que Terraillon a relevé que la différence qui sépare la morale de Geulincx de la morale de Descartes n'est pas une différence de principe, mais bien une différence d'accent [2]). La principale vertu qui pour Descartes est la générosité, est pour Geulincx l'humilité. Car la vertu a quatre filles: diligentia, obedientia, justitia et humilitas. Qu'on ne cherche pas le fruit de l'humilité: il est très beau, mais on ne saurait y aspirer; le fruit de la justitia est la satietas, le fait de savoir garder la mesure: Ne quid nimis. Le fruit de l'obéissance est la liberté. Car qui sert la raison, n'est au service de personne: il fait ce qu'il veut et omet de faire ce qu'il ne veut pas faire. Les circonstances extérieures ne peuvent entamer cette liberté intérieure. Un homme bon, tombé dans l'esclavage, pourra porter des fardeaux et garder des porcs, mais il n'obéira pas aux ordres qui lui enjoignent de tuer son compagnon d'esclavage ou de commettre d'autres actions honteuses. Malgré cette exaltation de l'humilité, la morale de Geulincx n'est nullement pessimiste, il prêche une résignation chrétienne pleine de sérénité et sait que l'arc ne peut pas toujours être bandé. Descartes veut inculquer aux hommes une juste conscience de leur propre valeur, il sait que l'orgueil se couvre souvent du manteau de l'humilité et que souvent les plus généreux sont aussi les plus humbles. Nous voyons également Descartes distinguer deux sortes de repentir, l'un amer mais utile, l'autre faible mais inutile. De même un élève de Geulincx, Cornelis Bontekoe distingue deux formes de repentir: une forme *passive* ou „tristesse" et une forme *active* qui est „conscience du pechè" [3]). Si nous en venons à Spinoza, nous voyons ce repentir, humilité et compassion (encore qu'il veuille bien reconnaître que celui-ci est plus souvent utile que nuisible) prendre place parmi les maux qui naissent de la tristesse. Spinoza tente de réduire à trois toutes les passions: le désir, la joie et la tristesse, pour ramener de nouveau celles-ci à une seule: la cupiditas, que l'on peut définir comme un „conatus in suo esse perseverandi". Chr.

---

[1]) Dr J. P. N. Land *Arnold Geulincx und seine Philosophie* La Haye 1895 S. 65–66.

[2]) E. Terraillon *La morale de Geulincx dans ses rapports avec la philosophie de Descartes* Paris 1912 p. 211.

[3]) C. Bontekoe *Tractatus ethico-physicus de animi & corporis passioninbus earundemque certissimis remediis* (Amstel. 1696) p. 55 § 22.6.

Wittich, qui a combattu Spinoza (mais pas assez violemment pour échapper aux soupçons de certains qui lui ont reproché de nourrir des sympathies spinozistes) s'est fort irrité du vif penchant de Spinoza à l'identification, penchant qui se manifeste jusque dans sa division des passions [1]). Descartes, Geulincx, Spinoza, chacun à sa manière, ont combattu la thèse stoïcienne proclamant la nécessité de déraciner les passions. Descartes est persuadé qu'il n'y a aucune âme, si faible qu'elle soit, qui ne puisse, bien conduite, acquérir la maîtrise absolue de ses passions. Cornelis Bontekoe estime qu'il ne convient pas de réprimer toutes les passions, seuls doivent être déracinés les „vitia animi" [2]). Quant à Geulincx il n'a publié que le premier livre de son *Ethica* en latin en 1665, et dans une adaptation néerlandaise en 1667. En 1675 Bontekoe, sous le pseudonyme de Philarète (nom d'un amant de la vertu, d'une „Personna ficta, amans quidem virtutem, sed cum zelo indiscreto", mis en scène par Geulincx dans son *Ethica*) dédia à Abraham Heidanus l'édition complète de l'Ethique, en 1696 paraissait par les soins du pasteur Flenderus une réédition de cette Ethique qui contenait en outre la *Chreia philosophica* de Geulincx, encore inédite, et le *Tractatus ethico-physicus de animi et corporis passionibus earundemque certissimis remediis* de Bontekoe. Bontekoe a dû avoir en sa possession un manuscrit de la Métaphysique de Geulincx, car lorsque la *Metaphysica vera et ad mentem peripateticam. Opus posthumum, juxta manuscriptum jam editum* d'Arnold Geulincx parut à Amsterdam en 1691, une adaptation de cette *Metaphysica* avait déjà été publiée sous le nom de Bontekoe en 1688 en même temps que la *Physica vera, opus posthumum* de Geulincx. Le fait que dans cette édition de Leyde *Cl. C. Bontekoe... Metaphysica et liber singularis de motu, nec non ejusdem oeconomia animalis* de 1688 la *Metaphysica* ait été présentée comme une œuvre originale de Bontekoe doit être imputé aux éditeurs, car Bontekoe, devenu en 1682 médecin du Prince-électeur de Brandebourg, était mort à Berlin le 13 janvier 1685 des suites d'une chute malencontreuse dans un escalier. Il est d'ailleurs déroutant que dans les deux tomes de *Alle de philosophische, medicinale en chymische werken van den Heer Cornelis Bontekoe*, Amsterdam 1698, on ne trouve, jamais le nom de Geulincx, alors que celui de Descartes revient à plus d'une reprise.

Plusieurs œuvres de Geulincx ont été traduites en néerlandais par Antonius de Reus [3]), à qui l'on doit encore les traductions parues en 1699 de la *Dissertatio de carentia sensus et cognitionis in brutis* d'Antoine le Grand, du *Traitté de l'ame et de la connoissance des bêtes* de A. Dilly

---

[1]) Chr. Wittich *Anti-Spinoza sive examen ethices Benedicti de Spinoza* Amstel. 1690 p. 245.

[2]) *Tractatus ethico-physicus* p. 37 § 18

[3]) Cf V. van der Haeghen *Geulincx* Gand 1886 p. 210–212, 208–220. Nous nous proposons dans un futur article de comparer du point de vue stylistique l'adaption faite par Geulincx lui-même du premier livre de son éthique et la traduction de ce même livre par A. de Reus.

et de l'examen de Bayle portant sur deux discours traitant de *La beste transformée en machine*, discours prononcés à Amsterdam par le réfugie Jacques Darmanson. De Reus croyait fermement que les animaux avaient été fabriqués par Dieu comme des machines. Pour les geulincxiens, l'automatisme des animaux était admissible, toutefois ce n'est qu'avec beaucoup de réserve que Caspar Langenhert ajouta à son édition du *Arnoldi Geulincx compendium physicae* (Franeker 1688) son *Brutum cartesianum. Sive rationes, quibus sensus bruta carere demonstrare nititur Renatus Cartesius, methodo geometricâ propositae.* Dans ses *Fundamenta physices* Regius appelle l'animal un „animal merum, seu tale, quod actiones suas sensitivas et motivas, per solam partium dispositionem, citra ullam cogitationem, vel intellectum, quovis etiam vilissimo modo intelligentem, instar automati perficit" [1]); Fl. Schuyl soutient l'automatisme des animaux dans la préface de son *Renati des Cartes de homine, figuris et latinitate donatus* (ed. pr. 1662); l'Anglais Kenelm Digby dans ses *Two treatises in the one of which the nature of bodies, in the other the nature of man's soule is looked into* (1664) a attaqué assez ouvertement Descartes sur plusieurs points (Digby soutenait une théorie corpusculaire de la lumière et ne partait pas de l'extension mais de la quantité du corps) mais il s'est ingénié à rassembler dans un chapitre de nombreux exemples d'astuces animales, qui ne supposent pas l'usage de la raison. Cependant Digby, malgré plussieurs rencontres avec Descartes, représentait un autre type d'homme que Descartes et appartenait à une époque différente de la sienne: la philosophie n'était pas sa tâche principale. La princesse Elisabeth n'écrivait-elle pas à Descartes à propos des belles méditations des deux traités de Digby „que difficilement on en peut attendre davantage d'un homme qui a passé le plus grand tems de sa vie à poursuivre des desseins d'amour ou d'ambition". Certes Digby ne passa pas sans réserve à l'aristotélisme, mais il se tient toutefois très loin, dans son *Discours sur la poudre de sympathie* (1658) des applications scientifiques méthodiques, que préconisait Descartes. L'automatisme des animaux fut pour beaucoup une pierre d'achoppement, entre autres pour Theodore Craanen, qui dans son *Oeconomia animalis* (1685) répondait par l'affirmative à la question „An sedes animae sit glandula pinealis", mais, d'après Bayle, n'avait que raillerie pour ceux qui refusent tout sentiment aux animaux. Craanen, nommé en 1670 professeur de philosophie à l'université de Leyde et chargé en même temps des fonctions de sub-régent du Collège des Etats (internat où les futurs théologiens faisaient leurs études aux frais des villes de Hollande et de Frise occidentale [2]) entra en conflit, en raison de ses sentiments procartésiens, avec les curateurs de l'université de Leyde. Ceux-ci le relevèrent de son poste

---

[1]) H. Regius *Fundamenta physices* Amstel. 1646 p. 241.

[2]) Voir sur la fondation du College des Etats: G. D. J. Schotel *Een studentenoproer in 1594, Bijdrage tot de geschiedenis van het Staten-College te Leyden* Leyde 1867.

de sub-régent en 1673 (le conservateur Gerard de Vries, qui se vit alors attribuer ce poste, eut à supporter tant d'insolences de la part des étudiants favorables au cartésianisme qu'il accepta l'année suivante avec le plus grand empressement l'offre qui lui fut faite d'enseigner la philosophie à l'université d'Utrecht, où il avait été l'élève de Voetius) et le transférèrent de la faculté de philosophie à la faculté de médecine. Il va sans dire que Craanen eut l'occasion dans sa chaire de médecine de propager le cartésianisme.

Un argument cher aux défenseurs de l'automatisme des animaux était que l'attribution d'une âme aux bêtes mettait en difficulté la preuve de l'immortalité de l'âme humaine. L'argument a été attaqué par le Suisse Jean-Pierre de Crousaz, que l'on trouve en 1724 comme professeur à l'université de Groningue et par David Renaud Boullier d'Utrecht, qui dans son *Essai philosophique sur l'âme des bêtes* développe avec soin la thèse que les animaux possèdent „un principe sensitif" et sont à même de former des perceptions confuses; on doit considérer cette théorie de Bouillier comme une variante de la théorie des formes plastiques du néo-platonicien de Cambridge Ralph Cudworth. Bouillier avait dédié son *Essai* à Fontenelle; ce dernier, qui pensait que les animaux pouvait former des idées simples, a dû donner un agrément partiel à la théorie de Boullier.

Parmi les disciples de Geulincx, Johannes Swartenhengst et Cornelis Bontekoe furent les deux plus remuants. Docteur le 22 avril 1670, après la soutenance de thèses très geulincxiennes *Considerationes quaedam circa mentem eiusque functionis et corpus*, Swartenhengst reçut l'autorisation le 8 février 1672 de présider des disputes à la faculté de philosophie, mais en raison de ses diatribes contre le péripatétisme et de son zèle immodéré pour la philosophie cartésienne, les curateurs lui retirèrent le 18 décembre 1675 l'autorisation, tout en interdisant dans le même temps à Cornelis Bontekoe de donner des leçons privées et de paraître aux cours et exercices de l'université.

Les *Bespiegelingen der reden-leer* (1696) du théologien Johannes Aalstius, alumnus de Leyde et professeur de philosophie en 1709 à l'Ecole Illustre de Middelbourg, sont d'une lecture agréable. On peut y voir une sorte de bréviaire cartésien, farci de thèmes geulincxiens.

On retrouve encore l'influence de Geulincx chez le layetier amsterdamois Willem Deurhoff (1650–1717), autodidacte, qui publia notamment une édition abrégée de la traduction faite par Glazemaker des Méditations de Descartes [1]); Deurhoff a beaucoup écrit et a su rassembler autour de lui un cercle de disciples dont certains groupes ont pu se maintenir jusqu'au 19e siècle. Sans doute la doctrine de Deurhoff, mélange de rationalisme et de mysticisme, a-t-elle répondu aux besoins spirituels de

---

[1]) *Ses bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte. Met eenige veranderinge gebracht tot vijf door W.D.H.* Amst. 1682, 1687 et 1705.

ses disciples, notons toutefois que sa valeur philosophique est très faible.

On sait que Descartes loue dans son *Discours de la méthode* un médecin anglais, qui n'est autre que William Harvey, dont le *De motu corporis et sanguinis in animalibus anatomica excercitatio* avait paru en 1628. Cependant Descartes ne s'est rendu que partiellement au point de vue de Harvey sur la circulation du sang, refusant d'ajouter foi à la contraction du cœur qu'Harvey avait raison de soutenir. Descartes est resté fidèle à la théorie traditionnelle qui affirmait la présence dans le cœur d'un feu sans flamme. Le sang échauffé était alors expulsé du cœur et c'est cette expulsion qui causait la circulation du sang. Avant Descartes on compte d'autres partisans néerlandais de la théorie de Harvey; le professeur de Louvain Vopiscus Fortunatus Plemp [1]), le médecin de Dordrecht Johan van Beverwijck [2]), qui publia en 1644 une lettre de Descartes sur la circulation du sang avec la défense de Descartes contre Plemp, H. Regius, qui sur ce point encore, fut infidèle à Descartes [3]), les médecins de Rotterdam Jacobus de Back et Zacharias Sylvius. L'intéressant traité *De corde* de Back, dédié à Harvey et contenant en avant-propos un *Epigramma* de Sylvius, fut publié à Rotterdam en 1648 avec une réédition de l'*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis* de Harvey, due à Sylvius. Nico van Assendelft a traduit en néerlandais l'opuscule de Harvey ainsi que celui de Back (Amsterdam 1650 et 1651). George Ent, membre du college invisible, qui se réunissait à Londres vers 1645 et devait devenir en 1660 la Royal Society, défenseur de Harvey contre Aemilius Parisanus, était d'origine néerlandaise et fut envoyé par ses parents à l'école latine de Rotterdam, à l'époque où Jacob Beeckman, frère du célèbre Isaac Beeckman, en était recteur. Comme Descartes, Cornelis van Hogelande soutenait „Sanguinem naturaliter in dilatione ex corde expelli". Pour lui la raréfaction du sang dans le cœur était la cause principale de l'expulsion du sang, et la „fortuita fibrarum cordis contractio" la cause tout à fait secondaire [4]). Van Hogelande est cet ami de Descartes dont l'attitude fut à l'opposé de celle de Régius. Régius, écrivait Descartes à la Princesse Elisabeth, à tiré toute sa sagesse de mon œuvre et il écrit contre moi; van Hogelande n'a ni lu avec soin ni bien compris mon œuvre, mais il écrit pour moi. On a supposé l'existence

---

[1]) Dans la 2e édition de ses *Fundamenta seu institutiones medicinae* (1644) Plemp se déclare partisan de la théorie de Harvey, cf. George Monchamp *Histoire du cartésianisme en Belgique* Bruxelles 1886. p. 139.

[2]) En ses *Epistolicae quaestiones cum doctores responsis* Rotterdam 1644. Van Beverwijck avait déjà donné en 1638 dans son *De calculo renum et vescicae liber singularis* des extraits du *De motu cordis et sanguinis* de Harvey.

[3]) Comparer H. Regius *Philosophia naturalis* (ed. sec.) Amstel. 1654 p. 263 avec le passage correspondent *Philosophia naturalis* (ed. tertia) Amstel. 1661 p. 305–306. Dans l'édition de 1661 on note cette addition: „cur non rarefactio sanguinis in corde, sed reciprocus spirituum animalium in fibras cordis motus pro praecipua inter proximas pulsus cordis causas, sit habenda".

[4]) C. van Hogelande *Cogitationes etc.* Amstel. 1646 p. 54, 168.

d'un lien très étroit entre van Hogelande et Descartes, en arguant qu'ils étaient l'un et l'autre membres des Rose-Croix. Comme beaucoup Descartes vit sa curiosité piquée lorsqu'en 1614 et 1615 apparurent des pamphlets engageant à adhérer à la Fraternitas rosicruciana; mais il est très douteux que cette fraternité ait jamais existé de facto au 17e siècle. Aussi n'est-il pas permis de tenir pour invraisemblable l'affirmation de Descartes, transmise par Baillet, qui déclare n'être jamais arrivé à savoir quelque chose de certain sur les Rose-Croix. Il y a sans doute le songe cartésien, dont on a tant parlé, cette relation, que nous connaissons par Baillet encore, du songe de Descartes dans le nuit du 10 au 11 novembre 1619, songe qui fut inspiré par la lecture d'un ouvrage rosecroix (*Chymische Hochzeit. Erster Tag*) [1]) ce qui nous permet de conclure que la conception de ce songe ne se situe pas, comme l'admet encore S. Freud, au-dessous du niveau de la conscience, mais au-dessus.

Nous voyons les professeurs de Leyde Th. Craanen et Fr. de le Boe Sylvius tenter une conciliation des points de vue de Descartes et de Harvey. De le Boe passe pour être le chef de l'école iatrochimique, qui fut en conflit avec l'école iatromécanique. Encore qu'il ait été l'auteur d'un des premiers manuels de physiologie d'inspiration exclusivement mécaniste (à l'exception du fonctionnement du cœur), Descartes ne se rattache que très indirectement à l'école iatromécanique. On considère Giovanni Alphonso Borelli comme le chef de cette école. Christine de Suède qui n'eut de cesse en 1649 qu'elle eût fait venir Descartes à Stockholm, a, après son abdication, protégé Borelli à Rome, le nommant membre de l'académie qu'elle y avait fondée. Les ouvrages de Borelli ont connu un grand succès aux Pays-Bas; ils furent réédités à Leyde, par les soins du mathématicien suisse Joh. Bernoulli (qui fut pendant quelques années professeur à Groningue) et du Suédois Broen, élève de Craanen. On peut ranger parmi les iatrochimistes néerlandais Cornelis Bontekoe et son ami St. Blankaart. Bontekoe (né vers 1647 à Alkmaar, mort en 1685 à Berlin) fut l'élève à Leyde, de 1665 à 1667, de Geulincx, le Boe Sylvius et du professeur d'anatomie Johannes van Horne, qui présida sa thèse pro gradu *De gangraena et sphacelo*. En 1674, après avoir pratiqué dans sa ville natale d'Alkmaar et à la Rijp, petite ville au bord de la Beemster en Hollande septentrionale, où étaient établis de nombreux mennonites (Bontekoe était lui-même mennonite), Bontekoe revint à l'alma mater de Leyde, attiré surtout par la réputation de Th. Craanen. Bontekoe, comme nous l'avons dit, s'était vu refuser le 18 décembre 1675 l'entrée de l'université, nous le retrouvons cependant en 1676 inscrit sur l'album studiosorum de Leyde. C'est au cours de ce deuxième séjour à Leyde que Bontekoe se lia intimement avec Heydentrijck Overkamp de Koevorden. Overkamp avait choisi le même sujet de thèse pro gradu que Bontekoe *De gangraena et sphacelo*, thèse qu'il présenta le 10 juillet 1677,

[1]) Cf. Paul Arnold *Le „songe" de Descartes, Cahiers du Sud* 39 No. 312 p. 274–291.

mais son diplôme fut brûlé par décision du sénat, moins sans doute à cause de l'éloge discret qu'il faisait de Descartes („philosophus noster gallicus") qu'en raison du fait qu'il rejetait la croyance aux miracles. En 1683 Overkamp fit paraître une *Nader ondersoek over het tweede deel van de beginselen der wijsbegeerte van Renatus Descartes* [1]), qui contenait une critique de la théorie cartésienne du mouvement et du repos. Bontekoe pense comme son ami qu'il n'y a pas de repos dans l'univers, que ce n'est pas le repos, mais le mouvement (pression d'une plus grande partie de matière) qui est la cause de la dureté des corps. Il se peut que les deux amis aient été influencés ici par Malebranche. Overkamp a composé en 1685 une biographie de Bontekoe [2]), qui passa en partie dans le *Kort verhaal van het leven en de dood van den Heer Corn. Bontekoe*, que l'on trouve au début du premier tome des *Alle de philosophische, medicinale en chemische werken van de heer Corn. Bontekoe*, Amst. 1689. Cette édition en deux gros tomes des œuvres complètes de Bontekoe est due sans doute à l'initiative de St. Blankaart, un autre grand ami de Bontekoe. Bontekoe et Overkamp ont élaboré tous les deux une nouvelle chirurgie, fondée sur les principes cartésiens [3]). Blankaart (né à Middelbourg en 1650, études à Franeker où son père Nicolas était professeur en 1669, mort à Amsterdam en 1704) est l'auteur de *De kartesiaanse academie ofte institutie der medicyne* (ed. pr. Amst. 1683). Il a commenté la traduction néerlandaise des œuvres de John Mayow. John Mayow, prédécesseur de Priestley et de Lavoisier, a émis l'hypothèse que les particules nitreuses de l'air étaient absorbées dans les poumons, or nous retrouvons mention de ces particules dans *De kartesiaanse academie* de Blankaart. Bontekoe parle lui aussi, soit sous l'influence de Fr. de le Boe Sylvius, soit sous l'influence de Mayow et Blankaart, de fines particules qui passent de l'air dans le poumon. On trouve dans *De Kartesiaanse academie* des mesures d'hygiène simple, air frais et repos, recommandées au malade. En outre les médecins cartésiens répugnent à l'emploi intensif de la saignée et de la purge, et considèrent le thé, dont la mode venait de se lancer, comme une panacée (Bontekoe et Blankaart ont écrit des traités sur le thé). Le thé clarifie le sang et améliore la circulation, la viscosité du sang passant pour être la cause fondamentale de tous les maux.

Blankaart a traduit pour l'édition complète *Alle de werken van de Heer Renatus Descartes* Amst. 1690–1692 les *Primae cogitationes circa genera-*

---

[1]) Amst. 1683. Réimprimé 1719.

[2]) *Reden over het leven en de doot van de Heer Cornelis Bontekoe.*

[3]) Bontekoe est l'auteur d'un *Nieuw gebouw van de chirurgie of heelkonst (Nouveau batiment de la chirurgie)* La Haye 1680, 1681; Overkamp d'un *Nieuw gebouw der chirurgie of heelkonst, getimmert op de nieuwe beginselen van genees- en heelkonst...door klare en onderscheydene beginselen overeenstemmende met die van Renatus des Cartes (Nouveau batiment de la chirurgie établi sur les nouveaux principes de la chirurgie...concordant avec ceux de Renatus des Cartes par des principes clairs et distincts)* Amst. 1682.

tionem animalium et nonnulla de saporibus (éditées dans le texte latin en 1701). Il est probablement le traducteur néerlandais du *Traité de l'homme* et de *La description du corps humain*, inclus dans cette édition des œuvres complètes qui contenait des réimpressions des traductions de Glazemaker. Précisons qu'une traduction néerlandaise de ces deux derniers traités avait déjà été publiée en 1682 par le médecin (d'ailleurs peu connu) de Middelbourg Jacob Copper [1]). L'album studiosorum de Leyde porte à la date du 19 septembre 1654 l'inscription de Ludovicus Meyerus Amstelodamensis, 24 ans. Il se peut que Meyer ait étudié avant cette date à l'Athenaeum d'Amsterdam. Cette institution ne possédant pas le jus promovendi, il était fréquent de voir les étudiants d'Amsterdam se rendre à Leyde pour passer leurs examens. Meyer dédia en 1656 une traduction de la *Medulla theologica* de Guillaume Amesius au professeur d'Amsterdam A. Senguerd qui „si souvent d'un suc nourricier" avait étanché sa soif de connaître. Meyer appelle cette traduction son premier-né, tout en faisant l'aveu dans son avertissement au lecteur qu'il a déjà fait l'essai de ses forces sur la théologie de Wendelinus [2]). Meyer est très sensible aux possibilités et aux difficultés de la traduction en pur néerlandais d'œuvres scientifiques: il a réédité à plusieurs reprises le *Nederlantsche woordenschat* de J. Hofman (ed. pr. 1650) et il a grandement contribué à donner droit de cité à une langue scientifique stable [3]). Meyer fut promu docteur en philosophie et en médecine en 1660. Sa *Disputatio philosophica inauguralis de materia ejusque affectionibus motu et quiete*, rééditée dans le *Chronicon spinozanum* II n'offre aucun intérêt particulier. Il serait difficile d'affirmer qu'elle tranche, par ses positions avancées, sur les autres thèses pro gradu de la même époque. On s'est ingénié à retrouver des traces de spinozisme dans la thèse de Meyer, parce qu'il fut l'éditeur en 1663 des *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I et II more geometrico demonstratae* de Spinoza. On a conservé les instructions écrites détaillées que Meyer reçut à cette occasion (cf. Gebhardt *Spinoza*

---

[1]) *De verhandeling van den mensch en de makinge van de vrugt in's moeders lichaam* fut traduit par Jacob Copper „du latin et français fidèlement en notre langue néerlandaise"; Copper utilisa donc outre les éditions de Clerselier, l'édition elsevirienne *Renati Descartes tractatus de homini et de formatione foetus* Amst. 1677. Copper fut médecin à De Briel, puis à Leyde.

[2]) Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* IV col. 1888, parle d'une traduction néerlandaise du *Systema theologicus majus & minus* de Marcus Fr. Wendelin. En 1656 Joh. Elsevier dédia à Joh Cocceius une édition de *Marci Friderici Wendelini christianae theologiae libri* II, faisant allusion par là à une „in linguam Belgicam versio", je n'ai pas reussi cependant à trouver une traduction néerlandaise d'un ouvrage théologique de Wendelin.

[3]) Comparer un article de ma main sur Lodewijk Meyer dans le *Winkler Prins Encyclopaedie* [6] XIII Amst. 1952 p. 632 et le discours que j'ai prononcé sur *Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza (Louis Meyer et ses rapports avec Descartes et Spinoza)* le 31 mai 1953 à l'occasion de la réunion annuelle de la société „La maison de Spinoza", et qui a été publié dans les *Mededeelingen van wege het Spinozahuis* XI chez E. J. Brill à Leyde (1954).

opera IV Ep. XV). Nous connaissons en outre la lettre que Spinoza lui adressa le 20 avril 1663 et qui traite de l'*Infini* (éditée dans l'édition de 1677 des *Opera posthuma* de Spinoza). C'est probablement à Meyer que l'on doit, dans l'édition des *Opera posthuma* de Spinoza le texte latin de la préface, qui, croit-on, fut composée par un admirateur de Spinoza, l'épicier en retraite Jarig Jelles, mennonite d'Amsterdam.

Cette édition des œuvres posthumes de Spinoza ne contenait pas encore le *Tractatus theologico-politicus* qui ne fut publié qu'en 1670 (interdit le 19 juillet 1674 en même temps que le *Philosophia S. Scripturae interpres* par décision de la Cour de Hollande) et que la traduction de Glazemaker allait faire connaître en 1693 (autre traduction néerlandaise en 1694). Toutefois les amis amsterdamois de Spinoza avaient eu connaissance du *Tractatus theologico-politicus* et l'auteur de la préface des *Opera posthuma* avait souligné la divergence des thèses, soutenues par Spinoza sur les rapports de la raison et de la foi, dans l'Ethique et le Traité théologico-politique. Alors que l'Ethique proposait une forme de religion rationnelle, le Traité théologico-politique séparait nettement la raison de la foi, conçue comme pure soumission. L'auteur de la préface ne cache pas sa sympathie pour la thèse de l'Ethique, tout en remarquant, pour justifier la thèse du Traité théologico-politique, que l'homme est ainsi fait qu'il doit d'abord adopter l'attitude de la soumission et que beaucoup de gens ne peuvent parvenir à prendre leur connaissance pour guide. Spinoza et Descartes ont dû fixer, chacun à sa façon, leur attitude à l'égard de la religion chrétienne, pour laquelle ils ont eu l'un et l'autre en définitive une certaine considération [1]). Les philosophes protestants ont éprouvé le besoin aigu de prendre position sur la question de l'autorité à accorder à l'Ecriture et plusieurs d'entre eux se sont tournés à cet effet vers la philosophie cartésienne. C'est ce que fit Meyer lui aussi lorsqu'il publia en 1666, sous le couvert de l'anonymat, mais la paternité de l'ouvrage est indiscutable, et sous le titre *Philosophia S. Scripturae interpres* une *Exercitatio paradoxa*, in *qua veram Philosophiam infallibilem S. Literas interpretandi Normam esse, apodicticè demonstratur, et discrepantes ab hâc sententia expenduntur, ac refelluntur*, qui devait faire couler beaucoup d'encre, ainsi que l'adaptation néerlandaise qui en fut publiée l'année suivante, selon toute probabilité par les soins de Meyer lui-même. Après avoir rejeté le point de vue des théologiens calvinistes suivant lequel l'Ecriture doit être expliquée par l'Ecriture, ou comme certains d'entre eux l'affirmaient par l'Esprit-Saint parlant dans l'Ecriture (Wendelinus, Walaeus), Meyer expose que sa conception personnelle d'une philosophia vera comme pierre de touche de toute explication scripturaire s'écarte

[1]) Comparer Dr Georg Bohrman *Spinoza's Stellung zur Religion* Giessen 1914; Dra C. Roelofsz. *De beteekenis van Christus voor Spinoza (La significance de Christ pour Spinoza)* Zeist 1938; H. Gouhier *La pensée religieuse de Descartes* Vrin 1924; Jacques Maritain *Le songe de Descartes* Paris, Corréa; Karl Jaspers *Descartes und die Philosophie* Berlin 1948 chap. 3 § 1.

de la conception aussi bien des sociniens que des arminiens, qui établissent les uns et les autres, encore que d'une manière différente, une distinction entre passages clairs et passages obscurs dans l'Ecriture. Meyer qui dans son *Prologus* avait annoncé qu'il procéderait suivant la méthode du *Discours* de Descartes, termine sur l'éloge du philosophe français, en exprimant l'espoir de voir un auteur suivre les traces de Descartes et écrire sur Dieu, l'âme humaine et la béatitude suprême de l'homme (allusion évidente au Court traité de Spinoza) des choses qui conduisent au rétablissement de l'unité de l'église chrétienne. Sans doute la parution du *Philosophia S. Scripturae interpres* a-t-elle donné à penser à Spinoza que Meyer mettait en lui des espoirs trop concrets et qu'il ne saisissait pas le fond de sa pensée. Meyer ne tarda pas d'ailleurs à être absorbé par des préoccupations littéraires, aussi devons-nous présumer que les relations qu'il eut après 1666 avec Spinoza ne furent pas très étroites. Johannes Colerus rapporte dans sa *Korte dog waaragtige levens-beschriving van Benedictus de Spinoza* de 1705 que le seul témoin du décès de Spinoza aurait été un médecin L. M. mais le fait que le nom de Meyer ne figure pas sur l'inventaire provisoire des biens de Spinoza, qui fut établi immédiatement, nous fait douter de la véracité de cette assertion [1]). En 1667, Meyer put voir représenter au Théâtre d'Amsterdam une pièce de lui, *Ghulde Vlies*, adaptation libre de *La conquête de la toison d'or* de Corneille, à l'occasion de la visite à Amsterdam de Cosme de Medici. Meyer fonda en 1669, avec son ami Johan Bouwmeester (qui devait publier en 1672 *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan*, traduction néerlandaise du roman arabe faite sur le texte latin de E. Pocock) et d'autres, l'association artistique *Nil volentibus arduum*. Les membres de cette association traduisirent l'une après l'autre, en vers néerlandais trop élaborés, les pièces de Corneille. Andries Pels, l'auteur de *Q. Horatius dichtkunst op onze tijden en zeden toegepast* et *Gebruik en misbruik des tooneels* fut le théoricien de l'association, mais Meyer collabora lui aussi à l'ouvrage composé à l'initiative de la Nil volentibus arduum *Naauwkeurig onderwijs in de toneelpoëzy* [2]): il en composa le chapitre 29, consacré aux passions dans la tragédie *Van de hartstochten, die in een treurspel te beweegen zijn*, chapitre dans lequel nous trouvons des définitions très cartésiennes et parfois un peu spinozistes. L'association *Magnus voluisse sat est* est moins célèbre que la Nil volentibus arduum; un de ses membres, le docteur en philosophie et en médecine Jean de Witt donna une traduction qui n'est pas dénuée de mérite du *De Natura rerum* de Lucrèce. Dans sa préface le traducteur étudie l'œuvre de Lucrèce d'un point de vue cartésien et gassendiste.

Arnoldus Senguerd, à qui, comme nous l'avons vu, Louis Meyer dédia sa traduction *W. Amezes merg der ghódtgheleerdheidt*, avait été l'élève de

---

[1]) Comparer W. Meyer *De navorscher* N.S. 13 (1897) p. 605–608.

[2]) Cette méthode de poésie dramatique, écrite entre 1669–1701, ne fut éditée qu'en 1765 après la disparition de la Nil volentibus arduum.

Burgersdijk à Leyde et d'Amesius à Franeker. Professeur à l'université d'Utrecht, il passa en 1648 à l'Athenaeum d'Amsterdam. Dans son enseignement aristotélicien, on perçoit l'influence de certains thèmes de la Physique cartésienne [1]). On a vu que J. de Raey enseignait à l'Athenaeum, depuis 1669, un cartésianisme tempéré et modifié. Amsterdam possédait en outre un séminaire remonstrant (fondé en 1634); ici aussi le cartésianisme pénétra sans coup férir. En 1643 Etienne de Courcelles succéda à Simon Episcopius, l'un des fondateurs de la fraternité remonstrante. Quoique de Courcelles ait connu personnellement Descartes et ait traduit en latin sous son controle le *Discours de la Méthode* ainsi que *La dioptrique* et *Les météores*, on ne trouve dans son œuvre personnelle que de très faibles indices de l'influence cartésienne. Par l'entremise de Philippe van Limborch Jean Leclerc vint à Amsterdam en 1683 et professa au séminaire de 1684 à 1731. Tout en estimant Descartes, il admirait passionnément John Locke, dont il fit connaître l'œuvre (avant même la parution à Londres en 1670 de l'*Essay concerning human understanding*, Leclerc publia des extraits de l'ouvrage dans la *Bibliothèque universelle et historique*), il admirait également Ralph Cudworth. Il devait entrer en conflit avec Pierre Bayle, à propos de la théorie des „naturae plasticae", soutenue par Cudworth dans son ouvrage *The true intellectual system of the universe*.

On peut distinguer trois périodes dans l'histoire du cartésianisme à l'université d'Utrecht: la période de Régius et une seconde période cartésienne-coccéjenne qui débute en 1662, à la nomination comme professeur de Frans Burman. Burman (marié en 1665 à une fille d'Abraham Heidanus, veuve du pasteur D. Crucius) allait être la personnalité la plus importante du collège des scavants, collège qui compta comme membres les professeurs Johannes Georgius Graevius, Louis Wolzogen (professeur à Utrecht en 1664 et à Amsterdam en 1670), auteur d'une critique assez molle de la *Philosophia S. Scripturae interpres* de Meyer, Johannes de Bruin et Regnerus Mansveld (qui devait réfuter sous le pseudonyme de Petrus ab Andlo le *De abusu philosophiae cartesianae* de S. Maresius), les médecins Lambert van Velthuysen (considéré par J. Koelman dans son *Het vergift van de cartesiaansche philosophie grondig ontdekt* Amst. 1692 comme ennemi nr. 2, l'ennemi numéro 1 étant Regius) et Corneille van Solingen. Parmi les adversaires de Descartes nous trouvons Petrus van Mastricht, successeur de Voetius et auteur d'une *Novitatum cartesiana gangraena seu theologia cartesiana detecta* et Melchior Leydekker à la critique plus modérée, qui fut nommé également professeur de Théologie à Utrecht, un an après van Mastricht.

---

[1]) J. Banga déplore dans son *Geschiedenis van de geneeskunde en hare beoefenaren in Nederland* Leeuwarden 1868 p. 370–372 que la physique de Senguerd se soit remplie de représentations mécanistes cartésiennes. Le fils d'Arnold Senguerd, Wolpherd, qui professa à Leyde, témoigne d'un grand intérêt pour la physique cartésienne, comme il ressort d'un cours dicté conservé à la bibliothèque de l'université de Leyde, sans toutefois souscrire sur les points essentiels à la métaphysique de Descartes.

L'accession en 1706 de Jos. Serrurier, l'élève de de Volder, à la chaire de l'anticartésien Gérard de Vries marque le début de la troisième période. Pierre Burman, le fils de Frans Burman et Maria Heidanus, écrivit alors un poème *Sophiae reduci*. Serrurier a dû se lier avec H. A. Roëll, qui avait quitté en 1704 Franeker pour Utrecht. Par la suite le cartésianisme n'éveille plus qu'un intérêt historique: Joh. Fr. Hennert (professeur à Utrecht 1764–1804), qui aimait surtout la façon d'enseigner des Anglais s'inspirant étroitement de Locke, fut frappé par l'accord des théories de Descartes, de Poully et de Sulzer [1]) sur l'origine du plaisir et les émotions agréables; C. W. Opzoomer (professeur à Utrecht de 1846 à 1892), ardent protagoniste de la philosophie de l'expérience, loue Descartes d'avoir soutenu le critère de l'évidence, tout en le blâmant de s'être montré infidèle à ce principe.

On sait que Descartes se rendit au mois de mai 1632 à Deventer, parce que Reneri venait d'être nommé à l'Ecole Illustre de cette ville. Le cartésianisme toutefois ne devait pas triompher à Deventer. Après le départ de Reneri, ce fut un aristotélicien pur sang Gisbert van Isendoorn qui lui succéda. Le pasteur-poète Jacques Revius, qui avait pris une grande part à la fondation de l'Ecole Illustre, a publié plusieurs ouvrages anti-cartésiens. Il intervint également avec violence contre Tobie Andreae et Joh. Clauberg. Un maître d'école français, Simon Tyssot de Patot, parvint non sans peine à obtenir une chaire professorale (professeur extraordinaire de mathématiques en langue néerlandaise en 1690, professeur ordinaire dans la même discipline en 1699); il fut suspendu en 1727, en raison de l'athéisme de certaines assertions contenues dans ses *Lettres choisies*. Tyssot de Patot avait alors déjà publié deux relations de voyages imaginaire sous le couvert de l'anonymat. Notons que les idées qu'y soutiennent les héros Jacques Massé et Pierre de Mésange ne sont pas très conformes en fin de compte à la formation cartésienne qu'ils ont reçue.

En ce qui concerne le cartésianisme à Harderwijk, nous ne relevons également rien d'important. En 1651, G. van Isendoorn, qui avait quitté Deventer en 1648 pour Harderwijk où venait de s'ouvrir l'université, signa en qualité de rector magnificus, la réponse du Sénat au Comte Louis Henri de Nassau qui, pour fixer la ligne de conduite à suivre à l'université de Herborn, avait consulté les universités néerlandaises sur leur attitude à l'égard de la philosophie cartésienne. Les professeurs de Harderwijk louaient en Descartes le mathématicien et le physicien, mais déclaraient ne pas tenir en grande estime ses mérites sur le plan médical et condamnaient sa métaphysique. Gerrit Wijnen fut professeur cartésien, semble-t-il, mais de peu d'importance; nous n'avons aucune œuvre de

---

[1]) Johan Georg Sulzer (*Allgemeine deutsche Biographie* 37 p. 144–147) fut le maître de Joh. Fr. Hennert; Louis Jean Levesque de Poully l'auteur d'un *Théorie des sentiments agréables* (1747).

lui. Louis Henri de Nassau reçut de Leyde une réponse diplomatique, mais le secrétaire de l'Ecole Illustre et du Collegium auriacum de Breda, Joannis Jacobus Hausmann, lui laissa entendre par contre que l'étude critique des ouvrages de Descartes méritait recommandation. Il semble du reste qu'à l'Ecole Illustre de Bréda, qui après avoir été fondée en 1646 par Frédéric-Henri ne devait connaître qu'une brève prospérité, on ait eu plus de sympathie pour Gassend que pour Descartes. C'est ainsi que le curateur André Rivet écrivait à Mersenne: „Je suis avec vous que Mons. Gassend est un vaillant combattant". Il incita même Gassend (mais en vain) à entreprendre sur les *Principia philosophiae* de Descartes l'examen critique auquel il s'était livré sur les *Méditations*. Henri Bornius, qui fut professeur à Bréda, puis à Leyde (où il déçut grandement les amis qu'il s'était fait en cette même université au temps de sa jeunesse cartésienne) et Adr. Heereboord se sont efforcés sans succès de faire publier aux Pays-Bas la correspondance de Gassend. Constantin Huygens, qui était aussi curateur, envoya ses fils à Bréda et l'on peut présumer que les cours de mathématiques de John Pell furent pleins de séduction pour Christian Huygens.

Au nom du Sénat de Groningue Franciscus Junius donna au comte Henri de Nassau une réponse d'une teneur identique à celle de Breda. Le recteur était alors pour la seconde fois Samuel Maresius. A l'époque du premier rectorat de Maresius, le sénat de Groningue avait rendu le 10 avril 1645 un jugement favorable à Descartes, à la suite d'une plainte que celui-ci lui avait adressée au sujet du professeur de Groningue M. Schoock. Descartes avait en effet accusé Schoock d'avoir écrit, à l'instigation de Voetius, l'*Admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes* (Ultraject. 1643). Descartes fut cité à comparaître le 13/23 juin 1643 par un placard du Magistrat d'Utrecht (il ne se rendit pas à Utrecht, mais présenta une défense écrite), tandis que Voetius entra en possession d'une déclaration de Schoock qui certifiait avoir écrit de son propre chef l'*Admiranda methodus*. Cependant cette déclaration allait être frappée de nullité par le jugement du sénat de Groningue. L'affaire envenima les rapports entre le professeur d'Utrecht Voetius et le professeur de Groningue Maresius, qui ne devaient se réconcilier qu'en 1669, pour mener une attaque commune contre Coccejus. Maresius ne voulait rien savoir du coccéjanisme, mais peu à peu il ouvrit les yeux sur les dangers du cartésianisme. En 1650 paraissait une traduction latine des *Passions de l'âme* de Descartes, le traducteur H.D.M.I.V.L. en était le fils de Samuel Maresius: Henricus Des Marets Iuris Utriusque Licentiatus; il n'est pas impossible que la préface de cette traduction soit de Samuel Maresius lui-même, en tout cas nous trouvons des citations tirées de cette préface dans l'ouvrage de Maresius *De abusu philosophiae cartesianae* (1670). Peut-être S. Maresius a-t-il rédigé également la préface du *Magni Cartesii ab ipsomet defensi sive N.V. Renati Descartes Querela apologetica* (on ne sait pas s'il s'agit d'un texte latin établi par Descartes lui-même ou

d'une traduction d'une lettre française de Descartes). Descartes trouva encore un ami fidèle dans le professeur de Groningue Tobias Andreae. Après la mort de Descartes, ce dernier allait poursuivre la lutte contre Regius et Revius. Le cartesi-coccejanisme fut enseigné à Groningue par Johannes Braun, qui avait abandonné en 1680 sa chaire de Nimègue pour celle de Groningue. A peine installé dans cette dernière université, il eut à se mesurer avec ses collègues Johannes Bertling et Johannes Marck. Braun publia en 1688 une *Doctrina foederum* sur laquelle Chr. Sepp a porté un jugement plein de bienveillance. En 1691 J. Gousset, qui dans sa jeunesse avait pu s'entretenir avec de la Forge, vint se réfugier à Groningue; il dut initier ses élèves aux secrets de l'occasionalisme. Les ouvrages du chirurgien d'Emden Yvo Gaukes, qui fut lecteur à l'université de Groningue, sont des exemples peu reluisants de l'œuvre d'un iatromecanicien. Dans la première moitié du 18e siècle N. Engelhard (professeur à Groningue en 1728) esquissa un *Systema cartesianum emendatum*, sorte de variante de la théorie leibnizienne de l'harmonie préétablie; on retrouve dans l'*Essay sur le mouvement* du Suisse J. P. de Crousaz, professeur à Groningue de 1724 à 1726, quelque influence des thèmes cartésiens. De Crousaz avait une dent contre Pierre Bayle.

A l'université de Franeker, qui peut se glorifier d'avoir compté parmi ses étudiants René Descartes, Gallus, Philosophus, immatriculé à la date du 16 avril 1629, une synthèse avait été tentée de bonne heure entre l'aristotélisme et des idées plus modernes mais peu cartésiennes par Johannes Phocylides Holwarda (1651 ouvrage posthume édité par N. ab Amama *Philosophia naturalis sive physica vetus-nova*); la logique de Fr. Burgersdijck et la physique cartésienne y furent expliquées vers 1660 par l'eclectique Johannes Greidanus (deux cours dictés de 1660 et 1662 à la bibliothèque de la Société Frisonne *Ideae logicae novantiquae* Franekerae 1659, *Institutiones physicae* Leovardiae 1664, ouvrages devenues très rares). Le cartesi-coccéjanisme y fut soutenu par Johannes van der Waayen, nommé professeur d'hébreu en 1672 et professeur de théologie en 1677 (il succédait à H. Witsius, l'auteur de *Twist des Heeren met sijn wijngaart*). Joh. van der Waayen, élève de Voetius et de Coccejus, avait commencé par être anti-cartésien et même, suivant certains, anti-coccéjen (il n'a pas voulu reconnaître cependant qu'il n'avait pas eu dès l'abord de sympathie coccéjenne). Alors qu'il était pasteur à Middelbourg en 1676 il avait déployé beaucoup de zèle à faire nommer comme pasteur et comme professeur à l'Ecole Illustre de Middelbourg un élève de Coccejus, Willem Momma. Il semblait être arrivé à ses fins, mais le différend qui surgit alors entre la classis de Walcheren, qui se refusait à approuver la nomination de Momma et le collegium qualificatum de Middelbourg qui l'avait décidée, entraîna l'intervention du stathouder, le prince Guillaume III. Momma et van der Waayen furent finalement obligés de quitter Middelbourg. C'est sous le rectorat de van der Waayen à l'université de Franeker que G. W. Duker, élève du professeur H. A. Roëll, soutint

sa dispute *De recta ratiocinatione*. C'est surtout la huitième thèse de cette dispute, thèse aux termes de laquelle aucune vérité ne pouvait entrer en conflit avec la vérité et qui affirmait que la raison devait étayer l'autorité de l'Ecriture, qui suscita des dizaines de défenses et de réfutations [1]). Van der Waayen et Roëll furent secondés par leur collègue R. Andala, grand admirateur de Descartes (Andala vit tomber sa ferveur pour Geulincx). Par contre Ulrich Huber, professeur d'Histoire et de Droit à Franeker, ne voulut rien entendre de l'appel à l'autorité de Descartes, fait par les défenseurs de la thèse incriminée. Descartes n'avait-il pas séparé „lumen naturale" et „gratia divina"? Il ne convenait nullement d'appliquer à la théologie la méthode cartésienne (J. de Raey pensait comme Huber, ainsi que nous l'avons vu). Huber témoigne de son intérêt pour Descartes; la traduction des *Passions de l'Ame* de Descartes par H. Maresius est relevée dans son *Specimen philosophiae civilis et studendi bonis libris* (1686). Citons deux autres adversaires de Duker–van der Waayen–Roëll, un adversaire acharné, Gérard de Vries, professeur à Utrecht et un adversaire plus modéré: H. Witsius [2]). Il semble que Witsius ait voulu tenter une synthèse des idées de Cocceius et de Voetius. Dans la controverse de 1686, le célèbre pasteur Balthasar Bekker n'avait pas pris parti. In 1668, alors qu'il se trouvait à Franeker, Bekker avait dédié au synode frison une dissertation *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera*, pour que celui-ci, éclairé sur le caractère inoffensif du cartésianisme, ne prit aucune mesure, au détriment de la liberté philosophique. Nombre d'arguments avancés par Bekker sont aujourd'hui périmés, mais ceci n'enlève rien, écrit son biographe W. P. C. Knuttel, au mérite qui lui revient de s'être élevé, sans ce départir de sa modération, contre la chasse aux hérétiques en Frise [3]). On ne peut dire que Bekker soit profondément imbu de cartésianisme, mais comme tant de théologiens néerlandais il témoigne d'un grand intérêt pour la problème des rapports de la raison et de la foi. Comme plusieurs de ses contemporains, Bekker est convaincu que foi et raison ne peuvent se contredire qu'en apparence, car la vérité ne peut entrer en conflit avec la vérité. Il déplore que l'on parle si souvent de la philosophie comme servante de la théologie, n'est-ce pas à la raison de se prononcer dans les nombreux cas où l'Ecriture est silencieuse? L'Ecriture n'est pas la maîtresse de la raison, car raison et Ecriture ont leur propre champ d'exercice, mais l'Ecriture a plus de noblesse et plus de portée que la raison, par elle „Dieu nous révèle ce qui a toujours dépassé l'entendement humain". En 1691 parurent à Leeuwarden, bien qu'entre temps Bekker fût devenu pasteur à Amsterdam, les deux premiers livres de son ouvrage majeur *De betoverde weereld*.

---

[1]) On en trouvera l'énumeration dans la *Bibliothèque universelle et historique* VI (1687).

[2]) Voir sur H. Witsius la thèse (Utrecht 1953) de J. van Genderen.

[3]) Knuttel *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof*. La Haye 1906 p. 363.

Zijnde een grondig ondersoek van't gemeen gevoelen aangaande de geesten, derselver aart en vermogen, bewind en bedrijf: als ook 't geen de menschen door derselver kraght en gemeenschap doen, ouvrage qui allait contribuer puissamment à bannir la superstition et la croyance encore florissante aux sorcières et aux magiciens. Le consistoire d'Amsterdam réagit en suspendant Bekker de ses fonctions de pasteur. Parmi les adversaires du *Betoverde weereld* nombreux sont ceux qui reprochent à Bekker de n'avoir pas bien compris Descartes; ils se fondent en particulier sur ce passage *(De betoverde weereld* II cap. III 8) où Bekker dit que l'esprit créé est dans le corps sur lequel il agit. Cette thèse fut combattue par Joh. van der Waayen et les pasteurs Aalstius et Steenwinkel, qui de concert consignèrent dans *Zedige aanmerkingen* leurs remarques sur l'argumentation de Bekker touchant la nature et l'activité des esprits. Elle fut également combattue par Henricus Groenewegen (il fit ses études à Leyde et ses disciples l'appellent le cartésien-vert ou cartésien de Leyde) qui publia en 1692 à Enkhuizen, où il était alors pasteur, un ouvrage rédigé dans le style fleuri cher aux coccéjens, *Pneumatica*. Ruard Andala (mort en 1727) fut le dernier des professeurs cartésiens de Franeker. Son prédécesseur dans la chaire de philosophie de Franeker, Johannes Schotanus (mort en 1701) a défendu Descartes contre la *Censura philosophiae cartesianae* de Huet et exposé en vers et en prose la philosophie cartésienne. La *Paraphrasis poetica primae philosophiae*, (Franeker 1694), de Schotanus, qui suit pas à pas les *Méditations* de Descartes, me semble vraiment mieux réussie que le poème didactique du Cardinal de Polignac *Anti-Lucretius sive de Deo et natura libri novem*, publié à Paris un demi-siècle plus tard (1747). Du reste ce dernier poème, consacré principalement à la physique cartésienne (avec des traces d'influence de Newton, Malebranche et Boerhave et des attaques contre Hobbes, Spinoza et Locke) était déjà pour l'époque largement dépassé. Wyer Willem Muys, professeur de mathématiques à Franeker en 1710 (puis également de Médecine) est un éclectique, mais il appartient à la période Leibnizienne; dans la préface de son *Investigatio fabricae, quae in partibus musculos componentibus exstat*, préface qui fut traduite en français et publiée à part sous le titre *Dissertation sur la perfection du monde corporel et intelligent* (Leyde 1750), il combat les „naturae plasticae" de Cudworth. Pierre Bayle, qui, comme nous l'avons dit, se querella avec Leclerc au sujet de l'ouvrage de Cudworth *The true intellectual system* (querelle qui se continua après la mort de Bayle, Leclerc ayant attaqué le second tome de l'ouvrage posthume de Bayle *Entretiens de Maxime et de Thémiste*) estime que les natures plastiques ne diffèrent guère des formes substantielles „mises dans un beau jour et sous une nouvelle face". Il y avait en fait entre Bayle et Leclerc incompatibilité d'humeur, les deux hommes ne pouvaient se supporter, au point que Bayle fit remarquer que Leclerc l'attaquait de la même façon que Jurieu, accusation grave si l'on pense au tort que Jurieu causa à Bayle, son ancien collègue et ami de Sedan, qui s'était réfugié en Hollande et avait

été nommé professeur de Philosophie à l'Ecole Illustre (qui ne devait du reste guère mériter ce qualificatif) de Rotterdam. C'est en effet surtout aux intrigues de Jurieu, qui lui en voulait, que Bayle dut d'être déposé de sa chaire en 1693. Bayle fut d'ailleurs plus sensible à l'injustice de la mesure qu'à ses conséquences directes. Il n'en eut que plus de temps pour ce consacrer à la rédaction de son grand *Dictionnaire historique et critique*. Le *Dictionnaire* de Bayle n'offre pas d'article sur Descartes, mais un article peu heureux sur Spinoza. Alors qu'il était encore à Sedan, Bayle avait approfondi la physique cartésienne. Des thèses soutenues à Sedan et une *Dissertation*, dans laquelle il soutenait contre Louis de la Ville (le Père Valois) la conception cartésienne de l'essence des corps, ont été reprises par lui dans son *Recueil de quelques pièces curieuses concernant la philosophie de Monsieur Descartes*, édité à Amsterdam en 1684, recueil qui contient en outre des fragments de Malebranche, Fr. Bernier (disciple de Gassend) et Guillaume Wander (pseudonyme de l'abbé de Lanion). Bayle n'a voulu se rattacher à aucune tendance philosophique (Plus j'étudie la Philosophie, plus j'y trouve d'incertitude) et plusieurs thèmes cartésiens (notion de liberté, preuves de l'existence de Dieu, doctrine des passions, valeur du „cogito") ont fait l'objet de ses critiques. Sur certains points, il a préféré Locke à Descartes. Locke à son tour a pu être influencé par lui.

Sous l'inspiration de Bayle et de Leclerc, un Rotterdamois entreprenant se mit à éditer en 1692 un périodique en langue néerlandaise *De boekzaal van Europe*. Le rédacteur en était Pierre Rabus. En 1701, à la suite d'une querelle avec son éditeur Pierre van der Slaart, Rabus lança chez un autre éditeur de Rotterdam, Barent Bos, les *Tweemaandelijke uittreksels*, périodique qui ressemblait comme un frère à *De boekzaal van Europe*. A la mort de Rabus, Willem Séwel, traducteur et linguiste en renom, prit la rédaction des *Tweemaandelijke uittreksels*. En 1705 le périodique changea de nom et d'éditeur, il devint *De boekzaal der geleerde weereld*. Ce *Boekzaal* était promis à une longue vie, mais il devait perdre entièrement avec l'âge son caractère de publication d'avant-garde.

Très lié avec le cartésien J. Broen, Rabus a témoigné d'un grand intérêt pour la philosophie de Descartes et le cheminement des idées cartésiennes; sans doute aura-t-il pensé avec de Volder et Chr. Huygens que dans tout le système de Descartes bien peu de choses résisteraient en definitive à l'épreuve de la critique. Il a traduit en néerlandais les livres II et III du *Voyage du monde de Descartes* ainsi que les *Nouveaux mémoires pour servir a l'histoire preuve du cartésianisme* de Huet, traductions auxquelles il dut trouver beaucoup de plaisir. Rabus a encore publié des *Rijmoeffeningen* et écrit des éloges en vers, mais il est réellement dénué de sentiment poétique. Dans ce domaine encore il apparaît bien comme l'authentique représentant de l'époque rationaliste qui était la sienne.

C'est en 1635 que l'école latine de Dordrecht, qui avait pour recteur

Isaac Beeckman, fut transformée en Ecole Illustre. Beeckman et Descartes s'étaient rencontrés à Bréda. Beeckman, qui avait huit ans de plus que Descartes et qui venait de passer à Caen sa thèse de Docteur en Médecine, encouragea le jeune Français à s'employer intellectuellement et à la fin de l'année Descartes envoya comme étrennes à Beeckman le manuscrit de son *Compendium musicae*. En 1629, Descartes, pensant que Beeckman se parait des plumes du paon, réclama avec hauteur son manuscrit: Leibniz déjà a senti avec un instinct sûr ce qu'il y avait de bizarre dans la manière dont Descartes présentait l'indélicatesse de Beeckman. Fort heureusement le rapprochement se fit entre les deux hommes en 1631 et en apprenant de leur ami commun, le pasteur de Dordrecht André Colvius, que Beeckman était mort de phtisie le 19 mai 1637, Descartes rendit hommage au disparu dans sa lettre de condoléances d'avoir été „extremement philosophe". Philosophe, au sens moderne du mot, Beeckman ne l'était pas, encore que son comportement ait souvent été plus digne d'un ami de la sagesse que le comportement du bouillant Descartes. Beeckman était un chercheur-né, plus curieux d'expériences de physique et de faits que de théorie.

Après la mort de Descartes, alors que l'édition de la correspondance de Descartes était en préparation, Colvius tenta, par l'entremise du Pensionnaire Jean de Witt, qui était son cousin, de faire parvenir à l'ambassadeur Chanut les documents cartésiens qu'il possédait. De Witt renvoya le tout à Colvius, pensant que l'on voulait livrer au public les seules lettres que Descartes lui-même avait estimées susceptibles d'une publication. Il jugeait en outre que, de toutes les lettres adressées à Colvius, seule la lettre „parlant de la pluie pourpre" offrait assez de matière ou de substance pour être jugée digne de figurer dans l'édition de la correspondance. On trouve cependant dans les *Lettres de Descartes* plusieurs lettres échangées entre Descartes et Colvius. De plus l'allusion de Jean de Witt à la pluie pourpre nous permet de considérer Colvius comme le destinataire de la lettre A Monsieur * * * qui commence ainsi: „Monsieur. Je vous remercie très humblement du livre „de pluviâ purpureâ [1])". Adam et Tannery supposent à juste titre que cette lettre fut écrite vers le 5 octobre 1646, mais ils sont moins heureux dans leur conjecture en ajoutant qu'elle fut „sans doute" destinée à Constantin Huygens.

Dans la *Revue d'histoire des sciences et leurs applications* III C. de Waard a relevé que la lettre *Œuvres* IV, CDLXXVI bis, dans laquelle Descartes décrit comment une épinette parfaite doit être composée, avait été adressée à Colvius, parce que ce dernier avait une fille encore jeune Agneta, qui était musicienne, et à laquelle Descartes pense manifestement ici.

Cette Agneta avait pour protectrice une demoiselle de Dordrecht, Margareta Godewijck, de dix ans son aînée, qui assistait aux reunions de

---

[1]) *Œuvres* IV L. CDXLIX.

Develstein comme la célèbre Maria Tesselschade aux réunions du Chateau de Muiden. Le fameux château de Develstein devait connaître ses plus belles années avec le châtelain Cornelis de Beveren (1591–1663), J. A. Dijkshoorn écrit que le cercle de Cornelis van Beveren était „franchement cartésien" [1]). L'affirmation va trop loin, on peut tout au plus parler, dans ce cercle que fréquentait également le magistrat-médecin Johan van Beverwijck, d'une certaine curiosité pour la physique et la métaphysique cartésienne.

Johannes de Mey, pasteur depuis plusieurs années déjà à Middelbourg fit sa leçon inaugurale à l'Ecole Illustre de Middelbourg le même jour que W. Momma. De Mey n'est pas coccéien comme Momma, c'est un éclectique. Encore qu'il ait placé Gassend plus haut que Descartes, il a subi de façon sensible l'influence du cartésianisme. Il se passionne pour la théologie naturelle. On trouve chez lui l'amour et l'admiration des créatures de Dieu, aussi bien celles du macrocosme que celles du microcosme, qui inspirèrent un Swammerdam et un van Leeuwenhoek dans leurs recherches. Joh. de Mey était très lié avec le dessinateur de Middelbourg Johannes Goedaart dont il publia le troisième tome de la *Metamorphosis naturalis*. L'œuvre même de Joh. de Mey mériterait une étude plus approfondie. L'Ecole illustre de Middelbourg n'a connu que de brèves périodes de viabilité. A la mort de Johannes de Mey en 1709 on tenta encore de lui insuffler une nouvelle vie en nommant à la chaire de philosophie Johannes Aalstius qui était depuis 1695 pasteur à Middelbourg. Nous avons vu qu'Aalstius était cartésien-geulincxien.

Mentionnons encore l'influence du cartésianisme sur les catholiques néerlandais. C'est sans doute par l'intermédiaire des prêtres J. A. Bannius et A. A. Bloemaert, que le prince des poètes néerlandais Joost van den Vondel, qui s'était converti au catholicisme en 1641 (il était mennonite et l'on peut encore dans les écrits postérieurs à sa conversion trouver trace de l'influence mennonite) prit connaissance de la philosophie cartésienne. Vondel a utilisé plusieurs thèmes cartésiens dans son grand poème didactique *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* (1662); il y fait même parler Descartes, sans le nommer. Il est hors de doute que Descartes eût peu apprécié, s'il lui avait été donné d'en prendre connaissance, l'interprétation que Vondel fait du cogito et des preuves cartésiennes de l'existence de Dieu. La thèse de Jos Vandervelden pour qui les *Bespiegelingen* de Vondel sont en grande partie une paraphrase du *Discours de la méthode* est insoutenable [2]).

De 1663 à 1686 les catholiques néerlandais eurent comme administrateur le vicaire apostolique Johannes Neercassel; ce dernier était lié avec Antoine Arnauld et Pontchateau, deux messieurs de Port-Royal, pleins

---

[1]) Dans sa thèse *L'influence française dans les moeurs et les salons des Provinces-Unies*, Paris 1925.

[2]) Voir Jos. Vandervelden *Staat en recht bij Vondel* thèse Leiden 1939 p. 39.

d'intérêt pour le cartésianisme dont ils devaient subir l'influence. De toutes les *Objections* faites à ses méditations, ce furent les *Quatrièmes objections*, élaborées par le jeune Arnauld à la demande de Mersenne, qui furent les plus agréables à Descartes; c'est avec plaisir qu'il leur répondit, ainsi qu'aux *Nouvelles Objections*, faites en 1648 et qui étaient également d'Arnauld. Arnauld obligé de quitter la France demeura assez longtemps à Delft entre octobre 1680 et octobre 1682; il y composa un *Examen* du *Traité de l'essence du corps et de l'union de l'ame avec le corps contre la philosophie de M. Descartes* de Lemoine qui plut tellement à Neercassel que celui-ci encouragea Arnauld à le publier (il devait être publié pour la première fois dans l'édition monumentale des *Oeuvres de Messire Antoine Arnauld*, Lausanne-Paris 1775–1783). Par l'intermédiaire de Pontchateau Neercassel entra en rapport avec le célèbre Bossuet. Les deux évêques n'eurent jamais l'occasion de se rencontrer mais ils gardèrent des relations très amicales. Le 25 février 1679, Neercassel rédigea une lettre pleine de la plus vive indignation à l'adresse de A. L. de S. Marthe, général de l'Oratoire, dont Neercassel lui-même était membre. L'Oratoire avait fait paraître une lettre recommandant de réserver à la doctrine de Molina la place faite à l'augustinisme au temps du Cardinal de Bérulle et des Pères Gibieuf et de Condren. En outre certaines critiques enflammées étaient manifestement dirigées contre Descartes. Cependant la lettre irritée de Neercassel ne fut jamais envoyée. Les minutes de Neercassel font état d'une lettre au ton plus serein et plus diplomatique écrite deux jours plus tard à l'intention de S. Marthe: le nom de Descartes est alors passé sous silence. L'ami et le bras droit de Neercassel Hugo Franciscus van Heussen (l'auteur de *Batavia sacra*, ouvrage qui connut une grande célébrité) s'est également intéressé à Descartes et au cartésianisme, comme il ressort d'une lettre que lui adressa Nicolas Petitpied.

N'oublions pas qu'une phase du cartésianisme néerlandais s'est déroulée hors des frontières des Pays-Bas, à l'époque où Descartes se rendit à Stockholm, à l'invitation de la Reine Christine. Le philosophe français en effet rencontra plus de scepticisme que d'admiration chez les deux philologues néerlandais qui se trouvaient alors à la cour de Christine: Nic. Heinsius et Is. Vossius. Ce n'est pas sans une certaine joie maligne que Vossius mande à Cl. Saumaise que *Les passions de l'ame* de Descartes n'ont plu que modérément à la reine dont la grande admiration va au seul Descartes mathématicien. Descartes dit Vossius, est arrivé trop tard à Stockholm, l'esprit de la reine n'est plus une page blanche, elle n'admet pas sans critique les propos et les préceptes de Descartes.. En dépit de sa partialité, un tel jugement n'est pas dénué de tout fondement. Par contre Descartes trouva un admirateur en David Beck, l'élève de van Dijck: nous lui devons un portrait, sans doute posthume, de Descartes.

Toujours suivant le railleur Vossius, Johan Amos Comenius eut encore moins de succès que Descartes: le docte tenant de la Pansophie provo-

quait chez Christine aussi bien l'indignation que l'envie de rire. Comenius quittant en 1642 l'Angleterre pour la Suède, traversa la Hollande. Une entrevue fut ménagée avec Descartes par quelques uns de leurs amis. Descartes et Comenius, ces deux hommes si différents au fond l'un de l'autre, eurent à cette occasion un entretien plein de courtoisie. Mais Comenius comprit fort bien qu'aux yeux du Français il entrait trop de théologie dans la façon dont il traitait les sciences profanes et que ses plans pansophistes étaient très beaux mais irréalisables. Les ouvrages, publiés par Comenius après la mort de Descartes pour ruiner les principes cartésiens, ont seulement montré que Comenius ne comprenait rien à la physique moderne.

Au cartésianisme néerlandais de l'extérieur appartiennent quelques relations de voyages imaginaires. Hendrik Smeeks van Oldenzeel, qui passa le 10 juin 1666 à Amsterdam l'examen de chirurgien et exerça de 1680 à sa mort en 1721 dans la ville de Zwolle, a publié en 1708 un *Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes zijnde een groot en veele kleinere eilanden daar aan horende; makende een gedeelte van het onbekende Zuidland. Gelegen onder den tropicus capricornus*, récit inspiré par des compte-rendus de voyages et de naufrages (Wouter Schouten *Oostindische voyage*), par l'*Histoire des Sevarambes* de Denis Vairasse (traduite en néerlandais par Gérard van Broekhuizen), par *El criticón* de Balthasar Gracián (dans laquelle le marchand Critil, échoué sur une île, rencontre un jeune homme, qui, après avoir été soigné par une chèvre, s'est développé physiquement et mentalement). Un marchand aimant l'aventure, Juan de Posos, néerlandais malgré son nom espagnol, qui dut être lié avec Smeeks (nous avons la description d'une rencontre de de Posos avec un maître-chirurgien, dont la ressemblance avec Smeeks est frappante) rapporte toutes sortes de détails sur les us et coutumes de Krinke Kesmes, détails qu'il tient d'un vieillard échoué là, alors qu'il était mousse à bord de „De wakende boey" (certains pensent qu'il a inspiré le Robinson Crusoe de D. Defoe). Sur deux îles appartenant à Krinke Kesmes se trouvent deux académies, une académie féminine et une académie masculine. L'académie masculine incline davantage vers l'orthodoxie cartésienne; quant aux dames, elles semblent avoir pris Bontekoe pour livre de chevet. Dans un exemplaire annoté, conservé au département des manuscrits de la Bibliothèque royale de la Haye, l'exposé des thèses soutenues dans les deux académies se trouve amplement développé. Les notes et dessins confus (triangles ayant comme côté le cogito, comme bissectrices la glande pinéale — ondes — influx nerveux etc.) que contient l'exemplaire annoté de *Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes* ne trahissent guère la main d'un scribe compos mentis. Smeeks a été en rapport avec le professeur de Deventer Tyssot de Patot dont nous avons déjà cité les récits de voyages imaginaires, récits dont les héros ont, comme nous l'avons vu, une teinture de philosophie cartésienne.

Dans le train qui le ramenait un jour d'Amsterdam à Paris Paul Valéry a tenté d'évoquer les rêves du philosophe Descartes et du peintre Rembrandt qui avaient flané l'un et l'autre le long des canaux d'Amsterdam [1]). Assez floues sans doute furent les impressions que le voyageur ramena de sa méditation dans un coin de compartiment, une chose du moins demeure vraie: le pays de Rembrandt peut aussi bien s'appeler le pays de Descartes.

---

[1]) P. Valéry *Le retour de Hollande* Maastricht 1926.

TABLE DES MATIÈRES

Pag.

1. Descartes et Spinoza 1
   a. Spinoza continuateur et adversaire de l'œuvre de Descartes . . . 1
   b. Différence d'intérêt porté à Descartes et à Spinoza au cours de l'histoire 2
2. Le triomphe du cartésianisme commence aux universités néerlandaises 2
3. Descartes et Regius 3
   a. Descartes appelle Regius son ami intime 3
   b. Regius fait soutenir à Joh. de Raey une thèse sur l',,anima triplex'' 3
   c. Regius fait soutenir la thèse que l'homme peut être un „ens per accidens" 5
   d. La Responsio seu notae in appendicem ad corollaria theologico-philosophica 5
   e. Regius édite, contre le vœu de Descartes, ses Fundamenta physices 6
   f. Regius et Constantin Huygens 7
   g. Jugement de Paul Mouy sur les Fundamenta physices 7
   h. Descartes renie ouvertement Regius 8
   i. Réimpression et traduction française des Fundamenta physices. 9
   k. Programma de Wassenaar et Notae in programma de Descartes. 9
   l. La supposition que l'esprit pourrait être un mode du corps, hypothèse de travail pour Regius 12
4. Descartes – More – Regius. 13
   a. La connaissance que More prend des œuvres de Descartes marque le début du cartésianisme anglais 13
   b. More disciple aussi infidèle que Regius 14
   c. Contact direct entre More et Regius 16
5. Accord et différence des idées de Regius et de celles de Gassend et Spinoza 16
6. Ludovici Wolzogenii Annotationes in meditationes metaphysicas Renati Des Cartis 17
7. Le cartésianisme de Henricus Reneri, comme celui de Regius, appelle des réserves 19
8. Un redoutable adversaire de Descartes: Gisbertus Voetius 19
9. L'amitié de Descartes et de Constantin Huygens 21
   a. Poèmes de Constantin Huygens sur Descartes 21
   b. Intérêt de Descartes pour les difficultés que rencontrent Constantin Huygens, après avoir fait l'éloge en vers d'un ouvrage de D. Heinsius 22
   c. Sentiment de Constantin Huygens comparant en 1676 Descartes, Cocceius et Voetius. 23
   d. Const. Huygens vante à son ami C. Barlaeus le „Cogito ergo sum" 24
   e. Prétendus défauts de caractère de Const. Huygens 25
   f. Constantin Huygens apporte à Mersenne les Méditations et les objections de Caterus 26
   g. Descartes escompte l'approbation de ses Méditations par la Sorbonne 27
   h. Constantin Huygens déploie un zèle excessif pour recueillir les objections aux Méditations de Descartes 27
   i. Dans une lettre à Const. Huygens, Barlaeus s'exprime en termes défavorables sur la métaphysique de Descartes 29

Pag.

10. Johannes Coccéius, son amitié avec Abraham Heidanus et son attitude à l'égard de Descartes 30
a. La théorie fédérale de Coccéius 30
b. Coccéius, nommé professeur à l'université de Leyde, sur la recommandation de Heidanus. 31
c. Coccéius se refuse, autant qu'il le peut, à étudier le cartésianisme qu'il mésestime. 31
d. Heidanus approuve Coccéius de n'être que théologien 32
e. Opinion de Coccéius sur le doute cartésien 33
f. Coccéius ne désire aucun appui de la part des cartésiens 33
g. Thèse de G. Schrenk sur l'alliance des cartésiens et des coccéiens 34
11. Polémique entre Irenaeus Philalethius (Heidanus) et Suetonius Tranquillus (Voetius) 35
a. Nader openinge van eenige stucken in de cartesiaense philosophie raeckende de H. Theologie (Explications de quelques points de la philosophie cartésienne touchant la théologie) 35
b. Les Bedenkingen op den staat des geschils etc. (Réflexions sur l'état de la controverse) 36
c. Libelle attribué à tort à Heidanus 38
12. Philalethius Elieser (Willem Anslaar) vient au secours des coccéiens 39
13. Différents libelles contre les coccéiens-cartésiens 39
14. Attaque contre cartésiens, coccéiens et voétiens réunis (1691) 41
15. Un cartésien-coccéien: Petrus Allinga et ses attaques contre les Echantillons de mirifiques et étranges nouveautés de H. Wits 41
a. Les dix échantillons 41
b. Les thèses sur le doute cartésien 42
c. Thèse sur l'ubiquité divine 42
d. Différence cartésienne entre l'infini et l'indéfini 43
e. Démonstration par l'absurde contre l'attribution d'une âme aux bêtes 44
f. Autres thèses 45
16. Samuel van Diest et Hubertus van der Meer coréligionnaires de Wits 46
17. H. van der Meer, disciple de Descartes 46
18. Escarmouche entre Balthasar Bekker et van der Meer 47
19. Résolution des Curateurs de Leyde de 1676 contre les nouveautés scandaleuses 48
20. Extrait de cette résolution 49
21. Considérations d'Abraham Heidanus sur cette résolution 49
a. Introduction de Heidanus. 49
b. L'enseignement des fameuses vingt thèses 51
22. Un esprit critique: Burchard de Volder 52
a. Part prise par de Volder et Chr. Wittich à l'élaboration des Considérations 52
b. Heidanus est destitué de sa chaire de professeur, il se sacrifie pour ses collègues Wittich et de Volder 53
c. De Volder, d'origine mennonite, passe à l'église wallonne 54
d. De Volder, éditeur des œuvres posthumes de Chr. Huygens . . . 55
e. De Volder, critique de Descartes et Rohault 55
f. Rapports de De Volder avec Joh. Bernoulli et Leibniz 56
23. Un théologien cartésien: Chr. Wittich. 58
24. Chr. Huygens préfère Newton à Descartes 59
a. Critique de Chr. Huygens contre la physique et la métaphysique de Descartes 59

Pag.

b. Annotations de Chr. Huygens à la Vie de M. des Cartes d'Adr. Baillet 62
c. Admiration mutuelle de Chr. Huygens et Newton 63
d. Dijksterhuis voit en Chr. Huygens un parfait cartésien 64
e. Kosmotheooros de Huygens 64
f. Epitaphe de Descartes par Chr. Huygens 68
g. Const. Huygens prend la défense des intérêts de „son Archimède" 69
h. Chr. Huygens était-il un libertin? 70
25. Naissance du cartésianisme à Leyde: François du Ban 71
26. Conflit entre du Ban et Golius à propos de la promotion de Johannes Klenck 72
27. Jacobus Golius, paladin de Descartes 74
a. Golius attire l'attention de Descartes sur le problème de Pappus 74
b. Golius, un des arbitres du conflit Johan Stampioen–Jacob van Wassenaer 74
c. Préface du Den onwissen wiskonstenaar écrite par Descartes et traduite par Abr. van Surck 77
d. Golius est toujours resté l'ami fidèle de Descartes 78
28. Les mathématiciens néerlandais et la Géométrie de Descartes 79
a. Fr. van Schooten Jr traduit en latin la Géométrie et l'édite avec des additions 79
b. Etudes préliminaires à l'édition de la Géométrie de Schooten dans un manuscrit de Groningue, qui contient également une copie du Compendium Musicae de Descartes 81
c. Un manuscrit de Fr. van Schooten Sr à Leyde. 83
d. Godefroid van Haestrecht explique la Géométrie 83
e. Jean Gillot, disciple et domestique de Descartes 84
f. Le cordonnier mennonite Dirck Rembrantsz van Nierop, curieux des arts mathématiques 85
g. Sijbrandt Hansz. Cardinael, beau-père de Jan Hendrik Glazemaker 87
h. Abraham de Graaf 88
i. Gerard van Kinckhuysen Jr. 89
k. Gerard van Kinckhuysen et Newton 90
l. Les traductions anglaises de l'Algèbre de G. van Kinckhuysen . 93
29. Intérêt considérable des mennonites pour la philosophie et la science nouvelles 94
30. Attaque de Jacobus Trigland contre les thèses cartésiennes présentées par les candidats au doctorat Paul Biman et Henri Bornius 95
31. Deux adversaires: Adrien Heereboord et Adam Stuart 96
32. Origine et carrière de Heereboord 97
33. Lettre de Descartes du 4 mai 1647 aux curateurs de Leyde, dans laquelle il se plaint de l'attitude de Trigland et de Jacobus Revius 101
34. Résolution du 20 mai 1647 des curateurs de Leyde, demandant aux professeurs de faire le silence sur Descartes 102
35. Dispute du 23 décembre, présidée par Stuart, Joh. de Raey opposant 103
36. Intervention des curateurs de Leyde du 8 février 1648 103
37. Décret de 1656 des Etats de Hollande contre la philosophie cartésienne 104
38. Prudente attitude de Jean de Witt dans les polémiques cartésiennes de Leyde. 104
39. Descartes dépité de la façon dont Heereboord prend sa défense. . . 105
40. Les Objectiones quintae de Pierre Gassend 105
41. Accueil réservé aux Pays-Bas aux Dubitationes et instantiae de Gassend 107
42. Dispute De principiis cognoscendi resp. Casparo a Wallendal proposée par Heereboord le 16 juillet 1644. 107

Pag.

43. Publications sur la position de Gassend par rapport à Descartes . . . 108
a. Deux dissertations allemandes (H. Schneider et R. F. Pfaff) . . . 108
b. Thèse française de L. Andrieux 110
c. Thèse allemande de G. Hess 110
d. Communications de R. Pintard et de B. Rochot aux 9e et 10e congrès international de philosophie 111
e. Une étude anglaise (G. S. Brett) 112
f. Mélange de cartésianisme et de gassendisme 112
g. Remarques faites dans une thèse américaine sur Gassend adversaire de l'automatisme des animaux (L. Cohen–Rosenfield) 112
44. Voyage dans la lune de Savinien de Cyrano de Bergerac 113
45. Mariage de Heereboord avec Jeanne de la Court et libelles dont il fut l'occasion. 114
46. Comparaison faite par Heereboord des idées de Cl. de Bérigard, Regius et Descartes 120
47. Conclusion sur Heereboord philosophe. 123
48. Joh. de Raey à la recherche de la clef aristotélico-cartésienne 125
a. De Raey élève de Regius et Heereboord 125
b. De Raey professeur à l'université de Leyde; dédicace de sa Clavis philosophiae aux curateurs (1654) 126
c. Leçon inaugurale de De Raey à l'Athenaeum d'Amsterdam (1669) 127
d. De Raey dédie ses Cogitata de interpretatione aux curateurs de l'Athenaeum (1692) 127
e. Joanni de Raei philosophi ad Christophorum Wittichium Theologum Epistola familiaris (1680) 129
f. Division des sciences de De Raey; deux formes d'intellect, deux formes de logique et de langue. 130
g. De Raey se mêle à la dispute théologique de Franeker de 1686 par une lettre à un théologien anonyme 131
h. Découragement de De Raey à la fin de sa vie 133
i. Collaboration de De Raey à l'édition des opera philosophica de Descartes 134
k. De Raey et l'édition des Epistolae Renati Cartesii 134
l. De Raey décline son concours au biographe de Descartes A. Baillet 137
m. Un élève peu discret de De Raey (Abraham van Berkel?) donne à Daniel Lipstorf des détails sur Descartes 137
49. Commémorations de De Raey, jugements portés sur lui. 138
a. Epitaphes de P. Francius et B. Bolk 138
b. Joh Braun loue le combat de De Raey 139
c. Leibniz plus influencé par les cartésiens que par Descartes 139
d. Témoignage d'adhésion de l'élève de De Raey Johannes Clauberg 141
50 Joh. Clauberg, professeur cartésien à Herborn et Duisburg 142
a. Lettre de De Raey à Clauberg du 12 novembre 1652, il lui conseille de ne donner qu'une brève réponse aux attaques de Cyriacus Lentulus 142
b. Correspondance de Clauberg et T. Andreae 142
c. L'occasionalisme de Clauberg 143
d. Jugement défavorable de St. von Dunin Borkowski sur Clauberg. 144
e. Traductions néerlandaises des œuvres de Clauberg. 145
51. Jacobus Gousset sur Louis de la Forge 146
52. L'atomisme et l'occasionalisme de Géraud de Cordemoy. 147
53. Traduction néerlandaise de la recherche de la vérité de Malebranche 148
54. Geulincx fut-il occasionaliste?. 149

Pag.

55. Joh. Flenderus et son intérêt pour de la Forge, Clauberg, Geulincx, Bontekoe 149
56. La première édition complète de l'Ethique de Geulincx par Philaretus (Bontekoe) dédiée en 1675 à Heidanus 151
57. Geulincx à Leyde 152
58. Commémoration des professeurs de Leyde victimes de l'épidémie de 1669 par Heidanus 154
59. Heereboord s'est-il opposé à Geulincx? 154
60. Comment H. J. De Vleeschauwer en 1942 a modifié son interprétation de Geulincx pour obtenir les suffrages des nazis. 156
   a. L'article des Communications de l'Académie flamande des Sciences de Belgique 156
   b. L'article de Vleeschauwer dans la Tatwelt 159
61. Dessein de Philaretus-Bontekoe dans la publication de l'Ethique de Geulincx 162
62. La „morale provisoire" de Descartes 163
63. Geulincx et Descartes sur le libre-arbitre 164
64. Spinoza sur le libre-arbitre. 165
65. Conception de Geulincx touchant l'unité de la vertu 166
66. Geulincx sur les sept obligations incombant à l'homme 167
67. Différence d'accent dans la morale de Descartes et celle de Geulincx 168
68. Pour Descartes la vertu la plus haute est la générosité 168
69. Bontekoe sur les passions qui sont des défauts de l'âme 169
70. Descartes, Spinoza, Bontekoe et Hobbes sur le repentir et la compassion 170
71. Spinoza ramène toutes les passions à la joie, à la tristesse et au désir 173
72. Spinoza considère les passions de l'âme comme des idées inadéquates 173
73. Pour Spinoza toutes les passions naissent du „Conatus in suo esse perseverandi" 174
74. Descartes, Geulincx et Bontekoe s'opposent à la thèse stoicienne de la nécessité de déraciner toutes les passions.. 176
75. Spinoza combat également le Portique, mais sans se ranger pour autant à l'opinion de Descartes 176
76. Suivant Spinoza la connaissance du bien et du mal est l'idée de la joie et de la tristesse; critique de cette thèse par Chr. Wittich 177
77. Geulincx accusé de spinozisme (C. Tuinman et R. Andala) 178
78. Influence possible de Geulincx sur Spinoza 180
79. Ant. Driessen anti Geulincx 180
80. Le traducteur de Geulincx Ant. de Reus réformateur de l'orthographe 181
81. Résultat d'une enquête stylistique sur les rapports de l'Ethique de Geulincx tractatus I (De virtute et primis ejus proprietatibus) et de la traduction néerlandaise (Van de hooftdeuchden. De eerste tuchtverhandeling) 182
82. Relation entre deux personnages de l'Ethique de Geulincx, en néerlandais Reynhert Deuchtminner et Reyntong, et Cornelis et Paulus Bontekoe 182
83. Ant. de Reus traducteur et défenseur de Geulincx 184
   a. Ses traductions des œuvres de Geulincx 184
   b. Rapports de de Reus avec les pasteurs Paulus Steenwinkel et Joannes Aalstius 184
   c. De Reus traducteur d'ouvrages refusant toute connaissance aux animaux. 185
84. Les animaux sont-ils comparables à des automates ou non? 186
   a. Importance du problème 186

Pag.

b. Pour Descartes le sang constitue l'âme des animaux 187
c. Chapitre de Regius De bestia dans les Fundamenta Physices (1646) 187
d. Préface de Fl. Schuyl au De homine de Descartes (1662) 188
e. Chapitres sur les actions des animaux dans les deux Traités de Sir Kenelm Digby (1644) 188
85. Descartes et Digby 189
a. Correspondance et projet de voyage en Angleterre de Descartes. 189
b. Rencontres entre Descartes et Digby en 1641 et 1644 190
c. Un jugement de la princesse Elisabeth sur les deux Traités de Digby et la réponse qu'y fit Descartes 191
d. Critique de Descartes dans la Demonstratio immortalitatis animae rationalis sive tractatus duo philosophici (Paris 1655 ed. sec. auctior des deux Traités) de Digby 193
e. Traductions néerlandaises des œuvres de Digby 196
86. Les animaux sont-ils comparables à des automates ou non? (suite) . 196
a. Dissertatio de carentia sensus et cognitionis in brutis d'Ant. le Grand 196
b. Deux traductions néerlandaises du Traitté de l'ame de A. Dilly . 197
c. Les conférences philosophiques de Jacques Darmanson. 198
87. L'Idea generalis morborum et passionum hominis du réfugié Jean Fr. Vallade. 199
88. De l'usage des passions de J. Fr. Senault, membre, puis supérieur de l'Oratoire. 202
a. L'édition princeps de 1641 202
b. Une dernière édition de l'usage des passions dédiée en 1658 par Jean Elsevier à Const. Huygens 203
c. Attitude de Senault à l'égard du Portique 204
89. Défenseurs de la thèse de l'attribution d'une âme mortelle aux animaux 205
a. Les idées de Jean Pierre de Crousaz sur l'âme des animaux . . . 205
b. David Renaud Bouillier donne dans son Essai philosophique sur l'âme des bêtes une variante de la théorie des natures plastiques de R. Cudworth 205
90. Brutum cartesianum de Caspar Langenhert et édition du Compendium physicae de Geulincx 208
91. Les Bespiegelingen der redenleer de Joannes Aalstius (Réflexions de la logique), cartésien de tendance geulincxienne 210
92. Un philosophe-dilettante, le layetier d'Amsterdam Willem Deurhoff 212
93. Adaptation des Méditations de Descartes par Deurhoff 214
94. Questions philosophiques disputées 215
a. Opinions de Descartes, Geulincx, Bontekoe et Deurhoff sur les limites du monde et de l'étendue. 215
b. Le corps est-il divisible? 219
95. Deurhoff plaçait Descartes plus haut que Geulincx; son jugement sur l'occasionalisme 220
96. Deurhoff accusé de spinozisme 221
97. L'influence de Deurhoff non conforme à son importance 222
98. Johannes Swartenhengst, geulincxien sans peur et sans reproche . . 223
99. Wilhelmus Wilhelmius (anti-cartésien), Wolpherdus Senguerd (cartésien modéré) 224
100. Théod. Craanen obligé de laisser sa place de subrégent du Statencollege à Gér. de Vries 226
101. Gér. de Vries préfère Utrecht à Leyde 227
102. Un grand ami de Descartes: Cornelis van Hogelande. 228
103. Descartes et les Roses-Croix 230

Pag.

a. La Fraternitas rosicruciana fictive du 17e siècle 230
b. Le célèbre „songe cartésien" du 10/11 novembre 1619 aurait été inventé de toutes pièces 230
104. Les Cogitationes de C. van Hogelande 231
105. Descartes n'admet que partiellement le De motu cordis et sanguinis de W. Harvey (1628) 234
106. L'importance de Descartes en physiologie (jugements de Daremberg et Foster) 235
107. Descartes en conflit avec Vopiscus Fortunatus Plemp au sujet de la circulation du sang 237
108. Sur la circulation du sang également Regius infidéle à Descartes . . . 239
109. Les médecins de Rotterdam Jacobus de Back et Zacharias Sylvius partisans de Harvey 240
110. Traductions néerlandaises de l'Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis 242
111. George Ent soutient Harvey contre les attaques d'Aemilius Parisanus 242
112. Harvey médecin de Lady Anne Conway 243
113. Destructio fundamentorum medicinae Vopisci Fortunati Pemplii in academia lovaniensi medicinae professoris de Jacobus Primrosius 244
114. Jan Baptist van Lamzweerde déclare avoir aidé G. L. Blasius dans la réfutation de Primrosius et dans l'élaboration d'autres ouvrages 245
115. Leçon inaugurale de Blasius à l'Athenaeum d'Amsterdam (1659) . . 246
116. Fr. de le Boe Sylvius, professeur à l'université de Leyde 246
a. Il démontre à Leyde la circulation du sang et convainc ses collègues Walaeus et Vorstius 246
b. Il ne rejète pas la raréfaction du sang soutenue par Descartes . . 247
c. Sa réputation attaquée par H. Boerhave et le médecin de la ville d'Amsterdam Abraham van Limburch 248
117. Van Hogelande sur la circulation du sang et sur l'importance des mathématiques et de la chimie 249
118. Rapports indirects de Descartes avec l'école iatromécanique, fondée par G. A. Borelli. Fr. de le Boe Sylvius peut être considéré comme le chef de l'école iatrochimique 250
119. Giovanni Alfonso Borelli 251
a. Borelli protégé de Christine de Suède 251
b. Joh. Bernoulli éditeur du De motu animalium de Borelli 252
c. Borelli et Marcello Malpighi 252
d. Borelli combat John Mayow 253
e. Borelli combat Descartes 253
f. Johannis Broen éditeur du De vi percussionis de Borelli 254
120. L'écossais Archibald Pitcairne, qui fut un temps professeur à Leyde, iatromécaniste 254
121. Hermannus Boerhave 254
a. Boerhave rangé parmi les iatromécaniciens 254
b. Pourquoi Boerhave, suivant son propre témoignage, ne fut pas pasteur comme son père, mais médecin. 255
c. Discours universitaires de Boerhave 256
d. R. Andala prend la défense de Descartes contre Boerhave 256
122. Théories mécaniques et chimiques chez Descartes. 257
123. Avantages et inconvénients de l'alliance entre cartésianisme et iatrochimie 257
124. Jugement de E. Bloch sur les iatrochimistes N. Lémery, John Mayow, J. Bernoulli, St. Blankaart, Th. Craanen et Benjamin van Broekhuysen 258

Pag.

125. Les iatrochimistes critiqués par les iatromécaniciens et supplantés par les chimistes 260
126. Florentius Schuyl, disciple de Fr. de le Boe Sylvius 261
127. Le Nouveau cours de médecine, ou selon les principes de la nature et des mécaniques, expliqués par Messieurs Descartes, Hogelande, Regius, Arberius, Villis, les Docteurs de Louvain, et par d'autres: on aprend le cors de l'homme, avec les moiens de conserver la santé, et de chasser les maladies. 263
a. Le Nouveau cours de médecine (Paris 1669) contient la troisième édition de La physique d'usage (ed. sec. Paris 1666) 263
b. Le pharmacien parisien Henry (de) Rouvière et son fils Louis Henry 263
c. La Medulla logicae (1661) et la Medulla physicae (1664) du professeur de Louvain Guillaume Philippi 265
d. Les Téses de Louvain 266
e. De „Villis", mentionné dans le titre du Nouveau cours de médecine, est Thomas Willis, mais qui est Arberius? 266
f. Une règle de Regius pour la conservation de la santé est citée dans le Nouveau cours de Médecine. 267
g. Pierre d'Alibert, mécène des cartésiens 267
128. Le Monde de Descartes 268
a. Traité de la lumiere 268
b. Discours de la fiévre de Rohault et Traité du mouvement de Cordomoy, édités avec le Traité de la lumiere 269
c. L'homme de René Descartes, édité par Clerselier, et un traité de la formation du fœtus du mesme autheur (1664); seconde édition augmentée du Monde ou traité de la lumiere du mesme autheur (1667) 270
d. Traductions latines du Traité de l'homme et du Traité de la lumiere 270
129. Theodorus Craanen, successeur de Sylvius dans la chaire de médecine, cartésien passionné 271
a. L'Oeconomia animalis (1685) de Craanen et son commentaire de la Praxis medica reformata de Regius (1686) 271
b. Tractatus physico-medicus de homine de Craanen édité par Th. Schoon (1689) 272
c. Craanen tente de concilier les théories de Descartes et de V. F. Plemp sur la circulation du sang. 273
130. Le Suédois Johannes Broen, un „grand cartésien" 273
a. Broen élève de Craanen; reçu docteur en 1683, il édite en 1686 le De vi percussionis de Borelli 273
b. Il donne des cours privés à Leyde et en 1694 est nommé lecteur sans traitement 274
c. Broen réédite les annotations de Craanen à la Praxis medica de Regius (1695) 274
d. Les opera medica de Broen éditées en 1702 à Rotterdam 275
131. Date de naissance de Cornelis Bontekoe? 276
a. Indications publiées contradictoires et sujettes à caution 276
b. Il faut fixer aux environs de 1647 la date de naissance de Bontekoe 277
132. Premier séjour de Bontekoe à Leyde 280
133. Mariages de Bontekoe 281
134. Second séjour de Bontekoe à Leyde 282
135. Bontekoe à la Haye 284
136. Dispute de Bontekoe avec Blasius 284
137. Amitié de Bontekoe et de H. Overkamp 285
138. Thèse de doctorat d'Overkamp De gangraena et sphacelo. 286

Pag.

139. Bontekoe, médecin du Prince-Electeur de Brandebourg 287
140. Bontekoe meurt d'une chute malencontreuse 288
141. Stephen Blankaart auteur du Bref récit de la vie et de la mort du sieur Cornelis Bontekoe 288
142. Caractère de Bontekoe 289
143. Thérapie de Bontekoe 291
144. Ton des ouvrages de Bontekoe 292
145. Attribution non fondée de certains pamflets à Bontekoe 293
   a. Korte en noodtwendige aanmerkingen (vers 1676); Kort en bondig recept tegen het podagra (1688) 293
   b. Verhael van een wonderlijk gesighte van een kleyn man op den berg Parnassus (vers 1680) 293
   c. Het verhael van een wonderlijk gesicht, dat eenige dagen geleden een Fijnman gehad heeft (vers 1681), probablement de Joh. Duker 296
146. Bontekoe sur le doute cartésien 296
147. Bontekoe sur la circulation du sang et le succus nervosus 297
148. Bontekoe nie l'union de l'âme et du corps 298
149. Bontekoe occasionaliste 299
150. Morale de Bontekoe; son Tractatus ethico-physicus de animi et corporis passionibus earundumque certissimis remediis (édité en 1696, traduction néerlandaise de 1697) 302
151. Bontekoe sur la respiration et le sal volatile qui passerait du sang dans les poumons 303
152. Bontekoe critique la thèse soutenue par de le Boe Sylvius de l'effervescence du succus pancreaticus; sa critique des conceptions de le Boe 303
Sylvius et Th. Willis relatives à la fièvre 304
153. La „construction de la médecine" de Bontekoe, construction peu durable
154. Le nom de Geulincx est passé sous silence dans les œuvres complètes philosophiques, médicales et chimiques de Bontekoe 305
155. Les Verscheyde tractaetjes de Bontekoe 305
156. La Métaphysique de Bontekoe adaptation de celle de Geulincx . . . 306
157. Somatologie de Bontekoe, adaptation de la Physica vera de Geulincx 308
158. Méditations touchant plusieurs formes de mouvement de Bontekoe 309
159. Overkamp et Bontekoe tiennent le mouvement pour inhérent à l'étendue et pensent qu'il n'y a pas de repos possible dans l'univers 309
160. Overkamp et Bontekoe s'opposent au chapitre 55 des Principia philosophiae II de Descartes 311
161. Leur théorie sur la cause de la dureté des corps empruntée à Malebranche
162. Influence possible de E. W. von Tschirnhaus et de Spinoza sur leur 312
conception du mouvement et du repos 313
163. Conclusion sur Bontekoe philosophe 313
164. En dépit des objections que je formule contre la monographie du Dr E. D. Baumann (Cornelis Bontekoe (1640–1685) le docteur du thé) je puis accepter la conclusion finale de Baumann 314
165. Pieter Muis, chirurgien de Rotterdam, a comme Craanen et Bontekoe écrit une Oeconomia animalis 315
166. Prosaïsme de la seconde moitié du dix-septième siècle 316
167. Aversion de Bontekoe pour la poésie, le jeu et la danse 316
168. Curiosité de Bontekoe pour la bibliothèque de Spinoza 317
169. H. Overkamp médecin 317
170. Le Lexicon medicum renovatum et les collectanea medico-physica de St. Blankaart 318
171. Les domiciles de St. Blankaart 319

Pag.

172. Vanité de St. Blankaart comparée à celle de G. Leti 320
173. Tractatus novus de circulation sanguinis de Blankaart 321
174. Blankaart et Bontekoe 322
175. Blankaart et Bontekoe adversaires de la génération spontanée . . . 323
176. La théorie de la génération spontanée ébranlée par les recherches microscopiques 324
177. Blankaart a-t-il traduit en plus des Primae cogitationes le Traité de l'homme et la description du corps humain de Descartes? 324
178. Bontekoe docteur du thé. 325
179. L'Académie cartésienne de Blankaarts et le Borgelijke tafel (1683) . 328
180. Blankaart et Wilhelmus ten Rhijne 328
181. Blankaart propagandiste après Bontekoe de l'usage du thé, du café et du tabac 329
182. Blankaart traducteur de quelques œuvres de C. Lancilotti, S. Sanctorius, Nic. Lémery, J. J. Mangetus et Jos. de la Charrière 330
183. Traduction latine des Fragmenta dienende tot een onderwijs van de beweginge, en vijandschap of liever vriendschap van het acidum met het alcali de Bontekoe due à Blankaart 331
184. Participation de Blankaart à l'édition des Oeuvres médicales et physiques complètes de Johannes Mayow (Amst. 1683/1684) 332
185. John Mayow, précurseur de Priestley et Lavoisier 332
a. Jugements favorables portés sur lui 332
b. John Mayow identifie les particules „nitro-aerea", qu'il suppose avec les esprits animaux cartésiens. 333
c. Mayow explique le mouvement et la lumière à la manière cartésienne; il critique l'explication que donne Descartes de la dilatation de l'eau congelée et conteste que la respiration serve, comme le veut Descartes, à rafraîchir le sang 335
d. Les annotations de Blankaart à la traduction néerlandaise des œuvres de Mayow sont sans grand intérêt 336
186. Régime du médecin cartésien: air frais, repos et thé 337
187. Bontekoe, parle, soit sous l'influence de Mayow, soit sous celle de Fr. de le Boe Sylvius, de fines particules qui passent de l'air dans le poumon 337
188. Il se peut que de le Boe Sylvius ait encore connu l'œuvre de Mayow . 338
189. Robert Boyle combat Fr. de le Boe Sylvius. 339
190. Blankaart traduit les œuvres de Lucianus 340
191. Intérêt de Blankaart pour le découpage. 340
192. Thèse de J. Swammerdam: De respiratione (1677) 341
193. Les conceptions médicales d'Antony van Leeuwenhoek conformes à celles de E. W. von Tschirnhaus et à celles de Bontekoe. 342
194. Un ami politique de Bontekoe: Th. Schoon 343
195. Ant. de Heide et Joh. Muis partisans de l'usage du thé 344
196. David van Hoogstraten admirateur modéré de Descartes 344
197. Le philologue Nicolas Heinsius Sr à Stockholm en même temps que Descartes; son fils Nicolas, l'auteur bien connu de Den vermakelijken avonturier, écrit cependant un livre suivant les principes de Descartes 346
198. Encore un médecin cartésien: Jacob van Hervelt 347
199. Les remarques chirurgicales de Tammerus Visscher. 347
200. Salomon van Rusting adversaire de Bontekoe et d'Aeg. Daalmans . 348
201. Un adversaire de Bontekoe: Johan Baggaart 348
202. Fr. Dekkers, professeur de Leyde, sylvien modéré; le professeur de Bois-le-Duc Benjamin van Broeckhuysen, cartésien authentique . . 349

Pag.

203. Un certain H. G. Herfeld croit au dogme cartésien de la glande pinéale, siège de l'âme. 349
204. Nicolas Hoboken tient la moëlle épinière pour le siège de l'âme . . . 350
205. Les frères Arnold et Gerard Boot font carrière en Angleterre et écrivent de concert une Philosophia naturalis 351
206. Le médecin Petrus Jens écrit pour défendre la philosophie de Descartes et attaquer celle de Spinoza 351
207. Jacob Copper, médecin à Brielle puis à Leyde, traduit le Tractatus de homine et de formatione fœtus de Descartes 354
208. Louis Meyer a-t-il été témoin des derniers instants de Spinoza? . . . 355
209. Louis Meyer, cartésien spinoziste 356
210. Louis Meyer, né en 1629, fils de Willem Jansz. et de Maria Lodewijksdr. 357
211. Mariage de Louis Meyer et de Constantia Caret 358
212. Louis Meyer n'a pas eu une conduite morale irréprochable 359
213. Mort de Louis Meyer en novembre 1681 359
214. Première activité littéraire de Louis Meyer 359
215. Louis Meyer enrichit le Dictionnaire Néerlandais de J. Hofman d'une rubrique des termes artistiques et d'une rubrique des mots vieillis . 360
216. Adriaan Koerbagh: le Nieuw woordenboek der regten (1664) et Een bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet (1668) 362
217. Koerbagh: Een ligt schijnende in duystere plaatsen (1668) 364
218. Condamnation de Koerbagh, sa mort au Willige Rasphuis d'Amsterdam en 1669 365
219. Joh. Bouwmeester a-t-il collaboré à l'ouvrage Een bloemhof? 366
220. Sources de Louis Meyer pour la deuxième partie du Dictionnaire . . 367
221. Jugements de A. de Jager, J. J. Salverda de Grave et de St. Axters sur le dictionnaire de Louis Meyer 368
222. Louis Meyer traduit la Medulla theologica de G. Amesius sous le titre: W. Amezes mergh der godtgheleerdtheidt (1665) 369
223. Louis Meyer a-t-il traduit les Christianae theologicae libri II de Marcus Fr. Wendelinus?. 371
224. Une dispute (1659) et deux thèses (1660) de Louis Meyer. 372
225. L'interprétation dynamique du spinozisme 372
   a. Différence fondamentale entre les conceptions de Descartes et de Spinoza sur le repos et le mouvement 372
   b. Spinoza a-t-il pensé à identifier l'étendue avec le mouvement et le repos 373
   c. St. von Dunin Borkowski sur „Die Entdeckung des Dynamischen" dans la théorie du mouvement de Spinoza; critique des idées de J. H. Carp 373
226. La doctrine des corpuscula de Spinoza est restée inachevée 374
   a. Von Tschirnhaus met Spinoza dans l'embarras en le questionnant sur la vraie détermination du mouvement (1675) 374
   b. Propos injustes de Spinoza à l'adresse de Descartes, au sujet des principes de la Nature de celui-ci 378
   c. L'explication donnée par L. Brunschvicg de l'état d'esprit anti-cartésien de Spinoza en 1676 378
   d. Pour le spinoziste Abr. J. Cuffeler, l'étendue appartient à l'essence et le mouvement à l'existence du corps 379
   e. Von Tschirnhaus sur le mouvement et le repos dans sa Medicina mentis 380
227. La disputatio philosophica inauguralis de materia, ejusque affectionibus motu, et quiete (1660) de Louis Meyer 380
   a. La thèse n'annonce pas les idées de Spinoza ou de E. W. von Tschirnhaus sur le repos et le mouvement 380

Pag.

b. L'influence de Geulincx sur cette thèse est inexistante ou du moins insignifiante 381
c. Meyer ne veut retenir que deux prédicaments: res et modus; il rejette donc l'être de raison 382
d. Résonance spinoziste des neuvième et dixième paradoxes de Louis Meyer. 384
e. Le paradoxe de Meyer sur le sentiment et ses définitions du mouvement, du repos et du lieu s'opposent à celles de Jac. de Mey . . . 384
f. Meyer, les frères de la Bassecour et Joh. Uythage rejettent la définition aristotélicienne de la nature 385
g. La thèse de Meyer n'offre aucun intérêt particulier et n'est pas très moderne 386
228. Lettre de Spinoza à Louis Meyer De infinito (20 avril 1663) 386
a. Etendue et durée sont infinies. 386
b. La lettre n'est vraisemblablement pas dirigée, comme le supposait St. von Dunin Borkowski, contre la Disputatio de finito et infinito de L. van Velthuysen (1651) 387
229. Louis Meyer, éditeur des I et II parties des Renati Des Cartes principiorum philosophiae, more geometrico demonstratae de Spinoza . . 388
a. Le 3 août 1663 Meyer reçoit une lettre de Spinoza contenant des instructions détaillées qu'il doit scrupuleusement suivre 388
b. D'après W. Meyer l'homunculus, qui dans la préface de Louis Meyer devait recevoir une correction, est l'élève de Spinoza Johannes Casearius 389
c. Spinoza dans sa lettre du 27 juillet 1663 au secrétaire de la Royal Society de Londres H. Oldenburg donne un compte-rendu ponctuel de l'exécution de l'édition des Renati Descartes principiorum philosophiae pars I et II more geometrico demonstratae. 390
d. Le passage de la lettre de Spinoza à Meyer sur l'„homunculus" a donné lieu aux suppositions les plus fantaisistes 391
230. Le De jure ecclesiasticorum liber singularis (1665) de Lucius Constans attribué à tort à Louis Meyer et à Spinoza 393
231. Louis Meyer auteur de la Philosophia S. Scripturae interpres et de son adaptation néerlandaise (1666 et 1667) 394
232. Rapports de la Philosophia S. Scripturae interpres et des ouvrages sociniens et arminiens 395
a. St. von Dunin Borkowski cite comme sources de Meyer la Brevis disquisitio (1633) et le De jure et norma controversiarum liber II (1644) de Joachim Stegman Sr: Meyer ne fait état que de la Brevis disquisitio 395
b. Les sociniens veulent que la recta ratio soit éclairée par l'Esprit-Saint, dans les passages claires comme dans les passages obscures de l'Ecriture; pour les arminiens les passages clairs peuvent être compris sans l'assistance de l'Esprit-Saint; dans les deux cas Meyer fait de la philosophie la règle et la pierre de touche infaillible . . 396
233. Les Libri duo de scripturarum interprete adversus exercitatorem paradoxum de L. Wolzogen 398
234. Dans la Philosophia S. Scripturae interpres et dans l'adaptation néerlandaise De philosophie d'uytleghster der H. Schrift Meyer montre l'intérêt qu'il porte à la philologie 399
235. Suivant Meyer la proposition: „dans l'Ecriture le vrai sens d'un texte est identique à la vérité" n'est pas convertible 399
236. Déjà Chr. Wittich niait que dans les questions de physique l'Ecriture puisse être prise pour guide 400

Pag.

237. Lambert van Velthuysen associé de Louis Meyer 400
238. Comparaison de la Philosophia S. Scripturae interpres et du Tractatus theologico-politicus de Spinoza (1670) 401
239. Allusions à Descartes et à Spinoza dans la Philosophia S. Scripturae interpres 403
240. Il se peut qu'il y ait eu un froid entre Spinoza et Meyer après la parution de la Philosophia scripturae interpres 404
241. Préface de De nagelate schriften van B.D.S. (1667) attribuée à Jarich Jelles, traduction latine de cette préface attribuée à Louis Meyer . . 404
242. Quelques pièces de théâtre de Louis Meyer 407
a. La Toison d'or (tragédie avec machines volantes) représentée au théâtre d'Amsterdam en 1667 407
b. Le verloofde koninksbruidt (La fiancée royale), pièce riche en assassinats. 409
c. Le menteur et Heraclius (probablement inédits), traduits de Corneille 410
243. La fondation de l'association artistique Nil volentibus arduum . . . 410
244. Lucas Rotgans, auteur probable de l'examen d'une tragédie de Jan Vos, examen qui est une des sources les plus anciennes pour l'histoire de la Nil 411
245. Johannes Antonides, membre de la Nil 412
246. Antonius van Coppenol, élève à Leyde de Raey et de le Boe Sylvius, membre de la Nil; en 1673 dit adieu à la science et aux muses pour se consacrer au commerce 412
247. Les médecins Moesman Dop et Reinier van Diephout, membres de la Nil 413
248. Johannes Bouwmeester, vieil et fidèle ami de Louis Meyer 414
249. L'orientaliste Adrien Reland réédite en 1701 la traduction latine faite par Bouwmeester du roman arabe La vie d'Ebn Yokdhan (1672) . . 415
250. La philosophie d'Ibn Tophail. 416
251. Curiosité pour la religion musulmane en Europe occidentale dans la seconde moitié du dix-septième siècle 417
252. Correspondance de Spinoza et de Bouwmeester. 419
253. Bouwmeester et Meyer prennent part à la querelle des docteurs d'Amsterdam de 1677 419
254. L'esthétique de la Nil 420
255. Thèse de Paris peu sympathique sur la Nil (1921) 421
256. A l'inverse de Corneille, Andriga Pels estime nécessaire que dans la comédie également la vertu soit récompensée et le vice puni 423
257. Doctrine des passions de Louis Meyer. 425
a. Division des passions 425
b. Passions que doit exciter l'auteur dramatique. 426
258. Influence du cartésianisme sur la littérature française étriquée . . . 426
259. En dépit d'emprunts à Descartes et à Spinoza la morale du Précis de poésie dramatique, ouvrage collectif de la Nil volentibus arduum, n'a rien dans son fond ni de cartésien ni de spinoziste 427
260. Traduction de l'Imitation de Jesus-Christ de Corneille faite par la Nil 427
261. La „Physionomie" cartésienne de Charles Lebrun avec traduction néerlandaise éditée par F. de Kaarsgieter (1701) 428
262. Ludolph Smids, poète dramatique et collectionneur. 430
263. Traductions du médecin coccéien Abraham van Poot. 431
264. Le médecin Jan de Witt, sympathisant de Descartes et de Gassend, traducteur du De natura rerum de Lucrèce 432
265. Le cartésianisme à l'Athenaeum d'Amsterdam: cartésianisme mitigé de Joh. de Raey: Arnoldus Senguerd influencé par Descartes dans son enseignement physique 433

Pag.

266. Le cartésianisme au séminaire remonstrant d'Amsterdam 433
a. Etienne de Courcelles, traducteur latin du Discours de la méthode, La dioptrique et Les météores de Descartes (1644) 433
b. Philippus van Limborch polémique avec Johannes Breedenburg sur l'usage de la raison dans la religion 435
c. Jean Leclerc 436
α. En 1683 reçu amicalement à Amsterdam par Ph. van Limborch, de 1684 à sa mort en 1736, habite sans interruption à Amsterdam 436
β. ,,Incompatibilité d'humeur" entre Leclerc et Pierre Bayle . . 437
γ. Importance européenne des périodiques édités par Leclerc Bibliothèque universelle et historique, Bibliothèque choisie et Bibliothèque ancienne et moderne. 437
δ. Leclerc tient Descartes en haute estime, mais admire Locke, qu'il connait personnellement et sur l'œuvre duquel il exerce une influence stimulante 438
ε. Les Parrhasiana ou pensées diverses sur des matières de critique, d'histoire, de morale ou de politique de Leclerc (1699–traduction néerlandaise 1715) contient une défense des ouvrages de M.L.C. 440
ζ. Leclerc grand admirateur du néo-platonicien Ralph Cudworth 440
267. Pourquoi cartésiens et coccéiens se sentirent attirés par le parti de Johan de Witt et cherchèrent protection auprès de lui 441
268. Frans Burman à la tête du college des sçavants d'Utrecht 443
269. Un pamphlet de 1674 contre le collège des sçavants 444
270. Johannes Georgius Graevius et son Discours De cometis 445
271. Louis Wolzogen, pasteur français mondain. 446
272. Acte contre l'abus de la philosophie (1689) signé par Wolzogen, de Raey et G. van Leeuwen 447
273. Le Docteur Lambert van Velthuysen 448
274. Johannes de Bruin défend Descartes contre Reinier Vogelsang . . . 449
275. Regnerus Mansveld se sert du pseudonyme de Petrus ab Andlo . . . 449
276. Nicolaas van Solingen 449
277. Petrus van Mastricht, successeur de Voetius (1678) 450
278. Melchior Leydekker pense que l'alliance scélée entre coccéiens et cartésiens avait un caractère utilitaire 450
279. J. Serrurier remet le cartésianisme en honneur à Utrecht. 451
a. P. Burman lui dédie un poème de bienvenue Sophiae reduci . . 451
b. Les Annexa à la thèse de Serrurier De gravitate aeris (1690) . . . 452
c. Leçon inaugurale de Serrurier Pro philosophia 453
280. Les partisans de la philosophie de l'expérience et Descartes 453
a. Johan Frederik Hennert, professeur à Utrecht 453
b. La thèse de doctorat de W. G. de Roo (1859) 454
c. C. W. Opzoomer et la philosophie de l'expérience. 455
d. Allocution d'Opzoomer sur Descartes à l'occasion du 255e anniversaire de l'université d'Utrecht (1861). 457
e. Il est à souhaiter que les historiens du protestantisme libéral accordent plus d'attention au cartésianisme 457
281. A Deventer aucune admiration durable pour Descartes, critiques acerbes contre lui 459
a. Jacobus Revius accueille Henricus Renerius à son arrivée à Deventer 459
b. L'espoir de gagner Descartes à la foi réformée se révèle vain. . . . 460
c. Ouvrages de Jacobus Revius contre Descartes 460
d. A. Perizonius, correspondant du collège des sçavants 461

Pag.

e. Reinier Vogelsang, auteur de diatribes contre Descartes et d'un éloge en vers de la traduction latine du Traité de l'homme de Descartes 462
f. Simon Tyssot de Patot, professeur de mathématiques en langue néerlandaise à Deventer 462
282. Le cartésianisme à Harderwijk, tardif et de peu d'importance. . . . 463
a. Avis sur le cartésianisme adressé en 1651 par le sénat de l'université de Harderwijk au comte Louis Henri de Nassau 463
b. Decret de 1656 contre le cartésianisme. 464
c. Maigres données sur Corn. van Thiel. 464
d. Un Tractatus philosophicus cartésien-geulincxien dédié par R. Keiser aux professeurs de l'université de Harderwijk (1687) 464
e. Le professeur G. Wijnen, élève de Craanen et de Raey 464
283. Réponse de Daniel Heinsius au nom de l'université de Leyde au comte Louis de Nassau (1651) 465
284. Réponse de Johan Jacob Hausmann au nom de l'école illustre et du collegium auriacum de Bréda au comte Louis de Nassau (1651) 466
285. L'école illustre de Bréda, sa prospérité passagère 466
a. Fondation et ouverture de l'école 466
b. Les pasteurs Antonius Hulsius et Johannes Schulerus chargés de cours 468
c. Rapports du curateur André Rivet avec Descartes, Mersenne et Gassend 469
286. L'éclectisme de Marin Mersenne 471
287. Gassend se raidit dans sa résistance contre Descartes sous l'influence de ses relations néerlandaises. 472
a. Dans une lettre à Rivet Gassend parle avec dédain des Principes de la philosophie de Descartes 472
b. Henricus Bornius et son maître Heereboord s'emploient sans succès à faire éditer la correspondance de Gassend 474
288. Au nom de l'université de Groningue le comte Louis Henri de Nassau reçoit également une réponse à la question posée par lui sur ce qui est ou n'est pas nuisible dans le cartésianisme 475
289. Contraste entre l'attitude de Groningue et celle d'Utrecht à l'égard de Descartes 475
290. La Philosophiae cartesiana sive admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes de Schoock et l'Epistola ad celeberrimum D. Gisbertum Voetium de Descartes 476
291. Réponse du sieur René Des Cartes, Seigneur du Perron, à la lettre rendue publique du Magistrat de la ville d'Utrecht du 13/23 juin de l'an 1643 477
292. Lettre latine de 1645 et Lettre apologétique suivie d'une traduction néerlandaise envoyée par Descartes au magistrat d'Utrecht en 1648 478
293. Le Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi, publié en 1656 est-il conforme à la lettre latine de 1645? 478
294. Samuel Maresius est-il l'éditeur du Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi? 479
295. Jugement du sénat de Groningue prononcé en 1645 pendant le premier rectorat de Maresius en faveur de Descartes; Descartes remercie le professeur M. Pasor de son assistance. 480
296. Maresius, adversaire de Cocceius et de Chr. Wittich 481
297. La réponse du sénat de Groningue à la question posée par le comte Louis Henri de Nassau au sujet du cartésianisme donnée pendant le deuxième rectorat de Maresius. 481

Pag.

298. Critique de Descartes dans le De abusu philosophiae cartesianae de Maresius (1670) 482
299. Le fils ainé de Maresius, Henri, traduit en latin en 1650 Les Passions de l'âme de Descartes 483
300. Le Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in fœderato Belgio et commoda illius restituendi ratione (1672) 484
301. Conclusion sur les bons et mauvais services rendus au cartésianisme par Maresius 484
302. Le secrétaire de l'université de Groningue, Fr. Junius, a-t-il défendu dans sa lettre de 1651 au comte Louis Henri de Nassau Jean Clauberg et Chr. Wittich qui ont étudié à Groningue? 485
303. Tobie André, associé de Descartes du vivant de celui-ci et son fidèle champion par la suite 486
304. Les professeurs de Groningue Henri et Jacob Alting 487
305. Johannes Braun, élève de Cocceius et de Heidanus 487
a. Braun étudiant à Leyde et professeur à Nimègue 487
b. Difficultés à Groningue avec Johannes Bertling, anticartésien, dont le Seminarium totius transnaturalis sapientia (1685) fut enrichi d'une préface contenant tous les jugements recueillis en 1651 par le comte Louis Henri de Nassau 488
c. Polémique entre Johannes Braun et Johannes Marck 489
d. Cartésianisme et coccéianisme dans le Doctrina fœderum de Braun 490
e. La véritable religion des Hollandais (1675) de Braun. 492
f. Jugement de Braun sur le cartésianisme à Groningue 493
306. Le cartésianisme fut également expliqué à Groningue par les professeurs L. Wolzogen, H. Eyssonius et G. Lammers 493
307. Activité de Jac. Gousset à Groningue. 494
308. Le Cartesius Mosaizans de Johannes Amerpoel. 494
309. Polemique entre Antonius Driessen et Jacob Wittich 495
310. Ouvrages pédants du chirurgien Embdanus Yvo Gaukes qui fut lecteur de philosophie à Groningue. 496
311. Le systema influxus emendatum de l'ami de Leibniz Nicolas Engelhard 497
312. Johannes Bernoulli à Groningue 498
313. Johannes de Crousaz professeur à Groningue de 1724 à 1726 499
a. Son examen du pyrrhonisme (1733) dirigé contre Pierre Bayle . . 499
b. Trace d'influence cartésienne dans l'Essay sur le mouvement de Crousaz (1726) édité avec une réfutation de l'ouvrage très cartésien d'Etienne Gamaches Sistème du mouvement 499
314. Descartes immatriculé le 16 avril 1629 dans l'Album studiosorum de Franeker 500
315. Johannes Phocylides Holwarda, auteur d'une Physique vetus-nova (1651) 501
316. Des cours dictés de Johannes Greidanus aux archives de la Société frisonne de Leeuwarden, ses Ideae logicae novantiquae (1659) et ses Institutiones physicae (1664) propriété de la famille de Greidanus . . 502
317. Conflit entre Joh. Wubbena et Balthasar Bekker 505
318. Le monde enchanté de Balthasar Bekker (1691–1693). 507
319. Le point de vue de Balthasar Bekker sur les rapports de la théologie et de la philosophie 510
320. Le point de vue de Bekker rejoint celui de H. A. Roëll 512
321. Le De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera de Bekker (1668) 513
322. Balthasar Bekker sur Coccéius 514

Pag.

323. Polémique entre Balthasar Bekker et les pasteurs Aalstius et Steenwinkel au sujet de cette thèse du Monde enchanté II, III, 8 „que le lieu d'un esprit créé est dans le corps où il opère". 514
324. Le monde enchanté critiqué par Johan van der Waeyen 516
325. Volte-face de Joh. van der Waeyen dans son attitude vis à vis de Descartes et de Coccéius 517
326. Van der Waeyen, pasteur à Middelbourg, destitué de ses fonctions (1676) 518
327. Van der Waeyen, professeur à Franeker. 518
328. R. Andala aide van der Waeyen dans sa lutte contre Bekker et le seconde également dans le conflit qui l'oppose à U. Huber 519
329. R. Andala, commentateur et défenseur des ouvrages de Descartes . . 520
330. Johannes Schotanus plus progressiste que son père Christianus Schotanus; il explique Descartes en prose et en vers 521
331. Le cartésien-coccéien Abraham Gulich 523
332. Hermannus Wits, l'auteur de la Querelle du Seigneur avec sa vigne dans laquelle se trouvent les échantillons remarquables de mirifiques et étranges nouveautés dont nous avons déjà parlé. 523
a. Données biographiques 523
b. Ouvrages de H. Wits, sa place parmi les théologiens coccéiens . . 524
333. La Pneumatica ou doctrine des esprits qui sont des êtres pensants et raisonnables de Henricus Groenewegen, chef des coccéiens verts ou coccéiens de Leyde 527
334. Le professeur de l'université de Franeker U. Huber critique la façon dont ses collègues H. A. Roëll, van der Waeyen c.s., mêlent théologie et philosophie 528
335. Roëll et les Roëllistes 529
336. U. Huber réédite les Passiones sive affectus animi de Descartes . . . 529
337. Tobie André, professeur à Franeker, neveu de Tobie André, professeur à Groningue; attribue plus d'importance à Louis de Bils qu'à Descartes 531
338. Jugement de Th. Bartholinus sur Johannes Antonides van der Linden 532
339. Abraham Cyprianus, maître de T. Visscher 532
340. Wijer Willem Muys, éclectique, combat Cudworth 532
341. Polémique entre Jean Leclerc et Pierre Bayle sur les natures plastiques 533
a. Recension de The true intellectual system de Cudworth dans la Bibliothèque choisie 533
b. Réponse de Bayle insérée dans l'Histoire des ouvrages des savans de Basnage (1704) 535
342. Pierre Bayle 536
a. Remarque haineuse de Bayle à l'adresse de Leclerc 536
b. A l'instigation de Pierre Jurieu Bayle est destitué de sa chaire à l'école illustre de Rotterdam en 1693 537
c. Bayle reproche à Descartes d'avoir cherché à se faire donner officiellement raison contre Voetius 538
d. Bayle „un terrible lecteur" 538
e. Bayle „un calviniste froid mais sincère" 539
f. Différences de ton chez Bayle entre le texte de l'ouvrage et les notes du texte 540
g. Propos de Bayle en 1676: „je suis péripatéticien partout hormis en physique, dans laquelle je suis entièrement contre Aristote, pour M. Descartes" 540
h. Le Recueil de quelques pièces curieuses concernant la philosophie de Monsieur Descartes (1684) 541
i. Critique de Bayle de la conception cartésienne du mouvement . . 542

Pag.

k. „Plus j'étudie la Philosophie, plus j'y trouve d'incertitude" . . 543
l. La tolérance, le seul principe que Bayle ait soutenu avec une certaine intolérance 544
m. Bayle et Leibniz 545
n. Bayle et Locke 546
343. Un article décevant de Bayle sur Spinoza 546
344. Le Boekzaal van Europe (La Librairie de l'Europe), fondé en 1692 par P. Rabus 548
345. Johan Ruyter, Medicinae et Philosophiae Doctor et candidatus theologiae, éditeur de Het Republijk der geleerden (La République des Savans), combat Spinoza mais semble incliné à partager les sentiments de P. van Hattem 550
346. Pierre Rabus traducteur 551
347. Récapitulation du cartésianisme aux universités: Utrecht, Leyde, Groningue, Franeker, Harderwijk 554
348. Le cartésianisme à l'école illustre, puis académie des quatre quartiers de Nimègue 554
349. Récapitulation du cartésianisme aux écoles illustres et athenaea: Amsterdam, Deventer, Breda, Rotterdam 555
350. Le cartésianisme à l'école illustre de Bois-le-Duc 556
351. Pendant le rectorat d'Isaac Beeckman l'école latine de Dordrecht est élevée au rang d'école illustre 557
352. Conceptions inexactes des rapports entre Descartes et Beeckman . . 558
353. La lettre de condoléance de Descartes à Colvius à l'occasion du décès de Beeckman 560
354. Colvius attire l'attention de Descartes sur l'accord du „cogito ergo sum" et de l'augustinisme 560
355. Descartes regrette de ne pouvoir soumettre ses méditations à l'examen de Colvius avant leur parution 561
356. Adr. Heereboord tient Colvius au courant des progrès des ouvrages de Descartes 562
357. Colvius s'entremet en 1643 pour faire publier la correspondance Plempius–Descartes dans les Epistolae éditées par J. van Beverwijk et reçoit une copie de l'Epistola ad Voetium de Descartes 562
358. Descartes envoie à Colvius vers le 6 juillet 1643 sa „composition d'un parfait instrument de musique" 564
359. Extraits cartésiens dans les Adversaria de Colvius 565
360. Lettre de Colvius à la princesse Elisabeth du 9 juin 1643 566
361. Lettre de Colvius à la princesse Elisabeth du 12 janvier 1657 567
362. Colvius et Fra Paolo Sarpi 567
363. Lettre de Descartes A Monsieur *** (Lettres de Descartes II Ep. 113) „Monsieur je vous remercie tres humblement du livre de Pluviâ purpureâ" destinée à Colvius 569
364. Colvius s'adresse en vain à son cousin Johan de Witt pour faire parvenir aux éditeurs des lettres de Descartes sa collection de documents cartésiens 570
365. Margareta Godewijck gloire de Develstein 572
366. Cornelis van Beveren, châtelain de Develstein 573
367. Johannes Michaelius désapprouve les buts de la dioptrique de Descartes 574
368. W. Langly, admirateur et continuateur de l'œuvre de Harvey . . . 576
369. Conclusion sur le cartésianisme à Dordrecht 576
370. En 1619 Descartes inclut dans une lettre à Beeckman un mot destiné à Petrus van der Mereck à Middelbourg; nous ne savons rien de plus de l'intérêt porté par ce marchand à la chose cartésienne 577

Pag.

371. La lutte acharnée qui déchire en 1676 l'église de Middelbourg se termine par le bannissement de Joh. van der Waeyen et de Willem Momma . 577
372. Nommés professeurs à l'école illustre W. Momma et J. de Mey prononcent le 8 juillet 1676 leur discours inaugural 578
373. Johannes de Mey, éclectique et ami de Joh. Goedaart, met Gassend au-dessus de Descartes 579
374. St. Blankaart et ses souvenirs de jeunesse de Middelbourg, ou son père fut professeur jusqu'en 1666 582
375. Johannes Aalstius professeur en 1711 à l'école illustre de Middelbourg 582
376. Vers 1680 Jacob Copper explique à Brielle les principes cartésiens dans un cercle d'amis. 583
377. Descartes et Vondel 584
a. Descartes ami des prêtres de Haarlem J. A. Bannius et A. A. Bloemaert; eux-mêmes amis de Vondel 584
b. Vondel fait parler Descartes dans ses Bespiegelingen van Godt en godsdienst (Reflexions de Dieu et de la religion); on ne peut pas cependant voir dans les Bespiegelingen une paraphrase du Discours de la Méthode, comme l'a fait Jos. Vandervelden 584
378. Johannes Baptista van Neercassel, sacré en 1662 évêque de Castorie, administre de 1663 à sa mort en 1686, en qualité de vicaire apostolique, les catholiques néerlandais 587
379. Neercassel entretient d'étroites relations avec Antoine Arnauld et son ami S. de Cambout de Pontchateau, membres de Port-Royal, tous deux ardents cartésiens 588
380. Neercassel se montre très satisfait de l'Examen d'un écrit qui a pour titre Traité de l'essence du corps etc. d'Arnauld; cet ouvrage n'a pas été édité par Arnauld 589
381. Amitié grandissante entre Neercassel et le Français Bossu et orateur sacré, semi-cartésien; ils ne se sont toutefois jamais rencontrés personnellement 590
382. Pierre Nicole, beaucoup plus réservé qu'Arnauld à l'égard du cartésianisme 591
383. Descartes était enchanté des 4es Objections à ses Méditations; objections élaborées par Arnauld 592
384. Une lettre du 12 juillet 1664, écrite par Pontchateau à Neercassel . . 592
385. Le 25 février 1679, Neercassel, dans une lettre rédigée en termes vifs et destinée au général de l'Oratoire St. Marthe, exprime son indignation de voir que le cartésianisme n'est plus en honneur dans l'Oratoire; la lettre n'est pas envoyée 593
386. Deux thèses de Louvain (de Petrus Codde et Cornelius van den Hove Goesanus) dédiées à Neercassel en 1667 et 1685 594
387. Lettre de H. Fr. van Heussen, à Nicolas Petitpied (22 août 1711) témoignant de l'intérêt porté à Descartes 594
388. Descartes en Suède 595
a. Descartes hôte de la famille de l'ambassadeur de France Chanut; lettre à Elisabeth contenant ses premières impressions 595
b. Deux philologues néerlandais à la Cour de la reine Christine: Isaac Vossius et Nicolas Heinsius 596
c. Le professeur de Leyde Claude Saumaise reproche à Isaac Vossius d'avoir encouragé la venue de Nic. Heinsius à la cour de Suède 597
d. Saumaise curieux de connaître l'accueil réservé à Descartes en Suède 597
e. Lettre de Saumaise à Vossius du 29 décembre 1649 598

Pag.

f. Saumaise se rappelle encore en 1649 l'histoire de l'éloge en vers fait par Constantin Huygens d'une œuvre de Daniel Heinsius (1639) . 599
g. Lettre de Vossius à Saumaise du 19 janvier 1650 600
h. Désagréable postscriptum à une lettre de Saumaise à Vossius (commencement de novembre 1649) 601
i. Chicanes entre Saumaise et Vossius 602
k. Difficultés à propos de la restitution d'une somme d'argent avancée par Vossius à un fils de Saumaise à l'origine de la disgrace de Vossius auprès de Christine 604
l. Descartes tente d'amener Christine à consacrer moins de temps aux classiques et plus de temps à la philosophie 604
m. Jugement de la reine Christine sur les Passions de l'ame 605
n. L'influence de Descartes sur la reine Christine 605
389. Mort de Descartes 606
a. Vossius mande à Saumaise la mort de Descartes (16 février 1650) 606
b. Rapport de Chanut et du médecin de la reine Christine Johan Wullenius sur la mort de Descartes 607
c. David Beck fait le portrait (posthume) de Descartes 607
d. Bruits fantaisistes sur la mort de Descartes et réaction de Vossius à ces bruits 608
e. Suivant Vossius, Saumaise aurait composé une épitaphe 608
390. La reine Christine de Suède 609
a. Ses rapports avec Vossius et Saumaise 609
b. Descartes la défend contre des bruits malveillants 609
391. Nic. Heinsius ne s'intéresse que médiocrement à la philosophie . . . 610
392. Le De lucis natura et proprietate d'Is. Vossius 610
a. Vossius combat Descartes 610
b. Chr. Huygens attend peu de choses de la théorie de la lumière de Vossius 611
c. Joh. de Bruin et Pierre Petit soutiennent Descartes contre Vossius 612
393. Descartes et Comenius 613
a. Suivant Vossius, la reine Christine s'est exprimée en termes pleins de raillerie et de dénigrement sur Johan Amos Comenius 613
b. Le protecteur de Comenius, Louis de Geer, et les amis du premier S. Hartlib et J. Dury; intérêt de ceux-ci pour la philosophie cartésienne 614
c. En 1642 Comenius se rend d'Angleterre en Suède en passant par les Pays-Bas; Heidanus, Heereboord et autres lui ménagent une rencontre avec Descartes 615
d. Projet et livre de Comenius et Idea matheseoos de J. Pell soumis en 1639 au jugement de Descartes et de Mersenne 615
e. Jugement prudent de Descartes (1639) et critique plus franche dans une lettre (à C. van Hogelande?) sur les projets pansophistes de Comenius 616
f. On voit peu à peu se développer chez Comenius une animosité contre Descartes; Pell avait raison de ne pas déplorer outre mesure la perte en 1656 du manuscrit de Comenius Philosophiae cartesianae et astronomiae Copernicianae refutatio 618
g. Comenius auteur du libelle: Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus (1659) 619
h. Comenius donne à P. Serrarius un Jugement sur la Philosophia S. Scripturae interpres de Louis Meyer, dans lequel il reprend toutes ses objections contre Descartes (1667) 621

Pag.

394. Curiosité cartésienne à Poele Krinke Kesmes. 622
a. Qui est Hen(d)rik Smeeks? 622
b. Le Eh-Ho, rencontré par le marchand aventurier Juan de Posos à Krinke Kesmes, prototype de Robinson Crusoe 626
c. L'Histoire des Sevarambes de Denis Vairasse d'Alais et La terre australe connue de Gabriel de Foigny sources de Smeeks 627
d. But des voyages imaginaires 629
e. Religion des Sevarambes et religion en honneur à Krinke Kesmes 629
f. Juan de Posos fait don à son guide de Krinke Kesmes des œuvres de Descartes et de Balthasar Gracián; El Criticón de Gracian a sans doute servi de source à Smeeks pour sa pré-robinsonade. 639
g. Les œuvres de Descartes sont en honneur à l'académie masculine de Poele Nemnan, mais combattues à l'académie féminine de l'île de Wonvure 631
h. La pseudo-science, étalée par la voyante de Wonvure, Zaaide Bachalach. 633
i. Smeeks entiché de triangles symboliques ayant pour base „je pense donc je suis" 634
k. Le Beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes a trouvé de très nombreux lecteurs 634
395. Le professeur de Deventer Simon Tyssot de Patot auteur de voyages imaginaires déistes 635
a. Voyages et aventures de Jaques Massé (1710) et les aventures et le voyage de Groenland du révérend Père Cordelier (1720) 635
b. Raisons de la destitution en 1727 de Tyssot de Patot 636
c. Jaques Massé, qui a eu comme maître un chirurgien cartésien, professe les mêmes conceptions que Tyssot de Patot dans ses discours prononcés et non prononcés 637
d. Pierre de Mésange préfère les discours d'un certain professeur de Deventer à ceux de Bernardus Fullenius de Franeker 639
e. Les lettres choisies de Tyssot de Patot (1727) 640
f. Tyssot de Patot s'enhardit à présenter une version amendée du „cogito ergo sum" 641
g. Pointe à l'adresse de Smeeks dans un des voyages imaginaires de Tyssot de Patot 641
396. Prolongation de l'action du cartésianisme 642
397. Critique de la preuve ontologique de l'existence de Dieu de Descartes dans la deuxième moitié du 18e siècle 643
398. Conclusion 646
399. Compte-rendu de l'auteur 649

Sommaire 651

REGISTER DER PARAGRAFEN

		Bladz.
1.	Descartes en Spinoza	1
	a. Spinoza voortzetter en bestrijder van het werk van Descartes	1
	b. Verschil in het beloop der waardering voor Descartes en Spinoza.	2
2.	De triumftocht van het cartesianisme begint vanuit de nederlandse hogescholen	2
3.	Descartes en Regius	3
	a. Descartes noemt Regius zijn innerlijke vriend	3
	b. Regius laat Joh. de Raey een stelling over de „anima triplex" verdedigen	3
	c. Regius laat de stelling, dat de mens een „ens per accidens" zijn kan, verdedigen	5
	d. De Responsio seu notae in appendicem ad corollaria theologico-philosophica	5
	e. Regius geeft zijn Fundamenta physices uit tegen de wens van Descartes in	6
	f. Regius en Constantijn Huygens	7
	g. Oordeel van Paul Mouy over de Fundamenta physices	7
	h. Descartes verzaakt openlijk Regius	8
	i. Herdrukken en franse vertaling van de Fundamenta physices	9
	k. Wassenaars Programma en Descartes' Notae in programma	9
	l. De veronderstelling, dat de geest een wijze van het lichaam zou zou kunnen zijn, werkhypothese van Regius	12
4.	Descartes – More – Regius	13
	a. De kennismaking van More met de werken van Descartes markeert het begin van het engels cartesianisme	13
	b. More een even ontrouw discipel als Regius	14
	c. Direct contact tussen More en Regius	16
5.	Overeenkomst en verschil tussen Regius' opvattingen en die van Gassend en Spinoza	16
6.	Ludovici Wolzogenii Annotationes in meditationes metaphysicas Renati Des Cartis	17
7.	Henricus Renerius evenals Regius slechts onder voorbehoud een cartesiaan te noemen	19
8.	Een geducht tegenstander: Gisbertus Voetius	19
9.	De vriendschap tussen Constantijn Huygens en Descartes	21
	a. Gedichten van Const. Huygens over Descartes	21
	b. Belangstelling van Descartes voor de moeilijkheden van Const. Huygens als gevolg van een lofdicht van Const. Huygens voor een werk van D. Heinsius	22
	c. Stemming van Const. Huygens, toen hij in 1676 Descartes, Voetius en Cocceius met elkander vergeleek	23
	d. Const. Huygens prijst zijn vriend C. Barlaeus het „Cogito ergo sum" aan	24
	e. Vermeende fouten in Const. Huygens' karakter	25

Bladz.

f. Const. Huygens brengt de Meditationes met de tegenwerpingen van J. Caterus aan Mersenne 26
g. Descartes hoopt op approbatie der Meditationes door de Sorbonne 27
h. Al te grote ijver van Const. Huygens wat betreft het verkrijgen van Objectiones tegen Descartes' Meditationes 27
i. Barlaeus schrijft in afkeurende zin aan Const. Huygens over Descartes' metafysica 29
10. Johannes Cocceius, zijn vriendschap met Abraham Heidanus en zijn houding ten opzichte van Descartes 30
a. Cocceius' foederaal-theorie 30
b. Op aanbeveling van Heidanus wordt Cocceius hoogleraar te Leiden 31
c. Cocceius onttrekt zich zoveel doenlijk aan de bestudering van het cartesianisme, dat hij onderschat 31
d. Heidanus keurde goed, dat Cocceius enkel theoloog was 32
e. Cocceius over de cartesiaanse twijfel 33
f. Cocceius begeert geen hulp van cartesiaanse zijde 33
g. De opvattingen van G. Schrenk over het bondgenootschap tussen cartesianen en coccejanen 34
11. Pamflettenstrijd tussen Irenaeus Philalethius (Heidanus) en Suetonius Tranquillus (Voetius) 35
a. De Nader openinge van eenige stucken in de cartesiaense philosophie raeckende de H. Theologie 35
b. De Bedenkingen op den staet des geschils enz. 36
c. Een pamflet ten onrechte aan Heidanus toegeschreven 38
12. Philalethius Elieser (Willem Anslaar) komt de coccejanen te hulp. . . . 39
13. Verscheidene pamfletten tegen de coccejanen-cartesianen 39
14. Een aanval op cartesianen, coccejanen en voetianen gezamenlijk (1691) 41
15. Een cartesiaan-coccejaan: Petrus Allinga en diens aanvallen op H. Wits' Bijzondere staaltjes van wonderlijke en vremt luidende nieuwigheden 41
a. De tien staaltjes 41
b. De stellingen over de cartesiaanse twijfel 42
c. De stelling over Gods alomtegenwoordigheid 42
d. Het cartesiaanse onderscheid tussen infinitus en indefinitus . . . 43
e. Een bewijs uit het ongerijmde tegen het toekennen van een ziel aan de dieren 44
f. De overige stellingen 45
16. Samuel van Diest en Hubertus van der Meer partijgenoten van Wits 46
17. H. van der Meer als navolger van Descartes 46
18. Schermutseling tussen Balthasar Bekker en van der Meer 47
19. De resolutie van de leidse curatoren van 1676 tegen de schadelijke nieuwigheden 48
20. Het Extract uit deze resolutie 49
21. Consideratien over deze resolutie van Abraham Heidanus 49
a. Heidanus' inleiding 49
b. Het Onderricht over die befaemde 20 positien 51
22. Een kritische geest: Burchardus de Volder 52
a. Het aandeel van de Volder en Chr. Wittich in de Consideratien . . 52
b. Heidanus wordt als hoogleraar afgezet en sauveert zijn collega's Wittich en de Volder 53
c. De Volder, van origine doopsgezind, ging over naar de waalse kerk 54
d. De Volder als uitgever van Chr. Huygens' nagelaten werk. . . . 55
e. De Volders kritiek op Descartes en Rohault 55
f. De Volders relaties met Joh. Bernoulli en met Leibniz 56

Bladz.

23. Een cartesiaans theoloog: Chr. Wittich 58
24. Chr. Huygens verkiest Newton boven Descartes 59
    a. Chr. Huygens' kritiek op de cartesiaanse fysica en metafysica . . 59
    b. Chr. Huygens' Aantekeningen bij La Vie de M. des Cartes van Adr. Baillet 62
    c. Newton en Huygens koesterden wederzijds bewondering voor elkander 63
    d. Dijksterhuis noemt Chr. Huygens een volmaakt cartesiaan 64
    e. Huygens' Kosmotheooros 64
    f. Chr. Huygens' grafdicht voor Descartes 68
    g. Const. Huygens komt op voor de belangen van „son Archimede" 69
    h. Chr. Huygens een libertijn? 70
25. Opkomst van het cartesianisme te Leiden: Franciscus du Ban . . . 71
26. Conflict tussen du Ban en Golius over de promotie van Johannes Klenck 72
27. Jacobus Golius als paladijn van Descartes. 74
    a. Golius maakt Descartes opmerkzaam op het probleem van Pappus 74
    b. Golius een der rechters in het geschil Johan Stampioen de Jonge–Jacob van Wassenaer 74
    c. De voorrede van Den onwissen wiskonstenaer door Descartes opgegesteld en door Abr. van Surck vertaald 77
    d. Golius bleef steeds een behulpzaam vriend voor Descartes 78
28. Nederlandse wiskundigen en Descartes' Geometria 79
    a. Fr. van Schooten Jr vertaalt de Geometria in het Latijn en geeft haar met verscheidene toevoegingen uit 79
    b. Voorstudies voor van Schootens uitgave van de Geometria in een handschrift te Groningen, dat ook een copie bevat van Descartes' Compendium musicae. 81
    c. Een handschrift van Fr. van Schooten Sr te Leiden 83
    d. Godefroid van Haestrecht expliceert de Geometria 83
    e. Jean Gillot, leerling en dienaar van Descartes 84
    f. De doopsgezinde schoenlapper Dirck Rembrantsz. van Nierop, liefhebber der mathematische konsten 85
    g. Sijbrandt Hansz. Cardinael, schoonvader van Jan Hendrik Glazemaker 87
    h. Abraham de Graaf 88
    i. Gerard van Kinckhuysen Jr 89
    k. Gerard van Kinckhuysen en Newton. 90
    l. De vertalingen in het Engels van de Algebra van G. van Kinckhuysen 93
29. Intense belangstelling voor de nieuwe wijsbegeerte en wetenschap bij doopsgezinden 94
30. Aanvallen van Jacobus Trigland op cartesiaanse stellingen van de promovendi Paulus Biman en Henricus Bornius 95
31. Twee tegenstanders: Adriaan Heereboord en Adam Stuart 96
32. Afkomst en carrière van Heereboord 97
33. Descartes' brief van 4 Mei 1647 aan de leidse curatoren, waarin hij zich beklaagt over de houding van Trigland en Jacobus Revius 101
34. Resolutie van 20 Mei 1647 van de leidse curatoren om de hoogleraren te gelasten over Descartes te zwijgen 102
35. Het dispuut, 23 December 1647 door Stuart gepresideerd; Joh. de Raey opponeert 103
36. Ingrijpen van de leidse curatoren van 8 Februari 1648 103
37. Decreet van 1656 van de Staten van Holland tegen de cartesiaanse filosofie 104
38. Het beleid van Johan de Witt ten opzichte van de cartesiaanse twisten te Leiden 104

Bladz.

39. Descartes wrevelig over de wijze, waarop Heereboord hem verdedigt 105
40. Petri Gassendi Objectiones quintae 105
41. Ontvangst van Gassends Dubitationes et instantiae in Nederland . . 107
42. Het dispuut De principiis cognoscendi resp. Casparo a Wallendal door Heereboord 16 Juli 1644 voorgezeten 107
43. Geschriften over de verhouding van Gassend tot Descartes 108
    a. Twee duitse dissertaties (H. Schneider en R. F. Pfaff) 108
    b. Een franse dissertatie (L. Andrieux) 110
    c. Een Habilitationsschrift (G. Hess) 110
    d. Een mededeling van het 9de en van het 10de internationale filosofische congres (R. Pintard en B. Rochot). 111
    e. Een engelse studie (G. S. Brett) 112
    f. Vermenging van cartesianisme en gassendisme 112
    g. Opmerkingen in een amerikaans proefschrift over Gassend als tegenstander van het automatisme der dieren (L. Cohen–Rosenfield). . . 112
44. Een maanreis van Savinien de Cyrano de Bergerac 113
45. Heereboords huwelijk met Jeanne de la Court en de pamfletten daarover 114
46. Een vergelijking door Heereboord van de inzichten van Cl. de Bérigard, Regius en Descartes 120
47. Eindoordeel over Heereboord als filosoof. 123
48. Joh. de Raey, zoeker naar de aristotelisch-cartesiaanse sleutel 125
    a. De Raey als leerling van Regius en Heereboord 125
    b. De Raey als hoogleraar te Leiden; de opdracht van zijn Clavis philosophiae naturalis aan curatoren (1654) 126
    c. De rede, waarmee de Raey zijn ambt als hoogleraar aan het Athenaeum te Amsterdam aanvaardde (1669) 127
    d. De Raey draagt zijn Cogitata de interpretatione op aan de curatoren van het Athenaeum (1692) 127
    e. Ioanni de Raei philosophi ad Christophorum Wittichium Theologum Epistola familiaris (1680) 129
    f. De Raeys indeling der wetenschappen; twee vormen van intellect, twee vormen van logica en spraak 130
    g. De Raey mengt zich in het franeker theologisch dispuut van 1686 met een brief aan een ongenoemde theoloog 131
    h. De Raey in zijn laatste levensjaren ontmoedigd 133
    i. De Raeys medewerking aan de uitgave van Descartes' opera philosophica 134
    k. De Raey en de uitgave van Renati Descartes' Epistolae 134
    l. De Raey wenst niet behulpzaam te zijn voor Descartes' biograaf Baillet 137
    m. Een loslippig student van de Raey (Abraham van Berkel?) verschafte Daniel Lipstorf gegevens over Descartes 137
49. Herdenkingen van en oordelen over de Raey 138
    a. Grafschriften van P. Francius en B. Bolk 138
    b. Joh. Braun prees het streven van de Raey 139
    c. Leibniz meer beïnvloed door cartesianen dan door Descartes. . . . 139
    d. Een betuiging van instemming van de Raey's leerling Johannes Clauberg 141
50. Joh. Clauberg, cartesiaans hoogleraar te Herborn en Duisberg 142
    a. Een brief van de Raey aan Clauberg van 12 November 1652, waarin Clauberg aangeraden wordt slechts kort op de aanval van Cyriacus Lentulus te antwoorden 142
    b. Briefwisseling tussen Clauberg en T. Andreae 142
    c. Claubergs occasionalisme 143

Bladz.

d. Een misprijzend oordeel over Clauberg van St. von Dunin Borkowski 144
e. Nederlandse vertalingen van geschriften van Clauberg 145
51. Jacobus Gousset over Louis de la Forge 146
52. Géraud de Cordemoy's atomisme en occasionalisme 147
53. Malebranche's Ontdeckinge der waerheydt 148
54. Was Geulincx occasionalist? 149
55. Joh. Flenderus en diens belangstelling voor de la Forge, Clauberg, Geulincx en Bontekoe 149
56. De eerste volledige uitgave van Geulincxs Ethica door Philaretus (Bontekoe) in 1675 opgedragen aan Heidanus 151
57. Geulincx te Leiden 152
58. Heidanus herdenkt de slachtoffers onder de professoren te Leiden van de epidemie van 1669 154
59. Werkte Heereboord Geulincx tegen? 154
60. Hoe H. J. De Vleeschauwer in 1942 zijn Geulincx-interpretatie wijzigde om bij de nazi's in het gevlij te komen. 156
a. Het artikel in de Mededelingen van de kon. vlaamse academie voor wetenschappen etc. van België 156
b. De Vleeschauwers artikel in Die Tatwelt 159
61. Welke bedoeling bij Philaretus–Bontekoe voorzat bij het uitgeven van Geulincxs Ethica 162
62. De „morale provisoire" van Descartes 163
63. Geulincx en Descartes over de vrijheid van wil 164
64. Spinoza over de vrijheid van wil 165
65. Geulincxs opvatting aangaande eenheid van de deugd 166
66. Geulincx over de zeven verplichtingen de mens opgelegd 167
67. Verschillend accent van de moraal van Descartes en van Geulincx . . 168
68. Descartes acht de edelmoedigheid de hoogste deugd 168
69. Bontekoe over hartstochten, die gebreken der ziel zijn 169
70. Descartes, Spinoza, Bontekoe en Hobbes over het berouw en het medelijden 170
71. Spinoza herleidt alle hartstochten tot blijdschap, droefheid en begeerte 173
72. Spinoza beschouwt de lijdingen der ziel als onevenmatige denkbeelden 173
73. Volgens Spinoza spruiten alle hartstochten uit de „Conatus in suo esse perseverandi" 174
74. Descartes, Geulincx en Bontekoe verzetten zich tegen de stoicijnse leer, dat men alle hartstochten moet trachten uit te roeien 176
75. Spinoza bestrijdt hier ook de Stoa, maar is het evenmin met Descartes eens 176
76. Volgens Spinoza is de kennis van goed en kwaad het denkbeeld van blijdschap of droefheid; kritiek hierop van Chr. Wittich 177
77. Geulincx beschuldigd van spinozisme (C. Tuinman en R. Andala) . . 178
78. Mogelijke invloed van Geulincx op Spinoza 180
79. Ant. Driessen anti Geulincx 180
80. Geulincxs vertaler Ant. de Reus een spellinghervormer 181
81. Resultaat van een stilistisch-vergelijkend onderzoek naar de verhouding tussen Geulincxs Ethica tractatus I (De virtute et primis ejus proprietatibus) en Geulincxs bewerking hiervan in het Nederlands (Van de hooftdeuchden. De eerste tucht-verhandeling) 182
82. De relatie tussen twee personnages uit Geulincxs Ethica, in het Nederlands geheten Reynhert Deuchtminner en Reyntong, en Cornelis en Paulus Bontekoe 182
83. Ant. de Reus vertaler en verdediger van Geulincx 184
a. Zijn vertalingen van werken van Geulincx 184

Bladz.

b. De Reus' connectie met de predikanten Paulus Steenwinkel en Joannes Aalstius 184
c. De Reus' vertalingen van geschriften, waarin de dieren alle kennis ontzegd wordt 185
84. Zijn de dieren te vergelijken met automaten of niet? 186
a. Belangrijkheid van het probleem 186
b. Volgens Descartes is de ziel der dieren hun bloed 187
c. Regius' hoofdstuk De bestia in zijn Fundamenta physices (1646) 187
d. Fl. Schuyls voorrede voor Descartes' De homine (1662) 188
e. De hoofdstukken over de handelingen der dieren in de Two treatises van Sir Kenelm Digby (1644) 188
85. Descartes en Digby 189
a. Briefwisseling en plan dat Descartes naar Engeland zal komen . . 189
b. Ontmoetingen tussen Digby en Descartes in 1641 en 1644 190
c. Een oordeel van prinses Elisabeth over Digby's Two treatises en Descartes' antwoord daarop 191
d. De kritiek op Descartes in Digby's Demonstratio immortalitatis animae rationalis sive tractatus duo philosophici (Paris 1655 ed. sec. auctior van de Two treatises) 193
e. Vertalingen in het Nederlands van geschriften van Digby 196
86. Zijn de dieren te vergelijken met automaten of niet? (Vervolg) . . . 196
a. Ant. Legrands Dissertatio de carentia sensus et cognitionis in brutis 196
b. Twee nederlandse vertalingen van het Traitté de l'ame van A. Dilly 197
c. De Conférences philosophiques van Jacques Darmanson 198
87. De Idea generalis morborum et passionum hominis van de réfugié Jean Fr. Vallade 199
88. De l'usage des passions van J. Fr. Senault, lid en later leider van het Oratorium 202
a. De editio princeps van 1641 202
b. Een dernière édition van De l'usage des passions in 1658 door Johan Elsevier aan Const. Huygens opgedragen 203
c. Senaults houding ten opzichte van de Stoa 204
89. Voorstanders van het toekennen van een sterfelijke ziel aan de dieren 205
a. De denkbeelden van Jean Pierre de Crousaz over de ziel der dieren 205
b. David Renaud Bouillier geeft in zijn Essai philosophique sur l'ame des bêtes een variant op R. Cudworth' theorie van de „naturae plasticae" 205
90. Caspar Langenherts Brutum cartesianum en uitgave van Geulincxs Compendium physicae 208
91. De Bespiegelingen der redenleer van Joannes Aalstius, cartesiaan met geulincxiaanse inslag 210
92. Een dilettant-filosoof, de amsterdamse koffermaker Willem Deurhoff 212
93. Deurhoffs bewerking van Descartes' Meditationes 214
94. Filosofische strijdpunten 215
a. Meningen van Descartes, Geulincx, Bontekoe en Deurhoff over de grenzen van wereld en uitbreiding 215
b. Is het lichaam deelbaar of niet? 219
95. Deurhoff schatte Descartes hoger dan Geulincx; zijn oordeel over het occasionalisme 220
96. Deurhoff beschuldigd van spinozisme 221
97. Deurhoffs invloed onevenredig aan zijn betekenis 222
98. Johannes Swartenhengst, geulincxiaan door dik en dun. 223
99. Wilhelmus Wilhelmius (anti-cartesiaan), Wolpherdus Senguerd (gematigd cartesiaan) 224

Bladz.

100. Theod. Craanen gedwongen zijn plaats als subregens van het Statencollege af te staan aan Ger. de Vries 226
101. Ger. de Vries verkiest Utrecht boven Leiden 227
102. Descartes' goede vriend Cornelis van Hogelande 228
103. Descartes en de Rozenkruisers . . . . .
a. De fictieve 17de eeuwse Fraternitas rosicruciana 230
b. De beroemd geworden „songe cartésien" van 10/11 November 1619 geen droom, maar maakwerk 231
104. De Cogitationes van C. van Hogelande 232
105. W. Harvey's De motu cordis et sanguinis (1628) slechts ten dele door Descartes aanvaard 234
106. Descartes' betekenis voor de fysiologie (oordelen van Daremberg en Foster) 235
107. Descartes' conflict met Vopiscus Fortunatus Plemp naar aanleiding van hun opvattingen over de bloedsomloop 237
108. Ook op het punt van de bloedsomloop verzaakte Regius Descartes . . 239
109. De rotterdamse medici Jacobus de Back en Zacharias Sylvius voorstanders van Harvey 240
110. Vertalingen van Harvey's Exercitatio anatomica de motu cordis & sanguinis in het Nederlands 242
111. George Ent verdedigde Harvey tegen aanvallen van Aemilius Parisanus 242
112. Harvey als huisarts van Lady Anne Conway 243
113. Jacobus Primirosius' Destructio fundamentorum medicinae Vopisci Fortunati Plempii in academia lovaniensi medicinae professoris. . . . 244
114. Jan Baptist van Lamzweerde verklaart G. L. Blasius geholpen te hebben bij het weerleggen van Primirosius alsmede bij het samenstellen van andere geschriften 245
115. Blasius' inaugurale rede (1659) als hoogleraar aan het Athenaeum te Amsterdam 246
116. Fr. de le Boe Sylvius, hoogleraar te Leiden 246
a. Hij demonstreert te Leiden de bloedsomloop en overtuigt zijn collega's Walaeus en Vorstius 246
b. Hij verwerpt niet de cartesiaanse rarefactio van het bloed 247
c. Aanvallen op zijn roem van de kant van H. Boerhaave en van de amsterdamse stadsdokter Abraham van Limburch. 248
117. Van Hogelande over de bloedsomloop en over de betekenis van wiskunde en chemie 249
118. Descartes slechts zijdelings betrokken bij de iatromechanische school, waarvan G. A. Borelli de stichter is geweest, zoals Fr. de le Boe Sylvius als hoofd van de iatrochemische school beschouwd moet worden . . 250
119. Giovanni Alphonso Borelli 251
a. Borelli genoot de bescherming van Christina van Zweden. 251
b. Joh. Bernoulli als uitgever van Borelli's De motu animalium . . 252
c. Borelli en Marcello Malpighi 252
d. Borelli bestrijdt John Mayow 253
e. Borelli bestrijdt Descartes 253
f. Johannis Broen als uitgever van Borelli's De vi percussionis . . . 254
120. De schot Archibald Pitcairne, korte tijd hoogleraar te Leiden, iatromechanist 254
121. Hermannus Boerhaave. 254
a. Men rekent Boerhaave tot de iatromechanici 254
b. Waarom Boerhaave, volgens hemzelf, niet als zijn vader predikant werd, maar medicus 255

Bladz.

c. Academische redevoeringen van Boerhaave 256
d. R. Andala verdedigde Descartes tegen Boerhaave 256
122. Mechanische en chemische theorieën bij Descartes 257
123. Nadelen en voordelen van de verbintenis tussen cartesianisme en iatrochemie 257
124. Oordeel van E. Bloch over de iatrochemici N. Lémery, John Mayow, J. Bernoulli, St. Blankaart, Th. Craanen en Benjamin van Broekhuysen 258
125. De iatrochemici becritiseerd door de iatromechanici en verslagen door de chemici 260
126. Florentius Schuyl, aanhanger van Fr. de le Boe Sylvius 261
127. De Nouveau cours de médecine, ou selon les principes de la nature & des mécaniques, expliqués par Messieurs Descartes, Hogelande, Regius, Arberius, Villis, les Docteurs de Louvain, & par d' autres: on aprend le cors de l'homme, avec les moiens de conserver la santé, & de chasser les maladies 263
a. De Nouveau cours de médecine (Paris 1669) bevat de derde druk van La physique d'usage (ed. sec. Paris 1666) 263
b. De parijse apotheker Henry (de) Rouvière en diens zoon Louis Henry 263
c. De Medulla logicae (1661) en de Medulla physicae (1664) van de leuvense hoogleraar Guillaume Philippi 265
d. De Téses de Louvain 266
e. De „Villis" in de titel van de Nouveau cours de médecine genoemd, is Thomas Willis, maar wie is Arberius? 266
f. Een regel ter bewaring van de gezondheid van Regius in de Nouveau cours de médecine geciteerd 267
g. Pierre d'Alibert, maecenas der cartesianen 267
128. Descartes' Monde 268
a. Traité de la lumiere 268
b. Een Discours de la fièvre van Rohault en een Traité du mouvement van Cordemoy uitgegeven met de Traité de la lumiere 269
c. Claude Clerseliers' uitgave van L'homme de René Descartes & un traité de la formation du foetus du mesme autheur (1664); in de tweede druk (1667) vermeerderd met Le monde ou traité de la lumiere du mesme autheur 270
d. Latijnse vertalingen van Traité de l'homme en Traité de la lumiere 270
129. Theodorus Craanen, opvolger van Sylvius als hoogleraar in de medicijnen, een volijverig cartesiaan 271
a. Craanens Oeconomia animalis (1685) en zijn commentaar op Regius' Praxis medica reformata (1686) 271
b. Craanen Tractatus physico-medicus de homine uitgegeven door Th. Schoon (1689) 272
c. Craanen tracht de theorie van Descartes over de bloedsomloop met die van V. F. Plemp te verzoenen 273
130. De zweed Johannes Broen, een „groot cartesiaan" 273
a. Broen leerling van Craanen; hij promoveert in 1683 en verzorgt in 1686 een uitgave van Borelli's De vi percussionis 273
b. Hij geeft private colleges te Leiden en wordt er in 1694 aangesteld tot onbezoldigd lector 274
c. Broen verzorgt een herdruk van Craanens aantekeningen bij Regius' Praxis medica (1695) 274
d. Broens opera medica in 1702 te Rotterdam uitgegeven 275
131. Wanneer werd Cornelis Bontekoe geboren? 276
a. Tegenstrijdigheid en onbetrouwbaarheid der gepubliceerde gegevens 276

Bladz.

b. Bontekoe moet omstreeks 1647 het levenslicht aanschouwd hebben 277
132. Bontekoe's eerste leidse tijd 280
133. Bontekoe's huwelijken 281
134. Bontekoe ten tweedemale te Leiden 282
135. Bontekoe's haagse tijd 284
136. Bontekoe's dispuut met Blasius 284
137. Bontekoe's vriendschap met H. Overkamp 285
138. Overkamps promotie De gangraena et sphacelo 286
139. Bontekoe als lijfarts van de keurvorst van Brandenburg 287
140. Bontekoe's overlijden door een noodlottige val (1685) 288
141. Stephen Blankaart de auteur van het Kort Verhaal van het leven en de dood van de Heer Cornelis Bontekoe 288
142. Bontekoe's karakter 289
143. Bontekoe's therapie 291
144. De toon van Bontekoe's geschriften 292
145. Ongemotiveerde toeschrijvingen van enkele pamfletten aan Bontekoe 293
a. Korte en noodtwendige aanmerkingen (omstreeks 1676); Kort en bondig recept tegen het podagra (1688) 293
b. Verhael van een wonderlijk gesighte van een kleyn man op den berg Parnassus (omstreeks 1680) 293
c. Het verhael van een wonderlijk gesicht dat eenige dagen geleden een Fijnman gehad heeft (omstreeks 1681, waarschijnlijk van Joh. Duker) 296
146. Bontekoe over de cartesiaanse twijfel 296
147. Bontekoe over de bloedsomloop en het zenuwsap 297
148. Bontekoe ontkent de vereniging van lichaam en ziel 298
149. Bontekoe occasionalist 299
150. Bontekoe's moraal; zijn Tractatus ethico-physicus de animi & corporis passionibus earundumque certissimis remediis (uitgegeven in 1696, nederlandse vertaling in 1697) 302
151. Bontekoe over de ademhaling en het sal volatile dat in de long uit het bloed zou worden opgenomen 303
152. Bontekoe's kritiek op de door de le Boe Sylvius aangenomen effervescentie van het succus pancreaticus; zijn kritiek op de opvatting over de koorts bij de le Boe Sylvius en Th. Willis 303
153. Bontekoe's „opbouw van de medicijnen" een weinig duurzaam bouwsel 304
154. Geulincxs naam verzwegen in Alle de philos., med. en chym. werken van den Heer Cornelis Bontekoe 305
155. Bontekoe's Verscheyde tractaetjes 305
156. Bontekoe's Metaphysica bewerking van die van Geulincx 306
157. Bontekoe's Zomatologie bewerking van die uit Geulincxs Physica vera 308
158. Bontekoe's Overdenking aangaande verscheide geslagten van beweging 309
159. Overkamp en Bontekoe houden de beweging voor inhaerent aan de uitstrekking en menen, dat er in het heelal geen rust mogelijk is 309
160. Overkamp en Bontekoe bestrijden Descartes' Principia philosophiae II 55 311
161. Hun theorie over de oorzaak van de hardigheid der lichamen ontleend aan Malebranche 312
162. Mogelijke invloed van E. W. von Tschirnhaus en Spinoza op hun opvatting over beweging en rust 313
163. Eindoordeel over Bontekoe als filosoof 313
164. Ondanks de bezwaren die ik tegen de monografie van Dr. E. D. Baumann, Cornelis Bontekoe (1640–1685) de theedoctor, koester, kan ik de eindconclusie van Baumann aanvaarden 314

Bladz.

165. Evenals Craanen en Bontekoe schreef Pieter Muis, wondheelmeester te Rotterdam, een Œconomia animalis 315
166. Ondichterlijkheid van de tweede helft van de zeventiende eeuw . . . 316
167. Bontekoe's afkeer van poëzie, spel en dans 316
168. Bontekoe's belangstelling voor Spinoza's bibliotheek 317
169. H. Overkamp als medicus 317
170. Het Lexicon medicum renovatum en de collectanea medico-physica van St. Blankaart 318
171. De woonplaatsen van St. Blankaart 319
172. Blankaarts ijdelheid vergeleken met die van Gr. Leti 320
173. Blankaarts Tractatus novus de circulatione sanguinis 321
174. Blankaarts verhouding tot Bontekoe 322
175. Blankaart en Bontekoe tegenstanders van de generatio spontanea . . 323
176. De theorie van de zelf-generatie aan het wankelen gebracht door microscopische onderzoekingen 324
177. Vertaalde Blankaart behalve Descartes' Primae cogitationes ook diens Traité de l'homme en La description du corps humain? 324
178. Bontekoe als theedokter 325
179. Blankaarts Cartesiaanse academie en De borgelijke tafel (1683) 328
180. Blankaarts connectie met Wilhelmus ten Rhijne 328
181. Blankaart als voortzetter van Bontekoe's propaganda voor het gebruik van thee, koffie en tabak 329
182. Vertalingen door Blankaart van werken van C. Lancilotti, S. Sanctorius, Nic. Lémery, J. J. Mangetus en Jos. de la Charrière. 330
183. Een latijnse vertaling van Bontekoe's Fragmenta dienende tot een onderwijs van de beweginge, en vijandschap of liever vriendschap van het acidum met het alcali door Blankaart verzorgd 331
184. Aandeel van Blankaart in de uitgave Alle de medicinale en natuurkundige werken van Johannes Mayow (Amst. 1683/1684) 332
185. John Mayow, voorloper van Priestley en Lavoisier 332
   a. Waarderende oordelen over hem. 332
   b. John Mayow identificeert de door hem aangenomen salpeter-logts-deeltjes met de cartesiaanse spiritus animales. 333
   c. Mayow verklaart beweging en licht op cartesiaanse wijze; critiseert Descartes' verklaring voor het uitzetten van bevroren water en spreekt de cartesiaanse opvatting, dat het ademen dient om het bloed te verkoelen, tegen 335
   d. Blankaarts aantekeningen bij de vertaling in het Nederlands van Mayows werken van weinig belang 336
186. Het regiem van de cartesiaanse medicus: frisse lucht, rust en thee . . 337
187. Bontekoe spreekt, hetzij onder invloed van Mayow, hetzij onder die van de le Boe Sylvius over fijne deeltjes, die in de long uit de lucht worden opgenomen 337
188. De le Boe Sylvius kan het werk van Mayow nog gekend hebben . . 338
189. Robert Boyle bestreed Fr. de le Boe Sylvius 339
190. Blankaart vertaalde de werken van Lucianus 340
191. Blankaarts belangstelling voor de schaarkunst 340
192. J. Swammerdams proefschrift: De respiratione (1677) 341
193. De medische inzichten van Antony van Leeuwenhoek strookten met die van E. W. von Tschirnhaus en met die van Bontekoe 342
194. Een partijgenoot van Bontekoe: Th. Schoon 343
195. Ant. de Heide en Joh. Muis voorstanders van het thee-gebruik 344
196. David van Hoogstraten gematigd bewonderaar van Descartes 344

Bladz.

197. De filoloog Nicolaas Heinsius Sr tegelijk met Descartes te Stockholm; zijn zoon Nicolaas, de bekende auteur van Den vermakelijken avanturier, schreef ook al een boek volgens de beginselen van Descartes 346
198. Nog een cartesiaans medicus: Jacob van Hervelt 347
199. De Heelkonstige aanmerkingen van Tammerus Visscher 347
200. Salomon van Rusting als tegenstander van Bontekoe en van Aeg. Daalmans 348
201. Een tegenstander van Bontekoe: Johan Baggaart 348
202. De leidse hoogleraar Fr. Dekkers gematigd sylviaan; de bosse hoogleraar Benjamin van Broeckhuysen een echte cartesiaan 349
203. Een zekere H. G. Herfeld geloofde aan het cartesiaanse dogma van de glandula pinealis als zetel der ziel 349
204. Nicolaas Hoboken hield het lange merg voor de zetel der ziel . . . 350
205. De gebroeders Arnold en Gerard Boot maakten hun carrière in Engeland en schreven tezamen een Philosophia naturalis. 351
206. De medicus Petrus Jens schreef ter verdediging van de leer van Descartes en ter bestrijding van die van Spinoza 351
207. Jacob Copper, arts in den Briel, later te Leiden, vertaalde Descartes' Tractatus de homine et de formatione foetus 354
208. Stond Lodewijk Meyer aan Spinoza's sterfbed? 355
209. Lodewijk Meyer, een spinozistisch cartesiaan 356
210. Lodewijk Meyer, geboren in 1629 als zoon van Willem Jansz. en Maria Lodewijksdr. 357
211. Lodewijk Meyer huwde Constantia Caret 358
212. Lodewijk Meyers zedelijk gedrag niet onberispelijk 359
213. Lodewijk Meyer overleed in November 1681 359
214. Vroegste litteraire werkzaamheid van Lodewijk Meyer 359
215. Lodewijk Meyer verrijkte J. Hofmans Nederlantsche woordenschat met een rubriek kunstwoorden en een rubriek verouderde woorden 360
216. Adriaan Koerbaghs 't Nieuw woordenboek der regten (1664) en Een bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet (1668). 362
217. Koerbaghs Een ligt schijnende in duystere plaatsen (1668) 364
218. Koerbaghs veroordeling en overlijden in het Willige Rasphuis te Amsterdam (1669) 365
219. Heeft Joh. Bouwmeester meegewerkt aan Een Bloemhof? 366
220. Lodewijk Meyers bronnen voor het tweede deel van de Woordenschat 367
221. Oordelen van A. de Jager, J. J. Salverda de Grave en St. Axters over L. Meyers woordenschat 368
222. Lodewijk Meyers vertaling van G. Amesius' Medulla theologica onder de titel: W. Amezes mergh der godtgheleerdtheidt (1655) 369
223. Vertaalde Lodewijk Meyer de Christianae theologicae libri II van Marcus Fr. Wendelinus? 371
224. Een disputatie (1659) en twee proefschriften (1660) van Lodewijk Meyer 372
225. De zogenaamde dynamische interpretatie van het spinozisme 372
   a. Fundamenteel verschil tussen de opvattingen van Descartes en Spinoza over rust en beweging 372
   b. Zweefde Spinoza de identificatie van uitstrekking met rust en beweging voor ogen? 373
   c. St. von Dunin Borkowski over „Die Entdeckung des Dynamischen" in de bewegingsleer van Spinoza; kritiek op de opvattingen van J. H. Carp 373
226. Spinoza's leer van de corpuscula bleef onvoltooid 374
   a. Von Tschirnhaus bracht Spinoza in het nauw met zijn vragen naar de ware bepaling van de beweging (1675) 374

Bladz.

b. Een onbillijke uitlating van Spinoza aan het adres van Descartes over diens beginselen van de natuurkunde 378
c. Een verklaring van L. Brunsvicg van Spinoza's anti-cartesiaanse stemming van 1676 378
d. De spinozist Abr. J. Cuffeler meende, dat de uitgebreidheid tot de essentia, de beweging tot de existentia van het lichaam behoorde 379
e. Von Tschirnhaus over beweging en rust in zijn Medicina mentis . . 380
227. Lodewijk Meyers Disputatio philosophica inauguralis de materia, ejusque affectionibus motu, et quiete (1660) 380
a. Het proefschrift praeludieert niet op de opvattingen van Spinoza of van E. W. von Tschirnhaus over beweging en rust 380
b. Het vertoont geringe of geen invloed van Geulincx 381
c. Meyer wil slechts twee praedicamenten aannemen: res en modus; hij verwerpt dus het ens rationis 382
d. De negende en tiende paradox van Meyer spinozistisch van klank 384
e. Meyers paradox over het gevoel en zijn definities van beweging, rust en plaats strijdig met die van Jac. de Mey 384
f. Meyer, de gebroeders de la Bassecour en Joh. Uythage verwerpen de aristotelische definitie van de natuur 385
g. Het proefschrift van Meyer niet biezonder belangrijk noch zeer modern 386
228. Spinoza's brief aan Lodewijk Meyer De infinito (20 april 1663). . . . 386
a. Uitgestrektheid en during zijn oneindig 386
b. De brief waarschijnlijk niet, zoals St. von Dunin Borkowski veronderstelde, bedoeld als bestrijding van de Disputatio de finito & infinito van L. van Velthuysen (1651) 387
229. Lodewijk Meyer verzorgt de uitgave van Spinoza's Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I & II, more geometrico demonstratae (1663) 388
a. 3 Augustus 1663 ontvangt Meyer van Spinoza een brief met nauwkeurige instructies, welke stipt worden opgevolgd 388
b. Volgens W. Meyer is de homunculus, die in' Lodewijk Meyers Praefatio een afstraffing zou ontvangen, Spinoza's leerling Johannes Casearius 389
c. Spinoza geeft in een brief van 27 Juli 1663 aan de secretaris van de Royal Society te Londen, H. Oldenburg, een nauwkeurig verslag van het tot stand komen van de uitgave Renati Descartes principiorum philosophiae pars I & II more geometrico demonstratae 390
d. De passage uit Spinoza's brief aan Meyer over de „homunculus" gaf aanleiding tot wilde fantasieën 391
230. Lucii Antistii Constantis de jure ecclesiasticorum liber singularis (1665) ten onrechte toegeschreven aan Lodewijk Meyer en aan Spinoza . . . 393
231. Lodewijk Meyer auteur van de Philosophia S. Scripturae interpres en van de nederlandse bewerking daarvan (1666 en 1667) 394
232. Verhouding van de Philosophia S. Scripturae interpres tot socianiaanse en arminiaanse geschriften 395
a. St. von Dunin Borkowski noemde als bronnen van Meyer een Brevis disquisitio (1633) en De judice et norma controversiarum liber II (1644) van Joachim Stegman Sr; Meyer citeert alleen uit de Brevis disquisitio 395
b. De socinianen willen, dat de recta ratio bij duistere, maar toch ook bij heldere Schriftplaatsen verlicht worde door de Sanctus Spiritus; de arminianen menen, dat heldere Schriftplaatsen begrepen kunnen worden zonder bijstand van de Sanctus Spiritus; Meyer stelt in beide gevallen de ware Philosophie tot onfeilbare regelmaat en proefsteen 396

Bladz.

233. De Libri duo de scripturarum interprete adversus exercitatorem paradoxum van L. Wolzogen 398
234. In de Philosophia S. Scripturae interpres en de nederlandse bewerking De philosophie d'uytleghster der H. Schrift geeft Meyer blijk van zijn taalkundig interesse 399
235. Volgens Meyer is de stelling, dat in de H. Schrift de ware zin van een tekst identiek is met de waarheid, niet omkeerbaar. 399
236. Reeds Chr. Wittich ontkende, dat bij vragen van natuurkundige aard de H. Schrift tot richtsnoer zou kunnen dienen 400
237. Lambert van Velthuysen als bondgenoot van Lodewijk Meyer . . . 400
238. Vergelijking van de Philosophia S. Scripturæ interpres met Spinoza's Tractatus theologico-politicus (1670) 401
239. Toespelingen op Descartes en Spinoza in de Philosophia S. Scripturae interpres 403
240. Mogelijke verwijdering tussen Spinoza en Meyer na het verschijnen van de Philosophia S. Scripturae interpres 404
241. De voorrede van De nagelate schriften van B.D.S. (1677) toegeschreven a[an] Jarich Jelles, de vertaling in het Latijn van deze voorrede aan L[odewijk] Meyer. 404
242. Enkele toneelspelen van Lodewijk Meyer 407
a. L. Meyers Ghulde vlies, treurspel met konst en vlieghwerken, vertoondt op de amsterdamsche schouwburg (1667) 407
b. Lodewijk Meyers Verloofde koninksbruidt, een stuk vol moord en doodslag (1668) 409
c. De loogenaar en Heraclius (waarschijnlijk onuitgegeven), vertalingen naar Corneille 410
243. De oprichting van het kunstgenootschap Nil volentibus arduum . . . 410
244. Lucas Rotgans waarschijnlijk de auteur van het Zedig en dichtlievend onderzoek op Aran en Titus, of wraak en weerwraak, treurspel, berijmt door Jan Vos, een der oudste bronnen voor onze kennis van de geschiedenis van Nil 411
245. Johannes Antonides als lid van Nil. 412
246. Antonius van Coppenol, studeerde te Leiden onder de Raey en de le Boe Sylvius, werd lid van Nil; hij zegt in 1673 de wetenschap en muze vaarwel om zich aan de koophandel te wijden. 412
247. De medici Moesman Dop en Reinier van Diephout leden van Nil . . . 413
248. Johannes Bouwmeester Lodewijk Meyers oudste en trouwste vriend . . 414
249. De orientalist Adriaan Reland verzorgde in 1701 een herdruk van Bouwmeesters vertaling via het Latijn van de west-arabische roman Het leeven van Ebn Yokdhan (1672) 415
250. De filosofie van Ibn Tophail 416
251. Belangstelling voor de mohammedaanse godsdienst in West-Europa in de tweede helft der zeventiende eeuw. 417
252. Briefwisseling tussen Spinoza en Bouwmeester 419
253. Bouwmeester en Meyer mengden zich in de amsterdamse doktorentwist van 1677 419
254. De kunstleer van Nil 420
255. Een onsympathiek parijs proefschrift over Nil (1921) 421
256. Anders dan Corneille acht Andries Pels het noodzakelijk, dat ook in het blijspel de deugd beloond, de ondeugd gestraft wordt 423
257. Lodewijk Meyers leer der hartstochten 425
a. Indeling der hartstochten 425
b. Welke hartstochten de tonelist moet opwekken 426

Bladz.

258. Invloed van het cartesianisme op de franse letterkunde 426
259. Ondanks ontleningen aan Descartes en aan Spinoza is de benepen moraal van het Nauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzij, door de leden van de Nil gezamenlijk geschreven, in de grond noch cartesiaans, noch spinozistisch 427
260. De vertaling door Nil van Corneille's l'Imitation de Jésus-Christ . . . 427
261. Een cartesiaanse fysionomie van Charles Lebrun in 1701 met nederlandse tekst uitgegeven door F. de Kaarsgieter 428
262. Ludolph Smids, toneeldichter en verzamelaar 430
263. Vertalingen van de coccejaanse medicus Abraham van Poot 431
264. De met Descartes en Gassend sympathiserende medicus Jan de Witt vertaalde Lucretius' De natura rerum. 432
265. Het cartesianisme aan het Athenaeum te Amsterdam: het gematigde en gemodificeerde cartesianisme van Joh. de Raey; Arnoldus Senguerd door Descartes beïnvloed wat zijn natuurkundige opvattingen betreft 433
266. Het cartesianisme aan het remonstrants seminarium te Amsterdam . . 433
a. Etienne de Courcelles, die Descartes' Discours de la méthode, La dioptrique en Les météores in het latijn vertaalde (1644) 433
b. Philippus van Limborch redetwistte met Johannes Breedenburg over het gebruik der rede in de religie 435
c. Jean Leclerc. 436
α In 1683 vriendelijk te Amsterdam ontvangen door Ph. van Limborch, woont vanaf 1684 tot zijn overlijden in 1736 onafgebroken te Amsterdam 436
β „Incompatibilité d'humeur" tussen Leclerc en Pierre Bayle . . 437
γ De door Leclerc uitgegeven tijdschriften Bibliotheque universelle et historique, Bibliotheque choisie en Bibliotheque ancienne et moderne van europese betekenis 437
δ Leclerc acht Descartes hoog, maar vereert Locke, die hij persoonlijk kent en op wiens werk hij een stimulerende invloed heeft 438
ε Leclercs Parrhasiana ou pensées diverses sur des matières de critique, d'histoire, de morale et de politique (1699–ned. vertaling 1715) bevat een Défense des ouvrages de Mr. L.C. 440
ζ Leclerc een groot bewonderaar van de neo-platonicus Ralph Cudworth 440
267. Waarom cartesianen en coccejanen zich aangetrokken voelden tot en bescherming zochten bij de partij van Johan de Witt 441
268. Frans Burman, hoofd van het college der sçavanten te Utrecht . . . 443
269. Een pamflet van 1674 tegen het college der scavanten 444
270. Joannes Georgius Graevius en zijn rede De cometis 445
271. Lodewijk Wolzogen, een werelds frans predikant 446
272. Een acte tegen het misbruyk van de philosophie (1689) ondertekend door Wolzogen, de Raey en G. van Leeuwen 447
273. Dr Lambert van Velthuysen 448
274. Johannes de Bruin verdedigde Descartes tegen Reinier Vogelsang . . 449
275. Regnerus Mansveld bediende zich van de schuilnaam Petrus ab Andlo 449
276. Dr Nicolaas van Solingen. 449
277. Petrus van Mastricht, opvolger van Voetius (1678). 450
278. Melchior Leydekker meent dat het verbond tussen coccejanen en cartesianen om utiliteitsredenen werd gesloten 450
279. J. Serrurier brengt te Utrecht het cartesianisme weer in ere 451
a. P. Burman verwelkomt hem met een gedicht Sophiae reduci . . 451
b. De Annexa bij Serruriers proefschrift De gravitate aeris (1690) . . 452

Bladz.

c. Serruriers inaugurale rede Pro philosophia 453
280. De aanhangers van de wijsbegeerte der ervaring en Descartes. . . . 453
a. Johan Frederik Hennert, in 1764 hoogleraar te Utrecht 453
b. De dissertatie van L. W. G. de Roo (1859) 454
c. C. W. Opzoomer en de wijsbegeerte der ervaring 455
d. Opzoomers redevoering over Descartes ter gelegenheid van het 225-jarig bestaan der utrechtse hogeschool (1861) 457
e. Meer aandacht voor het cartesianisme bij de geschiedschrijvers van het vrijzinnig protestantisme gewenst 457
281. Niet beklijvende bewondering voor en felle kritiek op Descartes te Deventer 459
a. Jacobus Revius verwelkomt Henricus Renerius bij zijn aankomst te Deventer 459
b. De hoop Descartes te winnen voor het hervormde geloof ijdel 460
c. De geschriften van Jacobus Revius tegen Descartes 460
d. A. Perizonius, correspondent van het college der sçavanten . . . 461
e. Reinier Vogelsang, schrijver van diatriben tegen Descartes en van een lofdicht voor de latijnse vertaling van Descartes' Traité de l'homme 462
f. Simon Tyssot de Patot, professor van de mathesis in de nederduytsche tale te Deventer 462
282. Het cartesianisme te Harderwijk laat en van weinig betekenis . . . 463
a. Het advies over het cartesianisme in 1651 door de senaat van de gelderse hogeschool gezonden aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau 463
b. Een decreet van 1656 tegen het cartesianisme 464
c. Weinig te vinden over Corn. van Thiel 464
d. Een cartesiaans-geulincxiaans Tractatus philosophicus door R. Keiser opgedragen aan de professoren van de harderwijkse hogeschool (1687) 464
e. De hoogleraar G. Wijnen, leerling van Craanen en de Raey . . . 464
283. Het antwoord door Daniel Heinsius namens de leidse universiteit gegeven aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau (1651) 465
284. Het antwoord door Johan Jacob Hausmann namens de illustre school en het collegium auriacum te Breda gegeven aan graaf Lodewijk van Nassau (1651) 466
285. De kortstondige bloei van de illustre school te Breda 466
a. Oprichting en opening van de school 466
b. De predikanten Antonius Hulsius en Johannes Schulerus krijgen leeropdrachten 468
c. Verhouding van de curator André Rivet tot Descartes en Mersenne en tot Gassend 469
286. Het eclectisme van Marin Mersenne 471
287. Gassend werd vanuit Nederland in zijn verzet tegen Descartes gestijfd 472
a. Gassend geeft in een brief aan Rivet een minachtend oordeel over Descartes' Principia philosophiae 472
b. Henricus Bornius en diens leermeester Heereboord beijveren zich zonder succes voor een uitgave van de Epistolae van Gassend . . . 474
288. Ook namens de groningse hogeschool ontving graaf Lodewijk Hendrik van Nassau een antwoord op zijn vraag over het al of niet schadelijk zijn van het cartesianisme 475
289. Contrast tussen de houding te Groningen en te Utrecht ten opzichte van Descartes 475
290. Schoocks Philosophiae cartesiana sive admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes en Descartes' Epistola ad celiberrimum D. Gisbertum Voetium 476

Bladz.

291. Antwoort van den weleedelen Heer René des Cartes Heere du Perron op 't ghepubliceerde van de Heeren van de Vroedschap der stadt Wtrecht den 13/23 Junij des Iaers 1643 477
292. Een latijnse missive in 1645 en een Lettre apologetique met bijgevoegde nederlandse vertaling door Descartes in 1648 aan de utrechtse magistraat gezonden 478
293. Is de Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi, in 1656 verschenen, gelijkluidend met de latijnse missive van 1645? 478
294. Gaf Samuel Maresius de Magni Cartesii manes ab ipso met defensi uit? 479
295. Het judicium door de groningse senaat in 1645 tijdens het eerste rectoraat van Maresius ten gunste van Descartes uitgesproken; Descartes bedankt de hoogleraar M. Pasor voor zijn hulp 480
296. Maresius tegenstander van Cocceius en van Chr. Wittich 481
297. Het groningse antwoord aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau op zijn bekende vraag tijdens het tweede rectoraat van Maresius opgesteld 481
298. Kritiek op Descartes in Maresius' De abusu philosophiae cartesianae (1670) 482
299. Maresius' oudste zoon Hendrik vertaalde in 1650 Descartes' Les passions de l'ame in het Latijn 483
300. Maresius' Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in foederato Belgio et commoda illius restituendi ratione (1672). 484
301. Eindoordeel over de diensten en ondiensten door Maresius aan het cartesianisme bewezen 484
302. Verdedigde de secretaris van de groningse hogeschool, Fr. Junius, in zijn schrijven van 1651 aan graaf Lodewijk Hendrik van Nassau de hoogleraren te Herborn, Johannes Clauberg en Chr. Wittich, die beiden te Groningen gestudeerd hadden? 485
303. Tobias Andreae bondgenoot van Descartes tijdens diens leven en ook later diens trouwe kampioen 486
304. De groningse hoogleraren Hendrik en Jacob Alting 487
305. Johannes Braun, leerling van Cocceius en van Heidanus 487
   a. Braun als leids student en als hoogleraar te Nijmegen 487
   b. Te Groningen moeilijkheden met Johannes Bertling, anti-cartesiaan, aan wiens Seminarium totius transnaturalis sapientia (1685) een Praefatio werd toegevoegd, waarin de oordelen, die graaf Lodewijk Hendrik van Nassau in 1651 inwon, werden opgenomen. . . 488
   c. De twist tussen Johannes Braun en Johannes Marck 489
   d. Cartesianisme en coccejanisme in Brauns Doctrina foederum . . . 490
   e. Brauns La véritable religion des hollandais (1675) 492
   f. Een oordeel van Braun over het cartesianisme te Groningen . . . 493
306. Het cartesianisme werd te Groningen ook geëxpliceerd door de hoogleraren L. Wolzogen, H. Eyssonius en G. Lammers 493
307. De werkzaamheid van Jac. Gousset te Groningen 494
308. Johannes Amerpoels Cartesius Mosaizans 494
309. De twist tussen Antonius Driessen en Jacob Wittich 495
310. Werken vol schijngeleerdheid van de chirurgus Embdanus Yvo Gaukes, die te Groningen lector in de filosofie werd 496
311. Het systema influxus emendatum van de met Leibniz bevriende Nicolaas Engelhard 497
312. Johannes Bernoulli te Groningen 498
313. Johannes de Crousaz van 1724–1726 hoogleraar te Groningen 499
   a. Zijn Examen du pyrrhonisme (1733) tegen Pierre Bayle gericht . . 499

Bladz.

b. Nog enige cartesiaanse invloed in De Crousaz' Essay sur le mouvement (1726), uitgegeven met een bestrijding van het zeer cartesiaanse Sistème du mouvement van Etienne Gamaches 499
314. Descartes 16 April 1629 te Franeker in het album studiosorum ingeschreven 500
315. Johannes Phocyclides Holwarda, auteur van een Physica vetus-nova (1651) 501
316. Dictaten naar colleges van Johannes Greidanus in het archief van het Fries Genootschap te Leeuwarden; diens Ideae logicae novantiquae (1659) en institutiones-physicae (1664) in familiebezit 502
317. Het conflict tussen Joh. Wubbena en Balthasar Bekker 505
318. Balthasar Bekkers De betoverde weereld (1691–1693). 507
319. Het standpunt van Balthasar Bekker inzake de verhouding tussen theologie en wijsbegeerte. 510
320. Overeenkomst van Bekkers standpunt met dat van H. A. Roëll . . 512
321. Balthasar Bekkers De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera (1668). 513
322. Balthasar Bekker over Cocceius 514
323. Polemiek tussen Balthasar Bekker en de predikanten Aalstius en Steenwinkel over De betoverde weereld II, III.8 „dat de plaats van een geschapen geest is in het lichaam waarop zij werkt" 514
324. Kritiek van Johan van der Waeyen op De betoverde weereld . . . 516
325. De omzwaai in het standpunt van Joh. van der Waeyen inzake zijn houding tegenover Descartes en Cocceius 517
326. Van der Waeyens afzetting als predikant te Middelburg (1676) . . . 518
327. Van der Waeyen als hoogleraar te Franeker. 518
328. R. Andala hielp van der Waeyen in diens strijd tegen Bekker en was zijn secondant in diens strijd tegen U. Huber 519
329. R. Andala als explicateur en verdediger van Descartes' geschriften . . 520
330. Johannes Schotanus vooruitstrevender dan zijn vader Christianus Schotanus; hij expliceerde Descartes in dicht en in ondicht 521
331. De coccejaan-cartesiaan Abraham Gulick 523
332. Hermannus Wits, de auteur van de Twist des Heeren met sijn wijngaert, waarin de reeds besproken Bijzondere staaltjes van wonderlijke en vremt luidende nieuwigheden 523
a. Afkomst en levensloop 523
b. De geschriften van H. Wits en zijn plaats onder de coccejaanse theologen 524
333. De Pneumatica ofte leere van de geesten zijnde denkende en redelijke wesens (1692) van Henricus Groenewegen, hoofd van de zogenaamde groene of leidse coccejanen 527
334. Kritiek van de franeker hoogleraar U. Huber op de wijze waarop zijn collega's H. A. Roëll, van der Waeyen c.s. theologie en wijsbegeerte vermengen 528
335. Roëll en de Roëllisten 529
336. U. Huber herdrukte Renati Cartesii passiones sive affectus animae . 529
337. De franeker hoogleraar Tobias Andreae neef van de groninger hoogleraar van die naam; Louis de Bils betekende meer voor hem dan Descartes 531
338. Een oordeel van Th. Bartholinus over Johannes Antonides van der Linden 532
339. Abraham Cyprianus, leermeester van T. Visscher 532
340. Wijer Willem Muys, eclecticus, bestreed Cudworth 532

Bladz.

341. De strijd tussen Jean Leclerc en Pierre Bayle over de plastsiche naturen 533
a. Bespreking van Cudworths The true intellectual system in de Bibliothèque choisie 533
b. Een antwoord van Bayle opgenomen in de Histoire des ouvrages des savans van Basnage (1704) 535
342. Pierre Bayle 536
a. Hatelijke opmerking van Bayle aan het adres van Leclerc. . . . 536
b. Op aanstoken van Pierre Jurieu kreeg Bayle in 1693 zijn ontslag als hoogleraar aan de illustre school te Rotterdam 537
c. Kritiek van Bayle op Descartes' ijveren om officieel in het gelijk gesteld te worden tegen Voetius 538
d. Bayle „un terrible lecteur" 538
e. Bayle „un calviniste froid, mais sincère" 539
f. Bayle uitte zich op verschillende wijze in de tekst en in de noten van zijn werken 540
g. Een uitlating van Bayle van 1676: „je suis péripatéticien partout hormis en physique, dans laquelle je suis entièrement contre Aristote, pour M. Descartes" 540
h. De Recueil de quelques pieces curieuses concernant la philosophie de Monsieur Descartes (1684) 541
i. Kritiek van Bayle op de cartesiaanse opvatting van de beweging 542
k. „Plus j'étudie la Philosophie, plus j'y trouve d'incertitude" . . . 543
l. De verdraagzaamheid het enige beginsel dat Bayle met zekere onverdraagzaamheid verdedigt 544
m. Bayle en Leibniz 545
n. Bayle en Locke 546
343. Een artikel van Bayle over Spinoza, dat teleurstelt 546
344. De Boekzaal van Europe, door P. Rabus in 1692 gesticht 548
345. Johan Ruyter, Medicinae & Philosophiae Doctor, alsmede Theologiae candidatus, uitgever van Het Republijk der geleerden, bestreed Spinoza, maar scheen geneigd tot de gevoelens van P. van Hattem 550
346. Pieter Rabus als vertaler 551
347. Recapitulatie over het cartesianisme aan de behandelde hogescholen: Utrecht, Leiden, Groningen, Franeker, Harderwijk 554
348. Het cartesianisme aan de illustre school, later quartierlijke academie te Nijmegen 554
349. Recapitulatie van het cartesianisme aan de behandelde illustre scholen en Athenaea: Amsterdam, Deventer, Breda, Rotterdam 555
350. Het cartesianisme aan de illustre school te 's-Hertogenbosch 556
351. Tijdens het rectoraat van Isaac Beeckman werd de latijnse school te Dordrecht tot illustre school verheven 557
352. Onjuiste voorstellingen van en de ware verhoudingen bij de betrekkingen tussen Descartes en Beeckman 558
353. Descartes' condoleantiebrief aan Colvius naar aanleiding van het verscheiden van Beeckman. 560
354. Descartes wordt door Colvius gewezen op de overeenkomst van het „cogito ergo sum" met het augustinisme 560
355. Descartes zegt het te betreuren Colvius geen inzage te kunnen verstrekken van zijn Meditationes aleer deze gedrukt zijn 561
356. Adr. Heereboord houdt Colvius op de hoogte van de vorderingen van Descartes' geschriften 562

Bladz.

357. Colvius bemiddelt in 1643 bij de opname van de briefwisseling Plempius–Descartes in de Epistolae door J. van Beverwijck uitgegeven en ontvangt een copie van Descartes' Epistola ad Voetium 562
358. Descartes zendt Colvius omstreeks 6 Juli 1643 zijn „samenstelling van een volmaakt muziekinstrument" 564
359. Cartesiaanse excerpten in Colvius' Adversaria 565
360. Colvius' brief aan prinses Elisabeth van de Palts van 9 Juni 1643 . . 566
361. Colvius' brief aan prinses Elisabeth van de Palts van 12 Jan. 1657 . . 567
362. Colvius en Fra Paolo Sarpi 567
363. Descartes' brief A Monsieur *** (Lettres de M. Descartes II Ep. 113) „Monsieur, Je vous remercie très humblement du livre de Pluviâ purpureâ" tot Colvius gericht 569
364. Colvius riep tevergeefs de hulp van zijn neef Johan de Witt in om zijn verzameling cartesiana aan de uitgevers van Descartes' brieven te doen toekomen 570
365. Margareta Godewijck, flonckerbagge op Develstein 572
366. Cornelis van Beveren, slotvoogd van Develstein 573
367. Johannes Michaelius J. F. keurt de bedoeling van Descartes' Dioptrique af 574
368. W. Langly, bewonderaar en voortzetter van het werk van Harvey . . 576
369. Slotconclusie over het cartesianisme te Dordrecht 576
370. In 1619 sloot Descartes bij een brief aan Beeckman een schrijven in voor Petrus van der Mereck te Middelburg; van cartesiaanse belangstelling van deze koopman is verder niets bekend 577
371. De felle kerkelijke strijd te Middelburg van 1676 eindigende met de verbanning van Joh. van der Waeyen en Willem Momma 577
372. W. Momma en J. de Mey spraken 8 Juli 1676 inaugurale redevoeringen uit daar zij beiden benoemd waren tot hoogleraar aan de illustre school 578
373. Johannes de Mey, eclecticus, stelde Gassend boven Descartes; hij was bevriend met Joh. Goedaart 579
374. St. Blankaart heeft jeugdherinneringen aan Middelburg, waar zijn vader tot 1666 hoogleraar was 582
375. Johannes Aalstius in 1711 hoogleraar aan de middelburgse illustre school 582
376. Omstreeks 1680 expliceerde Jacob Copper in den Briel de cartesiaanse beginselen in een vriendenkring 583
377. Descartes en Vondel 584
a. Descartes was bevriend met de haarlemse priesters J. A. Bannius en A. A. Bloemaert; dezen op hun beurt met Vondel 584
b. Vondel voerde in zijn Bespiegelingen van Godt en godsdienst Descartes als spreker in; men mag deze Bespiegelingen echter niet een parafrase van het Discours de la méthode noemen, gelijk Jos. Vandervelden deed 584
378. Johannes Baptista van Neercassel, in 1662 tot bisschop van Castorië gewijd, bestuurde van 1663 tot zijn overlijden in 1686 als apostolisch vicaris de nederlandse katholieken 587
379. Neercassel onderhield nauwe betrekkingen met Antoine Arnauld en diens vriend S. de Cambout de Pontchateau, twee leden van Port-Royal, die vurige cartesianen waren 588
380. Neercassel toonde zich zeer ingenomen met Arnaulds Examen d'un écrit qui a pour titre Traité de l'essence du corps etc.; dit geschrift werd echter niet door Arnauld uitgegeven 589
381. Er groeide een vriendschap tussen Neercassel en de franse prediker Bossuet, een semi-cartesiaan; zij ontmoetten elkaar echter niet in persoon 590

Bladz.

382. Pierre Nicole stond veel gereserveerder tegenover het cartesianisme dan Arnauld 591
383. Descartes was biezonder ingenomen met de Objectiones quartae op zijn Meditationes; deze waren van Arnauld 592
384. Een brief 12 Juli 1664 door Pontchateau aan Neercassel geschreven . . 592
385. 25 Februari 1679 stelde Neercassel een scherpe brief op, gericht aan de generaal van het Oratorium de St. Marthe, om zijn verontwaardiging te luchten over het feit dat Descartes niet meer in ere was bij het Oratorium; de brief werd niet verzonden 593
386. Twee leuvense dissertaties (van Petrus Codde en Cornelius van den Hove Goesanus) aan Neercassel opgedragen in 1667 en 1685 594
387. Een brief van H. Fr. van Heussen aan Nicolas Petitpied (22 Aug. 1711), getuigende van belangstelling voor Descartes 594
388. Descartes in Zweden 595
a. Descartes gastvrij opgenomen in het gezin van de franse gezant Chanut; een brief aan Elisabeth over zijn eerste indrukken 595
b. Twee nederlandse filologen aan het hof van koningin Christina: Isaac Vossius en Nicolaas Heinsius 596
c. De leidse hoogleraar Claude Saumaise verwijt Isaac Vossius de komst van Nic. Heinsius aan het zweedse hof bevorderd te hebben . . 597
d. Saumaise's nieuwsgierigheid naar nieuws over Descartes' ontvangst te Zweden 597
e. Saumaise's brief aan Vossius van 29 December 1649 598
f. Saumaise herinnert zich in 1649 nog de geschiedenis met het lofdicht van Const. Huygens voor een werk van Daniel Heinsius van 1639 599
g. Een brief van Vossius aan Saumaise van 19 Januari 1650 600
h. Een onaangenaam postscriptum onder een brief van Saumaise aan Vossius (begin November 1649) 601
i. Gekibbel tussen Saumaise en Vossius 602
k. Moeilijkheden in zake het terugkrijgen van een som gelds door Vossius voorgeschoten aan een zoon van Saumaise aanleiding tot het in ongenade vallen van Vossius bij koningin Christina 604
l. Descartes trachtte koningin Christina te bewegen minder tijd aan de klassieken en meer tijd aan de filosofie te besteden 604
m. Koningin Christina's oordeel over Les passions de l'ame 605
n. De invloed van Descartes op koningin Christina 605
389. Descartes' uiteinde 606
a. Een bericht van Vossius aan Saumaise over het overlijden van Descartes (16 Februari 1650) 606
b. Bericht van Chanut en van koningin Christina's lijfarts Johan Wullenius over Descartes' uiteinde 607
c. David Beck schilderde een (posthuum?) portret van Descartes . . . 607
d. Dwaze geruchten over Descartes' dood en de reactie van Vossius daarop 608
e. Volgens Vossius maakte Saumaise een grafdicht 608
390. Koningin Christina van Zweden 609
a. Haar omgang met Vossius en Saumaise 609
b. Descartes verdedigt haar tegen onvriendelijke geruchten 609
391. Gering filosofisch interesse bij Nic. Heinsius 610
392. Is. Vossius' De lucis natura et proprietate (1662) 610
a. Vossius bestrijdt Descartes 610
b. Chr. Huygens verwachtte bij voorbaat weinig van Vossius' licht-theorie 611
c. Joh. de Bruin en Pierre Petit verdedigden Descartes tegen Vossius 612

Bladz.

393. Descartes en Comenius 613
a. Volgens Vossius sprak koningin Christina zeer denigrerend en raillerend over Johan Amos Comenius 613
b. Comenius' beschermheer Lodewijk de Geer en zijn vrienden S. Hartlib en J. Dury; belangstelling van deze beide laatsten voor de cartesiaanse filosofie 614
c. In 1642 reisde Comenius vanuit Engeland over Nederland naar Zweden; een ontmoeting tussen Descartes en hem werd geënsceneerd door Heidanus, Heereboord e.a. 615
d. In 1639 wordt een plan en een boek van Comenius en een Idea matheseoos van J. Pell zowel aan Descartes als aan Mersenne ter beoordeling voorgelegd 615
e. Descartes' weinig zeggend Judicium (1639) en een meer openhartige kritische uitlating in een brief (aan C. van Hogelande?) over de pansofische plannen van Comenius 616
f. Geleidelijk aan ontwikkelde zich bij Comenius een animositeit tegen Descartes; terecht betreurde Pell het niet zeer, dat het handschrift van Comenius' Philosophiae cartesianae et astronomiae Copernicianae refutatio in 1656 verloren ging 618
g. Comenius de auteur van het pamflet: Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus (1659) 619
h. Comenius verstrekte P. Serrarius een Judicium over L. Meyers S. Scripturae interpres, waarin hij al zijn bezwaren tegen Descartes opnieuw opsomde (1667) 621
394. Cartesiaanse belangstelling op Poele Krinke Kesmes 622
a. Wie was Hen(d)rik Smeeks? 622
b. De El-Ho, die de reislustige koopman Juan de Posos op Krinke Kesmes aantreft, prototype van Robinson Crusoe. 626
c. De Histoire des Sevarambes van Denis Vairasse d'Alais en La terre australe connue van Gabriel de Foigny bronnen van Smeeks . . 627
d. Bedoeling der imaginaire reisverhalen 629
e. De godsdienst der Sevarambes en de godsdienst op Krinke Kesmes in zwang 629
f. Juan de Posos vereert zijn geleider op Krinke Kesmes de werken van Descartes en werken van Balthasar Gracián; vermoedelijk El Criticón van Gracian Smeeks bron voor zijn prae-robinsonade 630
g. Descartes' geschriften worden op de akademie voor mannen Poele Nemnan gewaardeerd, in de vrouwenakademie op het eiland Wonvure bestreden 631
h. De schijngeleerdheid, uitgekraamd door de zieneres op Wonvure, Zaaide Bachalach 633
i. Smeeks verzot op symbolische driehoeken met als basis „ik denke derhalve ben ik". 634
k. De beschryvinge van het magtig koningrijk Krinke Kesmes is een veelgelezen boek geweest 634
395. De deventer hoogleraar Simon Tyssot de Patot als auteur van deïstische imaginaire reisverhalen 635
a. Voyages et avantures de Jaques Massé (1710) en Les avantures & le voyage de Groenland du réverend Père Cordelier (1720) 635
b. Redenen, waarom Tyssot de Patot in 1727 uit zijn ambten werd ontzet 636
c. Jaques Massé, die bij een cartesiaanse chirurgijn in de leer is geweest, verkondigt dezelfde opvattingen als Tyssot de Patot in zijn uitgesproken en onuitgesproken redevoeringen 637

Bladz.

d. En Pierre de Mésange hoort liever de redevoeringen van zeker deventer docent dan die van Bernardus Fullenius te Franeker . . 639
e. De Lettres choisies van Tyssot de Patot (1727) 640
f. Tyssot de Patot verstout zich een verbeterde versie van het „cogito ergo sum" voor te stellen 641
g. Een steek aan het adres van Smeeks in een der imaginaire verhalen van Tyssot de Patot 641
396. De doorwerking van het cartesianisme 642
397. Kritiek op Descartes' ontologisch bewijs voor Gods bestaan in de tweede helft van de achttiende eeuw 643
398. Besluit 646
399. Verantwoording 649

PERSONENREGISTER

Aa, A. J. van der — 90, 124, 155n, 348n, 349n, 393n.
Aalstius, J. — 184, 185, 209-211, 354, 514-516, 554, 582, 583, 661, 673, 676.
A. B. — 65n.
Ablancourt, N. Perrot d' — 340.
Achter, A. (uitg.) — 200n.
Ackersdijck, T. van (dr.) — 82n.
Acontius, J. — 19.
Adam, C. — 8n, 19n, 26, 78n, 81, 83, 84, 136, 189, 233n, 262n, 268n, 269, 378n, 443, 460n, 467n, 478, 484, 561n, 565, 566, 569, 617, 618n, 622.
Aemilius, A. — 2, 3, 19, 652.
Aerssen, F. van — 569.
Albanus zie White, T.
Alberdingh Thijm, J. A. — 251n.
Alembert, J. le Rond d' — 427.
Alibert, P. d' — 267, 268, 269.
Allinga, P. — 40, 41, 43-48, 450, 525.
Alphen, G. van — 466n.
Althaus, P. — 58n.
Alting, H. — 487.
Alting, J. — 487, 493.
Amalia, prinses van Nassau-Diez (zuster van Hendrik Casimir) — 524.
Amalia van Solms — 467n.
Amama, N. ab — 501-503, 671.
Amerpoel, J. — 494.
Amesius, G. — 30, 369, 370, 372, 665, 668.
Ampen, Elisabeth — 90.
Andala, R. — 52n, 178-181, 256, 519-521, 672, 673.
Andison, Mabelle L. — 460n.
Andlo, Petrus ab (ps.) — 449, 668.
Andreae, J. V. — 230n.
Andreae, T. (1604-1676) — 10n, 31, 32, 36, 142, 143, 461, 482, 486, 487, 493, 669, 671.
Andreae, T. (1633-1685) — 129, 531, 556.
Andrenius, — 631.
Andrieux, L. — 110.
Angelis, S. des — 254.
Anglus, T. — 193, 194.
Angot, C. (uitg.) — 270n.
Anslaer, W. — 34, 39, 519, 523, 578.
Antonides, J. — 411, 412.
Apel, W. — 643.
A person of Honour (ps. van Brouncker, W.) — 93n.
Arberius — 263, 266, 267n.
Arcerius, J. (uitg.) — 503.
Aristoteles — 20, 21, 32, 50, 95, 98, 105, 112, 120, 121, 124, 126, 133, 139, 140, 141, 214, 237, 238, 240, 454, 459, 468, 475, 481, 489, 498, 502, 530, 540, 541, 543, 544, 575, 593, 654.
Arminius, J. — 396, 582.
Arnauld, A. — 28, 541n, 543, 545, 587-594, 676, 677.
Arnold, P. — 231, 663n.
Arnoldus, N. — 506, 507, 510, 621.
Assendelft, N. van — 241n, 242, 662.
A.T.A.B. (A.T. Artis Bacchalauriarius) 364n.
Atkinson, G. — 415n, 629, 635.
Aubovyn, P. (uitg.) — 263n.
Augustinus — 203, 490, 560, 561.
Avaux, Comte d' — 590.
Avril, Ph. — 445n.
Axters, S. — 368, 369.
Azout, A. — 71.
Azzolini, D. — 251.

Baardt, R. Dz. van (uitg.) — 477.
Bachrach, A. G. H. — 621n.
Back, J. de — 240-242, 297, 662.
Bacon, F. — 98, 526, 553.
Baer, J. — 210n.
Baerle, Susanna van — 28n.
Bagelaar, J. — 353.
Baggaart, J. — 348, 349.
Baillet, A. — 20n, 26n, 62, 78, 135, 137, 230, 558, 593, 628, 654, 663.
Baines, T. — 13, 14, 15.
Bak, J. de, zie Back, J. de.
Bakel, H. A. van — 358.
Balen, M. — 576.
Balling, P. — 222, 357.
Balz, A. G. A. — 141n, 146n.

Balzac, J. L. G. de — 23.
Ban, J. A. — 26, 367, 584, 676.
Ban, F. du — 71, 72, 96, 97, 99, 100, 472.
Banga, J. — 99n, 125n, 154n, 227n, 244n, 245n, 248, 262, 290, 292, 318, 331n, 343n, 344n, 346n, 348n, 349n, 433, 493, 496, 532, 668n.
Baptista, J. — 76.
Barach, S. — 454.
Barbette, P. — 331.
Barbier, A. A. — 264.
Barclai, J. — 651.
Barentzonius, N. — 39.
Barlaeus, C. — 24, 28, 29, 118.
Barnes, Annie — 321n, 436n, 437, 438, 536n.
Barrow, I. — 91.
Barth, P. — 166n, 172n.
Bartholinus, E. — 79, 655.
Bartholinus, T. — 246, 333n, 368, 532.
Bateson, F. W. — 234n.
Baumann, E. D. — 239n, 246n, 247n, 249, 260n, 276, 277, 279, 280n, 287n, 291, 304n, 314, 315, 323n, 325, 331n, 339n, 348n.
Bauwens, J. — 410n, 421, 422, 423, 425.
Bayle, Jacq. — 541, 544.
Bayle, Jos. — 541.
Bayle, P. — 52n, 111, 113, 149, 185, 197, 198, 206, 207n, 209, 271, 272, 316, 319, 354, 393, 395n, 404n, 437, 440, 453n, 499, 533, 535-548, 551, 556, 660, 668, 671, 673, 674.
Beaune, F. de — 79, 80, 89, 134, 655.
Beauval, Henri Basnage de — 61, 535.
Beck, D. — 607, 677.
Beeckman, I. — 76, 82, 242, 378n, 460, 557-560, 573-577, 647, 648, 662, 675.
Beeckman, J. — 242, 557, 560, 662.
Beets-Damsté, Helbetine A. C. — 604n.
Beieren, J. van — 279.
Beintema van Peima, I. I. W. — 343n.
Bekker, B. — 47, 48, 184, 185, 447, 450, 461, 487, 505-517, 519, 521, 528, 531, 553, 554n, 583, 672, 673.
Bekker, J. H. — 513.
Belcampius, T. — 73n.
Bellarminus, R. — 586n.
Beman, A. (uitg.) — 418n.
Bénédon, koning van Ruffal — 638.
Beneš, E. — 618n, 619.
Berck, J. — 568.
Berger, G. — 160n.
Bergmann, E. — 141n.
Bérigard, C. de — 120-122, 656.
Beringhen, H. de — 69, 70.
Berkel, A. van — 137, 138, 196.
Berlickom, A. van — 77n.
Bernagie, P. — 425.
Bernier, F. — 541n, 542, 544n, 674.
Bernoulli, J. — 56, 57, 141, 252, 253, 258, 498, 499, 663.
Berthier, A. G. — 235n, 250, 254n, 257, 260.
Bertling, J. — 488, 489, 492, 671.
Bérulle, P. (de) — 202, 203, 593, 677.
Besoldus, Chr. — 493n.
Beth, H. J. E. — 80n.
Beth, E. W. — 80n.
Beughem, C. a — 244n, 246n.
Beuningen, C. van — 48n.
Beveren, C. van — 572-574, 676.
Beverhorst, M. van — 348.
Beverwijck, J. van — 238, 239, 241, 294, 557, 562, 572, 576, 662.
Beyer, C. J. — 112.
Beza, T. — 262n.
Bie, A. de — 54.
Bierens de Haan, D. — 74n, 75n, 77n, 79n, 81, 83, 85n, 86n, 89n, 90n.
Bierens de Haan, J. D. — 175n, 178.
Biet, C. — 264.
Bils, L. de — 531.
Biman, P. — 95.
Biman, Q. — 3n, 95n.
Bimaus, P. — 95n.
Bistenbosch, L. (postzegelhandelaar) — 120n.
Bisterfeld, J. H. — 123.
B. J. — 418n.
Blaeus, de (uitgevers) — 134, 135, 150, 531, 635n.
Blaeu, P. & J. (uitg.) — 135.
Blaau(w), W. Wz. — 407, 411, 420.
Blankaart, C. — 321n, 331n.
Blankaart, N. — 319, 321n, 582, 664.
Blankaart, S. — 196, 258-260, 271, 288, 289, 303, 318-325, 328-332, 336, 337, 340, 341, 343, 348, 350, 431, 582, 663, 664.
Blasius, G. L. — 244-246, 284, 285, 413, 420.
Bleck, W. (uitg.) — 520.
Blegny, N. de — 291, 318, 326.
Blienburgius, A. — 611n.
Bloch, E. — 258, 259, 275n.
Blo(c)k, A. — 207n, 341.
Bloemaert, A. A. — 26, 584, 676.

Blok, F. F. — 346n, 596n, 604n.
Blok, P. J. — 229n.
Blijenbergh, W. van — 220, 221.
Boas, G. — 197n, 206n.
Bobin, M. (uitg.) — 268n.
Boccalini, T. — 46, 294, 651.
Bochart, S. — 365n.
Böcklin, J. C. — 290.
Bode, M. — 428.
Boderikus, J. — 280n.
Boeckelman, A. — 366, 419.
Boekenogen, J. Wz. — 278.
Boeles, W. B. S. — 30n, 317n, 456n, 488n, 493n, 494n, 497n-499, 501n, 506n, 517n-521n, 523, 524n, 526, 530n-533.
Boer, T. J. de — 415n.
Boerebach, B. M. — 635n.
Boerhaave, H. — 52, 248, 254-256, 673.
Bohatec, J. — 20n, 125n, 145n, 463n, 466n, 475n, 482n, 485n, 487.
Bohrmann, G. — 402, 666n.
Bolk, B. — 138, 139.
Bonet, T. — 56n.
Bont, E. — 358.
Bontekoe, Annetje — 276, 277.
Bontekoe, C. — 149, 151, 162, 169, 170, 172, 176, 179, 182, 183, 201, 203, 211, 215, 217-219, 223, 224, 253, 267, 272, 273n, 276-288, 291-298, 300-318, 321-327, 329, 337, 338, 340, 342, 343, 346, 348, 380, 551, 556, 567n, 632, 633, 649, 658, 659, 661, 663, 664, 678.
Bontekoe, Dieuwertje — 277, 278.
Bontekoe, Gerrit Jansz. (Dekker) — 277-279.
Bontekoe, J. — 277, 278, 282.
Bontekoe, P. — 182, 183, 276.
Bontekoe, Sijtge — 277, 278.
Boogaert, W. Sz. (uitg.) — 367.
Boom (uitg.) — 135.
Booms, M. — 179, 583.
Boonen, H. — 578.
Boorsch, J. — 81n.
Boot, A. — 351.
Boot, G. — 351.
Borelli, G. A. — 250-254, 273, 274, 663.
Born, M. — 612n.
Bornius, H. — 95, 96, 104, 107, 114, 142, 153, 154, 467, 469, 474.
Borstius, G. (uitg.) — 80n.
Borstius, J. — 573n, 583.
Bos, B. (uitg.) — 209n, 548, 551, 674.
Bosch, P. van den — 246.
Bosmans, H. — 74n, 75, 76n.
Bossche, J. F. van den — 65n.
Bossuet, J. B. — 590, 591, 592, 677.
Bondaen, W. — 129.
Bougeant, G. H. — 208.
Bouillier, F. — 2, 26n, 55n, 145n, 149n, 186, 188n, 469, 541n, 542n, 545n, 548, 552n, 591, 642, 652.
Boullier, D. R. — 205, 206, 207, 208, 661.
Bouman, H. — 58n, 144n, 224n, 225, 227n, 350n, 464n, 465, 555n.
Bourgeois, J. — 570.
Bourignon, Antoinette, — 342, 621.
Bouwmeester, J. — 357, 366, 367, 411, 413-415, 417, 419, 667.
Boyle, R. — 202, 244, 253, 260, 275, 328, 331, 333, 337, 339, 526, 548, 552, 553.
Brabik, M. — 614n.
Brahe, Tycho — 86, 110, 266.
Brakell Buys, W. R. de Vaynes van — 1n.
Branden, F. J. van den — 358, 368n.
Brandl, L. — 627n.
Brandt, G. — 524n, 532n.
Branker, T. — 93, 94, 656.
Brasser, J. — 89n.
Brasset — 602.
Braun, J. — 34, 139, 458, 487-493, 498, 555, 671.
Bredius, A. — 73n.
Breedenburg, J. — 435, 436.
Breen, A. van — 368.
Brett, G. S. — 112.
Bric, G. A. de — 112n, 149n, 196n.
Briggs, W. — 254n.
Bril, J. — 583.
Brill, E. J. (uitg.) — 665n.
Brink, H. — 41, 517.
Brockdorff, C. von — 145n, 415n.
Broekhuizen, G. van — 20n, 628, 678.
Broekhuysen, B. van — 258, 260, 349, 556, 557.
Broen, J. — 254, 273, 275, 276, 319, 553, 663, 674.
Broersz, J. (dr.) — 75n.
Bronchorst, H. à — 413, 414.
Brosch, P. — 141.
Brosterhusius, J. — 467.
Brouncker, W. — 93.
Brouwer, D. — 527n.
Brouwer, kapitein — 624.
Brown, J. — 399.
Browne, T. — 138, 196, 548n, 640.

Bruggeman, J. — 593.
Bruggencate, H. A. ten — 591n.
Bruin, J. de — 44n, 445, 446, 449, 612, 668.
Bruinvis, C. W. — 223, 277, 279, 281n, 282n, 287n, 290.
Brunsvicq, L. — 378.
Bruyningh, J. Pietersz. — 88.
Buddens, J. F. — 364n.
Buitenhof, G. J. — 23n, 24.
Bulleman, N. (scheldn. v. J. Bouwmeester) — 419.
Burgersdijck, F. — 116, 121, 123, 124, 227, 368, 501, 504, 668, 671.
Burgman, C. — 181.
Burman, C. — 19n, 228n, 350n, 446n, 449, 464n, 477n.
Burman, F. — 33, 40, 443-446, 668, 669.
Burman, P. — 451, 669.
Burman, P. sec. — 599n, 602, 604n, 608n.
Burnet, G. — 364n, 548, 628n.
Burtt, E. A. — 15n, 533n.
Busch, G. B. — 290.
Bush, D. — 234n.
Busken Huet, C. — 509.
Busson, H. — 20n, 56n, 64n, 70n, 71, 113n, 149n, 186n, 189n, 192n, 194n, 196n, 197n, 202n, 204, 205n, 263n, 591, 612n, 654.
Buytendijk, G. — 187.
Bye, A. de — 89n.
Bye, Joanna de — 283n.
Byler, H. C. van — 523.

Cabriolus, B. — 367.
Cajori, F. — 80n.
Calvijn, J. — 291, 541.
Camerarius, J. — 395.
Cappel, L. — 351.
Cardinael, Catalijntje — 87n, 88, 655.
Cardinael, Levijntje — 87n, 88.
Cardinael, Martijntje — 87n.
Cardinael, Sibilla — 87n.
Cardinael, S. Hansz. — 87, 88, 89, 91, 655.
Cardinael, Tanneke — 87n.
Cardinael, IJtje — 87n.
Caret, Constantia — 359.
Caret, Sara — 359.
Carp, J. H. — 374.
Carpentier, R. — 467n.
Cartesius Kristianus (ps.) — 181.
Casearius, J. — 389, 390, 391, 392.
Casoni, Ph. — 590n.
Casseres, J. M. de — 374n.
Cassirer, E. — 1n, 80n, 136, 149n, 251, 435n, 438n, 533n, 598, 606.
Casteleyn, J. (uitg.) — 195.
Castiglione, A. — 330n.
Caterus, J. — 26, 27, 28, 561, 584, 595.
Catz, B. — 587.
Cavendish, W., markies van Newcastle — 192.
Cazes, A. — 537n.
Celsus — 532.
Ceulen, L. van — 83.
Chanut, H. P. — 143, 346, 570, 571, 595, 598, 601, 602, 606, 607, 610, 675.
Chase, S. — 374.
Chastaing, M. — 542n.
Chauffepié, J. G. de — 52n, 599n, 612.
Chauffepié, P. T. de — 256.
Cheyne, G. — 254n.
Chmay, L. — 18n.
Christiaens, W. (dr.) — 77.
Christina van Zweden — 136, 251, 252n, 346, 595-600, 602-610, 613, 614, 663, 677, 678.
Christophensen, H. O. — 439n.
Cicero — 173.
Claesz., Annetie — 405n.
Clarck, S. — 498.
Clark, Ruth — 588n.
Clarke, S. — 56n, 124n.
Clauberg, J. — 124n, 131, 141-145, 149, 150, 198, 381, 443, 461, 469, 484n, 485, 486, 489, 583, 657, 669.
Clay, J. — 373.
Cleermaker, W. Cz. — 414n.
Clemens, I. — 445n.
Clerselier, C. — 14, 106, 122, 135, 143, 146, 188, 238n, 262, 265, 269, 270, 271, 565, 569, 572, 595, 617, 665n.
Clerselier, Marguerite — 595.
Clodius, F. — 244.
Cloppenburg, J. — 30.
Clouzier, F. (uitg.) — 263n.
C.L.R. (Clerselier, C.) — 106.
Cocceius, J. — 22-24, 30-34, 40, 41, 49-51, 129, 154, 260, 293, 350, 371, 431, 441, 442, 444, 447, 450, 462, 481, 487, 488, 490-492, 500, 501, 513, 514, 517, 519, 520, 523-525, 527n, 529, 532, 653, 657, 665n, 670-672.
Codde, P. — 588, 591, 594.
Coes, S. — 620.
Cohen, E. — 256n.

Cohen, G. — 20n, 21n, 22n, 23, 30n, 49n, 69, 72n, 85n, 96n, 97n, 228, 230, 233n, 476n, 500n, 607n.
Cohen Rosenfield, Leonora — 56n, 112, 113, 141n, 186, 187, 188, 196n, 197n, 198, 199, 206n, 207n, 262, 439n.
Colerus, J. — 355, 356, 392n, 393, 395, 404, 667.
Colie, Rosalie — 196n.
Collins, J. — 90, 91-94.
Collot d'Escury, H. — 90.
Colvenier, J. — 88.
Colvius, A. — 8n, 28, 560-573, 576, 675.
Colvius, Th. — 446.
Comenius, J. A. — 395n, 434n, 613-619, 621, 622, 649, 677, 678.
Comenius, Maria — 622n.
Comrie, J. D. — 254n.
Condren, C. de — 593, 677.
Conimbricesnes — 475.
Conrard, V. — 203.
Constans, L. A. (ps.) — 393.
Constantinus Prudens (ps.) zie Booms, M.
Conway, Anne — 13, 16, 190, 243.
Conway, E. sec. viscount of — 243.
Copernicus, N. — 64, 86, 110, 111, 231n, 266, 502, 619.
Coppenol, A. van — 411, 412, 413.
Copper, J. — 146n, 271, 354, 355, 583, 665.
Cordemoy, G. de — 143, 147, 148, 269, 270, 657.
Corneille, P. — 407-410, 422-428, 667.
Cornelisz, J. — 629n.
Corvinus, J. A. — 118n.
Coste, P. — 439.
Coster, S. — 87.
Courcelles, E. de — 434, 435, 555, 668.
Courcelles, Sara de — 519.
Courtines, L. P. — 439n, 536n, 537n, 546.
Craanen, T. — 226-228, 249n, 254, 258, 260, 271-275, 282, 283, 286n, 287n, 288, 305, 315, 319, 464, 465, 554, 555, 660, 661, 663.
Cramer, E. W. — 368.
Cramer, J. A. — 31, 32n, 33, 34n, 39n, 40n, 48n, 50n, 51n, 53n, 96n, 104n, 652.
Crellius, J. — 43n.
Critil — 631.
Crombalgh, A. — 28n.
Cromhout, A. — 98.
Cromhout, W. — 98.
Crommelin, C. A. — 63, 375n.
Crousaz, J. P. de — 205, 206, 499, 500, 661, 671.
Crucius, D. — 668.
Crusoë, Robinson — 626, 627, 678.
Cudworth, R. — 15, 124n, 205, 207, 208, 435n, 439, 440, 532, 536, 645, 661, 668, 673.
Cuffeler, A. J. — 379, 380.
Cunradus, Chr. (dr.) — 622n.
Cup, A. — 183.
Cuperus, J. — 212n.
Curtius, O. — 576.
Cyprianus, A. — 348, 532.
Cyrano de Bergerac, S. de — 66, 113, 114.

Daalmans, Ae. — 348.
Dalrymple, Sir James, first viscount Stair — 543.
Dalton, J. — 109.
Damme, A. van (uitg.) — 20n.
Dampier, W. — 548.
Dan, P. — 628n.
Daniel, G. — 20, 113, 228, 551, 552.
Daniëls, C. E. — 235n, 239n, 241, 242n, 246n, 254n, 321n.
Dapper, O. — 195n.
Daremberg, C. — 235-237, 243n, 244n, 251n, 254n, 255, 330n.
Darmanson, J. — 198, 199, 205, 660.
Davy, Monsr (ps. v. Arnauld, A) — 589.
De Donder, T. — 378n.
Defoe, D. — 415, 627, 678.
Dekker, G. Jansz. — 183.
Dekkers, F. — 349.
Delbos, V. — 1.
Delvolve, J. — 540n-542n, 544n, 545n.
Democritus — 468, 472n, 540n, 580.
Dermout, I. J. — 58n, 496n, 506, 517.
Desbordes, H. (uitg.) — 541.
Descartes, Catherine — 113.
Descartes, R. — passim.
Desgabets, J. — 148.
Des-Maizeux, P. — 191.
Detector, Germanicus (ps. dr.) — 294n.
Detertor, Neotericus (ps. dr.) — 296n.
Deurhoff, A. — 212.
Deurhoff, W. — 212-215, 218-223, 433, 451, 458, 643, 661.
Deventer, C. M. van — 375.
De Vleeschauwer, H. J. — 19n, 123, 149, 152n, 156, 158, 159, 160-162, 374n, 377n, 513, 514, 656.

D. G. — 445.
Dibbetius, H. — 226.
Dibon, P. A. G. — 21n, 116n, 142n, 485n, 504n, 610n, 650.
Dicearchus — 540n.
Diephout, Anna van — 413.
Diephout, L. van — 414.
Diephout, R. van — 408, 409, 411, 413.
Diest, S. van — 46, 47.
Diest Lorgion, E. J. — 507, 509.
Dieu, L. de — 615.
Digby, K. — 188, 189, 191-196, 244, 548n, 611, 660.
Digby, H. M. — 189.
Dilly, A. — 197, 198, 659.
Dilthey, W. — 172n, 177n.
Diogenes Laertius — 607.
Dockum, J. van — (dr.) 261n.
Dokkum, J. D. C. van — 341.
Domela Nieuwenhuis, F. J. — 79n.
Dooren, L. — 322n.
Dop, M. — 411-413.
Dorlix, P. — 266.
Dortmont, B. van — 292, 366, 419.
Dorveaux, P. — 264.
D. R. zie Rouvière, de.
Drabík, M. — 615n.
Drake, R. — 246.
Dreyfus-Le Foyer, H. — 235n, 267.
Drelincourt, C. — 274, 286n, 287n, 346.
Driehuysen, C. — 120, 121, 338n.
Driessen, A. — 180, 181, 495-497.
Driessen, F. — 119n, 393n.
Drijfhout, A. 645.
Dubbels, P. — 420.
Du Bois, J. — 448.
Duclos, Ch. Pineau — 427.
Du Deffand, Maria de Vichy-Chamrond Marquise — 427.
Duditius, A. 445n.
Dufour — 65n.
Dufour, Ph. S. — 326, 329.
Du Hamel, J. B. — 20, 502.
Duker, A. C. — 19n, 20n, 31n, 125n, 476n, 477, 478n, 480n.
Duker, G. W. — 131, 132, 455, 512, 519, 526, 527, 529, 657, 671, 672.
Duker, J. — 296.
Du Mainon — 641.
Duncan, M. — 124.
Dunin Borkowski, S. von — 1n, 17, 121, 123n, 144, 145, 150n, 156, 175n, 180, 218n, 219, 220, 339n, 351, 352n, 373, 374n, 381, 382, 384, 387, 388, 395, 396n, 397, 398, 401, 402, 406, 415n, 448n.
Du-Pleix, S — 272.
Du Pré — 637.
Durand, A. (uitg.) — 68n.
Durandus a Sto. Porciano — 165n.
Dury, J. — 614, 615.
Duyck, A. — 576.
Duyfhuizen, Cornelia van — 97, 118.
Duzeel, D. — 104n.
Dijck, A. van — 189, 607, 677.
Dijk, C. van — 633.
Dijkshoorn, J. A. — 572, 676.
Dijksterhuis, E. J. — 38n, 64, 80n, 81, 86n, 112, 361, 575.

Eck, L. van — 453.
Edelman, N. — 545n.
Edens, J. D. — 324n.
Eeghen, Isabella H. van — 358.
Eeghen, P. van — 182, 326n, 434n.
Eekhof, A. — 152n, 574n.
Eekhoff, W. — 500n.
Elisabeth, prinses van de Palts — 79n, 143n, 146, 190-193, 232, 233n, 234, 460, 544n, 563, 566, 567, 572, 595, 596, 601, 602, 609, 610, 662.
Elzevier, A. (uitg.) — 203.
Elzevier, B. (uitg.) — 203.
Elzevier, D. (uitg.) — 134, 150, 271, 297n, 333n, 565n, 583, 611.
Elzevier, J. (uitg.) — 203, 204, 371, 665.
Elzevier, L. (uitg.) — 6, 7, 10, 27n, 106n, 134, 203, 243n, 434, 476n, 486, 562, 611.
Elzeviers, de (uitg.) — 134, 135, 474, 531, 573n.
Emiliane, G. de — 445n.
Empedocles — 468.
Enden, Clara Maria van den — 392.
Enden, F. A. van den — 392n, 407n.
Engelhard, N. — 496-499, 521, 645n, 671.
Ent, G. — 242, 568.
Epictetus — 204, 651.
Epicurus — 106, 108, 112, 255, 541, 544, 580, 607.
Episcopius, S. — 434, 668.
Erasmus, D. — 524.
Erkel, J. C. van — 589.
Erpenius — 599.
Essenius, A. — 399.
Esveldt, S. van (uitg.) — 552, 553n.
Euclides — 89, 631, 639.

Evers, G. A. — 19n.
Exquemelin, A. O. — 623, 624, 626n.
Eyben, E. — 343.
Eyssonius, H. — 493.

Fagel, C. — 53.
Faguet, E. — 149n, 539, 540.
Falcknerus, M. F. — 35nn.
Feer, L. — 492n.
Feller, J. — 364n.
Ferguson, J. J. — 93, 94n.
Fermat, P. de — 82n.
Ferrier — 500.
Feijfer, F. M. G. de — 276n, 287n, 290, 291, 294, 314n, 315.
Ficinus, M. — 20n.
Figulus, P. — 619.
Finch, A. G. — 14n.
Finch, J. — 13-15, 244.
Fischer, K. — 1.
Flenderus, J. — 149-151, 302, 303, 657, 659.
Flines, Christina de — 330n.
Flines, C. de — 413.
Flud van Giffen, D. — 296, 528n.
Fock, O. — 18n.
Foigny, G. — 627-629.
Fokker, A. — 319n, 320n.
Fontenelle, B. Le Bovier — 65, 66, 207n, 208, 427, 553n, 554, 661.
Fonteyn, T. (dr.) — 367.
Forest, Geneviève — 205n.
Foster, M. — 234n, 236, 237, 252n, 260, 304n, 330n, 333, 334n, 338n, 568n.
Foucher de Careil, A. L. — 68, 69.
Francès, Madeleine — 356, 357n, 358n.
Francius, P. — 138.
Franz, Marie-Louise von — 231n.
Frederik Hendrik van Nassau — 7, 25, 28, 75, 466, 468, 469, 555, 653, 670.
Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg — 273, 287, 327, 659.
Frederiks, J. G. — 358, 368n.
Frenckel, J. — 503.
Freud, S. — 231, 663.
Freudenthal, J. — 210n, 317n, 356n, 392n, 393n, 395n, 403.
Fromondus, L. — 187.
Fronten, A. (uitg.) — 637.
Fullenius, B. — 55, 639.
Furly, B. — 536n, 537n, 546.

Gaesbeeck, Abr. (uitg.) — 270.
Gaesbeeck, Adr. (uitg.) — 270.
Gaesbeeck, D. (uitg.) — 270.
Gage, Th. — 445n.
Gaillard, J. — 447.
Galenus, C. — 237.
Galilei, G. — 110, 195, 472.
Gallas, K. R. — 423.
Gallois, F. (ps. v. Petitpied, N.) — 594.
Gamaches, E. S. — 499, 500.
García, C. — 631n.
Gassend, P. — 16-18, 28, 105-114, 143, 194, 253, 258, 373, 469-475, 501, 541, 542, 546, 556, 559, 579-581, 592, 607, 616, 640, 656, 670, 674.
Gasserus, B. (uitg.) — 497n.
Gaukes, Y. — 496, 497, 671.
Gauthier, L. — 415n.
Gaveren, J. van — 479n, 520, 549, 550.
Gazier, A. — 587n, 590n.
G. C. — 620n.
Gebhardt, C. — 172n, 356n, 366, 367, 374, 375n, 376n, 383n, 386n, 388, 389, 390n, 392n, 394n, 403, 404, 407, 419n, 665.
Geer, Lod. de — 614, 615n, 620.
Geer, Laur. de — 620.
Geerebaert, A. — 344n, 432n.
Geesink, W. — 370n.
Gehema, J. A. van — 345.
Genderen, J. van — 494n, 512n, 523n-527n, 672n.
Gerardi, J. — 216.
Gerhardi, H. — 524.
Gerhardi, Johanna — 524.
Gerhardt, C. I. — 57n.
Gerhardt, Ida G. M. — 433.
Geulincx, A. — 52n, 148-169, 173, 176, 178-184, 201-203, 208, 210-212, 215-217, 219-224, 276, 299, 300, 302, 305-308, 311n, 314, 381-383, 385, 387, 504, 529, 577, 583, 657, 658, 659, 661, 663, 672.
Gibieuf, G. — 28, 593, 677.
Gigas, E. — 539n, 541n, 545n.
Gillot, J. — 84, 85, 470.
Gilson, E. — 235n, 237n.
Giraffi, A. — 620.
Girard, T. (uitg.) — 268n, 270n.
Glasius, B. — 497n, 578n.
Glazemaker, J. H. — 87-89, 136, 145, 146, 198, 271, 287, 325, 361, 419, 429, 430, 569, 617, 649-651, 655, 661, 665, 666.
Gluipert, L. (bijn. v. Meyer, L.) — 419.
Godewijk, Margaretha — 564, 572.
Godewijk, P. — 564.

Goedaart, J. — 341, 579, 676.
Goeden, J. L. — 644, 645.
Goeters, W. — 370n, 446n.
Goethals, R. (uitg.) — 135.
Golius, J. — 72, 74, 76-79, 94, 95, 98, 100, 104, 153-155.
Gomarus, F. — 582.
Gómez Pereira, G. — 188.
Goris, D. (uitg.) — 185, 209, 576, 577.
Goris, weduwe van J. (uitg.) — 576.
Görland, A. — 644n.
Gorter, H. — 2, 652.
Gosse, P. (uitg.) — 252.
Gottsched, J. C. — 65n.
Gouhier, H. — 132n, 163n, 542n, 666n.
Gousset, J. — 146, 147, 149, 494, 498, 657, 671.
Graaf, A. de — 88, 89, 92, 655.
Graaf, R. de — 304, 346.
Gracht, J. van — 242.
Gracián, B. — 630, 631, 678.
Graft, Catharina van de — 330n.
's Gravesande, W. J. — 124n, 499.
Greatrakes, V. — 244n.
Graevius, J. G. — 9, 443, 445, 446, 462, 668.
Greidanus, J. — 125, 502-505, 671.
Greidanus, M. R. Idema — 501, 503n, 506n.
Greidanus-Laan, A. J. Idema — 504n.
Greidanus, H. T. van Wimersma — 504n.
Grew, N. — 535, 536.
Grient, P. de — 117.
Groenewegen, H. — 40, 527, 528, 673.
Groenewegen van der Made, S. van — 119n.
Gronau, G. — 209n.
Gronovius, J. — 52, 54.
Gronovius, J. F. — 251, 462.
Groot, A. D. de — 219n.
Groot, G. de (uitg.) — 550n.
Groot, H. de — 119, 367, 369.
Gruterus, S. — 212n.
Gudius, M. — 601.
Guericke, O. von — 313, 337n, 577.
Gulichius, A. — 144, 523, 529.
Gustaaf Adolf van Zweden — 251.
Gutschoven, G. van — 238, 262, 265.
Gijselaar, J. (uitg.) — 530.

Haak, T. — 94, 339, 616, 617.
Haak, T. (uitg.) — 338.
Haan, G. Az. de — 54n.
Haaring, F. (uitg.) — 355.
Haas, M. de — 261n, 349n, 531n.
Haestrecht, G. van — 83, 84.
Hai Ebn Yokdhan — 414-417, 553, 628, 631, 667.
Haller, A. von — 262, 272, 493.
Halma, F. (schr.-dr.) — 353, 546, 547, 549, 550.
Halma, J. — 549.
Halma, S. — 549.
Halweg, A. — 290.
Hamel, A. G. van — 420, 421.
Hamel, J. A. van — 648.
Harlingen, M. van — 525n.
Harrevelt, E. van (uitg.) — 642n.
Hartlib, S. — 614-616, 618, 619.
Hartog, J. — 441, 444.
Hartsoeker, N. — 207, 554.
Harvey, W. — 193, 234-237, 239-244, 246, 247, 252, 297, 303, 321, 568, 576, 662, 663.
Hastings, Hester — 206n, 208.
Hattem, P. van — 179, 550, 583.
Hausmann, J. J. — 466, 467, 475, 670.
Hautecour, Ph. de — 147.
Hayman, J. — 239.
Hazard, P. — 113, 114n, 149n, 186, 316, 395n, 417, 418n, 419, 439, 590n, 629, 631n, 640.
Hazeu, A. — 150, 151n.
H.D.M.I.V.L. (Maresius, H.) — 531, 670.
Hedelin, F. abbé d'Aubignac — 423.
Heereboord, A. — 8n, 73, 95-105, 107, 108, 114-125, 142, 153-155, 249n, 338n, 460, 474, 501, 507, 562, 615, 656, 658, 670.
Heereboord, J. — 97.
Heereboord Sr., A. — 97, 249.
Heering, G. J. — 402n, 456n.
Hegel, G. W. F. — 1.
Heidanus, A. — 30-32, 35, 37-39, 49-54, 59, 96, 104, 105, 142, 151, 154, 162, 442, 447, 458, 461, 487, 488, 517, 554, 615, 653, 657, 659, 668.
Heidanus, Maria — 451, 669.
Heide, A. de — 344.
Heinsius, D. — 22, 23, 25, 395n, 465, 466, 476n, 596, 597, 599, 600, 602, 608.
Heinsius Jr., N. — 331, 346, 347.
Heinsius Sr., N. — 346, 596, 600, 602, 603, 608, 610, 612, 677.
Hellemans, Eleonora — 78.

Helmont, F. M. van — 244, 248.
Helmont, J. B. van — 247, 250, 258, 304, 533.
Helvetius (Schweitzer), J. F. — 292, 295, 392.
Hendrik Casimir van Nassau-Diez — 319, 518, 521, 524.
Hennert, J. F. — 453, 454, 669.
Henninus, H. C. — 141n.
Henrix, Trijntje — 357.
Herbert, Lord Edward of Cherbury — 317n.
Herfeld, H. G. — 349, 350.
Heringa, S. P. — 526.
Hermans, P. — 273n.
Hervelt, J. van — 347.
Hess, G. — 16n, 110, 111n, 473.
Hessels, J. (uitg.) — 85n.
Heuraet, H. van — 80, 655.
Heussen, H. F. van — 588, 594, 677.
Heymans, G. — 646.
Heyndricx, Maritge, — 278, 279.
Hibelet, J. — 288.
Hilarides, J. — 348.
Hilbert, D. — 387n.
Hippocrates — 294, 532.
Hobbes, T. — 28, 128, 133, 170-172, 177, 255, 317n, 364, 442, 448, 472, 528, 530, 640, 673.
Hoboken, N. — 350, 464, 493.
Hoffmann, F. — 254.
Hoffmann, G. — 180n.
Hofman, J. — 360, 665.
Hofmann, J. E. — 80n.
Hog(h)elande, C. van — 36, 37, 229, 230, 232, 233, 234, 249, 263, 266, 616, 617, 662, 663.
Hog(h)elande, T. van — 229.
Holwarda, J. Ph. — 501, 502, 504n, 671.
Honders, H. J. — 467n, 470.
Hondt, P. de (uitg.) — 205.
Honert, T. H. van den — 213, 220, 451.
Honinga, A. — 250.
Hoochcamer, J. — 104.
Hoof, E. van den (uitg.) — 524n.
Hooft, P. C. — 78, 345.
Hoogewerff, G. J. — 623, 626n.
Hooghe, R. de (grav.) — 418n, 433.
Hooghenhuysen, D. van (uitg.) — 261n.
Hoogstraten, D. van — 289, 343n, 344-346, 368, 557.
Hoogstraten, J. van (uitg.) — 345.
Hooke, R. — 333, 616, 617.
Hoop Scheffer, J. G. de — 83.
Hoorn, J. ten (uitg.) — 136, 196, 198, 285, 309, 323, 324-326, 330n, 331n, 623.
Hoorn, T. ten (uitg.) — 332n, 628.
Hoorn, Anna van — 410.
Hoornbeek, J. — 396, 517.
Hooykaas, D. R. — 553n.
Horatius Flaccus, Q. — 168n, 409, 420.
Horne, J. van — 281, 342, 663.
Hornius, G. — 155.
Horst, D. J. ter — 599n, 601n, 602, 605n.
Houbraken, A. (grav.) — 577.
Houten, C. van — 465.
Houtman, D. H. — 367.
Hove, C. van den — 594.
Hubbard, L. L. — 627n, 634.
Huber, U. — 132, 519, 527-531, 657, 672.
Huber, Z. — 530.
Hudde, J. — 54n, 79, 80, 89, 94, 655.
Huet, P. D. — 55, 60, 551, 552, 654, 673, 674.
Huip(s), F. van der — 91, 94n.
Huizinga, J. — 157
Hull, W. I. — 537n, 546n, 548n.
Hulshoff, A. — 645.
Hulsius, A. — 40, 48, 468.
Hulsius, P. — 498.
Hunfeld, J. — 57n, 139n, 140.
Huygens, Chr. — 55, 59-71, 75n, 82, 93, 94, 124n, 136, 207, 256, 269n, 375, 454, 475, 552, 567, 611, 612, 647, 654, 670, 674.
Huygens, Const. (1596-1687) — 7, 9n, 21-30, 40n, 59, 61, 69, 71, 75n, 76-78, 82, 190, 203, 204, 346, 399, 467, 468, 472, 494n, 565, 569, 584, 599-601, 609, 610, 647, 653, 670, 675.
Huygens, Const. (1628-1697) — 65, 68, 70, 71.
Huygens, Lod. — 70, 71.
Hylkema, C. B. — 405, 458.
Hylobares (bijn. v. Baines, T.) — 15.

Ibn Tophail — 414-416, 631.
I. G. — 328.
I. L. — 193.
In de Betouw, J. — 523n, 555n.
Irenaeus Philalethius (ps. v. Heidanus, A.) — 35, 37, 38, 654.
Irenaeus Philalethius, de tweede (ps.) — 38.
Irenaeus Philalethius, de derde (ps.) — 38.
Ireneus Filalethes (ps.) — 38, 479n.
Ireneus Philalethius (ps.) — 38, 39.

Isendoorn, G. van — 462, 463, 669.
Isinck, A. M. — 488, 490.
Israëls, A. H. — 235n, 239n, 241, 242n, 246n, 254n, 321n.

Jaeger, F. M. — 229n.
Jager, A. de — 360, 368, 369.
Jager, H. de — 354n.
Jakob, C. — 143n.
Jans, Geertruy — 624.
Jans, Griet — 358.
Jansd., Neel — 276.
Jansen, S. — 579.
Jansenius, C. — 639n.
Jansma, J. R. — 318n, 331n, 531n.
Jansonius van Waesberge (uitg.) — 135, 150.
Jansz., C. — 276.
Jansz, W. van Mulheym — 357, 358.
Japikse, N. — 407n.
Jaquelot, I. — 539, 540n, 545.
Jaspers, K. — 666n.
Jelgersma, G. — 149, 220n.
Jelles, J. (Insma) — 222, 357, 404, 405n, 406, 666.
Jelles, T. (Insma) — 405n.
Jens, P. — 150, 351-354.
Jens, P. Wz. — 351n.
J. F. zie Flenderus, J.
J. N. J. — 65n.
Jöcher, C. G. — 228, 284n, 296, 338n, 371, 551n.
Jocoserius (ps.) — 41.
Johnson, S. — 191.
Johnson, T. — 124n.
Jonckbloet, W. J. A. — 412n, 488n.
Joncourt, P. de — 450.
Jones, R. Foster, — 553n 614n.
Jong, K. H. E. de — 172n.
Jong, R. de — 451, 452.
Jonge, J. C. de — 568.
Jordaan, P. (boekverk.) — 85n.
Jordan, S. — 643, 644.
Jung, C. G. — 231n.
Jung, Gertrud — 165n, 174n, 175, 176n, 177, 178.
Junius, Elisabeth — 613n.
Junius, F. — 468, 475, 481, 485
Jurieu, P. — 537, 556, 673, 674.
Justinus — 413.

Kaarsgieter, F. de — 428, 430.
Kan, J. B. — 537n.
Kant, I. — 26n, 454, 457, 644, 645n.
Kappen, N. van der — 345, 346.
Karel I (van Engeland) — 191.
Karel II (van Engeland) — 9.
Karel V (van Habsburg) — 540.
Karel X (van Zweden) — 604.
Kater zie Caterus.
Keiser, R. — 464.
Kekkerman, B. — 367.
Kellen, J. Ph. van der — 182, 326n, 434n.
Kellenaer — 108.
Kempis, Th. à — 427.
Kennett, B. — 548.
Kepler, J, — 64, 66.
Kepotyrrannos Germanus (ps.) — 181.
Keppel van Westerholt — 641.
Kerckhoven, J. van — 467, 468.
Kerckhoven, J. P. van — 467n.
Kernkamp, G. W. — 444n, 451n, 513n.
Ketelaar, V. — 344.
Keyl, J. — 254n.
Keynes, G. — 240n.
Kinckhuysen Jr., G. van — 89-94, 656.
Kinckhuysen Sr., G. van — 90.
Kircher, A. — 67, 195.
Kiste, B. van der — 75n.
Kleerkooper, M, N, — 331n.
Klenck, J. — 72, 73, 100.
Klinget — 615.
Kluyver, A. — 22.
Knappert, L. — 20n, 31n, 363n, 525.
Knipscheer, F. S. — 228n.
Knoch, F. (uitg.) — 271n.
Knorr von Rosenroth, L. — 16.
Knuttel, W. P. C. — 37, 39n, 43n, 506, 508n, 509, 514n, 672.
Kobus, J. C. — 124.
Koch, A. C. F. — 634n.
Koelman, J. — 37, 49n, 52, 105-107, 399, 447, 448, 517, 654, 668.
Koerbagh, A. — 138, 319, 352, 362-367, 369, 456.
Koerbagh, J. — 365.
Koerten, Johanna — 341.
Kok, A. L. — 367, 368.
Kolbenheyer, E. G. — 392
Koolenkamp, W. — 547.
Korteweg, D. J. — 21n, 74n, 81n.
Kortholt, C. — 317n.
Kortholt, S. — 317.
Koyré, A. — 643n.
Kramers, J. Jz. — 369.
Krantz, E. — 427n.
Krul, A. F. — 399n.

Krul, R. — 281n, 343n, 449.
Kühler, W. J. — 395n, 434n.
Künraht, H. (uitg.) — 394n.
Kurtz, Gerda H. — 90n.
Kvacsala, J. (Kvačala) — 613n-619n, 621n, 622n.
Kyperus, A. — 99, 100, 467.

La Bassecour, C. de — 385.
La Bassecour, F. de — 385, 386, 468.
Labadie, J. de — 17, 398, 447, 572.
Labrousse-Goguel, Elisabeth — 544n.
La Charrière, J. de — 330, 331.
Lachèvre, F. — 66n, 71, 113n, 637n, 641n, 628n, 630n.
Lacoste, E. — 539n, 544n, 546n.
La Cour(t), Jeanne (Johanna) de — 114, 115, 118-120, 656.
La cour(t), J. de — 403.
La cour(t), Jeanne (Johanna) de — 114, 115, 118-120, 656.
La cour(t), P. de — 115, 119n, 394, 403, 442.
La cour(t) Sr., P. de — 117.
Lacretelle, P. L. — 208.
Laet, J. de — 597n, 601.
La Fontaine, J. de — 186.
La Forge, L. de — 143, 146-150, 200, 238n, 262, 270, 271, 352, 353, 435n, 657.
Lagruië, P. — 330.
La Haye, J. de — 368.
La Houssaye, A. de — 630n.
Laird, J. — 15n.
La Mettrie, J. O. de — 187.
Lammers, G. — 493, 522n.
La Mothe le Vayer, F. de — 111.
La Motte, A. Houdar de — 316.
Lampe, F. A. — 527n.
Lamy, G. — 71n.
Lamzweerde, J. B. van — 245, 246, 272n, 292, 419.
Lancellotus misopes (ps. v. dr.) — 478.
Lancilotti, C. — 330.
Lanckisch, F., (uitg.) — 65n.
Land, J. P. N. — 123, 150, 151n, 152n, 154-155, 156, 157n, 158n, 164n, 180n, 182, 183n, 184n, 210n, 211n, 216n, 219n, 223n, 299n, 300n, 307n, 381n, 383n, 658.
Lange, J. — 419.
Langedijk, D, — 466n.
Langenhert, C. — 208-210, 297n, 660.
Langenraad, L. A. van — 444.
Langerak, J. A. (dr.) — 56n.
Langeveld, L. A. — 229n.
Langly, W. — 576.
Lanion, G. de — 542, 674.
Lanson, G. — 426n, 427, 629n.
Lantsheer, M. F. — 582.
Laporte, J. — 132n, 164n.
La Serre, P. de — 651.
Lavelle, L. — 1.
La Ville, L. de (ps. v. pater Valois) — 541, 542.
Lavoisier, A. L. — 332, 334, 664.
Lebrun, C. — 428, 430.
Leclerc, J. — 52-56, 137, 150n, 207n, 209, 316, 320, 345, 415n, 436-440, 533-539, 548, 668, 673, 674.
Leclerc-Leti, Maria — 321n.
Le Clercq, S. (graveur) — 429.
Ledeboer, A. M. — 150n, 339n.
Leeman, A. — 627.
Leendertsz Jr., P. — 78n.
Leenhof, F. van — 450, 640.
Leers, A. (uitg.) — 240, 241, 338.
Leeuw, J. — 330.
Leeuwen, C. van — 89n.
Leeuwen, G. van — 448.
Leeuwen, H. van — 549.
Leeuwen, J. van — 583.
Leeuwenhoek, A. van — 324, 341-343, 554, 579, 633, 676.
Leffen, P. (uitg.) — 556n.
Legrand, A. — 56n, 124n, 185, 196, 198, 435n, 659.
Le Gras, J. (uitg.) — 268.
Le Gras, N. (uitg.) — 268n, 270n.
Leibniz, G. W. — 56-58, 60, 63, 71, 136n, 139-141, 161, 207, 208, 230, 356, 364n, 373, 376n, 454, 465, 497-499, 521, 535, 536, 545, 547, 559, 642, 643, 644n, 645n, 675.
Le Jeune, J. (uitg.) — 56n.
Le Jolle, P. — 393n.
Le Leu de Wilhem, D. — 599.
Le Maire (dr. = Maire, J.?) — 474.
Lémery, N. — 258, 259, 330, 331, 336.
Lemmerman, A. — 436n.
Lemoine — 589, 677.
Lenoble, R. — 28n, 470n, 471, 472n.
Lentulus, C. — 142.
Leopold, J. H. — 2, 652.
Leroy, M. — 231.
Lescaille, J. (uitg.) — 407.
Leti, G. — 320.
Leucippus — 540n.

Leupe, P. A. — 627n.
Lewis, Geneviève — 1n, 55n, 141n, 149n, 196n, 561, 592.
Leydekker, J. — 184, 185.
Leydekker, M. — 185, 450, 451, 668.
Limborch, A. van — 248.
Limborch, Ph. van — 137, 435, 436, 668.
Linde, A. van der — 47n, 59n, 142n, 184n, 185n, 210n, 394n, 498, 519, 520n, 531n.
Lindeboom, J. — 455n, 456-458, 528n.
Linden, A. Hzn. van der — 95n.
Linden, J. A. van der — 532.
Linden, G. onder de (uitg.) — 549.
Lindsay, R. B. — 112.
Lingelbach, D. — 411, 412, 413n.
Lipsius, J. — 204.
Lipstorf, D. — 137, 138, 558.
Lischwitzii, J. C. — 352n.
Locke, J. — 124n, 438, 439, 454, 546, 556, 640, 642, 668, 669, 673, 674.
Lockhart, J. — 90n.
Lodensteyn, J. van — 368.
Lodewijk XIV — 428, 452, 492, 591.
Lodewijk Hendrik van Nassau — 463, 466, 475, 482, 485, 488, 489, 554, 669, 670.
Lodewijxdr, Maria — 357-359.
Loncq C. Jzn., G. J. — 19n.
Loon, H. à — 5, 652.
Lootius, E. — 566.
Lopez de Haro, F. — 338n.
Loria, G. — 80n.
Louvain, J. de — 250.
Louvain, R. de — 250n.
Louvois, F. M. le Tellier, marquis de — 69.
Lower, A. — 297, 333.
L. R. — 411, 413n.
Lucianus — 66, 340.
Lucius Antistius Constans (ps.) — 442.
Lucretius — 432, 472n, 580, 667.
Luiken, J. — 182, 434.
Luiken, C. — 182n, 419n.
L. W. (Lodewijk Wolzogen) — 18n.
Lyons, H. — 91n, 242n, 339n.

Maas, G. A. — 643.
Maccovius, J. — 123.
Machiavelli, N. — 209.
Maertens, Hilgont — 278.
Ma(e)rtens, Neel — 277, 278, 279.
Maeseyck, Grietgen Filipsdr. — 90.
Magnetus, J. J. zie Mangetus, J. J.
Magnus, Erven van A. (uitg.) — 410.
Maire, J. (uitg.) — 74, 75n, 77.
Malebranche, N. — 148, 149, 199, 204, 206, 222, 312, 313, 438, 454, 500, 541, 542, 545, 554, 657, 664, 673, 674.
Malpighi, M. — 298, 333.
Mangetus, J. J. — 330, 331.
Mansveld, R. v. — 44, 45, 445, 446, 449, 668.
Marana, J. P. — 631n.
Marck, J. — 139n, 488, 489, 493, 671.
Marelle, Luise — 610n.
Maresius, H. — 483, 484n, 485, 530, 670, 672.
Maresius, S. — 48, 262, 395n, 447, 449, 468, 477, 478-487, 492, 507, 556, 621, 668.
Maria I Stuart — 467n, 469, 615.
Maria II Stuart — 521.
Maritain, J. — 460n, 666.
Marnix van St. Aldegonde, Ph. — 363.
Martinius, M. — 30.
Mas' Aniello — 620.
Massé, J. — 635, 637, 638, 669.
Masham, Lady — 439.
Masham, Fr. — 439.
Mastricht, P. van — 450, 489, 668.
Matthijsz, S. — 114n.
Maurits van Nassau — 83, 441.
Maximilianus, o.f.m. — 586n.
Mayow, J. — 252, 253, 258, 259, 303, 328, 331-339, 340n, 594, 664.
Mckee, D. R. — 636, 637n, 640n.
Medici, Cosimo de — 407, 667.
Meer, H. van der — 46-48.
Meer, N. van der — 151.
Meerman, J. — 643n.
Meersche, P. van der (boekh.) — 434.
Meeuwesse, K. — 621n.
Meinsma, K. O. — 138n, 356-359, 364n, 365n, 367, 369, 389n, 395, 407n, 414, 419n, 428n, 492n.
Melton, E. (ps. v. G. van Broekhuizen) — 627n.
Mereck, P. van der — 577.
Merian, Maria Sibylla — 341.
Merry — 80n.
Mersenne, M. — 7, 26-28, 69, 78, 82n, 84, 189-191, 195, 339, 469-472, 558, 561, 584, 592, 615, 616, 618, 638, 639, 670, 677.
Mésange, P. de — 635, 638-640, 642, 669.
Mesnard, P. — 163, 235n.
Messu, A. — 212.
Metius, A. — 86, 500.
Mey, Jac. de — 382, 384.

Mey, Joh. de — 433n, 578-582, 633, 676.
Meyer, G. — 60.
Meyer, L. — 47n, 49n, 130n, 319, 352, 355-360, 368, 369, 371, 372, 381-389, 391-405, 407-414, 417, 419, 420, 422, 424-426, 433n, 483, 510, 621, 665-668.
Meyer, R. W. — 141n.
Meyer, W. — 296, 356, 357, 366, 367, 388, 389, 415n, 578, 667n.
Meylan, H. — 499n.
Michaelius, J. — 573n, 574-576.
Michelin, Monsr. (ps. v. Pontchateau) — 589.
Miklós, E. — 431n.
Milhaud, G. — 19n, 74n, 78n, 189n.
Miloyévitch, V. — 202n.
Mises, R. von — 219n.
M. K. — 18n.
M. L. A. — 200.
Mobachius, V. — 522.
Moerbeeck, Margrieta — 88.
Moerker(c)ke(n), Sara — 625, 626.
Moerkerken, P. H. van — 366.
Mohammed — 417, 418.
Molhuysen, P. C. — 48n, 54n, 55n, 72n, 73n, 79n, 96n-102n, 104n, 105n, 116n, 120n, 123n, 125n-127n, 152n-155n, 224n, 225n, 227n, 228n, 237n, 248n, 261n, 262n, 273n, 274n, 283n, 286n, 351n, 352n, 370n.
Molière, J. B. Pocquelin de — 186.
Molina, L. de — 593.
Molinaeus, P. — 367, 368.
Molkenboer, B. H. — 584.
Mollerus, Anna C. — 643n.
Monchamp, G. — 26n, 72n, 92n, 122n, 149, 152n, 237n, 238n, 265, 266, 662n.
Momma, W. — 431, 518, 529, 577, 578, 582, 671, 676.
Monnikhoff, J. — 212, 359, 404, 643.
Montaigne, M. E. de — 20n, 111, 186, 189, 546, 622, 651.
Montesquieu, Ch. L. Secondat de — 427.
Montmor, Habert L. H. de — 269, 484.
Moraes, Anna de — 281.
Moraes, E. de — 281.
Moraes, F. de — 183.
More, H. — 13-16, 35, 42, 43, 190, 244, 435n, 593, 615, 653.
Moréri, L. — 52n, 55n, 540n, 541n.
Morinus, J. — 351.
Mornay, Ph. de — 401.
Mosca, F. (dr.) — 497n.
Mosch, J. — 345.
Mosheim, J. L. — 645, 646.
Mouchemberg, A. de — 651
Moulin, du — 359.
Mouy, P. — 7-9, 56n, 146n, 147n, 149n, 258n, 269n, 270n, 313n.
Moyardus, F. (uitg.) — 556n.
Mozes — 494.
Muis, J. — 289, 344, 497, 531n.
Muis, P. — 315.
Mulert, F. E. — 626n.
Muller, F. — 68n.
Müller, H. — 141n.
Munniks, J. — 344.
Munster, Chr. — 503.
Mustert, T. — 143.
Muys, W. W. — 56n, 440, 532, 533, 673.
Mijle, Anna van der — 564.
Mijle, C. van der — 568.
Mysteriognostes (ps.) — 39, 40.

Naber, S. P. L. l'Honoré — 624n.
Nagtglas, F. — 349n, 577n, 578n.
Nauta, D. — 261n, 262n, 395n, 445n, 447n, 449, 477n, 478, 480, 483, 484, 487n, 621n.
Needham, W. — 253, 328.
Neercassel, J. B. van — 587-594, 676.
Nethenus, M. — 399.
Neumann, A. — 610.
Newcastle, markies van, zie Cavendish, W.
Newton, I. — 56n, 59, 63, 90-93, 124n, 254, 256, 496, 499, 639, 642, 654, 656, 673.
Nicolai, J. (uitg.) — 480n.
Nicolaides, A. — 504.
Nicole, P. — 591-593.
Nicolson, Marjorie, H. — 13, 14n, 16n, 67, 68n, 243n, 244n, 653.
Nierop, van, zie Rembrandtsz.
Nieuwentijt, B. — 124n.
Noce, A. de — 545n, 588n.
Noordkerk, H. — 213.
Novák, J. V. — 618n.
Nouwens, J. — 587n.
Nulandt, F. W. de — 60.
Nuyssenburgh, A. van — 557.
Nysius, F. — 125.

Ockley, S. — 416n.
Old — 93.
Oldenburg, H. — 339, 375n, 390, 391.
Oomius, S. — 418n.
Oosterhuis, R. A. B. — 621n.

Oostwoud, G. Maartensz. — 85
Oostwoud, J. — 85.
Opstal, A. G. van — 467, 470n.
Opzoomer, C. W. — 455-457, 669.
Orcibal, J. — 480, 481n.
Orobio, I. — 436n.
Oudemans, A. C. — 368.
Outhusius, J. — 124n.
Outshoorn, Elisabeth — 355n.
Overkamp, H. — 215, 218, 219n, 277-283, 285-288, 309-313, 317, 321, 326n, 331, 343, 380, 633, 663, 664.
Ovidius — 409, 540n.
Oxenstierna, A. — 614.

Paats, A. — 539.
Paling, J. — 280.
Palotti, Palot zie Pollot.
Paludanus, B. (ten Broecke) — 581.
Panneel, J. — 368.
Pannenborg, W. A. — 116.
Panten, Levijntje — 87.
Papanastassiou, C. E. — 378n, 611n, 612n.
Papinius, N. — 195.
Pappus — 74, 76, 80n.
Paquot, J. N. — 351n, 370n, 523n, 567n.
Paracelsus (Theophrastus von Hohenheim) 258, 304, 533.
Paraeus, D. — 397n.
Pardies, I. G. — 20n, 197, 543.
Pardin des Jariges, Ph. J. — 453.
Parisanus, A. — 243, 662.
Parrhase, Th. (ps. v. Leclerc, J.) — 440.
Passmore, J. A. — 15, 207n, 533n.
Pascal, B. — 20n, 472.
Pasor, M. — 480.
Paulusz., J. — 366
Pecker, C. de (uitg.) — 56n.
Pelinck, E. — 83n.
Peganius (bijn. v. Knorr von Rosenroth, C.) — 16.
Peiresc, N. C. F. de — 114.
Pell, J. — 82n, 91, 93, 94, 467, 468n, 475, 566, 615, 616, 618, 619, 670.
Pels, A. — 359, 411, 420-424, 667.
Pelseneer, J. — 378n.
Pelt, P. à — 276.
Pemberton — 254n.
Pendzig, P. — 112.
Penn, W. — 548.
Pepys, S. — 189.
Perizonius, A. — 40, 447, 461, 462.
Perrenot, A. — 643.
Pervilé — 638, 641.
Petermann, A. — 60n.
Petit, P. — 612.
Petitpied, N. — 594, 595, 677.
Peuckert, W. E. — 230n.
Peys, A. — 412.
Pfaff, R. F. — 108, 109.
Pfeiferer, E. — 149.
Philalethes, J. (ps. v. M. Leydekker) — 450.
Philalethius Elieser (ps. v. W. Anslaar) — 39, 518.
Philaretus (bijn. en ps., v. Bontekoe, C.) — 151, 162, 163, 182, 183.
Philiater — 289.
Philippi, G. — 149, 265, 266.
Philologus — 518.
Philopater — 41, 296, 518, 547, 578.
Philopatris — 39.
P. I. V. G. L. — 368.
Picot, C. — 8, 602.
Picot, E. — 410n.
Pintard, R. — 111, 112.
Pitcairne, A. — 254.
Pitt, M. (boekverk.) — 93.
Plaats, F. van der (boekh.) — 429.
Placcius, V. — 272.
Planques, Jeanne des — 117.
Plato — 32, 139, 454, 475, 481, 598.
Plemp, F. — 237n.
Plemp, V. F. — 187, 237-239, 241, 244-246, 262, 265, 267, 273, 367, 562, 662.
Ploeg, W. — 25n, 69n, 75n.
Pluimer, J. — 359.
Pocock, E. — 414, 667.
Podalier — 289.
Poelenburg, A. — 434, 435.
Pöhlmann, Olga — 341n.
Poisson, N. — 135, 136.
Polignac, M. de — 673.
Pollionius, P. — 368.
Pollot, A. de — 191, 477.
Pompen, F. A. — 627.
Pontchateau, S. de Cambout — 588, 592, 676, 677.
Poortman, J. J. — 124.
Poot, A. van — 59, 178n, 389n, 431, 432, 553n.
Portal, A. — 272n, 348n, 349, 351n.
Pos, H. J. — 116n, 646, 649, 650.
Posos, J. de — 623-627, 630, 631, 678.
Post, Jannetje Reiniersd. — 282.
Posthumus Meijjes, E. J. W. — 461.
Pott, R. (grav.) — 429.

Pottjen, J. Jz. (boekverk.) — 524.
Poully, L. J. Levesque de — 454, 669.
P. R. Med. Doct. — 198.
Presser, J. — 120n, 317n.
Prideaux, H. — 418.
Priestley, J. — 332, 334.
Primirosius, J. — 239, 243n, 244-246.
Prost, J. — 109n, 143n, 146n, 147, 148.
Ptolemaeus — 87, 502, 633.
P. V. D. — 275.

Quellenburgh, H. van — 445.
Quesnel, P. — 591-593.
Quiring, H. — 231n.

Raad, A. de — 48.
Rabelais, F. — 61n, 629, 650.
Rabus, P. — 67, 198, 209, 274, 275, 315, 316, 345, 349, 417n, 431, 548, 549, 551-553, 674.
Rabus, Pzn. W. — 67.
Racine, J. — 412.
Radetti, G. — 374n.
Raed, G. de — 447.
Raey, J. de — 3, 4, 34, 37, 79n, 103, 104, 122, 125-142, 144, 153, 154, 155n, 239, 246n, 249n, 381, 386, 412, 433, 447, 448n, 464, 465, 487, 501, 502, 554, 555, 655, 668, 672.
Rahir, E. — 134n.
Rahn, J. H. — 94, 468n.
Ramus, P. — 50, 367, 475.
Rattray, S — 195.
Ravesteyn, J. van (uitg.) — 204n.
Reber, J. — 618n, 620n, 621n.
Redi, F. — 324.
Redinger, J. J. — 615n.
Reeder, L. — 645.
Reesink, Hendrika J. — 195n, 438n, 628n.
Regius, H. — 2-14, 25, 97, 105, 120-122, 125, 187, 188, 232, 239-241, 244, 261, 263, 266, 267, 274, 275, 299, 458, 475, 486, 504, 569, 570, 592, 647, 652, 653, 656, 660, 662, 668, 671.
Reitsma, J. — 458n, 528n.
Régis, P. S. — 258.
Regius, J. — 9n, 15-19, 519.
Reland, A. — 415, 418, 432, 453.
Rembrandt van Rijn, Hz. — 421, 647.
Rembrandtsz. van Nierop, D. — 85, 86, 87, 88, 89, 501n, 655.
Remusat, Ch. de — 455.
Renerius, H. — 2, 3, 19, 72, 97, 458-460, 652, 669.
Renesse, L. G. van — 467.
Renkema, Margareta — 256n.
Reus, A. de — 170n, 179, 181, 182, 184, 185, 196, 197n, 198, 211, 212, 217, 302, 577, 659, 660.
Revius, J. — 101, 104, 125, 142, 459, 460, 461, 486, 555, 669, 671.
Rey, A. — 80n.
Reynersz., G. — 358.
Reynhert Deuchtminner (Philaretus) — 183.
Reyniers, W. — 651.
Reyntong (broer van *Philaretus*) — 183.
Rheita, A. M. Schyrrlaeus de — 566, 567.
Rhijndijk, J. — 73n.
Rhonius zie Rahn.
Rhijne, W. ten — 328, 329.
Ricault, P. — 419, 628n.
Rintjus, H. (uitg.) — 503.
Rieuwertsz, J. (uitg.) — 136, 146n, 394n, 414.
Rigaud, St. J. — 80n, 91n-94n, 468n.
Rintjes, H. (uitg.) — 504.
Riolan, J. — 244n.
Ritter Jr., P. H. — 182.
Ritter Sr., P. H. — 182.
Rivaud, A. — 257.
Rivecourt, W. G. H. de — 124.
Rivet, A. — 84, 107, 203, 466, 467, 469-474, 600, 670.
Robert, A. — 80n.
Roberval, G. Personne, seigneur de — 82n, 472.
Robespierre, M. M. S. de — 629.
Robinson — 254n.
Robinson, H. — 499n, 537, 540n.
Roch, Trijntje Claes Adriaans — 366.
Rochot, B. — 111, 112.
Roëll, H. A. — 132, 455, 487, 512, 513, 520, 526, 527, 529, 530, 657, 669, 671, 672.
Roëll, J. A. — 453.
Roelofsz, C. — 402n.
Roessingh, K. H. — 455n, 456.
Roessingh, P. H. — 487.
Roger, E. (uitg.) — 65n.
Rogge, H. C. — 327n, 368n, 436n.
Roggeveen, J. — 583.
Rogier, L. J. — 588n, 592n.
Rogiersz, T. — 366.
Rohault, J. — 55, 56, 124n, 258, 269, 270, 654.

Roldanus, Cornelia W. — 48n.
Roman, J. — 196.
Romein, J. M. — 222, 341n.
Romein-Verschoor, Annie — 341n.
Roo, L. G. de — 454, 455.
Rooleeuw, J. — 413, 414.
Rorarius, H. — 198, 209n, 271n, 540.
Rosencreutz, C. — 230.
Roth, L. — 1, 21n, 23n, 28n, 29n, 74n, 75n, 76n, 389n, 600.
Rotgans, L. — 411.
Rotgans, Geertruyde Jaqueline — 411n.
Rotterdam, J. (boekv.) — 579.
Rousseau, J. J. — 529n, 629.
Roure, J. du — 146, 198.
Rouvière, de — 136, 268, 269.
Rouvière, H. de — 263, 264.
Rouvière, L. H. de — 263, 264.
Roy, Hedr. de — 9n.
Roy, Hugo de — 9n.
Roy, J. de — 9n.
Roy, Maria de — 9n.
Roy, zie voorts Regius.
Rozenkruisers, de — 229-232, 663.
Ruiter, A. — 550n.
Ruiter, J. zie Ruyter, J.
Russel, L. J. — 57, 58, 140.
Rusting, S. Az. van — 348.
Russell Anderson, P. — 15n.
Ruysch, F. — 292, 295, 419.
Ruyter, J. — 550.
Rijk, F. — 410.
Rijkenberg, E. H. — 639n.
Rijsschooten, K. van (uitg.) — 20n.
Rijssen, L. v. — 40, 41, 447.

Sadeur, J. — 628, 629.
Saenen, Aletta Jansdr. van — 351n.
Sainte-Beuve, C. A. — 587.
Sainte Marthe, A. L. de — 593, 677.
Saint Évremond, C. Margotelle de Saint-Denis, Sr. de — 190, 191.
Saint Paul, Eustache de, dit le Feuillant — 123, 562.
Sallengre, A. H. de — 411n.
Salmasius zie Saumaise.
Salsman, J. — 152n.
Salverda de Grave, J. J. — 368, 369.
Sanctorius, S. — 330.
Sandius, C. — 18n, 396n.
Santen, L. van — 624.
Sanus Origenes (ps.) — 41.
Sassen, F. L. R. — 19, 115, 116n, 120n, 123, 145n, 455, 456n, 460n, 649, 650, 652.
Saumaise, C. — 22, 23, 25, 251, 474, 567n, 573, 597-609 613.
Saumaise, J. — 604.
Sarcerius, C. — 40.
Sarpi, Fra P. — 567, 568.
Schaak, P. — 80n.
Schaap, P. — 284.
Schacht, L. — 249n, 286n, 287n, 346, 385.
Schaeghen, J. — 639.
Scanderus, D. — 459n.
Schalbruch, J. T. — 144, 523.
Schelhammer, G. C. — 536.
Schelius, R. H. — 393.
Schelling, A. S. van der, zie Suewers.
Schelling, S. van der — 405n.
Schelte, H. (uitg.) — 438n.
Schenck, P. (grav.) — 429.
Schierbeek, A. — 341n.
Schluter, H. — 655.
Schmidt, W. J. — 583n.
Schmitt, C. — 365n.
Schneider, H. — 108, 109.
Scholten, J. H. — 456.
Schönfeld, K. D. — 80n.
Schoock, M. — 79, 476, 478, 480, 484, 486, 538, 554, 563n.
Schoon, Th. — 272, 273, 343.
Schoonenburg, A. (uitg.) — 550n.
Schooten Sr., F. van — 77, 79, 83, 648, 655.
Schooten Jr., F. van — 79-85, 89, 94, 134-136, 648, 655.
Schooten, P. van — 80, 82n, 655.
Schotanus, B. — 77n, 142.
Schotanus, C. — 447, 506, 507, 510, 521.
Schotanus, J. — 521-523, 586, 673.
Schotel, G. D. J. — 19n, 325n, 326, 345n, 354, 557n, 565n, 572, 573n, 574, 575, 660n.
Schoute, D. — 328n.
Schouten, W. — 627, 678.
Schrader, J. — 576.
Schrenk, G. — 30n, 31n, 33n, 34, 441, 442n.
Schreyer, J. — 347n.
Schuhl, P. M. — 610n.
Schuler, J. — 385, 468, 469.
Schuller, G. H. — 356, 375, 376.
Schultens, A. — 255, 256.
Schultens, J. J. — 255n, 256n.
Schuts, J. — 293.
Schuurman, Anna Maria van — 239, 341, 564, 572.

Schuyl, F. — 122, 154, 188, 261, 262, 270, 271, 433n, 462, 556, 660.
Schweitzer zie Helvetius.
Schweling, J. E. — 60n.
S. D. B. (ps. van Bouwmeester, J.) — 415.
S. D. B. (ps. van van Broekhuizen, G.) — 627.
Sellius, J. N. — 486n.
Semler, J. S. — 395.
Semmes, P. J. — 368.
Senault, J. F. — 202-204.
Seneca — 172, 173, 204, 407n, 410, 651.
Senguerd, A. — 54, 212, 225, 245, 249n, 261, 371, 433, 665, 667.
Senguerd, Johanna — 212.
Senguerd, W. — 213n, 224, 226, 255.
Sennert, D. — 275.
Sepp, C. — 31n, 45n, 48n, 213n, 394n, 398, 447n, 462n, 481n, 484n, 491, 523n, 525, 577n, 582, 671.
Serrarius, P. — 621, 622.
Serrurier, Cornelia — 20n, 233n, 476n, 536n, 537n, 539, 545n, 547, 548n.
Serrurier, J. — 451-453.
Servaas van Rooyen, A. J. — 75n.
Sevarambes — 626-629.
Sevarias — 629.
Sevenhuysen, C. C. — 223.
Séwel, W. — 348n, 548, 549, 553, 628n, 674.
Sextus — 598.
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, third Earl of — 536, 537n.
Sherard, B. — 200.
Sherlock, W. — 548.
Siccama, W. — 504.
Siden, Kapitein — 628, 629n, 630.
Siegenbeek, M. — 273n.
Silvius, P. J. Austro — 368.
Simon, R. — 437.
Six, Alitha — 98.
Slaart, P. van der (uitg.) — 209n, 548, 674.
Slee, J. C. van — 18n, 459n, 462n, 463n, 627, 635, 636n, 640.
Sloane, H. — 339n.
Sluse, R. Fr. de — 92.
Smallegange, M. — 631.
Smeeks, B. — 625, 626, 642.
Smeeks, H. — 622-628, 630-636, 641, 642, 678.
Smeeks, Judith — 625.
Smeeks, Juydilh — 625.
Smeeks, Susanna — 625.
Smeth, Adriana de — 281.
Smids, L. — 430.
Smit, B. (dr.) — 39n.
Smit, W. A. P. — 25, 459n.
Smith, S. (uitg.) — 200n.
Smith, W. — 550n.
Smits, C. F. X. — 477n.
Smits, L. — 336.
Smout, D. — 444n, 512n.
Smout, P. — 435.
Snellius, W. — 61, 78, 367, 611.
Socrates — 468, 475.
Soermans, M. — 274.
Solingen, C. — 343, 449, 668.
Solingen, H. — 449.
Solingen, N. — 449.
Soly, M. (uitg.) — 27n.
Someren, E, van — 48n.
Sorbière, S. — 96, 229, 473, 613n.
Sonhius, W. — 368.
Souterius, J. Kzn. — 104n, 117n.
Spaan, G. C. — 454n.
Spanheim, F. Jr. — 48, 352, 489n, 517, 519, 539.
Spanheim, F. Sr. — 104n.
Spinoza, B. de — 17, 59, 73, 88, 145, 156, 170-180, 203, 210, 216, 219-223, 255-257, 287, 292, 293, 300, 301, 313, 317, 339n, 351, 353, 355-357, 361, 362, 364-367, 372-383, 386-394, 401-407, 414, 415, 419, 425, 426, 435n, 437n, 449, 453, 454, 457, 458, 495, 497, 511, 520, 528, 546-548, 550, 553, 584, 640, 643, 646, 648, 649, 652, 658, 659, 665-667, 673, 674.
Spranger, M. — 262n.
Spon, C. — 589, 590.
Spruit, L. — 477n.
Spruyt, C. B. — 180n, 456.
Staffard, T. — 247n, 367, 368.
Stampioen, W. J. — 75n.
Stampioen de Jonge, J. — 25, 62, 74-79, 94, 655.
Stanley, Venetia — 189.
Staverman, W. H. — 415, 627, 634n.
Steenwinkel, P. — 184, 185, 514-516, 583, 673.
Stegman, J. Jr. — 396.
Stegman, J. Sr. — 396, 397n, 398.
Stein, L. — 356n.
Steno (Stenson), N. — 333.
Sterck, J. F. M. — 359n, 392.
Stevin, S. — 86, 94, 114, 361, 367.

Stillingfleet, E. — 124n, 212.
Stimson, Dorothy — 339n, 614n.
Storck, A. van der (uitg.) — 86n.
Stockum, Th. C. van — 220n.
Stockum, Jr., W. P. van — 331n.
Stolp, J. — 643.
Stols, A. A. M. (uitg.) — 647.
Stouppe, J. B. — 492.
Strode, T. — 92.
Strick, W. (uitg.) — 478.
Stuart, A. — 96, 97, 100, 103, 104, 125, 153.
Stuart, D. — 153.
Stuldreher-Nienhuis, J. — 341n.
Suarez, F. — 73, 475, 575.
Suetonius Tranquillus (ps. v. Voetius, G.) — 35, 37, 38, 654.
Suewerts, Annetjen van derschellinge — 405n.
Suicerus, J. H. — 431.
Sulzer, G. — 454, 669.
Sunder, A. van — 276.
Surck, A. (Studler) van — 77, 78.
Suringar, G. C. B. — 52n, 154n, 248, 261, 262, 273n.
Swammerdam, J. — 324, 341, 342, 579, 676.
Swart, Maria de — 9n.
Swarte, V. de — 606n.
Swartenhengst, J. — 223, 224, 661.
Swetser (bijn. v. Helvetius, J. F.) — 292.
Swift, J. — 629.
Swigger, S. — 418.
Sydenham, T. — 322, 349.
Sylvius, F. de le Boe — 54, 130, 154n, 183, 227, 240, 241, 246-250, 260, 261, 271, 276, 280, 281, 288, 290, 292, 294, 295, 303-305, 321, 333n, 337-339, 342, 346, 372, 395n, 412, 496, 553, 556, 581, 657, 663, 664.
Sylvius, Z. — 240, 662.
Szoboszlai, G. — 520.

Tachard, G. — 628n.
Tak, W. G. van der — 405, 407.
Tannery, P. — 81, 189, 262n, 268n, 269, 378n, 443, 561n, 565, 566, 569, 617, 618n, 622.
Tans, J. A. G. — 590.
Tchemerzine, A. — 268n.
Terraillon, E. — 152n, 164, 165n, 168, 179, 180n, 658.
Tesselschade, Maria — 28n, 676.
Teunissen, R. — 341n.
Theophilus Zelotes (ps.) — 41.
Thevenot, M. — 628n.
Thibaut, Susanna — 78n.
Thiel, C. van — 225, 464.
Thienen, A. Beeckertsz van — 154.
Thimotheus (ps.) — 39.
Thomas, C. — 364n.
Thomas, F. — 112.
Thomas, A. L. — 642.
Thomas van Aquino, — 26, 561.
Thruston, M. — 253, 338.
Tideman, B. — 435n.
Tiele, P. A. — 627n.
Tielman, J. — 283n.
Thijssen-Schoute, C. Louise — 61n, 63n, 294n, 320n, 357n, 367n, 508n, 559n, 613n.
Tjebbes van Stavoren, J. — 405n.
Tiele, P. A. — 628n.
Til, S. van — 59.
Timotheus Verinus (ps.) — 39.
Torenvliet, Elidia van — 354n, 355.
Trenchard More, L. — 63n, 93n.
Trigland, J. — 95, 101.
Trip, Anna Maria — 412.
Tronchin, L. — 32, 490.
Tschirnhaus, E. W. von — 61n, 207n, 313, 342, 374-381, 554.
Tuinman, C. — 178, 179, 437n, 582.
Tulloch, J. — 15n, 439n, 533.
Tulp, N. — 245, 325.
Turnbull, G. H — 613n, 614, 615n, 616n, 618n.
Tyssot de Patot, S. — 463n, 635-642, 669, 678.
Tyssot de Patot, broer van S. — 641.
Turquet de Mayenne, T. — 244.

Ubelman, J. — 212.
Udemans, G. — 573n.
Uffenbach, Z. C. von — 144n.
Uijthage, J. — 385.

Vaillant, A. (schild.) — 288n.
Vaillant, A. ? (schild.) — 564.
Vairasse d'Alais, D. — 627-630, 678.
Valerianus Magnus — 395n.
Valéry, P. — 647, 679.
Valk, G. (grav.) — 527.
Valk, T. de — 392.
Valkhoff, P. — 635.
Vallada, J. F. — 199-202, 205.
Vallemont, P. Le Lorrain, abbé de — 264.
Valois, le Père, zie La ville, L. de

Van der Haeghen, V. — 150n-152n, 154n, 167n, 179n-181n, 184n, 208n, 220n, 276n, 302n, 305n-307n, 308, 659n.
Vandervelden, J. — 584-586, 676.
Van de Velde, A. J. J. — 195n, 196n, 258n, 284n, 288, 291, 304n, 318n-320n, 322, 323n, 324n, 326n, 327n, 329n, 332n, 344n, 345n.
Varenius, B. — 143.
Vartanian, A. — 540n.
Veer, Anna de — 199.
Veer, P. de (uitg.) — 415, 628n.
Veldhuys, G. J. ten — 172n, 173n.
Velde, J. van de — 213.
Velthuysen, L. van — 35, 36, 37n, 52, 86, 218n, 364n, 387, 388, 400, 401, 445, 448, 449, 668.
Velzen, J. van (uitg.) — 550n.
Ven, A. J. van de — 587n, 588n.
Verbeeck, J. — 358n.
Verborg, A. (ps. v. Schuyl, F.) — 261.
Verhel, A. — 503.
Vermeulen, K. — 212.
Verstap, W. — 94n.
Verwey, A. — 2, 652.
Verweyen, J. — 313n, 374n.
Viliardi, 631n.
Villis, T. (Willis, T.) — 263, 266, 267.
Vincent, Y. — 411, 413n.
Virgilius — 399.
Visscher, H. — 444.
Visscher, Hugo — 363, 370n.
Visscher, N. (uitg.) — 625.
Visscher, Roemer — 262n, 564.
Visscher, T. — 347, 348, 532.
Visscherus, J. — 368.
Visser, H. B. — 31n, 580n.
Vitringa, C. — 527n.
Viverius, J. — 368.
Vivianus, A. — 568.
Vlaming, W. de — 628.
Vlooswijk, K. van — 410.
Vloten, J. van — 115, 120n, 365, 366, 376n, 509n.
Voetius, G. — 5, 19-25, 29, 35, 37, 39, 79, 107, 133, 226, 351, 441, 446, 450, 457, 458, 476-478, 480, 484, 489, 492, 525, 527n, 538, 554, 562, 563, 566, 573n, 601, 648, 653, 654, 661, 668, 672.
Voetius, P. — 479.
Vogelsang, R. — 399, 447, 449, 462.
Volder, B. de — 52-60, 255, 386, 452, 498, 552, 554, 639n, 654, 669, 674.
Volgraff, J. A. — 68n.
Voltaire, F. M. Arouet de — 113, 427, 538, 629.
Vondel, J. van den — 117n, 345, 399, 421, 584-586, 676.
Voorde, C. van de — 344.
Vooys, C. G. N. de — 9n, 368n.
Vorstius, C. — 25, 125, 246, 582.
Vos, J. — 407, 409, 420.
Vossius, I. — 251, 396, 574, 596-598, 600-613, 677.
Vossius, G. J. — 19n, 94, 368, 580, 596, 612n.
Vregt, J. T. — 592n.
Vriemoet, E. L. — 30n, 523, 524n, 529n, 532n.
Vries, G. de — 224, 226-228, 451, 489, 520, 529n, 551n, 661, 669, 672.
Vries, M. de — 639.
Vries, S. de — 357, 390, 391.
Vries, S. G. de — 603n, 605n.
Vries, T. de — 392n.
Vries, W. de — 215.
Vrijer, M. J. A. de — 6, 7n, 8, 10n, 16, 19n, 79n, 239n, 275n, 351n, 652.
Vrijman, L. C. — 623, 624n.

Waard, C. de — 5n, 10n, 19n, 81, 82n, 134n, 467n, 520n, 558n-560n, 565, 569, 577, 579n, 583n, 675.
Waeyen, J. van der — 132, 198, 399, 431, 447, 450, 514, 516-519, 528-530, 577, 578, 657, 671-673.
Wachtendorp, W. — 464n.
Waelwijx, Marya zie Lodewijxdr, Maria.
Waesbergen, J. van (uitg.) — 467n, 476.
Walaeus, J. — 237, 239-241, 246, 247, 368, 582, 666.
Walford, B. (uitg.) — 200n.
Wallendal, C. van — 107, 108, 370.
Wallis, J. — 91, 93.
Wander, G. (ps. van Lanion, G. de) — 541, 674.
Wassenaar, P. — 9, 10, 17, 486, 653.
Wassenaer, A. W. — 89n.
Wassenaer, J. van — 74, 75n, 76-79, 655.
Waterlaet, L. van den — 5, 25.
W. D. H. (Deurhoff, W.) — 214, 661n.
Wedding, I. — 222n.
Weiland, P. — 369.
Wendelinus, G. — 570, 665, 666.
Wendelinus, M. F. — 371.
Wertheimer, O. von — 251, 610.
Westenburgh, J. — 557.

Wetstein, J. (uitg.) — 550n.
Wetstein, R. en G. (uitgevers) — 438n, 550n.
White, T. — 191n, 192n, 193n.
Wicquefort, J. de — 29.
Widder, Fr. A. — 497.
Wieringa, N. J. — 46n, 262n, 649.
Wiessing, H. P. L. — 113n.
Wiert, L. van — 278. 282.
Wier(us), J. — 322, 508.
Wildeman, F. Fz. — 278, 282.
Wilhelmius, W. — 224, 225, 464.
Wilkens, M. — 94n.
Willems, A. — 134n, 203n, 204n, 371n.
Willes, T. — 244, 263, 266, 267, 303, 304, 333, 384, 633.
Winkel, J. te — 345, 347, 348n, 407n, 410n, 412n, 414n.
Willem II — 467, 469, 470, 615, 653.
Willem III — 65, 347n, 438, 449, 451, 518, 521, 537, 543n, 555, 578, 653.
Willem Frederik van Nassau-Diez — 501.
Willey B. — 15, 438, 533.
Wilkinson, R. — 621n.
Wils, P. — 90.
Wilson, R. A. — 618n.
Wirsung, G. — 304.
Wit, J. de — 432n.
Witt, J. de (medicus) — 432, 433, 667.
Witt, J. de (raadpensionaris) — 53, 80, 89, 93n,, 96, 104, 403, 441, 445, 570-572, 575.
Wittich, C. — 36, 39, 40, 43, 49-53, 58, 59, 129, 130, 142, 177, 178, 222, 401, 431, 447, 450, 455, 461, 481, 485, 486, 488, 496, 523, 553n, 555, 654, 659.
Wittich, J. — 495, 496.
Wittich, T. — 59.
Wits, H. — 41, 42n, 43-46, 48n, 450, 487, 494, 519, 523-527, 654, 671, 672.
Wits, N. J. — 524.
Witsen, N. — 195n.
Wolff, Ch. — 643.
Wollebius, J. — 371.
Wolseley, C. — 212.
Wolzogen, J. L. von — 17, 18.
Wolzogen, L. — 17, 40, 49, 51, 52, 398, 399, 445-447, 448n, 483, 493, 510, 516, 668.
Wood, Z. zie Sylvius, Z.
Woons, C. 368.
Worp, J. A. — 21n, 23n, 28n, 29n, 204n, 262n, 346n, 472n.
Wortel, T. — 277, 279.
Wrangel, E. — 273n, 604n, 607n.
Wtenbogaert, J. — 434.
Wttewaal, B. W. — 117n.
W. S. (Séwel), W. — 548n.
Wubbena, J. — 505-507.
Wullenius, J. — 607.
Wijck, B. H. C. K. van der — 456.
Wijckersloot, Deliana P. A. de — 9n.
Wijk, W. E. van — 367n.
Wijngaarden, N. van — 629, 635.
Wijnants, D. — 411.
Wijnen, G. — 464, 465, 669.
Wijnen, O. — 465n.
Wijnman, H. F. — 624n.
Wijnpersse, D. van de — 645.

Yserman, Y. Fz. — 278, 279.
Ypey, A. — 58n, 496n, 506, 517.
Young, R. Fitzgibbon — 614n, 615n.

Zaaide Bachalach — 633.
Zanten, J. van — 345.
Zeno — 204.
Zetter, J. de (uitg.) — 16n.
Zomeren, C. van — 181n.
Zijderveld, A. — 21n.
Zijll, G. van (dr.) — 82n.
Zijll, R. van (uitg.) — 9n.

ADDENDUM

Bij de behandeling van de verhouding van Chr. Huygens tot Descartes in § 24 verzuimde ik gebruik te maken van Henri L. Brugmans *Le séjour de Christian Huygens à Paris etc.*, Paris 1935; bij de bespreking van de cartesiaans-gezinde hoogleraren te Franeker had Abraham de Grau als een zoeker naar een „philosophia vetus-nova" genoemd moeten zijn. Men zie voor de Grau het zo juist te Franeker verschenen leidse proefschrift van S. H. M. Galama *Het wijsgerig onderwijs aan de hoogeschool te Franeker 1585–1811*, waarvan ik overigens geen gebruik heb kunnen maken evenmin als van het enkele maanden eerder te Leiden verdedigde proefschrift van P. Dibon *L'enseigement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne (1575–1650)*, waarop ik wel reeds enkele malen zinspeelde.